તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલાં નવાં ભારતી પ્રકાશનો

મીઠી વીરડી ભાગ ૧-૨

લેખક : **શ્રી દેવશંકર મહેતા** [રૂ. ૧૩/૨૫

માનવ પ્રકૃતિને આબાદ રીતે આલેખનાર ગુજરાતના જાણીતા લેખકની વિશાળ પટને આલેખતી બે ભાગમાં વહેંચાયેલી સરળ અને મધુર લાંબી નવલકથા.

વિશ્વાસનું વાવેતર

લેખક : **શ્રી પન્નાલાલ પટેલ** [ન. પૈ. —/૭૫

જાણીતા નવલકથાકાર-વાર્તાકારની બાળ-વાર્તાઓનો આ પ્રથમ સંગ્રહ બાળકોમાં ઉચ્ચ સંસ્કારની સુવાસ રેલાવે તેવો નવીન અને સચિત્ર છે જે દરેકને રુચે.

તૃષા અને તૃપ્તિ

લેખક **શ્રી પ્રહ્લાદ બ્રહ્મભટ્ટ** [રૂ. ૬/૨૫

નવો જ વિષય લઈને આ વખતે આ નવલકથા નવલકથાના વિશાળ ફલક ઉપર નવી ભાત પાડે તેવી સમૃદ્ધ અને વાચનીય બની છે જે દરેક વાચકને ગમશે.

મોતની ખીણમાં

લેખક : **શ્રી નવનીત સેવક** [રૂ. ૨/૫૦

બાળકોમાં સાહસ અને બુદ્ધિચાતુર્ય પ્રેરતું આ નવું પુસ્તક એક એવી સાહસકથા વર્ણવી આપે છે કે જે કિશોરો અને લોકો હોંશે હોંશે વાંચે તેવું રસપ્રદ છે.

કુળજિયાત કેમ મટાડશો ?

લેખક : **ડૉ. ભૂપતરાય ચો. દવે** [રૂ. ૪/—

નિસર્ગોપચારથી રોગો મટાડવાની જાણીતી મુંબઈની સંસ્થાના સંચાલક અને તજ્જ્ઞ તરીકે લખેલું આ નવું પુસ્તક દરેક ઘરનું આભૂષણ બની શકે તેવું છે.

મેળાનાં પંખી

લેખક : **શ્રી ભાનુશંકર ઓ. વ્યાસ** [રૂ. ૪/૫૦

આફ્રિકાવાસી લેખકનો આ નવો વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ થાય છે તેનો આવકાર શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકરે લખેલો છે. આ સંગ્રહની બધી વાર્તાઓ વાંચવી ગમે તેવી છે.

ધારાપુરીનો ખજાનો ભાગ ૧-૨

લેખક : **શ્રી રામુ ઠક્કર** [રૂ. ૧૫/—

દાયકાઓ વર્ષ પહેલાનાં અપ્રાપ્ય શ્રેષ્ઠ પુસ્તકનું સરળ ગુજરાતી. આ બન્ને ભાગમાં વહેંચાયેલી વાર્તા વાંચતા અરેબિયન નાઈટ્સના કિસ્સા યાદ આવે છે.

વીર પસલી

લેખક : **શ્રી પીતાંબર પટેલ** [ન. પૈ. —/૭૫

કિશોરો અને બાળકોને એક સરખા પ્રિય થઈ પડે તેવી સચિત્ર વાર્તાઓનો આ તદ્દન નવો સંગ્રહ ઉછરતાં સંસ્કાર અને સદ્ગુણ સીંચે એવો સમૃદ્ધ પણ છે.

લગ્નગીતો-લોકગીતોની ગૂંથણી

લેખક : **શ્રી રંભાબેન ગાંધી** [રૂ. ૨/૫૦

લગ્નગીતો અને લોકગીતોનું સંપાદન કરીને તેને સમૃદ્ધ રીતે વિવરણ સાથે ગૂંથ્યા છે. જાણીતાં નાટિકા લેખિકાનું આ તદ્દન નવું પુસ્તક દરેક ઘરની શોભા બનશે.

ભુતિયા પહાડમાં

લેખક : **શ્રી નવનીત સેવક** [રૂ. ૨/૫૦

કિશોરોમાં સાહસની ભાવના પ્રેરે તેવું સાહસકથાનું આ તદ્દન નવું સચિત્ર પુસ્તક છે જે કિશોરો અને બાળકોમાં અનેરું સાહસ પ્રેરે તેવું સમૃદ્ધ બન્યું છે.

સફરના સાથી

લેખક : **શ્રી બળવંત નાયક** [રૂ. ૫/—

જાણીતા આફ્રિકાવાસી લેખકની નવી વાર્તાઓના આ સમૃદ્ધ સંગ્રહમાં જે વાર્તાઓ છે તે બધી વાંચવી ગમે તેવી છે. લેખકનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ વધાવવા જેવો છે.

હજી તો રાત બાકી છે

લેખક : **શ્રી ટી. વી. સુથાર** [રૂ. ૩/૫૦

'ફૂલની રાત' નામના પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વાર્તાલેખક તરીકે જાણીતા થયેલા આફ્રિકાવાસી વાર્તાકારનો આ નવો સંગ્રહ આવકાર્ય બને.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રા.) લિમિટેડ ૧૪, ગાંધીરોડ ફર્નાન્ડીઝ બ્રિજ **અમદાવાદ, ૧**

★ વિદ્યાર્થીઓ અને શાળાઓને ઉપયોગી મેગેઝીનો ★

નૂતન એસ. એસ. સી. મેગેઝીન	૧૮–૦૦
મેટ્રિક મેગેઝીન (કુટમુટીઆ)	૧૮–૦૦
પ્રાથમિક શાળાંત સહાયક	૮–૦૦
વિનયન મેગેઝીન	
F. Y. Arts	૧૮–૦૦
Inter Arts	૨૦–૦૦
B. A.	૨૫–૦૦
વાણિજ્ય	
F. Y. Commerce	૨૦–૦૦
Inter "	૨૫–૦૦
નૂતન શિક્ષણ	૫–૦૦
શિક્ષણ ભારતી	૬–૫૦
સારસ્વત	૪–૦૦
પ્રોગ્રેસ ઓફ એજ્યુકેશન	૬–૬૦
એજ્યુકેશનલ રિવ્યૂ	૫–૦૦
એજ્યુકેશનલ ઇન્ડિયા	૫–૫૦
F. Y. Science મેગેઝીન	૨૫–૦૦
ધર્મયુગ	૨૮–૦૦
ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી	૪૧–૦૦
ફેમિના	૧૪–૦૦
પરાગ	૫–૬૦
ઇકોનોમિક ટાઇમ્સ (દૈનિક)	૮૦–૫૦
સારિકા	૯–૫૦
ઇકોનોમિક રિવ્યૂ	૮–૦૦
કરન્ટ સાયન્સ	૧૨–૦૦
સાયન્સ એન્ડ કલ્ચર	૧૨–૦૦
જર્નલ ઓફ સાયન્ટિફીક એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ રિસર્ચ	૩૦–૦૦
રીસર્ચ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રી	૮–૦૦
વિજ્ઞાન પ્રગતિ	૫–૦૦
વિજ્ઞાન લોક	૯–૦૦
માર્ગ ઓફ ઇન્ડિયા	૧૦–૦૦
આજકલ (વિશ્વદર્શન)	૭–૦૦
ઇન્ડિયન ઇન્ફર્મેશન	૧૦–૦૦
ટ્રાવેલર ઇન ઇન્ડિયા	૬–૦૦
યોજના	૫–૮૦
બાલભારતી	૪–૦૦
કુરુક્ષેત્ર	૪–૦૦
સોશિયલ વેલફેર	૪–૦૦
ભાગીરથ	૩–૦૦
ગુજરાત	૨–૦૦
વિકાસ	૩–૦૦
પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ	૮–૦૦
કેપીટલ	૬૪–૦૦
કોમર્સ	૬૫–૦૦
ઇસ્ટર્ન ઇકોનોમિક્સ	૬૫–૦૦
ઇન્ડિયન ફાઇનાન્સ	૪૮–૦૦
ઇકોનોમિક વીકલી	૨૪–૦૦
લીન્ક	૨૫–૦૦
વિશાલભારત	૧૦–૦૦
ઓટમે માર્કેટ	૩૬–૦૦
રીડર્સ ડાયજેસ્ટ	૧૮–૦૦
સ્પોર્ટ્સ એન્ડ પાસ્ટાઇમ	૧૯–૭૬

અમારે ત્યાં આ યાદી ઉપરાંત હિંદભરનાં તથા પરદેશનાં તમામ શિષ્ટ અને સંસ્કારી, મેગેઝીનોનાં લવાજમો સ્વીકારવામાં આવે છે. વિશેષ વિગત માટે અમને મળો યા પત્રથી પુછાવો.

નેહરુ ચાચાની ૬૫ તસવીરો મફત મેળવો

અમારે ત્યાં ઉપરની તેમ જ નીચેની યાદીમાંથી એકી સાથે ત્રણ કે તેથી વધુ લવાજમ ભરનારને ઉપર મુજબની તસવીરોની પુસ્તિકા ભેટમાં મળશે. આ લાભ તા. ૩૧–૮–૬૨ સુધી જ મળશે.
પરદેશના ગ્રાહકોએ દોઢું લવાજમ ગણીને મોકલવું.

ઊર્મિ–નવરચના	૭–૫૦
તંદુરસ્તી	૫–૫૦
નવચેતન	૭–૫૦
સ્ત્રીજીવન	૭–૦૦
આરસી	૯–૦૦
ચાંદની	૬–૦૦
મિલાપ	૬–૦૦
ગાંડીવ	૭–૨૫
ચિત્રલેખા	૧૫–૦૦
રમકડું	૯–૦૦
અંજલિ	૬–૦૦
છ	૮–૦૦
બાલમિત્ર	૫–૦૦
આરામ	૬–૦૦
સંસ્કાર લક્ષ્મી	૧૨–૦૦
સોવિયેત દેશ	૫–૦૦
રસરંજન	૮–૫૦
બાલસંદેશ	૮–૫૦
બાલજીવન	૪–૦૦
મેઘદૂત	૬–૦૦
રંગતરંગ	૧૦–૦૦
જીવનમાધુરી	૭–૫૦
વર્ષા	૫–૦૦

——હિંદી——

નવનીત	૧૦–૦૦
જ્ઞાનોદય	૧૦–૦૦
આરોગ્ય	૫–૦૦
હિંદી શિક્ષક	૫–૦૦
મહિલા પ્રગતિ	૩–૦૦
સરિતા	૧૨–૦૦
કહાની	૬–૦૦
યુવક કોંગ્રેસ	૩–૦૦
ઉદ્યમ	૭–૦૦
ગાંધીમાર્ગ	૩–૦૦
સોવિયેત નારી	૪–૨૫

——અંગ્રેજી——

લાઇફ (૩૯ અંક)	૨૪–૫૦
સનશાઇન	૫–૦૦
કેરીઅર્સ એન્ડ કોર્સીસ	૯–૦૦
બ્લિટ્ઝ	૧૪–૫૦
કરન્ટ	૧૨–૦૦
ફિલ્મફેર	૨૦–૩૦
શંકર્સ વીકલી	૨૫–૦૦
કેરેવાન	૭–૫૦
મોડર્ન રિવ્યૂ	૧૫–૦૦
એન્કાઉન્ટર	૧૨–૦૦

મહાગુજરાતની સદ્ધર, સુવ્યવસ્થિત અને ખ્યાતનામ અગ્રગણ્ય મેગેઝીન લવાજમ એજન્સી :

સૌરભ પુસ્તક ભંડાર

પાદશાહની પોળ સામે, મેડા ઉપર
૬૧૫, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ

સંચાલક : જયકાન્ત કામદાર

[આ પાનું કાપીને સાચવી રાખજો]

ખાસ નોંધઃ—નમૂનાની નકલ કે છૂટક નકલ અમારે ત્યાંથી મોકલવામાં આવતી નથી. તેમજ

'ઊર્મિ' : વર્ષ

અંક ૪ : જુલાઈ '૬૧
સળંગ અંક ૩૭૫

'નવરચના' : વર્ષ

સમાજમાં સંસ્કાર અને સાહિત્ય પ્રેરતું સામયિક

— ક્રમ —

લેખક	લેખ	પાનું
	સમતુલા	*
ઘ	દીધું હોમી	૧૦
'પ્રવાત'	વિગલિત	૧૦
'મોહિનીચંદ્ર'	નવો વિકાસ	૧૦
પ્રો૦ 'મધુરમ્'	મળી ને પ્રેમ	૧૧
'મીનપિયાસી'	સૂરજપુકાર	૧૧
'સુધાંશુ'	ભલે જતું જ હોય તો	૧૧
પ્રબોધ	સમયનાં ક્ષીર-નીર	૧૨
'રાજહંસ'	ચાર પ્રેરક પ્રસંગો	૧૭
'ધૂમકેતુ'	આભાર-દર્શન	૨૦
ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	ચાડુનો ચોર	૨૩
રઝાલાલ પટેલ	કળિયુગ અને રામનામ	૨૮
રેહાના તૈયબજી	શનિવારની સાંજે	૩૦
ચંદ્રકાન્ત બક્ષી	ગામડાંની અજ્ઞાનતા અને અંધશ્રદ્ધા	૩૫
'સેવકરામ'	બીજાં ચમારે દરીઆઈ જળચરો	૩૮
પ્રદ્યુમ્ન ક૦ દેસાઈ	વોશિંગ્ટનથી ન્યૂ યોર્ક	૪૩
દાસુ પંડિત	આભાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર	૪૭
—	દાગ બત્રીસી	
નવનીત સેવક	[૫] અનશન અભિયાનની વાતો	૪૮
	પુત્રથી સવાઈ પુત્રી	૫૨
વિજયકુમાર ત્રિવેદી	અમે છવ્વીસ અને તાન્યા	૫૫
મેક્સિમ ગોર્કી	યુદ્ધમંગલ	૬૩
જયન્તિકા પરમાર	અનુભવનું ઓજસ	૬૪
	સાચી દોરવણીને અભાવે	૬૪
	સમાજિક કાર્યને રૂંધતું રાજકારણ	૬૬
	ગ્રંથસમીક્ષા	૬૮
અનંતરાય મ૦ રાવળ		

*

— સૂચના —

* લવાજમ વરસનું : સાડાસાત રૂપિયા. વિદેશમાં દશ રૂપિયા (શિ. ૧૫).
* દર માસની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.
* વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઑક્ટોબર અને જાન્યુઆરી એ ચાર માસમાંથી કોઈપણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે
* વી પી.થી લવાજમ વસૂલ કરવામાં જે વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ ગ્રાહકે જ ભોગવવાનો હોય છે એટલે, લવાજમ પૂરું થવાની નોટિસ મળે ત્યારે ગ્રા. નં. અને પૂરા સરનામા સાથે કૃપા કરીને મનીઑર્ડરથી જ લવાજમ મોકલી આપવું.
* નમૂનાનો અંક મંગાવતી વખતે ૭૫ નવા પૈસાની ટિકિટો બીડવી જરૂરી છે મફત અંક કોઈને મોકલાતો નથી
* દરેક જાતના પત્રવ્યવહારમાં ગ્રા. નં. લખવો ખાસ જરૂરી છે.
* અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા જોઈતી ટિકિટો બીડવી જરૂરી છે. એ સિવાયનાં અસ્વીકૃત લખાણો પંદર દિવસ પછી રદ કરાય છે.
* જાહેરખબર માટેનું, લવાજમ મોકલવાનું અને બીજા વાનું, લખાણો મોકલવાનું અને દરેક જાતના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :—

'ઊર્મિ—નવરચના'
ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાઈવેટ) લિ.,
૬૪, ગાંધીરોડ : ઇર્વિન બ્રિજ
અમદાવાદ, ૧

પ્રકાશક: ઈશ્વરલાલ મો. દવેએ અને મુદ્રક : કાંતિલાલ પ્રભાશંકર પટેલે માલિક: ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાઈવેટ) લિમિટેડ વતી ૬૪, ગાંધીરોડ, ઇર્વિન બ્રિજ, અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ કર્યું અને મંગલ મુદ્રણાલય, રતનપોળ, અમદાવાદમાં છાપ્યું.
તંત્રી : ઈશ્વરલાલ મો૦ દવે અને સંપાદક : વસંત પરમાર

ચિંતન
નવરચના

સમતુલા

માણસની ધીરજની કસોટી જ્યારે માઝા મૂકી દે છે ત્યારે માણસ દરેક રીતે હેરાન-પરેશાન થઈ જાય છે. એની શ્રદ્ધા ખૂટી જાય છે, એની આશા તૂટી પડે છે અને એનું સુખ પણ છીનવાઈ જાય છે. અને આવી અધીરાઈમાં ને અધીરાઈમાં એ કેટલીક વખત એવું તો ઉતાવળું પગલું પણ ભરી બેસે છે કે જે માણસને શોભા ન આપે, માણસની માનવતાને શોભા ન આપે કે માણસાઈના એકાદ અંશને પણ શોભા ન આપે. માણસ આવું કરી શકે? માણસ જ આવાં થઈ શકે? માણસને જ આવું સૂઝે ખરું? માણસ છે એટલે જ આવું કરી શકે, માણસ છે એટલે જ આવાં થઈ શકે અને માણસ છે એટલે જ તેને આવું સૂઝે. વિચારશીલ અને આચારશીલ માણસને જ આ કુદરતી બક્ષિસ છે. વિચારીને આચરવાની કુદરતી બક્ષિસ માણસે આજ સુધી શોભાવી છે. વિચારોની કસોટી પણ માણસની જ કુદરતે કરી છે. એટલે જ માણસને પોતાની દરેક પ્રવૃત્તિઓની કસોટી થતી દેખાય છે. અને એટલે જ એ ક્યારેક ક્યારેક ખૂબ ઉતાવળિયા પગલાંમાંય કુદરતને, બહુ આસ્થાવાળાં હોય તો પોતાના કમનસીબને અને તેથીય વધારે શ્રદ્ધાવાળાં હોય તો કર્મને અને પૂર્વજન્મને દોષિત ગણે છે. પણ પોતાની જાતને, પોતાની વિચાર કરવાની અશક્તિને તો દોષ દેવાનું તેને સૂઝતું જ નથી. એટલે જ માણસ એની દૃષ્ટિ બદલે, એની સૃષ્ટિ બદલે કે પોતે જ બદલાઈ જાય તો પણ તેના વિચારોનું સમતોલન ન બદલે તો જ સાચું સુખ અને સાચી શાંતિ મેળવી શકે. એની હેરાની-પરેશાની એનામાં પ્રવેશે જ નહિ ધીરજ ને શ્રદ્ધા પણ ન ખૂટે. આશા અને સુખ એનાં સાચાં સાથી બની રહે. એ સાથ અને સંગાથમાં જ એ કસોટીમાંથી સાચી રીતે પસાર થઈ શકે. માણસ તો કસોટીઓમાં હંમેશાં ઘેરાય છે. પણ ગમે તેટલા ઘેરા કષ્ટોથી પણ જ્યારે તે હેમખેમ પસાર થઈ જાય એજ એની સમદૃષ્ટિ અને સમતુલા મપાય. એ વખતે જ્યારે એ સમતા અને સમતુલા રાખવા શકે ત્યારે એને કસોટી સાચા અર્થમાં કસોટી લાગતી જ નથી, સહજતાનો જ અનુભવ કરે છે. એ અનુભવ પામવા એ નાનીસૂની વાત નથી. કાચા પોચાનું તો ગજું પણ [illegible] ત્યારે માણસની સમતુલાનો અનુભવ થાય છે.

વાર્તા: ઈશ્વરલાલ મો. દવે
સંપાદક: જયન્ત પરમાર

*

'પ્રયાત'

દીધું હોમી

પંથે ચાલ્યાં અમર તલસાતાં ઉરો એકમેક
ત્યારે ત્યાંથી ઉપર જઇને એકદા ભેટતાં એ.
ભેટ્યાં ભળ્યાં હસિતવદને કૈંક વાતો કરન્તાં
વાતો ચાલી જનગણ ભરી ચર્ચનાઓ બધીયે
ત્યારે ત્યાં સૌ સફર નવલી આદરી એ અપૂર્ણ.

આવેલી સૌ પરમ સુંજની સાથ ત્યારે હતી એ
ત્યારે જાગી જનમન તણાં મંથનેથી ઊઠેલી
કૈં કૈં એવી નવતર બધી કલ્પના થાય ઓછી
એમાંથી તો સબળ પરવાના તણી પ્રેરણાઓ
ક્યારેયે ના પરમ જગની કે ન ચિરઃજ્વલનની
ઇચ્છા આશા અંબર પરથી ઊડતી એ બધાંની.

ત્યારે ક્યાંથી કળણપથમાં કૂદવાની મનીષા
આવે એવી પથિક પરની કૈંક ઘેલી અને સૌ
આવ્યા તેની પરમ ભરતી
ચરમ ઝરતી વિશ્વઘેલી ઉમંગો

જાગેલી જે જનમનતણી ઉદ્ભવિતા અનેક
એકી સાથે રસઝરત સર્વે અહીં આવતી એ.

એની ઇચ્છા જનિત જતને એક સાથે જણાતી
કેવી કેવી પ્રવર પથની સર્વ રોકી દીધેલી
મારે હૈયે અવ ન રહી એકની કાં મનીષા ?

આશાઓ સૌ ભસમ કરવાનું ગણ્યું શ્રેય મેં તો
આજે મારે મન છલકતી આવતી એ જિગીષાં
પૂરી ત્યારે પથ ચલિત કૈં કૈં રસેથી રસેલી
અચળ ઉરનાં સૌ કસેથી કસેલી.

સર્વે પેખું નવતર જગે વાંચ્છનાની પળોમાં
દીધું હોમી અંવર પથમાં
અપર જગમાં
નીરવ ઉરમાં ક્યાંય દેખાય શાને ?

★

'મોહિનીચંદ્ર'

વિગલિત

એક દિવસ મેં જલના ટીપે, ટીપે ઊંડું જોયું
તેને તળિયે તું સંતાયો, જાણું મનડું મોહ્યું રે.
એક દિવસ મેં ઝરણાં પાસે, વાત મૂકી એક નાની રે;
તારા મુગ્ધ હૃદયની મીઠી, જલતી ત્યાં નિશાની રે.
એક દિવસ મેં સાગરતટ પર, તારી બંસી સુણી રે;
શબ્દબ્રહ્મની અમૂલખ ગાથા, મેં તેમાં પરમાણી રે,
એક દિવસ મેં સરવર કેરી, મૌનમાધુરી પીધી રે;
તપથી નમ્ર બનેલી તારી, ચખસુધા મેં ઝીલી રે.
એક દિવસ મેં બે કર જોડી, સરિતાને સન્માની રે,
રોમે રોમે પુલકિત થાતાં, તારું દર્શન પામી રે.
એક દિવસ હું સંચરાચરમાં, તારું ગાણું ગાતી રે;
મોહનને મોહનવર મળતો, વાતો એવી થાતી રે.
બ્રહ્માંડોના યશકિરીટશી, ધર્મધજા ફરકંતી રે;
ભવ્ય ધન્યતા પામતાં હું, વિગલિત તેમાં થાતી રે.

★

પ્રા 'મધુરમ્'

નવો વિકાસ

મૂક્યો વિકાસે અતિવેગથી જો
વિકાસગંગા અવળી જ ચાલી
આચાર દેખાય ન યે છતાંયે
વિચારમાં આજ વિકાસ સાધ્યો.

બેઠો નવો રે યુગ જોઈ લોકે
વિકાસ કેવોય નવીન આજે
હો આવજાવો ધરતીય ચાંદા
તણી- થતી કિંતુ થશે જ ક્યારે
એ આવજાવો મનુદિલ વચ્ચે :
કહો મને ઓ જગના નિવાસી.

★

'મૌનવિચારી'

મળે જો પ્રેમ

મને કોઈ પ્રેમ કરે તો કેવું !
મળે જો પ્રેમ...પૂછો ના 'કેમ ?'
ગમે બસ એવું એવું...
મને કોઈ પ્રેમ કરે તો કેવું ?

'પ્રેમ ? પ્રેમ એટલે શું ?'...પૂછે છે કોઈ...
હસે છે મારી સામે જોઈ...
હસું છું હું,...પૂછું છું હું,...એકલો મનમાં મનમાં
ને પ્રશ્ન મૂકું રેલાતો ગીતે, વનમાં ને ઉપવનમાં...
પેલાં પંખી એને ઝીલે,
એને ગુંજી ગુંજી ગજવે,...
પૃથ્વીમાં...ગગનમાં...

ત્યાં તો કુદરત હસી પડી,...એ પ્રશ્ન તણા ઉત્તરમાં
ને પડઘા એના ગાજે છે, ગુંજે છે અંતરમાં...
'પ્રેમ ? પ્રેમ એટલે શું ? મળે તો કેમ ?'
'મળે ના પ્રેમ, બને ના એમ...
'કારણ ! પ્રેમ એટલે 'દેવું'
તો પ્રેમ 'મળે' એ કેવું ?...'

ઘડીક મૌને વિચરું,...પણ એમ ન હારું હું...
હજીયે ફરી ફરી કહું છું. મને કોઈ પ્રેમ કરે તો કેવું ?
મળે ના પ્રેમ, ભલે હો એમ,
હું કહું છું એ જ હમેશાં...
કે માગ્યા વિણ કોઈ દિલ દઈ દે તો ?
આપ્યા વિણ હું ક્યાં લઈ લેતો ?
એ એની મેળે આપે.
બસ તો જ,
બસ તે જ ખપે છે લેવું...
કારણ ! પ્રેમ એટલે 'દેવું'...
મને કોઈ પ્રેમ કરે તો કેવું !

★

'સુધાંશુ'

સૂરજપુકાર

અણઘડ અકળ ઘર આષાઢનું,
સૂરજને રાતલદિનનાં સોણાં જી !
કિરણ પહોંચે ના પૃથવીને માંડવે
જલકેરાં અનરાધાર જોણાં જી !
સૂરજપુકાર આષાઢના ઘનઘેરે !

ઊગવાં જેવાં રે એવાં આથમવાં,
અરુણા ને ઉષા હો રિસાણાં જી !
મઘાને મારું રે આષાઢ ! કોઇ નથી
વિતકોનાં ભીતરે શુંશું તાણાવાણા જી !
સૂરજપુકાર આષાઢના ઘનઘેરે !

હું છું આ આરે ને મારી નિશા સામા પાળે
મારાં રાણી તારા-તારાએ ઘવાણાં જી !
આષાઢ ! અંબરે આદરો જોતો રે'જે
નિશારાણી કેવા વિરહે સીંચાણાં જી !
સૂરજપુકાર આષાઢના ઘનઘેરે !

★

અમોઘ

જવું જ હોય તો

જવું જ હોય તો : પણ કહો કદી પામશું,
ક્યા સ્થળે વિષે, પળે પણ કઈ, ક્યા વેશમાં,
સુંવાળલ જતાં સુરૂપ, કરમાયલા, કોમળા
વિલય, ગતકાળના સ્મરણભાવ ભસ્મે ભર્યાં
પીતા અધર ! ને અમેય નયનોની મીઠી પ્રભા ?

★

સમયનાં ક્ષીર-નીર

મુસ્લીમોનું એક અરણ્યરુદન

આ પણા મુસ્લીમ ભાઈ ઓએ દિલ્હીમાં પરિષદ ભરી ઠરાવો કર્યા એમાં વધારે હક્કો મેળવવા માગણી કરી છે. એમને સામાન્ય નાગરિકને મળે તેથી વધારે લાભ શાથી ઊઠાવવા છે ? લાયકાત વિના જેમને આગળ વધવું હોય તેમની મનોદશા રોગી હોવાની.

શું મુસ્લીમોને અન્યાય થયો છે ? એમના પ્રત્યે ગેરવર્તાવ થતા હોય તો એવું શાથી બને છે ? એમણે પોતાને આ દેશમાં અકારા બનાવી મુકયા છે. આ દેશનો ઇતિહાસ એમને ગૌરવ આપતો નથી કે પ્રેરણા પહોંચાડતો નથી એ કેવી વિચિત્ર હકીકત છે ! આ ભૂમિના પહાડો કે નદીઓનાં ગુણગાન એમને ગમતાં નથી, અહીં વતનીઓ સાથે એમને હેત પ્રીત કરવાં નથી, અહીંની પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓ આગળ એમને નમવું નથી. આવો વર્તાવ રાખવાનું એમને બહુમતીએ કહ્યું છે શું ?

આ મુસ્લીમોને એમના સમાજમાંથી બુરખા કાઢવા નથી, સ્ત્રીઓ સામેના અન્યાયો ચાલુ રાખી આ દેશની લજ્જા વધારવી છે ! એમને એક પત્ની રાખવાનો સામાન્ય કાયદો સ્વેચ્છાથી અપનાવવાનું સુઝતું નથી, પણ હક કરીને ચાર પત્નીવાળું બહોળા કુટુંબનું નિયોજન-કબુલ રાખવું છે ! પોતાનાં બાળકોને સારું શિક્ષણ મળે એ માટે કોમ ઉપર લાગા નાખવા નથી. પોતાના બેકારોને ધંધોરોજગાર ચલાવવા પૂરતાં નાણાં મળે તે સારું કોમનાં ફંડો વધારવાં ગમતાં નથી. એમણે સ્વચ્છતા પાળવા બાબત કોમને કયારેય આગ્રહ કર્યો નથી, જાહેરમાં ગંદકી કરવાની બૂરી ટેવો એ દેખાવે છે. આવું કેટલુંયે છે જે કોમ તરીકે તેઓ મિટાવી સારો દાખલો બેસાડી શકે. પણ એ દિશામાં પગલાં ભરતાં, જાણે એમને કોઈ રોકી રાખે છે. શું એ વાંક પણ બહુમતીનો છે ?

એમણે ધાર્યું હોત તો જાહેર કરી શકત કે રસ્તા વચ્ચે આવેલી કબરો ખોદી કાઢવી જોઈએ, અને મસીદો ખસેડી લેવી જોઈએ. એમણે ગાયની કતલ સામે કોમ ઉપર સ્વેચ્છાનો પ્રતિબંધ મૂકી દીધો હોત. એમણે પોતાની કોમના ધનિકોને પૈસાનું પ્રદર્શન કરતા કે મોજીલું જીવન જીવતા હોય તો તે બંધ કરી દેવાની સલાહ આપી હોત અને ઇસ્લામની સમાનતાની ભાવનાને વ્યવહારુ બનાવવા પ્રયાસ કર્યો હોત. જાહેર સભાઓ રાજકીય કક્ષાએ જ ભરવી જોઈએ એવું દબાણ પણ શું બહુમતીએ જ કર્યું છે ? એમના સંમેલનમાં અનેક ધાર્મિક પુરોહિતો જેવા મૌલવી-મૌલાના હાજર હતા. પણ એમણે કોમના તત્ત્વનો Spiritનો વિચાર ના કર્યો અને એમણે પણ અન્યાયની જાહેરાતો કે હકની જોરદાર માગણીઓ કરી એ કેવું દુઃખદ છે !

શું મુસ્લીમોને પછાત કોમ તરીકે રહેવું છે કે એમની આગેવાની બિનજવાબદાર સત્તાભૂખ્યા પ્રચારખોરી કરનારા ચળવળીયા માણસોના હાથમાં ચાલુ રાખવી છે ! જે કોમ ચળવળ માટે જાગૃત અને શક્તિશાળી છે તેને કોણ પછાત માનશે ! ને જે પછાતપણું છે તે તરફ જેને જોવું નથી તેનું પછાતપણું કયારેય કેમ દૂર થશે !

શું મુસ્લીમો આશ્રિત ઠરશે ?

મુસ્લીમોએ આ દેશના મર્મ ઉપર વારંવાર કારી ઘા

કર્યાં છે, એનું ગૌરવ ખંડિત કર્યું છે. હવે જ્યારે બધું ચાલે પડ્યું છે ને ચોમેર નવનિર્માણ થઈ રહ્યું છે ત્યારે પણ મુસ્લીમો પોતાની ઐતિહાસિક ભૂલો અને અપરાધો શોધવા કશો જ પ્રયત્ન નહિ કરે?

એમની પ્રાર્થનાઓમાં રોજેરોજ કરેલા ખુદાના ગુનાઓ માટે તોબાહ પોકારવાની સરસ જોગવાઈ છે. શું રાષ્ટ્રીય ગુનાઓ માટે તોબાહ પોકારવાની ઘડી હજુ પણ આવી નથી! આખી કોમને તો એવી સૂઝસમજ ના આવે પણ જે ધાર્મિક આગેવાની રાખવા માગે છે એમનેય શું-કદી એવી જરૂર જણાતી નથી કે સહુનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ જીતી લેવા થોડી પણ કુરબાની આપવી જ પડશે? પ્રાયશ્ચિતની ક્રિયાથી જે મળે છે—પોતાની વિશુદ્ધિ, પારકાનો પ્રેમ ને શક્તિનો સંચય—તે કેમ તેઓ જોઈ શકતા નથી, અજમાવતા નથી! આજે ભલે એમને એવી કોઈ જરૂર જણાતી ના હોય, પ્રાયશ્ચિત કર્યો વિના એમનો આરો નથી. કોમ તરીકે જે ઉશ્કેરણીઓ કરી છે અને છરીઓ હુલાવી છે, બળજબરીથી અસંખ્ય ધર્માંતરો કરી આ દેશમાં કાયમી શૈલ્ય ઊભાં કર્યાં છે, અહીંની સ્રીઓને પારાવારના અત્યાચારો સહન કરવા પડ્યા છે ને જીવ કાઢી આપવા પડ્યા છે—ઇતિહાસના એ જુલ્મો આજની પેઢી પ્રાયશ્ચિતથી ધૂએ તો ઠીક છે, નહિ તો એ ઋણ વધવાનું છે.

મુસ્લીમોના આગેવાનો જુએ કે એમની કોમમાં સાહસની શક્તિ છે તો વિલાસિતાનો પાર નથી. દુનિયાભરના શોખ કરવાનો જાણે એમણે ઠેકો લીધો છે. કોઈ પણ પ્રજા આ રીતે તરી ના શકે. એમના શ્રીમંતોનું ધંધા વિનાનું જીવન એમની કોમના ગરીબોને ખોટા ચસકા લગાડે છે—ઉડાઉ ને એદીકરા બનાવે છે. શું એમને નથી દેખાતું કે ઘણાખરા મુસ્લીમો ગરીબીને કારણે નહિ પણ ઉચ્ચ જીવનની ઊણપને લીધે દ. પનગીઆનું જીવન જીવે છે—આવતી કાલની એમને ફીકર નથી.

મુસ્લીમ કવિઓને સુરીવાદનું આકર્ષણ હોય તે કરતાં ઓરતના ઇશ્કનું વધારે છે; એમની અસર તળે આખી કોમ સિનેમાની દુનિયાની માયાજાળમાં જીવે છે. એમનાં હાસ્ય કે આંસુ-બંનેમાંથી ઊંડાણ જતું રહ્યું છે. સ્વભાવમાં લાપરવાહી આવી છે; એમાંથી નિરાશા ને નિરાશામાંથી કડવાશ નીપજે, ઝઘડાખોર થવાનું ગમે તો એ કોનો દોષ!

પોતાની કોમની સેવા કરવી હોય તો મુસ્લીમો માટે ઘણી તક છે. એ વડે કોમનો આત્મા બળવાન બનાવી શકાશે.

પરન્તુ દુઃખની વાત છે કે આ કોમને ફૂંફાડા માર-વાની ટેવ પડી ગઈ છે. ઇસ્લામ ખતરે મેં હૈ એવો કોલીનારો બનાવી દીધો છે અને કોઈની સલાહની એમને કશી કિંમત રહી નથી. ખતરો ક્યાં છે, શાથી છે, ને શો ઇલાજ કરવો જોઈએ એ વિચારવાનાં દ્વાર એમણે હાથે કરીને બંધ કરી દીધાં છે.

અને આમ દેશને કાજે એ બોજ બની રહ્યા છે! શી ખબર કે આફત પણ બની રહે! રાજકીય સ્થિરતા મેળવવા કોન્ગ્રેસ જે સાંસ્કૃતિક બલિદાનો આપી રહી છે તેમાંનું એક તે આ મુસ્લીમોને પંપાળવાનું કામ છે.

સમૂહસંન્યાસ કે મૂઢતાનું પારાયણ!

ગઈ વૈશાખી પુનમે ગુજરાતના એકાવન શિક્ષિત ભાઈ-ઓએ સંન્યાસની દીક્ષા લીધી! કહે છે કે એમાંના ઘણા ખરા જુવાન છે. એ લોકોએ સંસાર માંડેલો હતો. પરિવાર વધાર્યો હતો, જવાબદારી હતી કે નહિ તે આ લેખક જાણતા નથી. એકાવન જણ આ બાબતોથી સાવ મુક્ત હોય એમ માની લેવું મુશ્કેલ છે. એટલે એમાંથી કેટલાકે 'માયા' છોડીને વૈરાગ્યનો પંથ લીધો. એમાં કોઈ દાક્તર છે, કોઈ વકીલ છે કોઈ ઇજનેર છે, એ સહુને સમૂહસંન્યાસની દીક્ષા ગઢડા મુકામે મળી અને ગુરુસ્થાને યોગીમહારાજ હતા.

આ યોગી મહારાજ તે શ્રીજી મહારાજે સ્થાપેલા સ્વામીનારાયણ સમ્પ્રદાયમાંથી નીકળેલી એક શાખામાં ગુરુપદે છે. અને સ્વામીનારાયણનો સંપ્રદાય તે વૈષ્ણવ ધર્મની એક શાખા છે. ભક્તિપ્રધાન વૈષ્ણવ ધર્મમાં

બીજા ઘણા સંપ્રદાયો છે. જે પ્રદેશમાં જે કોઈ સમર્થ પુરુષે ધર્મક્ષેત્રે કામ કર્યું તેના સંપ્રદાય ચાલ્યા છે, ભક્તિ વધારે હોય ત્યાં એવું વિશેષ બન્યું છે. આ સંપ્રદાયો એક બીજાથી ભિન્ન છે એમ ના કહી શકાય, પણ 'શ્રદ્ધાની વાત છે' એ ન્યાયે જુજ તફાવત આગળ કરી નવા ફાંટા શરૂ થઈ જાય છે. ને એમાંથી ધાર્મિક ભિક્ષતો ઊભી થાય છે.

સ્વામીનારાયણે પછાત જાતિઓમાં એમના કામમાં સારું કામ કર્યું. એમણે વ્યસનો છોડાવ્યાં, સ્વચ્છતા શીખવાડી, ચોરીલૂંટ છોડાવ્યાં ને એવા લોકોને પણ ઈશ્વરનું નામ લેતા કર્યા. એમણે સત્સંગીઓની એક જુદી નાત કરી. સંસારના વહેવારની નાતો તો હતી જ તેમાં અમુક ધાર્મિક વલણ રાખનારું એક મંડળ ઉમેર્યું. એ રીતે એમને જુદી જુદી નાતો સાથેનો સંપર્ક વધવા પામ્યો, અને જૂની નાતશાહી ઢીલી પડી. એ વાતને સવાસો વર્ષ થઈ ગયાં.

આ સંપ્રદાયમાં ત્રણ વિભાગ: બ્રહ્મચારી, સાધુ અને ગૃહસ્થ. એ સહુને એકત્ર રાખે તે મંદિર. મંદિરનું કામકાજ બ્રહ્મચારી કરે, સાધુઓ મદદ કરે ને ગૃહસ્થો એમનું પોષણ કરે. એમ સંપ્રદાયો ચાલ્યા. પણ કેળવણી વધતી ગઈ તેમ માણસની સમજશક્તિ વધવા લાગી, જિજ્ઞાસા વધવા લાગી, અને બીજા ધર્મોનો અભ્યાસ પણ વધ્યો. હિંદુ ધર્મના વિવિધ સંપ્રદાયો વિશે લોકોએ વિવેકપૂર્વક વિચાર કર્યો અને એના ગુણદોષ તારવતાં શીખ્યા.

આ દેશમાં સાધુઓની ભરતી થતી જ રહી છે. એમાં મોટાભાગે પ્રૌઢ વયની વ્યક્તિઓ મોટેભાગે વાનપ્રસ્થ થયા પછી ભળે છે. સામાન્ય રીતે બાળકોને ચેલા બનાવી બાવાઓ જમાત વધારતા રહે છે. અને એ ચેલાઓમાંથી કેટલાક જ્ઞાન મેળવી, સાધન કરી, શક્તિ મેળવી ધર્મની ધજા ફરકતી રાખે છે. વિવેકાનંદે રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના કરી એમાં શિક્ષિત યુવાનો સાધુ બનીને જોડાયા, કેમકે એમને પ્રેરે એવું બળ ત્યાં ઊભું થયું હતું. શ્રી અરવિંદના આશ્રમમાં કેટલાક સરસ યુવાનો જોડાયા કારણકે માનવીની ઊંચામાં ઊંચી ભૂખ સંતોષાય એવું જ્ઞાન ત્યાં શોધાતું હતું.

એવે વખતે આ એકાવન શિક્ષિત ભાઈઓની સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની એક શાખામાં દીક્ષા વિધિ થયો ત્યારે ઘણી નવાઈ લાગી! કોઈકે યોગીમહારાજના પ્રભાવનાં ગુણગાન ગાયાં, ને કોઈ કે એકાવન શિક્ષિતોની હિંમત વખાણી, એ બનાવની ટીકા કરવાનું પાપ કોઈને સૂઝ્યું નથી! કળજુગ આડો નડે છે.

શાથી આ સંન્યાસ?

કોઈ વ્યક્તિને સાધનાની લગન લાગે અને સંસાર છોડી દે એવું બનતું આવ્યું છે. જૈનોમાં હજુ દીક્ષા દેવાય છે. થોડા એકઠા થઈ ગયા હોય તો કોઈવાર સાથે દીક્ષા અપાય છે. આની પાછળ જે નિશ્ચય છે તે વ્યક્તિનો છે. ઈશ્વરપ્રાપ્તિના મહાહેતુની સિદ્ધિ કાજે સંસાર તજવો પડે તો એની વિસાત નથી. પણ ઘણા શિક્ષિતો આવી એકાદ શાખાના આશ્રયે એવી સિદ્ધિ મેળવવા ઇચ્છતા હોય ત્યારે એ વિશે વધારે વિચાર થવો જોઈએ એમ લાગે છે.

સમાજની આગળ આ સંઘ-ઘટના છે, સમૂહસંન્યાસ છે. સરઘસ કે હડતાળ કે સભા દ્વારા અમુક બાબતો વિશે સમાજનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે, એમ આ પ્રસંગે પણ લોકોએ વિચારવું જોઈએ, એની પાછળનાં કારણો તપાસવાં જોઈએ, એનાં પરિણામો કેવાં આવશે—નવા સાધુઓ ઉપર કે સમાજ ઉપર—તેનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ.

જો આ સાધુઓનો શરૂઆતનો ઉત્સાહ ઓસરવા માંડે તો? ને એવો સંભવ છે જ. કેળવણી લઈને જે સાધુઓ થયા છે તેમને સંતોષી શકે, એમની જિજ્ઞાસાના જવાબ આપી શકે, એમને પ્રેરણા રાખી શકે એવું બળ આ સંપ્રદાયની નાનકડી શાખામાં ના જડે તો એમનો સંન્યાસમાંથી રસ ઊડી જાય એ સ્વાભાવિક છે. નિરાશ થઈને તેઓ હિંદુધર્મ વિ[illegible] અધૂરા મન બાંધે તો સમાજને પણ એના આઘાત પહોંચે. એમની શ્રદ્ધાનો પાયો યોગીમહારાજના કોઈ ચમત્કાર ઉપર

રહ્યો હશે તો આવી સ્થિતિ વહેલી આવે.

આ શાખાનોય આગવો સંપ્રદાય બને કે હિંદુધર્મના પુનરુત્થાનમાં એનો ફાળો મહત્ત્વનો થાય એવી આશા રાખવી સહેલી છે, પણ એ ફળવી મુશ્કેલ છે. આપણા દેશમાં અવતારો થતા રહ્યા છે, કોઈક પ્રાદેશિક રહ્યા છે તો કોઈક સર્વદેશીય બન્યા છે. કોઈનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તારવાળું હોય તો કોઈ પોતાની જગ્યાએથી ખસ્યા પણ ના હોય: વ્યક્તિના પ્રભાવ અને વિચારનાં આંદોલનની શક્તિ—આવી બે પાંખે ધર્મ ફેલાય છે. પ્રવર્તકનું વ્યક્તિત્વ ઓજસ્વી હોઈ શકે, એમને આપણે નાગી લઈએ. પણ આ જુગમાં વિચારની શક્તિ ના હોય, તત્ત્વજ્ઞાનનું નવું પાસું ઊઘડતું ના દેખાય, કોઈ વિશિષ્ટ હેતુ ના જડ્યો હોય, કોઈ નવી પ્રવૃત્તિ કે નવી પદ્ધતિ આવી ના હોય કે જૂની બદલાઈ ના હોય ત્યારે પણ સફળતાની આશાઓ રાખવી એ વાજબી નથી.

આપણે આ એકાવન શિક્ષિત સાધુઓને જાહેરમાં પૂછી શકીએ કે તમારે પંડને માટે સાધુઓ થયા છો કે સમાજહિતનું ધ્યેય પણ આ સંન્યાસમાં વણાયું છે? તમે જે આગળ અભ્યાસ વધારવાના હો તો તમે જે શાખ્યાં તે વિસારીને કે તે વધારીને? તમે શું અનુષ્ઠાનો-ક્રિયાઓ-કર્મકાંડમાં પરોવાયલા રહેશો કે ચિંતન મનન ને સાધનાને જીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાં કેવી રીતે ઉતારવું તે શોધશો? તમે ધર્મની આજ્ઞાઓને નવી દૃષ્ટિ આપી વ્યવહારુ બનાવવા મથશો કે પછી એના જૂના ચવાઈ ગયેલા વાસી, જડ શબ્દાર્થને ટીપટીપ કરી સમાજમાં વધારે મૂઢતા ફેલાવતા રહેશો?

અને ભય છે કે જવાબ બહુ નિરાશાભર્યો મળવાનો છે. હજુયે આ એકાવન ભાઈઓ પ્રાયશ્ચિત કરી લે ને પાછા ફરે તો એ એમની નૈતિક હિંમત ગણાશે. એમ નહિ કે સંન્યાસ કરતાં સંસાર સારો છે, પણ આ જમાનામાં, હેતુઓ વિનાનો સંન્યાસ નરી મૂઢતા છે ને એનું અનુકરણ બંધ કરવા જેવું છે. એકાવન શિક્ષિતોએ સમાજને ઊંચે પાટે ચઢાવવાનો યત્ન કર્યો હોય તો આપણે એમની આંખ ઉઘાડવી જોઈએ.

જોઈએ છે શિક્ષિત મિશનરીઓ

હા, આપણેય શિક્ષિત સાધુઓ તો જોઈએ જ છે, એટલું જ નહિ પણ એમની ખૂબ જ જરૂર છે. કોઈ પણ સમાજને એમના વિના ચાલે એમ નથી. આપણી વચ્ચે હમણાં પણ એવા સાધુઓ છે જ—પરમ તત્ત્વની નિઃસ્વાર્થ ભાવે ઉપાસના કરનારા, જીવનની ક્ષણેક્ષણ વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ મેળવી તમામ શક્તિ જગહિતાર્થે ખરચનારા, માનવીએ શોધેલાં ઉત્તમોત્તમ જીવન-મૂલ્યોને પોતાનાં કર્મોદ્વારા અમલી બનાવનારા, જોખમો ઉઠાવનારા, કષ્ટ સહન કરનારા, કર્મનાં સઘળાં ફળ શ્રીચરણે મૂકનારા પરમપવિત્ર પુરુષો આપણી વચ્ચે છે જ. કોક ભગવાં પહેરતા હશે, કોક સાદાં વસ્ત્રે ફરતા હશે. કોક પ્રવૃત્તિ કરતા હશે તો કોઈને વિશે એ દેખાતી નહિ હોય, કોક શિક્ષિત હશે તો કોક અભણ પણ હશે. એવા સાધુઓ નિર્મળ, નિરાડંબરી, નિર્દોષ, રહ્યા છે અને છતાં એમની જીવનસુગંધ વહેતી રહે, બીજાને પહોંચતી રહે છે.

સાધુઓ થાય ને એમની શીખેલી વિદ્યાનો મોહ તજે, અહમ્ ભૂલે, આજીવિકાનું સાધન એમાં ના જુએ—આટલું તો સમજાયું. પણ એ વિદ્યા ભૂલે ત્યારે શું કહેવું? આ ભૂલીને તેઓ હવે નવું શું મેળવશે? જેને મેળવવું હોય તેને કાજે તો ભંડાર ભર્યા છે. પણ પારાયણોની વિદ્યા પાછળ જનાર તો રૂઢિઓનો જ વારસો વધારશે. અને મરવા પડેલા વહેમો ફરીથી જગાડશે, એક અહમ્ ભૂલી બીજા દશ ફેગટના અહમ્ ઊભાં કરશે. એમની હોડી તો એક ધાર છોડી બીજી ધારની થવાની નથી, મઝધારના યાત્રીની હોડી પણ એ બની શકવાના નથી. પ્રારબ્ધના આશરે, ખોટી આશામાં, નિર્જીવ ને સજીવ માની બેઠાં તેઓ દિવસો ગુજારશે ત્યારે નહિ એ તરે ને નહિ શાખાને તારે!

ગુજરાતને જોઈએ છે મીશનરીઓ—હિંદુ ધર્મના હોય તો તેમ, નહિ તો કોઈપણ ધર્મના પણ સાચા મીશનરીઓ જોઈએ છે. એ હશે તો ધર્મના સ્વરૂપ વિષે ચિંતન કરશે, વૈજ્ઞાનિક રીતે સંશોધન કરશે, એના જડત્વથી અળગા થઈ જવા હિંમત

બીજા ઘણા સંપ્રદાયો છે. જે પ્રદેશમાં જે કોઈ સમર્થ પુરુષે ધર્મક્ષેત્રે કામ કર્યું તેના સંપ્રદાય ચાલ્યા છે, ભક્તિ વધારે હોય ત્યાં એવું વિશેષ બન્યું છે. આ સંપ્રદાયો એક બીજાથી ભિન્ન છે એમ ના કહી શકાય, પણ 'શ્રદ્ધાની વાત છે' એ ન્યાયે જુજ તફાવત આગળ કરી નવા ફાંટા શરૂ થઈ જાય છે. ને એમાંથી ધાર્મિક મિલ્કતો ઊભી થાય છે.

સ્વામીનારાયણે પછાત જાતિઓમાં એમના કામમાં સારું કામ કર્યું. એમણે વ્યસનો છોડાવ્યાં, સ્વચ્છતા શીખવાડી, ચોરીલૂંટ છોડાવ્યાં ને એવા લોકોને પણ ઈશ્વરનું નામ લેતા કર્યા. એમણે સત્સંગીઓની એક જુદી નાત કરી. સંસારના વહેવારની નાતો તો હતી જ તેમાં અમુક ધાર્મિક વલણ રાખનારું એક મંડળ ઉમેર્યું. એ રીતે એમને જુદી જુદી નાતો સાથેનો સંપર્ક વધવા પામ્યો, અને જૂની નાતશાહી ઢીલી પડી. એ વાતને સવાસો વર્ષ થઈ ગયાં.

આ સંપ્રદાયમાં ત્રણ વિભાગ : બ્રહ્મચારી, સાધુ અને ગૃહસ્થ. એ સહુને એકત્ર રાખે તે મંદિર. મંદિરનું કામકાજ બ્રહ્મચારી કરે, સાધુઓ મદદ કરે ને ગૃહસ્થો એમનું પોષણ કરે. એમ સંપ્રદાઓ ચાલ્યા. પણ કેળવણી વધતી ગઈ તેમ માણસની સમજશક્તિ વધવા લાગી, જિજ્ઞાસા વધવા લાગી, અને બીજા ધર્મોનો અભ્યાસ પણ વધ્યો. હિંદુ ધર્મના વિવિધ સંપ્રદાયો વિશે લોકોએ વિવેકપૂર્વક વિચાર કર્યો અને એના ગુણદોષ તારવતાં શીખ્યા.

આ દેશમાં સાધુઓની ભરતી થતી જ રહી છે. એમાં કેળવાયલી વ્યક્તિઓ મોટેભાગે વાનપ્રસ્થ થયા પછી ભળે છે. સામાન્ય રીતે બાળકોને ચેલા બનાવી બાવાઓ જમાત વધારતા રહે છે. અને એ ચેલાઓમાંથી કેટલાક જ્ઞાન મેળવી, સાધન કરી, શક્તિ મેળવી ધર્મની ધજા ફરકતી રાખે છે. વિવેકાનંદે રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના કરી એમાં શિક્ષિત યુવાનો સાધુ બનીને જોડાયા કેમકે એમને પ્રેરે એવું બળ ત્યાં ઊભું થયું હતું. શ્રી અરવિંદના આશ્રમમાં કેટલાક સરસ યુવાનો જોડાયા કારણકે માનવીની ઊંચામાં ઊંચી ભૂખ સંતોષાય એવું જ્ઞાન ત્યાં શોધાતું હતું.

એવે વખતે આ એકાવન શિક્ષિત ભાઈઓની સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની એક શાખામાં દીક્ષા વિધિ થયો ત્યારે ઘણી નવાઈ લાગી! કોઈકે યોગીમહારાજના પ્રભાવનાં ગુણગાન ગાયાં, ને કોઈકે એકાવન શિક્ષિતોની હિંમત વખાણી, એ બનાવની ટીકા કરવાનું પાપ કોઈને સૂઝ્યું નથી! કળજુગ અહીં નડે છે.

શાથી આ સંન્યાસ?

કોઈ વ્યક્તિને સાધનાની લગન લાગે અને સંસાર છોડી દે એવું બનતું આવ્યું છે. જૈનોમાં હજુ દીક્ષા લેવાય છે. થોડા એકઠા થઈ ગયા હોય તો કોઈવાર સાથે દીક્ષા અપાય છે. આની પાછળ જે નિશ્ચય છે તે વ્યક્તિનો છે. ઈશ્વરપ્રાપ્તિના મહાહેતુની સિદ્ધિ કાજે સંસાર તજવો પડે તો એની વિસાત નથી. પણ ઘણા શિક્ષિતો આવી એકાદ શાખાના આશ્રયે એવી સિદ્ધિ મેળવવા ઇચ્છતા હોય ત્યારે એ વિશે વધારે વિચાર થવો જોઈએ એમ લાગે છે.

સમાજની આગળ આ સંઘ-ઘટના છે, સમૂહસંન્યાસ છે. સરઘસ કે હડતાળ કે સભા દ્વારા અમુક બાબતો વિશે સમાજનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે, એમ આ પ્રસંગે પણ લોકોએ વિચારવું જોઈએ, એની પાછળનાં કારણો તપાસવાં જોઈએ, એનાં પરિણામો કેવાં આવશે—નવા સાધુઓ ઉપર કે સમાજ ઉપર—તેનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ.

જો આ સાધુઓનો શરૂઆતનો ઉત્સાહ ઓસરવા માંડે તો? ને એવો સંભવ છે જ. કેળવણી લઈને જે સાધુઓ થયા છે તેમને સંતોષી શકે, એમની જિજ્ઞાસાના જવાબ આપી શકે, એમને પ્રવૃત્ત રાખી શકે એવું બળ આ સંપ્રદાયની નાનકડી શાખામાં ના જડે તો એમનો સંન્યાસમાંથી રસ ઊડી જાય એ સ્વાભાવિક છે. નિરાશ થઈને તેઓ હિંદુધર્મ વિશે અધૂરો મત બાંધે તો સમાજને પણ એનો આઘાત પહોંચે. એમની શ્રદ્ધાનો પાયો યોગીમહારાજના કોઈ ચમત્કાર ઉપર

રહ્યો હશે તો આવી સ્થિતિ વહેલી આવે.

આ શાખાનોય આગવો સંપ્રદાય બને કે હિંદુધર્મના પુનરુત્થાનમાં એનો ફાળો મહત્ત્વનો થાય એવી આશા રાખવી. સહેલી છે, પણ એ ફળવી મુશ્કેલ છે. આપણા દેશમાં અવતારો થતા રહ્યા છે, કોઈક પ્રાદેશિક રહ્યા છે તો કોઈક સર્વદેશીય બન્યા છે. કોઈનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તારવાળું હોય તો કોઈ પોતાની જગ્યાએથી ખસ્યા પણ ના હોય: વ્યક્તિના પ્રભાવ અને વિચારના આંદોલનની શક્તિ—આવી બે પાંખે ધર્મ ફેલાય છે. પ્રવર્તકનું વ્યક્તિત્વ ઓજસ્વી હોઈ શકે, એમને આપણે નમી લઈએ. પણ આ જુગમાં વિચારની શક્તિ ના હોય, તત્ત્વજ્ઞાનનું નવું પાસું ઊપસતું ના દેખાય, કોઈ વિશિષ્ટ હેતુ ના જડ્યો હોય, કોઈ નવી પ્રવૃત્તિ કે નવી પદ્ધતિ આવી ના હોય કે જૂની બદલાઈ ના હોય ત્યારે પણ સફળતાની આશાઓ રાખવી એ વાજબી નથી.

આપણે આ એકાવન શિક્ષિત સાધુઓને જાહેરમાં પૂછી શકીએ કે તમારે પંડને માટે સાધુઓ થયા છો કે સમાજહિતનું ધ્યેય પણ આ સંન્યાસમાં વણાયું છે? તમે જો આગળ અભ્યાસ વધારવાના હો તો તમે જે શીખ્યા તે વિસારીને કે તે વધારીને? તમે શું અનુષ્ઠાનો-ક્રિયાઓ-કર્મકાંડમાં પરોવાયલા રહેશો કે ચિંતન મનન ને સાધનાને જીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાં કેવી રીતે ઉતારવું તે શોધશો? તમે ધર્મની આજ્ઞાઓને નવી દૃષ્ટિ આપી વ્યવહારુ બનાવવા મથશો કે પછી એના જૂના ચવાઈ ગયેલા વાસી, જડ શબ્દાર્થને ટીપટીપ કરી સમાજમાં વધારે મૂઢતા ફેલાવતા રહેશો?

અને ભય છે કે જવાબ બહુ નિરાશાભર્યો મળવાનો છે. હજુયે આ એકાવન ભાઈઓ પ્રાયશ્ચિત કરી લે ને પાછા ફરે તો એ એમની નૈતિક હિંમત ગણાશે. એમ નહિ કે સંન્યાસ કરતાં સંસાર સારો છે, પણ આ જમાનામાં, હેતુઓ વિનાનો સંન્યાસ નરી મૂઢતા છે ને એનું અનુકરણ બંધ કરવા જેવું છે. એકાવન શિક્ષિતોએ સમાજને ઊંધે પાટે ચઢાવવાનો યત્ન કર્યો હોય તો આપણે એમની આંખ ઉઘાડવી જોઈએ.

જોઈએ છે શિક્ષિત મિશનરીઓ

હા, આપણેય શિક્ષિત સાધુઓ તો જોઈએ જ છે, એટલું જ નહિ પણ એમની ખૂબ જ જરૂર છે. કોઈ પણ સમાજને એમના વિના ચાલે એમ નથી. આપણી વચ્ચે હમણાં પણ એવા સાધુઓ છે જ—પરમ તત્વની નિઃસ્વાર્થ ભાવે ઉપાસના કરનારા, જીવનની ક્ષણેક્ષણ વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ મેળવી તમામ શક્તિ જગહિતાર્થે ખરચનારા, માનવીએ શોધેલાં ઉત્તમોત્તમ જીવન-મૂલ્યોને પોતાનાં કર્મોદ્વારા અમલી બનાવનારા, જોખમો ઉઠાવનારા, કષ્ટ સહન કરનારા, કર્મનાં સઘળાં ફળ શ્રીચરણે મૂકનારા પરમપવિત્ર પુરુષો આપણી વચ્ચે છે જ. કોક ભગવાં પહેરતા હશે, કોક સાદાં વસ્ત્ર ફરતા હશે. કોક પ્રવૃત્તિ કરતા હશે તો કોઈને વિશે એ દેખાતી નહિ હોય, કોક શિક્ષિત હશે તો કોક અભણ પણ હશે. એવા સાધુઓ નિર્મળ, નિરાડંબરી, નિર્દોષ, રહ્યા છે અને છતાં એમની જીવનસુગંધ વહેતી રહે, બીજાને પહોંચતી રહે છે.

સાધુઓ થાય ને એમની શીખેલી વિદ્યાનો મોહ તજે, અહમ્ ભૂલે, આજીવિકાનું સાધન એમાં ના જુએ—આટલું તો સમજાયું. પણ એ વિદ્યા ભૂલે ત્યારે શું કહેવું? આ ભૂલીને તેઓ હવે નવું શું મેળવશે? જેને મેળવવું હોય તેને કાજે તો ભંડાર ભર્યો છે. પણ પારાયણોની વિદ્યા પાછળ જનાર તો રૂઢિઓનો જ વારસો વધારશે. અને મરવા પોલા વહેમો દઢાણી જગાડશે, એક અહમ્ ભૂલી બીજા દશ ફેગટના અહમ્ ઊભાં કરશે. એમની હોડી તો એક ઘાટ છોડી બીજા ઘાટની થવાની નથી, પ્રરબ્ધના યાત્રીની હોડી પણ એ બની શકવાના નથી. પ્રારબ્ધના આશરે, ખોટી આશામાં, નિર્જીવ ને સજીવ માની લેતાં તેઓ દિવસો ગુજારશે ત્યારે નહિ એ તરે ને નહિ શાખાને તારે!

ગુજરાતને જોઈએ છે મીશનરીઓ—હિંદુ ધર્મના હોય તો તેમ, નહિ તો કોઈપણ ધર્મના પણ સાચા મીશનરીઓ જોઈએ છે. એ હશે તો ધર્મના સ્વરૂપ વિશે ચિંતન કરશે, વૈજ્ઞાનિક રીતે સંશોધન કરશે, એના જડત્વથી અળગા થઈ જવા હિંમત

દાખવશે. આ મીશનરીઓ દાર્શનિક સંપ્રદાયનો આશ્રય લે પણ એમાં નિઃસહાય તણાતા નહિ બને. એ સત્યને ખોળશે, પામશે ને બીજાને એ જ પહોંચાડશે. જો શિક્ષિતો મીશનરીઓ થઈને આવે તો તેવા સાધુઓને ગુજરાત વધાવશે, એમના નામથી ને કામથી હરખ કરશે. ને એમનો જયજયકાર કરશે.

સાંસારિક વિધિઓ સંસ્કાર નથી

હમણાં અમદાવાદમાં સમૂહ જનોઈનો એક ઉત્સવ થયો. બ્રાહ્મણ કોમમાં ઘણી પેટા-જ્ઞાતિઓ છે, એ બધા આ બ્રાહ્મણ થવાનો વિધિ અલગ રીતે ઉજવે છે. યજ્ઞોપવિત એ બ્રાહ્મણના સંસ્કારનો વિધિ ભલે ગણાય, હકીકતમાં તો એ એક સાંસારિક વિધિ છે.

સોળ સંસ્કારની રચના કરીને હિંદુઓએ જૂના જમાનામાં એમને મળેલી ઘણી નિરાંતનો ઉપયોગ કરેલો. અને આ સંસ્કાર વડે શરીર કે મનને અનેક લાભ થાય એવો ભ્રમ ઉપજાવેલો. મંત્રોનું ગૂઢ ઉમેરી લોકોને પરવશ કરેલા. એની અસર હજુ રહી છે, પણ નહિ જેવી. એ અસર જીવનમાં બળ આપતી નથી, પાંગળું તો બનાવે જ છે.

જનોઈનો સંસ્કાર જે માત્ર જન્મે બ્રાહ્મણો છે તેમનું અહમ્ પોષનારો છે. આ સંસ્કારથી એ 'દ્વિજ' થઈ જશે એવી ભ્રમણા વધારનારો છે. 'દ્વિજ' થવું એટલે જીવનને ઉચ્ચ હેતુ માટે કોઈ નિશ્ચિત પ્રવાહમાં સમાનપણે વાળવું, dedicate કરવું તે જનોઈના વિધિથી જન્મ જરૂર થાય છે, નવા પંથની યાત્રા નથી થતી. જેના ભાગ્યમાં એ યાત્રા હોય છે તેનેય પુરુષાર્થ વડે જ મળે છે, વિધિ કર્યોથી નહિ.

પહેલાં જનોઈ ઘેર દેવાતું; એ નથી પોષાતું તેથી હવે સમૂહમાં શરૂ થયું. એ જોઈ કેટલાક ભાઈઓ હરખાયા છે. એમને જાણે હિંદુ ધર્મનું તેજ ઉભરાતું હોય એમ આ વિધિઓ જોઈને લાગે છે. જાણે ફરી હિંદુ ધર્મની ધજા લહેરાશે એવી આશા એમાં જુએ છે. આ ભૂલ છે. ઘસાઈ ગયેલો જનોઈનો વિધિ ઘેરથી ગયો, શરીર પરથી એ ઊતરી ગયું, પછી એને પ્રતિષ્ઠિત કરવાના આ હવાતિયાં છે. ક્રાંતિ પછી આવતી પ્રતિક્રાંતિ છે. જૂના રિવાજો-વહેમો-વિધિઓ વિલીન થઈ જતાં પહેલાં આવો ભડકો કરી લે—જોર બતાવે તે સ્વાભાવિક છે.

વિધિઓમાં સંસ્કારનું બળ નથી. આપણે જે સમજ્યા વિના ગગડાવી જઈએ ને પવિત્ર માનીએ તે આપણે કાં તો ભયથી કરીએ છીએ કે કાં તો લોભથી. રખે ને દેવો ખીજાય એ ભય. ને કદાચ દેવો રીઝે—ન્યાલ કરી મૂકે એવી લાલચ. મંત્રોમાં ગૂઢ બળ ક્યારેય હતું નહિ ને હોય તોય હવે રહ્યું નથી. જેનું મનન કરવાથી તારે તે મંત્ર. એમાં મન મુખ્ય વસ્તુ છે, મન વિના મનન શેનું!

હશે, વિધિઓમાં પણ કેટલુંક સારાપણું રહ્યું હશે. છતાં આ જમાનામાં એમને પ્રચલિત નહિ કરી શકાય. એ પાછા આવશે તો પણ કોઈ નવા સ્વરૂપે. એમનું આ રૂપ તો મરી પરવાર્યું. નવા રિવાજો ઘણા ઘડાય છે પણ એ હજુ પાકા થયા નથી. રસ્તાની ડાબી બાજુએ ચાલવું, ક્યુમાં ઊભા રહેવું, ટાઈમ જાળવવો વગેરે નવા રિવાજો આવે છે. એમ બીજા પણ છે ને આવશે. એની ટેવો પડશે ત્યારે એ સંસ્કાર થશે. સારી ટેવોનો સરવાળો તે સંસ્કાર.

જય હો નીલકંઠનો!

અન્નપૂર્ણા પછી નીલકંઠના શિખરનું આપણે દર્શન કરી શક્યા એ અહોભાગ્ય છે! દશ વર્ષ પહેલાં પર્વતખેડૂઓની સંખ્યા આ દેશમાં નહિ જેવી, તે આજે દુર્ગમ શિખરોના યાત્રીઓ બનવા પામ્યા છીએ. નીલકંઠનું શિખર હિમાલયના ઊંચા શિખરોમાંનું એક છે, અને પહેલાં દેશ પરદેશથી છ ટુકડીઓના પ્રયાસો છતાં ત્યાં કોઈ પહોંચી શક્યું નહોતું.

હિન્દુસ્તાનની જયયાત્રામાં આ શિખરયાત્રાઓ પ્રેરણા પૂરો—પ્રતીક બની રહો. હિમાલયની ધવલ આભા આખા દેશને પ્રભાવિત કરી રહો. સ્થૂળ નીલકંઠના દર્શને સૂક્ષ્મ નીલકંઠના દર્શનની—લગન લાગો. જય હો નીલકંઠનો!

★

'ધૂમકેતુ'

ચાર પ્રેરક પ્રસંગો

મહાપુરુષોના જીવનમાં કેટલાક નાના નાના પ્રસંગો પણ એવા પ્રેરણાત્મક હોય છે કે જે આપણા જીવનમાં દિશાસૂચનરૂપ નીવડે કે મુશ્કેલીમાંથી માર્ગ કાઢનાર તરીકેનું કામ કરે. એવા જ આ ચાર પ્રેરક પ્રસંગો આપણા જાણીતા પીઢ સાહિત્યકારે અહીં તેમની આગવી શૈલીમાં રજૂ કર્યા છે...

[૧]

ગણિતશાસ્ત્રી ન્યૂટનના જીવનની એક વાત છે. એ વખતે એ હજી ભણતો હતો. એનું શરીર બહુ સારું કહેવાય તેવું ન હતું. એક અલમસ્ત છોકરો હમેશાં એને સતાવે. ન્યૂટને વિચાર કર્યો કે આ છોકરા સાથે માપી કાઢ્યા વિના બીજો રસ્તો નથી. એણે હિમ્મત કરી, અને છોકરાને એવો ચત્તોપાટ કરી દીધો કે ફરીને એ એનું નામ લેવાનું ભૂલી ગયો.

પણ શરીરનો આ વિજય મેળવ્યા પછી ન્યૂટન તરત ઉદાસીન થઈ ગયો. એવું શું હતું કે એ ઉદાસીન થઈ ગયો ?

ન્યૂટનને તરત સાંભર્યું કે એ છોકરો માત્ર શરીરે વધારે બળવાન હતો એમ ન હતું. ગણિતશાસ્ત્રમાં એ એટલો તો કુશળ હતો કે વર્ગમાં એનો નંબર પહેલો જ હોય. એ બીજે નંબર આવે જ નહિ.

ન્યૂટનને થયું કે મેં એને હરાવ્યો તો ખરો—પણ એનું જ્ઞાન—એને હું પહોંચી શક્યો છું ?

જ્યાં સુધી એને હું પહોંચી ન શકું ત્યાં સુધી મારી આ જીત નકામી શરીરકસરત છે.

એટલે મારે ગણિતશાસ્ત્રમાં એને હરાવવો રહ્યો.

અને બીજે દિવસેથી જ આ નાનકડો છોકરો પોતાનું ગણિત પાકું કરવા ઘાસની ગંજીમાં ભરાઈને બેસી ગયો.

પરીક્ષા થઈ ત્યારે ન્યૂટન પહેલો હતો. પેલો છોકરો બીજો.

[૨]

વર્ષો પહેલાં એક છાપામાં એક પ્રસંગ વાંચ્યો હતો. આજ એ છાપું હાથવગું નથી, પણ પ્રસંગ બરાબર યાદ છે. એ પ્રસંગ આલેખનારનું નામ પણ યાદ નથી રહ્યું. 'જોહ્ન ઓ લંડન્સ વીકલી'-માં એણે આ પ્રસંગ લખ્યો હતો. લખનાર દાંતના ડૉક્ટર બાઈ હતી.

એ વખતે ગાંધીજી લંડનમાં અભ્યાસ કરતા હતા. એમના એક દાંતમાં એટલી વેદના થતી હતી કે એ કઢાવ્યા વિના બીજો કોઈ ઉપાય જ ન હતો. એટલે એ બાઈ પાસે દાંત કઢાવવા માટે આવ્યા. બાઈએ બરાબર તપાસ કરીને કહ્યું કે આસપાસની બધી જગ્યા બહેરી કરી નાખવી પડશે. તો તમને થોડું દુઃખ થશે.

ગાંધીજીએ કહ્યું : 'દુઃખનો વાંધો નહિ, તમતમારે દાંત ખેંચી કાઢો. હું સહી શકીશ.'

પણ પેલી બાઈએ કહ્યું : 'એ તો તમને એમ લાગે છે. પણ જ્યારે દાંત ખેંચાશે ત્યારે તમે રાડ પાડીને ઊભા થઈ જશો માટે મને બધી આસપાસની જગ્યા બહેરી કરવાનું ઇંજેક્શન આપવા દો.'

પણ ગાંધીજીએ તો નકાર જ સુણાવ્યો : ' કાંઈ જરૂર નથી. હું સહન કરી શકીશ. '

તે છતાં પેલી ભલી બાઈને લાગ્યું કે આ માણસ શરીરે નિર્બળ છે. દાંત મજબૂત છે. એનાથી દુઃખ સહન થવું મુશ્કેલ છે. એટલે એણે વિનયથી પોતાનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો. ગાંધીજીને કહ્યું : ' એમ ને એમ દુઃખ ઘણું થશે. '

ગાંધીજીએ છેવટે મક્કમતાથી કહ્યું : ' મારે દુઃખ જોવું જ છે. અનુભવવું છે. મારે મારી શક્તિનું માપ કાઢવું છે. 'I want to face pain.'

પેલી બાઈ તો છક્ક થઈ ગઈ. પણ આશ્ચર્યનો અવધિ તો આ હતો કે એણે ધાર્યું હતું તેમ જ ઘણું દુઃખ થાય તેમ હતું ને થતું હતું–છતાં ન ગાંધીજીએ એક શબ્દનો ઉંહકારો કર્યો કે ન ચહેરા ઉપર પણ એક રેખામાં ફેરફાર દેખાયો!

એ બાઈ લખે છે, મેં આ હિંદી કરતાં ઘણા વધારે બળવાન માણસોને લગભગ ઉગ્ર થઈ જતા આવે વખતે જોયા હતા. કેવળ આ એક જ નવી નવાઈનો નીકળ્યો કે એણે ખરેખરી બહાદુરીથી પોતાના દુઃખનો સામનો કર્યો હતો. ને દુઃખને જાણે પ્રત્યક્ષ જોવામાં પોતાના સામર્થ્યનું માપ કાઢ્યું હતું!

[૩]

જર્મનીનું પુનર્વિધાન થઈ રહ્યું હતું. પુનર્વિધાનના પાયા નંખાતા હતા. એ વખતે વધારેમાં વધારે ખંડેર બની ગયું હતું ફ્રેંકફર્ટ શહેર. એ ઉદ્યોગનું શહેર હતું એટલે એના ઉપર વધારે ઘા પડ્યા હતા. એક પણ મકાન સલામત રહ્યું ન હતું. એ તદ્દન ખંડેર જ બની ગયું હતું.

નગરવિધાન માટે કુશળ ઈજનેરો, કારીગરો, નગરપતિઓ, નાગરિકો, કુશળ અધિકારીઓ બધા આવ્યા હતા.

પહેલો પાયો કયા નવા મકાનનો નાખવો કે જેથી લોકમાં વિશ્વાસ જન્મે એ પ્રશ્ન હતો.

કોઈએ કહ્યું : ' પહેલું મકાન રાજસભાનું થવા દો કે સૌ જાણે કે હવે સુવ્યવસ્થિત રાજતંત્ર સ્થપાવાનું છે.'

નગરપાલિકાના પ્રેસીડન્ટનો આગ્રહ હતો કે મ્યુનિ.નું મકાન પહેલું થાય એ ઠીક. ન્યાયાધીશો માનતા હતા કે ન્યાયાલય એ વિશ્વાસ જન્માવનારી મોટામાં મોટી અત્યારની સંસ્કૃતિની સિદ્ધિ છે. માટે ન્યાયાલય પહેલું શોભે. આમ સૌ પોતપોતાનો અભિપ્રાય આપતા હતા.

છેવટે વાત પ્રેસીડન્ટ ઉપર છોડી. પ્રેસીડન્ટે કહ્યું : ' ભાઈઓ! જીવનમાંથી નિરાશાને ખંખેરી કાઢવાનો ચિરંજીવ સંદેશો માત્ર આપણી પ્રજાને નહિ, પણ દુનિયાભરની પ્રજાને જેણે આપ્યો છે, એ આ નગરના મહાન કવિ ગએટેનું જર્જરિત મકાન સૌથી પહેલું સમારવાનું છે. બીજું બધું પછી.

આજથી સો વર્ષ પછી પણ ગુજરાતમાં આવી ભાવના આવશે ખરી?

[૪]

એક હતા માસ્તર. પોસ્ટ માસ્તર. બારડોલી સત્યાગ્રહ સમયે એમણે સારી સેવા

બજાવેલી. સરદાર વલ્લભભાઈ સાથે સારી એવી ઓળખાણ થઈ ગયેલી. સરદાર એમને તું–તાંથી બોલાવે એવી વત્સલ માયા એમના ઉપર.

જ્યારે પાકિસ્તાન હિંદુસ્તાન સરજાયું અને બધું કાંઈક રાગે પડયું એ વખતની આ વાત છે.

એ વખતે હજી સરહદ ઉપર આધાપાછી ચાલ્યા કરે. જો સંભાળ ન રાખે કે જાગૃતિ ન હોય તો બે પાંચ માઈલ આમ કે તેમ કોઈ પ્રવેશ કરી જાય તો એ પ્રશ્નનો ઉકેલ પછી આવતો આવે. આવી હવા હજી ચાલે.

આ પોસ્ટ માસ્તર એ વખતે પાલનપુર તરફ—સરહદ ઉપરના એક ગામમાં. ત્યાંથી પાકિસ્તાનની હકુમત લાગ્યે જ બે ત્રણ માઈલ દૂર.

આ પોસ્ટ માસ્તર ફરતા ફરતા દિલ્હી ગયા. સરદારે એ વખતે ત્યાં. રસ્તામાં અચાનક ભેટો થઈ ગયો. મોટર ઊભી રહી. એના ખબર સરદારે પૂછયા. અને મુકામ ઉપર રાત્રે આવવાનું ને જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું.

રાત્રે માસ્તર તો ત્યાં ગયા. સરદાર સાથે જ જમવા બેઠા. વાત વાતમાં સરદારે પૂછયું: 'તું છે ત્યાં–સરહદ ઉપર–તો બધું બરાબર છે નાં ?'

માસ્તરે જવાબ વાળ્યો: 'અમારે ત્યાં તો બોડી બામણીના ખેતર જેવું છે બધું, કોઈ આવીને મારી જાય કે ઉપાડી જાય તો કોઈ ભાવ પૂછે એમ નથી !'

સરદારે આશ્ચર્યથી કહ્યું: 'એટલે સુધી અંધારું ?'

પછી તો ઘણી આડાઅવળી વાતો થઈ. અને પોસ્ટમાસ્તરે ત્યાં રોકાઈને દિલ્હી નગરી બરાબર નિહાળવાની તક લીધી.

પોતાની રજાઓ પૂરી થયે એ તો ફરતા ફરતા પાછા પોતાના અધિકાર ઉપર આવ્યા.

પણ ત્યાં તો એમણે એક આશ્ચર્ય નિહાળ્યું.

સરહદનું રક્ષણ કરવા માટે લશ્કર ત્યાં મૂકાઈ ગયું હતું. અને પાકો બંદોબસ્ત થઈ ગયો હતો.

સરદારની તત્કાલ પગલાં લેવાની રાજનીતિએ આજના ભારતના ઇતિહાસ પ્રશ્નોનો જુદી જ રીતે ક્યારનો ઉકેલ આણી દીધો હોત ! '

પણ છેવટે તો જગન્નિયંતા દેશનું ભાવિ હાથમાં રાખે છે, આ દેશનું આવતી કાલનું ભાવિ–એ કેવળ અટકળનો પ્રશ્ન બની ગયો છે.

★

જીવનની મૂળભૂત વસ્તુ સુખ પણ નથી, તેમ જ દુઃખ પણ નથી; પરંતુ સુખ અને દુઃખની હાજરીથી ઊભી થતી ખેંચતાણનું ભાન છે. આ ખેંચતાણો એ માણસની ઉત્તમોત્તમ શક્તિઓ બહાર લાવવા માટે કુદરતે યોજેલાં સાધનો છે.

માણસ આરામ અને મોજમાં પડી રહેવા ઇચ્છે છે, પરંતુ તેને શા માટે સર્જવામાં આવ્યો છે એ વસ્તુ તેના કરતાં કુદરત વધુ જાણતી હોવાથી, તેને પરિશ્રમ અને દુઃખપૂર્ણ કસોટીઓ જ આવ્યા કરે છે. જેથી તે દુઃખોમાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનો માનવ પ્રયત્ન કરે.

—એલ. પી. જેક્સ

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

આભાર–દર્શન

માણસને પ્રોત્સાહનની, સારા બે શબ્દ પણ સાંભળવાની કેટલી ભૂખી આશા હોય છે અને તેની અસર પણ કેવી સચોટ થાય છે તેનું આ લેખમાંથી આપણને જાણવા મળે છે. નાની એવી વાતને પણ આપણા આ પીઢ સાહિત્યકારે મીઠી રીતે રજૂ કરી છે......

'થેંક યૂ' 'આભાર માનું છું' એ શબ્દપ્રયોગને કેટલાક વિનયનો પોકળ પ્રયોગ માને છે. કોઈ કોઈ તો એવો વિનય કરનારને 'વાયડો' પણ લેખે છે। આપણે સામાન્ય રીતે આભાર ત્યારે જ માનીએ છીએ કે જ્યારે કોઈએ આપણું કાંઈ મહત્ત્વનું કામ કર્યું હોય, આપણા ઉપર સેવા-ભાવે કાંઈ ઉપકાર કર્યો હોય, કશા બદલા વિના સૌજન્યભર્યું વર્તન ચલાવ્યું હોય, કિંવા આપણે ધાર્યું કે કલ્પ્યું ન હોય એવી કોઈ ઇષ્ટપ્રાપ્તિ આપણને સામી વ્યક્તિ તરફથી સહજમાં થવા પામી હોય. આવાં કાર્યોના બદલામાં સામી વ્યક્તિનો આભાર માનવો એ ફરજ બને છે; એ કાંઈ પોકળ વિનય નથી હોતો. કરેલી સેવાનો એ બદલો છે. એવો બદલો પણ જો ન આપવામાં આવે તો આપણે બેકદર, અવિવેકી, બેવકૂફ કે ઘમંડી મનાઈએ એવો સંભવ છે.

પરંતુ આભારવૃત્તિનું દર્શન એટલેથી જ અટકી જવું જોઈતું નથી. સામાન્ય પ્રસંગે પણ સામાએ કરેલા કામની કદર કરવી, અર્થાત્ તે વખતે મમતાથી કે સૌજન્યથી આભાર વ્યક્ત કરવો એ સામી વ્યક્તિના લુખ્ખા દેખાતા કાર્યને રસભર્યું બનાવે છે, તેનામાં ઉમંગ પ્રેરે છે, યંત્રવત્ કાર્યમાં તેને માનવતાની ઉષ્માનો અનુભવ કરાવે છે. રોજ સવારે દૂધવાળો દૂધ આપવા આવે છે, ટપાલી ટપાલ આપી જાય છે, વાળંદ હજામત કરવા આવે છે, ફેરિયો છાપું આપવા આવે છે : તેઓ બધા તમે આપેલા પૈસાના બદલામાં એ કામ કરે છે, એટલે એમ પણ કહી શકાય કે તેઓ કશો ઉપકાર કરતા નથી. પરંતુ એ દરેક કાર્ય બદલ તમે 'સરસ કામ કર્યું' કે 'આભાર થયો' એ શબ્દપ્રયોગ વિનયપુરઃસર વાપરશો તો તમને જણાયા વિના રહેશે નહિ કે તેનામાં તમારી પ્રત્યે આદર જ નહિ પણ તેના પોતાના કાર્યમાં પણ ઉમંગ સ્ફુરશે.

લંડનના એક બસ કંડક્ટરે એક વાર પોતાના ડૉક્ટર પાસે દિલ ખોલીને પોતાની વાત કહી હતી : 'સાહેબ, આખો દિવસ બસમાં ટિકિટો ફાડવાનું એક નીરસ કામ કર્યે જાઉં છું, તેથી હું કંટાળી જાઉં છું. લોકો બબડાટ કરે, કોઈ ઓછા ભાડે લાંબી મુસાફરી કરવાની જુક્તિ કરે, કોઈની પાસે છૂટા પૈસા ન હોય અને મારી પાસે પૂરતું પરચુરણ ન હોય, ત્યારે હું ચીડાઈ જાઉં છું. પણ એક બાઈ રોજ સવારે ને સાંજે મારી બસમાં મુસાફરી કરે છે અને દરેક વખતે ટિકિટ લેતી વખતે મિત્રતાભરી રીતે આછા સ્મિત-પૂર્વક 'થેંક યૂ' કહે છે, તેથી મારો બધો કંટાળો ઊડી જાય છે. મને લાગે છે કે બધા ઉતારુઓની વતી તે એકલી મારા કામની કદર કરે છે એટલે બસ છે.'

તેની ઊલટી એક ગાડીવાળાની વાત કહું. પાંચેક વર્ષ ઉપર એક વાર કાઠિયાવાડ (તે વખતે 'સૌરાષ્ટ્ર' શબ્દ હાલના જેટલો પ્રચલિત થયો નહોતો)–મેલમાંથી હું રાત્રે અગિયાર વાગ્યે સ્ટેશન પર ઊતર્યો. ટ્રેન ખૂબ મોડી હતી. ભાડૂતી ગાડીવાળાઓ બહુ મોંઘા દર બતાવવા લાગ્યા. જરા આઘે એક ગાડીવાળો પોતાની ગાડીના દરવાજાને અઢેલીને મૂંગો મૂંગો ઊભો હતો, તેને મેં પૂછ્યું : 'શાહીબાગ જવાનું શું લઈશ ?'

તેણે નિમનરક રીતે કહ્યું : 'જે આપવું હોય તે આપજો.'

મેં સ્પષ્ટતા કરી : 'દોઢ રૂપિયાથી વધુ નહિ આપું.'

તેણે કહ્યું : 'ભલે.'

હું બેઠો અને ગાડી ચાલી. માર્ગમાં તેણે પૂછ્યું : 'આપ કાઠિયાવાડમાંથી આવો છો, તો ત્યાં વરસાદ-પાણી કેવાં છે ?'

મેં કહ્યું : 'ઠીક...ઠીક છે,' બહુ સારાં નહિ. તું કાઠિયાવાડનો છે ?'

તે કટાક્ષમાં બોલ્યો : 'હા છ, અમે કાઠિયાવાડી છીએ, અમે ઝાલાવાડી છીએ ! પણ આ અમદાવાદી લોકોથી સારા છીએ, હોં સાબ ! હું જસદણનો છું.'

હું બોલ્યો : 'કાંઈ કડવો અનુભવ થયો લાગે છે તને.'

અને તેણે દિલ ખોલ્યું : 'કાંઈ વાત ન પૂછો સાબ ! આજનો મારો આખો દિવસ બગડ્યો છે. સવારમાં મુંબઈથી આવેલા એક શેઠને મૂકવા રાજમહેલાની પોળે ગયેલો. તે ભાડું કરીને ઘેર ગયો, અને ગાડી છોડી નાખી. ત્યારે ખબર પડી કે ગાડીમાં એ શેઠનું પૈસાનું પાકીટ પડી ગયેલું છે. તેમાં સિત્તેર રૂપિયાની નોટો હતી. તુરત પાછી ગાડી જોડીને હું શેઠને ત્યાં ગયો અને તેમની સામે પેલું પાકીટ ધર્યું. તત્ક્ષણ મારા હાથમાંથી તેમણે પાકીટ ઝુંટવી લીધું. તે ખોલીને જોયું કે રૂપિયા બરાબર છે અને પછી મારી સામે જોઈને કહ્યું, ઠીક !'

'શેઠે તને કાંઈ ઇનામ ન આપ્યું ?'

ગાડીવાળો રોષથી બોલ્યો : 'એક પૈસોય નહિ ! અરે, ઇનામ તો એને ઘેર રહ્યું, પણ એ અમદાવાદી શેઠિયાએ એક મીઠો શબ્દ પણ ન કહ્યો ! મેં ઘોડાને નકામો થકવ્યો અને એ અભાગિયાનું મોં...'

પોતાના પ્રામાણિક કાર્યની પણ જ્યારે કદર થતી નથી ત્યારે માણસને સ્વાભાવિક રીતે જ નિરાશા ઊપજે છે. મેં તેને આશ્વાસન આપ્યું : 'હશે, તેં પ્રામાણિકતાથી કામ કર્યું તેનો બદલો તને ઈશ્વર આપશે. આપણે બીજી આશા જ ન રાખવી.'

તે કશું ન બોલ્યો. તે કાંઈ થોડો જ નિષ્કામ કર્મ-યોગી હતો ?

માણસ સામાન્ય રીતે તો કોઈના મમતા કે ઉપકારના કાર્ય માટે આભારદર્શન દાખવે છે ખરો; પરન્તુ એ આભારદર્શનને જ્યારે કાંઈ વિશિષ્ટતાથી અલંકૃત કરવામાં આવે છે, ત્યારે સામાની માનના ઉત્તેજિત થયા વિના રહેતી નથી. તેથી એવાં વિશેષ કાર્યો કરવા તરફ તેની વૃત્તિ વળે છે. તેવાં વિશેષ કાર્યો તે ન કરી શકે તેમ હોય તો પણ પોતાના સૌજન્યનો સરસ ઉપહાર મળવા બદલ તે પરિતુષ્ટ તો જરૂર થાય છે.

મહાયુદ્ધે માનવીના રાક્ષસભાવનું જ દર્શન નથી કરાવ્યું, તેણે માનવતાનોય અપૂર્વ આવિષ્કાર કરી બતાવ્યો છે. એક અમેરિકન માતાની વાત જાણવા મળી છે. તેનો ગ્રેજ્યુએટ થયેલો પુત્ર લશ્કરમાં જોડાઈને જર્મનીમાં યુદ્ધમાં લડતો હતો. તે અમેરિકન છત્રીદળમાંનો સૈનિક હતો. એક વાર તેની વિમાની છત્રી બેગે તૂટી પડી અને તે ઘવાયો. નોરમંડીમાં આવરાંશ નામના ગામની એક બાઈએ તેને પોતાના ઘરમાં લીધો. તે ઝૂમ્યો હતો તેથી તેને બચાવ્યું. જર્મનો શોધવા આવ્યા ત્યારે તેને એ બાઈએ સંતાડી રાખ્યો અને એ રીતે તેને જીવિતદાન દીધું. પછી તો એ બિચારો જુવાન એક યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો, પરંતુ જ્યારે તે જીવતો હતો ત્યારે તેણે પોતાની માતા ઉપર લખેલા એક પત્રમાં પેલી જર્મન બાઈની માયાળુતા અને તેણે આપેલા જીવિતદાનની વાત તેનાં નામ-ઠામ સાથે લખી હતી, તેની એ માતા ઉપર ખૂબ જ અસર થઈ હતી. એ અસર એટલી ઉત્કટ હતી કે યુદ્ધ બાદ બે વર્ષ સુધી તેણે પોતાની આવકમાંથી પૈસા બચાવ્યા અને તે પૈસામાંથી આટલાંટિક ઓળંગીને જર્મની પહોંચવા જેવી લાંબી મુસાફરી કરી. તેણે પેલા ગામડામાં જઈને મોટી મુશીબતે એ બાઈનું ઘર શોધી કાઢ્યું. એ બાઈ એક ગરીબ ખેડૂતની સ્ત્રી હતી. માતાએ એ બાઈના હાથમાં એક નાનું પેકેટ મૂક્યું, જેમાં એક સોનાની ઘડિયાળ હતી. એ ઘડિયાળ જ્યારે તેનો મરણ પામેલો પુત્ર ગ્રેજ્યુએટ થયો, ત્યારે તેને ઇનામમાં મળી હતી. મૃત પુત્રનું એ અનોખું સંભારણું હતું, અને તેનો તેણે પોતાના પુત્રને જીવિતદાન આપનાર બાઈની માનવતાની કદરમાં ત્યાગ કર્યો હતો ! એ માતાનું આ વિશિષ્ટ પ્રકારનું આભારદર્શન લોકોના હૃદય પર એટલું અસરકારક નીવડ્યું કે આજુબાજુનાં ગામોમાં પણ તે સારી પેઠે 'અહો'કાર પામ્યું.

ઑફિસો ચલાવતા મૅનેજરો, પેઢીઓ ચલાવતા શેઠિયાઓ કે દુકાનો ચલાવતા દુકાનદારો સમજે છે કે અમે કારકુન, નોકર કે ગુમાસ્તાને તેમના કામના બદલામાં પગાર આપીએ છીએ, એટલે તેઓએ બધું કામ બરાબર કરવું જોઈએ, પરંતુ કેટલીક વાર તેમને અનુભવ થાય છે કે એ કામ બરાબર થતું નથી. ત્યારે તેઓ માણસોની બેદરકારી માટે તેમને ઠપકો આપે છે. આવા ઉપરીઓ ભૂલી જાય છે કે નોકરોના સારા કામ બદલ તેમને ઉત્સાહપ્રેરક કે ઉત્તેજનાનો એક પણ શબ્દ નહિ કહેવાના પરિણામે જ તેઓમાં કામ બરાબર કરવાની ચીવટ કે ઉત્સાહ ટકી શકતાં નથી. અનેક સમજદાર વેપારીઓનો એ અનુભવ છે કે નોકર તરીકે પગાર લઈને કરેલા કામ બદલ પણ આભારદર્શન નહિ તો કદરનો એક મમતાભર્યો ઉદ્‌ગાર કેટલીક વાર સેંકડો રૂપિયાના બદલાની ગરજ સારે છે. પોતાના કામની કદર પૈસાથી નહિ તો સૌજન્યભર્યા શબ્દોથી તો થાય છે એટલા ઉપર પણ નોકરો સરસ કામ કરી આપનારા નીવડે છે.

આર્નોલ્ડ બેનેટ એક જાણીતો લેખક છે. તેનાં પુસ્તકો જે પ્રકાશક બહાર પાડતો હતો તે પોતાની સેક્રેટરી એક જુવાન સ્ત્રીના કામની ખૂબ પ્રશંસા બેનેટ પાસે વખતોવખત કરતો. એક વાર તો બેનેટે તેના સેક્રેટરીને જાતે જ પૂછ્યું: 'તમારો શેઠ કહે છે કે તમે બહુ સરસ કામ કરો છો, તો કહો તો ખરાં કે તમારા કાર્યકૌશલ્યની ચાવી કઈ છે?'

સેક્રેટરીએ સ્મિત કરીને જવાબ આપ્યો: 'એની ચાવી મારી પાસે નથી, શેઠની પોતાની પાસે છે!' ચાવી એ હતી કે જ્યારે જ્યારે તે કાંઈ પણ કામ—નાનું કે મોટું—કરતી, ત્યારે શેઠ તેની ઘટતી કદર શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યા વિના રહેતો નહિ. કામમાં કાંઈ ખામી રહી હોય તો તે ખામી દર્શાવતાંય થયેલા કામમાંથી થોડી પણ ખૂબીની કદર ઉચ્ચાર્યા વિના તે રહેતો નહિ. એ જ ચાવીથી સેક્રેટરી પોતાના કામમાં ખૂબ ચીવટ રાખતી, પૂરા તન-મનથી તે કામ કરતી.

કેટલાક શેઠો એમ માને છે કે નોકરના કામનાં વખાણ કરીએ તો નોકર બહેકી જાય; તેના કામમાં તો ખોડ કાઢતા રહીએ તો જ તેને ચીવટ રહે. આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. પ્રત્યક્ષ વખાણ કરવાની હંમેશાં જરૂર હોતી નથી, અને કદર કરવાનો અર્થ મોઢામોઢ વખાણ કરવાં એવો થતો નથી. સુઘટિત શબ્દોમાં ભાગ્યે કરેલા કામની કદર કરવી એ માનવે માનવતાનું સ્વીકારેલું મૂલ્ય માત્ર છે.

આભારદર્શન તો પ્રસંગ બને, જેટલું કરીએ તેટલું ઓછું છે. ભૂલશો નહિ કે, એક આભારદર્શક શબ્દ, કદર કરનારો ઉદ્‌ગાર કે આછામીઠા સ્મિત ઉપર તો આપણાં પડોશીઓ અને પરિચયીઓનાં જીવન ઘડાતાં હોય છે.

*

બ્રિટનના તત્ત્વચિંતક સી. ઈ. એમ. જોડે શ્રી રાધાકૃષ્ણનના સબંધમાં એક વાર એક મનોરંજક વાત પ્રગટ કરતાં લખ્યું છે—'એચ. જી. વેલ્સના નિવાસસ્થાને એક વાર હું, રાધાકૃષ્ણન અને પ્રસિદ્ધ લેખક જે. ડબલ્યુ. એન. સુલિવાન બેઠા હતા. વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને કલાસંબંધમાં વાતચીત થઈ રહી હતી. રાધાકૃષ્ણન સિવાય સૌ આ વાતચીતમાં ભાગ લઈ રહ્યા હતા. પણ રાધાકૃષ્ણન મોટા ભાગે મૌન રહીને અમારા બધાની વાતો એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળી રહ્યા હતા...પણ જ્યારે કાંઈક કહેતા ત્યારે અસરકારક રીતે કહી દેતા. જે રીતની વાતચીત થઈ રહી હતી, એમાં એમનું મોટા ભાગનું મૌન સંપૂર્ણ રીતે અર્થપૂર્ણ હતું. મારા પર એમનો ખૂબ જ પ્રભાવ પડ્યો અને આ વાતચીત દરમિયાન એમણે કહેલું: 'આ વાક્ય તો કદી હું ભૂલનાર નથી—' પશ્ચિમના લોકોએ આકાશમાં પંખીની જેમ ઊડતાં શીખી લીધું છે. માછલીઓની જેમ પાણીમાં તરતાં શીખી લીધું છે પરંતુ મનુષ્યની જેમ પૃથ્વી પર કેવી રીતે રહેવું જોઈએ એ તેઓ હજુ નથી જાણતા.'

પન્નાલાલ પટેલ

ચીકુનો ચોર

નામીતા વાર્તાકાર અને નવલનવેશની બાળવાર્તાઓનો એક સંગ્રહ 'વિધાસનું વાવેતર' હમણાં જ પ્રગટ થયો છે. બાળવાર્તાઓ લખવામાં તેમની કળા ઓર ખીલે છે. એવી જ એક વધુ પ્રતીતિ કરાવતી આ બાળવાર્તા મોટેરાંઓને પણ વાંચવી એટલી જ ગમશે. ...

ચૈતર મહિનો હતો. અજવાળી રાત હતી. સમી સાંજ હતી. અમે બધાં જમીને ઓટલે બેઠાં હતાં. આકાશમાંથી ચાંદની ઢોળાતી હતી. બંગલાઓ ઉપર ઝિલાતી હતી. રસ્તાઓમાં રેલાતી હતી. અમને બધાંને એ ઘણી ગમતી હતી.

અમે બધાંમાં અમે કુલ ચાર જણ, અમે બે બા–બાપુ અને બે બાળકો.

બાળકોમાં બારેક વરસનો વિનુ ને આઠેક વરસની મનુ.

વાતોમાં, આજે અમારા બગીચામાંથી ચીકુ ચોરાયાં હતાં એ વિષેની અટકળો ચાલતી હતી.

*

વિનુએ કહ્યું: 'મને તો લાગે છે પેલા બકરાં ચરાવનારા છોકરા જ હશે.'

આઠ વરસની મનુ બોલી: 'ના, ગાયો ચરાવનારી છોકરી જ હશે.' આંગળી ઊંચી કરી કહ્યું: 'નક્કી એ જ.'

'કેમ જાણ્યું?' મેં મનુને પૂછ્યું.

'એ જ, એ જ. મને બરાબર ખબર છે. એક દિવસ મેં એને જોઈ હતી.'

'અમસ્થી હવે!' વિનુએ વિરોધ કર્યો.

'કયાં જોઈ હતી?' મેં પૂછ્યું.

'આપણા ઝાંપે પાસે, ચીકુ સામે ટગર ટગર જોતી હતી.'

'ના હોં બાપુજી, મનુ તો અમસ્થી. રસ્તે જતા ગમે તે માણસ જુએ તો ખરું જ ને?'

મનુનું મોં ચડી ગયું. એણે પેલી બાજુએ બેઠેલી બા સામે જોયું. કહ્યું: 'નહિ બા? પેલી ગાયોવાળી છોકરી ચીકુ પાસે નો'તી ઊભી રહી?'

બા મનુ સામે જોઈ મરક મરક હસી રહી. ડોકું હલાવી હા પાડી.

'ખોટું. સાવ ખોટું.' વિનુ બોલી પડ્યો.

'એ તો બિચારી તડકો લાગતો હશે તે ઊભી હશે.' એણે પણ બા પાસે ટાપસી પુરાવી: 'હેં ને બા. એમ જ હતું ને?'

વળી બા ગલદી રહી. ડોકું હલાવી હુંકારો ભણતાં ધીમેથી બોલી: 'ખરી વાત!'

મનુને બા ઉપર એવી તો રીસ ચડી! મેં એને શાન્ત પાડતાં કહ્યું: 'જો મનુ, આપણે એને ચીકુ ચોરતાં નજરે જોઈ નથી. પછી કેમ એને ચોર કહેવાય?'

'ત્યારે ભાઈએ કયાં પેલા બકરાંવાળા છોકરાને જોયો છે?...લ્યો વળી!' મનુ રિસાઈ ગઈ.

બા મનુની વહારે ધાઈ: 'ભાઈનો વહેમેય ખોટો કહેવાય, બેટા.'

ભાઈ બોલી પડયો: 'અરે મેં તો એને ઘણીવાર ચીકુ સામે તાકતો ને પછી આજુબાજુ કોઈ જોતું તો નથી ને એ રીતે ફાંફાં મારતો જોયો છે. એક દિવસ તો એ મને જોઈ ગયો. નહિ તો નક્કી પકડાઈ જવાનો હતો.'

મેં કહ્યું: 'એ બધું હશે. પણ જ્યાં સુધી આપણે એને ચોરી કરતો નજરે ન જોઈએ ત્યાં સુધી આપણાથી એને માટે કહેવાય જ નહિ.'
'પણ એ તો આ....મ કરીને, એવું તાકતો 'તો બાપુજી કે....કે...'
વિનુને મૂંઝવાતો જોઈ મેં કહ્યું: 'જાણે આંખો વડે ચીકુ ન ખાઈ રહ્યો હોય!' અને હું હસવા લાગ્યો.
'હા. હા. બાપુજી, ખરી વાત.'
'પેલી છોકરીય એમ જ તાકતી 'તી, હાં બાપુજી!' મનુએ કહ્યું.
'હવે છોકરી છોકરી કર્યા વગર રે' ને, તને કંઈ સમજ પડે નહિ ને!' વિનુ મનુ ઉપર ચિડાઈ ઊઠ્યો.
'જુઓ બાપુજી! ભાઈ મને....'
બા મનુને ખોળામાં ખેંચતાં બોલી ઊઠી: 'તમે બે આમ કરતાં કરતાં વઢી પડશો.' ને તોડ કાઢ્યો, 'ચાલો બેઉ સાચાં, બસ? છોકરોય ચોર ને છોકરીય ચોર!'
મને બાનો આ તોડ ન રુચ્યો. કહ્યું: 'નહિ. એમ કરો, હવેથી તમે બેઉ સંતાઈને જોયા કરો. પેલી કોટ ઉપરની ડાળીએ બીજાં બે ચીકુ પાકવા આવ્યાં છે. એટલે આ એક બે દિવસમાં જ ચોર હશે એ આવ્યા વગર નહિ રહે.'
મનુ ખુશ થતાં બોલી ઊઠી: 'હાં.... આવવાનો ને પછી પકડાઈ જવાનો. હેં ને બાપુજી?'
વિનુને મનુનો આ હર્ષ ન ગમ્યો. મોં બગાડતાં બોલ્યો: 'આ મનુ જ બગાડી આપવાની!'
'શી રીતે?' મેં પૂછ્યું.
'ઉતાવળ કરીને બોલી પડવાની.'
વિનુની વાત મને સાચી લાગી ને મેં એને થોડુંક સાનમાં સમજાવ્યો. થોડાક શબ્દ મનુ ન સાંભળે એટલા ધીમેથી કહ્યા તો થોડાક શબ્દો ઉતાવળેથી પણ બોલ્યો: 'તો....એમ કરવાનું....એને ખબર ન....એ રીતે....... સંતાઈને ....હંબ!'
મનુ ખાસ કંઈ સમજી નહિ ને હાં હાં કરી ઊઠી: 'ખરી વાત, સંતાઈને પછી જોઈ રે'વાનું. હાં....હું સમજી ગઈ!'
'તો ચાલો ત્યારે સૂઈ જાઓ હવે. કાલથી રોજ સવારમાં બકરાં ચરવા જાય તે વખતે ને સાંજે પાછા ફરે તે વખતે બરાબર ખબર રાખવાની.'
ખુશ થઈ ઊઠેલા વિનુએ પૂછ્યું: 'કાલે ભણવાનું નહિ ને બાપુજી?'
મનુ બોલી ઊઠી: 'હાં! નિશાળે પણ નહિ જવાનું વળી.'
અમે બે હસવા લાગ્યાં. બાએ કહ્યું: 'હાસ્તો, કાલે વાઘ પકડવાનાં છો એટલે—'
'હા, હા. જો ત્યારે કાલે પકડીએ છીએ કે નહિ.' કહી વિનુએ માથું ઉછાળ્યું.
'હા વળી. જોજે.' મનુએ આંખો નચાવી.
મેં કહ્યું: 'જો વિનુ, સવારમાં તારે નાહી ધોઈને ચોપડી લઈને, ઓરડામાં આ બારી આગળ બેસી જવાનું. પછી પેલાં ગોવાળિયાં અહીંથી પસાર થઈ જાય એ પછી તમારે

પણ નિશાળે તો જવાનું જ. ને તારે મનુ, નિશાળેથી આવ્યા પછી ખબર રાખવાની. કેમ બરાબર ને?'

'હા....ખરી વાત.' મનુ સંમત થઈ ગઈ.

વિનુને પણ કંઈ વાંધો, ઉઠાવવા જેવું ન લાગ્યું. ને અમે બધાં અંદર જઈ સૂઈ ગયાં.

*

આ વાતને ત્રણેક દિવસ થયા હશે ને એક સવારે વિનુ હાંફળો ફાંફળો મારા ઓરડામાં આવી લાગ્યો: 'બાપુજી, બાપુજી, ચોર! પેલો છોકરો કોટ ઉપર....'

સફાળો હું બહાર ધસ્યો. વિનુની બા પણ રસોડામાંથી બહાર નીકળી. દફતર ગોવતી મનુ પણ દોડી આવી.

હું સીધો જ કંપાઉન્ડ બહાર નીકળી ગયો. વિનુ પણ પાછળ જ હતો. ને અમે બેઉએ પેલા છોકરાનો માર્ગ આંતરી લીધો.

એ છોકરો વિનુ જેવડો જ હતો. અમને રસ્તો આડે ઊભેલા જોઈ એ ગભરાઈ ગયો. ચૂંટેલાં ચારેય ચીકુ એણે પડતાં મૂક્યાં. બીતાં બીતાં કોટ ઊતર્યો. એક બે ડગ ભર્યાં, પણ પગ જાણે ભાંગી ગયા હોય એ રીતે!

'કે....મ?' કહેતાં મેં આંખોમાં બનાવટી ક્રોધ ભરી એની તરફ પગ ઉપાડ્યો.

છોકરો રડી પડ્યો. રડારોળ કરી મૂકી. 'ના સાહેબ....હું તો ખાલી....'

મેં કહ્યું: 'તું રડ કે ન રડ. હું તને પોલિસને હવાલે કર્યા વગર છોડવાનો નથી, ચાલ, એક વાર આ ચીકુ ઉપાડી લે.'

છોકરાનો વિચાર હજુય ભાગી જવાનો હતો. મેં વળી કહ્યું: 'જો ભાગ્યો તો આ મારો વિનુ, બાજ બગલાને પકડે એ રીતે તને પકડી પાડશે. માટે સીધે સીધો એક વાર મારા બંગલામાં ચાલ.'

પણ એ ત્યાંથી ચસક્યો જ નહિ. મેં એનું કાંડું પકડ્યું. ચીકુ પાસે લઈ જતાં કહ્યું: 'ઉઠાવ ચાલ. આ ચારેય ચીકુ વીણી લે!'

છોકરાને ના છૂટકે ચીકુ ઉઠાવવાં પડ્યાં. એ પછી હું એને મારા ઓટલા ઉપર લઈ ગયો.

*

આ બધો તમાસો જોઈ આસપાસના બંગલાવાળાં બહાર નીકળી આવ્યાં હતાં. એ મને કહેવા લાગ્યાં: 'સોંપી દો એને પોલિસમાં ....થોડોક મેથીપાક ચખાડો....એવો ટીપો કે બો ભૂલી જાય...' તો નાનાં છોકરાં અમારી આસપાસ ટોળે વળી ગયાં. મનુ જેવડાં હતાં એમના મોં ઉપર દુઃખ હતું. વિનુ જેવડાંને એની દયા આવતી હતી. પરંતુ વિનુથી મોટા હતા એવાં છોકરાંઓની આંખોમાં તિરસ્કાર હતો. કોઈ કોઈના હાથ તો એને મારવા માટે ચળવળી પણ રહ્યા હતા.

એટલે બેસી મેં એ છોકરાને કહ્યું: 'જો, સાચું બોલીશ તો હું તને જવા દઈશ.... કે' હવે, કેમ તેં ચોરી કરી?'

છોકરો ગલ્લાં તલ્લાં કરવા લાગ્યો: 'ના સાહેબ, મને તો પેલો બબુડો છે એણે કહ્યું હતું!' અને એણે બકરાં ગયાં હતાં એ દિશામાં નજર નાખી. પણ બકરાં કે બબુડો

કોઈ દેખાતું હોય તો ને?
મેં કહ્યું: 'પેલા બંગલામાં પપૈયાં છે. એ તોડી લાવ જા.'
છોકરો કંઈ ન બોલ્યો. એણે આંખો ચોળવાનું ચાલુ રાખ્યું.
'કેમ? હું તને કહું પછી કેમ નથી જતો?'
'માર પડે સાહેબ.'
'ત્યારે અહીં તને મારની બીક ન લાગી?'
'હવે કદી નહિ ચોરું સાહેબ!' કહી છોકરાએ હાથ જોડ્યા. મોં ઉપર રુદન પથરાઈ રહ્યું હતું—કાદવથી ખરડાયેલું તુંબડું જાણે.
મનુ બોલી ઊઠી: 'જવા દો બાપુજી, હવે નહિ ચોરે!'
વિનુએ વાંધો ઉઠાવ્યો. 'હા, એને જવા દેશો, તારા કહે!'
એક મોટો છોકરો બોલી ઊઠ્યો: 'અરે આ તો ઢોંગ કરે છે.' મને કહ્યું: 'મેથીપાક થોડોક તો ચખાડો જ, જોશીકાકા.'
પણ બાએ ઈશારો કરી મને ના પાડી. એ પેલા છોકરાને પૂછવા લાગ્યાં: 'હવે કોઈ દિવસ-કરીશ ચોરી?'
છોકરાએ માથું હલાવી ના પાડી. દયા માગતાં બોલ્યો: 'કોઈ દન નહિ આવું.... આવું તો મને મારી નાખજો. આટલો ફેરા જવા દો સાહેબ.'
'તો સાચી વાત કર. અત્યાર-સુધી અહીંથી કેટલાં ચીકુ ચોર્યાં છે?'
'મેં તો સાહેબ, બે જ ફેરા બબ્બે બબ્બે.'
'ને બબુડે?'
'એણે ત્રણ ફેરા, સાહેબ.'
મેં પૂછ્યું: 'કેટલાં કેટલાં?'
છોકરો બોલ્યો: 'જૂઠું નહિ બોલું, સાહેબ. પણ કોઈ ફેરા ત્રણ ને કોઈ ફેરા ચારેય લાવતો 'તો સાહેબ.'
'એટલે આજે ચીકુ ચોરવાનો તારો વારો હતો એમ જ ને?'
છોકરાએ ડોકું હલાવી હા ભણી.
મેં પૂછ્યું: 'બબુડો તારાથી મોટો છે કે નાનો?'
'મોટો સાહેબ,' અને એણે એક પંદરેક વર્ષના કિશોરને દેખાડતાં કહ્યું: 'આમના જેવડો, સાહેબ.'
'આ ચીકુ તને આપું તો તારો વારો પૂરો થઈ જાય ને?'
'ના–હા સાહેબ.' ન માનતો હોય તેમ છોકરો બોલ્યો.
'પણ પછી કોઈ દિવસ ચોરી કરવાની નહિ હોં? જો કરી તો....'
'નહિ કરું સાહેબ. કોઈ દન નહિ કરું!' ઊભરી આવતા આનંદને એ દબાવી રહ્યો હતો.
થોડાંક છોકરાં બોલી ઊઠ્યાં: 'જૂઠું બોલે છે હોં જોશીકાકા.'
'ના સાહેબ, તમે કો' એના સોગન ખાઉં. કદીય—'
મેં પેલા છોકરાઓને પૂછ્યું: 'કેમ જાણ્યું જૂઠું બોલે છે?'
એક કિશોર ટોળામાં દાખલ થતાં બોલ્યો:

'આ તો પછો ચોર છે, જોશીકાકા. એક વાર અમે એને મેથીપાક ચખાડ્યો હતો. તો ય હજુ કોઈ કોઈ વાર હાથ મારી જાય છે.'

છોકરો વળી ગભરાયો. બોલ્યો : 'ના સાહેબ, હવે તો હું...એ તો પેલો બબુડો. હું તો હવે કદીય....'

હું વચ્ચે બોલ્યો : 'પણ જો એમ જ કરીશ તો તારા માટે મેથીપાક તો છે જ. પણ સાથે સાથે પોલિસથાણુંયે ઉઘાડું છે.'

છોકરો બોલ્યો : 'પણ ચોરી કરું તો ને સાહેબ !.'

ને મેં એને પેલાં ચીકુ આપતાં પ્રેમ સાથે થોડીક શિખામણ આપી અંતમાં કહ્યું : 'જો દુનિયામાં સુખી થવું હોય તો એક કહેવત છે એ યાદ રાખ : "સબ ખાજે પણ ગુણ ન ખાજે !" જા હવે. જોઈએ છીએ જો તું મારનો ગરાક છે કે પછી ભલાઈનો જીવ છે !'

'હા સાહેબ, ફેરની ચોરી કરું તો કે'જો હવે !' કહી છોકરાએ મોં ફેરવ્યું. એની હળવી ચાલ જોતાં લાગતું હતું કે એ એના આનંદને પણ દબાવી રહ્યો છે.

એટલું જ નહિ. બે–ચાર કિશોરોને બાદ કરતાં આસપાસનાં આ છોકરાંનાં મોં ઉપર એટલો જ આનંદ હતો.

વિનુ તો પેલા છોકરાને સલાહ પણ આપવા લાગ્યો, 'જોજે પાછો ફરીથી ચોરી કરતો !' [14]

તો મનુ બાજુએ એ છોકરાની વતી ટાપસી પૂરવા લાગી : 'કરશે જ નહિ ને પણ !'

※

ને સાચે જ આ બનાવ પછી એ છોકરાએ ફરી કોઈ વાર ચીકુની ચોરી નથી કરી. એટલું જ નહિ, એક દિવસ વિનુ પાસેથી ખબર પડી કે ઊલટાનો એ છોકરો અમારા ચીકુનો ચોકિયાત બની રહ્યો છે. કોઈ કોઈ વાર વિનુ–મનુને કહે છે પણ ખરો, 'ભાઈ, પેલો બબુડો તાકતો 'તો. પણ મને જોઈને જતો રહ્યો....ગાયવાળી છોકરીને તો કહી દીધું છે કે જો કોઈ દન ચીકુ સામે જોયું છે તો સાહેબ પાસે જ પકડી લઈ જઈશ....'

એટલે જ તો વિનુ–મનુ ચીકુનો ફાલ ઊતરતાં આ ચોકિયાત ચોરને એની રખેવાળી આપવાનું ચૂકતાં નથી ને !. એનું નામ પણ એમણે જાણી લીધું છે. વિનુ કહે છે : 'આમાંથી બે ચીકુ મંગાનાં.'

મનુ પણ ટાપસી પૂરે છે: 'હાં બાપુજી, આપવાનાં જ વળી !'

અને હું પણ, 'ભાઈ પે'લો ભાગ ચોકિયાતનો,' આમ કહી એને બદલે ત્રણ ચીકુ જુદાં મૂકતાં છોકરાંના આનંદમાં ઉમેરો કરું છું, 'બસ હવે ?'

['બાલદક્ષિણા'માંથી]

※

હાથથી કામ કરતો માણસ મજૂર કહેવાય છે. મગજથી કામ કરતો માણસ ચિંતક કહેવાય છે. દિલથી કામ કરતો માણસ પ્રેમી કહેવાય છે. પણ જ્યારે કોઈ માણસ હાથ, મગજ અને દિલથી એક સાથે કામ કરે છે ત્યારે એ કલાકાર બની જાય છે.

એમર્સન ફ્રાંક

રેહાના તૈયબજી

કળિયુગ અને રામનામ

મૌલિક અને વિશદ વિચારસરણી ધરાવતાં આ લેખનાં લેખિકા બહેન કલકત્તાહેબના હિંદી સામયિક 'મંગલ પ્રભાત'માં નિયમિત લખે છે. આ લેખ 'મંગલપ્રભાત'માંથી અનુવાદ કરીને અહીં મૂક્યો છે જે વાચકોને ગમશે જ......

સાંભળવા પ્રમાણે નારદમુનિએ કળિયુગનાં દુઃખોના ઇલાજ તરીકે રામનામને ગણાવેલ છે. વરસોથી હું વિચારું છું કે મુનિશ્રીનો રામના નામ પાછળનો મતલબ શો હશે? મેં જોયું છે કે કેટલાય લોકો જિંદગી આખી રામનું નામ જપે છે, માળા ફેરવે છે, રટણ કરે છે તો પણ એમનાં દુઃખોમાં દેખીતો કોઈ ફેરફાર નજરે ચડ્યો નથી. કળિયુગની અસરથી દૂર રાખે એવું આ કયું રામનામ છે? મેં અનુભવથી જોયું છે કે સંસ્કાર અને સ્વભાવ બદલવામાં સહુથી વધુ સમર્થ મંત્ર બને છે. એ રામનામ તો છે જ, પણ એમાં પ્રાણ રેડાયો હોય. સાદી છબી અને પ્રાણ રેડેલી છબીમાં જેટલો ફેર હોય છે તેટલો જ ફેર આમાં પણ હોય છે.

થોડાંક અઠવાડિયાં પહેલાં મારા જર્મન આત્મબંધુ આલ્બ્રુદા એક ખૂબ ગમી જાય એવી વ્યક્તિને અહીં લઈ આવ્યા. આ ભાઈ જર્મન તત્ત્વશાસ્ત્રી (Metaphysician) છે. આન્તરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતા માણસ છે. તેમણે આ દેશની રાષ્ટ્રીયતા સ્વીકારી લીધી છે. ભારતના ચાહક છે અને ગૂઢ વિચારના મહાન સજ્જન છે. તેમનો સવાલ આ હતો: "૧૯૬૨ના વર્ષ વિશે આપનો શો અભિપ્રાય છે!'

મેં કહ્યું: 'હું માનું છું કે '૬૨નું વર્ષ ભારે પ્રલયનું વર્ષ થવાનું છે. આ ભવિષ્યવાણી મહાભારત અને પાક કુરાનમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે અને એ બધું યાદ કરાવે એ પ્રકાશ વડે જ્યારે આપણે આજનો જમાનો જોઈએ છીએ ત્યારે દરેક વાત હકીકત બની જાય છે.'

'શું દુનિયાનો અંત આવશે!' એ બોલ્યા.

'જો માણસનું ચાલે તો એમ પણ થાય! આજનો માણસ સર્જનને નામે વિનાશની પૂજા કરી રહ્યો છે.'

'મેં ખૂબ ચોંકાવે તેવી અને હેરાન કરી નાખે તેવી એક વાત સાંભળી છે. થોડા સમય પહેલાં તિબેટના એક વિદ્વાન લામાએ ભવિષ્યવાણી ભાખેલી કે અણુશક્તિની અસરથી માનવજાતનું કદ એટલું ઘટી જશે કે એ દોઢ બે ફૂટના થઈ જશે. એ વિશે આપ શું માનો છો?'

હું વિચારમાં પડી ગઈ અને કહ્યું: 'કેમ ન થાય? અણુશક્તિ ચોખ્ખી અગ્નિશક્તિ છે. અને અગ્નિ સંકોચાવી અને સૂકવી નાખે છે. આજનો ભૌતિકશાસ્ત્રી ધરતીમાં અણુશક્તિનો સંચાર કરવા મથી રહ્યો છે, જેથી ધરતીની નીપજ ખૂબ વધે પણ એ નથી વિચારતો કે એ મોટાં મોટાં ફળો અને શાકભાજીમાં કયાં તત્ત્વો ભર્યાં હશે! આપણે અગ્નિ જ ખાયા કરીશું તો સુકાઈને સંકોચાઈ કેમ નહિ જઈએ?'

એ ભાઈ બોલ્યા: 'હું ખૂબ ચિંતામાં પડી ગયો છું.'

'ચિંતા તો થાય જ. પણ ભગવાનેય છે ને! કોણ જાણે કેમ—કદાચ એ કલ્પના સાચી પણ હોય—પણ મારું મન કહે છે કે ભગવાન આપણને આ પ્રલયથી બચાવી લે. એ મારાથી જોઈ શકાશે નહિ.'

'મારી પણ તમારા જેવી જ હાલત છે. પણ એટલું જરૂર છે કે અણુઓની અસર પશ્ચિમની પ્રકૃતિ ઉપર થવા લાગી છે.'

હસીને હું બોલી: 'એમ! એ લોકોએ પોતાના બચાવની બધી તૈયારી કરીને અમારા દેશ પાસે બોમ્બ ફેંક્યા હતા. તો આમ કેમ?'

'હા, એ અજબની વાત છે! પૂર્વના દેશો પર એટલી અસર નથી થઈ—ખાસ કરીને ભારત ઉપર નથી થઈ.'

'એ અસરનું પરિણામ કેવું હોય છે?'

'આંખની નીચેના ભાગમાં અંદર પીલ જેવું થાય

છે, લાલ થઈ જાય છે—ગરમી ત્યાંથી નીકળે છે. બધા પશ્ચિમના દેશોમાં આ અસર થવા લાગી છે.'

હું ખૂબ ઊંડા વિચારમાં પડી ગઈ અને આ અટપટો સવાલ મારા ગુરુજી પાસે રજૂ કર્યો. એમની પાસેથી જે જવાબ મળ્યો એ મેં આ શાસ્ત્રીને કહી સંભળાવ્યો : 'આવું કેમ બન્યું? પ્રકૃતિમાં કોઈ મૌલિક ફરક પડવો જોઈએ. મને લાગે છે કે કદાચ અમારી આધ્યાત્મિક વિધિઓ આનું મૂળ કારણ હશે. અમારી આધ્યાત્મિક તરકીબો અમને કુદરતમય બનાવી દે છે. અમારી પૂજાઓમાં અગ્નિ, પાણી, પૃથ્વી, આકાશ અને વાયુ—આ પંચમહાભૂતોનું નજીકથી સેવન થાય છે. બલકે અમારું શરીર બહારની કુદરત સાથે ભળી જાય છે. એના પરિણામે બહારની કુદરતમાં જે જે ફેરફાર થતા રહે છે એ અમારાં શરીરમાં પણ સહજ સ્વાભાવિક રૂપે થતા હશે. અમારો સ્વભાવ આને રોકી શકતો નથી અથવા તો એમાં કોઈ અસાધારણ વિકાર પણ પેદા નથી થતો. શું આવું થઈ શકે ખરું?'

'જરૂર થઈ શકે.'

'પશ્ચિમના લોકોએ પોતાની સભ્યતાને કુદરત વિરોધી બનાવી દીધી છે. જીવનને જેટલું વધારે કૃત્રિમ બનાવ્યું એટલા તમે વધારે સભ્ય, સંસ્કારી અને સંસ્કૃત કહેવાયા. એટલે કુદરતનો સાથ કે સંરક્ષણ હવે તમારે માટે ન રહ્યાં.'

આ કહેતાં કહેતાં હું ગભરાઈ ગઈ. અમે બધાં ગંભીર બની ગયાં હતાં કારણ કે આ વાતો કલ્પનાના વિલાસની કે શાસ્ત્રાર્થની નહોતી. અમારા બધાંનો એ અનુભવ હતો કે આજના માનવીનું જીવન કેટલી હદ સુધી જોખમમાં આવી ગયું છે. હું બોલી ઊઠી :

'પણ તમે બધાએ આ આફતથી બચવા કોઈ ઇલાજ શોધી કાઢ્યો છે ખરો?'

'હા.' એમના અવાજમાં કમજોરી હતી.

'મેં વરસો સુધી આ વાત ઉપર ચિંતન અને મનન કરેલાં છે કે પશ્ચિમ સાથે આપણો મેળ કઈ રીતે સધાય? આ અનુસંધાનનો એક જ ઉકેલ મને તો દેખાય છે અને તે છે યોગ.'

'બેશક.' એ બોલી ઊઠ્યા.

'પણ પશ્ચિમી જીવન યોગસાધના માટે તદ્દન પ્રતિકૂળ છે. ત્યાંનો ખોરાક, રીતરિવાજ, વાતાવરણ, જીવન-આદર્શ જ એવાં છે કે ત્યાં યોગસાધના વિકૃત પેદા કરી દે. જે જાતનું માંસ ખાવામાં આવે છે એ શરીરને યોગને માટે તદ્દન પ્રતિકૂળ બનાવી મૂકે છે. એટલે ભારતીય યોગ તો તેમને માટે સાવ નકામો છે. પ્રકૃતિનું બધી રીતે નવસર્જન કરી શકે એવી બીજી ચીજ છે મંત્ર. પણ તમે લોકોએ મંત્રને તો સાવ છોડી દીધો છે.'

'રોમન કેથોલિક દેવળમાં હજુ મંત્ર-સેવન ચાલુ છે.'

મને એકદમ એક વિચાર આવ્યો : 'મને એ તો કહો કે પશ્ચિમના લોક અત્યારે વધુ ને વધુ કેથોલિક સંપ્રદાય તરફ વળવા લાગ્યા છે ખરા?'

ચોંકીને એ ભાઈ બોલ્યા : 'હા.'

મેં કહ્યું : 'એ દેવળને લીધે નહિ, મંત્રને લીધે!'

જર્મન સજ્જને વિચારીને કહ્યું : 'હા, એ શક્ય છે.' કેવી મજાની વાત! નારદ મુનિએ બતાવેલા આ રસ્તે આપણી દુનિયા નથી જઈ રહી?

*

એક વાર હું ફરીને ઘેર આવ્યો. જોયું કે રાંધવા માટે મરઘી કપાય છે. આખું દૃશ્ય નજરે કોઈવાર જોયેલું નહિ. ત્યારે પહેલવહેલું જોયું. હું અંદરથી રોઈ પડ્યો. બસ, ત્યારથી મેં એ ખાવું બંધ કરી દીધું. અમારે ત્યાં પુરુષો જ માંસ ખાય છે. સ્ત્રીઓ નહિ. મારા પિતાને મેં માંસ છોડવાની વાત કરી. તેમણે મને ભૌગોલિક કારણોને લીધે માંસ ખાવું આવશ્યક છે એ સમજાવ્યું; પણ હું એકનો બે ના થયો.

—ગુરુદયાલ મલ્લિક

ચંદ્રકાન્ત બક્ષી

શનિવારની સાંજે

માનવમનના મનોવ્યાપારને આબાદ રીતે રજૂ કરતી આ વાર્તાના લેખક હવે તો ગુજરાતને અજાણ્યા નથી. વિશિષ્ટ પ્રકારની શૈલીવાળા આ વાર્તાકારની આ વાર્તા આરામના વાચકો માટે પહેલી છે—હવે પછીની તેમની વાર્તાઓ વાંચવાની તાલાવેલી જગાવે તેવી......

બેબીની સામે પ્રેમ કે ઝઘડો નહીં કરવાનું અમે નક્કી કર્યું હતું. કાલે રાત્રે અમે ઝઘડ્યાં ત્યારે બેબી એની ઢીંગલીને સાથે લઈને જ સૂઈ ગઈ હતી, રાતનું દૂધ પીધા વિના. બેબીને માટે જ અમે રાત્રે દૂધ પીધું હતું. બેબી એક જ હતી અને એક વર્ષની થવા આવી હતી. ગોળ ચિબુક પર એને ઉઝરડિયો ઓચિંતો જડ્યો હતો. આશાનો અવાજ ઊંચો થયો એટલે એ જાગી ગઈ, અને એનું મોઢું રડવા જેવું થઈ ગયું. 'મંમી...'

'કેમ, ડાર્લિંગ...' મેં એને માથે હાથ ફેરવ્યો.

'પપ્પા મારે છે!' એ બોલી ગઈ અને મારી સામે જોઈને ગભરાઈ ગઈ.

આશાએ એને ઊંચકી લીધી અને અમે ઝઘડો બંધ કર્યો. એને છાતી સાથે દબાવીને એણે કહ્યું, 'કોઈ મારે નહીં, બેટા. હું તારી પાસે છું ને! કોઈ મારે નહીં, હોં!' એની પીઠ પર હાથ ફેરવતાં એણે કહ્યા કર્યું. બેબીને કોઈક સ્વપ્ન આવી ગયું હતું. એ ચૂપ થઈ. એની નજર ઢીંગલી પર પડી. મેં ઢીંગલી ઊંચકીને એના હાથમાં મૂકી અને એણે હાથથી તરછોડીને ફેંકી દીધી. આશા હસી, પરણ્યા પહેલાં હસતી હતી એવું.

'દૂધ પીવું છે?' મેં પૂછ્યું.

પણ એ બધું કાલે પતી ગયું હતું. બેબી દૂધ પીધા વિના ફરી સૂઈ ગઈ. આશા અને હું સૂઈ ગયાં. અત્યારે રસોઈ તૈયાર કરીને આશાએ મને વહેલો જમાડ્યો અને ઑફિસ મોકલી દીધો; બોલ્યા વિના જ. અમે ઝઘડતાં હતાં અને બેબી રમતી હતી...

ઑફિસ છૂટ્યા પછી કેટલીય વાર સુધી હું બેસી રહ્યો. ઘેર જવું ન હતું. આ ઝઘડાઓનો કોઈક અંત હોવો જોઈએ. ક્યાં સુધી આ બધું ચાલી શકે? [illegible] હું ઊઠ્યો અને મોઢું ધોઈને નીચે આવ્યો અને સામે જ ગોડગે મળી ગયો, ઘણા દિવસે.

'ઓ હો! આજે આ તરફ?' મેં પૂછ્યું.

'તું ક્યાંથી? ઑફિસથી?' એણે સવાલ કર્યો.

'હા જ તો.'

'ક્યાં જાય છે?'

'ક્યાંય નહીં, આટલામાં જરા કૉફી પીવા.'

'ચાલ.'

અમે બન્ને કૉફી હાઉસમાં ઘૂસ્યા અને કૉફીનો ઑર્ડર આપ્યો. એણે એક પૅકેટ ખેંચ્યું, અને મને એ સસ્તી સિગરેટો દેખાઈ. એક એણે લીધી, એક મને આપી.

'ઘણા દિવસે મળ્યો.'

'હા, ઘણા દિવસે.'

'પરણી ગયો?' એણે પૂછ્યું. એની મૂછો એન. સી. સી.માં હતો ત્યારે હતી એવી જ લાંબી હતી.

'હા.'

'ક્યારે?'

'સવા બે વર્ષ થયાં.'

'બાળ-બચ્ચાં?'

'એક બેબી છે, એક વર્ષની.'

'પછી?'

'પછી કંઈ નથી.'

'તું?' મેં પૂછ્યું.

'મને પણ પરણ્યે સવા બે વર્ષ થયાં અને એક બેબી છે.' થોડી વાર રહીને એ હસ્યો, 'હા...હા...'

કૉલેજમાં પણ એ આમ જ કરતો હતો.

ઘણી વાતો કરી, એ બહાર જઈને બીજી સિગરેટો લઈ આવ્યો. મને હંમેશાં એની વાતોમાં કંટાળો જ આવતો. આજે આટલાં વર્ષો પછી પણ કંટાળો આવતો હતો.

'શિખાને ઓળખે છે તું?'

'હા, હા, પેલો આર્ટીસ્ટ ! ટયુબો ખરીદવાનાય પૈસા ન'તા એની પાસે.'

'હા, બહુ મોટો આર્ટીસ્ટ થઈ ગયો છે. સીમલામાં પ્રોફેસર થઈ ગયો. પછી સ્કૉલરશીપ લઈને ઇન્ડો-નીઝીઆ તરફ જઈ આવ્યો. ગયે વર્ષે ઇટલી ગયો હતો. એ દિવસ પર મળ્યો, કહેતો હતો કે યુગોસ્લા-વીઆ જઉં છું...હા હા...' મેહરો હસ્યો. 'આપણે એવા ને એવા રહી ગયા.'

'હા.'

'કોહલીને ઓળખે છે?' હું 'હા' કહું એ પહે-લાં જ એણે આગળ ચલાવ્યું. 'આઈ.એફ.એસ.માં નંબર લાગી ગયો. એ વર્ષોથી ઇજિપ્તની એમ્બ-સીમાં ફર્સ્ટ સેક્રેટરી છે, કરોડપતિની છોકરીને પરણ્યો છે બેટો. મને બોલાવ્યો હતો લગનમાં...'

અમે ઊભા થયા અને ફૂટપાથ પર હાથ મિલાવીને છૂટા પડ્યા. મેહરો! એની મૂછો, એની સસ્તી સિગ-રેટો, એનો જૂનો પોર્ટફોલીઓ, પગનાં ચપ્પલ બધું એનું એ જ હતું. એની મુફલિસી અને હાસ્ય—એકેમાં ફેરફાર થયો ન હતો.

હું આગળ ચાલ્યો. સડકો પર બપોર નમતી હતી અને ઑફિસોના ખૂણાઓમાં સાંજ ભરાવા માંડી હતી, શનિવારની સાંજ.

આ મિશ્રાએ અને કોહલીએ મારી ગરીબ માણસની સાંજ બગાડી નાખી. ખેર. સરકારની સ્કૉલરશીપો અને કરોડપતિની છોકરીઓ! શું થાય. આશા, બેબી અને ઇસ્ટર્ન રેલ્વેના એકસો નેવુ રૂપીઆ...કેવા સંતાડી સંતાડીને રાખવા પડતા હતા! કોઈને ખબર ન પડી જાય પગાર કેટલો છે. એકસો નેવુ રૂપીઆ ગરીબી ન કહેવાય પણ દેશમાં એક મા અને એક નિ:સંતાન વિધવા મોટી બહેન પણ હતાં અને આવા મોટા શહેરમાંની વજનદાર જિંદગીનો ભાર મારા નયા પૈસાઓ કયાં સુધી ઊંચકી શકે?

હું આગળ ચાલ્યો, ઘેર જવું ન હતું. એક બગીચો હતો, એને એક દરવાજો હતો, પરીકથાઓમાં આવે છે એવો. હું બગીચામાં ઘૂસ્યો અને પરીઓની અપેક્ષા કરતો એક બેંચ પર ધૂળ સાફ કરીને બેઠો. મને લાગ્યું મારી પાછળ પાછળ જ ઑફિસના ખૂણાઓમાં ભરાઈ ગયેલી સાંજ દબાતા પગે આવી અને કાળી ઘટાઓમાં ભરાઈ બેઠી, મારા વિચારો સાંભળવા. મેં ઝાડો સામે જોવા માંડ્યું. ઋતુઓનો કયારે ખ્યાલ રહે છે, કઈ ચાલે છે—પાનખર કે વસંત? એ પણ ખબર નથી કયો મહિનો છે, ફાગણ કે જેઠ. એટલી ખબર હતી કે નવો પગાર આવવાને હજી અઠવાડિયાની વાર હતી. હમણાં તો પાનખર જ હતી, પહેલી તારીખે વસંત બેસવાની હતી.

આજે મજા આવતી ન હતી. દૂર ઘાસમાં પેલી બે છોકરીઓ સાથે ઘૂવડ જેવો પેલો છોકરો બેઠો હતો અને છોકરીઓને હસાવી હસાવીને વાતો કરતો હતો એટલે પણ મજા આવતી ન હતી. ઘાસ સુકાઈ ગયું હતું, ઝાડો જૂનાં થઈ ગયાં હતાં, તળાવના પાણીમાંથી સ્થિર પડછાયાઓ અને કોહવાઈ ગયેલાં ઘાસ પાંદ-ડાંની વાસ આવતી હતી. પોલિસને રિશ્વત આપીને ઘૂસી ગયેલા એક ચણાવાળાએ મારી સામે ઊભા રહીને, જોઈને આગળ વધવાનું મુનાસિબ ધાર્યું. બે નાના છોકરાઓ ખોટવાઈ ગયેલા ટયુબવેલમાંથી પાણી કાઢવાની કોશિશ કરતા હતા.

આ બધું રોજ બનતું હતું. ચણાવાળાઓ અને કોહવાઈ ગયેલા પાંદડાંની વાસ અને ખોટવાઈ ગયેલો ટયુબવેલ...હું ઊભો થયો. શું કરવું? પરીઓ તો આવી નહીં. ખેર, ભલે પરીકથાઓમાં પાંખો ફફડાવતી પડી રહે. આગળ એક બંધ ફુવારો હતો જેની નીચે લીલ પણ સુકાઈને કાળી પડી ગઈ હતી. ફુવારાના ઐતિહાસિક રંગને જોતો હું આગળ વધ્યો. આગળનો તો અંત હતો નહીં—રસ્તાની લાઈટો, ભિખારીઓ, આઈસક્રીમવાળાઓ, દૂરથી આવતી સ્ટીમરોની વ્હીસલો, સાંજનો સુસવાટ. ખુશ થઈ શકાય એવું ઘણું હતું. શનિવારની સાંજે દુઃખી કેમ થઈ શકાય?

આશાને લીધે ઘણું દુઃખ હતું. આ સ્ત્રીઓ...ના, પણ

એનો ભાઈ મજાનો હતો. અહીં આવ્યો ત્યારે હું એને આ જ રસ્તે ફરવા લઈ આવ્યો હતો, અને આખું શહેર બસમાં ફરી ફરીને બતાવ્યું હતું. આ અમારી મોટામાં મોટી હોટલ. એમાં સાત જાતના એર-કન્ડીશન્ડ સ્વીટ્સ છે. એમાં પગ પણ મૂક્યો નથી. આ અમારું રાજભવન. ગવર્નર સાહેબ એમાં રહે છે અને વારે તહેવારે એમની સવારી દરવાજાના સળિયા પાસે, પોલિસની લાઠીની કોર્ડનથી જરા દૂર ઊભો રહીને જોઈ લઉં છું. આશાએ કહેલું: 'આમ કેમ બોલ્યા કરે છે!' મેં જવાબ આપેલો: 'સાચું કહું છું. આશાનો ભાઈ મને સંતોષ આપવા હસ્યો. મારું શ્યામળું મોઢું એને હસતો જોઈને ખુશ થયું પણ એ એકસો તેવું રૂપીઆનો પગાર અમારી ત્રણેની આંખોમાંથી ખસતો ન હતો.

આશાનો ભાઈ મોટો બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રેક્ટર હતો. બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રેક્ટરો મોટા જ હોય છે અને મોટા હોય છે એ જ બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રેક્ટરો થઈ શકે છે. રાત્રે જમીને અમે વાતો કરતા. હું પણ ઇસ્ટર્ન રેલ્વે મારા બાપની જ હોય એમ લાખો-કરોડોના આંકડાની વાતો, રેલ્વેની સ્કીમો, પ્લાન, પ્રોજેક્ટ વગેરે આડું અવળું ગબડાવતો. આશાનો ભાઈ મારી વાતો ધ્યાનથી સાંભળતો બેસી રહેતો અને હું મને ખુશ કરવા એ ધ્યાન અપાય છે માટે ફરજ સમજીને ખુશ થતો. આશાને આ બધું ગમતું. એમ રડતી. વાતો પૂરી થતી.

'કેમ છો?' સામેથી આવી રહેલાં જાડાં ભદ્ર મહિલાએ મારી સામે હસી લીધું. એ અમારાં પાડોશમાં રહેતાં હતાં.

'ઓ હો, સરસ...કેમ છો?'

'ઓફિસથી છૂટ્યા?'

'હા, ઘણું મોડું કામ કરી નાખ્યું,' હું મનમાં બોલ્યો, 'હજી તો મોડું કામ બાકી છે, ઘેરે પહોંચવાનું.'

'હવે ઘર તરફ?'

'ના, ના, જરા ફરવું છે.'

'ચાલવું હોય તો ચાલો. ગાડી છે, ઘેરે મૂકી દઉં.'

કારણ વિના એ હસ્યાં. કારણ વિના હું હસ્યો. એમનું આખું સુંવાળું, ગુલગુલાભરેલું શરીર હાલતું રહ્યું. હું આગળ ચાલ્યો, ફરી હસ્યો. જિંદગીમાં કોઈ દિવસ કોઈ 'લિફ્ટ' આપે છે, અને એ પણ આવી ગોળમટોળ બાઈ...અને એ પણ ઘેર જવું નથી ત્યારે...

હસ્યો એટલે દુઃખ થયું. દુઃખની, નિરાશાની આખી નિષ્કલંક ઘટમાળમાં હસવાનો એક ડાઘો પડી ગયો એ ન ગમ્યું. દુઃખ બરાબર જામતું હતું ત્યાં જ આ હસવાએ મજા બગાડી નાખી—શનિવારની સાંજે!

હોટલ, બગીચો, ઓળખીતા માણસો; મેં નદીની રેઈલીંગ પાસે ચાલતાં ચાલતાં વિચારવા માંડ્યું. એકલા એકલા ક્યાં જવું અને શું કરવું? બેંચો પર માણસો, બેકારો અને પ્રેમીઓ બેસી ગયા હતા. પહેલો ચાન્સ એમનો. હમણાં ભલે પ્રેમ કરી લે, પાંચ વર્ષ પછી નદીની લોંચોના ધુમાડા સામે જોતા જોતા બેસીને મનમાં ગાળો બોલવાના દિવસો આવશે. નદી વહેતી હતી, રોજની જેમ. શનિવારની સાંજે ગાડીઓ લાઈનમાં ગોઠવાઈ ગઈ હતી. સૌ કોઈ જાણે નવી શિફ્ટમાં કામે લાગી ગયા હોય એમ આનંદ કરવા માંડ્યા હતા. શનિવારની સાંજનું એ ત્રણ કલાકનું કામ પણ પતાવવાનું હતું.

હું રસ્તો ક્રોસ કરીને ઘાસમાં બેઠો. રોજ ક્યાં ઘાસમાં બેસવાનું પણ નસીબ હોય છે! ચીફ એકાઉન્ટન્ટને શાબાશી મળે એવા ટોટલો કરી આપવામાં જ પાંચ વાગી જાય છે અને પછી બસોના ફૂટબોર્ડ પર લટકતા લટકતા શહેરના રાજમાર્ગોની સેર કરવાની હોય છે, ઘર સુધી. ઘેરે પહોંચીને આશાની આંખોમાં સાંજની રોશની ચમકતી-ચકરાતી જોતો હતો અને બસમાં ખાધેલા ધક્કા અને તુચ્છકાર ભૂલી જતો હતો—પણ એ બધું ઘણાં વર્ષો પહેલાં થતું. આજે તો ફૂટબોર્ડ પર ઘર જેવું લાગે છે. ઘેર નવી ઓફિસ જેવું વાતાવરણ છે. અને બીજા કર્મચારીઓની જેમ, કોઈ કોઈ વાર મોંઘી હોટેલનો ક્રેસ સર્કલ કે બાલ્કનીની ટિકિટ ખર્ચીને સિનેમા જોવાનો કે બાજખી ભાવવાળી કોઈ વેશ્યાને ત્યાં જવાનો શોખ કેળવી

શકાયો નથી. અને આશાએ બેબીને એવું સરસ શિક્ષણ આપ્યું છે કે એ પણ પપ્પાનો વિશ્વાસ કરતી નથી. સારું છે, મોટી થશે ત્યારે એની માની જેમ સુખી થશે.

આજે ઘેરે પહોંચીશ એટલે આશા પૂછશે, 'કેમ આજે આટલું બધું મોડું થયું ?' ઑફિસમાં પેલો ભાર્ગવ પૂછે છે, પણ એના અવાજમાં આટલી કડવાશ નથી હોતી. અને એટલે જ સાચું બોલવાનું મન થાય છે. આશા પૂછે છે ત્યારે પણ સાચું બોલી નાખું છું, એના પ્રશ્નમાં કડવાશ હોય છે તો પણ. અને એ માનતી નથી. અવિશ્વાસ. બેબી પણ મને એની ઢોલની જેમ રમાડવા મંડી જાય છે. હું એની ઢોલ બની જાઉં છું, અને એના રગરા પ્રમાણે રમું છું. આશાને ખુશ કરવી, બેબીને ખુશ કરવી, ઑફિસમાં ઉપરીઓને ખુશ કરવા, મુરબ્બીઓ, આશાનાં સગાંઓ, ભગવાન, બધાંને ખુશ કરવા— મુશ્કેલ છે પણ કરું છું. અને કોઈને સંતોષ થતો નથી.

આશા પરણી ત્યારે જ મેં તો કહી દીધેલું કે જો, હું વેસ્ટર્ન રેલ્વેનો કલાર્ક છું. એણે જવાબ આપેલો, આપણે સો રૂપીઆમાં સુખી થઈશું. મને બહુ ઇચ્છા નથી. બસ તું છે પછી મારે કંઈ જરૂર નથી.—અને એવું બધું. જિંદગીમાં મેં તો કોઈ દિવસ ચાર પૈસાની પણ જવાબદારી ઉઠાવી ન હતી, અને એક સ્ત્રીની જવાબદારી ઉઠાવી લીધી. એનો બાપ મોટો કોન્ટ્રેક્ટર હતો. છોકરી માથા પર ચડી બેઠી. મને થયું ખેર, એ રીતે પણ એ સુખી તો થાય છે ને ! પૈસાદાર એના પૈસાથી સુખી કરી શકતો, ગરીબ માણસ ગુલામી ઉઠાવીને એને સુખી કરવાની કોશિશ કરે છે. પણ આ અવિશ્વાસ. એનાથી મારું માથું ગરમ થઈ જાય છે. મારું માથું ગરમ થાય છે ત્યારે તો મને પણ આશ્ચર્ય થાય છે કે મારા જેવો ઠંડો માણસ ગરમ કેમ થઈ શકે ! પણ મારી ગરમી એટલે અર્થ કે અસર વગરની. મને ગુસ્સે જોઈને તો બેબીનેય હસવું આવે છે. શરૂથી જ હું આશા પર દબાવ રાખી શક્યો નહીં. ઑફિસમાં ભાર્ગવ પણ કહે છે કે તમને મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી. એકવાર સસરાએ કહ્યું કે તમને ચૂના-સીમેન્ટ-માટીની એક દુકાન કરાવી આપીએ. ત્યારે મેં ગભરાઈને કહ્યું કે મને એ બધું આવડે નહીં. ધંધામાં નુકશાન-બુકશાન કરી બેસીશ, અને તમારા રૂપીઆ જશે. તે દિવસથી સસરાની આંખમાંથી પણ ઊતરી ગયો છું. એમને તો એમના ચાર હયાત અને ત્રણ ભવિષ્યમાં થનારા જમાઈઓમાં હું સૌથી ઓછો હોંશિયાર લાગું છું. બીજા માણસની દૃષ્ટિ વિષે હું શું શિકાયત કરું ?

આટલાં વર્ષોમાં કોઈ બહાદુરીભરેલું કાર્ય કર્યું નથી. જેમ તેમ ભણી નાખ્યું. ધંધો કરતો હોત તો કદી શકત કે ગયે વર્ષે અહીં લાખનું ટર્ન-ઓવર કર્યું. પણ રેલ્વેની ઑફિસમાં મારું ટેબલ જોઈને જ ખબર પડી જાય કે મારો પગાર કેટલો હશે. અને સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટની ખુરશીની ઉપરની દિવાલ પર એવડા મોટા અક્ષરે 'સત્યમેવ જયતે' લખ્યું છે કે જરાક આંખો ઊંચી કરું છું કે સીધું હૃદયમાં જઈને ખૂંચે છે.

એક બેબી, દોડતી દોડતી આવી અને મારી પાસે ગબડી પડી. મેં એને હાથ પકડીને ઊભી કરી. વિચારોના બધાં જ ચક્રો ઓગળી ગયાં. 'શું નામ તારું ?' મેં પૂછ્યું. એણે સંભળાય નહીં, સમજાય નહીં એવા ધીમા અવાજે જવાબ આપ્યો, 'લીના.' 'લીના ! ઓહો; ખૂબ સરસ નામ છે !' એણે મારો હાથ છોડાવીને કહ્યું, 'લીના નહીં, રીના !' અને એ દોડી ગઈ.

હું ઊભો થયો. ઘર, આશા, 'કેમ મોડું કર્યું ?' અવિશ્વાસ...બધું એક આંધીની જેમ આવીને મારી ખુલ્લી આંખોમાંથી પસાર થઈ ગયું. મેં આંખો બંધ કરી, ખોલી, જોયું. રાત જામી ગઈ હતી. પણ ઘેર જવાની ઉતાવળ ન હતી, ન જવાની લગભગ ઇચ્છા હતી. શું કરવું ? ઘેર જવું ? અને જઈને શું જવાબ આપવો ? પણ જવું જ શા માટે ? તો પછી શું કરવું ?

આ વિચારે ચડી જવાની આદત મારાથી ભૂસથી

ફેંકાઈ ગઈ હતી. આગળ એક સરસ છોકરી જઈ રહી હતી. પાછળથી સરસ લાગતી હતી. હું એની પાછળ ચાલવા માંડ્યો. એ પણ મારી જેમ વિચારો કરતી હશે. એ શા માટે એકલી હશે? હશે. કોઈ મજાના છોકરાને પરણી હશે, એનો પતિ કોઈ સરકારી ઑફિસમાં સવારે પોણા નવ વાગ્યે સફેદ શર્ટ અને સફેદ પેન્ટ અને બ્લુ ટાઈ પહેરીને ચાલ્યો જતો હશે અને સાંજે પાંચ વાગ્યે ઘેર આવી જતો હશે. અત્યારે એ ઑફિસને કામે ન્યૂ દિલ્હી કે મુંબઈ ગયો હશે એટલે આ એકલી ફરતી હશે. પોણા બસોના ભાડાનો ફ્લૅટ હશે અને એક ગોરો બાબો હશે, જેને એ આયા પાસે મૂકીને આવી હશે. બસ-સ્ટૉપ પર છોકરી ઊભી રહી ગઈ, હું પણ ઊભો રહી ગયો. બસ આવી. એની પાછળ પાછળ હું પણ ચઢ્યો. એનો ચહેરો બરાબર જોવા મળ્યો. શરીર જોતાં તો પરણેલી લાગતી હતી અને સુખી ઘરની હતી. એણે મારી સામે જોયું અને મેં નજર હટાવી લીધી. પરસ્ત્રી સામે હું તાક્યા કરું એ ઠીક ન હતું. પણ મને લાગ્યું એ મારી સામે તાક્યા કરતી હતી. ક્યાંક જોઈ હતી એને? ઓળખીતી ન હોય? કોઈક સગાની વૈરી હશે તો ભારે થશે. ખેર. આજે એની પાછળ પાછળ જવાનું હતું અને ઘેર ખૂબ મોડા જવું હતું. ડિટેક્ટીવ વાર્તાઓના હીરોની જેમ મારાં ભવાં સંકોચાયાં, ખભા પહોળા થયા, ગળું ફૂલ્યું. એક ખોંખારો નીકળતો હતો, માંડમાંડ કાબુમાં રાખ્યો, ત્યાં તો મેં જોયું કે એ ઊભી થઈ ગઈ હતી. એને ઊતરવાનો સ્ટૉપ આવી ગયો હતો. હું પણ આડું અવળું જોઈને ધીરેથી ઊભો થયો અને એ સ્ટૉપ પર ઊતરીને આગળ ચાલી ગઈ એટલે ઊતર્યો. એ સાઈડ લેઈનમાં વળી ગઈ એટલે મેં પણ ઝપાટામાં પગ ઉપાડ્યા. મને ખબર નહીં એ આટલી ઝપાટાબંધ ચાલી શકતી હશે. આટલે દૂરથી એની પાછળ પડ્યા પછી હવે જો એ ખોવાઈ જાય તો એ મારી બેવકૂફી જ ગણાવી જોઈએ. હું લોકોના ધક્કાઓમાંથી નીકળતો, અને સિફતથી આગળ વધતો જોઈ રહ્યો હતો આટલી ત્વરાથી એ ક્યાં ગાયબ થઈ ગઈ હતી? આ ખરેખર વિચિત્ર હતું. આટલા સમયમાં એ ઘણી દૂર ચાલી જાય એ પણ અસ્વાભાવિક હતું. કદાચ એ પાછળ રહી ગઈ હતી અને હું ઉતાવળમાં આગળ નીકળી ગયો હતો. હું ઊભો રહ્યો અને પર્સનો લૂછનો આસપાસ જોવા માંડ્યો —

એક માણસે મારી પાસે આવીને કહ્યું, 'સા'બ, પેલા પીળા મકાનને બીજે માળે ચઢી જાઓ. ભાવ સસ્તો છે, છોકરી...'

હું ભાગ્યો, એક ટૅક્સી—ભગવાને જ મોકલી હશે—ખાલી જઈ રહી હતી. બેસી ગયો. સીધી ઘરની દિશા દેખાઈ રહી હતી!

*

ઘેર પહોંચીને જોયું, આશાનાં નસકોરાં ફરફરી રહ્યાં હતાં. શામત આવી રહી હતી. હું તૈયાર થયો.

'ક્યાં ગયા હતા આટલી વાર સુધી?' એ ઘૂરકી.

'વેશ્યાને ત્યાં.. ફોકલેનમાં...પીળા મકાનને બીજે માળે,' હું ખૂબ જોરથી ઘૂરક્યો. 'મેદાનમાંથી એની પાછળ પડ્યો હતો. અવિશ્વાસ હોય તો પૂછી આવ. હજુય એનો દલાલ ત્યાં ફરતો હશે—'

*

અડધા કલાક પછી આશા મારી છાતીમાં ડૂસકાં ભરી રહી હતી. જબરો આનંદ થઈ રહ્યો હતો, દુનિયાભરના બિલ્ડીંગ કૉન્ટ્રેક્ટરો મારી છાતીમાં ડૂસકાં ભરતા હોય એવો—

આજે તો બેબીએ પણ રડવાનું બંધ કર્યું હતું.

★

જીવન-સોમિયા સના આપણા સંતોષી જીવનને માટે કાયમ ઉપયોગમાં આવે તેવી વાતોને કાયમ યાદ રહી શકે તેવા થોડા શબ્દોમાં સમાવવા માટે ભજનની ભાષામાં મૂકી છે, અને એ વાતો હૃદયના ઉમળકા સાથે વિચારાય, એટલા માટે એને સંગીત સાથે જોડી છે.

—રવિશંકર મહારાજ

"સેવકરામ"

ગામડાંની અજ્ઞાનતા અને અંધશ્રદ્ધા

શહેરોમાં અજ્ઞાનતા અને અંધશ્રદ્ધા આજે પણ જડ ઘાલી રહ્યાં છે તો એ ગામડાંમાંથી ક્યાંથી ઓછાં થાય ! ગામડાંની એ બાજુ અહીં રજૂ થઈ છે...

એક ગામમાં સરપંચની ચૂંટણીમાં ઝઘડો પડ્યો હતો. કોને સરપંચ બનાવવો ? ગામની ઇતરકોમની વસ્તીનું પ્રમાણ વધારે હતું એટલે તેમના સભ્યોની સંખ્યા પણ વધારે હતી. બહુમતીના જોરે તેમનામાંથી એક જણ જરૂર સરપંચ થઈ શકે. પણ પંચાયતરાજ એટલે શું એવી સમજવાળો એમાંથી કોઈ નહોતો. મોટાભાગના અભણ અને અંગૂઠાછાપ સભ્યો હતા. એમાંથી કોઈક સરપંચ બને તો પણ ગામનું શું થાય ?

એટલે ગામના એક ભાઈ મને ત્યાં બોલાવી ગયા હતા. મેં જઈને પંચાયતના સભાસદોને બોલાવ્યા. તેમાં બે સ્ત્રી સભ્યો હતી. એ ઘૂમટો તાણીને ખૂણામાં બેઠી હતી. ન બોલે કે ચાલે. કંઈ કહીએ ત્યારે ડોકી હલાવે. આ હતી ચૂંટાયેલી સ્ત્રી સભ્યો.

આ ગામમાં જ આવું બન્યું છે એમ નહિ. દરેક ગામમાં સ્ત્રી સભ્યો લાજ કાઢીને જ બેસે છે. મોટે ભાગે તો અભણ હોય છે. ભણેલી હોય છે તે માંડ સહી કરી શકે તેવી હોય છે. તે નથી ચર્ચામાં ભાગ લેતી. નથી ઠરાવ સમજતી કે નથી કશાનો વિરોધ કે ટેકો આપતી. તેમ પંચાયતની સભામાં પણ હાજર રહેતી નથી. મંત્રી તેમના ઘેર જઈને સહી લઈ આવે તે જ. બાકી ચૂંટાયા પછી તે કદી પંચાયત-ઘરના ઉંબરે ચડતી નથી. આવી સ્ત્રી સભ્યો પંચાયતમાં ચૂંટાય તોયે શું અને ન ચૂંટાય તોયે શું ?

ભલે સ્ત્રીજાગૃતિની દૃષ્ટિએ એવો આગ્રહ સેવાય કે પંચાયતોમાં બહેનોને પચાસ ટકા પ્રતિનિધિત્વ આપવું જોઈએ. પણ એથી બહેનોમાં જાગૃતિ આવી ગઈ એમ માનીએ તો તે આપણી મોટી ભૂલ ગણાશે. કાગળ પર તો સૌને એમ લાગે કે ગુજરાતમાં દરેક પંચાયતોમાં બબ્બે સ્ત્રીઓ બેસે છે. પણ સભામાં તેમની હાજરી આ મેં વર્ણવી તેવી, ઘૂમટો તાણીને ખૂણામાં બેસવા જેવી જ છે.

એક મંત્રીએ ઠીક ગમ્મત કરાવી.

'સેવકરામ ! એકવાર થયું કે જોઈએ તો ખરા કે આ બહેનોમાં કેવી ગતાગમ છે. તે મેં એમને કહ્યું : બહેન, અહીં પગનો અંગૂઠો પાડવાનો છે.' ને તેમણે પગ લાંબો કર્યો. પગનો અંગૂઠો કાગળ પર ચાંપ્યો પણ ખરો.

આ છે આપણાં ગામડાંની બહેનોની દશા. દેશ સામે કેવું વિરાટ કાર્ય પડ્યું છે. પણ કોઈ સાંભળનુંયે નથી. ઘટકો આવે છે. મહિલા મંડળો શરૂ થાય છે. સમાજ કલ્યાણ બોર્ડનું કામ ચાલે છે. છતાં પ્રમાણમાં બહેનોની જાગૃતિ કેટલી ઓછી દેખાય છે ? તેને માટે જો કોઈ જવાબદાર હોય તો તે પુરુષો છે. પોતે સ્ત્રીને જુતાં જેવી ગણે પછી તેની ઇજ્જત કઈ રીતે વધે ?

મને લાગે છે કે હવે પંચાયત માટે એવો નિયમ કરવો જોઈએ કે પંચાયતની મીટીંગમાં સ્ત્રી સભ્યોથી ઘૂમટો નહિ કાઢી શકાય. તેમ મંત્રીએ કોઈના ઘેર જઈ હાજર રહ્યાની ખોટી સહી નહિ લેવી જોઈએ. ગામમાં હાજર હોય તે સભ્યોએ મીટીંગમાં અવશ્ય હાજર રહેવું જોઈએ. લાગલાગટ બે મીટીંગમાં જાણ કર્યા વગર ગેરહાજર રહે તેને રદબાતલ કરવો જોઈએ. પંચાયતોને અસરકારક બનાવવા માટે તેમ સ્ત્રીજાગૃતિ માટે પણ આવો નિયમ કરવો આવશ્યક છે.

*

ગામને પાદરેથી નીકળ્યો. ત્યાં લોકો એકઠા થઈ ગુસપુસ ગુસપુસ કરતા હતા. જઈને પૂછ્યું :

'શું છે ?'

'એ તો એક જણનું મૈયુ થયું છે.'

'તે એનું શું છે ?'

'ગામમાંથી કોઈ એની કાઠી ઉપાડવા આવતું નથી.'

'કેમ કંઈ કારણ છે?'

'એ પર નાત બહાર મૂકેલું છે.'

'ઘર નાત બહાર મૂકેલું છે. પણ મૃતદેહને તો નાત બહાર મૂક્યો નથી ને! ભલેને તમે નાતનો વ્યવહાર ન કરતા. પણ આ તો માણસાઈનો વ્યવહાર છે. એ તો ગામે કરવો જોઈએ કે નહિ!'

'પણ નાતે હોકાપાણી બંધ કર્યાં હોય તો અમારાથી કઈ રીતે હાથ દેવા જવાય! તો તો નાત અમનેયે બહાર મૂકે ને!'

આવી સ્થિતિ હોય ત્યાં મારાથી કઈ રીતે આગળ જઈ શકાય! હું મરનારના ઘેર ગયો. તેનો જુવાનજોધ દીકરો ઘરના આંગણે લાચાર દશામાં ગમગીન બેઠો હતો. મેં તેને આશ્વાસન આપ્યું. બધી વાત પૂછી. તેની વિગત આવી છે:

એ જુવાનને નાતમાંથી કન્યા મળતી નથી. પૈસા ખર્ચે પણ જોગ ખાતો નહોતો. સાટુંપેટું કરે તો જ પરણવા મળે. એ પેટુ લાવે ક્યાંથી? ઘરમાં બહેન તો હતી નહિ. એને તો અવલ કુંવારા રહેવા વખત આવી. ઘરનો વંશવેલો પણ તૂટી જાય એવું થયું, એટલે તેના બાપે કાઠીઆવાડ જઈ પૈસા આપી વેત ઉતાર્યો. છોકરાને પરણાવ્યો.

પણ નાતે છણભણાટ કર્યો. શી ખાત્રી કે આ આપણી જ બાઈ છે. ઢેડ ભંગી નહિ હોય એમ શી ખાત્રી? ને કોને પુરાવો કે પ્રમાણ જોઈતું હતું. નાતે ઠરાવ કર્યો કે એનાં હોકાપાણી બંધ. નાતના રિવાજમાં એ ઘર ટાળી દીધું. આ આઘાતમાં આ ડોસા માંદા પડ્યા. એક માસની માંદગી ભોગવી ડોસાએ દેહ છોડ્યો. પણ એ દેહને સ્મશાન સુધી પહોંચાડવા કોઈ આગળ આવતું નહોતું.

આ કેવું અમાનુષી વર્તન કહેવાય? ગામડાના ભલાભોળા દેખાતા લોકો જે ત્રાસ ગુજારે છે તેની તો કલ્પના પણ ન થઈ શકે. નાતમાં પરણવા ન મળે. બહાર પરણે તે નાતને ગમે નહિ. નાતનો આ ત્રાસ ઓછો છે!

મેં, જઈને ગામના આગેવાનોને વાત કરી. નાતના ઠરાવને આગળ કર્યા વગર મરનારનો અગ્નિસંસ્કાર કરવો જોઈએ. એ પુણ્યનું કામ છે. પણ કોઈ મારી વાત કાને ધરતું નહોતું. મને ટાળવા એક પછી એક ખૂણે ભરાતા હતા. કોઈ ખેતરમાં ચાલ્યા ગયા. એક બે જણ ખભે ખેસ નાખી બાજુના ગામ સરકી ગયા. હું અને પેલો યુવાન બે જણ જ મૃતદેહ પાસે બેસી રહ્યા.

ત્યારે મારી વાત ન તો સરપંચે સાંભળી, ન તો મુખીએ સાંભળી કે ન તો ગામના આગેવાનોએ સાંભળી. હું ગામમાં ફરી આવ્યો. બીજી કોમના ભાઈઓને વિનંતી કરી. એ લોકો તો સહકાર આપવા તૈયાર હતા. પણ ગામ–આગેવાનોથી ડરતા હતા. તેમની ઈચ્છા વિરુદ્ધ લાકડી ઉપાડે તો પાછળથી ગામ હેરાન પરેશાન કરી મૂકે ને!

હું બાજુના ગામ ગયો. ત્યાં થોડાક ભાવનાશાળી યુવાનો હતા. તે મારી વાત માને તેવા હતા. તેમને બોલાવી લાવ્યો. એમની મદદથી અમે એ મૃતદેહનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.

પણ આ કુરૂઢિઓનો, જ્ઞાતિની આ જોહુકમીનો, અજ્ઞાનતા અને જડતાનો અગ્નિસંસ્કાર ક્યારે થશે!

આ છે આઝાદી પછીનાં પંચાયતી રાજ્યવાળાં આપણાં ગામડાં.

*

'સેવકરામ! પાણી પહેલાં પાળ બાંધો તો સારું, નહિ તો ગામ પાયમાલ થઈ જશે.'

'કેમ શી વાત છે?'

'જોતા નથી; પેલા મહારાજ ચાર દહાડાથી આવ્યા છે તે કેડો છોડતા નથી. કહે છે કે ગામમાં શતકુંડી યજ્ઞ કરવો છે.'

'શતકુંડી યજ્ઞ?'

'હા, સો કુંડ કરી ઘી હોમવાનો યજ્ઞ. લોક એની વાતમાં આવી ગયું છે. મહારાજ જેમ ઊંધું ભણાવે છે તેમ હા એ હા કરે છે.'

'પણ ગામ પાસે એટલું ઘી છે ખરું?'

'ગામે તો જાણે શતકુંડી યજ્ઞની ના પાડી. પણ હૌ કરીશું એમ કહ્યું. પણ એક જણ કહે છે કે બાપજી ...તમે તમારે યજ્ઞ કરો. ખર્ચ થશે તે હું આલીશ.'

'એમને યજ્ઞમાં ખર્ચ કરવું છે? પૈસા ખર્ચવા હોય તો ગામનાં કેટલાં બધાં સાર્વજનિક કામ પડેલાં છે. એમાં પૈસા આપવા સમજાવો ને!'

'પણ કોણ માને છે! આ મહારાજે એવાં ઊંધાં ભણાવ્યાં છે કે યજ્ઞ કરશો તો પુન્ય મળશે. યજ્ઞના પરિણામે સ્વર્ગ મળશે. પાપ ધોવાઈ જશે. વરસાદ આવશે. ધનધાન્ય વધુ પાકશે. ઈશ્વરની કૃપા ઊતરશે. આવી વાતમાં લોક ભરમાઈ જાય છે. પેલા ભાઈને ઘણુંયે સમજાવ્યા પણ એ તો લઈ બેઠા છે. બાપજી કંઈ ખોટું કહે! યજ્ઞ જેવું એકે પવિત્ર કામ નથી. દર્શન કરી લોક પાવન થાય. એ તો જાણે કોઈનું માનવાના નથી. પણ આમાં ગામનો મરો થશે.'

આ ભાઈ કઈ વસ્તુ પર ભાર મૂકે છે એ જાણવા હું ચૂપ રહ્યો.

'જુઓ, યજ્ઞ થાય તો ગામનાં સગાંસંબંધીઓ ખેંચાઈને આવશે. દરેકને પંદરવીસ જણાનો ઘસારો વેઠવો પડશે. ગરીબગરબો હશે તેનેયે વીસેક જણને તો જમાડવા પડશે. ચાર જાય ને આઠ આવે એવું બનવાનું. એક તો આકરું વર્ષ છે. ગામમાં ઘી શોધ્યું જડતું નથી. ત્યાં ૭ સાત દિવસ આટલા મહેમાનોને જમાડવાના. સામાન્ય સ્થિતિના માણસને એ ખર્ચ કેમ પરવડે? આ તો યજ્ઞ કરાવનાર યજ્ઞ કરાવે. વાહવાહ એની થાય. મહારાજનું તરભાણું ભરાય. ને મરો ગામના લોકોનો થાય! હું તો જોઉં છું કે ઘર દીઠ દોઢસો બસોનું ખર્ચ થશે. આ દિવસોમાં ગામના પચીસથી ત્રીસ હજારનું પાણી થશે. આપણું નાનું ગામ આટલો ભાર ન ઉપાડી શકે. લોકને તો કશાની ગતાગમ નથી. બાપજી ઊંધાં ભણાવે તેમ અંધશ્રદ્ધામાં હાએ હા કર્યે જાય છે. પણ વેઠવાનું આવશે, ગામમાં મહેમાનોનો ઘસારો થશે ત્યારે સૌએ આંખો ફાટશે.

હું ખરું કહું છું સેવકરામ! આમાં ગામનો મરો થશે. તમે તો જાણો છો કે ગામની શાળા કરવી છે તોયે બે ઓરડાના પૈસા ભરાતા નથી. એ ગામ યજ્ઞ પાછળ પૈસાનો ધુમાડો કરે તે વ્યાજબી કહેવાય! તમે વચ્ચે પડી સમજાવો તો વખતે માને. નહિ તો ગામ ઘસાઈ જશે.'

આ યુવાનની વાત સાચી હતી. ગામની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી પાતળી હતી. બેચાર જણ સારી સ્થિતિના હતા. એ લોકો બીજાનો ખ્યાલ રાખ્યા સિવાય આવું ખર્ચ કરવા તૈયાર થયા હતા.

હજી ગામડાંમાં ભારોભાર અંધશ્રદ્ધા ભરી છે. ધાર્મિક ઘેલછા તો એવી છે કે ધર્મના નામે વાત કરો તો લોક એ માને. કોઈ ઊંડો વિચાર ન કરે. વિશ્વશાંતિ યજ્ઞો થાય છે, શતકુંડી યજ્ઞો થાય છે...આવા યજ્ઞોનું કંઈ ફળ મળે છે ખરું? ઘી હોમવું કે મંત્ર જપવો એ યજ્ઞ હવે આજની પરિસ્થિતિમાં ના ચાલે. યજ્ઞનો અર્થ હવે બદલવો જોઈએ. 'જે પ્રવૃત્તિથી જપ નિર્માણ થાય, સહુથી સમાજનું કલ્યાણ થાય એવું કાર્ય તે યજ્ઞ. એવા લોકકલ્યાણનાં કાર્યો કરવાનાં પડ્યાં છે. એ યજ્ઞો કરવાનું મૂકી ઘી હોમવાનો યજ્ઞ કરવાથી શો ફાયદો? પણ ધાર્મિક ઘેલછા અને અંધશ્રદ્ધાને મહારાજોએ એવી ભડકાવી છે કે લોકો કોઈ વાત કાને ધરવા તૈયાર હોતા નથી.

ગામમાં યજ્ઞ થયો. પેલા ભાઈ કહેતા હતા તે વાત તદ્દન સાચી પડી. ગામમાં મહેમાનો ઉભરાઈ રહ્યા. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો યજ્ઞનાં દર્શન કરવાના બહાને ઊમટી પડ્યાં. દરેકના ઘેર વીસેક જણનો ઝમેલો જામ્યો. કોઈ જવાનું નામ ન લે. પૂર્ણાહુતિ સુધી કેટલાક રોકાયાં. ગામમાં ઘી તો મળે તેમ નહોતું. એટલે શહેરમાં જઈ ભગજ લઈ આવ્યા. ચા માટે દૂધ ખૂટી પડવા લાગ્યું. કૂવાનું પાણી ખરું ખેંચાઈ ગયું તે તળિયું દેખાયું.

ઘી હોમાઈ ગયું. બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મભોજન મળ્યું. દક્ષિણા મળી. મહારાજનો વરઘોડો નીકળ્યો. વાહવાહ થઈ.

મધુકર કંચનરાય દેસાઈ

બીજાં વધારે દરીઆઈ જળચરો

દરીઆકાંઠે બેસતાં જળચરોના સમૂહની જાતનો પરિચય, તેનું શબ્દ-આલેખન અને પૂરી માહિતી આ લેખમાં બીજાં જળચરોનો ખ્યાલ આપતાં આગળ વધે છે જે દરેકને ઉપયોગી થાય......

દરીઆઈ લગોઠો

બટેર જેટલા કદનો આ દરીઆઈ લગોઠો તેના સફેદ શિયાળુ વાઘામાં જોવામાં આવે છે. તેની પીઠ ઉપર રાખોડી સાથે ધોળા રંગનાં મિશ્રણવાળો રંગ રહે છે અને માથું તથા પેટાળ સાવ સફેદ આવે છે. જેમાં તાલકું રાખોડી રંગનું અને પગ તથા સીધી મજબૂત ચાંચ કાળા રંગની રહે છે. આવા શિયાળુ વાઘા ઉનાળામાં તદ્દન બદલાઈ જઈને તે ચેસ્ટનેટ કથ્થાઈ રંગમાં આવી જાય છે. છાતી પણ એ જ રંગની રહે છે. પણ પેટાળના સફેદ રંગથી તેમાં થોડી ઝાંખપ જણાય છે. આ પંખીની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે તેના પગમાં માત્ર ત્રણ આંગળાં આગળ જ રહે છે. જ્યારે ઊડે છે ત્યારે પાંખમાં સંતાઈ રહેલો ધોળો લીટો ચોખ્ખો જોવામાં આવે છે. વળી આ પંખીમાં તુરવરાટ ખૂબ માલૂમ પડે છે. અને નરમાદાનાં રંગમાં જરાય તફાવત આવતો નથી.

સામાન્ય રીતે દરીઆઈ લગોઠો ચોક્કસ દરીઆકાંઠે જોવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં દેખાય છે ત્યારે શિયાળો હોય છે આથી તેનું કદ નાનું હોવા છતાં તે ધોળા રંગથી તે તેના બીજા સગામાંથી તરત જ તારવી શકાય છે. આ પંખી ઘણું ભાગે તો જોડીમાં હોય છે છતાં નાના સમૂહમાં ફરતાં નથી એવું નથી. આ પંખીને ખાસ ડરપોક ન કહી શકાય. આથી પ્રમાણમાં વધારે આપણને નજીક જવા દે છે. દરીઆઈ લગોઠો પોતાના પ્રજનન માટે ઉત્તર ધ્રુવમાં યુરોપથી સાઇબીરીઆ અને ઉત્તર ધ્રુવ સુધી પહોંચી જાય છે. અને શિયાળામાં વિષુવવૃત્ત સુધી સફર ખેડે છે. આથી આપણા સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને કચ્છના દરીઆકાંઠે જરૂર દેખાય છે. જ્યાં તે જુદી જુદી જાતની દરીઆઈ ઉવાત ખાઈને પેટ ભરે છે. અને આ નાનું પંખી ચારો કરે છે ત્યારે સામાન્ય રીતે ચાર છના સમૂહમાં જોવામાં આવે છે. દરીઆઈ લગોઠો મીઠા પાણીનાં કાંઠાની ખાસ મુલાકાત લેતો નથી. અંગ્રેજીમાં દરીઆઈ લગોઠાને The Sander ling કહેવાય છે અને Calidris Albus (Pallas) એ એનું વૈજ્ઞાનિક નામ છે.

કીચડીઓ

બટેરથી પણ નાના કદના કીચડીઆના ઉનાળુ રંગમાં તેનું તાલકું રેતાશપડતી કથ્થાઈ લીટીઓથી અંકિત થયેલું હોય છે. પીઠનો ભાગ તજીઆ કથ્થાઈ રંગના મિશ્રણવાળો કથ્થાઈ જેમાં ટપકાં જણાવાથી ટપકીદાર દેખાવ લાગે છે. તેની પાંખો કાળાશપડતી રહે છે ઉપરાંત પીઠ અને કડ પણ કાળા રંગનાં રહે છે. છાતીના રેતાશપડતા કથ્થાઈ રંગમાં કાળાં ટપકાં કે લીટીઓ જણાય છે. પૂંછડીની કોરમાં આવતાં પીંછાનો રંગ રાખોડીઓ કથ્થાઈ હોય છે. અને બાકીનો પેટાળનો ભાગ અને દાઢી સફેદ રંગની રહે છે.

જ્યારે શિયાળુ વાઘામાં તેનો રંગ રાખોડીઓ કથ્થાઈ અથવા રેતીઓ પીળો કથ્થાઈ જણાય છે. આથી એમ જણાય છે કે શિયાળામાં તેનાં પીંછાં હમેશાં

પણે ચાર પછી દસપંદર દિવસ પછી સૌ ખૂબ પોકે રોયા. ગામના પૈસાનું પાણી થયું.

"આમાં તો મરી ગયા." દરેકને ઘસાતું પડ્યું. એટલું ધન ગામનાં સારાં કામોમાં ખર્ચ્યું હોત તો? પણ એ વાત કોણ સમજાવે?

★

રાખોડીઆં કથ્થાઈ રંગનાં રહેતાં હશે. અને છાતી ઉપર લગભગ સફેદ રંગ હોય છે. તાલકું કાળા રંગનું બને છે અને પાંખમાં રહેતો લીટો બરાબર જોવામાં આવે છે. પગ અને ચાંચ કાળા રંગનાં રહે છે. તેની ચાંચ ટૂંકી અને સીધી હોય છે. આ કીચડીઓ હવે પછી આવતા ટેમીન્કના કીચડીઆ કરતાં પીઠ ઉપર અને તાલકા ઉપર વધારે ટપકીદાર જણાય છે.

શિયાળા દરમીઆન આ કીચડીઓ આપણા દરીઆ-કાંઠે સારા સમૂહમાં જોવામાં આવે છે. પણ તેઓને મીઠા પાણીકાંઠા ખાસ પસંદ હોય એવું જણાતું નથી. આ નાનકડું જળચર આપણું સામાન્ય પંખી છે. ક્યારેક તેનો સમૂહ મીઠા કાંઠે જણાતા નથી એવું નથી. પણ આ સમૂહ દરીઆકાંઠા જેટલો વિશાળ નથી હોતો. જ્યારે કીચડીઓ ઊડે છે ત્યારે 'ચીટ્-ચીટ્-ચીટ્' એવો અવાજ કરે છે. અને ઊડતાં ઊડતાં 'ટ્રુઈ...ટ્રુઈ. ટ્રુઈ' જેવો અવાજ કરતાં પણ સાંભળવામાં આવે છે. આ પંખીને દરીઆની સપાટી ઉપર ઊડવું જ ગમે છે અને બપોર વેળા પેટ ભરીને આસપાસ ચરતાં પંખી એક સમૂહમાં ભેગાં થાય છે. દરીઆકાંઠે અને મીઠા પાણીકાંઠે થતી તમામ પ્રકારની જીવાત તેનો આહાર છે. જ્યારે તેઓ સમૂહમાં ચારો શોધવામાં તલ્લીન હોય ત્યારે ખૂબ તરવરાટવાળો અને વચ્ચે વચ્ચે 'ટીરીરી...ટીરીરી' બોલી બોલતો જાય છે. ક્યારેક નદીના મુખ આગળ એકાકી પણ દેખાઈ આવે છે. દરીઆઈ જળચરોનો ચારો શોધવાનો સમય દરીઆની ભરતી ઓટ ઉપર આધાર રાખે છે.

ઉત્તર યુરોપ અને સાઈબીરીઆમાં તે પ્રજનન માટે ઉનાળામાં ઊપડી જાય છે. અને તે કામમાંથી પરવારી શિયાળો આવે ત્યાં તે આપણા ભારતનાં દરીઆકાંઠાને તેની વસ્તીથી સમૃદ્ધ બનાવી દે છે. આથી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં દેખાય છે અને સિલોન સુધી સફર મારે છે.

અંગ્રેજીમાં કીચડીઆને The Little Stint કહેવાય છે. જ્યારે Calidris minutus (Leister) એમ વૈજ્ઞાનિક રીતે કહેવું જોઈએ.

ટેમીન્કનો કીચડીઓ

કીચડીઆના કદનો ટેમીન્કનો કીચડીઓ રંગે એકસરખો કથ્થાઈ દેખાય છે છતાં તેની પીઠ ઉપરનાં પીંછાંની કોર ઝાંખા રંગની હોય છે. શિયાળામાં આ પંખી આપણને વધારે રાખોડીઓ કથ્થાઈ દેખાય છે. કપાળ ધોળા રંગનું અને આંખ ઉપર નાની ધોળી લીટી રહે છે. એ પંખી જ્યારે ઊડે છે ત્યારે પાંખમાં રહેલો ધોળો ટચ્ચાઈ લીટો બરાબર દેખાય છે. પગનો રંગ લીલાશ અથવા પીળાશપડતો કાળો હોય છે. જ્યારે ચાંચ તદ્દન કાળી રહે છે. પેટાળ ધોળા રંગવાળું. પૂંછડીની વચ્ચે આવતાં પીંછાં કથ્થાઈ રંગનાં અને સરખામણીમાં કીચડીઆ કરતાં ટેમીંકના કીચડીઆની છાતી ધોળી હોય છે. આ પંખીની પૂંછડીના બહારનાં પીંછાં સફેદ રંગનાં હોવાથી તેને કીચડીઆથી તરત જુદો તારવી શકાય છે. પણ તેને ઉડાડ્યા વગર તેની પૂંછડીનાં પીંછાં જોઈ શકાતાં નથી. ટેમીંકના કીચડીઆને મીઠા પાણીકાંઠા વધારે પસંદ છે. નરમાદામાં કાંઈ તફાવત જણાતો નથી.

જ્યારે ટેમીંકનો કીચડીઓ ભડકીને ઊડે છે ત્યારે પોતાની પાંખો ઝડપથી ધ્રુજાવીને વચ્ચે વચ્ચે સરતું જાય છે જેથી તેની ઉડાન ફુદ્દારીને મળતી જણાય છે. સ્વભાવે ડરપોક નથી. કારણ તે આપણને તેનાં બીજાં સગાં કરતાં વધારે નજીક જોવા આવવા દે છે. જ્યારે આ પંખીને કાંઈ આફત ડરાવે ત્યારે તેનો રંગ જ તેને આસપાસનાં વાતાવરણ સાથે બંધબેસતો બનાવી દે છે. જો દબાઈને બેઠો રહે તો તેને શોધવો ખૂબ મુશ્કેલ બની જાય છે પણ તેને એમ લાગે કે આફત પાસે આવે છે તો તરત જ પોતાની જાતને દોડીને કે ઊડીને બચાવી આપે છે. આથી આપણી સમજમાં એમ આવે કે આ પંખીને પોતાના રંગની બરાબર ખબર છે એટલે તેનો ઉપયોગ બરાબર કરે છે. જ્યારે તે એકદમ ચોંકીને ઊડે છે ત્યારે લગભગ

સીધું ઉપર ચડી જાય છે. જે વખતે ઊડતાં ઊડતાં ' કીક્...કીક્...કીક્ ' કરે છે. સ્વભાવે તે બહુ સમૂહચારી નથી છતાં આ દશના સમૂહમાં જોઈ શકાય છે. મીઠા પાણીકાંઠા ઉપર તે પાણીની જીવાત અને દાણા શોધવા ઉતાવળે ફરતું જણાય છે. સામાન્ય રીતે ગીલામાં ફરવું ફરવું વધારે ગમે છે.

ઉત્તર યુરોપ અને સાઈબીરીઆમાં પ્રજનન કરી શિયાળામાં અથવા તો ચોમાસા પછી તે દક્ષિણ બાજુ આફ્રિકા અને ભારતમાં આવી પહોંચે છે. અને તે વખતે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં સામાન્ય યાયાવર ગણાય છે.

અંગ્રેજીમાં ટેમીંકના કીચડીઆને The Temminck's Stint કહેવાય છે. અને વિજ્ઞાનીક રીતે ઓળખવા માટે Calidris temmincki (Leister) કહેવું જોઈએ.

કાળા પેટનો કીચડીઓ

લગભગ બટેરના કદનો આ નાનકડો કાળા પેટનો કીચડીઓ છાતીના નીચેના ભાગ ઉપર ઉનાળામાં કાળો ડાઘ ધરાવે છે. જે કાળો ડાઘ શિયાળામાં પણ ઝાંખો ઝાંખો દેખાય છે. આ કાળો ડાઘ અને તેની નીચે વળેલી કાળી ચાંચથી, જે ઘણી વખત સીધી પણ માલૂમ પડે છે, આ બન્ને બાબત ઉપરથી તેને તેના બીજા દરીઆઈ જળચરોના સમૂહમાંથી તરત જ ઓળખી શકાય છે. વળી કીચડીઆ કરતાં કદમાં મોટો અને ઘણી રીતે તેને મળતો આવતો હોય છે. તે પોતાનો અવાજ ગળું ઘૂંટીને કાઢે છે. આથી દેડકાના અવાજ સાથે સરખાવી શકાય છે. પણ તે દેડકા જેટલો મોટો હોતો નથી. તેનો સામાન્ય રંગ કાળો કથ્થાઈ અને છાતી ઉપર કથ્થાઈ લીટીઓથી અંકિત તથા પેટાળ સફેદ માલૂમ પડે છે. આંખ ઉપર બહુ આછી સફેદ લીટી રહે છે. તેની સાથે પાંખમાં પણ સફેદ લીટો રહે છે. એ લીટો તે જ્યારે ઊડે છે ત્યારે જણાય છે પણ આગળ જોઈ ગયા તે દરીઆઈ લગોઠા જેટલો સાફ જણાતો નથી. ચાંચ, પગ અને આંખ કાળા રંગના રહે છે. અને નરમાદા તફાવત વગરનાં છે.

આ પંખી સમૂહમાં વસવાનું વધારે પસંદ કરે છે. જે સમૂહ ઘણી વખત સારી મોટી સંખ્યાનો બનેલો હોય છે. જ્યારે પેટપૂજા કરવામાં તલ્લીન હોય છે ત્યારે બહુ જ તરવરાટથી ફરતાં જણાય છે. સ્વભાવે સામાન્ય રીતે શરમાળ ન કહેવાય પણ જરા જેટલો, વહેમ આવી જાય તો ક્ષણના વિલંબ વિના ઊડી નીકળે છે. દરીઆકાંઠાના વાસી હોવા છતાં મીઠા પાણી કિનારે ચારો શોધવા આવી પહોંચે છે. દરીઆકાંઠે તેનું ટોળું વારે વારે બહુ ત્વરિત ઊડાન કાઢી આડું અવળું થતાં રેતીમાં કે કીચડમાં ઉપર ઊતરીને તરત જ પાછો ચારો શોધવાનું શરૂ કરી દે છે. કાંઠે થતી જીવાતનો આહાર કરે છે. ચારો શોધવામાં બહુ ચપળ માલૂમ પડે છે. જે વખતે તે ' ટ્રીરીર્ર્ર્...ટ્રીરીર્ર્ર્ ' અવાજ કર્યો કરે છે. દરેક દરીઆઈ જળચરને અવલોકવા માટે દરીઆની ભરતી અને ઓટનો સમય સારો છે. પોતાની પેટ-પૂજા કરતાં આ પંખીસમૂહ જુદો જુદો થઈ જાય છે. પણ જ્યારે ઊડે છે ત્યારે તો આખો ઘેરો ઊડી નીકળે છે. દરીઆકાંઠે વસતાં શિકારી પંખીઓનો ખાસ ભાર આ કાળા પેટનો કીચડીઓ છે. પણ તેઓ એટલાં બધાં કાનનાં સાબૂત હોય છે કે જરા પણ ચડાવો સાંભળે કે આખું ટોળું ઊડી નીકળે છે.

ઉત્તર યુરોપમાં તે પ્રજનન કરે છે અને શિયાળાની શરૂઆતમાં એટલે સપ્ટેમ્બર માસમાં તો તેના સમૂહ આવવા લાગે છે, અને સતો દરીઆકાંઠો ચેતનવંતો બનાવી દે છે. સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને ગુજરાતના દરીઆકાંઠા તેનાથી વંચિત નથી.

અંગ્રેજીમાં કાળા પેટના કીચડીઆને The Dunlin કહેવામાં આવે છે અને. વિજ્ઞાનિક રીતે ઓળખવા માટે Calidris Alpinus Alpinus (Linn) કહેવું જોઈએ.

વાંકી ચાંચનો કીચડીઓ

બટેરથી મોટા કદનો વાંકી ચાંચનો કીચડીઓ બીજા

દરીઆઈ જળચરોથી તેની વાંકી ચાંચથી તરત જુદો પડી જાય છે. તેની ચાંચનો ઘાટ ખલેલીની ચાંચને મળતો આવે છે. અલબત્ત તેની લંબાઈ તો ખલેલીની ચાંચની પ્રમાણે તો ન જ હોય. એ ઉપરાંત કંઈક ઓછો વળાંક પણ જણાય છે. આ કીચડીઓ કાળા પેટના કીચડીઆ સાથે બહુ મળતો આવે છે. જો કે આ વાંકી ચાંચના કીચડીઆમાં તમામની ચાંચ એક સરખી વળાંક લીધેલી આવતી નથી. શિયાળામાં તે રાખોડીઆ કથ્થાઈ રંગનો રહે છે. તેના ધોળાશ પડતા માથામાં અને ચહેરા ઉપર કથ્થાઈ લીટીઓ અંકાએલી માલુમ પડે છે. પુંછડી કથ્થાઈ રંગની હોય છે અને કડનાં પૂંછડી ઢંકતાં પીંછાં તદ્દન ધોળા રંગનાં રહે છે. આ પ્રમાણે તેની સફેદ કડ અને પાંખમાં રહેતો સફેદ લીટો અને તેની વાંકી ચાંચ ઊડે છે ત્યારે બરાબર નજરમાં આવે છે. તેના વરવાઘાનો રંગ ચેસ્ટનટ કથ્થાઈ થાય છે. આંખ ઉપરની સફેદ લકીર બહુ સાફ જણાતી નથી અને આગલી ગરદનમાં રાખોડી રંગનું મિશ્રણ જણાય છે. આ પંખીને પકડીને જોયું હોય તો પૂંછડીને નીચેથી ઢાંકતાં પીંછાં તથા કડનાં પીંછાંમાં કાળા તલકાં જોવામાં આવે છે. ચાંચ તથા પગ કાળા રંગના રહે છે. આ પંખીમાં પણ નરમાદા તફાવત વગરનાં આવે છે.

વાંકીચાંચના કીચડીઆનો વસવાટ દરીઆના કીચડીઆ કાંઠા ઉપર છે. સામાન્ય રીતે તે એકાકી ફરવાનું વધારે પસંદ કરે છે. પણ તેનાં બીજાં સગાં તો તેની આસપાસ ફરતાં હોય છે. તેમાં પણ નદીનાં મુખ અને દરીઆના પાણી રેલાની ભેખ પણ તેને પસંદ પડે છે. પ્રવાસ તો તેનો આખો સમૂહ સાથે જ ખેડે છે. અને કદાચ જુલાઈ માસમાં તો તેઓનો સમૂહ આપણા દરીઆકાંઠે આવી જાય છે. શિયાળામાં આ પંખી વેગીલું જણાય છે, એટલું જ નહિ પણ હવામાં પાણીમાં લોંચા લેનાં પણ તેને ખૂબ ફાવે છે. આપણે ત્યાં તેનો આહાર પાણીની દરેક પ્રકારની ઇયાતનો છે, એની શોધમાં તે નદીના મુખ અને દરીઆના કીચડમાં ફરે છે.

ઉત્તર ધ્રુવ અને ઉત્તર ગોળાર્ધમાં પ્રજનન માટે ઉનાળામાં આપણો કાંઠો છોડીને ચાલ્યાં જાય છે. પોતાની એ ફરજમાંથી મુક્તિ મેળવી ઠંડીના દિવસો આવે તે પહેલાં તો તે આફ્રિકા અને દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયામાં આવી પહોંચે છે. આથી આપણા ભારતમાં તમામ જગ્યાએ તે સામાન્ય પંખી છે. એટલે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને કચ્છના દરીઆકાંઠા તેનાથી સમૃદ્ધ છે.

અંગ્રેજીમાં વાંકીચાંચના કીચડીઆને The Curlew-Sandpiper, કે Curlew-Stint અથવા Pigmy Sandpiper કહેવામાં આવે છે અને Calidris Testaccūs (Pallas) એ એનું વિજ્ઞાનિક નામ છે.

સફેદ નયન કીચડીઓ

સફેદ નયન કીચડીઆનું કદ કાળા પેટના કીચડીઆથી સહેજ મોટું હોય છે. સામાન્ય રીતે તે ઘણી રીતે કીચડીઆને મળતો આવે છે. તેની લાંબી વળાંક લીધેલી ચાંચ કાંઈ હંમેશ જોવામાં આવતી નથી. છતાં તેની આંખ ઉપર આવતી ધોળી લીટી અને આંખમાંથી શરૂ થતો કાળો લીટો તેને ઓળખવામાં મદદરૂપ બને છે. તેના શિયાળુ વાઘામાં તે પીઠ ઉપર રાખોડી કથ્થાઈ રંગ ધારણ કરે છે. આ રંગ કાળા પેટના કીચડીઆ જેવો જણાય છે જ્યારે પેટાળ ધોળું પણ છાતી ઉપર થોડી લીટીઓ અંકિત થયેલી હોય છે. જ્યારે આ પંખી વરવાઘાનો શણગાર સજે છે ત્યારે તેની પીઠ ઉપર કાળી અને કથ્થાઈ ભાત પડે છે. જેથી તે બીજાં દરીઆઈ જળચરોના સમૂહમાંથી સહેજે ઓળખાઈ આવે છે. છતાં તેની પહોળી અને ટૂંકી ચાંચથી કદાચ છેતરી પણ દે છે.

જળચરના સમૂહમાં પણ આ પંખી વરતાયા વગર રહેતું નથી. એ મોટા સમૂહમાં પણ પોતાનો ઘેરો અલગ રાખે છે. દરીઆના કીચડમાં થતી જીવાતથી તે પેટ ભરે છે અને એ ચારો શોધતાં પોતાની ચાંચ કીચડમાં કે રેતીમાં ખોસતાં જણાય છે. સ્વભાવે

તરવરાટવાળો નથી.

ઉનાળામાં આ પંખી સાઈબીરીઆ અને જાપાન સુધી જાય છે અને શિયાળામાં ભારત, બર્મા અને ઓસ્ટ્રેલીઆ સુધી પ્રવાસ ખેડે છે. ભારતનો પશ્ચિમકાંઠો તેનાથી સમૃદ્ધ છે.

સફેદ નયન ટીચકીઆને અંગ્રેજીમાં The Broad-Billed Sandpiper કહેવામાં આવે છે અને વિજ્ઞાનિક રીતે ઓળખવા માટે Limicola Falcinellus (Pontoppidan) એમ કહેવું જોઈએ.

ટીલીઓ

ટીલીઓ તેતર જેવડા કદનો કહી શકાય છતાં માદા તેના નરથી ઘણી નાની હોય છે. ટીલીઆમાં જેટલો રંગમાં ફેરફાર આવે છે એટલો કદાચ બીજાં કોઈ જનાવરમાં ભાગ્યે જ આવતો હશે. પીઠ ઉપર તે ટપકાદાર રહે છે અને છાતીથી પેટાળ સુધીના ભાગ આછા પીળા અથવા ધોળા રહે છે જ્યારે પાંખ કથ્થાઈ કાળી હોય છે. વરવાધાની સજાવટમાં આ પંખીના નરોનાં ગળા ફરતાં લાંબા સુંવાળાં પીંછાંનો ગલપટો ધારણ કરે છે. ગલપટાના પીંછાં નરની ઇચ્છા પ્રમાણે ઊભાં કરી શકે છે અને સંકેલી શકે છે. આ પંખીના નરની એક ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે દરેક નર કંઈ સરખો જ રંગ ધારણ કરતા નથી પણ એક અથવા બીજી રીતે કંઈક કંઈક જુદો હોય છે. જ્યારે પીઠના ભાગમાં રેતીઓ કાળો રંગ ધારણ કરે છે. અને છાતી રાતી કથ્થાઈ અથવા કાળી કથ્થાઈ બને છે. શિયાળામાં આપણે ત્યાં ટીલીયા આવે છે ત્યારે તેનો રંગ એક સરખો રાખોડીઓ કથ્થાઈ હોય છે. અને તેના ગલપટાના પીંછાં ખરી ગયેલાં જણાય છે. છતાં પણ કોઈ કોઈ પંખીમાં ટપકાદાર ચિત્રામણ જોવામાં આવે છે. ગાલ, પેટાળ અને કપાળ ધોળા રંગનાં રહે છે તેમાં વળી કેટલાક નરનાં માથાં તો ધોળાં જોવામાં આવે છે. દરેક પ્રકારના રંગમાં એક વસ્તુ તો હમેશાં જોવામાં આવે છે કે તેની પૂંછડીનાં વચલાં પીંછાં ઉપર બને બાજુ બબ્બે લંબગોળ ટપકાં તો હોય છે જ. જે ઝાઘા ટીલીગો ઊડે છે ત્યારે જ દેખાય છે. પૂંછડી તો કથ્થાઈ રંગની રહે છે પણ છેડા સફેદ હોય છે. ટીલીયાની ચાંચ ટૂંકી અને સીધી અને રંગમાં કથ્થાઈ અથવા તો કાળાશ પડતી હોય છે પણ કેટલાક નરનાં મૂળમાં તે નારંગી રહે છે. આ નારંગી રંગ ટીલીયાની વળતી મુસાફરી એપ્રિલમાં થાય છે ત્યારે તેમાં ચળકાટ આવે છે. પગનો રંગ આછો નારંગી, લીલાશ પડતો, ધોળો ગુલાબી કે કાળાશ પડતો કથ્થાઈ રહે છે. ટીલીયાની માદા કદમાં નાની તેમ જ તેને ગળે ગલપટો થતો નથી. શિયાળામાં તો તેની પીઠ ઉપર એક સરખો રાખોડીઓ કથ્થાઈ રંગ રહે છે અને પેટાળ ધોળાશપડતા રંગનું હોય છે. નાની ઉંમરના ટીલીયા રંગમાં ગળા ઉપર કાળો અને પીળાશપડતો રંગ રહે છે. આ પંખી રાતા-પગ સાથે હોય તો તેને પણ તેની સાથે લઈ લેવા માટે મન લલચાય છે પણ રાતા-પગની પાંખમાં ધોળો લીટો રહે છે તે ખાસ ધ્યાન રાખવું.

ટીલીયાના ટોળાં વરસાદ પછી આપણે ત્યાં આવી જાય છે અને શિયાળામાં તો આ ટોળાં મોટાં થાય છે. જ્યારે તે પાક લણી લીધા પછી દાણા ચણવા ખેતરમાં આવે છે ત્યારે તેનો ઘેરો તેનાં પેટાળ અને પાંખમાં આવેલા ધોળા રંગનાં પીંછાંથી તે ઘેરો ઊડે છે ત્યારે બરાબર દૂરથી જોવામાં આવે છે. અને પ્રકાશમાં લેવાયી ખાતો આ ઘેરો બહુ સાફ વરતાઈ આવે છે. સવાર અને સાંજ તેઓ ચણવા પહોંચી જાય છે. આમ ચણવા જતા ઘેરાની પાંખનો સુસવાટ પણ કાન ઉપર અથડાય છે. સાંજના પોતાના બશીરા ઉપર જ્યારે ઘેરો જાય છે ત્યારે ધનુષ્ય આકારે ઊડે છે. અને ઊડતાં ઊડતાં વારે વારે ડુબકી મારે અને એ જ ગતિએ પાછો ઊંચે ચડે છે. વળી બશીરા ઉપર પહોંચવાનો તેનો સમય બહુ જ ચોક્કસ હોય છે. દરીઆકાંઠા ઉપર પણ ચારો શોધતાં જણાય અને ખળાવડ અને ખેતરમાં દાણા ચણતાં પણ જણાય છે. ભડકી જાય ત્યારે આખો ઘેરો ઊડી નીકળે છે પણ કાંઈ ભય નહિ જણાતાં પાછાં તરત જ ઊતરી આવે છે અને તરત જ દાણા શોધવા લાગે છે. પ્રવાસી

ભાનુ પંડિત

વૉશિંગ્ટનથી ન્યૂ યૉર્ક

એપ્રિલ અંકમાં પ્રગટ થયેલા પ્રવાસલેખ 'સંસ્કાર ધામની યાત્રાએ'. પછી બે મહિનાના ગાળા પછી એના જ અનુસંધાનમાં આ પ્રવાસલેખ આગળ વધે છે જે વાચકોને અગાઉના જેટલો જ રસપ્રદ નીવડશે અને ભવિષ્યના લેખો વાંચવાની તાલાવેલી જગાવશે...

સુમસામ શેરીઓ વચ્ચેથી રસ્તો કાપી સીધા ઘેર પહોંચવાને બદલે શ્રી રૅમસેયે લાંબોલચ રસ્તો લીધો—ચાંદની રાતના ધવલ પ્રકાશમાં નગરીનું સૌંદર્ય માણાવવા માટે. મંદમંદ લહેરાતા પવનને કારણે જરાક ઠંડી લાગતી હતી. ઓવર કોટના કૉલર ઊંચા ચઢાવી હું વિશાળ સરોવરોમાં નાચતાં કૂદતાં રૂપેરી કિરણો ને પોટોમેક નદીને કિનારે હિલોળે ચડેલાં જાપાનીઝ ચેરી બ્લોસમનાં ઝાડવાં જોઈ રહ્યો શ્રી રૅમસેય મોટર ચલાવતાં ધીરગંભીર અવાજે સ્થળોનો પરિચય આપતા હતા ને ક્યાંક એમનું કથન મોટર સાવધાનીપૂર્વક ચલાવવાની જવાબદારીને કારણે અટકે તો શ્રીમતી રૅમસેય તુરત જ અધૂરા તાંતણા સાંધી લેતાં હતાં. રાત્રે ૧૧॥ વાગ્યે ઘેર પહોંચ્યા પછી શ્રીમતી રૅમસેય રસોડામાં દોડ્યાં ને મને ખૂબ ભાવતી ચીઝ કેક, થોડાં બિસ્કીટ ને કૉફી લઈ આવ્યાં. રાત્રે ૧૨ વાગ્યે અમે Midnight Snack આરંભ્યો. દુનિયા આખીના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરી એક વાગ્યે ઉપર ચડ્યાં ને હું આખા દિવસનો થાક ઉતારવા બાથરૂમમાં પેઠો. ચોવીસે કલાક ગરમ પાણી ઘરમાં આવતું હોય તો નહાવાની કેવી મઝા ? નાહીને તાજો થઈ બહાર નીકળ્યો ત્યાં શ્રીમતી રૅમસેય ઓસરીમાં મળી ગયાં.

'રાતે નહાવાની અમેરિકન ટેવના તમે પણ ભોગ બન્યા છો કે શું ?'

'માણસે રોમમાં તો રોમન જ બનીને રહેવું પડે ને ? આમ છતાં સવારે નાહ્યા વિના કોઈ હિંદીને ચેન નથી પડતું આથી સવારે તો હું પાછો નહાવાનો જ.'

સવારે ઊઠીને બારીનો પડદો ખોલ્યો તો સૂર્યોદય થઈ ચૂક્યો હતો. રૅમસેય દંપતીનાં પ્રિય પૅરાકીટ પંખી પાંજરામાં કૂદાકૂદ કરતાં મીઠું ગીત ગાઈ રહ્યાં હતાં. શ્રી રૅમસેય તૈયાર થઈને છાપું વાંચતા બેઠા હતા ને શ્રીમતી રૅમસેય રસોડામાં નાસ્તાની તૈયારી કરતાં હતાં. મોડા ઊઠવા માટે ક્ષમા માગતો હું બ્રેકફાસ્ટ ટેબલ ઉપર ગોઠવાયો ને આખા દિવસનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢ્યો. વૉશિંગ્ટનમાં વસતાં મારાં હિંદી–અમેરિકન મિત્રોને ફોન કરી મળવાનો સમય મુકરર કરી લીધો ને ફરી ગપ્પે ચડ્યો.

શ્રીયુત્ રૅમસેય અમેરિકાની મજૂર ચળવળના એક આગેવાન નેતા છે. A F.L.–C. I. O. (American Federation of Labour અને Congress of Industrial Organization) નામના અત્યંત મજબૂત મજૂર સંઘમાં એ લોક–સંપર્ક

શિકારી પંખીનો ટીલીયા ઉપર શિકાર છે. તેના ઘેરા દરીઆકાંઠે. ગીલોમાં અને સરોવર કિનારે દેખાય છે જે સમયે તે બીજાં જળચરોનો સથવારો સાધે છે. આપણે ત્યાં આ પંખી દાણા અને જીવાત ઉપર નભે છે. રાતના ખુરાક માટે પાણીકાંઠો વધારે પસંદ કરે છે.

પ્રજનન માટે ટીલીયા યુરોપ અને ઉત્તર એશિયા તરફ જાય છે અને શિયાળો વિતાવવા માટે આફ્રિકા, ભારત અને સિલોનની સફર ખેડે છે. સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાત અને કચ્છમાં આ પંખી ઑક્ટોબર માસ પહેલાં આવી જાય છે અને માર્ચ માસમાં ચાલ્યાં જાય છે.

ટીલીઆના નર અંગ્રેજીમાં The Ruff અને માદાને Reeve કહેવાય છે અને વિજ્ઞાનિક રીતે ઓળખવા માટે Philomachus pugnax (Linnaeus) એમ કહેવું જોઈએ.

★

એ પછી બીજે દિવસે ભારતીય પુરાતત્ત્વખાતાના એ નવા સાહેબ પ્રાતઃક્રિયાઓથી પરવારીને ખુરસી ઉપર બેઠા. ચૂંટણીરાયનાં પરાક્રમોની વાતોમાં સાહેબને એટલો રસ પડ્યો છે કે ના પૂછો વાત. વાતોનો રસ તો ભોજનના રસ કરતાં પણ બળવાન છે. અને એમાંય આ તો ચૂંટણીરાયનાં પરાક્રમોની વાતો પછી કહેવું જ શું ?

નેતા થયા ઘણા ને વળી થાશે ઘણાય, પણ એમાં ના કોઈ એવો જેવા ચૂંટણીરાય,
પ્રાક્રમ એહનાં એવાં કહેતાં ના આવે પાર, સાર અગર સમજે તો થાયે પરસા પોબાર.

ચૂંટણીરાયની વાતો સાંભળતાં સાહેબ રસના સાગરમાં ડૂબકાં ખાવા લાગ્યા હતા. આડોશીપાડોશીઓ પણ માણભટ્ટના મફતિયા શ્રોતાજનોની જેમ રોજ સવારના સાહેબને ઘેર અડ્ડો જમાવીને હાસ્યગર્ભિત રસભરી વારતાઓ સાંભળવા માટે આવવા લાગ્યા હતા.

પાડોશીનું પેપર, નેતાભાષણ, હરિનું નામ.
વાર્તા કોઈની, એને કાજે દેવાં ન પડતાં દામ !

આમ ચૂંટણીરાયની વાતો સાંભળવા માટે રોજે વધેલા શ્રોતાઓની વચમાં ચૂંટણીરાયની કાતરભગિની નામે રાક્ષીએ આ પ્રમાણે વાત શરૂ કરી:—

[૫] અનશન અધિષ્ઠાનની વારતા

કળિયુગને વિષે સામ, દામ, દંડ, અને ભેદના જ્ઞાતા એવા શ્રી ચૂંટણીરાયને મંદારિકા નામે પુત્રી હતી. આ મંદારિકાના રૂપલાવણ્યની કોઈ સીમા નહોતી. દિવસે એ બાળા ખાદીનાં કપડાં પહેરતી તે કરતાં રાતે ઘરમાં રેશમી વસ્ત્રોમાં અધિક સુંદર દેખાતી હતી. એ મંદારિકાના રૂપને લીધે આકર્ષિત થઈ ને ચૂંટણીરાયને ઘેર એક-વખત આવનારાઓ વીસ વખત આવતા અને પોતાનું કામ સફળ ન થાય તો પણ (અહીં ફરીથી આવવા તો મળશે એમ માનીને) રાજી થતા હતા.

અનેક ધનવાન વ્યાપારીઓ, સેવાભાવી કાર્યકરો, ઊગતા નેતાઓ, ચૂંટણીટિકિટાભિલાષીઓ વગેરે ચૂંટણીરાયને ત્યાં આવ્યા કરતા અને નેતા જેમ ખુરસી તરફ જુએ, શ્વાન જેમ બિસ્કીટ તરફ જુએ, બાળક જેમ લોલીપોપ તરફ જુએ, એમ લોલુપ નજરે મંદારિકા તરફ જોયા કરતા હતા.

આખા દેશની સઘળી ખુરસીઓ તરફ નજર રાખનાર ચૂંટણીરાયની નજર-બહાર આ વાત જાય એમ બને જ કેમ ? કન્યા ઉંમરલાયક થઈ ગઈ છે એ વાત એમના ધ્યાનમાં આવી ગઈ. હવે આને પારકે ઘેર મોકલવાનો વખત આવી ગયો છે એની એમને ખાતરી થઈ ગઈ.

કંજુસ કેરું ધન અને વળી પુત્રીના હાથ
વૃદ્ધ નાથની નાર નથી એ બીજાને કાજ.

ચૂંટણીરાયે પોતાની મંદારિકા દીકરીને પાસે બોલાવીને આ બાબતમાં તેનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. પિતાએ પૂછતાં જ:

મંદાકિની કહે સૂણો તાત
મેં શોધ્યો એક નરનો સાથ
નથી એહ કોઈ પોલિટીશીયન
નથી રાજકારણ તણો વિલન
સાચો સમાજનો સેવક તેહ
છે બાલમંદિરમાં માસ્તર જેહ !

ઓ બાપુ, મેં મારા પતિની શોધ ક્યારનીય કરી નાખી છે. એ કોઈ રાજકારણી પુરુષ નથી પણ સાચો સેવાભાવી છે અને એક બાલમંદિરમાં માસ્તર છે.

મંદારિકા દીકરીનો નિશ્ચય ફેરવવા માટે ચૂંટણીરાયે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ :

પ્રેમ, રબર, સતપુરુષ વચન,
તોડ્યા મથશો ના કોઈ સુજન.
જેમ ખેંચશો તેમ લાંબાં થશે
મૂરખ બનશો ને જગ હસશે !

ચૂંટણીરાય મંદારિકા નામની કન્યાનું મન બદલવા માટે જેમ જેમ પ્રયત્નો કરતા ગયા તેમ તેમ મંદારિકા એના પ્રેમમાં દૃઢ બની ચાલી. છેવટે ચૂંટણીરાયે કડક શબ્દોમાં દીકરીને ધમકાવી એટલે એક દિવસ તેણે ઘેરથી નાસી જઈને તેના માસ્તર-પ્રેમી સાથે લગ્ન કરી નાખ્યાં.

ક્રોધિત થયેલા ચૂંટણીરાય લાંબા વખત સુધી દીકરી સાથે બોલ્યા નહિ, પણ પછી એમનું મન પીગળી ગયું અને દીકરી-જમાઈ સાથે મનમેળ કરી દીધો.

ચૂંટણીરાય સાથે સમાધાન થયા પછી જમાઈને આગળ વધતાં વાર ન લાગી. થોડા વખતમાં તો હેડમાસ્તર, પછી ઇન્સ્પેક્ટર, પછી શિક્ષણખાતાના પ્રધાનના સેક્રેટરી એમ એક પછી એક પગથિયાં ચઢીને જમાઈ ખૂબ આગળ વધી ગયા.

પ્રધાનં મિત્ર ને નેતા સગો
એનું ભાગ્ય ના દેતું દગો
રાજકાજમાં ખાતાં ઘણાં,
એમાં જાય સગાનાં જણાં.

પ્રધાન કે નેતાના સગા થવું એ તો મહાભાગ્યની વાત છે કેમકે એને લીધે બેકારી રૂપી રાક્ષસ દૂર ભાગે છે.

જમાઈ મોટા હોદ્દા પર ચઢ્યા પછી જમાઈના નાના ભાઈનો વારો આવ્યો. નાના ભાઈ થોડા વખતમાં મોટા સરકારી અમલદાર બની ગયા. પછી મોટાભાઈ માટે ભલામણ લેવા જમાઈ ચૂંટણીરાય પાસે આવ્યા, પણ તે વખતે કોઈ જગા ખાલી નહીં હોવાથી ચૂંટણીરાયે ના પાડી.

આ ઉપરથી જમાઈએ ઘણો ઘણો આગ્રહ કર્યો. ખૂબખૂબ વિનંતીઓ કરી, પણ ચૂંટણીરાય એકના બે ન થયા તે ન જ થયા.

છેવટે જમાઈ પણ ગુસ્સે થયા અને મંદારિકા નામે પોતાની પત્નીને ચૂંટણીરાયને ત્યાં પાછી મોકલવાની ધમકી આપવા લાગ્યા.

જમાઈ બીજો જમ ગણો,
એને હાથ પડ્યો તે મૂઓ.
દસમો ગ્રહ તે જમાઈરાજ,
હોય ના શરમ કે ના હોય લાજ.
ખાય સસુરનું ખોદે ત્યાંય,
રાખે દાઝ ઉદરની માંય.
રાજી થાય તોય આપે દુઃખ,
કોઈ દી એની ના ભાગે ભૂખ.

જમાઈનો ત્રાસ જમ કરતાંય ભારે ગણાય છે. પણ ચૂંટણીરાય એમ ડિંગન હારે એવા નહોતા. જમાઈએ મંદારિકાને પિયેર વળાવી પણ એને લીધે તો સામે ચૂંટણીરાય પણ હઠે ભરાયા અને જમાઈના નાનાભાઈને પણ નોકરીમાંથી રૂખસદ અપાવી.

આમ સામસામે સસરા જમાઈનો જંગ જામ્યો.

એક બાજુ સસરાની દાઝ, બીજી બાજુ જમાઈરાજ
સામાસામી ચાલ્યું જુદ્ધ, બુદ્ધિ એકેયની ના શુદ્ધ

સસરો જમાઈ સામસામે હઠ પર ચડી ગયા. એક બીજાની નિંદા કરવા લાગ્યા અને પજવવાના દાવ રોપવા લાગ્યા.

એમ કરતાં જમાઈને લાગ્યું કે ચૂંટણીરાય આ રીતે નમતું આપે એમ નથી એટલે એમણે શ્વસુરના વિરોધપક્ષના કેટલાક સભ્યોની સલાહ લીધી. ચૂંટણીરાયના વિરોધીઓએ તો આ મજાની તક છે એમ માનીને જમાઈને સલાહ આપી કે તમે શુદ્ધ અહિંસક ઇલાજ અજમાવો અને ચૂંટણીરાયના બંગલા પાસે ઉપવાસ ઉપર ઊતરો. કળિયુગનું મોટામા મોટું હથિયાર ઉપવાસ જ છે.

ગોળીબાર કે ટીઅરગેસ, વળી કહો લાઠીમાર,
ઉપવાસની સામે એકે, ટકી શકે ન લગાર

ઉપવાસના શસ્ત્રની સામે તો ગોરી સરકાર પણ ટકી નહોતી શકી તો ચૂંટણીરાય તે વળી કોણ?

જમાઈને ગળે આ વાત પરદેશી મહેમાનની પાર્ટીના પુલાવની જેમ તુર્ત જ ઊતરી ગઈ. જમાઈ ચૂંટણીરાયના બંગલાની સામે ઉપવાસ ઉપર ઊતર્યા.

કલાક કરતાં દિવસ ગયાં, વીત્યું સપ્તાહ એક
(પણ) ચૂંટણીરાય જે શૂરં તે. છોડે ના નિજની ટેક

ઉપવાસના કલાક ગયા ને દિવસો પણ ગયા. એમ કરતાં એક અઠવાડિયું વીતી ગયું પણ ચૂંટણીરાય જેવા અટંકી-વીર એમ નમતું આપે શાના? આખરે જમાઈ અશક્ત થઈ ગયા. ભૂખનું દુઃખ સહન થયું નહિ એટલે ઉપવાસ છોડીને પારણાં કર્યાં અને ચૂપચાપ નોકરી ઉપર ચઢી ગયા. થોડા દિવસ રહીને ઘરમાં એકલું એકલું લાગતાં છેવટે હાથ જોડીને મંદારિકાને પણ પાછી બોલાવી લીધી.

સસરા જમાઈ વચ્ચે સમાધાન થઈ ગયા પછી એક દિવસ જમાઈએ ચૂંટણીરાયને પૂછ્યું કે મારા ઉપવાસથી તમને કંઈ થયું નહિ? ઉપવાસ તો મોટું શસ્ત્ર ગણાય છે, પછી એ હથિયાર નિષ્ફળ કેમ ગયું?

ચૂંટણીરાય કહે કે ઉપવાસનું હથિયાર વાપરતાં આવડે તો જ કાર્યસિદ્ધિ થાય. નહિ તો આપણો જ જીવ જાય. જેમ બીજાં હથિયારો વાપરવાની તાલિમ લેવી પડે છે એમ ઉપવાસનું હથિયાર પણ પદ્ધતિસર ના વાપરવામાં આવે તો નિષ્ફળ જાય છે.

જમાઈ કહે કે સુણો શ્વસુર
મારી સામે ઉઘાડજો ઉર
સમજાવો ઉપવાસની રીત
કહો કયમ મેળવાતી જીત?

જમાઈએ હાથ જોડીને કહે કે મને આપ હવે ઉપવાસનું શસ્ત્ર વાપરવાની રીત હૈયું ખોલીને સમજાવો. એ કેવી રીતે વપરાય તો જીત મળે તે બતાવો.

ચૂંટણીરાય કહે : એ વાપરવાની ગુપ્ત રીત હું તમને બતાવું છું. તે કોઈને કહેશો નહિ.

પહેલાં તો ઉપવાસ ઉપર ઊતરવાની જાહેરાત છાપાંઓમાં કરવી જોઈએ. પછી કોઈ માણસ સમાધાનની વાત કરવા આવે તેની રાહ જોવી જોઈએ. જો કોઈ આવે જ નહિ તો પુરી ધામધૂમથી ઉપવાસ ઉપર ઊતરવું.

છાપાંઓમાં છપરો ખાસ કરો જાહેર તરે ઉપવાસ.

જાહેરાત વિનાના ઉપવાસ મરવાની નિશાની છે, માટે એની પૂરી પબ્લીસીટી કરવી જોઈએ. પછી ઉપવાસ ઉપર ઊતરીએ ત્યારે દિવસે કંઈ જ ન લેવું પણ રાતે છાની રીતે હળવું ખાવામાં વાંધો નહિ.

દિવસે ભૂખ્યા ને રાતે ભર્યાં
એનું નામ તે ઉપવાસ કર્યાં.
આ ઉપવાસ તે અગિયારસ
છાનો લેવો ફળનો રસ.

છાનામાના હળવી વસ્તુઓ લેવાને લીધે શરીર અને ઉપવાસ બેઉનું આયુષ્ય લંબાવી શકાય છે. આ ગોઠવણ થયા પછી આપણી તબિયતના હેવાલો છાપામાં આવે તેની પૂરી ગોઠવણ કરવી જોઈએ.

ભલેને ખાતા હોઈએ માલ
પણ છાપે જોઈએ અહેવાલ
ઉપવાસનાં વાંકી છે ચાલ
સીધા ચાલો તો પડશે ટાલ.

જો બની શકે તો આપણી તબિયત તપાસીને બુલેટીન

વિજયકુમાર ત્રિવેદી

પુત્રથી સવાયી પુત્રી

જીવનભર બાળકો માટે ઝૂઝનાર, અનેક તકલીફોવેઠી નિભાવનાર આ સત્ય-કથાના નાયકસમા મગન માસ્તરનો અંતકાળ તેમના બે પુત્રો સુધારી ન શક્યા પણ પોતાના પગ ઉપર ઊભી રહેલા શીખેલી વિધવા થયેલી તેમની જ પુત્રીએ સુધાર્યો ત્યારે એ પુત્રી પર તેમના અંતરના આશીર્વાદ ઊતરે જ ને?...

મગન માસ્તર છેલ્લા ૭ દિવસથી મરણપથારી ઉપર હતા. શરીરમાં તો કંઈ રહ્યું નહોતું પણ કોણ જાણે કેમ તેમનો જીવ જતો નહોતો. ડાક્ટરે તો અઠવાડિયા પહેલાં જ કહી દીધું હતું: 'સંભાળ રાખજો, હવે કઈ પળે શું થાય તે કહી શકાય નહિ.'

આમ તો મગન માસ્તરને જીવનમાં કંઈ બાકી નહોતું. ઈશ્વરની દયાથી તેમની વાડી લીલી હતી. એક વાતનું દુઃખ એ કે આ વાડીમાં બે છોકરા સારા અને એક છોકરો બહેરો મૂંગો તથા એક વિધવા છોકરી હતાં.

ચાલીસ વર્ષની ઉમ્મરના મગન માસ્તર વિધુર થયા ત્યારે ચારે છોકરાં નાનાં હતાં. ગોવિંદ અને ગોપાળ આઠ અને દસ વર્ષના હતા અને બંને ભણવામાં સારા હતા. એટલે તેમની ખાસ ચિંતા નહોતી. સહુથી મોટી છોકરી કમળા તો સોળ વર્ષની હતી અને ઘરનો ભાર ઉપાડી શકે તેમ હતી. સહુથી નાનો મદન માત્ર ૬ વર્ષનો હતો અને તે જન્મથી જ બહેરો તથા મૂંગો હતો.

મદનમાં કાંઈ અક્કલ નહોતી તેમ નહિ. એક વાત સાચી કે એ જમાનામાં કોઈ બહેરા–મૂંગાને ભણાવતું નહિ. અને બહેરા–મૂંગા છોકરાં કુટુમ્બને ભારરૂપ થઈ પડતાં. બાકી મદન બધું જ સમજતો. ઘરમાં જેટલો ઉપયોગી થઈ શકાય તેટલો ઉપયોગી થતો અને કમળાને ઘરનો ભાર ઉપાડવામાં ઘણી મદદ કરતો.

મંગળાગૌરીનો પણ જીવ જતો નહોતો. આજથી વીસ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. ચાર ચાર સુવાવડો, ગજા ઉપરાંતનું ઘરકામ અને આવાં બીજાં કેટલાંય કારણોથી તે ક્ષયનો ભોગ થઈ પડી હતી. તેની વાસના

બહાર પાડે એવા ડૉક્ટરોની પણ ગોઠવણ કરવી જોઈએ. આ ડૉક્ટરો પણ લથડતી તબિયતનો અહેવાલ બહાર પાડે એવા ઓળખીતા હોવા જોઈએ. જો ઉપવાસ વધારે લંબાય એવા હોય તો આપણા આરોગ્ય માટે ઓળખીતાઓ નાનીમોટી પ્રાર્થનાસભાઓ ભેગી કરીને રામધૂન ગવડાવે એવી ગોઠવણ પણ કરવી જોઈએ.

આ રીતે થાય તો ઉપવાસ લાંબા ચાલે નહિ અને સામા માણસને નમતું મૂકવું પડે. જો એ નમતું મૂકવા તૈયાર ના હોય તો આપણા ઉપવાસ પાછા ખેંચી લેવાય તેની સમજાવટ કરવા માટે કોઈ જાણીતા નેતાને પણ અગાઉથી જ તૈયાર રાખવા જોઈએ.

આટલી બધી તૈયારી હોય તો જ ઉપવાસ સફળ થાય.

આમ વપરાય ઉપવાસ હથિયાર
તો જ થાય ખરો બેડોપાર
નહિ તો ભાગી જાયે હામ
બોલાય 'રઘુપતિ રાજારામ!'

જો આમ પદ્ધતિસરરીતે ઉપવાસનું હથિયાર વાપરીએ તો જ જીત મળે, નહિ તો ઉપવાસ પાછા ખેંચી લેવા પડે. અને જો એમ ન કરીએ તો આપણી પાછળ રેડિયો ઉપર રામધૂન બોલાય!

ચૂંટણીરાયની પાસેથી ઉપવાસનું શાસ્ત્ર શીખીને જમાઈએ એમને પ્રણામ કર્યા અને આશિષ લીધી.

આ પ્રમાણે અનશન અધિકારની વારતા પૂરી કરીને ચૂંટણીરાયના ચોકઠાની તે કાનરભગિની નામે રાણી તડાક લઈને ખરી પડી.

[ક્રમશઃ]

*

તેના ચાર છોકરાંમાં રહી ગઈ હતી; ખાસ કરીને નાના મદનમાં; નાનો મદન તેને પ્રાણથી પ્યારો હતો અને તેના મૂંગા ચાળા જોવામાં તેને અનેરો આનંદ આવતો. પરંતુ સાથે સાથે ભવિષ્યમાં તેનું શું થશે તેની પણ તેને ભારે ચિંતા થતી.

મરણપથારી ઉપરથી તો મંગળાએ માસ્તરને ફરી લગ્ન કરવાનો આગ્રહ કર્યો હતો. પણ સાથે સાથે ભલામણ કરી હતી: જોજો લગ્ન જરૂર કરજો પરંતુ, મારાં ચાર પશુડાંને ઉની આંચ આવે નહિ તેની ખાસ કાળજી રાખજો. જો કે તે સમજતી હતી કે માસ્તર ફરી લગ્ન કરે અને ચાર પશુડાંને ઉની આંચ ન આવે તે વાત અસંભવિત હતી. છતાં હિન્દુ સમાજમાં ભાગ્યે જ એવી પત્ની જોવા મળે છે જે નાની ઉમ્મરે મરણપથારી ઉપર હોય ત્યારે પતિને ફરી લગ્ન કરવાની સલાહ ન આપતી હોય. જો કે મનમાં તો તેને ઊંડી ઊંડી અપેક્ષા હોય છે કે પતિ ખાતરી આપે કે પોતે ફરી લગ્ન નહિ કરે અને સંતાનોની બરાબર કાળજી રાખશે. આવી આપેલી ખાતરી કેટલી પાળવામાં આવે છે તે પણ સ્ત્રીઓ બિચારી સારી પેઠે જાણે છે તેથી પતિ પાસે ફરી લગ્ન ન કરશો તેવું કહેવાને બદલે લગ્ન કરજો પણ છોકરાંને દુઃખી ન કરશો તેટલું જ માગે છે.

બીજાનું ગમે તે હોય પરંતુ મગન માસ્તરે તો મંગળાને ખાતરી આપી હતી કે પોતે લગ્ન નહિ કરે અને એ વચન તેમણે પાળ્યું પણ ખરૂં. છોકરાંને ઉછેરીને મોટાં કર્યાં. પરણાવ્યાં. અને મદનને પણ જીવ્યા ત્યાં સુધી તો છાતી સરસો જ રાખ્યો.

તેમના કમનસીબે કહો કે મદનના નસીબે કહો પરંતુ કમળા લગ્ન કર્યા પછી માત્ર બે જ વર્ષમાં વિધવા થઈ હતી.

મગન માસ્તર ધનના ખાસ સુખી નહોતા. ગામડાની માસ્તરગીરીમાં કોણ ધનવાન થયું છે તે, મગન માસ્તર ધનવાન થાય ? અને આજના જમાનામાં તો ધનવાન એટલે જ સુખી એવો અર્થ ઘણા કરે છે.

વાસ્તવમાં તો મગન માસ્તર સુખી જ હતા. તેમનું જીવન ઈશ્વરપરાયણ હતું. ભણાવવામાં તે એક્કો હતા અને વિદ્યાર્થીઓને તો તે દેવ સમાન હતા. વાલીઓ પણ તેમનું ખૂબ જ માન રાખતા અને તેમનું જીવન સુખી અને સંતોષી હતું. કમળા વિધવા થઈ અને મદન બહેરો મૂંગો રહ્યો તે વાતનું તેમને ભારે દુઃખ હતું પરંતુ એમ તો સંસારમાં કોઈ રીતે કંઈ દુઃખ ન હોય એવું કોઈ છે પણ ખરૂં ?

કમળાને સાસરામાંથી કંઈ મળે તેમ નહોતું કે ન પિયરમાંથી. તેના ભાઈઓ તેને પાળવા પોષવાની ખાતરી આપતા હતા, પરંતુ તે જાણતી હતી કે વીસનખી ભાભીઓ આવશે ત્યારે શું દશા થશે. સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ સ્ત્રીઓ જ સારી રીતે સમજી શકે છે. અને તેથી જ મગન માસ્તર અને ભાઈઓની ના હોવા છતાં વિધવા થયાં પછી તરત જ તે ફાઈનલ પાસ થઈ અને આજે પોતાના જ ગામમાં શિક્ષિકા હતી એટલે તેની તો મગન માસ્તરને ખાસ ચિંતા નહોતી; લોકો કહેતા કે મગન માસ્તરનો જીવ મદનમાં ભરાયો છે; અને કેમ ન ભરાય ! મંગળાગૌરીની સોંપેલી તે મહામૂલી થાપણ હતો અને આજ સુધી આ થાપણ મગન માસ્તરે જીવની પેઠે સાચવી હતી.

માસ્તરે માંદા પડતાં જ પોતાની મિલકતની વહેંચણી કરી નાખી હતી. મિલકતમાં કોઈ લાંબુ વહેંચવા જેવું નહોતું. માત્ર બે ઘર અને થોડી જમીન હતાં તે દરેક છોકરાને અરધી અરધી જમીન અને એક એક ઘર આપ્યાં હતાં. માસ્તરની ઈચ્છા થોડી જમીન કમળાને આપવાની હતી. પરંતુ બેમાંથી એક પણ છોકરાએ આ બાબતમાં કંઈ ઈશારો કર્યો નહિં. છોકરાઓના મનમાં કમળા માટે થોડી ઘણી લાગણી ખરી પરંતુ તેમની પત્નીઓ તેમના ઉપર સતત ચોકી રાખતી અને સસરા રખેને કમળાને કાંઈ આપી ન દે તેની ખાસ કાળજી રાખવાનું કહેતી. વિધિની એક ભારે વિચિત્રતા છે કે સ્ત્રીની સ્ત્રી જેટલી કોઈ બીજી મોટી દુશ્મન નથી, સ્ત્રી ઉપર પુરુષ પણ અત્યાચાર

ગુજારે છે તે વાત ખરી. પરંતુ આના મૂળમાં પણ કાં તો માશુક, મા કે બહેન જ હોય છે.

છોકરા કંઈ બોલ્યા નહિ. અને માસ્તરની હિંમત ચાલી નહિ. મરણપથારીએ પડેલો બાપ પણ છોકરા કરતાં છોકરીને નાખુશ કરવાનું વધારે પસંદ કરે છે. છોકરાને નાખુશ કરવાની તેની હિંમત ચાલતી નથી. અને છોકરી માટે તો જાણે છે કે એ નાખુશ થઈને પણ છેવટે શું કરવાની છે.

માસ્તરનો જીવ જતો નહોતો. તેથી તેમનાં સહુ જ સ્વજનો ખૂબ જ દુઃખી હતાં. છેલ્લા ત્રણ દિવસથી તો તે પાણી સિવાય કંઈ જ લઈ શક્યા નહોતા. અક્ષર બોલી શકતા નહોતા પણ મદનને જોતા. તો તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવતા અને તેમની આંખમાંથી બોરબોર જેવડાં આંસુ પડતાં.

ગોવિંદ અને ગોપાળ સારી રીતે ઠેકાણે પડેલા હતા. એક સ્ટેશન માસ્તર હતો અને બીજો શિક્ષક હતો.

ધારે તો બંને મદનને રાખવાને સમર્થ હતા. પરંતુ બન્નેની પત્નીઓનો આગ્રહ મદનનો ભાર પોતાને માથે ન પડે તેવો હતો અને પુરુષ આમ ગમે તેટલો મજબૂત મનનો હોય પરંતુ પત્નીને નારાજ કરવાની ભાગ્યે જ હિંમત કરી શકે છે. અને બન્નેને મનમાં ઊંડે ઊંડે મદનને રાખવાની ઇચ્છા ખરી પણ આ ઇચ્છા કદી મનમાંથી બહાર નીકળતી નહિ.

સગાંવહાલાં અને પાડોશીઓ કહેતાં કે કોઈ મદનની ખાતરી આપો તો ડોસાનો જીવ જશે અને ખાતરી નહિ આપો તો મગન માસ્તર જેવો પવિત્ર માણસ પણ હજુ રીબાશે અને મર્યા પછી પણ ભૂત થશે.

આવી નામની ખાતરી પણ આપવાની એકે છોકરાની હિંમત ચાલી નહિ. છેલ્લા બેત્રણ દિવસથી બધાં પથારીને વીંટાઈને બેસી રહેતાં. ડોસા ટગરટગર જોયા કરતા અને છોકરા પણ મનની વાત બહાર કરી શકતા નહિ.

કમળાના મનમાં ભારે ગડમથલ છેલ્લા બેત્રણ દિવસથી ચાલતી હતી. પોતાને મિલકતમાં કાંઈ જ મળ્યું નહિ તેનું તેને ભારે દુઃખ હતું. જો કે તેણે આ દુઃખ પિતાને જણાવા દીધું નહોતું. પરંતુ છેલ્લા ત્રણ દિવસથી બાપા રીબાય છે, બાપા, કોઈ મદનની ખાતરી આપે તેની અપેક્ષા રાખે છે, છતાં બેમાંથી એક જણ મદન માટે બાપાને અક્ષરે કહેતો નથી તેનું તેને અતિ દુઃખ હતું.

માસ્તરને પણ મનમાં થતું કે આના કરતાં બધી મિલકત મદનના નામ ઉપર કરી હોત તો બધા એને સંભાળવા તૈયાર થાત. પરંતુ હવે તે વાતનું બહુ મોડું થઈ ગયું હતું. દસ્તાવેજ અને સહી સિક્કા પણ થઈ ગયા હતા. એટલે આમાંનું તો કંઈ જ બને તેમ નહોતું અને માસ્તરના મનમાં ગમે તે વિચારો આવતા હોય પણ આમાંનું કંઈ કરવાના હોશ પણ રહ્યા નહોતા.

કમળાના મનમાં રોજ વિચાર આવતો કે મદનની જવાબદારી હું લઉં? પરંતુ મન કહેતું, ભાઈઓ જેવા ભાઈઓ કંઈ બોલતા નથી અને તારે શું? એ તો ઠીક છે કે હું ભણી. નહિ તો મારી પણ જવાબદારી ભાઈઓ ઉપર ન પડત? ઉપરથી તો મન આ આ પ્રમાણે મદનનો વિચાર ધકેલી દેતું પણ અંદર રહેલું સ્ત્રીના મન કરતાંય ઊંડું માનવીનું મન તેને કહેતું: ભલે કોઈ જવાબદારી ન લે. તું તારે જવાબદારી લે અને બાપ માટે સ્વર્ગનો રસ્તો ખુલ્લો કરી આપ. નહિ તો આખી જિંદગી પવિત્ર હોવા છતાં બાપનો નર્કમાં વાસ થશે અને અવગતિ થશે.

કેટલીક વાર તો તેનું સ્ત્રી હૃદય આ વાત સ્વીકારતું નહિ. પણ અંદર બેઠેલો માનવ તેને કોરી ખાતો. આખરે તું કોની છોકરી છે? અમારી ખાતર બાપે વિધુરાવસ્થા સ્વીકારી તો તું મગન માસ્તરની છોકરી આટલી મદનની જવાબદારી નહિ સ્વીકારી શકે? તારે એકાદ છોકરું હોત તો શું થાત? તેને પાળત કે નહિ? મદન જેમ મામે બાપને સોંપેલી થાપણ હતો તેમ પિતા તરફથી પણ તેને મળેલો

એનામૂંગો વારસો નહોતો ?

માસ્તરના મંદવાડની હવે અવધિ આવી રહેલી હતી. શ્વાસ શ્વાસ ચાલતો હતો. આંખોમાં તેજ હતું. બાકી નિદ્રા ખોરાક બધું જ માસ્તરે છોડી દીધું હતું. પીડા પણ ભારે હતી. આવો વખત દુઃખમાં ભરી કરતા. આગળ ન ગબડતેવું લાગતું. વીંટાઈ રહેતું પણ કોઈ કોઈ ભાગે કાંઈ દેખાતું નહિ. કેટલાક તો કહેતા કે હવે માસ્તર છૂટે તો સારું. કેટલાક તો ઊલટગાઓને અગાઉથી પણ કરી કે મદનની જવાબદારી લઈને ડોસાને નિશ્ચિંત કરો. પરંતુ પત્નીઓના સતત ચોકી-પહેરા વચ્ચે એકેયની આ બાબતમાં આગળ બોલવાની હિંમત ચાલતી નહિ.

આજે અગીઆરશનો દિવસ હતો. કમળાએ બાપાની શાંતિ માટે આખી રાત પ્રાર્થના કરી હતી. બાપાની સદ્ગતિ થાય તેમ તે અંતરથી ઇચ્છી રહી હતી. હવે તેનું હૃદય પણ હળવું થયું હતું અને તેનામાં રહેલી માનવતા સતેજ થઈ ગઈ હતી. ભાઈઓ ભલે મદનની જવાબદારી ન સ્વીકારે, હું સ્વીકારીશ.

આજે તે વહેલી ઊઠી. નાહી પરવારી ભગવાનને દીવો કર્યો. નિત્યનિયમ પ્રમાણે રજનો માસ્તરની પથારીને વીંટાઈને બેસી રહ્યા હતાં. માસ્તરની આંખો ટગર ટગર જોઈ રહી હતી અને મદનનો પાલનહાર શોધી રહી હતી. કમળા માસ્તરની પથારી પાસે ગઈ. સામે રોજ જતી જ હતી પણ આજે છેક નજીક ગઈ. બાપાના કાન પાસે જઈ કહ્યું : 'બાપા, ચિંતા કરશો નહિ. મદન મારી કોટમાં આવી ગયો. જ્યાં હું ત્યાં એ.'

મિરને જ દેખાતી માસ્તરની આંખમાં ચમકારો થયો. જાણે માસ્તરને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય તેવું તેજ માસ્તરની આંખોમાં આવ્યું. જાણે તેમને સ્વર્ગનો રસ્તો જડી ગયો હોય અને તે સ્વર્ગને રસ્તે જતા હોય તેમ લાગ્યું. આસપાસ બધાં હતાં છતાં છેલ્લી વાર માસ્તરે કોઈ સામે જોયું નહિ. તેમની અને કમળાની આંખ મળી. હાથ જરા અદ્ધર થઈ કમળાના માથા ઉપર ગયો અને હોઠ ત્રણ દિવસથી બીડા-એલા હોઠ ઊઘડ્યા અને 'બેટા' એટલો ઉચ્ચાર કરવાને પહોળા થયા અને માસ્તરનો આત્મા સીધો સ્વર્ગમાં સંચર્યો.

લોકો ભલે કહેતા હોય કે છોકરો ન હોય તો સ્વર્ગે ન જવાય. મગન માસ્તરને તો કમળાએ જ સ્વર્ગમાં મોકલ્યા.

આજ પણ હજી મદન કમળા સાથે રહે છે. જેટલી કાળજીથી માસ્તરે મદનને સાચવ્યો તેટલી જ કાળજીથી કમળા મદનને સાચવે છે.

ભાઈઓને કોઈ મદનની સંભાળ લેવાનું કહે છે તો લાચારીથી બિચારા કહે છે : શું કરીએ, અમારું પૂરું થતું નથી ને ! અને કમળા ઉપર માસ્તરના અંતરના આશીર્વાદ ઊતર્યા છે. મદનની જવાબદારી સ્વીકાર્યા પછી તેની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થઈ છે અને સાચ્ચે તે સુખી છે.

★

થોરોને કર ન ભરવા બદલ કેદખાને મોકલવામાં આવેલો. કરનાં નાણાંનો ઉપયોગ લડાઈના ખર્ચમાં થવાનો કે ગુલામ ખરીદવામાં, તે કારણે એણે કર ના ભર્યો. જેલમાં એનો મિત્ર ઈમર્સન એને મળવા ગયો. ઈમર્સને પૂછ્યું : 'હેનરી, તું અહીં ક્યાંથી ?' થોરોએ સામું પૂછ્યું : 'તું અહીં કેમ નથી ?'

'ઊર્મિ-નવરચના' અંગે કોઈપણ જાતનો પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે કે લવાજમ મોકલતી વખતે, વ્યવસ્થામાં સુગમતા પડે તે માટે, આપના રેપર ઉપર દર મહિને આવતો આપનો ગ્રા. નં. અને આપનું પૂરું સરનામું લખવું ક્યારેય ભૂલશો નહિ.

મૅક્સિમ ગૉર્કી

અમે છવ્વીસ અને તાન્યા

રશિયાના સમર્થ વાર્તાકાર મૅક્સિમ ગૉર્કીથી કોઈ અનજાણ્યું નથી. ગરીબોમાં જીવીને ગરીબોને જ વાર્તામાં તાદૃશ રીતે એ રજૂ કરી શક્યા છે.. એવી જ એક સચોટ આ વાર્તાને શ્રી 'ઊર્મિલ' ગુજરાતીમાં લાવ્યા છે...

અમે છવ્વીસ આદમી હતા—છવ્વીસ જીવતાં જાગતાં યંત્રો જેવાં.પથ્થરના ફુરજામાં સવારથી સાંજ સુધી લોટ મસળતા. તેમ મસળીને તૈયાર થયેલી કણકની રોટલીઓ અને બિસ્કિટ બનાવતા. એ ફુરજાના આગળના ભાગની બારીનો અડધો ભાગ ચણી લેવામાં આવ્યો હતો અને બાકીનો ભાગ કાચનો હોઈ એના ઉપર લોટ ઊડી ઊડી એવો થર જામી ગયો હતો કે અમારા . એ ખંડમાં સૂર્યનાં કિરણો પ્રવેશી શકવા અસમર્થ જ બની રહેતાં. એ બારીમાંથી કોઈ ગરીબને યા કામ વિનાના અને એથી ભૂખે મરતા અમારા કોઈ સાથીને અમે રોટલીનો ટુકડો રખેને આપી દઈએ એવી આશંકાથી અમારા માલિકે એ બારીને બહારથી પણ લોખંડની પાટીથી મજબૂત કરી દીધી હતી. અમારો એ માલિક અમને વારંવાર ગુલામ બદમાસો કહી સંબોધતો અને ખોરાકમાં રોટલીઓના વધ્યા તૂટ્યા ટુકડાઓ આપતો.

પથ્થરના એ અંધારા પાંજરામાં અમે ગૂંગળાવતું સંકુચિત જીવન જીવતા. એ મકાનની ધુમાડાથી છવાયેલી તેમ જાળાં બાઝી ગયેલી ગંદી દિવાલો વચ્ચે અમારું જીવન ખૂબ વ્યથિત બની રહ્યું હતું. મળસ્કે પાંચ વાગે અમારે ઊંઘભર્યા ભારે શરીરે તથા થાક્યા મને ઊઠી જવું પડતું અને પછી મૂઢ જેવા અમે અમારે કામે લાગી જતા. રાતપાળીવાળા અમારા સાથીઓએ તૈયાર કરેલા લોટને જરૂર પ્રમાણે ફરી ગૂંદતા અને એ રીતે સવારથી રાતના દસ વાગ્યા સુધી ભઠ્ઠી માટે માલ પૂરો પાડતા. એક બાજુ પરની ભઠ્ઠીમાં સવારથી રાત સુધી અગ્નિ પ્રદીપ્ત રહેતો. એ અગ્નિને સંકોરતાં જે લાલ પ્રકાશ ઊઠતો તે ભીંતો પર અસ્થિર પડછાયા પાડતો. જાણે અમારા સામું દાંત ન પીસતો હોય એમ પ્રતીત થતું. એ મોટી ભઠ્ઠી કોઈ ભયાનક દૈત્ય જેવી જ લાગતી. એની એ બખોલો તો એ દૈત્યની બે નિર્દય આંખો જ જાણે જોઈ લો. અમને ગુલામોને જોઈ જાણે કંટાળી ગઈ હોય અને અમને મનુષ્યોચિત સ્વાભિમાનથી વંચિત જોઈને જાણે અમારી મૂર્ખતા પર ઘૃણાપૂર્વક ક્રૂર રીતે હસતી ન હોય એવી જ એ અમને સૌને લાગતી.

અમે છવ્વીસે જણા પ્રતિદિન એવા લોટ અને વરાળની ગરમીવાળા એ ભઠિયારખાનામાં કામ કરતા. અતિ શ્રમથી થતા પરસેવાનાં ટીપાં પણ તૈયાર થતી કણકમાં પડતાં અને એની પછી કેક-બિસ્કિટ બનતી. અમારા આ કાર્ય પર અમને ખૂબ ઘૃણા પણ ઉપજતી. અમારે ખાવા માટે અમે એ રોટલીઓ કરતાં તો કાળા જવની રોટલી વધુ સારી ગાનતા. એક લાંબા મેજ પાછળની ઊંચી લાંબી પાટલીઓ પર સામસામે બેસી કલાકો પર્યંત અમે યંત્રની જેમ અમારા હાથો અને આંગળીઓ ચલાવતા. આ કામ કરવા અમે એવા ટેવાઈ ગયા હતા કે એ તરફ અમારું લક્ષ પણ ન જતું અને કામ થયા કરતું. આ રીતે સામસામા બેસી કામ કરતા અમે એકબીજાની રૂપરેખાથી એટલા પરિચિત થઈ ગયા હતા કે એકબીજાના ચહેરાની પ્રત્યેક રેખા અમારી નજર બહાર નહોતી. અમારે વાતો પણ શી કરવાની હોય? એટલે ચુપચાપ રહીને જ અમે કામ કર્યા કરતા—સિવાય કે અમારા સાથી સાથે લડી પડી એને ગાળો દઈએ. લડી પડવાનું તો સાથીદાર સાથે જ ખાસ બની આવે—જો કે એ પણ ક્વચિત જ બનતું. કોણ લડે અને કોની સાથે લડે? અર્ધ મૃત, પથ્થરની મૂર્તિ જેવા નિર્જીવ,,અનવરત પરિશ્રમથી જેની ચેતના કુંઠિત બની રહી હોય એને વળી લડવું ઝઘડવું શાનું હોય? જેણે જીવન લગભગ વ્યતીત કરી દીધા જેવું હોય, જીવનમાં કહેવા જેવું સર્વ કાંઈ જેણે કહી દીધું હોય એવા માટે મૌન એક ભયાનક અને કષ્ટપ્રદ સજા સમાન લાગે, પણ જીવનમાં જે આહ-

ભીઓ પોતાના અવાજોથી પણ પૂરા પરિચિત થયા હોતા નથી તેવા માટે તો મૌન એક સાદી સીધી વાત છે છતાં પણ કવચિત્ અમે ગાતા. કામ કરતાં કરતાં અમારામાંનો કોઈક જણ કોઈક વેળા થાકી જઈને થાકેલા ઘોડાની જેમ હણહણી ઊઠતો અને પછી થાકેલા હૃદયનો ભાર હળવો કરવાની જે ખૂબી જે કેટલાંક લોકગીતોમાંના સંગીતમાં રહેલી હોય છે તે અનુસાર —જો કે એ વસ્તુસ્થિતિની જાણ વિના— એ ગીતોમાંનું એકાદ ગીત ગણગણતો. આ રીતે અમારામાંનો કોઈ આદમી ગાતો અને બાકીના અમે સૌ નિસ્તબ્ધ ભાવથી એ એકાકી ગીતને સાંભળી રહેતા. શરૂઆતના શિયાળાની રાતે વાદળાંથી ભરેલા વજનદાર આકાશ નીચે કોઈનું એકાકી તાપણું ધીરેધીરે બુઝાઈ જાય એમ અમારી આ કાલકોટડીમાં એ ગીતની સ્વરલહરીઓ પણ ધીરેધીરે મંદ થની જતી વિલીન થઈ જતી. કોઈક વેળા વળી એકાકી ગાનાર સાથે બીજો સાદ ભળતો અને એ બેના ધીમા અને વિષાદભર્યા સાદો ગરમીના વાતાવરણને ભેદી ઊંચે ચઢતા, ત્યારે તો પછી અચાનક એક પછી એક એમ કેટલાય સાથીદારોના અવાજો એ ગીતમાં જોડાતાં, એ ગીતની સ્વર લહરીઓ સમુદ્ર લહરીઓની જેમ ગંભીર, સશક્ત અને તીવ્ર બની ઊઠતી. એ વખતે અમને જાણે લાગતું કે એ સ્વરલહરીઓ જ આ પથ્થરની જાડી દિવાલોને તોડીને અમને મુક્ત કરી દેશે.

અને એ રીતે અમે છવીસે જણના અવાજો તીવ્ર બની રહીને એક સ્વર, એક ગતિ, એક લયથી ગાઈ ઊઠતા અને ઓરડાને જાણે જોરદાર રણકાર પરિપૂર્ણ સૂરોથી ભરી દેતા ત્યારે અમારા હૃદયમાં એક મધુર વેદના જાગૃત થતી, સ્મૃતિઓ ઊભરાઈ રહેતી, થના દર્દથી જીવ લાંબા લાંબા નિઃશ્વાસો મૂકતા. અમારામાંનો કોક વળી ગાતો બંધ થઈ જતો—વળી પાછો આંખ બંધ કરી સૂરની સાથીદારી પણ શોધતો. કોક કોક સાથી વળી ખૂબ હૃદયદર્દથી પીડાતો આંખો બંધ કરી જોરજોરથી ગાઈ રહેતો—જાણે સંગીતની એ સ્વરધારા એમના માટે એક વિસ્તૃત અને અનંતપથની સમાન હોય અને ત્યાં સૂર્યનો ઉન્મુક્ત પ્રકાશ રેલાયેલો હોઈ ચૂપચાપ પોતે એ પથ પર પ્રસ્થાન કરી રહ્યા હોય... પણ એ બધો વખત ત્યાં ભઠ્ઠી તો ધીકતી જ હોય, ભઠિયારાનો લોઢાનો સળિયો અગ્નિને સંકોરતો જ હોય, ઉકળતા પાણીની છમછમારી ચાલુ હોય તેમ અગ્નિનો લાલ પ્રકાશ ભીંતો પર અસ્થિર પડછાયા પાડતો અમારી સામે ચુપચાપ હાસ્ય પણ માણતો હોય! ઓહ! શુદ્ધ વાયુ અને પ્રકાશથી વંચિત અમે ગુલામો અમારી આંતરિક વેદના જ એ બીજાએ જોડેલા શબ્દોમાં—લોકગીતોમાં ગાતા હતા. અમે છવીસે જણ જાણે આખી ઈમારતના ઉપરના ત્રણે માળનો બોજો અમારા ખભા પર ઊંચકી રહ્યા હોઈએ એવું ભારે અસ્વસ્થ જીવન પથ્થરની એ ઈમારતના નીચેના અંધારભર્યા ભાગમાં જીવતા હતા.

અમારાં ગીતોથી અતિરિક્ત એક બીજી સારી વસ્તુ પણ અમને પ્રાપ્ત થઈ હતી. અમે બધા એને ખૂબ ચાહતા અને એને જોઈ પ્રસન્ન બની રહેતા. અમારા જીવનમાં એ તો સૂર્યના પ્રકાશ જેવી તાજગી ભરી દેતી. અમારા એ મકાનના બીજે માળે ઝીક બનાવવાનું કારખાનું હતું. એમાં કામ કરતી અનેક છોકરીઓમાં એક સોળ વર્ષની છોકરી પણ કામદાર હતી. તેનું નામ તાન્યા. દરરોજ સવારે તે ગેલેરી તરફની ઊઘડતી બારી પાસે આવે, બારીના કાચ સાથે તેનું નાનું નાજુક નાક દબાય, એના ગુલાબી, પ્રસન્ન મુખારવિંદમાંની એની મસ્તીભરી ભૂરી આંખો હસતી હોય અને સહાનુભૂતિભર્યા મીઠા કંઠે તે ધીમેથી બોલે: 'જેલના પંખીઓ, મને બિસ્કિટ આપશો ને?'

બધાયની નજર આ સુરીલા અવાજ તરફ દોરવાઈ જાય અને તે કુમારીના સુંદર નિર્દોષ મુખારવિંદ તરફ સૌ કોઈ હર્ષભેર નીહાળી રહે. હાસ્યને લીધે વિખૂટા પડેલા એના ગુલાબી હોઠની અંદરની શુભ્ર દંતપંક્તિથી વધુ સુંદર પ્રતીત થતું તેનું વદન અને ખાસ કરીને તે બારીના કાચ સાથે દબાયેલું એનું નાનું સુઘડ

નાક જોવાની. હંમેશની અમારે માટે એક મૂલ્યવંતી ભેટ થઈ પડી હતી. પછી તો બારણું ઉઘાડવા માટે અમારામાં પડાપડી થાય. ઉતાવળમાં એકબીજાના પગ પણ કચરાય. બારણું ઉઘડતાં એ અંદર દાખલ થાય અને હંમેશની એ પ્રસન્નમુખી અમારી સામે આવી ઊભી રહે. અમે દીન, દુઃખી, દરિદ્ર, અરૂપ પશુ જેવા આદમીઓ એના સામે જોઈ જ રહીએ અને પછી એની સાથે વાતો કરીએ ત્યારે ખૂબ ચીવટથી જાણે એના માટે જ શબ્દો ઘડતા હોઈએ એ રીતે મૃદુતાથી તેમ શિષ્ટતાપૂર્વક વાક્યો ઉચ્ચારીએ. એની સમક્ષ અમારી પ્રત્યેક ચેષ્ટામાં નવીનતા તેમ વિશેષતા આવી જતી. ભઠિયારો પછી તાજાં તાજાં બિસ્કિટ કાઢે અને તાન્યાને આપે. અમે તે વખતે ચેતવણીના સૂર કાઢતા : 'જોજે હાં, માલિક આ જાણી ન જાય.' તાન્યા પોતાનું આગવું જ એવું તોફાની હાસ્ય કરતી અને પછી પ્રસન્નતાપૂર્વક નમી 'સલામ જેલના પંખીઓ' કહી ક્ષણમાત્રમાં નાના ઉંદરની માફક છૂપી રીતે ત્યાંથી સરકી જાય.

બસ આટલું જ. એના ગયા પછી થોડો વખત ચૂપકીદી ચાલે, પછી જ બોલવાની શરૂઆત થાય. પછી તો તાન્યા વિષે જ મીઠી મીઠી વાતો ચાલે. જો કે એકની એક જ વાત ફરી ફરી થતી હોય. કેમ કે અમે, એ અને અમારી આ પથ્થરના કુરજામાંની દુનિયામાં બધું એકધારું જ ચાલતું હોય ત્યાં પછી બીજું શું થાય! મનુષ્યને માટે અપરિવર્તનશીલ વાતાવરણમાં સમય વ્યતીત કરવો ખૂબ કષ્ટપ્રદ થઈ પડે છે. એથી જો એનો આત્મા જડ ન બની જાય તો એના માટે એ વાતાવરણની સ્થિરતા વળી ઓર ભયાનક તેમ કષ્ટપ્રદ બની રહે છે. જ્યારે કદીક અમે સ્ત્રીઓ સંબંધી વાતો કરતા ત્યારે અમારી એ વાતોમાંના શબ્દોની અશ્લીલતા તથા નિર્લજ્જતાનો પાર ન રહેતો અને એવું થાય એમાં કશું આશ્ચર્ય પણ નથી. જે સ્ત્રીઓની વાતો અમે કરતા એ સ્ત્રીઓ શિષ્ટ શબ્દો માટે લાયક ગણાય એવી હતી જ નહીં. પરંતુ તાન્યા વિષે અમે કોઈએ એક પણ શબ્દ બૂરો કહ્યો નથી. એનો સ્પર્શ સુદ્ધાં કોઈથી ન થાય. એના સાંભળતાં મશ્કરી સરખી પણ કોઈથી ન ઉચ્ચારાય. અમારી સાથે તે ઝાઝું રોકાતી ન હતી તેને લીધે પણ કદાચ એમ હોય. આકાશમાંથી ખરતા તારાની જેમ હંમેશ તે ચમકી જતી. તે નાજુક, સુઘડ અને સુંદર હતી તેથી પણ અમે કદાચ એમ વર્તતા હોઈએ. નરી સુંદરતા તો જડ઼શા આદમીઓમાં પણ સન્માનની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે. એક બીજી વાત પણ હતી, કઠોર પરિશ્રમે અમને પશુ જેવા કરી મૂક્યા હતા તોપણ અમે મનુષ્ય મટ્યા નહોતા. અને દરેક મનુષ્યની જેમ એક યા બીજી વસ્તુની પૂજા કર્યા સિવાય અમારાથી પણ રહી શકાય એમ ન હતું. અને તાન્યાથી વધુ યોગ્ય—વધુ સારું આ સ્થળે અમારે બીજું હતુંય શું? આ વિશાળ મકાનમાં તાન્યા સિવાય કેટલાય માણસો વસતા હતા પણ અમારા તરફ સહાનુભૂતિની એક નજર સરખી કરવાની પણ એમાંથી કોઈને પરવા હતી નહીં. આ પરિસ્થિતિમાં તાન્યા જ અમારા માટે જીવનની એક મહત્ત્વની અને પવિત્ર વસ્તુ અર્થાત્ આરાધ્ય બની રહી હતી. પ્રતિદિન અમારી એ આરાધ્યદેવીને ગરમાગરમ બિસ્કિટો આપવાનું અમારું જાણે ધાર્મિક કર્તવ્ય બની રહ્યું. એથી તો એ દિનપ્રતિદિન અમારે માટે વધુ ને વધુ પ્રિય બનતી રહી. બિસ્કિટોથી અતિરિક્ત અમે તાન્યાને સારી સલાહો પણ આપ્યા કરતા. જેમકે—આ ઠંડી ઋતુમાં ગરમ કપડાં વધુ પહેર તાન્યા : મેડાના દાદરનાં પગથિયાં પર ઝડપથી ના ચડીશ તાન્યા—કદાચ પડી જવાય તો વાગે એમ : બહુ ભારે લાકડાં ના ઊંચકીએ તાન્યા—એથી તો પેટમાં દુખાવો થઈ જાય. વગેરે વગેરે તાન્યા હસતાં હસતાં અમારી એવી સલાહો સાંભળતી, વ્યંગપૂર્વક હસતી અને એનું પાલન કદી ન કરતી, પણ એથી અમને ખોટું ન લાગતું. એના પ્રત્યે એ રીતે સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરવામાં જ અમે સંતોષ માની લેતા.

એનાં અનેક કામ અમે એના કહેવાથી કરી આપતા. ગોદામનો ભારે દરવાજો એનાથી ન ખૂલતો તે અમારે ખોલી આપવો પડતો. કદીક એના માટે લાકડાં પણ ફાડી આપતા. એ જે કાંઈ કહેતી તે પ્રસન્નતાથી ગર્વપૂર્વક અમે કરી આપતા.

એક દિવસ અમારા એક સાથીદારે એનું પહેરેલું ઝીણું વસ્ત્ર—જે જરા ફાટેલું હતું તે ઊભા ઊભા શીવી દેવાનું કહ્યું ત્યારે તે નાક ભ્રમર ચડાવી અવજ્ઞાપૂર્વક બોલી: 'શું કહ્યું? એ રીતે મને ફસાવવા માગે છે ખરું ને? એ તો કદી નહિ બને.'

અમારા એ સાથીની મૂર્ખતા પર તે વખતે અમે ખૂબ હસ્યા અને પછી એવા કોઈ પણ કામ માટે અમે કોઈએ એને ન કહ્યું. અમે તેને ચાહતા હતા એટલું જ અમારા માટે પૂરતું હતું. મનુષ્ય હમેશાં કોઈ ન કોઈને પ્યાર કરવા ઇચ્છે છે. પછી ભલે એવી સામી વ્યક્તિની અવગણના સહીને પણ મનોમન ગમેલો એ પ્યાર ચાલુ રખાય છે.

કદી કદી અમારો કોઈ સાથી તર્ક કરવા લાગતો: 'એ છોકરીની પાછળ આ રીતનો નિષ્ફળ પ્યાર કરવાની શી જરૂર છે? એનામાં એવું ખાસ શું આકર્ષણ છે?'

પણ આવી વાત કરનાર સાથીને અમે લડીને ચુપ કરી દેતા. અમને એ પ્રાપ્ત થઈ અને અમે એને ચાહી. અમે બધા છવ્વીસ આદમી એકી સાથે એને પ્યાર કરતા હોઈ અમારા સર્વને માટે એ અધિક પવિત્ર અને નિર્દોષ હતી અને એનો જે કોઈ વિરોધ કરતું તે એક પ્રકારે શત્રુની ગરજ સારતું. જેને અમે પ્યાર કરીએ છીએ તે વાસ્તવમાં ભલે કદાચ યોગ્ય ન હોય; પરંતુ અમારા છવ્વીસનીયે જે પ્રેમાસ્પદ વસ્તુ છે એના પ્રત્યે અમારાથી અતિરિક્ત બીજા બધાના મનમાં પણ પૂજ્ય ભાવ હોવો જોઈએ એવી પણ અમારી તો આંતરિક અભિલાષા હતી.

આ ભઠિયારખાના સિવાય પણ અમારા માલિકને નાની મીઠી રોટલીઓ બનાવીને વેચવાની એક દુકાન હતી. એ પણ આ ઇમારતમાં જ હોઈ એની અને અમારા કારખાનાની વચ્ચે કેવળ દિવાલનું જ અંતર હતું. એમાં ચાર માણસો કામ કરતા હતા. તેઓ અમારી સાથે કદી ભળતા હળતા નહીં. પોતાના કામને અમારા કામ કરતાં શ્રેષ્ઠ માનતા હોવાથી તેઓ જરા સુઘડ પણ રહેતા. એમના કામ અંગે પણ એમને જરા સ્વચ્છ રહેવું પડતું. અમને તો ત્યાં જવાની પણ મનાઈ હતી. કદાચ ત્યાંથી ચોરી જઈએ તો! એ લોકોને કામનું પ્રમાણ ઓછું હોવા છતાં પગાર વધારે મળતો તેમ ખાવાનું પણ સારું મળતું. ખરું જ, કહીએ તો એ લોકો અમને દીઠા પણ ગમતા નહીં. એમનો ખંડ પણ લાંબો પહોળો તેમ હવા ઉજાસવાળો હતો. પૂરતી સગવડતાને લીધે તેઓ અમારાથી તંદુરસ્ત પણ ખૂબ હતા. અમે તો બધા જ ફિક્કા ચહેરાવાળા અને મલિન હતા. અમારામાંના ત્રણ જણ ગરમીના દર્દથી પીડાતા હતા, બીજા કેટલાકને ચામડીના રોગો હતા અને એક તો સંધિવાથી અશક્તિ વહોરી રહ્યો હતો. તહેવારોના દિવસોમાં તેઓ વિવિધ પ્રકારનાં સુંદર કપડાં તથા નવાં જોડાં પહેરીને બગીચામાં લટાર મારવા જતા. બે જણ પાસે તો મોંથી વગાડાય એવાં નાનાં સુંદર વાજાં પણ હતાં. અમારેય બગીચામાં લટાર મારવા જવાની ઘણી ઘણી હોંશ હોય પણ જવા કોણ દે? અમારાં ફાટેલ તૂટેલ કપડાં જોઈને જ પોલીસદાદાઓ અમને અટકાવે. પછી અમને એવા સાથીઓ પ્રત્યે શી રીતે ચાહના રહે?

એક દિવસ અમારા જાણવામાં આવ્યું કે એ ચારમાંનો જે વડો હતો તે શરાબમાં ચકચૂર બનવાથી માલિકે એને રજા આપી દીધી હતી અને એક નવો માણસ રાખી લીધો હતો. એ નવો માણસ એક અવકાશપ્રાપ્ત સૈનિક હોઈ છેલ્લી ઢબનું સુંદર જાકીટ પહેરતો તેમ સોનેરી સાંકળીવાળી ઘડિયાળ પણ રાખતો. એને જોવા અમે ખૂબ ઈંતેજાર થયા અને વારંવાર દોડીને દરવાજા પાસે જવા લાગ્યા.

પણ થોડા દિવસમાં એ પોતે જ અમારા કુરેનમાં આવી ચડ્યો. બારણાને તેણે લાત મારી ઉઘાડી

નાખ્યું અને ઉંબરા પર ઊભા રહી હસતાં હસતાં બોલ્યો : 'કેમ છો બિરાદરો, તબિયત કેવી છે?'

કુરજામાંનો ધુમાડો અને અંધિયાર હવા વચ્ચે ઊભેલો એ અમોને જાણે ઉપેક્ષાની દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો હતો. તેના લાલ ગાલ ચળકતી આંખો અને મોટી આંકડા વાળેલી મૂછોને લીધે તે ખૂબ આકર્ષક લાગતો. તેણે વાંકી ટોપી પહેરી હતી. કપડાં, પણ સ્વચ્છ પહેર્યાં હોઈ એમાં એનું પેલું જાકીટ પણ ખૂબ શોભી રહ્યું હતું. પગમાં ચમકતા બૂટ પહેર્યા હતા. ઘડિયાળની પેલી સોનેરી સાંકળી પણ લટકી રહી હતી. અમારામાંથી ભઠિયારાએ નમ્રતાપૂર્વક એને દરવાજો બંધ કરવા કહ્યું. એણે ચોકસાઈથી બારણાં બંધ કર્યાં અને પછી અમારી પાસે આવી માલિકના વિષયમાં પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. એના એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં એક બીજાથી અધિક કહેવાની હરીફાઈ કરતાં અમે અમારો માલિક કેવો રક્તશોષક કુકર્મી યા નરપિશાચ છે એ દર્શાવી દીધું. માલિકને અમે આપેલી ગાળો તો અહીં ઉતારવી જ અશક્ય છે. મૂછો ચાવતો તેમ સહાનુભૂતિભરી નજરે અમારી સામે જોઈ રહીને એ અમારું બધું સાંભળી રહ્યો.

'અહીં તો છોકરીઓ પણ ઠીક સંખ્યામાં કામ કરે છે કેમ!' સહસા એણે પૂછ્યું.

અમારામાંના કેટલાક એ સાંભળીને ધીરું ધીરું હસી રહ્યા. કેટલાકના મોંમાં પાણી આવી ગયું. એક આખાબોલા થઈને કહ્યું : 'હા, હા. મેડા પરના કારખાનામાં નવ છોકરીઓ કામ કરે છે.'

'ત્યારે તો તમે પણ કદી કદી એમની સાથે મોજ ઉડાવતા જ હશો ખરું ને!' આંખ મીંચકારતાં ને દુષ્ટતાપૂર્વક બોલ્યો.

અમે ફરીથી હસ્યાં—જો કે અમારું એ હાસ્ય પરાજિત હાસ્ય હતું. એ હાસ્યમાંની બેચેની સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી. કેટલાકને કહેવાનું મન થઈ ગયું કે અમે પણ તમારા જેવા જ રંગીલા છીએ પણ તેઓ બોલી શક્યા નહીં. એક જણે જરા ગભરું બોખારી કહ્યું : 'અમારી આવી હાલતમાં અમે શી રીતે...'

'હા, હા. તમારા આવા જીવનમાં એ વસ્તુ શક્ય ન જ હોય.' અમારી સામે શોધક દૃષ્ટિથી જોતાં તે બોલ્યો: 'તમે એ વસ્તુ માટે યોગ્ય નથી જ. તમારા માટે તો એ સાહસરૂપ બની રહે પણ તમારે સુધરવું જોઈએ. શું સમજ્યા? ઓરતો આદમીના રૂપરંગથી તેમ છટાથી જ વશ થાય છે. તાકાતવાળો સુંદર પુરુષ જ સ્ત્રીઓને તો ગમે છે. આવી સશક્ત ભુજાઓમાં જ લપાવા તે તલસી રહે.' કહી સૈનિક બાંય ચડાવી હાથ લાંબો કર્યો. એનો એ ગોરો સોનેરી રૂંવાટીવાળો માંસલ મજબૂત હાથ અમે જોઈ જ રહ્યા.

વળી તે બોલ્યો : 'હાથ ઉપરાંત પગ, છાતી વગેરે બધું જ તાકાતવાળું હોવું જોઈએ. પોશાક પણ સુંદર દેખાય એવો સ્વચ્છ અને ચુસ્ત પહેરવો જોઈએ. મારી જ વાત કરું. મારી પાછળ તો ઓરતો ફર્યા જ કરે છે. નથી હું કોઈને બોલાવતો યા નથી હું કોઈને રિઝવવાનો પ્રયત્ન કરતો. છતાં પણ એક સાથે ચાર પાંચ સુંદર સ્ત્રીઓ મને વળગેલી જ રહે છે.'

આટાની એક ગુણ પર બેસીને આ પ્રકારે ઘણીવાર સુધી એણે પોતાની એ પ્રકારની બહાદુરીનાં ગપ્પાં માર્યાં. પછી તે ચાલ્યો ગયો. દરવાજો બંધ થયા પછી થોડીવાર તો અમે ચુપચાપ રહીને એણે કરેલી વાતોને વિચારી રહ્યા પછી ધીમે ધીમે એના સંબંધી વાતો ચાલી અને અંતે બધા એકમત થયા કે માણસ તો અચ્છો છે. જરાયે સંકોચ વિના એ ચોખ્ખાબોલા ગુલાબી માણસે અમારી સાથે વાતો કરી. એવી આત્મીયતાપૂર્વક આજ સુધી કોઈએ પણ અમારી મુલાકાત લઈને વાતો કરી નહોતી. આ સુંદર માણસ મેડા પરના સીવના કારખાનામાં કામ કરતી છોકરીઓને જરૂર પોતાને વશ કરી લેવાનો. એ છોકરીઓ દરરોજ અમારા કુરજાના બારણા આગળ રહીને જ આવજા કરતી હતી. અમે બધા એમને મુગ્ધ બનીને જતી આવતી જોઈ રહેતા. અમે એમનું માન સાચવતા, જ્યારે એ આઠ છોકરીઓ તો જાણે અમારું

અનિવાર્ય જ ન હોય એવી ઉપેક્ષા સહ જતાં આવતાં અમારા આખું વર્ષ વીતી ગયું. અમે આપસમાં તો એ છોકરીના વિષયમાં એટલી બધી વાતો કરતા કે જો એ કદાચ સાંભળી જાય તો શરમ અને અપમાનથી પાગલ જ બની રહે.

અમારી વાતો વચ્ચે અમારા મુકાદમ જેવા ભઠિયારાએ એકાએક અંગત અભાવે કહ્યું: 'પણ આપણી તાન્યાનું શું? હું માનું છું કે આ રૂપ એને તો નહીં જ ફાવતું હો.'

અમે એકાએક સ્તબ્ધ થઈ ગયા. અમે બધા તાન્યાને તો જાણે ભૂલી જ ગયા હતા. પેલા સૈનિકની અમ પ્રસાદીથી જાણે એક રીતે તાન્યાને અમારા સહાનુભૂતિથી જાણે દૂર ખસેડી મૂકી હતી. ભઠિયારાના ઠપકાએ અમારા પર ભારે અસર કરી. પછી તો અમારા વચ્ચે ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી. કેટલાક માનતા હતા કે તાન્યા એમ કદાપિ એવી નથી. કેટલાક વળી શંકાશીલ પણ હતા કે એ સુંદર માનવી મજબૂત આગળ તાન્યા જરૂર એમાંથી જવાની. કેટલાક વળી બોલવા લાગ્યા કે એ ભરમાય અમારી તાન્યાને ફસાવવાનો જો પ્રયત્ન કરશે તો એનું આવી જ બનશે. એને ભાવથી મારી નાખીશું. અંતમાં અમે બધાએ નક્કી કર્યું કે એ બન્ને પર નજર રાખવી અને જરૂર જણાય તો જરા ચેતવણી પણ આપવી. અને એ રીતે આ વાતનો અંત આવ્યો.

એક માસ વીતી ગયો. સૈનિક તો પોતાના કામે લાગી ગયો. પોતાના ભાગે આવેલું કામ ઝડપથી પતાવી દઈ દરરોજ તે પેલી છોકરીઓમાંથી કોઈ એકની સાથે બહાર ફરવા જતો. નવરાશ મળે તો તે અમારા ફુરસદમાં આવી જતો અને પોતાનાં પ્રેમ પરાક્રમોની વાતો હાંકવા માંડી પડતો.

તાન્યા દરરોજ સવારના અમારી પાસે આવતી અને અમે પણ એને ગરમાગરમ બિસ્કિટો આપી સંતુષ્ટ બનતાં. હમેશની એ પ્રસન્નમુખી, મધુર અને સરળ બાળા પાસે અમારામાંથી કોઈ પેલા સૈનિકની વાત કાઢતું તો તે સૈનિકને મારો જ આપતી. એથી તો તાન્યા પ્રત્યેનો અમારો પ્રેમ વધી ગયો, એના માટેનો અમારો ગર્વ વધુ ઊંચો થયો અને પછી તો અમે પણ તાન્યાના હિતરક્ષક તરીકે પેલા સૈનિકને ધિક્કારવા લાગ્યા.

એક દિવસ તે ભઠ્ઠીઘર જરા વધુ પડતું પીને આવી ચડ્યો, બેઠો અને ખડખડાટ હસવા લાગ્યો. અમે હસવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું: 'આહા! શી વાત કરું! બાજુના મકાનમાં મારા માટે લિઝા અને મુશા અંદર અંદર લડી મરે છે. ઓહ! કેવી એમની એ લડાઈ! એક બીજીના વાળ પકડી એ બે એવી ખાંખી છે કે એમનાં કપડાંનું પણ ઠેકાણું રહ્યું નથી.' આટલું કહીને વળી પાછો તે હસવા લાગ્યો, તંદુરસ્ત, સ્વચ્છ અને ઉલ્લાસીલા જેવો. એ સૈનિક અમને હવે ગમતો નહીં. અમે બધા ચૂપ બેસી રહ્યા.

'સ્ત્રીઓની બાબતમાં હું આટલો ભાગ્યશાળી શાથી હોઈશ? સીટી વગાડી જરા આંખ મીંચકારું કે પાસા પોબાર!' કહેતાં તેણે સોનેરી રુંવાટીવાળા એના હાથ પોતાની છાતી પર પછાડ્યા અને પછી અમારા સામે જોઈ રહ્યો. એની નજરમાં તે વખતે ગર્વમિશ્રિત આશ્ચર્ય હતું. જાણે સ્ત્રીઓ અંગેની પોતાની એ સફળતા પર સ્વયં એને જ આશ્ચર્ય ન થઈ રહ્યું હોય. એનો લાલ ચહેરો ખુશીને લીધે ચમકી રહ્યો હતો અને તે વારંવાર જીભ વડે પોતાના હોઠ ચાટ્યા કરતો હતો.

ભઠિયારાએ આવેશમાં આવી કડછો ભઠ્ઠી સાથે ઘસવા માંડ્યો. એનાથી ન રહેવાતાં અંતે તે બોલ્યો: 'દેવદારના નાના છોડ ઉખાડવામાં શી બહાદુરી છે? ચીડનું મોટું ઝાડ ઉખાડે તો જ ખરી બહાદુરી ગણાવી કહેવાય.'

'શું? મારા માટે આ કહ્યું કહ્યું?' સૈનિકે પૂછ્યું.

'હા, હા, તારા માટે જ.'

'એટલે તું શું કહેવા માગે છે?'

'કંઈ નહીં. જવા દે વાત.'

'નહીં. તારે કહેવું જ પડશે. ચીડના ઝાડની શી

વાત હતી ?'

ભઠિયારાએ જવાબ ન વાળ્યો. એનો કડછો ઝડપથી ભઠ્ઠી સાથે ઘસવા લાગ્યો. ભઠ્ઠીમાંથી તૈયાર થઈ ગયેલાં બિસ્કિટો તેણે બહાર કાઢવા માંડ્યાં અને એ કામમાં એવો નિમગ્ન બન્યો કે સૈનિકની ઉપસ્થિતિ જ જાણે તે ભૂલી ગયો છે! પણ સૈનિક તો એથી વધુ ઉશ્કેરાયો. ભઠિયારા તરફ તે ધસી ગયો અને તડુકી ઊઠ્યો: 'એય, આમ જો. તારે વાત પૂરી કહેવી જ પડશે. ચીડના ઝાડ જેવી એવી કઈ મજબૂત છોકરીની વાત તું કરવા માગે છે? મારામાં તેં એવું શું ઓછું જોયું કે આ પ્રકારનો વ્યંગ કરવાનું તેં સાહસ કર્યું?'

ભઠિયારાના શબ્દોથી સૈનિકને ખરેખર ખૂબ જ ખોટું લાગ્યું હતું. સ્ત્રીઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાની પોતાની કલા માટે તેને ખૂબ જ અભિમાન હતું. પોતાની એ કલાસિદ્ધિ પર મુસ્તાક રહીને જ તે ડીંગ હાંકી શકતો હતો.

આ દુનિયામાં કેટલાક એવા લોકો છે જે કોઈ એક વ્યાધિને—પછી તે આત્માની હોય યા શરીરની—પોતાના જીવનમાં સર્વથી અધિક સારી યા શ્રેષ્ઠ માને છે. એથી એને સહન કરવું પડે છે તો પણ તે એને જ પ્રેરક માની રહે છે બીજા પાસે તે એનાં રોદણાં રડે છે અને બીજાઓની એ રીતે પોતા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ આકર્ષિત કરે છે. લોકોની સહાનુભૂતિ અર્થાત અનુકંપા પ્રાપ્ત કરવાનું એનું એ સાધન જો લઈ લેવામાં આવે તો પછી એ પોતે કાંઈ જ રહેતો નથી. જીવવા માટેનું એક માત્ર સાધન એનું એનું એ દર્દ ખૂંચવાઈ જતાં તો તે નિરુપયોગી જેવો જ બની રહે છે. કેટલીક વખત માણસનું જીવન એટલું બધું ગરીબ બની જાય છે કે પછી તે મજબૂર થઈને કોઈ દુર્ગુણમાં ફસાઈ જાય છે અને એને જ વળગી રહી એના આધારે જ તે જીવિત રહેવા ઇચ્છે છે. નિરવલંબ બનેલા માણસ ઘણી વખત સારાસારનું ભાન ગુમાવી દે છે અને દુરાચારી બની રહી એ પર જ મુસ્તાક રહે છે.

સૈનિક એવી જ દશામાં હોઈ એના ઉશ્કેરાટનો પાર નહોતો રહ્યો. ક્રોધ અને દુઃખથી કંપતા અવાજે વળી તે તડુક્યો: 'બોલ, ચૂપ કેમ છે? કોણ છે તારી એ ચીડના ઝાડ જેવી ઓરત?'

ભઠિયારો પણ આવેશમય જ હતો. તેણે પૂછ્યું: 'તારે શું જાણવું જ છે?'

'હા.'

'તાન્યાને તો ઓળખે છે ને?'

'પછી?'

'પછી વળી શું? અજમાવી જો તારી તાકાત એના પર. હુંયે જોઉં તો ખરો.'

'ઓહો એટલું જ ને? હા...હા...હા...આ તો વાત નાની અને હોંકારો મોટો.'

'અરે ખબર પડી જશે ખબર.'

'એક માસથી વધારે સમય નહીં લાગે.'

'સૈનિક, બહુ શેખીખોર થવામાં મજા નથી હાં.'

'અરે પંદર દિવસ. તુંયે હવે જોઈ લેજે લાલ. તેં કોના માટે કહ્યું હતું? તાન્યા માટે ખરું ને?'

'નીકળી જા અહીંથી. નહીં તો......'

ભઠિયારાએ ગુસ્સામાં પાગલ બની રહેતાં કડછો હવામાં ઉછાળ્યો.

સૈનિક ચકિત થઈને પાછો હટી ગયો. અને 'ઠીક છે, જોઈ લઈશ.' બબડી બહાર ચાલ્યો ગયો.

અમે પણ ધીમે ધીમે ઉશ્કેરાઈ રહ્યા હતા. સૈનિકના ચાલ્યા ગયા પછી અમે અરસપરસ જોરથી ચર્ચા કરવા લાગ્યા.

એક જણે ભઠિયારાને કહ્યું:

'આ તેં ઘણું ખોટું કર્યું પાવેલ.'

'તું તારું કામ કર.' ધુંધવાઈને ભઠિયારાએ કહ્યું. ઉશ્કેરાટની સાથે એ પછી તો અમે એનું પરિણામ જોવા પણ આતુર બની રહ્યા. સૈનિકે તાન્યા તરફ પૂરતું ધ્યાન આપવા માંડ્યું હોઈ તાન્યા હવે ખતરામાં જ હતી. શું એ બચી શકશે? અમે બધા દઢ

વિશ્વાસથી એક મત થઈને બોલી ઊઠયા : 'હા, હા. એ નાલાયક એને કશું જ 'કરી શકવા સમર્થ' નથી. સરલતાથી સુંગાલમાં આવી જાય એવી અમારી એ તાન્યા નિર્બળ નથી જ.'

અને આ વિશ્વાસના બળે તો અમે અમારી એ નાની આરાધ્યદેવીની ભયંકર પરીક્ષા જોવા વધુ ને વધુ ઉત્સુક બની રહ્યા. પછી તો અમારા જીવનમાં એવી અદ્‌ભુત સ્ફૂર્તિ અને ઉત્તેજના વધવા માંડી કે જેનો આ અગાઉ અમે કદી અનુભવ કર્યો નહોતો. પછી તો અમે ઇચ્છી રહ્યા કે સૈનિક પોતાની પંદર દિવસની મુદત ભૂલી ન જાય અને અમારે એને એની યાદ ન આપવી પડે. હવે તો અમે જાણે કોઈ શયતાનની સાથે જીવનમરણનો જુગાર ખેલી રહ્યા હતા અને એમાં અમારા તરફથી તાન્યાને હોડમાં મૂકી હતી. પેલી બાજુના ત્રણ કામદારોના કહેવાથી અમે જ્યારે જાણ્યું કે સૈનિકે પણ તાન્યાને જીતવાને માટે જીવનમરણની બાજી લગાવી છે ત્યારે તો અમારી વ્યગ્રતા ખૂબ જ વધી ગઈ અને અમારું જીવન જાણે રોમાંચ અને સનસનાટીથી ભરાઈ ઊઠયું. અમારી આ વ્યગ્રતાનો લાભ લઈ માલિકે નિયત પરિમાણથી પાંચ મણ લોટ દરરોજ વધુ આપવા માંડયો, છતાં પણ એ તરફ અમારું લક્ષ ન ગયું. દિવસભર અમારી જીભ પર તાન્યાનું જ નામ રહેતું. દરરોજ ધડકતા હૃદયે અમે એની પ્રતીક્ષા કરતા. આ શરતના અંગત સંબંધમાં અમે કોઈએ એને એક શબ્દ પણ કહ્યો નહોતો. તીક્ષ્ણ ઠંડી તલવારની ધાર જેવી નજરથી અમે એના તરફ નિહાળી રહેતા. રોજની અમારી એ તાન્યા જોવામાં પૂર્ણતઃ ભિન્ન પ્રતીત થાય છે કે કેમ તે જ અમે જોતા.

'ભાઈઓ, આજે અવધ પૂરી થાય છે. આજે છેલ્લો દિવસ છે.' એક સવારે કામ શરૂ કરતાં ભઠિયારાએ કહ્યું.

'એણે 'ના' કહ્યું હોત તોપણ આ અમે જાણતા હતા. છતાંપણ આ સાંભળીને અમને ધ્રુજારી આવી ગઈ.

'આજે એના તરફ વધુ ધ્યાનથી જોજો. એ હવે આવવી જોઈએ' ભઠિયારાએ વળી કરુણ સ્વરે કહ્યું.

કોઈકે કહ્યું : 'પણ એમ આંખોથી જોઈએ એમાં શી ખબર પડી જવાની છે!'

વળી અમારી વચ્ચે કોલાહલપૂર્ણ વિવાદ શરૂ થઈ ગયો. અમારું સર્વસ્વ જેને સમર્પિત કરી દેવામાં આવ્યું છે એવી અમારી એ આરાધ્ય દેવીની પવિત્રતા તથા નિર્મળતાના સંબંધમાં તો અમે હજુય શ્રદ્ધાવાન જ રહ્યા. છતાં પણ આજ અમને લાગ્યું કે અમે અગ્નિ સાથે રમત રમવા માંડી હતી. તાન્યામાં કશું જ પરિવર્તન અમને દેખાયું નહોતું, છતાં હિંસક પૂરા ખંતથી પોતાની બાજી ખેલી રહ્યો છે એવું વારંવાર સાંભળીને અમારી વ્યગ્રતાનો પાર નહોતો રહ્યો. રોજની જેમ આજે પણ તાન્યા આવી અને બોલી : 'જેલના પંખીઓ, હું આવી ગઈ છું. મને બિસ્કિટ આપો.'

એને મળવા અમે બધા ઊભા થઈ ગયા. પણ બધા જ અમે ચૂપ હતા. બધા જ અમે એકાગ્રપણે એના સામે જોઈ રહ્યા. એને શું કહેવું શું પૂછવું એ કશું જ અમારી સમજમાં આવ્યું નહોતું. કેવળ મૌનપણે ઉદાસભાવથી અમે એના સામું જોયા કર્યું. આવા અપ્રત્યાશિત સ્વાગતથી તે અકળાઈ ઊઠી. સહસા અમે જોયું તો એનો ચહેરો સહેજ ફિક્કો થયો. એની આંખોમાં આછી ગભરામણ ઉપસી આવી. મંદ અવાજે એણે પૂછ્યું : 'આજ બધાને શું થઈ ગયું છે!'

[વધુ આવતા અંકે].

★

ગૃહમંગલ

'કાળા માથાનો માનવી શું ન કરી શકે!' દુનિયામાં એ એક જ એવી વ્યક્તિ છે જે ધારે તે કરી શકે છે. માત્ર તેણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ. અને એટલે જ જે બધું કરી શકે તેવો હોય તે વર્ગમાં જ આળસુપણું અને બેઠાડુવૃત્તિ પણ પ્રબળ વહેતી હશે....!

કંઈ જ સમજાતું નથી. કારણ એક બાજુ રાત દિવસ સખત મજૂરી કરતો માનવી જોઈએ છીએ, ક્યારેક તે મજૂરી શારીરિક પણ હોય અને અને ક્યારેક માનસિક હોય; જ્યારે બીજી બાજુ બીજાનાં લોહી ચૂસીને બેઠાં બેઠાં મોજશોખ માણતાં હોય તેવા પણ જોઈએ છીએ. આનાં બે કારણો તો નજરે દેખાય છે. વધુ પડતો પૈસો અને બેઠાડુ વૃત્તિ. એ પૈસો ક્યાં વાપરવો....! પણ એવી બૂરી દાનત આવી ક્યાંથી? મનુષ્યને આળસુ બનવાનું કારણ શું? એને માટે કોણ જવાબદાર? નાનપણથી જ જે સંસ્કાર, વાતાવરણ, કેળવણીનાં મંડાણ થવા જોઈએ તે થયાં નથી હોતાં તેનો ખ્યાલ વડીલોને આવતો પણ નથી. અતિશય લાલનપાલન અને બાદશાહી રીતે રાખવા આડે બાળકની ભવિષ્યની જિંદગીનો બિલકુલ વિચાર થતો નથી. અતિશય થાબડવાથી, બધી જ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાથી તેને પાંગળું બનાવી દઈએ છીએ. મોટું થયા પછી પણ તે બીજાની આશા ઉપર જ જીવે છે. અને કોઈપણ જાતના કાર્યમાં તેનું મન ચોંટતું નથી. આમ નિષ્ક્રિય રીતે બેસી રહેવાથી તે સ્વાસ્થ્ય ગુમાવે છે અને દુન્યવી રીતે દેખાતા બાહ્ય મોજશોખની પાછળ ઘેલું બને છે. તે મેળવવા નૈતિક અધઃપતનને રસ્તે પહોંચે છે. કારણ નૈતિકતાનું તેને ભાન નથી. સમાજથી કાંઈક વિરૂદ્ધ કામ કરી રહ્યાં છે તેવું લાગતાં તેઓ છૂપી પ્રવૃત્તિ આદરે છે.

આ અધઃપતન આપણા સમાજનું થઈ રહ્યું છે. કારણ કે મનુષ્ય બુદ્ધિશાળી છે. એ અધઃપતન થતું અટકાવવા મનુષ્ય જ ધારે તે કરી શકે છે. માત્ર એના મનમાં એકવાર આવવું જોઈએ. એ વિચારે છે તેટલું અમલમાં મૂકતા અચકાય છે. દેખાવ કરે છે તેટલું એનું અંતર સાબૂત નથી હોતું. અને એટલે જ એનામાં દંભ અને અધઃપતન પ્રવેશે છે જેનો કોઈ આરોવારો નથી હોતો. મન સાથે પાકું કરી લેવું જોઈએ કે કોઈપણ હિસાબે માણસમાં એની નબળી કડી ન પ્રવેશે—બાળકમાં તો એ ન જ આવવા દેવાની તકેદારી રાખે.

અનુભવનું ઓજસ

વનિતાની આવડત અને કાર્યકુશળતા જોઈને કોઈને પણ એમ જ લાગે કે તે ગ્રેજ્યુએટ તો હશે જ. એની વાત કરવાની ઢબ, ઑફિસમાં જે ઝડપથી કાર્ય કરતી અને બહારના કામનો રીપોર્ટ આપતી તે ઉપરથી હું તો એના કામ ઉપર ફીદા થઈ ગઈ હતી. મને એનું કાર્ય જોવાનું ખૂબ મન હતું.

એક વખત અમે બન્ને સાથે તેના એક મંડળમાં ગયાં. જતાં જતાં રસ્તામાં જ વાત નીકળતાં મને ખબર પડી કે વનિતાનું આ બધું કાર્ય માત્ર અનુભવના પ્રતાપે જ છે. તેનો અભ્યાસ તો ફાયનલ સુધીનો જ છે. અને હું એના વખાણ કર્યા વગર રહી ન શકી. મારાથી બોલાઈ જવાયું: 'તારા કાર્ય આગળ તો બી. એ.–એમ. એ. પણ પાણી ભરે.'

આવી કામગરી વનિતાને સુખ હતું કે દુઃખ....! કુટુંબમાં બધાંયનો પ્રેમ તે જીતી શકી હતી પણ ઘરનું પૂરું કરવાની જવાબદારી તેને શીર હતી. તેના પતિ કોઈ ધંધા માટેની આવડત કેળવી શકયા નહોતા અને ખાનદાન કુટુંબની મહત્તા દાખવવા તે નોકરી કરવાનું સ્વીકારતા નહોતા. 'કોઈની પણ ગુલામી કઈ રીતે કરી શકાય!' છતાં કમાવવું તો પડશે એ ખ્યાલે તેમણે પોતાનો ધંધો શરૂ કર્યો. પણ સફળતા મેળવી ન શકયા. આવી રીતે કેટલાય ધંધાની પાછળ તે બરબાદ થયા અને દેવું વધારતા ગયા. ત્યારે કુશાગ્રબુદ્ધિ વનિતાથી રહેવાયું નહિ. ખૂબ વિચાર કરી પોતે કમાવવું જ જોઈએ એમ નક્કી કર્યું અને દૃઢ નિશ્ચય કરીને જ પછી તેણે પ્રસ્તાવ પતિ પાસે રજૂ કર્યો. કુટુંબમાં કોઈની પણ ના ચાલી શકે તેમ નહોતી એટલે પરાણે તેને નોકરી કરવાની રજા મળી.

શરૂઆતમાં તેને પ્રાથમિક નિશાળમાં નોકરી મળી ગઈ. તેમાંથી તેને કેટલીક ઓળખાણ થઈ અને સામાજિક કાર્ય તરફ તેની વૃત્તિ વળી. આમ તે એક કાર્યકર બની અને સારું, મનગમતું કામ મળવાથી તે ખૂબ વિકસાવી શકી. તેની વાત કરવાની શૈલી પર ફીદા થઈ બહેનો, બાળકો તેની નજદીક વધુ આવતાં ગયાં.

હું જે મંડળમાં ગયેલી ત્યાં જાણે એની રાહ જોઈને જ બધાં બેઠાં હોય તેમ અમારા જતાંની સાથે જ વીંટળાઈ પડયાં. પણ એ દિવસે એક નવાં આગંતુકને સાથે જોઈને સહેજ ખચકાયાં. અને મેં જોયું તો બહેનો ખૂબ જ ઉત્સાહથી સીવણકાર્ય કરી રહી હતી. કયારેક કયારેક પર્યટન અને બીજી પ્રવૃત્તિ દ્વારા બધી બહેનોને એકબીજાની નજદીક લાવવા પ્રયાસ કરતાં હતાં જેથી સુખે દુઃખે બહેનોને બહેનોનો સહકાર મળી શકે.

સાચી દોરવણીને અભાવે

એક વખત ફરતાં ફરતાં અમે ચંડોળા ગયાં. અમે ચાર–પાંચ મિત્રો મહાદેવ પાસે બેઠાં બેઠાં વાતો કરતાં હતાં. વચ્ચે વચ્ચે કંઈક મનોરંજન પણ શરૂ કરી દેતાં. આ ફરવાના સ્થળે બીજી કેટલીક પાર્ટીઓ પણ આવેલી

હતી તેમાંથી કોઈક તો ઓળખીતું નજરે ચઢી જાય.

વસંતને મેં દૂરથી જોયો; અને તરત બોલાવ્યો. એને પહેલાં તો મને જોઈને નવાઈ લાગી. પણ એ બોલે તે પહેલાં મેં જ એને કહ્યું કે 'તું તો રોજ ઘેરથી બહાર તારી કંપનીમાં દોડી જાય છે. અમે પણ કોઈકવાર તો નીકળીએ ને!'

'ના, ના, એવું કંઈ નથી. તમને જોઈને મને આનંદ થયો.'

પહેલી જ નજર પડતાં તરત એનું કટાણું મોં જોયેલું. પછી ઉપરથી ગમે તેટલું લાલ રાખવા જાય તો પણ ઓછું જણાયા વગર રહેવાનું હતું! હું એને સારી રીતે ઓળખતી હતી છતાં મેં આવકાર આપી બેસવા કહ્યું. અને વસંત એની વિશાળ કંપની મૂકી સારો સમય અમારી સાથે બેસી રહ્યો અને આનંદ કર્યો. મેં જોયું તો એના મોં પર ક્યાંય એવી રેખા નહોતી કે તે પરાણે બેસી રહ્યો હોય તેવું લાગે. આટલો રસ કેળવીને બેસી રહેલો જોઈને મને નવાઈ લાગી; ક્યારેક વિચારમાં એટલે જ ગરકાવ થઈ જતી. કારણ શરૂઆતમાં અમને આવેલા જોઈને જાણે મનમાં ડઘાઈ ગયેલો લાગ્યો. એનું બધું હું જાણી જઉં તે તો એને ન જ ગમે.

વસંત એકનો એક લાડકો દીકરો હતો. તેના બાપુજી તેને સાતેક વર્ષનો મૂકીને ગુજરી ગયા હતા. તેના કુટુંબમાં પણ બીજું કોઈ હતું નહિ. સામાન્ય કુટુંબ હતું પણ માનો એકનો એક લાડકો એટલે મુશ્કેલીમાં પણ તેને ફૂલની જેમ ઉછેર્યો હતો. મા ઘેરમાં એક મિનિટ પણ નવરી બેસતી નહિ દળણાં દળે, કપડાં સીવે વગેરે પારકાં કામ કરી ઘર સુંદર નભાવતી. વસંતની કોઈ જરૂરિયાત પૂરી પાડવામાં બાકી ન મૂકે. દીકરાનો પડ્યો બોલ ઝીલી લેનારી આ માએ પોતાની જાતનો ક્યારેય વિચાર કર્યો નહોતો. એના ઉમંગ અને કોડમાં તો એને ભણાવવો અને બિલકુલ દુઃખી ન થવા દેવો એ જ હતું.

વસંત ભણવામાં ધ્યાન આપતો અને શરૂમાં તો તે આગળ નંબર પણ લાવતો. ધીમે ધીમે તે પૈસા ખૂબ વાપરવા માંડ્યો અને કુસંગતે ચઢી ગયો. તીનપત્તીનો એવો શોખીન થઈ ગયો કે રોજ પૈસા લઈ જાય, ક્યારેક ગુમાવે અને ક્યારેક કમાઈ ને આવે. પણ ભોળી માને કંઈ જ ખબર ના પડી. એ તો એમ જ જાણે કે દીકરો નિશાળે જાય છે. જ્યારે પરીક્ષામાં નાપાસ થયો ત્યારે માને ખૂબ દુઃખ થયું. એણે તપાસ કરી, કેટલાંય કહેનારા મળ્યા, 'અમે એને આનાં સાથે જોયો હતો, અને એ તો હવે જુગારી થઈ ગયો છે.' આ બધું સાંભળી સાંભળીને મા તો બિચારી હેરાન–પરેશાન થઈ ગઈ. વસંતને ધમકાવ્યો પણ એનામાં ધમકાવવાની તાકાત ક્યાં....! એ તો ઊલટો સામો થયો. વસંત પૂરેપૂરો બગડી ગયો હતો. હવે એના હાથમાં કંઈ જ નહોતું. આમ વસંત માંડ ગુજરાતી સાત ચોપડી સુધી પહોંચેલો. અમારા લત્તામાં જ એ રહે અને એની મા સાથે ઓળખાણ પણ ખરી.

આજે મને નવાઈ એટલે લાગી હતી કે સામેના ઝાડની પાછળ એના મિત્રો જુગાર રમે છે, એને બોલાવે છે છતાં એ ના પાડીને અમારી પાસેથી આનંદ લઈ રહ્યો છે. મને તરત જ થયું કે એને જો સારા વાતાવરણમાં ખેંચી લેવામાં આવે તો તે જરૂર સુધરી જાય અને બધી જ કુટેવોમાંથી મુક્ત થઈ માને પણ સુખી કરે અને ઊઠતા પહેલાં મેં પણ એટલા જ આનંદથી મારે ઘેર આવવા એને આમંત્રણ આપ્યું.

બાળકને સાચી દોરવણીના અભાવે અને અતિશય લાડમાં ડુબાવી દેવાથી તેની જિંદગી કેવી અસલામત બની જાય છે તેનો સાચો ખ્યાલ માબાપમાં હોય તો આજે કેટલાય વસંત અવળે માર્ગે જતા અટકી જાય !

સામાજિક કાર્યને રુંધતું રાજકારણ

પ્રમોદ અને જયેશ બન્ને બાળમિત્રો હતા. સ્કૂલમાં પણ સાથે ભણતા અને એવા બન્ને એક થઈ ગયેલા કે આદર્શો પણ સાથે જ ઘડતા. જેમ જેમ અભ્યાસ કરતા જાય તેમ તેમ પોતાના દેશની ગુલામી અવસ્થાને નાબૂદ કરવાની લડતમાં વધુ મક્કમપણે વિચારે. કેટલીયે ચર્ચાઓ તેઓ કરતા, શક્ય એવા નાના નાના કાર્યક્રમોમાં ભાગ પણ લેતા. અભ્યાસને આંચ આવવા દેવાનો કોઈ પ્રશ્ન તેમની પાસે નહોતો પણ જલદી જલદી ભણી લેવા ઉતાવળ કરતા હતા.

બેઉ ભાઈબંધો આમ જીવનમાં આદર્શો ઘડતા ઘડતા મોટા થઈ ગયા અને દેશ પણ સ્વતંત્ર થઈ ગયો. હવે જ એમના આદર્શોની—મહેચ્છાઓની ખરી કસોટી હતી. આર્થિક રીતે મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ રહેલા વતનના લોકો, સમાજ માટે શક્ય એટલા પ્રયત્નો કરી એમાં જ મરી ફીટવું એમ વિચારતા હતા. બન્ને મિત્રો એક જ સંસ્થામાં કાર્ય કરી રહ્યા હતા. પોતાની આજીવિકા પૂરતું એ બીજેથી મેળવી લેતા હતા.

પ્રમોદે સામાજિક કાર્યમાં વધુ રસ લેવા માંડયો. તેણે એક નાનકડું યુવકમંડળ શરૂ કર્યું. આજની અસહ્ય મોંઘવારીને કારણે તેની પહેલી દૃષ્ટિ મોંઘી કેળવણી ઉપર પડી. અને લત્તેલત્તે મફત વર્ગો શરૂ કર્યા. તેમાં તેને સફળતા ખૂબ મળી. કારણ જે શિક્ષકો સ્વેચ્છાએ પોતાનો સમય આપવા તૈયાર હતા. તેઓ વેતન લેવાની ના જ પાડતા હતા. પરંતુ પ્રમોદનો આશય એવો હતો કે આ વર્ગમાંથી વેતન નહિ પણ ઓનરેરીયમ તો શિક્ષકોને અપાવું જોઈએ જેથી તેમની થોડીક મુશ્કેલી દૂર કરી શકાય. એ રીતે પોતે બેવડો સંતોષ માણી શકે. એમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી નજીવી ફી પણ લેવાય અને એ જ ખર્ચમાંથી બધું થઈ રહે.

આ રીતે પ્રમોદે ચાર પાંચ વર્ગો સારી એવી સંખ્યામાં શરૂ કર્યા. જયેશ પણ આ સંસ્થાનો સભ્ય હતો જ. કેટલાક કાર્યમાં તે મદદ પણ કરતો હતો. આ બાજુ હવે સામાજિક કામમાં પણ રાજકારણ સંડોવાયું. દરેક પક્ષને પોતાની બડાઈ બતાવવાનું મન થાય છે અને તેમ એક પક્ષે પ્રમોદે ઊભા કરેલા લત્તામાં જ વર્ગ, મફત વર્ગ શરૂ કર્યો. આ વર્ગમાં સારી સંખ્યા થઈ. પણ સ્ટાફમાં વધુ સારા માણસો

ગ્રંથસમીક્ષા

અમ.રા.

આંખ અને અંજન :

[લે. રમણલાલ વ. દેસાઈ; પ્રકા૦ આર. આર. શેઠની કં., મુંબઈ, ૨. રૂ. ૩/૨૫]

સ્વ. રમણલાલ દેસાઈની આ છેલ્લી સામાજિક નવલકથા છે. 'નાગરિક' માસિકમાં છપાયે જતાં એનાં પ્રકરણ પૂરાં થાય તે પહેલાં કર્તાનું અણધાર્યું અવસાન થતાં વાર્તારસિક ગુજરાતને તે એમની છેલ્લી ભેટ બની ગઈ. સ્વ. રમણલાલ વધુ જીવ્યા હોત તો કથા જ્યાં અટકે છે ત્યાંથી આગળ લઈ જાત કે કેમ તે જાણવું મુશ્કેલ છે, પણ જેમ સ્વ. મેઘાણીકૃત 'કાળચક્ર' તેના કર્તાના અવસાને અધૂરી રહેલી છતાં છે તેટલા પૂરતી આસ્વાદ્ય નવલકથા બની છે, તેમ આ નવલકથા પણ આગળ ન લંબાઈ હોય તો ય ચાલે એમ માનવા પ્રેરે તેવી, વાંચી રહ્યા પછી ભૂખ્યાં ન ઊઠ્યાનો સંતોષ આપે તેવી છે. આ કારણે એ એક લઘુનવલ બની જાય છે.

એ છે સીધી પ્રણયકથા. પ્રણયકથાને કેન્દ્રમાં રાખી તેની પૃષ્ઠભૂ અને પાર્શ્વભૂમાં આજના કોઈ વિચાર-આંદોલન કે સેવા પ્રવૃત્તિને ગોઠવવાનું જેમ સ્વ. રમણલાલ તેમની પુરોગામી સામાજિક નવલકથાઓમાં કરતા હતા તેમ તેમણે અહીં કર્યું નથી. આ પ્રણયકથા નાયકનાયિકા મન્મથ-પલ્લવી અને તેમનાં જીવન પર અસર કરતાં કંદર્પ અને શોભા એ ચાર પાત્રો પર જ કર્તાએ ઊભી કરી છે. પલ્લવી અને કંદર્પના પ્રણય-સ્વીકારથી શરૂ થતી કથા અન્તમાં પલ્લવી અને મન્મથને જોડી આપે છે. પલ્લવીએ કંદર્પના પ્રણયનો સ્વીકાર કર્યાને પ્રસંગે મન્મથે સહસા આવી પોતાને મળેલાં ફૂલહારનું પલ્લવીને કરેલું સમર્પણ અને કંદર્પનો તે સાથે વ્યક્ત થતો તેના પ્રત્યેનો પ્રગટ ને અર્ધ-પ્રગટ તિરસ્કાર જોતાં, તેમ પછી શોભાના ચોથા પાત્રનો પહેલો પરિચય થતાં, ચતુર વાચક આ પ્રણયકથાનું પરિણામ આગળથી કળી જાય તેમ છે. ચારે પાત્રો કૉલેજ-વિદ્યાર્થીઓ છે. અને શહેરી મધ્યમ વર્ગનાં છે.

એ વર્ગના એક સારી સ્થિતિના કુટુંબનો નબીરો કંદર્પ 'રૂપરૂપના અંબાર સરખી' પલ્લવી પ્રત્યે ઢળતાં

યુવક મંડળ તરફથી ચાલતા વર્ગ પાસે હતા. પ્રમોદ અને જયેશ બન્ને એક જ પક્ષના સભ્યો હતા છતાં એ જ પક્ષે તેમની સામે મંડળ ઊભું કર્યું. અને સરવાળે ધીમે ધીમે વર્ગમાંથી છોકરાઓ પાછા પેલા વર્ગમાં જ આવ્યા. પક્ષને વર્ગ બંધ કરવો પડ્યો. અને જયેશને બોલાવીને ખૂબ ધમકાવ્યો કે 'તમે પક્ષની સામે કામ કરતા મંડળના સભ્ય કેમ છો? અને તમે તેને મદદ કરો છો માટે શિસ્તનો ભંગ કરો છો અને પક્ષ વિરૂદ્ધ પ્રચાર કરો છો.'

જયેશ પક્ષનો અચ્છો કાર્યકર હતો. એની ઉપર બીજા કાર્યકરોના ચાર હાથ હતા.

રાજકારણ સામાજિક કાર્યથી દૂર રહે તો....?

★

સાગરગનો ઉપયોગ કરવાની તેને મક્કમ ના પાડે છે ત્યારે એની ઊંચાઈનો સુખદ પરિચય થતાં પ્રસન્ન થતા મેમેશ્વરના જેવી જ પ્રસન્નતા મહાલક્ષ્મીના પાત્રના એ વાર્તામાંના પરિચયથી વાચક અનુભવશે.

એવું જ એક યાદ રહી જાય એવું ઉમદા પાત્ર 'બાંધવ બેલડી' માંના નાના ભાઈનું છે. કાકી ને તેની દીકરીનું ખૂન કર્યું મોટા ભાઈએ, પણ પોતે અટકાવી ન શક્યો અને પોતાની પત્નીનેય પૈસાની લાલચ તો હતી, એટલે તેને શિક્ષા કરવા તથા પોતાના બલિદાનથી કુટુંબનાં બાગોમાં શુદ્ધિ સિંચવા તેણે એ ગુનામાં પોતાની સામેલગીરી ઓઢી લઈ ફાંસી વહોરી લીધી ! એ 'બાંધવ બેલડી' જેવી જ આ સંગ્રહની યાદ રહી જાય તેવી વાર્તા છે 'મણિ વગરનો નાગ.' પોતાનું માન નાનેરાને હાથે ખંડિત થતાં મણિ વગરના નાગ જેમ હતપ્રભ થવાનો આઘાત અનુભવતાં જેની જિજીવિષા જ મરી ગઈ તે મકન મોટાના પાત્ર પર જ આખી વાર્તા ચાલે છે. સંગ્રહની આ બે પછીની અને છેલ્લી વાર્તા 'મન પિયાસી' (જેણે સંગ્રહને પોતાનું નામ આપ્યું છે) તેમાં સામાજિક કરુણતા ઘનીભૂત થઈ છે. ફરી લગ્ન કરી સુખી થવાય તેમ છે ત્યાં તે પગલું ભરી ન શકાય તેવા કૌટુંબિક-સામાજિક સંજોગોનો અને હૃદયની દ્વિધાનો જે મુંઝાવતો ભાર સુમિત્રા અનુભવે છે તે તેની 'પાનીમેં મીન પ્યાસી' જેવી કરુણ સ્થિતિના ખ્યાલે સહૃદયને ગમગીન બનાવી મૂકે તેવો છે. છેલ્લી ત્રણ વાર્તાઓ આમ સંગ્રહની વિશેષ નોંધપાત્ર તરીકે તરી આવતી રચનાઓ છે. બીજી બધીનો સ્વાદ તેનાથી જરા મોળો છે. શ્રી પેટલીકર પાસે અપેક્ષા તો 'લોહીની સગાઈ'ની કક્ષાની કુદીબંધ વાર્તાઓની રહે.

મડિયા-વાર્તાવૈભવ :

[લે ચુનીલાલ મડિયા; પ્રકા• વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ, ૨; રૂ. ૭/૫૦]

પોતાના વાર્તાસંગ્રહોમાંથી પોતાને સારી લાગતી વાર્તાઓના કરેલા ચૂંટણીસંગ્રહો કદાચ આપણે ત્યાં શ્રી ચુનીલાલ મડિયાના સૌથી વધારે હશે. આ સંગ્રહ તેમાં એકનો ઉમેરો કરે છે. શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીના ગુણદર્શી પ્રવેશક સાથે કુલ ૧૬ વાર્તાઓ એમાં રજૂ થઈ છે. બધી વાર્તાઓ પોતપોતાની રીતે શ્રી મડિયાની વાર્તાકલાનો સુખદ પરિચય કરાવી રહે છે. ગામડાનો નેમા જેવો સેવાધર્મી જીવ, મુંબઈની વિક્ટોરિયા-ગાડીનો ઘોડો, પરદેશી રેડિયો-વૃત્તાન્ત, કોઈ વિદેશી સત્ય ઘટના, એમ ક્યાં ક્યાંથી શ્રી મડિયા વાર્તાવસ્તુ શોધી કાઢી શકે છે એ 'જિંદગી ન્યારત ને મોત', 'અશ્વમેધ,', 'મૃતવત્સા' અને 'સીન નદીને કાંઠે' જેવી વાર્તાઓ બતાવે છે. વાર્તા કહેવાની કળા એમને સહજસિદ્ધ છે, બધી વાર્તાઓના આરંભ, વિકાસ અને અન્તનો અભ્યાસ કરતાં એ જણાઈ આવે તેમ છે. પાત્રોની મનોવ્યાપારલીલા માનસશાસ્ત્રીય છટાથી 'અંધારી રાતનાં અજવાળાં', 'ડિસોટાનો સિસોટો', 'જેક્સ સર્કલ, સાત રસ્તા', 'બીડેલી બોગળ' અને 'અંતસ્રોતા' જેવી વાર્તાઓમાં નિરૂપાઈ છે તે જેમ વાર્તાકાર મડિયાની એક વિશિષ્ટતા છે, તેમ નેમો, ઓતમચંદ, દેવાયત જેવાં પાત્રોનું આલેખન, તથા 'ત્રિવેણી', 'અંબા ગોરાણીનો પરશુડો', 'વેળા વેળાની છાંયડી' જેવી વાર્તાઓમાં પૃષ્ઠભૂમાં દેખાતું સમાજદર્શન એમની બીજી વિશિષ્ટતાઓ છે. હમણાં ઉલ્લેખી એ ત્રણ તથા 'અંતઃસ્રોતા' એ ચાર વાર્તાઓમાં જોવા મળતી એનાં બધાં વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગ, વાક્યવળોટો, લહેકો સાથેની ગામડાંનાં પાત્રોની જીવંત તળપદી લોકવાણીની રજૂઆત પોતે જ એક આગવું આકર્ષણ બની રહે છે. શ્રી મડિયાનું શબ્દભંડોળ કેટલીકવાર એનું પ્રદર્શન કરી નાખવાનું એમને પ્રલોભન થઈ આવે એટલું સમૃદ્ધ છે એની પ્રતીતિ બધી વાર્તાઓ કરાવે છે. એથી એમની વર્ણનશક્તિને સારો ટેકો મળી રહે છે. એમની વિનોદવૃત્તિ અનેક સ્થળે શબ્દપ્રયોગોમાં તથા વર્ણનોમાં ડોકિયાં કરે છે. 'ઉપાન અને ઊર્મિકાવ્ય'માં એ વિનોદવૃત્તિનો ઉપયોગ એમણે કરુણ જગાડવા

માટે કર્યો છે. હાસ્ય અને કરુણની સંસૃષ્ટિથી કરુણને ઘેરો બનાવી ઉપસાવવાનો પ્રયોગ 'અંબા ગોરાણીનો પરણુડો'માંય થયો દેખાશે

આ સંગ્રહ માટે કર્તાની પસંદગી પામેલી બધી વાર્તાઓ એક સરખી કક્ષાની નથી, તેમ બધી એમની ઉત્તમ રચનાઓ કહી શકાય તેવી નથી. શ્રી મડિયાની તેમ આ સંગ્રહની ઉત્તમ, તેમજ પ્રવેશક લેખક શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીનો શબ્દ વાપરીએ તો ભાવસમૃદ્ધ, વાર્તાઓ તો ગણાશે 'અંતઃસ્રોતા', 'વેળા વેળાની છાંયડી', 'બીડેલી ભોગળ', 'ડિસોટોનો ડિસોટો', 'અંધારી રાતનાં અજવાળાં' અને 'અંબા ગોરાણીનો પરણુડો'. બીજાને 'વાર્તા વૈભવ' નામ અપાતું હોય તેવા સંગ્રહમાં સ્થાન ન હતું.

ચિરંતન જ્યોત—ભાગ-૧-૨ :

[લે. પીતાંબર પટેલ; પ્રકા. હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત; કિંમત, અનુક્રમે રૂ. ૫/—. અને રૂ. ૬/૫૦.]

'ગામડાં જાગી રહ્યાં છે, તેની કાયાપલટ થઈ રહી છે, તેના પ્રાણધબકાર ઝીલવાના નમ્ર પ્રયાસ' તરીકે ઓળખાવાયેલી શ્રી પીતાંબર પટેલની આ બે ભાગમાં વહેંચાયેલી સામાજિક નવલકથા એમની 'ખેતરને ખોળે' પછીની ગ્રામવિકાસની બીજી કથા છે. ગ્રામ-સુધારણાનો પ્રશ્ન તેનાં જુદાં જુદાં પાસાંને સ્પર્શો, ગ્રામસૃષ્ટિનાં સારાં-નરસાં પાત્રોને અંદર લાવી તથા તે અંગેની વિચાર-ભાવ-સામગ્રી માટે ચર્ચાઓ ગોઠવીને કર્તાએ તેની અંદર વણ્યો છે. નવલકથામાં યથાપ્રસંગ મુકાયેલી આવી ચર્ચાઓ કથાના ઉદ્દેશ-પ્રાધાન્યને તથા કર્તાની ભાવનાશીલ સુધારકની દૃષ્ટિને છતી કરે છે.

આ હેતુને વરેલી કથાની ભૂમિ ગામડાંની રાખવી જોઈએ, અને કર્તાએ તેમ કર્યું પણ છે. પરંતુ વસ્તુ એવું ગોઠવ્યું છે કે કથા વાચકોને શહેરમાં—મુંબઈ—પણ લઈ જાય છે અને ત્યાં પણ એમને એટલા જ રોકી રાખે છે. એ રોકે છે એમને એક શ્રીમંત શેઠના સંતાનો અને તેમના પ્રશ્નો વગેરેથી ભરેલા કુટુંબજીવનમાં રસ પાડીને. આ નિમિત્તે એક શ્રીમંતના સંયુક્ત કુટુંબનું સારું ચિત્ર કથા રજૂ કરી શકે છે એટલો જ એનો ઉપયોગ કે લાભ નથી, કથાને એ એક આકર્ષક પ્રણયકથાની જોગવાઈ પણ કરી આપે છે. પ્રણયકથા વિના નવલકથા 'જામે' નહિ એ ગુજરાતી નવલકથા લેખકને કંઈ શીખવવાનું હવે રહ્યું નથી. ગોપાળદાસ શેઠના બે દીકરા તો વહેવારુ છે, એક દાક્તરીમાં અને બીજો વેપારમાં પડેલ છે, પણ ત્રીજો દીકરો અરવિંદ કલારસિયો છે. એ સંગીતપ્રિય જુવાન ગોવાની એક નાયક-ણની દીકરી સુનંદા પ્રત્યે આકર્ષાઈ લગ્ન માટે તેના પર પસંદગી ઢોળે છે. આ ઘટના, કુલવધૂને ઝંખવે એવી નિષ્ઠાવાળી નાયકણ સેવંતી સાથેના ગોપાળદાસ શેઠનાં ભૂતકાળના પ્રેમસંબંધનો જાણે લંબાયેલો પડછાયો છે. સુનંદા એ સેવંતીની આગલા પુરુષથી થયેલી પુત્રી છે. માતાએ કૉલેજશિક્ષણ જેને અપાવ્યું છે એવી એ પુત્રીને માતાની સુધારેલી-વધારેલી આવૃત્તિ શ્રી પીતાંબરે એ રીતે બનાવી છે કે એ પરણીને ગૃહિણી બનવા માગે છે, નાયકણ રહેવા માગતી નથી. અરવિંદ અને સુનંદાના લગ્નનો આંતરજ્ઞાતીય લગ્ન કરતાંય આગળ જતા લગ્નનો પ્રશ્ન ગોપાળદાસ શેઠના કુટુંબનો એક તરખાટ મચાવનારો પ્રશ્ન બને છે, અને એ પ્રણયકથાનાં નાયકનાયિકાને પણ ઠીક તાવણીમાંથી પસાર થવું પડે છે, જે કથાને સારો વાર્તારસ પૂરો પાડે છે. પોતે ઊંચો સંગીતકાર છે અને સીનેમાક્ષેત્રને પોતે ઉત્તમ સંગીત પીરસી શકશે એવો અરવિંદનો ભ્રમ એની પાસે જે કંઈ કરાવે છે તેને અંગે શ્રી પીતાંબરને જે નિરૂપવાનું આવ્યું છે તેમાં તેમનો સીનેમાસૃષ્ટિનો પરિચય કામે લાગ્યાનું જોઈ શકાશે. કથાને આમતેમ થોડી ફેલાવવામાં આ વસ્તુએ મદદ કરી છે.

પ્રણયકથા તો બીજી પણ એક આ 'ગ્રામવિકાસની કથા'માં વણવામાં આવી છે. એ છે ગોપાલદાસ શેઠની પુત્રી ભારતીની. એ ગ્રેજ્યુએટ થની યુવતીના

પ્રણય અને લગ્નનો પ્રશ્ન પણ એને તેમ એના પિતાને માટે, તેમજ આ કથામાં, મહત્વનો બની રહે છે. એ બાબતમાં મુંબઈના એક અનુભવે હતાશ થયેલી ભારતી ગોપાળદાસના વતનના ભાવનાશીલ ગ્રામસેવકના કામ પ્રત્યે તેમ તેના પ્રત્યે આકર્ષાઈ તેની સાથે લગ્ન સંબંધે જોડાય તે પહેલાં સુધારક ગ્રામસેવકના માર્ગમાં આવતાં વિઘ્નોનો ભોગ તેનો ભાવિ *જીવનસાથી બનતાં* તેની સ્થિતિ ફરી દુઃખદ બને છે. પણ પોતે આ વખતે જીવન-હારી ન બેસતાં શોક ને આઘાત પી જઈ, ગત સાથીનું કાર્ય ઉપાડી લઈ આગળ વધારી તેની ચિરંતન જ્યોતનો પ્રકાશ અનસ્ત રાખવાનો પુણ્ય સંકલ્પ કરે છે. ભારતીનો પ્રેમ દુન્યવી સ્થૂળ દૃષ્ટિએ સફળ નહિ, પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ નિર્મળ ને ઉજ્જવળ દર્શાવવાનું લેખકે કરતાં, કથાનો અન્ત વાચકોને વિષાદખિન્ન બનાવી મૂકે એવી અસર ઉપજાવતો નથી. કથાનો કરુણ અંત સુખાન્ત બનાવી શકાત, અને ઉદ્દિષ્ટ અસર તેનાથી પણ સાધી શકાત નહિ એમ ન હતું. આ કારણથી, આવો અંત માત્ર ચોટ (effect) ખાતર અને અચાનક લવાયો છે એમ ઘણાને લાગશે.

કથામાં અરવિંદ અને ભારતી એ ભાઈબહેનની દરેકની પ્રણયકથા તેમજ તેમના પિતાની પૂર્વજીવનની પ્રણયવાર્તાને લીધે, ગ્રામોદ્ધારની દેશસેવાને લગતી વિચારચર્ચાઓને લીધે અને અરવિંદની સંગીતવિષયક તથા સિનેમાવિષયક મહત્વાકાંક્ષાએ પ્રેરેલી પ્રવૃત્તિઓને લીધે વસ્તુ થોડું ગંગાજમની ભાતવાળું બન્યું છે અને પ્રસ્તાર વધી ગયો છે. કર્તા કથાને 'પ્રતાપ' પત્રમાં હપ્તેથી છાપવા લખવા ગયેલા તેનું તો એ પરિણામ છે જ, પણ કથામાં વાર્તારસની દૃષ્ટિએ શક્ય તેટલાં આકર્ષણો ઉમેરવા સાથે ભાવનારસ ભરવાનો અને દેશના નવઘડતરના ગ્રામવિકાસના કાર્યક્રમને એક સમભાવશીલ દેશપ્રેમી વાર્તાકાર જે રીતે મદદ કરી શકે તે રીતે મદદ કરવાનો, એમ બેવડો લોભ તેમણે રાખ્યાનું પણ એ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. આમ છતાં કથાને સુવાચ્યતાનું પ્રમાણપત્ર આપી શકાય એમ છે જ.

★

રાત્રે બિલાડીની આંખમાં જે તેજ પ્રકાશે છે એનું કારણ શું છે એ સંબંધમાં હજુ પ્રાણીશાસ્ત્રીઓ તદ્દન અજાણ્યા જ રહ્યા છે. થોડા સમય પર પહેલી જ વાર એનું કારણ જાણવા માટે બ્રિટનમાં તપાસ હાથ ધરવામાં આવી હતી...વૈજ્ઞાનિકો વધુમાં એમ પણ જાણવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે કે માનવીની આંખે જે ઓરડો તદ્દન અંધકારમય લાગે છે ત્યાં બિલાડી ખરેખર જોઈ શકે છે ખરી ? આ તપાસ કરનારાઓ રાત્રે ટોર્ચ લઈને પ્રાણીનાં સંગ્રહસ્થાનમાં જાય છે અને બિલાડીઓ અને અન્ય પ્રાણીઓની આંખો સંબંધમાં નવી શોધ કરવાની આશા સેવી રહ્યા છે. એક બ્રિટિશ પ્રાણીશાસ્ત્રીનું કહેવું એવું છે કે આપણે જેને તદ્દન અંધારો ઓરડો કહીએ છીએ એમાં પણ પ્રકાશનાં નાનાં નાનાં કિરણો રહેલાં હોય છે. આ કિરણો બિલાડીની આંખ સહેલાઈથી ઝીલી શકે છે. બિલાડીની આંખની પાછળ એક પ્રકારનું પ્રતિબિંબ પાડતું દર્પણ હોય છે. જેના કારણે રાત્રે ઘણું કરીને એની આંખ ચમકી ઊઠે છે. બિલાડી આ જ કારણને લઈને અંધારા ઓરડામાં પ્રકાશના જે કાંઈ નાનાં કિરણો હોય છે એને ઝીલીને જોઈ શકે છે.

*

રોટરડૅમના એક દવાખાનાના તબીબોએ માતાના ઉદરમાં રહેલાં બાળકનાં માથાનાં ચોક્કસ માપ કાઢવાનું એક સાધન તૈયાર કર્યું છે.
આ સાધનને માતાના ઉદર પાસે રાખીને અવાજની ગતિ કરતાં વધારે ઝડપી મોજાંઓ છોડવાથી તે બાળકની ખોપરીને અથડાઈને પાછાં ફરે છે. આ રીતે ખોપરીની બંને બાજુએથી માપ લીધાથી ગર્ભમાં રહેલા બાળકના માથાનું ચોક્કસ માપ જાણી શકાય છે. અને શરીરના અંદરના ભાગોની વિકૃતિ વિષે અગાઉથી માહિતી મેળવી શકાય છે.

ભારતી સંઘનાં નવાં પ્રકાશનો

સુખની ચાવી	ઈશ્વર પેટલીકર	૧/૨૫
ગૃહસંસાર	,,	૧/૫૦
સંસ્કારની સુવાસ	,,	૧/૫૦
પ્રેમસગાઈ	,,	૧/૫૦
પાછલે બારણે	પન્નાલાલ પટેલ	૩/૨૫
નવું લોહી	,,	૬/૨૫
મૂળરાજ સોલંકી	ચુનીલાલ વ. શાહ	૬/૫૦
શ્રેયોમાર્ગ (નવી આ.)	,,	૩/—
ત્રણ દીકરાની મા	,,	૧/૨૫
વિશ્વાસનું વાવેતર	પન્નાલાલ પટેલ	—/૭૫
અજંપો	શેખાદમ આબુવાલા	૨/૨૫
જીવનમધુ	જયન્ત પરમાર	૪/—
ઠોકર	'ઉમાકાન્ત'	૬/૨૫
અંકુર	ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૩/૫૦
પુનર્મિલન	,,	૪/૭૫
સાથ વિનાનાં સંગાથી	ભૂપત વડોદરિયા	૫/૫૦
કબજિયાત કેમ મટાડશો?	ડૉ. ભૂ. મો. દવે	૪/—
આફ્રિકાની લોકકથાઓ (૪ ભાગ)	,,	૬/૭૫
સફરનાં સાથી	બળવંત નાયક	૫/—
ભવની વાટે	'સત્યમ્'	૫/૭૫
મીઠી વીરડી (ભાગ ૧-૨)	દેવશંકર મહેતા	૧૪/૨૫
ધરતીની આરતી	,,	૮/૭૫
માનવતાનો સાદ	ઈશ્વરભાઈ પટેલ	૩/૭૫
વીર-પસલી	પીતાંબર પટેલ	—/૭૫
ધરમ તારો સંભાળ રે...	,,	૧/૫૦
પીતાંબર પટેલની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ		૫/—
ગેળાનાં પંખી	ભાનુશંકર ઓ. વ્યાસ	૪/૫૦
મોતની ખીણમાં	નવનીત સેવક	૨/૫૦
જુનિયા પહાડમાં	,,	૨/૫૦
ધરતીનાં અમી	મણિભાઈ પટેલ	૪/—
સાહિત્યનિકષ	અનંતરાય મ. રાવળ	૪/૨૫
ભારતયાત્રા	રામનારાયણ ના. પાઠક	૭/—
ધર્મકથાઓ ૧ થી ૫	રા. ના. પાઠક	૭/—
પાનખર અને વસંત	સાને ગુરુજી	૫/૭૫
શ્યામ	,,	૬/૭૫
જીવન-ઝંઝાવાત	રંભાબેન ગાંધી	૨/—
લગ્નગીતો-લોકગીતોની ગૂંથણી	,,	૨/૫૦
સાધના અને સિદ્ધિ	પ્રહ્લાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૭/૫૦
તૃષા અને તૃપ્તિ	,,	૭/૨૫
સાચા જીવતર	શનાભાઈ પટેલ	૩/૫૦
છેલ્લી રાત	ટી. પી. સૂચક	૩/૫૦
હજી તો રાત બાકી છે	,,	૩/૨૫
અમૃતપાત્ર	ચંદુલાલ સેલારકા	૪/૫૦
ખરતા તારા	જિતુભાઈ પ્ર. મહેતા	૪/૫૦
જીવીમા	વિજયકુમાર ત્રિવેદી	૧/૨૫
ચીંથરે વીંટ્યાં રતન	,,	૧/૨૫
અંતિમ દીપ	મોહનલાલ પટેલ	૪/૫૦
ધારાપુરીનો ખજાનો ૧-૨	રામુ ઠક્કર	૧૫/—
વનની વાતો	કૃષ્ણપ્રસાદ ભટ્ટ	૨/૭૫
છેલ્લા આંસુ	,,	૫/—
વંદના	સોમાભાઈ ભાવસાર	૧/૫૦
ચાંદા ચાદા પોળી	સં. વસંત જોધાણી	—/૭૫
સુની પડી રે સીતાર	ઘનશ્યામ ઠાકર	૨/૫૦

— ઉપરનાં નવાં પ્રકાશનો ઉપરાંત અમારાં બધાં પ્રકાશનોનું સૂચિપત્ર મંગાવો :—

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડ — ૬૪, ગાંધીરોડ, દર્નો-કીઝ બ્રિજ — અમદાવાદ, ૧

તૃષા અને તૃપ્તિ

લેખક :

મૂલ્ય : ૯/૨૫

પાત્રો જ પોતપોતાની વાત કે તેવી આ નવતર પ્રયોગ-વાળી આ નવી નવલકથા તેનાં ત્રણ પાત્રો મારફત આખી કથા કહી જાય છે. લગભગ પોણા ચારસો જેટલાં પાનામાં ફેલાયલી આ નવી નવલકથાના લેખક શ્રી પ્રહ્લાદ બ્રહ્મભટ્ટને ગુજરાતી વાચકો જાણે છે. 'સાધના અને સિદ્ધિ' જેવી સફળ નવલકથાના સર્જક લેખકની આ નવી નવલકથા સત્યકથા ઉપર કલ્પનાનો રંગ ચડાવીને વણવામાં આવી છે. છતાં એ સત્યથી વેગળી થઈ જતી નથી. વાર્તારસિયા ગુજરાતને આ નવા પ્રકારની નવતર નવલકથા ખૂબ જ પ્રિય થઈ પડે તેવી છે. તૃષા, શ્રીધર અને તૃપ્તિ એ ત્રણ પાત્રોએ જ કહેલી પોતાની કથનીથી આ આખી વાર્તાનો પ્રવાહ વહેતો રહ્યો છે જે વાચકોને પણ પ્રવાહબદ્ધ રાખે છે. આ નવલકથા જરૂર વાંચજો.

[તંત્રી]: ઇશ્વરલાલ મો. દવે ·· સંપાદક: જયન્ત પરમાર

[વ]ર્ષ ૩૨ : અંક ૫ - ઑગસ્ટ '૬૧
સળંગ અંક ૩૭૬

તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલાં નવાં ભારતી પ્રકાશનો

મીઠી વીરડી ભાગ ૧-૨
લેખક : શ્રી દેવશંકર મહેતા [રૂ. ૧૩/૨૫
મધ્ય ધરતીને આબાદ રીતે આલેખનાર ધરતીના જાણીતા લેખકની વિશાળ પટને આલેખતી બે ભાગમાં વહેંચાયેલી સરળ અને પ્રવાહી લાંબી નવલકથા.

ધારાપુરીનો ખજાનો ભાગ ૧-૨
લેખક : શ્રી રામુ ઠક્કર [રૂ. ૧૫/—
દોઢસો વર્ષ પહેલાંનાં અપ્રાપ્ય અશ્રેષ્ઠ પુસ્તકનું સરળ ગુજરાતી. આ બન્ને ભાગમાં વહેંચાયેલી વાતો વાંચતા અરેબિયન નાઈટ્સના કિસ્સા યાદ આવે છે.

વિશ્વાસનું વાવેતર
લેખક : શ્રી પન્નાલાલ પટેલ [ન. પૈ. —/૬૫
જાણીતા નવલકથાકાર-વાર્તાકારની બાળ-વાર્તાઓનો આ પ્રથમ સંગ્રહ બાળકોમાં ઉચ્ચ સંસ્કારની સુવાસ ફેલાવે તેવો સમૃદ્ધ અને સચિત્ર છે જે દરેકને રુચે

વીર પસલી
લેખક : શ્રી પીતાંબર પટેલ [ન. પૈ. —/૬૫
કીશોરો અને બાળકોને એક સરખી પ્રિય થઈ પડે તેવી સચિત્ર વાર્તાઓનો આ તદ્દન નવો સંગ્રહ. જીવનમાં સંસ્કાર અને સદ્‌ગુણ સીંચે એવો સમૃદ્ધ પણ છે.

તૃષા અને તૃપ્તિ
લેખક : શ્રી પ્રહ્‌લાદ બ્રહ્મભટ્ટ [રૂ. ૬/૨૫
નવો જ વિષય લઈને આવતી આ નવલકથા નવલકથાના વિશાળ ફલક ઉપર નવી ભાત પાડે તેવી સમૃદ્ધ અને વાચનીય બની છે જે દરેક વાચકને સરખી રુચે.

લગ્નગીતો-લોકગીતોની ગૂંથણી
લેખક : શ્રી રંભાબેન ગાંધી [રૂ. ૨/૫૦
લગ્નગીતો અને લોકગીતોનું સંપાદન કરીને તેને સમૃદ્ધ રીતે વિવરણ સાથે ગૂંથી લેવું જાણીતાં નાટિકા-લેખિકાનું આ તદ્દન નવું પુસ્તક દરેક ઘરની શોભા બનશે.

મોતની ખીણમાં
લેખક : શ્રી નવનીત સેવક [રૂ. ૨/૫૦
બાળકોમાં સાહસ અને બુદ્ધિચાતુર્ય પ્રેરતું આ નવું પુસ્તક એક એવી સાહસકથા લઈને આવ્યું છે કે અને કિશોરો અને લોકો હોંશે હોંશે વાંચે તેવું રસપ્રદ છે.

ભૂતિયા પહાડમાં
લેખક : શ્રી નવનીત સેવક [રૂ. ૨/૫૦
કિશોરોમાં સાહસની ભાવના પ્રેરે તેવું સાહસકથાનું આ તદ્દન નવું સચિત્ર પુસ્તક છે જે કિશોરો અને બાળકોમાં અનેક સાહસ પ્રેરે તેવું સમૃદ્ધ બન્યું છે.

કબજિયાત કેમ મટાડશો ?
લેખક : ડૉ. ભૂપતરાય મો. દવે [રૂ. ૪/—
નિસર્ગોપચારથી રોગો મટાડતી જાણીતી મુંબઈની સંસ્થાના સંચાલક અને તંદુરસ્તીના તંત્રીએ લખેલું આ નવું પુસ્તક દરેક ઘરનું આરોગ્ય સાથી બની શકે તેવું છે.

સફરનાં સાથી
લેખક : શ્રી બળવંત નાયક [રૂ. ૫/—
જાણીતા આફ્રિકાવાસી લેખકની નવી વાર્તાઓના આ સમૃદ્ધ સંગ્રહમાં જે વાર્તાઓ છે તે બધી વાંચવી ગમે તેવી છે. લેખકનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ વસાવવા જેવો છે.

મેળાનાં પંખી
લેખક : શ્રી ભાનુશંકર ઓ. વ્યાસ [રૂ. ૪/૫૦
આફ્રિકાવાસી લેખકનો આ નવો વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ થાય છે તેનો આવકાર શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકરે લખેલો છે. આ સંગ્રહની બધી વાર્તાઓ વાંચવી ગમે તેવી છે.

હજી તો રાત બાકી છે
લેખક : શ્રી ટી. પી. સચક [રૂ. ૩/૬૫
'છેલ્લી રાત' નામના પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વાર્તાલેખક તરીકે જાણીતા થયેલા આફ્રિકાવાસી વાર્તાકારનો આ નવો સંગ્રહ આવકાર્ય થશે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રા.) લિમિટેડ ૧૪, ગાંધીરોડ ફર્નાન્ડીઝ બ્રિજ **અમદાવાદ. ૧.**

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ સ્પેશ્યલ નં. ૧ (૨૭૭૨૮૯)

આયુર્વેદિક દવા

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ સ્પેશ્યલ નં. ૧ કિંમતી અનેક વનસ્પતિઓમાંથી તેમજ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલના નિયમિત ઉપયોગથી મગજના જ્ઞાનતંતુ તથા શરીરના ક્રિયાતંતુ બળવાન બનાવવામાં, માથાનો દુઃખાવો મટાડવામાં, આંખોની ગરમી ઓછી કરવામાં તેમજ દૃષ્ટિ અને યાદશક્તિ વધારવામાં, ગાઢ નિદ્રા લાવવામાં, ખરતા વાળ અટકાવવામાં, વાળ લાંબા કાળા અને તેજસ્વી બનાવવામાં, શરીર પર માલીસ કરવાથી ચામડીને તાઝગી આપવામાં તથા શરીરને હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવવામાં દરેક રીતે અનુકૂળ છે. દરેક માૌસમ દરેકને અનુકૂળ છે.

મોટી બાટલી રૂ. ૪–૫૦ * નાની બાટલી રૂ. ૨–૨૫. બધે મળે છે.

ટપાલથી મંગાવનાર માટે દેશ–પરદેશનું પોસ્ટેજ તેમજ પેકીંગ ચાર્જ અલગ છે.

ઉમેશ યોગદર્શન પ્રથમ ખંડ

લેખક :– શ્રી યોગીરાજ ઉમેશચંદ્રજી

આ ગ્રંથમાં રોગી તથા નીરોગી સ્ત્રી-પુરુષોની તંદુરસ્તી સારી રાખવા માટે ૭ પ્રકારનાં મલ–શોધન કર્મ, આસનો, માનસિક ઈલાજ, જલોપચાર, સૂર્યકિરણ ચિકિત્સા, આહાર ચિકિત્સા વગેરે અનેક શક્તિવર્ધક તથા રોગનિવારક, ઘરમાં થઈ શકે તેવાં સુલભ સાધ્ય ઈલાજો બતાવેલ છે. આ ગ્રંથમાં ૧૦૮ થી વધુ ગ્લેઝ આર્ટ પેપર ઉપર આકર્ષક અને અત્યંત ઉપયોગી મલશોધન કર્મ તથા આસનોના ફોટાઓ છે. યોગવિદ્યાનો અદ્વિતીય ગ્રંથ છે. દરેક ઘરમાં, વાચનાલયમાં, સ્કૂલ, કોલેજો અને હોસ્પિતાલમાં રાખવા યોગ્ય છે. ફોટાઓ જોતાં તથા લેખો વાંચતાં સુખ અને શાંતિનો અનુભવ થશે. **ગુજરાતી–હિન્દી–મરાઠી–અંગ્રેજી ભાષામાં મળશે. પ્રત્યેક નકલની કિંમત રૂ. ૧૫-૦૦.** પોસ્ટેજ ખર્ચ રૂ. ૨–૦૦. મનીઓર્ડરથી મોકલશો. વી. પી. પી. કરતા નથી.

રામતીર્થ (હિન્દી માસિક)

સંપાદક : શ્રી યોગીરાજ ઉમેશચંદ્રજી

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ મુંબઈ–૧૪ તરફથી " રામતીર્થ " (માસિક) હિન્દી ભાષામાં દર મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામાં પ્રગટ થાય છે.

આ માસિકમાં તન, મન, આત્મવિકાસ, યોગ, વેદાંત, ભક્તિ, ગીતા, કુદરતી ઈલાજો, યોગચિકિત્સા, માનસિક ચિકિત્સા, સારા થયેલા દરદીઓના અનુભવો, બહેનોના જીવનને ખાસ ઉપયુક્ત અને અનુકૂળ થાય તેવા વિષયો રહે છે. પાનાંની સંખ્યા ૧૫૦ થી વધુ હોય છે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. : ૫–૦૦ * છૂટક નકલ : ૬૫ નયા પૈસા. વાર્ષિક ગ્રાહક કોઈપણ માસથી બની શકો છો.

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ દાદર (સેન્ટ્રલ રેલ્વે) મુંબઈ–૧૪ (ભારત)

ટેલીફોન : ૬૨૮૯૯ ★ ટેલીગ્રામ : 'PRANAYAM'—BOMBAY–14. Coly RMY

શેખાદમ આબુવાલા

આઈન્સ્ટાઇનની થિયરી

[ગઝલમાં]

ધરતી ઉપર જીવું છું મને તેનો ખેદ છે:
કે તેજની ગતિમાં અમરતાનો ભેદ છે.

*

યોગીની એક મૂક સમાધિ છે વિશ્વ આ:
તેથી તો આ અનંતના રંગો સફેદ છે.

*

કર સંગ તું પ્રકાશનો તત્ત્વોના ઓ ગુલામ!
જેને સમય ગણે છે તે ભ્રમણાની કેદ છે.

*

શક્તિ કહો તો શક્તિ ને તત્ત્વો કહો તો તત્ત્વ:
જાણો કે બે હૃદયમહીં એક જ ઉમેદ છે!

*

આદમ! પ્રકાશ થઈને વિહર તું અનંતમાં;
ધરતી ઉપરની જિંદગી તો જન્મકેદ છે.

[જર્મની—જુલાઈ '૬૧]

★

'પારાશર્ય'

...

સહચર થઈ ઊભાં મૂક સ્વાર્પણકાળે
ઉર સભર પનોતાં ઊંચક્યાં નેત્ર ત્યારે
હરિણ સમ વિલોલ સ્નિગ્ધ એ લોચનોમાં
પ્રણયરસ ઝર્યો ને—ને દ્રવ્યો અન્તરાત્મા.

પ્રણયરત અજંપે એ પછી વારંવારે
તરુણવય વિહારે, મિષ્ટ દામ્પત્યદ્વારે,
અલસ મદ વિલાસી સ્નિગ્ધ સાશંક તારાં
નિરખી નિરખી નેત્રો રે ધરાયાં ન મારાં.

તદપિ વિષમ વિશ્વે દુઃખ આઘાત સ્હેતાં
ક્વચિદપિ ઘર કેરી મૂક ચિન્તા વહેતાં,
વ્યથિત અચલ તારાં દીન ભીનાં ઉદાસી
છુપવતી મુજથી રે નૈન જોયાં અચિંતાં.

સકલ હેરી ગયો, એ કાલ જાતે રહ્યો ના.
સ્મરણ પણ ગયાં, રે ઝાલતાં ન ઝલાયાં.
અગર સ્મરણમાંહે હોય જો કૈં જ બાકી
સ્થિર ટગટગતી રે આંખ ભીની ઉદાસી.

★

પ્રો. ગોવિન્દભાઈ પટેલ

મોરલો

મોરલો ટહુકે બોલાવતો દેલ,
પાંચ પાંચ પ્રાણનો મારો આ મોરલો,
ઢેલડ ચેતનની હેલ.
મોરલો ટહુકે બોલાવતો ઢેલ.

ચરણો નાચે છે એના ધરતીના ચોકમાં,
નેનો ભાળે છે એનાં ઊંચેરા લોકમાં,
કંઠ મહીં રાગ ને રાગ મહીં ફાગ લૈ
હૈયે આવી બેઠો છેલ.
મોરલો ટહુકે બોલાવતો ઢેલ.

દૂરના ડુંગરિયામાં ટહુકા પડઘાય છે,
ભીના સીમાડાનું અંતર મલકાય છે,
ઊંચા આકાશથી ના, ધરતીના અંકથી આ,
ઢોળાતી વર્ષાની હેલ.
મોરલો ટહુકે બોલાવતો ઢેલ.

માસ બધા આવી સમાયા આષાઢમાં,
સારો સંસાર વહે સિંચાઈ આઢમાં.
ઘોરી નહિ, રાશ નહિ, તોયે અભિલાષ લઈ
વાધે ઘૂઘરિયાળી વે'લ.
મોરલો ટહુકે બોલાવતો ઢેલ.

★

દેવજી રા. મોઢા

ધપી રહ્યો છું

ધપી રહ્યો છું આગે આગે !
રણને વીંધી,
દૂર દૂર આંધીમાં જેનાં શિખરૂં વિલીન થાતાં
એવા રાજભવનને ભવ્ય ઝરૂખે
નજરૂં નોંધી,
અંતરાલને સાંધી-બાંધી
એકધ્યાનને ધાગે
ધપી રહ્યો છું આગે આગે !....

પદ-તલ દાઝે,
કંઠની માંહી ખરેરી બાઝે,
પ્રાણપાંદડી તરસી થઈને
ઉત્કટતાથી વલસી રહેતી
મધુર શીતળ જળ કાજે;
તાતી
લૂ ફૂંકાતી,
રસ્તા પરની ઝીણી ઝીણી
કાચતણી કરચો શી ર્તણી
ઊડી ઊડી વેણુ વાગે :
ધપી રહ્યો છું તેમ છતાંયે આગે આગે !....

રણદ્વીપ જોઈ
લીલોતરીની લાલચમાં લપટાઈ પડું ના મોહી,
કોયલ ને બુલબુલનાં ગીતે જાત રહું ના ખોઈ,
ને ઝરણાં ને ઝાંઝર મારી રપેને જાગે !
ધપી રહ્યો છું આગે આગે !....

સામે ભવ્ય ઝરૂખો ભાળું,
પણ એથી યે અધિક ભવ્યતર
નહીં નિહાળું
કેમે તારું
પૂનમ કેરા ચાંદ સમાણું મોં રૂપાળું,
ઝંખે ઝંખે તુજને મારા તન પરનું પ્રત્યેક રૂંવાડું,
રૂંવું રૂંવું નેણ બનીને દર્શન તારાં માગે માગે !
ધપી રહ્યો છું આગે આગે !...

★

'પતીલ'

મિથ્યા વ્રતયોગ

અરે ! કોઈ બાપડીએ નાહકમાં વ્રતડાં આદર્યાં રે !
કશું નહીં કામ થયું દુનિયાનું, સહુને છેતર્યાં રે !
દિવસ કર્યો તારાજ, રાત્રિઓ હરાજ સુખની,
લીધી સાંભળી સખત બોલીઓ શ્યામ મુખની;
ખરાં કર્તવ્ય વગર ખપની વાતોમાં વીસર્યાં રે !
બધું ન જાણે હેત બધુંનું. માડી રિસાયે,--
વાવ કુવે સખીઓનાં મેણાં કેમ ખમાયે ?
જણાતો ના સરખો સત્કાર, કદમ જ્યાં જ્યાં ભર્યાં રે !
મંદિર મંદિર, બાગબગીચે, જનપદ હાટે
કોને ખબર છે, કોણ ઝૂરે છે કોને માટે ?
રચીને ખેલ હૈયે ખેદ જુલમ વહાલાં કર્યાં રે !

☆

પ્રો. હસિત બૂચ

વાદળાં

આવતાં, ચાલ્યાં જતાં, હે વાદળાં !
ઝંખતાં નયનો નથી જો ભાળવાં;
તો ના ઘટે,
છાંયા ધરીને આમ હૈયાં બાળવાં !
ને બાળવાં,
એવાં જ તો એ બાળવાં,
કે ભસ્મ થઈ જાતાં
ન એનાં કણ મળે કો કાળમાં !
છો ને પછી,
પૂછે જગત્ : આ વાદળાંઓ શ્યામ કાં ?

★

—રાજહંસ—

સમયના ઓર-તાર

એકતાનો સમર્થ શિલ્પી ક્યાં છે?

ભારતની એકતા સિદ્ધ કરવા સરકારે શું કરવું જોઈએ તેની તપાસ કરવા એક કમિટીની નિમણુક થઈ છે. આઝાદીના ચૌદ વર્ષે પણ આવી જરૂર સમજાઈ એને આપણે સદ્‌ભાગ્ય સમજીએ. એકતા નથી, જે છે તે જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં નથી, એમાં નબળી કડીઓ છે એ દૃઢ કરવા ચોક્કસ પગલાં લેવાં જોઈએ—આવી સમજણ સવેળાની છે. લડતથી મેળવેલી જે એકતા હતી તે ઝડપથી ઘસાતી જાય છે એ હકીકત તરફ પણ ધ્યાન જવું જોઈએ.

દેશની એકતાનો વિચાર આગેવાનો કરતા હશે ત્યારે તો કમિટી નીમવામાં આવી. આ પદ્ધતિ લોકશાહીની છે. પોતાનો વિચાર પણ કમિટીની તપાસમાં ગળાઈને આવે અને એમાંથી પોતાપણું ઓસરી જાય ત્યારે જાણે સરમુખત્યારીને છેટે રાખી શકાઈ હોય એમ મનાય છે. એમાં વિલંબ થવાના, નિર્ણયો પાતળા પડી જવાના, અમલમાં ઢીલ થવાની. શું કમિટી કે શું સંસ્થા—એની પાછળ જો હોય તો તે એક વ્યક્તિની પ્રતિભા જ કામની છે. એ ના હોય તો ચાવળા માણસોના પ્રલાપ છે, માર્ગદર્શનની ઝાંખી હોય તો યે એના વ્યવહારુ અમલ કાજેની નિર્ણયશક્તિ મળતી નથી. અને દેશની એકતા જેવા સવાલ ઉપર ચોક્કસ પગલાં લેવાં પ્રખર વ્યક્તિત્વ નહિ હોય તો કમિટીઓ કેટલુંક કરવાની હતી! રાજ્યોની પુનર્રચના અંગેની કમિટીએ બહુ નિષ્ઠાપૂર્વક કામ કર્યું હશે. પણ એની દોરવણી કેટલીક સફળ થઈ શકી તે સહુ જાણે છે. એ વખતે જ દેશમાં શકવર્તી વ્યક્તિત્વ નથી તે જાહેર થયું. એકતાની ઉણપ પણ વરતાઈ અને કમિટીઓની મર્યાદા પણ સમજાઈ. છેવટના નિર્ણયો, અણીના પ્રસંગોમાં રહેવી જોઈતી દઢતા, કટોકટીનો સામનો કરી લેવાની તત્પરતા, જ્યારે સહુના મન ડગી જાય ત્યારે એમનામાં હિંમત રીંચવા જેટલો આત્મવિશ્વાસ આપણી પાસે આ તબક્કે તો નથી. જેને જડે તે દેશને દાખવે.

એક મત એવો છે કે દેશમાં એકતા હતી જ નહિ. આ લોકો ઇતિહાસ ઉખેળે છે ને એમાંથી સરવાળા બાદબાકી કરી તારવે છે. એ મત મહારાષ્ટ્રને ભાવ્યો જણાય છે. ને આ માન્યતા શરૂ કર્યા પછીનાં પગલાં તો ચોખ્ખાં છે કે જે હતું નહિ તે જળવાય ક્યાંથી, કે વસાવવું કેમ કરીને? અલગ હતા તો હવે એમ જ રહો, એમ ને! દક્ષિણ ભારતનું એકમ રચવાની વાત અવાર નવાર થઈ છે. દેશના ચાર કે પાંચ વિભાગ—ઝોન પાડવા સુધી સરકાર એક વાર તૈયાર થઈ હતી, પણ મદ્રાસ તરફ કોઈ કે ઉતાવળ કરી નાખી અને બાજી ઉઘાડી થઈ-ગઈ. નહિ તો ચારમાંથી એક ચોસલું જ ખરી જાય એવી પરિસ્થિતિ આવી જાત. હજુયે પેશ્વાની હકુમત ચાલુ રાખી અલગ રિયાસતોની સ્વતંત્ર જમાવટ કરવાનું હમણાં નહિ તો પંદર-પચીસ વર્ષે નહિ સૂઝે એવું તો કોઈ ખાતરીથી કહી શકે એમ નથી. અને એથી જ એકતા કેમ દૃઢ કરવી તેનો વિચાર વધારે હિંમતપૂર્વક થવો જોઈએ. પણ પહેલું પગલું કોણ ભરશે!

દેશની એકતા જાળવે તેવાં લક્ષણો

આપણને ભારતીય તરીકે દુનિયામાં ઓળખાવે એવી બધી લાક્ષણિકતાઓનું સંશોધન કરીએ તો આપણી એકતા ટકાવવા—વધારવાનું સરળ થાય. બીજી રીત છે

તે પંજાબી કે મદ્રાસી, ગુજરાતી કે બંગાળી કોઈ કોઈ બાબતોમાં આત્મીયતા અનુભવે છે તે તપાસવાની છે. એકંદરે એમાંથી જે ઉપર તરી આવે છે તે નવનીત તો ભારતનું તત્ત્વજ્ઞાન છે. આ દેશનો ગરીબમાંગરીબ ને અભણમાં અભણ ઈશ્વરની વાતોનો રસિયો છે. કથા યાત્રા ભજન દર્શન એને ગમતાં આવ્યાં છે. પાપ કરતાં એ બીએ છે. ને જેનો કોઈ નથી તેનો ભગવાન તો છે જ એવી એની પ્રતીતિ છે. સેવા અને ત્યાગ જોઈ એ ગળગળો થઈ જાય છે. વ્રતનિયમ પાળનારાં એને મન આ જગતમાં સન્માર્ગના પંથીઓ છે. એમને મન હિમાલય એ પિતા છે ને ગંગા ગોદાવરી એ માતાઓ છે. ડુંગર દેખીને એ દેવ સ્થાપે છે, નદી જોઈને એ માતાના ખોળામાં નિર્ભય-નિષ્પાપ બને છે. ખેતીજીવનમાં પ્રાણ જેવી ગાયને એણે અવધ્ય માની છે, નંદીને મંદિરમાં બેસાર્યો છે. પશુ પંખીમાં દૈવી શક્તિનો વાસ જોયો છે ને ઝાડપાનમાં પણ કબૂલ્યો છે. નર્મદા તટમાં કંકર એટલા શંકર માન્યા છે. આમ ઠેર ઠેર ઈશ્વરની ચેતનાથી ભરેલા આ જગતમાં એનો સાક્ષાત્કાર કરવાની એની તમન્ના છે. એ જ વાતના તાણાવાણા વડે ભારતનો જીવનપટ વણાયો છે. એ એની પ્રેરણા છે, શક્તિ છે, એકતા છે. શ્રી કૃષ્ણે, શંકરે, હનુમાને, પાર્વતીએ, રામે આ એકતા સાધી છે. ઉપનિષદો, ભાગવત ને રામાયણે એને હેતુઓ અર્પ્યા છે. શંકરાચાર્ય, રામાનુજ, દયાનંદ, રામકૃષ્ણ વગેરેએ એની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. ટાગોરે એનાં ગીત ગાયાં છે ને ગાંધીજીએ દેશના ચારે છેડે ઘૂમીને એના કર્તવ્ય માટે જાગૃતિ આણી છે, આઝાદીની લડતમાં દેશ આખાને બલિદાન આપતો કર્યો છે.

ને અંગ્રેજોએ પણ રાજકીય એકતા આપી એની કેમ ના પાડાય? એમણે સબળ ને એક એવું લશ્કર તૈયાર કર્યું. દેશમાં સર્વમાન્ય એવું ચલણ સ્થાપ્યું, સહુને લાગુ પડે એવા કાયદા ઘડ્યા, જ્યાં સહુ સમાન ગણાય એવી અદાલતો સ્થાપી, એકમેકને સહુ સમજી શકે એવી અંગ્રેજી—સમૃદ્ધ ભાષા પ્રચલિત કરી, એનું શિક્ષણ દાખલ કર્યું. એમણે પ્રાંતપ્રાંતનો વ્યવહારમાર્ગો સરળ કર્યા, એક છત્ર નીચે વ્યવસ્થા આણી, વહીવટી તંત્રની રચના કરી, ને છેવટે પ્રજાના હાથમાં કારોબાર સોંપ્યો. એ પછી એક વિશાળ દેશની સુવ્યવસ્થાએ, પ્રગતિએ, આયોજને, આદર્શે જગતની પ્રજાઓની પ્રશંસા મેળવી છે.

અને આપણા રિવાજોમાંયે કેટકેટલી એકતા છે! જન્મ થાય ત્યારે થાળી વાગે ને મૃત્યુ થાય ત્યારે અગ્નિદાહ થાય. સામસામા મળે ત્યારે બે હાથ—બે આત્માના પ્રતીક સરખા ને એકત્વ સૂચવતા ભેગા મળે, એ પ્રણામ તે ભારતીય અભિવાદન. ભારતની નારી સાડી પહેરે, ચાંલ્લો કરે, ચૂડી પહેરે. ભારતનું પિતૃવત્સલ બહોળું કુટુંબ એકમેકની આમન્યા રાખે. અહીંના લોકો ઉત્સવપ્રિય ખરા, પણ ધર્મને વિસારીને નહિ. કર્મનાં ફળ કે પુનર્જન્મના વિચારો વડે એમની જ્ઞાતિઓ રચાઈ છે, રિવાજો ઘડાયા છે, જીવન વહે છે. સમાજની વ્યવસ્થાનું વર્ણાશ્રમે બાંધેલું ધોરણ અસ્ખલિત રહ્યું છે, ને તો યે નવાં મૂલ્યોને ના આવકારે એવું જડ પણ નથી.

આ દેશની ભૂગોળની રચના પણ એની એકતા જાળવે એવી છે. ઋતુઓ અનુકૂળ છે, કુદરતી ખનીજસંપત્તિ મળતી જાય છે, લોક સંતોષી ને શાંતિ ઇચ્છનાર છે. નવી ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિના હુમલા સામે ટક્કર ઝીલે એવી આગવી સંસ્કૃતિ છે. આ પરિબળો દેશની એકતાનું સમર્થન કરનારાં છે.

આ ઉણપો કેમ પુરાય?

આ દેશમાં કેટલીક અછતો છે; એ ભૂલી જઈએ તો આપણી પારખશક્તિની પણ અછત ગણાય. એ અછતોનો ઈલાજ ના કરીએ તો એકતાની મૂડી વહેલી વપરાઈ જાય. ને એને બદલે સંઘર્ષો આવી પડે તે વેઠવા પડે.

આપણી મોટી અછત તે મહેચ્છાના અભાવની છે. અહિંસા, વૈરાગ્ય અને નિસ્પૃહી જીવનની ફિલસૂફીની અસર તળે આપણી મહેચ્છાઓ મહોરી શકવાની નથી.

જીવનમાં જેમ શાંતિની તલપ હોવી જોઈએ તેમ મથામણની હોંશ પણ રહેવી જોઈએ. મથામણ એ જીવનનો અનિવાર્ય ક્રમ છે, એમાંથી શક્તિ ઊગે છે ને સિદ્ધિઓ વરે છે. પણ સંઘર્ષથી છૂટી રહેવા માગતી આપણી પ્રજા મથામણ છોડી દે તો એને મહેચ્છાઓ ક્યારેય વહાલી ના લાગે.

સ્વરાજની લડત વખતે રાષ્ટ્રવાદ એક પ્રેરક બળ હતું; સ્વરાજ મળ્યા પછી એ બળનું કૌવત જવા માંડ્યું. સામા પ્રતિકાર વિના એ બળ દૃઢ થતું નથી. અને પ્રતિકાર આપણે ટાળતા આવ્યા છીએ. ગોવા, કાશ્મીર, ચીન એનાં ઉદાહરણો છે. પૂર્વ પાકિસ્તાન ગમે ત્યારે આપણી ઠેકડી ઉડાડી શકે છે. સિલોનને મન પણ આ દેશની વિસાત કેટલીક રહી છે? સરદારે જૂનાગઢ–હૈદ્રાબાદમાં વ્યવસ્થા ના આણી હોત તો ત્યાં પણ મોટી વિમાસણો ઊભી થઈ જાત. અને કોને ખબર કે નેપાળ–ભૂતાનમાં એવું નહિ બને? આપણે આક્રમક થવું નથી તો ભલે; પણ જેને જીતવી નથી તેની તે રમત શી ચાલે!

ધર્મનાં બળો હવે સજીવન કરવાં જેવાં નથી એવો ધ્વનિ આ બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્યમાં ચાલે. એના એ રૂપમાં જૂનું પાછું સજીવન કરી શકાતું નથી. પણ એનાં મૂલ્યો જળવાય એવું નવું વાહન તો શોધાવું જોઈએ. એટલે જૂની શ્રદ્ધા ગુમાવીને નવી શ્રદ્ધા આપણે સ્થાપી શક્યા નથી. અણુશક્તિ અને અવકાશયાત્રા કરીનેય માનવી હજુ નવાં મૂલ્યોની શોધમાં છે, તો શું ભારતે પણ એની રાહ જોવાની રહી! આ રીતે હમણાં સંસ્કૃતિશૂન્યતા વ્યાપી રહી છે. નવયુવાનોને પ્રેરે એવું સર્વોદયમાં બળ છે ખરું, પણ એને કોઈ વ્યવહારુ, અમલી, ચેતણી બનાવી આપનાર નીકળે ત્યારે પ્રજાની શ્રદ્ધા એને સાંપડે. કાર્ય ને કર્મનાં ફળ ઈશ્વરને અર્પણ કરવાની વૃત્તિમાંથી નવું પ્રેરક બળ મળે, પણ એ કોણ લાવી દે?

ધીરજનીયે અછત છે એ વાત બહાર ભલે આપણે ના કબૂલીએ પણ અંદરો અંદર તો કહી છૂટીએ. કેમ જાણે જીવતાંજીવત દેવના સદેહી દર્શન કરવાં હોય એમ ઘણા ફેરફારોની ઝડીઓ પડી રહી છે. આ ગરીબ–પછાત દેશ પર ચૌદ વર્ષથી એ સપાટા વાગતા રહ્યા છે. ને બીજાં ચૌદ વર્ષ એવો જ મારો ચાલવાનો. એ અધીરાઈમાં એકે કામ થાળે પડ્યા જેવું નહિ લાગે, શિરસ્તા નહિ નંખાય, વિશ્વાસ નહિ ઊગે એવી કામચલાઉ પરિસ્થિતિ આવે ને પ્રજા એક રાજ્યથી બીજા રાજમાં મુસાફરી કરતી રહે, જાણી ના જાણે

અને ઘણું કરી નાખવાના ઉહાપોહમાં કંઈક ચોક્કસ કરી જવાનું હોય તે રહી જાય છે. ખોરાક ને દવાની ભેળસેળ પણ ના અટકાવી શકીએ તો યોજનાઓનો પાયો જ એ ભેળસેળ ઉપર બંધાય છે એ આપણે કેમ જોઈ શકતા નથી? જે ચતુર છે, કાબેલ છે, રીઢા છે, મનસ્વી છે તે જ કાયદાની કરામતોની પાર જઈ શકે—ફાવી શકે એમ હોય તો સમાજમાં કોઈ સારું બળ મૂળ નહિ નાખી શકે. ઉચ્ચ કેટિનાં સોનેરી વચનો રોજ રોજ આગેવાનો ઉચ્ચારે છે પણ એ બધાં એમ જ વેડફાય છે. જ્યાં શક્તિ વેરવિખેર થવા માંડે ત્યાં હોય તેટલાં સારાં બળો પણ જર્જરિત થઈ જવાનાં, એકતા સુદ્ધાં ઢીલી પડવાની.

આપણું કેન્દ્ર શિથિલ છે, ઢીલી લગામ રાખનારું છે. જેની પાસે દંડનો અંકુશ નથી તે નવાં બળો કેમ કરીને પ્રતિષ્ઠિત કરી શકશે? એ સ્થિતિનો ગેરલાભ પ્રાંતીય બળો ઉઠાવી લેશે. તે ભારતીય વિચાર કે આંદોલનોને બદલે પ્રાંતીય કે કોમી દરજ્જાનું રૂપ ધારણ કરશે.

આમ તપાસીએ તો જડે, પણ એ તપાસવાની વૃત્તિ રહી નથી; કોઈ રાખે તો એનો અણગમો આવે છે. આ ચૂંટણીઓમાં જે સત્તસ્થાને છે તેને આંચ આવવાની નથી, આવતી ચૂંટણીમાં પણ એવું જ રહેશે. જે દેશમાં જાગૃતિ ઓછી હોય, સાહસ ઓછું હોય ત્યાં વિરોધ પક્ષ ક્યાંથી સંભવે? એટલે ઉપરના પડમાં એકતા જળવાયેલી દેખાશે, અંદરના ચીરા તો ચાલુ રહેશે. ને એનો ઈલાજ કરે એવો સમર્થ પુરુષ

અત્યારે ભારતમાં કોઈ નથી.

સત્તાનાં દશ વર્ષ—લોકશાહીની મર્યાદા

દશ વર્ષના નિયમની આછી પાતળી જાહેરાત કરીને કોન્ગ્રેસે કૈંક ચેતન આણ્યું છે, કેટલીય દબાઈ રહેલી લાગણીઓ હતી તેમને તેજ કરવાની તક મળી છે. પ્રાંતે પ્રાંતે ધારાસભા પક્ષ ને સમિતિ વચ્ચે મનમેળ નથી તે તો જાણીતી હકીકત છે, પણ આ નિયમનો આધાર લેવા જે પડાપડી થઈ તે સમયે રાજકારણનાં મૂલ્યો તપાસવાની તક પણ આવી ચડી. આ મંથનમાંથી અમૃત નીકળે છે કે ફીણ ફીણ કરી, હાંકાદુંબા વડે જ નિસારી લેવું છે એ હવે જોવાનું રહ્યું.

સરકારી તંત્રમાં રીટાયર થવાના નિયમો છે અને દાખલ થવાના નિયમો પણ ત્યાં છે. અમુક વયે કાર્યશક્તિ ઘટે, અને નવા માણસોને કામની તક મળે એ બંને કારણસર નિવૃત્ત થવાની પદ્ધતિ અમલમાં આવી છે. રાજકારણમાં બાહોશ વ્યક્તિઓને જવાબદારીવાળાં ઘણાં કામો મળી શકે એમ છે, પ્રધાનો થયે જ દેશનું કામ ઉકેલી શકે એ ગેરસમજ છે. એમાં અપવાદો રાખવા એ નિયમ તોડવા જેવું છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ અમુક કામ માટે અનિવાર્ય મનાય તો એવો એક 'વાદ' થવાનો, ને વાદ વધારીશું તો અમદાવાદનું શું થશે!

દશ વર્ષના નિયમમાં મોરારજીને અપવાદ મળે. નેહરુને મળે તો જીવરાજ મહેતાને કેમ નહિ? એમણેય ગુજરાતનું સુકાન અધવચ્ચે અડીખમ ઊભા રહી સંભાળ્યું છે, પગ ખેંચાયા છતાં જાળવ્યું છે. તો હવેના પાંચ વર્ષ એમનો અનુભવ કેમ ના ખપે? ઓછા જાણીતા ધારાસભ્યો જુએ, શીખે, પાવરધા થાય ને તરત જ નિવૃત્ત થવાની ઘડી આવી પહોંચે તો એમનો આરો જ ક્યાં! બિચારા નાયબ પ્રધાનોનો પ્રધાન થવાનો વારો જ ક્યારે આવે?

પણ હા, લોકશાહી જ એનું નામ. જેવી એની ઉજળી બાજુ છે એવી એની મર્યાદાઓ પણ ખરી. સત્તા કોઈ એકને મહાન નહિ બનાવે તે લોકશાહી, બીજું એનું ખોખું. સત્તા ભોગવીનેય લોકસેવા કરી શકે તે દેશપ્રેમી ને કુશળ વ્યવસ્થાપક. ને નરી ખટપટમાં જ ઊતરી પડે તે કીડા. એવા કીડાને સત્તાના સ્થાન ઉપરથી ઉખેડી નાખ્યા હોય તો દેશનું કશું બગડવાનું નથી.

કોન્ગ્રેસ મહાસમિતિમાં એની કારોબારી માટે એકતૃતીયાંશ સભ્યોને ચૂંટવાની વાત આવી ત્યારે પણ આવી ચર્ચા થઈ હતી, ને એ નિયમનો ભાર એ સંસ્થાને ભારે પડ્યો નથી. આવું પ્રધાનમંડળો તેમ જ ધારાસભ્યો માટે હોઈ શકે. ક્રમાનુસાર એકતૃતીયાંશ નવા સભ્યો આવે, ને દશ ઓછાં પડતાં હોય તો પંદર વર્ષે એકનું એક પદ કે એકનો એક મતદાર વિભાગ કોઈથી ના રાખી શકાય એવો શિરસ્તો થવો જોઈએ. તો એ જ મતદારો નવા માણસને ચૂંટી શકે, ને એ પદે નવો કોઈ બેસી શકે. લોકશાહીનું તંત્ર જાળવવા આ પગલું જરૂરી છે.

નવી જિજ્ઞાસા કોણ સંતોષે?

દેશમાં એક નવી ભૂખ ઊઘડી છે. જ્ઞાન મેળવવા હજારો ને લાખો માણસો તરસે છે. એ વાંચે છે. ચર્ચે છે, કોઈક વિચારે પણ છે. એવી ભક્તિની ધૂન પણ જાગી છે. જ્યાં જ્યાં પ્રકાશ દેખાય ત્યાં લોકો થોકબંધ ઊભરે છે. પ્રતિભા અણપૂજી જતી નથી. ભૌતિક સુખોની છત વધતી હોય ને સમૃદ્ધિ મેળવવાની ઘણી તકો મોજુદ હોય ત્યારે પણ વિદ્યાનો પ્રેમ, ધર્મની જિજ્ઞાસા, ભક્તિની પ્યાસ, આત્માનું સન્માન ચમકદાર રહે એનો આપણે હરખ કરવો જોઈએ.

લોકોમાં ફરવાનો શોખ વધ્યો છે; કુદરત જોવાની વૃત્તિ થઈ છે તો એને જાણવાની ને માણવાની ભૂખ પણ ઊઘડશે. ઝાડ, પંખી ને આકાશની લગન ગુજરાતમાં લાગવી સહેલ છે કેમકે એના મુલાયમ અને ભાવુક સ્વભાવને એ વાતાવરણ અનુકૂળ છે. આજે સાધન ખેળવાનું મન થતું હશે તો કાલે સાહસ કરવાનું પણ થશે.

આપણા આહાર ઉપર પણ લોકજિજ્ઞાસા વધી છે. શું ખાવું તે જાણી લેવું જોઈએ; પણ એટલું પૂરતું

'ધૂમકેતુ'

બે દૃષ્ટાંતકથા

દૃષ્ટાંતો સહિતની સીધી સાદી કથાઓનું વાંચન આપણી ઊછરતી પેઢીને માટે ખૂબ જરૂરી છે. એમાંથી બોધ અને ઉપદેશ એવી રીતે મળે છે કે જેની ખબરેય ન પડે. એવી અહીં બે દૃષ્ટાંતકથાઓ આપણા જાણીતા સાહિત્યકારે લખેલી રજૂ કરી છે જે દરેકને ઉપયોગી થાય...

[૧]

બે સાધુ હતા. બન્ને પવિત્ર. એવા પવિત્ર કે આસપાસના સો સો માઈલ વિસ્તારમાં એમનાં નામ વાતવાતમાં પૂજ્યભાવે બોલાતાં રહે. એમની પછવાડે પણ કોઈ એમનું નામ પૂજ્યભાવ વિના બોલે નહિ.

એક હતો લુટારો. ખૂની અને ચોર. એણે એટલાં તો અધમ કામ કર્યાં હતાં કે એ પોતે પણ ક્યારેક એનો વિચાર કરવા બેસતો ત્યારે તેનું હૈયું ધ્રૂજી ઊઠતું. એણે જે કાંઈ શાસ્ત્રવચનોમાં સાંભળ્યું હતું તેની યાદ આવી જતાં એને થતું કે એના મૃત્યુ પછી એની યાતનાનો કોઈ પાર નહિ હોય.

એને છેવટે પોતાના કામનો થાક ચડ્યો. કુદરતની આ ખૂબી છે. એ માનવતાને કદી તદ્દન લુપ્ત થવા દેતી નથી.

સેંકડો ને હજારો યહુદીઓનો સંહાર કરાવનાર હિટલરનું એક નાટક જર્મન ભાષામાં છે.

એમાં એમ આવે છે કે છેક છેવટની પળે જ્યારે મારમાર કરતા રશિયનો ને અંગ્રેજ —અમેરિકનો બર્લિન ઉપર આવે છે ત્યારે ભયંકર રંગવિહીન કે ગંધવિહીન ઝેરી ગેસનાં પીપનાં પીપ ભર્યાં છે. તે પીપમાંથી ગેસ છોડી દેવાની આજ્ઞા લેવા માટે એક સેનાપતિ આવ્યો છે.

નથી. એ કેમ મેળવવું, કેમ એનો મિત્રવર્ગમાં પ્રચાર કરવો, કેમ એનાં સારાં મૂલ્યો પ્રચલિત કરવાં એની હાથોટી કેળવવી જોઈએ. સ્વચ્છતાના લાભ જાણવાથી એ જળવાતી નથી; એ જાળવવા આગ્રહ કરવો પડે છે—પોતાને તેમ જ પારકાને.

ને દરેક પ્રસંગે વિવેક જળવાય એવી રીતભાત રાખવી સારી; પણ કેટલીક વાર નમ્ર સૂચના કરીને એવી ટેવ બીજાને પાડવી તેય એટલું જ જરૂરી છે. ઘણીવાર માત્ર ઇશારાની જ જરૂર હોય છે. એક કહી શકે તે બીજા સૌને કહેતા બનાવી પણ શકશે.

રોજિંદી જિંદગીમાં અમુક છટા, અમુક માધુર્ય આવી રહ્યાં છે, પણ તેને વ્યાપક કરવા માટે સભાન રહીશું તો આ અવસર છે જ્યારે લોક સહર્ષ એવા પ્રયાસો આવકારશે. એની ચર્ચા થતી રહે તો એ વહેલાં ફાલેફૂલે. ને એમાં હેતુઓની પ્રગલ્ભતા ઉમેરી શકાય, કે ખોટાં મૂલ્યો પેસી જતાં હોય તે ટાળી શકાય. નવું સાધન કે નવી રીત જોઈએ તો એની ખૂબીઓ ખોળવી જોઈએ, ખામી હોય તો બીજાને ચેતવવી જોઈએ. આનંદની આપ લે આપણા સંસ્કારોને નિર્મળ ને સભર બનાવી શકે, ગુજરાતીતાને સ્થાપી શકે, ને નવા ગૌરવનું પાન કરી શકે.

એ કાજે ગુજરાતની વ્યક્તિએ ઘર ને આંગણાની મર્યાદાનો સમજપૂર્વક વિસ્તાર કરવો જોઈએ; એ જે મેળવે છે—સ્વચ્છતાની નજર, રીતભાતની છટા, શોભની આવડત, ભાવની માવજત, સૌંદર્યની સમજ, કળાની પરખ—એ બધું એણે પહેલાં બીજાને વહેંચીને પછી ભોગવવું જોઈશે. 'ગુજરાતને સારો ફેરફાર હવે વિના વિલંબે કરવો છે, તે બહારથી આવીને કોઈ કરી આપવાનું નથી, પ્રત્યેક ગુજરાતીનું જ એ કામ છે, લહાવો છે.

★

માત્ર પાંચ જ મિનિટમાં મનુષ્ય મૃત્યુ પામે એવી ભયંકર એ ઝેરી હવા ત્યાં કેદમાં છે.

એને છોડે એટલી જ વાર હતી.
બધા જ—રશિયનો, અમેરિકનો, અંગ્રેજો હજારોની સંખ્યામાં ધરતી ઉપર ઢળી પડ્યા હોત.
તે સાથે સાથે જર્મનો પણ. વિજયી હિટલર એકલો જ કદાચ આ ખંડેરો જોવા જીવ્યો હોત..
આ સ્થિતિ હતી.
એ વખતે, આ માણસના દિલમાંથી પણ કુદરતે માનવતા તદ્દન લુપ્ત નથી થવા દીધી—એનો પુરાવો મળ્યો.
હિટલરે ગૅસ છોડવાની ના પાડી.
પોતે પોતાનું સમાધાન કરીને છેવટે એણે માનવતા બતાવી.
હમણાં પ્રગટ થયેલા એક લેખમાંથી આપણને જાણવા મળે છે કે આ ગૅસનાં પીપ અંગ્રેજ અમેરિકનોએ સમુદ્રમાં ઠાલવ્યાં.
રશિયનો એ સાથે લઈ ગયા. અને જર્મન વિજ્ઞાનીઓને પણ ઉપાડી ગયા.
આજે જે ઝેરી શસ્ત્રો તૈયાર થયાનું કહેવાય છે તે આનો વારસો છે..
ત્યારે કુદરતની આ ખૂબી છે—અધમમાં અધમ માનવમાંથી પણ એ માનવતાની રેખાને તદ્દન લુપ્ત થવા દેતી નથી.
આ પ્રમાણે આ અધમ લુટારાના દિલમાં પણ છેવટે માનવતા જાગી. તે આ સાધુઓને શરણે ગયો.
પહેલાં એ એક સાધુને ત્યાં ગયો. એ ગાઢ જંગલમાં એકલો એકાંતમાં રહે. એની કામ કરવાની રીત ન્યારી હતી. એની પાસે જે આવતા એને એ નરકમાં કેવાં દુઃખ છે એની વાતો કરતો. ભય બતાવતો. પેલા માણસને થાય કે હજી હું મારું જીવન બદલી કાઢું. નહિતર મારો ક્યાંય આરો નહિ આવે. આ લૂંટારો એની પાસે ગયો. એને પોતાનાં પાપો પોતે કબૂલ કર્યાં.
સાધુએ તેના સામે જોયું. પછી તેણે એને કહ્યું : 'ભાઈ ! તું રાત ને દિવસ માથાં પછાડીને મરી જઈશ તો પણ તેં જે પાપ કર્યાં છે તે ઈશ્વર માફ કરી શકે જ નહિ એવાં છે. તારે તો નરકમાં પડ્યે જ છૂટકો છે. ત્યાં જે તારા પર વીતે તે ખરી. તું રાત દિવસ તારાં કામનો પસ્તાવો કર—જો કાંઈ ફળ મળે તો !'
લુટારો તો મનમાં ને મનમાં ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો ત્યાંથી પોતાના છાના રહેઠાણ તરફ ચાલ્યો. પણ એને મનમાં એવી તો ઠંડી લાગી ગઈ હતી કે એ ભવિષ્યના ભયમાં કંપતો હતો.

રસ્તામાં એને થયું લાવને ત્યારે બીજા સાધુને ત્યાં પણ જઈ આવીએ. એ શું રસ્તો બતાવે છે ?
અને એ બીજા સાધુને ત્યાં જવા માટે નીકળ્યો.
ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે બીજા પણ બે ચાર જણા ત્યાં બેઠા હતા. એમની વચ્ચે થતી વાતચીત સાંભળીને એ તો છક્ક થઈ ગયો. આની પાસે તો જાણે માણસને નરકમાં નાખે એવું કોઈ પાપ જ ન હતું !

બધા ગયા પછી એણે સાધુને કહ્યું: 'મહારાજ ! હું એક લુટારો છું. મેં અસંખ્ય પાપો કર્યાં છે, મારે મારું જીવન સુધારવું છે, મને રસ્તો બતાવો.'

સાધુએ કહ્યું: 'પહેલાં તો તમારાં પાપ મને ખુલ્લે દિલે કહી જાઓ. તમે કેવાં પાપ કર્યાં છે?'

'મેં સ્ત્રીઓનાં ઘરેણાં લૂંટ્યાં છે. એમના ઉપર અત્યાચાર કર્યા છે.'

'હં, એ સિવાય બીજાં પાપ?'

'મેં નિર્દોષ માણસોને ગોળીએ દીધા છે.'

'હં, એ સિવાય બીજાં કોઈ પાપ?'

'મેં ગામ લૂંટ્યાં છે. ગરીબોને માર્યા છે. અનેક જાન લૂંટી છે. કેંકને હાથ પગ વિનાના કર્યા છે!'

'આ બધાં પાપ તો ઠીક, એ સિવાય બીજાં પાપ કર્યાં છે?'

'હા, મેં નિર્દોષ બાળકોને પણ માર્યાં છે!'

'એ સિવાય?'

'એ સિવાય તો કાંઈ નથી.'

સાધુએ જાણે કાંઈ ન હોય તેમ તેને કહ્યું: 'આમાંનું કોઈ પાપ એવું નથી જે મેં કોઈ ને કોઈ વખતે કર્યું ન હોય. આ સિવાય બીજાં કોઈ પાપ હોય તો હજી કહી દે.'

લુટારો તો સાધુની વાત સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો.

'મહારાજ! તમે પાપ કર્યાં છે? ને તે પણ આવાં?'

સાધુએ જવાબ આપ્યો: 'આ મારું જીવન જુએ છે એટલું જ નથી. તેમ તું જુએ છે, એટલા જ સમયનું પણ નથી. એ તો કોણ જાણે ક્યારનું ચાલ્યું આવે છે. મેં પણ આ બધાં પાપ કોઈ ને કોઈ સમયે કર્યાં છે.'

લુટારાના મનમાં તો આ વાતે ભારે અસર કરી. એને થયું આવો પવિત્ર સાધુ પણ જો પોતાના પાપ જીવનમાંથી આ બન્યો છે તો હું પણ એમ કેમ ન બનું?'

અને ત્યાં તો સાધુએ કહ્યું: 'જો ભાઈ! જે પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવા બેસે છે તે મૂરખમાં મૂરખ છે. એ પોતાના અમૂલ્ય જીવનને વેડફે છે. અને એને જીવનની અગાધતાનો ખ્યાલ નથી. પાપનું પ્રાયશ્ચિત કોઈ પણ શુભ કાર્યની તત્કાલ શરૂઆત, એક પગના પણ વિલંબ વિના તત્કાલ શરૂઆત. તું તારું એ નવેસરનું જીવન શરૂ કરી દે, જા...પ્રાયશ્ચિત પછી કરજે....'

અને લુટારો તો મનમાં ને મનમાં મલકાતો પોતાનું નવું જીવન શરૂ કરવા ચાલ્યો ગયો. એને થયું હતું કે પોતે આ સાધુના પ્રમાણમાં તો કાંઈ જ બહુ એવાં પાપ કર્યાં નથી કે જેથી એનો ઉદ્ધાર ન થાય!

[૧]

એક વખત એવું બન્યું કે એક માલધારી મરણપથારી ઉપર પડ્યો. એને બે દીકરા હતા. એણે બન્ને દીકરાને બોલાવ્યા ને કહ્યું કે જુઓ, આપણો બીજો માલ-સામાન તો તમે વહેંચી લેશો પણ આપણાં બસો ઘેટાં છે તે તમે સપીને સો સો વહેંચી લેજો. પણ જિંદગીભર એ ઘેટાંઓએ મને અન્ન

વસ્ત્ર ને આબરૂ આપી છે. માટે કોઈ સમયે એમને રખડતાં મૂકતા નહિ. બીજાને હાથ સોંપો તો સારો માણસ શોધજો. પૈસા સામે જોતા નહિ. કારણ કે એ આપણાં ઘરનાં સ્વજનો જેવાં જ છે.

બન્ને દીકરાઓએ વાત કબૂલ કરી. પછી માલધારી તો મરણ પામ્યો ને બન્ને જણાએ સો-સો ઘેટાં વહેંચી લીધાં.

પણ બન્યું એવું કે આ બન્ને ભાઈઓના સ્વભાવમાં આકાશપાતાળ જેટલું અંતર. એક છોકરો બેઠો ચિત્રકામ કરે. બીજો છોકરો બેઠો કુસ્તી કર્યા કરે. એને ખબર પડે કે ગામમાં દંગલ છે કે કુસ્તીબાજો આવ્યા છે તો હજાર કામ પડતાં મૂકીને એ ત્યાં પહોંચી જવાનો.

બાપે એમને ઘેટાં તો સોંપ્યાં પણ આ બેમાંથી એકેને ઘેટાંમાં રસ નહિ.

હવે આ ઘેટાંના ટોળામાં પણ વાત ચાલી કે આ બેય આપણા નવા માલિક આપણુંય કાંઈ ઉકાળે તેમ નથી, ને પોતાનું પણ કાંઈ ઉકાળે તેમ નથી. આ ટોળામાં એક ડાહ્યું ઘેટું હતું એણે વિચાર્યું કે જો વાત આમ ને આમ ચાલ્યા કરશે તો આપણા ભોગ મળી જશે.

એટલે એ ઘેટાએ બધાં ઘેટાંઓને ભેગાં કરીને કહ્યું કે 'જુઓ ભાઈ! આપણી શી કિમ્મત છે એ આ આપણા નવા માલિકો જાણતા નથી; અને એ પાછા ડાહ્યલા છે કે સીધી વાત મૂકે તેવા નથી. એટલે આપણે અત્યારથી એક રસ્તો કાઢો. ધીમે ધીમે આપણે બીજા માલધારીઓના ટોળામાં ભળવાનું રાખો. પછી ધીમે ધીમે એક પછી એક રવાના થતું રહેવું. આ માલિકોની આંખ ત્યારે ઊઘડે તો ઊઘડે!'

ડાહ્યા ઘેટાની આ વાત સાંભળીને એક મૂરખ ઘેટાએ કહ્યું: 'પણ એમ કરવા કરતાં આપણે બધાં જ એક સાથે ભાગી જઈએ એટલે એ ખાંડ ખાઈને આપણને શોધવા નીકળશે ને ત્યારે એમને આપણી કિમ્મત સમજાશે.'

ડાહ્યા ઘેટાએ જવાબ વાળ્યો: 'એમ નથી ભાઈ! આપણે બીજા માલધારીઓની નજરે પડીએ તો એ આપણી કિમ્મત સમજે છે. એટલે આપણે માટે એ કાંઈક કરવાના. એ આપણને આમના હાથમાંથી છોડાવવાના. ને આમના હાથમાંથી આપણી સંભાળ લેવાના; બાકી આપણે આપણી મેળે ભાગશું તો એમાં કાંઈ ઈદં તૃતીયં થશે! આપણે કોઈ દી આધાર વિના રહ્યા નથી.'

પણ મૂરખ ઘેટું કોને કહે? એણે તો કે'કોલોજી શરૂ કરી: 'શું આપણે એવા નમાલા છીએ કે એકલા ન રહીએ?' એમ ને એમ કે'કોલોજીમાં જે શક્તિ કોઈ ઘેટામાં હતી નહિ, એકલા રહેવાની, તે શક્તિ બધામાં છે, એમ એણે હાંક્યે રાખ્યું.

ને મૂરખાઈને જ્યારે પોતાની શક્તિની વાત આવે ત્યારે નશો ચડે છે. એમ બધાં ઘેટાંને નશો ચડી ગયો.

હવે એક વખત એવું બન્યું કે પેલા જે ચિતારા ભાઈ હતા તેણે પોતાના કુસ્તીબાજ ભાઈને કહ્યું કે 'મારાં ઘેટાં તું સાચવજે.'

ત્યાં હું હમણાં બે ચાર ચિતરામણ કરીને આવું છું. એ ચિતરામણના જે પૈસા આવશે તેમાંથી તારી રખેવાળીના પૈસા હું તને આપીશ.'

કુસ્તીબાજ ભાઈએ પૈસાના લોભે લોભે હા પાડી. ને પોતે બધાં ઘેટાં સાચવવા બેઠો. પણ ત્યાં એવું બન્યું કે ગામમાં કોઈ પહેલવાનો આવ્યા. એમની કુસ્તીનું દંગલ જાહેર કરવા માટે ગામમાં ઢોલ વગ્યો. અને આ ભાઈના તો એ સાંભળીને કાન ચમક્યા.

એણે વિચાર્યું કે એટલી વારમાં ઘેટાં ક્યાં જવાનાં હતાં? ને ત્યાં તો ભાઈ આવી જશે. એટલે એ તો પોતાની ધૂન પ્રમાણે દંગલ જોવા પહોંચી ગયો. ને ત્યાં એવો રસ આવ્યો કે ઘેટાંની બધી વાત ભૂલી ગયો. હવે આ તરફ પેલું મૂરખ ઘેટું બધાને કહેવા માંડ્યું કે આ તક છે. માટે આપણે સૌ દોડી જઈએ.

મૂરખ ઘેટું એમ કહીને આગળ થયું. એટલે બીજાં બધાં એમની પાછળ દોડ્યાં.

હવે પેલા ભાઈ પાટિયાં ચીતરીને પાછા આવ્યા પણ ત્યાં કેવાં ઘેટાં ને કેવી વાત!

એટલામાં દંગલવાળો ભાઈ પણ આવ્યો. પણ પછી એ બન્ને એમાંથી લડી પડ્યા. રંગવાળો કહે તેં ધ્યાન ન આપ્યું. ને ઘેટાં ભાગી ગયાં.

દંગલવાળો કહે તું ચીતરવા ગયો એમાં એ ભાગી છૂટ્યાં. તું વહેલો આવ્યો હોત તો એ બધાં આંહીં જ ઊભાં હોત.

એમ એ બન્ને તો કોણ જાણે કેટલો વખત લડત પણ કોઈકે કહ્યું પેલાં ઘેટાંની તપાસ તો કરો. ઘેટાં છે કે નથી. હોય તો તમારે લડવું મટ્યું.

એટલે એ બન્ને જણા ઘેટાંને શોધવા નીકળ્યા.

પણ ત્યાં તો બનેલું એવું કે પેલું મૂરખ ઘેટું જે બધાંને દોરતું હતું તે કૂવામાં પડ્યું. એને કૂવામાં પડેલું જોઈને બધાં ઘેટાંએ વિચાર્યું કે કૂવામાં કાંઈક છે એટલે આપણે પણ સૌએ એમાં પડવાનું છે. એટલે એ પણ બધાં કૂવામાં ખાબક્યાં.

આ બન્ને જણા શોધતા શોધતા ત્યાં આવ્યા ત્યારે માત્ર એક ડાહ્યું ઘેટું ત્યાં ઊભું હતું.

પણ પોતાનાં બધાં ઘેટાં આમ નાશ પામી ગયાં તેથી એ બન્ને હવે એક રહ્યા સહ્યા ઘેટા વિષે તકરાર કરવા બેઠા! એ હવે કોનું?

કયા સોમાંથી એ બચ્યું છે? એટલે પેલાં એકરો નવાણું ઘેટાં તો ભૂલાઈ ગયાં, પણ આ એક વિષે તકરાર ઊઠી.

એ તકરારમાં એ બન્ને ખુવાર થઈ જાત. પણ ત્યાં કોઈક ડાહ્યા માલધારીએ એમને કહ્યું કે તમે જે ખોયું તેને માટે તમારો અધિકાર ન હતો. હવે આ સાચવો છો એને માટે પણ તમારો અધિકાર નથી. એ એક ઘેટાની તકરારમાં તમે હવે ઘરવખરી પણ ખોશો.

માટે ડાહ્યા હો તો એના પૈસા કરીને વહેંચી લ્યો.

જે ચીજની જેને કિમ્મત નથી તે ચીજ તેને

ઈશ્વર પેટલીકર

શિક્ષિતોનો અંધાપો

અભણને આપણે આંધળા સાથે સરખાવીએ છીએ પણ 'આજનું' આગળનું' ભણતર લીધેલાં કેટલાંય શિક્ષિતોય છતી આંખે આંધળા, બની જાય છે એનું' તાદશ્ય ચિત્ર આપણા જાણીતા સાહિત્યકારે લખેલા આ લેખમાંથી ઉપસી આવે છે ...

એક બહેનના વિવાહનો પ્રશ્ન મારી પાસે આવ્યો હતો એવી જ રીતે એક ભાઈ એ પણ પૂછપરછ કરી હતી. એ બંનેની વિગત જોતાં બંનેને અનુકૂળ આવશે તેમ માની મેં એમની મુલાકાત કરાવી હતી. બંને લગ્નના નિર્ણય ઉપર આવ્યાં એટલે એ બહેન તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે લગ્ન સિવિલ મેરેજથી થવું જોઈએ.

એના કારણમાં હિંદુ વિધિ કરતાં સિવિલ મેરેજમાં કોઈ વધુ હક છે તેવું માનસ ન હતું. પરંતુ સિવિલ મેરેજથી થાય તો પિતાને નાતના રિવાજ પ્રમાણે જમણવાર ન કરવો પડે. જો કે હિંદુ વિધિ કરે તો પણ જમણવાર અનિવાર્ય છે તેવું કંઈ નથી પરંતુ સામાન્ય પ્રજામાં સિવિલ મેરેજ—સુધરેલું લગ્ન એટલે કોર્ટમાં જઈને થઈ શકે અને તેમાં જમણવાર કે બીજી કોઈ વિધિ હોય નહિ તેમ માન્યતા હોય છે. કદાચ કોઈ નાતના રિવાજ પ્રમાણે ટીકા કરે તો પિતા કહી શકે કે દીકરીએ એની જાતે સિવિલ મેરેજ કર્યું છે એટલે એમાં કંઈ જમણવાર કરવાનો ન હોય.

સિવિલ મેરેજથી લગ્ન કરવામાં એ ભાઈ ને પણ વાંધો ન હતો. એ માટે જિલ્લા રજીસ્ટ્રારને નક્કી કરેલા ફોર્મમાં બંનેની સહી સાથે નોટીસ આપવાની હોય છે. રજીસ્ટ્રાર એ નોટીસ ત્રીસ દિવસ સુધી પોતાની ઓફિસના બોર્ડ પર ચોંટી રાખે. આ ત્રીસ દિવસ દરમિયાન કોઈને એ લગ્ન સામે કાયદેસર વાંધો હોય તો લઈ શકે છે. એ નોટીસનો સમય પૂરો થયા પછી લગ્ન નોંધવામાં આવે છે ત્યારે લગ્ન થયાં તેમ કહી શકાય છે. નોટીસ આપ્યા પછી બંનેનો વિચાર બદલાય અને જો લગ્ન નોંધાવા ન જાય તો એ નોટીસ આપોઆપ રદ થાય છે. આથી એમને અને તેમના સ્નેહીઓને મેં કહ્યું કે (અમદાવાદમાં) જૂની સિવિલમાં જિલ્લા રજીસ્ટ્રારની ઓફિસ છે તેમાં જઈને નોટીસ આપી આવજો અને તે પછી ૩૦ દિવસ પૂરા થતાં લગ્ન નોંધાવા જઈશું.

યુવક ગ્રેજ્યુએટ થઈને સરકારી નોકરી કરે છે. એ બહેન મેટ્રિક થઈને ચાર વર્ષથી મ્યુનિ.માં નોકરી કરે છે. એ બહેનના સગા જે મારી પાસે આવ્યા હતા તે પણ શિક્ષિત છે. આવાં શિક્ષિત માણસો આવી સીધી સાદી વાતમાં ભૂલાં પડશે તેમ મેં તો કલ્પ્યું પણ ન હતું. એમણે પણ નહિ કલ્પ્યું હોય ત્યારે જ એ પણ ભૂલાં પડ્યાં હશે ને? એ બહેનના બીજા સગા ભોમિયા તરીકે એમાં ભળ્યા, એની પાછળ એમનો હેતુ કેવળ મદદરૂપ થવાનો હતો. પોતાને અનુભવ છે તેમ એમણે કહ્યું એટલે બિનઅનુભવી આ શિક્ષિતો એમની પાછળ દોરવાયાં અને તે એમને જિલ્લા રજીસ્ટ્રારની ઓફિસને બદલે ભદ્રમાં ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટમાં લઈ ગયા. અગાઉ પેલા અનુભવી ભાઈ અહીં આવેલા એટલે એક અધિકારી, જેમને સહી કરવાનો અધિકાર છે, તેમને જઈને મળ્યા અને તેમણે તરત બહાર દસ્તાવેજો લખનાર ભાઈઓ બેસે છે તેમાંથી એકને બોલાવીને કામ સોંપી દીધું. દેઢ-દોઢ રૂપિયાના

મળે તો એમાંથી છેવટે એનો પોતાનો જ નાશ થાય છે! મહેનત વિના મળે તે મહેનત વિના જાય!

આ ઘેટાંની વાત જાણીને લોકોએ પછી કહેવત જોડી કે અંધ નેતા ને અંધ અનુયાયી ખાડામાં પડ્યા કે પડશે!

*

ત્યાં હું હમણાં બે ચાર ચિતરામણ કરીને આવું છું. એ ચિતરામણના જે પૈસા આવશે તેમાંથી તારી રખેવાળીના પૈસા હું તને આપીશ.'

કુસ્તીબાજ ભાઈએ પૈસાના લોભે લોભે હા પાડી. ને પોતે બધાં ઘેટાં સાચવવા બેઠો. પણ ત્યાં એવું બન્યું કે ગામમાં કોઈ પહેલવાનો આવ્યા. એમની કુસ્તીનું દંગલ જાહેર કરવા માટે ગામમાં ઢોલ વગ્યો. અને આ ભાઈના તો એ સાંભળીને કાન ચમકયા.

એણે વિચાર્યું કે એટલી વારમાં ઘેટાં ક્યાં જવાનાં હતાં ? ને ત્યાં તો ભાઈ આવી જશે. એટલે એ તો પોતાની ધૂન પ્રમાણે દંગલ જોવા પહોંચી ગયો. ને ત્યાં એવો રસ આવ્યો કે ઘેટાંની બધી વાત ભૂલી ગયો. હવે આ તરફ પેલું મૂરખ ઘેટું બધાને કહેવા માંડયું કે આ તક છે. માટે આપણે સૌ દોડી જઈએ.

મૂરખ ઘેટું એમ કહીને આગળ થયું. એટલે બીજાં બધાં એમની પાછળ દોડ્યાં.

હવે પેલા ભાઈ પાટિયાં ચીતરીને પાછા આવ્યા પણ ત્યાં કેવાં ઘેટાં ને કેવી વાત !

એટલામાં દંગલવાળો ભાઈ પણ આવ્યો. પણ પછી એ બન્ને એમાંથી લડી પડ્યા. રંગવાળો કહે તેં ધ્યાન ન આપ્યું. ને ઘેટાં ભાગી ગયાં.

દંગલવાળો કહે તું ચીતરવા ગયો એમાં એ ભાગી છૂટ્યાં. તું વહેલો આવ્યો હોત તો એ બધાં અહીં જ ઊભાં હોત.

એમ એ બન્ને તો કોણ જાણે કેટલો વખત લડત પણ કોઈકે કહ્યું પેલાં ઘેટાંની તપાસ તો કરો. ઘેટાં છે કે નથી. હોય તો તમારે લડવું મટ્યું.

એટલે એ બન્ને જણા ઘેટાંને શોધવા નીકળ્યા.

પણ ત્યાં તો બનેલું એવું કે પેલું મૂરખ ઘેટું જે બધાંને દોરતું હતું તે કૂવામાં પડયું. એને કૂવામાં પડેલું જોઈને બધાં ઘેટાંએ વિચાર્યું કે કૂવામાં કાંઈક છે એટલે આપણે પણ સૌએ એમાં પડવાનું છે. એટલે એ પણ બધાં કૂવામાં ખાબક્યાં.

આ બન્ને જણા શોધતા શોધતા ત્યાં આવ્યા ત્યારે માત્ર એક ડાહ્યું ઘેટું ત્યાં ઊભું હતું.

પણ પોતાનાં બધાં ઘેટાં આમ નાશ પામી ગયાં તેથી એ બન્ને હવે એક રહ્યા સહ્યા ઘેટા વિષે તકરાર કરવા બેઠા ! એ હવે કોનું ?

કયા સોમાંથી એ બચ્યું છે ? એટલે પેલાં એકરો નવાણું ઘેટાં તો ભૂલાઈ ગયાં, પણ આ એક વિષે તકરાર ઊઠી.

એ તકરારમાં એ બન્ને ખુવાર થઈ જાત. પણ ત્યાં કોઈક ડાહ્યા માલધારીએ એમને કહ્યું કે તમે જે ખોયું તેને માટે તમારો અધિકાર ન હતો. હવે આ સાચવો છો એને માટે પણ તમારો અધિકાર નથી. એ એક ઘેટાની તકરારમાં તમે હવે ઘરવખરી પણ ખોશો.

માટે ડાહ્યા હો તો એના પૈસા કરીને વહેંચી લ્યો.

જે ચીજની જેને કિમ્મત નથી તે ચીજ તેને

ઈશ્વર પેટલીકર

શિક્ષિતોના અંધાપો

આંધળાને આપણે આંધળા સાથે સરખાવીએ છીએ પણ આજનું આછકલું ભણતર લીધેલાં કેટલાંય શિક્ષિતોય છતી આંખે આંધળા બની જાય છે એનું તાદશ્ય ચિત્ર આપણા જાણીતા સાહિત્યકારે લખેલા આ લેખમાંથી ઉપસી આવે છે ...

એક બહેનના વિવાહનો પ્રશ્ન મારી પાસે આવ્યો હતો એવી જ રીતે એક ભાઈએ પણ પૂછપરછ કરી હતી. એ બંનેની વિગત જોતાં બંનેને અનુકૂળ આવશે તેમ માની મેં એમની મુલાકાત કરાવી હતી. બંને લગ્નના નિર્ણય ઉપર આવ્યાં એટલે એ બહેન તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે લગ્ન સિવિલ મેરેજથી થવું જોઈએ.

એના કારણમાં હિંદુ વિધિ કરતાં સિવિલ મેરેજમાં કોઈ વધુ હક છે તેવું માનસ ન હતું. પરંતુ સિવિલ મેરેજથી થાય તો પિતાને નાતના રિવાજ પ્રમાણે જમણવાર ન કરવો પડે. જો કે હિંદુ વિધિ કરે તો પણ જમણવાર અનિવાર્ય છે તેવું કંઈ નથી પરંતુ સામાન્ય પ્રજામાં સિવિલ મેરેજ—સુધરેલું લગ્ન એટલે કોર્ટમાં જઈને થઈ શકે અને તેમાં જમણવાર કે બીજી કોઈ વિધિ હોય નહિ તેમ માન્યતા હોય છે. કદાચ કોઈ નાતના રિવાજ પ્રમાણે ટીકા કરે તો પિતા કહી શકે કે દીકરીએ એની જાતે સિવિલ મેરેજ કર્યું છે એટલે એમાં કંઈ જમણવાર કરવાનો ન હોય.

સિવિલ મેરેજથી લગ્ન કરવામાં એ ભાઈને પણ વાંધો ન હતો. એ માટે જિલ્લા રજીસ્ટ્રારને નક્કી કરેલા ફોર્મમાં બંનેની સહી સાથે નોટીસ આપવાની હોય છે. રજીસ્ટ્રાર એ નોટીસ ત્રીસ-દિવસ સુધી પોતાની ઓફિસના બોર્ડ પર ચોડી રાખે. આ ત્રીસ દિવસ દરમિયાન કોઈને એ લગ્ન સામે કાયદેસર વાંધો હોય તો લઈ શકે છે. એ નોટીસનો સમય પૂરો થયા પછી લગ્ન નોંધવામાં આવે છે ત્યારે લગ્ન થયાં તેમ કહી શકાય છે. નોટીસ આપ્યા પછી બંનેનો વિચાર બદલાય અને જો લગ્ન નોંધાવા ન જાય તો એ નોટીસ આપોઆપ રદ થાય છે. આથી એમને અને તેમના સ્નેહીઓને મેં કહ્યું કે (અમદાવાદમાં) જૂની સિવિલમાં જિલ્લા રજીસ્ટ્રારની ઓફિસ છે તેમાં જઈને નોટીસ આપી આવજો અને તે પછી ૩૦ દિવસ પૂરા થતાં લગ્ન નોંધાવા જઈશું.

યુવક ગ્રેજ્યુએટ થઈને સરકારી નોકરી કરે છે. એ બહેન મેટ્રિક થઈને ચાર વર્ષથી મ્યુનિ.માં નોકરી કરે છે. એ બહેનના સગા જે મારી પાસે આવ્યા હતા તે પણ શિક્ષિત છે. આવાં શિક્ષિત માણસો આવી સીધી સાદી વાતમાં ભૂલાં પડશે તેમ મેં તો કલ્પ્યું પણ ન હતું. એમણે પણ નહિ કલ્પ્યું હોય ત્યારે જ એ પણ ભૂલાં પડ્યાં હશે ને? એ બહેનના બીજા સગા ભોમિયા તરીકે એમાં ભળ્યા. એની પાછળ એમનો હેતુ કેવળ મદદરૂપ થવાનો હતો.' પોતાને અનુભવ છે તેમ એમણે કહ્યું એટલે બિનઅનુભવી આ શિક્ષિતો એમની પાછળ દોરવાયાં અને તે એમને જિલ્લા રજીસ્ટ્રારની ઓફિસને બદલે ભદ્રમાં ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટમાં લઈ ગયા. અગાઉ પેલા અનુભવી લઈ આવેલા એટલે એક અધિકારી, જેમને સહી કરવાનો અધિકાર છે, તેમને જઈને મળ્યા અને તેમણે તરત બહાર દસ્તાવેજો લખનાર ભાઈઓ બેસે છે તેમાંથી એકને બોલાવીને કામ સોંપી દીધું. દોઢ–દોઢ રૂપિયાના

મળે તો એમાંથી છેવટે એનો પોતાનો જ નાશ થાય છે! મહેનત વિના મળે તે મહેનત વિના જાય!

આ ઘેટાંની વાત જાણીને લોકોએ પછી કહેવત જોડી કે અંધ નેતા ને અંધ અનુયાયી ખાડામાં પડ્યા કે પડશે!

✱

કોર્ટ સ્ટેમ્પ્સ ઉપર એમણે 'લગ્નનો દસ્તાવેજ' એ મથાળા નીચે લગ્ન થઈ ગયા પછી એફીડેવીટ કરવામાં આવે છે તેવું લખાણ તૈયાર કર્યું. એકમાં યુવક યુવતીને લખી આપે છે, બીજામાં યુવતી યુવકને લખી આપે છે.

માબાપથી છાનાં જ્યારે લગ્ન થાય અને પાછળથી એ અંગે તકરાર ઊભી થાય તેવી બીક રહેતી હોય ત્યારે લગ્નની સાબિતી તરીકે અને એકબીજાને ગેર-માર્ગે દોરવામાં નથી આવ્યા તેના પુરાવા તરીકે કોર્ટમાં જઈને અધિકારી રૂબરૂ આ જાતના લખાણ ઉપર બંને જણ સહીઓ કરે છે.

સિવિલ મેરેજ કરવા માટે જિલ્લા રજીસ્ટ્રારને નોટીસ આપવા જવાનું કામ હતું, તેને બદલે આ દસ્તાવેજમાં લગ્ન થઈ ગયાની એફીડેવીટના લખાણ માટે દસ્તાવેજ લખનાર પણ ભૂલો પડ્યો હશે તેમ માનવા મન થતું નથી. આ દસ્તાવેજમાં બંને એકબીજા સાથે પરણવા કેવી રીતે તૈયાર થયાં તે વિગત પૂરી આપી છે. મારી મારફત એ ગોઠવણ થઈ તેમ ઉલ્લેખ કર્યો છે. જે દસ્તાવેજમાં આટલી ચોકસાઈ બતાવી હોય તેમાં લગ્નની તારીખ જ કેમ લખી ના હોય? અમોએ અમારી સંમતિથી હિન્દુ વિધિ અનુસાર લગ્ન કર્યું છે અને લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં છીએ! આવું લખવા છતાં કઈ તારીખે અને કયા સ્થળે તેનો મુદ્દલ ઉલ્લેખ નથી. આ લોકોએ પણ એ શું કામ આવ્યાં હતાં એ કહ્યું હતું. આથી દસ્તાવેજ લખનારને ખ્યાલ આવી જાય જ કે એમને એફીડેવીટ કરવી નથી પણ નોટીસ આપવાની છે. પરંતુ એમાં તો એને કંઈ લાભ થાય નહિં. કેવળ બીજી કોર્ટમાં જવું પડે તેમ કહી હાથમાં આવેલો શિકાર જતો કરવો પડે. આથી એ શિકાર જતો ન કરવા નોટીસ એટલે જ આવું કરવાનું તેમ દેખાવ ચાલુ રાખ્યો હોવો જોઈએ. બાકી બીજી હકીકત પૂછીને કરાવી અને લખી તો લગ્ન ક્યારે થયું તે પૂછી શકત અને લખવું અનિ-વાર્ય માનત. પરંતુ એમ કરવા જતાં શિકાર જતો કરવો પડે માટે તારીખ સ્થળ લખવાની તસ્દી લીધી નથી એમ દેખાઈ આવે છે.

લગ્ન થવાનાં છે તેને બદલે થઈ ગયાં છે તેમ લખ્યું હોય અને છતાં ઉપરનું લખાણ વાંચીને અમે સહી કરી છે તેમાં ભણેલાં યુવક યુવતી સહી કરે અને એવી જ રીતે શિક્ષિત સગા સાક્ષી કરે, તે આશ્ચર્ય લાગે તેવું કહેવાય. આ પ્રસંગ એ જ બતાવે છે કે અભણ માણસ પોતે કંઈ સમજે નહિ માટે કોર્ટ-કચેરીમાં જે રીતે જે લખાતું હોય તે માન્ય રાખવું પડે તે માનસને વશ થઈ જ્યાં સહી માગે ત્યાં મત્તુ મારી આપે છે. તેમ આપણો શિક્ષિત વર્ગ પણ દોરવાતો હોય છે. આરોગ્યની બાબતમાં પણ ડૉક્ટરની સૂચનામાં ભૂલ ન હોય તેમ માની ચાલે છે. તેનો એક હાસ્યાસ્પદ દાખલો ઘણાંના સાંભળવામાં આવ્યો હશે. ડૉક્ટરે દવા હલાવીને પીવી તેમ કહ્યું હતું, પણ એ સૂચના સાંભળનાર દર્દીનો સ્નેહી દર્દીને હલાવીને દવા પીવી તેમ સમજ્યો હતો. આથી બે જણે દર્દીને પગે-માથે પકડીને જોરથી હલાવ્યો પણ કોઈને એમ ન થયું કે દર્દીને વળી આમ હલાવવાની શી જરૂર? ડૉક્ટરે કહ્યું એટલે એમાં ખોટું હોતું હશે?

આ લખાણમાં પણ એવું જ થયું છે. સહી કરનાર બધાં જાણે છે કે લગ્ન થયું નથી. વળી જેનો એફીડેવીટમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે હિંદુ વિધિ નથી કરવાની માટે તો એ અહીં આવ્યા છે. છતાં જે નોટીસ આપવા એ આવ્યા છે, તેમાં આવું લખાતું હશે માટે લખનારે લખ્યું છે એટલે એમાં સહી કરવી રહી! પેલા લખનારે પણ પૂરો વેશ ભજવ્યો હતો કે હવે તમે આ દસ્તાવેજ રજીસ્ટર કરાવવો હશે ત્યારે કરાવી શકશો. અને આ કામગીરી પેટે એણે રૂપિયા પચ્ચીસ લઈ લીધા!

આંધળા અને અર્ધાંધળો બરોબર તેવો કહેવત પ્રમાણે ભણેલો વર્ગ વર્તે તેમાં કોર્ટના કામમાં આપણને સમજ ન પડે તે જૂની ઉપેક્ષાવૃત્તિ જેવા મળે છે અને સામાજિક કાર્યના જ્ઞાનનો અભાવ દેખાડે છે.

સિવિલ મેરેજ કરવા બન્ને તૈયાર થાય છે. પણ તે શું છે અને તે ક્યાં થાય તે અંગે મારા જેવાએ માહિતી આપ્યાં છતાં બીજો સ્નેહી ભોમિયો હોવાના ઉત્સાહમાં ભૂલાં પાડે છે. પણ એમને શંકા ઊભી થતી નથી કે આવું કેમ? વળી જે લખાય છે તે કેટલું બેહૂદું છે તે વિષે પણ કોઈ ને ખૂંચતું નથી.

આ એફીડેવીટ તો જાણે કે ખોટી છે અને લગ્ન થયું નથી એટલે રદ બાતલ જ છે. પરંતુ લગ્ન થયા પછી જે લગ્નમાં એફીડેવીટ સાચી રીતે થતી હશે તેમાં પણ આમાં વાપરેલી ભાષા જ વપરાતી હશે ને? સામાજિક ક્ષેત્રે પહેલાં કરતાં સારી એવી જાગૃતિ આવી છે અને લગ્ન વારસો વગેરેમાં સ્ત્રીના હક્કો માન્ય રાખવામાં આવ્યા છે. છતાં દસ્તાવેજ લખનારાઓમાં એ સુધારાનું કિરણ સુદ્ધાં પ્રવેશ્યું નથી તેમ આ વાંચતાં મને લાગ્યું છે. અને જેમની સુરુચિ જેમની રૂબરૂ સહીઓ થાય છે તેવા અધિકારીઓની કેળવાઈ હોત તો એ પણ લખનારનું ધ્યાન દોરી શકત. જે અધિકારી સહી કરે છે તેને એ લખાણ કેવું હોવું જોઈએ તે સાથે કાયદેસર નિસ્બત નથી, પરંતુ કોઈ ને અકસ્માતથી રસ્તામાં વાગે તો એને દવાખાનામાં પહોંચાડવાની કાયદેસરની શહેરીની ફરજ નથી છતાં જેની નાગરિકતા કેળવાઈ છે તે એ ધર્મ ચૂકે નહિ. એવી જ રીતે જે અધિકારી સહી કરે તેમની સામાજિક રુચિ કેળવાઈ હોત તો એ ચાલી આવતી ભાષામાં સુધારો સૂચવ્યા વિના ન રહે.

યુવક યુવતીને લખી આપે છે કે (તે દસ્તાવેજમાં લખ્યું છે) 'અમો તમોને અમારી ઓરત તરીકે અમારી સાથે રાખી તમારી ઓરત તરીકેની તમામ ફરજો અમો અદા કરવા આથી બંધાઈએ છીએ.' અને તરત આ ફરજો કઈ છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. 'તમોને કોઈ પણ રીતે વગર વાંકે મારઝૂડ કરી ત્રાસ આપીશું નહિ. તેમ જ તમારું મન દુભાય તેવું અમો કોઈ પણ જાતનું વર્તન કરીશું નહિ. અને અમો તમોને જીવતાં પાળીશું અને મુવે બાળીશું, તેવી પાકી ખાત્રી આપીએ છીએ. આમ છતાં પણ જો અમો તમોને કોઈ પણ જાતની કનડગત કરી મારઝૂડ કરી ત્રાસ આપી અમારે ત્યાંથી કાઢી મૂકીએ તો તમો અમારા પાસેથી કાયદેસર ખોરાકી-પોષાકી મેળવવા હકદાર છો.'

આ જ રીતે યુવતી યુવકને લખી આપે છે. તે લખાણમાં લખ્યું છે: 'તમારી ધણિયાણી તરીકે એક હિન્દુ સન્નારીને છાજે તે રીતે તમારી સાથે રહીને તમારી ઓરત તરીકેની તમામ ફરજો અદા કરવાને હું આથી બંધાઉં છું અને ભવિષ્યમાં હું નાસીભાગી નહિ જાઉં તેમ જ તમોને કોઈ પણ પ્રકારે હું દગો નહિ કરું તેવી આથી ખાત્રી આપું છું.'

જુવાન સ્ત્રી પુરુષ લગ્ન કર્યા પછી ઉલ્લાસમાં ને ઉમંગમાં તેને નોંધાવવા જાય—એફીડેવીટ રૂપે—ત્યારે સ્ત્રીને મૂવે બાળવાની ખાત્રી આપવાની જરૂર ખરી? એવા ઉમંગના વાતાવરણમાં મરવાનો અને બાળવાનો ઉલ્લેખ સુરુચિ કેળવાઈ હોય તેને આઘાતરૂપ થઈ પડે: વળી આજે સ્ત્રીના હક્કો સામાન્ય રીતે પુરુષ જેવા કાયદામાં સરખા થયા છે. તે જમાનામાં લખાય કે; 'તમોને કોઈ પણ રીતે વગર વાંકે મારઝુડ કરી ત્રાસ આપીશું નહિ' એ કેટલું વાહિયાત છે? વગર વાંકે મારઝૂડ કરીશું નહિ, તેનો વળી તો અર્થ કાઢવો હોય તો એ ન કાઢી શકાય કે વાંકમાં હશો ત્યારે તો મારઝૂડનો હક અનામત રાખ્યો છે? મારઝૂડ કરી ત્રાસ આપીશું નહિ તેમ લખ્યું હોત તો હજુ ઠીક હતું પરંતુ એની આગળ શરતી ઊભું છે, 'વગર વાંકે' તે જૂના જમાનામાં પુરુષ સ્ત્રીને પોતાની મિલકત માનતો અને તેને મારવાનો પણ હક સમજતો ત્યારે જે ભાષામાં એ બોલતો તેવું આ લખાણ છે. અને તે જ માનસને આધારે સ્ત્રી પાસે લખાવવામાં આવે છે કે, 'હું ભવિષ્યમાં નાસીભાગી નહિ જાઉં.' તો એનો અર્થ એવો કરવો કે સ્ત્રીને ધણીને ઘેર ગમે તેટલો ત્રાસ હોય તો પણ એને નાસી જવાનું નથી? જે એફીડેવીટના પ્રસંગમાંથી આ ઉલ્લેખ થયો છે તે તો જાણે ખોટી અને રદબાતલ છે પરંતુ લગ્ન થયાં

પછી અમુક યુવક યુવતીને આવી રીતે એફીડેવીટ કરાવવાની જરૂર પડે તેણે પણ આવી જાતના લખાણ ઉપર સહી કરવાનો ઇન્કાર કરવો જોઈએ, વળી હિંદુ વિધિ પ્રમાણે કોઈ સંસ્થામાં લગ્ન કરાવવાનો પ્રસંગ આવે છે અને તેમાં માબાપની સંમતિ હોતી નથી ત્યારે સંસ્થા અજાણ્યાં પાત્રો પાસે કોર્ટની એફીડેવીટ માગે છે તેમાં હિંદુવિધિ પ્રમાણે એ પરણવા હકદાર છે તે એમણે કબૂલવાનું હોય છે. તેમાં કરીશી ઉંમર જોઈએ, નજીકનું સગપણ ન હોવું જોઈએ, અને બંનેમાંથી કોઈ પ્રથમ પરણેલ (હયાત પત્ની-પતિ) ન હોવાં જોઈએ આટલી જ સ્પષ્ટતા કરવાની હોય છે.

એ જ રીતે પરણ્યા પછી એફીડેવીટ કરવાની હોય તો લખાણની શરૂઆતમાં બંનેએ પોતાની વિગત આપવાની હોય છે, નામ, ઉંમર, ધંધો, રહેઠાણ, વગેરે. તે પછી બંને રાજીખુશીથી અને સમજપૂર્વક હિંદુ વિધિ પ્રમાણે અમુક તારીખે અમુક સ્થળે હિંદુવિધિથી લગ્નથી જોડાયાં છે તેની કબૂલાત કરવાની હોય છે. આથી વિશેષ કંઈ લખવાનું હોતું નથી. એમાં એકબીજાની ફરજો ગાંડી-ઘેલી કે સાચી પણ જણાવવાની જરૂર નથી. ગાંડી-ઘેલી હશે તો એ કાયદેસર નથી અને હિંદુ વિધિ પ્રમાણે જે ફરજો અદા કરવાની છે તે એમાં નહિ જણાવી હોય તો પણ હિંદુ વિધિના ઉલ્લેખમાં તેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પુરુષ મારઝૂડ નહિ કરવાનું ન લખે તો પણ એ કરી શકે નહિ, તેમ જ એની સાથે રહેવું ત્રાસરૂપ હોય તો એ સ્ત્રીને જુદા રહેવા માટે ખોરાકી આપવા બંધાયેલ છે. લખાણમાં ન લખ્યું હોય તેથી એ હક સ્ત્રીનો જતો રહે છે તેવું નથી. અને જે હક કાયદેસર ન પ્રાપ્ત થતો હોય તેવો લખ્યો હોય તો પણ કોર્ટ તેને માન્ય રાખતી નથી.

મતલબ કે, આવી જાતની એફીડેવીટ કરવાની જરૂર પડે તો શિક્ષિત સ્ત્રી-પુરુષ તે જાતે લખી શકે છે. પરંતુ આજની કોર્ટમાં જે કામની ઢીલ થાય છે તે સંજોગોમાં રોજ ત્યાં કામ કરનાર સાથે હોય તો તરત સહી સિક્કા થઈ જાય છે, તે લાભ ખાતર દસ્તાવેજ લખનાર પાસે ટૂંકમાં એફીડેવીટ કરાવીને રજૂ કરી શકાય. આ સ્થિતિ લખનારા ન જાણતા હોય તેમ હું માનતો નથી, પરંતુ આ એફીડેવીટ જે ત્રણ પાનામાં ભરી છે તે એ રીતે લખાય. તો ત્રીજા ભાગની પણ ન રહે તેવો પૂરો સંભવ છે. એવા ઓછા લખાણના ઓછા પૈસા મળે અને આપનાર પણ લંબાઈ જોઈને દલીલ કરે તે કારણે લાંબી લેખણે કોર્ટમાં લખનારા લખાણ કરતા હોય તો તે માનસ સાવ કાઢી નાખવા જેવું નથી.

કોર્ટમાં બેસી અરજીઓ લખવાનો જે ધંધો કરે છે તેમને કોર્ટમાંથી લાયસન્સ પણ મળે છે. અને તેમને કેટલી રકમ લેવી તેના દર પણ ઠરાવી આપેલા છે. પરંતુ આજે જ્યાં મોટાભાગે તંગીના જમાનામાં ઠરાવેલા દરે ચીજ વસ્તુઓ મળતી નથી ત્યાં ઠરેલા દર લેવાનું માનસ અરજી લખનાર પણ શું કામ રાખે? પરંતુ જેમાં પાંચ રૂપિયાનું વધારેમાં વધારે કામ કહેવાય, વેળાસર ઓળખાણને લીધે અધિકારી પાસે સહી કરાવી આપે તે ગણતરીએ રૂપિયા ૨૫ લઈ લેવા તેને માટે કયો શબ્દ વાપરી શકાય? પરંતુ જ્યાં સુધી આપણો શિક્ષિત વર્ગ આંધળાની માફક દોરવાતો હોય ત્યાં સુધી એનો ઉપાય પણ શું છે?

★

બ્રિટનના ગુનાઓની તપાસ અંગે કાર્ય કરતાં બે વૈજ્ઞાનિકોએ લોહીના જામે તેટલા પણ સૂક્ષ્મ ડાઘ ઓળખી કાઢવાની પદ્ધતિ શોધી કાઢી છે. લંડનના એક તબીબી વિદ્યાલયનાં ડૉ. બાર્બરા રોડ અને કેમ્બ્રિજ વિદ્યાલયના મિ. બ્રાર આર. એ. કૂમ્બે શોધી કાઢેલી આ નવી પદ્ધતિને લીધે એક વાળ પર રહી શકે તે કરતાં પણ ઓછા લોહીના ડાઘ પરથી તે લોહીનો વર્ગ નક્કી કરી શકાશે. આજ સુધી સૂક્ષ્મ ડાઘ પરથી તેમ નક્કી કરવાનું શક્ય નહોતું. બ્રિટનમાં આ ક્ષેત્રમાં છેલ્લાં ૪૦ વર્ષમાં આવી મહત્ત્વની શોધ થઈ નથી.

જિતુભાઈ મ મહેતા

આવ રે વરસાદ

શબ્દોના અજોડ શીલ્પી અને કસબના આગવા કસબીની આ વાર્તામાં વરસાદની વાત તો આવી જ જાય છે. પણ ભારતના સ્વાતંત્ર્ય દિન પંદરમી ઓગસ્ટની વાતને પણ એમની આગવી શૈલીમાં બહેલાવે છે અને એ સાથે તો બીજું એટલું બધું કહી જાય છે કે લેખક ઉપર આપણે વારી જ જઈએ...

એની ઓરડીની ભીંત પરથી ચૂનો એવી રીતે ખરતો કે, જગદીશને એમાંથી કોઈ ને કોઈ આકૃતિ મળી આવતી. ક્યાંક નાકનો આકાર ઊપસે, ક્યાંક મસ્તકનો ઘેરાવો અંકટે, ક્યાંક હડપચી નજરે પડે અને ક્યાંક ચહેરાનો અણસાર અંકાય. જગદીશ ભીંતના એ આકારોને ફાવે તેવાં નામો આપતો. જગદીશની સામે, પળો જે પરપોટા ઊભા કરતી એ પ્રમાણે ભીંતની એ દુનિયા સાથે એ પોતાનો સંબંધ જોડતો.

એની ઓરડીને એ જાતજાતનાં નામો આપતો : ખડખડ પાંચમ...પંચવટી...કષ્ટકુટિર...એ ઓરડીની પર એક રાતે એક નવો આકાર કોરાયો. જગદીશે તરત જ છડી પોકારી :

'પધારો સુંદરી. ભીંત - પર ઘણા મહેમાનો આવ્યા. પણ નારીજાતમાંથી કોઈ આજ પહેલાં ચમક્યું નથી. આપને હું સુંદરી કહીને જ બોલાવું તો ? આપનું સ્વાગત કરવાનું મારું ગજું 'નથી, પણ આપને કોઈ કરોળિયો હેરાન નહિ કરે એની હું તકેદારી રાખીશ. આપના મુખને વાસણમાંથી નીકળતી કોઈ,વરાળ હેરાન નહિ કરે એનું હું ધ્યાન રાખીશ. હું આ ઓરડીમાં કેવી રીતે જીવું છું એની નોંધ, સુંદરી ! તમે રાખશો નહિ. મારી દયા ખાશો તો તમને હું અહીંથી રવાના કરી દઈશ.

'જુઓ, મારી ભીંત પર હું કોઈ નેતાને આવવા દેતો નથી. ચૂનાના પડમાંથી કોઈ ઉપદેશક ભીત પર સ્થાન લેવાની હિંમત કરતો નથી. ભગવાન બુદ્ધને પણ આ ચૂનો તકલીફ આપતો નથી. અમૃતકુંવર કોરનીય આ ચૂનાના પડમાંથી બહાર આવવાની હિંમત ન ચાલે !

'મારી ભીંત ઉપર રંગીલા મામૂલી અવાજ વિનાના માનવીઓ જળવાય છે. સુંદરી ! તમારી નજર ડાબી બાજુએ સંકોરો. એક ફકીર નજરને મળશે. આ ફકીરને ખુદા સિવાયનાં પ્રભુનાં વધુ નામો આવડતાં નથી. જ્યારે એનું મગજ જાય છે ત્યારે જ એ ખુદા પર ખીજ વરસાવે છે.

'એ ફકીરને સરસ ગાતાં આવડે છે. એ મને પ્રેરણા આપે છે અને હું સૉંગ્ઝ ગાઉં છું. સુંદરી ! તમારા અંબોડાના ઉપરના ભાગમાં દૃષ્ટિ પરોવો. એક ગુંડો દેખાશે. આ બદમાશને બધું આવડે છે, એક બદમાશી કરતાં આવડતું નથી. આ ગુંડાએ મને ખાનગીમાં કહી દીધું છે કે, બીજાઓનાં ખિસ્સાં કાતરવાની એની પાસે ધારવાળી છરી નથી, અસ્ત્રો નથી. કારણ કે એનું કાળજું છરીવતી કપાયું છે—એ છરી કોઈ સ્ત્રીની આંખમાંથી ઊકળી હતી અને એ છરીએ બદમાશના દિલનેય કોરી નાખ્યું હતું.

'સુંદરી, તમારે આ મારા ભીંતમિત્રો સાથે હળવુંમળવું ન હોય તો હું તમને રોકવાનો નથી, પ્રિયે ! તમારી એક લટ ઊડે છે એની ઉપર આંખ લઈ જાવ. હા, એ અમારા કવિ છે, ડાળે કોયલ બોલે તો એમની કવિતા મૌન પાળે છે. પણ મોડી રાત્રે દશરથિયું પંખી બોલે તો, એ શાયરી રચે છે. એકવાર એમના પર હું એટલો ખુશ થઈ ગયો કે, મને કવિતા સ્ફૂરી. હું એ કાવ્ય બોલવા માંડ્યો. મેં એમને ચંદ્રક આપી દેવાની ઇચ્છા જાહેર કરી કે, તરત જ અમારા આ શાયરનો ક્રોધ ભભૂક્યો. એને એની કલા માટે ચિહ્નો નહોતો જોઈતો. એણે મને સંભળાવ્યું : મારી કલાનું સોનેરી પ્રદર્શન મને પસંદ નથી.

'સુંદરી ! હવે તમને આ ભીંતના એક ખાસ આદમીની ઓળખાણ કરાવું, એમની દાઢી જુઓ ! કેવું

રૂપ છે ? અમારા એ ખાંસાહેબ છે. એમને ખ્યાલ, ઠુમરી, ટપ્પા, ધ્રુપદ બધી ગાયકી સાધ્ય છે. ચોમુખા ગવૈયા એ છે. હું એમની પ્રેરણાથી એમની ગાયકી ગાઉં છું. સિતાર પણ ગજબ બજાવે છે! અવાર-નવાર અત્તરના ફાયાની ખાંસાહેબ માગણી કરે છે. કોઈ વાર ફૂલ લાવું છું ત્યારે એ ખુશ થતા દેખાય છે.

' સુંદરી ! આ ખાંસાહેબ ભાષા બોલતા નથી એમને જે કાંઈ સમજાવવું છે એ સ્વરથી સમજાવે છે. ચોમાસાની એક રાતે વીજળીની તેજ તાન વચ્ચે આકાશમાંથી વરસાદ વરસતો હતો ત્યારે એમના સાજે કોઈને સાદ દીધો. એ નામ જરૂર કોઈ સ્ત્રીનું હતું. ખાંસાહેબ શું એ સ્ત્રીનો વિજોગ ઉજવતા હતા? મેં પૂછ્યું પણ ઉત્તર મળ્યો નહિ.'

અને જગદીશની આંખ જ્યારે ભારે થઈ ત્યારે આકાશમાંથી વરસાદ વરસવો શરૂ થયો. તંદ્રામાં જગદીશે વરસાદનું સંગીત સાંભળ્યું. ભીની હવા ઓરડીમાં ફેલાઈ અને જગદીશને નીંદરે એના ભણી ખેંચી લીધો.

આકાશ ગંભીર બન્યું. વાદળાંમાંથી પાણીની ધાર જમીન પર પછડાવા લાગી. સથવારો ટાળીને અલગ થયેલાં વાદળાં એક થયાં, એકમીજામાં ભળી ગયાં અને આકાશમાં કાળી પાટી જળવાઈ. એ કાળી પાટીમાં વીજળીએ દૂધિયા કાંકરાના જેવા અક્ષરો આંક્યા, વીજળીને એકડો લખતાંય આવડ્યું નહિ! એ તો વળવળીઆં કરવાનું જ શીખી.

જગદીશના મુખમાં સીધેસીધું પાણીનું ટાઢું ટીપું પડ્યું. પહેલું ટીપું સલામત રહ્યું. વધુ ટીપાં પડ્યાં. જગદીશ જાગી ગયો. એના હોઠ પર પાણી પડ્યું. જગદીશનું મન બોલી ઊઠ્યું :

' આપણને કોઈ પાણી પાતું નથી. આકાશ, તારા ગોળામાંથી મને તેં પાણી પીવડાવ્યું...તારો આભાર માનું. માનું દૂધ મેં પીધું છે કે નથી પીધું એની મને ખબર નથી પણ વાદળી, તને આ થતાં આવડ્યું. તારાં કાળજાનું હીર તેં મારે મોંએ મૂક્યું!...

પણ વરસાદનું જોર વધ્યું. જગદીશને જગ્યા ફેરવવી પડી. એની ઓરડી કાણી હતી. ઓરડીની બધી જમીન પર પાણીની નિશાની થઈ. આમાંથી બચવું કેમ? મોડી રાતે બહાર પણ ક્યાં જવું? જગદીશ ત્યાં એક ખૂણામાં બેસી રહ્યો. ટૂંટિયું વાળીને એણે આ પ્રવાહી જગતથી આઘે રહેવાનાં ફાંફાં માર્યાં. જગદીશ અંધારામાં બોલ્યો :

' સુંદરી, જુઓ ને! ઓરડીની આવી જાહોજલાલી તમે ક્યાંય દેખી છે?'

*

જયંત જ્યારે જગદીશને મળવા આવ્યો ત્યારે જયંતે આવીને જાતજાતની વાતો કરી, નગરના રૂપેરી પરદાની વિગતો રજૂ કરી. નૌશાદ, રાજકપૂર, નરગીસ, નીતિન બોઝ, જેન કાફ્કા, ગાંધીજીની જીવનકથાની ફિલ્મ...એ વાતો પૂરી થઈ.

દેશમાંથી મકરંદનો પત્ર આવ્યો હતો. મકરંદ એના દિવસોનો દેશમાં ધુમાડો કરતો હતો એવો અભિપ્રાય જયંતે પ્રગટાવ્યો. મકરંદનું વેવિશાળ થયું હતું તોય એ લગ્ન કરતો નહોતો. જયંતે એની ટીકા કરી. પછી જયંતે અખબારો અને બનાવોની ડાળ ઝુલાવી. જગદીશ બધું સાંભળી રહ્યો. જગદીશ એના જયંતને ઓળખતો હતો. જયંત કોઈ ખાસ વાત માટે આવ્યો હતો. પણ એ વાતનો એ ઉચ્ચાર કરી શકતો નહોતો.

આખરે જયંતે આ વખતના આકરા ચોમાસાની વાત કરી એના સંસાર પર નિશ્વાસ નાખ્યો. જગદીશને લાગ્યું કે હવે જયંત મુદ્દા પર આવતો હતો. અચાનક જયંતે એક માગણી કરી :

' જગદીશ, મને શરમ આવે છે પણ ગમે ત્યાંથી આજે તું મને દસ રૂપિયા આપ. તારો જૂનો હિસાબ હું ચોખ્ખો કરી શક્યો નથી. પણ આ દિવાળીએ બોણી મળશે એમાંથી હું તને પાઈએ પાઈ ચૂકવી આપીશ.'

કશી પણ દલીલ વિના જગદીશે એના ખૂલતા

ડગલામાંથી દસની નોટ કાઢી આપી. જયંતને ખ્યાલ નહોતો કે, એ કાગળના કટકા વિના જગદીશ રીતસર ખાઈ શકે તેવી હાલતમાં નહોતો.

એક માગણી પછી જયંતે બીજી માગણી રજૂ કરી: 'મારી ઓરડી આખી ચૂવે છે. તને વાંધો ન હોય તો અમે તારી ઓરડીમાં ફેરવી નાખીએ.'

જગદીશે હસીને જણાવ્યું: 'મને વાંધો નથી. પણ મારી ઓરડી તારી ઓરડી સાથે આ બાબતમાં શરત માંડી શકે તેવી છે.'

જયંતના મોં પર એક વિચિત્ર ભાવ પ્રગટ્યો. એણે જરા તણાઈને કહ્યું: 'રમાએ મને આ સૂચના કરી.' જગદીશે તરત જ જણાવ્યું: 'રમાભાભીને મારી ઓરડી આટલી બધી ચૂવે છે એનો ખ્યાલ ન હોય...'

જયંત વધુ રોકાયો નહિ. જગદીશે એને રોક્યો પણ નહિ. જયંત ગયો અને થોડા સમય પછી જગદીશ પણ એની ઓરડીને તાળું દઈને બહાર નીકળ્યો. જે ઓરડીમાં વરસાદ ઊતરી જાણતો હતો, જે ઓરડીને 'ખડખડ પાંચમ'નું નામ મળ્યું હતું એવી ઓરડીની ચાવી ગજવામાં નાખતાં જગદીશને જાતજાતના વિચારો આવ્યા: 'મારી આ પંચવટીની મિત્રો અદેખાઈ કરે છે. આ અદેખાઈનું નિશાન પણ અજબ છે!

*

જયંતે ઘેર પહોંચીને રમા આગળ એનો જગદીશ સામેનો રોષ પછાડ્યો: 'લે! લેતી જા. જગદીશે એની ઓરડી આપવાની સેઈ ઝાટકીને ના પાડી. તારે ત્યાં રહેવાનો ઊડિયો હતો ને!' જગદીશ સામેનાં આ બાણો રમા પર શીદને ફેંકાતાં હતાં એ રમા સમજી શકી નહિ.

રમાએ શાંતિથી શબ્દો સેરવ્યા: 'જગદીશની ઓરડી પર આપણો કોઈ અધિકાર નથી. એમને એકાંત જોઈએ ને! જગદીશ ના પાડે એમાં આપણે ક્રોધે ભરાઈએ એ ખોટું છે.'

જયંત ભભૂક્યો: 'જગદીશ તારો પ્રભુ છે, એનું તું સાંભળે શેની?'

આ શબ્દો પછી રમા એકદમ મૂગી થઈ. જયંતે જગદીશ પાસેથી દશ રૂપિયા લીધા હતા, એ હકીકતને જયંતે જીભ આપી જ નહિ. રમા એક ઉચાટ એના મનમાં ઘૂંટી રહી: 'એમના મગજનો વાંક છે? બે છોકરાં...હું...એમનો ટૂંકો પગાર...અને આકરું કામ...'

પછી તો જયંત પરવારીને બહાર ગયો. જયંતને જ્યાં ત્યાં એની સામે શત્રુવટ ખેલનારી સામગ્રી જ અનુભવાતી. અકસ્માતથી એનું ધોતિયું ફાટે તો એ એની સામેના દુશ્મન સંજોગો પર એ રીસ ઉતારતો. વરસાદમાં એની જૂની છત્રીનો સળીઓ નીકળી આવે તો, જયંત ચોમાસાને પણ બે ચાર ગાળો દઈ દેતો. વસમા સમયની ઝીંક ઝીલવાની એનામાં શક્તિ રહી નહોતી.

એક દિવસ એ જ્યારે કચેરીમાં બેઠો હતો ત્યારે એના મેજ આસપાસ કચેરીના બીજા માનવીઓ એકઠા મળ્યા. તેઓએ પંદરમી ઑગસ્ટની રજાની ગુલાબી કલ્પનાઓ ઉપસાવવા માંડી, પણ આ આનંદ વધુ જળવાયો નહિ. કચેરીના મુખ્ય આદમીએ જણાવ્યું: 'આપણી કચેરી બંધ રહેશે પણ આપણું કામ બહુ ચડી ગયું છે. એટલે તમે આવીને ચૂપચાપ કામ કરજો. ને સાંજે વહેલા ચાલી જજો.'

આ અશુભ સમાચારમાં જયંતનું મન તરતું હતું ત્યાં એને બોલાવવા કોઈ માણસ આવ્યો. જયંત બહાર ગયો. એની ઓરડીના 'શેઠ' પોતે બહાર ઊભા હતા. જયંતે પૂછ્યું: 'અહો! તમે ક્યાંથી? આવો, અંદર આવો.'

'શેઠ' અંદર ગયા નહિ. જયંતને એણે થોડા શબ્દોમાં કડક ઉચ્ચારથી જણાવી દીધું: 'તમારી ઓરડી તમારે વહેલામાં વહેલી તારીખે ખાલી કરવાની છે. સુધરાઈએ એ મકાનને પાડી નાખવાનો ચુકાદો સંભળાવ્યો છે. મને લાગે છે કે, તમારે પંદરમી

ઓગસ્ટની ૧૫મી હશે તો એ જ દિવસે ઓરડી ખાલી કરી નાખો.'

જયંત વધુ બોલે તે પહેલાં 'શેઠ' ઊપડી ગયા અને તે સાંજે જયંત ઘેર ગયો ત્યારે એની પુત્રી આંખ ચોળતી રોતી હતી, પુત્ર ઊંઘી ગયો હતો. રમા પાસે જઈ ને જયંતે ધારવાળા શબ્દો રજૂ કર્યા: 'પંદરમી ઓગસ્ટે આ ઓરડી ખાલી કરવાની છે. સુધરાઈ આ મકાન પાડવા માગે છે.'

રમાની આંખ પર આ ભવિતીએ અસર કરી. એ આંખે એક ઝેરી સાપ દોટ દેતો દેખ્યો હોય એવી રીતે રમાની આંખ ફાટી ગઈ. એક અરેરાટી હોઠમાંથી વેરાઈ પડી. રમાની આ વેદનામાં સાથ આપવા જયંત તૈયાર નહોતો.

*

ચોમાસામાં મુંબઈની સાંજ, કોઈ ચીતારાનું સ્વપ્ન ચોરીને ચટક મટક થાય છે. રંગોના નકરા થાંભલા નહિ પણ અવનવા રંગીન આકારો આકાશમાં ઝૂલે છે. ચંપાનો પીળો રંગ એક કોરને રંગે છે. ને તરત જ ગુલાલનો છંટકાવ ટલમલે છે, એ છેડા સાથે ભૂરા રંગવાળું સફેદ પોત સંકળાય છે. શહેરની જમીન પર કુરૂપ જાગતું હશે પણ શહેર માથેના મોસમી આકાશમાં રૂપનાં ઘેન ઊછળે છે. માથા પર આવી સાંજ લઈને રમા જગદીશની ઓરડીએ આવી. બારણાને ધક્કો માર્યો. જગદીશને લાગ્યું કે પવનનું અડપલું હશે. એણે એના પુસ્તકમાંથી મોં ઊંચું નહિ...ત્યાં તો અંદર રમા આવી ...જગદીશ જરાક હેબતાઈ ગયો.

'તમારું કામ પડ્યું છે.' આટલું કહીને રમા બેસી ગઈ. રમા આજ શોષવાતી હતી. એને શબ્દો જડતા નહોતા. જયંતના છાના આક્ષેપો, ટાઢા મેણાની યાદ રમા પર આ ઘડીએ ધસી આવ્યાં. એનો સ્વાભાવિક તોર એ ભૂલી ગઈ.

જગદીશે આટલું જ કહ્યું: 'તમે જરા બેસો. શાંત થાવ. મારે ક્યાં ઉતાવળ છે? હું તો અહીં જ જડાયેલો છું.' એની જરાયે ઇચ્છા નહોતી પણ જગદીશથી એક નિશ્વાસ છૂટી પડ્યો. રમાની સહાનુભૂતિનું આ પરિણામ!

કશા હેતુ વિના નિર્દોષતાથી જગદીશે સવાલ કર્યો: 'રમાભાભી, તમારી વય કેટલી હશે?'

રમાએ જવાબ વાળ્યો: 'તમારી વયથી ઘણી મોટી ...મરવા જેવડી મારી ઉંમર છે, જગદીશ.'

'તમે ધારો છો એટલું સહેલું મોત નથી. માણસને ટટળાવવાનો યમરાજને શોખ છે.'

'જીવનમાં વગર દોરડે લટકવું પડે એના કરતાં મોતની ફાંસી રૂડી.'

'મોત ફાંસી નથી. એ તો ફૂલમાળા છે.'

રમાના નયનમાં આ ફૂલમાળાના ઉલ્લેખથી રાતાં ફૂલના રંગ જેવા દોરા ફૂટ્યા. તરત જ જગદીશે વિષય બદલ્યો:

'રમાભાભી, તમે, જે કામે આવ્યાં એ કામની વાત જ આપણે ભૂલી ગયાં.'

પછી તો, રમાએ આસ્તે આસ્તે ઓરડીની વાત કરી. પંદરમી ઓગસ્ટ સુધીમાં ઓરડી ખાલી કરવાનો મર્મ સમજાવ્યો. હવે શું કરવું એનો વિચાર બન્ને જણ કરતાં હતાં ત્યાં મૂશળધાર વરસાદ ચાલુ થયો. અજગર જેવા ઘોરીઆના ફૂંફાડા ઝબક્યા.

જગદીશની ઓરડીમાં પાણીની ધાર પછાડીઓ ખાઈ રહી. ઓરડીની બહાર નીકળાય તેમ નહોતું એટલો બધો વરસાદ પડતો હતો. રમા પર પાણી છંટાયું. જગદીશે રમાને એક ખૂણામાં બેસી જવા કહ્યું. ત્યાં પ્રવાહી બાણનો મારો જરા ઓછો હતો.

રમા ત્યાં સંકેલાઈ. જગદીશ તો એના ચોતરામાં જ બેસી રહ્યો. ત્યાં તો બાણાવળીની જેમ વરસાદ પાણીનાં તીર ફેંકતો હતો. રમાએ આંગળીથી જગદીશના કાનને સંકોર્યા: 'તમે મારી બાજુમાં બેસો. અહીં પાણી ઓછું ટપકે છે.'

જગદીશ અને રમા પાસે જ બેસી રહ્યાં, એક ડાળ પર વરસાદમાં બે પંખીઓ એકબીજાને અડકીને બેસે,

એકબીજાની હૂંફમાં બેસે એમ આ બે જણાંને ચોમાસાંએ રોપી દીધાં.

અંધકાર...વીજળી...ગર્જના...અને ધોધમાર પાણી. તોફાન, વધુ ને વધુ તોફાન ગાજી ગયું. વરસતા વરસાદે સૂરીલું પંખી બોલે એમ રમાએ બોલી સંભળાવી : 'એમને મનમાં એમ થાય છે કે, તમે અને હું ગાઢ મિત્રો છીએ.'

'તમને પોતાને એમ નથી લાગતું ?' જગદીશે વીજળી ફેંકી.

'એમ નથી. પણ જયંતને આની ઈર્ષા પીડે છે. એ માને છે કે...મારે...તમારી સાથે ..'

જગદીશે રમાનું એ વાક્ય પૂરું થવા દીધું નહિ : 'જયંત આજેય નાદાન છે. આજના સંજોગોને એ આરોપી જાણતો નથી. મારું વલણ એને હમેશાં રંજાડે છે. મારી વિચિત્ર શાંતિ એને બાવરો બનાવે છે. એણે જે તરંગો સંઘરેલા એના કરતાં જુદી જાતનું જીવન એ જીવે છે. મને જયંતનાં મેણાંની પરવા નથી....'

કડાકો થયો. ઓરડી ઘડી બે ઘડીમાં ભાંગી જશે એવી લાગણી થાય, કડાકો એવો કડક્યો. રમાએ ભીનાશ પાથરીને જગદીશનાં ઉરની વાત જાણવાની તરકીબ કરી : 'જાળવવું જોઈએ એવું તમારું માન સંજોગોએ પણ ક્યાં જાળવ્યું છે ? તમારાં સ્વપ્નાંની મને થોડી ખબર છે. એક ગામનાં આપણે છીએ... આપણે ત્યારે પાડોશમાં રહેતાં એટલા માટે હું આ નથી કહેતી. પણ તમારા પ્રદેશને હું થોડોક ઓળખી શકું છું.'

બન્નેએ વાતો કરી. વાદળાંઓએ પણ આકાશમાં વાતો કરીને વીજળીની દોરીએ એ વાતો પરોવી. ધીરે ધીરે વરસાદનું જોમ પાતળું થયું. અને રમા ઘેર જવા ઊભી થઈ. જગદીશ પણ સાથે જવા તૈયાર થયો. ઓરડીની બહાર બન્ને નીકળ્યાં ત્યાં જ જયંત મળ્યો. જયંત સાવ પલળી ગયો હતો. એ ક્રોધમાં હતો કે ચિંતામાં ડૂબેલો હતો એ તારવવું અઘરું હતું. જગદીશે સ્વાસ્થ્ય જાળવીને સાફ અવાજે જણાવ્યું : 'હવે મારે આવવાની જરૂર નથી. કેમ જયંત ? આ સાલનું ચોમાસું ગંભીર થવા માગે છે. ક્યારે મળીશ ?'

જયંતે જવાબ આપી દીધો. જગદીશ એની ઓરડીમાં એકલો પાછો ફર્યો. રમા અને જયંત માર્ગ પર સર્યાં. અને વરસાદ રહી ગયો. માર્ગ પર પાણીઓ દોડતાં હતાં એનો વેગ ઓછો થયો.

*

જગદીશને નવાઈ લાગી કે ગુજરાતના એક સાહિત્યકાર એની ઓરડીએ પધાર્યા. સાહિત્યકારે એમની સાથેના ગ્રંથને સારી જગ્યા પર મૂક્યો એટલે તરત જ જગદીશ ટહુક્યો : 'આ ઓરડીમાં સૌથી સારી જગ્યા એટલી જ છે. તમારો ગ્રંથ ત્યાં જ રાખો. એને આંચ નહિ આવે.'

સાહિત્યકાર માંડમાંડ હસ્યા : 'જગદીશ, તારી બોલી એવી ને એવી રહી છે. હું તો તને વર્ષોથી કહું છું કે તું ગુજરાતને થોડાં પુસ્તકો આપ. એટલો સમય ન હોય તો તારા લેખો આપ. મારું માસિક છે ને ! તંત્રી તરીકે જરૂર હું તારા લેખોને ન્યાય આપી શકીશ.'

'મારી વાત તું નોંધી લે. હું પુસ્તકો લખવાનો નથી. ને લખું તો છપાવવાનો નથી. હું નહિ લખું એથી ગુજરાત જરાય કોચવાય તેમ નથી. યાર, સાહિત્ય એ કાંઈ કુરમુરાની અડાળી છે ? એ કાંઈ રાયસ્ચીતું છે ? એ શું રેડિયોની પેટી છે ! એ શું એકબીજાના સ્વાદ માટેની પાનસોપારીની રકાબી છે ? એ શું શયનખંડને અર્થે આપની શક્તિની ગોળી છે ? એ કંઈ સુપરફાઈન ધોતીજોટો છે ? એ શું પ્લાસ્ટીકના ચંપલ છે ? સાહિત્ય કાંડાની નાજુક ઘડિયાળ છે ? સાહિત્ય વિના ગુજરાતને બરાબર ઊંઘ આવે છે. ગુજરાતને એના વિના બરાબર ઓડકાર આવે છે. ગુજરાત માટે આટલો ફફડાટ તું નાહક કરે છે !'

'તારી આ શૈલી જરા પડતી મેલ, હું એક ખાસ

કામે આવ્યો છું, હવે વધુ દિવસો રહ્યા નથી. ચપટીમાં પંદરમી ઑગસ્ટનો દિવસ ઊગી જશે. ને એ દિવસે મારા માસિકનો દળદાર ખાસ અંક પ્રકટ થશે. એમાં મેં ખાસ તારે માટે બે પાનાં રાખ્યાં છે. તું મને આઝાદીને લગતી એક સુંદર વાર્તા લખી દે. આ વખતે જરૂર હું તને આ આઝાદીનાં લખાણ માટે રોકડા દશ રૂપિયા આપીશ.’

જગદીશે એ યોજનાનાં પાણી ડહોળ્યા વિના પૂછ્યું: ‘અચ્છા, તારે કેવા પ્રકારની વાર્તા જોઈએ છે?’

સાહિત્યકારને હવે રસ પડ્યો: ‘જેમાં ભારતની સ્વતંત્રતાનાં ગુણગાન હોય! જેમાં ગુલામીનાં બંધનો તૂટ્યાં એનો આનંદ હોય. જેમાં પંદરમી ઑગસ્ટના શુભ દિનનો મહિમા હોય. જેમાં ભારતની જનતાનો અખંડ ઉલ્લાસ હોય...’

સાહિત્યકારની સામે જગદીશ જોઈ જ રહ્યો. અને અવાજને જરા સમારીને બોલ્યો: ‘ધાર કે આ વાર્તામાં આજના જીવનના કપરા લીસોટા હોય તો. સ્વતંત્રતાની તારી કોયલ એમાં ટહુકતી ન હોય...’

સાહિત્યકારે જગદીશના બોલને છંટકારી કાઢ્યો: ‘તો મારે એ ન ચાલે? તને ખબર છે, મારા ગ્રાહકો કોણ છે એ? દેશના કોંગ્રેસી નેતાઓ લવાજમ ભરીને મારું માસિક મંગાવે છે...ને તેમની ભલામણને લીધે તો પુસ્તકાલયોમાં મારું માસિક ચાલુ થયું છે. જગદીશ! મારે જીવવું છે. ઘર ચલાવવું છે. તારી માફક હું એકલાં પુસ્તકો વાંચીને બેસી રહી શકું નહિ. મારી તો તારે માટે પણ એ સલાહ છે કે, થોડી કમાણી કર. આપણા વહીવટનો યશ એકઠો કર. એમાંથી તું ઊંચો આવીશ. બે પૈસા દેખીશ...

જગદીશ એટલું જોરથી હસ્યો કે, સાહિત્યકાર મૂગા થઈ ગયા. અને જગદીશની ઓરડી છોડવા માટે એ ઊભા થયા. જગદીશે કહ્યું ‘પધારજો’...અને સાહિત્યકાર ઝોળીમાં પુસ્તક નાખીને જગદીશની નજરથી છેટા થઈ ગયા.

* * *

ચૌદમી ઑગસ્ટની રાતે જગદીશે એની ઓરડીના ભીંતપરના મિત્રમંડળ સાથે સંવાદો માંડ્યા:

‘સુંદરી, સાંભળ્યા આપણા સાહિત્યકારને? સુંદરી, તમે રમાનું ઉર વાંચી શક્યાં? વરસોથી મથામણ કરું છું. પણ રમાનું ઉર ઉકલાતું નથી.’

અરે! આ શું? સુંદરી જેવો ભીંત પર આકાર હતો એમાંથી એકાએક ચૂનો ખર્યો. અને સુંદરીનો આકાર ટળી ગયો.

‘સુંદરી તમેય ગયાં? ઠીક કર્યું ફકીર! સાંપ્રાત આપ પણ પધારો, સંગીતકાર, આપનો જલસો પણ બીજે આદરો. બદનાશ! તું રોકાજે. મને તારી જરૂર છે.’

કલાકો ઓગળ્યા. ઝરમર વરસાદ જમીનને આંબવા લાગ્યો. જગદીશ વિચારે ચડ્યો. કાગળ લીધો. કલમ પકડી. સાહિત્યકારના શબ્દોએ એને હડફે ચડાવ્યો. સાહિત્યકાર જો વધુ રોકાયા હોત તો એમણે જરૂર કહ્યું હોત કે ભારતની સ્ત્રીના કપાળ પર આઝાદીએ સૌભાગ્યનો ચાંદલો કર્યો હતો. જગદીશના મનની આંખ એ ચાંદલાની કલ્પનામાં ઘુમરીઓ ખાઈ રહી ચક્કર ચક્કર...રાતો ચાંદલો...કંકુની ફેરફૂદડી...રાતાં ફૂલની પાંખડીઓ વમળમાં ફરી ગઈ...રમાનો ચાંદલો ઊગી ગયો...એવી નારીઓનો ચાંદલો ચોરાઈ ગયો... બાળકોની ચીસ ઊપડી...કંકુ અને લોહી એકમેક થયાં. આઝાદી અને ગુલામી અફળાયાં...એક થઈ ગયાં... ભૂખમરો...નાગાં માનવીઓ અને સ્વરાજના મોટા અક્ષરો ચક્કર ચક્કર ફરવા માંડ્યા.

જગદીશ અકળાયો. એણે એક વાર્તા માંડી. જે વાર્તા પ્રગટ કરવાની એક સાહિત્યકારે મનાઈ કરી હતી એ વાર્તાની કલ્પનાએ જગદીશના મનને ચૂમી લીધું. જગદીશે એ વાર્તાનું મથાળું બાંધ્યું: ‘મેશનો ચાંદલો.’ મંગળ જીવનનું કંકુ સ્વરાજની કંકાવટીમાં એને દેખાયું નહિ.

એમાં તો મેશ ભરી હતી. અને મેશના આ ચાંદલાની પ્રશંસા થતી હતી. દંભની આ નોબતને જગદીશે

ચુનીલાલ મડિયા

જખમી શિકારી હેમિંગ્વે

વિશ્વ વિખ્યાત અમેરિકન નવલકથાકાર અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વેને અંજલિ આપતો આપણા જાણીતા સાહિત્યકારે લખેલો આ લેખ રસપ્રદ અને માહિતીપ્રદ પણ એટલો જ છે જેથી દરેકને વાંચવો અને વિચારવો ગમે...

વર્ષો પહેલાં અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વેની જીવનકથા વાંચતી વેળા એક સાવ સામાન્ય છતાં રસપ્રદ વિગત યાદ રહી ગયેલી. બાળક હેમિંગ્વેને બે વર્ષની ઉંમરે એના પિતાએ માછલાં પકડવાનો સળિયો આપેલો. અને આઠમે વર્ષે તો ખેલાડી પિતાએ બાળકના હાથમાં બંદૂક પકડાવેલી. (પિતાએ પોતે તો બંદૂકની ગોળી ખાઈને આત્મહત્યા કરેલી.)

અને હવે અખબારોમાં સમાચાર વાંચ્યા કે આ જુલાઈની બીજી તારીખે બંદૂક સાફ કરતાં કરતાં જ બાસઠ વર્ષના બુઝર્ગ લેખક અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વે અકસ્માતમાં માર્યા ગયા છે. કહેવાય છે કે બંદૂકમાંથી આકસ્મિક ગોળી છૂટી અને હેમિંગ્વે ઢળી પડ્યા.

કોઈ સનસનાટીભરી વાર્તા વાંચતા હોઈએ એવી આ વીગતો છે, ખરું ને? પણ એ સાવ સાચી છે. જીવન અને મૃત્યુની બે સમાન્તર કેડીઓ ઉપર જ હેમિંગ્વેએ આયુષ્યની યાત્રા ખેડેલી. બલકે, જીવન કરતાંયે મૃત્યુ સાથે એને વધારે ઘરોબો હતો.. જિંદગી કરતાં મોત જોડે એણે વધારે મહોબત કરેલી. આજથી આઠેક વર્ષ પહેલાં, ૧૯૫૩ના જાન્યુઆરીના આવા જ એક રવિવારે સમાચાર આવેલા કે આફ્રિકામાં કિલિમાન્જારો પર્વત નજીક વિમાન તૂટી પડતાં અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વે માર્યા ગયા છે. આ સમાચારે દુનિયાભરમાં સન્નાટો ફેલાવી દીધેલો. હેમિંગ્વેના જીવન અને સાહિત્યને અંજલિ આપતી મૃત્યુનોંધો છપાઈ ગયેલી. અને પછી બીજા સમાચાર આવેલા કે હેમિંગ્વે હજી જીવતા છે. એક નહિ પણ બબ્બે વિમાની હોનારતોમાંથી પણ હેમિંગ્વે હેમખેમ ઊગરી ગયા છે. અને પોતે પોતાની જ અવસાન–નોંધો અને અંજલિઓ રમૂજપૂર્વક વાંચી રહ્યા છે.

દુર્ઘટનામાં—પણ પાછી આવી સુખદ ઘટનાનો સંભવ

કાગળ પર ઉતારી.

પંદરમી ઓગસ્ટના દિવસ પર એની કલમ આવી અને એની સ્મૃતિમાં સબાકો થયો : જયંત અને રમા એની ઓરડી નહિ છોડે તો એને 'શેઠ' હેરાન કરશે...

જગદીશે એની લખેલી વાર્તા ફાડી નાખી. મેશનો ચાંદલો ચીરાયો. અને જગદીશે એક ચિઠ્ઠી લખી :

'ભાઈ જયંત,

આ ઓરડી હું તારે માટે રાખતો જાઉં છું. હું બહારગામ જાઉં છું. મારી ચિંતા કરશો નહિ. આ સાથે ઓરડી ને કૂંચી મોકલું છું. રમાભાભીને મારા વતી યાદ કરજે.

જગદીશ.'

અને પંદરમી ઓગસ્ટના શુભ દિવસે જયંતને જગદીશની આ ચિઠ્ઠી મળી. જયંત રાજી થઈ ગયો. રમાને એણે ચિઠ્ઠી વાંચવા આપી. રમાએ એ ચિઠ્ઠી વાંચી અને એ ચિઠ્ઠી રમાએ એના કબાટમાં જાળવી રાખી.

રમાના કાનમાં ભણકારા વાગતા હતા. એ તોફાન. એ વરસાદ. જગદીશની ઓરડીનો એ ખૂણો. જગદીશનો સંગાથ. રમા એ સ્મરણોમાં તરતી હતી ત્યાં અવાજ આવ્યો. જયંતે જાહેર કર્યું :

'આજે કચેરીથી હું વહેલો આવીશ. આજે આપણે ફરવા જશું. પછી આપણી ઓરડી ફેરવવાની યોજના કરશું.'

જગદીશની ઓરડી ખરી પણ એમાં જગદીશ નહોતો. જગદીશની વાતો નહોતી. માત્ર જગદીશની માણસાઈ જ પાછળ રહી હતી.

★

આ વેળાનો અકસ્માતમાં રહ્યો નથી. પોતે જીવનમાં કદી નહોતી અનુભવી એવી શાંતિમાં હેમિંગ્વે સદાયને માટે પોઢી ગયા છે.

મૃત્યુનો અનુભવ હેમિંગ્વે માટે કાંઈ નવોસવો નહોતો. યુગાન્ડા નજીક બબ્બે વાર વિમાની હોનારતમાંથી બચી ગયા પૂર્વે પણ છેક પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ વેળા ૧૯૧૮માં ગોઠણ ઉપર બોમ્બ વાગતાં પગમાં બસો કરચો પેસી ગયેલી એમાંની એક તો રહી રહીને ત્રીસ વર્ષે બહાર આવેલી બંને વિશ્વયુદ્ધોમાં તથા સ્પેનના આંતરયુદ્ધમાં આ સાહિત્યકારે મૃત્યુદેવની સંહારલીલા તો નજરોનજર નિહાળેલી. પોતે બે દાયકાથી જ્યાં સ્થાયી વસવાટ કરતા હતા એ હવાના (ક્યુબા) ખાતેની સૈકાજૂની ઇમારતમાં સંખ્યાબંધ પ્રાણીઓનાં માથાં મસાલા ભરીને ગોઠવી રાખેલાં, આ મસ્તકો, હેમિંગ્વેએ પોતે જ શિકાર દરમિયાન સંહારેલાં પ્રાણીઓનાં હતાં. મૃત્યુને દિવસે પણ, પોતે શિકારે જવા માટે જ બંદૂક સાફ કરી રહ્યા હતા. સંહાર અને મૃત્યુ જોડે આ સાહિત્યકાર જાણે કે સંતાકૂકડી રમી જ રહ્યા હતા. પિતાએ બાળપણમાં આપેલ બંદૂકની જેમ જ પેલા 'ફિશીંગ રોડ' નો પણ લેખકે બહોળો ઉપયોગ કરેલો. કેરિબિયન સમુદ્રમાંથી માછલાં પકડવામાં એમણે વાર્તાલેખન જેટલો જ પરિશ્રમ કરેલો. ક્યુબામાં તો આજે અમુક ઓલાદની માછલીઓનાં નામકરણ હેમિંગ્વે ઉપરથી થયાં છે. લેખકનો આવો જ બીજો એક વ્યાસંગ 'બુલ-ફાઈટ'નો, ગોધા-લડાઈનો હતો. સ્પેનવાસીઓએ વિકસાવેલી, શ્વાસ થંભાવી દેનારી આ રમતમાં હેમિંગ્વેને મનોરંજન સાંપડતું. જીવસટોસટનાં જોખમોવાળી એ લડાઈમાં હેમિંગ્વે પોતે એક ગોધલાને શિંગડે ઘવાયેલા પણ ખરા.

૭ દાયકાની આવરદાનો ઘણોખરો ભાગ આ રીતે મૃત્યુનું સંવનન કરવામાં જ વિતાવનાર સાહિત્યકારની સરજતમાં મૃત્યુ પ્રમુખપદે રહેતું હોય એમાં કાંઈ અચરજ ન કહેવાય. વીસમે વર્ષે ઇટલીના એ રણમેદાનમાં જ મૃત્યુ પ્રમુખપદે રહેતું હોય એમાં કાંઈ અચરજ ન કહેવાય. વીસમે વર્ષે ઇટલીના એ રણમેદાનમાં જ મૃત્યુની ચોટ તો હેમિંગ્વેએ અનુભવી જ લીધેલી. બાકીના ચાર દાયકા એણે એ અનુભવને વાગોળવાનું જ કામ કર્યું. સંભવ છે કે હિંસા અને મૃત્યુના આલેખનમાં એને જીવનની સરજત જેવો જ અનુભવ થતો હોય. એની વાતો 'નવલકથામાં પહેલી નજરે દેખાતા હિંસા અને મૃત્યુની પાછળ જીવનની એક શ્રદ્ધાસભર ફિલસૂફી નિહાળવાના પણ પ્રયત્નો થયા છે. પુલિટ્ઝર અને નોબેલ ઇનામો મેળવનાર નવલકથા 'ઓલ્ડ મેન એન્ડ ધ સી'ને હેમિંગ્વેનું પોતાનું જ શ્રદ્ધાખત ગણવામાં આવે છે. 'માનવી પરાજિત થવા નથી નિર્માયો. માનવી ખતમ થઈ જાય પણ પરાજિત ન થાય' એ આ પશીદાળી નવલકથાનો સૂર છે.

સર્જકની ઉત્તમોત્તમ કથા તો એની આત્મકથા જ હોય, હેમિંગ્વેનું પોતાનું પ્રતિબિંબ એના ઘણા કથાનાયકોમાં જોવા મળે છે. 'ટુ હેવ એન્ડ હેવ નોટ'નો મોર્ગન, કે 'ફોર હુમ ધ બેલ ટોલ્સ'નો નાયક રોબર્ટ જોર્ડન 'એક્રોસ ધ રિવર એન્ડ ઇન્ટુ ધ ટ્રીઝ' વાળો કર્નલ કેન્ટવેલ અથવા 'ઓલ્ડ મેન એન્ડ ધ સી'નો વૃદ્ધ માછીમાર સાન્ટીઆગો આ સહુ મળીને હેમિંગ્વેની એક અખંડ તસવીર ઊભી કરે છે.

લેખકની પહેલવહેલી કૃતિ 'ઇન અવર ટાઈમ' જે છેક ૧૯૨૫માં પ્રગટ થયેલી એમાં રજૂ થયેલું નિક એડમ્સનું પાત્ર હેમિંગ્વેના જીવન અને સર્જનને સમજવાની એક ચાવી પૂરી પાડે એમ છે. નિક એડમ્સ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં ઘવાયો છે. એને જખમ થયો છે, એ દુશ્મનો સાથે અલગ સંધિકરાર કરે છે, અને પોતાના દેશ ખાતર લડતો નથી. આ દરેક વિગત આજ હેમિંગ્વેને અને એના સઘળા નાયકોને સમજવામાં સહાયક બની રહે છે. એની ઘણીખરી કથાઓના નાયકો શારીરિક જખમ જ નહિ, માનસિક જખમ પણ ધરાવે છે. સામ્પ્રત સમાજ સાથે એમને બહુ મેળ બેસતો નથી તેથી તેઓ પ્રતિસ્પર્ધીઓ સાથે

અલગ સંધિ-કરાર કરીને જીવે છે. આ વિદ્રોહ પણ સંહારાત્મક બની રહે છે.

ચારે ચાર દાયકા સુધી જિંદગી અને જખમની વાતો લખનાર હેમિંગ્વે પોતે જ જખમી બનીને મરણશરણ થયા છે. ત્યારે એમની વિખ્યાત વાર્તા 'ધ સ્નોઝ ઑફ કિલિમાન્જારો'નો વિખ્યાત શિકારી કોમ્પી અને એની મૃત્યુશય્યાનું વર્ણન યાદ આવે છે. કોમ્પીનો પગ સડવા માંડે છે. મરણપથારીએ પડ્યો પડ્યો એ પોતાના અતીત જીવનનું સરવૈયું કાઢવા માંડે છે. પોતે જેને ચાહતો નથી એ પત્ની જોડે પનારાં પડ્યાં છે. શુષ્ક જીવનની નીરસતા એને સતાવી રહી છે. એમાંથી મોક્ષ મેળવવા માટે એ મૃત્યુની પ્રતીક્ષા કરે છે. અંતઘડીએ એને આભાસ થાય છે કે મને અહીંથી ઉગારવા માટે વિમાન આવી પહોંચ્યું છે અને હું એમાં બેસીને ઊડી રહ્યો છું.

અને પછી એના જાગૃત-અજાગૃત ચિત્તમાં જે દૃશ્યાવલિ ઝિલાય છે એનું વર્ણન હેમિંગ્વેની પોતાની બાનીમાં જ વાંચવા જેવું છે :—

'જાણે લાગ્યું કે પોતે પૂર્વના દેશો ભણી મજલ કાપી રહ્યો હતો. અને પછી કાળાં ડીબાણુ અંધારાં ઊતર્યાં. જાણે કે ઝંઝાવાતમાં સપડાયા. વરસાદ એવો તો ધોધમાર વરસતો હતો કે જાણે જળધોધને વીંધીને વિમાન ઊડતું ન હોય! પછી એમાંથી બહાર નીકળીને કોમ્પીએ માથું ફેરવ્યું અને ઊંચે જોયું તો આખી દુનિયા જેવડું વિશાળ, ઊંડું, માનવામાં ન આવે એટલું શ્વેત દશ્ય સૂરજમાં જોયું. એ હતું કિલિમાન્જારોનું શ્વેત શિખર. અને એને લાગ્યું કે હું ત્યાં જઈ રહ્યો છું.'

અનેકાનેક નિક ઍડમ્સનાં જખમોની વાતો આલેખનાર જખમી શિકારી હેમિંગ્વે પોતે જ પોતાની બંદૂકનો શિકાર બની ગયો છે. જિંદગીભર મોતનું સંવનન કરનાર, સાહિત્યકારને અજબ નાટકી ઢબે મૃત્યુનો ભેટો થયો છે.

કહેવાયું છે કે આ યુગમાં જીવતાં રહેવું એ પોતે જ એક જોખમ છે; અને એમાયે સર્જનાત્મક મનોવ્યાપાર ખેડવામાં તો અદકેરું જોખમ રહેલું છે. આલ્બેર કામુનું એક વિખ્યાત વ્યાખ્યાનનું શીર્ષક હતું 'ક્રીએટ ડેન્જરસલી'. સર્જક પોતાની ભીતરમાં ખૂનખાર જંગ ખેલતો હોય છે અને સતત લોહીલોહાણ થઈને, હેમિંગ્વેના જ નિક ઍડમ્સની જેમ જખમી થયા કરતો હોય છે. મૃત્યુની ભૂતાવળ પણ એને સતાવતી હોય. આવી સ્થિતિમાં કોઈક પ્રકારનાં ધારણબળ વિના સર્જક ટકી ન શકે. જીવન કરતાંય મૃત્યુની સમસ્યાઓ વધારે વિકટ હોય છે. જીવન કરતાં મૃત્યુ જોડે મેળ બેસાડવામાં વધારે મુશ્કેલી દેખાય છે. તેથી જ, કોઈપણ ધર્મ કે સંસ્કૃતિએ મૃત્યુનો સવાલ શી રીતે હલ કર્યો છે એ ઉપરથી એના ખમીરનો ખ્યાલ આવી શકે છે. આ બાબતમાં હિન્દુ ધર્મને કાંઈક અધિક અંશે સફળતા મળી જણાય છે, તેથી જ રવીન્દ્રનાથ જેવા સર્જક મૃત્યુને 'મમ શ્યામ સમાન' ગણી શકે છે. અને અંતિમ પળોમાં 'સન્મુખે શાંતિ પારાવાર' જેવો અનુભવ કરી શકે છે. જીવનભર મૃત્યુને વાગોળતા રહેનાર

સાગરની સહેલ માણતા અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વે

નાનુભાઈ દવે

નવી ઢબની સમાજરચના

આ લેખના જાણીતા વિચારક-લેખકની મૌલિક વિચારસરણીમાં નવીનતા અને સુધારો તો પહેલી નજરે જણાય છે જ. સાચું કહેવાની નીડરતાનો તેમનામાં રહેલો સાચો લેખક છતો કરે છે જેની આ લેખ પ્રતીતિ કરાવે છે...

નવી સમાજરચના કેવી થશે, એનું ચિત્ર નથી રાજદ્વારી પુરુષો આપતા કે નથી આપણા લેખકો તેની કલ્પના કરતા. એનો જે ઘાટ ઘડાતો જાય છે તે ઉપરથી અટકળો કરવી અઘરી નથી; આપણે જ્યાં છીએ ત્યાંના ત્યાં જ રહેવાના છીએ. શબ્દોમાં કેવાં પોકળપણું હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ ધીરે ધીરે આવતો જાય છે.

આપણે ફેરફાર શાથી માગીએ છીએ? કૈંક નવીનના જોઈએ, કૈંક ચાલુ પરિસ્થિતિથી અસંતોષ હોય. પણ એવું તો ફેરફાર થાય તો તે પછીયે રહેશે. સમસ્યાઓ ક્યારેય નાબૂદ થઈ નથી ને થવાની નથી, એમને પ્રયત્નપૂર્વક જગાડવી પણ પડે. અને અસંતોષ હોય તો તે ખોટો નથી. એ હશે તો પ્રયત્નશીલ રહેવાશે.

તો ખૂંચે એવી આજે કઈ બાબતો છે?

જાહેર નાણાંનો ઘણો બગાડ થાય છે. એકની જગ્યાએ પાંચ ખરચાય છે. જેની જરૂર ના હોય તે કામ શરૂ થાય છે. પહેલાં કરતાં કાચું બને છે. પૈસા ખવાઈ જાય કે શાખરખાપન થાય તેનું લાગે તોયે નભાવી લઈએ. પણ બગાડ સાંખી શકાતો નથી.

બીજે નંબરે હેરાનગતિ છે. ફોર્મ ભરો, લાયસન્સ કઢાવો, ઇન્સ્પેક્ટર તપાસે, તાલુકે ચાલો, મુદત પડે, એન ફોર્મો નહિ ટી ફોર્મ ભરો, વધારે વિગતો ભરો, આ ઓફિસે નહિ બીજી ઓફિસે જાવ—એથી માથું પાકી જાય છે. ગોર દક્ષિણા મુકાવે ત્યારે બધા હસતા હતા. રાજ્ય તરફથી વારંવાર ટિકિટો ચોડો ને ફી ભરો થાય છે ત્યારે જીવ મુંઝાય છે. વેરાનો પાર નથી ને દર વર્ષે નવા ઉમેરાતા જ જાય છે. એ દરેકની પાછળ નિયમો. આ લંગારનો અંત નથી તે એનો ભરડો ખૂબ અણગમતો છે. કાયદા ને નિયમોનું ઉત્પાદન ધમધોકાર ચાલુ છે. એમાં કોઈ મર્યાદા નથી. અગર જો એમ બહાર પાડે કે પાંચ દશ વર્ષ સુધી છે એટલા જ વેરા ને એટલા જ નિયમો રહેશે તો એનીય નિરાંત લાગે પણ એવું કેમ બને!

જે પક્ષનું રાજ્ય ચાલતું હોય કે થવાનું હોય તે પ્રજાની અટેવાળીમાં વારંવાર નવા કાયદા નહિ મૂકવાનો નિશ્ચય જાહેર કરે તો એ 'સેવા'ને લોકો સમજી શકશે.

ચાલુ પ્રચારમાં વિશ્વાસ રાખવો મુશ્કેલ છે. એ મુજબ તો ધનિક અને ગરીબ વચ્ચેનો ફેર અ.પણે લાંગવો છે. મોટા પગાર અને નાના પગાર વચ્ચેનો તફાવત ઘટાડવો છે. આ કામ ઉત્પાદન વધારીને થઈ શકે એમ કહેવાય છે. પણ એ વાત એટલી સરળ નથી.

ધનિકનું જોર શું? એ શા માટે વધુ પૈસા મેળવે છે? એથી એને મળે છે પ્રતિષ્ઠા. બીજા લોકો આગળ એ નસીબવાળા ગણાય. સારાં કર્મો કર્યાં હોય એમ ગણાય. પાંચ પાપ કર્યાં હોય તોયે ધન આગળ ભુલાઈ જાય. સમાજનું મોટું અહિત કર્યું હોય તોયે દાનધરમ સખાવત વડે થાપ આપી શકાય. ધનની પ્રતિષ્ઠા એ આ જમાનાની ખાસીયત છે. નવી રચનામાં એ આપોઆપ અદૃશ્ય થશે શું!

ધન એક ઉપયોગી સાધન છે.' એના વડે ઘણાની મજૂરી મેળવી શકાય. એક નોકરતીયે જરૂર ના ગણાય ત્યાં પાંચને ખડા કરી દેવાય. રહેવાની જરૂર કરતાં

હેમિંગ્વે જેવા સમૃદ્ધ સર્જકને પણ અંતિમ પળોમાં પેલા કિલિમાન્જારોના ધવલ શિખરનાં સુભગ દર્શન થયા જ હશે અને કોમ્પીની જેમ જ મોક્ષનો અનુભવ થયો હશે.

*

મોટું મકાન રાખી શકાય. પોષણ માટે જરૂરી હોય તે કરતાં વધારે વાનીઓ ખાઈ ને બગાડી પણ શકાય, શરીરને રક્ષણ કે નૂર આપવા કરતાં વધારે કપડાંનો સંગ્રહ થઈ શકે. માંદગીમાં પાંચ આનાને બદલે પાંચસો ફેંકી શકાય. આમ દરેક વાતમાં અતિરેક થઈ શકે. જરૂર પૂરી પડે અને તે પછી શોખ કેળવી શકાય, મોજ ઉડાવી શકાય.

એક ત્રીજી દિશા પણ છે. ધન વડે ઘડપણમાં રઝળવાની ફિકર ના રહે. એ હોય તો બાલબચ્ચાં ભણી શકે. નિર્વાહની તક આપી શકાય. એ હોય તો કોઈકને મદદરૂપ થવાય. એના વડે પ્રવાસ થઈ શકે, મનગમતું પુસ્તક ખરીદી શકાય, નવું જાણી શકાય જોઈ શકાય.

જો સમાજરચના બદલવી હોય તો આપણે જીવનની જરૂરીઆતો પૂરી પડે ને જીવનના આનંદો સ્વાભાવિક બને, સહુને સુલભ થાય એ રીતે ઘાટ ઘડવો જોઈશે. એથી ઉપરનું જે ચણતર હોય તે ફેંકી દેવા જેવું ગણવું રહ્યું. એ થશે ? કેમ થશે ?

આપણે ઘણા છીએ. જેટલા છીએ એના કરતાં વધારે થતા જઈએ છીએ. છત્રીસ કરોડના કે નહિ તો નવી ગણતરીમાં એકતાળીસ પૂરા ગીતરીશું ! જ્યારે જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાના વાખા છે ત્યારે વસતી-વધારાને માઝા નથી. સમજુ લોકોની સંખ્યા ઘટાડી અણસમજુઓની વધારીએ છીએ. આવા ચેપી રોગ સામે આપણે લાચાર છીએ, બેશુદ્ધ છીએ. ફલુનો રોગ વધે તો આપણે ચેતીએ છીએ, રાજસ્થાનનું રણ ધપે તો આપણે ફિકર કરીએ છીએ. અને છેક નીચલા થરમાં ખદબદતો વસતીવધારો નિરંકુશ રહે તેનું કાંઈ કરી શકતા નથી. પછી ગમે તેવી યોજના શાને પહોંચી કેમ વળાય ?

પછાત જાતિઓને અન્યાય ના થાય તે માટે આપણે એમની વહારે જઈએ છીએ. ખાસ સગવડો કે વધારે હક્ક આપવા માગીએ છીએ. ઉત્તેજન આપી એમને ઉપલા થરમાં લેવા મથીએ છીએ. પણ જે એમના ગજાનું નથી તેવું કામ ઈનામ તરીકે સોંપી આવાનો ખેલ બગાડીએ છીએ. એથી આપણું બગડેલું તંત્ર વધારે ખોટકાય છે.

જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવાની વાત મુલતવી રાખીએ. જીવનનો સંગ્રામ ચાલે છે તેમાં માણસને કોળિયા ભરાવી પાંગળો કરવાની જરૂર નથી. તેગાવેલું માછલું, શેકેલાં મૂળીઆં, પહાડની ખેતી, સસલું ને મરઘું — એમ એને ફોડી લેવા દો. આટલાં વરસ ખેંચ્યું. થોડું વધારે ખેંચશે. વસ્તુઓ હાથે કરીને મોંઘાં કરીએ છીએ — વધારે ભાવ વડે વધારે નફા ને એમાંથી બોનસ ને વેરા. આ યોજના વડે ખરી શક્તિ ટકાવવી છે, વધારવી છે. આમ જરૂરીઆતો પૂરી કરવાનો ઇરાદો નથી, તો ભલે નથી. એ વાત સ્પષ્ટ કરવી રહી

પછી જોઈએ કે આનંદોની વાત તરફ હાથ પહોંચે એવો છે ? શોખ અને આનંદ વચ્ચેનું પાતળું પડ આપણે પારખવું છે ? એ સીમા નક્કી કરવાં જેટલી સચ્ચાઈ હોય તો વળી નવી સમાજરચનાનો અક્ષર ક થી ખ સુધી ખસે ખરો. આપણા આનંદોનો કેટલાય પ્રકારમાં ઢંગધડા નથી, ચાલે છે એમ ચાલે છે, શાથી, એ જોવું નથી. સ્વાભાવિક આનંદો તરફ પ્રજાને વાળવાની કોશિષ કઈ દિશામાં થાય છે ? અને થતી હોય તો સમાજના કેટલા થોડા ભાગ ઉપર એની અસર પડે છે ! ઉડાઉ શોખ તરફ આપણે સૂગ કેળવી નથી, આકર્ષણ વધાર્યું છે — ત્યાં સ્વાભાવિક આનંદો પ્રચલિત કરવાનું કયાંથી સૂઝે !

રાજ્ય ચલાવવા આપણે તંત્ર જોઈએ. પણ આ તંત્ર ફાલતું જાય છે. એ આપણું સહાયક મટી લોભરૂપ થવા લાગ્યું છે. સંખ્યાની સાથે સાથે એણે વધારે હક મેળવવા માંડ્યા છે. ધરતી, સમુદ્ર, જંગલો, પહાડો, લશ્કર, તાર ટપાલ ટેલિફોન-રેલવે વાહનો વગેરે એની પાસે હતું. હવે ખાણો કારખાનાં જહાજો — હાથમાં લેવા માંડ્યાં છે. એને વેપાર કરવો છે ને તે પણ પ્રજા ઉપર અંકુશો વાપરતાં વાપરતાં એ તંત્રને વિશેષ અધિકારો ભોગવવા છે, ખાસ સગવડો જોઈએ

છે. નિયમિત પગાર ને એમાં વધારા, ભથ્થાં ભાડાં, જાતજાતની રજાઓ, કામના- ઓછા કલાક, પેન્શન, પોષાક, જુદી ઇસ્પિતાલો, જુદાં આરોગ્યધામો, જુદાં રહેઠાણો, પ્રોવીડંટ ને ગ્રેચ્યુઇટી, રેલ્વેના પાસ, સલુન કે રિઝર્વેશન—આવું બધું કોઠે પડી ગયું છે. એમને સાહ્યબી વિના ચાલતું નથી, તુમાખી ગમે છે. કનડગત કરવી છે. આજની રચનામાં રાજ્યનો નોકર એકવાર પાટે ગોઠવાયો કે પછી એની ગાડી ચાલતી થઈ. પછી એને વિમાસણ હોય તો પોતાના વર્ગમાંથી. બહારની ઉપાધિઓથી તો એનું રક્ષણ થયેલું છે. આવી જમાત રોજ પગ ફેલાવે તો નવી રચના કેવી બને!

આ તંત્રને વિદેશોની નજરે કુળવાન ગણાવું છે. એટલે ગજા ઉપરાંતના ઘરા કરતાં એ ચૂકે નહિ. એથી એને દોરદમામ રાખવા છે, મોજશોખ કરવા છે. જેવા છીએ એ કરતાં સારાં દેખાવું હોય એટલે રસ્તો પણ એવો જ લેવાય, એ ઢબ નિભાવવી હોય તો ખરચ પણ એવા થાય. ને આવક પણ એવી કરવી જ રહી. આપણે ઘરમાં તો આવક પ્રમાણે ખરચ કરીએ છીએ ને જાહેરમાં ખરચ પ્રમાણે આવક કરી લઈએ, એ કેવું? એટલે ગમે ત્યાંથી આવકો વધારવી જ જોઈએ. દર વર્ષે વધારવી જોઈએ. આ લક્ષણ નવરચનાનું નથી. જે નવી સમાજરચના આપણે લાવવી છે એની આડે બીજા અંતરાય પણ છે. અત્યારનો રાહ બદલવો હોય તો શહેરોને બેફામ રીતે મોટાં કરી દેવાનો મોહ કાઢવો જોઈએ, ને દેખાય છે તો એથી ઊલટું. ગામડામાં પંચ્યાશી ટકા વસ્તી હોય તોયે ત્યાંના પ્રતિનિધિઓના હાથે શહેરો ફૂલાય એ ઓછી નવાઈ છે!

સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ નથી દેખાતું તેમ યંત્રોની જમાવટ પણ વિખરાતી નથી. યંત્રઉદ્યોગનું સ્વરૂપ મોટું થાય છે, એના વિભાગો થતા નથી, આધેનાં ક્ષેત્રોમાં એમનો વસવાટ કામચલાઉ થયો હોય તો પણ ઓછો. તંત્ર અને યંત્ર બંનેનું સંગઠન ચાલ્યું છે. એ વડે શી નવરચના થશે?

આપણી ખેતી ઉપર હજુ અખતરા ચાલે છે. ઘડીમાં આપણે અનાજની અછતથી અકળાઈએ છીએ, એ રોગે હાડમાં ઊતરી જશે એવી દહેશત રાખીએ છીએ. તો બીજી ઘડીએ હિન્દુસ્તાનની વધતી વસતીવાળા અર્ધભૂખ્યા કંગાલનો ખ્યાલ કરીએ છીએ, એને ઠેકાણે પાડવા જમીનને જ ઠેકાણે પાડીએ છીએ. વળી આપણે સહકારી ધોરણે ખેડૂતોને ભેગા કરવા છે અને સામુદાયિક ઢબે ખેતીનાં મોટાં કાર્ય પણ કરવાં છે. આ બંને વાટે મોટાં તંત્રનો આધાર અનિવાર્ય થઈ પડવાનો, અને ગામડામાં આ રીતે દાખલ કરેલું તંત્ર આખા દેશ ઉપર પકડ જમાવવાનું. નવી સમાજરચનાનું નવું પાસું શું અહીં ઘડાય છે! પણ એ કોઈની કલ્પના કે ઇચ્છા મુજબનું નથી. ઊંટ કઈ બાજુ બેસશે તે કહી ના શકાય. ચિહ્નો એવાં છે કે રશિયા કે ચીન તરફ આ રીતે આપણે ખેંચાઈએ. પરદેશી સહાય વડે બીજી પંચવર્ષીય યોજના પાર પડશે ત્યારે આપણે સમૃદ્ધિની આશા રાખીશું. આપણી પાસે સુખસગવડનો પુરવઠો કદાચ વધ્યો હશે. પણ જે અસંતોષનાં કારણો આજે છે તેમાં પણ એટલો જ વધારો થયો હશે.

ત્યારે ધનની પ્રતિષ્ઠા ઓર વધી હશે. મોજશોખો વધારે આકર્ષક બન્યા હશે. કારખાનાં મોટાં કારખાનાં થયાં હશે અને તે પણ શહેરોને ખીલવવા કાજે. સત્તા વધુ સત્તાશાળી બની હશે ને વધારે હક માગતી થતી બની હશે.

સંભવ છે કે ઉપલી કોરથી થોડા પગારકાપના કિસ્સા બને, નીચલી કોરથી પગારવધારાના કિસ્સા બને. કરવેરાના ભારણ નીચે ધનિકોની જૂની મિલકતો ખલાસ થાય ને નવી મિલકતો જામે. સંભવ છે કે થોડી વધુ ટ્રેનો દોડે, થોડી વધુ રેશની મળે, થોડી વધુ મોટરો ફરતી દેખાય, એ સુધારાને આપણે રખે નવી સમાજરચના ગણી લઈએ.

અને સંભવ એવો પણ છે કે આ આધ્યાત્મ દૃષ્ટિવાળા દેશમાં વળી કોઈ વિવેકાનંદ, કોઈ ગાંધી જાગે. અને એની હાકલે આપણે પોષણ-આપતા ખોરાકની

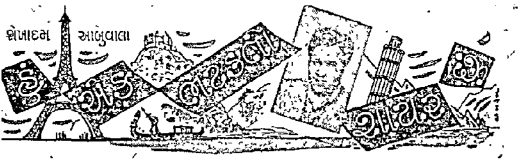

[૨૧] છોટુભાઈના પાપડ

ફિર વો સૂએ ચમન આતા હૈ, ખુદા ખૈર કરે !
રંગ ઉડતા હૈ ગુલિસ્તાંકે હવાદારોંકા.

—ગાલિબ

ટેલિફોનની ઘંટડી રણકી. મેં ટેલિફોન ઉપાડ્યો અને કાને ધર્યો.

—હલ્લો, આબુવાલા સ્પીકિંગ.

—કોણ, શેખાદમ ?

આ જર્મનીમાં કાયમ ' આદમ ' સાંભળવાને ટેવાયેલા મારા કાન ' શેખાદમ 'નું સંબોધન સાંભળી સ્વાભાવિક ચમકી ઊઠ્યા. મને તરત થઈ આવ્યું : આ જરૂર મહંમદીભાઈ ઘડિયાળી હોવા જોઈએ.

—મંહમદીભાઈ ?

—હા, હા, મહંમદી. અરે, અમારી પાસે પૈસા નથી. અમારો ટેલિગ્રામ મળ્યો નથી ?

—ના.

—તો જલદી એરોડ્રોમ ઉપર આવ—પૈસા લઈને.

—તમે એકલા જ છો ?

—ના, સાલેહભાઈ પણ સાથે છે.

મને થયું : આપ ખરા ભારતીય મહેમાનો ! ' તો જલદી એરોડ્રોમ ઉપર આવ—પૈસા લઈને !'

મેં કહ્યું :

—તમે એરોડ્રોમ ઉપરથી બોનની બસ પકડો અને અંતિમ સ્ટેશને ઊતરી પડો, હું ત્યાં—પૈસા લઈને—તમારી રાહ જોતો ઊભો હોઈશ.

—પણ અરે, પૈસા નથી તે કેવી રીતે બસમાં

કદર કરતાં શીખીએ, જીવનમાં ખરો રાહ બતાવનારી વિદ્યા મેળવવા ઇચ્છા કરીએ, દેખાદેખીના પ્રાકૃત આનંદોમાંથી નીકળી જઈને સ્વાભાવિક આનંદો તરફ વળીએ, તંત્રને પડકાર આપી વ્યક્તિત્વ ખીલવવા મથીએ, યંત્રને ખોળે બેસવા નહિ જતાં યંત્રને ઘરના આંગણે બેસાડીએ. શી ખબર અણુફુગાનું દમાણુ આપણને આ દિશામાં નહિ વાળે ! ચુદ્રબંધીની સફળતા આવી મળતાં આપણે વધારે સાદા સંતોષી થઈશું કે તે પછી આપણી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ ચગીને અંતરીક્ષમાં ક્યાંયે દોડશે—એ કોણ કહી શકશે !

જેમ માનવી માનવીનું પ્રારબ્ધ છે, તેમ દેશ દેશનું પણ ભાવિ છે. હિન્દુસ્તાનનું ભાવિ ઝાંખું છે એવું કોઈ નથી માનતું. આ વચગાળો ટટાર થવા પૂરતો છે. એમાં ધ્યેય ઓછું હોય તો નિરાશ થવાની જરૂર નથી. નવી સમાજરચના એમ ઉપરથી ટપકી પડવાની નથી. આવતાં પંદર પંદર વર્ષમાં એના સ્વરૂપની ઝાંખી થવા માંડે તો યે ઘણું છે. એથી વધારે આશા હમણાં રાખવી ફોગટ છે. અત્યારની ' નવી-સમાજરચનાની હબ ' તો જે છે એને દૃઢ કરવાની, તીવ્ર કરવાની છે. બીજા દેશોની હરીફાઈ આપણે વહોરી લીધી છે, અને જે આગળ દોડે છે એની પાછળ ' પડવાનું ' છે.

★

આવીએ ?

—બસવાળાને કહેજો કે બોનના સ્ટેશને પૈસા આપશું. એ તમને લઈ આવશે.

—સારું, અમે કોશિશ કરીએ છીએ.

મને થયું : મોડું મોડુંયે મારું નસીબ ખરું ચમક્યું ! હું આ ત્રીજીવાર જર્મની આવેલો છું. આ દેશમાં મેં કુલ પાંચેક વરસ ગાળ્યાં છે. અહીંના મારા નિવાસ દરમિયાન મેં હમેશાં ઝંખના સેવી છે કે ક્યારેક કોઈ ભારતીય અતિથિ આવી પહોંચે અને મારું સૂનું આંગણું શોભાવે ! જો કે અનેકવાર મારા હાથમાંથી એ સોનેરી ખુશનસીબી—કોઈ ચંચલ પારાની જેમ—સરકી જવા પામી છે ! તેમાંના બે અનુભવો હજીય ભુલાયા નથી.

એકવાર આપણા પાકિસ્તાનનિવાસી ગુજરાતી શાયર સાલિક પોપટિયાનો મારી ઉપર કાગળ આવેલો. શહેર, હોટલ અને તારીખ : બધું એણે બરાબર ચીવટપૂર્વક લખી મોકલ્યું હતું. કારખાનામાંથી રજા મેળવી અને એ ગુજરાતી કવિને મળવા લાં...બી સફર આદરી. લખેલી તારીખે, લખેલા શહેરમાં, લખેલી હોટેલે પહોંચી ગયો પણ સાલિક નામના પ્રાણીનો ભેટો થવા પામ્યો નહિ. બીજે દિવસે ફરી તપાસ કરી. પુનઃ નિરાશા સાંપડી. ત્રીજે દિવસે ફરી એકવાર તપાસ કરી. દર્શન-દુર્લભ ! જેવો આવ્યો હતો તેવો પાછો ગયો. પાછળથી જ્યારે હું કરાંચીમાં સાલિકને મળ્યો ત્યારે તે બાબતની ફરિયાદ કરી એટલે એણે કહ્યું કે ભલા માણસ, તારે સાલિકને બદલે અલ્લારખા નામના પ્રાણીનું પૂછવું હતું ને! સાલિક એ તો મારું ઉપનામ છે. એનો ઉપયોગ તો હું માત્ર કવિતાની દુનિયામાં જ કરું છું.

સાલિકને મળવા માટે આદરેલી લાંબી સફરના ખર્ચનો કારી જખમ હજી તો રુઝાયોયે નહોતો ત્યાં વળી મને બીજો પત્ર મળ્યો—અમદાવાદના નામાંકિત ડૉક્ટર સુમન્ત શાહનો. એમણે લખ્યું હતું : તમે ઘણા વખતથી જર્મનીમાં છો એટલે માની લઉં છું કે તમે જર્મન ભાષા બોલી શકતા હશો. ફ્રાંકફુર્ટ આવો તો મળીને ઘણો આનંદ થશે. મારે કેટલીક ચીજવસ્તુઓની ખરીદીયે કરવી છે. આશા છે કે તેમાં તમે સહાયરૂપ થશો...બીજો જખમ પરવડે તેમ નહોતું. પણ મેંય તેમાંથી એક હાવરો રસ્તો કાઢ્યો. ફ્રાંકફુર્ટની નજીક આવેલા માઈન્ટ્સ નામના શહેરમાં રહેતા મારા બે જર્મન મિત્રો - એરિખ અને ચાર્લીને આ ભારતીય ડૉક્ટરને સહાયરૂપ થવાની વિનંતિ કરતો પત્ર લખી મોકલ્યો. મારા એ બેઉ મિત્રોનો પાછળથી કાગળ આવ્યો. તેમાં એમણે લખ્યું હતું : આદમ, તારા આ ભારતીય ડૉક્ટર પણ ખરા નીકળ્યા ! અમારી ભૂલ એટલી કે અમે હોટલના માણસ જોડે જર્મન ભાષામાં વાત કરવાને બદલે અંગ્રેજીમાં વાત કરી. તું જાણે છે અમારું અંગ્રેજી કેવું છે. અંગ્રેજો કંઈ અમસ્તા અમારી જોડે લડાઈમાં ઊતર્યા નહોતા ! અમે કહ્યું કે સુમન્ત શાહ નામના હિન્દુસ્તાની ડૉક્ટર કંઈ ખરીદવા માગતા હોય તો અમે તેમને મદદ કરવા માગીએ છીએ. અમે આણુવાલા નામના એમના મિત્રના મિત્રો છીએ. આદમ, જાણે છે અમોને શો જવાબ મળ્યો ? આ હોટલમાં વેપારની મનાઈ છે. અમને ફેરિયા સમજીને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા !

*

હવે આ ભારતીય—સાચી રીતે કહું તો અમદાવાદી મહેમાનો તો હું હતો ત્યાં જ સીધા આવી પહોંચ્યા હતા ! યજમાન બન્યા સિવાય બીજો છૂટકોય ક્યાં હતો !

શનિ-રવિ રોકાવાના ઇરાદા સાથે આવેલા મારા મોંઘા મહેમાનોને મેં પૂછ્યું :

—કોઈ ખાસ ઇચ્છા લઈ ને આવ્યા છો ?

જવાબ મળ્યો :

—હા. હનોવર જવું છે. ત્યાંનું ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન જગવિખ્યાત છે તે જોવાની ખાસ ઇચ્છા છે.

મેં હોલ્સ્ટરહોફને ટેલિફોન કર્યો. આ ભારેકાય જર્મન માણસ ભારે ભલો જીવ. હું જે કારખાનામાં કામ

કરું તેની વર્કશોપનો માઈસ્ટર. માઈસ્ટર એટલે ફોર-
મેન. એણે કહ્યું :

—આવતી કાલે સવારે છ વાગ્યે બોનના સ્ટેશને ગાડી લઈને આવી પહોંચીશ.

બીજે દિવસે રવિવારે વહેલી સવારે એ પોતાની ફોલ્કસ-વાગન ગાડી લઈને આવી પહોંચ્યો. કોલોનથી આઉટોબાનનો રસ્તો લીધો. બપોરના બાર વાગ્યા પહેલાં તો અમે હનોવર પહોંચી ગયા.

પ્રદર્શનની પ્રવેશ-ટિકિટ હૈયે વાગે તેવી હતી. વ્યક્તિ-દીઠ દસ માર્ક. પણ સાલેહભાઈનું કહેવું એવું કે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડના બાઝલ ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનમાં પરદેશી-ઓને મફત ઘૂસવા દેવામાં આવતા હતા, એટલે અહીં જર્મનીમાં પણ તેવો જ રિવાજ હોવો જોઈએ.

મેં કહ્યું :

—હું અગાઉ પણ અહીં હનોવર-પ્રદર્શનમાં આવી ચૂક્યો છું. ત્યારેય મારે ટિકિટ લેવી પડી હતી.

સાલેહભાઈ બોલ્યા :

—તુમ શેખાદમ, સાવ ગાંડા ! પાસપોર્ટ દેખાડવો તો ને ! મફત ઘૂસવા દેત અને એક સરસ બિલ્લો યે આપત.

સાલેહભાઈના આગ્રહને વશ થઈ અમે એક જ ટિકિટ કઢાવી—હોલ્ટરહોફની. અમે અમારા પાસપોર્ટ કાઢ્યા અને ડોરકીપરની સમક્ષ ધર્યા. એણે અમને અંદર જવા દીધા અને કહ્યું કે સામી બાજુએ ઓફિસ છે ત્યાં અવશ્ય જવું. અમને—એટલે કે મને અને મહં-મદીભાઈને થયું કે પ્રદર્શનમાં દાખલ થઈ ગયા છીએ પછી શા માટે સામી બાજુની ઓફિસમાં જવાની માથાકૂટ કરવી ! સમય પણ ઓછો છે એટલે ભેલા થઈને પ્રદર્શન જોવા માંડીએ. પણ સાલેહભાઈએ વળી નવી જિદ્દ લીધી.

—અરે, ઓફિસમાં જઈને બિલ્લા તો લઈ આવીએ ! બાઝલના પ્રદર્શનમાં આપણને કેવા સરસ બિલ્લા મળેલા, કેમ ખરું ને મહંમદી ? કોટના કોલર ઉપર લટકાવીને ફરેલા એટલે અમને ક્યાંય કોઈએ રોક્યા નહિ.

મેં કહ્યું :

—આમે કોઈ ક્યાં આપણને અહીં રોકે છે !

પણ બિલ્લા માટેનો એમનો હઠીલો મોહ છેવટે અમને સામે બાજુની ઓફિસમાં લઈ જઈને જ જંપ્યો.

સામી બાજુની ઓફિસમાં અત્યંત ભાવભીનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. સાલેહભાઈ તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા. એમની ગરદન પણ સહેજ ટટાર થઈ ગઈ. હમણાં સરસ એવા બિલ્લા મળશે તેની કાગડોળે રાહ જોવા લાગ્યા.

ઓફિસના માણસે અમને પૂછ્યું :

—ક્યા દેશમાંથી આવો છો ?

અમે કહ્યું :

—હિંદુસ્તાન.

એટલે એ સસ્મિત બોલ્યો :

—હાર્દિક વેલકમ !

આટલું બોલ્યા પછી એણે ચાર ટિકિટો તૈયાર કરી અમારા હાથમાં મૂકી અને કહ્યું :

—ચાળીસ માર્ક.

મેં કહ્યું :

—પૈસા શાના ? પરદેશીઓ માટે તો પ્રવેશ-ફી નથી હોતી.

એ હસ્યો અને બોલ્યો :

—એ વળી તમને કોણે કહ્યું ?

અમે સાલેહભાઈ તરફ નજર નાખી. સાલેહભાઈ તો ભગવાન બુદ્ધની મૂર્તિની જેમ તદ્દન ભાવશૂન્ય અને અચલ દશામાં ઊભા હતા.

અમે કહ્યું :

—એક ટિકિટ તો અમારી કને છે, અમને માત્ર ત્રણ ટિકિટની જરૂર છે.

અમે ત્રીસ માર્ક ગણીને એના કાઉન્ટર ઉપર મૂક્યા.

મેં કહ્યું :

—સાલેહભાઈ, બિલ્લાનું પૂછ્યું છે ?

સાલેહભાઈ બોલી ઊઠ્યા :

—છોડ જવા દે, હવે બિલ્લાને શું કરવા છે?

મેં કહ્યું:

—કોટના કૉલર ઉપર લટકાવીશું!

સાહેબભાઈને હનોવરનું એ જગવિખ્યાત પ્રદર્શન પસંદ નહિ આવ્યું. એ બોલ્યા:

—જેવું સાંભળ્યું હતું તેવો પ્રદર્શનમાં કંઈ દમ નથી.

મદંમદીભાઈ બોલ્યા:

—એ તો બિલ્લા વગર પ્રદર્શન જોવાની મઝા જ ન ન આવે ને!

*

બે દિવસ રોકાવાના ઇરાદા સાથે આવેલા મારા મોઘેરા મહેમાનોએ લગભગ એક અઠવાડિયું જર્મનીમાં રહી ઉપરે હોલાંડ, જતા મારેનું હેલિકોપ્ટર પકડ્યું. હોલાંડ, બેલ્જિયમ, ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ થઈ તેઓ પુનઃ સ્વિટ્ઝર્લૅાંડ પહોંચી ગયા. મદંમદીભાઈનો કાગળ આવ્યો. તેમાં નીચે દર્શાવેલી લીટીઓ નોંધપાત્ર હતી:

માસ્ટ્રીય ગમ્યું નહિ.
બ્રુસલ્સ ગમ્યું નહિ.
લંડન ગમ્યું નહિ.
પેરિસ ગમ્યું નહિ.
બોન ગમ્યું.

મને થયું: શહેરની સુન્દરતા સાથે જ પજમાને વેઠેલી મુસીબત અને તકલીફ ઉપર આધાર રાખતી હોવી જોઈએ! મનેય અમસ્તો તરંગ સૂઝ્યો: લાગ જોઈએ, સ્વિટ્ઝર્લૅાંડ પહેલાં લાગ્યું હતું તેથી વધુ સુંદર લાગે છે કે કેમ. મદંમદીભાઈને મેં કાગળ લખ્યો કે આ રવુએ અમે તમારી તરફ આવીએ છીએ—પરોણાગતનો લહાવો તમનેય આપવા! એમની અગવડ કે સગવડ જોયા વિના અમે—એટલે કે હું અને હોલ્સ્ટરહોફ—અમારી ફોલ્કસવેગન સ્વિટ્ઝર્લૅાંડ ભણી હંકારી દીધી.

*

સ્વિટ્ઝર્લૅાંડ એટલે ઘડિયાળોનો દેશ. પનીરનો દેશ. પર્વતો અને સરોવરોનો દેશ. એકાદ દિવસ ટ્રામેલાનમાં ગાળ્યો. બે એક દિવસ બિયેનમાં.

આ બિયેન એટલે જાણે ઘડિયાળીઓનું સ્વર્ગ. એક હોટેલમાં મને એકસામટા આઠદસ હિન્દુસ્તાનીઓનો ભેટો થઈ ગયો. તેમાંયે સુખદ બિના એ કે એ તમામ વેપારીઓ ગુજરાતી.

મદંમદીભાઈએ મારો પરિચય આપ્યો:

—આ ભાઈ શાયર પણ છે.

એટલે બધા તરત બોલી ઊઠ્યા:

—તો પછી કંઈ થવા દો!

હું કંઈ થવા દઉં તે પહેલાં તો છોટુભાઈએ કંઈક લલકારવા માંડ્યું. આ છોટુભાઈ એટલે ભારે રસિયો જીવ. યુરોપમાંયે મુંબઈમાં હોય તે રીતે હરેફરે. ફરક એટલો જ કે ધોતિયું, કોટ અને ટોપીને બદલે સૂટબૂટ, ટાઈ અને હેટ પહેરે. અને પોતાને હાથે રાંધેલી ચૂલી ઉપર બેઉ ટંકના ભોજનનો સંતોષ માને. ભારતમાં એમને ઘડિયાળનાં પાર્સલો મળતાં હશે તેથી વધુ અહીં યુરોપમાં એમને ચૂલીનાં પાર્સલો મળતાં હોય તેવું લાગ્યું. મસાલાના કંઈ કેટલાય બાટલા પોતાની પાસે રાખે, પણ પોતે ખાય નહિ, બીજાને ખવડાવે. મારી જેમ એમના મિત્રો અને સ્નેહીઓય સમજી શકતા નહોતાં કે છોટુભાઈ મસાલો ખાતા નથી તેમ છતાંય આવી તીખી તમતમતી Sexની વાતો કેવી રીતે કરી શકે છે! એ કોયડો સાથે જ ઉકેલી શકાય તેવો નહોતો.

છોટુભાઈ બોલ્યા:

—હા તો પછી થવા દો કંઈ રંગીલું!

બીજા ભાઈઓએ બોલ્યા:

—હા, થવા દો ત્યારે!

મેં થવા દીધું:

> મુહબ્બતના સવાલોના કોઈ ઉત્તર નથી હોતા,
> અને જે હોય છે તે એટલા સધ્ધર નથી હોતા;
> મળે છે કોઈ એક જ પ્રેમીને સાચી લગન દિલની—
> બધાયે ઝેર પીનારાઓ કંઈ શંકર નથી હોતા.

સહુ એકદમ ઊછળી પડ્યા—છોટુભાઈ વધુ.

વાહ વાહ!

—દુબારા!

સમન્દરના તરંગો ચાંદનીમાં લીન લાગે છે,
પવનની લ્હેર પણ ઝણુકી ઊડેલી બીન લાગે છે;
એ કુદરત હો કે માનવ—એકસરખો છે અનુભવ આ:
જવાની હોય છે ત્યારે બધું રંગીન લાગે છે.

ફરી 'વાહ' 'વાહ', ફરી 'દુબારા.'

આ યૂરોપની ધરતી ઉપર મુશાયરાને લગભગ ભૂલવા આવેલો એવો હું આ વાહ વાહ અને દુબારાના પોકારો સાંભળી ફરી મુશાયરાની દુનિયામાં સરી જવા લાગ્યો.

તમારી ભૂરી આંખોમાં જવાબોના જવાબો છે,
છતાં બેચેન થઈને કેટલા હું પ્રશ્ન પૂછું છું!
મને પણ થાય છે કે પ્રેમમાં હું આ કરું છું શું?
તમે રડતાં નથી તો પણ તમારી આંખ લૂછું છું!

છોટુભાઈ પોતાની ખુરસીમાં એવી અદાથી બેઠા હતા જાણે રાજા ભોજ પોતાના આસન ઉપર બેઠા બેઠા કાલિદાસનાં કાવ્યોનું રસપાન કરી રહ્યો હતો!

રાતના સાત વાગ્યાનો શરૂ થયેલો આ વન-મેન મુશાયરો (સાચી રીતે તો વન-પોએટ મુશાયરો) લગભગ રાતના બાર એક સુધી ચાલ્યો.

બીજે દિવસે છોટુભાઈએ ટેલિફોન કરી મને પોતાની હોટલ ઉપર બોલાવ્યો. પોતાનું કબાટ ઉઘાડ્યું. કેટલાંક પાર્સલો બહાર કાઢ્યાં. તેમાંથી પાપડ કાઢી મારા હાથમાં મૂક્યા. રાતે સપનામાંય ખાધા હોય તો માની ન શકાય તેવી આ યૂરોપની ધરતી ઉપર જીવતા જાગતા પાપડ મળે તેના કરતાં કયું વધુ સ્વર્ગીય સુખ હોઈ શકે! આથી વધુ અદકી કવિતાની કદર કઈ હોઈ શકે? મેં કહ્યું:

—છોટુભાઈ, ચાંદીના સિક્કા અને સોનાની મહોરો કરતાંય વધુ કિંમતી આ પાપડના ખજાના બદલ હું આપનો ખરા દિલથી આભાર માનું છું.

સ્વિટ્ઝર્લૅંડ ભુલાઈ જશે, પણ છોટુભાઈના પાપડ કદી નહિ ભુલાય!

✶

સાભાર પ્રાપ્તિ–સ્વીકાર

કાળુભારને કાંઠે: મનસુખલાલ ઝવેરી. પાનાં ૨૨૧. રૂ. ૪/૫૦. સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ, ૭. **પ્રવેશકો (ગુચ્છ બીજો)**: બલવંતરાય ક. ઠાકોર. પાનાં ૧૮૫. રૂ. ૨/૪૦. **પ્રાચીન ફાગુ-સંગ્રહ**: સં. ભોગીલાલ સાંડેસરા—સોમાભાઈ પારેખ. પાનાં ૩૪૨. રૂ. ૫/—. —બન્નેના પ્રકાશક: મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા. **કૅન્સર શું છે?**: ડૉ. સુમંત શાહ. પાનાં ૩૨. ન. પૈ. —/૪૦. **બહેનો માટે આસનો**: ભૂપતરાય મો. દવે. પાનાં ૩૨. ન. પૈ. —/૪૦. —બન્નેના પ્રકાશક: પરિચય ટ્રસ્ટ, ૧૯-૨૧ હમામ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૧. **ગરીબના મરો**: લિયો તોલ્સ્તોય. અનુ. પ્રબોધ ચોકસી. પાનાં ૧૫૫. રૂ. ૨/—. **શાંતિ વિચાર**: દાદા ધર્માધિકારી: પાનાં ૩૮. ન. પૈ. —/૪૦. **બુદ્ધ-શંકર-માર્ક્સ-ગાંધી**: દાદા ધર્માધિકારી: વિનોબા ભાવે. પાનાં ૫૬. ન. પૈ. —/૫૦ **લોકસ્વરાજ્ય**: જયપ્રકાશ નારાયણ. પાનાં ૪૮. ન. પૈ. —/૫૦. —ચારેયના પ્રકાશક: યજ્ઞ પ્રકાશન, હુઝરાત પાગા, વડોદરા. **મૂક-વાચન**: રતિલાલ સાં. નાયક. પાનાં ૬૪. રૂ. ૧/—. અનડા બુક ડીપો, અમદાવાદ, ૧. **પ્રીત કરી તેં કેવી!**: જિતુભાઈ પ્ર. મહેતા. પાનાં ૨૭૨. રૂ. ૫/૫૦. નવભારત સાહિત્ય મંદિર, ૨૭૧ રાખવાડી, મુંબઈ, ૨. **ઉછીનો વર અને બીજાં નાટકો**: ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી. પાનાં ૧૭૨. રૂ. ૩/—. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧. **રાખની ઢુંઢ**: **કાળનાં ચક્ર**: પરમસુખ પંડ્યા. પાનાં ૧૯૨. રૂ. ૩/—. **આકાંક્ષા**: સુધીર દેસાઈ. પાનાં ૮૭ રૂ. ૧/૫૦. —બન્નેના પ્રકાશક: એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., મુંબઈ, ૨.

★

પૈસાના ગોટાળા કરનારને સખ્ત નશ્યત થવી જોઈએ

ચોમાસાનાં દિવસોમાં અમે ફરવાનું ઓછું થઈ જાય છે. ખાસ તો એસ. ટી. બંધ થઈ જાય એટલે દૂરનાં ગામડાંમાં તો જવાય જ નહિ. જવું હોય તો યે પાણી ડહોળતા કે કાદવ ખૂંદતા જ જવું પડે. એટલે હું ઓરડીમાં બેઠો બેઠો વિનોબાજીનાં ગીતા-પ્રવચનો, કદાચ ત્રીજી ચોથીવાર વાંચી રહ્યો હતો ત્યાં એક ભાઈ મને મળવા આવ્યા.

એ આવ્યા એટલે પુસ્તકમાં કાપલી મૂકી, તેમની સામે જોઈ પૂછ્યું :

'બોલો, કેમ આવવું થયું ?'

'સેવકરામ, એક જરૂરી કામે આવ્યો છું.'

'કહો, શું કામ છે ?'

'કામ તો બીજું શું હોય, પણ આ તો ગામના કામમાં લોચા દેખાય છે એટલે ચૂપ રહેવાતું નથી. સરપંચના હાથમાં અત્યારે તો ઝાઝી સત્તા નથી. તોયે જો આવી ધાલમેલ કરે છે તો, જો પંચાયત રાજમાં તેના હાથમાં વધુ સત્તા મુકોશે તો ગામની શી વલે થશે ?'

'શું થયું એ જરા વિગતે કહો તો ખબર પડે ને !'

ને એ ભાઈએ તેમની રીતે સરપંચે પૈસાની કેવી ગોલમાલ કરી તેની વિગતે વાત કરી. તેનો સાર આ છે.

ગામમાં શાળાનું મકાન થયું હતું. એમાં ગામે ફાળો આપ્યો હતો. અંદાજ કરતાં ખર્ચ વધુ થયું હતું એટલે ગામનાં મહાદેવનો જે ફાળો હતો એ રકમ પણ તેમાં આપી હતી. શાળાનું મકાન બંધાઈ ગયું હતું. પાસ થયું હતું. એટલે સરકારી મદદ પણ મળી ગઈ હતી. ગામ આગેવાનોનું કહેવું હતું કે સરપંચને સરકારના પૈસા મળી ગયા છે. એટલે અમારી ગામની મહાદેવની રકમ અમને પરત મળવી જોઈએ. સરપંચને પૂછીએ છીએ તો કહે છે કે મારી પાસે પૈસા નથી. ગામ કહે છે કે તો હિસાબ બતાવો. અમારા હિસાબે તો બે હજાર વધવા જ જોઈએ.

સરપંચ દાદ આપતા ન હતા. ગામના આ આગેવાને સરકારમાં અરજીઓ કરી હતી. પણ ખાતા તરફથીયે તપાસ થતી ન હતી. એથી લોકો એ અનુમાન પર આવ્યા હતા કે સરપંચ લાગવગ કરીને તપાસ રોકે છે. બે હજારનો ગોટાળો છે એ નક્કી. આ તો ગામના પૈસા છે. ગામ કેમ એ પૈસા હજમ થવા દે ?

એ બધી વાત કરી એ ભાઈએ કહ્યું :

'સેવકરામ ! મારું તો એ જ કહેવું છે કે તમે જાતે આવી હિસાબ જુઓ. તમને એમ લાગે કે સરપંચ પાસે પૈસા નીકળતા નથી તો અમારે કંઈ કહેવાનું નથી. પણ એની પાસે બે હજાર જેવી રકમ નીકળતી હોય તો એ પૈસા તેણે ગામને આપી દેવા જોઈએ કે નહિ ?'

'આપી જ દેવા જોઈએ. આ તો દીવા જેવી વાત છે. સરપંચ આ બાબતમાં ના પાડે એ મારા માન્યામાં આવતું નથી.'

'એ તો આપ જાતે તપાસ કરીને ખાત્રી કરો તો માન્યામાં આવે. બાકી સરકારી ખાતાવાળા તો તપાસવાનું નાટક કરશે અને કંઈ વળશે નહિ. ગામના પૈસા સરપંચ ગજવામાં લઈ ફરે કે પોતાના વેપાર ધંધામાં વાપરે એ તો ઠીક થતું નથી. આજે આ કામમાં હાથ માર્યો તો કાલે વળી બીજા કામમાં હાથ મારશે. કોઈને પણ આ ચેપ ન લાગે તે માટે તપાસ થવાની જરૂર છે.'

અલબત્ત, એ ભાઈ આચારશુદ્ધિની, સ્વચ્છ વહીવટની અને ચોખ્ખા હિસાબની વાત કરતા હતા. પણ તેની પાછળની સરપંચ માટેની ઈર્ષા પ્રગટ થયા સિવાય રહી શકતી ન હતી. ગમે તેમ પણ ગામનો વહીવટ શુદ્ધ હોવો જોઈએ. સરપંચ કે આગેવાન પ્રમાણિક અને

નીતિપરાયણ હોવો જોઈએ. આ વસ્તુનો હું આગ્રહી છું. એટલે તેમના ગામ જવા સંમત થયો.

વચ્ચે બે દિવસ હેલી રહી એટલે ન નીકળાયું. ગમે તે ગામ જાઓ, વચ્ચે પાણી તો આવવાનું જ. ક્યાંક તો કાદવ ખૂંદવો પડે. વિકાસનાં કામો થઈ રહ્યાં છે. રસ્તાઓ પણ થાય છે. પણ ગામડાંને જોડતા રસ્તા થતા નથી. જો પાકા રસ્તા થઈ જાય તો બારે માસ વાહનવ્યવહાર ચાલી શકે. ખેડૂતો શાકભાજી બજારમાં લઈ જઈ શકે. તાલુકા કે કસ્બા સાથેનો વ્યવહાર તૂટી ન જાય. અહીં કેટલાંક ગામ તો એવાં છે કે ચોમાસામાં સાવ અલિપ્ત બની જાય છે. કોઈ માંદુ સાજું હોય તો તેને દાક્તરી મદદ પણ ન મળે. પછી તાર ટપાલની તો વાત જ શું કરવી?

હું પાણી ડહોળતો ડહોળતો પેલે ગામ ગયો. ત્યારે સુભગ અકસ્માત એવો બન્યો કે તાલુકેથી ઑડિટર અને એક પંચાયતના ઑફિસર હિસાબ તપાસવા આવ્યા હતા. એ લોકો હિસાબ તપાસતા હતા એટલે વચ્ચે માથું મારવાની જરૂર ન હતી. છતાં મેં ઑડિટર સાહેબને કહ્યું: 'હિસાબ તપાસી રહ્યા પછી ગામઆગેવાનોને પણ મળવાની તક આપશો, જેથી તેમના મનનું સમાધાન થાય.'

ને તેમણે પેલા ભાઈને, માજી સરપંચને અને બીજા એક બે જણને બોલાવ્યા. તેમની સમક્ષ હિસાબની વિગત રજૂ કરી. કંઈ કહેવા જેવું હોય તો કહેવાનું સૂચન કર્યું.

એ હિસાબમાં બે હજાર જેવી રકમ જમે નીકળતી પણ હતી. એમાં અમુક પૈસા ગામને આપ્યા એવું વાઉચર પણ હતું. ગામ આગેવાનોએ સાફ જણાવ્યું કે તેમને એ પૈસા મળ્યા નથી.

સિલક બોલતી હતી તે માગી. પોસ્ટની પાસ બૂક માગી. પણ પૈસા જ જમે કરાવ્યા ન હતા. તો પૈસા ક્યાં ગયા?

આવા કિસ્સા ઘણાં ગામોમાં બને છે. સરપંચો પૈસા પોતાની પાસે રાખે છે અને પોતાના વેપારમાં કે બીજા ઉપયોગમાં લે છે. જ્યારે ઑડિટર આવે છે ત્યારે જ ખબર પડે છે કે અમુક રકમ તો મળની જ નથી. આ બાબતમાં પંચાયત ઑફિસરોએ સખ્તાઈ રાખવી જોઈએ. કોઈની પણ ઘાલમેલ ન ચલાવી લેવી જોઈએ.

આ બાબતમાં ઑડિટર સાથે વાત કરતો હતો ત્યાં એમણે કહ્યું:

'પણ સેવકરામ, કોર્ટમાં આવી બાબતમાં કંઈ થતું નથી.'

'કંઈ થતું નથી!'

'ના, અમે આવા કેસ રજૂ કરીએ છીએ. એક સહકારી મંડળીના મંત્રીએ ગોટાળો કર્યો હતો. એ કેસ કોર્ટમાં ગયો. કોર્ટે તાકીદ આપી છોડી મૂક્યા. આ સરપંચ સામે અમે ફરીઆદ કરીએ તોયે કોર્ટ કંઈ નહિ કરે. આવી બાબતમાં સજા થતી નથી એથી ગુનાનું પ્રમાણ વધ્યું છે. અમે પણ ઇચ્છીએ છીએ કે પૈસાની ઘાલમેલ કરે, એ સાબિત થાય તો તેવા ઇસમને સખ્ત નશ્યત થવી જોઈએ. તમારા જેવા સરકારનું લક્ષ ખેંચે તો સારું.'

આ બાબતમાં કોર્ટ કેમ સજા નહિ કરતી હોય એ નવાઈ પમાડે એવી વાત છે!

પણ મને દુઃખ હોય તો એ વાતનું છે કે આપણે ગામનો વહીવટ પણ સારી રીતે કરી શકતા નથી. જાહેર કામમાં સેવા આપવાનો દેખાવ કરી ખાઈ જનારી પેરવીઓ ચાલે છે. ભાગ્યે જ પ્રમાણિક વહીવટ જોવા મળે છે. ગામડાંમાં આ જ વાતો સાંભળવા મળશે. આ ખાઈ ગયો ને પેલો ખાઈ ગયો. આમાંથી ક્યારે બહાર નીકળીશું? પંચાયતરાજ આવશે. ગામડાં સ્વાવલંબી બને, સ્વાયત્ત રીતે શાસન ચલાવી શકે એવી સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. તેનો અમલ જો આવો થવાનો હશે તો ગામડાંની શી વલે થશે! એટલે આજના તબક્કે તો ગામડાંનો પ્રમાણિક વહીવટ ચલાવે એવા કાર્યકરોની જરૂર છે.

હમણાં ગામડાંમાં ફરજિયાત શિક્ષણની ઝુંબેશ ચાલી રહી છે. આમ તો ગામેગામ શાળાઓ છે જ. મોટા ભાગનાં ગામોમાં શાળાનાં પોતાનાં મકાનો છે. પણ શાળાનો લાભ વાલીઓ લેતા નથી. ગામનાં પચીસ ટકા જેટલાં બાળકો તો ભણવા જ આવતાં નથી. તેમાંયે છોકરીઓનું પ્રમાણ તો માંડ પચીસ ટકા જેટલું જ શાળામાં દેખાતું હશે.

ગામની શાળાના મુખ્ય શિક્ષક મારી પાસે આવ્યા.

'સેવકરામ! ગામમાં ફરજિયાત શિક્ષણ-દિન ઉજવવાનો છે. કાલે સભા રાખીએ. તમારે પ્રમુખસ્થાન લેવાનું છે.'

'પણ કરવાનું છે શું ?'

'ગામમાં ભણવા જેવડાં છોકરાં શાળામાં ફરજિયાત ભણવા આવે એવી હવા ઊભી કરવી છે.'

'ગામમાં એવી સંખ્યા છે ખરી કે જે ભણવા જ આવતી નથી ?'

'હા, છે ને...આ રહ્યા આંકડા. ખાસ કરીને ઠાકરડાવાસમાંથી, રબારીવાસમાંથી ઓછી સંખ્યા આવે છે. અને છોકરીઓને તો કોઈ મોકલતા જ નથી. આ ચોમાસાના દિવસે તો શાળાની હાજરીયે ઓછી રહે છે.'

આ કંઈ એક ગામનું દર્શન નથી. બધે શાળાનાં છોકરાંને માબાપ ઢોર ચારવા મોકલે છે. મા ખેતરમાં જતી હોય તો નાનાં ભાઈ-બહેનને રાખવા છોકરીને ઘેર રાખે છે. શિક્ષક કહેવા જાય તો કહેશે :

'અમારે વળી છોડીઓને ભણાઈ ક્યાં હાટ મંડાવવાં છે.' એમને કોઈને શિક્ષણની અગત્ય સમજાઈ નથી. ખેતીકામમાં એમને ઢોર ચરાવનાર જોઈએ, બાળકો રાખનાર જોઈએ, ભાત લઈ જનાર જોઈએ...તો છોકરા કે છોકરીને કહેશે: 'આજે શાળામાં જવાનું નથી. ભણ્યા તોયે શું- ન ભણ્યા તોયે શું.'

અમે બીજે દિવસે સભા કરી. ગામના લોકોને એકઠા કર્યા. શિક્ષકભાઈએ અને મેં શિક્ષણની અગત્ય સમજાવી. સરકારે પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત કર્યું છે. એ ફરજિયાત પણ કર્યું છે. એનો લાભ સૌએ લેવો જોઈએ. હવે અભણ રહ્યે નહિ ચાલે. છોકરીઓને પણ સારી રીતે લખી શકે, વાંચી શકે તે માટે, જરૂર પડે તે પણ સ્વાવલંબી બની શકે તે માટે ભણાવવી જોઈએ. આઝાદી પછી ગામમાં કોઈપણ વ્યક્તિ નિરક્ષર ન રહે તેમ કરવું જોઈએ.

ત્યારે તો બધાંએ હા એ હા કર્યું. પણ દરેક બાબતમાં બને છે તેમ આનો પણ અમલ ન થયો. છોકરાંની હાજરી એક બે દિવસ પછી ઓસરી ગઈ.

હું ગામડે ફરું છું ત્યાં જોઉં છું તો કેટલાંક ગામોમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં પચીસ ટકા જેટલી પણ હાજરી દેખાતી નથી. ખાસ કરીને ઠાકરડા કોમમાં તો બહુ જ ઓછી હાજરી દેખાશે. રબારીઓ પણ પોતાનાં બાળકોને ભણાવતાં નથી. આ બધાંને કઈ રીતે ભણતાં કરવાં એ પણ સમસ્યા છે!

ફરજિયાત શિક્ષણ તો થયું. પણ તેનો અમલ કેવી રીતે કરાવશો? કાયદો કાયદો તો એવો પાંગળો છે કે શિક્ષક ભાગ્યે જ તેનો અમલ કરી શકે. એટલે જો સરકાર પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવવા માગતી હોય તો તેણે સરપંચ પર તેની જવાબદારી નાખવી જોઈએ. જો છોકરાં હાજર ન રહેતાં હોય તો વાલીઓને તે તાકીદ કરે. છતાંયે ન માને તો તેમના પર કેસ કરી શકે. કાયદો આવો અસરકારક બનશે તો જ લોકો છોકરાંને ભણવા મોકલશે. વળી અહીં લોકજીવનમાં જે જડતા છે, જે અજ્ઞાનતા છે, જે રૂઢિગત ખ્યાલો છે તે સમજાવવાથી તો ભાગ્યે જ બદલાશે. સમજણ અને કાયદો બંનેએ સાથે કામ કરવું પડશે.

*

ગયા ચોમાસામાં જ્યારે એ ગામમાં જવાનું થયેલું ત્યારે જ મેં ગામલોકોનું ધ્યાન ખેંચેલું.

'તમે સૌ મળીને આ રસ્તો તો સુધારો. લોકોને આવવા જવાની જ કેવી આપત્તિ પડે છે!'

ત્યારે ટેવ પ્રમાણે દરેક ઉદ્ગાર કાઢેલા :

'ખરી વાત છે. ચોમાસામાં પાણી ભરાય છે અને

સ્ટેશને જવાની ભારે આપદા પડે છે.'

ખરું જોતાં તો ત્યાં રસ્તો જ નહોતો. વચ્ચે ખાડો આવતો હતો. ત્યાંથી પાણી ભરાઈ રહેતું અને વધારે વરસાદ હોય તો એ પાણી ત્યાંથી વહી આગળ જતું. એટલે ત્યાં તો ચોમાસા સુધી પાણી રહેતું જ. સ્ટેશને જતાં ને આવતાં દરેકને પાણી ડહોળવું પડતું.

ગામલોકો તો કદાચ ટેવાઈ ગયા હોય. પણ બહાર ગામથી કોઈ આવે, રાતનો વખત હોય તો કેવી મુશ્કેલી પડે! બાઈ માણસ હોય તે કેવી રીતે કપડાં ઊંચાં કરીને ચાલે! આટલી વાત આ ગામલોકો કેમ નહિ સમજ્યા હોય?

ગયા ઉનાળામાં ગામડે જવાનું થયું ત્યારે એ રસ્તો એવો ને એવો હતો. મેં ગામ–આગેવાનોને કહ્યું:

'તમે સૌ ચોમાસામાં બૂમો મારો છો કે પાણી ભરાઈ જતાં સ્ટેશને જવાની ભારે આપદા પડે છે. તો આટલો રસ્તો તો સુધારો. આજુબાજુની માટી ખોદી ખાડો પૂરી સળંગ રસ્તો તો બનાવો? અત્યારે એકાએક છો. વારા કાઢશો તોયે ચાર પાંચ દિવસમાં રસ્તો તૈયાર થઈ જશે.'

પણ કોણ સાંભળે? બધા મોં વકાસીને તાકી રહ્યા. હજી વરસાદને વાર હતી. ગામમાં બેકાબેક હતી. ઘેર દીઠ એક એક જણ નીકળે તો પાંચે દિવસમાં તો પાઈનો ખર્ચ વગર રસ્તો થઈ જાય એમ હતો. પાણી જવા માટે નીચે પાઈપ મૂક્યો હોય તો પાણી જઈ શકે અને રસ્તો તૂટે નહિ.

ગામના એક બે આગેવાનોને પકડીને બેસાડ્યો, 'આ ગામનું કામ છે. તમે લોકો ગામને ગામના હિતની વાત તો સમજાવો.' પણ એયે છૂટી પડ્યા. લોકોને વાત કરી તો કહે:

'એ તો પંચાયત કરશે. ગામ પંચાયતના સભ્યો આંધળા છે? એ જોતા નથી કે લોકોને ચોમાસામાં આપદા પડે છે?'

'પંચાયત અને તમે જુદા છો? પંચાયત કરશે એટલે કોણ કરશે? એ કાં તો ગામ પર ફાળો નાખીને કામ કરાવશે. એના કરતાં ગામ પોતે જ શ્રમ કરીને આટલું કામ કરે તો શું ખોટું?'

પણ કોઈએ વાત કાને ન ધરી. સરપંચને મળ્યો. તેમણે કહ્યું 'સેવકરામ! તમારી વાત સાચી છે. ગામ ધારે તો એટલો રસ્તો જરૂર થઈ જાય. એમાં પાઈનુંયે ખર્ચ ન થાય. ત્યાં નાનું ગરનાળું કરવું હોય તો પંચાયતમાં એટલું ખર્ચ પાડીએ. પણ એક વાર ખાડો તો પુરાઈ જાય.'

સરપંચે રાતના ગામ એકઠું કર્યું. પણ મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મને આવા ઉદ્ગારો સાંભળવા મળ્યા:

'ગામ તો એવી માટી ઉપાડવા કાંઈ નવરું નથી.'

'કામ હોય તો ઉંબરા દીઠ અધેલી ફાળો નાખો. પણ ઈ કયો માટીના ટોપલા ઉપાડવા જાય.'

'અને ખાતર પણ મજૂરીયાં પાસે નંખાઈએ છીએ તો ઈ કુણ કામ કરવા જવાનું હતું? પંચાયતને ફાવે તેમ કરે!'

ગામડાનું આ લોકમાનસ જોઈ દિલમાં દુઃખ થયું. આ ગામની લોકશક્તિને કઈ રીતે કાર્યરત કરવી? ગામનું કામ ગામ નહિ કરે તો કોણ કરશે? લોકોમાં આ સમજ કોણ પ્રગટાવશે? હું મનમાં વિચારી રહ્યો ને મૂક બની ગયો.

✶

અમેરિકામાં અત્યારે વેચાઈ રહેલા એક યંત્રને 'ઇલેક્ટ્રોનિક સેક્રેટરી' (વિજાણુથી કામ કરનાર સેક્રેટરી) કહે છે. ટેલિફોન ઉપાડનાર કોઈ માણસ ન હોય ત્યારે આ યંત્ર બધા ટેલિફોનના જવાબ આપે છે. સંદેશા નોંધી લે છે અને ટેલિફોન વાપરનાર માણસ પાછો ફરે ત્યારે તે સંદેશો ફરી સંભળાવે છે.

આ યંત્ર બે કલાક સુધી સંદેશાઓ સંઘરી શકે છે. તે વેચાણના ઓર્ડર લેવામાં, વિમાનો માટે તથા બીજે સ્થળે જગ્યા નોંધવામાં, તાકીદના ટેલિફોનસંદેશા અને સમાચાર નોંધવામાં અને બીજાં અનેક કાર્યોમાં વાપરી શકાય છે.

અમેરિકાની ઓફિસોમાં અત્યારે વપરાતાં આમાંનાં કેટલાંક યંત્રો રોજના ૪૦૦૦ ઓર્ડર સંઘરી શકે છે.

'ભદ્ર'

....પણ બધાં એમ કરે છે

માણુસના બોલની કોઈ કિંમત નથી રહી એવો આજનો જમાનો છે. પરણેલા જ ઊઠીને જ્યારે બાળકોને આ પંથે લઈ જાય છે ત્યારે સ્વાર્થ કેટલો મોટો ભાગ ભજવે છે તે આ પ્રસંગમાં આબેહૂબ વર્ણવાયું છે......

બપોરે જમીને ધનજીભાઈ આરામ કરતા હતા ત્યાં ટપાલીએ ઘરની જાળી ખખડાવી ટપાલ નાખી. ધનજીભાઈએ ઊઠીને કાગળો લીધા. એમાંના એક પરબીડિયા ઉપર, મોકલનારનો હોદ્દો છાપેલો હતો. એ જોતાં એમનું મોં મલક્યું. ઘરમાં આવી હીંચકા ઉપર બેસી કાગળ ફોડ્યો. એ વાંચી રહ્યા એટલામાં નલિની આવી પહોંચી.

'કોનો છે બાપુજી?' એણે પૂછ્યું.

ધનજીભાઈએ કાગળ નલિનીને આપ્યો. એણે એ વાંચ્યો. એના મોઢા ઉપર પણ આનન્દ છવાયો.

'સુબોધ અને તારી બા હોય તો બોલાવ.'

બન્ને જણુ ઘરમાં હતા. નલિનીએ એમને બોલાવ્યાં. પિતાએ પ્રથમ સુબોધને પત્ર આપ્યો. એણે વાંચી એની બાને આપ્યો.

'કહો શું જવાબ દઈશું?' પત્ર વંચાઈ ગયા પછી હીંચકાને હેલો આપતા ધનજીભાઈએ પૂછ્યું. ત્રણે-માંથી કોને ઉદ્દેશીને એમણે આ પ્રશ્ન કર્યો હતો એ કોઈ નક્કી કરી શક્યું નહિ. ધનજીભાઈએ બાજુમાં પડેલી પાનની પેટી ઉઘાડી પોતાના માટે પાનપટ્ટી બનાવવા માંડી.

'કેમ કોઈ બોલતાં નથી?' કોઈએ જવાબ આપ્યો નહિ એટલે એમણે પૂછ્યું.

'મને તો લાગે છે...'

'સુબોધ શું કહે છે એ તો પહેલાં જાણીએ!' નલિનીને આગળ બોલતાં અટકાવી પિતાએ કહ્યું.

પણ સુબોધે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

'તારો શો વિચાર છે એ તો અમને જણાવ. તારો વિચાર જાણીએ પછી આગળ વાત થાય ને!' પિતાએ પાનપટ્ટી મોંમાં મૂકતા કહ્યું.

'હું કાંઈ વિચાર કરી શક્યો નથી.' સુબોધના મોઢા ઉપર મુઝવણ હતી. એ ઘડીમાં એના પિતા સામું જુએ, ઘડીમાં બહેન સામું જુએ અને છેવટે મા સામું જુએ.

'વાત આવ્યે આજ સાત દિવસ થયા. સાત દહાડા અને સાત રાત વિચાર કરવા મળ્યા છતાં તું નિર્ણય લઈ શક્યો નહિ! એ લોકો આ પત્રનો જવાબ માગે છે. બે ચાર દિવસમાં બધું નક્કી કરવા અહીં આવવા ઇચ્છા રાખે છે. મારે શું જવાબ લખવો!' ધનજીભાઈ જરાક ઊંચા સાદે બોલ્યા.

'ખરેખર, હું કાંઈ નિર્ણય કરી શક્યો નથી. એક વાત ચાલતી હોય, રાગે પડ્યું હોય, ત્યાં બીજી વાત આવે એટલે બધું અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય.'

'મને લાગે છે સુબોધ, તારે આ વાત વધાવી લેવી જોઈએ. આવો સંબંધ, આવું ઘર, અને આવી કન્યા બધાના નસીબમાં લખ્યાં હોતાં નથી.' નલિની બોલી.

'તું કેમ કાંઈ બોલતી નથી!' પત્નીને ઉદ્દેશીને ધનજીભાઈ બોલ્યા.

'હું શું બોલું!' પરણનાર અહીં બેઠો છે. એ કાંઈ નાનો છે! એ પોતે જ નિર્ણય કેમ ન લે?'

'પણ બા, હું નિર્ણય કેવી રીતે લઉં? આજ ૭ માસથી ગીરાના પિતા સાથે વાત ચાલે છે. તમે બધાએ એના વિષે અને એના કુટુમ્બ વિષે તપાસ કરી છે. મેં પણ કરી છે. આપણને બધાને બધું યોગ્ય લાગ્યું છે. અમુક રીતે આપણે એમને, અને એ લોકો આપણને સમજતાં થયાં છે. બન્ને કુટુમ્બો એક બીજાની નજીક પણ આવ્યાં છે. વેવિશાળની કેવળ વિધિ જ બાકી રહી છે એમ કહીએ તો પે ચાલે. ત્યાં ..'

'ગીરાના બાપુ સાથે આપણે કાંઈ પાકી વાત થઈ

નથી. એમણે ગીરા માટે કહેવરાવ્યું. આપણે કહ્યું 'જોઈશું' બસ એટલું જ.' પિતા બોલ્યા.

'ના, 'જોઈશું' નહિ પણ આપણે લગભગ 'હા'જ પાડી છે.' મા બોલી.

'પણ એથી કાંઈ પાકું થયું એમ તો ન કહેવાય ને? નથી થઈ વેવિશાળની વિધિ, નથી થયાં ચાંલ્લા અને ચિઠ્ઠીઓ. પછી પાકું થયું એમ કેવી રીતે કહેવાય?'

'હા' પાડી એટલું પૂરતું ન કહેવાય? વિધિઓ તો કેવળ દેખાવ માટે જ હોય છે.'

'બા, એમ માનીએ કે તું કહે છે એમ હોય, પણ અત્યારે આપણે ના પાડીએ તો આપણને કોઈ રોકે એમ છે? ગીરાના ઘર કરતાં સારા ઘર તરફથી કહેણ આવે તો આપણે કેમ એ ન સ્વીકારીએ?' નલિની બોલી.

'સારા. એટલે?'

'પન્નાલાલ સમાજમાં ઊંચું સ્થાન ધરાવે છે. આજે ઉપપ્રધાનપદું ભોગવે છે. કાલે એનાથીયે આગળ વધે.'

'ઉપપ્રધાનપદું કે પ્રધાનપદું ભોગવે એટલે સમાજમાં ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે એમ, માનવાની કાંઈ જરૂર નથી. પક્ષાપક્ષીના રાજકારણમાં લાયક જ એ સ્થાને નિમાય એવું હોતું નથી. એમાં તો સાચાખોટાનો વિચાર કર્યા વિના કેવળ પક્ષના અને પોતાના સ્વાર્થનો જ વિચાર કરવામાં આવે છે. અને એ વિચાર કેટલીક વખતે ફળદાયી નીવડતો દેખાય છે એટલા જ કારણે એ ફળ મેળવનાર, મનુષ્ય તરીકે ઊંચો છે એમ માનવાની જરૂર નથી.' સુબોધથી બોલાઈ ગયું.

'તને તારા ભવિષ્યનીયે નથી પડી?' પિતાએ મુદ્દાની વાત મૂકી.

'એ વિચારે જ મને ડામાડોળ કરી મૂક્યો છે. એક બાજુ ગીરાના સુશીલ, સુઘડ અને સંસ્કારી કુટુમ્બનો વિચાર કરું છું; અને બીજી બાજુ સત્તાના અકારણે ઉચ્ચ ગણાતા કુટુમ્બનો વિચાર કરું છું ત્યારે એમ થાય છે કે મારું સુખ ગીરાના કુટુમ્બ સાથે સંબંધ બાંધવામાં રહેલું છે. પણ પછી એવો વિચાર પણ આવે છે કે ભવિષ્યની કારકિર્દી માટે પન્નાલાલ જેવા માણસનો સહારો લાભકર્તા થઈ પડે ખરો.'

'અને ખરું તો એ જ છે ને?' સુબોધની વિચારસરણીમાં પડેલા ચીરામાં પિતાએ ફાચર મારી.

'એ તો કોણ જાણે!'

'તું કેમ કાંઈ બોલતી નથી?' પત્નીને ઉદ્દેશીને ધનજીભાઈ ફરીથી બોલ્યા.

'હું આ બધી બાબતોમાં કાંઈ સમજું નહિ. હું તો એટલું જાણું કે આપણે એક ઠેકાણે 'હા' પાડી પછી બીજાનો વિચાર કરવો એ ખોટું છે. એમાં પાપ છે.'

'પાપ?'

'હા. પાપ. 'હા' પાડ્યા પછી બીજું ગમે એટલું સારું આવે તોપણ આપણાથી ફરી જવાય નહિ. વચનની કિંમત છે.'

'પણ બા, આપણે ક્યાં વચન આપ્યું છે? ફક્ત વાત જ થઈ હતી અને ગીરાને સ્વીકારવી-ન સ્વીકારવી એનો વિચાર કરવા આપણે સમય માગ્યો હતો.' નલિની બોલી.

'છ મહિના સુધી એને બોલાવીએ, આપણે એમને ત્યાં જઈએ, એ લોકો આપણે ત્યાં આવે, આમ સંબંધ વધારીએ; અને પછી કહીએ કે અમે ક્યાં 'હા' પાડી હતી! આ કાંઈ સારું ન કહેવાય. અને તમે બધા એ તો વિચારો કે બિચારી ગીરાની શું સ્થિતિ થશે? સુબોધ તો છોકરો છે. એને કશું ખોવાનું નથી. એક નહિ તો એકવાશી આવશે. આ આવી જ છે ને? પણ એની સાથે આટલો વખત ગીરા ફરી—આપણે ફરવા દીધી—એનાં માબાપે ફરવા દીધી. આખું ગામ જાણે છે કે આ બેનું વેવિશાળ નક્કી છે. એ હવે ન થાય ત્યારે એ બિચારીની શું સ્થિતિ થાય?'

'તારી વાત સાચી છે. પણ આપણે લાભાલાભનો

પણ વિચાર કરવો જોઈએ ને ? અને ન્યાતના કે બીજા કોઈ કાયદાનું બંધન તો આપણી આડે આવતું નથી.'

'આમાં વેપારીના સોદાની વાત નથી. શું, કાયદા-કાનૂનનું બંધન નડતું હોય તો જ આપણે સીધા ચાલીએ ? દંડનો ડર હોય તો જ આપણે કાયદો પાળીએ ? આપણે બોલ્યા એની કાંઈ કિંમત જ નહિ ! ..પરણનાર સુબોધ છે. એને જે ઠીક લાગે તે એ કરે. પણ મારી નજર આગળ તો એ બિચારી ગીરાનું મોં જ તરવર્યાં કરે છે. કેવી ડાહી છોકરી ! પંદર દિવસથી ગઈ છે પણ એકેય દહાડો હું એને ભૂલી નથી.'

'કાલે જ કાગળ આવ્યો છે. હવે આઠ-દસ દિવસમાં આવશે.' સુબોધ બોલ્યો.

'જ્યારે આવે ત્યારે સુવાસ લેતી આવે. જોતાં આંખ ઠરે.' માની આંખમાં પાણી આવ્યાં.

'તને સારી પુત્રવધૂની પડી છે. એ આવીને તારો બોજો ઉઠાવી લે એની તને પડી છે.'

'અને તમને ?'

'મને ? મને સુબોધના સુખની પડી છે. આપણે બધાએ એનું સુખ શામાં છે એ જોવું જોઈએ. તું એમ તો વિચાર કર કે પન્નાલાલના ઘર સાથે સંબંધ બાંધવાથી સુબોધનું ભવિષ્ય કેટલું સુધરી જશે ? એ પોતે સોનલને લઈને આવ્યા ત્યારે કહી ગયા હતા અને આજે આ કાગળમાં પણ લખે છે કે પરીક્ષામાં સુબોધ જરૂર પાસ થશે, એ બાબતનો મને સમ્પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. અને પછી આગળ ભણવા માટે એને પરદેશ મોકલવાનો બંદોબસ્ત હું કરીશ. આ લાભ કાંઈ જેવો તેવો છે ? આપણે તો એનું સુખ જોવાનું છે—આપણું નહિ. સોનલને સુબોધે જોઈ છે. બન્ને એક બીજાને મળ્યાં છે. બન્નેમાંથી એકેયને બીજાની વિરુદ્ધ કાંઈ કહેવાનું નથી. સોનલ ઘરકામમાં ગીરા જેટલી પાવરધી નહિ હોય પણ એ તો શીખી જશે. એની બહુ ચિન્તા કરવા જેવું નથી. સૌ વાતની એક વાત. હું તો સુબોધના સુખ માટે એમ ઇચ્છું છું કે સોનલ સાથે એનો સંબંધ બંધાય.'

'અને ગીરાના બાપને શું જવાબ દેશો ?'

'કહીશું કે અમારો વિચાર નથી. સુબોધનો પણ નથી. એટલે તમે છૂટા.'

'બાપુ, મેં ગીરા માટે ક્યારે 'ના' કહી છે ?' સુબોધના અવાજમાં રુદનનો ધ્વનિ હતો.

'ત્યારે તું ચોખ્ખું કહે કે તારે શું કરવું છે ?' બાપના બોલવામાં સખતાઈ હતી.

''હા' કહ્યા પછી 'ના' કહેવી એ બરાબર છે ?'

'પણ આમાં 'હા' કહી છે જ ક્યાં ?'

'સુબોધ, એ તો એમ જ હોય. બધાં એમ કરે છે. તું 'ના' કહીશ એથી કાંઈ તારું હલકું નહિ પડે. બે દહાડા લોકો બોલશે પણ પછી તો બધા કહેશે કે ના, સુબોધે પસંદગી તો સારી જ કરી. ગીરાનું આપણે ભૂરું ઇચ્છતા નથી. અને એને આપણા ઘર કરતાં પણ સારું ઘર નહિ મળે એમ શા માટે ન માનવું ?' નલિની બોલી.

'નલિની, તું આવું બોલે છે ! તું વિચાર, કે તું પણ છોકરી છે. ગીરાની જગ્યાએ તું હોય તો તું શું કરે ?' માથી બોલાઈ ગયું.

'શું કરે ? કાંઈ નહિ. શું થઈ શકે ? અને એની બાબતમાંય એવું નહિ બન્યું હોય એની આપણને શું ખબર ? બા, એ તો એમ જ હોય. પાકું ન થયું હોય ત્યાં સુધી સારું મળે તો જૂનું છોડવામાં કાંઈ ખોટું નથી. બધા એમ જ કરે.'

'થયું ત્યારે, હું પન્નાલાલને લખી દઉં છું કે બે ચાર દિવસમાં એમની અનુકૂળતાએ એ જરૂર આવે અને વેવિશાળની બધી વિધિ એ દિવસે પતાવી દઈશું. કેમ સુબોધ બરાબર ને ?' સુબોધ સામે જોઈને ધનજીભાઈ બોલ્યા.

સુબોધે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. એના મૌનમાં પિતાએ એની સંમતિ માની લીધી.

*

પતિપત્ની એકલાં પડતાં મંજુબહેને વાત છેડતાં કહ્યું : 'તમે આ સારું કરતા નથી. ગીરાની આંતરડી કેટલી

ફફળશે એ હું જ જાણું છું. તમે પુરુષ છો એટલે કદાચ એ ન સમજો. પણ નલિની તો સ્ત્રી છે. એમ નથી સમજતી ! એ ન સમજે એ આ જમાનાની બલિહારી છે ! સુબોધ સમજે છે, પણ એ ગીરા અને સોનલ વચ્ચે, અગર તો એક બાજુ સીધું સાદું જીવન છે અને બીજી બાજુ ઝાકમઝાળ જીવન છે એ બેની વચ્ચે, ઝોલાં ખાય છે. ગીરા એને દિલ વસી છે; પણ સોનલ સાથે સબંધ બાંધવાથી એને આર્થિક લાભ થશે એવી ગણતરી એ કરી રહ્યો છે, એ એમ માનતો હશે કે સંબંધ પાકો થઈ જશે પછી એ ગીરાને ભૂલી શકશે અને સોનલ એના દિલમાં વસી જશે.'

ધનજીભાઈ એ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. પત્નીને કેમ પોતાના મતની કરવી એની દલીલો એ વિચારી રહ્યા હતા.

'નલિનીને આ જમાનાનો પવન વાગ્યો છે. નહિ તો એ આવું ન બોલે. હવે મને સમજાય છે કે એ જેની સાથે પહેલાં ફરતી હતી તેને એણે કેમ મૂકી દીધો અને બિહારી સાથે કેમ ફરતી થઈ ગઈ.'

'આજે તો પાકું પણ ક્યાં બંધનકારક ગણાય છે ! આ, પડોશમાં ન જોયું ! બધું નક્કી થઈ ગયું હતું, લગ્ન લીધાં હતાં અને છેક છેલ્લી ઘડીએ અટકી પડ્યું ?'

'કોણ જાણે લોકોને શું થઈ ગયું છે ?'

'પણ એ તો એમ જ હોય. લગ્ન ન થયાં હોય ત્યાં સુધી સારું-ખોટું થયાં જ કરે. જે મળ્યું હોય એનાથી વધું સારું મળે તો જૂનાને છોડી દેતાં કોઈ અચકાતું નથી. અને કોઈને એમાં કાંઈ ખોટું પણ દેખાતું નથી.'

'વચનની આજે કિંમત જ રહી નથી !'

'એમાં આપણે કાંઈ આડો હાથ દઈ શકીએ એમ નથી.'

'મને તો બિહારી જરાય ગમતો નથી. જ્યારે આવે ત્યારે ઘોડે ચડ્યો આવે, મોંમાં સિગારેટ તો હોય જ. બૂટ પહેરીને ઘરમાં આવે. રાતેય કોણ જાણે કેટલા વાગે પાછો મૂકી જતો હશે.'

'હમણાંથી કાંઈ દેખાતો નથી.'

'અઠવાડિયા માટે બહાર ગામ ગયો છે એમ નલિની કહેતી હતી.'

'ખરી વાત એ છે કે જમાનો બદલાયો છે. અને તું હજી જૂના જમાનાની વાત કરે છે.'

'બદલાયેલા જમાનામાંની રીતભાતથી પણ જો એમને સુખ મળતું હોય તો મારે શું ?'

'થયું ત્યારે એમ જ સમજ ને.'

*

ત્રણ દિવસ બાદ પન્નાલાલ એમના સગાસંબંધીને લઈને આવ્યા. ધનજીભાઈને ત્યાં પણ આડોશી પાડોશી અને સગાંસંબંધીઓ હાજર હતા. પન્નાલાલે સુબોધને ચાંલ્લો કરી શ્રીફળ અને રૂ. ૧૦૧ આપ્યાં. રકમ જોઈ બધાને પન્નાલાલ માટે ભારે માન પેદા થયું અને બધાં સુબોધના નસીબનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં.

અંદરના ખંડમાં બેઠેલી સ્ત્રીઓએ મંગળગીત ગાયાં. ધનજીભાઈએ પીરસેલાં ચા-નાસ્તાને ઈન્સાફ આપી સૌ વિખરાયાં.

ત્યાર પછી સુબોધની પરીક્ષાના પરિણામ વિષે અને એના ભવિષ્યના ભણતર અંગે બન્ને વેવાઈઓએ કેટલીક ગુફતેગો કરી. થોડી વાર પછી પન્નાલાલ જવા ઊઠ્યા એ વખતે મંજુબેને સોનલને સાંજે જમવા મોકલવા માટેના નિમંત્રણની યાદ આપી.

'અરે હા. હું તમને કહેવાનું ભૂલી ગયો. સોનલ આજે નહિ આવી શકે.'

'કેમ ?'

'એવું છે કે એક બીજે ઠેકાણે આજે એને જવાનું છે.'

'પણ આ ઘેર તો એણે પહેલું આવવું જોઈએ. બીજે પછી નહિ જવાય ?' સાસુએ આગ્રહ કર્યો.

'એ બીજે ઠેકાણે 'ના' પડાય એમ નથી. અને આપણે તો હવે ઘરના. એટલે તમને 'ના' પાડવામાં હરકત નહિ.'

મધુરેન કંચનરાય દેસાઈ _

ગીલામાં વસતાં પંખીઓ

દરિયાકાંઠાનાં પંખીઓ વિશેની શરૂ થયેલી લેખમાળામાં જ આવી શકે તેવા આ પંખીઓની ખાસિયતો ખરેખર જાણવા જેવી અને વિશેષ તો સમજવા જેવી છે. ગુજરાતના અગ્રગણ્ય પક્ષીવિશારદ એ પરિચય કરાવે છે...

સળીપુચ્છ ગારાખોદ

આ કદથી જરા મોટા કદનો સળીપુચ્છ ગારાખોદ હવે પછી આવતા ગારાખોદ સાથે ઘણી રીતે મળતો આવે છે. અને એથી વગડામાં એકબીજાને ઓળખવામાં ઘણી તકલીફ પડે છે એટલું જ નહિ પણ ઓળખાતો નથી. પણ જીવતો કે મરેલો હાથમાં હોય તો તેની પૂંછડીની શરૂઆતનાં પીંછાં સળી જેવાં જોવામાં આવે છે. બીજું ખાસ એંધાણ પાંખની અંદર જોતાં તેના ખભા પાસેનાં પીંછાંમાં લીટીઓ દેખાય છે. જે ગારાખોદમાં આ પીંછાં તદ્દન સફેદ રંગનાં રહે છે. અથવા તો અંદર બહુ ઝાંખી લીટીઓ દેખાય છે. આ પંખીની ચાંચ સામાન્ય રીતે લાંબી અને છેડે જતાં સહેજ પહોળી થતી જાય છે. નર-માદામાં જરાય તફાવત માલૂમ પડતો નથી.

સળીપુચ્છ ગારાખોદ ઑક્ટોબર માસમાં આપણે ત્યાં આવી જાય છે. અને ગારાખોદ સાથે જ વસવાટ કરે છે પણ આ પંખી ખાસ સામાન્ય તો ન જ કહી શકાય. એપ્રિલ માસમાં તે પોતાના પ્રદેશમાં પ્રજનન માટે ઊપડી જાય છે. આથી તેની ગણત્રી ચોક્કસ સમયે આવતાં યાયાવર સાથે કરી શકાય.

સળીપુચ્છ ગારાખોદ પ્રજનન માટે ઉત્તર અને પૂર્વ સાઈબીરીઆ, તીબેટ અને તુર્કસ્તાનમાં પહોંચી જાય છે. આ ફરજમાંથી મુક્ત થઈ તે શિયાળામાં સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને ગુજરાતમાં આવી પહોંચે છે. આપણે ત્યાં તેનો આહાર આગળ હવે પછી આવતા ગારાખોદ જેવો જ છે.

અંગ્રેજીમાં સળીપુચ્છ ગારાખોદને The Pintail snipe કહેવાય છે અને તેનું વિજ્ઞાનિક નામ Gallianago steuura (Bonaparate) છે.

ગારાખોદ

કદમાં આ પંખી આગળ જોઈ ગયા તે સળીપુચ્છ ગારાખોદ જેટલો જ હોય છે. તેની પીઠ ઉપર કાળા ધાબાંના મિશ્રણવાળો આછો પીળાશપડતો કથ્થાઈ રંગ રહે છે. તેની ચાંચ લાંબી કથ્થાઈ કાળા રંગની અને પગ તથા આંગળાં લીલાશપડતા રંગમાં હોય છે. તેની કથ્થાઈ રંગની આંખો પ્રમાણમાં મોટી

મંગુબેન અને ધનજીભાઈ એકબીજાના સામું જોઈ રહ્યાં.

'તમે ખોટું ન લગાડશો. વિના કારણે હું શા માટે 'ના' પાડું ?' પોતાની મોટર ગાડી તરફ જતાં જતાં પન્નાલાલ બોલ્યા.

ડ્રાયવરે બારણું ખોલ્યું અને પન્નાલાલ અંદર બેઠા. ડ્રાયવર જરા દૂર ઊભો રહ્યો. ધનજીભાઈ મોટરની બારી પાસે હતા.

'એવું છે કે અમારા પ્રધાનસાહેબની પુત્રીનાં આજે લગ્ન છે. કદાચ અત્યાર સુધીમાં વિધિ પતી પણ ગઈ હશે. સોનલ અને એ બન્નેને બેનપણાં છે એટલે સાંજે એ તેને ત્યાં જમવાની છે.' પન્નાલાલે ખાન-ગીમાં કહેતા હોય એમ કહ્યું.

'પણ કાંઈ ખબરે ન પડી. પ્રધાનસાહેબની પુત્રીનાં લગ્ન હોય અને છાપાંવાળાં ન જાણે એમ કેમ બને !'

'લગ્ન ખાનગીમાં થવાનાં છે. મને બહુ ખબર નથી કે કેમ ખાનગીમાં થવાનાં છે.'

'ક્યાં થવાનાં છે.'

'એ પણ મને ખબર નથી. પણ સોનલ કહેતી હતી કે કોઈ બિહારીલાલ નામના માણસ સાથે થવાનાં છે.' ધનજીભાઈ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયા.

★

જણાય છે. માથા ઉપર કાળાશપડતી લીટીઓ રહે છે. છાતી આછી કથ્થાઈ રંગની, પૂંછડી કાળી અને છેડે રાતા રંગની પટ્ટી આવે છે. બાકીનો પેટાળનો ભાગ સાવ ધોળા રંગનો હોય છે. તેને ઓળખવાનાં ખાસ ચિહ્નો તેની સીધી લાંબી ચાંચ અને ચાંચના મૂળ આગળથી શરૂ થતી કાળી પટ્ટી ઠેઠ ઓડ સુધી ચાલી જાય છે. તેની ચાંચ પ્રકૃતિએ એવી ખૂબીવાળી બનાવી છે કે ગારામાં ઊંડી ખોસ્યા પછી પણ અંદરથી અળશીઆં કાઢવા માટે તે છેડેથી ખોલી શકે છે. ભડકીને ઊડે છે ત્યારે 'ક્રેક્–ક્રેક્' એવો અવાજ કરે છે. આ ઉડાન આડી અવળી કરી જલદી અદ્ધર ગગનમાં ચડી જાય છે. આવી ઉડાન તેને બીજાં જળચરોથી જુદું તારવી લે છે, મેં પોતે દરેક જાતના ગારાખોદ જોયા છે. પણ મને તે બધામાંથી કોઈના નરમાદામાં જરા પણ તફાવત માલૂમ પડ્યો નથી.

આ ગારાખોદ આપણે ત્યાં ઑક્ટોબર માસમાં આવી પહોંચે છે અને આખો શિયાળો આપણા તળાવના ગાલામાં કે નદીના ગીલામાં વિતાવે છે. એપ્રિલ માસમાં તેઓ આપણો દેશ છોડીને ચાલ્યા જાય છે. કોઈ વખત શિયાળામાં કોઈક એકાદ પંખી દરીઆ-કાંઠે પણ દેખાય છે. એ ઉપરાંત પાણીથી ભરેલા નાના ખાડાને કાંઠે ઊગેલી લીલોતરીમાં પણ આહાર શોધવા આવી જાય છે. પણ તેની ખાસ પસંદગી તો ગીલા છે. ગામની ગટર પણ તેને પોતાનું પેટ ભરવા નોતરે છે. કેટલીક વખત તેઓ સમૂહમાં તો કેટલીક વખત એકાકી જોવામાં આવે છે. ગામ પાસેનાં પાણી-ખાડાને કિનારે તે ઘણી વખત તદ્દન ચોખ્ખી વગર લીલોતરીએ પણ ફરતા જણાય છે. એ સમયે તે પ્રમાણમાં નિડર લાગે છે. એમ ફરતાં ફરતાં તે વારે વારે પોતાની લાંબી ચાંચ ગારામાં ખૂંતાડે છે. અથવા તો અર્ધ બેઠેલી સ્થિતિમાં પણ દેખાય છે. આ પંખીની ઉડાન તેજ તો ખરી જ અને એ જ ગતિએ આડી અવળી દિશા બદલી એકદમ ગગનગામી બની જાય છે. તેનો રંગ આસપાસની ભોંય સાથે એવો આબાદ બંધબેસતો આવી જાય છે કે એક વખત નજર ચૂકી ગયા તો ફરી શોધવામાં મુશ્કેલી પડે છે. ચારાનો સમય સવાર અને સાંજનો હોય છે. આ ગારાખોદની ખાસીયત એવી છે કે ભયને સમયે તે હલ્યા ચલ્યા વગર દબાઈને બેસી જાય છે. અને ઊડે છે ત્યારે 'ક્રેક્–ક્રેક્' કરતો એકદમ ઊડે છે ત્યારે શિકારબાજનું નિશાન કેવું છે તેની પરીક્ષા કરે છે. આહારમાં તે ગારામાં થતી છવાત અળશીઆં કીડા વગેરે શોધી ખાય છે. કેટલીક વખત પાણી સુકાઈ ગયેલા ખાડા કે જ્યાં હજુ વનસ્પતિ લીલી હોય ત્યાં પણ ચારાની શોધમાં આવી પહોંચે છે.

યુરોપ, સાઈબીરીઆ અને કાશ્મીરમાં આ પંખી પોતાનું કુટુંબ ઉછેરે છે. અને શિયાળામાં ભારતની ભૂમિ ઉપર ઊતરી પડે છે. આથી સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને ગુજરાતમાં તેની સામાન્ય પંખીમાં ગણત્રી કર-વામાં આવી છે.

અંગ્રેજીમાં ગારાખોદને The common અથવા Fan-tail Snipe કહેવામાં આવે છે તેના સમૂહને અંગ્રેજીમાં Wisp કહે છે, જ્યારે વિજ્ઞાનિક રીતે ઓળખવા માટે Gallinago Gallinago Gallinago (Linn) કહેવું જોઈએ.

નાનો ગારાખોદ

બટેર જેવડા કદનો આ નાનો ગારાખોદ રૂપે રંગે બધી રીતે ગારાખોદને મળતો આવે છે. અલબત્ત, કદમાં નાનો રહે છે. આથી તેની ચાંચ પણ ટૂંકી છે તેની સાથે મજબૂત છે. તેની પૂંછડીનો છેડો રાતા રંગનો હોતો નથી. અને ઊડે છે ત્યારે ભાગ્યે જ અવાજ કરી ઊડે છે. તેની ખાસીયત બહુ લાંબી ઉડાન કાઢવાની નથી. એ પ્રમાણે તે બહુ તેજ ઉડાનનો પણ ન કહી શકાય. આથી ઉડાનમાં તેનો આગળ જોઈ ગયા તે સગાં જેટલો રૂપાળો જણાતો નથી. ચાંચનો રંગ કાળાશપડતો રહે છે. આંખ કથ્થાઈ રંગની અને પગ ઓલીવ જેવા લીલા રંગના થાય છે. નરમાદામાં કોઈ તફાવત માલૂમ પડતો નથી.

આ નાનો ગારખોદ પોતાના વસવાટ માટે પોતાના સગાં જેવી જ જગ્યા પસંદ કરે છે અને તેની સાથે જ જોવામાં આવે છે. પણ તેને ગીચ વનસ્પતિ હોય તો ગમે છે. સામાન્ય રીતે તે એકાકી જ જોવામાં આવે છે. પણ કોઈક વખત ચાર છની સંખ્યાનો સમૂહ જણાય ખરો. તે મોટી સંખ્યામાં જોવામાં આવતો નથી પણ કાંઈ થોડી સંખ્યામાં આવે છે એમ માનવાને કોઈ કારણ નથી. શિકારબાજો ગારાખોદનો શિકાર માટે પાણીકાંઠે હાંકો નાખે છે ત્યારે હાંકાવાળાના લગભગ પગ પાસેથી તે ઊડે છે. ત્યાં સુધી તેને ઊડવાનું ગમતું નથી. આના હાંકામાં ત્રણે પ્રકારના ગારાખોદ ઊડે છે તેમાં નાનો ગારાખોદ તેના કદથી તરત જ વરતાઈ જાય છે. બપોરને સમયે બહુ મુશ્કેલીએ તેને ઉડાડી શકાય છે. આ પંખીનો આહાર પણ તેના આગળ જોઈ ગયા તે સગાને મળતો છે.

પ્રજનન માટે તે ઉત્તર યુરોપ અને એશિયામાં પહોંચી જાય છે. અને શિયાળાની હવા પડે તે પહેલાં તો તે આફ્રિકા, આખી ભૂમધ્ય સમુદ્રની પટી, ઇરાન અને ભારતમાં આવી જાય છે. તેમાં ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છમાં તેની સારા પ્રમાણમાં સંખ્યા આવી પહોંચે છે.

અંગ્રેજીમાં નાના ગારાખોદને The Jack Snipe કહેવાય છે. અને વિજ્ઞાનિક રીતે ઓળખવા માટે Gallinago Minima (Brunnich) એમ કહેવું જોઈએ.

વનચોર

તેતર જેવડા કદનો વનચોર ગારાખોદના જેવો જ હોય છે, પણ ચાંચ પ્રમાણમાં ટૂંકી રહે છે. તેનું પેટાળ લીટી અને પટીઓથી ખૂબ ચીતરાએલું હોય છે. તેના તાલકા પછવાડે અને ડોક ઉપર આવતી બે કાળી પટીથી તે ઓળખાઈ આવે છે. કડ ઉપર આવતાં પીંછાંનો રંગ રતાશપડતો કથ્થાઈ અને સામાન્ય રંગ પીળાશપડતો હોય છે. ગારાખોદ કરતાં ઊડે છે ત્યારે વજનદાર પંખી જણાય છે. નરમાદા સરખા રંગના રહે છે. આપણે ત્યાં આ પંખી રખડતું પંખી ગણાય છે. હિમાલયમાં પોતાનું કુટુંબ ઉછેરી શિયાળો ગાળવા તે દક્ષિણમાં ઠેઠ નીલગીરી પહાડ ઉપર એક જ ઉડાનમાં પહોંચી જાય છે. તેમાં ભિડનાં ઊડતાં થાકી જાય છે ત્યારે કચ્છમાં અને એક વખત આબુમાંથી તે મળ્યા છે. જેમાં કચ્છના મહારાવ શ્રી મદનસિંહજી સાહેબને કચ્છના 'ચાકર'માં નવેમ્બર ૧૯૪૨માં મળ્યો હતો. બીજો સર હેક્ટર બો કચ્છના હમીરસર તળાવને કાંઠે જાન્યુઆરી ૧૯૪૫ની સાલમાં ફરતાં જોયો હતો અને ત્રીજો ના. જસદણ યુવરાજ સાહેબને જુલાઈ ૧૯૪૯માં આબુમાંથી મળ્યો હતો.

આ પંખીનો વસવાટ ઘાટા વનનો ગણાય છે અને તેને પોતાને કાંઈ વહેમ પડી જાય તો પોતાની સાથે જો બચ્ચાં હોય તો બચ્ચાંને પગ વચ્ચે ઉપાડીને દૂર ઊડી જાય છે. એ ઉપરાંત તેનો રંગ કુદરતમાં બંધ બેસતા રંગનો નમૂનો પૂરો પાડે છે. ભારત સિવાય તેની વસ્તી યુરોપ તથા એશિયામાં પણ છે.

અંગ્રેજીમાં વનચોરને The wood-cock કહેવાય છે અને વિજ્ઞાનિક રીતે ઓળખવા માટે Scolopax Rusticola (Linn) એમ કહેવું જોઈએ.

પાનલવા

ધાધસ બટેરના કદથી મોટા કદનો પાનલવો ગારાખોદથી જરા જુદો પડે છે. આ પંખીમાં માદાને પ્રકૃતિએ ભભકદાર રંગ આપ્યો છે અને નરને સાદો રંગ આપ્યો છે. આનું કારણ એમ છે કે માદા એક જ પતિની સાથે વસવાનું પસંદ કરતી નથી. આથી એક નર સાથે પોતે ઇંડાં મૂકે ત્યાં સુધી વ્યવહાર સાચવે છે પછી તો પોતે મૂકેલાં ઇંડાંની માવજત અને સેવણ અને પોતાના બચ્ચાંના ઉછેરની ફરજ નર ઉપર નાખી દે છે અને પોતે બીજા નરનો સંગાથ શોધે છે. સામાન્ય રીતે નરો માદાના ભોગવટા માટે યુદ્ધ ખેલે છે જ્યારે પાનલવાની માદા નરના ભોગવટા માટે બીજી માદા સાથે લડાઈ ખેલે છે. આમ

આખી ઋતુમાં ચાર છ નરને કુટુંબ ઉછેરવાની ફરજ સોંપી પોતે નિશ્ચિન્ત ફરતી રહે છે. તેના માથા અને છાતી ઉપર ચેસ્ટનટ રાતો રંગ રહે છે. તેને પણ ગારાખોદ જેવી લાંબી ચાંચ હોય છે પણ તેમાં થોડો વળાંક જણાય છે. પાનલવાની આંખો મોટી તો હોય છે તેમાં તેની ફરતી ધોળા રંગની કોર બંધાએલી હોવાથી તે વધારે મોટી લાગે છે. તેના પેટાળ અને દુમ સફેદ રંગનાં હોય છે. તેની આંખ ફરતી આવેલી ધોળી કોર અને કડ ઉપર ધોળો પટો આવતો હોવાથી પાનલવાને ઓળખવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી. પીઠનો ભાગ ઘેરો લીલો અથવા તો કાળો કથ્થાઈ લીલો રહે છે. અને પાંખો જે રાખોડીઆ રંગની હોય છે તેમાં પીળા રંગનાં ટપકાં આવે છે. પાનલવાના નરમાં આ બધા રંગ તો હોય છે પણ તે બિલકુલ ઝાંખા રહે છે. તેની છાતી અને માથું રાખોડીઆ લીલું અને પીઠ ઝાંખી લીલી રહે છે. વળી તેની પીઠ ઉપર લીટીઓ આવે છે અને કદમાં આ નર તેની સહચરી કરતાં નાનો રહે છે. નરમાદા બન્નેના પગ લાંબા અને લીલાશપડતા રહે છે.

પાનલવાની સામાન્ય ખાસીયત એકાકી અને એકાંતમાં વસવાની છે. આથી તે ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. વળી એટલો બધો વહેમ રાખે છે કે ભોંય સરસો દબાઈને બેસી જાય છે. પણ જ્યારે તે વસ્તીની વચમાં દબાઈ જાય છે ત્યારે ઢોર કે આદમીની પરવા કરતો નથી અને ચારો શોધવા પાણીકાંઠે ધીરે ધીરે ડગલાં ભરતાં વારે વારે અર્ધ બેસતા જોવામાં આવે છે. આપણે તેને જોઈ જઈએ ત્યારે સામાન્ય રીતે તે ઘણો મોટો દેખાય છે. આ સિવાય તે પાણીની વનસ્પતિ ઊગેલા ખાડા, સરોવરના કાદવીઆ કિનારા કે જ્યાં બીજ વનસ્પતિ ઊગી ગયેલી હોય ત્યાં તે દેખાય છે. વળી પોતાને મનપસંદ જગ્યા શોધવા અહીં તહીં પ્રવાસ પણ ખેડી નાખે છે. આ પણ વર્ષાઋતુનું પંખી છે. આપણે ત્યાં તે ચોમાસા પહેલાં જોવામાં આવે છે એ સમયે તેણે લગ્નના વાઘા સજી લીધેલા હોય છે. પાનલવાની માદા પોતા તરફ નરોને આકર્ષવા માટે એક પ્રકારની જાડી સીટી બજાવે છે જે સીટી આપણે શીશામાં ફુંક મારીને જેવી સીટી કાઢીએ છીએ તેને મળતી આવે છે. વર્ષા દરમીઆન પાનલવા ગીલામાં આવી પહોંચે છે પણ આવા છીછરા ગીલામાં પાણીની સપાટીથી ઊંચી જમીન ઉપર ઊગેલી વનસ્પતિવાળી જગ્યા ખૂબ પસંદ કરે છે. શિયાળામાં આ પંખી કાંઠે ઊગેલી પાનમાં વસવાટ કરી લે છે. એ સમયે તેને હાંકો નાખીને શોધી શકાય એ સિવાય તે દેખાય નહિ. પાનલવાની ઉડાન સુસ્ત ગણાય છે આથી તેને તેના સગા ગારાખોદ માફક લાંબું ઊડવાનું ગમતું નથી અને થોડે દૂર જઈ પાછું પાનમાં પડી જાય છે. આ પંખી આપણે જોઈ ગયા તે સંતાકુકડીની જાતમાં આવે એવું છે. વળી તે શરમાળ અને મૂંગું પણ છે. આથી તે ઊડવાનું પસંદ નહિ કરતાં દબાઈને બેસી રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે.

પાનલવા કાંઈ યાયાવર પંખી નથી પણ સ્થાનિક પ્રવાસ તો જરૂર ખેડે છે. આખા ભારત ભરમાં તેનો વસવાટ છે એટલે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં તે પથરાયેલું છે. કેટલેક ઠેકાણે તેનો વસવાટ કાયમી પણ હોય છે. તે આહારમાં ગીલામાં થતી તમામ પ્રકારની જીવાત લે છે. જેને કીચડમાંથી બહાર કાઢવા પોતાની લાંબી ચાંચને ગારામાં ખોસે છે. તે ચારો શોધતાં બહુ સાવચેતી રાખી ચાલે છે અને કુણી લીલોતરીને પણ પેટમાં પધરાવી દેતાં જોવામાં અવે છે.

પાનલવાનો પ્રજનનનો સમય જૂનથી ઓક્ટોબર માસ સુધીનો છે. ચાર છ નરને સામાન્ય રીતે ચાર ચાર પીળાશપડતી માટીના રંગમાં કાળા ડાઘા અને લીટીઓના ચીતરામણવાળાં ઈંડાં સેવવા સોંપે છે. તેના માળાં તેઓ વહેતી આજુ પાજુ નજીકમાં આવેલી ઉંચી જગ્યામાં ઊગેલી વનસ્પતિ ગૂંથીને બનાવે છે. અને

પાણી વધારે આવે તો તણાઈ ન જાય એ માટે તેને મજબૂત રીતે લાંગરી દે છે. આ માળો શોધવો ઘણો મુશ્કેલ છે. પણ તેના પ્રજનનના સમયે એવી કોઈ પાણીની નીક કે વહેળાને કાંઠે ચાલતા હોઈએ તો સેવના બેઠેલા નર આપણને પાસે આવતા જોઈ વધારે ને વધારે પોતાનાં ઇંડાં ઉપર સંકોચાતો જાય અને એને એમ લાગે કે હવે ઊડ્યા વગર નહિ ચાલે ત્યારે જ તે માળો છોડી ઊડે છે. એ વખતે નિરીક્ષક તેની ઉડાન ઉપરથી સમજી જાય કે તે આટલામાં ઇંડાં સેવતો હશે. પણ જ્યાં નર માદા હમેશાં જોવામાં આવતાં હોય ત્યાં તપાસ કરવાથી તેનો માળો જડી જાય છે.

અંગ્રેજીમાં પાનલવાને The Painted snipe કહેવાય છે અને વિજ્ઞાનિક નામ છે Rostratula *Benghalensis Benghalensis (Linn).*

ગજપાઉં

તેતર જેવડા કદનું ગજપાઉં પગે વધારે ઊંચું હોય છે. રંગે તે માત્ર કાળું અને ધોળું જ છે. છીછરા ધરામાં ચાર છની સંખ્યામાં પોતાની અણીદાર કાળી સીધી ચાંચ પાણીમાં નાખતાં જોવામાં આવે છે. તેનો આખો દેહ ધોળા રંગનો અને પાંખો તદ્દન કાળા રંગની હોય છે. માદાની પાંખ જરા કથ્થાઈ ઝાંયવાળી હોય છે. તેની આંખો ઘેરા રાતા રંગની અને પગ પણ રાતા રંગના રહે છે. લગ્નના વાઘામાં નરનું માથું એકદમ સફેદ રંગનું થઈ જાય છે જ્યારે માદાના તાલકા અને ડોક ઉપર જરા કથ્થાઈ ઝાંયવાળો ધોળો રંગ થાય છે.

ગજપાઉં આપણું બહુ સામાન્ય પંખી છે. ગામ પાસેના નાના પાણીના ખાડા, નદીના ધરા એવી એવી જગ્યાએ દેખાયા વિના રહેતું નથી. શિયાળામાં આ પંખી સમૂહમાં હોય છે. જે કેટલીક વખત સારી એવી મોટી સંખ્યાનો બને છે. પોતાના લંબા પગને લઈને તે બીજાં જળચર કરતાં વધારે ઊંડા પાણીમાં પેટાળ સુધી જઈ પોતાનો ચારો શોધે છે. તેની પાંખ બહુ લાંબી નથી પણ તેનો આકાર સુંદર હોય છે. જો કે ઉડાનમાં તેજી ન કરી શકાય. ઊડે છે ત્યારે બહુ કર્કશ 'કેં કે કેં', શબ્દ કરે છે. અને બોલ્યા જ કરે છે. સ્વભાવે જરાય શરમાળ નથી એટલે તેનું અવલોકન કરવું અઘરું નથી. તેનો આહાર જીવાત, મચ્છી, ઝીંગા અને એવી એવી પાણીમાં થતી જીવાતનો છે. અને પેટ ભરાઈ ગયા પછી સમૂહમાં લગભગ બધાં પંખી એક પગ ઊંચો રાખીને આરામ કરે છે. તે વખતે માથું પણ કેટલાક પીઠ ઉપર નાખી દે છે.

ગજપાઉંની વસ્તી યુરોપ, આફ્રિકા, ભારત અને મલાયા સુધી પથરાએલી છે. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છમાં પણ તે સામાન્ય પંખી છે. છતાં સ્થાનિક મુસાફરી પણ કરે છે અને કેટલાંક તો એક જ જગ્યાએ આખું વરસ વીતાવે છે.

એપ્રિલથી ઑગસ્ટ માસ ગજપાઉંના પ્રજનનનો સમય છે. પોતાનો માળો બાંધવા તે ભેજવાળી જગ્યા વધારે પસંદ કરે છે. પણ તે પાણીકિનારાથી દૂર નથી હોતી. ભાવનગરના ગૌરીશંકર સરોવરમાં આવેલા કેટલાક નાના ટાપુ આ પંખીની માળા બાંધવાની ખાસ જગ્યા છે. વળી કેટલાક મીઠાના કયારા ઉપર પણ જગ્યા પસંદ કરે છે. જેમાં કેટલાક માળા તો બહુ નજીક નજીક જોવામાં આવે છે. તેનાં ઇંડાંની સંખ્યા ત્રણ ચાર હોય છે અને રંગે ઘણી રીતે ટીટોડીના ઇંડાંને મળતાં આવે એવાં હોય છે પણ કંઈક વધારે લીલાશપડતાં અને કદમાં મોટાં હોય છે. ગીલામાં સુકાઈ ગયેલા છીપાને વાળીને પણ માળો બનાવે છે. તો ઘણી વખત કુદરતી ખાડાનો ઉપયોગ પણ કરી લે છે. તો કેટલાંક પંખીને પોતાના માળાની કોરે કંકર ગોઠવવાનું ગમે છે. બહુ ગરમી હોય તો ઇંડાને ભીનાશ રાખવા પોતાનું પેટ પાણીમાં ભીનું કરીને પછી સેવવા બેસે છે. સામાન્ય રીતે તો તેનું પેટ ભીનું જ હોય છે નર માદા બન્ને સેવણની કામગીરી બજાવે છે. આપણે તેના માળા આગળથી નીકળ્યા હોઈએ તો કકળાટ કરી મૂકે છે. એ સમયે કાન ફોડી નાખે એવું 'ટીઉઉઉ ટીઉઉઉ' જેવો સતત

અવાજ કર્યાં કરે છે. એમ છતાં પણ કોઈ આગળ વધનો હોય તો ગજપાઉ એવી બનાવટ કરે છે કે પોતે ઊડી શકતું નથી અને પાંખ ભાંગી ગઈ છે એમ હલાવ્યા કરે છે. માંડ ચાલી શકે છે. આથી સામાન્ય રીતે આવનારનું ધ્યાન તેના તરફ દોરવાઈ જાય છે અને તેનાં બચ્ચાં માળા ઉપર જવાને બદલે તેના તરફ જાય છે. જ્યારે આમ ઢોળ કરતું હોય છે ત્યારે એકધારો 'કર્રર્ર... કર્રર્ર' અવાજ કાઢ્યા કરે છે. પણ તેનો માળો તે સેવણ ઉપર બેઠું હોય તો ઘણે દૂરથી દેખાઈ જાય છે. છતાં ચાલાકી વાપરી પોતાના માળા ઉપરથી દબાઈને થોડે દૂર નીકળીને પછી ઊડે છે અને માળા આગળથી ભય દૂર જાય પછી તરત જ પાછું પોતાની સેવણની ફરજ બજાવવા આવી પહોંચે છે.

ગજપાઉને અંગ્રેજીમાં The Black-winged stilt કહે છે અને Himantopus h. himantopus (Linn) એ એનું વિજ્ઞાનિક નામ છે.

ઉલટીચાંચ

તેતર કરતાં જરા મોટા કદનું ઉલટીચાંચ પણ કાળા અને ધોળા રંગનું પંખી છે. તેનું તાલકું અને બોડ કાળા રંગના અને પીઠ ઉપર કાળો ધોળો રંગ વારા ફરતી આવતો જણાય છે. બાકીના ભાગો ધોળા રંગના રહે છે. અણીદાર કાળી ચાંચનો વળાંક ઉપર બાજુ ગયેલો હોય છે એથી તકલીફ વગર તે ઓળખાય છે. તેના રાખોડી રંગના પગ અને કાળી આંખ હોવાથી ભૂલ થવા સંભવ નથી. આ પંખીમાં પણ નરમાદા કોઈ પણ પ્રકારના તફાવત વગરનાં છે. શિયાળામાં આપણે ત્યાં તેની જોડીઓ દેખાય છે અને થોડી ઘણી સંખ્યામાં નદી, સરોવર, તળાવ અને દરીઆકાંઠે તથા મીઠાના અગર ઉપર દેખાય છે. પણ તેની ખાસ પસંદગી તો પોતાનો ચારો હોય એવા પાણીથી ભરેલા ખાડા ઉપર રહે છે. સ્વભાવે જરાય શરમાળ નથી. વર્ષાની સમાપ્તિ સાથે તે આપણે ત્યાં આવી પહોંચે છે અને એપ્રિલ મે માસમાં પાછાં ચાલ્યાં જાય છે. તેનો આહાર પણ પાણીમાં થતી જીવાતનો છે. જે શોધવા ગોઠણસુધી પાણીમાં જાય છે અને પોતાની ચાંચ આમથી તેમ ફેરવી પાણી ડહોળીને અંદર ભરાઈ રહેલી જીવાતને ઉડાડીને પકડી પાડે છે.

આપણે ત્યાં આ પંખી કચ્છના રણમાં પ્રજનન કરે છે એમ ભારતના પક્ષીવિશારદ શ્રી સલીમઅલીએ બહાર પાડ્યું છે. બાકી તો યુરોપ, મધ્ય એશિયા અને બલુચીસ્તાનમાં તેના બચ્ચાં થાય છે. આમ તો કચ્છમાં પ્રજનન કરે છે એટલે સ્થાનિક પ્રવાસી ગણાય પણ કેટલાંક યાયાવર તરીકે પણ આવે છે. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં તો આ પંખી સામાન્ય ગણાય છે.

ઉલટીચાંચને અંગ્રેજીમાં The Avocet કહે છે અને Ricurvirosta avosetta (Linn) એ એનું વિજ્ઞાનિક નામ છે.

★

જુલાઈ '૬૧ના ઊર્મિનવરચનામાં 'સમયનાં ક્ષીર-નીર'માં શ્રી રાજહંસે લખેલું (૧) મુસ્લિમોનું અરણ્યરુદન અને (૨) શું મુસ્લિમો પ્રાયશ્ચિત કરશે?—એ બે નોંધો વાંચીને હું ખૂબ જ ખુશ થયો છું. અને એ ગમી છે. ઘણાં બધાં પત્રોએ મુ પરિષદ અંગે નોંધો લખેલ છે પણ એ લગભગ જેવા સામે તેવા થઈ બતાવવા સિવાય કંઈ નથી. જ્યારે તમે લીધેલી નોંધ મુસ્લિમોની આંખ ઉઘાડશે, અંતરખોજ કરવાની પ્રેરણા આપશે. એટલું જ નહિ પણ મુસ્લિમોના સાચા હિતેચ્છુ તરીકે જે કહેવું જોઈએ તે સંપૂર્ણપણે દિલ ખોલીને કહ્યું છે.

એ માટે મારા તરફથી હું ધન્યવાદ આપું છું.

મસ્જીદો અને કબરો રસ્તા વચ્ચેથી ખસેડી લેવા સંબંધેની સલાહમાં સહમત થઈ શકતો નથી. એ લાગણીનો સવાલ છે.

કાસિમશાહ ફકી. (રાજકોટ) ૨૦-૭-'૬૧

હાસ્ય બત્રીસી

એ પછી બીજે દિવસે સાહેબે રાબેતા મુજબ ચોકઠાને નવડાવી ધોવડાવી, બ્રશ વગેરેથી સાફ કરીને ટેબલ ઉપર મૂક્યું અને પછી પોતે પણ મુમુક્ષુ ભક્તની જેમ, શ્રદ્ધાળુ શ્રોતાની જેમ અને ચિંતપ્રિય (સ્વયં) સેવકની જેમ એના સામે બેઠા.
તે દિવસે પેઢાપકડ નામે દાંતે આ મુજબ વારતા કહી.

[૯] મફત કારની કથા

ચૂંટણીરાયનાં અનેક પરાક્રમો છે. એમાં ઘણાં મોટાં છે અને ઘણાં નાનાં છે. કળિયુગમાં ચૂંટણીરાય જેવો કોઈ નેતા થયો નથી, કે થવાનો પણ નથી. પહેલાં જેવો ત્રેતાયુગ હતો એવો જ કળિકાળમાં નેતાયુગ હતો આ નેતાયુગમાં ઘણા નેતાઓ (અ)સત્યની આરાધના માટે પોતાનાં ઘરબાર છોડીને સરકારી મહેલોમાં વસવા ગયા હતા. નેતાયુગમાં પણ સાચું (આ)રામરાજ્ય હતું અને રામ જેવા નેતાઓ પોતાની પત્ની અને ભાઈઓ સાથે દસ દસ વરસ સુધી મહેલવાસ સ્વીકારતા હતા. એમાંય પણ.

ચૂંટણીરાય હજારે એક પોકાર્યો 'સત્તા અહાલેક'
ખુરશી કાજે છોડ્યાં ઘરબાર
ખુરશી જાણે ઘરની નાર!

સત્તાને કાજે 'અહાલેક' પોકારનાર ચૂંટણીરાયની તો વાત જ શી પૂછવી?
એકવાર કોઈ કામ પ્રસંગે ચૂંટણીરાય એક મોટા ફિલ્મી સમારંભમાં જઈ ચડ્યા. અહીં કેટલાય એક્ટરો અને એક્ટ્રેસોનો મેળો જામ્યો હતો. સહુ કોઈ મોજમજા અને આનંદમાં મસ્ત હતું. જોઈને ચૂંટણીરાય પણ રંગમાં આવી જઈને રંગીન વાતો કરવા લાગ્યા.

નેતા કેરો ના કોઈ રંગ જળના જેવો એનો તરંગ

નેતા તો પાણીના જેવા હોવા જોઈએ. વેપારી મંડળના સમારંભમાં પણ પ્રમુખ થઈ શકે અને વાઘરી સમેલનનું પ્રમુખપદ પણ શોભાવે. ચૂંટણીરાય પણ અરધા અભિનેતા હતા.
સમારંભ ચાલતો હતો એવામાં જ એક અભિનેતાએ ચૂંટણીરાયની નજીક આવીને કહ્યું: થોડા દિવસ પછી એક જિલ્લાના દુકાળ રાહત ફંડ માટે અમે એક કાર્યક્રમ કરવાના છીએ. ને આપ એનું પ્રમુખપદ શોભાવશો તો કાર્યક્રમનું મહત્ત્વ ઘણું વધી જશે.
ચૂંટણીરાય કોઈની વાતને એકદમ સ્વીકારી લેતા નહોતા. એમ કરવાથી પોતાનું મહત્ત્વ ઘટી જાય છે એમ એ માનતા હતા.

હા પાડવાની કિંમત પાઈ એથી કિંમત ઘટી જાઈ,
આનાકાની એ છે એઆની
એની કિંમત પણ રહેતી છાની,
ઇનકારનો રૂપિયો સાચો
કોઈ દિવસ ના પડતો કાચો.

કોઈ વાતની તુર્ત જ હા પાડવામાં આપણી કિંમત પાઈ જેટલી થઈ જાય છે. આનાકાની કરવામાં એઆની જેટલી કિંમત થાય છે, પણ ઇનકાર કરવાથી સામો માણસ આપણી કિંમત રૂપિયા જેટલી આંકે છે. ચૂંટણીરાયે એ અભિનેતાની વાતમાં ચોખ્ખી ના પાડી

દીધી, અને આ પ્રમાણે કહ્યું : સિનેમાની બાબતમાં હું કશું જ જાણતો નથી પછી આવા સમારંભનો પ્રમુખ બનીને શું કરીશ?

અભિનેતા બોલ્યો : નેતાઓ કોઈ બાબતમાં કશું જ નહિ જાણતા હોવા છતાં બધી બાબતોમાં બધું જ જાણતા હોય છે.

વકીલ હોય તે બની જાય છે સંરક્ષણ પ્રધાન
હોય ડૉક્ટર પણ સંભાળી લે ખાતું બાંધકામ
કરિયાણાના વેપારી નેતા લેતા આરોગ્યખાતું
ગમે તે કરે પણ ચારે કોર વખણાતું.

નેતાઓ તો સઘળી બાબતોમાં ચતુર હોય છે. ગમે તે નેતા ગમે તે ખાતું સંભાળી લેવાની શક્તિ ધરાવે છે, અને ગમે તેટલા ગોટાળા થાય પણ એમનું કામ વખણાય છે. માટે આપ અમારા સમારંભનું પ્રમુખ-સ્થાન લેશો તો આપનું પણ રૂડું દેખાશે.

ચૂંટણીરાયે થોડીઘણી આનાકાની કરી પણ પછી બહુ ખેંચીશું તો તૂટી જશે એમ જાણીને પ્રમુખપદનો સ્વીકાર કર્યો.

દુકાળફંડના સમારંભનો દિવસ એમ કરતાં કરતાં આવી ગયો. છાપાંઓમાં મોટા અક્ષરે જાહેરાતો છપાઈ ગઈ. ટિકિટો ધડાધડ વેચાઈ ગઈ. સમારંભની રાતે અભિનેતા ચૂંટણીરાયને તેડવા માટે આવ્યો.

સમારંભમાં એક ગાયિકાએ ગીત ગાયું. થોડાં નટ-નટીઓએ નાટક કર્યું. એક નર્તકીએ નાચ કર્યો પણ ચૂંટણીરાયે તો ભાષણ જ કર્યું. ભાષણમાં દેશ, પરદેશ તથા પ્રાંતોના સવાલો ઉપર ટીકાઓ કરી. માત્ર દુકાળ સિવાય બીજી બધી બાબતોની છણાવટ કરી. કાર્યક્રમ બે કલાક ચાલ્યો, ચૂંટણીરાયનું ભાષણ અઢી કલાક ચાલ્યું. છેવટે ચૂંટણીરાયે હંસોની વચ્ચે શોભતા કાગડાની જેમ રૂપાળાં નટનટીઓની વચ્ચે ઊભા રહીને ઝપાઝપ છબીઓ પડાવી.

સમારંભ પૂરો થયા પછી અભિનેતા પોતાની કારમાં ચૂંટણીરાયને પહોંચાડવા ગયો. રસ્તામાં પણ ચૂંટણીરાય તો અભિનેતાને ઉપદેશ અને શિખામણો જ આપ્યા કરતા હતા.

નેતા સહુથી મોટા જાણે દુનિયા તણા વડીલ
વાતો સમાજવાદની કરે,
હોય ભલે એ માલિક-મીલ

આખા જગતના મુરબ્બી હોય એમ નેતાએ કાયમ શિખામણો આપ્યા કરવી જોઈએ. પોતે ભલે મીલ-માલિક હોય પણ સમાજવાદની વાતો જ કરવી જોઈએ. આ લક્ષણો ચૂંટણીરાયમાં પૂરેપૂરાં હતાં.

ચૂંટણીરાય દર વર્ષે સરકારી ખર્ચે નવી ગાડીઓ બદલતા હતા. એમણે અત્યાર સુધીમાં ઘણી મોટરો વાપરી હતી પણ પેલા અભિનેતા પાસે જેવી ગાડી હતી એવી તો એમણે આ પહેલાં કોઈ દિવસ જોઈ પણ નહોતી.

જોઈ મોરીસ ને જોઇ સ્ટુડબેકર,
જોઇ ઓસ્ટિન ને ફોર્ડ
પણ આ નવ કેરી મોટર જાણે આમસભામાં લોર્ડ.

અભિનેતાની કાર જોઈને ચૂંટણીરાયની આંખો ચાર થઈ ગઈ અને તે ગાડી મેળવવાના વિચાર આવવા લાગ્યા.

પહેલાં રાત દિવસ ચૂંટણીરાયની આંખ આગળ તકતી દેખાયા કરતી હતી. પ્રધાન બન્યા પછી રાત દિવસ ખુરશીનાં સપનાં આવ્યા કરતાં હતાં, ચૂંટણી આવ-વાની થાય ત્યારે સપનામાં ટિકિટ દેખાયા કરતી હતી. હવે ચૂંટણીરાયને જાગતાં ને ઊંઘતાં પેલી મોટરકાર જ દેખાવા લાગી.

પારકી દોલત, અવરની નાર,
રૂપાળી લાગે બીજાની કાર.

બીજાની દોલત, સ્ત્રી અને મોટરકાર હમેશાં રૂપાળી જ લાગ્યા કરે છે. અભિનેતાની મોટરકાર જોયા પછી ચૂંટણીરાય પણ એ કારને પડાવી લેવાની યોજનાઓ ઘડવા લાગ્યા.

ચૂંટણીરાયને ખબર હતી કે દેશમાં જે કોઈ વિશિષ્ઠ

મેક્સિમ ગોર્કી

અમે છવ્વીસ અને તાન્યા

ગયા અંકે અધૂરી રહેલી શ્રી 'ઊર્મલ' અનુવાદિત આ વાર્તા આ અંકે પૂરી થાય છે. મેક્સિમ ગોર્કીનું નામ દુનિયાના કોઈપણ દેશના સાહિત્યમાં એટલું જાણીતું છે. આ વાર્તા લેખકના નામની સાચી સાર્થકતા કરાવે છે...

'તારા શા હાલ છે એ જ તું કહે ને?' એકાગ્રપણે એના મોઢા સામે જોઈ રહી ભઠિયારાએ તેને સામું પૂછ્યું.

'મારા હાલ? મને વળી શું થવાનું છે?'

'કશું જ થયું નથી? કશું જ થવાનું નથી?'

'કેમ આવી ગરબડ કરો છો? ચાલો બિસ્કીટ આપો. જલ્દી કરો.' તાન્યા બોલી. પહેલાં કદી તે આમ બોલી નહોતી.

'ઉતાવળ શી છે?' કઠોર રીતે ભઠિયારાએ પૂછ્યું. હજીયે એ એ જ સ્થિર આંખે એને જોઈ રહ્યો હતો.

તાન્યા સહસા પાછી વળી ગઈ અને ઝડપથી ચાલી ગઈ. ટકડો ઉઠાવી ભઠ્ઠીમાં નાખી ભઠિયારો પ્રશાંતપણે બોલ્યો :

'કામ ખલાસ. હારી ગયા! સૈનિક જીતી ગયો! બદમાસ...નીચ...'

ઘેટાંની જેમ પરસ્પર અથડાતા અમે બધા મેજ પર જઈને ચૂપચાપ બેસી ગયા અને હતાશ થઈને કામ કરવા લાગ્યા.

થોડીવારે કોક બોલ્યું : 'સંભવ છે કે ધારીએ છીએ એટલું કદાચ ન પણ...'

'ચૂપ રહો. સાંભળી લીધું.' ભઠિયારો ચિડાઈને બોલ્યો.

અમે બધા માનતા હતા કે ભઠિયારો સમજુ માણસ છે. અમારા બધાથી વધારે ચતુર છે. એની વાતથી અમને સૈનિકની જીતની ખાતરી થઈ ગઈ. અમારું દુઃખ અને વ્યગ્રતા ખૂબ જ વધી પડ્યાં.

બર વાગ્યે જમવાની છૂટી વેળાએ સૈનિક આવી લાગ્યો. રોજની જેમ તે સ્વચ્છ અને તાઝગીભર્યો હતો. હંમેશની જેમ તે અમારા સામું સીધું જોઈ રહ્યો. અમે કોઈ એની સાથે આંખ મેળવી શક્યા નહીં.

'બિરાદરો' સૈનિક બોલ્યો : 'હું શું કરી શકું છું તે તમારે જોવું હતું ખરું કે? તમે જરા બહાર ખુલ્લામાં આવજો અને શું થાય છે એ જોજો. સમજી ગયા ને?' કહી ગર્વપૂર્વક વ્યંગનું હાસ્ય કરતો તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

વસ્તુઓ આવે જે તે બધી જ પાછલે બારણેથી જ આવે છે, એટલે એમણે મોટામાં મોટા અધિકારીને બોલાવીને પેલી કાર સંબંધે તપાસ કરવાની સૂચના કરી.

એકટર કેરી કાર છે જેહ
મુજ હૈયામાં વસી છે તેહ

માટે ગમે તેમ કરીને કાર મને લાવી આપો.

અધિકારી સમજતો હતો કે

સ્ત્રીહઠ, બાળહઠ ને જોગીહઠ,
રાજહઠ સાથે પ્રધાનહઠનો પણ વટ

પહેલાંની ચાર હઠ સાથે પાંચમી પ્રધાન હઠ પણ હવે ભળી છે માટે નોકરીની સલામતીની ચિંતા હોય તો ચૂંટણીરાયની ઇચ્છા પૂરી કરવી જ પડશે.

અધિકારીએ અભિનેતાને કાર સાથે બોલાવી મંગાવીને બધી પૂછપરછ કરી તો ખબર પડી કે એ પાછલે બારણેથી જ દેશમાં લાવવામાં આવી છે. પછી તો પૂછવું જ શું? એ કારને જપ્ત કરીને ચૂંટણીરાયને સોંપવામાં આવી. ચૂંટણીરાયે પણ એ મોંઘી કારને પાંચ સાત વર્ષ સુધી પ્રેમથી વાપરી.

આ પ્રમાણે કથા પૂરી કરીને પેશપકડ નામે તે દાંત ખરી પડ્યો.

[ક્રમશ]

✶

અમે બધા બહાર નીકળ્યા. અને એક દિવાલનો આશ્રય લઈ ઊભા રહ્યા. વધારે વખત અમારે રાહ જોવી પડી નહીં. આમ તેમ જોતી, જરા ગભરાતી તાન્યા ઝડપથી કદમ ઉઠાવતી બહાર પડી અને ખૂણા પરની એક ઓરડીમાં ભરાઈ ગઈ. થોડી જ વારે મોઢેથી સીસોટી વગાડતો મસ્તીભર્યો સૈનિક આવ્યો અને ધીમે ધીમે તાન્યા ગઈ હતી તે ઓરડી તરફ જવા લાગ્યો. એ ઓરડી જ એમનું સંકેતસ્થળ હશે. ટેવ પ્રમાણે જાકિટના ખિસ્સામાં બન્ને હાથ રાખી આરામથી ચાલતો એ સૈનિક પણ ઓરડીમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો...

ઋતુનો વરસાદ ટપટપ પડવા માંડ્યો. ખાબોચિયાંમાં વરસાદનાં ફોરાં પડતાં પરપોટા થતા હતા. હવા ભેજ-વાળી બની ગઈ હતી. દિવસ ખૂબ જ ખરાબ લાગવા માંડ્યો. આવામાં ઊભા રહેવું ખૂબ કંટાળાભર્યું હતું. પણ દગાખોર તાન્યાએ તો આજે અમને પૂરા પલટાવી દીધા. શિકારી જેવા ક્રૂર બની રહી અમે એના પાછા ફરવાની રાહ જોતાં ત્યાં ઊભા રહ્યા.

થોડા વખત પછી ઓરડીમાંથી પહેલો સૈનિક બહાર નીકળ્યો અને ટેવ મુજબ જાકિટના ખિસ્સામાં હાથ રાખી તૃપ્તિભર્યો પ્રસન્નવદને આરામથી ઝૂલતો ઝૂલતો ચાલી નીકળ્યો. એ પછી તાન્યા ઓરડીમાંથી બહાર પડી. એની આંખો ઉલ્લાસ અને તૃપ્તિના સુખથી ચમકી રહી હતી. હોઠો પર હાસ્ય હતું. જાણે સ્વપ્નમાં ન હોય એમ અસ્થિર પગે આમતેમ સહેજ ઝૂલતી તે ચાલતી હતી.

અમારા માટે એ બધું અસહ્ય બની રહ્યું. એકી સાથે અમે બધા એની સામા ધસી ગયા—બૂમો પાડતા સીસોટીઓ વગાડતા—ધિક્કારનો વરસાદ વરસાવતા

અમને જોઈ તે કાદવમાં ખૂંચી ગઈ હોય એમ ઠરી ગઈ. અમે તેને ઘેરી લીધી અને પાશવિક ક્રૂરતાથી એના પર અપમાન અને ગાળોની ચાદર બિછાવી દીધી. તે અમારી વચ્ચેથી જરાય ચસકી શકે એમ નહોતી, છતાં અમે તેને મારી કેમ નહીં એ સમજાયું નહીં. ભયભીતપણે આમતેમ જોતી તે અમારી ગાળો ઝીલતી હતી. ગાળો અને કાદવથી અમે તેને ગંદી કરી મૂકી. એનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો. એની સુંદર ભૂરી આંખો જે પળ પહેલાં તૃપ્તિના આનંદથી ચળકતી હતી તે જાણે ફાટી રહી. તેની છાતી ધડકવા લાગી તેમ તેના હોઠ પણ ધ્રૂજી રહ્યા.

એ અમારી પ્રિયજન હતી, એના પર અમે અમારું સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરી દીધું હતું. અમારી એના પ્રત્યેની ભાવના ગરીબોના ધનની જેમ ભલે નગણ્ય હતી છતાં અમે છવ્વીસ હતા અને એ એક હતી. એ એકે જ અમારું સર્વસ્વ આજ લૂંટી લીધું હોઈ અમારા બધાનો બધો જ ક્રોધ એના પર પૂરી રીતે ફલવાયો. ગભરાયેલી હરણીની જેમ ચૂપચાપ ભયભીત-પણે તે ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી અમારી સામે જોયા-કરતી હતી.

આ બધું જોતા સાંભળતા બીજા લોકો પણ આવી ચડ્યા......અમારામાંના એકે એના બ્લાઉઝની બાંય ખેંચી.

એકાએક એનો સીનો બદલાઈ ગયો. ગુસ્સામાં એની આંખ ચમકી ઊઠી. હાથો વતી પોતાના વાળ ઠીક કરતી અમારા સામે સોંસરી નજર કરી દૃઢતાથી તે બોલી : 'ઓહ! તમે અધમ જેલના કીડાઓ...!'

અને તે અમારી વચ્ચેથી તીરની જેમ વેગપૂર્વક નીકળીને ચાલી ગઈ. જાણે અમે આડા ઊભા જ ન હોઈએ.

પસાર થતાં થતાં પણ મોં ફેરવ્યા સિવાય ઘૃણાપૂર્વક મક્કમ અવાજે તે બોલતી હતી : 'ગંદા કીડાઓ... શયતાનો...જાનવરો...'

અને તે ચાલી ગઈ—તે ગર્વિષ્ઠ સુન્દરી મક્કમ, ખૂબ-સુરત, ખુમારીવાળી...

અમે છવ્વીસે જણ એ આંગણામાંના કાદવમાં વરસતા વરસાદ વચ્ચે અને સૂરજ વિનાના ધુંધવાયેલા આકાશ નીચે બાઘા જેવા એકલા ઊભા હતા.

રતિલાલ 'અનિલ'

બારી બંધ કરું છું !

રસળતી શૈલીને આબાદ રીતે રજૂ કરનાર તરીકે જાણીતા લેખક અહીં નાનકડા લેખ મારફત પણ વાચકોને એક સરસ ગદ્ય-ખંડ આપી જાય છે. સચોટ અને સાદા સીધા વિષય આપણી સામે રજૂ કરવાની આ લેખકની આવડત જાણીતી છે જ...

ઘરની પેલી બારી, જે ઉનાળામાં આશીર્વાદરૂપ થઈ પડી હતી અને એમ તો મકાનમાં ઘણી બારીઓ છે પણ, એ એક ઉપર જ અત્યંત વહાલ રહેતું હતું. બેસવું તો તેની નજીક, ઊંઘવું તો તેની નજીક કામકાજ કરવું તો તેની નજીક, અને એમ તો બીજી બારીઓમાંથી પણ બહાર જોઈ શકાય પણ તે માટે યે એ એક બારીનો જ ઉપયોગ કરતા. અતિ નિકટતાથી વચ્ચેનો પરદો હટી જાય છે એમ કહેવાય છે. એનો સાક્ષાત્કાર પણ થયો, એના પર રહેતો પરદો પણ હટી ગયો હતો, બસ ખુલ્લી બારી અને અમે નિકટના સહવાસી બની રહ્યાં.

અતિ પરિચયથી આકર્ષણ મટી જાય છે. એવું કંઈ બન્યું નહીં. ઊલટો પરિચય વધતો ગયો અને આ બાજુ ઉનાળો વધારે ને વધારે તપતો ગયો તેમ તેમ તે બારીનું આકર્ષણ વધતું જ ગયું.

આમ બનવાનું કારણ એ હતું કે એ બારીમાંથી આખી શેરીનું દૃશ્ય નજરે પડે છે અને શેરીમાં શું થાય છે, કોણ આવ-જા કરે છે, કોને ત્યાં કોણ આવ્યું-ગયું એ બધા પર ધ્યાન રાખી શકાય છે. એવી કોઈ વિશિષ્ટ સગવડવાળી એ બારી નથી.

એની એક જ વિશિષ્ટતા છે કે ઉનાળે એમાંથી પવન સારા પ્રમાણમાં આવે છે. અને ઉનાળે જોઈએ તો બીજી બધી ધારણાઓ નિષ્ફળ જાય તો સહી શકાય, પણ પવન મળવાની ધારણા ન ફળે તો વ્યાકુળ થઈ જવાય તે અસહ્ય થઈ પડે. અને એ એક બારીમાંથી જ વધારે પ્રમાણમાં પવન આવતો એટલે એ અત્યંત પ્રિય થઈ પડી હતી.

પણ હવે જુઓ અચરજની વાત ! મોસમ બદલાઈ છે, ઉનાળાએ વિદાય લીધી છે અને વર્ષાઋતુનું આગમન થઈ ગયું છે એથી હવે જ્યારે જ્યારે મેઘરાજાનું આગમન થાય છે ત્યારે ત્યારે એ એક જ બારી, તરત જ બંધ કરી દેવી પડે છે ! અને એમાં જરા ચૂક થાય છે તો વરસાદની વાછટ ખાસ્સી અંદર આવે છે અને ઓરડાના એક ખૂણાને એવો નવડાવે છે કે પેલી બારી પર ક્યારેક ગુસ્સો આવી જાય છે !

આ દુનિયામાં લાખના તે કોડીના કેમ થઈ જાય છે, વળી તે ન બદલાય છતાં તેમનું મૂલ્ય કેમ બદલાઈ જાય છે એ આશ્ચર્યનો વિષય રહ્યો છે. પણ આ બારીનો દાખલો વિચારતાં બધું આશ્ચર્ય મટી જાય છે.

એ બારીમાં કશો જ ફેરફાર થયો નથી, અને જો કંઈ નાનકડો ફેરફાર પણ થયો હશે તે એવો નહીં, અમે કર્યો હશે. છતાં આ ગઈ કાલની વાત, તે કેટલી પ્રિય હતી, છતાં આજે તેના પોતાના કશા જ દોષ વિના તે અમને આજે ઠીક અપ્રિય થઈ પડી છે.

એ તો સારું છે કે, હરખ-શોકની લાગણીથી એ બારી પર છે, પણ જે જીવંત વ્યક્તિઓનાં મૂલ્ય આમ એકાએક અને તેમના પોતાના કશા દોષ વિના બદલાઈ જાય છે તેમને તો હરખશોકની લાગણી છે જ. તેમનું, તેમની લાગણીઓનું શું ?

માથામાં ચળ ઊપડે છે.

★

એ પછી અમે છાનીસે જાણ, ચૂપચાપ, અમારા એ પથ્થરના કુરજામાં પાછા ફર્યા. પ્રથમની જેમ અમારા એ કુરજામાં સૂર્યનાં કિરણો કદી પણ પ્રવેશી શક્યાં નહીં અને—તાન્યા પણ ફરી કદી ન આવી.

✶

મગનભાઈ પટેલ

સાંસ્કૃતિક ઉત્થાન અને પુસ્તકાલય

આ લેખના લેખક એડનમાં વરસોથી વસે છે છતાં તેમના અભ્યાસનો નીચોડ આ લેખમાં વરતાય છે તે ગુજરાતમાં વસનારને પણ શરમાવે. પુસ્તક-પ્રેમીઓને ખાસ ગમશે...

પ્રકૃતિએ સર્જેલી સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય બીજાં પ્રાણીઓથી પોતાની સારાસાર વિવેકબુદ્ધિને લીધે જુદો પડી આવે છે. આ શક્તિ તેને કુદરતનાં ભૌતિક તત્ત્વોનો ભેદ ઉકેલવા અને તેનો સામનો કરવા પ્રેરે છે. સાથોસાથ પોતાની અંદર રહેલ આસુરી વૃત્તિઓને મહાત કરીને આધ્યાત્મિક ગુણોનો વિકાસ કરવાની વૃત્તિ તેનામાં જાગે છે. પુસ્તકાલયોનું મૂળ ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે મનુષ્યના હૃદયમાં જાગતા તીવ્ર સંવેદમાં સમાયેલું છે.

જગતના ગ્રંથાલયોમાં સંગ્રહિત ગ્રંથોમાં ભારતના વૈદિક આર્યોના ગ્રંથો પ્રાચીનતમ ગણાય છે. ઋગ્વેદ એ માનવસંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું સૌથી પ્રથમ પુસ્તક છે. તેનું સર્જન આજથી પાંચ હજાર વરસ પહેલાં થયું હતું એમ નિષ્ણાત વિદ્વાનોનો મત છે. ભારતના હિમાચ્છાદિત પર્વતોનાં શિખરો, નદીઓ, વૃક્ષો અને 'સસ્યશ્યામલ' ખેતરોનું કુદરતી સૌંદર્ય જોઈને આર્ય ઋષિઓનાં મન ખીલી ઊઠે છે. જગતના સર્વવ્યાપક તેજોમય અને આનંદદાયી સ્વરૂપ સાથે એકતા સાધે છે. આ સ્થિતિમાં તેમના મુખમાંથી વેદની ઋચાઓ સરી પડે છે. માનવસંસ્કૃતિનું સૌ પ્રથમ પુસ્તક ઋગ્વેદ આ રીતે જન્મ ધારણ કરે છે.

આ સંસ્કૃતિપ્રવાહ વેદ, ઉપનિષદ અને બીજા અગણિત વૈદિકસાહિત્યના ગ્રંથોને જન્મ આપે છે. પ્રાચીન સમયમાં આ વૈદિક સાહિત્ય કંઠસ્થ રાખવામાં આવતું. વખતના વહેણ સાથે મનુષ્યની સ્મરણશક્તિ મંદ પડતાં આ સાહિત્યને સાચવવાની સમસ્યા ઊભી થઈ. આમાંથી સંસ્કૃત લિપિનો અને સાથોસાથ ગ્રંથલેખનનાં સાધનો જેવાં કે શિલાલેખો, ભોજપત્રો, સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ, લાકડાંનાં પાટિયાં, તાડપત્રો, ચામડું અને છેવટે આધુનિક કાગળનો વિકાસ થયો.

હસ્તલેખનથી ગ્રંથોની નકલો ઘણી જ મર્યાદિત રહેતી અને તેથી ગ્રંથોમાં રહેલું જ્ઞાન સમાજના બહુ જ નાના વર્ગને મળતું. આ મુશ્કેલીનો અંત મુદ્રણકળાથી આવ્યો. સૌ પ્રથમ આજથી લગભગ એકહજાર વર્ષ પહેલાં લાકડાનાં બીબાંથી પુસ્તક છાપવાની શોધ ચીને કરી અને તેમાંથી આધુનિક યાંત્રિક છાપખાનાનો વિકાસ થયો.

આજથી ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં પશ્ચિમમાં ગ્રીસની સંસ્કૃતિ બહુ જ વિકસી હતી. તેના વિદ્વાનો, સોક્રેટીસ, પ્લેટો, એરીસ્ટોટલ વગેરેનાં લખાણો હજી પણ જગતનાં પુસ્તકાલયોમાં અમૂલ્ય સાહિત્ય તરીકે આદર પામે છે. ગ્રીસના વિદ્વાનો પુસ્તકાલયોને બહુ જ મહત્ત્વ આપતા હતા. આજથી ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર ગ્રીસની સંસ્કૃતિમાં ઓટ આવી અને સંસ્કાર, કળા અને વિદ્વત્તા માટે ખ્યાતિ પામેલ એથેન્સનું સ્થાન સામે કિનારે આવેલ એલેક્ઝાંડ્રિયાએ લીધું. પશ્ચિમની દુનિયામાં એલેક્ઝાંડ્રિયાનું ગ્રંથાલય ખૂબ જ ખ્યાતિ પામ્યું હતું. એક વખત એલેક્ઝાંડ્રિયાએ દુકાળના સમયે એથેન્સવાસીઓએ અનાજના બદલામાં એલેક્ઝાંડ્રિયાના પુસ્તકાલયની માગણી કરેલી. પુસ્તકાલયનું મહત્ત્વ આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં પણ તે વખતના સંસ્કૃત સમાજમાં કેટલું બધું હતું તે આ ઉપરથી જણાશે.

હિંદમાં પણ પ્રાચીન સમયમાં તક્ષશીલા, નાલંદા, વલ્લભીપુર, ઉજ્જન વગેરે ઠેકાણે સમૃદ્ધ પુસ્તકાલયો હતાં. સાતમી સદીમાં ચીની મુસાફર હ્યુ-એન-સંગ ભારતની મુસાફરીએ આવેલો. તે લખે છે કે નાલંદામાં ૭ ૭ માળનાં ત્રણ પુસ્તકાલયો હતાં અને દરેક પુસ્તકાલયમાં ત્રણ ત્રણ લાખ ગ્રંથો હતા. તે નાલંદામાં ઘણાં વરસ રહેલો અને ભારતના અનેક ગ્રંથોની નકલો કરીને ચીન લઈ ગયેલો. સ્વદેશ પાછા ફરતી

વખતે વિદ્યાલયના બૌદ્ધ સાધુઓ તેને સરહદ સુધી વળાવવા તેની સાથે નીકળ્યા. સિંધુ નદી પાર કરતી વખતે તેમનું વહાણ તોફાનમાં સપડાયું અને વહાણનો બોજો ઓછો કરવા અસંખ્ય પુસ્તકોનાં પોટલાં પાણીમાં ફેંકી દેવાના સંજોગો ઊભા થયા. આપણા બૌદ્ધ સાધુઓએ નદીમાં કૂદી પડી પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપીને આ ગ્રંથો બચાવ્યા અને એ ગ્રંથો ચીન પહોંચ્યા. નાલંદાનાં પુસ્તકાલયો પરદેશી આક્રમણોએ ભસ્મીભૂત કર્યાં ત્યારે અનેક બૌદ્ધ સાધુઓ અને તેટલા ગ્રંથો લઈને નેપાળ અને તિબેટ તરફ નાસી ગયેલા. સાંગપોનાં ગ્રંથાલયોમાં હજુ તે વખતના ૮૦૦૦ ગ્રંથો છે.

ગ્રીસમાં આજથી ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં એરીસ્ટોટલ નામના વિદ્વાને ભૌતિક વિજ્ઞાનને લગતા ગ્રંથોનું નિર્માણ કરી આખા યુરોપમાં નવો યુગ જન્માવ્યો. તેણે પ્રતિપાદિત કરેલા ભૌતિક વાસ્તવવાદને બેકન, ન્યુટન, ડાર્વિન, રૂસો, આઈનસ્ટાઈન જેવા વિદ્વાનોનાં પુસ્તકોએ વધારે વ્યાપક સ્વરૂપમાં જગત સમક્ષ મૂકયાં. પશ્ચિમના જગતની આજની વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિનું પ્રેરણાસ્થાન આ ગ્રંથો છે.

તેરમી સદીના અંતમાં મહાન મુસાફર માર્કોપોલોએ લખેલ પૂર્વના દેશોની પ્રવાસકથાઓએ યુરોપની પ્રજાનું ભાવિ પલટાવી નાખ્યું. આ ગ્રંથોએ તેમને દુનિયાની વિશાળતાનો ખ્યાલ આપ્યો. પૂર્વની સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની કલ્પનાએ તેમણે લાંબી દરિયાઈ સફરો આદરી. આમાંથી અમેરિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયા શોધાયા અને કેપ ઓફ ગુડહોપને રસ્તે હિંદ અને પૂર્વના બીજા દેશો ઉપર પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવ્યું. માર્કોપોલોના ગ્રંથથી કેળવાયેલી કલ્પના, સાહસ અને સામર્થ્યે આ રીતે યુરોપની સંસ્કૃતિ બદલી નાખી.

ઇટાલીના મેઝીની અને ગેરીબાલ્ડી, જર્મનીનાં કેંટ, હેગલ નીત્શે અને હેબર્ટ હિટલરનાં પુસ્તકોએ તે તે દેશની પ્રજામાં નવા જુવાળો પેદા કર્યા છે.

કાર્લ માર્ક્સના 'દાસકેપીટલ' નામના ગ્રંથે સારાયે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં કામદાર વર્ગને સંગઠિત કરવાની વિચારધારા આપી, અને માનવજીવનના સિદ્ધાંતોને પલટાવી નાખનાર, પ્રબળ શક્તિ ધરાવતા સામ્યવાદનો ઉદ્ભવ થયો.

યહુદીઓને તેમના ધર્મગ્રંથોમાં લખેલી ભવિષ્યવાણીમાંથી પોતાનું આગવું રાષ્ટ્ર ઘડી કાઢવાની પ્રેરણા મળી અને બે હજાર વર્ષે તેમનું સ્વપ્ન ફળ્યું.

મહંમદ પેગંબરના મૃત્યુ પછી બહુ જ થોડા સમયમાં સ્પેનથી માંડીને ચીન સુધી ઈસ્લામનો ફેલાવો થયો. આ માટેની પ્રેરણા તેમને અરેબિક સાહિત્યના મુકુટરૂપ ગણાતા પવિત્ર પુસ્તક કુરાનમાંથી મળે છે અને તેમાંથી જ ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનો જન્મ થાય છે.

આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં જન્મેલ અને ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામેલ વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યના ગ્રંથોએ આધ્યાત્મિક પાયા ઉપર રચાયેલી ભારતની અનોખી આર્ય સંસ્કૃતિ સર્જી છે. કેટલીય વાર બીજી પ્રજાઓ અને સંસ્કૃતિનાં પ્રચંડ આક્રમણો આવ્યાં. ઘડીભર લાગ્યું કે ભારતનો આત્મા કચડાઈ ગયો. પણ સત્ય, અહિંસા, તપ, ત્યાગ અને સંયમના ઉચ્ચ આદર્શોનું સ્થાપન કરતાં રામાયણ અને મહાભારત જેવાં મહાકાવ્યોએ ભારતીય પ્રજાને પુનર્જીવન આપ્યું છે. ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી તો મહાભારતકાળથી આજ પર્યંત દરેક 'યુગમાં નવું જોમ અને નવો સંદેશો લઈને ભારત ઊભું થયું છે. જગતના વિદ્વાનોએ પણ ગીતાને સમગ્ર માનવજીવનના અપૂર્વ નીતિગ્રંથ તરીકે સ્વીકારી પોતાના દેશોના ગ્રંથાલયોમાં તેનાં ભાષાંતરોને સ્થાન આપ્યું છે.

પહેલાંના જમાનામાં આપણાં દેવમંદિરો, મઠો ઉપાશ્રયો અને આશ્રમોમાં સાહિત્ય સર્જાતું અને ત્યાં જ ગ્રંથાલયો રખાતાં. માણભટો, ભાટ-ચારણો, અને રાવણહથ્થાઓ આપણાં જીવતાં પુસ્તકાલયો હતાં. પરંતુ એ જમાનામાં ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપર વધારે ઝોક હતો. હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. ધાર્મિક માન્યતાઓ તરફ લોકોની શ્રદ્ધા ઘટતી જાય છે. વળી ભૌતિક વિજ્ઞાનના વિકાસને લીધે કેળવણી અને જ્ઞાનનાં

ફ્રેડન ઑસ્લર

બે બોધક પ્રસંગો

બોધદાયક વાતો અને નાનકડા પ્રસંગોનું સાહિત્યમાં કેટલું ઊંચું અને મહત્ત્વનું સ્થાન છે એ શ્રી છોટાલાલ માનસિંગ કામદારે અંગ્રેજી ઉપરથી ઉતારેલા આ પ્રસંગો પુરવાર કરે છે...

[૧] કર્યું કામ અફળ જતું નથી

કોઈ વખત કોઈ અદૃશ્ય હાથ કુદરતનાં ચક્રોને ફેરવે છે અને તેને અંગે અણધાર્યું સુખદ પરિણામ આવે છે. મેરિયનના કિસ્સામાં તેમ થયું હતું. તે નાની હતી ત્યારે હંમેશાં ગામના દાનગૃહમાં શ્રીમતી ચેલ્સીને મળવા જતી હતી. આવી કમકમાટી ઉપજાવે તેવી તથા અનુપકારી વૃદ્ધ સ્ત્રીને તે શુક્રવારે મળવા જતી હતી તેમ પૂછવામાં આવતા મેરિયન કહેતી કે આવી કમકમાટી ઉપજાવે તેવી સ્ત્રીઓને જ આનંદ આપવાની જરૂર છે.

શ્રીમતી ચેલ્સીના મૃત્યુ પછી તરત જ મેરિયનનાં માબાપ અવસાન પામ્યાં અને મેરિયનને તેની બિમાર માસીને ત્યાં જઈને રહેવાની ફરજ પડી. ત્યાં તે વગર પૈસાની મહેનતુ નોકર થઈ પડી. વર્ષો વીતતાં ભાવિનું ચિત્ર વધારે ને વધારે નિરાશાજનક લાગવા માંડ્યું. પરંતુ મેરિયનના આખા જીવનમાં પલટો લાવે તેવું કંઈક જગતના બીજે છેડે બની રહ્યું હતું. વૃદ્ધ ચેલ્સીની રોજનીશી તેના પુત્રને ઑસ્ટ્રેલિયા મોકલવામાં આવી હતી. તેમાં તેણે 'નાની મિસ મેરિયન'નો સતત ઉલ્લેખ જોયો.

વર્ષો પછી ઊનના વેપારમાં સારી કમાણી કર્યા પછી તેણે તેના પુત્ર સ્ટીફનને જૂનો દેશ બતાવવાનો નિર્ણય કર્યો. ઇંગ્લંડમાં ગયા પછી પોતાની ગરીબ તથા વૃદ્ધ માતા પ્રત્યે માયાળુપણું દર્શાવનાર નાની બાળાને શોધી કાઢવાનું તેને મન થયું. આના પરિણામે મેરિયન અને સ્ટીફન પ્રેમમાં પડ્યાં અને પરણી ગયાં. લગ્ન બહુ સુખી નીવડ્યું. એક નાની બાળાએ એક વખત વૃદ્ધ સ્ત્રી પ્રત્યે માયાળુપણું બતાવ્યું હતું તેનું આ પરિણામ હતું.

આવું માયાળુપણું કદી નોંધાયા વિના રહેતું નથી. આપણે બીજા માટે જે કંઈ કરીએ તેનો બદલો ઈશ્વર હમેશાં તાત્કાલિક આપતા નથી, પરંતુ આપણે જીવનમાં જે કંઈ મૂકીએ છીએ તે વહેલું મોડું આપણને પાછું મળે છે. સારું કાર્ય કદી વ્યર્થ જતું નથી.

[૨] જાદુગરનો ચમત્કાર

કેટલીક વખત આપણી પાસે કરવામાં આવતી માગણીઓ આપણને વધારેપડતી લાગે છે. આપણને તે માગણીઓને ધુત્કારી કાઢવાનું પ્રલોભન થઈ આવે છે. પણ જો આપણે મગજની સમતુલા બરાબર જાળવી રાખીએ તો આપણને કેટલીક વખત સ્વપ્નમાં પણ ન ધારેલ હોય તેવો બદલો મળે છે. લેખકના એક મિત્રે, પોતાને સહેજ પણ આશા નહોતી ત્યારે અણધાર્યો ચમત્કાર સર્જ્યો હતો. આખા જગતમાં તે જાદુગર બ્લેકસ્ટોન તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. યુદ્ધ દરમિયાન તેણે લશ્કરી છાવણીઓમાં ખેલો કરીને સૈનિકોને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. એક દિવસે તેણે નવ વખત ખેલ કર્યા હતા અને ખૂબ થાકી જઈને સૂઈ ગયો. તે સૂતો હતો ત્યારે રાતના એક વાગે તેનું બારણું ખખડાવવામાં આવ્યું. એક કર્કશ અવાજ બોલાવી રહ્યો હતો :

ક્ષેત્રોમાં વધારો થયો છે. નવીનવી શોધખોળોને લગતું અઢળક સાહિત્યગ્રંથ સ્વરૂપે બહાર પડતું જાય છે. આ સંયોગોમાં પુસ્તકાલય જ એક એવી સંસ્થા છે જે દરેક પ્રકારના ગ્રંથો, માસિકો, દૈનિકો અને અન્ય પ્રકાશનો વસાવી જનસમાજને જ્ઞાન વધારવાની સગવડ પૂરી પાડી શકે.

★

અરે, જાદુગર સાહેબ! ઊંઘી ગયા કે શું! વાહ, જાગો તો!

બ્લેકસ્ટોને બારણું ઉઘાડ્યું અને ઊંઘમાં ચાલતા માણસની માફક તે તાકી રહ્યો.

અરે જાદુગરસાહેબ, સાંભળો, હૉસ્પિટાલમાં લઈ જવા માટે ઘાયલ માણસોની ટુકડી વિમાનો મારફત અહીં આવી છે. તેને અહીં બે કલાક રોકાણ થાય તેમ છે. ઘણા ખરા માણસો બે દિવસથી બેભાન હતા, પણ હવે તેઓ ભાનમાં આવ્યા છે અને તેઓ ખૂબ બેચેન છે, તમે તેને તમારા જાદુના ખેલોથી શાંતિ અપાવી શકશો કે કેમ તે કર્નલસાહેબ જાણવા માગે છે.

ધોળા વાળવાળો વૃદ્ધ જાદુગર બ્લેકસ્ટોન અચાનક ઘાયલ મનુષ્યો પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તેઓ ચંદ્રથી પ્રકાશિત થયેલા હવાઈ ક્ષેત્રમાં ખાટલા પર પડ્યા હતા.

તેણે મોટેથી બૂમ પાડી પૂછ્યું 'મોટી શરતમાં ઉતરનાર શું કરવું ભૂલી ગયો હતો?'

ચારે બાજુથી જવાબ મળ્યો 'બતક'

મધરાતની હવામાંથી જાણે જાદુથી શૂન્યમાંથી બ્લેકસ્ટોને એક પૂરેપૂરા માપની બોલતી બતક પકડી પાડી. પોતાની બાથમાં કંઈ ન હોવા છતાં તેણે ચંદ્રનાં કિરણોમાંથી લાંબા થડવાળા ગુલાબનાં ગુચ્છો ખડાં કર્યાં. તેણે જૂનાં હાસ્યરસનાં માસિકોને ફાડી નાખ્યા અને ટુકડાઓમાંથી કાગળના પ્યાલામાં ગરમ કૉફી રેડી. ખરી પડતા તારાની માફક, તેની આંગળીઓ વચ્ચે દરેક માણસ માટે એકની સંખ્યામાં સળગાવેલ સિગારેટો દેખાણી. છેવટ ખેલ પૂરો થતો લાગ્યો. બ્લેકસ્ટોનને પોતાને પણ કલ્પના નહોતી કે બીજી જ મિનિટે તેને હાથચાલાકીના ઇતિહાસમાં ખૂબ આશ્ચર્યકારક ખેલ કરવો પડશે.

એક ઘાયલ સૈનિકે કહ્યું 'પ્રોફેસર, થોડીવાર ખમી જાઓ. અમે ક્યાં છીએ તે અમને કહો.'

બ્લેકસ્ટોને સત્વર ઉત્તર આપ્યો: 'પારિસથી બહુ દૂર નથી.'

બીજાએ બૂમ પાડી: 'હજુ જર્મનોએ પેરિસનો કબજો છોડ્યો નથી? શું અમે કેદી છીએ?'

અચાનક વિપરીત લાભ જોઈને બ્લેકસ્ટોને, આંખ કરતાં વધારે ઝડપી હાથની ઝડપથી કામ કર્યું.

તેણે શાંતિથી પૂછ્યું: 'તમે લોકો ખરેખર ક્યાં રહેવાનું પસંદ કરો?'

એકી અવાજે બધા બોલી ઊઠ્યા 'ટેક્સાસ! ત્યાંથી જ આ બધા આવ્યા છે.'

'બહુ સારું. તમારી આંખો બંધ કરી જાવ.'

તે ક્ષણે કંટાળેલા ચહેરા પર અશ્રદ્ધાનો ભાવ દૃગોચર થયો, સ્વપ્ન ખરેખર સાચું પડશે—અસંભવિત વાસ્તવિક બની જશે. તેમ કર્યો રડ્યો ખડ્યો પણ આશા રાખવાની ડિમેન ધરાવતો હતો, જેમ કોઈ દવા કરનાર મનુષ્ય આજીજી કરતો હોય તેમ વૃદ્ધ જાદુગરે પોતાના બન્ને હાથ પહોળા કર્યા અને તારાઓનું તેજ તેના રમુજી વાળ પર પ્રકાશ નાખતું હતું.

તેણે બૂમ પાડી કહ્યું: 'એક, બે, ત્રણ. તમે ઘેર આવી પહોંચ્યા છો, તમે પેરિસની બહાર છો, પણ તે પેરિસ, ટેક્સાસ છે.'

આ બધા સુખી ઘાયલ મનુષ્યો પૈકી બ્લેકસ્ટોન સૌથી વધારે સુખી હતો. જ્યારે તે ખરેખર ના પાડવા માગતો હતો, ત્યારે પોતાની ફરજ કરતાં પણ વધારે કરીને, તેણે પોતાના લાંબા સાહસિક જીવનની અત્યંત સુખદ પળ પ્રાપ્ત કરી હતી.

ઈસુ ખ્રિસ્તે કહ્યું હતું કે 'તારી પાસે જે માગે તે તેને આપજે' આ શીખામણને જે વ્યક્તિ અનુસરી છે તેને કદી પસ્તાવું પડતું નથી.

★

ગૃહિણીઓ પોતાનાં પ્રિયજનો માટે રોજ ભાવતાં ભોજન બનાવી શકે તે હેતુથી બ્રિટનના બર્મિંગ્હામ શહેરમાં એક નવી ટેલિફોન—સેવા શરૂ કરવામાં આવી છે. ટેલિફોનનો નંબર જોડતાંની સાથે જ ગૃહિણીઓને તથા હવામાન લક્ષમાં રાખીને બે વાનગીઓ બનાવવાની રીતની રેકર્ડ વગાડી સંભળાવાય છે. બર્મિંગ્હામમાં આ સેવા સફળ નીવડશે તો તેને બીજાં શહેરોમાં પણ અપનાવશે......'

ગૃહમંગલ

શારીરિક સ્વાસ્થ્ય સારું હોવું જોઈએ અને તો જ આપણે સ્ફુર્તિ મેળવી તાજગી અનુભવીએ છીએ. આ જમાનામાં તો કંઈક શારીરિક ફરિયાદ ઊભી જ હોય છે, અને પહેલાંનું કસાયેલું શરીર જોઈને ઇર્ષા પણ આવી જાય છે. એમ થાય છે કે આપણું પણ આવું શરીર હોત તો....! પણ આજે આપણે પાંગળાં બન્યાં છીએ. અન્નનો દોષ દઈએ છીએ અને કહીએ છીએ કે પહેલાં જેવું ઘી દૂધ આજે છે કયાં! જ્યાં જુઓ ત્યાં ભેળસેળ. મોંઘામાં મોંઘુ ચોખ્ખું જાણીને ઘી લો તો પણ એમાં કયાંક ભેગ હશે જ. દાદીમા તો આજે આ મોંઘવારી અને ખોરાક જોઈને તરત જ કહી ઊઠે છે કે આ તો ગાંધીબાપુના જમાનામાં જ કળિયુગ આવી ગયો. મોંઘવારીએ લોકોને હતાશ કરી મૂકયાં છે. સુખેથી રોટલો પેટમાં પડતો નથી. માથા પર કાલની ચિંતા સવાર થઈને બેઠેલી જ હોય પછી કયાંથી શાંતિ કે સંતોષ હોય!

આવી તો એક નહિ પણ અનેક ચિંતાઓ માનવીના મનને ઘેરી વળી હોય છે. એ ચિંતાગ્રસ્ત મન રોજ નવી નવી અટકળોમાંથી ઊંચે નથી આવતું અને શરીરની તાકાત હણી લે છે. આમ અકાળે ઘડપણને નોતરે છે ચિંતા. શરીરને સારૂં રાખવા માટે માનસિક સ્વાસ્થ્યની પણ એટલી જ જરૂર છે. જીભના સ્વાદ તંદુરસ્તીને નુકસાન પહોંચાડે છે તેનાથી પણ વધુ માનસિક અસ્વસ્થતા શરીરને ધીમે ધીમે નીચોવી નાખે છે. આમ માનસિક રીતે ઘવાયેલી વ્યક્તિ શરીરને તો નુકસાન પહોંચાડે છે પણ તેથી પણ વધુ કયારેક તો તે પોતાના મનને કયાંક કુંઠિત કરી નાખે છે અગર એકાએક એવું તો વિપરીત પરિવર્તન પામે છે જે સમાજને માટે હાનિકારક બની બેસે છે. એક વ્યક્તિનું અસંભવિત પરિવર્તન જોતાં બીજી વ્યક્તિઓ વિચારે છે કે આ શું? કહીએ છીએ કે તે નાનપણથી જ અલ્લડ હતો, તોફાની હતો, તેનાં લક્ષણ જ એવાં હતાં, આ તો આટલાં વર્ષો સારાં ગયાં એ જ અહોભાગ્ય વગેરે કહી સંતોષ મેળવીએ છીએ. પરંતુ એની પાછળનું સત્ય શોધવાની કે કુટુંબના માણસોની કંઈક અણસમજનું આ પરિણામ છે તે સ્વીકારવા કે સમજવા કોઈ તૈયાર થતું નથી. અને એટલે જ માનસિક ઊણપની ફીકર શારીરિક અસ્વસ્થતા પણ આપી ચૂકે છે.

અરે, જાદુગર સાહેબ! ઊંઘી ગયા કે શું? વારુ, જાગો તો!

બ્લેકસ્ટોને બારણું ઉઘાડ્યું અને ઊંઘમાં ચાલતા માણસની માફક તે તાકી રહ્યો.

અરે જાદુગરસાહેબ, સાંભળો, ઇસ્પિતાલમાં લઈ જવા માટે ઘાયલ માણસોની ટુકડી વિમાનો મારફત અહીં આવી છે. તેને અહીં બે કલાક રોકાણ થાય તેમ છે. ઘણા ખરા માણસો બે દિવસથી બેભાન હતા, પણ હવે તેઓ ભાનમાં આવ્યા છે અને તેઓ ખૂબ બેચેન છે, તમે તેને તમારા જાદુના ખેલોથી શાંતિ અપાવી શકશો કે કેમ તે કર્નલસાહેબ જાણવા માગે છે.

ધોળા વાળવાળો વૃદ્ધ જાદુગર બ્લેકસ્ટોન અચાનક ઘાયલ મનુષ્યો પાસે પહોંચ્યો. ત્યારે તેઓ ચંદ્રથી પ્રકાશિત થયેલા હવાઈ ક્ષેત્રમાં ખાટલા પર પડ્યા હતા.

તેણે મોટેથી બૂમ પાડી પૂછ્યું 'મોટી શરતમાં ઉતરનાર શું કરવું ભૂલી ગયો હતો?'

ચારે બાજુથી જવાબ મળ્યો 'બતક'

અધરાતની હવામાંથી જાણે જાદુથી શૂન્યમાંથી બ્લેકસ્ટોને એક પૂરેપૂરા માપની બોલતી બતક પકડી પાડી. પોતાની બાયમાં કંઈ ન હોવા છતાં તેણે ચંદ્રનાં કિરણોમાંથી લાંબા થડવાળા ગુલાબનાં વૃક્ષો પેદા કર્યાં. તેણે જૂનાં હાસ્યરસનાં માસિકોને ફાડી નાખ્યા અને ટુકડાઓમાંથી કાગળના પ્યાલામાં ગરમ કોફી રેડી. ખરી પડતા તારાની માફક, તેની આંગળીઓ વચ્ચે દરેક માણસ માટે એકની સંખ્યામાં સળગાવેલ સિગારેટો દેખાણી. છેવટ ખેલ પૂરો થવા લાગ્યો. બ્લેકસ્ટોનને પોતાને પણ કલ્પના નહોતી કે બીજી જ મિનિટે તેને હાથચાલાકીના ઇતિહાસમાં ખૂબ આવકારદાયક ખેલ કરવો પડશે.

એક ઘાયલ સૈનિકે કહ્યું 'પ્રોફેસર, થોડીવાર ખમી જાઓ. અમે ક્યાં છીએ તે અમને કહો.'

બ્લેકસ્ટોને સત્વર ઉત્તર આપ્યો: 'પારિસથી બ... દૂર નથી.'

બીજાએ બૂમ પાડી: 'હજુ જર્મનોએ પેરિસનો કબજો છોડ્યો નથી? શું અમે કેદી છીએ?'

અચાનક વિપરીત લાભ જોઈને બ્લેકસ્ટોને, આંખ કરતાં વધારે ઝડપી હાથની ઝડપથી કામ કર્યું.

તેણે શાંતિથી પૂછ્યું: 'તમે લોકો ખરેખર ક્યાં રહેવાનું પસંદ કરો?'

એકી અવાજે બધા બોલી ઉઠ્યા 'ટેક્સાસ! ત્યાંથી જ આ બધા આવ્યા છે.'

'બહુ સારું. તમારી આંખો બંધ કરી જાવ.'

તે ક્ષણે કંટાળેલા ચહેરા પર અશ્રદ્ધાનો ભાવ દૃગ્ગોચર થયો, સ્વપ્ન ખરેખર સાચું પડશે—અસંભવિત વાસ્તવિક બની જશે. તેમ કંઈ રડ્યો ખડ્યો પણ આશા રાખવાની હિંમત ધરાવતો હતો, જેમ કોઈ દયા કરનાર મનુષ્ય આજીજી કરતો હોય તેમ વૃદ્ધ જાદુગરે પોતાના બન્ને હાથ પહોળા કર્યા અને તારાઓનું તેજ તેના રમુજી વાળ પર પ્રકાશ નાખતું હતું.

તેણે બૂમ પાડી કહ્યું: 'એક, બે, ત્રણ. તમે ઘેર આવી પહોંચ્યા છો, તમે પેરિસની બહાર છો, પણ તે પેરિસ, ટેક્સાસ છે.'

આ બધા સુખી ઘાયલ મનુષ્યો પૈકી બ્લેકસ્ટોન સૌથી વધારે સુખી હતો. જ્યારે તે ખરેખર ના પાડવા માગતો હતો, ત્યારે પોતાની ફરજ કરતાં પણ વધારે કરીને, તેણે પોતાના લાંબા સાહસિક જીવનની અત્યંત સુખદ પળ પ્રાપ્ત કરી હતી.

ઈસુ ખ્રિસ્તે કહ્યું હતું કે 'તારી પાસે જે માગે તેને આપજે'. આ શીખામણને જે વ્યક્તિ અનુસરી છે તેને કદી પસ્તાવું પડતું નથી.

★

ગૃહિણીઓ પોતાનાં પ્રિયજનો માટે રોજ ભાવતાં ભોજન બનાવી શકે તે હેતુથી બ્રિટનના બર્મિંગહામ શહેરમાં એક નવી ટેલિફોન—સેવા શરૂ કરવામાં આવી છે. ટેલિફોનનો નંબર જોડતાંની સાથે જ ગૃહિણીઓને તથા દવાખાના ... ક્ષમાં રાખીને બે વાનગીઓ બનાવવાની રીતની રેકર્ડ વગાડી સંભળાવાય છે. બર્મિંગહામમાં આ સેવા સફળ નીવડશે તો તેને બીજાં શહેરોમાં પણ અપનાવશે......'

જ્યોતિકા પરમાર

ગૃહમંગલ

શારીરિક સ્વાસ્થ્ય સારું હોવું જોઈએ અને તો જ આપણે સ્ફુર્તિ મેળવી તાજગી અનુભવીએ છીએ. આ જમાનામાં તો કંઈક શારીરિક ફરિયાદ ઊભી જ હોય છે, અને પહેલાંનું કસાયેલું શરીર જોઈને ઈર્ષા પણ આવી જાય છે. એમ થાય છે કે આપણું પણ આવું શરીર હોત તો....! પણ આજે આપણે પાંગળાં બન્યાં છીએ. અન્નનો દોષ દઈએ છીએ અને કહીએ છીએ કે પહેલાં જેવું ઘી દૂધ આજે છે ક્યાં ! જ્યાં જુઓ ત્યાં ભેળસેળ. મોંઘામાં મોંઘુ ચોખ્ખું જાણીને ઘી લો તો પણ એમાં ક્યાંક ભેગ હશે જ. દાદીમા તો આજે આ મોંઘવારી અને ખોરાક જોઈને તરત જ કહી ઊઠે છે કે આ તો ગાંધીબાપુના જમાનામાં જ કળિયુગ આવી ગયો. મોંઘવારીએ લોકોને હતાશ કરી મૂક્યાં છે. સુખેથી રોટલો પેટમાં પડતો નથી. માથા પર કાલની ચિંતા સવાર થઈને બેઠેલી જ હોય પછી ક્યાંથી શાંતિ કે સંતોષ હોય !

આવી તો એક નહિ પણ અનેક ચિંતાઓ માનવીના મનને ઘેરી વળી હોય છે. એ ચિંતાગ્રસ્ત મન રોજ નવી નવી અટકળોમાંથી ઊંચે નથી આવતું અને શરીરની તાકાત હણી લે છે. આમ અકાળે ઘડપણને નોતરે છે ચિંતા. શરીરને સારું રાખવા માટે માનસિક સ્વાસ્થ્યની પણ એટલી જ જરૂર છે. જીભના સ્વાદ તંદુરસ્તીને નુકસાન પહોંચાડે છે તેનાથી પણ વધુ માનસિક અસ્વસ્થતા શરીરને ધીમે ધીમે નીચોવી નાખે છે. આમ માનસિક રીતે ઘવાયેલી વ્યક્તિ શરીરને તો નુકસાન પહોંચાડે છે પણ તેથી પણ વધુ ક્યારેક તો તે પોતાના મનને ક્યાંક કુંઠિત કરી નાખે છે અગર એકાએક એવું તો વિપરીત પરિવર્તન પામે છે જે સમાજને માટે હાનિકારક બની બેસે છે. એક વ્યક્તિનું અસંભવિત પરિવર્તન જોતાં બીજી વ્યક્તિઓ વિચારે છે કે આ શું ? કહીએ છીએ કે તે નાનપણથી જ અક્કડ હતો, તોફાની હતો, તેનાં લક્ષણ જ એવાં હતાં, આ તો આટલાં વર્ષો સારાં ગયાં એ જ અહોભાગ્ય વગેરે કહી સંતોષ મેળવીએ છીએ. પરંતુ એની પાછળનું સત્ય શોધવાની કે કુટુંબના માણસોની કંઈક અણસમજનું આ પરિણામ છે તે સ્વીકારવા કે સમજવા કોઈ તૈયાર થતું નથી. અને એટલે જ માનસિક ઉણપની ફીકર શારીરિક અસ્વસ્થતા પણ આપી ચૂકે છે.

અરે, જાદુગર સાહેબ! ઊંઘી ગયા કે શું? વારુ, જાગો તો!

બ્લેકસ્ટોને બારણું ઉઘાડ્યું અને ઊંઘમાં ચાલતા માણસની માફક તે તાકી રહ્યો.

અરે જાદુગરસાહેબ, સાંભળો, હૉસ્પિટાલમાં લઈ જવા માટે ઘાયલ માણસોની ટુકડી વિમાનો મારફત અહીં આવી છે. તેને અહીં બે કલાક રોકાવું થાય તેમ છે. ઘણા ખરા માણસો બે દિવસથી બેભાન હતા, પણ હવે તેઓ ભાનમાં આવ્યા છે અને તેઓ ખૂબ બેચેન છે, તમે તેને તમારા જાદુના ખેલોથી શાંતિ અપાવી શકશો કે કેમ તે કર્નલસાહેબ જાણવા માગે છે.

ધોળા વાળવાળો વૃદ્ધ જાદુગર બ્લેકસ્ટોન અચાનક ઘાયલ મનુષ્યો પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તેઓ ચંદ્રથી પ્રકાશિત થયેલા હવાઈ ક્ષેત્રમાં ખાટલા પર પડ્યા હતા.

તેણે મોટેથી બૂમ પાડી પૂછ્યું 'મોટી શરતમાં ઉતરનાર શું કરવું ભૂલી ગયો હતો?'

ચારે બાજુથી જવાબ મળ્યો 'બતક'

મધરાતની હવામાંથી જાણે જાદુથી શૂન્યમાંથી બ્લેકસ્ટોને એક પૂરેપૂરા માપની બોલતી બતક પકડી પાડી. પોતાની બાથમાં કંઈ ન હોવા છતાં તેણે ચંદ્રનાં કિરણોમાંથી લાંબા થડવાળા ગુલાબનાં વૃક્ષો ખડાં કર્યાં. તેણે જૂનાં હાસ્યરસનાં માસિકોને ફાડી નાખ્યા અને ટુકડાઓમાંથી કાગળના પ્યાલામાં ગરમ કૉફી રેડી. ખરી પડતા તારાની માફક, તેની આંગળીઓ વચ્ચે દરેક માણસ માટે એકની સંખ્યામાં સળગાવેલ સિગારેટો દેખાણી. છેવટ ખેલ પૂરો થતો લાગ્યો. બ્લેકસ્ટોનને પોતાને પણ કલ્પના નહોતી કે બીજી જ મિનિટે તેને હાથચાલાકીના ઇતિહાસમાં ખૂબ આવકારદાયક ખેલ કરવો પડશે.

એક ઘાયલ સૈનિકે કહ્યું 'પ્રોફેસર, થોડીવાર ખમી જાઓ. અમે ક્યાં છીએ તે અમને કહો.'

બ્લેકસ્ટોને સત્વર ઉત્તર આપ્યો: 'પારિસથી બહુ દૂર નથી.'

બીજાએ બૂમ પાડી: 'હજુ જર્મનોએ પેરિસનો કબજો છોડ્યો નથી? શું અમે કેદી છીએ?'

અચાનક વિપરીત લાભ જોઈને બ્લેકસ્ટોને, આંખ કરતાં વધારે ઝડપી હાથની ઝડપથી કામ કર્યું.

તેણે શાંતિથી પૂછ્યું: 'તમે લોકો ખરેખર ક્યાં રહેવાનું પસંદ કરો?'

એકી અવાજે બધા બોલી ઊઠ્યા 'ટેક્સાસ! ત્યાંથી જ આ બધા આવ્યા છે.'

'બહુ સારું. તમારી આંખો બંધ કરી જાવ.'

તે ક્ષણે કંટાળેલા ચહેરા પર અશ્રદ્ધાનો ભાવ દૃગોચર થયો, સ્વપ્ન ખરેખર સાચું પડશે—અસંભવિત વાસ્તવિક બની જશે. તેમ કયો રડ્યો ખડ્યો પણ આશા રાખવાની હિંમત ધરાવતો હતો, જેમ કોઈ દવા કરનાર મનુષ્ય આજીજી કરતો હોય તેમ વૃદ્ધ જાદુગરે પોતાના બન્ને હાથ પહોળા કર્યા અને તારાઓનું તેજ તેના રમુજી વાળ પર પ્રકાશ નાખતું હતું.

તેણે બૂમ પાડી કહ્યું: 'એક, બે, ત્રણ. તમે ઘેર આવી પહોંચ્યા છો, તમે પેરિસની બહાર છો, પણ તે પેરિસ, ટેક્સાસ છે.'

આ બધા સુખી ઘાયલ મનુષ્યો પૈકી બ્લેકસ્ટોન સૌથી વધારે સુખી હતો. જ્યારે તે ખરેખર ના પાડવા માગતો હતો, ત્યારે પોતાની ફરજ કરતાં પણ વધારે કરીને, તેણે પોતાના લાંબા સાહસિક જીવનની અત્યંત સુખદ પળ પ્રાપ્ત કરી હતી.

ઈસુ ખ્રિસ્તે કહ્યું હતું કે 'તારી પાસે જે માગે તે તેને આપજે' આ શીખામણને જે વ્યક્તિ અનુસરી છે તેને કદી પસ્તાવું પડતું નથી.

★

ગૃહિણીઓ પોતાનાં પ્રિયજનો માટે રોજ ભાવતાં ભોજન બનાવી શકે તે હેતુથી બ્રિટનના બર્મિંગહામ શહેરમાં એક નવી ટેલિફોન—સેવા શરૂ કરવામાં આવી છે. ટેલિફોનનો નંબર જોડવાની સાથે જ ગૃહિણીઓને તથા હવામાન લક્ષમાં રાખીને બે વાનગીઓ બનાવવાની રીતની રેકોર્ડ વગાડી સંભળાવાય છે. બર્મિંગહામમાં આ સેવા સફળ નીવડશે તો તેને બીજાં શહેરોમાં પણ અપનાવશે......'

ગૃહમંગલ

શારીરિક સ્વાસ્થ્ય સારું હોવું જોઈએ અને તો જ આપણે સ્ફુર્તિ મેળવી તાજગી અનુભવીએ છીએ. આ જમાનામાં તો કંઈક શારીરિક ફરિયાદ ઊભી જ હોય છે, અને પહેલાંનું કસાયેલું શરીર જોઈને ઈર્ષા પણ આવી જાય છે. એમ થાય છે કે આપણું પણ આવું શરીર હોત તો....! પણ આજે આપણે પાંગળાં બન્યાં છીએ. અન્નનો દોષ દઈએ છીએ અને કહીએ છીએ કે પહેલાં જેવું ઘી દૂધ આજે છે ક્યાં ! જ્યાં જુઓ ત્યાં ભેળસેળ. મોંઘામાં મોંઘુ ચોખ્ખું જાણીને ઘી લો તો પણ એમાં ક્યાંક ભેગ હશે જ. દાદીમા તો આજે આ મોંઘવારી અને ખોરાક જોઈને તરત જ કહી ઊઠે છે કે આ તો ગાંધીબાપુના જમાનામાં જ કળિયુગ આવી ગયો. મોંઘવારીએ લોકોને હતાશ કરી મૂક્યાં છે. સુખેથી રોટલો પેટમાં પડતો નથી. માથા પર કાલની ચિંતા સવાર થઈને બેઠેલી જ હોય પછી ક્યાંથી શાંતિ કે સંતોષ હોય !

આવી તો એક નહિ પણ અનેક ચિંતાઓ માનવીના મનને ઘેરી વળી હોય છે. એ ચિંતાગ્રસ્ત મન રોજ નવી નવી અટકળોમાંથી ઊંચે નથી આવતું અને શરીરની તાકાત હણી લે છે. આમ અકાળે ઘડપણને નોતરે છે ચિંતા. શરીરને સારૂં રાખવા માટે માનસિક સ્વાસ્થ્યની પણ એટલી જ જરૂર છે. જીભના સ્વાદ તંદુરસ્તીને નુકસાન પહોંચાડે છે તેનાથી પણ વધુ માનસિક અસ્વસ્થતા શરીરને ધીમે ધીમે નીચોવી નાખે છે. આમ માનસિક રીતે ઘવાયેલી વ્યક્તિ શરીરને તો નુકસાન પહોંચાડે છે પણ તેથી પણ વધુ ક્યારેક તો તે પોતાના મનને ક્યાંક કુંઠિત કરી નાખે છે અગર એકાએક એવું તો વિપરીત પરિવર્તન પામે છે જે સમાજને માટે હાનિકારક બની બેસે છે. એક વ્યક્તિનું અસંભવિત પરિવંર્તન જોતાં બીજી વ્યક્તિઓ વિચારે છે કે આ શું ? કહીએ છીએ કે તે નાનપણથી જ અક્કડ હતો, તોફાની હતો, તેનાં લક્ષણ જ એવાં હતાં, આ તો આટલાં વર્ષો સારાં ગયાં એ જ અહોભાગ્ય વગેરે કહી સંતોષ મેળવીએ છીએ. પરંતુ એની પાછળનું સત્ય શોધવાની કે કુટુંબના માણસોની કંઈક અણુસમજનું આ પરિણામ છે તે સ્વીકારવા કે સમજવા કોઈ તૈયાર થતું નથી. અને એટલે જ માનસિક ઊણપની ફીકર શારીરિક અસ્વસ્થતા પણ આપી ચૂકે છે.

નવરચના

આવી જ આશા રાખવાની ?

ત્યાગ—તનનો કે મનનો ?

'હું મારા માથાના વાળ નહિ ઉતરાવું. વાળ તો મને મળેલી કુદરતી બક્ષિસ છે. હું એવા ખોટા રિવાજોમાં નથી માનતી.'

'તું નથી માનતી પણ આપણી ન્યાતનો રિવાજ છે. અને રિવાજ પ્રમાણે ન વર્તીએ તો લોકો શું કહેશે ? વિધવાને વળી સૌંદર્ય શું, રૂપ શું ? તેણે તો સમાજમાં એવી સાદાઈથી રહેવું જોઈએ કે તેના સામું કોઈ જુએ પણ નહિ.'

'ઠીક છે બા, તું આ બધું તારી દીકરી માટે બોલી શકે છે કે જે દીકરી એના કહેવાતા વર સાથે પૂરા દસ દિવસ પણ રહી નથી. તમારી બધાંની મારા જીવન સાથે રમવાની આ મૂર્ખાઈને કારણે મારે ભોગ બનવાનું ખરું ને ? છતાં પણ હું બધું જ સ્વીકારું છું, માત્ર મારા વાળ મારી પાસે રહેવા દો.'

મા–દીકરી બન્ને વચ્ચે આ સંવાદ ચાલતો હતો. માને પડી હતી જ્ઞાતિની, આબરૂની. કોઈ પણ જૂના રિવાજનું ઉલ્લંઘન કેમ કરાય !

સુશીલા ભણતી હતી અને તેના પંદરમે વર્ષે લગ્ન કરી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. તે ભણવામાં ખૂબ હોશિયાર હતી. હમેશાં પહેલો નંબર જ રાખતી. એટલે હજુ તો અભ્યાસ ચાલુ હતો. એમ હતું કે મેટ્રિક પાસ કરી નાખશે. પણ મેટ્રિકનું વર્ષ એનું સફળતાપૂર્વક પાર પડે તો ને ! દિવાળીની રજાઓમાં ચાર દિવસ સાસરે જઈ આવી. અચાનક તેના પતિ બિમાર પડ્યા અને બે દિવસમાં તો આખુંયે પંખેરું ઊડી ગયું. રોગઓગનું નામ નિશાન મળે નહિ અને એકદમ સખ્ત તાવમાં જ જતા રહ્યા.

બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ અને રિવાજ મુજબ વાળ ઉતરાવવાનો સમય આવ્યો. સુશીલા મક્કમ હતી ત્યાં તેને પિતાના મિત્રોનો સાથ મળ્યો. અને બધાની ઉપરવટ થઈને પિતા પણ દીકરી સાથે કબૂલ થયા, વાળ તો ન ઉતરાવ્યા પણ અભ્યાસનો પ્રશ્ન સામે આવીને ઊભો રહ્યો. એકાદ મહિનો તે સ્કૂલમાં નહિ જાય પણ અભ્યાસ ચાલુ રાખવો એમ અંદરખાનેથી નક્કી કર્યું. દીકરી તો એકની એક હતી એટલે માબાપની આંખમાંથી અશ્રુ સુકાતાં નહોતાં. ભાઈઓ હતા પણ લગ્નની ઉતાવળ કરી સુશીલાનું જીવન બગાડ્યું તેમ તેમને સતત લાગ્યા કરતું. અને પછી તો બીજા મિત્રોની સમજાવટને કારણે ન્યાતને બાજુ પર મૂકીને જાણે મહા મુશ્કેલીએ મનને મનાવીને તેને ભણાવવાનું નક્કી કર્યું.

સુશીલાને આટલી નાની ઉંમરે આ પરિસ્થિતિમાં મુકાવું પડ્યું તેનું દુઃખ ખૂબ હતું: હરવા-ફરવાની, અને નિર્દોષ આનંદ માણવાની ઉંમરે, બેનપણીઓ સાથે ફરવાનું મૂકીને એને ઘરમાં જ બેસી રહેવાનું હતું. ક્યારેક જીવન એને ખાવા ધાતું પણ ભણી ગણીને નોકરી કરીશ, પગ પર ઊભી રહીશ, કોઈની ઓશિયાળી નહિ રહું અને લોકોની સેવા કરીશ એ ભાવના સાથે તે ભણીને ગ્રેજ્યુએટ

થઈ. કુટુંબનો, સાસરી પક્ષનો વિરોધ, છકી જશે, વગેરે તો ઠીક પણ એ પહેલાં પણ કેટલાંય કડવાં વચનોનો સામનો કરીને તેણે ધાર્યું કામ પૂર્ણ કર્યું.

આજે સુશીલા નિશાળમાં નોકરી કરે છે. ભાઈના કુટુંબ સાથે હળીમળીને રહે છે અને લોકસેવા પણ કરે છે અને સારું પણ ભવ્ય જીવન જીવે છે.

કૈલાસની કથની

કૈલાસને નોકરી શરૂ કર્યાને ઠીક ઠીક વર્ષ વીત્યાં. છવીસેક વર્ષની માંડ તેની ઉમ્મર હશે. તેમાં પરણી શું અને છૂટી પડી કે પડવું પડ્યું તે તો તેની જીવનકથની ઉપરથી જ ખ્યાલ આવશે :–

મારાં લગ્ન સોળ વર્ષની નાની ઉમ્મરે કરી નાખ્યાં હતાં. પરણીને સાસરે ગઈ ત્યારે તો હું કોડભરી નવવધૂ કેટલાંયે સમણાં રચીને મારા મનને નચાવતી હતી. પણ પહેલી જ રાતે મારા પતિને જોતાં મારા મોતીયા મરી ગયા. હું થીજી જ ગઈ. મારી કલ્પનામાંય નહિ એવું ભયાનક સ્વરૂપ. ઘડીભર મને થયું કે હું સ્વપ્નમાં તો નથી ને! મારાથી ચીસ પાડી દેવાત પણ કંઈક હિંમત આવી અને પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાની જાણે તાકાત આવી, એક અક્ષર પણ બોલી નહિ.

એ વિકરાળ કાયાને જાણે એક પણ શબ્દ કહ્યા વગર, હા–ના કર્યા વગર તાબે થઈ ગઈ. મને દુઃખ હતું મારા હવાઈ કિલ્લા માટેનું. શું કલ્પ્યું હતું અને શું જોયું....! છતાં ધીરજ રાખીને થોડો વખત રહી. પડ્યું પાનું નિભાવી લેવાનું છે એ વિચારે થોડા દિવસ પછી મન મૂકીને વાત કરવાનું વિચાર્યું. પણ મારી બધી વાતો સાંભળવાની એમને ફુરસદ નહોતી. એમને મન તો હું ઘરકામ કરનારી અને એમના હુકમનું માત્ર પાલન કરનારી ગુલામ જ હતી. કંઈક કામ ન થયું હોય તો મેથીપાકની પણ શરૂઆત થઈ ગઈ હતી. મારાથી એ સહન થાય તેમ નહોતું પણ હું થોડો વખત તો ગમે તેમ નિભાવીને રહી. લગ્ન પછી પહેલી જ વાર ગયેલી એટલે મહિનામાં તો પિયરથી તેડું આવ્યું. હું ભાઈ સાથે ગઈ. ભાઈને પણ સારો આવકાર ન મળ્યો એટલે એ વહેમાયો.

ઘેર આવીને મારી બા પાસે ખૂબ રડી. હું હવે સાસરે નહિ જાઉં. મારે તો અહીં રહીને ભણવું છે. બાપુજીને મારા ઉપર ખૂબ લાગણી હતી એટલે મારી હકીકત સમજી શક્યા અને મને આગળ ભણાવવા કબૂલ થયા. પણ એમ કંઈ ઓછું ભણાય છે? ત્રણેક મહિનામાં પાછું તેડું આવ્યું. બાપુજીએ ટાળ્યું. પણ મારા પતિએ જાણ્યું કે મને અહીં ભણાવે છે એટલે નથી મોકલતા એટલે એક વખત આવ્યા અને હું નિશાળેથી ઘેર આવતી હતી ત્યાં રસ્તામાં મળ્યા. હું ખૂબ ગભરાઈ ગઈ. મને ખૂબ ધમકાવી. મારું કંઈ જ ચાલે તેમ નહોતું. મેં કહ્યું ઘેર ચલો, હું તમારી સાથે આવું છું. સમયસૂચકતા વાપરી ત્યાંથી છટકી. બાપુજીને છાનામાના બોલાવી બધી વાત કરી અને જવાની ના પાડી. માંડ માંડ એમને પાછા

બનાવે છે અને છતાંય જ્યોતિષાની ઓછી સમજ-શક્તિનો પરિચય આપી જાય છે. વસ્તુમાં નાવીન્ય છે અને માનવસ્વભાવની નિર્બળતા આબાદ રીતે દર્શાવી જાય છે. 'ચારે ગધા' વિક્રમ રાજાના સમયનું વસ્તુ પસંદ કરાઈને લખાયેલું નાટક છે અને ખરેખર બાળકોને ભજવવામાં આનંદ આપે તેવું છે. 'શિયાળનો ન્યાય' શિયાળની ચાલાકી, લુચ્ચાઈ ને પક્કાઈને ચીતરનારું નાટક છે, અને બાળકો વાઘ અને શિયાળનાં મહોરાં પહેરીને સફળતાપૂર્વક રજૂ કરી શકે એવું સચોટ છે.

વિશેષ કાવ્યો :

[લે. રામનારાયણ વિ. પાઠક. પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧. મૂલ્ય : રૂ. ૨/૭૫.]

સ્વ. પાઠકસાહેબનાં બાકી રહેલાં કાવ્યોને ખૂબ જ ચીવટપૂર્વક એકત્રિત કરીને સગ્રંથિત કરવા બદલ શ્રી હીરાબેન સાચાં અભિનંદનનાં અધિકારી બન્યાં છે. આ સંગ્રહમાં કેટલાંક અધૂરાં કાવ્યો, કેટલાંક પુસ્તકોનાં અર્પણો, પત્રોમાંની કંડિકાઓ અને 'શેષનાં કાવ્યો'ની પ્રસિદ્ધિ પછીનાં રચાયેલાં કાવ્યો છે. તેને હીરાબેનની વિવેચક દૃષ્ટિએ સુંદર રીતે સંમાર્જ્યાં છે. અને શ્રી રસિકલાલ પરીખનું અભ્યાસુ પુરોવચન અને શ્રી નગીનદાસ પારેખનું તલસ્પર્શી ટિપ્પણ પણ આ સંગ્રહનું મૂલ્ય વધારે છે. નાનાં મોટાં સત્તાવન કાવ્યોનો આ સમૃદ્ધ સંગ્રહ અભ્યાસીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને કાવ્યરસિકો માટે મહામૂલી સામગ્રી પૂરી પાડે છે એ વાત તો નિ:સંશય છે.

આપણા વિદ્યમાન કવિઓના સાહિત્યગુરુ તરીકે સ્વ. પાઠકસાહેબનું નિશ્ચિત સ્થાન છે. એમની કવિતામાં વિદ્વતાની સાથે સાથે એક સન્નિષ્ઠ વિવેચકની પણ સાચી સિદ્ધિની પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી. અને એટલે જ આ બધાં કાવ્યોમાં કેટકેટલાં પાઠાન્તરો, સુધારાવધારા અને ફેરફારો તેમણે કરેલા જ છે. પાઠકસાહેબની ચીવટાઈ, ખંતીલાપણું અને વિવેકદૃષ્ટિ હીરાબેનમાં પણ સભર ભર્યાં છે. તેમના સહજીવનના પરિપાકરૂપે રચાયેલી કેટલીક અંગત કૃતિઓને પણ આ સંગ્રહમાં સમાવી લેવામાં આવી છે.

'સર્જક પોતે વિદ્વાન અને વિવેચક તરીકે વિદિત છે. સાચી કવિતા અને કવિ વિશેનો તેમનો જે ઉચ્ચ ગજ હતો તેને લીધે પોતાને માટે કવિ શબ્દનો ઉલ્લેખ કરતાં પણ સંકોચ પામતા. તેમ છતાં તેમનું કાવ્યત્વ વિશિષ્ટ મુદ્રાથી અંકિત છે.' શ્રી હીરાબેનના આ મંતવ્ય સાથે આપણે પણ સર્વ સંમત થઈએ છીએ એટલે ગુજરાત સમક્ષ રજૂ થતાં આ વિશેષ કાવ્યોની ઉપયોગિતા વિશેષ રહેશે જ.

પાઠકસાહેબના હસ્તાક્ષરોનો બ્લૉક બનાવીને પણ આ સંગ્રહમાં છાપ્યા છે. તેમાં હસ્તાક્ષરની પ્રતીતિ કરતાંય તેમની લખ્યા પછી સુધારા-વધારા અને પાઠાન્તરો કરવાની ટેવને પણ આપણે સમજી શકીએ છીએ. કાવ્યરસિક દરેકને વસાવવા જેવો આ સમૃદ્ધ સંગ્રહ છે.

ભારતયાત્રા :

[લે. રામનારાયણ ના. પાઠક. પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રા.) લિ. અમદાવાદ, ૧. મૂલ્ય રૂ. ૭/-.]

લગભગ પોણાચારસો પાનાંના વિસ્તૃત ફલક ઉપર આલેખાયેલું આ સમૃદ્ધ પુસ્તક આપણા જાણીતા લેખક શ્રી રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠકે તેમની સીધી સાદી શૈલીમાં તૈયાર કરેલ છે.

પ્રવાસવર્ણન વાંચવાની આપણામાં અત્યારે ઠીક ઠીક રસવૃત્તિ શરૂ થઈ છે. પ્રવાસો ખેડવાનીય આપણી વૃત્તિ સારી એવી ટેવાઈ-કેળવાઈ છે. એ વખતે આપણે જે જે સ્થળે જવાના હોઈએ તે સ્થળ વિષે ભોમિયાની ગરજ સારે એટલી માહિતી મેળવવી હોય તે માટેય આવાં પુસ્તકો ઠીક ઠીક ઉપયોગી નીવડે છે. આ પુસ્તક એ રીતે જોતાં ભારતના પ્રત્યેક સ્થળ વિષે માહિતી આપતો વિશાળ ગ્રંથ બનવા પામ્યો છે.

હિમાચલ પ્રદેશ, ઉત્તર ભારત, પૂર્વ ભારત, મધ્ય-પશ્ચિમ ભારત, પશ્ચિમ ભારત અને દક્ષિણ ભારત એવા ૭ વિભાગોમાં વહેંચાયેલું અને આઠ જેટલા

પૂરક લેખોથી સમૃદ્ધ બનેલું આ પુસ્તક પ્રવાસીઓને તો ઠીકઠીક ઉપયોગી નીવડશે જ. પણ પ્રવાસવર્ણનના શોખીન વાચકો માટે સમૃદ્ધ વાંચન પણ પૂરું પાડશે.

આજે આપણે પ્રવાસ માટેનાં ઝડપી અને સગવડભર્યાં સાધનોવાળા છીએ એટલે પ્રવાસ ખૂબ વધવા પામ્યા છે. શાળાઓ, સંસ્થાઓ કે ધાર્મિક તીર્થયાત્રા માટેના જાત્રાળુ સંઘો અને ખેડૂતો, લેખકો, અને પત્રકારો વગેરે સમૂહ માટે ઊપડતી ખાસ ટ્રેઈનો કે ખાસ બસો—કેટલાક કિસ્સામાં તો ખાસ વિમાનો પણ—દ્વારા આજે પ્રવાસ યોજાય છે. જંગલો અને પહાડોમાંથી પણ રેલના પાટા કે પાકી સડકો પસાર થાય છે. ખૂણે ખૂણો ફરી શકીએ એવી સગવડ આજના યુગમાં આપણે મેળવી શકીએ છીએ. અને તે વખતે આપણને સાચું માર્ગદર્શક બને એવું આ જાતનું પુસ્તક ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડે.

આ પુસ્તકના લેખક શ્રી રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક આપણને અત્યાર સુધી નવલકથાકાર કે ચરિત્રકાર તરીકે જાણીતા હતા જ. પણ આફ્રિકા, રશિયા તથા યુરોપના દેશોમાં ફર્યા પછી આ લેખકે તેમની આ આગવી શૈલીમાં માહિતીભરપૂર પ્રવાસવર્ણન પણ લખ્યું છે. સમગ્ર ભારતની પણ યાત્રા લેખકે તેમનામાં રહેલા સંસ્કારવારસાને શોભાવે એવા અભ્યાસપૂર્વક કરી છે. અને તે યાત્રાના નીચોડ જેવું આ સમૃદ્ધ પુસ્તક દરેકને ઉપયોગી થાય એવું બનવા પામ્યું છે એ તો વાંચનારને પહેલી જ નજરે જણાઈ આવશે.

ભારતનાં યાત્રાધામો ચારે દિશામાં ફેલાયાં છે. ચારધામ યાત્રા કરનાર જાત્રાળુ સમગ્ર ભારતનો પ્રવાસ કરી શકે એવી ભારતની રચના છે, એનાં તીર્થસ્થાનોની એવી જાતની ગોઠવણી છે. આપણે શ્રદ્ધાળુજનો એ યાત્રા કરતાં કરતાં સમગ્ર ભારતનું દર્શન કરીએ છીએ, પ્રાંતે પ્રાંતનું નિરીક્ષણ કરીએ છીએ અને ભારતની એક અને અખંડિતતાને અપનાવીએ છીએ. ભાષા કે પ્રાંતવાદ એ જાત્રામાં આપણને નડતાં નથી. ભારતના વિકાસની યોજનાઓ અને ભારતનાં નવાં તીર્થધામો જેવા વિશાળ કાર્યો જોવાની ભારતવાસીઓમાં ઠીકઠીક તાલાવેલી હોય છે. એ બધાં વિકાસ કાર્યોને પણ આ પ્રવાસ-પુસ્તકમાં સમાવવામાં આવેલ છે. એટલે જ આ પુસ્તકની બહુમૂલ્યતા ગણાશે. વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તક જેટલું ઉપયોગી નીવડશે તેટલું જ આપણા શ્રદ્ધાળુ વૃદ્ધજનોને તેમની જાત્રા માટે જરૂરી માર્ગદર્શન આપશે.

આ સમૃદ્ધ પુસ્તકની ઉપયોગિતા સમજીને તેને વાંચવું વસાવવું જરૂર ગમશે જ. દરેક પુસ્તકાલય અને સરકારી ઘરની શોભારૂપ આ પુસ્તક દરેકને સાચું માર્ગદર્શક નીવડશે.

માનસર:

[લે૦ બરકત વીરાણી–'બેફામ.' પ્ર૦ સ્વાતિ પ્રકાશન, ૨૨૧ સેમ્યુઅલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૩. મૂલ્ય: રૂ. ૬/—.]

ઊડીને આંખે વળગે એવું મનને ટાટક આપતું આ રૂપકડું પુસ્તક બાહ્ય રીતે જેમ આકર્ષણ જમાવે છે, તેમ એનું આંતરિક કલેવર પણ રંગથી, સુશોભનોથી મઢાયું છે. હાથમાં લેતાવેંત જ ઉપાડીને વાંચવાનું મન થાય એવું આ સમૃદ્ધ પુસ્તક છે એટલુંજ કહેવું એ એનું સાચું અવલોકન ગણાય એવી દિલને ધરપત કરાવી જાય છે.

ગઝલો અને મુક્તકોના જાણીતા શાયર શ્રી 'બેફામ'ને ગઝલ-રસિકો, કવિતા-રસિકો અને મુશાયરા તેમ જ રેડિયો-રસિકો અચ્છી રીતે પીછાને છે. તેમનું આ એક સમૃદ્ધ પ્રકાશન છે. તેમનાં મુક્તકો અને તેમની ગઝલો એટલી સચોટ હોય છે કે એક વાર વાંચ્યા પછી, એકવાર સાંભળ્યા પછી સમગ્ર માનસને આવરી લે છે. આ સંગ્રહનું નામ 'માનસર' એ રીતે તો પૂરેપૂરું યથાર્થ છે.

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે અને શ્રી શયદાના આમુખ અને આશીર્વચન સાથે પ્રગટ થતો ભાઈશ્રી બરકત વીરાણીનો આ સંગ્રહ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પુસ્તક-પ્રકાશનની દુનિયામાં પણ નવો અને સુંદર ચીલો પાડે

છે. કવિતા તો હાર્દમાંથી આવતી હોય છે સાદગી એને ખપે તોય તે કલાયુક્ત હોય. આ સંગ્રહને પણ એ જ માવજત મળી છે. કલા, રૂપ અને રંગનો ત્રિવિધ સથવારો આ ગઝલો અને આ મુક્તકોને જાણે અચ્છી રીતે સજાવી જાય છે. સુંદર બૉક્સમાં હોવા છતાં આ પુસ્તકનું આવરણ પણ ભાવવાહી આલેખનવાળું અને ત્રણ રંગમાં છપાયેલું પહેલી જ નજરે આંખને ગમી જાય તેવું કવિત્વયુક્ત છે. પુસ્તક અંદરથી પણ સુંદર આલેખનો વડે સજ્જ કરવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત આખું પુસ્તક બે રંગમાં છાપેલું છે. લગભગ બસો પાનાંનું સાચવી રાખવા જેવું, દરેક કાવ્યપ્રેમીએ વસાવવા જેવું અને કોઈપણ શુભ પ્રસંગે ભેટ આપવા જેવું આ નજરાણું બની શકે તેવું માનસર છે: માનસરમાં તો મોતીનો જ ચારો ચરવાનો-હોય, અને એ પણ હંસ જ જોઈએ મોતી વીણવાની આવડતવાળા હંસ બનીને દરેક વાચક એમાંથી મોતી વીણી શકશે.

લેખક અને પ્રકાશક આવા સમૃદ્ધ પ્રકાશન માટે અભિનંદનને પાત્ર ગણાય.

માનવતાનો સાદ :

[લે૦ ઈશ્વરભાઈ પટેલ. પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ., અમદાવાદ, ૧. મૂલ્ય : રૂ. ૩/૭૫.]

પંદર પ્રસંગકથાઓનો આ ઉપયોગી સંગ્રહ જાણીતા આચાર્ય શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલનો લખેલો છે એ જ એની ઉપયોગિતા માટે પૂરતું છે. સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિ શ્રી બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલે આ સંગ્રહનો અભ્યાસુ આમુખ લખીને પુસ્તકની મૂલ્યવત્તામાં વધારો કર્યો છે.

આ પ્રસંગકથાઓ અને અનુભવકથાઓ મહાન માણસોનીયે છે અને નાના માણસોની પણ છે. આ બધી કથાઓમાં કાલ્પનિકતા ભળી નથી છતાં બધી રસથી વાંચી શકાય તેવી અને આપણી નવી પેઢીને સંસ્કારનું સાચું ભાથું બંધાવે તેવી છે. સમાજઘડતરમાં આ પુસ્તક દ્વારા લેખકનો ફાળો એક વધુ કદમ બઢાવે છે.

આચાર્ય શ્રી ઈશ્વરભાઈ આજન્મ શિક્ષક છે. તેમનું વાચન ખૂબ જ વિશાળ છે. સદાય કર્તવ્યમાં ડૂબ્યા રહેતા આ વ્યવસાયી પુરુષ વાંચન માટે જે કાંઈ પળો બચાવે છે તેમાંથી જે મહત્ત્વનું વાંચેલું હોય તેને સરળ ગુજરાતીમાં ઉતારતા જ જાય છે. 'ઊર્મિ-નવરચના', 'સંસાર' વગેરે માસિકોમાં આ બધાં પ્રસંગચિત્રો—અનુભવકથાઓ અવારનવાર પ્રગટ થતાં જ રહે છે. અંગ્રેજી ઉપરથી ગુજરાતી વાચકો સામે ધરતા હોવા છતાં તેમની મજાની ગુજરાતી ક્યાંય તરજુમિયા જણાતી નથી.

આવી જ કથાઓના અત્યાર અગાઉ તેમના સંગ્રહો પ્રગટ થયા છે તે વિદ્યાર્થીઓથી માંડીને વૃદ્ધોને પણ એટલા જ ઉપયોગી નીવડ્યા છે. આ સંગ્રહ પણ એટલો જ મહત્ત્વનો અને ઉપયોગી થઈ પડે તેવો વૈવિધ્યવાળો બન્યો છે. સાહસ, સેવા, કર્તવ્ય કે માનવપ્રેમ દાખવતી આ બધી પ્રસંગકથાઓ અને અનુભવકથાઓ આપણી ઊછરતી પેઢીની વાચનભૂખ મટાડવા આપણે બેધડક તેમના હાથમાં મૂકી શકીએ તેવી છે.

આ સંગ્રહથી માનવતાનો સાદ ગુજરાતી વાંચનાર જનતા પાસે જઈને ખૂણે ખૂણે એ સાદ પહોંચાડે તેવું મહત્ત્વનું આ પુસ્તક આપણા સાહિત્યમાં—આ પ્રકારના સાહિત્યમાં કીમતી ઉમેરો કરે છે. આપણે ઇચ્છીએ કે આવાં વધુ પુસ્તકો આપણને આ લેખક પાસેથી મળતાં રહે.

★

આપણે ક્યારે સમજીશું કે આપણાં શિશુઓ પણ ઘણી વખત આપણને પથદર્શન કરાવવા માટે—ઈશ્વરે મોકલેલા ફિરસ્તાઓ છે. એ આપણને [illegible] [illegible] છે. આપણા અહમને ગાળે છે. આપણી મનોદશાને વિનમ્ર બનાવે છે:

—ખલીલ જિબ્રાન

ગુજરાતી

બત્રીસ વરસથી ગુજરાતી-ભાષી જનતામાં માનીતું થયેલું શિષ્ટ માસિક

ઊર્મિ નવરચના

તંત્રી : ઈશ્વરલાલ મો. દવે • સંપાદક • જયન્ત પરમાર.

નવેમ્બર માસનો અંક સુંદર ધ્યેયલક્ષી અને વૈવિધ્યવન્તા આકર્ષક

દીપોત્સવી અંક

તરીકે પ્રગટ કરવાની જાહેરાત કરતાં હર્ષ અનુભવે છે.

- દિવાળીને ટાંકણે સમૃદ્ધ રસથાળવાળો આ અંક ત્રીજી નવેંબરે પ્રગટ થશે.
- ઓકટોબર માસથી નવા ગ્રાહક થનારને પણ આ દળદાર અંક ભેટ તરીકે મળશે.
- ગુજરાતના ખ્યાતનામ લેખકોની વિવિધતાભરી વાચન સામગ્રીથી સભર:
- ગુજરાતના જાણીતા કલાકારોએ રંગ અને પીંછીથી આલેખેલ ચિત્રોનો અનોખો રસથાળ.
- વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્વચ્છ અને નીડર સંપાદન દરેક વરસે અનોખી ભાત પાડે છે.
- સમૃદ્ધ ગ્રંથની જેમ સાચવી રાખવા જેવો દિવાળી અંક દર વરસે વિવેચકો અને વાચકોની પ્રશંસા મેળવે છે.
- વાંચતાં ખૂંચે નહિ એ રીતે જાહેરખબરો ચાલુ લખાણોની વચ્ચે ક્યાંય મૂકવામાં આવતી નથી.
- આ માસિક ગુજરાતી બોલતી જનતામાં ગુજરાતને ખૂણે ખૂણે તો પહોંચી જ જાય છે. તદુપરાંત વિદેશમાં વસતાં ગુજરાતીઓનાં ઘેર વિદેશમાં પણ આની નકલો જાય છે. એટલે જાહેર ખબર આપનાર માટે આ માસિક સૌથી વધુ લાભદાયક થઈ પડે છે.

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૭/પૈ૦. વિદેશમાં શિ. ૧૫

જાહેરખબરના ભાવતાલ અને જગ્યા અગાઉથી નક્કી કરાવી લેવા માટેનું લવાજમ, મોકલવાનું તેમ જ બીજી બધી માહિતી માટેનું સરનામું.

ઊર્મિ-નવરચના કાર્યાલય : ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રા.) લિ.

૬૪, ગાંધીરોડ : ફર્નાન્ડીઝ બ્રિજ : અમદાવાદ-૧

મધ્યમવર્ગને અનુકૂળ
શ્રેષ્ઠ કેશતેલ બનાવવા
એમ. એમ. ખંભાતવાળાની
મેંદીની પડી
નામ અને ટ્રેડમાર્ક તપાસીને ખરીદો.
નિર્માતા
એમ. એમ. ખંભાતવાળા
રાયપુર, અમદાવાદ. ૧.
ફોન: ૫૬૮૦૨; ગ્રામ:

નવાં 'સ્વાતિ પ્રકાશનો'

- કાળુભારને કાંઠે — નવલકથા—મનસુખલાલ ઝવેરી — રૂ. ૪-૫૦
- શ્રાવણી — નવલકથા—શિવકુમાર જોષી — રૂ. ૬-૫૦
- મધુવન — ગુજરાતની ગઝલોનો પ્રતિનિધિ સંગ્રહ — સંપાદક : હરીન્દ્ર દવે — રૂ. ૪-૫૦
- મનના મરોડ — નવલિકા-સંગ્રહ—મોહમ્મદ માંકડ — રૂ. ૪-૫૦
- મનોરમા — નવલકથા—મોહમ્મદ માંકડ — રૂ. ૩-૭૫

અમારાં બીજાં પ્રકાશનો

શિવકુમાર જોષી

- કંચુકીબંધ — નવલકથા — રૂ. ૮-૦૦
- અનંગરાગ — નવલકથા — રૂ. ૯-૫૦
- રજનીગન્ધા — નવલિકાસંગ્રહ — રૂ. ૪-૦૦
- રહસ્યનગરી — નવલિકાસંગ્રહ — રૂ. ૪-૦૦
- ઘટા ઘીરી ઘીરી આઈ — નાટક — રૂ. ૨-૫૦
- દેવદાસ — નાટક — રૂ. ૨-૫૦
- સુવર્ણરેખા — નાટક — રૂ. ૨-૫૦
- એકને ટકોરે — નાટક — રૂ. ૨-૦૦

ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી

- એકલતાના કિનારા — નવલકથા — રૂ. ૪-૦૦
- પડઘા ડૂબી ગયા…… — નવલકથા — રૂ. ૪-૦૦
- રોમા — નવલકથા — રૂ. ૩-૭૫
- પ્યાર — નવલિકાસંગ્રહ — રૂ. ૪-૨૫

બરકત વીરાણી 'બેફામ'

- માનસર — ગઝલ સંગ્રહ — રૂ. ૬-૦૦

જયંતિ પોઠ

- નેતા અભિનેતા — નાટક — રૂ. ૨-૫૦

ધીરેન્દ્ર દોશી

- નીલા — નવલકથા — રૂ. ૨-૨૫

★ સ્વાતિ પ્રકાશન ★

૨૨૬, સેમ્યુઅલ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ, ૩

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ

સ્પેશ્યલ નં. ૧
(૨૨૭૨૮૬)

આયુર્વેદિક દવા

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ સ્પેશ્યલ નં. ૧ કિંમતી અનેક વનસ્પતિઓમાંથી તેમજ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલના નિયમિત ઉપયોગથી મગજના જ્ઞાનતંતુ તથા શરીરના ક્રિયાતંતુ બળવાન બનાવવામાં, માથાનો દુઃખાવો મટાડવામાં, આંખોની ગરમી ઓછી કરવામાં તેમજ દૃષ્ટિ અને યાદશક્તિ વધારવામાં, ગાઢ નિદ્રા લાવવામાં, ખરતા વાળ અટકાવવામાં, વાળ લાંબા કાળા અને તેજસ્વી બનાવવામાં, શરીર પર માલીસ કરવાથી ચામડીને તાજગી આપવામાં તથા શરીરને હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવવામાં દરેક રીતે અનુકૂળ છે. દરેક માંસતુ દરેકને અનુકૂળ છે.

મોટી બાટલી રૂ. ૪-૫૦ * નાની બાટલી રૂ. ૨-૨૫. બધે મળે છે.

ટપાલથી મંગાવનાર માટે દેશ-પરદેશનું પોસ્ટેજ તેમજ પેકીંગ ચાર્જ અલગ છે.

ઉમેશ યોગદર્શન પ્રથમ ખંડ

લેખક :- શ્રી યોગીરાજ ઉમેશચંદ્રજી

આ ગ્રંથમાં રોગી તથા નીરોગી સ્ત્રી-પુરુષોની તંદુરસ્તી સારી રાખવા માટે ૭ પ્રકારનાં મલ-શોધન કર્મ, આસનો, માનસિક ઈલાજ, જલોપચાર, સૂર્યકિરણ ચિકિત્સા, આહાર ચિકિત્સા વગેરે અનેક શક્તિવર્ધક તથા રોગનિવારક, ઘરમાં થઈ શકે તેવાં સુલભ સાધ્ય ઈલાજો બતાવેલ છે. આ ગ્રંથમાં ૧૦૮ થી વધુ ગ્લેઝ આર્ટ પેપર ઉપર આકર્ષક અને અત્યંત ઉપયોગી મલશોધન કર્મ તથા આસનોના ફોટાઓ છે. યોગવિદ્યાનો અદ્વિતીય ગ્રંથ છે. દરેક ઘરમાં, વાચનાલયમાં, સ્કૂલ, કોલેજો અને ઇસ્પિતાલમાં રાખવા યોગ્ય છે. ફોટાઓ જોતાં તથા લેખો વાંચતાં સુખ અને શાંતિનો અનુભવ થશે. જશે. ગુજરાતી-હિન્દી-મરાઠી-અંગ્રેજી ભાષામાં મળશે. પ્રત્યેક નકલની કિંમત રૂ. ૧૫-૦૦. પોસ્ટેજ ખર્ચ રૂ. ૨-૦૦. મનીઓર્ડરથી મોકલશો. વી. પી. પી. કરતા નથી.

રામતીર્થ

(હિન્દી માસિક)

સંપાદક : શ્રી યોગીરાજ ઉમેશચંદ્રજી

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ મુંબઈ-૧૪ તરફથી "રામતીર્થ" (માસિક) હિન્દી ભાષામાં દર મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામાં પ્રગટ થાય છે.

આ માસિકમાં તન, મન, આત્મવિકાસ, યોગ, વેદાંત, ભક્તિ, ગીતા, કુદરતી ઈલાજો, યોગચિકિત્સા, માનસિક ચિકિત્સા, સારા થયેલા દરદીઓના અનુભવો, બહેનોના જીવનને ખાસ ઉપયુક્ત અને અનુકૂળ થાય તેવા વિષયો રહે છે. પાનાંની સંખ્યા ૬૦ થી વધુ હોય છે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. : ૫-૦૦ * છૂટક નકલ : ૬૫ નયા પૈસા. વાર્ષિક ગ્રાહક કોઈપણ માસથી બની શકો છો.

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ દાદર (સેન્ટ્રલ રેલ્વે) મુંબઈ-૧૪ (ભારત)

ટેલીફોન : ૬૨૮૯૯ ★ ટેલીગ્રામ : 'PRANAYAM'—BOMBAY-14. Cony RMY

અંક ૯: સપ્ટેંબર '૬૧
સળંગ અંક ૩૭૮

સમાજમાં સંસ્કાર અને

ઊર્મિ નવરચના

'ઊર્મિ' : વર્ષ ૩૨
'નવરચના' : વર્ષ ૨૬
સાહિત્ય પ્રેરતું સામયિક

ક્રમ

લેખક	લેખ	પાનું
ક્ષ	લાગણી—એક ગુણ	૭
શેખાદમ આબુવાલા	રિમઝિમ	૮
'રાજહંસ'	સમયનાં ક્ષીર-નીર	૧૧
—	આ અંકના પૂંઠા-ચિત્ર વિશે	૧૫
ડૉ. સુમન્ત મહેતા	ક્રાન્તિકારી મહિલા માદામ કામા	૧૬
'ધૂમકેતુ'	વિચારવાણી	૨૦
ઈશ્વર પેટલીકર	અનાગરિકતા	૨૩
'સિદ્ધાર્થ'	દસમે વરસે	૨૮
ત્રિભુવન વી. હેમાણી	વા. મો. શાહનો એક પત્ર	૩૪
'સેવકરામ'	ગામડાંનું રાથ ચાલ્યું ગયું છે	૩૬
શેખાદમ આબુવાલા	હું એક ભટકતો શાયર છું [૨૨] નાસ્તિક	૪૧
ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી	દુઃખમાં ભાગીદારી	૪૫
નાનુભાઈ દવે	દરદ શું ને દરદી કોણ ?	૫૫
મધુકાન્ત કં૦ દેસાઈ	સમુદ્રકિનારાનાં ભૂતલવાસી પંખીઓ	૬૨
ફેરટન આસંલર	મહાન કાર્ય	૬૬
જયન્તિકા પરમાર	ગૃહસંગત	૬૮
	મસ્તીસભર જીવન	૬૯
	કઢંગી ઇર્ષા	૬૯
	લાક્ષુતરની શોભા	૭૧
	ધગશ અને ઇચ્છા	૭૨
અનંતરાય મ૦ રાવળ	ગ્રંથસમીક્ષા	૭૩
—	સાભાર સ્વીકાર	૭૬
—	અર્ધવાર્ષિક અનુક્રમણિકા	૭૭

પૂંઠા પરનું ચિત્ર : 'યુદ્ધ' ચિત્રકાર : હેલિમાર ડૉરમાન્સ

★

સૂચના

* લવાજમ વરસનું : સાડાસાત રૂપિયા. વિદેશમાં દશ રૂપિયા (શિ. ૧૫).
* દર માસની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.
* વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઑક્ટોબર અને જાન્યુઆરી એ ચાર માસમાંથી કોઈપણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે.
* વી. પી.થી લવાજમ વસૂલ કરવામાં જે વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ ગ્રાહકે જ ભોગવવાનો હોય છે. એટલે લવાજમ પૂરું થયાની નોટિસ મળે ત્યારે ગ્રા. નં. અને પૂરા સરનામા સાથે કૃપા કરીને મનીઑર્ડરથી જ લવાજમ મોકલી આપવું.
* નમૂનાનો અંક મંગાવતી વખતે છ નવા પૈસાની ટિકિટો બીડવી જરૂરી છે મફત અંક કોઈને મોકલાતો નથી
* દરેક જાતના પત્રવ્યવહારમાં ગ્રા. નં. લખવો ખાસ જરૂરી છે.
* અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા જોઈતી ટિકિટો બીડવી જરૂરી છે. એ સિવાયનાં અસ્વીકૃત લખાણો પંદર દિવસ પછી રદ કરાય છે.
* જાહેરખબર માટેનું, લવાજમ મોકલવાનું, લખાણો મોકલવાનું અને બીજા દરેક જાતના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :–

'ઊર્મિ—નવરચના'
ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિ.,
ગાંધીરોડ : ૬૪, ફર્નાન્ડીઝ બ્રિજ
અમદાવાદ, ૧

પ્રકાશક: ઈશ્વરલાલ મો. દવેએ અને મુદ્રક : કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ પરીખે માલિક: ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડ વતી ગાંધીરોડ, ૬૪, ફર્નાન્ડીઝ બ્રિજ, અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ કર્યું અને મંગલ મુદ્રણાલય, રતનપોળ, અમદાવાદમાં છાપ્યું. તંત્રી : ઈશ્વરલાલ મો૦ દવે અને સંપાદક : જયન્ત પરમાર.

લાગણી—એક ગુણ

'માગ્યા મેહ વરસે નહિ' અને 'ન માગ્યું દોડતું આવે' જેવી કહેવતો પાછળનું હાર્દ ખરેખર જાણવું જોઈએ. સ્વાર્થ હોય ત્યારે, ગરજ હોય ત્યારે દરેક જાતનું કામ કરાવવા ગરજવાન બધું કરી છૂટે. પણ કામ કરી આપનાર માણસ અણીને વખતે જ્યારે પોતાની જરૂર માટે પેલી ગરજવાન વ્યક્તિ પાસે જઈને થોડીશી લાગણીની, પ્રેમની, હૂંફની કે મદદની અપેક્ષા વ્યક્ત કરે ત્યારે તેમાંનું કશું તેને મળતું નથી. અહીં માગ્યા મેહ વરસે નહિ એ કહેવત જાણે અક્ષરશઃ સાચી ઠરે છે. વિચાર કરનાર વ્યક્તિને ત્યારે લાગે છે કે ન માગ્યું હોત તો દોડતું આવત. પણ એ સાથે પેલા ગરજવાનની અક્કલ પણ યાદ આવી જાય છે. ગરજવાનને અક્કલ નથી હોતી એમ આપણે કહીએ છીએ. પણ અક્કલ ગરજવાનને જ ગજબની હોય છે. એટલે તો એ પોતાનું કામ યેન કેન પ્રકારેણ કઢાવી શકે છે ને?—એ અક્કલ ભલે ઊંધે રવાડે ચડી ગયેલી હોય.

આશા કે અપેક્ષા રાખવી એ જ જાણે નિરાશાને નોતરુ આપ્યા બરોબર ગણાય. માણસ આશા, હૂંફ, પ્રેમ અને શ્રદ્ધા ઉપર જીવનાર છે. માણસ–માણસ વચ્ચે પ્રેમભાવ, લાગણીની હૂંફ અને એકમેકને અણીને વખતે મદદરૂપ થવાની ઊંડી ધગશની કુદરતી બક્ષિસ આપણને મળેલી છે. પણ સ્વાર્થવૃત્તિ, થોડીક ભીતિ અને સંકુચિતતા એ બક્ષિસને વધારે સતેજ રાખવાને બદલે કુંઠિત કરી દે છે. લાગણીપ્રધાન માણસને આવે વખતે ખરેખર લાગી આવે છે. પોતે જેને માટે ઘણું ઘણું કર્યું હોય, તેના માટેની અમાપ લાગણીને લીધે કુદરતી રીતે જ બધું થઈ ગયું હોય, જેને માટે ઘણો બધો આત્મભોગ આપ્યો હોય તે જ વ્યક્તિ પાસેથી માગ્યા વિના તો ઠીક, પણ માગીનેય જ્યારે કશું ન મેળવી શકાય ત્યારે દુઃખ થાય છે; દિલ એક ઊંડો જખમ અનુભવે છે.

આમ લાગણીપ્રધાન માણસ ગરજવાન અને સ્વાર્થી માણસ પાસે પોતાની જાતને અપમાનિત થતી અનુભવે છે. છતાં એનામાં રહેલાં પ્રેમ–લાગણી તો પેલી વ્યક્તિ માટે એટલાં જ અવિશુદ્ધ અને અમાપ રહે છે.

*

શેખાદમ આબુવાલા

રિમઝિમ

'ચાંદની', 'સોનેરી લટ' અને 'અજંપો' જેવા ત્રણ લોકપ્રિય બનેલા કાવ્ય-સંગ્રહોના કર્તા અને ઊર્મિનાં વાચકોમાં ખૂબ જ લોકપ્રિય બનેલી લેખમાળા 'ભટકેલ શાયર'ના લેખક જર્મનીથી ઘણે સમયે નવાં મુક્તકોનો ઝૂમખો ખાસ ઊર્મિ માટે મોકલે છે. ટૂંકા માપનાં આ મુક્તકો દરેકને સરખાં પ્રિય થઈ પડશે...

પ્રેમ

પ્રેમ એ શી ચીજ છે?
વાદળી કે વીજ છે?
જિંદગી નાચ્યા કરે
તેની એ તજવીજ છે.

અધરી કલા

જિંદગીની આ કલા
શી ગજબની છે બલા!
હસ્તગત કરવાને કાજ
મોત પામ્યા ભલભલા.

ચાંદની

ચાંદની આ એકલી
સાવ ભોળી ને ભલી:
કોણે આ કન્યાને બ્હાર
અર્ધી રાતે મોકલી?

જિંદગી

જિંદગી સાચી હતી,
એટલે યાચી હતી:
સ્વર્ગમાંથી ઊતરી
મેનકા નાચી હતી!

ઉત્ક્રાંતિ

ઘેલી કો' મસ્તી નથી,
કોડીની પસ્તી નથી;
કુળ કરોડો યુગનું છે:
જિંદગી સસ્તી નથી.

દ્વિધા

હું હસું છું—ગાઉં છું,
અશ્રુઓમાં ન્હાઉં છું;
પ્રેમ, દે કે સાંત્વન;
કેટલો ગભરાઉં છું!

કહો

આ હૃદય શું છે, કહો!
જયવિજય શું છે, કહો!
આટલું કીધા પછી
આ પ્રણય શું છે, કહો!

એકાંત

સાવ અંધારું હતું,
કો' ન જોનારું હતું,
હું હતો ને એ હતી:
એટલે સારું હતું!

ડર

મોતનો ડર રાખ ડર!
દૂર દૃષ્ટિ નાખ, ડર!
તારી કાયા: વાહ! વાહ!
પણ થશે એ રાખ, ડર!

દોરંગી કલા

પ્રેમ: દોરંગી કલા
એ ખરું પણ ઓ ભલા!
કોણ લેશે એક રંગ?
માનવી તો રંગલા!

ખરું

મોર નાચે છે, ખરું!
ઢેલ રાચે છે, ખરું!
રૂપ સાચા અર્થમાં
પ્રેમ યાચે છે ખરું?

તનમનધન

તન હસાવે છે કદી,
મન રડાવે છે કદી;
બેઉ સુખને આરસી
ધન બતાવે છે કદી!

ક્યારે

સુખ મળે ભોગી થશે,
દુખ મળે રોગી થશે;
બેઉ માયા: બેઉ ભ્રમ:
ક્યારે મન યોગી થશે?

તો શું

નામ સુંદર હો તો શું!
રૂપ મનહર હો તો શું!
પ્યાસની તૃપ્તિ થશે?
ભવ્ય સાગર હો તો શું!

જાઓ

ધરતીને છોડી હસો,
ચાંદનીને જઈ ડસો;
ચંદ્રનાં વધશે કલંક:
જાઓ જઈને ત્યાં વસો!

થા ઊભો

તપ ન કર, જોગી ન બન,
જીવનો રોગી ન બન;
થા ઊભો, કૈં કામ કર,
ચલ, નિરુપયોગી ન બન!

હે સંત

અપ્સરા સુન્દર હશે,
સ્વર્ગ પણ મનહર હશે;

એ ખરું છે સંત ! પણ
મારું કે ત્યાં ઘર હશે ?

આજ બસ

મોર સામે ઢેલ હો !
દિલ્લગીનો ખેલ હો !
મેઘ, મન મૂકી ગરજ !
આજ બસ રસહેલ હો !

શું કરું

શું કરું, બેકામ છું,
કેટલો બદનામ છું !
કોઈ તરસ્યું તો મળે,
હું છલકતો જામ છું.

બાજી

રાત અલબેલી હતી,
ચાંદની ઘેલી હતી;
મેં ય બાજી પ્યારની
મેલી મન ખેલી હતી.

સપનાં

હું ય સપનાં જોઉં છું,
જોઉં છું ને રોઉં છું;
આંસુઓમાં રાતદિન
સ્વપ્ન મારાં ધોઉં છું.

ભરવસંત

વાત એ શાની હતી ?
શી પરેશાની હતી !
ભરવસંતે બાગમાં
શાની વેરાની હતી ?

છે કોણ તું

ફૂલ જાણે ફૂલ છે,
સુરભિમાં મશગૂલ છે;
પાનખર, છે કોણ તું ?
તારે મન શી શૂલ છે !

પ્રેમની તક

ફૂલની માફક હસો,
આવો, મુજ મનમાં વસો;
રહેશો બેદરકાર તો
રહી જવાનો વસવસો !

નાદાની

ફૂલને ચૂંટો નહીં,
બાગને લૂંટો નહીં;
આ રીતે સંહારનો
એકડો ઘૂંટો નહીં !

આંખ ખોલ

ચાંદની ખામોશ છે,
રાત પણ બેહોશ છે,
ઓ તપસ્વી ! આંખ ખોલ:
જિંદગી નિર્દોષ છે.

મન

ચાંદનીને ચૂમ મન !
પી, ને પીને ઝૂમ, મન !
પાપનો કર ના વિચાર:
છે બધું માસૂમ, મન !

વ્યંગ

પાપીની તે જાત શી !
મારી તે ઓખાત શી !
તારી પાસે સ્વર્ગ છે:
સંત ! તારી વાત શી !

જીવન

પ્રાણને કાયા મળી,
તેજને છાયા મળી;
તત્ત્વના આકારમાં
ઊડતી માયા મળી.

શું હશે

આ નિરાશા શું હશે ?
હાય ! આશા શું હશે ?
કોણ સમજાવી શકે:
આ તમાશા શું હશે ?

જીવ

જિંદગી પુસ્તક નથી,
તું ય કૈં બાલક નથી !
જીવ, કે આ જિંદગી
બેવડાતી તક નથી.

સંગમ

હું મુસાફર તું સફર:
આપણો સંગમ અમર;
ધ્યેય ના મળજો હવે !
ચાલશું બસ બેફિકર !

પ્રલોભન

સંત ! તું ચાલાક છે,
બુદ્ધિ તારું નાક છે !
ભોગી તે યોગી બને ?
સ્વર્ગનો પરિપાક છે !

આવે તો ઠીક

ખુશનુમા મોસમ તો છે,
ધરતી લીલીછમ તો છે,
પ્રેમ, એ આવે તો ઠીક:
રાત પણ માઝમ તો છે.

શીતલ અગન

એનો સ્વર છે રાગ સમ,
એનાં નયનો આગ સમ;
પ્રેમ છે શીતલ અગન:
ગ્રીષ્મમધ્યે બાગ સમ !

સજ્જા

આંખને અંજન મળે,
ગાલને ખંજન મળે;
સજ્જ થા, કે પ્રેમની
આંખને રંજન મળે.

નવરંગના

મા

ચાંદની છે રેશમી,
રૂપમાં કૈં ના કમી;
સાન્ત્વન દે છે સદા:
વિરહીઓને મા સમી!

નશામાં ચૂર

હું નશામાં ચૂર છું,
જિંદગીથી દૂર છું;
આ દશા કાયમ નથી:
એટલે મજબૂર છું.

કંઈક તો સમજાવ

સત્યના રંગો જુદા,
બુદ્ધિના ઢંગો જુદા;
કૈંક તો સમજાવ તું:
આ બધું શું છે ખુદા?

પ્રેમસંગ

પ્યારને હો વંદના!
રંગ છે આનંદના!
જાણે સારસનું યુગલ
પ્રા સ. પ્રેમાનંદના!

ઉપરનો ઓપ

આ ઉપરનો ઓપ છે,
માંહ્ય સઘળું લોપ છે;
આત્મ શોધે છે અહીં?
ભાઈ, આ યૂરોપ છે!

સુવા

પ્રેમમાં ભક્તિ હતી,
રૂપમાં શક્તિ હતી;
ઓ સુવા! એ બેઉમાં
કેવી આસક્તિ હતી!

મારું દિલ

હોઉં હું બેઝોદમાં:
બોન કે બગદાદમાં;
મારું દિલ તો હોય છે
નિત્ય અમદાવાદમાં.

ધીર ધર

ધીર ધર, ચંચલ ન બન,
પ્રેમમાં પાગલ ન બન;
તારો દી યે આવશે:
રાહ જો, વિહ્વલ ન બન.

જોયા ન કર

રૂપને જોયા ન કર,
થઈ દુખી રોયા ન કર;
આંસુઓ છે કીમતી:
આ રીતે ખોયા ન કર.

સોમરસ

મુજને ગંગાજલ ન દે:
સંત, આવું છલ ન દે!
જોઈએ મારે નશો:
સોમ દે, સોમલ ન દે.

સમાધાન

તારી પાસે રામ છે;
મારી પાસે જામ છે;
અર્થ શો વિખવાદનો?
બેઉને આરામ છે.

હું નજર

હું નજર તું રૂપ છે,
હું ધરા તું ધૂપ છે:
આ મિલન જોયા પછી
વિશ્વ આખું ચૂપ છે.

*

હું પવન

હું પવન ને તું પતંગ:
જોઈ દુનિયા થાય દંગ!
ઊડશું અવકાશમાં:
ધરતીનો તજશું ન સંગ.

જીવનરંગ

જિંદગીના રંગ જો!
શો વળે છે અંગ, જો!
આ તો તાંડવનૃત્ય છે:
અંગ જો ને ભંગ જો!

મર્યાદા

કાયનો કેદી છે તું;
આત્મનો ઓદી છે તું;
ગર્વ કર મા: છે કબૂલ
કે ચતુર્વેદી છે તું!

યોગ્ય અવસર

એને રોકો તો ભલું;
હોય મોકો તો ભલું;
યોગ્ય અવસર જોઈએ:
જાય લોકો તો ભલું.

બહાર આવ

જો, હવા વાતી નથી,
ને ક્ષણો જાતી નથી;
આવ સૂરજ, બ્હાર આવ:
રાત સ્હેવાતી નથી.

મોતી કે આંસુ

મોતીઓ જોતા હતા
કે પછી ખોતા હતા?
માનસરની પાળ પર
હંસલા રોતા હતા.

[જર્મની, ઓગસ્ટ '૬૧]

'રાજહંસ'

સમયનાં ક્ષીર-નીર

આવતી કાલના સમાજનું ચિત્ર

આવતાં વીસ વર્ષો પછી પોતાના દેશમાં કેવી સ્થિતિ હશે તે કહેવાની રશિયાએ હિંમત કરી છે. અને દુનિયા આખી આગળ એણે જે ચિત્ર રજૂ કર્યું છે તેથી સહુ ચકિત થયા છે. આ ચિત્ર રજૂ કરી રશિયાએ જાણે જગતને આવાહન આપ્યું છે કે આવો, આ ચિત્રમાં જ્યાં ખૂટતા રંગ હોય તે દર્શાવો. અથવા તો, આથી અદકેરું ચિત્ર તમે રજૂ કરો.

માનવીને નહિ, પણ દરેક રાષ્ટ્રને આ ખુલ્લો પડકાર છે. આયોજનો થયાં કરે છે, કોઈ કોઈ ઠેકાણે વિના આયોજને પણ ઘણી પ્રગતિ થઈ શકી છે ને થતી રહે છે. છતાં, આવતાં પાંચ-પચીસ વર્ષ પછી કેવી સ્થિતિ હશે તે કહેવાની કોઈની હિંમત નથી. વધુ ઉત્પાદન એ જ એક લક્ષ્ય રહ્યું છે. કોઈ પણ ભોગે માણસોને કામ મળી રહે એ ફરજ રાજ્યને માથે ઊતરી પડી છે ને તેથી કારખાનાં કે નોકરીઓમાં વધારે માણસોને રોકાયલા રાખવાનું અનિવાર્ય થઈ પડ્યું છે. એનો કોઈ આરો નથી. ને એમ કરતે છતે કેવી સ્થિતિ આવશે તેની કલ્પના નથી. રશિયાએ હવે જાહેર કર્યું છે કે કામના કલાકો ઘટશે, આરોગ્ય-ધામોની છૂટ થશે, કેળવણી સહુને મળશે, અન્ન વિનાં કોઈ નહિ રહે ..

આ વાતને કોઈ હવાઈ કિલ્લા ગણે, ને કોઈ એમ માને કે નવાં રાષ્ટ્રોને આંજી દેવાનો આ એક પ્રયોગ છે. ચૂંટણી વખતે જાહેરનામાં બહાર પાડી જુદા જુદા પક્ષો જેમ લોકોને ભાતભાતનાં વચનો આપે છે ને પછી તરત ભૂલી જાય છે તેમ આ પણ પ્રચાર છે. કેટલાક એમ માને છે કે માનવીને અન્ન, વસ્ત્ર, ખોરાક, રહેઠાણ, કેળવણી, સારવાર, રમતો, શોખ, વગેરે ઘણું ઘણું આપી શકો ને તેની સાથે એની પોતાની પસંદગી ના આપો તો જે બધું આપેલું હોય તે મિથ્યા ઠરે છે. માણસને જ્યાં હરવું ફરવું હોય, જે વાંચવું જોવું હોય, જે કહેવું સાંભળવું હોય—તે મુજબ ના કરી શકે તો એના ભર્યા ભંડાર નકામા છે.

આ અને આવા બીજા ઘણા ખૂટતા રંગો ઉમેરવાની સહુ કોઈને તક તો છે જ. એ ઉણપને લીધે ચિત્ર અધૂરું રહે, ગળે ન ઊતરે, પણ એની રજૂઆત બિનજરૂરી ઠરતી નથી. ધર્મ આવાં ચિત્ર આપે જ છે, ને રાજ્યે પણ આપવું જોઈએ.

'મફત'નો આદર્શ ના હોય

ઉત્પાદનની સમૃદ્ધિ પછી ચીજવસ્તુઓ મેળવવી સહેલ બને એમ તો આપણે સમજી શકીએ, પણ એ બધું 'મફત' મળશે એમ જણાવવામાં આવે ત્યારે મન શંકાશીલ બને છે. આ જગતમાં કુદરતે આપેલાં હવા પાણી ને તડકો છયો જ મફત છે. એના ઉપર પણ પ્રતિબંધો આવે ત્યાં મૂકયા છે ને મૂકવાના છે. આપણે ત્યાં વ્યવહારમાં કોઈનું મફત મગાય કે લેવાય નહિ એવો આદેશ છે. મફત મેળવેલું ક્યાંય ટકતું નથી, એનું મૂલ્ય ચૂકવવું પડે છે—વાર ભલે લાગે પણ એ વિના છૂટકો નથી.

આપણે ત્યાં કોઈ કોઈ વાર મફત કેળવણી ને મફત દવાના પ્રયોગ થાય છે. આપણા દેશમાં ઘણી તંગીઓ છે ને કંગાલિયતનો પાર નથી. એટલે મફત મળની

સગવડ કેટલાકને લાભકારી જણાય છે. પણ એથી બીજાંનું માનસ પામર બને છે, અણુઘટતા ગેરલાભ લેવાની ટેવ પડતી જાય છે. જેમને ખરેખરી જરૂર છે તેમનું તાત્કાલિક હિત જળવાય, પણ એકંદરે તો 'મફત' પચતું નથી એવો આ દેશનો અનુભવ છે. તો પછી 'મફત'નો આદર્શ કેમ હોઈ શકે? અને હકીકતમાં 'મફત-મફત' બધું મળતું થશે ત્યારે પણ રાજ્ય એનું ઋણ કઈ રીતે વસૂલ કરી લેશે તે કળવું મુશ્કેલ નથી. લોક અને રાજ્ય બંને એક નથી, જુદાં છે ને રહેવાનાં છે. લોકસેવા કાજે ભાવના હશે તે જ ખપની છે, અને આ ભાવના લોકશાહીમાં વધે એવી બીજી કોઈ રાજ્યપદ્ધતિમાં એ ખીલવાની નથી. લોકસેવકો જ પ્રજાની પાસેથી લે તે કરતાં વિશેષ આપી છૂટશે. બીજા તો પ્રજાના નામે ચરી ખાવાના. ને મળેલી સત્તાનો દુરુપયોગ કરવાના—વધુ આપખુદ થવા માટે સ્તો.

તંગીઓ મટવી જોઈએ, અને પ્રાથમિક જરૂરીઆતો વિપુલ પ્રમાણમાં મળવી જોઈએ. રોજી મળવી જોઈએ અને કામના કલાક ઘટવા જોઈએ. પણ એવું થશે ત્યારે માનવી વધુ જવાબદાર જીવન માટે તૈયાર થયેલો હોવો જોઈશે. સંયુક્ત કુટુંબમાં એ સરખો હિસ્સો માગે એટલું જ નહિ, આપે એવો હોવો જોઈએ. આવી માનવઘડતરયોજના ધર્મને વિસારી શી રીતે થવાની હતી? રાજ્યઅંકુશ નહિ પણ આત્મસંયમ એ જ માનવશક્તિના વિકાસની ગુરુચાવી છે. ને એવા સંયમ વિના 'મફત'ના ઢગલે ઢગલા કર્યા હશે તોયે એળે જવાના છે.

શક્તિની આસુરી ઉપાસના

રશિયાના ટિટોવ પૃથ્વીની સત્તર પ્રદક્ષિણા કરી પાછા ફર્યા! કેટલાકને આમાં માનવસિદ્ધિ જણાઈ તો કેટલાકને આ દાનવસિદ્ધિ લાગી. યુધિષ્ઠિર રાજાએ મયદાનવ પાસે અદ્ભુત રચનાઓ કરાવી હતી, રાવણને ત્યાં તો વરુણ અને વાયુ સેવા કરતા હતા, અને કૃષ્ણની દ્વારિકામાં આવી કોઈ કમી નહોતી. એમાંનું આજે કંઈ રહ્યું નથી. આ સિદ્ધિઓ દંગ(?) છે. રહસ્ય ના જાણ્યું હોય ત્યાં સુધી અદ્ભુત, ને પછી તો એને કેમ કામે લગાડેલી રાખવી તેની સતત ફિકર.

ટિટોવની સિદ્ધિ એના પછી આવનારી સિદ્ધિઓ આગળ નાની થવાની, ને મોટી સિદ્ધિઓ માણસને કેવા સંયમમાં રાખે છે કે બહેકાવે છે તેના ઉપર એની યોગ્યતા નિર્ભર રહેવાની. પહેલાના કાળમાં આવી સિદ્ધિઓ હશે જ ને ભવિષ્યમાંય આવશે. માણસ ઇચ્છશે તો એને ઘણું ઘણું મળવાનું છે. માનવીની કોઈ ઇચ્છા અતૃપ્ત રહી નથી. વિજ્ઞાનની અવનવી શોધો થતી રહેશે કેમકે માણસ એની શોધમાં છે. એથી આપણે ચકિત થઈ જવાની કે મૂઢ બની જવાની જરૂર નથી.

વિજ્ઞાનની મદદ જેમને મળી છે તે ભાતભાતનાં શસ્ત્રોના સ્વામી થયા છે, અણ્વસ્ત્ર ને બ્રહ્માસ્ત્ર એમના કોઠારમાં ખડકેલાં છે. એમની કોઈ અદેખાઈ કરતું નથી. શક્તિની આસુરી ઉપાસના વડે અમુક ફળ તો મળે છે, એ ફળનું પ્રલોભન કાંઈ ઓછું નથી હોતું, એમાં યશ ને પ્રભુત્વ મળે છે. અને છતાં આસુરી સંપદા એના સ્વામીને ઉપકારક નથી. હત્યા કરનારી નીવડે છે. આ સંપદા નથી ટિટોવની કે નથી રશિયાની—એ તો રશિયાના સામ્યવાદી પક્ષમાં રહેલા સત્તાજૂથની છે.

ઠીક છે. આ શોધખોળને અંતે માનવપ્રકૃતિમાં કદાચ પલટો આવે ને એનું રજસતમસ ઓગળી-પીગળી જાય તો એથી રૂડું શું! ને નહિ તો વધતા જતા અહંકારે નવી શોધખોળોના ભાર નીચે એ કચડાઈ જાય તો નવાઈ પણ શી! હમણાં તો આ ઐતિહાસિક ગણાતા બનાવો તરફ સ્વસ્થતા કેળવવી યોગ્ય છે. આવી સિદ્ધિઓને મૂલવવાનો સમય તો એ ફળ દાખવે ત્યારે છે.

દરેક નવી શોધ આપણા હાથમાં એક નવું સાધન બની રહે છે. વરાળ વીજળી ને અણુની અપાર શક્તિઓ આપણે વાપરી છે—એના ગુણ દોષ જોયા

છે. એ સાધનો હિતકારી ને નુકશાનકારક બને છે—જેવો એનો ઉપયોગ થાય તેવું એનું ફળ મળે. એ સાધન કોના હાથમાં છે ને શા હેતુથી વપરાય છે તે વધારે મહત્ત્વનું છે. વાપરનાર સમર્થ હશે તો નબળું સાધન વાપરીને એ સુંદર પરિણામ લાવી શકશે.

જે શોધીને આપણે અહોભાવ અનુભવવો છે તે તો ઊંચા આદર્શોને કેમ પ્રચલિત ને વ્યવહારુ કરવા તે છે. અને એ માટે પૃથ્વીની સ્થૂળ પ્રદક્ષિણાઓની જરૂર રહેતી નથી.

સમાજનાં ઘડતરની યોજના કઈ?

આપણી ત્રીજી યોજના હમણાં જ લોકસભામાં રજૂ થઈ. એ યોજના પાર પડશે એવો સહુને વિશ્વાસ છે. દુનિયાભરના નિષ્ણાતોએ એ યોજના તપાસી મંજૂર રાખી છે, ઘણાં રાષ્ટ્રોએ એને ટેકો આપ્યો છે. આ દેશની પ્રગતિમાં આવો બહોળો વિશ્વાસ હોય તેનો આપણે હર્ષ કેમ ના કરીએ!

આ યોજનામાંયે ઉણપો હશે. પણ આથી વધુ સારી યોજના માટે કોઈની પાસે દરખાસ્ત નથી. એનાં પાંચ વર્ષ પૂરાં થાય ત્યારે એવી કોઈ દરખાસ્ત આવવાની નથી. ટીકાઓ કરવી કે વ્યથા અનુભવવી સહેલ છે. જૂના ને અશક્ય આદર્શોમાં આળોટ્યાં કરવું પણ મનભાવતું છે. અને ભાવિનો ભય ઊભો કરી ભડકતા રહેવું એ નિર્બળતા પણે આપણાથી અજાણી નથી. આ યોજના પાર પડો એમ કહ્યા સિવાય કોઈ દિશાને ચાલવાનું નથી.

આ કે એનાં પછીની એક-બે યોજનાઓ અંતે પણ ભારતનું ચિત્ર કેવું હશે તે આપણે રજૂ કરી શક્યા હોત તો ઘણું સારું થાત. ક્યારે ભાવ ઘટશે, વેરા ઘટશે, અંકુશો ઘટશે, ભીડ ઘટશે, ભાડાં ઘટશે—એવું જાણવા લોકો ખૂબ આતુર છે. કરોડો રૂપિયાની બાલમેલ સાથે એમને ઝાઝી નિસ્બત નથી.

યોજના તો આગળ વધી. એનું સંચાલન કરનાર કોંગ્રેસ ત્રીજી ચૂંટણીઓ જીતવા મેદાને પડશે. એમાંય કોઈ અંતરાય આવવાના નથી. એનો નિકાલ થઈ જાય તે પછી આ દેશવાસીઓની આવતી કાલ કેવી હોવી જોઈએ તેનું ચિત્ર કોઈ રજૂ કરનાર નીકળશે ખરું! આપણે ચૂંટણીનાં જાહેરનામા જેવી મોકળ વાત જોઈતી નથી. પણ આ દેશની પ્રગતિના ધ્રુવ તરીકે માની શકાય એવું અન્ય દેશના લોકોનેય પ્રભાવિત કરે એવું, ને માનવ વ્યવસ્થામાં મૂળભૂત ફેરફાર કરે, ટકી શકે એવું ચિત્ર આપણે ક્યારે નિર્માણ કરીશું? આપણે તટસ્થ જુથ વિહોણી પરદેશનીતિ નીપજાવી છે. અને ખાનગી તેમ જ જાહેર ક્ષેત્રની મિશ્ર અર્થવ્યવસ્થા ઊભી કરી છે. આ દેશમાં લોકશાહી ટકી છે એટલું જ નહિ, પણ એમાં કેટલાક સારા શિરસ્તાનો આગ્રહ વધ્યો છે. આપણી બધી ઇચ્છાઓ એક સાથે પાર ના પડે, સમય લાગે તો તેની નાસીપાસી શી? જેટલું છે તેના અભાવની કલ્પના માત્ર કરીએ તો કેવો અંધકાર જણાય છે! એકંદરે આપણે ઘણી ઓછી તકો ગુમાવી છે, ને આપણી ભૂલો હજી સુધારી શકાય એવી છે. એમ છતાં યોજનાઓ પાછળનું ચિત્ર સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર તો રહે જ છે. સમાજના ઘડતરનું આયોજન ક્યારે શરૂ થશે?

ગળી ખાંડ કોને ગળે ઉતારવી?

આ દેશના ખોરાક પ્રધાનને એમ કહેવું પડે કે ખાંડનો વધારે ઉપયોગ કરો એ કેવી નવાઈની વાત છે! અનાજ શાકભાજી ફળ કે દૂધનો વપરાશ વધારવાનું એમણે કહ્યું હોત તો કેવું સારું! એ વાત શક્ય નથી, તો પછી ખાંડનો વપરાશ વધારવા એમણે કેમ કહ્યું?

ખાંડના જથ્થા વધી પડ્યા તે ખોરાકપ્રધાનની આવડતથી નથી વધ્યા. એ જાતે પરદેશમાં ખાંડ ખપાવવા ગયા તે પહેલાં જ એમને ચેતવવામાં આવ્યા હતા કે આ ભાવે એમની ખાંડ કોઈ ખરીદશે નહિ, ને ઓછા ભાવથી ખાંડનું ઉત્પાદન કરવું હોય તો શેરડીનું અમુક વાવેતર અને ખાંડનાં અમુક કારખાનાં પરદેશની નિકાસ કાજે જ નિરાળાં રાખવાં જોઈશે. એ વાતની અવગણના કરી એમણે જ્યાં ત્યાં ખાંડ પીર-

સેવા માંડી તે મજાક થઈ પડી.

દેશમાં પાછા આવીને એમણે કોઈ ઉકેલ નથી બતાવ્યો. શેરડીના ભાવ કાપવાની જાહેરાત જેવી કરી તેવી ઉથાવી દીધી—ફેરવી તોળી. ને ખાંડ વધારે વાપરવી તો શાથી—તેનો કશો ખુલાસો એ ના કરી શક્યા. આ દેશમાં ગોળ વધારે વાપરવાનું કોઈ કદાચ કહી શકત, પણ ખાંડ ખરીદવી એટલે મોજશોખમાં પડવાની વાત. આપણા ખોરાકપ્રધાન એવી વાત કરે તો તેમને રજા આપવી જોઈએ. હજુ સુધી આવી રૂખસદની સૂચનાઓ જાહેર નથી થઈ તે આ દેશવાસીઓની અખૂટ ધીરજ બતાવે છે. એમની પાસે કોઈ યોજના તો છે જ નહિ, ને જે વાણી છે તે જવાબદારીના ભાન વગરની છે.

અઠવાડિયે એક દિવસ પણ જાહેર ઉપવાસ ના કરી શકે, ભેળસેળ વિનાનો સાત્ત્વિક ખોરાક લોકોને સહેલાઈથી મળે એવી જોગવાઈ ના કરી શકે, ઢોરની ઓલાદ સુધારી ના શકે, જંગલો જાળવી ના શકે, તેને ખોરાક કે ખેતીના પ્રધાન કેમ નીમી શકાય! એમના કરતાં તો પછાત કે વર્ગીકૃત જાતિમાંથી કોઈ બાહુ બેસાડ્યું હોત તે ઠીક નભી જાત.

ઉપવાસના અધિકાર જોઈએ

જેમણે જિંદગી આખી રાજકાજના કાવાદાવા કર્યા હોય તે પોતાનું ધાર્યું કરવા ઉપવાસ ચાલુ કરે ત્યારે એ ઉપવાસ ત્રાગું પણ નહિ—બંદૂક બની રહે છે. એ ઉપવાસની જોડા જોડ બેદિલી ફાટી નીકળે, રમખાણો મચે, એકતા ખંડિત થાય, વર્ષો સુધી ના મટે એવી કડવાશ ફેલાય—એમ હોય તો એ ઉપવાસ નહિ—હિંસા જ છે.

પણ શું થાય? પછાત કોમ જેવા મુસલમાનોનું ઝનૂન ઉશ્કેરી કોઈ નેતા બની શક્યું, તો શીખનું ઝનૂન ને ગેરલાભ બીજો કેમ ના ઉઠાવે! એ કરુણતા છે કે પાંચ-દશ વ્યક્તિઓમાં જે ગુનો ઠરે તે પાંચ-પચીસ લાખમાં માન અપાવે, કાયદો ત્યાં લાચાર ઠરે. ને દેશ એને અનિવાર્ય દૂષણ માની ચલાવી લે, કોઈ સારા ગુણ ખીલવીને આવાં આંદોલન ચાલી શકતાં નથી, કચરો ડહોળીને, બધું બગાડીને, મુંઝવીને, સતાવીને, ધમકાવીને, છીનવીને એ જંપે છે. વધુ બગાડ થતો અટકાવવા ઝૂકવું પડે છે, એમ પંજાબમાંયે થવાનું. રાજકીય કે આર્થિક માગણીઓ કરવા ઉપવાસનું શસ્ત્ર કોઈ વાપરે તો એ જોખમકારક છે. નૈતિક ક્ષેત્રે કામ કરનારાનો એ અધિકાર છે. તારાસિંગ અમૃતસરના સુવર્ણ મંદિરમાં રહી, મંદિરને કિલ્લો બનાવી દઈ, રાજકીય હેતુ માટે ઉપવાસ કરે એની નિંદા સહુએ કરવી જોઈએ. ઉપવાસની એક આધ્યાત્મિક પ્રતિભા છે તે રગદોળવાનો તારાસિંગને કશો હક નથી.

કુલડીમાં ગોળ ભાંગવાની ટેવ

ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિએ આવતી ચૂંટણીમાં કયા કોંગ્રેસી ઉમેદવારો ઊભા રાખવા તેનો નિર્ણય વડી ચૂંટણી સમિતિ ઉપર છોડી દીધો, એમાં સમિતિની નાનમ તો છે જ તેમ ગુજરાતની પણ નાનમ છે. સમસ્યાઓ આવે તેથી તેના ઉકેલ ના શોધવા અને પોતાના હક્ક છોડી દેવા એ પ્રૌઢ સંસ્થાનું લક્ષણ નથી, એની કમજોરી છે.

દશ વર્ષનો નિયમ એ સંસ્થાની નીતિ ઊંચે લઈ જનારું પગથિયું હતું. જેમ દરેકને માટે એ નિયમ ફરજિયાત કરી ના શકાય તેમ એ નિયમને અવ્યવહારુ ઠરાવી ફગાવી પણ ના શકાય. અમુક મર્યાદામાં એના અમલ કાજેનો આગ્રહ લોકશાહીના હિતમાં જ હોય: આવો ઉદાર મત રાખ્યા પછી સમસ્યા હળવી બની જાત.

હજુયે લોકશાહીને વરેલી કોંગ્રેસ પોતાના પક્ષના ઉમેદવારો માટે પક્ષની ચૂંટણી રાખી શકે. જેમનું પક્ષમાંયે વજન નથી, કદર નથી તેમણે લાયકાત, હોય તો ય ખસવું જ રહ્યું. પક્ષ ના પસંદ કરે તેમને પ્રજા કબૂલ રાખે એ કેવું વિચિત્ર!

પણ કોંગ્રેસને હમણાં ચાબખાબાજ કરીને વહેતું રાખવું છે, ઘર્ષણો ટાળવાં છે. કેન્દ્રમાં પક્ષના ઉપનેતા ચૂંટવા

[અનુસંધાન માટે જુઓ પાનું ૫૪]

આ અંકનું પૂંઠા–ચિત્ર

આ અંકના પૂંઠા ઉપરના વિશિષ્ઠ ચિત્ર કરતાં 'ઊર્મિનવરચના' એ શીખાઉ અક્ષરો તરફ દરેકની નજર પહેલી જશે. ગુજરાતી લિપિથી અજાણ એવા કલાકારના અક્ષરો તો આવા જ હોઈ શકે ને? ગુજરાતી માસિકના પૂંઠા ઉપર છેક જર્મનીથી એક જર્મન કલાકારે ખાસ દોરેલું ચિત્ર છપાય એવો ગર્વ આ અંકના પૂંઠા–ચિત્રને લીધે 'ઊર્મિનવરચના' લઈ શકે છે. કળાને કોઈ સીમાભેદ નડતા નથી. એક જાણીતા જર્મન–કળાકારનું ચિત્ર 'ઊર્મિનવરચના' ઉપર છપાય છે ત્યારે એ કળાકારનો ઊડતો પરિચય ઊર્મિનાં વાચકોને જાણીતા અને અત્યારે જર્મનીમાં અભ્યાસ કરી રહેલા શ્રી શેખાદમ આબુવાલા તેમની આગવી શૈલીમાં નીચે મુજબ આપે છે:—

હેલિમાર શોરમાન્સ

એનું નામ Helimar schöormans. ઉચ્ચાર હેલિમાર શોરમાન્સ.

જુવાન. પરેશાન લટો. નાજુક આંગળીઓ. દૂર દૂરનાં સ્વપ્નો જોતી આંખો: એને જોતાં જ લાગે કે આ છે કોઈ કલાકાર હોવો જોઈએ. અને નીકળ્યું પણ તેવું જ: નામાંકિત જર્મન કલાકાર. જર્મન દૈનિક પત્રોમાં તેમ જ પુસ્તકોમાં અર્ધાંપર્ધાં સમજાય તેવાં ચિત્રો ચીતરતો કલાકાર. એક જર્મન કલાકારનું ચિત્ર આપણા ગુજરાતી માસિકના મુખપૃષ્ઠ પર છપાય તો કેવું સરસ! આ જાતનો તરંગ મારા મનમાં જાગ્યો. મેં એને 'ઊર્મિ' માટે એક ચિત્ર તૈયાર કરવા વિનંતિ કરી. 'ઊર્મિ–નવરચના'ના ગુજરાતી અક્ષરોનો નમૂનો મેં આપ્યો. બે દિવસ પછી એ એક ચિત્ર લઈને આવ્યો: 'યુદ્ધ.'

એની સાથે થયેલા સવાલ-જવાબ અહીં ઉતારું છું:

—તમારો જન્મ?

—શંકાસ્પદ ચીજ લાગે છે!

—મતલબ, કયી સાલમાં?

—૧૯૨૫.

—કલાનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ ખરો?

—પાંચ વરસ માઈન્ટ્સની Kunstschule (કલાસદન)માં. બાકી જિંદગીના રંગમંડપમાં.

—પ્રદર્શનો?

—ચાર. વન મેન શો.

—ક્યાં અને ક્યારે?

—માઈન્ટ્સ: ૧૯૫૪. કોલોન: ૧૯૫૫. માઈન્ટ્સ: ૧૯૫૬. માઈન્ટ્સ: ૧૯૬૧.

—કોઈ સ્મૃતિ?

—એક વરસ સૈનિક અને ચાર વરસ કુદકેદી. ફ્રાન્સની કેટલીક અંધારી દિવાલો ઉપર ચાક વડે ચીતરેલાં ચિત્રો હજુય જીવે છે તે સ્મૃતિ.

—પરિણીત?

—હા.

—સંતાન?

—બે દીકરીઓ.

—તમારી કલાનાં થયેલાં વિવેચનોમાં કયું વિવેચન શ્રેષ્ઠ?

—મારી પત્નીનું.

—પ્રિય કલાકારો?

—ક્લે. શાગાલ. અને રુઓ.

—કલા અંગે કોઈ અભિપ્રાય?

—મનની સચ્ચાઈ.

—પેઈન્ટિંગ ઉપરાંત?

—ગ્રેફિક. વૂડ પ્રિન્ટ ટેકનિક. મોઝેઈક. એનેમલ. ફ્રીગર્સ. ફોર્મ્સ.

—'ઊર્મિ'માં તમારું ચિત્ર છપાય તેનો પુરસ્કાર?

—ભારતના કોઈ અનાથગૃહમાં મોકલી આપજો.

✱

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

ક્રાન્તિકારી મહિલા માદામ કામા

આ ૨૪મી સપ્ટેમ્બરે ગુજરાતી વીરાંગના શ્રીમતી ભીખાઈજી કામાની જન્મશતાબ્દિ દેશભરમાં ઉજવવાની છે. તેમના વિષે ખૂબ જ આધારભૂત માહિતી આ લેખમાં આપણા પીઢ ડાક્ટરસાહેબે આજની પેઢી માટે આલેખી છે...

શ્રીમતી ભીખાઈજી કામાનો જન્મ ૧૯૬૧ની સાલમાં ૨૪મી સપ્ટેમ્બરે મુંબાઈમાં રહેતા પારસી કોમના સોરાબજી ફરામજી પટેલને ઘેર થયો હતો. સોરાબજી પટેલ કાપડના એક્સપોર્ટ-ઈમ્પોર્ટના મોટા વેપારી હતા. તેઓનું કુટુંબ ધનાઢ્ય તેમ જ ખૂબ ખાનદાન હતું. શ્રીમતી કામાને બીજાં આઠ ભાઈભાંડુ હતાં. ભાઈઓ પણ પિતાના ધંધામાં ભળી જઈને સારું કમાતા હતા. શ્રીમતી કામા નાનાં હતાં ત્યારથી જ ઘણાં બુદ્ધિશાળી અને લાડકવાયાં હોવાથી કેટલેક અંશે સ્વતંત્ર મિજાજનાં હતાં. છતાંયે નાનાં હતાં ત્યારથી જ સ્વભાવે દયાળુ અને સંવેદનશીલ હતાં; ગરીબોનું દુઃખ જોઈને એમને ઘણું જ લાગી આવતું.

એમના શિક્ષણ વિશે વધુ માહિતી મળતી નથી. પરંતુ એ જમાનામાં ગુજરાતીઓને હિસાબે પારસી કોમ ઘણી આગળપડતી હતી. એટલે તેઓને શિક્ષણ તો સારું મળ્યું જ હશે તેમ માનવામાં આવે છે. એ સમયે સ્ત્રી-પુરુષને છૂટથી હળવા મળવાનું વાતાવરણ ન હોવા છતાંયે શ્રીમતી કામા, ઉપર જણાવ્યું તેમ સ્વતંત્ર મિજાજનાં હોવાને કારણે પોતે છૂટથી બધાને મળતાં અને ચર્ચા વિચારણા કરી શકતાં. તેઓનાં માતા-પિતા આ બાબતમાં ઉદાર હતાં. શ્રીમતી કામા અંગ્રેજી સાહિત્ય સારી રીતે વાંચી શકતાં અને ખાસ કરીને એમણે વધુ રસ અર્થશાસ્ત્રમાં લેવા માંડ્યો હતો. કારણ કે એ સમયે હિન્દમાં બ્રિટિશ રાજ્ય તરફથી પ્રજાનું જે નિર્દયતાપૂર્વક ચૂસણ થતું હતું તેના વિષે દેશના અનેક મહાન પુરુષોએ પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. તેમાં શ્રી દાદાભાઈ નવરોજી, દીનશા વાચ્છા, રમેશચંદ્ર દત્ત, રાનડે વગેરે હતા.

શ્રીમતી કામાનાં લગ્ન ક્યારે થયાં તેની ચોક્કસ કોઈ માહિતી નથી. પરંતુ ત્યારે બહુ મોટી ઉંમરે લગ્ન થયાં નહિ હોય તેવું અનુમાન કરી શકાય છે. તેઓનાં લગ્ન ભારત તેમ જ કેટલેક અંશે પરદેશમાં જાણીતા ભારત અને ઈરાનના ઇતિહાસ અને શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત ગણાતા શ્રી ખુરશેદજી આર. કામા (કે. આર. કામા) ઈન્સ્ટીટ્યુટના સ્થાપકના પુત્ર શ્રી રુસ્તમજી સાથે થયાં હતાં. તેઓ વકીલ હોઈ સોલીસીટરનો ધંધો કરતા હતા.

શ્રીમતી કામાએ ધીમે ધીમે રાજકીય વિષયોમાં રસ લેવા માંડ્યો. અને રાજકીય મંડળોના સભ્ય પણ થયાં. આવાં મંડળોની સભાઓમાં બોલવા પણ માંડ્યું. બનવા જોગ છે કે રુસ્તમજીને આ બાબતમાં વાંધો નહિ હોય; પરંતુ તેઓનાં સાસરીઆંઓએ એમની આ પ્રવૃત્તિ તરફ અણગમો બતાવવા માંડ્યો અને સાસરીઆં સાથે સુમેળ રહ્યો નહિ. ૧૮૮૫ની સાલમાં નેશનલ કોંગ્રેસની પહેલી પરિષદ મુંબાઈમાં ભરાઈ ત્યાર પછી દેશનું રાજકીય વાતાવરણ ગરમાગરમ થવા માંડ્યું. થોડા સમય બાદ મહારાષ્ટ્રમાં લોકમાન્ય તિલકે 'કેસરી' નામે છાપું કાઢ્યું. એમાં સરકાર સામે તીવ્ર અસંતોષ જનતામાં પેદા કરવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો હતો. ગરીબોના બેલી શ્રીમતી કામા પણ ખૂબ ઉશ્કેરાઈ ગયાં હતાં. ત્યાર પછી એમનું પૂરેપૂરું વલણ રાજકારણ તરફ વળવા માંડ્યું.

૧૮૯૬-૯૭માં મુંબઈ અને પૂનામાં સખત પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો. તેને અટકાવવા માટે સરકારે જે પગલાં લીધાં હતાં તે આવશ્યક તો હતાં જ પરંતુ તેનો અમલ નાના નાના પરદેશી અધિકારીઓએ એવી ક્રૂરતા અને સખતાઈથી કર્યો કે પ્રજામાં એનાથી વિશેષ અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો. તે એટલે સુધી કે લોકોએ બે યુરોપિયન પોલીસને મારી નાખ્યા. અને એક બ્રિટિશ કલેક્ટરનું ખૂન પણ કર્યું. એ જ અરસ

સામાં ૧૮૯૯માં આખાયે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં ભારે દુષ્કાળ ફાટી નીકળ્યો જે છપ્પનિયાના નામથી પ્રખ્યાત છે. તેમાં હજારો માણસો ભૂખમરાથી મરી ગયા. તે શા માટે મરી ગયા તેનાં કારણો શોધતાં અર્થશાસ્ત્રીઓએ બતાવ્યું કે બ્રિટિશરો ખેડુત પાસેથી નજીવી કિંમતે અનાજ અને કાચો માલ પડાવી લેતા હતા. અને બ્રિટનમાં બનાવેલું કાપડ મોંઘા ભાવે અહીં વેચાણ કરતા હતા. તે ઉપરાંત દર વર્ષે રાજ્યવહીવટના ખર્ચ પેટે કરોડો રૂપિયા ઇગ્લેન્ડ મોકલતા હતા.

આમ જેમ જેમ પ્રજાનો અસંતોષ વધતો ગયો તેમ તેમ શ્રીમતી કામાએ કલમની લગામ ઢીલી મૂકીને બોલવા માંડ્યું. છેવટે એવો વખત આવ્યો કે એમનાં કુટુંબીઓએ એમની માંદગીની સારવાર લેવાને બહાને એમને ઇંગ્લેન્ડ મોકલ્યાં. અને આમ શ્રીમતી કામાનો ઇતિહાસ પલટાયો.

ઇંગ્લેન્ડમાં એમના પતિ રૂસ્તમજીને ઘણા મિત્રો હતા. એટલે બીખાઇજીને કોઈ પ્રકારનું દુઃખ નહોતું. લંડન જતાંની સાથે તુરત જ એમણે દાદાભાઈ નવરોજી સાથે કામ કરવા માંડ્યું. નેશનલ કોંગ્રેસની લંડનમાં પણ કમિટી હતી. તેના આગેવાન દાદાભાઈ હતા. અને તેમના તરફથી 'ઇંડિયા' નામનું એક સાપ્તાહિક ચાલતું હતું. ઘણું કરીને ૧૯૦૩ના અરસામાં ગ્રેટ-બ્રિટનની પાર્લામેન્ટની ચૂંટણી થવાની હતી. તેમાં પૂર્વ લંડનના એક પરા ઇસ્ટ ફીન્સબરીના મતદાર મંડળે શ્રી દાદાભાઈને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે નીમ્યા હતા. આજ સુધી કોઈપણ હિન્દી નાગરિક બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં ગયો નહોતો. આ ચૂંટણીના કાર્યમાં શ્રીમતી કામાએ એમનાં સ્વાભાવિક ખંત અને લાગણીથી કામ કરવા માંડ્યું.

તે સમયે આપણા પોતાના દેશમાં હિન્દી સરકારે બંગાળના બે ભાગલા પાડવાનો નિર્ણય લીધો. અને આખા બંગાળમાં તીવ્ર અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો. એ અસંતોષ ધીમે ધીમે મહારાષ્ટ્ર અને બીજા પ્રાંતોમાં પણ ફેલાયો. ભારતની પ્રજામાં ૧૮૫૭ પછી કોઈપણ પ્રસંગે સરકારનો સામનો કરવાની હિંમત રહી નહોતી તે ભાગલાને લઈને દેશભરના ગામડે ગામડે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોમાં નવી જાગૃતિ આવી. પ્રભાતફેરીઓ અને સભાઓ ભરીને તેમ જ વર્તમાનપત્રો દ્વારા જનતા વિરોધનો પ્રચાર કરવા લાગી. અને વર્ષ પછી હિંસાત્મક કાર્યો થવા લાગ્યાં. એમાં ઘણાં ખૂન થયાં. આ ચળવળનો પડઘો લંડનમાં પડ્યો. અને ત્યાંની નેશનલ કોંગ્રેસ કમિટીમાં સખત મતભેદ પડ્યો; એમાંથી નરમ અને ગરમ પક્ષ ઊભા થયા.

જૂના કોંગ્રેસીઓ નરમ પક્ષમાં રહ્યા અને ગરમ પક્ષની નેતાગીરી આજ સુધીના અજ્ઞાત ગૃહસ્થ શ્યામજી કૃષ્ણ-વર્માએ લીધી. શ્યામજી પોતે સંસ્કૃત અને યુરોપિયન ફિલોસોફીના પ્રખર વિદ્વાન હતા અને ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં લેક્ચરર હતા. ભારતમાં ઇંદોર, જૂના-ગઢ અને બીજાં રાજ્યોમાં દીવાનગીરી કરી હતી. તેથી પૈસેટકે ખૂબ સુખી હતા. એમણે 'ધી ઇન્ડિયન સોસ્યોલોજીસ્ટ' નામનું એક છાપું કાઢ્યું હતું. અને તેમાં અહિંસાત્મક તથા હિંસાત્મક સામનો કરવાનો સ્પષ્ટપણે ઉપદેશ આપતા હતા.

શ્રીમતી કામા ધીમે ધીમે આ ગરમ પક્ષમાં ભળ્યાં. આ પ્રચારથી લંડન ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજમાં ભણતા આશાસ્પદ વિદ્યાર્થીઓ તેમના તરફ આકર્ષાયા અને આ નવા વિચારોનો પ્રચાર કરવા એક મંડળ સ્થાપી તેમણે લંડનમાં જ રહેવાનું નક્કી કર્યું. શ્રી કૃષ્ણવર્માની સાથે શ્રી સરોજિની નાયડુના ભાઈ શ્રી વીરેન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય, હરદયાળ, સાવરકર, નંબિયાર જેવા જુવાનો જોડાયા હતા. અને એ મકાનનું નામ ઇન્ડિયા હાઉસ રાખવામાં આવ્યું હતું. તેની દેખ-ભાળ અને વ્યવસ્થા શ્રીમતી કામા કરતાં હતાં.

શ્રીમતી કામાને ૧૯૦૬માં પૅરિસ અને જીનીવામાં પ્રચાર અર્થે મોકલવામાં આવ્યાં ત્યાં તેમણે પણ જ સુંદર કાર્ય કર્યું. જીનીવાથી 'વંદેમાતરમ્' નામનું છાપું

કાઢવામાં પણ સફળ થયાં હતાં. તે અરસામાં એટલે ૧૯૦૮માં જર્મનીના સ્ટુટગાર્ડ શહેરમાં આખા વિશ્વના સમાજવાદીઓની પરિષદ ભરાઈ હતી. એમાં ભારતના વિપ્લવવાદી મંડળ તરફથી એક ડેલીગેશન મોકલવામાં આવ્યું હતું. તેમાં શ્રીમતી કામા પણ એક પ્રતિનિધિ હતાં. પરિષદના હોલમાં પેસતાં એમણે જોયું કે આ વિશ્વ પરિષદમાં જે જે દેશો ભાગ લેવાના હતા તે બધા દેશોના રાષ્ટ્રીય ધ્વજો ફરકતા હતા તેમાં માત્ર ભારતનો જ રાષ્ટ્રધ્વજ નહોતો. તે સમયે ભારતને પોતાનો ધ્વજ હતો જ નહિ. તેથી શ્રીમતી કામાએ રાતોરાત રંગીન કાપડ લાવીને પોતાને હાથે ભારતનો ધ્વજ બનાવ્યો.

એ અરસામાં કલકત્તાની નેશનલ કોંગ્રેસની બેઠકમાં એક ઠરાવ પસાર થયો હતો કે ભારતનો રાષ્ટ્રધ્વજ તૈયાર કરવો. અને સૂચના હતી કે લાલ પીળો અને લીલો એવા ત્રણ પટા જોડવા. અને લાલ રંગમાં-આઠ કમળનાં ફૂલ મૂકવાં. પીળામાં નાગરી લિપિમાં મોટા અક્ષરથી 'વંદેમાતરમ્' લખવું. લીલામાં એક ખૂણે સૂર્ય અને બીજા ખૂણામાં ચંદ્ર અને તારક મૂકવા. શ્રીમતી કામાએ લાલ પટ્ટામાં એક કમળ અને સાત તારા મૂકયા. આટલો ફેરફાર કરી ધ્વજ તૈયાર કર્યો. પરિષદની બેઠક મળી ત્યારે ભારતને પોતાનો ધ્વજ ન હોવાને કારણે દિલગીરી વ્યક્ત કરી અને પોતાની પાસે જે ધ્વજ હતો તે એમણે ફરકાવ્યો. આને લઈને પ્રેક્ષક વર્ગમાં ખૂબ જ ઉત્સાહ પ્રેરાયો અને ભારતની લડતને પહેલાં કદી પણ જાહેરાત મળી નહોતી તેવી જાહેરાત આ પગલાંથી મળી.

૧૯૦૮માં હરદયાળને અમેરિકા મોકલવામાં આવ્યા અને કેનેડામાં મજૂર તરીકે કામ કરતા હજારો શીખોને બળવા તરફ વાળ્યા. ત્યાં પણ એક 'ગદ્દાર' નામનું છાપું બહાર પાડ્યું. આવી રીતે આખા યુરોપ-અમેરિકામાં પ્રચાર થયો.

૧૯૦૯માં આ જુવાનોએ એક સીક્રેટ સોસાયટી કાઢી. તેમાં એવી પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવતી કે મંડળના સભ્યને જે કાંઈ કામ સોંપવામાં આવે તે વિના આનાકાનીએ પૂરું કરવું જોઈએ. ત્યાર પછી બે વર્ષ સુધી છાની રીતે હજારો પિસ્તોલો, રાયફલો વગેરે જકાતખાતાની નજર ચૂકવીને ભારતમાં મોકલવામાં આવતી હતી. તેને માટે નાણાંની જોગવાઈ ગ્રેટબ્રિટનમાંથી થઈ રહેતી હતી.

આપણા ભારતી વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવા સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઈન્ડિયાની ઓફિસમાં કેટલાક અમલદારો હતા. તે ખરું જોતાં આપણા વિદ્યાર્થીઓની બીજી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર છાની નજર પણ રાખતા હતા. અને કનડગત પણ થતી હતી. કર્નલ વાઈલી નામનો એક અમલદાર અત્યંત કનડગત કરતો હતો તેને એક હિંદી વિદ્યાર્થીએ ગોળીથી મારી નાખ્યો. આ બનાવથી ગ્રેટબ્રિટનનું પોલીસખાતું ખૂબ જ ચોંકી ઊઠ્યું. અને આ મંડળના સભ્યોને પકડવા સરકારી હુકમ થયા. આ વાતની ખબર આપણા ભારતી બળવાખોરોને પડી. અને બધા ફ્રાન્સ નાસી ગયા. આમાં શ્રીમતી કામા પણ હતાં. આ બળવાખોરો યુરોપના જુદા જુદા પાટનગરમાં વિખરાઈ જઈ ભારતની મુક્તિનો વિચાર કરવા લાગ્યા. અને બ્રિટિશ સરકારનાં જુલમોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો.

૧૯૧૦ની સાલમાં લંડનમાં સંતાડેલા ખાનગી પત્રોની જરૂર પડી હશે તેથી સાવરકર વેશ બદલીને લંડન ગયા ત્યાં તેઓ પકડાઈ ગયા. અને કેસ ચલાવવા તેમને ભારત મોકલવામાં આવ્યા. રસ્તામાં ફ્રાન્સના દક્ષિણ બંદર માર્સેલ્સમાં જ્યારે સ્ટીમર લાંગરી ત્યારે જાજરૂની નાની બારીમાંથી નીકળી જઈ કિનારે પહોંચી સાવરકરે ફ્રેન્ચ સરકારનો આશ્રય માગ્યો. પરંતુ બ્રિટિશ સરકારના દબાણને લઈને શ્રી સાવરકરને સ્ટીમરમાં પાછા સોંપી દીધા. આને લઈને બ્રિટિશ તેમજ ફ્રેન્ચ પ્રજામાં ઘણી જ ચર્ચાઓ થઈ. પાર્લામેન્ટમાં પણ અનેક પ્રશ્નો પુછાયા. આ પ્રસંગને લઈને ઈન્ડિયા હાઉસની ખ્યાતિ જગતભરમાં ફેલાઈ ગઈ.

૧૯૧૦માં મધ્ય ફ્રાન્સના પ્રખ્યાત ગામ વિશી—જે ગરમ પાણીના ઝરાની સારવાર માટે જાણીતું છે ત્યાં—હું વડોદરાનાં મહારાણી સાથે ડૉક્ટર તરીકે ગયો હતો ત્યારે મહારાણીએ મને શ્રીમતી કામાની સાથે પરિચય કરાવ્યો. ત્યારપછી પૅરિસમાં હું એમને ઘેર મળવા ગયો અને ધીમે ધીમે અમારો સંબંધ ગાઢો થયો. આ દિવસોમાં તેઓ ફ્રાન્સમાં રહેતાં હોવાથી તેમને સૌ 'માદામ કામા'ને નામે ઓળખતાં હતા. એમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તે સમયે પણ હિંસાત્મક સામગ્રી ભારતમાં મોકલવાની જ હતી. પૅરિસમાં રહેતા હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ અને પૅરિસના સ્ટેશનથી પસાર થતા હિન્દીઓમાં પ્રચાર કરી તેમનો મત કેળવી નાણાં મેળવવા પ્રયાસ કરતાં હતાં.

આ વર્ષમાં મેં જોયાં ત્યારે તેઓ લગભગ પચાસ વર્ષની ઉંમરનાં બેઠા બાંધાનાં અને ભારે શરીરનાં છતાં યે ખૂબ સ્ફુર્તિવાળાં જણાતાં હતાં. આવી જ રીતે ફરી ૧૯૧૨માં મારે યુરોપ જવાનું થયું ત્યારે હું એમના અનેક મિત્રોને પણ મળ્યો હતો. ખાસ કરીને ઝવેરાતનો ધંધો કરતાં શ્રી રાણા—જે કોઈ કાઠિયાવાડી રાજાના રાજકુમાર હતા—અને શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા એમના પૅરિસના આલીશાન મકાનમાં રહેતા હતા. તેઓ આ બધી ચળવળના પ્રણેતા હતા.

અત્યાર સુધી માદામ કામાને તેમના કુટુંબ તરફથી તેમ જ યુરોપમાં રહેતા ધનાઢ્ય પારસી વેપારીઓ પાસેથી જોઈતાં નાણાં મળી રહેતાં હતાં.

૧૯૧૧ની સાલ પછી પણ એમણે તો પોતાનું કાર્ય ચાલુ જ રાખ્યું. પહેલા વિશ્વયુદ્ધની તૈયારી આખાયે યુરોપમાં શરૂ થઈ એટલે આ મંડળના કાર્યની કોઈ માહિતી મળતી નથી. પરંતુ યુદ્ધ દરમિયાન આપણા હિન્દી સૈનિકો જે બ્રિટિશ લશ્કરમાં હતા તેમને બ્રિટિશ સરકારની વિરુદ્ધ આ મંડળના કાર્યકરોએ ઘણો જ પ્રયાસ કર્યો હતો તેનું પરિણામ તાત્કાલિક તો નહોતું જણાયું. પરંતુ એ સૈનિકો ભારતમાં પાછા આવ્યા ત્યારે તેમનામાં બ્રિટિશરો સામે અસંતોષ ઘણો જ હતો.

૧૯૨૧ની સાલમાં હું ત્રીજીવાર એમને મળ્યો. તે વખતે તેમનું વય લગભગ ૬૦ વર્ષનું હતું. શરીર ઘણું જ ભારે થયું હતું. અને એક નાની ઓરડીમાં તેઓ રહેતાં હતાં. બ્રિટિશ સરકારની કનડગતને લઈને નાણાંકીય મદદ મળતી લગભગ બંધ થઈ હતી. આ દિવસોની અત્યંત હાડમારીને લઈને એમને કોઈ ને કોઈ દર્દનો હુમલો થઈ જતો. આવી દુઃખદ સ્થિતિમાં તેઓ એમનું જીવન વીતાવી રહ્યાં હતાં.

ભારતમાં હવે અસહકારની લડત ચાલતી હતી. એકંદરે આપણી રાષ્ટ્રીય લડત વિષેની વિચારસરણી પણ બદલાઈ ગઈ હતી. તેથી જે બધા વિપ્લવવાદીઓ યુરોપમાં રહેતા હતા તેમને હવે કોઈ ભારતીઓ મદદ કરતાં નહોતાં. તે પછી દેશ માટે કોઈપણ પ્રકારની સેવા માદામ કામા કરી શક્યાં હોય તેવું જાણવામાં આવ્યું નથી. ઊલટું માદામ કામાએ સ્વીકારી લીધું કે એમનાથી હવે ભારતમાં અથવા ગ્રેટબ્રિટનમાં પાછા જવાશે નહિ. તેથી એમણે પૅરિસના કબ્રસ્તાનમાં પોતાને જોઈતી જમીન ખરીદી અને ત્યાં આરસનો એક પાળિયો તૈયાર કરાવીને મૂક્યો. તેમાં પોતાનું નામ, જન્મ તારીખ, મૃત્યુની તારીખ માટેની ખાલી જગ્યા રાખી નીચે એક સૂત્ર કોતરાવ્યું :

'અન્યાયની સામે લડવું એ ઈશ્વરની
આજ્ઞાનું પાલન કરવા બરોબર છે.'

જ્યારે એમની માંદગીએ ઘણું જ ગંભીર સ્વરૂપ પકડ્યું ત્યારે એમના અનેક મિત્રોએ બ્રિટિશ સરકાર ઉપર ખૂબ જ દબાણ કરી એમને સ્વદેશ પાછાં ફરવાની પરવાનગી મેળવી આપી. પરંતુ એ શરતે કે ભારતમાં એમણે કોઈ જાતનાં ભાષણો કરવાં નહિ અને લખાણો કરવાં નહિ. મુંબઈ આવી તેઓ પારસી જનરલ હૉસ્પિટલમાં છએક માસ રહ્યાં અને ૧૯૩૬ની ૧૯મી ઑગસ્ટે પંચોતેર વર્ષની વયે તેમણે પોતાનો દેહ છોડ્યો. તેઓની સ્મૃતિનિધિ પૅરિસના પેલા પાળીઆ ઉપર કોતરાવી છે, તે અત્યારે પણ મોજુદ છે.

*

'ધૂમકેતુ'

વિચારવાણી

ચીની વિચારકતાઓ અને સીરિયન વિચારક ખલિલ જિબ્રાનની વિચારવાણીનો આસ્વાદ આપણા જાણીતા પીઢ સાહિત્યકાર અહીં કરાવે છે. વિચારોની આવી કણિકાઓ વાચકોને ઠીક ઠીક અસર કરે છે. સૂત્રાત્મક આ વાણી યાદ પણ જલદી રહી જાય તેવી છે...

તાઓની

જે જાણે છે કે ગમ્ય જણાતી એવી વાત પાસે અટકી જવું, અને જે ગમ્ય છે તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરવો એ માણસ જ્ઞાનની સીમા ઉપર ઊભો છે એમ કહી શકાય.

*

આ છ વસ્તુઓ આપણા જીવનમાં સ્વાર્થ પ્રેરે છે. માન, પૈસા, કીર્તિ, સત્તા, લોકપ્રિયતા અને લોભ.

આપણો સ્વાર્થ આપણને બુદ્ધિબળ આપે છે. એ બુદ્ધિ વાદવિવાદ પ્રગટાવે છે. આ વાદ-વિવાદ હઠાગ્રહ સરજાવે છે. એ હઠાગ્રહ સંકુચિતતા આપે છે. એમાંથી સર્વનાશ આવે છે. આપણી કોઈ ક્રિયાને આ કૂંચી લગાડો : તાળું તરત ખૂલી જશે.

*

સદ્‌ગુણને છ વૃત્તિઓથી હમેશાં પળે પળે જાગ્રત રહેવાનું હોય છે, તેજોદ્વેષ, આગળ થઈ જવાની લાલસા, ગુણસગવડતા, ક્રોધ, શોક અને આનંદવિનોદ.

*

જ્ઞાન અને શક્તિ—એ પણ ખરા તત્વજ્ઞાનીને માટે ચેતવા જેવી વસ્તુઓ છે. બહુ જ્ઞાન બીજાને ન સમજે એમ પણ બને; આપણા અર્થશાસ્ત્રીઓ 'પ્રગતિશીલ અર્થકારણ' ને લીધે સામાન્યોની હાડમારી સમજતા નથી, એ અતિજ્ઞાનનો રોગ છે. શક્તિ—અશક્તોને દોરવા કરતાં એને ઉવેખે એમ પણ બને, અને ઘણુંખરું એમ જ બને. એટલે તત્વજ્ઞો એમનાથી પણ ચેતીને ચાલે છે—જ્ઞાન અને શક્તિ બન્નેથી.

*

કંઈક મેળવવાનો અર્થ આ છે, પહેલાં કાંઈક આપવું. જે આપતો નથી તે મેળવી શકતો નથી.

*

હું જાણું છું—એમ જે જાણે છે, તેને શોક થાય છે. જે જાણે છે કે, નહિ જાણવું, એ પણ જાણવાની શરૂઆત છે, તેને શોક થતો નથી.

*

માણસો ઉપર ઉપકાર કરતા હો તેમ મદદ ન કરો. મદદ કરવી, એ તમારા પોતાને માટે જ સામર્થ્ય મેળવવાનું એક સાધન છે એમ જાણીને મદદ કરો.

*

જીવનમાંથી કૃત્રિમતા ફેંકી દો. ક્યાંય ગરીબી નહિ હોય. ક્યાંય ચોરી નહિ હોય. ક્યાંય ચોર નહિ હોય.

*

જીવનની કૃત્રિમતા એ ચેપી રોગ જેવી છે. એક જણ કૃત્રિમ જીવન શરૂ કરે. એટલે બીજો શરૂ કરે. વખતસર પહોંચવા માટે નહિ, શોભા માટે એક જણો ઘડિયાળ બાંધે એટલે એક હજાર ઘડિયાળ દેખાવા માંડે! અને હોય બધાં જ માણસ માટે અર્થહીન!

*

સાદાઈનાં ભાષણ બંધ કરો. સપાઈડાં તમે આવો છો ત્યારે સંખ્યાબંધ ભેગાં કરો છો, કે તમે પ્રધાન લાગો, એ બંધ કરો, લોકો એની મેળે સાદાઈ પ્રત્યે વળશે. તમારી જ સાદાઈ પ્રેરશે. કૃત્રિમ સાદાઈ નહિ. જીવન-સાદાઈ.

*

દેશભક્તી ત્યારે ઊભરાય છે, જ્યારે પ્રજામાં વ્યવસ્થા નથી હોતી.

*

જેને તમે વર્ણવી શકો તે શક્તિ અજ્ઞેય નથી. જેને નામ આપી શકો તે અનામી નથી. જે અનામી તે અજ્ઞેય નથી, તે સર્વશક્તિમાન નથી.

માટે સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરને અને એના માર્ગને આપણે સમજતા નથી એમ સમજવું. એ જ્ઞાનનું પહેલું પગલું છે. અને એ જ છેલ્લું પગલું પણ છે.

*

જગત ક્યાં જાય છે એની ચિંતા છોડો. તમે ક્યાં ઊભા છો એની ભાળ મેળવી લ્યો.

*

પ્રેમથી ન આપી શકાય તો ન આપવું, એ પણ એક પ્રકારનું આપવું છે.

*

ક્રિયામાં પુરુષત્વ હોવું, અને વાણીમાં સ્ત્રીત્વ હોવું અથવા પોતાની ક્રિયામાં વ્યવસ્થા, ધ્યાન, અને દ્રઢતાથી ભરેલી સમજ હોવી અને વાણી-વ્યવહારમાં સમજણ ને પ્રેમ હોવાં એનાથી દુનિયાને પોતાની તરફ જે આકર્ષે છે, તે જ છેવટે વિજય મેળવે છે.

*

આ દુનિયા એ પણ એક દૈવી માટીનો જાડો મોટો પિંડ છે; એમાંથી જેને આકાર ઘડતાં આવડે છે તે કલાકાર છે. બીજાને માટે એ ઘર્ષણની ભૂમિકા છે.

*

જે પોતાની જાત પાસેથી કામ લઈ શકે છે, માત્ર તેને જ બીજા પાસેથી કામ મળે છે.

*

અતિશયોક્તિ, ઉડાઉપણું અને પારકે પૈસે પરમાનંદ એ ત્રણ રાજદ્વારીઓના આપઘાત છે.

* *
*

જિબ્રાનની

આપણે ક્યારે સમજીશું કે આપણાં શિશુઓ એ પણ ઘણી વખત આપણને પથદર્શન કરાવવા માટે ઈશ્વરે પ્રેરેલા ફિરસ્તાઓ છે. એ આપણને તિતિક્ષા શીખવે છે. આપણા અહમને ગાળે છે. આપણી મનોદશાને વિનમ્ર બનાવે છે.

*

આ પણ એક દુષ્ટતા છે—જેની પાસે જે શક્તિ નથી—તેના પાસેથી તે શક્તિની અપેક્ષા રાખવી તે. સહૃદયતા, એની શક્તિનું કામ એને સોંપવામાં રહી છે.

*

જે માણસ સત્યને સોએ સો વસા સાચવવા માગતો હોય તેણે પોતાને લટકાવવાનું ફાંસી-લાકડું પોતાના ખભા ઉપર પોતે જ વહેવાનું હોય છે. મૂર્ખાઓ બે પ્રકારના છે.

એક માનવ સમૂહમાં રહેનારા. અને બીજા ઈશ્વર પાસે પોતે રહેતા હોય, એમ માનનારા. આ બીજા પ્રકારના મૂર્ખાઓ પાસે જ્ઞાનીઓના જ્ઞાની પણ હારી જાય છે.

*

આપણું જીવન બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. એક ભાગ નિર્બળ છે. શોક ભરેલો છે. અજ્ઞાન છે. ભ્રમણામાં છે. બીજો ભાગ સબળ છે. સમર્થ છે. આનંદ ભરપૂર છે. જ્ઞાનની આંખો ધરાવે છે.

પણ હમેશાં બને છે એવું નિર્બળ સબળને હરાવે છે!

આ નિત્યનું જીવન છે. પણ જ્યારે સબળ, નિર્બળને હરાવે ત્યારે જીવનની નિત્યતા પ્રગટે!

*

માણસોની પોતાની જ કઠોરતા અને સ્વાર્થની અંધતા—પ્રથમ સરજે છે લૂંટારુ અને પછી એને જ કહે છે સત્તાધીશ!

આ સત્તાધીશોની પરંપરા પોતાનાં ટોળાં સરજે છે. અને એમને ગણાવે છે સમર્થ. 'એમના વિના તમે નહિ જીવો' એવો નાદ એ જગાવે છે.

જે વાત એક જમાનામાં શસ્ત્રોથી થતી, ને ભયંકર ગણાતી તે જ વાતો અત્યારે વાણીથી થાય છે. અને નિર્દોષ લોકશાહીનાં એ બચ્ચાં મનાય છે!

સૌ એને શરપાવ આપે છે–બહુમતવાદનો. અને પોતાના ટોળાંને સૈનિકોને બદલે સેવકો કહે છે.

પણ શબ્દો આમ ફરવાથી ઘેટાં તો ઘેટાં જ રહે છે; ને વરૂઓ મજા કરે છે.

*

સુંદરતાનું સર્જન કરો. એમાં સત્ય આવી જાય છે. સત્ય એ સુંદરતાથી જુદી વસ્તુ નથી. કે સુંદરતાથી વધારે મોટી વસ્તુ નથી. પણ સુંદરતા વિષેનો સાચો ખ્યાલ મેળવતાં મેળવતાં, માણસનું આખું જીવન પૂરું થઈ જાય છે. સુંદરતા ઘણી ઘણી ઉપાસના માગે છે.

*

પૃથ્વીનો માલિક પોતે નથી, એક તસુ જમીન પણ પોતાની નથી, તસુએ તસુ ધરતી ઈશ્વરની છે એમ માણસ ન સમજે ત્યાં સુધી લડાઈ જવાની નથી.

આપણે જૂની પ્રણાલિકા પ્રમાણે ધરતીને માતા માનીશું તે જ દિવસે લડાઈ઼ઓ જશે. તે પહેલાં નહિ.

અત્યારે તો આપણે જમીનને રોટી ઉત્પન્ન કરનાર માનીને એ વહેંચી લેવાની વેતરણમાં પડ્યા છીએ. એ માતા છે એ વાત તો જુનવાણી થઈ ગઈ.

*

મારું નામ શયતાન. પણ મારાં રૂપ એકહજાર ને એક. હું કેળવણી છું, શ્રદ્ધા છું, સંસ્કાર છું, ધર્મ છું, ધાર્મિક હવા છું, કર્મરેખા પણ હું. ભવિષ્યવાણી પણ હું. હું જ સત્ય, હું જ સ્વપ્ન, હું સેવા પણ છું. હું સ્વતંત્રતા છું. અને હું જ બધે છું. માત્ર મારો સ્વાંગ ફરતો રહે છે.

✶

ઈશ્વર પેટલીકર

અનાગરિકતા

માણસજાત બીજાના દોષ જોવામાં જ મુસ્તાક રહેતી આવી છે. પણ બીજાના દોષ જોઈ નેય આપણા દોષ નિવારવા આપણે પ્રયત્નશીલ રહીએ તો ? આપણી નાગરિકતાની ભાવનાને નવો ઓપ અને નવો વળાંક આપીએ તો ?—આ ઉપયોગી લેખનો આ ધ્વનિ દરેકને અસર કરશે જ...

એક સ્નેહીનો દીકરો પરદેશ જઈ એન્જિનિયર થઈ આવ્યો હતો. એક વરસ અહીં રહ્યો. લગ્ન થયું તે પછી એ પાછો અમેરિકા જતો હતો. ત્યાં એને નોકરી મળી હતી અને અમેરિકાની સરકારે રહેવાની રજા આપી હતી. મને મળવા આવ્યો ત્યારે મેં એને કહ્યું : 'ત્યાંના ઊંચા જીવનધોરણમાં રહ્યા પછી અહીં બધું ઝાંખું–ગરીબ લાગતું હશે એટલે ગોઠતું નહિ હોય, ખરું ને ?'

યુવકે નિખાલસ એકરાર કરતાં કરતાં કહ્યું : 'એ તો ખરું જ પરંતુ એક વખત ચોખ્ખું પાણી પીવાની ટેવ પડી ગયા પછી કોઈ તલાવડીનું ડહોળું પાણી પીવા આપે તો જેમ ઉબકા આવે અને મોએ માંડી શકે નહિ તેવું મારી જેમ લાંબો સમય પરદેશ રહે તેને થતું હોય છે. ગરીબાઈ અને ગરમીને અનિવાર્ય માની સ્વીકારી લઈએ તો પણ ચોમેરની ગંદકી અને એવી જ ગંદી રીતભાત જોઈ ને કોઈપણ સુઘડ માણસને ચીતરી ચડ્યા વગર ન રહે. સ્વરાજ્ય આવ્યાં તેર વર્ષ થયાં અને બે પંચવર્ષીય યોજના પૂરી થઈ પણ આ રીતભાતમાં સુધારો થયો હોય તેમ મને લાગતું નથી. અને મારા જીવતાં તો એમાં સુધારો થાય અને પશ્ચિમનું ધોરણ આવે તેમ હું માનતો નથી !'

પરદેશ જે જે જઈ આવે છે તે દરેકને ત્યાંનો સારો અનુભવ લીધા પછી આપણી ગંદકી અને સમૂહમાં ભળવાનું આવે ત્યારે અનાગરિક વર્તણૂક ખૂંચ્યાં વગર રહેતાં નથી. તેમાંય જેમને સરકારી તંત્રમાં કામ પડે તેમને એ રેઢિયાળ તંત્ર અંગે ઓછી ફરિયાદ કરવાની હોતી નથી અને કામ કઢાવવા માટે લાંચ-રુશ્વતનો આશરો લેવો પડે છે. તેથી મને આશ્ચર્ય થાય છે કે ભારત સ્વાધીન થયું તે પછી એણે પ્રગતિ કર્યાનાં વખાણ પરદેશમાં ભારોભાર થાય છે અને અહીં તો એના એ રામ છે !

આફ્રિકામાંથી આવતા ભારતીઓ અહીંની ગાડીની–બસની ગીર્દી અને ચીજવસ્તુ મેળવવાની હાડમારીથી ત્રાસી જાય છે અને ત્યાંના વહીવટનાં વખાણ કરતાં થાકતા નથી. મને પણ ત્યાંનો ત્રણેક માસનો પ્રવાસી અનુભવ છે. આફ્રિકા એટલે પછાત એમ આપણે અહીં રહ્યા માનીએ છીએ, પણ એ આર્થિક અને બીજા વિકાસના ક્ષેત્રે પછાત છે તો પણ સ્વચ્છતાની બાબતમાં, સરળ વહીવટની બાબતમાં, અને સામૂહિક રીતભાતની બાબતમાં પાછળ નથી, આપણા કરતાં આગળ છે એ કારણે ત્યાંથી આવતા ભારતીઓ અહીં ત્રાસી જાય તે પણ સ્વાભાવિક છે.

આપણી ગંદકી અને ખરાબ રીતભાત અંગે કેવળ પરદેશ જઈ આવેલાને ત્રાસ થાય છે એવું નહિ પણ અહીં વસતા લોકોનેય એ પસંદ નથી અને અનાગરિકતા તરફ દિવસે દિવસે વધુ ધ્યાન ખેંચાય છે તે હકીકત છે. છતાં એ પણ એટલી જ હકીકત છે કે એમાં છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં સંતોષકારક સુધારો થયો છે તેમ ન કહી શકાય. ગાડીમાં ચડવા–ઊતરવા માટે જે ધક્કાધક્કી થાય છે તે જોઈ ને કોઈ પણ પરદેશી પહેલી નજરે હેબતાઈ જાય. એવી જ રીતે બસના સ્ટેન્ડ ઉપર પણ લાઈનસર ચડવાની મનોવૃત્તિ બનાવવાને બદલે તે તોડીને ધક્કાથી ચડવાની પ્રવૃત્તિ જોવા મળે છે.

તા. ૨૦મી મેના રોજ હું સવારની પહેલી બસમાં આગલોડ (વિજાપુર)થી હિંમતનગર આવવા નીકળ્યો હતો. બે ગામ પસાર થતાં બસ એવી ભરાઈ ગઈ હતી કે ઈલોલ આવતાં અંદર મુસાફર લેવાની જગા ન હતી. રોજના આવા અનુભવથી ત્રાસેલા કેટલાક મુસાફરો

કોઈને થશે કે કેવળ ગરીબાઈ અને હાડમારી જ આપણી આ ગંદકી માટે કારણભૂત છે અને આપણા સંસ્કારની ખામી એને માટે જવાબદાર નથી શું? જે વસ્તુ વગર પૈસે પ્રાપ્ત કરી શકાય, તે પણ જો પ્રજા શીખતી ન હોય તો એમાં ગરીબાઈ ક્યાં આડે આવે છે? સંસ્કારની ખામી એ હકીકતનો સ્વીકાર કરવામાં વાંધો નથી, પરંતુ એ બહારથી દેખાય છે તેવું મોટું કારણ નથી. ગૌણ છે. પ્રધાન નથી જ. છે જીવનકલહનો સંઘર્ષ.

આજે આપણી પ્રજા શહેરોમાં ભલે વસતી હોય પણ એના સંસ્કાર ગ્રામજીવનના છે. આપણાં શહેરોમાં જે વસ્તી થઈ છે તે મૂળ ગામડાંમાંથી આવેલી છે અને આવ્યે જાય છે. ગામડામાં કચરો પડવાની સ્થિતિ ઓછી હતી. ખેતીના પ્રાક અંગે જે કચરો ખેડૂતના આંગણે–ફળિયામાં પડે છે તેથી ચોખ્ખાઈ રહેતી નથી તે સાચું, પરંતુ તે બધો કચરો આરોગ્યને નુકસાન કરે તેવું હોતું નથી. વળી ત્યાં કચરાપેટીઓની વ્યવસ્થા ન હતી અને બહાર આંગણે જ કચરો નંખાતો હતો, તે જ રીત ત્યાંથી આવનાર લોકોએ શહેરમાં અપનાવી. ગામડામાં કચરાનું પ્રમાણ ઓછું અને જગાની મોકળાશ વધારે તેથી ઊલટું શહેરમાં ગીચ વસ્તીને લીધે કચરો ઢગલામાં પરિણમે અને સડીને આરોગ્યને નુકશાન કરે છતાં ગામડાંની આ ટેવ સુધારવા તરફ ઉપેક્ષા જ રહ્યા કરી છે. વળી આપણાં શહેરો પણ વ્યવસ્થિત વધ્યાં નથી અને ગામડામાંથી ભરતી થયા કરે છે તે પણ નાગરિકતાના ખ્યાલ વિનાની હોય છે.

ગામડાગામમાં ગરીબાઈ હોવા છતાં જીવનનો સંઘર્ષ શહેર જેવો ઉગ્ર નથી હોતો અને સંતોષની માત્રા વધુ હોય છે. એવા જીવનમાં માત્ર રામજી મંદિરમાં ભજન એમે અને મોડી રાત સુધી એના લલકાર ચોમેર સંભળાઈ સૂનેલાને ઊંઘવા ન દે, છતાં કોઈને એમ ન લાગે કે રાગડા તાણીને શાંતિમાં ખલેલ પહોંચાડે છે. શ્રદ્ધાળુ તો સંતોષ પણ લે કે આપણાથી પ્રભુનું ભજન થતું નથી, પણ એ અવાજ કાને પડશે તો ય પાવન થઈશું. એવી જ રીતે પોતાને ઘરઆંગણે ભજન બેસાડીને પણ ફળિયાવાળાંની ઊંઘ મોડા સુધી ઉડાડી દેવામાં અનાગરિકતા માનવામાં આવતી નથી અને વહેલા ઊઠી મોટે રાગે પ્રભાતિયાં ગાવામાંય સંકોચ રખાતો નથી. પરંતુ આ જ વસ્તુ શહેરના જીવનમાં બંધબેસતી ન ગણાય તેમ એ વાતાવરણમાંથી આવેલા લોકોને સમજાતી નથી! પરિણામે, ભજન તો કોઈ દિવસ દખલ કરે પણ મોટા રાગે વાગતા રેડિયો અને લગ્ન પ્રસંગે ચોમેર શોર મચાવી મૂકતી રેકર્ડ પાડોશીઓને ત્રાસ ઉપજાવે છે તેની અરેરાટી કોઈને થતી નથી!

આ નાગરિક સંસ્કાર શહેરમાં વસતી પ્રજાનાં બાળકોમાં વધુ આવશે તેમ માનવું રહ્યું. અને તે કેળવાય તેવા અનુકૂળ સંજોગો પણ સમાજે એમને આપવા પડશે. પેલો યુવક જેમ અમેરિકા પાછો ચાલ્યો જાય છે તેમ આપણે સૌ ઇચ્છીએ તો પણ હિજરત કરી શકીએ તેમ નથી. પરંતુ એ યુવકની માફક આપણે અહીં જે આર્થિક રીતે સુખી છે અને સ.રી રીતે જીવન જીવે છે, તેમને પણ અહીંની અશિષ્ટ રીતભાત અને ગંદકી કઠે છે. એ વસ્તુ કઠે તેનો વાંધો નથી, પરંતુ એ માટે જે જવાબદાર છે તે પ્રજા તરફ સૂગ જન્મે, અને તેમના તરફ હલકાપણાનો ભાવ પેદા થાય તે સારું ચિહ્ન નથી. એ વર્ગે સમજવું જોઈએ કે કોઈ પણ માણસને ગાડીમાં ધક્કાધક્કી કરીને ચડવાનું શું પસંદ હશે? જો એને ખાત્રી હોય કે એ ધીરજ રાખશે તો પણ જગા મળવાની છે, તો એ નિરાંતે ચડશે. એવી ધીરજ જે સતત હાડમારી વેઠે છે તેની પાસે રાખવી શકય નથી. પરંતુ જે વર્ગ આજે સુખી છે અને પોતાના ક્ષેત્રે નિરાંત ભોગવે છે તેની એ ફરજ થઈ પડે છે કે નાગરિકતાભર્યું વર્તન કરી એ હાડમારી વેઠવાનું સ્વીકારી લઈ પોતાના વર્તન દ્વારા એ બીજાઓને નાગરિકતાનું શિક્ષણ આપે.

હમણાં હમણાં આપણી અનાગરિકતા અંગે અસંતોષ

વ્યક્ત કરવાનું વધતું જાય છે. પેલા યુવકની માફક આપણે પરદેશ ચાલ્યા જતા ન હોઈએ તો પણ આપણે દેશના એ વર્ગના લોક કરતાં જુદા છીએ— સારા છીએ એવી ગુરુગ્રંથિ સેવતા થઈ ગયા છીએ. પરંતુ એ ગ્રંથિથી દેશને, પોતાને, કે બીજી પ્રજાને કંઈ ફાયદો થવાનો નથી. જે પ્રજા એમાં સપડે છે, તે કેવળ સંસ્કારનો દોષ કાઢ્યે સુધરવાની નથી. એના મૂળમાં પડેલી તંગી દૂર કરવા દેશ જે પ્રયત્ન કરતો હોય તેમાં સહકાર આપવો અને નવું જે ઉત્પાદન વધે તે વસ્તીનો વધારો હડપ કરી ગરીબાઈની ગરીબાઈ વરસામાં ન રાખે, માટે તે રોકવા પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. આપણા દેશની ગંદકી અને ગંદી રીતભાત તરફ જેમને સૂગ છે તેમણે આ પાયાની વસ્તુને લક્ષમાં રાખી તે ફેડવા પ્રયત્ન કરવો રહ્યો.

છેલ્લાં પંદર વર્ષથી એ ક્ષેત્રે પ્રયત્ન કરવા છતાં સંતોષકારક પરિણામ નથી આવ્યું તેથી માનવસુલભ નબળાઈને વશ થઈ નિરાશ થવાનું સહેલું કામ છે. પરંતુ એથી જે સ્થિતિ છે તે ઓછી સુધરવાની હતી? પરિણામે દેશના સમજુ માણસોએ નિરાશાના સૂર કાઢીને જ બેસી ન રહેતાં—એમ કહીને પ્રજાને હિંમત આપવી જોઈએ કે ભલે આપણે આજ સુધી પૂરતા સફળ ન થયા, પરંતુ જો સફળ થવાના હોઈશું તો હથિયારો હેઠાં મૂકવાથી નહિ, પણ સતત ગરીબી સામેનું યુદ્ધ લડવાથી જ થઈ શકીશું.

★

આજે તો આપણે ભૂલા પડતા જઈએ છીએ. એવા ભૂલા પડીએ છીએ કે પાછા જ નહીં ફરાય. મધ્યમ વર્ગનાં માબાપો બૂમો પાડે છે કે છોકરાંઓ મોંઘાં પડે છે. તો તેનો ઉપચાર સોંઘા થવો જોઈએ. પરમેશ્વરે શરીર અત્યંત સોંઘું આપ્યું છે, પણ આપણે તેને ભણતર આપીને મોંઘું બનાવ્યું છે. પણ શરીરને સોંઘું બનાવવું એ જ કળા નહીં પરંતુ તે લાંબુ પણ બનાવવું જોઈએ. લાંબુ પહોંચે અને ખપમાં આવે એવું બનાવવું જોઈએ.
વિજ્ઞાન ભણેલો છોકરો ગામડાંમાં જઈ બાવળના ઝાડ નીચે ઘર કરશે. તેને સૂઝ જ નહીં પડે. માટે શરીરને સોંઘું, ખપ આવે તેવું બનાવવું જોઈએ. તેની સાથે તે રૂપાળું પણ બનાવવું જોઈએ. હસતું મોઢું, પ્રેમથી ઊભરાતું હૃદય, દેખતાંની સાથે દુઃખ જતું રહે એવું રૂપાળું શરીર હોવું જોઈએ. જોવાની દૃષ્ટિ, સાંભળવાની કળા, એકેએક ઇન્દ્રિયની ક્રિયાની કેળવણી એવી હોવી જોઈએ કે જેનાથી શરીર રૂપાળું દેખાય.
એક મોટો સરકાર છે. તેનો પત્ર આવ્યો કે તે ભૂખે મરે છે. એને કળા કહેવાય? જીવવું એ જુદી રીત, કળા એ બીજી રીત. કળા આત્માના આનંદ માટે હોય છે, પેટને માટે નહીં. કળા એટલે મનોરંજન, આત્માની શાંતિ—રોટલો નહીં. તો શું કરવું? આજે તો કેળવણીનો અભાવ થયો છે. ભણતરમાં પૈસો બહુ ખર્ચાય છે. ભણ ધાતુ છે, તેનો અર્થ સમજ્યા વિના બોલવું તે. જે બોલીએ પણ સમજીએ નહીં તે ભણવું. કેળવણીનો અર્થ જુદો છે.
આ છોકરાંઓને જોઈને મને થાય છે, અરેરે! મારી ભૂલ થઈ જાય છે.

—રવિશંકર મહારાજ

*

અમેરિકામાં એક નવી જાતનો કાગળ બનાવવામાં આવ્યો છે. તે વળ ચડાવેલો અને ગૂંથેલો કાગળ છે. તેને ઉકાળી શકાય છે, ધોઈ શકાય છે, ડ્રાયક્લીનિંગ કરી શકાય છે અને ફરી ફરીને ત્રીસ વખત વાપરી શકાય છે. એક જ યાંત્રિક કામગીરીથી તે બનાવવામાં આવ્યો છે. એ કામગીરીમાં કાગળના તાર બની જાય છે અને તે એટલા પાતળા હોય છે કે તેને વળ ચડાવીને અનેક જાતની બનાવટો તૈયાર કરી શકાય.
આ કાગળ ઉપર રાખ લગાડેલી હોય છે એટલે તે ટકાઉ બને છે. તે ભીનો થાય તો પણ મજબૂત રહે છે. તે કોથળા બનાવવામાં, વિમાની છત્રીમાં, દિવાલ પરનો સુશોભિત કાગળ બનાવવામાં અને હેટ તથા રાચરચીલાં બનાવવામાં વાપરી શકાશે એમ માનવામાં આવે છે.

તો માસિકમાં વાંચેલી. એટલે મેં પૂછ્યું ;

' આ લેખકનો પહેલો જ વાર્તા-સંગ્રહ બહાર પડ્યો લાગે છે ? '

' હજુ બહાર પડ્યો નથી, ભાઈબીજને દિવસે પ્રગટ થવાનો છે. '

' તો તમે ક્યાંથી લઈ આવ્યા ? ' મને ' આપ ' જરા વધુ પડતું ભારેખમ લાગ્યું એટલે મેં 'તમે 'થી નવાજવું શરૂ કર્યું.

' માફ કરજો આપને આત્મશ્લાઘા લાગે તો, પણ એ ચોપડીનો લેખક હું જાતે જ છું અને એક નકલ બંધાવીને પ્રકાશક પાસેથી હું જોવા માટે જ લાવ્યો છું કે કોઈ એવી છાપભૂલો તો નથી રહી ગઈ ને ! '

' ઓ...હો, ત્યારે તમે જ નીલમ ચૌહાણ છો ? '

મેં હાથ જોડવાનો વિવેક કર્યો એટલે સામા તેણે હાથ જોડીને મારું નામ પૂછ્યું.

જરાય માન માગ્યા વિના મેં પ્રીતિ પંડ્યા તરીકે મારી જાતને ઓળખાવી. એટલે તરત એનો પ્રશ્ન આવ્યો :

' કાંઈ લખો છો ? '

' ના જી, વાંચું છું ઘણું. અને તેમાંય નીલમ ચૌહાણની વાર્તાઓ તો અચૂક વાંચું છું. '

ખૂબ ચીપી ચીપીને અને દાબી રાખેલા હાસ્ય અને લહેકા સાથેના મારા આ જવાબથી એની છાતી ઊછળી અને મોં ઉપર મેં આનંદ દીઠો. અને એ સાથે મેં મારો પૂરો પરિચય પણ ટૂંકમાં આપી દીધો.

' ત્યારે તો બી. એ. માં તમારે સાહિત્ય સાથે ઠીક ઠીક નિસબત રાખવી પડી હશે. ' મેં મારો વિષય જણાવ્યો એટલે ' આપ 'માંથી ' તમે ' જેટલી હું તેની નિકટ આવી ગણાઈ હોઉં એમ મને લાગ્યું. એટલે હું પણ બાંકડાને બીજે છેડે બેઠી હતી ત્યાંથી ખસીને નીલમની નજીક આવીને બેઠી. નીલમ પણ બાંકડાને ખૂણે બેઠો હતો ત્યાંથી ખસીને વિવેક ખાતર પણ મારી તરફ ખસ્યો.

તે દિવસે તો અમે ઠીક ઠીક વાતો કરી. ગુજરાતી સાહિત્યની સાથે સાથે અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર પણ અમે ઠીક ઠીક વાતો કરી શક્યા. નીલમ એકલો લેખક જ નહોતો, અભ્યાસી પણ હતો. એની વાર્તાઓ કરતાંય એના વિવેચન-લેખો મેં ખૂબ રસપૂર્વક અત્યાર સુધી વાંચેલા એટલે એની સાથેની મુલાકાતમાં મને જરાય અજાણ્યું ન લાગ્યું. જાણે બે સમકક્ષોની જોડી મળી ગઈ.

આમ તે દિવસથી મેં મારા જીવનમાં પહેલી જ વાર અજાણતાં કે જાણતાં એક પુરુષને સ્થાન આપ્યું. અને અમારી મુલાકાતો જેમ જેમ વધવા લાગી, ખૂબ લંબાતી ગઈ તેમ તેમ એ સ્થાન એટલી હદ સુધી મહત્ત્વનું બની ગયું કે હું નીલમ વિના, જાણે રહી શકવા જ અસમર્થ-બની બેઠી.

અને મારા આ આંતરમાનસનો પડઘો બહારની દુનિયામાંય પડ્યા વિના ન રહ્યો. હાથ ઉપર રંગબેરંગી બંગડીઓ, સાડીઓમાં પણ રંગરંગની વિવિધતા, ચંપલમાંથી પણ અલોપ થઈ ગયેલું એકધારાપણું, ચાંદલા અને બુટ્ટીઓ પણ નવી નોખી ભાત સાથે બધાની નજરે જલદી ચડી ગયાં અને હું તો સાવ નીલમમય જ બની ગઈ હતી. કોઈ મારી મશ્કરી કરતું કે મારી બનાવટ કરતું હોય તો ય મને ન સમજાતું અને જવાબમાં હું ફટ દઈને કહી દેતી કે ' નીલમને ગમે છે ને એટલે આ ચંપલ ખરીદ્યાં, નીલમને આ બુટ્ટી તો ખૂબ જ ગમે છે, નીલમ સાથે ફરવા જતી વખતે તે હમેશાં આ જ સાડીનો આગ્રહ રાખે છે, નીલમને બે ચોટલા જ ગમે છે, નીલમને ઊલટો પાલવ ગમે છે ને એટલે હવે મને આગળ પાલવ રાખવાનું મન જ થતું નથી. '

મને અત્યારેય નથી સમજાતું કે એ વખતે હું આટલી બધી હરખપદુડી શી રીતે બની શકેલી. વાતવાતમાં હું નીલમ સિવાય બીજું કશું ઉચ્ચારી શકતી નહોતી. અને હતુંય એવું જ. નીલમ પાછળ હું જેટલી ઘેલી હતી એટલો જ નીલમ મારા માટે મરી પડતો. મારા

માટે રોજ ને રોજ કાંઈક ને કાંઈક એ લાવ્યા વિના રહે જ નહિ. અને કોણ જાણે મેં કયારેય એમ નહોતું કહ્યું કે મને મનમાંય કયારેય એવું નહોતું થયું કે આ મને નથી ગમતું ! એના મોંમાંથી 'પ્રીતિ' શબ્દ નીકળે એ જ મારા માટે મોટી બક્ષિસ હતી. અને અમે મળીએ ત્યારે એ જેટલી વાર પ્રીતિ બોલતો એટલી જ વાર હું પણ નીમલ બોલતી. જાણે પ્રીતિ અને નીલમ એ બે નામ જુદાં હોઈ જ ન શકે.

અને એક દિવસ અમારા આ સંબંધે જાહેરાત કરી દીધી. નીલમ ચૌહાણ નામના જાણીતા સાહિત્યકાર પ્રીતિ પંડ્યા નામની શિક્ષિકા સાથે લગ્ન કરવાના છે એ વાત જ્યાં ને ત્યાં ચર્ચાતી થઈ ગઈ. હું તો એ જાહેરાત સાંભળીને ખુશખુશાલ થઈ ગઈ પણ મારી અબુધતાએ મને એ જરાય યાદ ન દેવડાવ્યું કે આ લગ્ન મારાં વડીલો શી રીતે મંજૂર કરી શકશે ? દસ વરસ પહેલાં જ્ઞાતિનાં બંધનો આજ કરતાં ઘણાં વધુ મજબૂત હતાં. આજે જ્ઞાતિને મિટાવવાના દેશ-વ્યાપી સરકારી પ્રયત્નો પણ જરાય કામિયાબ નથી નીવડતા તો એ વખતે—દસ વરસ પહેલાં આની કેવી અસર થઈ હશે એનો ખ્યાલ તો આજેય મને આવતો નથી.

પણ જ્યારે બા–બાપુના કાન પર આ વાત આવી ત્યારે મને ખરેખર હિંમત જ લઈ નાખી. મારી સ્વતંત્રતા, મારી મોટાઈ, મારી પ્રુખ્તતા બધું જાણે એમની આગળ છીનવાઈ ગયું. અચાનક મારે બા–બાપુ સાથે વતનમાં પણ એક રાત્રે ગાડીમાં બેસીને જતું રહેવું પડ્યું.

નીલમ ચૌહાણ સાથે મારે કોઈ સંબંધ નથી, એવું મેં હડહડતું જૂઠાણું, મારા લગ્નને આગલે દિવસે મને જોવા આવેલ મારા પતિ પાસે જાહેર કર્યું ત્યારે હું ત્યાં ને ત્યાં ખોવાઈ ગયેલી. પણ મારા પતિ સુધારક વિચારના હતા. ઉદારતાના જાણે સાચા ઉપાસક હતા. અને તેમાંય મારા મોટા ભાઈ અજય –ગજયની ચાલાકી વાપરીને નીલમ પાસેથી એક લખાણ પણ મેળવી શકેલા. એ લખાણ મને બતાવવામાં આવ્યું. હું તો છક જ થઈ ગઈ. પણ એમાં નીલમને જરાય ગુનેગાર હું શી રીતે ગણી શકું ?

નીલમે લખી આપ્યું હતું કે 'પ્રીતિનો મારી સાથેનો સંબંધ તદ્દન નિર્દોષ અને પવિત્ર હતો. પ્રીતિને હું બહેન ગણતો હતો.'

નીલમના અક્ષર હું ન ઓળખું તો બીજું કોણ ઓળખે ? મારા ભાઈની આ કુનેહ ઉપર આજેય હું ફીદા એટલા માટે થાઉં છું કે મારાં બા–બાપુ ઝેર ઘોળવામાંથી બચી ગયાં ! નીલમ ચૌહાણ સાથેનાં મારા લગ્નથી એમને ઝેર ઘોળવું પડત એટલી ભયંકર ધમકી મને મળેલી ત્યારે હું નીલમને છોડીને તેમની સાથે વતનમાં ગયેલી. અને જરાય આનાકાની વિના, તેમને ઉગારી લેવાના ભારે ઉપકાર તળે મારાં બા–બાપુને રાખવાનો દેખાવ કરનાર સાથે હું બીજે જ દિવસે ચૂપચાપ પરણી ગયેલી.

લગ્ન પછી મેં નોકરી છોડી દીધી છે. ઘર અને વરમાંથી ઊંચી જ નથી આવતી. નીલમ સ્વમાની છે, એ તો એને થયેલો અન્યાય ગટગટાવી ગયો છે, રસ્તામાં ઘણીવાર તેને હું જોઉં છું તો ય મને શરમીંદી બનાવવા તે ઇચ્છતો નથી. મારે તો એની પાસે કયે મોંએ જવું ? એ સામો મળે છે ત્યારેય મારો અપરાધ મને કોરી ખાય છે ને હું નીચું જોઈ જાઉં છું.

દસ વરસ પછીય નીલમ મારી આંખ સામેથી ખસી શકતો નથી. રોજ ને રોજ હું અફસોસની આગમાં સળગ્યા કરું છું. મારા પતિ તરફથી મને કોઈ જાતનો અસંતોષ નથી. અને છતાંય મારું જીવન જાણે નીલમ વિના આધું–અધૂરું જ લાગ્યા કરે છે. મારું દિલ સતત શૂન્ય બની ગયું છે.

પેન ખરીદતી વખતે હું દુકાન પાસે ઊભી હતી. મારી પાસેથી નીલમ પસાર થઈ ગયો ત્યારેય મારા હૃદયમાં ભયાનક ઉલ્કાપાત મચી ગયેલો. આવા અનુભવ તો હું અનેકવાર કરી ચૂકી છું. નીલમનાં પુસ્તકો વાંચું

હું અને એના શબ્દે શબ્દે મને મારી જાત ઉપર ઘૃણાનો નફરતો વરસાવવાનું મન થઈ આવે છે. માતા-પિતાને ખુશ રાખવાની લાચારીને કારણે મારા સમગ્ર જીવનને આમ રહેંસાયે જ જવાનું !

મારી પાસે મારા જ હાથમાં રહેલા એ માસિકમાંની નીલમની છબીને મેં એકાએક છાતી સરસી ચાંપી દીધી. નીલમ અને મારી વચ્ચે કોઈ જાતનો અંતરપટ નથી એની પ્રતીતિનો મેં કાલ્પનિક અનુભવ કર્યો. અને એ મારી તંદ્રાવસ્થામાં જ મેં નીલમના આશ્લેષમાં જકડાઈ જવાનું કાલ્પનિક સુખ પણ અનુભવ્યું.

એના હોઠ સાથે મારા તરસ્યા હોઠ એવા તો સજ્જડ રીતે ચોંટી ગયેલા મેં અનુભવ્યા અને હું એટલી બધી નીલમમય બની ગઈ કે બારણા પર પડતા ધીમા ટકોરા પણ હું સાંભળી શકી નહિ. ઊલટું બારણું જોરથી ખખડાવવાના અવાજનો મારા કાનને ભાસ થયો. મારું એ દિવાસ્વપ્ન જાણે ફૂટી જ ગયું. હાંફળી ફાંફળી હું ઊભી થઈ ગઈ, અને બારણા પરના અવાજને લીધે મારા વેરવિખેર થઈ ગયેલા સ્વપ્નને મેં શોધવા પણ એક ઘડીભર પ્રયત્ન કરી જોયો. પણ પથારીમાં કે આખા રૂમમાં ક્યાંય નીલમ તો શું પણ નીલમનું ભૂત કે નીલમનો પડછાયો નહોતો.

ભગ્ન હૃદયે હું ગુસ્સો ઠાલવવા બારણા તરફ લગભગ ધસી જ ગઈ. મારા આ સુંદર સ્વપ્નનો ભંગ કરવા અત્યારે વળી કોણ ટપકી પડ્યું? અને મારી નજર બારણા ઉપર દિવાલે ટાંગેલા ઘડિયાળ તરફ ગઈ. આંખ હજુ ઘડિયાળના કાંટાને નિહાળે તે પહેલાં તો કાનને ચમકાવતા ધડાધડ ડંકા પડવા લાગ્યા. છના ડંકા પડ્યા. અને બારણું ઠોકનાર પરનો મારો ગુસ્સો ઊતરી ગયો. છ વાગે તો બારણે બીજું કોણ ટકોરા મારે? મેં સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કરીને બારણું ખોલ્યું અને મારા પતિનું હસતે મુખે સ્વાગત કર્યું. આજે અમારે બહાર જમવા જવાનું હતું એટલે રસોઈની જરાપણ ચિંતા નહોતી.

બેડરૂમમાં પલંગ ઉપર પડેલું માસિકનું પેલી વાર્તાવાળું પાનું સાવ ચોળાયેલું મેં જોયું અને તરત લઈને એક બાજુ પર મૂકી દીધું. મારી એ ક્રિયા તરફ મારા પતિનું ધ્યાન ગયું પણ નહિ. ઝટપટ તૈયાર થવા માટે હું હાથ-મોં ધોવાનું બહાનું કાઢીને તેમની પાસેથી ચાલી ગઈ. બાથરૂમમાં પેઠી ને સામે મારા મોંની ચાડી ખાતો અરીસો દેખાયો. ત્યાંય મારા પ્રતિબિંબને બદલે મને નીલમ જ દેખાયો.

પૂરા ચાર કલાકનો એનો સાથ મેં મેળવ્યો હતો એ યાદે મારું મોં લાલચૂમ બની ગયું. અને ઘડીમાં નીલમ તો ઘડીમાં મારી જાતને અરીસામાં નિહાળીને હું ગાંડી તો નહિ બની જાઉં ને?—એવો પ્રશ્ન મારી જાતને હજુ પૂછું ન પૂછું ત્યાં, તો બહાર મોટરનું હોર્ન સંભળાયું. મારા પતિએ મને બૂમ પાડી કે આપણને લેવા માટે મોટર આવી ગઈ છે, જલદી તૈયાર થઈ જા.

હું તૈયાર થવા માટે ઉતાવળ કરવા લાગી. આજે સાંજ સુધીમાંય મેં નીલમને જ નજર સામે રાખ્યો હતો. અને દસ વરસ પહેલાં હું જે ઠસ્સો રાખતી એ જ આજે અજાણતાં થઈ ગયો. મારા પતિએ મારા આ ઠસ્સા માટે ખુશી પણ વ્યક્ત કરી. પણ હું તો જાણે મારા નીલમ સાથે જ જતી હોઉં એવું મારા અંતરને મનાવી રહી હતી.

અમારે જમવા માટે એક 'પાર્ટી'માં જવાનું હતું. અમે પહોંચ્યાં ત્યારે મોટા ભાગનાં આમંત્રિતો આવી ગયાં હતાં. પાર્ટી આમ તો પ્રીતિ-ભોજન જેવા સમારંભની જ હતી. લાંબા ડાઈનીંગ-ટેબલ ઉપર બધાં બેસી પણ ગયાં હતાં. ગણીગાંઠી ખુરસીઓ જ ખાલી હતી મુખ્ય મહેમાનની ખુરસી ખાલી હતી એટલે અમને નિરાંત વળી. પણ અમારે મુખ્ય મહેમાન પાસેની જ ખાલી રહેલી બેઠક પર બેસવાનું આવ્યું.

અમે જેવાં બેસીએ છીએ ત્યાં જ બધાંનું ધ્યાન પ્રવેશદ્વાર તરફ દોરાયું. આવનાર વ્યક્તિ સાથે જે

પ્રતિભાશાળી સ્ત્રી હતી તેણે મારું ધ્યાન વધુ ખેંચ્યું. અને તેની જ સાથે મુખ્ય મહેમાન તરફ પણ મારી આંખો મંડાઈ.

મારું મન નાચી ઊઠ્યું.

મુખ્ય મહેમાન તરીકે નીલમ જ હતો! જિંદગીભરનું જોમ ભેગું કરીને મનને મજબૂત બનાવ્યું. મારી જ પાસે બેસવા જેવો નીલમ એની ખુરસી પર સ્થાન લે છે ત્યાં જ મેં તેની સામે હાથ લંબાવ્યો. જરાય ખમચાયા વિના ઉમળકાપૂર્વક અમે બન્નેએ હસ્તધૂનન કર્યું. મારા પતિ સાથે તેની ઓળખાણ કરાવી. નીલમે પણ પોતાની સાથેની સ્ત્રી સાથે પોતાની પત્ની તરીકેની ઓળખાણ કરાવી.

નીલમે ગઈ કાલે જ લગ્ન કર્યાં હતાં. દસ વરસથી હું લગ્નજીવન માણતી હતી ત્યારે એ તો દસ વરસ સુધી મારા વિરહમાં ઝૂર્યો. અંતે તેણે મેળવેલી પ્રતિભાશાળી પત્ની બદલ મારા મનમાં ઈર્ષ્યાને બદલે આનંદ થયો.

નીલમને ખુશ કરવાની મારી સમજાવટ સફળ થઈ એનો મને જેટલો હર્ષ હતો તેના કરતાંય વધુ હર્ષ નીલમને આવી સરસ પત્ની મળી તેનો મને હતો. મિત્રોએ નીલમના લગ્નના માનમાં આપેલી આ પાર્ટીમાં અમે તો સાવ અજાણ્યે રીતે જ નિમંત્રાઈ આવેલાં એટલે આ ભોજન સમારંભ વિષે ત્યાં ગયા પછી જ બધું જણાયું.

દસમે વરસે ઊગેલો આજનો સપરમો દિવસ જાણે મારા હૈયાને હૂંફ આપી ગયો.

✱

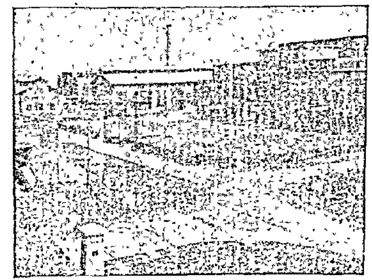

ભારત સરકાર તરફથી ચાલતા પીંપરી ખાતે આવેલા હિંદુસ્તાન એન્ટીબાયોટિક લિમિટેડ ૧૯૫૬ના જુલાઈથી વરસનું ૪૦ કરોડ મેગાયુનિટના હિસાબે પેનીસીલીનનું ઉત્પાદન શરૂ કરેલ છે. દેશની જરૂરિયાતનો ૨/૩ ભાગ આ કારખાનું પૂરો પાડે છે. યુનીસેફ, વિશ્વઆરોગ્ય સંઘ અને યુનાઈટેડ નેશન્સના ટેકનીશિયનોની મદદથી ચાલતું આ કારખાનું છે. બાજુના ચિત્રમાં પીંપરી ખાતે પદ્ધતિસર બંધાયેલ કારખાનું દેખાય છે.

*

માન્ચેસ્ટરની ગૂરસન પ્રોડક્ટસ લિ. નામની પેઢીએ દાદરા પણ ચઢી ઊતરી શકે તેવું ઉપયોગી ભારવાહી મોટરવાહન તૈયાર કર્યું છે. આ સગવડભર્યા વાહનને લીધે તિજોરીઓ, રેફ્રિજરેટરો, ફાઈલિંગ કેબિનેટો વગેરે સહીસલામત રીતે ચડાવી ઉતારી શકાય છે અને મજૂરોની મહેનત બચી જાય છે.

આ વાહનનાં પૈડાં લડાઈના મેદાનમાં વપરાતાં ટેંકની જેમ રબરના પટ્ટા પર ચાલતાં હોવાથી તેને પગથીઆં બીલકુલ નડતાં નથી અને ૧૦ હંડ્રેડ વેટ જેટલો બોજો પણ જોતજોતામાં દાદર પર ચડાવી કે ઉતારી આપે છે.

ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી

વા. મો. શાહનો એક પત્ર

મહાન ચિંતક અને ફિલસૂફ સ્વ. વાડીલાલ મો. શાહનું સાહિત્ય એટલું તો ચિરંજીવ છે કે તેના સંપાદક શ્રી હેમાણી એક મહાન સાહિત્ય સેવા બજાવી રહ્યા છે. આ પત્ર અને તેની મહત્ત્વની પાદટીપો શ્રી હેમાણીની ચીવટાઈ દાખવે છે...

ઘાટકોપર, તા. ૭-૪-૬૦

ભાઈશ્રી હેમાણી,

૨૨ મી માર્ચનો પત્ર મળ્યો હતો. તે પહેલાનો પણ મળ્યો હતો. ચોતરફના જે સંજોગો વચ્ચે છું તે એવા છે કે પત્રવ્યવહાર તથા મુલાકાતો ભાગ્યે જ બની શકે છે. 'જૈનદીક્ષા': 'રિવ્યુનાં કટિંગો' વાંચ્યાં?[1] પરીક્ષકો બિચારા જાણતા નથી કે બીજાની પરીક્ષા કરવા જતાં તે જ ક્રિયા દ્વારા તેમની પરીક્ષા થઈ જાય છે. અને પરીક્ષકોનોય શો દોષ? નીચેથી ઊંચે જોવું હમેશ એવું જ હોય. એમની સાથે વિવાદમાં ઊતરવું વ્યર્થ છે. ખરી વાત તો એ છે કે ગુજરાતી ભાષાનો વાચકવર્ગ જ નહિવત છે. અને તેથી અનુભવી પુરુષો પત્રકાર કે સાહિત્યકાર થવા બહાર પડી શકતા નથી. 'રિવ્યુ' ગમે તેટલું તારીફભર્યું હોય તો પણ આદરો થવાની આશા તો ભાગ્યે જ રાખી શકાય. બહુ તો ૨૫-૫૦ પ્રતો ખપે. 'મુંબઈ સમાચારે' ઘણાએ સુંદર શબ્દોમાં અભિપ્રાય છાપ્યો હતો, પરિણામ વગર જ! 'પ્રસ્થાન' અને 'કૌમુદી'ને રિવ્યુ માટે નકલ મોકલવા શકરાભાઈને આજે કહ્યું છે, તે આજે જ મોકલશે. તમને ઉચિત લાગે તો તેઓ પર મનનપૂર્વક પુસ્તક વાંચવા અને વિસ્તારથી ગુણદોષ તપાસવા ઈસારો ભલે કરજો.[2]

નવું પત્ર કાઢવા, કોઈ પેપરમાં લેખ લખવા કે પુસ્તક લખવા—કશા માટે અત્યારે તો મન થતું જ નથી અને લખાણ લખવા પૂરતી ચિત્તશાન્તિ, ગુજરાત માટે રળવાની ચિંતાથી મુક્તિ ઇત્યાદિ જે સાધનો મારી પાસે સહજ સહજ હતાં તેનો હમણાં અભાવ છે. એ બાબતનીય ચિંતા કરવી વ્યર્થ છે. મનુષ્ય માત્ર સમષ્ટિનું ઓજાર છે: અમુક કામ કરવા માટે જ એ ઓજાર હયાતીમાં આવે છે અને પછી ભાંગી જાય છે, ખોવાઈ જાય છે અગર વિસરાઈ જાય છે. સંભવ છે કે જેટલું અને જે કાર્ય બજાવવા માટે વાડીલાલ નામક એક હથિયાર યોજવામાં આવ્યું હશે

૧. જે 'રિવ્યુનાં કટિંગો'નો અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે સંબંધી થોડોક ખુલાસો કરી લેવાનો રહે છે. ગુજરાતી સાહિત્યનાં શાસ્ત્રીય વાઙ્મયમાં પહેલી હરોળમાં બેસાડી શકાય એવા થોડાંક પુસ્તકો માંહેનાં એક તરીકે તે પુસ્તકનો ઉલ્લેખ એ સમયે થયો હતો. ['જુઓ કૌમુદી': ૧૯૩૧, ઑક્ટોબર: પૃષ્ઠ ૨૨૩: 'રસનું એક શાસ્ત્રીય પુસ્તક'] એવાં એ શકવર્તી ગ્રંથનું સાચું મૂલ્યાંકન કરવામાં ગુજરાતી સમાલોચકો મોટે ભાગે નિષ્ફળ ગયા હતા એ વસ્તુ હજુ આજે પણ યથાવત ઊભી છે—તે એટલે સુધી કે અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભા દ્વારા કરાયેલી સને ૧૯૨૯ની વાર્ષિક સમાલોચનામાં એ જ સાલમાં પ્રગટેલાં એ પુસ્તકની નોંધ સરખી લેવાની વ્યવસ્થા સદ્‌ગત રામનારાયણ પાઠક પણ કરી શક્યા નહોતા; અને સને ૧૯૩૦માં પ્રગટેલા 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર'ના બીજા પુસ્તકમાં રજૂ કરાયેલી એ જ સાલમાં પ્રગટેલાં પુસ્તકોની યાદીમાં એ પુસ્તકનો ઉલ્લેખ થયો હતો ખરો, પરન્તુ એવા ઉપયોગી ગ્રન્થ સંબંધી એક શબ્દ સરખો લખવાના તેમાં પણ અખાડા કરવામાં આવ્યા હતા. અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય એટલા ખાતર એ પુસ્તકનાં જે થોડાંઘણાં આકર્ષક અવલોકનો પ્રગટ થવા પામ્યાં છે તેની યાદી પ્રગટ થયાના ક્રમ મુજબ અહીં નોંધી છે: [1] 'મુંબઈ સમાચાર' તા. ૨૫-૯-૧૯૨૯: 'જાણીતા જૈન ફિલસૂફ,ઓરો છે.' [2] 'બેધારી મોજ': તા. ૧-૧૨-૧૯૩૦ [3] 'પ્રજાબંધુ': તા. ૨૨-૧૨-૧૯૨૯ [4] 'સાહિત્ય': ૧૯૩૦, જાન્યુઆરી: પૃષ્ઠ ૫૯-૬૦ [5] 'ચેતન', ૧૯૩૦, માર્ચ: પૃષ્ઠ ૧૮૧-૧૮૨ [6] 'પ્રસ્થાન': ૧૯૮૮, પોષ [7] 'ગુજરાતી': તા. ૨૭-૧૨-૧૯૩૧.

૨. એમાંથી 'કૌમુદી'એ સમાલોચના પ્રગટાવી કે નહિ તે જાણવામાં આવ્યું નથી. પણ 'પ્રસ્થાને' સંવત ૧૯૮૮ના પોષ-અંકમાં માત્ર અગિયાર લીટીમાં સમાલોચનાની સમાપ્તિ કરી લીધી હતી.

તે અને તેટલું કાર્ય ખતમ થયું હશે. નહિ થયું હોય તો બીજા સંજોગો આવી જ મળશે. આ 'અનુભવ'—નહિ કે 'થિયરિ' (સિદ્ધાંત) મને હમણાં જ ઊગ્યો છે.......મનુષ્ય મોટો નથી, સમય મોટી ચીજ છે: એ સત્ય આવે જ પ્રસંગે સમજાય છે. એ જ અર્જુન, એ જ ગાંડિવ ધનુષ્ય છતાં એક કાળે એ બન્ને નિરુપયોગી—અશક્ત નીવડ્યાં! મારા પોતાના વિદ્યાર્થીઓ જેઓ મારી પાસે શીખી આબાદ થયા છે તેઓ પણ મોં બતાવવા દરકાર કરતા નથી, આમાં મને આશ્ચર્ય લાગતું નથી. દુનિયા આનું જ નામ! જીવનના ઊંડા ભેદ આ ભાન થયા વગર પામી શકાતા નથી.

તમારા પ્રશ્નો સાચવી રાખ્યા છે. જરા ચિત્ત સ્થિરતા થશે ત્યારે કાંઈક લખવા ધારું છું.

જેતપુરમાં રા. અમેચંદભાઈ, કાળિદાસ છે.[૩] તેઓ પૂરા સંત છે. કોઈ કોઈ વખતે મળતા રહેશો. મારા પ્રણામ કહેશો અને એમની સુખાકારીના ખબર મને લખજો.

મારા પત્રો કે એમાંની હકીકત તમારા સિવાય કોઈના હાથમાં જવા ન દેશો. દુનિયા એનો જુદો જ અર્થ કરે અને ખુલાસા કરવાની સ્થિતિમાં મુકાવું મને અસહ્ય લાગે છે.

તમે સહકુટુંબ આનંદમાં હશો. લિ૦

શુભેચ્છક

વાડીલાલના જયવીર

૩. વા. મો. શાહના એ જિગરજાન મિત્રની ઓળખ અહીં ન અપાય તો પ્રસ્તુત પત્રપ્રકાશન એળે ગયું ગણાય તેમ છે. એ મિત્ર કેટલાયે કાઠી રાજ્યોના પ્રાન્ત વકીલ તરીકે જેતલસર કેમ્પમાં રહેતા હતા. સને ૧૯૧૨ની આખરે પત્રકાર વા. મો. શાહે તન, મન ને ધનથી નીચોવાઈ જઈને 'જૈન સમાચાર'ને ચોગનિદ્રામાં પોઢાડી દેવું પડ્યું તે સમયે તેમના હૃદયને લાગેલી ભયંકર ચોટને હળવી કરવા નિમિત્તે તેમના એ દોસ્ત તેમને જેતલસર કેમ્પમાં તેમને ત્યાં આગ્રહપૂર્વક બોલાવી ગયા હતા અને ત્રણેક મહિના જેટલા લાંબા ગાળા સુધી ત્યાં હવાફેર તેમજ સ્થાનપલટાનો અનુભવ લેવરાવીને, એ વિચારકની શરીર સુખાકારી સુધરતાં તેમને મુંબઈ જઈને વૈશ્યનો પાઠ ભજવવા માટે વિદાય આપી હતી એ ખરેખર નોંધપાત્ર વસ્તુ છે.

✻

દર વરસે ભારતમાં નદીઓનાં પૂર જનમાલની ખુવારી કરે છે. પણ આ વખતે મહારાષ્ટ્રની રાણી ગણાતી નગરી પૂનાની શાંત મૂઠા નદીએ બંધ તોડીને સોનારત કરી છે તેથી અડધું પૂના તો છ ફૂટથીય વધુ પાણીમાં ડૂબી ગયું. લશ્કરી માણસોની સહાયે અનેક ડૂબતાં-મરતાં બચ્યાં. બાજુના ચિત્રમાં પૂનાના પૂર-ગ્રસ્ત લોકોમાં ચેપી રોગ ન ફેલાય એ માટે આરોગ્ય ખાતા તરફથી લેવાતી તકેદારી નજરે ચડે છે...

'સેવકરામ'

ગાંમડાંનું સાચ ચાલ્યું ગયું છે

• ધશ્રદ્ધા કે વહેમને પણ કંઈ પરિસીમા હશે?

આ હું તો એ જાણીને ભારે તાજજુબ થયો કે લોકો બૂમો મારે છે છતાયે તેમની અજ્ઞાનતા અને માન્યતા છોડવા તૈયાર નથી. એક બાજુ માનવી અંતરિક્ષથીયે પેલી પાર, છેક ચંદ્ર સુધી પહોંચવાના સફળ પ્રયત્નો કરી રહ્યો છે. વિજ્ઞાનના પ્રગતિશીલ યુગમાં દુનિયાનાં મૂલ્યો ઝડપી ગતિએ બદલાઈ રહ્યાં છે. છતાં ગામડાંનું રૂઢિગ્રસ્ત માનસ એનું એ છે. નીતિ એની એ છે. વહેમ અને અંધશ્રદ્ધા પણ એનાં એ છે. એ લોકો એની પકડમાં એવા આવી ગયા છે કે તેને છોડવા તૈયાર નથી.

એવું બન્યું છે કે એક ગામની વાવનું પાણી પીવાથી લોકોને વાળા નીકળે છે, એ ગામમાં એક જાન ગયેલી. જાનમાં ગયેલા લોકોના પીવામાં વાવનું પાણી આવ્યું. બેએક માસ પછી ત્યાં વાળા નીકળવા લાગ્યા. કોઈને પગમાં તો કોઈને હાથમાં વાળા નીકળવા લાગ્યા. લોકો બૂમો મારવા લાગ્યા. પગે ચલાય નહિ. વેદના સહેવાય નહિ. પાછી એની કોઈ દવા ન મળે. વાળો જીવતો ને જીવતો બહાર નીકળી આવતો જ. જો કાઢતાં બટકાઈ ગયો તોયે પરેશાનીનો પાર નહિ. લોકોની હાલાકીનો પાર નહોતો. છાપામાં એ સમાચાર આવ્યા. જિલ્લાના આરોગ્ય અધિકારી એ ગામમાં પહોંચી ગયા. પેલા ગામની વાવનું પાણી પીવાથી વાળા થાય છે એવી બાતમી મળી. એ ગામમાં જઈ તપાસ કરી તો ત્યાં પણ ઘણા લોકો પાટા બાંધીને ફરતા હતા. આરોગ્ય અધિકારીએ વાવના દરવાજે તાળું મરાવ્યું. વાવનું પાણી કોઈએ વાપરવું નહિ એવી નોટીસ મારી. સરપંચને બોલાવી તેની તાકીદ કરી.

પણ લોકો તો પાછા વાવનું પાણી વાપરવા લાગ્યા. તેમની એવી માન્યતા હતી કે આ તો પવિત્ર વાવ છે.

માણસમાંથી સાચ ચાલ્યું ગયું છે. ગમે તેવા સાચાબોલા માણસનોય કોઈ વિશ્વાસ નથી કરતું. એવા જમાનાની આ દુનિયાથી ગામડું પણ અલિપ્ત શી રીતે રહી શકે? આ ત્રણ પ્રસંગો એની સાબિતી છે...

માતાનું થાનક છે. વાવ બંધ થાય તો માતાજી કોપે. વર્ષોથી વાવનું પાણી ગામ વાપરતું આવે છે. ક્યાં કોઈને કંઈ થયું નથી. વાળા નીકળે છે એ તો માતાજીનો કોપ છે. ન વાપરીએ તો ગામ પર આફત આવે.

એવી અંધશ્રદ્ધાથી પણ લોકો પાણી વાપરવા લાગ્યા. તેમ ગામનો કૂવો દૂર હતો. ઉનાળામાં પાણી ઊંડું ઊતરી જતું હતું. પાણી ખેંચવાની ભારે અગવડ હતી. એથી પણ સ્ત્રીઓ વાવમાં જઈ પાણી ભરી આવતી હતી.

કેટલાક વાવના પાણીનો ઉપયોગ કેવળ ધોવામાં અને નહાવામાં કરતા હતા. તો કેટલાક પીવામાંયે કરતા હતા.

અગાઉ પાણી સારું હશે. ત્યારે કોઈને રોગ નહિ થયો હોય. પણ હવે જ્યારે પાણીમાં વાળા પડ્યા છે. એ વાળા શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે અને પીડા કરે છે. ગામમાં એવા કેસ બન્યા છે. લોકો હેરાનપરેશાન થાય છે. છતાંયે એ પાણી વાપરવાનો આગ્રહ રાખવો એયે કેવું બેહૂદું છે.

ગામ આ અંધશ્રદ્ધાની પકડમાંથી બહાર નીકળી શકતું નહોતું. આરોગ્ય અધિકારીની વાત પણ એ લોકો કાને ધરતા નહોતા. એટલે તેમણે મને જણાવ્યું કે હું તેમની સાથે જાઉં, ગામને સમજાવું તો સારું.

મેં ગામલોકોને એકઠાં કર્યાં. તેમને વાળાનો રોગ કેવી રીતે થાય છે, વાળા થયા હોય તે કેવા હેરાન થયા છે તેનીયે વાત કરી, બધા ડોકી હલાવી હા... હા કરતા હતા.

'સેવકરામ! તમારી બધીયે વાત સાચી છે. આ સાહેબે હુકમ કર્યો ત્યારથી વાવનું પાણી બંધ કરી દીધું છે.'

'મેં લોકોને જાતે પાણી ભરતાં જોયાં છે ને!' આરોગ્ય અધિકારી વચ્ચે બોલી ઊઠ્યા.

'એ તો એક જણનું ઘર ચણાય છે તે લઈ જતા હશે! બાકી 'હવે કોઈ વાપરતું નથી.' સરપંચે ખુલાસો કર્યો.

'જો કોઈ વાપરતું નથી તો તમે તાળું મારી તમારા હાથે જ સીલ કરો.' આરોગ્ય અધિકારીએ આ સૂચન કર્યું એટલે પાછો ગણગણાટ શરૂ થયો.

'સેવકરામ! એની શી જરૂર છે. ગામ કહે છે ને કે અમે પાણી નહિ વાપરીએ એટલે ખલાસ.

'ગામનાં છોકરાં અળવીતરાં રહ્યાં. કેટલાક ઊઠીને ધીંગા-મસ્તીમાં સીલ તોડી નાખે તો યે ગામને સાંભળવું પડે.

'આ તમને કહી દીધું...તમે ત્યારે સીલ લાગી ગયું છે એમ જ માનજો. હવે ગામમાંથી કોઈ ટણુ-ડીયે પાણી ભરે તો કહેજો.'

ગામલોકોએ આટલી ખાત્રી આપી એટલે મેં ટકોર કરી:

'જોજો પાછા ફરી જતા. આ તો તમારા લાભની વાત છે. ગામમાં વાળા નીકળશે તો ખેતી કર્યા વગરના રહેશો.'

'સેવકરામ, અમે અમારો સ્વારથે નહિ સમજતા હોઈએ? આ સાહેબ અમારા ભલા માટે કહે છે. તમેયે અમારા માટે આટલી તકલીફ લઈ રહ્યા છો. હવે ખલાસ. ગામ બોલ્યું એ બોલ્યું.'

પણ એ ગામ બોલેલું ફરી ગયું. પાછું પાણી વપરાવા લાગ્યું. વાળાના કેસ થવા લાગ્યા. લોકો હેરાન થવા લાગ્યાં. ગામના ભણેલા કંઈ કહે તો કહેશે:

'એમાં તમને ખબર ના પડે. વાવને તાળું મારીએ તો માતા કોપે, વાવનું પાણી ભરવાનું એોછું ફરજિયાત છે? જેને ભરવું હોય એ ભરે, નાં ભરવું હોય તો નાં ભરે.'

પણ એનો ભેદ તો બીજો હતો. માતાજી ગામ પર કોપે તો? લોકોના અંતર સુધી સાચી સમજ કેવી રીતે પહોંચાડવી?

*

એક કાર્યકર ભાઈ મળવા આવ્યા.

'સેવકરામ! તમારું કામ પડ્યું છે.'

'બોલો, શું કામ છે?'

'આ વખતે મેં કોંગ્રેસની ટિકિટ માટે અરજી કરી છે. તાલુકામાંથી બીજા બે જણાએ પણ અરજીઓ કરી છે. તમે આવીને જો તાલુકાના આગેવાનોને મારી ભલામણ કરો તો એ લોકો મને ટેકો આપે.'

'પણ તમે તો એક વાત જાણો છો ને કે હું ચૂંટણીની ધમાલમાં પડતો નથી. એ મારું કામ નહિ.'

'પણ આમાં ક્યાં ચૂંટણીનો પ્રચાર કરવાનો છે. સેવકરામ, આ તો તમે જે વાત અન્યત્ર ભાષણમાં કરો છો એ જ વાત કરવાની છે. એમ નથી માનતા કે કામ કરે એવા માણસોને ધારાસભામાં મોકલવા જોઈએ?'

'એમ જ માનું છું.'

'આપ એમ નથી માનતા કે એ સ્થાનને માટે યોગ્ય હોય, ભણેલો હોય, લોકોના પ્રશ્નો સમજતો હોય અને હલ કરી શકે એવી સૂઝ હોય એવા ધગશવાળા ઉત્સાહી કાર્યકરોને મોકલવા જોઈએ?'

'હા, આજે પણ મારી એ જ માન્યતા છે.'

'તો પછી આપને મારી ભલામણ કરવામાં શું વાંધો છે? આપ મારા કામથી તો સુપરિચિત છો. હું ધારાસભામાં જવા માગું છું તેયે આ કામને વેગ મળે અને કામ કરવાની સવલત મળે તે માટે. તો પછી આપને ભલામણ કરવામાં શું વાંધો છે?'

'જુઓ ભાઈ! મારે તમારી સેવાની ધગશ માટે, તમારી કામગીરી માટે કંઈ કહેવાનું નથી. પણ મેં મારી મર્યાદા નક્કી કરી છે કે ચૂંટણીથી અલિપ્ત રહેવું. હું કોઈ એક વ્યક્તિનું નામ દઈ એમ નહિ કહી શકું કે તમે આ ભાઈને પસંદ કરજો કે આમને મત આપજો.'

'આપ એટલું તો કહેશો ને કે યોગ્ય અને સેવાભાવી માણસને પસંદ કરજો.'

'એ તો કહેતો આવ્યો છું ને કહીશ.'

'બસ, સેવકરામ, આપની પાસે મેં પણ એટલી જ અપેક્ષા રાખી છે. સાચા માણસોને ટેકો મળે તો સારું. તો આપણે લોક સેવાનું જે કામ કરવા માગીએ છીએ તેને ગતિ મળે. એથી તો આપને એટલી જ વિનંતી કરવા આવ્યો છું કે આપ કૃપા કરીને અમારા તાલુકાના આગેવાનોને આટલા શબ્દો કહો તો સારું.'

હું આ ભાઈની નીતિથી અને સચ્ચાઈથી વાકેફ છું. તેમનું કામ પણ મેં જોયું છે. લોકોમાં પ્રશ્નો ઉકેલવામાં તેમણે ધક્કા ખાવામાંયે કંઈ બાકી રાખ્યું નથી. તેમને એક જ ધૂન લાગી છે: મારા તાલુકાને આગળ લાવું. મારા તાલુકાનાં વિકાસનાં કાર્યો થાય. મારા તાલુકાના પ્રશ્નો હલ થાય.' એ માટે તે ફરે છે. લોકોમાં હળેમળે છે. તેમની ફરિયાદ અધિકારીઓને પહોંચાડે છે.

પાછા તે ગ્રેજ્યુએટ હતા. એટલે એ કામની યોગ્યતા માટે તો મારે કંઈ કહેવાનું નહોતું. તેમની સામે બે જણ ઊભા હતા તેના કરતાં તો આ યુવાન ભાઈ શિક્ષણમાં અને સેવામાં, યોગ્યતામાં અને ઉત્સાહમાં ચડીઆતા હતા. હું અંતરથી પણ ઇચ્છતો હતો કે આવા ઊગતા સેવાભાવી યુવાનની પસંદગી થાય તો તાલુકાનાં કામ થાય.

એટલે હું તેમની સાથે ફર્યો. બેચાર ગામના આગેવાનોને મળ્યો. મેં તો 'કોઈનુંયે નામ દીધા વગર કામ કરે એવા માણસને પસંદ કરશો તો તાલુકાને ફાયદો થશે.' એ સૂરની વાત કરી.

ત્યારે તે સૌએ એક જ વાત કરી:

'સેવકરામ! અમે તો મનમાં ક્યારનીયે ગાંઠ વાળી છે. અમારે તો અમારું કામ કરે એવા આ ભાઈને જ મોકલવા છે. એ ભણેલા છે. અમારું કામ કરે છે. ધક્કા ખાઈને પણ કામનો નિકાલ લાવે છે. આવાને મૂકી બીજા કોને મોકલવા છે.'

'પછી જોજો ચકાસણીના દિવસે બીજું ન બોલતા!' એ ઉમેદવારભાઈએ ટકોર કરી.

'અરે, તમે એ શું બોલ્યા? ભરસભા વચ્ચે બોલવાનું કહેશો તોયે આ જ વાત નીકળશે. સાચું કહેવું છે એમાં ડરવાનું કોનાથી? અમારે તો કામ કરે એવો માણસ જોઈએ. શોભાના ગાંડિયાને મોકલવાથી શો ફાયદો!'

આવા ઉદ્‌ગાર મેં ઠેરઠેર સાંભળ્યા. એથી મને આનંદ થયો. ખાસ તો એ કારણે કે લોકો સેવાની કદર કરે છે. તેમના મનમાં સાચા ખોટાનો ખ્યાલ છે. હવે ખટપટી કે ઘાસલેટિયા માણસો નહિ ચાલે. તેમ કેવળ પૈસાના જોરે જેઓ બહાર પડે છે તેને એ લોકો જાકારો આપશે. લોકો હવે જાગ્યા છે. એ તેમનું હિત સમજે છે. એટલે સેવાભાવી માણસોની જ પસંદગી કરશે.'

પણ પંદરેક દિવસ પછી મેં છાપામાં બીજું જ વાંચ્યું. નિરીક્ષક તાલુકાના ઉમેદવારોની ચકાસણી કરવા આવ્યા, ત્યાં કોંગ્રેસની મંડળ સમિતિઓ અને લોકોનો અભિપ્રાય પૂછવામાં આવતો. ત્યારે મોટા ભાગના લોકોએ તેને તેઓ શોભાનાં ગાંડીઆ કહેતા હતા એવા શ્રીમંત વેપારીના નામની ભલામણ કરી હતી. જે મારા સાંભળતાં તેમણે જે ખાત્રી આપી હતી તે કાર્યકરનું તો નામે ન લીધું.

ત્યાર પછી એ ભાઈ ભારે હૈયે મારી પાસે આવેલા. તેમણે કહ્યું.

'સેવકરામ! મારા નામની લોકોએ ભલામણ ન કરી તેનો મને રંજ નથી. પણ લોકોએ કામ કરે એવા ઉમેદવારની પસંદગી ન કરી તેનો રંજ છે. એક બાજુથી બૂમ મારે છે કે અમારું કામ થતું નથી. વહીવટી તંત્ર સામે બૂમો મારે છે. કોર્ટ, કચેરીમાં ધક્કા ખાતાંયે તેમની દાદ સંભળાતી નથી. વિકાસનાં કાર્યો થતાં નથી. ન્યાયી વહેંચણી થતી નથી. સીમેન્ટ પતરાં મળતાં નથી. આવી તો તેમની રોજની ફરિયાદો છે. તો આવી ફરિયાદોનો નિકાલ કરાવે એવાને મોક-

લવો જોઈએ કે શ્રીમંત વેપારીને ?'

'તમારી વાત સાચી છે. મને પણ એ જ વાતનું આશ્ચર્ય છે કે લોકો કેમ ફરી ગયા ? તે દિવસે તો મારા સાંભળતાં જ તમારા નામની ભલામણ કરતા હતા !'

'એ બધા ફરી ગયા. એ શ્રીમંત વેપારી છે. એટલે તેમના સંબંધો તો હોય જ. તેમણે સગાંઓ પર દબાણ કર્યું. વેપારી સંબંધથી કેટલાકને શરમાવ્યા. કાર્યકરો તો તેમના ત્યાં જ પડ્યા પાથર્યા રહે છે. એ સભાસભારંભોનું ખર્ચ વેઠે છે. ફાળો કરવો હોય તો હાથ લંબાવે છે. તેમનું રસોડું ચાલુ જ હોય છે. આ બધાં કારણે નાના કાર્યકરો તો તેમના ઉપકાર-વશ હોય જ એટલે તેમણે શેહશરમમાં તેમના નામની ભલામણ કરી.'

બીજાઓ પાસેથી મેં જાણ્યું કે એ વેપારી ભાઈએ લોકોને આગલી રાતના પોતાને ત્યાં એકઠા કરેલા. જમાડેલા, મોટરમાં બેસાડીને લઈ ગયેલા.

આવું બીજે પણ બન્યું છે. ટોળાંનાં ટોળાં આવ્યાં હતાં. પોતાના માટે ભલામણ કરે એવા માણસોને વીણીને લાવવામાં આવ્યા હતા. આમાં સાચું માપ ક્યાંથી જડે !

જવા દો એ વાત. ચૂંટણીની ખટપટથી તો પ્રભુ તોબા ! પણ આ ચૂંટણી નહોતી. ઉમેદવારની પસંદગી હતી. કેવો ઉમેદવાર પસંદ કરીએ તો તાલુકાનાં પાંચ વર્ષ સુધરે એની ભલામણ કરવાની હતી. લોકો પોતાનું હિત વિસરી ગયા. સગા વહાલાં કે શેહ-શરમમાં કે પૈસાના પ્રભાવમાં તેઓ સાચી વાત ન કહી શક્યા.

આ લોકોને પણ શું કહેવું ? પોતાના હિતનો નિર્ણય કરે નહિ ને પછી બૂમો મારે !

હું તો જોઉં છું કે ગામડાનું સત્ય હવે ચાલ્યું ગયું છે. લોક બોલે છે શું અને કરે છે શું ? હવે મને પણ આ લોકોની જબાન પર ભરોસો રહ્યો નથી. પણ મેં તો ગાળ ખાઈ ને, પાસાં પારખીને તેમનું કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે એટલે શું કરું ! બાકી મને પણ આવો જ અનુભવ કરાવે તેની ના નહિ.

*

એક ગામમાં રાત રહેવું થયું. ઘણા વખતે એ ગામમાં ગયો હતો એટલે રાતના તો ઘણા બધા મળવા આવ્યા.

'સેવકરામ ! ઘણા વખતે ગામ પાવન કર્યું.'

'સેવકરામ ! ગામ પર રિસાયા છો કે શું ? હમણાંથી તો દેખાતા જ નથી.'

'કોણ સેવકરામ આવ્યા છે કે, અહો...હો...સેવક-રામ ભૂલા પડ્યા છે કે શું ?'

જે આવે તે આ રીતે ઉમળકો બતાવે.

મેં ગામના સમાચાર પૂછ્યા. ખેતીવાડી સારી હતી તેનો હર્ષ સૌની આંખમાં ડોકાઈ રહ્યો હતો. મોડા સુધી અમે વાતો કરતા બેઠા.

'હો હવે ઊઠો, સેવકરામને પાછું વહેલા ઊઠવાનું હશે. એ ઓછા આપણી પેઠે ઘોરે એવા છે.'

લોકો મારી ટેવ જાણતા હતા. પરોઢીએ ઊઠીને હું ગીતાનું અધ્યયન કરતો. પછી કામે લાગતો. એથી તો હું નવ દસ વાગે સૂઈ જતો પણ આજે તો લગભગ અગિયાર થવા આવ્યા હતા. આંખમાં પણ ઊંઘ ભરાઈ હોય તેમ, આંખો ભારેભારે થઈ ગઈ હતી.

પણ એવું બન્યું કે એ રાતના ઊંઘ ન આવી.

હું સૂઈ ગયો હતો તેના બાજુના ઘરમાં ડાકલું વાગવા માંડ્યું. કોઈક જણ રામને તાણીને મેલડીનું આવાહન કરી રહ્યો હતો.

મને થયું આ શું હશે ? આટલી રાતના કેમ ડાકલું વગાડતા હશે !

પછી તો વચ્ચેવચ્ચે : 'બોલ...બોલ તું કોણ છે ?' ના શોર સંભળાવા લાગ્યા.

ગામડાના લોકો ભૂતપલિતમાં માને છે એ હું જાણું છું. અહીં પણ કોઈ અગિયારસે કે ભૂત વળગ્યું હશે. કોઈક જાણે ભૂત પલિત કાઢવા આવ્યો હશે.

ડાકલું વાગે છે. પેલી બાઈ ધૂણતી હશે! આ ભૂવો હાકોટા કરી રહ્યો હતો:

'જાય છે કે નહિ? જા નહિ તો તારો ભૂકો કરી નાખીશ. તું હજી મને ઓળખતી નહિ હોય. છાની-માની બોલી જા કે તારે શું જોવે છે? બોલ... જલદી બોલી નાખ તારે શું જોઈએ છે?'

બાજુના ઘરમાં ડાકલું વાગતું હોય, ભૂવો બૂમો મારતો હોય, ધૂણનાર હાકોટા કરતું હોય ત્યાં કેવી રીતે ઊંઘ આવે? ઘણી મોડી રાત સુધી આ રેંકડી ચાલ્યા કરી. ડાકલું વાગતું રહ્યું ને મારી નિંદર હરામ થઈ. હું નિત્યક્રમથી પરવારી એ બાજુના ઘેર ગયો.

'કોને વળગાડ વળગ્યો છે?'

'આ અમારા ચતુરાને.'

'આ છોકરાને વળગાડ વળગ્યો છે?'

'હોવે, જીન વળગ્યો છે. તે એને સતાવે છે. પાંચ દા'ડાથી ભૂવો ધૂણાવે છે તોયે જતો નથી. કહે છે ના, મારે જાવું નથી.'

'છોકરો શું કરે છે?'

'પવન આવે છે ત્યારે મારવા દોડે છે. ગાળો દે છે. દાંત કચકચાવે છે. પોતે પોતાની જાતે ગાલ પર ધુ ડાકો લગ યે છે. કહે છે કે છોકરાનું લોહી પીશ એને જીવતો નહિ રહેવા દઉં. જુઓને, તેનું શરીર કેવું થઈ ગયું છે?'

છોકરો નંખાઈ ગયો હતો. લોહી સકાઈ ગયું હતું. જરૂર તેને એનીમીઆ કે એવો કોઈ રોગ હશે. મેં કહ્યું:

'કોઈક સારા ડોક્ટરને દેખાડો તો!'

'સેવારામ! આમાં ડોક્ટર શું કરે? આ તો વળગાડ કહેવાય. એ વળગાડ નીકળે તો જ એ સારો થાય.'

મેં એ લોકોને આ વહેમ મનમાંથી કાઢી નાખવા ઘણુંયે સમજાવ્યા. દવા કરાવવાની ભલામણ કરી. પણ એ તો 'વળગાડમાં તો દવા ના કરાવાય!' કહી મારી વાત કાને ન ધરી. પણ મને રાજી રાખવા એટલું કહ્યું: 'તમે કહો છો તો મોટા ડોક્ટરને દેખાડીશું.' તેમણે આ કહ્યું એટલું જ. દવા ન કરાવી. ભૂવા બદલ્યા. આખરે મેં સાંભળ્યું કે એ છોકરો ખલાસ થઈ ગયો. આ વહેમનું કંઈ ઓસડ હશે ખરું?

★

લંડન ખાતેના સોવિયેત પ્રદર્શનમાં એક મૌલિક વીજાણુ દંગ સાધન બનાવવામાં આવ્યું છે. ગઈ સાલ પ્રાગ અને મોસ્કોમાં બનાવેલી પ્રથમ વિડિયો ટેલીફોનની જેમ આ સાધન પણ પેન્ઝાની ચાર નંબરની ટેક્નીકલ માધ્યમિક શાળાનું સર્જન છે.

આ ઇલેક્ટ્રોનિક વિડિયો-કોમ્બીનેશન-યુનિટ ૬૦ સેન્ટીમિટર ઊંચું અને ૬૧.૦ સેન્ટીમિટર લાંબું છે. તેમાં એક રેડિયો રીસીવર, ટેપ રેકોર્ડર, ટેલીવિઝન સેટ (જે ૧૨ માંથી કોઈપણ ચેનલ પર દરેકો ઝીલી શકે છે) અને સાઉન્ડ રેકોર્ડિંગ તથા સાઉન્ડ ટ્રાન્સમિટિંગ યુક્તિઓવાળો એક વિડિયો ટેલીફોન છે.

આ સાધનનો ઉપયોગ શહેરની અંદર, બે શહેરો વચ્ચે કે બે રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંદેશા લેવા માટે થઈ શકે છે. ટેલીવિઝન પડદા પર સામેથી બોલનાર વ્યક્તિ જોઈ શકાય છે. જો સામેની વ્યક્તિ હાજર ન હોય તો યંત્રમાંનો ઓટોમેટિક 'સેક્રેટરી' એ પ્રમાણે જણાવે છે અને સંદેશો નોંધી લે છે.

'ઊર્મિ-નવરચના' અંગે કોઈપણ જાતનો પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે કે લવાજમ મોકલતી વખતે, વ્યવસ્થામાં સુગમતા પડે તે માટે, આપના રેપર ઉપર દર મહિને આવતો આપનો ગ્રા. નં. અને આપનું પૂરું સરનામું લખવું કયારેય ભૂલશો નહિ.

ઊર્મિ

[૨૨] નાસ્તિક

ન થા કુછ તો ખુદા થા, કુછ ન હોતા તો ખુદા હોતા;
ડુબોયા મુઝકો હોનેને, ન હોતા મૈં તો ક્યા હોતા?
—ગાલિબ

—તું ભગવાનમાં માને છે?

હેલમૂટે મને એકાએક પ્રશ્ન કર્યો.

હું ચૂપ રહ્યો.

—આદમ, જવાબ કેમ દેતો નથી? માને છે કે નથી માનતો?

મેં કહ્યું:

—આપણી આ ચર્ચામાં આ પ્રશ્ન જરૂરી ખરો?

મારો આ સવાલ સાંભળી હેલમૂટ બે ઘડી તો ચૂપ રહ્યો, પણ પછી તરત જ બોલી ઊઠ્યો:

—વાત એમ છે આદમ, કે જેમ જેમ હું આઈન્સ્ટાઈનની Relativity Theory માં ઊંડો ઊતરતો જાઉં છું તેમ તેમ મને આ પ્રશ્ન વધુ ને વધુ મૂંઝવતો જાય છે. આઈન્સ્ટાઈન પોતે આ સમસ્ત સર્જન-વિસર્જનની લીલાને અકારણ કે આકસ્મિક ગણતો નહોતો; એ આસ્તિક હતો. એ માનતો હતો કે આ સમસ્ત લીલામાં એક અદ્‌ભુત ગણિતશાસ્ત્રની વ્યવસ્થા સમાયેલી છે અને તે કોઈ અદ્‌ભુત શક્તિ વિના શક્ય નથી.

મેં કહ્યું:

—હેલમૂટ, આપણે વિજ્ઞાન વિષે ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ, ધર્મશાસ્ત્ર વિષે નહિ.

હેલમૂટ હસી તો પડ્યો, પણ એનાથી એ હાસ્ય પૂરું કરી શકાયું નહિ.

—તારી વાત સાચી. પણ...આદમ, જાણે છે, હું જ્યારે પણ ભગવાનના અસ્તિત્વના પ્રશ્ન અંગે વિચાર કરું છું ત્યારે મને આલ્બર્ટની યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી.

મારાથી સહજ જિજ્ઞાસાપૂર્ણ સ્વરે ઉદ્‌ગાર થઈ ગયો.

—આલ્બર્ટ?

એણે શાંત રીતે કહ્યું:

—હા, આલ્બર્ટ.

આ આલ્બર્ટ વળી કોણ અને ભગવાનના અસ્તિત્વના પ્રશ્ન સાથે એને શો સંબંધ—એવો હું સવાલ કરું તે પહેલાં જ એણે આલ્બર્ટની કથા સંભળાવી.

—આલ્બર્ટ એ મારો મિત્ર. દાક્તરીનો અભ્યાસ કરે. અમે બે ચાર મિત્રો જ્યારે પણ મળીએ અને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની ચર્ચા કરીએ ત્યારે એ અચૂક હાજર રહે. ભારે લાગણીપ્રધાન જીવ. ભગવાનનું નામ સાંભળતાંની સાથે જ ઉશ્કેરાઈ જાય. કટ્ટર નાસ્તિક.

આલ્બર્ટનો આટલો પ્રાથમિક સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યા પછી હેલમૂટે બીઅરનો ગ્લાસ હાથમાં લીધો, હાથ ઊંચો કર્યો અને સહપાન કરવાનું સસ્મિત આવાહન કર્યું:

—Prost!

મેં પણ ગ્લાસ હાથમાં લીધો, હાથ ઊંચો કર્યો અને બોલ્યો :

—પ્રોસ્ટ !

અમે બેઉએ બે-ચાર ઘૂંટ પીધા. ફરી ઊંચા કરેલા ગ્લાસ વડે એકબીજાને વિવેકભરી નમ્ર સલામ ભરી અમે અમારા ગ્લાસ ટેબલ ઉપર મૂક્યા.

હેલમૂટે બીઅરની બાટલી લીધી અને બેઉ ગ્લાસમાં થોડુંક થોડુંક બીઅર રેડ્યું. ગ્લાસમાં વળેલાં બેચેન ફીણને હું ખામોશ રીતે જોતો રહ્યો. હેલમૂટે ફરી પ્રશ્ન કર્યો :

—લોકો ભગવાનમાં શા માટે માનતા હશે ?

હું ફરી ચૂપ રહ્યો.

—આદમ, આ શ્રદ્ધાયે સાચે જ વિચિત્ર ચીજ છે ! જન્મ પહેલાં અને મરણ પછી : આ બે સ્થિતિઓ વિષેનું આપણું અજ્ઞાન આપણને કેટલું સતાવે છે ! આ જીવનનો અર્થ શો ? માણસ જન્મે છે, જીવે છે અને મરણ પામે છે. શા માટે ! આ દુઃખ અને સુખ, આ આંસુ અને સ્મિત; આ સમસ્ત માયાનો હેતુ શો ? આ જીવનના વિષય અંગે પણ કેટકેટલાં મંતવ્યો, કેટકેટલાં દૃષ્ટિબિંદુઓ ! આપણા વિચારોની દુનિયામાં માત્ર મતભેદો જ પ્રવર્તે છે. આમાં સત્ય શું ? માણસ જન્મે છે : સાચી રીતે જોઈએ તો માણસને જન્મવું પડે છે; જીવન ઉપર એની સત્તા, મરણ ઉપર એની સત્તા, પણ જન્મ ઉપર નહિ. લોકો માને છે કે ભગવાન સર્વજ્ઞ છે, સર્વશક્તિમાન છે; એની ઇચ્છા વિના આપણાથી કાંઈ થઈ ન શકે. જો આલ્બર્ટ આ સાંભળે તો આ બીઅરનો ગ્લાસ છૂટે હાથે બોલનારના મોં ઉપર ફેંકે, અને કહે કે આની પાછળ પણ ભગવાનની ઇચ્છા જ સમાયેલી છે.

મેં પૂછ્યું :

—આ તારા મિત્ર આલ્બર્ટ કને ભગવાનમાં નહિ માનવા અંગેની કોઈ ખાસ દલીલો હતી ખરી !

હેલમૂટ હસી પડ્યો.

—આ વિષય અંગેની બધી દલીલો ખાસ જ હોય છે ને ! આપણી બૌદ્ધિક શક્તિ કેટલી મર્યાદિત છે તેનું આપણને ભાન થાય અને આપણે વિવેકી વલણ લઈએ તો આ વિષય અંગે મૌન જ ધરીએ. કેમ ખરું ને ? આલ્બર્ટની એક જ દલીલ : જો હું મરું તો ભગવાન મને રોકી શકતો નથી. એ આપઘાતને ભગવાનની લાચારી અને અશક્તિના પુરાવા તરીકે રજૂ કરતો, અને કહેતો કે માણસ આત્મહત્યા કરે છે ત્યારે ભગવાન કેમ ચૂપ બેસી રહે છે ! કેમ એ એનું મૃત્યુ નિવારતો નથી ! કેમ એ દખલગીરી કરતો નથી ! ભગવાન જેવું કંઈક હોય તો તે જરૂર પોતાની સત્તા પોતાના સર્જિતોના હાથમાં જવા ન દે. જન્મ ઉપર પણ માનવી સત્તા ભોગવે છે, મરણ ઉપર પણ. સંતતિનિયમન અને ગર્ભપાત : ખૂન અને આપઘાત. આ છે માનવીની સત્તાઓ ! આ હતી એની દલીલો.

હેલમૂટે સહેજ શ્વાસ લીધો. બીઅરના એકબે ઘૂંટ પીધા. સિગરેટ ચેતાવી અને એક બે દમ લીધા.

—મને બરાબર યાદ છે : અહીં મારે ત્યાં તું જ્યાં બેઠો છે તે જ જગ્યાએ એ બેઠો હતો. અમે ચારેક મિત્રો ભેગા મળી જ્ઞાનવર્ધક ચર્ચાઓ કરી રહ્યા હતા. બીઅર વિના ચર્ચામાં મઝા ક્યાંથી આવે ! બીઅર પણ પીતા હતા. આલ્બર્ટને નશો કરવોયે ગમતો. એ ક્યારેક વધુપડતું પી લેતો. તે દિવસે પણ એણે સહેજ વધુ પી લીધું હતું. ચર્ચા પણ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠી હતી. નવા નવા વિષયો છેડાતા હતા : શોપનહોવર… નીટશે…કાન્ટ…કાર્લ માર્ક્સ…ફ્રોઈડ…આઈન્સ્ટાઈન …લાઈબ્નિટ્સ…ડાર્વિન…માક્સ પ્લાંક…કેટલાં કેટલાં નામો ગણાવું ! આદમ, આ બૌદ્ધિક ચર્ચાઓનો નશો બીઅરને પણ ટપી જાય એવો હોય છે. તેવામાં પેટરને કોણ જાણે શું સૂઝ્યું કે એણે અચાનક ભગવાનના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન છેડી દીધો. આ વિષય એટલે આલ્બર્ટના હાથમાં નાગી તલવાર મૂકી દેવી ! પેટર કહે : આલ્બર્ટ, તારી પાસે એવી કઈ સદ્ધર દલીલ છે કે જે પુરવાર કરી શકે કે ભગવાન નથી ! આલ્બર્ટ આમ ભારે ચતુર. ચર્ચા કરવામાંયે ભારે

તર્કબદ્ધ. પણ ભગવાનના અસ્તિત્વની વાત આવે એટલે ગાંડા હાથી જેવું વર્તન દાખવે. જુવાન લોહી, ભારે ઉશ્કેરાઈ જાય, અને 'ભગવાન નથી' એ પુરવાર કરવા માટે મા.મારીયે કરી બેસે. પેટર અને આલ્બર્ટની દલીલોનું દંગલ જોર પકડતું રહ્યું. અમે ચૂપચાપ બેસી સાંભળતા રહ્યા—તમાશો જોતા રહ્યા.

હેલમૂટે ફરી બીઅરના બેચાર ઘૂંટ લીધા. સિગરેટના એકબે દમ લીધા પછી બોલ્યો:

—આદમ, કેમ તું કંઈ પીતો નથી?

મેંય બીઅરના બેચાર ઘૂંટ પીધા.

—હાં, તો પછી શું હેલમૂટ?

—પછી? પછી એ જ: આલ્બર્ટ બોલ્યો, જો હું મરવા માગું તો ભગવાન મને અટકાવી શકતો નથી. એ જ એની પેટન્ટ દલીલ. પેટર કહે: માણસ આપઘાત કરે તેમાં પણ ભગવાનની કોઈ ગણતરી હોવી જોઈએ. તો આલ્બર્ટ કહે: દરેક માનવી ગમે ત્યારે, ગમે તે રીતે મરે તો છે જ; પણ એનું મોત આકસ્મિક અથવા કુદરતી હોવાનું; પણ હું જો આજે આ ઘડીએ નિર્ણય કરું કે મારે મરી જવું છે અને હું આ.મહત્યા કરું તો તે અકસ્માતે નથી કે કુદરતી મોતે નથી. આ હકીકત જ પુરવાર કરી આપે છે કે માનવીનું મોત માનવીના પોતાના કબજામાં છે, ભગવાનના નહિ. ભગવાન હોય તો મોતને એ પોતાના કબજામાં રાખે ને! આલ્બર્ટ અને પેટરની દલીલો લશ્કરી સ્વરૂપ ધારણ કરે તે પહેલાં અમે સિફતપૂર્વક વિષયાંતર કર્યું પણ આલ્બર્ટ ઉશ્કેરાયેલી—છંછેડાયેલી હાલતમાં ઘાંટા પાડતો—પેટરને ગમે તેમ સંભળાવતો અમને છોડી ચાલ્યો ગયો.

મેં પૂછ્યું:

—એ આલ્બર્ટ દાક્તરીનો અભ્યાસ કરતો હતો, કેમ ખરું ને?

—હા, તે વખતે એ એનું છેલ્લું વરસ હતું. બહુ નજીકમાં જ એની પરીક્ષા હતી. હા, તો પછી અમે મિત્રોએ નિર્ણય કર્યો કે આલ્બર્ટ હાજર હોય ત્યારે ભગવાનના અસ્તિત્વ વિશે કોઈએ ચર્ચા ઉપાડવી નહિ. અમે મિત્રોએ અમારો નિર્ણય બરાબર અમલમાં મૂક્યો. પણ સખણો રહે તે આલ્બર્ટ શાનો! એનેય કોણ જાણે કોઈ વિચિત્ર મેનિયા લાગુ પડ્યો. આસ્તિકો સામેનો એનો રોષ વધતો ગયો. જાણે એણે પણ લીધું: આખા જગતને નાસ્તિક બનાવું તો જ જંપું! એ પોતાના કુટુંબમાં, પોતાના મિત્રમંડળમાં, પોતાનાં વર્તુળોમાં, પોતાના ઓળખીતાઓમાં—એ જ એક વિષયની જિદ્દી ચર્ચા કરતો: ભગવાન નથી! ભગવાન નથી!! ભગવાન નથી!!! એની હાલત જોતાં ક્યારેક

શ્રી શેખાદમ આબુવાલા

અમને થતું કે ભૂલેચૂકે જો ભગવાન એને રસ્તામાં મળી જાય તો એ તેનેય બોચી ઝાલીને ઊભો રાખે અને સાફ સાફ સંભળાવી દે કે હે ભગવાન, કાન દઈને બરાબર સાંભળ: તું નથી! પોતાની દલીલો સાંભળનારના ગળે કેમ ઊતરતી નથી તે વાત એનામાં રોષ અને પ્રકોપ ઉપજાવતી. એના ઉશ્કેરાટની માત્રા વધતી જતી હતી. એની પરેશાની પણ. અમને અવારનવાર સમાચાર મળતા. ગઈ કાલે ફલાણા બારમાં મારામારી કરી; સહેજ ઇજાયે થઈ. પરમ઼દહાડે ફલાણી હોટલમાંથી એને ધક્કા મારી કાઢી મૂક્યો

આવ્યો. વગેરે...વગેરે. સમય દિવસોનું રૂપ ધારી —મહિનાઓનું રૂપ ધારી—કોઈ બહુરૂપીની જેમ સરી રહ્યો હતો. પછી તો અમે આલ્બર્ટ વિષે કશું સાંભળ્યું નહિ. કંઈ કેટલાય મહિનાઓ સુધી એ અમારા જોવામાંય નહિ આવ્યો.

પૂરી થવા આવેલી પોતાની સિગરેટને રાખદાનીમાં દબાવી હોલવી દીધી. બીઅરના આખરી ઘૂંટ પીધા. ઊંડા ઘેરા શ્વાસ લીધા

—આમ, એક સાંજે પેટર અમારી કને આવ્યો, એની પરેશાન હાલત જોઈને અમેય આશ્ચર્યમાં મુકાઈ ગયા. એણે સહેજ પણ શ્વાસ લીધા વિના કહ્યું: આજે બપોરે મેં આલ્બર્ટને જોયો. અમે સહુ એકી સાથે બોલી ઊઠ્યા: આલ્બર્ટને !! એણે કહ્યું: હા, આલ્બર્ટને. આખા શરીરે પાટા. મોઢું પણ જખ્મોથી સભર. એના આખા શરીરે જાણે જખ્મોનો વરસાદ વરસ્યો હતો. થોડીને ટેકે ખોડંગાતી ચાલે હળવે હળવે જઈ રહ્યો હતો. દરેક કદમ એનો પ્રાણ રુંધી રહ્યો હતો. હું તો એને ઓળખીય ન શક્યો. એણે જ મને દર્દભર્યા સ્વરે બૂમ પાડી: પેટર ! મેં એનો અવાજ તરત પારખી લીધો. મારી આંખો માની શકતી નહોતી. શું આ આલ્બર્ટ હોઈ શકે ? મેં પૂછ્યું: આલ્બર્ટ, આ તને શું થયું ? એણે હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એના જખ્મો એના હાસ્યને પીંખી નાખતા હતા—પીંખી નાખતા હતા. એનાં નયનોનો રંગ પણ બદલાઈ ગયો હતો. એની સૂરત પણ પલટાઈ ગઈ હતી. જાણે કોઈ જનમ જનમનો ઘરડો રોગી માણસ કબરમાં પગ લટકાવી જીવનના આખરી દમ લઈ રહ્યો હતો. એનાથી બરાબર ચાલીયે શકાતું નહોતું કે ઊભું યે રહી શકાતું નહોતું. મેં એને મારા હાથનો ટેકો આપ્યો. નજીકમાં જ એક બાંકડો હતો. મેં એને તકેદારીપૂર્વક બેસાડ્યો. હું પણ બેઠો. એની તકલીફ, એની સૂરત, એનાં જખ્મો: મારી આંખો ભીની થઈ ગઈ. મને થયું: શું સાચે જ આ આલ્બર્ટ હોઈ શકે ! પેલો જુવાન, જોશીલો, તરવરતો આલ્બર્ટ ! આલ્બર્ટે દર્દભર્યા સ્વરે કહ્યું: પેટર, યાદ છે તને, આપણે તે દિવસે હેલમૂટને ત્યાં ગયેલા હતા તે ? મેં હકારમાં ડોકું હલાવ્યું. થોડી વાર તો એ ચૂપ રહ્યો, પણ પછી એનો ગમગીન અવાજ ફરી મારા કાને પડ્યો: છ-સાત મહિના ઉપરની આ વાત છે. થોડા વખતમાં મારી પરીક્ષા આવતી હતી. હું કેટલાક વિદ્યાર્થીમિત્રોને મળવા માટે એક બારમાં ગયો. અમે એક ખૂણાના ટેબલ ઉપર બેઠા બેઠા પીતા હતા અને પરીક્ષા વિષે વાતો કરતા હતા. બેત્રણ કલાક નીકળી ગયા. મિત્રોએ વિદાય લીધી. હું મારા ટેબલ ઉપર બેસી રહ્યો અને મારું મદ્યપાન જારી રાખ્યું. તેવામાં કેટલાક અજાણ્યા લોકો આવી ચડ્યા. મારા ટેબલની ખાલી ખુરસીઓમાં ગોઠવાઈ ગયા. એમણેય પીવા માંડ્યું. આમતેમની વાતો છેડાઈ. સમય વીતતો ગયો. વાત વાતમાં ફરી મેં એ જ ચર્ચા શરૂ કરી. ચર્ચા રંગ પકડતી ગઈ. શરાબ પોતાનું કામ કરતું હતું. મારો આત્મા ઉશ્કેરાઈ ગયો. મેં કહ્યું: જો હું મરું તો ભગવાન મને રોકી શકતો નથી. આટલું કહી હું બારની બહાર દોડી ગયો. પેલા લોકો પણ મારી પાછળ દોડ્યા. મારી ડાબી બાજુથી પુરઝડપે એક જંગી ખટારો આવી રહ્યો હતો. મેં એ લોકોને ઊંચા સ્વરે કહ્યું: લો જુઓ ! હું મરું છું ! આટલું કહી હું ખટારાની સામે દોડી ગયો. ખટારાની હડફેટમાં આવ્યો એટલું મને યાદ છે; આંખ ખૂલી તો જાણ્યું કે હું હોસ્પિટલમાં છું અને મારા સમસ્ત તનબદનમાં એક કારમી વેદના છે. પેટર, આટઆટલા મહિનાઓ વીતી ગયા હોવા છતાંય હું હજી પણ આ મારી કારમી પીડામાં તરફડું છું. મારી જુવાની અને મારી જિંદગી—બેઉ કરમાઈ ગઈ છે.

થોડીવાર ચૂપ રહી હેલમૂટે મને પૂછ્યું:

—આમ, તું શું માને છે, આલ્બર્ટ હવે ભગવાનમાં માનતો હશે કે નહિ માનતો હોય !

હું ખામોશ રહ્યો.

હેલમૂટે ફરી બીઅરનો ગ્લાસ હાથમાં લીધો અને પોતાના હોઠે મૂક્યો. એને ખબર નહોતી કે એનો ગ્લાસ ખાલી હતો.

*

ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

દુઃખમાં ભાગીદારી

સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી માસિક 'રીડર્સ ડાયજેસ્ટ'માં દરેક અંકે એક મહત્ત્વના પુસ્તકનો સંક્ષેપ આવે છે. 'ધી એજ ઑફ ટુ મોરો' નામના એવા જ એક મહત્ત્વના પુસ્તકનો સંક્ષેપ છપાંથી ઊર્મિનાં વાચકોને જાણીતા દાક્તર-લેખકે આ લેખ ગુજરાતીમાં ઉતાર્યો છે...

ત્રીસની આસપાસના જુવાનીયા ડૉ. થોમસ ડુલીએ જ્યારે અગ્નિએશિયામાં દાક્તરી સેવાઓ આપવાનો નિરધાર વ્યક્ત કર્યો ત્યારે તેની માતાએ ભાવિ પત્ની, બાળકો અને ધીખતી દાક્તરીનાં સેવેલાં સ્વપ્નોની યાદ દેવડાવી, તો ભાઈભંધે અનુસ્નાતક અભ્યાસ બાદ સર્જનની યશસ્વી કારકીર્દીનો લોભ આગળ ધર્યો. વળી વોશિંગ્ટનમાં લાઓસના રાજદૂતે પણ ઉજ્જ્વલ ભાવિને હડસેલી હાથે કરીને જોખમ વહોરવાના ડુલીના નિર્ણય માટે અચંબો વ્યક્ત કર્યો ત્યારે ડુલીએ માનવતા ખાતર પૂર્વ અને પશ્ચિમની મિત્રતા અતૂટ બનાવવાને દાક્તરનો ધર્મ બજાવવા ત્યાં જવાનો દૃઢ નિશ્ચય વ્યક્ત કર્યો.

ડૉ. ડુલીનો જન્મ ૧૯૨૭માં સેન્ટ લુઈમાં (અમેરિકા) મિસુરી ખાતે શ્રીમંત કેથોલિક કુટુંબમાં થયો હતો. ૧૯૫૩માં દાક્તર થયા બાદ એ અમેરિકાના નૌકાદળમાં જોડાયા હતા. ૧૯૫૪માં વિએટનામના હૈફાનાની કંગાળ નિરાશ્રિતોની છાવણીમાં તેમણે દાક્તરી સેવાઓ આપેલી હતી. તે સમયે કૉમ્યુનિસ્ટોની ક્રૂરતાથી ઘવાયેલા રોગીષ્ઠ ને ગંધાતા બનેલા પાંચ લાખ એશિયાવાસીઓની તેમણે કરેલી સે । અને રોગીઓએ દાખવેલી કૃતજ્ઞતા તેમના મનમાં તાજાં હતાં. આ સંસ્મરણો તેમણે 'ડિલીવર અસ ફ્રોમ ઇવીલ' નામના ગ્રંથમાં શબ્દબદ્ધ કર્યાં હતાં. જ્યાં ને ત્યાં લોકોના ટોળાંને કહી સંભળાવ્યાં હતાં. સાવ અણઘડ અને અનભિજ્ઞ સાથીદારોએ ઉપાડેલી વૈદકીય રાહતથી લોકોનાં હૃદય જીત્યાં હતાં. લોકોના ભય અને ધિક્કાર મિત્રતા અને સમજદારીમાં પલટાયાં હતાં. માનવ માનવ વચ્ચે ભાઈચારો પ્રગટ થયો હતો.

અમેરિકા પાછા ફર્યા બાદ ડુલીને વિએટનામનાં સંસ્મરણો અજંપો જગાવતાં હતાં. ત્યાંના ડુંગરનાં ખેતરોમાં ને ગામડાંમાં જંગલ ને ડુંગરામાં વસનારાઓની કંગાલિયત અને પારાવાર દુર્દશા તેમણે નજરે નિહાળી હતી. તેમને રોગોથી સબડતા જોયા હતા. તેમને રોગોની પકડમાંથી મુક્ત કરાવવા હતા. આ વિચારોમાંથી એક યોજના આકાર લેવા લાગી. તેમને રોબર્ટ ફ્રોસ્ટની કાવ્યપંક્તિ યાદ આવતી કે 'મારે વચન પાળવાનું છે ને સૂતા અગાઉ માઈલોનો પંથ કાપવાનો છે.' એમણે મન સાથે નિશ્ચય કરી નાખ્યો કે હવે પોતાનું સ્થાન અમેરિકામાં નહીં પણ અગ્નિએશિયામાં કે ક સ્થળે છે. પણ અગ્નિએશિયામાં કયા સ્થળે? કમ્બોડીઆ? લાઓસ? આ દેશોની અસ્થિર રાજકીય પરિસ્થિતિમાં લોકો અમેરિકાવાસીને સત્કારશે ખરા?

અગ્નિએશિયામાં પાછા ફરવાની શક્યતાઓ ચર્ચવા તે વોશિંગ્ટનમાં વિએટનામના રાજદૂતને મળ્યા. લાઓસ અને કમ્બોડિયાના મુત્સદ્દીઓને ડૉ. ડુલી મળી શકે એ માટે રાજદૂતે ૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરીની એક સાંજે ભોજન સમારંભ યોજ્યો. ડુલીને આ લોકોને એક જ વાત કહેવાની હતી કે તે મોટા ભાગે પોતાના પૈસાના ભંડોળમાંથી ઇન્ડોનેશિયામાં - મેડિકલ મિશન લઈ જવા માગે છે. તેમની સાથમાં વિએટનામ વખતના બેચાર સાથીદારો હશે. અગ્નિએશિયામાં ડુલીએ સેવાઓ આપેલી હતી અને ત્યાં દાક્તરોની જરૂરિયાત પારખી હતી. દાક્તર તરીકેનો ધર્મ તેમને ખરા સ્વરૂપમાં બજાવવો હતો. લોકોના દુઃખમાં ભાગીદારી કરવાની હતી તેમ કરવાને મુવાની હતી. એકલા હતા. જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં જવાને તે મુક્ત હતા.

આ સાંભળી કમ્બોડીઆવાસીઓનાં ભવાં ઊંચાં ચડ્યાં. તેમના મોઢા ઉપર હાસ્ય રેલાયું. બીજા દિવસની

મુલાકાતમાં લાઓસના રાજદૂત સુવાનારોંગે કહ્યું : 'મારા દેશની વીસ લાખની વસ્તીમાં માત્ર એક પશ્ચિમી વૈદક ભણેલો દાક્તર છે. અમારા દેશના ધોરણે પાસ થયેલા થોડા દાક્તરો છે પણ મોટા ભાગે અમારે ત્યાં ભૂવાઓ અને દાયણો છે. દાક્તર, ચેતવણી આપુ છું કે મારા દેશમાં મુશ્કેલી અને, ભયનો પાર નહિ હોય.'

રાજદૂત અને ડૉ. ડુલી ભીંતે ભરાવેલા મોટા નકશા સમીપ ઊભા રહી ઇન્ડોચાઇના દ્વિપકલ્પની મધ્યમાં થાઈલેન્ડ ને વિએટનામની વચમાં આવેલા લાઓસ પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા. ચીન અને બર્માની સરહદે વાયવ્યમાં આવેલા નામ–થા પ્રદેશ તરફ આંગળી ચીંધી રાજદૂત બોલ્યા : 'અહીંઆં તમારી ઘણી જરૂર છે. આ જુદા પડી ગયેલા પ્રદેશમાં લોકો ગરીબ છે. રોગો બેસુમાર છે. રાજકીય પરિસ્થિતિ નાજુક છે. એટલે મુશ્કેલીઓ પાર વિનાની રહેશે.'

રેલ્વેમાર્ગથી પશ્ચિમમાં આશરે ૫૦૦ માઈલ દૂર નામ થા આવેલું હતું. ત્યાં જવાની ડૉ. ડુલીએ સંમતિ દર્શાવતાં રાજદૂતે ભાવથી તેમનું હસ્તધુનન કરતાં કહ્યું : 'આ અગાઉ ગોરાઓ ઘણીવાર અમને મદદ કરવા આવ્યા છે પણ તેમનો આશય સંસ્થાનવાદ, વેપાર અર્થે, ધર્મપરિવર્તનનો હતો પણ હું ધારું છું કે તમે તો માનવતા પ્રેરાયા ત્યાં જાવ છો !'

વિશ્વવ્યાપી ખ્યાતિ ધરાવતી ઈન્ટરનેશનલ રેસ્ક્યુ કમિટિના આશ્રયે ડૉ. ડુલીને લાઓસમાં મેડિકલ મીશન લઈ જવાની છૂટ મળી.

ડૉ. ડુલી પાસે પુસ્તકના પારિતોષિકની અને ભાષણોમાંથી મળેલી રકમનું ભંડોળ હતું પણ આ પુરતું ના હોવાથી હાથમાં હેટ લઈ તે દવાઓની કંપનીઓ અને સર્જીકલ શસ્ત્રો વેચનારા પાસે તે યાચવા નીકળ્યા. તેમના દયાપ્રેરિત કામ માટે સર્જીકલ હથિયારો ને સાધનો, પુષ્કળ એન્ટિબાયોટિક ઔષધો, વિટામિનો અને પ્રોટીનો છૂટથી મળ્યા. ફિલ્મ પ્રોજેક્ટર, ખાસ બનાવેલી ખડતલ જીપ અને બીજી જરૂરિયાતો ખરીદવા નાણાં પણ મળ્યાં. સ્ટવ, ફાનસો, પથારી વગેરે ન્યૂ યોર્કના સ્ટોરમાંથી ખરીદ્યાં. તેના બીલનો આંકડો ભારે હતો પણ સેલ્સમેને ડૉ. ડુલીના કામનો પ્રકાર જાણ્યો એટલે તેણે મેનેજર પાસે જઈ આંકડામાં ધરખમ ઘટાડો કરાવી આપ્યો.

ડુલીએ લાઓસ જવાની બધી તૈયારીઓ કરી નાખી પણ છેવટ સુધી સાથીદારોનું કંઈ નક્કી કર્યું નહતું. ઉત્તર વિએટનામ વખતના વિશ્વસનીય અને પરાયણ ત્રણ સાગરીતોને સાથમાં લઈ જવાની એમની ગણતરી હતી. પણ ગણતરી ઊંધી પડે એવા સંજોગો હતા. નવપરિણીત ડેની શેપાર્ડ પ્રીમેડિકલ અભ્યાસમાં પડ્યો હતો. પેટી કેસી ફાર્માસ્યુટિકલ (ઔષધીય) સ્કૂલમાં ભણતો હતો અને પરિણીત બેકર નૌકાદળમાં હતો. પેટી અને ડેનીએ લાઓસ આવવાની તાત્કાલિક હા પાડી. બેકરની બોટ દરિયામાં અગોચર સ્થળે હતી. ઘણાં અખાડિયે તેનો સંપર્ક સધાયો, તેની વાતચીતમાં તેના પહાડી હાસ્યના પડઘા ગાજી ઊઠ્યા. નૌકા છોડી બીજે કંઈપણ જવાની તેની તૈયારી ન હતી. પણ ડુલીનો આગ્રહ જોઈ કહે : 'ભલે હું આવું છું પણ ત્યાં આવવામાં પ્રિસ્કીલા (તેની પત્નીનું નામ) મને છૂટા છેડા આપશે હોં!'

૧૯૫૬ના ઓગસ્ટના બેભાન બનાવે એવા તાપમાં શેકાતા ડૉ. ડુલી મનીલા હવાઈ મથક ઉપર ગરમીની ઝાળોમાંથી નીચે ઊતરતા પ્લેનની રાહ જોતા ઊભા હતા. પ્લેનમાંથી પાતળો પેટી કેસી, ૧૦૬ રતલનો વજનદાર બેકર અને તેની પાછળ શાંત અને ગંભીર ડેની શેપાર્ડ ઊતર્યો. બધા ઊગતા જુવાનીઆ હતા. પેટી અને ડેની, પચીસની વયના હતા, તો બેકર માત્ર એકવીસ વર્ષનો હતો. પણ તેમનાથી બેવડી ઉંમરના કરતાં તેઓ વધારે સુસ્ત અને હરેલ હતા.

બીજા પ્લેનમાં બેઠા બાદ ડુલી અને સાથીદારોની વાતો ગંભીર બની. નામ–થાનું નામ સાંભળી ડેનીએ આશ્ચર્યની ધીમી પણ લાંબી સીસોટી મારી. પેટીએ કહ્યું : 'તમે થોડા વખતમાં ગજબ કરવા ઇચ્છો છો

પણ જાણો છો ખરા કે અમે તો માત્ર ૭ મહિના માટે જ આવીએ છીએ? અમે પાછા ફરીશું પછી તમારું શું થશે?' સાથીદારોને લાગ્યું કે ડુલીએ ખોટી બાથ ભીડી છે. એકરે કચવાટ કર્યો. પેટીએ માથું ધુણાવ્યું. રેનીએ ધીમાશથી કહ્યું: 'હજુ આપણે ત્યાં પહોંચ્યા પણ નથી તે અગાઉ પાછા વળવાનું વિચારવામાં ડહાપણ છે.'

લાઓસમાં વિએન્ટાનમાં ઊતરી ડુલીએ સૌ પ્રથમ આરોગ્યપ્રધાનનો મેળાપ સાધ્યો. પાંત્રીસ વર્ષની વયના સોહામણા પશ્ચિમી વૈદકના જ્ઞાતા ડૉ. સૌવંગે ઔપચારિક વાતો બાદ ઓચિંતા-હાવભાવ બદલી પૂછ્યું, 'ડૉક્ટર મહાશય, સાચું કહો, તમે લાઓસ કેમ આવ્યા છો?' દસ મિનિટ સુધી ઝીણવટથી પૂછ્યું. છદ્મવેશમાં પોતે જાસુસ કે પાદરી ના હોવાની ડુલીએ ખાતરી કરાવી ત્યારે તેમને સંતોષ થયો.

આરોગ્યપ્રધાને અને અમેરિકન રાજદૂતે ડૉ. ડુલીને નામ-થા જવાની સંમતિ ના આપી. ચીનની સરહદથી જેટલું બને તેટલું દૂર રહેવાની એમની સલાહ હતી. અમેરિકન રાજદૂત પારસને વાન-વિએન્ગ જવાનું સૂચન કર્યું. ડૉ. સૌવંગે આમાં સંમતિનો સૂર પુરાવ્યો.

નામ-થાને બદલે વાન-વિએન્ગ ડૉ. ડુલીએ હતાશા સાથે સ્વીકાર્યું. લાઓસ સરકારે આપેલી લૉરીઓમાં માલ ભરી ડૉ. ડુલી અને સાથીદારો વાન-વિએન્ગ ભણી ઊપડ્યા. ફ્રેન્ચ ભાષાના જાણકાર ચાઈને દુભાષિયા તરીકે સાથમાં લીધો.

ગામના ચોગાનમાં જિલ્લામોવડીના ઘરની સામે ત્રણ ખંડના મકાનમાં દવાખાનું રાખવાનું નક્કી કર્યું. એકર એન્જિનિયર બન્યો ને ગામના ડઝનેક છોકરાં સાથે મકાન સાફસૂફ કરાવ્યું ધોળાવ્યું ને વાડ બાંધી. દવાઓનાં ખાલી ખોખાંમાંથી એકરે ટેબલ, પાટલી અને દવાઓ ગોઠવવા કબાટ બનાવ્યાં. લાઓ આર્મીમાંથી આણેલા 'કેમ્પબેડ'ને એક ખંડમાં ગોઠવી વાર્ડ બનાવ્યો.

ગામના છેડે રહેવાનું મકાન શોધ્યું. જમીનથી ૭ ફૂટ ઊંચે મજબૂત થાંભલા ઉપર બાંધેલા ઝૂંપડામાં નીસરણીનાં પગથિયાં ચડીને જવાતું હતું. છોકરાઓએ ઝૂંપડીમાંથી ધુમાડાના થર, જાળાં, બાવાં ને ચામાચીડિયાના માળા-સાફ કર્યાં. સાબુ ને પાણી વતી ભીંતો સાફ કરી. ગામલોકોએ ભેટ આપેલી વાંસની સાદડીઓ ભોંય ઉપર પથારીઓ નાખીને મચ્છરદાનીઓ ઢંકાવી. ભીંતને અડાડી બે કેમ્પબેડ ગોઠવી સોફા સેટ બનાવ્યો. એકરે બનાવેલાં પાટલી ટેબલો ને ચોપડીઓ મૂકવાની અલમારીથી ખંડ સજ્જ કર્યો.

ગામમાં દાક્તર આવેલા જાણી લોકોના ટોળાં ઘર આગળ ઉમટવા માંડ્યાં. લોકોમાં માંદગીનું પ્રમાણ મોટું હતું. ચેપ, ક્ષય, ન્યૂમોનિયા, મલેરિયા ને બીજા રોગો હતા. ઘણી સ્ત્રીઓનાં શરીર પ્રસુતિમાં નંખાઈ નીચોવાઈ ગયેલાં હતાં. દવા દારૂ વગરના શરીર ઉપરના ઘા ભયાનક રીતે બગડેલા હતા. પચાસ ટકા ઉપરાંતના રોગીઓ મેલેરિયાના હતા. આ કારણે લોકોની બરોળ વધેલી હતી અને લોહી જામતાં વાર લાગતી હતી. શરીર ઉપર પડતા સાધારણ ઘાથી પુષ્કળ લોહી વહેતું હતું.

એક સવારે સીક-પરેડ (રોગીઓને જોતી) વખતે એક ગરીબ સ્ત્રીએ મોટું ને ગંધાતું પોટલું ડુલીના હાથમાં આપ્યું. કપડાના ગાભા ઉકેલતાં એકાદ વર્ષનું બાળક નજરે પડ્યું. તેનો દેખાવ બીક અને દયાની લાગણીઓ સાથે ઉપજાવે તેવો હતો. હવાથી ફુલાવેલા ફાટુંફાટું થતા રબરના ફુગ્ગા જેવું તેનું પેટ હતું. પખીના પિંજરની નાની આકૃતિ જેવી તેની છાતી હતી. વાંદરા જેવું નાનકડું મોઢું હતું. મોટી પણ આંધળી આંખો હતી. આ બાળક ક્વાસીકોર (બાળ શોષ)નું રોગી હતું. લાઓસમાં આવાં માંદાં બાળકો ઘણાં હતાં.

ક્વાસીકોર કંઈ એવો રોગ નથી પણ આહારની અજ્ઞાનતાને કારણે તે થાય છે. અપૂરતા ખોરાકનું એ ભયાનક પરિણામ છે. આ રોગમાં વાળ રાતા

બને છે. માંસપેશીઓ સુકાય છે. લીવર ને બરોળ વધે છે. પેટ મોટું થાય છે. હૃદય જોખમાય છે.

આના ઉપચારમાં વિટામિનોનાં ઇન્જેકશનો ને વિવિધ-લક્ષી ખોરાક છે. આ ખોરાકમાં પ્રોટીન મળી રહે છે. નવટાંક જેટલા આ ખોરાકનો ભૂકો દૂધ કે પાણીમાં કાંજી બનાવીને આપવાનો છે. ડૉ. ડુલીએ બાળ-રોગીને ફળોના રસ ને વિવિધલક્ષી (એમ. પી. એફ) ઉપર ચડાવ્યું. તે જીવ્યું તો ખરું પણ આંખોની ઈજા કાયમની રહી.

બાળરોગીની દશા જોઈ ડૉ. ડુલીએ લોકોને પોષણ અને સ્વાસ્થ્યવૃત્ત શીખવવાના વર્ગો શરૂ કર્યા.

સવારથી બપોર સુધી ડૉ. ડુલી રોગીઓને તપાસતા. બપોરના એગ્નિશ(માતાના નામ ઉપરથી ડૉ. ડુલીએ જીપનું નામ એગ્નિશ રાખ્યું હતું)માં બેસી ગામ-ડાંમાં ફરતા ને રોગીઓને દવાઓ આપતા. જ્યારે ડૉ. ડુલી શસ્ત્રક્રિયામાં હોય ત્યારે પેટી અને ડેની ગામડાંમાં જતા. સાંજના ઘર આગળ લોકો એકઠા થતા. તેમને વૉલ્ટ ડીઝનીની ફિલ્મ બતાવવામાં આવતી ને ચાઈ દ્વારા જીવન જીવવાની રીતો કહેવામાં આવતી હતી

દવાખાનામાં દુભાષિયા તરીકે ચાઈ રહેતો. ખુરસી ઉપર બેઠેલા ડૉ. ડુલી રોગીને સામા મૂકેલા બાંકડા ઉપર બેસવા કહેતા. પણ ભદ્ર પુરુષની સમક્ષ ઊંચા આસને ના બેસવાની મર્યાદા પાળતા લોકો કદી બાંકડા ઉપર બેસતા ન હતા. આથી ભોંય ઉપર બેઠેલા રોગીને તપાસવા ડુલીને કાં તો વાંકા ને નીચા વળવું પડતું તો કદીક હૃદયના ધબકારા સાંભળવા ગંદી જમીન ઉપર પણ બેસવું પડતું.

દવાની ફીનું શું? ગરીબમાં ગરીબ રોગીને સાધન પ્રમાણે ફી આપવાની છૂટ હતી. આથી દવાખાનાના પ્રવેશદ્વાર આગળ મૂકેલું ટેબલ ઈંડાં ફળ શાકભાજી મરઘાંનાં બચ્ચાં ને કદીક દારૂના બાટલાથી ભરાતું હતું. શાકભાજી વગેરે ખાવામાં વપરાતાં તો દારૂ સ્પિરિટ લૅમ્પમાં બાળવાના કામમાં વપરાતો હતો.

લાઓસમાં પ્રસૂતિનું દારુણ દૃશ્ય હતું. ૫૦ ટકા બાળકો પ્રસૂતિ પહેલાં કે પછી મરતાં હતાં તો દર પાંચ સ્ત્રીએ એક સ્ત્રી પણ પ્રસૂતિમાં મરતી હતી. અને જે જીવતી રહેતી તેને 'ગંભીર' સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી હતી.

ત્યાં બાળક જન્મે એટલે દાયણનું કામ પૂરું થતું હતું. નવજાત શિશુને કપડામાં લપેટી ટોપલીમાં ગોઠવવામાં આવતું હતું. તેના કપાળ ઉપર ભસ્મ લગાવાતી અને તેનામાં ડહાપણ વસે તે માટે દાદા તેના કાનમાં ફૂંક મારતા. પ્રસવેલી માતને કદીક પુષ્કળ લોહી વહી જતું છતાં કોઈ એની દરકાર નહોતું રાખતું.

ડૉ. ડુલીએ દાયણો કેળવવાનું કામ હાથમાં લીધું. આ કામ માટે તૈયાર થયેલી બહેનોને અદ્યતન પ્રસૂતિ વિજ્ઞાન શીખવવા માંડ્યું. ખાસ કરીને પ્રસૂતિ પછી માતાની સંભાળ અને ઓર કાઢવાની રીત શીખવાડ-વામાં આવતી. આમાં નિપુણ થયે દરેક દાયણને મીડ વાઈફરી કીટ (પ્રસૂતિ વખતે આવશ્યક સાધનો-વાળી પેટી) ભેટ આપવામાં આવતી હતી.

ડેનીને ઘર અને પ્રિયતમા યાદ આવતાં હતાં. લાંબા પત્રો લખવામાં તે ઠીક ઠીક સમય ગાળતો હતો. પ્રિસ્કીલાને પ્રસૂતિ સમય નજીક આવતો ગયો તેમ નોરમન બેકર ચીડિયો બનતો ગયો. ડુલીની માતા પ્રિસ્કીલાની ભાળ રાખતી હતી. જાન્યુઆરીમાં આર્ધર-ના જન્મ થયાના શુભ સમાચાર જાણવા મળ્યા.

સાથીદારો સહિત ડુલીને સ્પર્શજન્ય ચેપની બહુ બીક રહેતી હતી. આ માટે જો કે દિવસભરમાં [illegible] વાર સાબુથી હાથ ધોવાતા હતા ઉપરાંત ચામડી સૂકી ને સૂખી બને ત્યાં સુધી આલ્કોહોલથી તે ચોખ્ખા થતા છતાંય પણ તે ગંદા રહ્યાની બણબણ રહ્યા કરતી હતી. આવા ગંદા ત્યાંના લોકો હતા અને આથીયે વધારે 'ગંદા' તેમના રોગો હતા.

મોતના જડબામાં પડેલાને જીવતદાન દેવામાં ને રોગથી પાંગળાં બનેલાંને સાજાં કરવામાં અને તેમને સાજાં

જોવામાં ડૉ. ડુલી અને સાથીદારોને અકથ્ય આનંદ મળતો હતો. આ તેમનું જીવનધ્યેય હતું અને તેની સિદ્ધિ અર્થે સુખ સાહ્યબી ને સગવડ છોડી તેઓ અગ્નિ એશિયાના લાઓસ સુધી દોડી ગયા હતા. કદીક જ્યારે તેમને ઘર સાંભરતું કે નિરુત્સાહ ઘેરી વળતો ત્યારે તેઓ સેવોંગની છબી જોતા. આ જોઈને તેમને તેમના કાર્યની યથાર્થતાની પ્રતીતિ થતી કે જો તેઓ ઘરના સુખચેનમાં આળોટતા પડી રહ્યા હોત તો થોડા ઘણા લોકો માટે જિંદગી કેટલી દુઃસહ થઈ પડત!

દવાખાનું ખોલ્યાને થોડા અઠવાડિયામાં અર્ધ બેભાન અને મૃત્યુના આરે ઉભેલી ચૌદ વર્ષની સેવોંગને દવાખાનામાં આણી હતી. જંગલમાં તેણે પગે ખજવાળેલું અને તેમાં ચેપ લાગ્યો હતો. પાટાપીંડીના સાધન વગર તેને ઝૂંપડીમાં નાખી મૂકી હતી. ફેલાયેલો ચેપ પેટમાં જવાથી પગ આખો ફુલીને થાંભલા જેવો થયો હતો.

સુવોંગને બચાવવાની કોઈ આશા ન હતી પણ અગ્નિ-એશિયાભરમાં દુખી અને અવગણાતા બાળકોના પ્રતીક સમી સુવોંગને લેખી ડૉ. ડુલીનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું ને તેના માટે કંઈ પણ કરી છૂટવા તે તત્પર બન્યા.

ઘુંટણથી તે થાપા સુધીનો પગ ચીરી ડોલો ભરી ગંધાતું લીલું પરું કાઢ્યા બાદ ચામડી ને માંસપેશીઓ વચ્ચેના સોજાને સાફ કર્યા બાદ માત્ર હાડકાં ને થોડી પોચી માંસપેશીઓ બાકી રહી. એક બાજુએ મહિનાઓ સુધી પડી રહેવાને લીધે શરીર ઉપર પડેલાં ભાઠાંને સાફ કરી પાટા બાંધ્યા પછી તેના શરીરમાં ચેતન આણવા ગ્લુકોઝનાં ઇન્જેકશનો આપ્યાં. બે દિવસ સુધી પેટી ડેની બેકર અને થાઈએ વારાફરતી ચોવીસ કલાક પર્યંત સતત સંભાળ લીધી. તેનો તાવ ઊતર્યો. શરીરમાં તેજી આવી ને તેણે રડવાનું શરૂ કર્યું. આ દુઃખનું નહીં પણ દુઃખ પચ્યાનું રુદન હતું. ડુસકાં વચ્ચે તેની અસ્ફુટ વાણી સંભળાતી કે 'કોપ ચાઈ, કોપ ચાઈ, કોપ ચાઈ' (આભાર, આભાર, આભાર).

અઠવાડિયા બાદ સુવોંગની તબિયત સુધરી. તે હવે થોડું હરવા ફરવા લાગી. ડૉકટરના સાથીદારોએ તેના ઓળઘટના વાળ કાપ્યા. વાળ ઓળીને રીબન નાખી. ખરેખર! તે સુંદર લાગતી હતી. મહિનાઓ બાદ સગાં વહાલાં આવી તેને ઘેર તેડી ગયા. તે વખતે સાથીદારોએ તેની છબી પાડી લીધી. આ છબી ડુલીને અને સાથીદારોને કપરા સંજોગો વચ્ચે કામ કરતા રહેવાની પ્રેરણારૂપ થઈ પડી.

ડુલી અને સાથીદારોનું સંગ કામ ઊગી નીકળ્યું હતું. સાથીદારોને ઘેર પાછા વળવાના થોડા અઠવાડિયાં બાકી રહ્યાં હતાં. પત્ની અને બાળકને ભેટવા બેકર આતુર હતો. ડેની શેપાર્ડ પ્રિયતમા અને યુનિવર્સિટીને ઝંખતો હતો. પેટી કેસીનું પણ આવુંજ હતું. તેમના સ્થાને અમેરિકાથી સ્વયંસેવકો આવવા તૈયાર હતા. વળી કેળવાયેલા માણસોના હાથમાં દવાખાનું સોંપીને ડુલીએ વાનવિયેંગ છોડવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો.

નાતાલની રજાઓ ડૉ. ડુલીએ મનીલામાં ગાળી. પાછા ફરતાં તે વિએન્ત્યાનમાં આરોગ્યપ્રધાન અને વડા પ્રધાનને મળ્યા. વડા પ્રધાન પ્રિન્સ સૌવાન્ના ફૌમ ડૉ. ડુલીની દરેક પ્રવૃત્તિથી સુમાહિતગાર હતા. તેમણે ડુલીને ભવિષ્યની યોજના વિષે પૂછ્યું. ડૉ. ડુલીના ફંડનું તળિયું આવી રહ્યું હતું. આ કારણે તે ચાર માસથી વધારે સમય લાઓસમાં રહી શકે એમ ન હતા.

આ જાણી વડા પ્રધાને લાઓસ સરકાર બધો ખરચો ઉપાડી લેવાની ઉદાર શરત આગળ ધરી. ડૉ. ડુલીએ ઉત્તરાદા પ્રદેશમાં દાક્તરી સેવાઓનો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો. વડા પ્રધાને બે પ્રદેશો બતાવ્યા: મૌન્ગ સીંગ અને નામ-થા. નામ-થા! નામ સાંભળી ડુલી હરખાયા અમેરિકાથી તો તે અહીં જ આવવા નીકળ્યા હતા ને!

નામ-થા ભણી જવા માટે સારા રસ્તા નહીં હોવાથી વડા પ્રધાને નાનું પ્લેન આપવા કહ્યું, ઉપરાંત ત્યાં કૉમ્યુનિસ્ટોનો ત્રાસ હોવાથી અંગરક્ષક તરીકે સોલ્જ-

રોને સંગાથ આપવા કહ્યું.

નામ-થા જવાના સમાચારમાં સાથીદારોએ ખાસ રસ ના દાખવ્યો. જાન્યુઆરીના અંતમાં જતા પ્લેનમાં જવા માટે એફરે ક્યારનુંયે નામ નોંધાવ્યું હતું. ડૉ. ડુલી બરાબર ગોઠવાઈ જાય ત્યાં સુધી થોડાં અઠવાડિયાં નામ-થા રહેવાની ડેની શેપાર્ડે તૈયારી બતાવી. જ્યારે કુંવારા પેટી કેગીએ દાક્તર સાથે થોડા મહિના રહેવાની ખુશી દર્શાવી.

વાન વિએન્ગનું દવાખાનું સિનિયર નર્સ કામ-લાકને સોંપી નામ-થા જવાનું ડુલીએ નક્કી કર્યું. કામલાકને નાનાં ઓપરેશનો કરવાનું અને દવાઓ આપવાનું આવડતું હતું. તેની પત્ની કામ-આ તેની સહાયમાં રહી દાયણો કેળવવાનું કામ જારી રાખે એમ હતી. રાજ્યના આરોગ્યખાતાએ દવાઓ પૂરી પાડવાનું સ્વીકાર્યું હતું. જો કે આ હૉસ્પિટલ સાવ પ્રાથમિક બની જતી હતી પણ લાઓસ સરકાર સારી વ્યવસ્થા આણી શકે તે દરમિયાન તેની ઉપયોગિતા નકારી શકાય એમ ન હતી.

વાન-વિએન્ગ ગામે જન્મ, લગ્ન કે યુદ્ધમાંથી પાછા ફરતા સૈનિકને સત્કારવા જેવો મોટો સમારંભ ગોઠવી ડૉ. ડુલી અને સાથીદારોને ભાવભરી વિદાય આપી. આ અરસામાં એફરે અમેરિકા ભણી વિદાય લીધી. આ પ્રસંગોથી ડુલી અને સાથીદારોનાં દિલ ઘવાયાં પણ હાથે કરી માગી લીધેલી કર્મઠ જીવનયાત્રાના આ ખડતલ પ્રવાસીઓએ નામ-થા જવાની તૈયારીમાં દુઃખ વિસારે પાડ્યું. ડેનીએ માલ સામાન બાંધવા માંડ્યો. ડુલી અને પેટી અમેરિકાથી આવતા બે નવા સાગરીતોને સત્કારવા બેંગકોક ગયા.

પચાસ કલાકના વણથોભ્યા પ્રવાસથી થાકેલા બે અમેરિકી સ્વયંસેવકો પ્લેનમાંથી ઊતર્યાં. ઊંચો નાજુક ને ગંભીર દેખાતો જોન ડી વીર્ટ ૨૧ વર્ષનો હતો તો ઊંચો ને મજબૂત બાંધાનો બૉબ વૉટર્સ વીસ વર્ષનો હતો. હાઈ-ફી-જીઅર અને રેકોર્ડ આલ્બમ સાથે તેમને પ્લેનમાંથી ઊતરતા જોઈ પેટી કેસીએ કચવાટભર્યો અચંબો વ્યક્ત કર્યો. જે પ્રદેશમાં તેમને કામ કરવાનું હતું તે માટે જાણે કે તેઓ સુંવાળા ને પોચા દેખાતા હતા.

બ્રિસ્ટોલ પ્લેનમાં જગ્યા લઈ ડુલી અને સાગરીતો નામ-થા ભણી ઊડ્યા. પ્લેનમાંથી નામ-થા ખીણનું જંગલ જાણે કે ગુલમહોરના લાલ ફૂલોજડિત મીંઢાવેલી લીલીછમ ચટાઈ જેવું ભવ્ય ને મનોહર લાગતું હતું. ઊતરાણની નાનકડી જગ્યા ઉપર પ્લેને ચક્કરો લેવા માંડ્યા. ઊતરાણ માટે સાંકડી પટ્ટી જેવી જગ્યા હતી. માત્ર થોડા જ ફૂટ જગ્યા આગળ પાછળ રહે એવી જગ્યાએ પ્લેન ઊતરીને એકદમ થોભ્યું.

વાન વિએન્ગ કરતાં નામ-થા ગામ મોટું તો હતું. પણ મોટરનો વાહનવ્યવહાર ન હતો. હવાઈ મથકેથી ચાલીને ગામમાં જવાનું હતું. માલસામાન પણ માણસોના માથે ઊંચકાવીને ગામમાં લઈ જવાનો હતો.

ગામની મધ્યમાં ડૉ. ડુલીને રહેવાનું મજબૂત મકાન મળ્યું. ઘરથી થોડે દૂર દવાખાનું હતું. તેની પાસે વાંસની ઝૂંપડી બાંધી પંદર ખાટલાનો વૉર્ડ બનાવ્યો. બીજી ઝૂંપડીમાં કુષ્ઠ રોગીઓને રાખવાનો અલાયદો વૉર્ડ બનાવ્યો. ચોખ્ખો ને કાર્યક્ષમ શસ્ત્રક્રિયાનો ખંડ સજાવવામાં ડેનીએ ખૂબ મહેનત લીધી.

ગોરા દાક્તરો આવ્યાના સમાચાર વાયુવેગે ફેલાયા. ડુલી નામ-થામાં આવ્યાને બીજે જ દિવસે વાંસના લાંબા હાથાઓને જોડેલી ખુરશીમાં ઘવાયેલાં સ્ત્રી-પુરુષને નાખી લોકો લઈ આવ્યા હતા. બન્નેને માથા ને મોઢા ઉપર સખત અને ઊંડા ઘા હતા. સરહદ ઉપર વસતું ગરીબ કુટુમ્બ સામ્યવાદી લૂંટારાઓના ત્રાસનો ભોગ બન્યું હતું તેમાં ચેપ લાગુ પડ્યો હતો. સખત તાવ ને બેસુમાર વેદના હતી. આ લોકો ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવાને બદલે તેમને જીવતા રાખી ચેપ નાબૂદ કરવાનું પહેલાં વિચારવાનું હતું.

રાતના વળી ગામડેથી બીજો માણસ દસ વર્ષના છોકરાને બચાવવા કાલાવાલા કરતો આવ્યો. છોકરો દાઝ્યો હતો. આજે ચૌદ દિવસ થયાં તે પીડાતો હતો.

ગામડીઆને લાવનાર સોલ્જરે ડોક્ટરને રાતના ગામડે જવાની ના કહી, પણ ગામડીઓ કાકલુદીઓમાં ઉન્મત્ત હતો. મોખરે ચાલતા ગામડીઆની પાછળ દાક્તર અને બેટરીઓ સહિત પેટી ડેની અને દુભાષિયા ચાઈએ ગામડાનો રસ્તો પકડ્યો. એકની પાછળ બીજા ચાલતાં ગાઢું જંગલ વટાવવા લાગ્યા. ઊંચી ટેકરીઓ ને વાંસ-દોરડાના પૂલો વટાવતા મુકામ ઉપર પહોંચતાં સુધીમાં તો ત્રીસ વર્ષની ઉંમરના કુલી થાકી ગયા. ઝૂંપડામાં પ્રવેશતાં બળેલા માંસની દુર્ગંધથી બધાનાં નાક ભરાઈ ગયાં. ગંધાતી ગોદડીમાં ઊંધો પડેલો છોકરો આખા બરડે દાઝ્યો હતો. મડદા જેવા શરીર ઉપર કંઈક સળવળાટ જોતાં દાક્તરે તેના ઉપર બેટ-રીનો પ્રકાશ ફેંક્યો. શું જોવામાં આવ્યું? કીડા ખદબદતા હતા.

આ પ્રદેશમાં ભુવાઓનો જબ્બર પ્રભાવ હતો. એક ભુવાએ બળેલા ભાગ ઉપર કુક્કરની ચરબી, પાનનો રસ ને ગાયના છાણનો બનાવેલો મલમ લગાડી રોગીની દુર્દશા ઊભી કરી હતી. રોગીને નામચ્યા હૉસ્પિટલમાં લઈ જવામાં એક તક લેવાની હતી. ઝૂંપડામાં તે સડીને મરવાનો તો હતો જ. બે વાંસડાથી બાંધેલી ત્રેપલાની ઝોળીમાં છોકરાને દવાખાને લાવવાનું કહી ડેની અને કુલી સારવારની તૈયારીઓ કરવા આગળ ગયા. પેટી અને ચાઈ છોકરાને ઊંચકાવી લાવવાની વ્યવસ્થામાં રહ્યા.

કલાકો બાદ આણેલા છોકરાને બેભાન બનાવી સાબુ-વતી ઘા સાફ કર્યા બાદ તો હાડકાં સુધીનું બધું માંસ ખવાઈ ગયું હતું. મલમપટ્ટા કરી રોગીને ખાટ-લામાં સુવાડ્યો. ભૂખમરાને લીધે ગંઠાઈ ગયેલી લોહીની નળીમાં દવાનાં ઈન્જેક્શનો ના જવાથી આખી રાત જાગી ડેની અને પેટીએ પેટ ને પગની ચામડી વાટે તે ચઢાવ્યાં. કોઈક જાદુથી બાળક મોતના મોંમાંથી ઉગરી ગયું.

નામ-ચામાં કુલીને ભુવાઓનો સામનો કરવાનો હતો. એક દિવસ તેમના ટોળાએ કમ્પાઉન્ડ બહાર વાંસડા ઉપર ગોઠવેલી સાદડીની દેવીઓને જમીનમાં દાટી અડ્ડો જમાવ્યો. માંદા માણસ દવાખાના નજીક ના ઢૂંકે એવો એમનો પેંતરો હતો. ડૉ. કુલીએ તેમની સાથે બાથ ભીડવા કરતાં મિત્રતા સાધી. તેમને ધંધામાં સમોવડીઆ સ્વીકાર્યા. તેમના કેટલાક ઘરગથ્થુ ઉપચારો અસરકારક પણ હતા. પેટીએ દુભાષિયા દ્વારા ભુવાના મોવડીઓને કહ્યું: 'અમે જુદી દવાઓ અને રીતો અજમાવીએ છીએ પણ આપણું ધ્યેય તો એક જ છે. લોકોને રોગ યાતના ને મોતથી ઉગારવાનું, આપણે સાથે રહી કામ કરીશું. અમે જાણીએ છીએ તે તમને શીખવશું અને તમે અમને શીખવજો.'

આની ધારી અસર થઈ. જો દવાખાનામાં દાક્તરની પાસે હાજર રહેવા લાગ્યો. સાગરીતો પેનિસિલિનનાં ઈન્જેક્શન આપે ત્યારે જો ભૂતોના મંત્રો બોલે. ભાંગેલા હાડકા ઉપર પાટાપીંડી થાય ત્યારે તે પાટા ઉપર સફેદ કાળા ને લાલ દોરા વીંટાળે. ફીમાં મળતાં બે શ્રીફળમાંથી એક જોને ભાગે જતું. રોગીઓના આરામનું પ્રમાણ વધતું જોઈ જો દાક્તરનો ગાઢ મિત્ર બની ગયો.

જોના જેવી ગામમાં બીજી બોખી ડોકરી મેગી હતી. ગામનો ઉતાર એ બાઈ ગંદામાં ગંદી હતી. શરીર ઉપર સ્કર્ટ ને બ્લાઉઝના ધાગા ને બોડેલા માથા ઉપર બાંધેલા ગંદા ટુવાલના એના શણગાર હતા.

દવાખાનામાં દુભાષિયા તરીકે મેગીનો ખપ હતો. નામ-ચામાં જુદી જુદી જાતના વસતા લોકોની ભાષાઓ પણ જુદી જુદી હતી. રોગી મીઓ ભાષામાં કોઈને પોતાની કથની કહે તે મેગીને આ ભાષામાં સમજાવે. મેગી ચાઈને લાઓ ભાષામાં કહે, ચાઈ કુલીને ફ્રેન્ચ ભાષામાં કહે. કુલી બૉબ વૉટર્સને સેમીની બંધકોષની દવા આપવાનું અંગ્રેજી ભાષામાં કહે.

ગંદા અને ચેપથી ભરપૂર રોગીને તપાસીને કે સાર-વાર કરીને ડૉ. કુલી સાબુ ને પાણી વતી બરાબર હાથ ધોતા, પછી તેના ઉપર સાથીદાર આલ્કોહોલ નાખતો. આ જોઈ મેગીને આશ્ચર્ય થતું હતું. ગંદા

ઘામાંથી વળગેલાં જંતુને કાઢવા માટે આટલી સાવધાનીથી હાથ ધોવાતા હોવાનું ફુલીએ મેગીને સમજાવ્યું. આ વાત મેગીના ગળે ઊતરી.

માથામાં ગંધાતા ઘાથી પીડાતા એક બાળકને દવાખાનામાં આણ્યું હતું. વાળ વગરના માથામાં જુઓ ખદબદતી હતી. દવા કરતા અગાઉ માથું બરાબર ધોવાની અગત્યતા હતી. ડૉ. ફુલીએ મેગીને શેમ્પુ (માથું ધોવાની દવા)ની બાટલી આપી બાળકને નદીએ લઈ જઈ સાફ કરી આવવાનું કામ સોંપ્યું.

મેગી બાળકનું માથું એવું તો સરસ રીતે ધોઈ લાવી કે માથામાંથી ઠેર ઠેર લોહીની ટસરો ફૂટતી હતી. પણ આ કામ કરવામાં મેગીના હાથે આટલાં બધાં વરસોમાં આ વખતે જ બરાબર ચોખ્ખા થયા. મેગીને આટલેથી સંતોષ ના થયો. તે ચાઈ પાસે જઈ હાથનો ખોબો કરી ઊભી રહી. ચાઈએ તેમાં આલ્કોહોલ નાખ્યો. મેગીએ જોસથી હાથ મસળ્યા. છેવટે હાથ ધોવાનું મેગી શીખી ખરી!

નામ-થામાં રોગીઓ ઘણા હતા. રોગો વિવિધ જાતના હતા. ગોઇટર પેટના કૃમિ રોગો આ જમાનામાં કદી જોવા નહીં મળવાનું ડૉ. ફુલીને મેડિકલ કોલેજમાં કહેવામાં આવ્યું હતું. અને કુષ્ઠ રોગને બાઈબલના જમાનાનો ગણવામાં આવ્યો હતો. રસી શોધાયા બાદ ડિપ્થેરીઆ ટાયફોઈડ ને ઓરી નેસ્ત નાબુદ થવાનું તે ભણ્યા હતા પણ આ બધા રોગોના અહીં અડ્ડા હતા.' આ રોગોની વિશેષ દવા કરવાની હતી. વાગવાની ઈજા વખતે બેદરકારી કે ખોટા ઉપચારથી વકરેલા ઘાના રોગીઓ પુષ્કળ હતા. આમાંના કેટલાક રોગો નિવારી શકાય એવા હતા. જરૂર હતી માત્ર આરોગ્યના શિક્ષણની. ફુલીએ રોગીઓ ઉપર જ કેળવણીના વર્ગો શરૂ કર્યા. માંદગી આવવાનાં કારણો અને નિવારવાની વાતો રોગીને કહેવા લાગ્યા. લોકો તે 'સાશ્ચર્ય' સાંભળતા હતા. આ જોઈ ફુલીને ખાતરી થઈ કે પઠાણ લોકોને થોડી પણ તક આપવામાં આવે તો તે લોકો આરોગ્યસભર અને સશક્ત બનવાની ઈચ્છા સહ આરોગ્યના સાદા નિયમો પાળવા સદા આતુર હોય છે. જરૂર છે માત્ર આરોગ્યના જ્ઞાનના ફેલાવાની.

મહિનાઓ વીતતાં ફુલી અને સાગરીનો નામ-થાના વતની જેવા બની ગયા. લોકો ફુલીને થાન-મો ફરંગના વહાલસોયા નામથી સંબોધતા હતા. થાન એટલે માનનીય, મો એટલે ડૉક્ટર અને ફરંગ એટલે ગોરો પરદેશી. સાંજના નવરાશની વેળા ડૉ. ફુલી લોકોને ફિલ્મ બતાવતા અગર તો ગામમાં જઈ મિત્રો ને પાડોશીઓ સાથે વાતો કરવામાં આનંદ મેળવતા હતા. આ સંબંધી તે લખે છે: 'અમે પશ્ચિમવાસી, અમારી ચામડી ગોરી, અમારાં ભાષા ને રીતરિવાજ જુદાં હતાં પણ અમે હવે પરદેશી નહોતા રહ્યા. અમે લોકો સાથે 'એક' બન્યા હતા.'

વર્ષાની શરૂઆતમાં મે માસમાં પેટી કેસીને દેશ ઉપડવાનો સમય આવી રહ્યો હતો. નામ-થામાં બપોરના પ્લેન આવવાની વકી હતી. કાચી ઋતુને લીધે અંધારા પહેલાં વિએન્શાન પહોંચવા તરત જ તે પાછું વળવાનું હતું.

પેટીના જવાની સવારે ખબર આવી કે પડોશના એક ગામડામાં કોઈ બાઈને ઉગ્ર લોહીસ્ત્રાવ થવાથી દાયણને દાક્તરી મદદની જરૂર છે. ફુલી હોસ્પિટલમાં ધસારાને લીધે જઈ શકે એમ ન હતા અને આવા સંજોગોને પહોંચી વળવા માટે પેટી એકલો જ હોશિયાર હતો. તે ત્યાં જવાને તૈયાર થયો પણ ફુલીએ આ પ્લેન ચૂકી જતાં આગળ ઉપરનાં બીજાં પ્લેનોના જોડાણ અશક્ય બનવાની શંકા રજૂ કરી પણ વખતસર પાછા વળવાની ધારણા સાથે કર્તવ્યપરાયણ પેટી બેગ તૈયાર કરી નર્સની સાથે ગામડા ભણી ચાલી નીકળ્યો.

સશક્ત ખડતલ ને નિર્ભય પેટી સૌમ્યતા, દયા અને ફરજના આદર્શને વરેલો હતો. રાતના 'ઇમર્જન્સી કોલ' (અકસ્માત વખતે દાક્તરને બોલાવવાને) વખતે ઊંઘ બગાડીને કામ કરવા બદલ તેણે કદી અણગમો બતાવ્યો નહોતો. પર્વતમાળામાં કેટકેટલી

વખતે ફુલીને 'તમે દવાખાનું સંભાળો. બધે ના પહોંચી વળાય. કોઈએ બહારનું કામ ઊપાડવું જોઈએ' કહી તે ત્યાં દોડી જતો.

સવારમાં પ્લેન આવ્યું અને આકાશમાં કાળાં વાદળાં ઘેરાવા લાગ્યાં. જોને પાયલોટને હોસ્પિટલમાં બોલાવી લાવી રોકી રાખ્યો. ફ્રેન્ચ પાયલોટ હવામાન અને વિલંબ માટે ઉચાટ અનુભવતો હતો. પેટી આવતા સુધી વરસાદ ના પડે એવી પ્રાર્થના કરતા ફુલી આમતેમ આંટા મારતા મનને મનાવવા લાગ્યા. આમ કરતાં સાવ હતાશાના આરે પહોંચતા સુધીમાં થાકેલો પણ મોં ઉપર સંતોષના ભાવ સાથે પેટી આવી પહોંચ્યો. ફુલીએ એને ઉધડો લીધો: 'જાણતા નથી કે આ પાયલોટ તમારા કાજે રોકાઈ રહ્યા છે. બાઈને પ્રાથમિક સારવાર આપીને દાયણને કેસ સંભાળી વહેલા આવતા રહેવું હતું ને. હું ત્યાં જઈને સંભાળી લેત.'

આશ્ચર્યભરી દૃષ્ટિ સાથે પેટીએ જવાબ વાળ્યો: 'મારાથી એવું કેમ બની શકે?' પછી હસતાં હસતાં કહે: 'રોગીને મરતા સુધી થોભવાની મારી નૈતિક જવાબદારી હતી.' બંને સાથે હસી પડ્યા.

ફુલી ને પેટી હવાઈ મથક ઉપર ગયા ત્યારે ચીઢાયેલા પાયલોટે એન્જિનને ઊડવા તૈયાર કર્યું હતું. પેટીને લઈ પ્લેન નીચાં વાદળાંની ઉપર ઊડવા લાગ્યું. ફુલીનો સાથીદાર પેટી! ૭ મહિના માટે તે આવેલો પણ ખાસ્સા દસ મહિના સુધી રોકાયો.

દવાખાનાની ખ્યાતિ દૂર દૂર ફેલાવાને કારણે લાઓ ચીનના યુનાન પ્રાંતના અને સેંકડો માઈલ દૂર આવેલા કેનોનના રોગીઓ પણ આવતા હતા. બર્માની સરહદે ત્રીસ માઈલ દૂર આવેલા બાનફુવાન ગામના પર્વતીય લોકોને દવાખાને આવવામાં દુર્ગમ માર્ગ કાપવાનો હતો. ફુલીએ ત્યાં સામા જવાનો નિરધાર કર્યો. જિલ્લા અધિકારીએ રસ્તામાં લૂંટારાઓ અને સામ્યવાદીઓના ત્રાસની દહેશત આગળ ધરી પણ સેવાવ્રતને વરેલા પુરુષાર્થી ફુલીના નિરધારને કોઈ બીક ડગાવે એમ ન હતી. જિલ્લા અધિકારીએ આપેલા સશસ્ત્ર રક્ષકોની સાથે ત્રણ ટટ્ટુઓ ઉપર દવાઓ અને કેમ્પનો સામાન લાદી ફુલીએ બાન ફુવાન ભણી પ્રયાણ આદર્યું.

ત્યાં માંદગીનું પ્રમાણ વધારે હતું. ચાર પાંચ કલાક જેટલા સમયમાં બોબ, જોન ને ચાઈની સહાયથી ૧૫૦ રોગીઓને સારવાર આપી. ચાર પાંચ દિવસ ત્યાં રોકાઈ એક શિક્ષકને દવાઓનો જથ્થો આપી ફુલીની ટોળી નામ-થા પાછી વળી.

લાઓસમાં દસેક મહિના ગાળ્યા બાદ ફુલી અને સાથીઓને વતન પાછા ફરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. આ સમયે પ્લેનમાં વીએન્શાઈન જવાને બદલે જોન ડી વીટ્રીએ નાવમાં બેસી નદી કિનારે આવેલાં ગામડાંને વૈદકીય રાહત આપતા જવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો. વિચાર સ્તુત્ય હતો.

લાકડાની કોતરેલી બાર ફૂટ લાંબી ત્રણ હોડીઓમાં બેસી ગોરા દાક્તરોનું વતન ભણી પ્રયાણ શરૂ થયું. રસ્તામાં કોઈ મુશ્કેલી તો ના આવી પણ જિંદગીમાં જેણે દાક્તર ના જોયો હોય એવા લોકોની માંદગી બેસુમાર હતી. એક ગામમાં કોલેરાનો ઉપદ્રવ હતો તો બીજામાં ઓરી. દર ત્રીજું બાળક. એક બાળક ઊંટાટિયાથી પીડાતું હતું. દરેક ઠેકાણે મેલેરિયા, મરડો દાદર ને બેરી બેરી રોગના ઢગલા હતા. પહેલી એટલી દવાઓ બધાને આપ્યા છતાં લાઓસના આરોગ્યની વિષમ પરિસ્થિતિથી ફુલીએ માત્ર નિરાશા સાથે મુસાફરી પૂરી કરી.

વિએન્શાઈનમાં આરોગ્યપ્રધાનની પાસે વિદાય લેતા ડૉ. ફુલીએ કહ્યું: 'મારું દવાખાનું, હથિયારો ને દવાઓનો જથ્થો તમને સોંપી જવા તૈયાર છું. તમે દવાખાનું નભાવો. તમારા દાક્તરો ગોઠવો. મારી પાસે કેળવાયેલા માણસો મદદમાં રહેશે.'

વડાપ્રધાન ડૉ. ફુલીને કાયમી વિદાય આપી પણ શી રીતે શકે? તેમણે કહ્યું: 'વાન વિએન્ગના મેળાવડામાં તમારા હાથે લોકોએ નાડું બાંધ્યું છે. લાઓ પ્રજાનું હૃદય તમારા હાથમાં છે.' લાઓસના વિશાળ નકશા ઉપર ઉતરાદા નજર ફેંકતાં તેમણે કહ્યું: 'દાક્તર મહાશય, તમારી અહીં ઘણી જરૂર છે. જલ્દી પાછા આવજો.'

★

[સમયનાં ક્ષીર-નીર—૧૪ મા પાનાથી ચાલુ]

કે નીમવાની વાત હવે રહી નથી. એ પદનો મહિમા જ એમણે ઘટાડી નાખ્યો એટલે હવે કોણ એ વાસી ઊતરેલો હાર પહેરવા તૈયાર થશે?

પ્રાંતિક સમિતિને એના હક વાપરવાની તક આવે છે ત્યારે ગુજરાતમાં એવું બનતું આવ્યું છે કે કોઈ ને કોઈ કુલડીમાં ગોળ ભાંગી સહુને મન મનાવી લેવાનો આગ્રહ કરે છે. એ રીતે એ સમિતિની શક્તિઓ કુંઠિત થાય છે; એના સભ્યોમાં આત્મવિશ્વાસ જાગતો નથી. એકતા જાળવી કામ કરવાનો દેખાવ જ રહે છે.

કહે છે કે જૂના કોંગ્રેસીઓનો વર્ગ એવો છે કે નવું લોહી મન મૂકીને સંસ્થાનું કામ કરતું નથી, જે આવે છે તે તકવાદીઓ છે. ને 'નવું લોહી' પણ જૂનાનો એવો જ અણવિશ્વાસ કરે છે. તિલક મહારાજની નીતિ એવી હતી કે નવા કાર્યકરો ઉપર જવાબદારી નાખતા જવી, એમની શક્તિઓ વખાણવી ને એમની આગેવાની એવી ભારવાળી બનાવવી કે એમાંથી એ છૂટવા માગે તોયે છૂટે નહિ. ગુજરાતમાં જે પદ્ધતિ છે તેથી કાર્યકરો ફરિયાદી સ્વભાવવાળા, આદેશની રાહ જોનારા કે પૂછી પૂછીને ચાલનારા, ને થોડી મજલે થાકી જનારા રહે છે. નવા લોહીને આકર્ષવા-ઉત્તેજવા જે પ્રેરણા જોઈએ તે સાંપડતી નથી. ને આવું હજુ ક્યાં સુધી રહેશે તે કળી શકાતું નથી.

આવકારતાં અરણ્યો ને ગિરિઓ ગરવા

આવતી વસંતઋતુમાં એવરેસ્ટના શિખર પ્રવાસે બીજી હિંદી ટુકડી નીકળવાની છે એ કેવા આનંદજનક સમાચાર છે. આવડા મોટા હિમાલયમાં આપણે દર વર્ષે પચીસ પચાસ ટુકડીઓ મોકલી શકીએ તો કેવું સારું! એ માટે જે તૈયારીઓ કરવી જોઈએ તે પ્રાંતે પ્રાંતે ને શાળા કોલેજોમાં થવી જોઈએ. કેમ દિશાઓ ઓળખવી, કેમ બોજો ઊંચકવો, કેમ ટાઢતડકો ને વાયરા-વરસાદથી ટેવાવું, કેમ આહાર જાળવવો ને ઊંઘ-આરામ મેળવવાં, કેમ કુદરત વચ્ચે નિર્ભય થવું, કેમ જોખમો ઊઠાવવા તત્પર થવું— એની તાલીમ કે ધૂન આપણા નવજુવાનોમાં લાવવા આપણે એવું સાહિત્ય સુલભ કરવું જોઈએ. એનાં સાધનોનો પરિચય કેળવવો જોઈએ ને એ માટે એના નિષ્ણાતોનાં વ્યાખ્યાનો તથા મુસાફરીનાં પ્રદર્શનો ભરવાં જોઈએ.

દેશમાં આટઆટલાં અરણ્યો છે, આટઆટલાં પહાડો છે, એમનું આહ્વાહન ઊભું જ છે. યુવાનોએ નિરધાર કરવો જોઈએ: 'ભોમિયા વિના અમારે ભમવા છે ડુંગરા—'

*

બ્રિટનની એક પેઢીએ સડી ગયેલાં શાકભાજી, મગફળીનાં ફોતરાં વગેરે નકામા સખત બળતણ બાળીને વરાળ ઉત્પન્ન કરતું એક ખાસ સાધન બનાવ્યું છે. આ વરાળ સાધનને બેસાડવા પાયા વગેરેની જરૂર પડતી ન હોવાથી ગમે ત્યાં જલદીથી ગોઠવી દઈ શકાય છે.

વેકાસ-પાવર માસ્ટર નામના આ સાધનની ઉત્પાદક પેઢીનો એવો દાવો છે કે તે વિવિધ પ્રકારનાં સખત બળતણ બાળવા છતાં સતત ૮૦ ટકા જેટલી કાર્યક્ષમતા જાળવી રાખે છે. અને બળતણનાં જરા જેટલાં પણ રજકણ બહાર નીકળીને વાતાવરણમાં ફેલાઈ ન જાય તે હેતુથી તે રજકણોને અંદર ને અંદર જ પકડી લઈને બાળી નાખવાની વધારાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

આ યંત્ર ૭૯ ટકાથી માંડીને ૧૦૦ ટકા ભેજવાળા બળતણ વડે પણ એટલું જ સરસ કામ આપે છે.

નાનુભાઈ દવે

દરદ શું ને દરદી કોણ?

દાક્તરજીવનની સત્યકથાઓને વાર્તાના ઢાંચામાં ઢાળીને આ લેખકે અમારા થોડીક વાર્તાઓ ઊર્મિનાં વાચકોને આપી છે. આ વાર્તા પણ એટલી જ જિજ્ઞાસાપ્રેરક છતાં રૂઢિની જડતા પર પ્રહાર કરનાર છે……

દાક્તરે ઘંટડી વગાડી એટલે સોમો હાજર થયો. એમનો સોમો આઈ. સી. એસ.ની જેમ એક સાથે ઘણાં કામ કરતો. એટલે એ પટાવાળો હોવા છતાં દાક્તરનું માન અને હેત બંને પામતો. દવાખાનાની સાફસુફી, ગોઠવણી, ઓજારોની વ્યવસ્થા, દર્દીઓની પહેલી મુલાકાત વગેરે કામ સોમાભાઈ કુશળતાથી પાર પાડતા. સવારે વહેલા એ કામ પર ચઢી જતા ને રાતે મોડા ઘેર જતા.

'કોઈ છે હવે?' દાક્તરે ઘડિયાળ તરફ જોયું. આઠ વાગી ગયા હતા. આજે પુષ્પની વર્ષગાંઠ હતી એટલે બને તેટલા વહેલા પાછા જવાની ઇચ્છા હતી. ને ઘર તો નદી પાર દૂર હતું. એમણે ધાર્યા કરતાં મોડું તો થયું જ હતું. હજુ તો કંઈક ખરીદવાનું બાકી હતું. પણ શું લઈ જવું તેય નક્કી કર્યું નહોતું.

સોમો આવ્યો તેવો જ ઝટ બહાર ગયો ને બીજી જ મિનિટે એણે બે બાઈઓને દાક્તરના રૂમમાં દાખલ કરી. નામની કાપલીમાં એક નામ ધનલક્ષ્મીનું હતું, બીજું ચારુલતાનું. નામ વાંચી લઈ દાક્તરે બંને તરફ બેસવાની ઇશારત કરતાં પૂછ્યું, 'કોને તપાસવાનાં છે?' અને મોટી વયનાં બાઈના મોં ઉપર ફિકર-ચિંતા જોઈ એમને જ બીજો સવાલ પૂછ્યો:

'બોલો શી તકલીફ છે?'

પણ ધનલક્ષ્મીએ જવાબ ન દીધો. એમણે નાની ઓવી ચારુલતા તરફ જોયું ને 'તું જ કહે ને' એમ નજરથી આગ્રહ પણ કર્યો. તોયે ચારુલતા પગ સંતાડતી બેઠી રહી. પાલવનો છેડો આંગળી ને અંગૂઠા ઉપર વીંટાળી-ઉકેલી નાખતી એ જાણે તાલ જોતી હતી. એને જરાયે ઉતાવળ હોય એમ જણાતું નહોતું. પણ દાક્તરને આજે વખત ખોવાનું ગમતું નહોતું.

'તમને તપાસવાનાં છે?' દાક્તરે ચારુલતાને પૂછ્યું.

ને જવાબમાં એ શરમાતી હસી પડી, હાથમાંના પાલવનો છેડો મોંએ દબાવી હસવું ખાળી રહી. કાંઈક રહસ્ય હતું ને દાક્તર આગળ તે ખુલ્લું કરવાનું હતું. પણ કોણ કરે, કેવી રીતે કરે એની મુંઝવણ વરતાતી હતી. એણે મોટી ઉંમરની સ્ત્રીને હાથથી હળવો ધક્કો માર્યો. 'અહીં લઈ આવી તો તું, હવે જે કહેવું હોય તે તું જ કહે ને!' એને હજુ હસવું જ આવતું હતું, જાણે દાક્તરની મુલાકાત એને મન કોઈ રમુજ હતી.

'ચાલો, બોલશો હવે?' દાક્તરે એમનું સ્ટેથેસ્કોપ મેજ ઉપર હળવેથી ટપકાર્યું.

'એ મારી દીકરી છે—ચારુલતા' માએ શરૂઆત કરી. 'બહુ શરમાળ દેખાય છે, પણ દાક્તરસાહેબ, એ બોલવા બેસે ત્યારે ઘણું ઘણું બોલી નાખે છે. કૉલેજમાં ભણે છે ને પ્રેમ હોંશિયાર. પણ, એને કોણ જાણે—' કહેતાં કહેતાં એ અચકી ગયાં.

'શું થાય છે?' દાક્તરે ધ્યાન આપવા માંડ્યું. કેટલીક વખત દરદીઓને બોલતા કરવા પડે છે. એમની પાસે આવ્યા પછીયે મુંઝવણ ચાલુ રહે એ શા કામનું!

'શું માથું દુઃખે છે? થાકી જવાય છે? ગભરામણ જણાય છે?'

'ના જી, એવું તો કંઈ નથી થતું.' એમ માએ કહ્યું ત્યારે ચારુલતા હાથમાંનો આમળેલો પાલવ ઢીલો ના પાડતી હતી.

'ભૂખ લાગે છે? રાતે બરાબર ઊંઘ આવે છે?'

'હં—' ચારુએ માથું નમાવ્યું.

'કોઈ જગ્યાએ બળતરા થતી હોય—'

'ના—ના'

–મિત્રો વચમાં એ જઈને બેઠા ત્યારેય કેમ એમને ચારુલતાના ' ફરી આવીશ ને ત્યારે—' એ શબ્દો જ સંભળાતા હતા ?

બીજે દિવસે એમણે ચારુલતાની રાહ જોઈ પણ એ ના દેખાઈ. ત્રીજે દિવસે પણ એની ઝંખના રહી. બપોરે દવાખાનું બંધ કરતી વેળાએ દરદીઓને બેસવાના ખંડમાં જોઈ આવ્યા પણ ત્યાં હવે કોઈ બાકી રહ્યું નહોતું. આવી હોય તો એ મળે જ ને ! પણ એ આવી જ નહોતી ! એ કેમ નહિ આવી હોય ?

વળી બીજા ત્રણ દિવસ ગયા. રવિવાર ખાલી ગયો. સોમવારે તો એ આવવી જ જોઈએ એમ મન સાથે નક્કી ગોઠવી સમાધાન કર્યું. પણ તોયે એ ના જણાઈ. એને માથે પૂનમ ઊગી હોય એટલાં મોગરાનાં ફૂલ, એનો કસુંબલ પાલવ, એના મખમલી બમીંઝ ચંપલ—એમ એક પછી એક યાદ કરતા ગયા. ને તે પછી મોટી કાળી આંખો, નાનકડું મોતીના દાગીનાની દાબડી જેવું મોં, પોયણા જેવું પેટ—

છટ્. દાક્તર ચોંક્યા. આ શું ? એ મેજ ઉપર એમના ગુરુદેવ શ્રી રામકૃષ્ણની છબી રાખતા. ત્યાં એમણે યત્નપૂર્વક જોયું ને મનોમન માફી માગી. ' આજે જ ઘેર જઈ મૃદુલા સાથે વાત કરી લઉં. મને વળી આ શું થયું ? ' દાક્તરે બળ એકઠું કરવા માંડ્યું.

ઘેર જતાં પહેલાં એમણે પુપુલ માટે એક ઢીંગલી લીધી. મૃદુલા માટે ચોળીનો ખંડ લેવા ખાદી ભંડારમાં .યા ને ત્યાં કસુંબલ રંગ ગમ્યો તો યે મૃદુલાને તો મોરવાદળી જ દીપશે એમ ઠરાવ્યું. રસ્તે મોગરાના ગજરા જોયા, ગમ્યા પણ જીદ કરીને ના લીધા. ' એના કરતાં તો આ રાજચંપો જ સારો ! '

જમતી વખતે એમણે બે–ચાર વાર પ્રયત્ન કર્યો પણ ચારુલતાની વાત મોંએ ના ચઢી. જમ્યા પછી બીજી ત્રીજી વાતો કરી ત્યારેય ચારુ યાદ આવી પણ એને પાછળ ધકેલી. ને રાતે તો મન સાથે એમણે ગોઠવણ કરી લીધી : ' શું કરવા વળી એના મનમાં શંકાનું બી વાવતો જાઉં ! મેં જ એ વાત મારા મનથી કાઢી નાખી, પછી રહ્યું શું ! '

ને એમ કાઢી મૂકેલી ચારુલના બીજે દિવસે જ દવાખાને આવી પહોંચી.

આજે એણે સફેદ લૂગડાં પહેર્યાં હતાં. મોં પણ નિખાલસ તેજસ્વી જણાતું હતું. એના આભૂષણ વિનાનાં અંગો વધારે ગૌરવવાળાં જણાતાં હતાં. પણ મોં ઉપરનું હસવું આજે એ ઘેર મૂકીને આવી હોય એમ કંઈક ભારેખમ જણાતી હતી. ચિઠ્ઠી મોકલ્યા વિના જ એણે દાક્તરના રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો ને ખુરશીમાં ગોઠવાઈ ગઈ.

' તમને તો થયું હશે કે આ તો આવીશ કહીને ગઈ તે ગઈ ! ' એણે શરૂ કર્યું.

' મને શું કામ એવું થાય ! ' દાક્તરે એની નજર ટાળી. ' તમારે બીજા દાક્તર પાસે જવું હોય તો તમે જઈ શકો છો. ' એમણે જરા બેપરવાઈ બતાવી પણ મનમાં સમજ્યા કે આ શબ્દો ગોઠવેલા–કાલા છે. એ આવી તે એમને ગમ્યું જ છે. એની કોઈ મુશ્કેલી હોય ને એ મદદ કરી શકે તો ? શું એવી તક આવી પહોંચી? ને એમણે ધાર્યું હતું એવું જ જો ખરેખર કંઈક મહિના રહી ચૂક્યાનું નીકળ્યું તો ! તો:ય શું એમનાથી મદદ થઈ શકશે ને ! એમનું મન એવા અપરાધીપણાની કલ્પના કરતાં ધ્રૂજી ઊઠ્યું.

' ઓહો, હવે કંઈ કહેવાની ઇચ્છા થાય છે ખરી ! આજે તો તમારાં બા નથી- તમે એકલાં જ આવ્યાં છો ને ! '

' આવી તો એકલી જ છું, દાક્તર. પણ આજેય માફી માગવા જ આવી છું. ઘેરથી નીકળી, ત્યારે તમારું નામ દઈને નીકળી હતી, એટલે જ આવી છું. બાકી—'

' તો પછી—? '

' પાછી આવીશ ને ! ' ચારુએ વિશ્વાસ આપ્યો. ' પણ એક વાત કરી લઉં. મને લાગે છે કે તમે મને મદદ કરશો જ—દાક્તર તરીકે તો ઠીક પણ મારા મિત્ર તરીકે, કેમ ખરું ને દાક્તર ! ' એણે ઝટ હાથ લંબાવી

દાક્તરના હાથ ઉપર મૂક્યો. કેવો એ સ્પર્શ હતો! ધમધમ કરતું લોહી પંજાબ મેલની ઝડપે પગથી તે માથા સુધી ફરી વળ્યું. અંગેઅંગ સતેજ થઈ ગયાં. આંખો ધારદાર બની ગઈ.

પણ સામે ગુરુદેવની છબી હતી. એક જ નજરે એણે આ જુવાળ ઠંડો પાડી દીધો. દાક્તર સાવધ થયા. એમણે કહ્યું: 'જ્યાં સુધી હું જાણું નહિ ત્યાં સુધી કશું કહું નહિ. એટલે એકદમ મદાર ના બાંધશો.' એમને થયું કે આવી સ્પષ્ટ વાત પછી ચારુલતા સમજીને એની લીલા સંકેલી લેશે. આ સ્થિતિ વધારે સ્પષ્ટ કરવા એમણે ઉમેર્યું, 'કોઈ ગુનાહિત કામ કરાવવા ઈચ્છતાં હો તો એ જણાવવાની તકલીફ પણ ના લેશો. એવી બાબતને હું મદદ ગણતો નથી—દગો જ સમજુ છું.'

હવે દાક્તર સ્વસ્થ થયા. એમને લાગ્યું કે નશો ઓસરી ગયો છે ને બળ પાછું આવ્યું છે. હવે છતી જવાશે એવી ખુમારી પણ આવી ગઈ. પણ ચારુલતા એમના કરતાંય વધુ સ્વસ્થ હતી. જરાયે નવાઈ પામ્યા વિના એ એટલું જ બોલી: 'બરોબર મેં આવી જ આશા રાખી હતી. હવે તમારી મદદ મળશે જ એની મને તો ખાતરી થઈ!'

આ પછી એણે એના ઘરના જુનવાણી આચારના અતિ આગ્રહ વિષે વાત કરી. વાતવાતમાં અડાય નહિ, ખવાય નહિ, નહાવું પડે એનો કેવો મોટો કિલ્લો ચણેલો હતો ને કેવી મુંગળામણ થતી હતી તે જણાવ્યું. ને એની સરખામણીમાં બીજા પલ્લામાં એનું કૉલેજજીવન મૂક્યું. એના ઉપર કેવી મર્યાદાઓ આવે એનો ચિતાર આપ્યો. ને છેવટે જણાવ્યું કે પેલા જુનવાણી કિલ્લામાંથી એને છટકવું જ છે. એને પછી ઓચિંતાં જણાવ્યું:

'કોઈ મારે વિષે પૂછપરછ કરવા આવે તો તમે શું કહેશો? મારામાં કોઈ ત્રુટિ, કોઈ રોગ, કોઈ દોષ—'

'મને એવું કૈં જણાયું તો નથી. લાગે તો છે કે તમે નીરોગી છો.: છતાં, હજુ મારી તપાસ અધૂરી ગણાય.'

'ત્યારે એ પૂરી કરવી જ જોઈશે, એમ ને?'

'એ તો તમારે જોવાનું છે, ચારુલતા. કોઈ વાર નાના મોટા ઑપરેશનની જરૂર હોય પણ ખરી. અને તમને તે ના જણાઈ હોય. એટલે—'

ચારુલતા જરા ખંચાઈ, વિચારમાં પડી. ને પછી ઊભી થઈ. 'સારું, હું જઈશ. જો જરૂર જણાશે તો ફરી પાછી આવીશ. ને ત્યારે એ બધું પતાવીશ. ને એ વિના ચાલી શકશે એમ લાગે તો વળી—' ફરી નહિ આવું એવું સૂચન કરી એ જતી રહી.

અડધા કલાકે એક યુવકે ચિઠ્ઠી મોકલી: પીયૂષ હારેર. એણે આવતા પહેલું જ જણાવી દીધું કે એને ચારુલતા વિષે થોડું પૂછવું છે. 'તમે તો બધું જાણો છો. તો પછી કહેશો?'

'તમે એમના સગા છો?'

'ના, હમણાં તો નથી. પણ થવાનો છું.' પેલાએ સહેજ શરમાતાં કહ્યું, 'અમારા બંનેનો વિચાર છે—'

'તે હશે, ને કદાચ એમ ના પણ હોય.' દાક્તરે ચાવચેતી લીધી.

'પણ હું કહું છું ને—'

'તે તમે એમને કહેજો, મને નહિ.' પીયૂષ ઝંખવાયો, ખંચકાયો, છતાં પૂછ્યું:

'એ વાત શું ખરી છે કે એને માસિક નથી આવતું! ને ના જ આવતું હોય તો ખરેખર એ પત્ની તરીકે નાલાયક ગણાય? બસ, મારે આટલું જ પૂછવું છે.' એમ કહી એ શાંત ઊભો રહ્યો.

'તમને અહીં આવી તપાસ કરવા કોણે કહ્યું?'

'કોઈએ નહિ.' પીયૂષ બોલ્યો. 'મને શંકા ગઈ છે એમ પણ એ જાણતી નથી. છતાં એટલી ખબર તો મને પડી કે એનાં બા અને એ કોઈ દાક્તરને બતાવવા ગયેલાં. આજે હજુ અડધા કલાક પહેલાં કોર્ટના કામ માટે હું જતો હતો ત્યાં એને અહીંથી બહાર નીકળતાં મેં જોઈ. પણ એને જ જઈને પૂછું તો તો

મધુસૂદન કંચનરાય દેસાઈ

સમુદ્રવિહગો તથા ભૂતલવાસી પંખીઓ

સામાન્ય રીતે પંખીઓ જમીન ઉપર વસતાં નથી. ભૂતલવાસી પંખી પણ હોય છે તેની માહિતી આ લેખમાંથી મળે છે.

રાખોડી કીચડીઓ

રાતાપગ કરતાં કદમાં અને પગે તથા ચાંચે નાનો આ રાખોડી કીચડીઓ શિયાળામાં તેની પીઠ ઉપર રાખોડી રંગનો હોય છે. અને પેટાળ સફેદાઈવાળું રહે છે. સીધી કાળી ચાંચ અને આંખ ઉપર ધોળી પટ્ટી અને રંગે કાળી, પગ લીલાશ પડતા એઘા ઘાટના રહે છે. પાંખની અંદર આવતો ધોળો લીટો દેખાય ખરો પણ કંઈક ઝાંખો હોવાથી બહાર તરી નથી આવતો. કડ અને પૂંછડી પીઠના રંગ કરતાં હલકા રંગનાં હોય છે. અને પૂંછડી એક સરખા રંગની આવે છે. તેની પાંખમાં આવતાં મોટાં શ્વાંના પર કાળા રંગના હોય છે. તેની સામાન્ય ખાસિયત કાળા પેટના કીચડીઆને મળતી હોય છે. પણ આ રાખોડી કીચડીઆની ચાંચ પ્રમાણમાં ટૂંકી થાય છે જ્યારે આ પખી ઉનાળામાં વરવાધા સજીને તૈયાર થાય છે ત્યારે તેની પીઠ ઉપર સરસ રતાશ આવે છે. જ્યારે તેનો સામાન્ય દેખાવ રતાશ પડતો ક્યાંઈ જોવામાં આવે છે. શિયાળામાં આ પંખી દરીઆકાંઠે મોટી સંખ્યામાં આવે છે.

વિષુવવૃત્તમાં બચ્ચાંનો ઉછેર કરી શિયાળામાં તેઓ ભૂમધ્ય સમુદ્રના પ્રદેશો, આફ્રિકાનો પશ્ચિમ કિનારો અને કાળા સમુદ્રથી ઈરાન અને બલુચિસ્તાનથી માંડી સિલોન અને બર્મા સુધી પહોંચી જાય છે. પણ બર્માને કાંઠે તે ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. પણ તેઓ ઓસ્ટ્રેલેશિયા સુધી પહોંચ્યાના દાખલા જડે છે. આ રાખોડી કીચડીઓ આપણા કાંઠે કોઈએ જોયો હોય એવું સાંભળવામાં આવ્યું નથી.

રાખોડી કીચડીઆને અંગ્રેજીમાં The Knot કહેવામાં આવે છે. અને તેને વિજ્ઞાનિક રીતે ઓળખવા માટે *Calidris Canutus* કહેવાય છે. તેના આખા ઘેરાને અંગ્રેજીમાં A Nation of Knots કહેવામાં આવે છે.

દરિયાઈ દસાડી

કદમાં તેતર કરતાં મોટી દરિયાઈ દસાડીનો ઉનાળુ રંગ સલેટીઆ રાખોડી પીઠ ઉપર અને તેમાં ઉપલા ભાગમાં તે આછા પીળા પટાથી અંકિત થયેલી હોય છે. તેની પાંખમાં પણ સફેદ લીટો રહે છે. ગરદનની બાજુ અને આગળના ભાગમાં રતાશ દેખાય છે. દાઢી, ગળું અને આંખ ઉપર સફેદ ડાઘા રહે છે. એ ઉપરાંત પાંખ નીચે પણ ધોળો રંગ રહે છે. ચાંચનો કાળો અને પગનો રંગ ભૂરાશ પડતો રાખોડી હોય છે. અને શિયાળુ રંગમાં દરિયાઈ દસાડીનો રંગ ઉપર રાખોડી પણ તે રંગમાં થોડે અંશે ધોળા રંગનું મિશ્રણ દેખાય છે. પાંખની સફેદ પટ્ટી તો રહે છે. આગળનો ભાગ, માથું અને ગરદનની બાજુમાં અને પાંખ નીચે સફેદ રંગ હોય છે. પણ છાતી ઉપર થોડાં રાખોડી તલકાં દેખાય છે. આંખ ઉપર કાળાશપડતું ટપકું જ્યારે નીચે અને પાછળ આછો મટોડીઆ રંગનો ડાઘો રહે છે. લાંબી પાતળી અને અણીદાર ચાંચ કાળા રંગની અને પગો મટોડીઆ રંગનાં તેનાં

જે દરદી કરી નાખ્યો હતો, એ વાત એણે મૃદુલાને કહેવી જોઈશે. બરાબર ને !'

એ બને ઉપકાર માનતાં વિદાય થયાં. ને ડાક્ટરે બીજો કેસ હાથમાં લીધો તે પહેલાં એમના ગુરુદેવની છબી તરફ નજર વાળી : હવે કેવી પ્રસન્નતા એમાંથી રેલાતી હતી !

★

આંગળાં મૂળમાં ચામડીના પડથી જોડાએલાં પછી આંગળાં કરતાં ગોળા ધારની વધારાની ચામડી રહે છે આથી તેના પગને દસાડીના પગ સાથે સરખાવી શકાય. બચ્ચાંનો રંગ કથ્થાઈ કાળાશપડતો અને દરેક પીંછાંને રતાશપડતી કોર બંધાયેલી હોય છે. તેના ઉપલા ભાગો અને કપાળ ધોળા રંગના અને છાતી અને પડખાંમાં આછો કથ્થાઈ રંગ દેખાય છે. પગ ભૂરાશ પડતા ગુલાબી રંગના હોય છે.

દરિયામાં મુસાફરીએ નીકળનારને ઘણી વખત મધ દરિયે લાંબી ડોકનાં નાના પંખી કાં તો એકાકી કે કાં તો સમૂહમાં પાણીનાં મોજાં ઉપર હિલોળા ખાતાં જોવામાં આવે છે. જ્યારે તે ભડકીને ઊડે છે ત્યારે ગારાખોદ કે દરિયાઈ લગોડા જેવી ઊડાન લે છે. દરિયાઈ જળચર છે. વળી તે તરી પણ શકે છે. આથી તેને દરિયાઈ દસાડી તરીકે ઓળખતાં વખત નથી લાગતો. આ માત્ર એક જ પંખી દરિયાઈ જળચરમાં તરવાવાળું છે બાકી તો તમામ પાણી ઉપર ઊતરી તો શકતાં જ નથી. આ દરિયાઈ દસાડીમાં માદા નર કરતાં કદમાં મોટી અને રંગદાર હોવાને અંગે ઈંડાં સેવવા અને બચ્ચાંનો ઉછેર કરવાની ફરજ તે નર ઉપર નાખી દે છે. માદાને બચ્ચાં સાથે જરા પણ સંબંધ રહેતો નથી. આ પંખી પ્રજનન માટે જમીન ઉપર આવે છે. એ સિવાય તે પાણી બહાર દેખાતું નથી. કર્નલ મેનરહાર્ટઝેગન કહે છે કે આ પંખી શિયાળામાં પેરૂ અને ચાઈલિનો દરિયાકિનારો બહુ પસંદ કરે છે. દરિયાઈ દસાડીની મોટી સંખ્યા બોર્નીઓ પાસેના સમુદ્રમાં શિયાળામાં વસે છે. તેમ જ મોલુકાસ અને ન્યુગીનીની બાજુના ઉત્તર સમુદ્ર ઉપર પણ તેની મોટી સંખ્યા દેખાય છે. તે સિવાય પાકિસ્તાનના મકરાણ કિનારે સિંધ અને અરબી સમુદ્રના ઉત્તર ભાગમાં પણ આ પંખી શિયાળામાં જોવામાં આવે છે. પણ આપણે ત્યાં હમણાં ૧૯૫૮–૫૯માં ના૦ ધર્મકુમારસિંહજીસાહેબે ભાવનગર બંદર ઉપરના મીઠાના અગરમાં ચાર પાંચ પંખી આવેલાં નોંધ્યાં છે.

ઉનાળામાં પોલર પ્રદેશ ફરતાં તેઓ વસે છે પણ શિયાળામાં અરબી સમુદ્રનો કિનારો તેઓએ વસવાટ માટે પસંદ કર્યો છે. તેનું પ્રજનન મેથી જુલાઈ માસ સુધીમાં આલાસ્કા, કેનેડા, ગ્રીનલેન્ડ, આઈસલેન્ડ સ્પીટ્ઝબર્ગન, સ્કેન્ડિનેવીઆ, બ્રિટિશ ટાપુઓ, રશિયા, સાઈબીરીઆ, સઘાગીઅન, કમાન્ડર ટાપુઓ અને એલ્યુશીઅન ટાપુઓમાં થાય છે.

દરિયાઈ દસાડીને અંગ્રેજીમાં The Northern અથવા Red-necked Phalarope કહેવાય છે. તેનું વિજ્ઞાનિક નામ Lobipus Lobatus છે. જ્યારે અંગ્રેજીમાં Phalarope નું વિજ્ઞાનિક નામ Phalaropus છે. એનો અર્થ કરીએ તો Phalaris-નો અર્થ દસાડી અને pousનો અર્થ પગ થાય છે. આથી સમજાય કે દસાડી જેવા જેના પગ છે તે દરિયાઈ દસાડી.

ભૂતલવાસી પંખીઓ

રેતાળ રણગોધલા

તેતરના કદનો રેતાળ રણગોધલાનો રંગ પીળાશ પડતો અને પાંખમાં સફેદ હોય છે. આંખો ઘેરી કથ્થાઈ રંગની તેની ઉપર એક ધોળી લીટી આવે છે અને તે ધોળી લીટીની નીચે ડોક સુધી જતી કાળી લીટી આવે છે. માથા ઉપર રાખોડી રંગ પણ આવે છે. પગ ધોળાશ પડતા અને આ પંખી ચાલે છે ત્યારે પોતાના દેહને અક્કડ ઊભો રાખી ચાલે છે અથવા દોડે છે. પાંખ કાળા રંગની ગોળ હોય છે પણ ગગનમાં બહુ સહેલાઈથી આંટા મારી શકે છે. હવે પછી આવતા રણગોધલાના સમૂહમાંથી આ રેતાળ રણગોધલાનો ઝાંખો રંગ તરત જ તરી આવે છે. નાની ઉંમરના પંખીને પેલો આંખ ઉપર આવતો કાળો લીટો હોતો નથી અને ટપકાંદાર રંગવાળાં હોય છે.

આ રેતાળ રણગોધલા આપણે ત્યાં યાયાવર પંખી છે. શિયાળામાં આ પંખી ખુલ્લો પ્રદેશ વસવા માટે

ફ્રેડન ઓસ્લર

મહાન કાર્ય

સાવ સામાન્ય દેખાતાં માણસો પણ કેટલીક વાર કેટલું બધું મહત્ત્વનું કાર્ય કરી જતાં હોય છે તે શ્રી છોટાલાલ માનસિંગ કામદારે ગુજરાતીમાં ઉતારેલી આ બોધકથા આપણને સરસ રીતે કહી જાય છે. નાના, આપણાથી હલકા ગણાતા માણસોની મહત્તા પણ હોવી જોઈએ......

મારી યુવાનીના દિવસોમાં મને અનેક વખત ખાત્રી આપવામાં આવી હતી કે 'ઈશ્વર પોતાના ચમત્કાર સર્જવાને ગૂઢ રીતે હલનચલન કરે છે.' આજના અશ્રદ્ધાના જમાનામાં પણ ઈશ્વર અગાઉની માફક જ ગૂઢ રીતે હલનચલન કરે છે. તેના ચમત્કારો લાયકાત ધરાવનારા પર વરસે છે. આને અંગે મને નેનીનો તથા મૃત્યુ સામેના તેના સામનાનો વિચાર આવે છે.

નેની જન્મથી જ ઘરબાર વિનાની છોકરી હતી. બીજા લોકોનાં બાળકોને ઉછેરવાનું તેના ભાગ્યમાં લખાયેલ હતું. તેના નસીબમાં પોતાનું બાળક નહોતું. એક દિવસે તેને ઇંગ્લન્ડના મારા મિત્રોના કુટુંબમાં નોકર તરીકે રાખવામાં આવી. તેનું કામ તેમનાં નાના બાળકની સંભાળ લેવાનું હતું.

મારા મિત્રને તરત જ જણાયું કે નેનીની એક ન સુધરે તેવી ટેવ હતી. આ ટેવ ગમે તેવી આફત આવી પડે તો પણ ઈશ્વરની ભલાઈમાં તથા પરિસ્થિતિના સાચાપણામાં શ્રદ્ધા હતી. તેનું અચલ હાસ્ય કોઈ વખત કુટુંબના સભ્યો માટે અસહ્ય નીવડતું. અવારનવાર શોકની છાયા આવકારદાયક છૂટકારો ગણાત. પોલિયાના પૂરેપૂરી ખરાબ હતી. પરંતુ એકંદર તે આકર્ષક યુવાન છોકરી હતી. પણ અહીંયા તો એક દુબળી વૃદ્ધ ચાકરડી હતી, જે જ્યારે પવનને અંગે છાપરું ઊડી જાય અને વરસાદથી સારામાં સારી શેતરંજી બગડે ત્યારે પણ ભજનો ગાતી આનંદથી ફરતી હતી.

આ રીતે નેની તેનું જીવન ગાળતી હતી અને તેના સદોદિત હાસ્યથી માતાને લગભગ અદેખાઈ આવે તેટલી હદે તે મારા મિત્રના બાળકની પ્રીતિ સંપાદન કરી લીધી.

એવું બન્યું કે બીજા નાના બાળકનો વધારો થવાનો હતો. નેનીએ તેની શેઠાણીને ખાત્રી આપી કે જેમ હું એક બાળકની સંભાળ લઉં છું તેમ બેની લઈ શકીશ. પણ એવો કરુણ બનાવ બન્યો કે તેની કદી જરૂર પડી નહિ. નવા બાળકના જન્મને એક માસની વાર હતી ત્યાં જે નાનો છોકરો નેનીને ખૂબ ચાહતો તેને ઝેરી તાવ આવ્યો અને તેના પાતળા, કરચલીવાળા ગળાની આસપાસ હાથ રાખીને તે મૃત્યુ પામ્યો.

આખા ઘરમાં ગમગીની છવાઈ ગઈ અને તેમાં છાના ડૂસકાં સંભળાવા લાગ્યાં.

અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા પછી એક અઠવાડિયે નાસ્તા વખતે મારા મિત્રે નેનીને તાડુકીને કહ્યું, "તું હમેશાં શું હસ્યા કરે છે! તારી વર્તણુંક તદ્દન અસ્થાને છે.'

દૃઢ પગલે નેની ઘરના માલિક તરફ ગઈ અને તેના બે મજબૂત હાથ તેના ખભા પર મૂક્યા.

તેણે કહ્યું: 'એક નવો નાનો આત્મા આ ઘરમાં આવી રહ્યો છે. શા માટે તે બાળક અગર કદાચ બાલિકા—આના જેવી ગમગીનીમાં આવે? પુત્ર અગર પુત્રી—તમારા નવા બાળકનું સુખથી સ્વાગત કરવું જોઈએ. તેને માટે બીજું કોઈ હસી શકતું ન હોય તો હું હસી શકું છું અને હસું છું.'

મારા મિત્રે નિર્ણય કર્યો કે કદાચ તેની વાત સાચી હોય. અંધારા ઓરડાના પડદા તેણે ખસેડી નાખ્યા અને નેનીએ જે કહ્યું હતું તે તેણે પોતાની પત્નીને કહ્યું. તેના સ્મિતનું અનુસરણ કરવામાં હિંમતની જરૂર હતી, પરંતુ પતિપત્નીએ ગમે તે રીતે તે પ્રાપ્ત કરી. તે હિંમનમાં આશીર્વાદ હોવો જોઈએ કેમકે તેમના નવા પુત્ર—હવે તો તે પુખ્ત વયનો થયો છે—પાસેથી મેં જે હાસ્ય સાંભળ્યું છે તેનાથી વધારે ખરું

હાસ્ય બીજા કોઈ પાસેથી સાંભળ્યું નથી. તે નેનીને પૂજ્ય ભાવથી જોતો હતો. તેણે મને પોતાની વૃદ્ધ નર્સ પર જ્યારે આફત આવી ત્યારે આનંદી રહેવાની તેની રીત પ્રત્યેની અડગ શ્રદ્ધાની વાત કરી.

તેની શ્રદ્ધાની આકરી કસોટી હતી કેમકે નેની પોતે જ દર્દથી પીડાતી હતી અને મૃત્યુનો ભય સામે હતો. તેને લંડનની હોસ્પિતાલમાં લઈ જઈને તેના પર શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવી. તેના અવિરત આનંદી સ્વભાવ છતાં તે સાજી થતી લાગી નહિ, તેની અંદર રહેતા યંત્રોનાં ગુંચવણવાળા ભાગો ભેગા થઈને રૂઝ આવે નહિ અને હોસ્પિતાલના જનતા વોર્ડના એક ખાટલા પર દુઃખથી પીડાતી તે પડી હતી. છતાં દર રોજ તે તેના પાડોશીઓને ઉત્સાહ આપતી, તેમની મશ્કરી કરતી અને તેમને હસાવતી. પણ આમાં એક અપવાદ હતો. તેની જમણી બાજુ એક દૂબળી વૃદ્ધ સ્ત્રી હતી. તે જાણતી હતી કે મહિનો પૂરો થયા પહેલાં તે મરણ પામવાની હતી. બધી સગવડોનો અસ્વીકાર કરીને તે બબડતી તથા પોતાના ભાગ્યને શાપ આપતી પથારીમાં પડી રહેતી.

ઘણા દિવસો સુધી નેનીએ તે સ્ત્રીને હસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા. છેવટે વસંત ઋતુની એક સવારે તેણે પૂછ્યું, 'બેન, હું તમને કંઈક પૂછું? તમારી તબિયત સારી હતી ત્યારે તમે કોઈ વખત હસતાં ખરાં?'

'ના. હું હસું તેવું મારી પાસે કંઈ નહોતું.'

'તમે કદી હસ્યા નથી? તમે જીવનમાં એકાદ વખત તો હસ્યા હશો જ.'

દુઃખી વૃદ્ધ સ્ત્રીએ કબૂલ કર્યું: 'હા. એક વખત હું હસી હતી. વસ્તુતઃ હસી હસીને મારાં પાંસળાં દુઃખવા આવ્યાં હતાં. હું સર્કસમાં વિદૂષક પ્રત્યે હસી હતી.'

'તમને હસાવવા વિદૂષકે શું કર્યું હતું?'

'તે ઊંધે માથે ઊભો હતો.'

અને નેની મહિનામાં એકપણ વખત તેની પથારીમાંથી નીચે ઊતરી નહોતી. તેણે પોતાનાં ઓઢવાનાં વસ્ત્રોને એક બાજુએ મૂક્યાં અને પોતાના ખુલ્લા પગ જમીન પર મૂક્યા. તે ઘુંટણિયે પડીને નીચે ઊતરી અને પછી પથારી તરફ પોતાના પગ ઊંચા કર્યા. ખૂબ જ પ્રયત્ન કરીને તે આખરે પોતાના માથા પર ઊભી રહી. તેના આ હિંમતભર્યા ધડાકાને આખા વોર્ડે તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લીધો પણ તેની પડખેની પાડોશણે તો હસ્યા જ કર્યું.

નેનીએ આ વિચિત્ર ધડાકો કર્યો, કેમકે તે તેની રીત હતી. કોઈપણ વસ્તુ તેને અટકાવી શકત નહિ. અને ઈશ્વરે પણ ગૂઢ રીતે હિલચાલ કરી લાગે છે કેમ કે કોઈ તેને અટકાવી શકે નહિ. તેના શરીરમાં જે કપાયેલ ભાગો અત્યાર સુધી ભેગા થતા ન હતા—જે જખમો અગાઉ રુઝાતા નહોતા—તે હવે ભેગાં થઈ ગયા. તેઓ સાથે ચીટકી રહ્યા અને તે જ ક્ષણથી નેન્સી પણ ફરીથી સાજી થવા લાગી.

આજના અશ્રદ્ધાળુઓ સાથે આ વૃદ્ધ નર્સ દલીલ કરી શકે નહિ. પણ તેથી તે લોકોને જ ગુમાવવાનું છે. પોતાની સાદી સીધી માન્યતા પ્રત્યે તે જેટલી વફાદાર હતી તેવું આપણા જીવનમાં ન હોય તો મારે અને તમારે ગુમાવવાનું છે.

✯

બ્રિટનના ઇસેક્સ પરગણાની પોરસ પ્લાસ્ટિકસ લિ. નામની પેઢીએ હવા, પ્રવાહી, ધુમાડો તથા વાયુ પણ જેની સપાટીની આરપાર નીકળી જઈ શકે તેવો બ્યોન નામનો અદ્ભુત પ્લાસ્ટિક પદાર્થ તૈયાર કર્યો છે. આ ખૂબ મજબૂત પ્લાસ્ટિકનો તેજાબ ગળવા ઉપયોગ કરવામાં આવે છતાં તે ખવાઈ જતો નથી. તેમ જ વેલ્ડ પણ કરી શકાય છે. વળી તે ખૂબ સ્વચ્છ હોવાથી ખોરાકી પદાર્થોના ઉત્પાદન ઉદ્યોગમાં પણ વાપરી શકાય છે અને કિંમતમાં પણ સસ્તો છે. આ ક્રાન્તિકારી પ્લાસ્ટિક ખૂબ ઘટ્ટ પોલીથિલીનમાંથી બનાવવામાં આવે છે.

બ્રિટનની મોટાભાગની ઔદ્યોગિક શોધોની જેમ બ્યોનની પણ વદન આકસ્મિક શોધ થઈ હતી. મૂળ તો બેટરી માટે આવા પદાર્થની જરૂર હતી. પરંતુ પાછળથી બીજા ક્ષેત્રોમાં પણ ઉપયોગની શક્યતા ઉદ્ભવતાં તેનું પણ મોટા પાયા પર ઉત્પાદન હાથ ધરવામાં આવ્યું છે.

ગૃહઆંગણ

વાતાવરણની અસર માનવીના જીવન પર અચૂક પડે જ છે. ઘર કે બહાર ખુશનુમા વાતાવરણ હશે તો હોંશે હોંશે બે કામ વધારે થશે. પણ સતત દીવેલ પીધેલાં, ચઢેલાં મોં જોવાનાં હશે તો એ કામમાંથી જ મળવો જોઈતો આનંદ માણી નહિ શકાય. કદાચ ફરજ સમજીને એ કાર્ય તો કરવાનું છે એટલે થશે પણ કામની ઝડપમાં અંતરાય તો રહેશે જ. જ્યારે હસમુખા ચહેરા સાથે પોતાનું સમજીને જ કાર્ય કરવાનો એક જાતનો ઉમંગ આવે છે. એકબીજાના સહકારથી, ખુશનુમા વાતાવરણથી કામ કરવાનો મનનો આનંદ બેવડાય છે અને કેટલીકવાર ધાર્યા કરતાં કામ વધારે થાય છે. કાર્યની ગતિમાં ઝડપ આવે છે. સુંદર, સફાઈબંધ કામ એક બીજાના સહકારથી દીપી નીકળે છે. કારણ એવું સુંદર વાતાવરણ હોય છે કે બીજાને માટે કંઈ બોલવાપણું રહેતું નથી. ઊલટું ઓછી આવડતવાળાને પણ કઈ રીતે કાર્ય કરવું વધુ સુગમ થઈ પડે તે સમજાવી તેને કાર્ય કરવાની સાચી સમજ આપે છે.

ઘરમાં પણ આવું જ ખુશનુમા વાતાવરણ હોવું જરૂરી છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં એક કામ વધારે કરવું કે ઓછું કરવું તેના કરતાં વધુ હસતો ચહેરો રાખવાથી અને થોડું જતું કરવાથી, સહકારથી અને આનંદથી આપોઆપ કામ કરવાનું મન થાય છે. અને એ વાતાવરણનો આનંદ બહાર કામ કરીને થાકીને આવેલા પુરુષો પણ મેળવે છે. નાનાં બાળકો નિશાળેથી પાછાં ફરતાં ઘેર આવીને આનંદથી પોતાનાં માબાપને પ્રેમથી નવરાવી દે છે. સુંદર વાતાવરણનો સ્વાદ ચાખવા પુરુષો પોતાના કામથી પરવારી બીજે ક્યાંય પણ જવાનું પડતું મૂકીને પહેલા ઘેર દોડી આવે છે.

વાતાવરણની અસર દરેક વ્યક્તિ ઉપર કેટલી બધી થાય છે તે તો દરેકના અનુભવે જ સમજાય સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેએ ખુશનુમા વાતાવરણ ઘડવામાં પોતાનો હિસ્સો આપવો જોઈએ. સ્ત્રીને ઘર પણ સંભાળવાનું હોય છે એટલે તેને માથે કંઈક વધુ જવાબદારી રહે છે. પણ સહકારની અપેક્ષા તો હમેશાં જરૂરી છે એ સહકારની અપેક્ષા પુરુષે જ પૂરવી જોઈએ સ્ત્રી અને પુરુષના પરસ્પર સહકાર વિના કોઈ ઘર પ્રફુલ્લિત ન થઈ શકે, ન રહી શકે..

મસ્તીભર્યું જીવન

મેનાને એક વાર મેં પૂછયું, 'તને કામ કરવાનો કંટાળો આવે છે ખરો ? તું આટલાં બધાં ઘરનું કામ કરીને કંટાળતી નથી ?' હમેશાં હસતી મેનાને જોઈને મને ઘણીવાર પ્રશ્ન ઊઠતો. તેના કરતાંય વધુ તેનું મસ્ત જીવન જોઈને હું આનંદથી પુલકિત થઈ ઊઠતી. કેવું સુંદર, મસ્ત જીવન ! જાણે કોઈ જ જંજાળ તેને સતાવતી નથી.

મેના જવાબમાં પહેલાં તો હસી કાઢતી. અને કહેતી, 'ના રે વળી કંટાળો શેનો ! અમે તો ભણ્યા ગણ્યા નહિ પછી અમારે બીજું કરવાનુંય શું હોય ! સવારથી ઊઠીને ઘરકામમાંથી થોડું પરવારી નીકળી પડું છું તે બપોરે ત્રણ વાગ્યે ઘેર પાછી જાઉં છું. શી ખબર પણ મને તો શહેરમાં એવું ગોઠી ગયું છે કે ગામડે ગમતું નથી. થોડાક દી સાસરે જઉં ને તમે બધાંય પાછાં યાદ આવી જાઓ. શું કરું, તમ બધાંની માયા છૂટતી નથી.'

ઘણીય વાર મેના સાથે વાતો કરવા બેસી જાઉં. કોઈ વાર કંઈ કામ બરોબર ન કર્યું હોય ત્યારે વિચારું કે સાંજે આવશે ત્યારે તેને કહીશું પણ સાંજ પડે ને એને એવી મસ્ત, હસતી હસતી આવતી જોઉં એટલે કહેવાનું મન જ ન થાય અને ઊલટી તેની સાથે વાતોએ વળગી જાઉં. એની વાત સાંભળવામાંય મઝા આવે.

મેનાનાં લગ્ન તો નાની ઉંમરે થયાં હતાં. પણ તેને સાસરે સોળમે વરસે વળાવેલી. પહેલી વાર ગયેલી ત્યારે ઝાઝા દિવસ રહી નહિ અને પાછી આવી. એક છોકરાની મા બની. એટલે તો જાણે રાજા થઈ ગઈ. દીકરો મોટો થાય ત્યારે જીયાણું વળીને જ પાછું જવાય. ત્યાં સુધીની ત્રેવડ તો બધી કરવાની જ.

તેણે તો પાછું એનું કામ શરૂ કરી દીધેલું જ. પોતાની જ જાતમહેનતથી કમાઈ જણસો, કપડાં વગેરે કરાવીને જ સાસરે ગઈ. પણ શહેરમાં રહેલીને ગામડા ગામમાં શી રીતે ગમે ! જાય ને આવે એમ ચાલ્યા કરે. પતિને સમજાવી દે. તેડવા આવે તો વળી કંઈ ઊંઠા ભણાવે. પણ મેનાનાં નીડરતા, હિંમત અને પ્રેમ આગળ 'પેલો' પાણી પાણી થઈ જાય.

મને તો એનું મસ્ત જીવન એટલું બધું ગમે છે કે ન પૂછો વાત. જંજાળ તો એને પણ છે. છોકરો છે, મા છે, કુટુંબ છે અને પોતાનું ઘર કરવાની ઉમ્મીદ પણ છે. માને ખુશ રાખવા પિયર રહે છે, પોતાનું ધાર્યું કરે છે અને વળી તે પણ મસ્ત રીતે જીવીને. વખત આવે ઝઘડી પણ લે. પણ કામ કરતાં કંટાળતાં ક્યારેય જોઈ નથી. બિલકુલ નિર્દોષ જીવન. ગાતી ગાતી બેનપણીઓને બોલાવી વાતો કરતી જોઈએ ત્યારે જાણે તેને એકલીને જ નિરાંત હોય તેમ લાગે.

અને સંસારની જંજાળ હોય તો પણ એવું હસતું મુખ રાખીને જ બધું કાર્ય કરતાં હોઈએ તો વાતાવરણ કેવું શોભે ? .

કઢંગી ઈર્ષા

સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતાં રમા અને સરલા દેરાણી જેઠાણી હતાં. રમાને પરણીને આવ્યાને

છએક મહિના જ થયા હતા. હમેશાં કલ્લો-લતું કુટુંબ જોઈને એને આનંદ તો થતો જ પણ સ્વભાવગત વારસામાં મળેલી ઈર્ષા કંઈ સાંખી શકે તેમ નહોતી. તે આવી ત્યારે પણ ભાભી સરલાના માન ઘરમાં કંઈક વધુ હતાં. સરલાને ઘરકામમાં, ખાસ કરીને રસોઈનો ભાર તેને માથે હતો. કોઈ વખત મહેમાનોની અવરજવર વધી જાય, બહાર-ગામથી વગર જણાવ્યે આવે ત્યારે તો ફરી જ રસોઈ બનાવવી પડે એવું પણ કયારેક બને. પણ સરલાએ કયારે પણ મોઢું મચ-કોડ્યું નહોતું. આપણે ત્યાં મહેમાન કયાંથી અને મહેમાનનું સ્વાગત તો કરવું જ જોઈએ એમ માની થાકેલી હોવા છતાં પણ હોંશે હોંશે ફરીથી બે વસ્તુ બનાવીને પણ જમાડતી. સરલાની મદદમાં તેનાં સાસુ નણંદ વગેરે પણ આવી જતાં અને સૌ સૌની રીતે કામની ફરજ સમજી કરી લેતાં.

આવી કામગરી અને સમજુ સરલા માટે કયારેય કોઈને બે મત નહોતાં. એનું મન પણ ઉદાર હતું. સંકુચિતતાએ કયારેય એમાં પ્રવેશ કર્યો નથી. આ કિલ્લોલતા કુટુંબમાં કોઈ મહેમાનને પણ આવવું નથી ગમ્યું એવું બન્યું નથી.

રમા સરલાના વખાણ તો પહેલેથી સાંભળતી આવી હતી. તેનું માનસ સંકુચિત હતું અને સ્વભાવે આળસુ પણ ખરી. અમુક કામ કર્યા પછી વધારે કરવાનું મન થાય નહિ અને કયારેક કરવું પડે તો મોઢું ચઢી જાય, કામમાં ભલી-વાર ન હોય. કયારેક રસોઈમાં એનો પડઘો પડે. અને કોણે આજે રસોઈ બનાવી એ પ્રશ્ન પણ પુછાય. એટલે વળી તે ઊંધો અર્થ કરે અને કહે કે મને ઉતારી પાડવા જ તમે બધાં ષડ્યંત્ર રચો છો. બે માણસ ઘરમાં આવ્યા હોય તે તો તેને જરાપણ ગમે નહિ. એકલાં બે માણસ અને આઠ દશ માણસના કુટુંબમાં તફાવત કેટલો બધો પડે? એના મનમાં હમેશાં સંઘરો કરવાનો વિચાર હોય પણ તે તો વિભક્ત કુટુંબ સિવાય બની પણ કેમ શકે!

બહારથી આવતી મહેમાન વ્યક્તિના મનમાં પણ ઘરમાં કંઈક ફેરફાર થઈ રહ્યો છે તેમ લાગવા માંડે. હંમેશના વાતાવરણ કરતાં કંઈક જુદો ભાસ થયા કરતો અને આવેલા વિઘ્નને સમજવા લાગ્યા. બધાંને દુઃખ થતું કે એક નવી વ્યક્તિ ઘરમાં આવે અને તેની સાથે મેળ ન જામે તો એ ઘરની કેવી કઢંગી સ્થિતિ થાય!

હંમેશનું ખુશનુમા વાતાવરણ કેટલુંય દૂર ચાલ્યું ગયું. ઘરમાં કંકાસ ઉત્પન્ન થયો. રમાને તેના પતિએ ખૂબ સમજાવી પણ રડીને જવાબ વાળતી રમાને પોતાનો વંક નહિ દેખાતાં કુટુંબની વ્યક્તિઓ જ ખરાબ દેખાવા લાગી. અંતે એમ લાગ્યું કે હવે આમ પરાણે સંયુક્ત કુટુંબ નભાવવાનો કંઈ અર્થ નથી. એકબીજાનાં મન વધુ ઊંચાં થાય તે પહેલાં જ સૌ સૌનું કુટુંબ સંભાળી લે તો સારું.

વ્યક્તિના સ્વભાવ ઉપર, કુટુંબના જીવનનો કેટલો બધો આધાર રહેલો છે એ આપણે ઘણીવાર ભૂલી જઈએ છીએ અને પરિણામે શોષાતાં આવ્યાં છીએ.

ભણતરની શોભા

[કેટલીકવાર ચાર બેનપણીઓ વચ્ચે થતી વાતચીત વિચારવા જેવી હોય છે. એવી એક પરિષદમાં થયેલી અવિધિસરની ચર્ચાનો આ પડઘો છે.]

નંદા : આપણે ભણેલા અને અભણની ઘણી બધી વાતો કરીએ છીએ. પણ કેટલીકવાર ભણેલા કરતાં અભણમાં અથવા ઓછું ભણેલામાં વધારે સારી રહેણીકરણી અને વિવેક જોવા પામીએ છીએ.

કૈલાસ : આજે એકદમ કેમ આમ ઉશ્કેરાયેલી હોય તેમ બોલી રહી છે? કેટલીકવાર જ્ઞાનના વધુ પ્રકાશમાં રહેલાને બીજી આવડત ઓછી હોય છે પરંતુ પોતાનું તો સારી રીતે ચલાવતા હોય છે.

સાધના : પણ નંદા, આજે તું કોને નીરખીને આવી છે તે તો કહે? વાત કરવા બેઠાં છીએ તો પૂરી જ ઉખેળ તો કંઈક સમજાય!

નંદા : આજે હું આપણી જૂની દોસ્ત મીનાની સાથે એની બેનની એક બેનપણી મંદાકિનીને ત્યાં ગઈ હતી. મંદાકિની ગ્રેજ્યુએટ થઈને પરણી છે. આજે બે છોકરાની મા છે પણ એને જોવાથી કે એના ઘરને જોવાથી કોઈને લાગે નહિ કે આ ઘરની ગૃહિણી આટલું ભણેલી હશે. અમે ઘરમાં દાખલ થયાં ત્યારે એટલું બધું અસ્તવ્યસ્ત પડેલું હતું અને બાળકોમાં નાની બેબી બહાર બેઠી બેઠી રડ્યા કરતી હતી તેમ સાવ મેલીઘેલી અવસ્થામાં. પોતે પણ ચેતા વિનાનાં જ લાગ્યાં. એમ થયું કે તેમને આવી ગંદકી કઈ રીતે ગમતી હશે? બિલકુલ કુનેહથી બાળકો સાથે કામ ન લે. અને કંટાળેલાં જાણે પોતાનાં જ દુઃખના રોદણાં રડ્યા કરે. દુઃખમાં, બાળકો અને ઘરથી તે ત્રાસી ગયાં હતાં ગને એમ થયું કે તે ભણ્યાં પણ ગણ્યાં નહિ ઓછું કામ કરે પણ વ્યવસ્થિત હોય તો કેવું સુંદર લાગે!

નીલમ : તારી વાત સાચી છે. ભણેલાનું જ આવું વર્તન હોય ત્યારે લોકોને પણ બોલવાનું મળે છે. ભણ્યા પછી ગૃહિણી જીવન જીવવાનું છે તે ભૂલવું ન જોઈએ. હવે તો કદાચ પોતે આટલું ભણ્યાં છે એ પણ એમને યાદ નહિ હોય એવાં નીરસ થઈ ગયાં હશે ખરું ને?

નંદા : તેં સાચું જ કહ્યું છે. અરે છાપું પણ નથી વંચાતું તેમ કહેતાં હતાં. ઠંડાં તો એવાં છે કે કોઈ કામમાં ભલીવાર નથી વાળતાં. આના કરતાં તો અભણ સારાં. પેલા કદમબેનને ઘેર ગઈ હતી. એમને તો ચાર બાળકો છે પણ એવાં સરસ રાખે છે અને ઘર પણ એવું સુંદર રાખે છે કે બે વાર જવાનું મન થાય. અને ઉપરથી સમય મળ્યે ચોપડીઓ વાંચે, મહિલા મંડળમાં જાય ગને પરોશીસેવાય કરે.

સાધના : આપણે ભણતરને વગોવવા નથી બેઠાં પણ એટલું તો જરૂર ઇચ્છીએ કે ભણેલામાં સામાન્ય જ્ઞાન (Common sense) તો હોવું જ જોઈએ. ભણતરને વગોવે એવું તો ન બનવું જોઈએ.'

કૈલાસ : હા, કેળવણીની સાથે બીજું ઘણું શીખવાનું છે. અને તે પણ એક કેળવણી જ છે જે ઘરમાંથી અને બહારથી મેળવવાની

છે. આપણી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ તરફથી બેદરકાર તો ન જ રહેવાય. વિવેક વગરનું ભણતર નકામું છે.

નંદા : આપણે ઘણું બધું શીખવાનું છે. ભણીને કંઈ પારંગત નથી થઈ જવાના. પણ મંદાકિની જેવું ઘર રાખી કે વર્તન બતાવી ભણતર લજાવવું ન જોઈએ.

ધગશ અને ઇચ્છા

ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી કેતકીને પરદેશ જવાની ઇચ્છા હતી. તે પહેલાં થોડોક અનુભવ દેશનો લેવો, થોડું સામાન્ય જ્ઞાન વધારવું એમ એણે વિચાર્યું. તેણે શરૂઆતમાં એક નિશાળમાં શિક્ષિકા તરીકેની નોકરી સ્વીકારી. વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી જાણે તેને ઘણું શીખવા મળ્યું. તેમની સાથે કેવી રીતે કામ લેવું અને પોતાના સ્વભાવ ઉપર પણ કાબૂ કેવી રીતે મેળવવો ઉપરાંત બીજું ઘણું શીખવા મળ્યું. બીજે વર્ષે કેતકીને કૉલેજમાં પણ જગ્યા મળી ગઈ. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પ્રોફેસરને હંફાવવા જાત જાતના સવાલ પૂછતા હોય છે, કેતકીને તેઓ સવાલોથી નવરાવી દેતા. પણ કેતકી ક્યારેય કંટાળતી નહિ અને જવાબ આપવા હંમેશાં પ્રયત્ન કરતી. કોઈ એવા પ્રશ્નનો જવાબ વિચારવા જેવો હોય તો બીજા દિવસ ઉપર મુલતવી રાખતી. અને અભ્યાસ કરીને સચોટ જવાબ વાળતી. વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તેણે ખૂબ સારી છાપ પાડી. શરૂઆતથી જ તે વર્ગમાં સારો કંટ્રોલ જમાવી શકી હતી એ પણ એને માટેનું શુભ નિશાન હતું.

કેતકી હવે પરદેશ જઈને નવું મેળવવાની તજવીજમાં હતી. તેને હવે આત્મવિશ્વાસ બેસી ગયો હતો. પોતાને માટે અને દેશને માટે સેવા આપવાનું કલ્પ્યું.

દીકરીને પરદેશ મોકલતાં પહેલાં માતપિતાની ઇચ્છા તેને પરણાવવાની હતી. અત્યારે તો તેની લગ્ન કરવાની ઇચ્છા જ નહોતી. તેનું મન જ્ઞાન મેળવવા પાછળ દોડતું હતું. એણે પિતાને ખૂબ સમજાવ્યા. અને કેતકી ઇંગ્લંડ ગઈ.

ઇંગ્લંડની રહેણી કરણી બરોબર જોવા મળે તેટલા માટે તેણે ત્યાંનાં કુટુંબોમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું. સામાજિક અને રાજકીય બાબતોમાં એનો પણ કઈ જાતનો રસ લે છે, એનો કઈ જાતનાં કામો વધુ સ્વીકારે છે, નોકરી કરવા પાછળનો તેમનો આશય શું છે, વગેરે તેણે અભ્યાસુ દૃષ્ટિએ જોયું. આપણા દેશની સંસ્કૃતિમાંથી જેટલું અપાય તેટલું આપવાનું તે ક્યારેય ચૂકી નથી. પ્રસંગ મળ્યે ત્યાંના લોકો સાથે ચર્ચા કરી લેતી.

પોતાના દેશની સંસ્કૃતિને જાળવી રાખીને પરદેશનાં પ્રલોભનોમાં ખેંચાયા વગર કેતકી સામાજિક કાર્યમાં ડૉક્ટરેટની પદવી મેળવી સ્વદેશ પાછી ફરી ત્યારે તેનાં માતા-પિતાની ખુશીનો પાર રહ્યો નહિ. એણે કહ્યું હતું તેવું જ ધગશ અને ઇચ્છાથી કરી બતાવ્યું.

★

અ૦ મ૦ રા૦

ગ્રંથસમીક્ષા

શૈલી અને સ્વરૂપ : નિરીક્ષા :

[લે. ઉમાશંકર જોશી; પ્ર. વોરા એન્ડ કંપની પબ્લિશર્સ લિ., મુંબઈ, ૨: મૂલ્ય, અનુક્રમે રૂ. ૪/૨૫ અને રૂ. ૪/૫૦]

'સમસંવેદન' પછી ઠીક લાંબે ગાળે પ્રગટ થયેલાં આ બે પુસ્તકો આજના આપણા અગ્રણી કવિ શ્રી. ઉમાશંકર જોશીની વાક્ચિત્રી જેટલી જ ઊંચી ભાવયિત્રી પ્રતિભાનું સમુચિત દર્શન કરાવી તેમને આજના એક વ્યુત્પન્ન વિવેચક તરીકે સ્થાપી આપશે. 'સમસંવેદન'માંના લેખોને એમણે સાહિત્યનિબંધો કહી ઓળખાવ્યા હતા. 'શૈલી અને સ્વરૂપ'માંના મોટા ભાગના લેખોનું તેમજ 'નિરીક્ષા'માંના કર્તાઓ ઉપરના લેખોનું અને પ્રવેશકોનું સ્વરૂપ પણ એવું જ સાહિત્યિક અભ્યાસલેખો (Literary studies)નું છે. જે વિષય લખવા માટે નક્કી કર્યો તે પરનું ઉપલબ્ધ બધું ખપનું સાહિત્ય જોઈ વળી તેના પર પોતાની શોધક બુદ્ધિથી શ્રી ઉમાશંકર ચર્ચાવિચારણા કરતા હોય છે તેથી આવા લેખોમાં ઊંડાણ તેમજ વિસ્તાર બંને આવે છે. શૈલી, સૉનેટ, નિબંધ, એકાંકી અને નાટક પરના એમના લેખોમાંની કોઈ આદર્શ અધ્યાપક અશેષ નિરૂપણનો આગ્રહ રાખી સામાને વિશદતાથી સમજાવતો હોય એ રીતની મુદ્દાઓની ક્રમશઃ થતી વ્યવસ્થિત રજૂઆત એમની પ્રકૃતિ અભ્યાસી પંડિતની છે એ સિદ્ધ કરે છે. અન્ત્ય કાવ્યશાસ્ત્ર તેમજ ઍરિસ્ટોટલથી એલિયટ સુધીના પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમીમાંસકોની વિચારણાનો સમજી-પચાવીને કરેલા પર્યાપ્ત પરિચયનો તેમણે કરેલો યથોચિત વિનિયોગ એનો બીજો પુરાવો બની રહે છે.

આગલા પુસ્તકમાં શૈલી અને નિબંધ, સૉનેટ, એકાંકી, ટૂંકી વાર્તા, નાટક, વગેરે સાહિત્યપ્રકારો પરના તેમજ અર્વાચીન અને સમકાલીન ગુજરાતી કવિતા સંબંધી એમના લેખો જે જુદે જુદે વખતે વ્યાખ્યાનો, લેખો કે પ્રવેશકો તરીકે મુદ્રિત થયેલા હતા તે પ્રથમવાર પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થાય છે. પુસ્તકમાંના પહેલા સ્થાનથી જ નહિ, તેની ગુણવત્તાને પણ લીધે, પુસ્તકમાં સૌ પ્રથમ ધ્યાન ખેંચતો લેખ 'શૈલી' છે. શૈલી એટલે લેખકની વાણીની લાક્ષણિકતાઓ એવા એના બહિરંગ પર જ નજર ઠેરવતા એને વિશેના પ્રાથમિક ખ્યાલથી શરૂ કરી, કવિતામાં આકારનું મહત્ત્વ દર્શાવી, સર્જનના 'જીવાનુભૂત રસતત્ત્વને સ્ફુટ કરનારી રૂપલીલા', 'રસનું ઉદ્ઘાટન કરવા માટેની કવિપ્રવૃત્તિ' અને કલાકૃતિની 'સમગ્ર વ્યક્તિતાની મુદ્રા' એ ભાષામાં શૈલીનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવી, ભારતીય તેમ પાશ્ચાત્ય શૈલીવિચાર પર સારગ્રાહી દૃષ્ટિનિક્ષેપ કરી, ગદ્ય પર ખાસો એક ખંડ રોકી સારા ગદ્યનાં લક્ષણો સ્થાપી, છેલ્લે 'શીલ તેવી શૈલી' એ કથને શૈલીવિચારણામાં ઊભા કરેલા એક આગન્તુક મુદ્દાની ચર્ચા કરી શૈલી વિશે પચાસ પાનાંમાં ચર્ચવા-કહેવા જેવું બધું શ્રી. ઉમાશંકરે એ લેખ (મૂળ તો વ્યાખ્યાન)માં કહ્યું છે. સાહિત્યનિબંધના કે સ્વાધ્યાયલેખનાં સુલક્ષણોથી અંકિત એવા જ લેખો નિબંધ સૉનેટ અને એકાંકી ઉપરના છે. 'નિબંધ'માં અગ્રિમ નિબંધસાહિત્યની પોતાની વાકેફગારીનો ઘણો ઉપયોગ કરી સર્જક કે લલિત નિબંધનાં લક્ષણો તારવી આપી, એવા નિબંધને ઊર્મિકાવ્ય નાટક આદિ સાહિત્યપ્રકારો સાથે સરખાવી, શાળા પાઠશાળાના

નિબંધલેખનનુંય ઘણું મહત્ત્વ સમજાવી, ગુજરાતી નિબંધસાહિત્યનો વિવેચનાત્મક પરિચય કરાવી, સર્જક નિબંધ પર પત્રકારત્વે કરેલી માઠી અસરની વાત કરી એના ભાવિ વિશે શ્રી ઉમાશંકરે વાજબી ચિન્તા વ્યક્ત કરી છે. 'સૉનેટ' એ મૂળ 'ગુલે પોલાન્ડ'ના પુરોલેખ તરીકે મુકાયેલ લેખમાં સૉનેટની ઉત્પત્તિ, ગુજરાતીમાં એનો આરંભ ને વિકાસ, 'સૉનેટ' શબ્દના ગુજરાતી પર્યાયો, સૉનેટનાં આંતરબાહ્ય સ્વરૂપ-લક્ષણો, એમાંની પ્રાસસંકલના, સૉનેટમાલા, એ બધા મુદ્દા પર અભ્યાસમંડિત અને ઝીણવટભરી વિશદ ચર્ચા ને માહિતી છે. 'એકાંકી'માં એ લઘુનાટકના વિકાસને મદદગાર કારણો, એકાંકીને મળતા જૂના નાટ્યપ્રકારો, એકાંકીનાં ઘટક તત્ત્વો, રેડિયો-એકાંકીનું સ્વરૂપ, વગેરે બાબતો વિસ્તારથી ચર્ચાઈ છે.

સાહિત્યપ્રકારો અંગેનાં બાકીનાં લખાણોમાં 'નાટ્ય-સાહિત્ય' સંસ્કૃત, ગ્રીક, શેક્સ્પિયરનાં અને ઈબ્સેનનાં નાટકોને લક્ષમાં રાખી નાટ્યવસ્તુના ઉપાદાનની ઐતિહાસિક સમીક્ષા કરી, વર્તમાન નાટકમાં સામાન્ય હિતાર્થે વ્યક્તિ કે વ્યક્તિજૂથના ટકરાવામાંથી જામતા સંઘર્ષને નાટ્યવસ્તુનું ઉપાદાન ઠરાવી, નવીન ભાવિ નાટકમાં આજના રાજકીય-સામાજિક શોષણથી જન્મતા વિસંવાદને સ્થાને આવનાર સંવાદ અને ત્યાર બાદ માનસશાસ્ત્રગત ગૂઢ પ્રશ્નો એવું ઉપાદાન બનશે એમ બતાવે છે. ટૂંકી વાર્તા પરનું લખાણ ટૂંકી વાર્તાને 'લેખકની વિશિષ્ટ ભાવસ્થિતિએ કથ્ય વૃત્તાંતની મદદથી લીધેલો કલાઘાટ' ઠરાવી આજની ટૂંકી વાર્તામાં-એ કારણે વૃત્તાન્તનું મહત્ત્વ કેમ જૂનીને મુકાબલે ઓછું મનાય છે તે બતાવી, એ કારણે આજની ટૂંકી વાર્તા કેમ ઊર્મિકાવ્ય અને લલિત નિબંધની સહોદર બનતી જાય છે, એ સંક્ષેપમાં સમજાવે છે. 'વિવેચન: કલા કે શાસ્ત્ર?' એ લેખ આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિવેચન સિદ્ધાંતને અનુસરી શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટે વિવેચકને સર્જક કહ્યો તેણે જગાડેલી ચર્ચા કે અતિકારરૂપે આવેલા સ્વ. રામનારાયણ પાઠક અને 'સુંદરમ્'ના લેખ જેવો પ્રયત્ન છે. રસનિષ્પત્તિ વિવેચનનું લક્ષ્ય નથી અને કવિતા આદિ કલાઓની જેમ તે સ્વયંપર્યાપ્ત સ્વાયત્ત સૃષ્ટિ નથી એટલે વિવેચન કલા નથી, એવું પ્રતિપાદન એમાં શ્રી ઉમાશંકરે કર્યું છે. પદ ને મુક્તક પરના બે લેખો એ બે લઘુકાવ્યપ્રકારોના આકાશવાણીના શ્રોતાઓના બરના સદૃષ્ટાંત પરિચયો છે. લોકસાહિત્ય વિશેના બે લેખોમાં પહેલામાં અભ્યાસી અને બીજામાં રસજ્ઞ બોલે છે.

'શૈલી અને સ્વરૂપ'નો ઠીક મોટો ભાગ રોકતાં અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતા વિશેના લેખોમાં 'અર્વાચીન ઊર્મિકાવ્ય' અને 'આજની ગુજરાતી કવિતા' એ બે કરતાં ત્યાર પછીના, અને તેમાંય 'ત્રીસ પછીની કવિતા', 'પચ્ચીસીની કવિતા' અને 'સમકાલીન કવિતાનું વિવેચન' એ ત્રણે લેખો આજની ગુજરાતી કવિતાનાં વિકાસ-વલણો અને સિદ્ધિ-મર્યાદાનો સાધિકાર અને તેથી એકંદરે સમનિપાત ખ્યાલ એ વિગતે આપે છે તેથી ખાસ નોંધપાત્ર છે. ભાવ-પ્રતીકોની, ગેયતા-અગેયતાની અને આજની પ્રયોગ-શીલ કવિતામાં ઘણાને જણાતી દુર્બોધતાની એમાંની ચર્ચા દ્યોતક છે. છેલ્લો લેખ સમકાલીન ગુજરાતી કવિતા વિશેનાં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનાં કેટલાંક વિધાનોના ઉત્તરરૂપે લખાયો છે. નવી કવિતામાં પ્રગટ થતી લય અને આકારની સાધનાની—અભિવ્યક્તિની—મથામથને સહૃદયતાથી જોવાનો શીખવે એવા એ લેખમાં એ પ્રથમ 'સંસ્કૃતિ'માં છપાયેલો તેમાંના કેટલાક પ્રકોપોદ્ગાર ગાળી કાઢ્યા છે એ સારું કર્યું છે. કવિતા વિશેના આ બધા લેખોનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ એ હકીકતમાં રહેલું છે કે એમાં આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના જ એક અગ્રણી અને વિકાસશીલ સર્જકને આજની કવિતાનાં વલણો, વિશેષતાઓ, મર્યાદાઓ, મથામણ, આકાંક્ષાઓ ઈત્યાદિ વિશે બોલતા સાંભળીએ છીએ. વિવેચક બનેલા આ સર્જકને પોતાની કાવ્ય-સાધના વિશે બોલતા સાંભળાવતો 'પશ્ચાદ્દર્શન-પુરો-

'દર્શન' એ લેખ—મૂળ તો આકાશવાણી-વાર્તાલાપ—પણ આ પુસ્તક વાંચનારે વાંચવો ચૂકવા જેવું નથી : બે કારણે; એક તો કવિ ઉમાશંકરના 'કવિકર્મ' સંબંધી એમને સમજવા કામ લાગે એવી માહિતીને માટે, અને બીજું; 'યોગ્ય વાઙ્મયવાદન અંગેની સજ્જતા'નું એમણે કરેલ મહત્ત્વ સમજવા માટે.

બીજા સંગ્રહ 'નિરીક્ષા'માં પણ 'કવિતાનો જન્મ' અને 'મારી સૌથી પ્રિય સાહિત્યકૃતિ' એ બે લેખમાં લેખક પોતાને વિશે બોલે છે. આગલામાં એમના કવિજન્મની અને બીજામાં એમની કવિ તરીકેની પદ્યનાટકકાર બનવાની અભિલાષાની વાત છે. બેઉ લેખો વાચકોને એમની આત્મવિલોપનની એક સુંદર ધ્યાનાનુભૂતિએ પ્રેરેલા એક મહાનાટકની એમની વર્ષોની અભિલાષા અને સાધનાની સાફલ્યસિદ્ધિની ઈંતેજારી કરતા કરી મૂકશે. આ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે આકાશવાણીની ફરમાયશથી એમની કવિતા વિશે બોલવાને નિમિત્તે શ્રી ઉમાશંકર જાત પર બોલ્યા છે, બાકી તો આગલા પુસ્તકમાં તથા આમાં આજની કવિતાની વાત કરતાં એ 'સુંદરમ્' પછી બીજાઓનો નામનિર્દેશ કરે છે પણ જાતને વિશે અભિજાત મૌન સેવે છે.

'નિરીક્ષા'માંના કર્તાઓ વિશેના લેખોમાં ગોવર્ધનરામ પરના બે અને બળવંતરાય ઠાકોર પરનો એક મળી ત્રણ લેખ અને જગપ્રસિદ્ધ જર્મન કવિ-ફિલસૂફ ગ્યુઈથે અને ભારતીય કવિનાટ્યકાર રવીન્દ્રનાથ પરનો એક એક, એ પાંચ લેખો વિશેષ ધ્યાન ખેંચશે. ગોવર્ધનરામ પરના બે લેખમાંથી એકમાં ગોવર્ધનરામની જીવનસાધનાનો એમાંથી એમની મહત્તા ઉપસાવતાં જઈ પરિચય કરાવાયો છે, અને 'સરસ્વતીચંદ્ર' પરનો લેખ એ ગુર્જર ગ્રંથમણિ પરના આપણા વિદ્વાનોના સાતઆઠ ઉત્તમ લેખોની હારમાં બેસે એવો છે. બળવંતરાય પરનો લેખ તે એમનાં સોનેટોના સંપાદનના સ્નેહશ્રમને બેવડાવી એનો ગુણદર્શી અભ્યાસ રજૂ કરતો પ્રવેશક છે. ગ્યુઈથે પરનો લેખ ગ્યુઈથેના જીવન-કવનના પરિચયનો છે, જ્યારે રવીન્દ્રનાથનાં પાંચ સંવાદકાવ્યોના અનુવાદસંગ્રહ 'સતી'ના પ્રવેશકરૂપે લખાયેલ લેખમાં જુદી જુદી પરિસ્થિતિ વચ્ચે મુકાયેલાં જુદાં જુદાં પાત્રોના ઉદ્‌ગાર અને આચરણની ઓથે કે નિમિત્તે રવીન્દ્રનાથે કેવી આર્ય ધર્મભાવના પ્રગટ કરી છે તે સારી સૂઝથી સ્ફુટ કરવામાં આવ્યું છે.

પુસ્તકમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચશે એ મધ્યકાલીન અને પાંચ સમકાલીન ગુજરાતી કવિઓ પરના લેખો. મધ્યકાલીન કવિઓ તે અખો અને પ્રેમાનંદ. અખા પરનું લખાણ પ્રશ્નોત્તરીરૂપે છે અને તેમાં અખો, તેનો જમાનો, તેના પરથી સંભવિત અસર, તેની ભાષા, વગેરે મુદ્દા પર શ્રી ઉમાશંકરની સજ્જ જાણકારી ફરી વળે છે. પ્રેમાનંદને લગતું લખાણ તે 'નળાખ્યાન'નાં બે સંપાદનો (એક આ સમીક્ષકનું)ની સંપાદકોને કોઈ કોઈ ઉપયોગી સૂચન કરતી સમીક્ષા છે. સમકાલીન ગુજરાતી કવિઓ તે પ્રહ્લાદ પારેખ, રમણીક અરાલવાળા, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, રાજેન્દ્ર શાહ અને હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ. એમના કાવ્યસંગ્રહો—અનુક્રમે 'બારી બહાર', 'પ્રતીક્ષા', 'કોડિયાં' (સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિ), 'ધ્વનિ' અને 'સ્વપ્નપ્રયાણ'—પર 'ધ્વનિ' સિવાય પ્રવેશકકાર તરીકે લખવાનું બનતાં પાંચે કવિબંધુઓએ બતાવેલી વિશિષ્ટતાઓ અને શક્તિને શ્રી ઉમાશંકરે રસજ્ઞની વૃત્તિથી મુદિતાપૂર્વક બિરદાવી છે, અને તેમના વિકાસમાં ઉપકારક નીવડે એવી સૂચનાઓ પણ તેમનાં કોઈ કોઈ સ્ખલનો કે મર્યાદાઓ કે ભયસ્થાનો તરફ મૃદુતાથી ધ્યાન દોરીને કરી છે. હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટની કવિતાના ગુણદર્શન સાથે એ સ્વર્ગસ્થ મિત્રના મનોરાજ્યનોય તેમના પત્રોની સહાયથી પરિચય કરાવતો લેખ એમણે 'સ્વપ્નપ્રયાણ'માં જોડ્યો છે તે અહીં સામેલ છે. કવિતાવિષયક આ અભ્યાસલેખો ભેગો 'અર્વાચીન અમારું કવિતાસાહિત્ય' એ ગત શતાબ્દીની ગુજરાતી કવિતાની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિનું ચાલુ સરવૈયું કાઢતા ઐતિહાસિક

નવરચના

તેટલા વિવેચનાત્મક લેખને પણ સંગ્રહની નોંધપાત્ર સામગ્રીમાં ગણાવવો જોઈએ.

'નિરીક્ષા'માં સાત નવલકથાઓની સમીક્ષા પણ સંગ્રહાઈ છે. એમાંની એક તે 'સરસ્વતીચંદ્ર': પરની, જેનો ઉલ્લેખ આગળ થઈ ગયો. બાકીની નવલકથાઓ —'દીપનિર્વાણ' (દર્શક), 'માનવીની ભવાઈ' અને 'પાછલે બારણે' (પન્નાલાલ પટેલ), 'વ્યાજનો વારસ' (ચુનીલાલ મડિયા), 'લ મિઝરાબ્લ' (અનુ. મૂળશંકર ભટ્ટ), 'ભાવીણુ' (બાળકૃષ્ણ ખેરકર : અનુ. ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ)—મિત્રોની કોઈ પુરોવચન કે સમીક્ષા માટે જ એમને વાંચવી પડી હોય એમ શ્રી. ઉમાશંકરના બીજા વિશાળ વાચનનો જે ખ્યાલ એમનાં બેઉ પુસ્તકોથી મળે છે તે પરથી લાગે. 'વ્યાજનો વારસ' માંથી શ્રી. ઉમાશંકરે સારવેલું રહસ્ય, 'દીપનિર્વાણ' તેમજ 'માનવીની ભવાઈ'માં તેના કર્તાઓએ દાખવેલી શક્તિનું એમણે કરાવેલું દર્શન, પ્રસંગોપાત્ત નજરે ચડેલી કૃતિઓની ભાષાકીય તેમ બીજી કચાશોનો તેમણે આપેલો ખ્યાલ, આ બધું જોતાં તેઓ નવાં પ્રગટ થતાં રહેતાં ગુજરાતી સર્જનોને પોતાનાં વાચન-અવલોકનનો લાભ વધુ પ્રમાણમાં આપતા રહેતા હોય તો સારું, એમ વાચકોને થશે. સહૃદયતાથી કૃતિને ન્યાય આપી તેના લેખકોને માર્ગદર્શક બનવામાં સાચા વિવેચનની કૃતાર્થતા કહેવાય. શ્રી ઉમાશંકરની સમકાલીન કાવ્યસંગ્રહો અને આવી કોઈ કોઈ નવલકથાઓની સમીક્ષાઓમાં આ વિવેચન-ગુણનું દર્શન થશે.

શુદ્ધ તેમ પ્રયુક્ત ઉભય પ્રકારના વિવેચનમાં સત્ત્વવંતું અર્પણ દેખાડતાં આ બેઉ પુસ્તકો શ્રી. ઉમાશંકરને ઊંચી પ્રતિના સાહિત્યમર્મજ્ઞ વિવેચક તરીકે રજૂ કરતા ઉપરાંત આજના એક સારા ગદ્યકાર પણ સિદ્ધ કરે છે. અભ્યાસીઓ બન્ને પુસ્તકોને આવકારશે.

✶

સાભાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

બિહાર પછી દિલ્હી : મનુબહેન ગાંધી. પાનાં ૪૫૪. રૂ. ૪/—. **રખડવાનો આનંદ :** કાકા કાલેલકર. પાનાં ૩૫૯. રૂ. ૪/—. **રવિચ્છવિનું ઉપસ્થાન અને તર્પણ :** કાકા કાલેલકર. પાનાં ૧૧૨. રૂ. ૨/—. **ગામડાંની પુનર્રચના :** ગાંધીજી. પાનાં ૧૨૦. રૂ. ૧/૨૫. **ખ્રિસ્તી ધર્મને ગાંધીજીનો પડકાર :** એસ. કે. જ્યોર્જ. અનુ૦ ચંદ્રશંકર શુકલ. પાનાં ૧૧૮. રૂ. ૧/૫૦. **હરિજનસેવકો માટે :** ગાંધીજી. પાનાં ૪૪. ન. પૈ. —/૨૫. **અસ્પૃશ્યતા :** ગાંધીજી. પાનાં ૨૩. ન. પૈ. —/૨૫. **ભારતનાં નવાં રાજ્યો :** ગાંધીજી. પાનાં ૩૬. ન. પૈ. —/૩૫. —આઠેયના પ્રકાશક : નવજીવન પ્રકાશક મંદિર, અમદાવાદ, ૧૪. **મિયાં ફુસકી દાગલો :** જીવરામ જોષી. પાનાં ૧૩૨. રૂ. ૧/—. રમરંજન કાર્યાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ. **મંદાર :** લે. પ્ર. કુસુમબહેન ઠાકોર. પાનાં ૧૩૦. રૂ. ૨/—. **પ્રથમ પુષ્પમ્ :** લે. પ્ર. કુસુમબહેન ઠાકોર. પાનાં ૬૦. રૂ. ૨/—. —ફતેહગંજ, વડોદરા. **જીવનસૌરભ :** બબલભાઈ મહેતા. પાનાં ૧૨૬. રૂ. ૧/૫૦. —પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ, વડોદરા. **કુબજિયાત કેમ અટકાવશો ? :** મહેરવાન ભમગરા. પાનાં ૩૨. ન. પૈ. —/૪૦. **મરાઠી સાહિત્યમાં ડોકિયું :** નારાયણ ગ. જોષી. પાનાં ૩૨. ન. પૈ. —/૪૦. —બન્નેના પ્રકાશક : પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, ૧. **દીપજ્યોતિ :** લે. પ્ર. અમીદાસ કાણકિયા. પાનાં ૧૨૮. રૂ. ૩/૫૦. —તેજપાળ રોડ, મુંબઈ, ૫૭. **મોતીનો દાણો :** મોહિનીચંદ્ર. પાનાં ૪૭. ન. પૈ. —/૨૫. સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧.

✶

અર્ધવાર્ષિક નવરચના અનુક્રમણિકા

વર્ષ ૩૧ : અંક ૧થી ૬ : એપ્રિલ '૬૧થી સપ્ટેમ્બર '૬૧. સળંગ અંક ૩૭૩થી ૩૭૮.

[લેખકના નામનો પહેલો અક્ષર કક્કાવારી પ્રમાણે છે. પહેલો આંકડો અંક નંબર અને બીજો પાનું દર્શાવે છે.]

અનવર આગેવાન — રવીન્દ્રકાવ્યમાં પ્રણયમાધુરી ૨–૨૬

અનંતરાય મ. રાવળ — ગ્રંથસમીક્ષા ૧–૬૪, ૪–૬૭, ૬–૭૩
આંખ અને અંજન ૪–૬૭
ચિરંતન જ્યોત ૧–૨. ૪–૭૨
નિરીક્ષા ૬–૭૩
મડિયા વાર્તા–વૈભવ ૩–૭૦
મીનપિયાસી ૪–૬૮
વા. મો. શાહનો ધર્મસંદેશ ૧–૬૪
વા. મો. શાહનો સંસારસુધારો ૧–૬૪
શૈલી અને સ્વરૂપ ૬–૭૩
સર્વેશ્વર ૧–૬૬

ઈન્દ્રવદન કા. દવે — ગ્રંથાવલોકન ૨–૬૪, ૩–૬૪
અમૃતપાત્ર ૨–૬૮
અર્વાચીન ગુ. સા. સ્વરૂપોનો વિકાસ ૩–૬૭
આનંદભૈરવી ૩–૬૬
આરત ૨–૬૭
અંતરનાં અજવાળાં ૩–૬૪
અંતિમ દીપ ૩–૭૦
જીવનઝંઝાવાત ૩–૭૦
પુનર્મિલન ૩–૭૧
બીજી થોડીક ૩–૬૮
મનોજગત ૩–૬૬
વૈશાખી વાદળ ૩–૬૫

ઈશ્વર પેટલીકર — અનાગરિકતા ૬–૨૩
શાળાઓ કે કારખાનાં ? ૩–૧૯
શિક્ષિતોનો અધઃપાત ૫–૧૯
સદ્‌ગુણનું ધાવણ ૧–૨૨

ઈશ્વરભાઈ પટેલ — અભ્યાગતનું આવાગમન ૧–૪૯
હીગુજીઓના વતનમાં ૩–૬૪

'ઉત્સુક' — જોડનું દાર્શનિક દૃષ્ટિબિંદુ ૧–૪૬

ગોવિન્દભાઈ પટેલ, પ્રો૦ — મોરલો ૫–૮
સીમનું ખાણું ૩–૯

ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી — શનિવારની સાંજે ૪–૩૦

ચુનીલાલ મડિયા — જખમી શિકારી હેમિંગ્વે ૫–૩૯

ચુનીલાલ વ. શાહ — આભાર-દર્શન ૪–૨૦

જ૦ પ૦ — નવું સ્ત્રી-સાપ્તાહિક : સંસ્કારલક્ષ્મી ૧–૧૫

જયન્ત પરમાર — કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ૨–૧૫

જયન્તિકા પરમાર — ગૃહમંગલ ૧–૫૯, ૨–૬૧, ૩–૬૦, ૪–૬૩, ૫–૬૩, ૬–૬૮
અનુભવનું ઓજસ ૪–૬૪
અદકડમાંથી પીઠ ૩–૬૩
ઉછેરમાં દ્વેષ ૨–૧૨
ઓટલાપરિષદમાં સાંભળેલું ૫–૬૫
કડંગી છોરી ૬–૬૯
'કારજડી જ્યોત સદા હી જલે' ૧–૬૧
કૈલાસની કથની ૫–૬૭
ત્યાગ—તનનો કે મનનો ? ૫–૬૬
ધગશ અને ઇચ્છા ૬–૭૨
નવા રિવાજોમાં રુચિગતતા ૨–૬૩
નવો રાહ ૫–૬૪
પુરુષથી સવાયી ૩–૬૧
બાળક તરફનું માબાપનું ધ્યાન ૧–૬૨
ભણતરની શોભા ૬–૭૧
મસ્તીભર્યું જીવન ૬–૭૯
લાગણીનો સીધો અર્થ ૩–૬૨
વડીલો-શિક્ષકો ફરજ ચૂકે છે ૧–૬૧
સાચી કેળવણીને અભાવે ૪–૬૪
સામાજિક કાર્યને રુંધતું રાજકારણ ૪–૬૬
સુધારાને નામે ૨–૬૫

જિતુભાઈ પ્ર. મહેતા — આવ રે વરસાદ... ૫-૨૨
જોશાલાલ ત્રિવેદી — ત્યાં ૩—૮
જ્યોર્જ ઍાસ્ત્રોમોવ — ગાગારીનનું પૃથ્વી પર ઉતરાણ ૨-૩૫
જ્હૉન હેમન્ડ — બ્રિટનની ક્રુસ કલબો ૧-૫૭
ડી. એસ. મહેરા — પશ્ચિમ જર્મનીની દરિપતાલો ૨-૩૬
ત્રિભુવન વી. હેમાણી — વા. મો. શાહનો પત્ર ૬-૩૪
દ. બા. કાલેલકર — ધર્મશાળા અને શ્રમઘર (અનુ૦ જયન્ત પરમાર) ૧-૧૪
દેવજી રા. મોઢા — ધપી રહ્યો છું ૫—૯
પૃથ્વી અને પ્રભાત ૩—૮
વસની ધરાની ૩—૮
'ધૂમકેતુ' — ચાર પ્રેરક પ્રસંગો ૪-૧૭
પ્રેમનો વારસ ૧-૧૬
બે દૃષ્ટાંતકથાઓ ૫-૧૪
યાદવોનો સર્વનાશ ૩-૧૫
વિચારવાણી ૬-૩૦
નવનીત સેવક — હાસ્યબત્રીસી ૧-૪૩, ૨-૩૭, ૩-૩૫, ૪-૪૮, ૫-૫૪
[૫] અનશન અધિષ્ઠાનની વારતા ૪-૪૮
[૪] નગરચર્ચાની વારતા ૩-૩૫
[૩] પંચપક્ષની વારતા ૨-૩૭
[૧] ભક્ત કારની કથા ૫-૫૪
[૨] સ્વાદવિજયની વારતા ૧-૪૩
ભાનુભાઈ દવે — ઊજળું સંવેદન ૨-૫૩
દરદ શું ને દરદી કોણ? ૬-૫૫
નવી ઢબની સમાજરચના ૫-૩૨
'પનીલ' — ક્રાન્તિજ્યોત ૧—૮
મિથ્યા પ્રતયોગ ૫—૯
પન્નાલાલ પટેલ — ઉજાણી ૩-૨૩
ચીકુનો ચોર ૪-૨૩
ઓલતો બેહડો ૨-૨૯
પ્રદ્યુમ્ન ક. દેસાઈ — ગીલામાં વસતાં પંખીઓ ૫-૪૮
દરિયાકાંઠાનાં વધુ પંખીઓ ૩-૩૭
દરિયાકાંઠે વસતાં પંખીઓ ૨-૪૮
બીજાં વધારે દરિયાઈ જળચરો ૪-૩૮
બીજી વધારે ટીટોડીઓ ૧-૩૮
સમુદ્રવિહંગો તથા ભૂતલવાસી પંખીઓ ૬-૬૨
પ્રબોધ — જવું જ હોય તો ૪-૧૧
સંસાર ૬—૯
પ્રવાત — દીધું હોમી ૪-૧૦
'પારાશર્ય' — પાન્થને ૩—૯
લોચનો ૫—૮
પુષ્કર ચંદરવાકર — એક ભવમાં બીજો! ૧-૩૪
ફ્રેસ્ટન ઍાસલર — બે બોધક પ્રસંગો (અનુ. છોટાલાલ મા. કામદાર) ૫-૬૧
મહાન કાર્ય (અનુ. છોટાલાલ મા. કામદાર) ૬-૬૬
બકુલ ત્રિપાઠી — સરસ્વતીચંદ્રનું બોલપટ! ૩-૨૮
'ભદ્ર' — ...પણ બધાં એમ કરે છે ૫-૪૪
મગનભાઈ પટેલ — સાંસ્કૃતિક ઉત્થાન અને પુસ્તકાલય ૫-૫૯
'મધુરમ્' — અહો વિકાસ ૧—૮
નવો વિકાસ ૪-૧૦
મન્મથનાથ ગુપ્ત — હોળીડે કેમ્પ (અનુ૦ 'ઉત્સુક') ૩-૪૧
મહેન્દ્ર પંડ્યા, પ્રો. — સાહિત્ય-સમસ્યા ૩-૫૭
'મિત્રા' — ખાતર ૩—૭
'મીનપિયાસી' — તડકો ૧—૮
ધોમ ધખે ૧—૮
પીપરો પાન વિનાની ૧—૮
મળે જો પ્રેમ ૪-૧૧
મૅક્સિમ ગોર્કી — અમે છવ્વીસ અને તાન્યા (અનુ૦ 'ઊર્મિલ') ૪-૫૫, ૫-૫૬
'મોહિનીચંદ્ર' — નિરુપ ૧—૯
વિગલિત ૪-૧૦
રતિલાલ 'અનિલ' — બારી બંધ કરું છું! ૫-૫૮
રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર — દુઃખનો છળનાવેશ ૨—૯

સુકાનીને સાદ ૨—૯

'રાજહંસ' — સમયની ક્ષીર-નીર ૧-૧૦, ૨-૧૦, ૩-૧૦, ૪-૧૨, ૫-૧૦, ૬-૧૧

અમેરિકી શાંતિદળ ૧-૧૦

અંધકારસિદ્ધિ—માનવજાતની કે પ્રદેશની ? ૨-૧૦

આ ઉણપો કેમ પુરાય ? ૫-૧૧

આવકારતાં અરણ્યો ને ગિરિઓ ગરવા ૬-૫૪

આવડતનો સેવાભાવે ઉપયોગ ૧-૧૦

આવતી કાલના સમાજનું ચિત્ર ૬-૧૧

ઉપવાસના અધિકાર જોઈએ ૬-૧૪

એકતાનો સમર્થ શિલ્પી ક્યાં છે ? ૫-૧૦

કરવધારાનાથે નિષ્ણાત ૧-૧૨

કાયદેસરના આપઘાત ૧-૧૩

કુલડીમાં ગોળ ભાંગવાની ટેવ ૬-૧૪

કેળવી શકાય તેવાં વગોવાયેલાં બળ ૨-૧૨

કોમવાદનો પ્રલાપ ૨-૧૨

કોમવાદમાં પક્ષપાતપણું ક્યાં સુધી ? ૨-૧૨

ગળી ખાંડ કોને ગળે ઉતારવી ? ૬-૧૩

ગોળીબારનું સાધન વાજબી નથી ૨-૧૩

જગતસંસ્કારની વાણી ૩-૧૦

જય હો નીલકંઠનો ! ૪-૧૬

જાણકારો નિષ્ઠાવાળા હોય ૧-૧૧

જોઈએ છે—આત્મપુનર્રચનામાં પલટો ૧-૧૨

જોઈએ છે શિક્ષિત મિશનરીઓ ૪-૧૫

ઝંડા ઊંચા રહે અમારા ૩-૧૦

દેશની એકતા જાળવે તેવાં લક્ષણો ૫-૧૦

નવાં રજવાડાં ઉપર અંકુશ જોઈએ ૨-૧૪

નવી જિજ્ઞાસા કોણ સંતોષે ? ૫-૧૩

પ્રજાદ્રોહે થયેલા આઘાત ૧-૧૩

પોલા વાંસા અને અવળા પગ ૩-૧૧

'ખડાઉ—એકલો ઊડું !' ૨-૧૦

બાળકોનું હકનામું ૩-૧૨

ભૂદાન અને રોગમર્યાદા ૧-૧૧

'મહંત'નો આદર્શ ના હોય ૬-૧૧

મુરલીઓનું એક અરણ્યરુદન ૫-૧૨

રાષ્ટ્રીય સામ્યવાદ સંભવે ખરો ? ૨-૧૧

રંગ છે, અન્નપૂર્ણાની ટોચે પહોંચ્યા ! ૩-૧૪

વર 'હાકુસની ફેરી નથી' ૩-૧૩

શક્તિની આસુરી ઉપાસના ૬-૧૨

શું મુસ્લીમો પ્રાયશ્ચિત કરશે ? ૪-૧૨

સત્તાનાં દશ વર્ષ—લોકશાહીની મર્યાદા ૫-૧૩

સમૂહ પ્રવૃત્તિમાં ચેતનાની જરૂર ૩-૧૩

સમાજના ઘડતરની યોજના કઈ ? ૬-૧૩

સમૂહસંન્યાસ કે મૂઢતાનું પારાયણ ! ૪-૧૩

સાંસારિક વિધિઓ સંસ્કાર નથી ૪-૧૬

રાજુ પંડિત — વોશિંગ્ટનથી ન્યૂ યૉર્ક ૪-૪૩

સંસ્કારધામની યાત્રાએ ૧-૩૦

'રાહજ' — સર્જનના રાહે ૫-૬૯

છબીલો લાલ ૫-૬૯

થયા ! થેઈ ! થેઈ ! થેઈ ! ૫-૬૯

બેચરકાકા ૫-૬૯

ભારતયાત્રા ૫-૭૦

માનવનાનો સાદ ૫-૭૨

માનસર ૫-૭૧

વિશેષ કાવ્યો ૫-૭૦

વંદેમાતરમ્ ૫-૬૯

રેહાના તૈયબજી — કળિયુગ અને રામનામ (અનુ. જયન્ત પરમાર) ૪-૨૮

વ્રજલાલ ત્રિવેદી — મહાપ્રસ્થાનને પગલે પગલે ૨-૨૨

વિજયકુમાર ત્રિવેદી — પુત્રથી સવાયી ૪-૫૧

શશિકાન્ત ચી. જરદોસ — સુપ્રસિદ્ધ ઉર્દૂ ભક્ત કવિશ્રી 'દર્દ' ૬-૫૩

શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી, ડૉ. — દુઃખમાં ભાગીદારી ૬-૪૫

શેખાદમ આબુવાલા — આઈન્સ્ટાઇનની ચિઠ્ઠી ૫-૮

રિમઝિમ ૬-૮

હું એક ભટકતો શાયર છું ૨-૪૦, ૫-૩૫, ૬-૪૧

[૨૦] અગિયારમી સફર ૨-૪૦

[૨૧] ઊંદુભાઈના પાપડ ૫-૩૫

[૨૨] નાસ્તિક ૬-૪૧

'સિદ્ધાર્થ' આશિષના બોધ ૧–૨૫
દસમે વરસે ૬–૨૮

'સુધાંશુ' પાન્થને ૩—૯
સુરજપુકાર ૪–૧૧

સુમન્ત મહેતા, ડૉ. ક્રાંતિકારી મહિલા
માદામ કામા ૬ ૧૬

'સેવકરામ' 'ખબર પાડી દઈશ' ૩–૩૧
ગામડાંની અજ્ઞાનતા અને અંધશ્રદ્ધા ૪–૩૫
ગામડાંનું સાચ ચાલ્યું ગયું છે ૬–૩૬
જીવનનાં સાચાં મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા કરીએ ૨–૪૫

પૈસાના ગોટાળા કરનારને સખ્ત નશ્યત
થવી જોઈએ ૫–૪૦

હુસિન બૂચ આવ, વસંત ૧—૯
વાદળાં ૫—૯

હિમાંશુ વ્હોરા સ્વરની સુરા ૧—૮
ઉપદેશ અને આચાર ૨—૭
મન અને સાધ્ય ૩—૭
માનવ-મૂલ્યો ૧—૭
લાગણી—એક ગુણ ૬—૭
સત્ય અને ડર ૫—૭
સમતુલા ૪—૯

★

ઇન્ડિયન કાઉન્સીલ ઑફ ચાઈલ્ડ વેલ્ફેર તરફથી પસંદગી પામેલાં ત્રણ ભારતીય બાળકોનું પ્રતિનિધિ મંડળ નોર્વેના ઑસ્લો ગ્રીષ્મ શિબિરમાં હાજરી આપવા તાજેતરમાં ઊપડી ગયું હતું. આ શિબિરનું સંચાલન 'નોર્વેજીયન એસોસિયેશન ઑફ ધ ચીલ્ડ્રન્સ ઇન્ટરનેશનલ સમર વિલેજ' કરે છે. ૧૧ થી ૧૨ વર્ષની વયનાં આ બાળકોનાં નામ છે. કુ. મંજુ ગુપ્તા, વિનોદ સટનાગર અને સુંદર કૃષ્ણન.

આ ત્રણેય બાળકો નોર્વે જતાં પહેલાં વડા પ્રધાનને મળ્યાં હતાં ત્યારે તેમની સાથે લીધેલી આ છબી છે.

'અંક ૭ : ઓક્ટો૦ '૬૧
સળંગ અંક ૩૭૯

'ઊર્મિ' : વર્ષ ૩૨
'નવરચના' : વર્ષ ૨૬

સમાજમાં સંસ્કાર અને સાહિત્ય પ્રેરતું માસિક

ક્રમ

લેખક	લેખ	પાનું
દા	સંકલ્પનું આચરણ	૭
'પ્રયાસ'	સાચની દિશા	૮
જેઠાલાલ ત્રિવેદી	બે મુક્તકો	૮
'મિત્રા'	કરુણતા	૯
દેવજી રા૦ મોઢા	કેમ લાગ્યાં?	૯
પ્રો૦ ગોવિન્દભાઈ પટેલ	પે'લો પ્રેમ	૯
રતિલાલ-અનિલ	સાકીને	૯
'રાજહંસ'	સમયનાં ક્ષીર-નીર	૧૦
'ધૂમકેતુ'	પ્રસંગરંગ	૧૫
ઈશ્વર પેટલીકર	બદલાતી સમાજ વ્યવસ્થા	૧૯
નાનુભાઈ દવે	સમાજવાદમાં ભારતીય પદ્ધતિ	૨૩
'સિદ્ધાર્થ'	પસંદગી	૨૮
ગુલામ અબ્બાસ આણુવાળા	હું એક વાટકતો શાયર છું [૨૩] નવી હેઠ	૩૪
પ્રદ્યુમ્ન ઠ૦ ચંદુલાલ દેસાઈ	સમુદ્ર ઉપર ઊડતાં વિહગો	૩૭
વિજયકુમાર ત્રિવેદી	ગામડાની	૪૧
'સેવકરામ'	તુમારી તંત્રનો અંત ક્યારે આવશે?	૪૭
નવનીત સેવક	હાસ્ય બત્રીસી [૭] 'અબી ચરિત્ર'ની વારતા	૫૨
જયન્તિકા પરમાર	ગૃહમંગલ	૫૫
	પુત્રીનું અહિત	૫૬
—	અનાથતા	૫૭
—	સેવાનું કામ	૫૮
—	સર્જનના સાદે	૫૯

સૂચના

* લવાજમ વરસનું : સાડાસાત રૂપિયા વિદેશમાં દશ રૂપિયા (શિ. ૧૫).
* દર માસની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.
* વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઑક્ટોબર અને જાન્યુઆરી એ ચાર માસમાંથી કોઈપણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે.
* વી. પી.થી લવાજમ વસૂલ કરવામાં જે વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ ગ્રાહકે જ ભોગવવાનો હોય છે એટલે, લવાજમ પૂરું થયાની નોટિસ મળે ત્યારે ગ્રા૦ નં. અને પૂરા સરનામા સાથે કૃપા કરીને મનીઑર્ડરથી જ લવાજમ મોકલી આપવું.
* નમૂનાનો અંક મંગાવતી વખતે ૭૫ નવા પૈસાની ટિકિટો બીડવી જરૂરી છે મફત અંક કોઈને મોકલાતો નથી.
* દરેક જાતના પત્રવ્યવહારમાં ગ્રા૦ નં. લખવો ખાસ જરૂરી છે.
* અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા જોઈતી ટિકિટો બીડવી જરૂરી છે. એ સિવાયનાં અસ્વીકૃત લખાણો પંદર દિવસ પછી રદ કરાય છે.
* જાહેરખબર માટેનું, લવાજમ મોકલવાનું, લખાણો મોકલવાનું અને બીજા દરેક જાતના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :-

'ઊર્મિ-નવરચના'
...ત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિ.,

સંકલ્પનું આચરણ

માણસની સચ્ચાઈ, નિખાલસતા, નિર્ભયતા અને ખેલદિલી તેને મહાન બનાવવામાં ઠીક, ઠીક મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. મહાન માનવો ઉપર મહત્તા ઠોકી બેસાડવામાં આવતી નથી, મહત્તા તેમને શોધી કાઢે છે. એટલે જ આ સદીની શરૂઆતમાં મહત્તાએ ગાંધીજીને શોધી કાઢ્યા. ગાંધીજી તેમની મહત્તા ક્યારેય ગાતા નહોતા. પોતાની જાતને મહાત્મા કહેવડાવવાનું પણ પોતે નહોતા ઈચ્છતા. અને છતાં—કદાચ એટલે જ એ મહાત્મા હતા. મહત્તાનું અભિમાન જેને આવે તે મહાન શાના કહેવાય ?

ગાંધીજી આજે નથી. એમની જન્મતિથિ આપણે ઉજવીએ છીએ. તે એટલા માટે કે તેમનાં કાર્યોને, તેમના જીવનને, તેમના આચાર-વિચારને, તેમના અનુભવોને, તેમના પ્રયોગોને આપણે ફરી ફરી યાદ કરીએ.

પણ આજે તો આપણા ઉચ્ચ પદને દીપાવતા માણસથી માંડીને છેક અદનામાં અદના માનવીમાં પણ દંભ પેસી ગયો છે. ગાંધીજીનું નામ વટાવવાનું જાણે બધાં જ શીખી ગયાં છે, તેમના જીવનને આચરણમાં મૂકનાર કોઈ દેખાતું જ નથી. જેને પગલે પગલે આપણે જીવનને દોરી જતા એનું અનુકરણ તો દૂર રહ્યું, અનુસરણ પણ આટલું જલદી આપણે ત્યજી દઈને કઈ માનવતા તરફ પ્રયાણ કરીશું ? એ મહામાનવે આપણને સત્યનો, માનવતાનો, ન્યાયનો અને સદાચારનો માર્ગ બતાવ્યો. એ બધું આટલી સહજતાથી આપણે વિસારે પાડી દઈશું ?

ગાંધીજયંતી દર વરસે આવે છે. આ વરસે પણ આવી છે. એ દિન આપણા શુભ સંકલ્પનો દિવસ છે. બેસતા વરસે, આપણા પોતાના જન્મ દિવસે કે આપણા ઈષ્ટદેવના જન્મદિને આપણે શુભ સંકલ્પો કરીએ છીએ. એવો એકાદ શુભ સંકલ્પ આપણે આચરણમાં મૂકવાનું દરેક ગાંધીજયંતીએ વિચારીએ તો ?

સંકલ્પ કરવો અને કરેલા સંકલ્પ પ્રમાણે આચરણ કરવું એ બે વચ્ચે મહાન તફાવત છે, એટલે જ સંકલ્પ કરવા કરતાં તેનું આચરણ કરવામાં જ સાચી મહત્તા છે. એ મહત્તા આપણે મહાપુરુષો પાસેથી શીખતા આવ્યા છીએ. ગાંધીજી પણ એવા જ મહાન માનવ હતા જેમણે આપણને ઘણું શીખવ્યું છે. આપણે તે ભૂલીએ નહિ.

*

'પ્રવાત'

સાચની દિશા

એ ભવ્ય એકાન્ત અબોલ આરે
મળ્યાં, વિખૂટ્યાં, ફરીથી મળેલાં
આવ્યાં, ગયાં, જીવન સર્વ સારે
એ સર્વ જોવા સદા હળેલાં.

ત્યાં . આત્મઐક્યે અતૂટતામાં
જોડ્યાં હતાં દિલને ઉભયે અભૂલ,
એમાં ભરેલાં ન અખૂટતામાં
દેખાય એકેક હતાં અમૂલ.

એ માનવોનાં પરખે મનોને
જીવિતની કલ્પન સર્વ જુદી
એવી હતી ના, ગમતી જનોને
વિભિન્ન કિન્તુ પળતી 'તી કૂદી.

એ દિલ ભોળાં પણ કાળ સાથે
જાતાં ઘસાઈ સફરે ઘપેલાં
માનવ્યની કલ્પન નિજ હાથે
ખોઈ ગયાં જીવનથી જપેલાં.

માર્યા ગયાં જીવન સાવ ત્યારે
દીઠાં જનોનાં અળખામણાંઓ
માણ્યા કર્યું જીવિત ફક્ત જ્યારે
પીંખે જનો એમને ના મણાઓ.

ત્યાં દિલ ભોળાં જળતાં વિયોગે
અકેક જુદા, મળતાં ન ક્યારે,
એવી ભરેલી સઘળી વિયોગે
જીવ્યે જતાં જિંદગી સર્વ ત્યારે.

ત્યાંથી ઘણા જીવ અસહ્ય ઘાવો
સહ્યા કર્યાં સર્વ અબોલતામાં;
એ ઘાવ ઊંડા તણી સર્વ રાવો
ક્યારે કરે ના નિજ બોલતામાં.

એવાં - - હતાં ; દિલ પરસ્પરોમાં
ડૂબેલ અન્યોન્યની કાજ એને
. હંમેશ ઝંખે ઉર પામરોમાં
એ દિવ્યની જ્યોત ઝગે જ જેને.

એ આત્મશું આત્મ ભળેલ એવા
એ દિલમાંની જળતી પ્રવેદન
રહેતી જળન્તી નવસ્વાદ લેવા
ઇચ્છેલ કિન્તુ ખમતા સુવેદન.

ઊઠેલ એવી સઘળી મનીષા
કૈં કૈં કરી પૂર્ણ રહી અપૂર્ણ
લાધી ત્યહીં સાચની સર્વ દિશા
એવી ઉરો ભોળવતાં પ્રપૂર્ણ.

★

નેહાલાલ ત્રિવેદી

બે મુક્તકો

બે નખ

ફેંક્યો સન્મુખ દ્વારમાં ફટ કરી,
હૈયું ફૂટ્યું ફૂટતાં,
છાતી ચૂર્ણવિચૂર્ણ આ બની,
હવે જીવી શકું કેમ હું ?
'શું ફેંક્યો સખી, બોમ્બ દ્વાર પર
કો દુષ્ટે કહે ?' 'ના સખી,
આવ્યો આજ નકારમાં પ્રણયનો
જે પત્ર તે ફૂટતાં.'

આભાર ?

સ્વાતિ તણી વદતી વાદળી : 'માછલીઓ !
આ બુંદ મોંઘું દઉં તે ઉપકાર મારો '
એ સાંભળી વદત મીન : 'તું માન મારો
આભાર કે 'હું,
જલકણ દધિમાં ક્ષાર થાતાં બચાવું.'

★

'મિત્રા'

કરૂપતા*

કરૂપતા હા !
અરૂપતા એ મુખની ભલે,
પણ શું ભાવ નહીં હૈયે હશે
કે તરછોડતા અમને બધા સદા ?
ગંદાં શરીરો !
મહીં રહેલ એક જ આત્મા
વસતો જે સહુ માનવોમાં
દેતો ચાહીને જીવવાની તમન્ના.
વિભિન્નતા ત્યાં !
દૂર ભાગતાં હતાં બધાં,
હૈયું અમારૂં પ્રેમથી છલકાતું છતાં !
હા ! દેહ અમારાં અરૂપ ! સડેલાં !

✱

દેવજી રા. મોઢા

કેમ લાગ્યાં ?

વરસાદ બંધ પડ્યો, અને
માળામહીં ગોંધાયલાં
નીકળી પડ્યાં
કૈં પંખીઓ આકાશ કેરી સહેલ પર !
બેઠો હતો હું ઘર મહીં
બારી કને,
ત્યાં ન્યાળિયાં બે પંખીને મેં
સામસામાં ઊડતાં
ને પૂછતાં :
કાં, કેમ લાગ્યાં આજનાં વરસાદ–પાણી ?

★

*રક્તપીત્તિયાંને જોઈને લખાયેલ.

પ્રા. ગોવિન્દભાઈ પટેલ

પે'લો પ્રેમ

પે'લો પ્રેમ,
દેવ, તમારા દેશથી આવ્યો રે'વા કુશળ ક્ષેમ.
પે'લો પ્રેમ.

પંથ કયો લે કઈ ગતિએ
આવ્યો તે ના જાણું,
ભાન રહ્યું તેનુંયે ના કે
કેમ જમાવ્યું થાણું,
રાચ્યો એ સોનું શોધક જેમ હરખે મળતાં હેમ.
પે'લો પ્રેમ.

જાણે શું એ આવી પાછળ
કોમળ એની કાન્તા,
તંબુ નાખી દૂર દૂર એ
શોધે એની શાન્તા,
રોમાંચિત થઈ રહું નિહાળી અનુનય એની નેમ.
પે'લો પ્રેમ.

લાંબી શોધે મળી, મળ્યાં ત્યાં
ગાવા નીરવ ગાણું !
ગૌરવથી ગોરંભાતો હું
બેઠો એના માણું,
દેવ, તમારાં સ્વજનો બને, રાખો યોગે ક્ષેમ.
પે'લો પ્રેમ.

✱

રતિલાલ-અનિલ

સાકીને

તારી શરણતની પ્યાલીઓ સાકી !
માત્ર થોડાંને મસ્ત રાખે છે,
હોઠ પર જીભ ફેરવી લઈને
કૈંક તરસ્યાં શરાબ ચાખે છે !

✱

'રાજહંસ'

સમયનાં ક્ષીર-નીર

आत्मैव रिपुरात्मनः

આ ધરતી ઉપર નવો દુશ્મન ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યો છે.

રશિયા ભલે અમેરિકાને દુશ્મન ગણે, અને અમેરિકા ભલે રશિયાને હરીફ માને. બીજા દેશો મનથી કે કમનથી ભલે એમનો પક્ષ લે, હૂંફ મેળવે, ધમકીઓ આપે કે પછી ખસી જઈને જોખમો ટાળવા મથે. જેમને દુશ્મનો ખોળવા નથી તેમને તો શું જડવાના હતા, પણ, જેમને એમની સામે સજાગ રહેવું છે ને તૈયારીઓ કરવી છે એમને દેખીતા દુશ્મનો સામે ગફલતમાં રહ્યે કેમ ચાલશે. એમણે જોવું જોઈશે કે એક નવો દુશ્મન આપણી વચ્ચે આવી વસ્યો છે. એ સહુ દેશ અને સર્વ જાતિએ છે, એનો વેલો ઝડપથી વધતો જાય છે. ને એનું બળ ભલભલાને લાચાર કરી મૂકે એવું છે.

આ નવા દુશ્મનને કોઈએ શસ્ત્રો આપ્યાં નથી. એની કને શક્તિ તો છે જ નહિ. પણ એની નિર્બળતા એ જ ભયજનક બાબત થઈ પડી છે. જે બાળકનો ઉછેર અતિલાડમાં થયો છે કે જેમની ગળથૂથીમાં અસંતોષ ભળ્યો છે, એ યુવાનીમાં સ્વચ્છંદી, બેફિકરો, ને એદી બની જાય છે. એ કોઈની લગામ કબૂલ કરતો નથી—વડીલોનીયે નહિ, નીતિનીયે નહિ, અને ધર્મના આદેશોની પણ નહિ. એને પોતાના ભાવિનીય ફિકર રહી નથી, તૈયારીની માથાકૂટમાં પડવાનું તો એને ગમે જ શું! લાંબા વાળના અસ્તવ્યસ્ત ગુચ્છા કપાળ ઉપર ફેંકીને એ ફરે છે ત્યારે જાણે એણે કશુંક 'ભારે ગુમાવ્યું' હોય એમ જણાય છે, કે પછી મેળવવાનું તે મળ્યું નથી. આ ઉછાંછળાપણું ને આ આછકલાપણું બાળકની જેમ એ મોટપણે પણ સાચવી રાખે છે. જિંદગી પર કોઈ નિયંત્રણો આવે એ એને મંજૂર નથી.

એ મિજાજી ને ઉછાંછળો તો બને છે જ, પણ એણે દુનિયા આખી સામે ફરિયાદ માંડી છે. જે મહેનત કરે છે, રળે છે, બચાવે છે, જે નિયમો જાળવે છે, સુરુચિ કેળવે છે, જે વ્યવસ્થા લાવે છે, જે નવાં સંશોધનો કરે છે ને સર્જે પણ છે, જે આ દુનિયાની આવતી કાલનું અને આપણાં સંતાનોનું હિત ચિંતવે છે એવા સહુની સામે એ થયો છે. ને એણે એવાઓની મોરચાબંધી કરી છે જે કોઈનો બોલ સાંભળવા તૈયાર નથી, સાંખે તો શેના! નિર્બળોની પણ જમાત એકઠી થવા માંડી છે—બબડાટ કરનાર, અદેખા, પડાવી લેવાની તક શોધતા, અને એકંદરે જે મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા ઘણા ચિંતને, અથાગ મહેનતે અને અનેક કુરબાનીઓ વડે થઈ શકી છે, તેને તોડી ફોડી ભંગાર કરવામાં એમને લિજ્જત આવે છે. એમણે બળવો શરૂ કર્યો છે માનવજાત સામે, ને એને ક્રાંતિ તરીકે બિરદાવી જશ લેવા મથે છે.

આ દુશ્મન ઘરઘરનો છે, એની સંખ્યા ઉપર કોઈ પ્રતિબંધ આવી શકે એમ નથી. આપણી પથારીમાં આવીને આપણને જ હડસેલી મૂકવા એ મથે છે. ઘરનો છે એટલે એને કોઈ જાકારો દેતું નથી, એની સામે મોરચો માંડતું નથી. એને પંપાળીને, ઝાંસીને, એની કનડગત ભૂલી જઈને, એની કૃતઘ્નતા બરદાસ્ત કરી લઈને પાળવો-પોષવો રહે છે. ઠેરઠેર એ ભટકાય છે, અને એની સાથેનો ઝઘડો આપણે ટાળતા જઈએ છીએ.

નિયંત્રણો છોડીને નાઠેલા માનવી

આપણે માનવીને સમાન ગણી બિરદાવ્યો છે, ને પછાતમાં પછાત હોય તેના અધિકાર માન્ય રાખ્યા છે. જેમ એની દશા કંગાલ તેમ એના અધિકાર ઊંચે ચઢે છે. દયા નહિ પણ હક સોંપીને એને સમાન સ્થાપીએ છીએ. જન્મથી માનવ થયેલાની આળપંપાળ કરવાની એક ફરજ આપણે ઊભી કરી દીધી છે.

એ ભાવને એક અણમોલ તક તરીકે ઝડપી લેનાર આ બિનજવાબદાર માનવ 'લાવો, લાવો' કહેતાં જંપવાનો નથી. મળતું હશે તોયે છીનવીને જ એ જંપ કરશે. સંપ તો એને ચારેગમથી મળી રહેવાનો, જેમની કને જીવન કાજે જે જે જોઈએ તેની છત નથી—ભણતરની, રોટીની, વ્યવસ્થાની, આદર્શની કે નિયમોની—તેમની જ આ વાત નથી. પણ હોવા છતાં જેમને એ જોતી નથી, મેળવવી નથી, એમને વશ થવું નથી એવા નિરુદ્યમીઓની આ કહાણી છે. માનવીનું સમાનત્વ એમને વકરાવી ખાતું છે.

એમણે સજ્જનોનીયે નિર્બળતા પારખી લીધી છે કે આ લોક ઝઘડાના કાયર છે, સ્થિરતાના લોભી છે, ક્રાંતિથી ડરનારા છે. એટલે એવા સહુને એ ધમકાવીને કામ કઢાવી લે છે. રખડેલ, ઉડાઉ, ટંટાબાજ આપણી શેરીના નાકે, ફૂટપાથો રોકીને, સિનેમાના નશામાં, તોર ને ટીખળ કરતા એ ટોળે મળે છે. એમને જોઈને લાગે છે કે સહુને પાછા પ્રાકૃત અવસ્થામાં ધસડીને ખેંચી જનાર તરીકે જ તેઓ માનવ જન્મ પામ્યા છે. પણ એમનો અંત ક્યાં ?

યુદ્ધનો યજ્ઞ પ્રગટે અને એમાં આ સહુની આહુતિ અપાય તો જ માનવજાતનો છૂટકારો છે.

યુધ્ધનોય ભય ના હોય

આપણે દરેક પ્રકારના યજ્ઞની નિંદા લઈ બેઠા છીએ. દ્રવ્યયજ્ઞો તો શોભાના છે, પણ એના ઝાકઝમાળે બીજા યજ્ઞોને પાછળ નાખી દીધા છે. હોળીનો યજ્ઞ પ્રગટાવી જેમ જીવજંતુઓને હોમવાનું રાખ્યું છે એમ યુદ્ધયજ્ઞમાં આ માથે પડેલાઓનું નિકંદન કાઢવા જેવું છે. જેમને સંસ્કૃતિના વારસદાર નથી જ થવું તેમને ઉછેરીને સન્માનીને, ફટવીને, કે એમની સામે લાચાર બનીને કશો સાર નીકળવાનો નથી.

શાથી આપણે યુદ્ધની આટલી ભડક રાખતા થયા છીએ ! શસ્ત્રો તો સદાય ભયંકર રહ્યાં છે, જમાને જમાને એ ભયંકરતા વધતી ગઈ છે. અણુશસ્ત્રોનો ઉપયોગ થાય ત્યારે માનવહસ્તી મટી જશે એવો ભય સામે ખડો થયો છે ખરો, પણ એ સાચો જ પડવાનો હોય તો યે એનાથી ડરવાનું કે ભાગવાનું શું કારણ ? આ સૃષ્ટિમાં જન્મ અને વિકાસને જેમ સ્થાન છે તેમ સંહાર અને મૃત્યુને પણ છે. જે એકના દેવ છે તેજ બીજાના છે, મૃત્યુ કે સંહારનો દોષ દેવા કોઈ બીજાને ખેંચી લવાય એમ છે જ નહિ. આ સંહારમાંથી સર્જન ઉદ્‌ભવે એ પણ કુદરતનો જ નિયમ છે, આહુતિઓ તો આપવી જ પડે છે. આ બલિદાન જ્યારે કોઈ પરમ સત્યને સ્થાપવાનું હોય ત્યારે આપણું જે કાંઈ ઈષ્ટ ને શ્રેષ્ઠ હોય તે હોમાય, ને જ્યારે સ્થિરતા મેળવવાની હોય કે ઝુસ્સાનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત રાખવાનો હોય ત્યારે જેનું પ્રમાણ વિપુલ હોય તેજ ઝીંકવું પડે છે. જમીનના ખાતરમાં કચરો જ ખપ લાગે, કુદરત પણ અસંખ્ય જંતુઓ પેદા કરી એમનું ખાતર જમીનને સોંપે. મુએલાં ઢોર જમીનને ખપે, ને મોટાં અરણ્યો પણ માટીમાં મળી જાય. જીવનચક્રની આ એક ભવ્ય ગાથા છે. ને યુદ્ધની લીલા પણ એ ચક્રનો જ એક આરો છે.

ઠીક છે, આપણે નવનિર્માણ કરવું છે. સદીઓની ગુલામીમાંથી હમણાં જ છૂટયા છીએ. ઘણા લાંબા સમયે આપણાં ચિંતનને કસી જોવાની તક આવી છે, ત્યારે આપણે હોડે હોડે યુધ્ધે ના ચઢીએ એ સ્વાભાવિક ગણાય. પણ જેમને માથે મોતના ભંભાળું ગાજે છે એ તો લડીને જ રહેવાના, નિમિત્ત, ભલે ગમે તે બને.

એ યુદ્ધમાં આપણે જો નાબૂદ થઈ જઈશું તો અત્યારથી રડવાનું કારણ નથી. પછી રાંડનારું તો કોઈ નહિ હોય ને અનાથ પણ કોણ હશે ! પણ ઈશ્વરની

સંજ્ઞામાં વિશ્વાસ હોય તો આવું કે બને કે ના બને; એની ચિંતા કરવાને બદલે એણે જે ધાર્યું હશે તે યોગ્ય જ હશે એમ મન વાળવું સારું.

યુદ્ધ એ પણ ઉત્ક્રાંતિની લીલા છે

આ ધરતી ઉપર એને નવો વિશ્વમાનવ લાવવો જ હશે તો એ ઝૂંડઝપટ કરી ખંખેરશે તો ખરો. અને આપણી પાસે જેટલી દૈવી સંપત્તિ છે તે કરતાં ઘણી વધારેના આપણે વારસદાર છીએ એ વાત હવે સ્વીકારવી જોઈએ. સંપત્તિના માર્ગમાં જે અંતરાયો હશે તે દૂર થવા જોઈશે. એક મોટું બુલડોઝર તોતીંગ વૃક્ષોને જમીનદોસ્ત કરતું સપાટ મેદાન બનાવતું ચાલ્યું આવે એમ માનવ ખેડાણ કાજે યુદ્ધની એક બીષણ લીલા મચી રહે તો એનો વલોપાત શો! પશ્ચિમના ઇતિહાસકારો માને છે કે ઇતિહાસમાં ઉત્તરોત્તર 'પ્રગતિનો કોઈ નિયમ નથી, જે ગયું તે ગયું, એની ભસ્મ વિસર્જન થઈ પણ છેક એવું નથી. નવી ઇમારતો એ જૂનાંના સમૃદ્ધ, રમણીય, ને બહુલક્ષી રૂપાંતરો છે. આ જગતમાં પ્રગટ પામેલું તેજ અહીં ભલે આથમી જાય. એ ક્યારેય નાશ પામતું નથી. એ ફરી પ્રગટે જ છે. વિશેષ પ્રકાશ લઈને, મનોહર રૂપ ધરીને; માનવીના ચિત્તને ભાળે એ રીતે એ એનો કાળ ચમકી રહે છે, ને પછી ધૂમકેતુ માફક કાળના અનંતમાં સરકી જાય છે. આ તેજને પ્રસવે તે કાજે સંહારની લીલા યોજાઈ છે. એનો ક્યારેક અંત તો આવશે, પણ એ પહેલાં પ્રલયંકર રૂદ્રનું તાંડવ પૃથ્વી પર મચી રહેવું જોઈશે.

યુદ્ધના અંતથી માનવીની દૈવી સંપત્તિ દશ ધારાએ ફૂટી નીકળવાની. ત્યારે આ કલેવરો—હાથપગ ને મોંમાથાં ખરાં; પણ આ આકાંક્ષાઓ ને ઊર્મિઓ, આ શક્તિઓ, આ ઉપાસના બધું પલટાયું હશે. યુદ્ધનો અંત એ આપણો તાત્કાલિક આદર્શ નથી, જરા છેટેનો છે, તત્કાલ પુરતો અધૂરો છે, નવેસરથી મંડાણ કરવાનું સૂઝે તોયે આપણે એમ કરવા હાલ સ્વેચ્છા બતાવતા નથી, નારાજ છીએ, લાચાર પણ છીએ. અને નવી માંડણી વિના નવું વિશ્વ ને નવા માનવી સંભવતા નથી. तस्मात् युध्यस्व विगतज्वरः ।

વિશ્વનું જ્યાં યૌવન રૂંધાયું—

જવાહરલાલ નેહરુ બેલગ્રેડથી મોસ્કો સુધી વિશ્વના પ્રવાસે જઈ આવ્યા. એમણે જે કહ્યું સાંભળ્યું હશે તે તો શેનું બહાર આવે, બહાર તો બન્ને પક્ષે ફરેલા અણુધડાકા જ રહ્યા।

બેલગ્રેડની પરિષદમાં નવી આઝાદી મેળવેલા મુલકોના પ્રતિનિધિઓ આગળ એ પીઢ કરતાં યુદ્ધથી ભયભીત વધારે દેખાયા. નેહરુની વાણીમાં ગણતરી આવી ને આદર્શ ખરયો, વૃદ્ધત્વ આવ્યું ને યૌવન ખર્યું. જે નિડર દર્શનની નવ રાષ્ટ્રોને ઝંખના હતી તે ના આપ્યું, ના લેવા દીધું; ને યુદ્ધના ભય ચીંધી આંખે પાટા બંધાવ્યા—સંદિગ્ધ ને અચોક્કસ રહેતાં શીખવ્યું, નિર્ણયશક્તિ કુંઠિત કરી.

ક્રુશ્ચોવ–કેનેડીની મુલાકાતનો આપણે વારંવાર આગ્રહ કરીએ છીએ, એ કેવી અજુગતી ઘટના છે? હજુ હમણાં તો કેનેડી મળ્યા છે, પણ એ મુલાકાતોથી રશિયા એની ચાલબાજી મુજબ ગેરલાભ ઉઠાવે છે. અને નવી મુલાકાત વખતે પણ એ એવું જ કરવાના. નેહરુને પ્યાદું બનાવી મુલાકાતોની ઉત્સુકતા જાહેર ભલે કરે, એ પછી સમાધાન કરવા જે ઉદારતા જોઈએ તે હજુ રશિયામાં દેખાતી નથી. નેહરુના હાથમાં કલમ મૂકી ક્રુશ્ચોવ શસ્ત્રભાર ઘટાડવાની શરતો લખવાનું કહે તો નેહરુ એટલું કામ ઉકેલી શકવા સમર્થ છે. પણ સહુ જાણે છે કે રશિયાની હાલની મુત્સદ્દીગીરી સરળ નથી, એમનો વિશ્વાસ ના કરી શકાય એવા અનુભવો થઈ ચૂક્યા છે, વારંવાર એમના ગજ બદલાતા રહે છે, પોતાના વિશે મૈત્રીભરી ટીકા પણ એમનાથી સહેવાતી નથી.

શસ્ત્રભાર ઘટાડવા નિયંત્રણો જોઈએ તે એમને કદાચ ગળે ઉતારી શકાય, પણ એથી યુદ્ધ ખસતું નથી. યુદ્ધનાં કારણો હમણાં તો બીજા યુદ્ધ પછી વ્યાપેલા સંજોગો છે. કોઈ મુલક આઝાદ થયા છે તો

કોઈ મુલક આઝાદી ગુમાવી પણ છે. એક સ્થળે પ્રજાને સર્વોપરિ ગણવા આગ્રહ થાય તો તેવો આગ્રહ બીજે રાખી શકાતો નથી. યુદ્ધ પૂરું થયે પંદર વર્ષ વીત્યાં પણ યુદ્ધની ચર્ચાઓ મોકુફ રહે છે એ અસ્થિરતા ને નવાં મૂલ્યોનો ફાવતો અર્થ ઘટાવવાની પદ્ધતિથી યુદ્ધનો ભય રહ્યો છે, વધ્યો છે, ને ભયંકર બન્યો છે.

ઘર્ષણો ટાળવાની નીતિ કાયરની છે, એ ટાળ્યાં ટળતાં પણ નથી, વધારે ઉગ્ર રૂપમાં સામે આવે છે, નેહરુ સામે વિશ્વ રાજકારણને સમતોલ કે ધ્યેયલક્ષી બનાવવાની તક આવી ત્યારે એ યુદ્ધનો ભય રાખી પ્રતીપ ચ મે મનઃ અને ગાંડીવં સ્રંસતે જેવું કરવા લાગ્યા છે, બાલ્યાવસ્થામાં જેણે કષ્ટ જોયાં નથી એમની કરોડ આમ ઢીલી પડી જાય છે.

વિષ્ટિ પછી મધ્યમ માર્ગની ઘોષણા

આપણે મિત્રો કરવા છે, દુશ્મન કોઈ ના હોય એ રીતે મિત્રો કરવા છે. પણ એ શક્ય નથી, 'ધરા ઉપર મારે કોઈ શત્રુ નથી' એવું માનવી મિથ્યા બડ છે. અને આપણે વહેલી તકે મિત્રો તેમજ દુશ્મનોને ઓળખી લઈએ તે ઇષ્ટ છે.

આપણે તટસ્થ રહેતા આવ્યા છીએ ને રહીશું પણ બશ જ્યાં બની શકે ત્યાં સુધી આણીને વખતે મિત્રને પડખે ના રહીએ તો તો લાજ જાય. મિત્રધર્મ જેમ વ્યક્તિ પાળે તેમ રાષ્ટ્ર પણ પાળે.

જે મિત્રો ખોળે તેને મિત્રો મળે, ના ખોળે તેને ના પણ મળે. આપણે તટસ્થ હોવાથી દૂર રેલીંગ પર બેસી જોઈ રહેનારા કે નિષ્પ્રાણ તો નહિ જ બનીએ. આજે વિશ્વ નિકટ આવી ગયું છે અને એકના પ્રત્યાઘાતો બીજા ઉપર વહેલા પડે છે, તેવા સંજોગોમાં આપણી વાણી નીડર ને સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ, સહુ કોઈને રીઝવવા જનાર અંતે કોઈને પણ રીઝવી શકતો નથી. અને કેંક કરીને પોતાને લેવા જેટલો આત્મસંતોષ પણ એને મળતો નથી. હવે જ તક છે કે આ દેશે વિષ્ટિનો છેલ્લો પ્રયાસ કરી લઈ નિર્ભેળ સત્ય પ્રગટ કરવું જોઈએ. ને દુનિયાભરને મધ્યમ માર્ગની ભાળ કરાવી એ જ અપનાવવા આગ્રહ કરવો જોઈએ. એ પુરુષાર્થ હોય તો આજ લગીની તટસ્થતા દીપે, ના હોય તો લાંછન લગાડે.

નેહરુ, મેનન, ને રાષ્ટ્રસંઘ

નેહરુ એ આપણા વિષ્ટિકાર! એમની કને જુથ નથી. માણસોની પરખ નથી. કોઈને કામ સોંપવાનો શિરસ્તો નથી. એમની પડખે રહેલામાં કોઈ જણાતા હોય તો હવે કૃષ્ણમેનન—સામ્યવાદથી પ્રભાવિત થયેલા એમને તટસ્થ કેમ ગણવા? એમની કામગીરી લોકતરફી નહિ, તંત્રતરફી અને વાદતરફી રહી છે. ના છૂટકે એમને ચીનનું આક્રમણ કબૂલ કરવું રહ્યું. પણ હંગેરી કે તિબેટના પ્રશ્નોમાં એમને પ્રજા સાંભરી જ નહિ, પૂર્વ જર્મનીના પ્રશ્નમાંયે સાંભરતી નથી. લશ્કરી વિજયો સાથે એમણે મહોબ્બત બાંધી લીધી છે એટલે રશિયામાં જે બન્યું તેને વાજબી મનાવે અને પાકિસ્તાનના લશ્કરી નેતા સાથે નેહરુને ભટકાવે.

આ કૃષ્ણમેનનને હિંદી રાજકારણમાંથી હવે નિવૃત્ત થવું જોઈએ. નહિ થાય તો આચાર્ય કૃપાલાની શિકસ્ત આપી એમને ખસેડશે. એ પરાજય થશે તો નેહરુનો પરાજય ગણવા અત્યારથી ઉહાપોહ થઈ રહ્યો છે. પણ નેહરુના સાગરીદ કરતાં નેહરુ વધારે મહાન છે. ને મેનન ના હોય તો કોંગ્રેસ એમને વધારે વફાદાર કરીને રાખશે એ પણ ચોખ્ખું છે.

એટલે વિષ્ટિકાર થવું હોય ને સ્વભાવ કે અભ્યાસ મુજબ વિશ્વરાજકારણમાં શુદ્ધ વિચારનો આગ્રહ કરવો હોય તો રાષ્ટ્રસંઘના મંત્રીપદે જ તેઓ શોભશે. સજ્જન બાહોશ એવા હેમરશોલ્ડનું કર્મક્ષેત્રે કરુણ અવસાન થયું. ને એ સ્થાન કુદરતે ખાલી કરાવ્યું. એ ગાદી પર નેહરુને બેસાડવા મોરારજીથી માંડીને ઘણા કોંગ્રેસી આગેવાનો યત્ન કરે કે કરાવે, તેની શી નવાઈ!

એ એકના એક પદે રહે કે મેનનની છાયા એમના ઉપર વધારે ઢળતી રહે તો નેહરુની આદર્શ ઝંખના મોળી

પડે. સારું છે કે વિશ્વમુક્તિ જેવા મહત્ત્વના પ્રશ્ન પર એ વડાપ્રધાનપદથી મુક્તિ મેળવે.

ગાંધીજીની જે

ગાંધીસપ્તાહ વળી સામે આવીને ઊભું છે, એને અવગણી શકાતું નથી તેમ એને એટલે કે એ દિવસોમાં જે વિચારીએ કે કરીએ તેને વળગી રહેવાતું પણ નથી. કોઈ ભલે કહે કે ગાંધીસપ્તાહ નશાબંદી સપ્તાહ કે સમાજશિક્ષણ સપ્તાહ જેવું ઔપચારિક બની ગયું છે. ના, ઠેક એવું નથી. માનવીમાં આદર્શ કાજે તલસાટ રહેલો છે. જે ઊણપો એ જાણી શકયો પણ પૂરી શકતો નથી એને મિટાવવા એ ઝંખે તો છે જ. કે નહિ તો યાદ કરીને અર્ઘ્ય આપે, ભૂલો ને ઊણપો ને સંઘરેલી અશુદ્ધતા તરફ મનમાં નજર કરે. અને ગાંધીને ગમે એવું એકાદ કામ પણ થઈ જાય તો હરખ પામે. ગાંધીસપ્તાહનું આટલું પુણ્ય તો છે જ.

આ સપ્તાહો ભાગવત સપ્તાહો જેવી ગણાય? ભાગવતની સપ્તાહ સાંભળનારાં ઘણાંખરાં શ્રદ્ધાળુ હોય છે, પણ વિચાર કે કર્તવ્યનાં બારીબારણાં વાસીને પરલોકના સુખની કામના માટે આવતાં હોય છે. ગાંધીસપ્તાહમાં 'હમ ભી ડીચ' થઈને બેસી જનાર કરતાં એ પુરુષને સંભારવા, એના પ્રત્યેનું ઋણ કંઈક અંશે પણ ઓછું કરવા મથનારા, એના વિચારથી નવી પેઢીને વાકેફ રાખવા ઇચ્છનારા, અને એની નજરે દેશની સમસ્યાઓનો ઉકેલ શોધનારાઓ વધારે હોવાના.

ગાંધીનું આજે મૂલ્ય ભલે ઘટયું હોય, પણ એ નામ છે તો અનેકની ઊણપો છતી થાય છે. ખોટાં મૂલ્યો પેસી જતાં અટકાવવાં હોય તો પણ ગાંધી–સપ્તાહ ઊજવવી વાજબી છે. કૉંગ્રેસ એના સ્થાનથી, એનાં સાધનોથી કે એના ધ્યેયથી કેટલું ખસતી ગઈ છે એ ખોળવાનું માપ ગાંધીજીને યાદ કરવાથી જડવાનું છે. ને કેમ ભૂલી શકાય કે હજુ લોકહૈયામાં તો એ બિરાજે છે. ચકિત થવું હોય તે ભલે થાય, લોકો તો એટલા જ આદરથી પુકારે છે: 'મહાત્મા ગાંધીજીની જે'!

✱

આપણા જુવાનોના નૈતિક ઉછેરની બાબતમાં સિનેમા અને ટેલિવિઝન ઉદ્યોગોની અત્યંત કારમી અસર પડે છે. *અને એ ઉદ્યોગોએ સમાજ પ્રત્યેની પોતાની એ જવાબદારી સમજવી જોઈએ. છાપામાં જાહેરાત કરાયેલ કોઈ પણ* ફિલમ કુટુંબને જોવા લાયક હોતી જ નથી.

ઈશ્વરની આજ્ઞાઓનું પાલન કરાય તો જ આ ગુનાખોરી અટકે. સમાજધારણની ધર્મની શક્તિની પહેલાં કદી નહોતી તેટલી જરૂર અત્યારે છે. ઇશ્વરની આજ્ઞાઓનું પાલન કરવા શીખેલા બાળકને માણસે બનાવેલા કાયદાઓ પાળવામાં કશી મુશ્કેલી નહિ લાગે.

—જે. એડગર હુવર [ફેડરલ બ્યૂરો ઑફ ઇન્વેસ્ટિગેશનના ડિરેક્ટર].

*

કેટલીક નામાંકિત વ્યક્તિઓ પોતાની નીચાઈની બાબતમાં ખૂબ આળી લાગણી ધરાવતી હોય છે. આવો પુરુષ હતો બોઅર યુદ્ધનો વીર જનરલ રોબર્ટ્સ. બધા એને પ્રેમથી "બૉબ" તરીકે ઓળખતા.

એક દિવસ પોતાની ક્લબમાં આવેલા એક તાડ જેવા ઊંચા માણસ સાથેની મુલાકાત દરમિયાન એને ભારે કચવાટ થયેલો. પેલા ઊંચા મહેમાને બૉબને કહ્યું: 'તમને મળીને આનંદ થયો. તમારા સંબંધમાં સાંભળ્યું તો ઘણું હતું પણ અગાઉ તમને ક્યારેય જોયેલા નહિ.'

'મેં તમને જોયા તો ઘણી વાર છે પણ તમારા સંબંધમાં કંઈ સાંભળ્યું નથી.' લૉર્ડ રોબર્ટ્સે કચવાટ કાઢવા કહી નાખ્યું.

'ધૂમકેતુ'

પ્રસંગરંગ

મહાન પુરુષોના જીવનમાંથી એવું કેટલુંય હમેશાં આપણને મળી રહેતું હોય છે કે જે દરેકને પ્રેરક નીવડે. તેમના જીવનના પ્રસંગોમાં એટલું બધું અનુકરણીય ભરેલું હોય છે કે એને આપણે જોઈ જાણી અને આચરી શકીએ. સારું આચરણ શીખવે એવા મહત્ત્વના આ પાંચ પ્રસંગો છે.....

ગાંધીજીના બાલ્યકાલનો પ્રસંગ છે. એ વખતે એ રાજકોટમાં ભણે. એક વખત માસ્તરને એવી ધૂન થઈ આવી કે છોકરાઓના માથામાં ટપલી મારતા જવી. કાંઈક વાત કોઈને આવડી ન હતી, માટે એ બધાને ટપલી લગાવતા હતા.

ગાંધીજી પાસે એક વોરાનો છોકરો બેઠો હતો. એને માસ્તરે ટપલી લગાવી ને ગાંધીજીનો વારો ટપલી ખાવાનો તે પછી તરત આવતો હતો.

પણ માસ્તર જેવા ગાંધીજીને ટપલી લગાવવા ગયા કે ગાંધીજીએ એમનો હાથ પકડી લીધો.

'અલ્યા ! બધાએ ટપલી ખાધી છે, તારે પણ ખાવી પડશે !'

ગાંધીજીએ કહ્યું: 'ટપલી તો મારે ખાવી છે. પણ તમે જે છોકરાને ટપલી મારી છે એના માથામાં ઉંદરી છે માટે હાથ ધોઈને તમતારે મને ટપલી લગાવો !'

જે માણસ જીવનના પ્રભાતથી આવી વાત સમજી શકે એ માણસ જ અત્યારે રાજેંદ્રબાબુ ને જવાહર નેહરુ બિરાજે છે એવા મહેલોનો ત્યાગ કરીને સ્વરાજના પ્રભાતકાળે, ઝૂંપડીમાં વસી શકે !

બાકી તો સૌ બોલે કે ગરીબીને દફનાવવાની છે, ગરીબીને દફનાવવાની છે. પણ ગરીબીમાં રહ્યા વિના, ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રાણસમા લોકસંપર્ક વિના એ ગરીબી દફનાઈ રહી !

*

ચિત્રકાર વ્હીસલર ઉપર એક કેસ થયો. સામાવાળાનો દાવો એવો હતો કે જે કામ માટે ભાગ્યે જ બે ચાર કલાક જાય તે કામ માટે થઈને વ્હીસલરે ચાલીસ ગીની જેટલું ભારે 'બીલ' આપ્યું છે. ને વસૂલ કર્યું છે. માટે એનું યોગ્ય મહેનતાણું ન્યાય-કોર્ટ ઠરાવી દે. અને તે પ્રમાણે એ બીલ કરે એવો હુકમ એને આપે.

ન્યાય-કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો. કેસ તો સાબિત હતો. ન્યાયાધીશે વ્હીસલરને પૂછ્યું:

'આ કામ કરતાં તમને સાધારણ રીતે કેટલો વખત થાય ?'

વ્હીસલરે જવાબ વાળ્યો :

'બહુ બહુ તો ચાર કલાક, છ કલાક.'

'એથી વધારે વખત તો ન લાગે ના ?'

'ના.'

'ત્યારે તમે ચાર છ કલાકના કામ માટે આટલા પૈસા લ્યો છો તે બરાબર છે ? આ તો લૂંટણવેડા કહેવાય.'

વ્હીસલરે જવાબ વાળ્યો :

'એ સાચું છે સાહેબ ! કે મને એ કામ કરતા ચાર કલાક જ લાગે છે. પણ હું જે પૈસા લઉં છું તે ચાર છ કલાકના નથી. ચાર છ કલાકમાં હું જે કામ કરી શકું છું તેનું કારણ એટલું જ છે કે તેની પાછળ ચાલીસ ચાલીસ વર્ષની મારી સતત ઉપાસના રહી છે !

'એ ઉપાસનાનું' આ મૂલ્યાંકન છે. ચાર છ કલાકનું નહિ!' ન્યાયાધીશ એનો જવાબ સાંભળીને છક્ક થઈ ગયો. એની વાત એને સાચી લાગી. એણે વ્હીસલરની તરફેણમાં ચુકાદો આપ્યો.

*

એક વખત એક દડાનો ખેલ કરનારો પ્રેક્ષકોનાં મન રીઝવી રહ્યો હતો. એટલી ત્વરાથી એ કામ કરતો હતો કે ત્રણ દડા હતા, છતાં તેના હાથમાંથી એક પણ દડો નીચે પડતો ન હતો.

બધાના મનમાં થતું હતું ખરેખર આ ઝીલનારો અદ્ભુત તાલીમબાજ છે.

પ્રશંસા ચારે તરફ થઈ રહી હતી. એ પ્રેક્ષકોમાં એક માણસ બેઠો હતો. તે આ બધું જોવા છતાં જાણે કાંઈ જાણતો ન હોય તેમ એક શબ્દ પણ બોલતો ન હતો.

એ જોઈને કોઈએ કહ્યું: 'કાંઈ સમજતો લાગતો નથી!'

બીજાએ ધીમેથી ટાપશી પુરાવી: 'સોગિયો લાગે છે!'

ત્રીજો રહી શક્યો નહિ એટલે એ પણ બોલ્યો: 'ભાઈ! 'ભેંશ પાસે ભાગવત'ની કહેવત અમસ્તી નીકળી હશે!'.

પણ એટલામાં પેલો દડા ફેંકનારો એક જરાક જ ભૂલ કરી બેઠો ને દડો નીચે જઈ પડ્યો.

પણ એણે પોતાની ભૂલને એવો તો સરસ ચાલુ ગતિનો જ રંગ આપી દીધો કે ઘણા તો હજી શું થયું તે સમજે તે પહેલાં જ એનું કામ શરૂ થઈ ગયું હતું!

એ વખતે પેલા એક જોનારે બે હાથની તાળી પાડીને ધન્યવાદ આપતાં કહ્યું: 'શાબાશ!'

પણ કોઈ કાંઈ સમજ્યું ન હતું. એટલે શેની શાબાશી આણે આપી તે પણ કોઈ સમજી શક્યા નહિ.

પેલા માણસે તરત ઊભા થઈને એના ટીકાકારોને હવે કહ્યું: 'તમે જે જોતા હતા તે તો એનો અભ્યાસ હતો. પણ એનામાં તત્કાલ બુદ્ધિની શક્તિ કેવી છે એ રંગ તો મેં એકલાએ જ જોયો.!

'તમને કેવળ મજા મળી. મને એની શક્તિનો સાચો પરિચય મળ્યો:

'દડા ઝીલનારો દડા ઝીલતો હતો એ એના અભ્યાસનું પરિણામ હતું.. પરિશ્રમની એ પરાકાષ્ઠા હતી. પણ એ જ્યારે. દડો ઝીલવાનું ભૂલ્યો ત્યારે એણે મનની શક્તિ બતાવી. એ એની તત્કાલ બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા હતી.'

અને પછી હસતાં હસતાં ઉમેર્યું: 'હવે સમજણ પડી ભેંશ પાસે ભાગવત એટલે શું?' લોહીનો ગુણ—મળેલો વારસો, કુદરતી ભેટ—એટલે શું એની સમજણ પડે એવી એક વાત એક મિત્રે કહી.

*

બીજા મહાન વિશ્વયુદ્ધ વખતે ગ્રીસ પાસેના ક્રીટના ટાપુમાં બ્રિટિશ લશ્કર ઘેરાઈ પડ્યું હતું.

એ સૈન્યને બચાવવાનો બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. સિવાય કે નૌકાયુદ્ધ. પણ જર્મનોની સબમરીનની જાળ એવી તો અટપટી રીતે ત્યાં ગોઠવાઈ ગઈ હતી કે નૌકાયુદ્ધમાં પણ ફાવી શકાય તેવું લાગતું ન હતું.

ત્યારે આ ઘેરાયલા લશ્કરનું શું થાય?

નૌકાસેનાપતિએ એ લશ્કરને છોડાવવા માટે જોખમ વેઠીને પણ એક નૌકા રવાના કરી. પણ એનું કાંઈ કામ આવ્યું નહિ. નૌકા દરિયાને તળે જઈ બેઠી. સૈનિકો પણ થોડાક જ બચ્યા. લશ્કર ઘેરાયેલું જ રહ્યું.

હવે શું થાય. નૌકાસેનાપતિએ બીજી નૌકા લશ્કરને ઘેરામાંથી છોડાવવા મોકલી.

એ પણ દરિયામાં ગઈ.

ત્રીજી મોકલી. એ પણ દરિયામાં. એ વખતે ચર્ચીલનો સંદેશો નૌકાસેનાપતિ ઉપર આવ્યો કે આમ તો આખું નૌકાદળ ખલાસ થઈ જશે.

સો ટચના સોના જેવો, નૌકાસેનાપતિનો વીરત્વભરેલો જવાબ ચર્ચીલને મળ્યો: 'બ્રિટિશ નૌકાદળ જો આ સાહસમાં ખતમ થઈ જશે, તો બ્રિટિશ પ્રજા એ પાંચ વરસમાં પાછું ઊભું કરી દેશે એવો એને દૃઢ વિશ્વાસ છે. પણ જો એક વખત બ્રિટિશ સૈનિકો જે ત્રણસો ત્રણસો વરસથી બ્રિટિશ પ્રજામાં એની રાજનીતિમાં અચળ શ્રદ્ધા ધરાવે છે કે પોતે તદ્દન એકલા ગમે ત્યાં હશે ને ગમે તેવા જોખમમાં હશે, પણ એમની પાછળ એમને રક્ષવા માટે આખી બ્રિટિશ પ્રજા એમના પડખે ઊભી છે, આખું રાજ ઊભું છે. ફના થઈ જઈને પણ એમને રક્ષવાવાળા રક્ષવાના જ છે એ જે બ્રિટિશ સૈનિકોનો અચળ વિશ્વાસ એ જો એક વખત ડગી જશે તો એ પાછો સ્થપાતાં વર્ષોનાં વર્ષો થાલ્યાં જશે. માટે ગમે તેટલું જોખમ ખેડવું પડે તો એ ખેડીને પણ કીટમાં ઘેરાયેલા સૈન્યને ઊગારવું જ પડશે. એને એના નસીબ ઉપર છોડી નહિ દેવાય.'

દેશની રક્ષાનો જેમના ઉપર આધાર છે એ સૈનિકો માટે જે દેશ પાસે કોઈ જ પ્રેરણા ભરેલી રાજનીતિ નહિ હોય તે દેશ વહેલે કે મોડે પોતાની આગમાં પોતે સાફ થઈ જશે. જે દેશના શ્રેષ્ઠજનો આ વિષે જાગ્રત હોય તે દેશ ટકી શકે, બીજો નહિ.

*

એક વખત એવું બન્યું અમેરિકામાં એક ન્યાયાધીશ પોતાની મોટરમાં પોતે મોટર ચલાવતા બેઠા હતા.

રસ્તા ઉપર એ જતા હતા ત્યારે કોઈ રોકટોક નથી એ જોઈ ને એમણે નિયમ કરતાં વધારે ગતિથી મોટર ચલાવવા માંડી.

એમ ને એમ એ થોડેક ગયા પછી એમના મનમાં વિચાર આવ્યો, 'કોઈ રોકટોક કરનાર નથી એ જોઈને મેં વધારે ઝડપથી મોટર ચલાવી છે. આવા ગુના માટે તો હું હમેશાં ન્યાય તોળું છું. ને દંડ આપું છું. તો મેં આ ગુનો કર્યો કહેવાય કે નહિ?'

અંદરથી એના મનનો જવાબ આવ્યો: 'પણ જોનારું કોઈ ત્યાં ક્યાં હતું? ને રોકટોક પણ કોણે કરી છે?'

'પણ તેથી ગુનો ગુનો મટી જાય એમ?' એના મનમાં જ પ્રશ્નો ચાલ્યા.

ન્યાયાધીશને આ પ્રશ્નોની જાળમાંથી છેવટે સત્ય મળ્યું.

એને થયું કે એણે ગુનો કર્યો કહેવાય. અને ભલે જોનારું

કોઈ ન હતું. છતાં એણે ગુનો તો કર્યો જ હતો.

એટલે એ પોતે સીધો પોલીસ-ચોકીએ ગયો અને પોતાની કેફીયત ત્યાં રજૂ કરી.

પોલીસ અફસર તો નવાઈ જ પામી ગયો. તેણે કહ્યું: 'સાહેબ! તમારી સામે કોઈએ ફરિયાદ નોંધાવી છે?'

'ના.'

'ત્યારે કોઈએ રોકટોક કરીને તમને કાંઈ કહ્યું છે?'

'ત્યારે નાહક શું કરવા આ ઉતાવળાપણું પગ ઉપર કરો છો?'

ન્યાયાધીશે ઉત્તર આપ્યો: 'કારણ કે હું પોતે ન્યાયાધીશ છું. જો હું મારા ગુનાની નોંધ પોતે જ ન લઉં તો બીજાના ગુનાઓ તપાસવાનો મને અધિકાર શું? કોઈ જુએ છે કે નથી જોતું એના ઉપરથી ગુનાનું માપ નીકળતું નથી. ગુનો મન કરે છે, ને મન જે ગુનો જુએ છે તે ગુનો જ છે. માટે.

'તમે નોંધ કરો મેં ગુનો કર્યો છે તે ને મારે એની સજા સહન કરવાની છે!'

✶

આરંભ અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિની જે એકધારી પ્રગતિ દેશમાં થતી રહી છે તેને કારણે અમદાવાદ શહેર ઉપર કાળું ધુમાડિયું છાપ બન્યું છે. [illegible] આ દિશામાં થયેલ પ્રગતિ જેટલી [illegible] આ પ્રગતિ વધુ વેગીલી બનતી. [illegible] ચિત્રમાં મુંબઈની [illegible] [illegible] એક [illegible] દેખાય છે.

એક વાર હાસ્ય નટ ચિમી સાવેમે હોલીવુડના વિખ્યાત [illegible] રેનિને ૧૦ ડૉલર ઉછીના આપ્યા હતા. કેટલાં વર્ષો બાદ જ્યારે રેનિને [illegible] ચિમીને લેવા એણે ૫૦ ડૉલર પાછા આપી દીધા. 'પણ મેં તો તમને ફક્ત ૧૦ ડૉલર ઉછીના આપ્યા હતા.' ચિમીએ વધારાના પૈસા પાછા આપતાં કહ્યું. રેનિને પોતાની [illegible] કહ્યું: "માલિક રેનિને ૫૦ ડૉલર કરતાં ઓછી રકમ કદી ઉછીની લેતો નથી."

ઇશ્વર પેટલીકર

બદલાતી સમાજવ્યવસ્થા

આ લેખની શરૂમાં એક યુવકે લખેલા પત્રને ટૂંકાવીને મૂક્યો છે. તેના વિષેની વિચારપૂર્ણની ચર્ચા કરતાં આ લેખમાં આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિ અને લગ્ન તેમજ કુટુંબ પ્રશ્નોની મહત્ત્વની છણાવટ દરેકને પ્રેરક નીવડશે...

'અમારા કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ છે. ઘરમાં કમાનાર એક જ વ્યક્તિ—મોટાભાઈ છે. પિતાને ટૂંકું પેન્શન મળે છે. હું કૉલેજમાં અભ્યાસ કરું છું. મારી બે બહેનો પણ ભણવામાં હોશિયાર હતી, પરન્તુ ખર્ચની મુશ્કેલીને લીધે એસ. એસ. સી. પછી એમને ભણવાનું મૂકી દેવું પડ્યું છે. મારા મોટાભાઈને રૂ. ૧૭૫ પગાર મળે છે. સરકારી કાયમની નોકરી છે. એમની સાથે ઓફિસમાં નોકરી કરતાં એક બહેન છે. એમની જ્ઞાતિ અમારા કરતાં ભિન્ન—સમાજની દૃષ્ટિએ ઊતરતી કક્ષાની છે. શરીરનો બાંધો, ઊંચાઈ વગેરે પણ સહેજ વધારે છે. મોટાભાઈનો વિચાર એમની સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાવાનો છે. આ ખાનગી હકીકત જાણતાં માતપિતાને આઘાત લાગ્યો છે. અમારા કુટુંબની સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા સારી એવી કહી શકાય. હવે જો આવું થાય તો એથી એ પ્રતિષ્ઠા સમૂળગી નાશ પામે એવી દહેશત રહે છે. મારા મોટાભાઈ મોહના શિકાર બની ગયા હોય કે પછી પેલાં બહેનના પગાર પર મોહી પડ્યા હોય. એ ગમે તે હોય, પરન્તુ એથી અમારું ગરીબ છતાં યે સુખી કુટુંબ છિન્નભિન્ન થઈ જાય એવી દહેશત છે.

આપને કદાચ થશે કે અમારી આર્થિક સ્થિતિ સારી નથી એવા સંજોગોમાં એ બહેન નોકરી કરતી હોય તેથી અમને મદદરૂપ નીવડે. પરન્તુ એ બહેન લગ્ન બાદ અમારે ઘેર 'વહુ' બનીને રહે એ સ્વપ્નમાં પણ શક્ય નથી. મારા મોટાભાઈને એમની ઇચ્છાને જ તાબે રહેવું પડે એ નિશ્ચિત છે. આથી જ સૌનો આ અંગે ઉગ્ર વિરોધ છે. તો આ બાબતમાં આપનું માર્ગદર્શન ઇચ્છું છું.'

આ પત્રમાં યુવકે પોતાનાં માબાપનાં માનસનો પડઘો પાડ્યો છે અને એમની લાગણીમાં તણાઈ એણે ઉકેલ શોધવા પત્ર લખ્યો છે તેમ જોઈ શકાય છે. આ પત્ર વાંચતાં ત્રણ વાંધાઓ એ લગ્ન અંગે રજૂ થયેલા જોઈ શકાય છે. (૧) જ્ઞાતિનો (૨) લગ્ન પછી પરણનાર બહેન કુટુંબમાં નહિ રહે તે (૩) એ બહેનનો દેખાવ.

આમ તો એ ભાઈએ પત્રને અંતે બીજા વાંધાને મુખ્ય ગણાવ્યો છે. પરન્તુ પત્રની શરૂઆતમાં એ લગ્નથી કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા જાય તે બીક રજૂ કરી છે. બે બહેનો એસ. એસ. સી. થઈને ઊઠી ગયાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે પરણી ગયેલી છે કે કુંવારી તે જણાવ્યું નથી. કુંવારી હોય તો નાતમાં એમના લગ્નનો પ્રશ્ન મુશ્કેલ બને તે બીક પણ રહે. જો પરણી ગયેલી હોય તો એમની સાસરીવાળાનો પણ આ લગ્નમાં વિરોધ હોય. આમ ઉગ્ર વિરોધ જ્ઞાતિને લીધે હોવાનો વધુ સંભવ છે.

ત્રીજો મુદ્દો બહેનના દેખાવનો કાઢ્યો છે. ભાઈની સરખામણીમાં એ બહેન એવાં દેખાવડાં ન કહેવાય તેમ એમનું કહેવું છે. એમનાથી ઊંચી પણ છે. બે જણ પરિચય પછી લગ્ન કરવા ઉત્સુક બને છે ત્યારે ઓછો દેખાવ તેમાં આડે આવતો નથી તે ઘણા પ્રસંગમાં જોવા મળે છે. કોઈ પણ પરિચય વગર લગ્ન માટે એકબીજાની મુલાકાત ગોઠવાય છે ત્યારે દેખાવને મુખ્ય મહત્ત્વ અપાય છે. એ કારણે ઓછી દેખાવડી છોકરીને લગ્નની પરીક્ષામાં પાસ થવું મુશ્કેલ પડે છે. પરન્તુ એવી છોકરી કોઈના પરિચયમાં આવતાં એની હોશિયારી, સ્વભાવ કે બીજા ગુણને લઈને યુવકને જીતી શકે છે. આ બહેનમાં ઓછો દેખાવ છે તે જાણ્યા છતાં એ ભાઈ પરણવા તૈયાર થયા છે એટલે એવા કોઈ સ્વભાવગત ગુણને લીધે એ ખેંચાયા હોય તેમ બને.

લગ્નમાં પૈસાને પણ એક યા બીજી રીતે મહત્ત્વ અપાતું આવ્યું છે. જીવનવ્યવહાર ચલાવવા માટે પૈસાની જરૂર પણ છે. લગ્ન પછી એ જરૂરિયાત વધે છે. આથી પહેરામણી, દાગીના, પલ્લું વગેરે રૂપમાં પૈસાને મહત્ત્વ અપાય છે તે તો ચોખ્ખું જોઈ શકાય છે. પરન્તુ તે સિવાય કન્યાપક્ષ વરપક્ષની આર્થિક સદ્ધરતા જુએ છે, તો વરપક્ષ પણ એ રીતે સગો સમ્બંધી હોય તો કોઈ વખત જરૂર પડ્યે મદદરૂપ થાય તે કારણે પણ કન્યાપક્ષની સદ્ધરતા ઇચ્છે છે. ગઈ પેઢીમાં કન્યા પોતે કમાતી ન હતી એટલે એનો વિચાર થતો ન હતો. પરંતુ ગુજરાત કરતાં મહારાષ્ટ્રમાં સ્ત્રી-કેળવણી આગળ હતી એટલે ત્યાં ગઈ પેઢીથી મધ્યમ વર્ગની કન્યાઓ નોકરી કરતી થઈ હતી. આથી કન્યાની નોકરી એ પણ લગ્નમાં એક લાયકાત ગણાવા લાગી છે. યુવક સમક્ષ બે કન્યાઓ હોય—એક રૂપાળી અને ઓછું ભણેલી નોકરી વગરની અને બીજી ઓછી રૂપાળી પણ વધુ ભણેલી નોકરીવાળી. તો જિંદગીભર કુટુંબમાં એ નોકરી દ્વારા આર્થિક મદદરૂપ થશે એમ માની ઓછા રૂપવાળી કન્યાને પસંદ કરવાનું બન્યું છે. ગુજરાતમાં હવે આ પેઢીમાં કન્યા કેળવણી વધતાં મધ્યમ વર્ગની કુંવારી કન્યાઓ નોકરી કરતી થઈ છે. એમના લગ્ન પ્રસંગે યુવકો એ લાયકાત લક્ષમાં લેતા થશે એમાં શંકા નથી.

બીજી રીતે વિચારીએ, તો આજના મોંઘા જમાનામાં, નીચલા મધ્યમ વર્ગે આર્થિક વિટંબણામાંથી નીકળવું હશે તો ઘરમાં એક જણ કમાય અને આખું કુટુંબ ખાય તે સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવું પડશે. ગઈ પેઢીની મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીને એવી કેળવણી અને તાલીમ ન મળી હોય તે નભાવી લેવું રહ્યું, પણ આજની પેઢીમાં સ્ત્રીએ એ તત્પરતા રાખવી રહી. આ સંજોગોમાં આ કુટુંબ જે આર્થિક મુશ્કેલીમાં છે તે જોતાં, યુવક એની સાથે નોકરી કરતી અને એના જેટલું કમાતી છોકરી સાથે પરિચય દ્વારા પ્રેમથી લગ્ન કરે તો મોહનો શિકાર બન્યા છે તેમ પૂર્વગ્રહ બાંધી લેવો બરાબર નથી.

આ પત્રમાં એ બહેન અંગે જે બીજો પૂર્વગ્રહ છે તે એ કે, લગ્ન પછી એ 'વહુ' બનીને કુટુંબમાં રહે તે શક્ય નથી. મોટાભાઈને એના કહ્યા પ્રમાણે કરવું પડવાનું અને તેથી તે જુદાં રહેવાનાં અને આજે ટૂંકી આવકમાં પણ કુટુંબ જે સુખમાં રહે છે, તે છિન્નભિન્ન થઈ જવાનું. આવા એક ગરીબ ઘરમાંથી કમાનાર યુવક જુદો રહે તો કેવી મુશ્કેલી થાય? ગરીબ કુટુંબનાં માબાપ દુઃખ વેઠીને દીકરાને ઉછેરે, ભણાવે, તે એ આશાએ કે દીકરો કમાતો થતાં સુખના દિવસ ઊગશે. એ દિવસ ઊગે તે વખતે બહારની પરાઈ છોકરી આવી તેને ઉપાડી જાય ત્યારે દુઃખ થયા વિના પણ કેમ રહે?

પરન્તુ આ દુઃખ કેવળ પરજ્ઞાતિની છોકરી આવે કે નોકરી કરતી છોકરી આવે તો જ ઊભું થાય છે એવું નથી, જ્ઞાતિની કન્યા આવે અને તે નોકરી કરતી ન હોય તો પણ ઊભું થાય છે અને દીકરો જુદો રહે છે. અગાઉના કરતાં વખત જાય છે તેમ વિભક્ત કુટુંબમાં રહેવાનું વિશેષ બનતું જાય છે. આર્થિક રીતે સુખી હોય તેવાં કુટુંબને તે પોષાય તેવું છે, પરન્તુ ગરીબ કુટુંબને તે પોષાય તેવું નથી. પરન્તુ કેવળ આર્થિક રીતે પોષાય તેવું નથી માટે દીકરાએ અને વહુએ જુદું ન રહેવું જોઈએ તેવી એકપક્ષી આશા માબાપે—કુટુંબે રાખવાની વૃત્તિમાં જો સુધારો થાય અને સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવાનું વાતાવરણ સર્જવામાં આવે તો એનો ઓછોવત્તો માર્ગ નીકળે. અગાઉ બાળલગ્નો થતાં ત્યારે વહુ થઈને આવતી કન્યા નાની હોતી અને તેને પોતાનું આગવું કહી શકાય તેવું વ્યક્તિત્વ ઘડાય તેવી કેળવણી મળતી ન હતી. વળી એનું કાર્યક્ષેત્ર ઘરની અંદર રહેતું એટલે એ અમુક અંશે લાચારીથી પણ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવાનું સહી લેતી હતી. પરંતુ આ જ કિસ્સાનો વિચાર કરીએ તો નોકરી કરતી અને ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધેલી બહેન જૂના અર્થમાં વહુ થઈને રહી શકે તે શી રીતે બન-

વાનું હતું ? એ ઊતરતી જ્ઞાતિની છે તેની સૂગ માબાપ કે નાનાં ભાઈબહેન રાખે તો શી રીતે બને ? વળી એ વહુ થઈને આવી એટલે એણે ઘરનું બને તેટલું કામ કરવું જોઈએ અને બીજાએ તો એનાથી કામને પહોંચી ન વળાય તે પૂરતી જ મદદ કરવાની વૃત્તિ પણ શી રીતે નભાવી લેવાય તેવી છે !

આ કિસ્સાનો વિચાર કરીએ. મોટાભાઈ નોકરી કરવા ઉપરાંત ઘરનું શું કામ કરે છે ? એ કમાય છે એટલે એને બીજા કામમાંથી મુક્તિ મળે છે, એ કમાય છે એટલે ઘરમાં એના બોલની કિંમત ગણાય છે. બીજા કરતાં એને વધુ સગવડ જોઈએ તેમ સ્વીકારાય છે. એ બહાર થોડું ખર્ચ કરે તો પણ તે એનો હક ગણાય છે હવે એ જે બહેન સાથે પરણવા માગે છે તે પણ એના જેટલો પગાર લાવે છે. આથી વહુ થઈને એ આ ઘરમાં આવે તો મોટાભાઈનું જે સ્થાન છે તેવું સ્થાન એને કુટુંબ તરફથી મળવાનું છે ? બહાર કમાતા માણસે ઘરકામ ન કરવું જોઈએ તેમ કહેવાનો ભાવાર્થ નથી. સમય અને સગવડ પ્રમાણે પુરુષે પણ કરવું જોઈએ. પરંતુ આજે સ્થિતિ શું છે ? જે બહેનો બહાર નોકરી કરે છે તેમની પાસેથી પણ ઘરનાં બધાં કામની આશા રાખે છે. આમ આજની બહાર નોકરી કરનાર સ્ત્રીને બેવડી કામગીરી આવી પડે છે. વિભક્ત કુટુંબમાં એ રહેતી હોય ત્યારે એ કામગીરી ઓછી-વત્તી બજાવે તો પણ ચાલી શકે, પણ સંયુક્ત કુટુંબમાં એમ થાય તો એની તરફ વક્ર-નજરે જોવાય છે એને બદલે નવી નજરે જો આવી વહુઓ તરફ વર્તાવ થાય તો એ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવાનું વધુ પસંદ કરશે.

આ કિસ્સાનો વિચાર કરીએ તો સંયુક્ત કુટુંબમાં માતા આજે છે. ઘરમાં રસોઈ ઘરકામ એ કરે છે. બહેનો હશે તો એ પણ કરતી હોય જ. પરણીને નોકરી કરતી વહુ ઘરમાં આવે ત્યારે માતા જો પહેલાંની જેમ ઘરનું કામ ઉપાડી લે અને વહુ પરે એની નવરાશ અને સ્ફૂર્તિ પૂરતું કામ કરવાનું નાખવામાં આવે તો એ વિભક્ત કુટુંબ કરતાં સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવાનું શું કામ નહિ પસંદ કરે ? વિભક્ત કુટુંબમાં રહેવામાં તો એને વધુ કામ કરવું પડે છે અને ઘરની જવાબદારી પણ ઊપાડવી પડે છે છતાં એમાં એને સુખ શાથી દેખાય છે ? એમાં એ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. સંયુક્ત કુટુંબ કેવળ એને માથે કામ ઓછું નાખે તે પૂરતું નથી, પરંતુ વિભક્ત કુટુંબમાં રહી એમને કોઈની રોકટોક વગર લગ્નજીવન ગાળવાની મહેચ્છા હોય તે પણ બને તેટલી પૂરી પાડવાની સંયુક્ત કુટુંબે કાળજી રાખવી જોઈએ.

કુટુંબની જે સ્થિતિ જણાવી છે તે જોતાં ભાડાંના ઘરમાં આ કુટુંબ રહેતું હોય તો મોટાભાઈને પરણ્યા પછી એક સ્વતંત્ર રૂમ મળવો મુશ્કેલ થઈ પડે. કેવળ રાત્રે દંપતીને સૂવા માટે રૂમ મળતો હોય છે. અને તેય ઘણી વખત એવો હોય છે કે એ નિરાંતે વાત પણ ન કરી શકે. અવાજ બહાર સંભળાતો હોય છે. જો આવું ઘર હોય તો વહુને એમાં ગુંગળામણ થઈ પડે છે માબાપે એવી ગુંગળામણનો રસ્તો કાઢવા નજીકમાં એકાદ રૂમ ભાડે મળે તો મેળવી લેવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને દીકરા-વહુને સ્વતંત્ર રીતે ત્યાં સૂવાની અને એમની ચીજ વસ્તુ રાખવાની તક આપવી જોઈએ. એથી થોડું ખર્ચ વધે, પણ એથી બંનેને જે સગવડ મળે તેથી એમને જુદાં રહેવાનો વિચાર ન આવે. એ જ રીતે વિભક્ત કુટુંબમાં રહેતાં હોય ત્યારે બંને મનફાવે તેમ બહાર જઈ શકે તેવી સંયુક્ત કુટુંબમાં સરળતા રહેવી જોઈએ. કોઈ દબાવુંચંપાવું ન બોલે એ પૂરતું નથી. એ બહાર જાય છે ત્યારે ઘરમાંથી કોઈની આંખનાં ભવાં ચઢે છે તેવું પણ એમને લાગવું ન જોઈએ. ઊલટું, એમને એવી સ્વતંત્રતા મળે તો એ જ આપોઆપ તોફાન કરતાં થાય કે જુદાં રહેતાં હોય તો બહાર જવાની આટલી સગવડ ન રહે. મોડાં થયાં તો પણ રસોઈની ચિંતા નહિ. વળી જો બાળક હોય તો નોકરી કરનારને માટે સંયુક્ત કુટુંબ આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે. એ બહાર જાય

લગ્નમાં પૈસાને પણ એક યા બીજી રીતે મહત્ત્વ અપાતું આવ્યું છે. જીવનવ્યવહાર ચલાવવા માટે પૈસાની જરૂર પણ છે. લગ્ન પછી એ જરૂરિયાત વધે છે. આથી પરઠણ, દાગીના, પહેલુ વગેરે રૂપમાં પૈસાને મહત્ત્વ અપાય છે તે તો ચોખ્ખું જોઈ શકાય છે. પરન્તુ તે સિવાય કન્યાપક્ષ વરપક્ષની આર્થિક સદ્ધરતા જુએ છે, તો વરપક્ષ પણ એ રીતે સગો સબંધી હોય તો કોઈ વખત જરૂર પડ્યે મદદરૂપ થાય તે કારણે પણ કન્યાપક્ષની સદ્ધરતા ઇચ્છે છે. ગઈ પેઢીમાં કન્યા પોતે કમાતી ન હતી એટલે એનો વિચાર થતો ન હતો. પરંતુ ગુજરાત કરતાં મહારાષ્ટ્રમાં સ્ત્રી-કેળવણી આગળ હતી એટલે ત્યાં ગઈ પેઢીથી મધ્યમ વર્ગની કન્યાઓ નોકરી કરતી થઈ હતી. આથી કન્યાની નોકરી એ પણ લગ્નમાં એક લાયકાત ગણાવા લાગી છે. યુવક સમક્ષ બે કન્યાઓ હોય—એક રૂપાળી અને ઓછું ભણેલી નોકરી વગરની અને બીજી ઓછી રૂપાળી પણ વધુ ભણેલી નોકરીવાળી. તો જિંદગીભર કુટુંબમાં એ નોકરી દ્વારા આર્થિક મદદરૂપ થશે એમ માની ઓછા રૂપવાળી કન્યાને પસંદ કરવાનું બન્યું છે. ગુજરાતમાં હવે આ પેઢીમાં કન્યા કેળવણી વધતાં મધ્યમ વર્ગની કુવારી કન્યાઓ નોકરી કરતી થઈ છે. એમના લગ્ન પ્રસંગે યુવકો એ લાયકાત લક્ષમાં લેતા થશે એમાં શંકા નથી.

બીજી રીતે વિચારીએ, તો આજના મોંઘા જમાનામાં, નીચલા મધ્યમ વર્ગે આર્થિક વિટંબણામાંથી નીકળવું હશે તો ઘરમાં એક જણ કમાય અને આખું કુટુંબ ખાય તે સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવું પડશે. ગઈ પેઢીની મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીને એવી કેળવણી અને તાલીમ ન મળી હોય તે નભાવી લેવું રહ્યું, પણ આજની પેઢીમાં સ્ત્રીએ એ તત્પરતા રાખવી રહી. આ સંજોગોમાં આ કુટુંબ જે આર્થિક મુસીબતમાં છે તે જોતાં, યુવક એની સાથે નોકરી કરતી અને એના જેટલું કમાતી છોકરી સાથે પરિચય દ્વારા પ્રેમથી લગ્ન કરે તો મોહનો શિકાર બન્યા છે તેમ પૂર્વગ્રહ બાંધી લેવો બરાબર નથી.

આ પત્રમાં એ બહેન અંગે જે બીજો પૂર્વગ્રહ છે તે એ કે, લગ્ન પછી એ 'વહુ' બનીને કુટુંબમાં રહે તે શક્ય નથી. મોટાભાઈને એના કહ્યા પ્રમાણે કરવું પડવાનું અને તેથી તે જુદા રહેવાનાં અને આજે ટૂંકી આવકમાં પણ કુટુંબ જે સુખમાં રહે છે, તે છિન્નભિન્ન થઈ જવાનું. આવા એક ગરીબ ઘરમાંથી કમાનાર યુવક જુદો રહે તો કેવી મુસીબત થાય? ગરીબ કુટુંબનાં માબાપ દુઃખ વેઠીને દીકરાને ઉછેરે, ભણાવે, તે એ આશાએ કે દીકરો કમાતો થતાં સુખના દિવસ ઊગશે. એ દિવસ ઊગે તે વખતે બહારની પરાઈ છોકરી આવી તેને ઉપાડી જાય ત્યારે દુઃખ થયા વિના પણ કેમ રહે?

પરન્તુ આ દુઃખ કેવળ પરજ્ઞાતિની છોકરી આવે કે નોકરી કરતી છોકરી આવે તો જ ઊભું થાય છે એવું નથી, જ્ઞાતિની કન્યા આવે અને તે નોકરી કરતી ન હોય તો પણ ઊભું થાય છે અને દીકરો જુદો રહે છે. અગાઉના કરતાં વખત જાય છે તેમ વિભક્ત કુટુંબમાં રહેવાનું વિશેષ બનતું જાય છે. આર્થિક રીતે સુખી હોય તેવાં કુટુંબને તે પોષાય તેવું છે, પરન્તુ ગરીબ કુટુંબને તે પોષાય તેવું નથી. પરન્તુ કેવળ આર્થિક રીતે પોષાય તેવું નથી માટે દીકરાએ અને વહુએ જુદું ન રહેવું જોઈએ તેવી એકપક્ષી આશા માબાપે—કુટુંબે રાખવાની વૃત્તિમાં જો સુધારો થાય અને સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવાનું વાતાવરણ સર્જવામાં આવે તો એનો ઓછાવત્તો માર્ગ નીકળે. અગાઉ બાળલગ્નો થતાં ત્યારે વહુ થઈને આવતી કન્યા નાની હોતી અને તેને પોતાનું આગવું કહી શકાય તેવું વ્યક્તિત્વ ઘડાય તેવી કેળવણી મળતી ન હતી. વળી એનું કાર્યક્ષેત્ર ઘરની અંદર રહેતું એટલે એ અમુક અંશે લાચારીથી પણ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવાનું સહી લેતી હતી. પરંતુ આ જ કિસ્સાનો વિચાર કરીએ તો નોકરી કરતી અને ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધેલી બહેન જૂના અર્થમાં વહુ થઈને રહી શકે તે શી રીતે બન-

વાનું હતું ? એ ઊતરતી જ્ઞાતિની છે તેથી સગા માબાપ કે નાનાં ભાઈબહેન રાખે તો શી રીતે બને ? વળી એ વહુ થઈને આવી એટલે એણે ઘરનું બને તેટલું કામ કરવું જોઈએ અને બીજાંએ તો એનાથી કામને પહોંચી ન વળાય તે પૂરતી જ મદદ કરવાની વૃત્તિ પણ શી રીતે નભાવી લેવાય તેવી છે !

આ કિસ્સાનો વિચાર કરીએ. મોટાભાઈ નોકરી કરવા ઉપરાંત ઘરનું શું કામ કરે છે? એ કમાય છે એટલે એને બીજા કામમાંથી મુક્તિ મળે છે, એ કમાય છે એટલે ઘરમાં એના બોલની કિંમત ગણાય છે. બીજા કરતાં એને વધુ સગવડ જોઈએ તેમ સ્વીકારાય છે. એ બહાર થોડું ખર્ચ કરે તો પણ તે એનો હક ગણાય છે. હવે એ જે બહેન સાથે પરણવા માગે છે તે પણ એના જેટલો પગાર લાવે છે. આથી વહુ થઈને એ આ ઘરમાં આવે તો મોટાભાઈનું જે સ્થાન છે તેવું સ્થાન એને કુટુંબ તરફથી મળવાનું છે ? બહાર કમાતા માણસે ઘરકામ ન કરવું જોઈએ તેમ કહેવાનો ભાવાર્થ નથી. સમય અને સગવડ પ્રમાણે પુરુષે પણ કરવું જોઈએ. પરંતુ આજે સ્થિતિ શું છે ? જે બહેનો બહાર નોકરી કરે છે તેમની પાસેથી પણ ઘરનાં બધાં કામની આશા રાખે છે. આમ આજની બહાર નોકરી કરનાર સ્ત્રીને બેવડી કામગીરી આવી પડે છે. વિભક્ત કુટુંબમાં એ રહેતી હોય ત્યારે એ કામગીરી ઓછી-વત્તી બજાવે તો પણ ચાલી શકે, પણ સંયુક્ત કુટુંબમાં એમ થાય તો એની તરફ વક્ર નજરે જોવાય છે એને બદલે નવી નજરે જો આવી વહુઓ તરફ વર્તાવ થાય તો એ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવાનું વધુ પસંદ કરશે.

આ કિસ્સાનો વિચાર કરીએ તો સંયુક્ત કુટુંબમાં માતા આજે છે. ઘરમાં રસોઈ ઘરકામ એ કરે છે. બહેનો હશે તો એ પણ કરતી હોય જ. પરણીને નોકરી કરતી વહુ ઘરમાં આવે ત્યારે માતા જો પહેલાંની જેમ ઘરનું કામ ઉપાડી લે અને વહુ પાસે એની નવરાશ અને સ્ફૂર્તિ પૂરતું કામ કરવાનું નાખવામાં આવે તો એ વિભક્ત કુટુંબ કરતાં સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવાનું શું કામ નહિ પસંદ કરે ? વિભક્ત કુટુંબમાં રહેવામાં તો એને વધુ કામ કરવું પડે છે અને ઘરની જવાબદારી પણ ઉપાડવી પડે છે છતાં એમાં એને સુખ શાથી દેખાય છે ? એમાં એ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. સંયુક્ત કુટુંબ કેવળ એને માથે કામ ઓછું નાખે તે પૂરતું નથી, પરંતુ વિભક્ત કુટુંબમાં રહી એમને કોઈની રોકટોક વગર લગ્નજીવન ગાળવાની મહેચ્છા હોય તે પણ બને તેટલી પૂરી પાડવાની સંયુક્ત કુટુંબે કાળજી રાખવી જોઈએ.

કુટુંબની જે સ્થિતિ જણાવી છે તે જોતાં ભાડાંના ઘરમાં આ કુટુંબ રહેતું હોય તો મોટાભાઈને પરણ્યા પછી એક સ્વતંત્ર રૂમ મળવો મુશ્કેલ થઈ પડે. કેવળ રાત્રે દંપતીને સૂવા માટે રૂમ મળતો હોય છે. અને તેય ઘણી વખત એવો હોય છે કે એ નિરાંતે વાત પણ ન કરી શકે. અવાજ બહાર સંભળાતો હોય છે. જો આવું ઘર હોય તો વહુને એમાં ગૂંગળામણ થઈ પડે છે માબાપે એવી ગૂંગળામણનો રસ્તો કાઢવા નજીકમાં એકાદ રૂમ ભાડે મળે તો મેળવી લેવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને દીકરા-વહુને સ્વતંત્ર રીતે ત્યાં સૂવાની અને એમની ચીજ વસ્તુ રાખવાની તક આપવી જોઈએ. એથી થોડું ખર્ચ વધે, પણ એથી બંનેને જે સગવડ મળે તેથી એમને જુદાં રહેવાનો વિચાર ન આવે. એ જ રીતે વિભક્ત કુટુંબમાં રહેતાં હોય ત્યારે બંને મનફાવે તેમ બહાર જઈ શકે તેવી સંયુક્ત કુટુંબમાં સરળતા રહેવી જોઈએ. કોઈ દબાવું ચંપાવું ન બોલે એ પૂરતું નથી. એ બહાર જાય છે ત્યારે ઘરમાંથી કોઈની આંખનાં ભવાં ચડે છે તેવું પણ એમને લાગવું ન જોઈએ. ઊલટું, એમને એવી સ્વતંત્રતા મળે તો એ જ આપોઆપ તોલન કરતાં થાય કે જુદાં રહેતાં હોય તો બહાર જવાની આટલી સગવડ ન રહે. મોડાં થયાં તો પણ રસોઈની ચિંતા નહિ. વળી જો બાળક હોય તો નોકરી કરનારને માટે સંયુક્ત કુટુંબ આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે. એ બહાર જાય

પણ બાળક અંગે સહેજ પણ ઊંચો જીવ નહિ. ઘરમાં બીજાનો સ્વભાવ વેઠી લેવાય છે તેમ વહુનો પણ વેઠી લેવા તત્પર રહેવું જોઈએ.

માણસને જીવવા માટે કેવળ ખોરાકની જરૂર નથી, પરંતુ એને માનસિક ખોરાકની પણ એટલી જ જરૂર છે. એને સંતોષવા જો સંયુક્ત કુટુંબ પ્રયત્ન કરે તો મુશ્કેલીમાં ઉછરેલાં યુવક-યુવતી એ અંગે ઉપેક્ષા સેવશે તેમ માનવાને કારણ નથી. પંતુ એ માનસિક મૂંઝવણ અનુભવે ત્યારે જુદાં રહેવા તત્પર થાય તો એમાં એમનો દોષ પણ શી રીતે કાઢી શકાય? તે વખતે એની પાસે એક જ ફરજની આશા રાખી શકાય કે કુટુંબને એમણે આર્થિક મદદ કરવાની રહે છે. બંને જણ નોકરી કરતાં હોય ત્યારે એવી મદદ કરવી મુશ્કેલ પણ નથી. આ લગ્નમાં માબાપને જ્ઞાતિને લીધે વિરોધ ન હોત તો એમણે કુટુંબની સ્થિતિ અંગે મોટાભાઈ સાથે ચર્ચા કરી હોત. કેવળ લગ્નથી દીકરો કુટુંબનો મટી જશે તેવી માબાપને બીક નથી, કારણ કે જ્ઞાતિનાં માગાં આવ્યાં તેમાંથી પસંદ કરીને પરણી જવા એ દીકરાને સલાહ આપતા હતા. જે વાંધો ઊભો થયો છે તે ભિન્ન જ્ઞાતિને લીધે છે. એ બાબતમાં સ્ત્રી-સંસ્થા શી રીતે મદદરૂપ થઈ શકે? ભિન્ન જ્ઞાતિ પરણવા તૈયાર થનાર બહેન ખોટું પગલું ભરે છે તેમ શી રીતે કહેવાય? અને એ વિરોધ કરવા જેવું પગલું ન હોય ત્યારે સ્ત્રી-સંસ્થા કે કોઈ સામાજિક કાર્ય કરનાર એ લગ્ન રોકવામાં શી રીતે મદદરૂપ થાય?

બદલાઈ રહેલી સામાજિક અને કુટુંબ વ્યવસ્થા, દરેક વખત માબાપની ઇચ્છાને સંતાનોએ તાબે થવાનું હોય છે તેવું નહિ બનવાનું એ સ્થિતિને સ્વીકારીને માબાપોએ પણ નવી રીતે વર્તતાં શીખવું જોઈએ અને એ શીખશે તો એમાંથી માર્ગ નીકળશે.

પત્ર લખનાર યુવકે મોટાભાઈ અને માબાપના સંદેશવાહક બની બંનેની લાગણીઓ અરસપરસ પહોંચાડી મોટાભાઈ એ લગ્ન કરવા મક્કમ હોય તો માબાપને એથી આઘાત ન પહોંચે તેવી બદલાતા સમાજની સ્થિતિ એમની સમક્ષ વર્ણવવી જોઈએ.

છેલ્લે, યુવકે ઈશ્વર પર અખૂટ શ્રદ્ધાનો પત્રમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. એનો અર્થ મને એવો લાગ્યો છે કે પ્રભુ આમાં મદદ કરશે અને મોટાભાઈને એ લગ્નથી બચાવશે. પરંતુ માની લ્યો કે મોટાભાઈને પણ ઈશ્વર ઉપર એવી અખૂટ શ્રદ્ધા હોય અને તે પણ માને કે પ્રભુ મને પણ મદદ કરશે તો પછી પ્રભુ આ અખૂટ શ્રદ્ધામાં કોને મદદ કરે? અખૂટ શ્રદ્ધાનો અર્થ એવો નથી કે પ્રભુ મનુષ્યને એનું ધાર્યું જ ફળ આપે છે. અખૂટ શ્રદ્ધાનો અર્થ તો પ્રભુ જ કર્તાહર્તા છે. એ જે કરે તે મનુષ્યે તો માથે ચડાવવાનું છે. આ અર્થમાં જો યુવક કે માબાપમાં પ્રભુ પ્રત્યે અખૂટ શ્રદ્ધા હોય તો મોટાભાઈ લગ્ન કરે તો એને પ્રભુની ઇચ્છા માની વધાવી લે અને એ લગ્ન અંગે કોઈ પણ પૂર્વગ્રહ બાંધ્યા વિના ખુલ્લા હૃદયથી એ બહેનને કુટુંબમાં સમાવી લે. પરંતુ હિંમત ન ચાલે તો, પ્રભુમાં અખૂટ શ્રદ્ધાનો અર્થ એમણે એટલો જ કરેલો કે તે આપણા પક્ષમાં રહી ધાર્યું ફળ આપશે.

મહાત્માજીને પ્રભુમાં અખૂટ શ્રદ્ધા હતી. છતાં એમણે નહોતું ઇચ્છ્યું તે દેશના ભાગલા પડ્યા. એથી એમની શ્રદ્ધા અખૂટ નહોતી તેમ અર્થ નહિ કરવાનો. પરંતુ એ અખૂટ શ્રદ્ધાને લીધે એમણે ભાગલાના પરિણામને ઈશ્વરની ઇચ્છા માની માથે ચડાવી. ગોળીમાં પણ રામ જોયા!

✱

પ્રસિદ્ધ અભિનેતા ચાર્લી ચેપ્લીન જ્યારે પહેલીવાર સનસનાટીભરી શૃંગારિક નવલકથાઓની લેખિકા એલિનો ગ્લિનને મળ્યો ત્યારે લેખિકાએ પોતાનું એક આંખનું ચશ્મું બરાબર ગોઠવીને ચાર્લીને ધારીને જોયા બાદ કહ્યું: 'આ ચાર્લી છે એમ? અરે રામ! મેં ધાર્યા હતા એના કરતાં અડધા પણ તમે રમુજી લાગતા નથી.' ચાર્લીએ પણ સૌના હાસ્ય વચ્ચે વળતો જવાબ વાળ્યો. 'તમે પણ ક્યાં દેખાવ છો?'

નાનુભાઈ દવે

સમાજવાદમાં ભારતીય પદ્ધતિ

...ભર્યો તો વિચારક અહીં જે મૌલિક વિચારસરણી રજૂ કરે છે તેની સાથે મતભેદ હોય તો પણ તે રજૂ કરવાની લેખકની સફળતા સાચા અર્થમાં પ્રેરક નીવડશે જ......

'તમે કહો છો એટલે માનું છું. એનામાં હોંશિયારી હશે, પણ પાસે પૈસા નથી એટલે હમણાં એની કિંમત કોઈ નહિ આંકે!' એક મુરબ્બીએ સલાહ આપીને ઉપરથી હસ્યા પણ ખરા. ત્યારે જરા મનમાં ઓછું આવ્યું.

વાત એમ હતી કે એક મિત્ર પાસે સારી યોજના હતી. એમાં ધંધાની નજરે ચોકસાઈ રાખેલી હતી તેમજ લોકકલ્યાણનો આશય પણ એથી પાર પડતો હતો. એ વાત લઈને એક આગેવાન કાર્યકર પાસે ગયા ત્યારે સ્વજન ગણીને લાંબી ટૂંકી કર્યા વિના એમણે રોકડી વાત પરખાવી. શું પૈસા હોય તો જ માણસ લેખામાં આવે, નહિ તો એનું સાંભળવું પણ નહિ।

પણ એવો એક જ કિસ્સો ક્યાં હતો કે ભૂલી જવાય. ઠેર ઠેર પાત્રો અને પ્રસંગો જડતાં હતાં જો. પૈસાની કમી હતી તો લાચારી ઉદાસથી પડતી હતી, કોઈ સારી તક જતી કરવી પડતી હતી, લાયકાત ઢંકાઈ જતી હતી. આ સ્થિતિ ગરીબોને સ્વાભાવિક રીતે વધારે નડતી હતી. પણ સમાજના દરેક થરમાં વતે-ઓછે અંશે પૈસાનાં રોદણાં ચાલુ હતાં.

નવાઈ તો એ હતી કે જે પોતાના ભાગ્યની અવદશા ઉપર બળાપો કરતાં હતાં તે જ માણસો બીજી ઘડીએ પણ જુદાં પાત્રો આગળ ભાગ્યનું ગૌરવ દેખાડતાં હતાં. જેની આગળ વધારે ધન હોય તેની આગળ માણસ જાતે નાનો બને છે, બળે છે, અજંપો કરે છે. જિંદગી નિષ્ફળ ગઈ એમ પણ માને છે. પરંતુ આ બધું ભૂલી જતાંયે એને વાર નથી લાગતી. એનાથી ઓછા ધનવાળા સામે એ ગરજે છે, અપમાને છે, વખોડે છે, અવિશ્વાસ કરે છે. બીજાનામાં એને જે દૂષણો દેખાયાં હોય એને સંભારી ખીલવી સ્વાદથી એ એનાથી નાના ગણાય તેમના માથામાં અફાળે છે.

અને ધન કે ધનથી મળતું ગૌરવ તે એને લીધે આવી પહોંચતી સત્તા વધારે અને વધારે માનવંતાં થતાં જાય છે. એની પાછળ દોટ મૂકીને મરણ સુધી લોક દોડે છે. જીવનનાં બધાં મૂલ્યો ઉપર એનું જોર જામતું લાગે છે, દેશદેશમાં એની બોલબાલા થઈ રહી છે.

હિંદુશાસ્ત્રોએ પહેલેથી ધનની સામે લોકોને ચેતવ્યા છે, એનાથી દૂર રહેવા બોધ કર્યો છે. સાધુ-સંતોએ સુંદર ચોપાઈ દુહાઓમાં ધનને માયા ગણી એમાં નહિ ફસાવા જણાવ્યું છે. વર્ષોથી કાંચનકામિનીના ત્યાગને આપણે માનથી જોતા આવ્યા છીએ કારણ કે ધર્મના માર્ગે જવામાં એ જ પહેલું પગથિયું માન્યું છે.
બીજા ધર્મોએ પણ સાદાઈ અને ત્યાગના ગુણ ગાયા છે. ધનના પ્રલોભનોથી બચવા કષ્ટ વેઠ્યાં છે, જાન ઉપર જુલમ ગુજર્યો છે.
એવા ઘણા લોકો ધનના સંસર્ગથી દૂર ભાગ્યા છે, સ્પર્શ સુદ્ધાં છોડ્યો છે. અપમાન કે જુલમ વેઠીને એમણે ધનપતિઓ કે રાજરાણીઓને અવગણ્યા છે. અને ગરીબીને સ્વેચ્છાથી આવકારી એમાં મસ્ત રહ્યા છે.
થોડાં વર્ષો વહી જાય છે અને વળી પાછો કોઈ વિચારક, કોઈ સંત આ દેશમાં કે પરદેશમાં પાકે છે અને એ ફરીથી સાદાઈ અને ત્યાગની વાતો નવી રીતે પ્રજા આગળ મૂકે છે, ફેલાવે છે. લોકોનાં જુથનાં જુથને એ તરફ વાળે છે. ત્યારે જાણે નવી શ્રદ્ધા જાગી નીકળે છે. અને એમ લાગે છે કે હવે આદર્શની મંઝિલ દૂર નથી, સ્વર્ગ હાથવેંતમાં છે, માનવ હવે ઉગરી જવાનો એમાં શક નથી.
પણ એ વિરલ વ્યક્તિ કાળના ગર્ભમાં વિલીન થાય

એટલે એ આશાની વેલ પાંગરી સુકાવા માંડે છે. વળી પાછાં ધનની સહાય વડે મળતાં સુખ અને શાન્તિ ભોગવતા લોક દેખે છે. એ પૂર પણ એવી જ ઝડપથી આવે છે ને અથાગ મહેનતે ઊભાં કરેલાં શ્રદ્ધાળાનાં માળા જમીનદોસ્ત કરી પ્રવાહ માફક રેલાય છે.

વર્ષોથી આમ ચાલે છે, ધર્મનો બોધ માણસના લોહીમાં ઊતરતો નથી. ધનના પ્રતિષ્ઠા ઘટતી નથી. એનું મૂલ્ય ઊલટું વધતું જાય છે.

ધનના નાગની ગરદન ઉપર બીજી એક ચૂડ ભરાઈ છે અને તે સમાજવાદ અને સામ્યવાદની. ધર્મથી નિરાશ થઈને એમણે ધન ઉપર કાબૂ મેળવવા માંડ્યો છે. મોટો વારસો પાછળ મૂકી જનારને એમણે ભારે કર-વેરાથી ડાર્યો છે. ગમે તેવી મોટી મિલકત હોય પણ ત્રીજી પેઢીએ એ રીતે ઘસાઈ જવાની. આવી ત્રીજી પેઢી થતાં કોઈ વાર ત્રીસ વર્ષ લાગે તો કોઈ વાર પાંચ વર્ષ પણ લાગે આવક થતાં થતાંમાંથી એ ભારે કરવેરાથી સંકોચાવાની. ને જેમાંથી ધરખમ થવાની શક્યતા હોય એ માર્ગો બંધ કરવાનું પણ એમણે નક્કી કર્યું.

યંત્રની શોધખોળ થઈ તે પછી દિવસે દિવસે એમાં ઉમેરો થતો જ જાય છે યંત્ર વિનાના ઉદ્યોગોની હવે માઠી દશા છે, ખૂબ કમાણી તો હોય જ શેની! હા, લેખન, ચિત્ર, નૃત્ય, શિલ્પ વગેરે લલિતકળાઓની વાત જુદી છે, પણ એ કાંઈ ઉદ્યોગો નથી. યંત્ર વડે ઉદ્યોગો ચાલે તેનું કદ વધતું જ ગયું છે. અને હવે વિરાટ કારખાનાં ચાલુ થયાં છે. એ માર્ગ ઉપર સમાજવાદ—સામ્યવાદે ચોકી પહેરા મૂકી દીધા છે. જેથી ધન વિપુલ પ્રમાણમાં કોઈ કમાઈ ના શકે.

ધનપતિઓની એમણે લાજ લૂંટી છે. વેરણછેરણ કરી મૂક્યા છે. એમની મિલકતો રહેંદે કરી છે, એમને ગોળીએ દીધા છે, એમનાં કુટુંબીજનોને રઝળાવ્યાં છે, ઢૂંઢીને માર્યો પણ છે. અને મૂડી ધરાવતા વર્ગને અલગ પાડી એમનું નિકંદન કરવા મથ્યા છે.

એમણે બીજી રીત અજમાવી છે. એ છે ધનની જરૂરિયાત ના જણાય તેની. એમણે બહુને કામે રોજનો પ્રબંધ કર્યો, રોટી સસ્તી કરી, પ્રાથમિક શિક્ષણ સુગમ કરી આપ્યું, આરોગ્ય સુધારી આપ્યું, સસ્તા દરનાં પુસ્તકો ને છાપાં કાઢ્યાં, હવાફેરની જગ્યાઓએ ઓછી આવકવાળાને રહેવાની ગોઠવણો કરી, બાગબગીચા બનાવ્યા, રેડિયો સંગીતને ત્યાં રેલાવ્યું, રમતોની મોટી હરીફાઈઓ ગોઠવી, ઝળહળતી રોશનીઓ કરી બતાવી, ને એમ એમને ચિંતામાંથી મુક્ત કરી દીધા પણ ખરા. લોક વિચારવા લાગ્યા—ઓછું કમાવું ને ઓછી ચિંતા. ઘડપણ આવશે કે માંદગી આવશે ત્યારે તો નવી સરકારો સાચવવાની જ છે ને!

આ પ્રયોગ ધૂમધામથી દેશદેશમાં આગળ વધ્યો, એનો સિદ્ધાંત રચાયો હતો કે મિલકતોને સામૂહિક ગણવી. જંગલો, નદીઓ, દરિયાકાંઠા, પહાડો, વગેરે જેમ કોઈ વ્યક્તિનાં ના ગણવાં જોઈએ એમ રેલ્વે, પુલો, વિમાનો, તારટપાલ, વહાણો વગેરે પણ સહિયારાં ગણાયાં. ખાણો, ખેતી, ને કારખાનાં પણ સહિયારાં થયાં અને એનો વિસ્તાર વધતો ગયો.

આ કુલઝપટ મારમાર કરતી ધમસાણમાં કૈંક હરખાયા, કૈંક મુંઝાયા, કૈંક જમીનદોસ્ત થયા. વારસાના હક ભોગવતાં રાજાઓ વિલીન થયા, વિવિધ પક્ષોની રચનાવાળી લોકશાહી ભીંસાની ગઈ. ને રાજ્યતંત્ર ચલાવનારો એક વર્ગ ઊભો થયો. એ વર્ગે પોતાના ઉચ્ચ હેતુઓની ઘોષણા કરી અને ગરીબોની વહારે ધાયા.

સ્ટીમરો અને તોપોથી સજ્જ થઈ જુદા જુદા ખંડોમાં અજવાળું પાથરવા એકવાર ખ્રિસ્તી સત્તાઓ નીકળી હતી. ત્યારે એમને જંગલી પ્રજાઓનો ઉદ્ધાર કરવો હતો, પછાતપણાથી, અજ્ઞાનથી, કંગાલિયતથી મુક્ત કરવા હતા. પણ એમનું પ્રારબ્ધ એવું કે એમાંથી સામ્રાજ્યો ઊભાં થઈ ગયાં. હવે સમાજવાદ-સામ્યવાદ નાયે તકદીર-જોર કરે છે એટલે નવાનવા દેશોમાં લશ્કરી વિજયો સાંપડતા જાય છે, અને ધનિકોને બેહાલ કરતાં કરતાં, એમની મિલકતોને આંચકી લેતાં, એ જ હથિયારે ગરીબો પછાતો કચડાયેલાઓનો ઉદ્ધાર

પણ થતો જાય છે.

એમનું એક સૂત્ર છે કે કિસાન મજૂર જેવા શ્રમજીવીઓનું રાજ્ય સ્થાપવું હોય અને ધનનું વર્ચસ કાઢી નાખવું હોય તો નિષ્ઠુરપણે સત્તા ચલાવવી જોઈએ, ટકાવવી પણ જોઈએ. એમાં ક્યારેય ના પાલવે. અને એ મજબૂત હાથો એકવાર સત્તા મેળવ્યા પછી એને સરકવા નથી દેતા તેનો ઇતિહાસ સાક્ષી છે.

જેમણે ગરીબો અને કચડાએલાઓના હિત કાજે સત્તા મેળવી તેમને એનો નશો ચડ્યા વિના રહ્યો નહિ. એમણે એ ટકાવી રાખી ખૂબ જુલમ કર્યાં, કેંકને રીબાવ્યા. અને પોતે બેહદ દોરદમામ કર્યો. એમણે મોટી મોટી મહેફીલો કરી રંગ જમાવ્યો. દબદબાવાળા સત્કારસમારંભો ગોઠવ્યા. મોટર બંગલા રાચરચીલાં ખાણીપીણી ચિક્કાર રીતે ભોગવી. એમણે કપડાંલત્તાંનો ખૂબ શોખ કર્યો, છાતીને ચાંદ લટકાવી ભરી દીધી. નોકરચાકરને બદલે લશ્કરી દોર દાખવ્યો. એમણે જુદી જુદી સ્ત્રીઓ સાથે ખાનગી જીવન શરૂ કર્યાં. અને લાખો અને કરોડોનાં જોખમો મિનિટોમાં ઉડાવતા થઈ ગયા.

એમણે ધનપતિઓને હાંકી કાઢી એમનું જીવન પોતાને કોઠે પાડ્યું, લટકામાં ગરીબોની મોંબંધી શાન્તી રાખી. ધનનાં કોઈ દૂષણો એમણે જવા દીધાં નહિ, પણ ઉપરથી તોર કર્યો અને જુલમ કર્યો. શ્રીમંતો દાનધર્માદા કરી લોકો આગળ મોટાઈ લેતા અને સમાજ ઉપર ઋણ ચઢાવતા. આ નવી વ્યવસ્થામાં તો લોકોનું જીવન જ એમના આભાર તળે ચગદાયું.

પહેલાં ધન એકલું હતું, હવે એમાં સત્તા ભળી. એ સત્તા લશ્કરના બેહદ કાબૂવાળી હતી. ત્યારે ધનનાં સર્વ દૂષણો પૂરબહારમાં ચમકી ઊઠ્યાં. પણ, બોલાય કેમ? જનતાના હિત કાજે આમ થતું હોય ત્યાં જનતા બોલે તો એની જબાન ગંધાઈ ના ઊઠે!

પણ આવેશમાં તણાયા વિના આપણે ધનને નિરખવા જોઈએ. એનું સ્વરૂપ કેવુંક છે? એના ગુણ શા છે! એનો સ્વભાવ કેવોક છે?

લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ મોહક હોય એમાં પૂછવું શું? પણ એ મોહકતા શાથી છે એ આપણે વિચારવું જોઈએ. ગુલાબના ફૂલની ફુમાશ, વાદળાંની રંગછટા. સંગીતનું માર્દવ, સ્ત્રીનું હેત, બાળકનું નિખાલસ હાસ્ય—એમાંનું કશું લક્ષ્મીમાં નથી. હીરામોતી કે સોનું રૂપું પહેર્યાંથી શરીરમાં ફેરફાર થતા નથી, કેંક જોખમ જ ઊભું રહે છે.

અને છતાં ધનનું આકર્ષણ ઘટતું નથી, એની જરૂર જતી નથી, એની ભૂખ શમતી નથી, એનો સંગ્રહ મટતો નથી. ધર્મના આદેશ, ઊભાં કરેલાં લાંછન, છિનવાયેલી પ્રતિષ્ઠા—એ બધું છતાં એનાં દૂષણો એવાં જ છે, કહો કે વધ્યાં પણ છે. માનવીનું ગૌરવ ઢોળી નાખીને એની મહત્તા વધી રહી છે.

ધનની આ શોભા કે જરૂર કે ગૌરવને આપણે પાંચ વિભાગમાં વહેંચીને નિહાળી જોઈએ.

એના વડે જીવનની જરૂરીઆતો મેળવી શકાય એની કોણ ના કહી શકે. જીવન મળ્યું છે તે જીવવા માટે, મરવાનું તો ના છૂટકાનું ગણાય. મરણનો પ્રબંધ કરવો પડતો નથી, જીવનનો જ થાય છે. અને જીવવા માટે ખોરાક, વસ્ત્ર ને રહેઠાણ જોઈએ. એમ આરોગ્ય જાળવવા ઔષધો અને ઉપચાર જોઈએ. સરખી તક મળવા અથવા જીવનધોરણ ટકાવવા શિક્ષણ જોઈએ. અને અવરજવર માટે રસ્તા ને વાહનો જોઈએ. ખોરાકમાં એકલી રોટી હવે નથી ચાલતી. શરીરને પૂરતું પોષણ આપે એવો અને નિરોગી ખોરાક અને પાણી એ પહેલી જરૂરીઆત ગણાય છે. એ સસ્તા દરે અને વિપુલ પ્રમાણમાં દરેકને મળવી જોઈએ, એટલું આ જમાનો અચૂક માને છે.

તે પછી માણસને આનંદ કરવો છે. એને કોઈ પુસ્તક વસાવવું હોય કે ગીત સાંભળવું હોય, કોઈને ફૂલો આપવાં હોય કે રંગીન વસ્ત્ર પહેરવું હોય, એની પાસે ધન ના હોય તો એ શું કરે! એને સાહસ ખેડવું હોય ને સફર કરવી હોય તો એ શું કરે?

એને સસલું કે પોપટ પાળવા હોય, બિલ્લી કે કૂતરાને દોસ્ત કરવા હોય તો એ કેમ કરે?

પણ ધન વહાલું લાગે છે ભવિષ્યની સલામતી માટે. માંદા પડ્યા, અકસ્માત નડ્યો, એકાદ અંગ જૂઠું પડ્યું ત્યારે જિંદગી કેમ ગુજારવી? એ માટે માણસ પૈસા બચાવે તો એ ખોટુંય શું કરે છે? આવતી કાલનું દુઃખ જોઈએ આજનું સુખ ઓછું ભોગવે, કરકસર કરે તો એ એની દુરંદેશી. એને પાલે પડેલાં સ્વજનો કે બીજાં સ્નેહીઓની વિપદા વખતે એની પાસે બચત હોય તો એ સહાય કરવાની હિંમત કરી શકે, નહિ તો એની જીભ ક્યાંથી ઊપડે?

આટલે સુધી તો ધનના દુર્ગુણ ના વરતાયા, એ નિષ્પાપ જણાયું. પણ ધન ઓછું હોય ત્યાં સુધી એના ગુણો ચમકતા રહે છે. જ્યાં ધન વધ્યું ત્યાં એનું પોત જુદી રીતે પ્રકાશે છે. વધારે ધન મળતાંની સાથે એના વ્યય કરતાં અપવ્યય વધારે સૂઝે છે. અને માણસે એના અપવ્યય માટે અનેક દ્વાર ખોલી નાખ્યાં છે. જાતજાતનાં વ્યસનો કરે છે. રંગરાગ ને એશ-આરામને ઝપાટે ચઢી જાય છે. એમાંથી જૂઠ, કપટ, દગો, ખૂન એવું કૈંક નીકળતું આવે છે. પછી એને ભાન પણ નથી રહેતું કે એથી એનું કેટલું અહિત થાય છે.

જેમ શરીરને ધન બગાડી મૂકે, આળસુ ને હરામી કરી મૂકે તેમ મનનેય એ ભૂતની જેમ વળગી પડે છે. તરત જ એને મોટાઈ જોઈએ છે, એ વિના ચેન પડતું નથી. ધન વડે એ કોઈના ઉપર પણ મહત્તા મેળવવા મથે છે, બીજાને આંજે છે, દબાવે છે, ગભરાવે પણ છે. દાનધર્મ કરીને પણ એ આગળ આવે છે ને મોટાઈ મેળવે છે. એ જાતજાતના પ્રસંગો ગોઠવી ઠાઠ બનાવવા મથે છે, જુથ ઊભું કરે છે, સાજન ભેગું કરે છે ને મોટું ઊમણું ગોઠવે છે. જેમ મોટાઈ મળતી રહે તેમ એને ધનની સાર્થકતા જણાય છે.

આ જરૂરીઆતો અને આ દૂષણો એ બંને વચ્ચેની સીમા દોરનાર પણ માનવી જ છે. છતાં એનો વિવાદ મટતો નથી, નિકાલ આવતો નથી. જમાને જમાને અને દેશે દેશે આ સીમા આઘીપાછી ખસે તો કોઈને નવાઈ લાગતી નથી. એને મધ્યમપદે સ્થિર કરવાના પ્રયત્નો થાય છે, પણ એની પાછળ સ્વેચ્છા અને સમજ સિવાયનું કોઈ બળ લાવી શકાતું નથી.

એ બળ હવે આપણે ઊભું કરવું પડશે. અધિકાર વડે આ વચલી સીમા આપણે નક્કી કરવી જોઈશે. એ સીમા નીચલા અને ઉપલા થરને સ્વીકાર્ય બનાવવી જોઈશે. કેવી અને કેટલી જરૂરીઆતો દેશ પૂરી પાડે એમ છે એ નક્કી કરી સહુને એનું પાલન કરતાં શીખવે તેવું શાસન આપણે હરખથી સ્વીકારીશું. એવું શાસન પણ પેલી નક્કી કરેલી સીમા નહિ ઓળંગે.

પણ એમ કરવા જતાં બુદ્ધિશાળીનું સ્વમાન ઘવાય છે, કલાકારના મનમાં ઓછું આવે છે. 'શું અમારી કદર જ નહિ! માટીના ટોપલા સારનાર અને કુશળ વૈજ્ઞાનિક એક પાટલે બેસે અને એક જ કૂવાનું પાણી પીએ! એમ જ હોય તો પછી દિવસ રાતની મથામણ શીદ કરવી, શીદને જોખમ ઉઠાવવાં, વિષયના ઊંડાણમાં ઊતરી એનાં રહસ્યો ઉકેલવાની કડાકૂટમાં કેમ પડવું?'

ને એમની વાતેય ખોટી નથી. સાહસ, રૂપ, શૌર્ય, બુદ્ધિ, વિવેક, કૌશલ્ય એ બધું ઈશ્વર સરખી રીતે વહેંચતો નથી, કોઈને મબલખ આપે છે તો કોઈને એવી છત હોતી જ નથી, એના ઉપયોગ પણ માણસને જરૂરી છે. એ શક્તિ એમને રીઝવ્યા વિના કેમ કામે લગાડી શકાય? જેનું ફળ નથી મળવાનું એ બુદ્ધિ શક્તિ કોણ કામે લગાડે?

ત્યારે એમને શી રીતે સંતોષવા? કંઈ લાલચો એમની સામે ધરવી? ધનની કંઈ નબળી પેદાશો એમને હાથ જવા દેવી? બીજાને ભલે રોકીએ, પણ જે થોડા અનિવાર્ય વિશિષ્ટો હોય તેમને કેવી છૂટ આપવી!

આપણે એવું એક લાઈસન્સ કાઢીએ કે જેની રૂએ

નહારા પણ ખાસ અધિકારોનું રેશનીંગ કરી શકીયે. આજ સુધી તંગીઓનું કર્યું તેમ, પણ હવે ધનનાં દૂષણોની માગણી કરનારને એની પરવાનગીઓ આપવા માંડીએ. જોઈએ તો ખરા, એવી યાદીમાં કોણ ને કેટલા સામેલ થાય છે.

કોને જરઝવેરાત પહેરી બહાર નીકળવું છે, તો એનું લાઈસન્સ કઢાવો. જન્મતિથિ કે લગ્ન પ્રસંગે ભવ્ય ધામધૂમ મચાવવી છે તો એનો પરવાનો મેળવો. મોટી મહેફીલો ગોઠવવી છે તો રજાચિઠ્ઠી કઢાવો. ખાસ્સાં વૈભવ જેવડાં વાહનો ફેરવવાં છે તો એની પરમીટ મેળવો. આલિશાન બંગલો બંધાવવો છે તો એની અરજી કરો. મોટી રકમ ધર્માદા કરી માતપિતાનાં નામ અમર કરવાં છે તો એનું ફારમ ભરો. નોકરોની ભરતી કરી હુકમો બજાવવા છે તો એનું ડેકલેરેશન કરો......

ધન મેળવીને જે દેખાવો કરવા છે તેની બેફામ છૂટ ઘણો વખત આપણે નભાવી. હવે એના ઉપર અંકુશો આવી જવા જોઈએ. જેને હજુયે એમ જ કરવું હોય, તો દારૂ પીવાની આપણે જેમ શરમ ઊભી કરી છે એમ એનું લાંછન દેખાવું જોઈએ. આવી મોટાઈ અને વ્યસનો વચ્ચે માત્રાનો તફાવત છે, સમાજને તો બંને નુકશાનકારક છે. સ્વચ્છ નીરોગી અને સ્વાભાવિક જીવન માટે એવી કશી જરૂર નથી. આનંદોને આપણે સામૂહિક કરી રહ્યા છીએ. એને બચોળ તો નહિ જ બનાવીએ. એમાંથી જુગારનાં તત્ત્વો કાઢી નાખીશું, અને પ્રકૃતિની વચ્ચે જઈ સાદ- ગીના ખોળે એનો ઝોક આપીશું. માનવીનું એકાંત ભપકા વડે ભરાઈ જવા દેવું એ વાજબી નથી.

જેમ જરૂરીઆતોનો ખ્યાલ કરીશું તેમ આવતી કાલની ફિકર પણ કાઢી નાખીશું તો જ નવી રચના લાવી શકાશે. ઘરનાં ભાડાં, મુડીનું વ્યાજ, કિંમતનો વધારો એના આધારે ક્યાં સુધી સમાજને ઉછેરવો જોઈએ! જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુ જેમ માનવીને આવી પડે જ છે, કુદરતના ક્રમમાં રહેલી વિગતો છે તેમ એનાં ઈલાજ પણ એટલા સ્વાભાવિક ને સામુદાયિક ક્રમે જ છૂટેલા. અનાથ બાળકો, વિધવાઓ અને ત્યકતાઓ, વૃદ્ધો ને બિમારો એમની ચિંતા એ આપણા સહુની ચિંતા બને અને એમનું જીવન આસાનીથી નભી શકે ત્યારે જ માનવીની વ્યવસ્થાશક્તિ લેખે લાગી ગણાય. આમ કરી આપણે શું મહેનતનાં ફળ છીનવી લેવાં છે? ના, એથી તો કાર્યની શિથિલતા આવે, માન- વીનું સંશોધન કરમાય, એનો પુરુષાર્થ ઝંખવાય. એ ભલે ઉદ્યમી બને, જોખમો ખેડે, સર્જનશીલ રહે. એમ કરીને એને આપણે યશ આપીશું, બિરદાવીશું. એના આત્માને હીણપત ના લાગે એ હદે એનો આરામ જાળવીશું, એના તરફ હેત કરીશું, આદર રાખીશું, એની સ્મૃતિ સંઘરીશું. પણ હરસો કરવા દઈ સમા- જથી વિખુટો નહિ પડવા દઈએ તેમ વ્યસનોમાં ક્ષમ- તાવીને એની શક્તિઓ ખૂટી પણ નહિ થવા દઈએ. જરૂરીઆતો, સંગ્રામની અને આનંદોની જે લાઈન- દોરી આપણે નાખી હોય તેની મર્યાદામાં સહુ કોઈ ને છૂટ રહે પણ અનિયંત્રની લાલસા હવે મટવી જોઈએ. ધર્મની ચેતવણીઓથી એમ નથી બન્યું, સમાજવાદ કે સામ્યવાદની ધોરણોઓથી એમ નથી બન્યું. હવે બીજી પદ્ધતિથી એમ કરવું રહ્યું.

નિર્વિવાદ છે કે એથી જીવન ઉપર નિયંત્રણો આવ- વાનાં, અને શાસનનું જોર એટલું વધવાનું. પણ એની ધાક કે અણગમો હવે રહેવો ના જોઈએ રચનામાં સત્તાસ્થાને હશે તેય પેલી સાત્ત્વિક . અંદર જ રહેશે. મહત્તાનું પ્રદર્શન એ ગજુ ના સગાને ઉપરે મેડે મૂકી આવવાની જરૂર નહિ લાગે. સમાજ ઉપર એમનું સાચું ના જૂની સત્તામાં વ્યસનનો અતિરેક હતો તે હવે છે. એને બારી રહેલી મહત્તાને દૂષણરૂપ થતાં આપણે અટકાવી શકીશું તો માનવીની એ શોભી ઊઠશે.

આપણે સમાજવાદમાં ભારતીય પદ્ધતિ કે તે કાઢેલી એક દિશાનું આ સૂચન છે. ગરીબાઈ હવે સમાજને માટે કિનકર

એને સસલું કે પોપટ પાળવા હોય, બિલ્લી કે કૂતરાને દોસ્ત કરવા હોય તો એ કેમ કરે ?

પણ ધન વહાલું લાગે છે ભવિષ્યની સલામતી માટે. માંદા પડ્યા, અકસ્માત નડ્યો, એકાદ અંગ જૂઠું પડ્યું ત્યારે જિંદગી કેમ ગુજારવી ? એ માટે માણસ પૈસા બચાવે તો એ ખોટુંય શું કરે છે ? આવતી કાલનું દુઃખ જોઈ એ આજનું સુખ ઓછું ભોગવે, કરકસર કરે તો એ એની દુરંદેશી. એને પાલે પડેલાં સ્વજનો કે બીજાં સ્નેહીઓની વિપદા વખતે એની પાસે બચત હોય તો એ સહાય કરવાની હિંમત કરી શકે, નહિ તો એની છાતી ક્યાંથી ઊપડે !

આટલે સુધી તો ધનના દુર્ગુણ ના વરતાયા, એ નિષ્પાપ જણાયું. પણ ધન ઓછું હોય ત્યાં સુધી એના ગુણો ઝળકતા રહે છે. જ્યાં ધન વધ્યું ત્યાં એનું પોત જુદી રીતે પ્રકાશે છે. વધારે ધન મજાનાંની સાથે એના વ્યય કરતાં અપવ્યય વધારે સૂઝે છે. અને માણસે એના અપવ્યય માટે અનેક દ્વાર ખોલી નાખ્યાં છે. જાતજાતનાં વ્યસનો કરે છે. રંગરાગ ને એશ-આરામને ઝપાટે ચડી જાય છે. એમાંથી જૂઠ, કપટ, દગો, ખૂન એવું કૈંક નીકળતું આવે છે. પછી એને ભાન પણ નથી રહેતું કે એથી એનું કેટલું અહિત થાય છે.

જેમ શરીરને ધન બગાડી મૂકે, આળસુ ને હરામી કરી મૂકે તેમ મનનેય એ ભૂતની જેમ વળગી પડે છે. તરત જ એને મોટાઈ જોઈએ છે, એ વિના ચેન પડતું નથી. ધન વડે એ કોઈના ઉપર પણ મહત્તા મેળવવા મથે છે, બીજાને આંજે છે, દબાવે છે, ગભરાવે પણ છે. દાનધર્મ કરીને પણ એ આગળ આવે છે ને મોટાઈ મેળવે છે. એ જાતજાતના પ્રસંગો ગોઠવી ઠાઠ બનાવવા મથે છે, જૂથ ઊભું કરે છે, સાજન ભેગું કરે છે ને મોટું ઉઠમણું ગોઠવે છે. જેમ મોટાઈ મળતી રહે તેમ એને ધનની સાર્થકતા જણાય છે.

આ જરૂરીઆતો અને આ દૂષણો એ બંને વચ્ચેની સીમા દોરનાર પણ માનવી જ છે. છતાં એનો વિવાદ મટતો નથી, નિકાલ આવતો નથી. જમાને જમાને અને દેશે દેશે આ સીમા આઘીપાછી ખસે તો કોઈને નવાઈ લાગતી નથી. એને મધ્યમપદે સ્થિર કરવાના પ્રયત્નો થાય છે, પણ એની પાછળ સ્વેચ્છા અને સમજ સિવાયનું કોઈ બળ લાવી શકાતું નથી.

એ બળ હવે આપણે ઊભું કરવું પડશે. અધિકાર વડે આ વચલી સીમા આપણે નક્કી કરવી જોઈશે. એ સીમા નીચલા અને ઉપલા થરને સ્વીકાર્ય બનાવવી જોઈશે. કેવી અને કેટલી જરૂરીઆતો દેશ પૂરી પાડે એમ છે એ નક્કી કરી સહુને એનું પાલન કરતાં શીખવે તેવું શાસન આપણે હરખથી સ્વીકારીશું. એવું શાસન પણ પેલી નક્કી કરેલી સીમા નહિ ઓળંગે.

પણ એમ કરવા જતાં બુદ્ધિશાળીનું સ્વમાન ઘવાય છે, કલાકારના મનમાં ઓછું આવે છે. 'શું અમારી કદર જ નહિ ! માટીના રોપલા સારનાર અને કુશળ વૈજ્ઞાનિક એક પાટલે બેસે અને એક જ કૂવાનું પાણી પીએ ! એમ જ હોય તો પછી દિવસ રાતની મથામણ શીદ કરવી, શીદને જોખમ ઉઠાવવાં, વિષયના ઊંડાણમાં ઊતરી એનાં રહસ્યો ઉકેલવાની કડાકૂટમાં કેમ પડવું ?'

ને એમની વાતેય ખોટી નથી. સાહસ, રૂપ, શૌર્ય, બુદ્ધિ, વિવેક, કૌશલ્ય એ બધું ઈશ્વર સરખી રીતે વહેંચતો નથી, કોઈને મબલખ આપે છે તો કોઈને એવી છત હોતી જ નથી, એના ઉપયોગ પણ માણસને જરૂરી છે. એ શક્તિ એમને રીઝવ્યા વિના કેમ કામે લગાડી શકાય ? જેનું ફળ નથી મળવાનું એ બુદ્ધિ શક્તિ કોણ કામે લગાડે ?

ત્યારે એમને શી રીતે સંતોષવા ? કંઈ લાલચો એમની સામે ધરવી ? ધનની કંઈ નવળી પેદાશો એમને હાથ જવા દેવી ? બીજાને ભલે રોકીએ, પણ જે થોડા અનિવાર્ય વિશિષ્ટો હોય તેમને કેવી છૂટ આપવી !

આપણે એવું એક લાઈસન્સ કાઢીએ કે જેની રૂએ

નહોરા પણ ખાસ અધિકારોનું રેશનીંગ કરી શકાય. આજ સુધી તંગીઓનું કર્યું તેમ, પણ હવે ધનનાં હુંસોની માગણી કરનારને એની પરવાનગીઓ આપવા માંડીએ. જોઈએ તો ખરા, એવી યાદીમાં કોણ ને કેટલા સામેલ થાય છે.

કોને જરઝવેરાત પહેરી બહાર નીકળવું છે, તો એનું લાઈસન્સ કઢાવો. જન્મતિથિ કે લગ્ન પ્રસંગે ભવ્ય ધામધૂમ મચાવવી છે તો એનો પરવાનો મેળવો. મોટી મહેફીલો ગોઠવવી છે તો રજાચિઠ્ઠી ફડાવો. ખાસાં વૈગન જેવડાં વાહનો ફેરવવાં છે તો એની પરમીટ મેળવો. આલિશાન બંગલો બંધાવવો છે તો એની અરજી કરો. મોટી રકમે ધમીદા કરી માતપિતાનાં નામ અમર કરવાં છે તો એનું ફારમ ભરો. નોકરોની ભરતી કરી હુકમો બજાવવા છે તો એનું ડેકલેરેશન કરો......

ધન મેળવીને જે દેખાવો કરવા છે તેની એશાન છૂટ ઘણોં વખત આપણે નભાવી. હવે એના ઉપર અંકુશો આવી જવા જોઈએ. જેને હજુયે એમ જ કરવું હોય, તો દારૂ પીવાની આપણે જેમ શરમ ઊભી કરી છે એમ એનું લાંછન દેખાવું જોઈએ. આવી મોટાઈ અને વ્યસનો વચ્ચે માત્રાનો તફાવત છે, સમાજને તો બંને નુકશાનકારક છે. સ્વચ્છ નીરોગી અને સ્વાભાવિક જીવન માટે એવી કશી જરૂર નથી. આનંદોને આપણે સામુહિક કરી રહ્યા છીએ. એને ખર્ચાળ તો નહિ જ બનાવીએ. એમાંથી જુગારનાં તત્વો કાઢી નાખીશું, અને પ્રકૃતિની વચ્ચે જઈ સાહસિકતા ખીલે એવો ઝોક આપીશું. માનવીનું એકાંત ભપકા વડે ભરાઈ જવા દેવું એ વાજબી નથી.

જેમ જરૂરીઆતોનો ખ્યાલ કરીશું તેમ આવતી કાલની ફિકર પણ કાઢી નાખીશું તો જ નવી રચના લાવી શકાશે. ઘરનાં ભાડાં, મુડીનું વ્યાજ, કિંમતનો વધારો એના આધારે ક્યાં સુધી સમાજને ઉછેરવો જોઈએ! જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુ જેમ માનવીને આવી પડે જ છે, કુદરતના ક્રમમાં રહેલી વિગતો છે તેમ એનાં ઈલાજ પણ એટલા સ્વાભાવિક ને સામુદાયિક કર્યે જ છૂટકો. અનાથ બાળકો, વિધવાઓ અને ત્યક્તાઓ, વૃદ્ધો ને બિમારો એમની ચિંતા એ આપણા સહુની ચિંતા બને અને એમનું જીવન આસાનીથી નભી શકે ત્યારે જ માનવીની વ્યવસ્થાશક્તિ લેખે લાગી ગણાય. આમ કરી આપણે શું મહેનતનાં ફળ છીનવી લેવાં છે? ના, એથી તો કાર્યની શિથિલતા આવે, માનવીનું સંશોધન કરમાય, એનો પુરુષાર્થ ઝંખવાય. એ ભલે ઉદ્યમી બને, જોખમો ખેડે, સર્જનશીલ રહે. એમ કરીને એને આપણે યશ આપીશું, બિરદાવીશું. એના આત્માને હીણપત ના લાગે એ હદે એનો આરામ જાળવીશું, એના તરફ હેત કરીશું, આદર રાખીશું, એની સ્મૃતિ સંઘરીશું. પણ દરેસો કરવા દઈ સમાજથી વિખુટો નહિ પડવા દઈએ તેમ વ્યસનોમાં લગાડીને એની શક્તિઓ બૂઠી પણ નહિ થવા દઈએ. જરૂરીઆતો, સલામતી અને આનંદોની જે લાઈનદોરી આપણે નાખી હોય તેની મર્યાદામાં સહુ કોઈને છૂટ રહે પણ અનિષ્ટોની લાલસા હવે મટવી જોઈએ. ધર્મની ચેતવણીઓથી એમ નથી બન્યું, સમાજવાદ કે સામ્યવાદની ઘોષણાઓથી એમ નથી બન્યું. હવે બીજી પદ્ધતિથી એમ કરવું રહ્યું.

નિર્વિવાદ છે કે એથી જીવન ઉપર નિયંત્રણો આવવાનાં, અને શાસનનું જોર એટલું વધવાનું. પણ એની ધાક કે અણગમો હવે રહેલો ના જોઈએ. નવી રચનામાં સત્તાસ્થાને હશે તેય પેલી લાક્ષણિક મર્યાદાની અંદર જ રહેશે. મહત્તાનું પ્રદર્શન એ પણ નહિ કરે. સગાને ઉપરે મેડે મૂકી આવવાની જરૂર એમનેય નહિ લાગે. સમાજ ઉપર એમનું ચાલુ નહિ ચડે. જૂની સત્તામાં વ્યસનનો અતિરેક હતો તે હવે ખસ્યો છે. અને બાકી રહેલી મહત્તાને દૂષણરૂપ થતી રહેતાં આપણે અટકાવી શકીશું તો માનવીની એ આગેકૂચ શોભી ઊઠશે.

આપણે સમાજવાદમાં ભારતીય પદ્ધતિ શોધવી છે, તે કાજેની એક દિશાનું આ સૂચન છે. સ્વેચ્છાની ગરીબાઈ હવે સમાજને માટે હિતકર નથી. જીવનનું

'સિદ્ધાર્થ'

પસંદગી

દીકરી તરીકેનો જે બોજ આજસુધી મા-બાપ ઉપર પુત્રીઓ લાદતી આવી છે તે હવે પોતે ઉપાડતી થઈ છે એ આપણી નવી સામાજિક રચના થઈ મનાય. પણ પુત્રીએ ઉપાડી લીધેલો આ બોજો એટલો સહજતાથી હજુ મા-બાપ સ્વીકારી શકે તેમ નથી તેની વિશદતા આલેખતી આ વાર્તા મહત્તાવાળી બની છે...

ના જરે જોનારને તો ઠીક પણ સોહાગની સાથે રહેનાર તેની ખાસ બેનપણીનેય ખ્યાલ નહોતો આવ્યો કે સોહાગ આટલી ગંભીર, આટલી પેક કે આટલી બધી હોશિયાર હશે.

એમ તો જસમા સોહાગની સાથે, ભણતી હતી ત્યારથી રહેતી આવી હતી. બન્ને ગ્રેજ્યુએટ થયાં ત્યાં સુધી હોસ્ટેલમાં પણ એક જ રૂમમાં રહેતાં હતાં. બન્ને એક જ ગામમાં હતાં. રામપુર નાનું ગામડુંય નહોતું કે મોટું શહેર પણ નહોતું. એટલે જ ત્યાં નવી સવી કૉલેજ થઈ ત્યારેય ત્યાંની કૉલેજમાં જોડાવાને બદલે એ બન્ને અમદાવાદમાં જ ગયેલી. ભણીને નોકરી કરવાનો હેતુ નહોતો, પણ બન્ને અભ્યાસ આગળ વધારવા માગતી હતી એટલે સોહાગની વાચાળતા અને દરેક સાથે સહજતાથી હળવા-ભળવાના સ્વભાવે કાયદાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. જસમા વધુ પડતી વિદ્યા-અર્થી હતી. પોતાની 'સ્કૉલર' તરીકેની પડેલી છાપે તેનામાં સંશોધનવૃત્તિ જગાડી. અને અંતે તેણે એમ.એ. થઈને ડૉક્ટરેટ મેળવવાનું મન સાથે નક્કી કર્યું.

રામપુર જેવા નાનકડા ગામમાં રહેતી આ બન્ને બેનપણીઓનાં મા-બાપ તેમના શહેરી જીવનથી તંગ આવી ગયાં હતાં. બન્ને અધૂરી આછકલી હતી એટલે નહિ પણ ઉંમરલાયક થઈ હતી એ મા-બાપને વધુ જલદી ખ્યાલમાં આવ્યું. એટલે જ્યારે બન્ને બી.એ.માં પાસ થઈ કે તરત બન્નેને આગળનો પ્રશ્ન એવો હેરાન કરી ગયો કે સોહાગ તો ઠીક, પણ જસમા તો ત્યાં જ રહી પડવા તૈયાર થઈ. પણ સોહાગ એકલી અમદાવાદ જઈને રહેવાની હિંમત કરી શકી નહિ કે કોણ જાણે કેમ પણ તેણે જસમાને પોતાની સાથે ખેંચવાનું નક્કી જ કર્યું. દીલી પડેલી જસમાને તેણે ચાવી ચડાવી. અને મા-બાપની ઉપરવટ જઈને જેમ પોતે અમદાવાદ રહેવા જવા તૈયાર થઈ હતી તેમ જ જસમાનાં મા-બાપને અષ્ટમ્પષ્ટમ્ સમજાવવામાં એ સફળ નીવડી. બન્ને એક સાથે જ રહેશે એવી ખાતરી પણ આપી.

ચાર વરસનાં કૉલેજજીવનમાં અનેક નાના મોટા સંબંધો થયેલા તેને લીધે સોહાગને અમદાવાદમાં મકાન મેળવવામાં જરાય મુશ્કેલી ન પડી યુનિવર્સિટીની નજીકની જ એક સોસાયટીમાં બે રૂમનું સરસ મજાનું સ્વતંત્ર મકાન મળ્યું. અને ઓળખાણોનો ઉપયોગ નોકરી મેળવવામાં પણ સારો એવો કર્યો એટલે એ માટેય બહુ શોધ જેવી ન પડી.

બન્નેએ પાછી ટર્મ ભરવી શરૂ કરી. નોકરીનો સમય પણ બન્નેનો અલગ હતો. કૉલેજ અને નોકરીને કારણે બન્ને બેનપણીઓ સવારના પહોરમાં ઘેરથી નીકળી પડે., જસમા મોટે ભાગે લાયબ્રેરીમાં હાજર

ધોરણ એથી ઊંચુ લાવવું જોઈશે. સમાજને બસો વર્ષ પાછળ નહિ લઈ જઈ શકાય અને યંત્રોએ આપેલી સુખ સગવડોને સાવ નકારી નહિ શકાય. એમ ધન કે સત્તા વડે જુદી જુદી તરકીબોથી અતિસુખ કે મહત્તાનું પ્રદર્શન પણ નહિ થઈ શકે. નવું સમાધાન બને છેડેથી આપણે રચવું જોઈશે. જે શાસન આટલું સરળ રીતે સ્થાપી શકે તે માનવીને કુદરતપ્રેમી બનાવી નિખાલસ દિલનો પણ બનાવી શકશે. અને આખરે તો માનવીને એ છે તે કરતાં વધારે સરળ ઉદાર અને શક્તિશાળી બનાવે તે જ વ્યવસ્થા આપણે આવકારીશું. અને ખેતીને પ્રધાનપદે મૂક્યા વિના તો એવું કેમ જ બનાતું છે !

*

સમય વીતાવતી અને સોહાગનો ફાજલ સમય તેના બહોળા મિત્રસમુદાયમાં ક્યાં જતો નહોતો તેની ખબર પણ ન પડતી. સવારનાં ચાપાણી સિવાય ઘેર કાંઈ લેવાનું રહેતું નહિ. બપોરનાં બન્ને બહાર જમી લેતી. રાત્રે કોઈવાર કાંઈ નાસ્તો કે ફળ વગેરેથી ચલાવી લેતી તો કોઈવાર નક્કી કર્યું હોય ત્યારે રાતનાં કોઈ સંબંધીને ત્યાં કે સારી હોટેલમાંય પહોંચી જતી.

શહેરનું યાંત્રિક નહિ તો ય યંત્રની વધુ નજીક રહેતું તેમનું આવું જીવન શરૂ થઈ ગયું. બન્ને નોકરી કરતી એટલે તેમના ગામ જવાનું તો ભાગ્યે જ બનતું. કોઈ કોઈવાર તેમનાં ઘેરથી કામ પ્રસંગે અમદાવાદ કોઈ જાય તે પણ એમાંથી એકેય રાત પડયા વિના ઘેર મળે જ નહિ એમ માની તેમને મળ્યા વિના ચાલ્યું જાય. એટલે રામપુરમાં કોઈને આ બન્નેના આ પ્રકારના જીવનની ખબર પડે તેમ હતું નહિ.

પણ ઉંમરલાયક પુત્રીનાં મા-બાપ તો સમાજથી હંમેશ ચેતતાં, ડરતાં કે જાગતાં જ રહે છે. અને સોહાગ માટેય તેનાં મા-બાપને એક સારો છોકરો મળી ગયો એટલે જલદી પતાવી દેવા સોહાગને રામપુર બોલાવી. સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હોય તે વાત આમ આકાર લઈ રહી છે એનો ખ્યાલ તો સોહાગ તાર મળતાં હાંફળી ફાંફળી રામપુર દોડી આવી ત્યારે આવ્યો. અને એના સ્વભાવ મુજબ એ છેડાઈ પડી.

લગ્ન કરવા નહોતી માગતી એવું ચોખ્ખું તો સોહાગ ક્યારેય બોલી નહોતી, અને એટલે જ તેને લાયક એવો છોકરો મળ્યો ત્યારે એ અંગે વિચારવાય મા-બાપ ન પ્રેરાય? અને છતાં સોહાગે છેડાઈ પડીને જ્યારે એમ કહ્યું કે 'આ કામ માટે મને બોલાવો છો એવું જણાવ્યું હોત તો હું ત્યાંથી જ તમને મારી ઇચ્છા જણાવી દેત.' ત્યારે માતા-પિતા તો સડક થઈ ગયાં. માતાએ તો ઉંમરલાયક દીકરી સામે ટગલિય કરી જોઈ:

'બેટા, તને ભણાવી એટલે તારી પાસેથી આટલી બધી નફ્ટાઈની તો આશા ન જ રાખી હોય ને?'

માતાને જવાબ આપે એ પહેલાં જ પિતાએ જરા વધુ કડક શબ્દોમાં સોહાગને સુણાવી દીધું: 'તારી મરજી સાચવી એ અમારી મરજી આમ ઠોકરે ચડાવવા?'

'પણ આમાં નફ્ટાઈનો કે મરજીને ઠોકરે ચડાવવાનો સવાલ જ ક્યાં છે, પિતાજી? મારે વકીલ થવું છે. વકીલ થયા પછી જ લગ્ન વિશે વિચારવાનું મેં નક્કી કર્યું છે.'

'વકીલ થવામાં તને વધુ અનુકૂળતા સાંપડે એવો છોકરો છે એટલે જ અમે વિચાર્યું છે. તું એકવાર એને મળી તો જો.' પિતાએ કંઈક ઢીલી પડેલી પુત્રીને વાત ઠસાવવા પ્રયત્ન કરી જોતાં કહ્યું.

'પણ અત્યારે તો હું એ બાજુનો વિચાર કરી શકું તેમ નથી પછી જોવાનો સવાલ જ ક્યાં?' સોહાગે ટાઢું પાણી રેડ્યું. પણ માતા-પિતાના જીવને દુઃખ ન થાય એટલે એ પાણીના વહેતા રેલાને વરાળ કરીને ઉડાડી દેતી હોય તેમ બોલી: 'આવી છું ત્યારે મળી તો લઉં. બોલાવજો એને ચા-પાણી માટે.' માતા-પિતાની ખુશીનો પાર ન રહ્યો.

સુરેશ જેવો તેવો છોકરો નહોતો. તાજો બેરિસ્ટર થઈને આવ્યો હતો; પણ ક્યાં પ્રેક્ટિસ કરવી એ હજુ તેણે વિચાર્યું નહોતું. પણ વિલાયતની હવામાં આવી કંઈક છોકરીઓને પાણી પાણી કરી દેતાં તો એ શીખ્યો જ હશે એવી આ બન્ને વડીલોને જાણે ખાતરી હતી. એટલે જ સુરેશે જ્યારે સોહાગ માટે હા પાડી,—અરે જોયા વિના જ લગ્ન માટે હા પાડી દીધી ત્યારે સોહાગને પૂછવાનું તો એના પિતાએ માંડ રેવડાવ્યું. માતા તો એ જ વખતે એ બોલાવેલા બોલને રૂપિયો ને નાળિયેરની મહોર મારી દેવા લલચાઈ ગયેલાં. પિતાએ તાર કરીને સોહાગને બોલાવી ત્યારે આ બન્ને વડીલોને તેમની ભૂલ સમજાઈ. સુરેશની સાથે વાત કરવાની ઉતાવળ'ની જાણે પસ્તાઈ પણ રહ્યાં. પણ બાજી હજી વધુ બગડી નહોતી. સોહાગ કદાચ બાજી બગાડી દેશે એવું લાગે તો ય જાણે સુરેશ માટે

'સિદ્ધાર્થ'

પસંદગી

દીકરી તરીકેનો જે બોજ આજસુધી મા-બાપ ઉપર પુત્રીઓ લાદતી આવી છે તે હવે પોતે ઉપાડતી થઈ છે એ આપણી નવી સામાજિક રચના થઈ ગણાય. પણ પુત્રીએ ઉપાડી લીધેલો આ બોજો એટલો સહજતાથી હજી મા-બાપ સ્વીકારી શકે તેમ નથી તેની વિશદતા આલેખતી આ વાર્તા મહત્તાવાળી બની છે...

નજરે જોનારને તો ઠીક પણ સોહાગની સાથે રહેનાર તેની ખાસ બેનપણીનેય ખ્યાલ નહોતો આવ્યો કે સોહાગ આટલી ગંભીર, આટલી પૅક કે આટલી બધી હોશિયાર હશે.

એમ તો જસમા સોહાગની સાથે, ભણતી હતી ત્યારથી રહેતી આવી હતી. બન્ને ગ્રેજ્યુએટ થયાં ત્યાં સુધી હૉસ્ટેલમાં પણ એક જ રૂમમાં રહેતાં હતાં. બન્ને એક જ ગામમાં હતાં. રામપુર નાનું ગામડુંય નહોતું કે મોટું શહેર પણ નહોતું. એટલે જ ત્યાં નવી નવી કૉલેજ થઈ ત્યારેય ત્યાંની કૉલેજમાં જોડાવાને બદલે એ બન્ને અમદાવાદમાં જ ગયેલી. ભણીને નોકરી કરવાનો હેતુ નહોતો, પણ બન્ને અભ્યાસ આગળ વધારવા માગતી હતી એટલે સોહાગની વાચાળતા અને દરેક સાથે સહજતાથી હળવા-ભળવાના સ્વભાવે કાયદાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. જસમા વધુ પડતી વિદ્યા-અર્થી હતી. પોતાની 'સ્કૉલર' તરીકેની પડેલી છાપે તેનામાં સંશોધનવૃત્તિ જગાડી. અને અંતે તેણે એમ.એ. થઈને ડૉક્ટરેટ મેળવવાનું મન સાથે નક્કી કર્યું.

રામપુર જેવા નાનકડા ગામમાં રહેતી આ બન્ને બેનપણીઓનાં મા-બાપ તેમના શહેરી જીવનથી તંગ આવી ગયાં હતાં. બન્ને અધૂરી આછકલી હતી એટલે નહિ પણ ઉંમરલાયક થઈ હતી એ મા-બાપને વધુ જલદી ખ્યાલમાં આવ્યું. એટલે જ્યારે બન્ને બી.એ.માં પાસ થઈ કે તરત બન્નેને આગળનો પ્રશ્ન એવો હેરાન કરી ગયો કે સોહાગ તો ઠીક, પણ જસમા તો ત્યાં જ રહી પડવા તૈયાર થઈ. પણ સોહાગ એકલી અમદાવાદ જઈને રહેવાની હિંમત કરી શકી નહિ કે કોણ જાણે કેમ પણ તેણે જસમાને પોતાની સાથે ખેંચવાનું નક્કી જ કર્યું. ઢીલી પડેલી જસમાને તેણે ચાવી ચડાવી. અને મા-બાપની ઉપરવટ જઈને જેમ પોતે અમદાવાદ રહેવા જવા તૈયાર થઈ હતી તેમ જ જસમાનાં મા-બાપને અષ્ટમ્‌પષ્ટમ્ સમજાવવામાં એ સફળ નીવડી. બન્ને એક સાથે જ રહેશે એવી ખાતરી પણ આપી.

ચાર વરસનાં કૉલેજજીવનમાં અનેક નાના મોટા સંબંધો થયેલા તેને લીધે સોહાગને અમદાવાદમાં મકાન મેળવવામાં જરાય મુશ્કેલી ન પડી યુનિવર્સિટીની નજીકની જ એક સોસાયટીમાં બે રૂમનું સરસ મજાનું સ્વતંત્ર મકાન મળ્યું. અને ઓળખાણોનો ઉપયોગ નોકરી મેળવવામાં પણ સારો એવો કર્યો એટલે એ માટેય બહુ રાહ જોવી ન પડી.

બન્નેએ પાછી ટર્મ ભરવી શરૂ કરી. નોકરીનો સમય પણ બન્નેનો અલગ હતો. કૉલેજ અને નોકરીને કારણે બન્ને બેનપણીઓ સવારના પહોરમાં ઘેરથી નીકળી પડે. જસમા મોટે ભાગે લાયબ્રેરીમાં હાજર

ધોરણ એથી ઊંચું લાવવું જોઈશે. સમાજને બસો વર્ષ પાછળ નહિ લઈ જઈ શકાય અને યંત્રોએ આપેલી સુખ સગવડોને સાવ નકારી નહિ શકાય. એમ ધન કે સત્તા વડે જુદી જુદી તરકીબોથી અતિસુખ કે મહત્તાનું પ્રદર્શન પણ નહિ થઈ શકે. નવું સમાધાન બને છેડેથી આપણે રચવું જોઈશે. જે શાસન આટલું સરળ રીતે સ્થાપી શકે તે માનવીને કુદરતપ્રેમી બનાવી નિખાલસ દિલનો પણ બનાવી શકશે. અને આખરે તો માનવીને એ છે તે કરતાં વધારે સરળ ઉદાર અને શક્તિશાળી બનાવે તે જ વ્યવસ્થા આપણે આવકારીશું. અને ખેતીને પ્રધાનપદે મૂક્યા વિના તો એવું કેમ જ થવાનું છે!

*

સમય વીતાવતી અને સોહાગનો ફાજલ સમય .તેના બહોળા મિત્રસમુદાયમાં ક્યાં જતો રહેતો તેની ખબર પણ ન પડતી. સવારનાં ચાપાણી સિવાય ઘેર કાંઈ લેવાનું રહેતું નહિ. બપોરનાં બન્ને બહાર જમી લેતી. રાત્રે કોઈવાર કાંઈ નાસ્તો કે ફળ વગેરેથી ચલાવી લેતી તો કોઈવાર નક્કી કર્યું હોય ત્યારે રાતનાં કોઈ સંબંધીને ત્યાં કે સારી હોટેલમાંય પહોંચી જતી.

શહેરનું યાંત્રિક નહિ તો ય યંત્રની વધુ નજીક રહેતું તેમનું આવું જીવન શરૂ થઈ ગયું. બન્ને નોકરી કરતી એટલે તેમના ગામ જવાનું તો ભાગ્યે જ બનતું. કોઈ કોઈવાર તેમનાં ઘેરથી કામ પ્રસંગે અમદાવાદ કોઈ જાય તે પણ એમાંથી એકેય રાત પડયા વિના ઘેર મળે જ નહિ એમ માની તેમને મળ્યા વિના ચાલ્યું જાય. એટલે રામપુરમાં કોઈને આ બન્નેના આ પ્રકારના જીવનની ખબર પડે તેમ હતું નહિ.

પણ ઉંમરલાયક પુત્રીનાં મા-બાપ તો સમાજથી હંમેશ ચેતતાં, ડરતાં કે જાગતાં જ રહે છે. અને સોહાગ માટેય તેનાં મા-બાપને એક સારો છોકરો મળી ગયો એટલે જલદી પતાવી દેવા સોહાગને રામપુર બોલાવી. સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હોય તે વાત આમ આકાર લઈ રહી છે એનો ખ્યાલ તો સોહાગ તાર મળતાં હાંફળી ફાંફળી રામપુર દોડી આવી ત્યારે આવ્યો. અને એના સ્વભાવ મુજબ એ છેડાઈ પડી.

લગ્ન કરવા નહોતી માગતી એવું ચોખ્ખું તો સોહાગ ક્યારેય બોલી નહોતી, અને એટલે જ તેને લાયક એવો છોકરો મળ્યો ત્યારે એ અંગે વિચારવાય મા-બાપ ન પ્રેરાય? અને છતાં સોહાગે છેડાઈ પડીને જ્યારે એમ કહ્યું કે 'આ કામ માટે મને બોલાવો છો એવું જણાવ્યું હોત તો હું ત્યાંથી જ તમને મારી ઇચ્છા જણાવી દેત.' ત્યારે માતા-પિતા તો સડક થઈ ગયાં. માતાએ તો ઉંમરલાયક દીકરી સામે દલીલેય કરી જોઈ:

'બેટા, તને ભણાવી એટલે તારી પાસેથી આટલી બધી નફટાઈની તો આશા ન જ રાખી હોય ને?'

માતાને જવાબ આપે એ પહેલાં જ પિતાએ જરા વધુ કડક શબ્દોમાં સોહાગને સુણાવી દીધું: 'તારી મરજી સાચવી એ અમારી મરજી આમ ઠોકરે ચડાવવા?'

'પણ આમાં નફટાઈનો કે મરજીને ઠોકરે ચડાવવાનો સવાલ જ ક્યાં છે, પિતાજી? મારે વકીલ થવું છે. વકીલ થયા પછી જ લગ્ન વિશે વિચારવાનું મેં નક્કી કર્યું છે.'

'વકીલ થવામાં તને વધુ અનુકૂળતા સાંપડે એવો છોકરો છે એટલે જ અમે વિચાર્યું છે. તું એકવાર એને મળી તો જો.' પિતાએ કંઈક ઢીલી પડેલી પુત્રીને વાત ઠસાવવા પ્રયત્ન કરી જોતાં કહ્યું.

'પણ અત્યારે તો હું એ બાજુનો વિચાર કરી શકું તેમ નથી પછી જોવાનો સવાલ જ ક્યાં?' સોહાગે ટાઢું પાણી રેડયું. પણ માતા-પિતાના જીવને દુઃખ ન થાય એટલે એ પાણીના વહેતા રેલાને વરાળ કરીને ઉડાડી દેતી હોય તેમ બોલી: 'આવી છું ત્યારે મળી તો લઉં. બોલાવજો એને ચા-પાણી માટે.' માતા-પિતાની ખુશીનો પાર ન રહ્યો.

સુરેશ જેવો તેવો છોકરો નહોતો. તાજો બેરિસ્ટર થઈને આવ્યો હતો; પણ ક્યાં પ્રેક્ટિસ કરવી એ હજુ તેણે વિચાર્યું નહોતું. પણ વિલાયતની હવામાં આવી કંઈક છોકરીઓને પાણી પાણી કરી દેતો તો એ શીખ્યો જ હશે એની આ બન્ને વડીલોને જાણે ખાતરી હતી. એટલે જ સુરેશે જ્યારે સોહાગ માટે હા પાડી,—અરે જોયા વિના જ લગ્ન માટે હા પાડી દીધી ત્યારે સોહાગને પૂછવાનું તો એના પિતાએ યાદ દેવડાવ્યું. માતા તો એ જ વખતે એ બોલાયેલા બોલને રૂપિયો ને નાળિયેરની મહોર મારી દેવા લલચાઈ ગયેલાં. પિતાએ તાર કરીને સોહાગને બોલાવી ત્યારે આ બન્ને વડીલોને તેમની ભૂલ સમજાઈ. સુરેશની સાથે વાત કરવાની ઉતાવળથી જાણે પછતાઈ પણ રહ્યાં. પણ બાજી હજી વધુ બગડી નહોતી. સોહાગ કદાચ બાજી બગાડી દેશે એવું લાગે તો ય જાણે સુરેશ માટે

બન્નેને પૂરી ખાતરી હોય એમ એ જ વખતે સુરેશને ચા-પાણી માટે બોલાવવા માણસને મોકલી દીધો.

સોહાગ તૈયાર થવા અંદર ગઈ. લગ્ન માટે આટલું ઝડપી તેના પર આક્રમણ આમ ઓચીંતું થાય એવું તો એણે પોતેય કલ્પ્યું નહોતું. પોતે વિશાળ વાતાવરણમાં રહેવા લાગી હતી. યૌવનની મોજ માણવાનું એય વિચારતી હતી. યૌવન એનામાં પ્રવેશી ચૂક્યું હતું એ પણ એ સારી રીતે સમજતી હતી. પણ એ યૌવનને શોભાવી રહી હતી. શહેરી જીવનમંય પણ એની વૃત્તિ ક્યારેય બહેકી નહોતી ગઈ. જાણે સંયમ અને સંસ્કારની ઊંડી સમજ એને વરી હતી. અને તેમાંય જસમા જેવી દરેલ અને ચિંતનશીલ બેનપણીને કારણે તેનામાં સ્ત્રીસહજ મર્યાદાએ ખૂબ ઊંડો પાયો નાખ્યો હતો.

સુરેશ બેરિસ્ટર થઈને આવ્યો હતો. વિલાયત જઈને પાંચ-છ વરસ સુધી ઠીક ઠીક લહેર કરી હતી. પણ આખરે બેરિસ્ટરી પાસ કરી કે તરત જ એના પિતાએ બોલાવી લીધો. એમ તો છેલ્લાં બે વરસથી એના પિતાએ પૈસા મોકલવા બંધ કરેલા એટલે જ ત્યાંનો વસવાટ ટૂંકો કરીને સુરેશે પરીક્ષાય આપી. અને છેલ્લે વરસે તો તનતોડ મહેનત કરીને ખરચજોગું કમાતાં કમાતાં પણ તેણે પરીક્ષા પાસ કરી. પિતાના હજારો રૂપિયા વેડફીને, ભણવાને બદલે એણે જે મોજ કરી હતી તે બધી છેલ્લાં બે વરસમાં સોંસરી નીકળી ગઈ. પિતાને, વિલાયતથી આવેલ એક જણે સુરેશ વિશે બધી માહિતી આપી એટલે જ તેને પૈસા મોકલવા બંધ કર્યા. અને પિતાએ તો જાણે તેને 'અલ્ટીમેટમ' જ આપી દીધું હતું : 'પૈસા તો હવે નહિ જ મોકલું, પણ, બેરિસ્ટર થયા વિના આવ્યો છે તો તને વારસાહક્કમાંથી રદબાતલ ગણીશ.'

સુરેશ જેવા વિલાયતના જીવનમાં રીઢા થઈ ગયેલા છોકરાને આ ધમકી આટલી અસરકારક નીવડશે એવું તો એના પિતાએય કલ્પેલું નહોતું. અને એટલે જ, સુરેશે બેરિસ્ટર થયાના સમાચાર મોકલતાંની સાથે જ પિતાએ તેને પાછા આવવાના પૈસા પણ મોકલી દીધા ને? અને પિતાને તો ઠીક, પણ બીજા બધાને ખૂબ નવાઈ લાગી! હકીકતમાં સુરેશ ત્યાં જઈને એવો બગડીય નહોતો ગયો. વાત ઉડાવનારે કાંઈક જુદી જ ધારણા રાખેલી. અને એ ધારણા ન ફળી એટલે આ વાત ઉડાવેલી.

તેમાંય જ્યારે સોહાગની સાથેના લગ્નની વાત સુરેશને એના પિતાએ—ખાસ તો વહુ લાવવાની ઉતાવળ દાખવનાર માતાએ કરી ત્યારે જરાય આનાકાની વિના એ હા પાડી બેઠો. ઊલટું સામેથી એણે જ કહ્યું કે 'સોહાગની હા હોય તો મને વાંધો નથી!'

પણ માતાને બાપડીને ક્યાંથી ખ્યાલ હોય? એટલે તેમણે તો તરત સુરેશને ઉધડો લીધો : 'અરરે, ગરજ છોકરીવાળાને કે આપણે?'

'બન્નેને.' કહી સુરેશ હસ્યો અને સોહાગની સંમતિ મેળવવા તેણે બોલાવવાનું કહી બહાર જતો રહ્યો.

જ્યારે સોહાગના ઘેરથી માણસ સુરેશને ચાપાણી માટે બોલાવવા આવ્યો ત્યારે એની અનુભવી માતા અને પિતા બન્ને સમજી ગયાં કે સોહાગ અમદાવાદથી આવી ગઈ છે 'અને હવે' તો વાત નક્કી જ છે. માતાને 'જાઉં છું' એમ કહેવા સુરેશ આવ્યો ત્યારે એટલે જ તો માતાએ ગોળની કાંકરી ખવડાવી ને!

સુરેશ ઘરડી માતાની ઘેલછા સામે મીઠી મજાક કરતો ચાલતો થયો અને માતા-પિતા પોતાના એકના એક પુત્રની પીઠ જોઈને ફતેહ મેળવવાના આશિષ આપતાં રહ્યાં.

નાનું એવું રામપુર ગામ. સુરેશના પિતાનું શ્રીમંત કુટુંબ. સોહાગના પિતા પણ ઠીક ઠીક શ્રીમંત ગણાય પણ સુરેશ જેવો સોહાગ માટે છોકરો મળી રહેશે એવો તો કોઈને ખ્યાલેય નહોતો. તો ય પાંચેક વરસથી વિલાયત ગયેલો સુરેશ સાવ વંઠી ગયો છે અને હવે ત્યાંથી આવવાનો જ નથી એવી વાતો જ્યારથી ગામમાં વહેતી થયેલી ત્યારથી તો સોહાગ માટે એ નામ વિચારાય જ કેમ! એમ તો ભણેલી છોકરીઓ હવે

ગામમાંથી જ વીણવી હોત તો તો જસમાય ક્યાં નહોતી? જસમા શ્રીમંત ઘરની અને સંસ્કારી છોકરી હતી. પણ આ તો પહેલું તે પહેલું અને પહેલું તે પરમેશ્વર જેવું બન્યું.

સુદેશ ઘેર આવ્યો ત્યારે બન્ને જાણે કેટલાય પરિચિત હોય તેમ સોહાગે જ આવકાર આપ્યો: તેનાં માતા-પિતાની ખુશીનો પાર ન રહ્યો. અને અધુરામાં પૂરું દીવાનખાનામાં બેસવાને બદલે સુહાગે જ્યારે સુદેશને પોતાની રૂમ બાજુ દોર્યો ત્યારે તો ઉંમરે પહોંચેલાં એ બન્ને વડીલો પોતાની પુત્રીને અંતરના આશિષ પણ આપી ચૂક્યાં. સોહાગના ગયા પછી સુદેશ તો નિરાંતે મળશે એવા સંતોષ સાથે દીવાનખાનાના બારણામાં જ બન્ને અટકી ગયાં અને આ જુવાનોને એકાન્ત આપ્યું.

'તમે અહીં રહેનાં નથી તોય તમારો ખંડ આટલો બધો જીવંત લાગે છે તેથી ખૂબ આનંદ થયો.' પોતાને મળેલા સુંદર આવકારનો જવાબ વાળવાને બહાને જ રૂમમાં દાખલ થતાં સુદેશ બોલ્યો.

'સ્ત્રીઓ ખુશામતથી જલદી વશ થાય છે, એમ?' સોહાગે જાણે પશ્ચિમની સ્ત્રીસન્માન ભાવનાને પડકારવા જ કહ્યું.

'તમને નાખુશ કરવાનો મારો જરાય આશય નહોતો.' સુદેશ આ જુદી જ ખોપરીની છોકરીને માપવા સોહાગની સામે જોઈ રહ્યો અને એની સાથે નજર મિલાવતાં બોલ્યો: 'કોઈને વશ કરવાનું કે ખુશામત કરવાનું આમાં આવ્યું જ ક્યાં? કંઈ પણ સારી વાતને સારી કહેવી એ તો સામાન્ય સમજના દરેક માણસને આવડવું જોઈએ ને?'

'પણ સામાન્ય સમજના દરેક માણસને એ ય આવડવું તો જોઈએ જ કે લગ્ન એ વ્યક્તિનો અંગત પ્રશ્ન છે.'

'હા, હું તો એ ખાસ માનું છું.' સુદેશ અક્કડ થતો બોલ્યો.

'એટલે જ મારી મરજી જાણ્યા વિના તમે મારી સાથે લગ્ન કરવાની હા પાડી દીધી? અને તેય સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યના હિમાયતી એવા વિલાયતમાં જઈને રહી આવેલા તમે આવી સંમતિ શી રીતે દાખવી શકો?'

'મેં મારી સંમતિ દાખવી છે.'

'મને બિલકુલ ઓળખ્યા વિના?'

'ઘણીવાર માણસની કલ્પના માણસને કામિયાબી આપે છે.'

'મારા માટે તમે કલ્પના સેવો છો?'

'સેવતો આવ્યો હતો, હવે વાસ્તવિક બનાવવા માગું છું.'

'તો તો વિલાયતથી કોઈ દિવસેય પત્ર લખ્યો હોત.'

'વિલાયતથી લખેલા પત્રને સાચો માની શકવા કોઈ નહિ ને તમે તૈયાર આન ખરાં?'

'શા ઉપરથી માન્યું કે ન થાત?'

'ખુદ પિતાજી પણ મારી એકેય વાત નહોતા માનતા, ગામલોક પણ નથી માનતું. એમ તમેય ન જ માનો ને?'

'હું તો ન માનું એનું કારણ છે!'

'જાણી શકું છું?' સુદેશે જાણે સોહાગને પકડમાં લીધી.

અને સોહાગે કીટલીમાંથી કપમાં ચાનું પાણી રેડતાં રેડતાં એનો જવાબ પ્રશ્નરૂપે જ આપી દીધો: 'બાપ્યા પછી તમારો નિર્ણય ફેરવશો ને?'

'કયો નિર્ણય?'

'મારી સાથે લગ્ન કરવાનો જ તો!'

'તમને ખાસ હરકત છે?'

'હું વકીલ થવા માગું છું.'

'હું વકીલાત જ કરવાનો છું એટલે પરસ્પર સહાય-રૂપ થઈશું.'

'બેરિસ્ટરી પાસ કરીને આટલુંય નથી શીખ્યા?'

'શું?'

'પત્ની તરીકે વકીલ થયેલી સ્ત્રી ન હોવી જોઈએ.'

'તો વકીલાત કરતી બધી સ્ત્રીએ પરણવું જ નહિ જોઈએ એમ તમારું માનવું છે એમ ને!'

'ના જી. વકીલાત કરતી સ્ત્રીએ વકીલાત કરતા પુરુષને પતિ તરીકે નહિ પસંદ કરવો જોઈએ.'

'મેં બેરિસ્ટરી પાસ કરી એ મારી ભૂલ ?'

'બેરિસ્ટરી પાસ કરીને પત્ની તરીકે વકીલનું ભણતી સ્ત્રીને પસંદ કરવાની ભૂલ તો જરૂર કરી છે.' સોહાગે હસતાં હસતાં તૈયાર થયેલી ચાનો કપ સુરેશને આપતાં કહ્યું.

'કેટલીક ભૂલોમાંથી જ સુંદર પરિણામો આવે છે.'

'વકીલની ભાષામાં આવું ન હોય.'

'કોર્ટમાં ન હોય, ઘેર તો હોય ને ?'

'ઘરમાંય વકીલો તો દલીલો જ કર્યા કરે.'

'તમારી જેમ ?'

'મારે તો હજી શીખવાની છે, તમારી પાસે શીખવા આવું ને !'

સોહાગ હવે બરોબર સકંજામાં આવી છે એમ માની આ વાક્ય સાંભળતાં સુરેશે જાણે તરાપ જ મારી: 'શીખવા આવવાની જરૂર ન રહે એટલે તો લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો છે.'

પણ સોહાગ જરાય ગાંજી જાય એવી નહોતી. સુરેશને જાણે સાવ ઉતારી પાડતી હોય તેમ બોલી: 'વકીલ સાથે લગ્ન નહિ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યા પછી જ કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો છે.'

'નિશ્ચય બધા પળાય છે એવું તમે માનો છો ?'

'હું તો પાળું છું.' કહેતાં સોહાગે જાણે વાતને જુદો જ ઝોક આપવા પ્રયત્ન કર્યો: 'લગ્ન કરવાની ખરેખર ખૂબ જ તાલાવેલી લાગી છે ?'

'મને નહિ, મારી બાને જલદી વહુ લાવવાની તાલાવેલી લાગી છે.'

'માતા ખાતર તમારી જાતને આમ કોરીની કરવા નીકળ્યા છો ? જિંદગી તો તમારે જીવવાની છે. એ વૃદ્ધજનો તો હવે કેટલાંક વરસ ?'

'એટલાં વરસેય એમને સંતોષ થાય ને ?'

'હું તમને ખૂબ ગમું છું, નહિ ?'

'શંકા છે ? એવું હોત તો તમારા માટે હા શા માટે પાડત ?'

'મને જોયા વિના મારી સાથે લગ્ન કરવા તમે કેમ તૈયાર થયા એ હજુય મને સમજાતું નથી.' સોહાગે કીટલીમાંથી બીજી વખત ચાનું પાણી ખાલી થયેલા કપમાં રેડતાં કહ્યું.

સુરેશ જાણે આજે બોલવા જ બેઠો હતો. સામે વાચાળ યુવતી હતી: 'જોયા પછીય મારો અભિપ્રાય બદલવાનું મને જરાય મન થતું નથી.'

'હું એટલી બધી સુંદર છું ?'

'સૌંદર્યની વ્યાખ્યા વકીલને ન આવડે.'

'મને મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ તમે પરણો એમાં તમને શું સુખ મળવાનું છે ?'

'હું સુખ નહિ મેળવું તો આપી તો શકીશ. અને જે આપી શકે તેને અચૂક મળે પણ છે જ.' કહી સુરેશે બીજી વારની ચાનો કપ હાથમાં લીધો.

'આજે તો મારાથી રોકાવાય એમ નથી. બને તો એક દિવસ ફુરસદ કાઢીને અમદાવાદ ન આવો ? અત્યારે મારે ગાડીનો વખત થયો છે એટલે જવું પડે તેમ છે.' સોહાગે એકદમ વાતને કાપી નાખી. સુરેશ પાસેથી બીજે અઠવાડિયે અમદાવાદ આવવાનું વચન લીધું. અને બન્ને છૂટાં પડ્યાં.

અમદાવાદ જઈને સોહાગે બધી વાત જસમાને કહી. જસમા તો આ સાંભળી છક થઈ ગઈ. જે સુરેશ વિશે પોતે આટલાં વરસોથી રાહ જોઈ રહી હતી, સુરેશ વિશે સોહાગ પાસે વાતો કરતાં થાકતી જ નહોતી એ આમ વિલાયતથી આવીને પોતાને બદલે સોહાગ સાથે પરણવા તૈયાર થયો ! સોહાગની અદેખાઈ પણ આવી. પણ સોહાગે કહેલું બધું સાચું જ હોય તો એમાં સોહાગનો દોષ કેમ કાઢી શકાય ?

સુરેશ અમદાવાદ ગયો ત્યારે ઘરમાં પહેલી જસમાને જોઈ. સોહાગે જસમાની ઓળખાણ આપી ત્યારે ઘડીભર તો એ છક જ થઈ ગયો. પહેલી નજરે જ ગમી જાય તેવી જસમા હતી, સોહાગ કરતાં તો કયાંય દેખાવડી હતી. એક જ ગામની હોવા છતાં સુરેશ એનાથી અજાણ શી રીતે રહી ગયો ?

ઓળખવિધિ પતી એટલે જસમા અંદર ગઈ કે તરત ઘવાયેલા સુદેશને ભાનમાં આણવા જ સોહાગે બીજું તીર જાણે માર્યું: 'ગમે છે ને?'

બાઘાની જેમ સુદેશ બોલી ઊઠ્યો: 'શું કહ્યું?.'

'જસમા ગમે છે ને?' બીજા રૂમમાં અવાજ ન સંભળાય એટલે ધીમેથી સોહાગ બોલી.

'શું કહેવા માગો છો?' સુદેશ હજુ ભાનમાં આવ્યો નહોતો.

'જસમા સાથે લગ્ન કરવાનું ગમે ખરું?' સોહાગ એની વધુ નજીક ખસતાં વધુ ધીમેથી બોલી.

'પણ એમ જોયા જાણ્યા વિના કોઈની સાથે જીવન જોડવાનું તો શી રીતે કહી શકાય?'

'કેમ વળી, મારી સાથે જોડવા તો તૈયાર થયેલા?'

'તે તમને તો મેં ગાંઠે બાંધી રાખેલાં.'

'તો જસમાએય તમને ગાંઠે બાંધી રાખ્યા છે.' કહીને પાણી લઈ આવેલી જસમા સામે જોતાં સોહાગે જાણે જસમાને જ ઉદ્દેશી: 'કેમ જસમા, તું તો આમની વાતો કરતાં ધરાતી જ નહોતી, હવે કેમ કાંઈ નથી બોલતી? મારી હાજરી ખૂંચે છે?' કહીને સોહાગ ઊભી થઈ ગઈ. એ ચાલવા લાગી ત્યાં તો જસમા અને સુદેશ સાથે જ બોલી ઊઠ્યાં: 'અમારું વાત કરવાનું માધ્યમ આમ ચાલ્યું જાય તો અમારી શી દશા?!'

સોહાગ જસમાનો સ્વભાવ જાણતી હતી. પણ ચબરાક સુદેશ એનેય બોલતી કરી દેશે એમ સમજીને એ સુદેશના સ્વાગતની તૈયારી કરવાને બહાને ત્યાંથી નીકળી ગઈ.

હાથમાં નાસ્તાની ટ્રે લઈને વીસેક મિનિટ પછી જ્યારે સોહાગ રૂમમાં ફરી દાખલ થઈ ત્યારે આ યુગલ જાણે તેને ઓળખતું જ ન હોય એટલી બધી તલ્લીનતા તેમની વાતોમાં આવી ગઈ હતી. એટલે જ સોહાગ વધારે મશ્કરીએ ચઢી: 'માફ કરજો રંગમાં ભંગ પાડવા બદલ. પણ તમારા લગ્ન પહેલાં એ હક મને અબાધિત મળેલો છે એ તમે બન્ને કબૂલશો જ.'

જસમા ઊભી થતાં જ સોહાગના બરડા પર જોરથી ધબ્બો લગાવી બેઠી; લાલઘૂમ થઈ ગયેલું એનું મોં એટલું જ ઉચ્ચારી શક્યું: 'લુચ્ચી નહિ તો!'

'લુચ્ચી તો તું. મારી સાથે પરણવા આવેલા સુદેશને પરણવા તું તૈયાર થઈ ગઈ!' સોહાગે જસમાને કહી.

'તમારી સાથે પરણવા તો મેં રામપુર તમને બોલાવેલાં. જસમા સાથે પરણવા તમે મને અમદાવાદ બોલાવ્યો.' સુદેશના આ વાક્યે ત્રણેય જણ હસી પડ્યાં અને નાસ્તાને ન્યાય આપવા લાગી ગયાં.

✶

બરમાના વડા પ્રધાન ઉનુ અમેરિકાની મુલાકાતે ગયા ત્યારે એ વખતના અમેરિકાના ખેતીવાડી ખાતાના મંત્રી એઝરા બેન્સનને એની ઑફિસમાં મળવા ગયેલા. આ વખતે ઉનુને કેટલોક સમય ઑફિસ બહાર ઊભા રહેવું પડેલું. ઉનુ અને એમની સાથેના બરમાના અન્ય અધિકારીઓને અમેરિકન સત્તાવાળાઓના આ અવિવેકથી માઠું લાગે એ તદ્દન સ્વાભાવિક હતું. પાંચેક મિનિટ રાહ જોઈ. બધા બેન્સનને મળ્યા વગર જ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

બરમાના વડા પ્રધાન પ્રત્યેના આ અવિવેકના સમાચારે આખા એશિયામાં ખળભળાટ મચાવી દીધો. અમેરિકાની મુત્સદ્દીગીરીને ભારે આંચકો લાગ્યો. ભૂલ સુધારી લેવા માટે તાત્કાલિક કોઈ પગલું ભરવું જ જોઈએ. અમેરિકાના પરદેશખાતાના બડેખાંઓ ગંભીર મંત્રણામાં ગુંથાઈ ગયા. આખરે એવો માર્ગ કાઢ્યો કે બેન્સને વડાપ્રધાન ઉનુને મળવા જવું અને ઉનુએ એને પંદર મિનિટ સુધી બહાર રાહ જોતો ઊભો રાખવો! જો આમ થવા પામ્યું ન હોત તો વર્ષો સુધી બંને દેશો વચ્ચે કડવાશની લાગણી રહ્યા કરત.

નવરચના

[૨૩] નવી હૅટ

રાત કે વકત મય પિયે, સાથ રકીબકો લિયે,
આએ વો યાં ખુદા કરે, પર ન કરે ખુદા કિ યૂં !
—ગાલિબ

રૂપા જેવો રૂપાળો દિવસ હતો. સૂરજદાદા પણ આજે છુટ્ટે હાથે પોતાનાં શ્વેત કિરણો ચારેકોર વરસાવી રહ્યા હતા. મોસમ ખુશનુમા હતી. વાતાવરણ પણ ખુશનુમા હતું. ગેર્ટ અને માર્ટિનનો મૂડ પણ ખુશનુમા હતો. આજે શનિએ પણ રજા અને કાલે રવિએ પણ રજા. બે દિવસ આરામ અને મજા ! મોસમ પણ હસમુખ અને રુઆબી. આવા અલબેલા અવસર ઉપર ઘરમાં ભરાઈ રહેવું કંઈ થોડું પરવડે !

—તો આદમ, સાથે આવીશ ને ?

ગેર્ટે મને સવાલ કર્યો.

અમે કારખાનાની કેન્ટીનમાં બેઠા હતા. ભોજનને હજી વાર હતી. હું ગેર્ટના સવાલનો જવાબ આપું તે પહેલાં તો તીસમાયા આવી પહોંચ્યા. એમનાં અલબેલાં કપડાં જોઈને લાગ્યું કે એમનો મૂડ પણ આજે રંગીલી મોસમની સાથે રંગતાળી રમી રહ્યો લાગે છે.

ગેર્ટ બોલ્યો :

—આવો ! હેર તીસમાયા !

અમે સૌ એકી સાથે બોલી ઊઠ્યા :

—ગુટન ટાગ, હેર તીસમાયા !

એ પણ હસું હસું થતા ચહેરે બોલી ઊઠ્યા :

—ગુટન ટાગ ડ્રેસ્સામન !

ગેર્ટ બોલ્યો :

—હેર તીસમાયા, મુબારકબાદ !

કોઈ પણ જાતના અવસર કે પ્રસંગ વિનાની આ મુબારકબાદી મળતાં એમના ભોળાભાળા વદન ઉપર આશ્ચર્ય અને પ્રશ્નાર્થનાં બે જોરદાર ચિહ્નો રચાઈ ગયાં.

એ સાશ્ચર્ય બોલી ઊઠ્યા:

—શાની મુબારકબાદી ?

ગેર્ટે કહ્યું:

—તમે પોતે જ ધારણા કરો.

એ બોલ્યા :

—આજે કંઈ મારી વર્ષગાંઠ નથી, નામદિન પણ નથી કે લગ્નજયંતિયે નથી.

ગેર્ટ ચૂપ રહ્યો. જો કે અમનેય સમજાયું નહિ કે ગેર્ટ આ શાની મુબારકબાદી આપી રહ્યો છે, પણ મેંય તીસમાયા જોડે હસ્તધૂનન કર્યું.

—હાર્દિક શુભેચ્છા, હેર તીસમાયા !

પુનઃ આશ્ચર્યચિહ્ન. પુનઃ પ્રશ્નાર્થચિહ્ન.

માર્ટિન આગળ આવ્યો અને એમની જોડે હાથ મિલાવી બોલ્યો :

—દિલી મુબારકબાદ, હેર તીસમાયા !

તીસમાયાના વદનું ઉપર સર્જાયેલાં આશ્ચર્ય અને પ્રશ્નાર્થનાં ચિહ્નો હવે તો તંબૂરાના વધુ પડતા તણાયેલા તારની જેમ તંગ થઈ ગયાં.

—ભઈ બોલોને, શાની મુબારકબાદ !

ગેર્ટ પ્રથમ તો હસી પડ્યો, પણ પછી પોતાના મુખ ઉપર ગાંભીર્યનો ભાવ ધારી કહ્યું :

—આ તમારી નવી હેટની !

તીસમાયા પોતાના મનના કોઈ ભાવનું પ્રાકટ્ય કરે તે પહેલાં મેં પણ કહ્યું :

—આ હેટ સાચે જ સુન્દર છે. તમને કમાલની શોભે છે !

માર્ટિન બોલ્યો :

—ક્યાંથી ખરીદી? મારેય આવી હેટ ખરીદવી પડશે.

એ બોલ્યા :

—ગઈ કાલે આર્ન્સબર્ગમાં ખરીદી.

મેં પૂછ્યું :

—કેટલા આપ્યા ?

—સાડત્રીસ.

ગેર્ટ બોલ્યો :

—ફક્ત સાડત્રીસ ! સાચે જ, ઘણી સસ્તી પડી કહેવાય !

માર્ટિન બોલ્યો :

—હેર તીસમાયા, તમને વાંધો ન હોય તો હું આ તમારી હેટ સહેજ પહેરી જોઉં.

એમણે પોતાની હેટ ઉતારી અને માર્ટિનના હાથમાં મૂકી. માર્ટિને પોતાના માથા ઉપર—સહેજ તીરછી રીતે—એ હેટને ગોઠવી, અને અરીસો શોધવા ચારેકોર નજર ફેરવી.

અમે કહ્યું:

—હવે રહેવા દે. તને બિલકુલ શોભતી નથી. એ તો તીસમાયાને જ અત્યંત અદ્ભુત રીતે શોભે છે.

માર્ટિને હેટ પરત કરી. તીસમાયાએ અત્યંત કાળજીપૂર્વક તેને હાથમાં લીધી અને ભારે ચીવટપૂર્વક પોતાની આંગળીઓ વડે એના ઉપર લાગેલી ધૂળને સાફ કરી અને બેહદ તકેદારીપૂર્વક ફરી પોતાને શિર ગોઠવી.

ગેર્ટે કહ્યું :

—તીસમાયા, આમ ન ચાલે. આપણે હેટની ઉજવણી કરવી જોઈએ.

માર્ટિન બોલ્યો:

—હા, હા. ચાર ગ્લાસ બીઅર મંગાવો.

તીસમાયા આનાકાની કરતા રહ્યા, પણ ગેર્ટે તો ચાર ગ્લાસ બીઅરનો ઑર્ડર આપીયે દીધો.

અમે ત્રણેય જણે બીઅરના ગ્લાસ ઊંચા કર્યા અને એકી સાથે બોલ્યા :

—Prost ! આ તમારી નવી હેટના માનમાં.

તીસમાયાએ પણ લજ્જાળુ હાસ્ય હસતાં હસતાં બીઅરનો ગ્લાસ ઊંચો કર્યો.

—Na denn Prost !

અમે ચારેયે બીઅર પીધું.

મેં કહ્યું :

—તીસમાયા, આ હેટ પહેરીને તમે શું બેસી રહ્યા છો ?

માર્ટિન બોલ્યો :

—તમેય યહૂદી લાગો છો.

એટલે એમણે પોતાની હેટ ઉતારી અને અત્યંત સાવચેતીપૂર્વક ટેકની ખીંટી ઉપર ટિંગાવી દીધી. તેવામાં ફ્રાઉ બખ્ખહાઈમર અમારું ભોજન લઈને આવી પહોંચી. ભોજન પતી ગયું એટલે ગેર્ટે દરખાસ્ત મૂકી :

—તો આદમ, હવે શું કરશું ?

મેં મારા ખભા હલાવ્યા.

ગેર્ટે કહ્યું :

—મારી પાસે એક આઇડિયા છે. આમે આજે શનિ છે. આ માટે આપણે તીસમાયાની હેટની ઉજવણી ન કરીએ !

માર્ટિન તરત સહમત થઈ ગયો.

મેં પણ હા પાડી.

તીસમાયા આનાકાની કરતા રહ્યા, પણ ગેર્ટે એમનાં માથે એમની નવી હેટ ગોઠવી અને એમનો હાથ ખેંચી એમનેય સાથે ઢસડી ચાલ્યો.

*

રૂપા જેવો રૂપાળો દિવસ હતો. મોસમ ખુશનુમા હતી. વાતાવરણ પણ ખુશનુમા હતું. આવા હસમુખ અને ખુશનુમા વાતાવરણની વચ્ચે આખો દિવસ તીસમા-

થાની નવી હૅટની શાભરી ઊજવણી ચાલતી રહી. બપોરના બે વાગ્યાથી તે રાતના એક વાગ્યા સુધી એ હૅટના માનમાં બીઅર, લિકર અને કોકા કોલા પિવાતાં રહ્યાં. જાણે ગેર્ટે આ નવા ઉત્સવની શોધ કરી હતી: હૅટોત્સવ! તીસમાયાની બિચારી હૅટ જાણે કોઈ મૂગી બકરીની જેમ આ આખો તમાશો જોયા કરતી હતી! ગેર્ટને તો હૅટ ઉપર ફૂલતોરા ચઢાવવાનોયે તરંગ સૂઝ્યો, પણ ફૂલોની દુકાનો બંધ હોવાથી એ તરંગને કોઈ પણ પ્રકારનો આકાર આપ્યા વિના જ શમાવી દેવામાં આવ્યો. હૅટની પ્રશંસામાં અનેક જોડકણાંયે ગવાયાં. એને ચુંબનના વરસાદ વડે નવડાવવામાંયે આવી. આખો દિવસ કોઈ સંગીન બહુમતિએ ચૂંટાઈ આવેલા મુખ્ય પ્રધાનની જેમ એનું રંગીન બહુમાન કરવામાં આવ્યું.

રાત ઢળતી હતી. નશો ચઢતો હતો.

મધરાત વીતી ચૂકી હતી.

મેં કહ્યું:

—બહેનોના ભાઈઓ! હૅટની ઊજવણી અહીં સમાપ્ત થાય છે.

ગેર્ટ બોલ્યો:

—લાંબું જીવો આ હૅટ!

માર્ટિને પણ બુલંદ સ્વરે પોકાર કર્યો:

—હૅટ ઝિંદાબાદ!

*

અમે ચારે જણાએ ઘરનો રસ્તો લીધો. ત્રણેક કીલોમીટરનો વનમાર્ગ હતો એ. ગેર્ટ અને માર્ટિન તો હજીય હૅટના માનમાં ગીતો લલકારતા હતા.

તેવામાં માર્ટિન સહસા ઊભો રહી ગયો.

—ગેર્ટ, મને લાગી છે.

ગેર્ટ પણ બોલી ઊઠ્યો:

—મનેય લાગી છે.

માર્ટિને મને પૂછ્યું:

—અને આદમ, તને?

મેં જવાબ નહિ આપ્યો.

ગેર્ટે તીસમાયાને પૂછ્યું:

—હેર તીસમાયા, તમનેય લાગી તો હશે?

એમણે પોતાની ઝૂમતી ડોક હકારમાં હલાવી.

ગેર્ટને વળી નવો તુક્કો સૂઝ્યો.

—બહેનોના ભાઈઓ! આપણે બધાએ આજે આખો દિવસ તીસમાયાની સાડત્રીસ માર્કની નવી હૅટના માનમાં સમૂહ રસપાન કર્યું છે એટલે મારી આ નમ્રભરી વિનંતિ અને દરખાસ્ત છે કે આ રસદાન પણ આપણે સૌ સામૂહિક રીતે જ કરીએ.

માર્ટિને પૂછ્યું:

—પણ ક્યાં?

ગેર્ટે પણ મૂંઝવણ દર્શાવી:

—હા, ક્યાં?

તીસમાયાથી પણ બોલ્યા વિના ના રહેવું:

—ક્યાં?

એકાદ મિનિટ સન્નાટો.

ત્યાં માર્ટિનની ખોપરીમાં કોણ જાણે શો તુક્કો જાગ્યો હશે કે એ એકાએક તીસમાયા ભણી દોડી ગયો. ચીલઝડપે એમની હૅટ લઈ આવ્યો.

હેબત પામેલા તીસમાયા હજી તો પરિસ્થિતિનો યોગ્ય તાગ કાઢે તે પહેલાં તો સમૂહ રસદાન થઈ પણ ગયું હતું.

હૅટ પણ છલોછલ થઈ ચૂકી હતી!

★

બ્રિટનના વડા પ્રધાન ગ્લેડસ્ટન અને રાણી વિક્ટોરિયા વચ્ચે તીવ્ર અણગમો હતો એ જાણીતી વાત છે. ૧૮૯૮ના મે મહિનામાં જ્યારે ગ્લેડસ્ટનનું અવસાન થયું ત્યારે અને રાણી વિક્ટોરિયાને શ્રીમતી ગ્લેડસ્ટન પર દિલગીરીનો પત્ર પાઠવવાની મંત્રી તરફથી સલાહ આપવામાં આવી ત્યારે વિક્ટોરિયાએ વિરોધ કરતાં કહેલું: 'જ્યારે હું દિલગીર થઈ નથી ત્યારે હું કેવી રીતે કહી શકું કે હું દિલગીર થઈ છું.'

પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય દેસાઈ

સમુદ્ર ઉપર ઊડતાં વિહંગો

સમુદ્રકાંઠાનાં પંખીઓનો પરિચય અત્યાર સુધીમાં આપણને જાણીતા પક્ષી-વિશારદે આપ્યો. તે જ કોટિમાં આવતાં પંખીઓ, પણ સમુદ્રની સપાટી ઉપર ઊડતાં મળી આવે તેવાં પંખીઓનો પરિચય આ હપ્તામાં મળે છે...

મોટો કાળા માથાનો ધોમડો

સામળી જેવડા કદનો આ કાળા માથાનો ધોમડો જ્યારે વરવાઘા સજે છે ત્યારે માથા ઉપર કાળાશપડતો કથ્થાઈ અને પેટાળમાં ધોળો અને પીઠ રાખોડી રંગની થાય છે. ચાંચનો રંગ પીળો પણ છેડે જતાં ઊભી કાળી લીટી અને રાતી અણીવાળી માલૂમ પડે છે. પગ અને આંગળાં પીળાં કે નારંગી રંગનાં રહે છે. આંખોનો રંગ કથ્થઈ પણ બહાર ફરતી રાતા રંગની રહે છે. તે ઉ રાંત આંખ ઉપર અને નીચે ધોળો ડાઘો જોવામાં આવે છે. પૂંછડી ધોળા રંગની પણ નાની વયના પંખીને તેમાં કાળી લીટી જોવામાં આવે છે. ઊડતો હોય ત્યારે પાંખમાં સફેદ કિનારી અને છેડા કાળા જણાય છે પણ કોઈ વખત તેમાં ધોળો ડાઘો જણાય છે. હવે તેના શિયાળુ રંગમાં માથાના કાળાશ પડતા કથ્થાઈ રંગમાં થોડો સફેદ રંગ જોવામાં આવે છે. અથવા તો સફેદ માથામાં કથ્થાઈ લકીરો દેખાય છે. ચાંચ લીલા રંગ અને કાળી પટ્ટી અને નારંગી રંગનો છેડો થાય છે. આંખ આગળ પણ કાળાશ પડતા ડાઘા દેખાય ખરા. પીઠ તદ્દન રાખોડી અને પેટાળ મેલા ધોળા રંગનું હોય છે. આંખો કથ્થાઈ રંગની પાંખમાં શાંના પીંછાં ધોળાં અને તે પછીનાં પીંછાં રૂપાના રંગ જેવાં ધોળાં અને કાળાં રહે છે. પગનો રંગ પીળો અથવા રાખોડી પીળો રહે છે. આ પંખીની પૂરી લંબાઈ બે ફૂટની રહે છે. તેના બીજા કુટુંબીઓના કરતાં તે મોટા કદનો હોવાથી અને સામાન્ય રીતે એકાકી વિહાર કરવાની ખાસીયતથી તરત જ ઓળખાઈ આવે છે. જ્યાં વસંતની વળતી મુસાફરી સમયે નેઓનો સમુદ્ર બંદર અને ખાજામાં તથા મીઠાના મોટા અગરમાં જોવામાં આવે છે. એ સમુદ્રમાં નાની વયનાં પંખી તેના ટપકાંદાર રંગ, કાળો પૂંછડીનો લીટો અને શાંનાં પહેલાં પીછું કાળું અને તેનું માથું પણ કાળું હોતું નથી. નરમાદાના રંગમાં તફાવત જણાતો નથી.

આપણા દરીઆકાંઠાનો આ બહુ મોટો અને દમામદાર ધોમડો છે. જે દરીઆકાંઠે અને નદીઓના મુખ આગળ વારંવાર પછી માયાવર પંખી તરીકે આવે છે. તેની ઊડાન ઘણી જ સુંદર બતાય છે. અને કાંઠા સુધી ભરતી આવી થઈ હોય તો તે પાણી ઉપર ઊડતાં જોઈ શકાય છે. કે તેનો 'હોન્ક' જેવો અવાજ સાંભળવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે આ ધોમડો કાંઠે કાંઠે બહુ ઊંચે નહિ ઊડતાં એકાકી જોવામાં આવે છે. વળી તે પંખી પોતાના ઉનાળુ વાઘા સજી લેવામાં બહુ ઉતાવળો છે. એટલે ફેબ્રુઆરી માસમાં છેલ્લા અઠવાડીઆમાં તો પૂરા ઉનાળુ વરવાઘામાં સજ્જ થઈ જાય છે

મોટો કાળા માથાનો ધોમડો મધ્ય એશિયામાં પ્રજનન કરે છે. એ ફરજમાંથી મુક્ત થઈ તે શિયાળો બેસતાં તો દક્ષિણ બાજુ પ્રવાસ ખેડી નાખે છે. ભારતમાં આ પંખી પ્રવાસી પંખી છે. પણ સૌરાષ્ટ્રના દરીઆ કિનારા ઉપર તે ખાસ જોવામાં આવતો નથી.

તેનો ખાસ આહાર તો માછલી અને બીજી દરીઆઈ જાતનો છે. તે ઉપરાંત ફેંકી દીધેલી વસ્તુઓ તરતી ઉપાડી લઈ તેનો પણ ઉપયોગ કરે છે. અને પોતાની શીરજોરીથી બીજા ધોમડા પાસેથી તેના આહાર પડાવી લેવાની પેરવીમાં રહે છે.

મોટા કાળા માથાના ધોમડાને અંગ્રેજીમાં The Great Black headed Gull કહેવામાં આવે છે અને તેને વિજ્ઞાનિક રીતે ઓળખવો હોય તો Larus ichthyaetus (Pallas) એમ

કહેવું જોઈએ.

કાળા માથાનો ધોમડો

કાગડાના કદ કરતાં મોટા કદનો આ કાળા માથાનો ધોમડો આગળ જોયો તે ધોમડા કરતાં કદમાં ઘણો નાનો અને હવે પછી આવતા ધોમડા કરતાં પણ કદમાં નાનો રહે છે. આ ધોમડાનો ઉનાળુ રંગ માથા ઉપર કાળાશ પડતો બુરખો ધારણ કરતો હોવાથી વરતવામાં જરાય તકલીફ પડતી નથી. આ બુરખાનો રંગ ખરી રીતે તો ચાકલેટ કથ્થાઈ હોય છે અને શિયાળામાં તે રંગ ચાલ્યો જાય છે. પણ બીજાકાર કાળો ડાઘો આંખો પાસે રહે છે. પાંખનાં પહેલાં પીછાં આમ તો સફેદ રહે છે પણ તેના છેડા કાળા હોય છે. સૌથી પહેલું પાંખનું શાંતું પીંછું કાળી કિનારવાળું રહે છે. આ ચિહ્ન તેને ઓળખવા માટેનું ખાસ છે. ઊડતો હોય ત્યારે પાંખમાં રહેતો કાળો છેડા અને પહોળો ધોળો હાંસીઓ અને છેવટનો ધોળા ડાઘ રહિત હોવાથી તેને ગમે તે ઋતુમાં વરતવા માટે ધ્યાન રાખવું. કેટલાક કાળા માથાના ધોમડાની પાંખમાં ઘેરા કથ્થાઈ હાંસીઓ રહે છે. આંગળાં અને પગો રાતા રંગના અને જાળવાળા હોય છે. આવા પગ હોવાથી તે પાણીમાં સહેલાઈથી તરી શકે છે. જો કે દરેક જાતના ધોમડાને પગો તો જાળવાળા જ હોય છે. પીઠ ઉપરનો રંગ રાખોડી રહે છે. અને નાની ઉમ્મરનાં પખીને પૂંછડીમાં કાળો છેડા આગળ આડો લીટો માલૂમ પડે છે. નરમાદાના રંગરૂપમાં જરાય તફાવત નથી હોતો.

આ ધોમડાનો વસવાટ ખાસ તો દરીઆકાંઠે હોય છે છતાં કોઈ વખત મીઠા પાણીના સરોવરની મુલાકાત લઈ લે છે. તેના સફરી સ્વભાવને લઈને થોડા દિવસ સમૂહમાં જોવામાં આવતો નથી. તેની આવી ખાસીયત હોવાથી આ પખી સામાન્ય કહેવાતું નથી. પણ તેને આપણે આવતું જતું પ્રવાસી પખી કહી શકીએ. વળી તેની ખાસીયત એ પણ જોવાઈ છે કે તેને દરીઆનું ચોખ્ખું પાણી બીજાં સગાં કરતાં વધારે ગમે છે.

આ ધોમડો આખા ભારતના સમુદ્રકાંઠે માલૂમ પડે છે છતાં સામાન્ય તો ન જ કહી શકાય. પણ શિયાળામાં તે ચોક્કસપણે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના સમુદ્રકાંઠાની મુલાકાત લે છે. અને ઉનાળામાં પ્રજનન માટે યુરોપ અને પશ્ચિમ તથા મધ્ય એશિયા તરફ ચાલ્યાં જાય છે. આપણે ત્યાં હોય છે ત્યારે માછલી, દરીઆની જીવાત અને કેકડા દેવાએલો કચરો ખાઈ લે છે.

અંગ્રેજીમાં કાળા માથાના ધોમડાને The Black-headed Gull કહેવામાં આવે છે. તેને જો વિજ્ઞાનિક રીતે ઓળખવો હોય તો Larus ridibundus (Linn) એમ કહેવું જોઈએ.

ધોમડો

સમળી અને કાગડાના કદની વચ્ચે આવતા કદનો આ ધોમડો આપણો સૌથી સામાન્ય ધોમડો છે. રંગમાં આગળ જોયો તે કાળા માથાના ધોમડા કરતાં જરાય તફાવત વગરનો હોય છે. પગ, ચાંચ અને પોપચાં રાતા રંગના રહે છે. ઊડતો હોય ત્યારે તે આગળના ધોમડા કરતાં મોટો જણાય છે. તેની પાંખના કાળા છેડામાં ધોળો રંગ પણ જોવામાં આવે છે. અને પાંખની ઉપલી કોર સફેદ હોય છે. કારણ કે તેણે ઉનાળુ વાઘામાં આવતો માથાનો કથ્થાઈ કે ચાકલેટ રંગનો બુરખો ઉતારી નાખ્યો હોય છે. અને એપ્રિલ માસમાં તે પાછા પોતાના ઉનાળુ વાઘા સજે છે ત્યારે આવી જાય છે. નાની ઉંમરનાં પખીની પૂંછડીમાં કાળી લીટી આવે છે. આ ધોમડો બારા, પાટ અને કીચડીઆ કિનારે બહુ સામાન્ય છે. તેમાં તે એકાકી હોય કે થોડી સંખ્યાના સમૂહમાં હોય છે. શિયાળામાં આ ધોમડો કોઈ વખત મીઠા પાણીનાં જળાશયો ઉપર પણ દેખાઈ આવે છે. પણ તેને પસંદ તો સમુદ્રકાંઠો જ છે. વળી સ્વભાવે શરમાળ નથી અને ઊડવામાં પાવરધો છે. એટલે સામે દરીઆના પવને પણ ઘણી સહેલાઈથી ઊડતો જાય છે. બંદર, બારાં, મોટી પાટો, મીઠાના મોટા અગરો વગેરે જગ્યાએ તેને શોધવા મુશ્કેલ નથી. અને ભરતી

હોય ત્યારે તો તે કોઠે જ ઊડતાં દેખાય છે. તેનો અવાજ આપણા કાગડાને મળતો 'ક્રા ક્રા ક્રા' છે.

પ્રજનન માટે આ ધોમડો તુર્કસ્તાન, મધ્ય એશિયા અને ટીબેટમાં પહોંચી જાય છે. અને વર્ષા પૂરી થતાં આપણી બાજુ એટલે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને કચ્છ ઉપરાંત આખા ભારતના સમુદ્રકિનારે જોવામાં આવે છે. જ્યાં તે માછલી, લેપટી, કરચલા, બીજી જીવાત અને ફેંકી દીધેલો કચરો ખાય છે. આ રીતે પાણીમાં ખાવા લાયક વસ્તુ તરતી જોઈ જાય તો તેના ઉપર તૂટી પડે છે. અને હાથ કરી લે છે. અથવા તો પાણી ઉપર ઊતરીને પણ તેને હાથ કરી લીધા વગર રહેતો નથી. આથી તેની ખાસીયત મોટી બોટ પાછળ સમુદ્રમાં પાછળ પાછળ ઊડવાની છે.

અંગ્રેજીમાં આ ધોમડાને The Brown-headed Gull કહેવાય છે અને Larus Brunnicephalus (Jerdon) એ એનું વિજ્ઞાનિક નામ છે.

ગુલાબી ધોમડો

કાગડાના કદનો આ ગુલાબી ધોમડો ઘણી રીતે ધોમડાને મળતો આવે છે. પણ તેનાથી તે તેના ધોળા ગુલાબી પેટાળ અને આછી રાખોડી પીઠ ઉપરથી તરત ઓળખાઈ આવે છે. પાંખના શાંના પહેલાં પીંછાની બહાર નીકળતી કોર છેડા સુધી કાળી હોય છે. બીજું પીંછું ધોળું પણ છેડો સાવ કાળો અને અંદરની કોર પણ કાળી રહે છે. આંખો ઝાંખી પીળી, ચાંચ ઝાંખી ગુલાબી અને છેડો કથ્થાઈ રંગનો, પૂંછડીમાં આડી કાળી પટ્ટી પડે છે, અને પગનો રંગ ગુલાબી હોય છે. સામાન્ય રીતે બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે. પણ જ્યાં દેખાય છે ત્યાં ખાસ શરમાળ જણાતી નથી. એટલે આપણી સામે પાણીમાં બેઠી રહે છે. આ ગુલાબી ધોમડો ઊડે છે ત્યારે ધોમડાને મળતો આવે છે પણ હવે પછી આવતી ધોમડીની પાંખો અણીવાળી અને ટૂંકા પગવાળી હોય છે. તે મીઠાના અગરની આહાર માટે મુલાકાત લે છે. મકરાણના કિનારાથી ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારે પ્રજનન કરી શિયાળામાં દક્ષિણ બાજુ પ્રવાસે નીકળી પડે છે. તે વખતે આપણા ભારતના સમુદ્રકિનારાને સભર બનાવી દે છે. પણ સૌરાષ્ટ્રના દરીઆકાંઠે ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

અંગ્રેજીમાં ગુલાબી ધોમડાને The Slender-Billed Gull કહેવામાં આવે છે. અને વિજ્ઞાનિક રીતે ઓળખવા માટે Larus Genei (Breme) એમ કહેવું જોઈએ.

કાળા પીઠનો ધોમડો

સમળીના કદથી થોડો નાનો આ ધોમડો સમુદ્રકાંઠાનું રાખોડી ધોળા રંગવાળું બહુ મોટું પંખી છે. પણ તેની પાંખો પાતાળી હોવા સાથે પૂંછડી પણ ટૂંકી રહે છે. નાની વયના કાળી પીઠવાળા ધોમડાથી પીઠનો રંગ કથ્થાઈ રહે છે. જેથી તે દેખાવે ટપકાંદાર અને આછો કાળો જણાય છે. જ્યારે પુખ્ત વયના પંખીની પીઠ ઘેરા સલેટીઆ રાખોડી રંગની હોવાથી આપણને તે કાળો જણાય છે. પાંખમાં શાંનાં થોડાં પર કાળા રંગના હોય છે. ચાંચનો રંગ પીળો અને નીચલી ચાંચનો છેડો રાતો હોય છે. પગ નારંગી કે પીળા રહે છે. ઊડતો હોય ત્યારે આ ધોમડો બહુ સુંદર જણાય છે. તેની ઊડવાની રીત સમળીને મળતી આવે છે. કારણ કે આ ધોમડો પાંખો ધમ્યા વગર હવામાં સર્યો કરે છે. ગતિ પકડવા માટે પાંખો ધમે છે.

આ ધોમડો આપણા દરીઆકાંઠાનું બહુ ભભકદાર પંખી છે. અને શિયાળામાં તે ઘણે ભાગે ભરતીના સમયે જોવામાં આવે છે. તેને ચોખ્ખા પાણીનો દરીઓ વધારે પસંદ છે. આથી તે બીજા ધોમડા કરતાં જોવો સુલભ નથી. ઊડી ઊડીને થાકે ત્યારે થાક ખાવા પાણી ઉપર બેસે છે. જે વખતે તેની તરવાની શક્તિ આપણાથી જોઈ શકાય છે. પોતે પોતાના દેહમાંથી માત્ર પેટાળને જ પાણી અડકવા દે એટલો અદ્ધર રહે છે. થોડો આરામ લઈ તે તરત જ પાછો આહારની શોધમાં ઊડી નીકળે છે. જેમાં માછલી અને બીજાં દરીઆઈ જીવોનો સમાવેશ થાય છે એ

ઉપરાંત મધ્ય દરીએ ચાલી જતી બોટની પાછળ માઈલો સુધી તેમાંથી ફેંકી દીધેલા કચરાને ખાવા ઊડી આવે છે અને રસોડાનો કચરો જેવો દરીઆમાં ફેંકાય કે તે લેવા પડાપડી કરે છે.

પ્રજનન માટે રશીઆ અને સાઈબીરીઆ તરફ ચાલ્યો જાય છે. પણુ શિયાળુ પવન ફુંકાતાં તો આપણા સમુદ્રકાંઠે આવી જાય છે. એ રીતે દક્ષિણમાં ચાલ્યાં આવે છે.

અંગ્રેજીમાં કાળી પીઠવાળા ધોંમડાને The Eastern Black-Backed Gull કહેવાય છે. અને વિજ્ઞા-નિક રીતે ઓળખવા માટે Larus argentatus heuglini (Bree) એમ કહેવું જોઈએ.

પીળા પગવાળો ધોંમડો

કદમાં આ ધોંમડો કાળી પીઠવાળા ધોંમડાને મળતો આવે છે. પુખ્ત વયના પંખીની પીઠ અને પીઠ પાસે આવતાં પાંખનાં પીંછાનો રંગ આગળ જોઈ ગયા તે ધોંમડાના રંગ કરતાં વધારે ઝાંખો રાખોડી હોવાથી સફેદાઈ ઉપર જોવામાં આવે છે. કાળી પીઠવાળા ધોંમડા પર તે એટલા માટે જુદો પડે છે કે આ પંખી મીઠા પાણીનાં જળાશયોની મુલાકાત લે છે. તેની ચાંચ અને પગ ચળકતા પીળા રંગના હોય છે. પણ નીચલી ચાંચનો છેડો નારંગી કે રાતો જણાય છે. નાની વયના ધોંમડાનો રંગ આગળ જોઈ ગયા તે કાળી પીઠના ધોંમડાના નાની વયના પંખીનાં રંગને મળતો આવે છે. પણ તેમાં રાખોડી કથ્થાઈ રંગનું મિશ્રણ આવે છે. આથી તેનો રંગ ઝાંખો જણાય છે. નાની ઉંમરમાંથી જેમ વરસ વધતાં જાય તેમ તેના રંગમાં કાંઈ કાંઈ તફાવત પડતો રહે છે

તેની ખાસીયત આમ તો એકાકી છે છતાં ક્યારેક ચાર છના સમૂહમાં જોવામાં આવે છે. આ પંખી આહારમાં બીજા ધોંમડા માફક દરીઆની દોક લે છે. પ્રજનન માટે દક્ષિણ યુરોપ અને ઉત્તર પશ્ચિમ એશિ-યામાં ચાલ્યા જાય છે અને શિયાળામાં આપણા પશ્ચિમકાંઠે ચોક્કસ આવી જાય છે એમ ભારતમાં પણ દરેક અનુકૂળ દરીઆકાંઠે દેખાય છે. વળી તેની ખાસીયત મીઠાં જળાશયો ઉપર પણ ખોરાકની શોધમાં જવાની છે.

અંગ્રેજીમાં પીળા પગવાળા ધોંમડાને The yellow-Legged Herring Gull કહેવાય છે. અને Larus Argentatus Cachinnans (Pallas) એ એનું વિજ્ઞાનિક નામ છે.

*

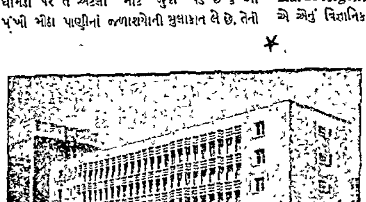

છેલ્લાં દસ વર્ષમાં પ્રજાનું આરોગ્ય સુધારવા તરફ ઠીક ઠીક લક્ષ અપાયું છે. ઈસ્પિતાલોની સગ-વડ વધવાથી ક્ષય, રક્તપિત્ત, કેન્સર અને બીજા રોગોથી જિંદગી બચાવી લેવાની સંખ્યા વધી છે અને મૃત્યુસંખ્યા ઘટી છે. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં રોગ અટ-કાવવા અને સુધારવા તરફ વધુ પ્રગતિ થશે. બાજુના ચિત્રમાં દિલ્હીની ઓલ ઈન્ડિયા ઈન્સ્ટી-ટ્યુટ ઑફ મેડિકલ સાયન્સના મકાનનો દેખાવ છે.

વિજયકુમાર ત્રિવેદી

ગામડાની

સત્યકથાઓને અચ્છી રીતે આલેખતા મહેસાણા જિલ્લાના આ જાણીતા ધારાશાસ્ત્રી અને સામાજિક કાર્યકર આ સત્યકથામાં પણ એક એવો પ્રશ્ન ચર્ચે છે કે જે આજે આપણા સામાજિક જીવનમાં કેટલાંયનાં જીવનને પાયમાલ કરી રહી છે. આ સામાજિક બદીને દૂર કરવા આપણે ક્યારે કટિબદ્ધ થઈશું ?......

ડૉ. મુકુન્દ જ્યારે એમ. બી. બી. એસ. ની છેલ્લી પરીક્ષા પાસ કરી તેના વતન વલ્લભીપુરમાં આવ્યો ત્યારે તેના આનંદનો પાર નહોતો. તેના એકલાના જ કેમ ? આખા ગામને અપાર આનંદ હતો. કેવળ વલ્લભીપુરમાં જ નહિ, એ આખા તાલુકામાં એ પહેલવહેલો જ એમ. બી. બી. એસ. થનાર હતો.

મુકુન્દના પિતા કેશવલાલે તો મુકુન્દને ભણાવવા માટે સાચું તપ કર્યું હતું. ચાલીસ વર્ષની ઉમ્મરે વિધુર થયેલા કેશવલાલ માસ્તરને ફરી લગ્ન કરવાની સલાહ આપવામાં કોઈ બાકી રહ્યું નહોતું. ખૂદ તેમની મરનાર પત્ની સવિતાએ પણ મરણપથારી ઉપર તેમને આ જ સલાહ આપી હતી. પરંતુ સાથે સાથે ઉમેર્યું હતું કે ' જોજો મારો મુકુન્દ દુઃખી ન થાય. ' સવિતાએ મરણપથારી પરથી ' જોજો મુકુન્દ દુઃખી ન થાય ' એવા શબ્દો કહ્યા ત્યારે તેનો ચહેરો દયામણો હતો અને હૃદયથી ભલે તે ફરી લગ્ન કરવાની સલાહ આપતી હોય પણ માસ્તરને લાગ્યું કે જાણે તે કહી રહી ન હોય ' જોજો તેને ઓરમાન માને પનારે પાડતા. '

એ ગમે તે હોય પણ મુકુન્દ ઓરમાન માને પનારે ન પડ્યો. કોઈની સલાહ માસ્તરે માની નહિ અને બાકીનું જીવન વિધુરાવસ્થામાં જ વિતાવ્યું. છતાં તેમને એક તો લોભ થઈ આવ્યો. તેમને થયું કે મુકુન્દને જો નાનપણમાં પરણાવી દઉં તો ઘરમાં વહુ આવી જાય તો કંઈ હરકત પડે નહિ બાકી સવિતાના મરી ગયા પછી તેમના ઘરમાં રાંધવાની જ મોટી હરકત પડવા માંડી હતી. આથી પોતે સુધારક હોવા છતાં અને પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક હોવા છતાં મુકુન્દનું લગ્ન તેની ચોવીસ વર્ષની ઉમ્મરમાં જ બાજુના ગામના શિક્ષક શિવલાલભાઈની દીકરી કલાવતી સાથે કરી નાખ્યું.

કલાવતીનો વાન કાળો હતો પરંતુ તેનું શરીર ઘાટીલું હતું. મદ્રાસ જેવા દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના ભાગમાં જો જન્મી હોત તો ઘણી જ રૂપાળી અને સુંદર ગણાત. સૌરાષ્ટ્રમાં પણ તે સુંદર તો હતી જ પરંતુ તેનો વાન કાળો હતો તેનો કોઈ ઉપાય નહોતો.

એમ. બી. બી. એસ. થયેલા મુકુન્દને કલાવતી ઘણી કાળી લાગી. પાંચ વર્ષના મુંબાઈના રહેવાસે તેનો કલાવતી માટેનો અભિપ્રાય છેક જ બદલાવી નાખ્યો. તેની સંમતિ લઈ તેનું લગ્ન કર્યું હતું તેમ તો ન કહી શકાય કારણ કે સંમતિ આપવા જેટલી તેની ઉમ્મર જ લગ્ન વખતે નહોતી. પરંતુ તે લગ્ન વખતે છેક જ અણસમજુ હતો તેમ પણ ન કહી શકાય. લગ્ન વખતે તેણે કોઈ પ્રકારનો વાંધો લીધો નહોતો એટલું જ નહિ પરંતુ લગ્ન પછી કલાવતી સાસરે આવી ત્યારે પણ તે તેને બોલાવતો, તેની સાથે સારો સંબંધ રાખતો. એટલું થયું કે જેમ જેમ તેના મુંબઈના નિવાસનો સમય વધતો ગયો તેમ તેમ તેનું કલાવતી ઉપરથી દિલ ઊઠવા માંડ્યું. જે આંખોએ પર પાવડરવાળી નર્સો વારંવાર જોઈ તે આંખોને હવે કલાવતીનો વાન ઘણો કાળો લાગ્યો.

મુકુન્દને ઘેર આવ્યાને હજી પૂરો મહિનો થયો નથી. હજી તો તેના પાસ થવાના મેળાવડા ચાલે છે ત્યાં તો તેને રાજકોટ સરકારી દવાખાનામાં નોકરી મળી ગઈ. મુકુન્દના ઘર આવ્યા પછી કલાવતી સાસરે આવી હતી પરંતુ મુકુન્દ તેને મુદ્દલે બોલાવતો નહિ. કોઈ પ્રકારે તે કલાવતીને ત્રાસ આપતો નહિ તે સાચું પરંતુ તે કલાવતી સાથે વાત સરખી પણ કરતો નહિ તેનું કલાવતીને કેટલું દુઃખ હતું તે તો કલાવતી જેવી

નવપરિણીતાઓ જ જાણી શકે.

રાજકોટ કલાવતીને સાથે લઈ જવા માસ્તરે મુકુન્દને ખૂબ જ સમજાવ્યો પરંતુ તે એકનો બે ન થયો. તેણે માસ્તરને સાથે લઈ જવા ખુશી બતાવી પરંતુ કલાવતીને તો તે કોઈ પણ ભોગે સાથે લઈ જવા તૈયાર જ નહોતો. તેની નજરે હવે કલાવતી માત્ર કાળી હતી એટલું જ નહિ પરંતુ તેનો અભ્યાસ પણ તેના જેવા એક ડાકટરની પત્નીને શોભે તેવો નહોતો. માસ્તરે તેની સાથે અનેક જાતની દલીલો કરી છતાં કોઈ પણ દલીલની તેને અસર થઈ નહિ. છેવટે માસ્તરે કહ્યું કે પોતે પણ તેની સાથે રાજકોટ નહિ આવે. અને બાકીનું જીવન પોતાના ગામમાં જ ફરી એકાકી જ વિતાવશે. જે કારણે પોતે વિધુર રહ્યા હતા તેનો પણ કંઈ અર્થ સર્યો નહિ. અને પોતે જાતે દુઃખી રહ્યા અને મુકુન્દને પણ મન માનતી કન્યા ન અપાવીને સુખી ન કરી શક્યા. આવું બધું ઘણું ઘણું માસ્તરે મુકુન્દને કહ્યું છતાં મુકુન્દ એકનો બે ન થયો તે ન જ થયો. અને છેવટે એકલો જ રાજકોટ ગયો.

રાજકોટ ગયા પછી મુકુન્દનું મન એક તરફથી નોકરી બરાબર કરી પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં પડ્યું તો બીજી તરફથી તે કલાવતીની બલામાંથી છૂટવાની પેરવી કરવા લાગ્યો.

એક પત્નીવ્રતનો કાયદો દેશમાં અમલમાં આવી ગયો હતો એટલે તેનાથી સીધી રીતે તો બીજી કોઈ કન્યા સાથે લગ્ન થઈ શકે તેમ હતું જ નહિ તેથી તેને ચટપટી કલાવતીથી કોઈ પણ હિસાબે છૂટા થવાની હતી. કાયદો ભલે ગમે તે થાય પરંતુ તેમાંથી છટકબારી શોધવાના રસ્તા હોય જ છે. ન હોય તો પણ કુશળ વકીલો શોધી કાઢે છે. વકીલોએ તેને સલાહ આપી કે કોઈ પણ કોર્ટ તેના કાયદેસર છૂટાછેડા અપાવે તેવું તો કોઈ કારણ છે જ નહિ. પરંતુ તે ફરી લગ્ન કરે તો કાયદો તેને હરકત ન કરી શકે તેવો રસ્તો તો જરૂર છે જ. તેણે લગ્ન કરવાનું. પરંતુ લગ્ન કર્યું છે તે વાત જાહેર કરવાની નહિ. પરંતુ નવી પત્ની પોતાની રખાત છે તેમજ કહેવાનું.. આમ કરવાથી તે ફરી લગ્ન કરી શકશે અને એક પત્ની વ્રતનો કાયદો તેને કોઈ રીતે સકંજામાં લાવી શકશે નહિ.

મુકુન્દને આટલાથી સંતોષ નહોતો. તેને તો મનમાનીતી કન્યા સાથે ઉઘાડે છોગ લગ્ન કરવાં હતાં. તેણે કોઈ શોધી રાખી હતી તેવું નહિ પણ જેમ જેમ તેનો ધંધો ખીલતો ગયો અને લોકોને ખબર પડી ગઈ કે તે પરણેલો છે પરંતુ તેની પત્ની તેને ગમતી નથી તેમ તેમ કેટલીક કન્યાઓ તેની સાથે લગ્ન કરવા ઈચ્છા બતાવવા લાગી.

બીજી તો કોઈ રીતે છૂટાછેડાનો મેળ મળી શકે તેમ નહોતું છતાં એક વકીલે છેવટ તેને સલાહ આપી કે જો તે કલાવતી વ્યભિચારી છે તેવું સાબિત કરી શકે તો કોર્ટ તેને છૂટાછેડા અપાવે. કલાવતી વ્યભિચારી હોવાનો તો પ્રશ્ન જ નહોતો. તે તો બિચારી મુકુન્દને દેવ જ માનતી અને મુકુન્દની તેને માટે પ્રીતિ થાય તે માટે અનેક પ્રકારના વ્રત કરતી અને બાધા આખડી કરતી. પરંતુ મુકુન્દને તો કોઈ પણ હિસાબે તેનાથી છૂટવું હતું એટલે તે તો કલાવતીને વ્યભિચારી છે તેમ કહેવા પણ તૈયાર થયો.

માસ્તરને તો આ બધું શાનું ગમે? મુકુન્દ કલાવતીને સાથે લઈ જાય તે માટેના તેમના પ્રયત્નો ચાલુ હતા પરંતુ એક તરફથી છૂટાછેડા મેળવવાની કોશિષ કરતો મુકુન્દ કલાવતીને તેડી જાય તે વાત તો શક્ય જ નહોતી.

માસ્તરનો ઘણો વિરોધ હોવા છતાં છેવટે મુકુન્દે દાવો કર્યો. તેના જીવનમાં હવે તેના દવાખાનાની એક નર્સ શાંતા પ્રવેશ કરી ચૂકી હતી અને વ્યભિચારી તો તે થવા માંડ્યો હતો છતાં કલાવતી વ્યભિચારી છે માટે કોર્ટે તેને છૂટાછેડા અપાવવા જોઈએ તેવો દાવો કર્યો.

કલાવતી તેમજ તેના પિતાની સ્થિતિ દયાજનક હતી. તેના પિતા પણ બિચારા સામાન્ય શિક્ષક હતા. તેમના આખા કુટુમ્બને તો જમાઈ ડાક્ટર થયો તેના આનંદનો પાર નહોતો પરંતુ આનંદ થોડો વખત જ ટક્યો.

તેમને તો થયું પણ ખરું કે આના કરતાં કલાવતીને એકાદ પોતાના જેવાજ શિક્ષક સાથે પરણાવી હોત તો વધારે સુખી થાત.

કેશવલાલ માસ્તરની કલાવતી તરફે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હતી પરંતુ તે શા કામની? તે તો કલાવતીને ખાતર પોતાનું સુખ જતું કરવા તૈયાર થયા હતા અને હજી એકાકી જીવન વિતાવતા હતા. બાકી બીજું તો તે શું કરી શકે? મુકુન્દ ઉપર તેમનો જરા પણ કાબૂ નહોતો. હવે તે મુદ્દો તેમના કલ્પામાં જ નહોતો.

દાવાનું કામ તો લંબાતુ ગયું. કોર્ટનાં કામો લંબાય જ છે. ન છૂટકે કલાવતીને કોર્ટનો ઉંબરો ચડવો પડ્યો. બાકી તેની કે તેના પિતાની મુદ્દલે કોર્ટમાં જવાની ઇચ્છા નહોતી. તેમને ઘણાએ સલાહ આપી હતી કે કરો મુકુન્દ ઉપર ભરણ પોષણનો દાવો. ડાક્ટર થયો છે, ધૂમ કમાવા માંડ્યો છે. વકીલ રહીને ખર્ચ આપશે. નહિ તો કોર્ટ અપાવશે. પરંતુ કલાવતી ને તેના માતા પિતા તો ઇશ્વર ઉપર આધાર રાખીને જ બેસી રહ્યાં હતાં. તેમને શ્રદ્ધા હતી કે કોક દિવસ ઇશ્વર મુકુન્દને સદ્બુદ્ધિ આપશે અને મુકુન્દ કલાવતીનો સ્વીકાર કરશે. --

દાવાનું કામ લંબાતું ગયું તેમ તેમ મુકુન્દ અને હવે તો શાંતાની અધીરાઈ પણ વધવા માંડી. દાવાનો આખરનો નીકાલ આવે ત્યાં સુધી રાહ જોવા તેઓ તૈયાર નહોતાં. જે વકીલોએ મુકુન્દને છૂટાછેડા મેળવી શકાશે તેવી સલાહ આપી હતી, ફી પતિ ગઈ હતી એટલે તેમનો પણ ઉત્સાહ મંદ પડ્યો હતો. છૂપી રીતે લગ્ન કરવાની અને કોઈ કોર્ટમાં પૂછે તો નવી પત્ની રખાત છે તેવું કહેવાની સલાહ તો મુકુન્દ પાસે હતી જ એટલે તેમણે તે સલાહનો ઉપયોગ કર્યો અને મુકુન્દે શાંતા સાથે છૂપી રીતે લગ્ન કર્યાં. અને હવે શાંતા ઉઘાડે છોગ ડો. મુકુન્દ સાથે રહેવા લાગી.

દાવાના કામનો પણ છેવટે નિકાલ આવ્યો. કોર્ટે મુકુન્દનો દાવો કાઢી નાખ્યો. કલાવતી વ્યભિચારી છે તે વાત ના સાબિત માની; અને કલાવતીને માસિક પચાસ રૂપિયા ખાધાખોરાકીના ઉપરથી અપાવ્યા.

મુકુન્દને નોકરીમાં પગાર સારો મળતો અને પ્રેક્ટીસ પણ ઠીક ચાલતી એટલે પૈસાનો તો તેને હિસાબ નહોતો પણ છૂટાછેડા ન મળ્યા તેનું તેને ભારે દુઃખ હતું. તેણે શાંતા સાથે લગ્ન તો કર્યાં પણ તેનું મન બરાબર માનતું ન હતું.

મુકુન્દ દાવામાં તો નાસીપાસ થયો પણ પાછી તેને બીજી ઉપાધિ થઈ. કલાવતી કાળી હતી તો શાંતા રૂપાળી હતી. નિદાન પફ પાઉડરની મદદથી રૂપાળી દેખાતી હતી પણ તે તો ભારે આઝાદ હતી. તેને રોજ સાંજે ફરવા જવા જોઈએ. રોજ નહિ તો અઠવાડિયામાં બે ત્રણ સિનેમા જોવા જોઈએ. તેનો ખર્ચ પણ ભારે. કાપડ ટોઈલેટ તેનું કેટલુંય ખરીદવું પડે. તેના જૂના મિત્રો પણ ખરા એ સાથે પણ સંબંધ ચાલુ રાખવા જોઈએ. કલાવતી જેમ મુકુન્દને દેવ ગણતી તેમ તો તે ક્યાંથી મુકુન્દને ગણે જ?

આવું વર્તન મુકુન્દને ગમતું નહિ. તે કોક કોક વાર હિંમત કરીને શાંતાને રોકતો પણ શાંતા કંઈ સાંભળી રહે તેમ નહોતી. તેની પાસે તેનો જવાબ તૈયાર હતો. 'જો ગુલામડી અને કહ્યાગરી જોઈતી હોય તો કાળી કલાવતીને બોલાવો, બાકી હું તો ગુલામી સહન નહિ કરું.'

મુકુન્દની આવક હવે પગ કરવા માંડી. પિતા સાથે તેને કોઈ જાતનો સંબંધ રહ્યો નહોતો જ્યાં તે નિયમિત પિતાને રૂ. ૨૫નું મનીઓર્ડર કરતો. માસ્તરે કદી રાજકોટમાં પગ મૂક્યો નહિ પરંતુ તે અવારનવાર કાગળથી ખબર પૂછાવતા. પરંતુ હવે તો બાપને મનીઓર્ડર કરવા જેટલા પૈસા પણ તેની પાસે બચતા નહિ. પગાર તો બધો શાંતા લઈ જ લેતી અને બીજી જે કંઈ આવક થાય તે પણ તે જ સંભાળી લેતી. ફરવા કરવાનો, કપડાંલત્તાનો અને બીજો ખર્ચો એટલો વધી ગયો કે હવે તો મુકુન્દ પાઈ પણ બચાવી શકતો નહિ.

આવું બધું પણ મુકુન્દ સહન કરવા તૈયાર હતો અને કરતો પણ ખરો. પરંતુ શાંતાના મોજ શોખને સીમા નહોતી. અઠવાડિયામાં એક બે વાર તો તે શાંતાને સિનેમા જોવા લઈ જતો અને હરવા ફરવા પણ લઈ જતો પરંતુ એટલાથી સંતોષ માને તેવો શાંતાનો જીવ નહોતો. તેને હમેશાં સાંજ પડે કાં તો ફરવા કે સિનેમા જવા જોઈએ. મહિનામાં એકાદ વાર મુંબઈ અમદાવાદ પણ જવાની ઇચ્છા થાય. આ બધું પૂરું પાડી શકે એટલા ન તો મુકુન્દ પાસે પૈસા હતા કે ન તો એટલો સમય હતો.

દિવસે દિવસે મુકુન્દ અને શાંતા વચ્ચે અંતર વધતું હતું. મુકુન્દને ચારે તરફથી જીવનમાં નિરાશા જણાતી હતી. પિતા પાસે તો જઈને મોઢું બતાવી શકે તેવી સ્થિતિ નહોતી. કલાવતીનું તો નામ જ કઈ જીભે દઈ શકે ? તેને ઘણી વાર મનમાં વિચાર આવતા કે આના કરતાં તો કલાવતીને સંઘરી હોત તો ભલે કાળી કે ઓછું ભણેલી હોય, તેની આ દશા ન આવત. પણ કલાવતીનો તો તે સ્વપ્ને પણ વિચાર કરી શકે તેવી સ્થિતિ તેણે રાખી જ નહોતી.

ચારે તરફથી ઘેરાએલું મન, શાંતાના શોખ પૂરા કરવા માટે વધારેપડતી દોડાદોડી, પૈસાની ખેંચ, શાંતા–કલાવતી અને પિતાજી બધાના મનમાં આ વિચારો—આ બધાએ તેના ઉપર એવી અસર કરી કે તે એક વાર તો ભારે લોહીના દબાણનો ભોગ થઈ પડ્યો. દવાખાનામાં એક દરદીને તપાસતાં તપાસતાં તે જ બેભાન થઈ ભોંય પર પટકાઈ પડ્યો. તેના ડાક્ટર સહકાર્યકરો તેને બંગલે લાવ્યા. તેને ભાન આવ્યું પરંતુ તેને લકવાની અસર થઈ ચૂકી હતી.

શાંતા તે દિવસે રાજકોટમાં હાજર હતી. મુકુન્દના ઘેર રહેવા માંડ્યા પછી તેણે નોકરી તો ક્યારનીય મૂકી દીધી હતી. મુકુન્દને ઘેર લાવ્યા ત્યારે તે ઘેર જ હતી પરંતુ તેણે મુકુન્દની તબિયતના ખબર પૂછવા પૂરતી પણ દરકાર ન કરી. દાક્તરોએ જાહેર કર્યું છે કે આ લોહીના દબાણનો હુમલો ભયંકર છે. કાં તો તે થોડા વખતમાં મરી જશે અગર જીવશે તો પણ લકવા વાળો જ. હવે કામકાજ કરી શકે તેવી તેને માટે કોઈ આશા નથી.

મુકુન્દ દરદી થઈને ઘેર આવ્યો તેના બીજા દિવસે શાંતા સવારે રાજકોટથી ચાલી ગઈ. મુકુન્દનાં નાણાં તથા બીજું જે કંઈ હાથમાં આવ્યું, તે બધું સાથે લેતી ગઈ. પોતે ક્યાં ગઈ છે, ક્યારે આવશે તેની કાંઈ વાત પણ મુકુન્દને કે કોઈ બીજાને પણ કરતી ગઈ નહિ.

બીજા ડાક્ટરો તથા દવાખાનાના સ્ટાફના માણસો ભારે વિમાસણમાં પડ્યા. મુકુન્દનો બંગલો સારો હતો એટલે તેને રાખ્યો તો હતો બંગલામાં જ અને દવાખાનાના બધા માણસો તેની ખડેપગે ચાકરી કરતા પરંતુ ઘરનું કોઈ જ નહોતું. મુકુન્દે ડાક્ટર તરીકે ખૂબ જ સારું કામ કર્યું હતું એટલે તે પોતાના કર્મચારીઓમાં તથા લોકોમાં પણ પ્રિય હતો પરંતુ હવે ઘરમાં પૈસા પણ ક્યાં હતા ?

એક ડાક્ટર મિત્રને મુકુન્દના પિતાના સરનામાની ખબર હતી. તેમણે તેમને તાર કર્યો અને સાથે મુકુન્દની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપતો પત્ર પણ લખ્યો. તાર મળતાં જ કેશવલાલ માસ્તર પત્રની પણ રાહ જોયા સિવાય પોતાની ટેક છોડીને પણ રાજકોટ આવી ગયા.

કેશવલાલ માસ્તરને મુકુન્દનાં જરા વહેલાં લગ્ન કર્યાં તેનો મનમાં ભારે પસ્તાવો હતો. તેમને થયા જ કરતું : જો મુકુન્દ ઉંમરલાયક થયા પછી મનગમતી કન્યા સાથે તેનાં લગ્ન કર્યાં હોત તો આ દિવસ ન આવત. મુકુન્દની આ સ્થિતિ જોઈને થયું કે શાંતા ક્યાં મનગમતી નહોતી. પરંતુ છેવટે આ સ્થિતિ આવી. જે મુકુન્દને સુખી જોવા માટે પોતે વિધુર રહ્યા તેની આ દશા જોઈને તેમનું હૈયું કાબૂમાં ન રહ્યું. તેમને પણ ઘડીભર તો થઈ ગયું કે અત્યારે કલાવતી આવીને મુકુન્દની સેવાચાકરી કરે તો ! પણ હવે કલાવતીને કહેવા જેવી જગા જ ક્યાં મુકુન્દે રાખી હતી !

પિતાને જોતાં જ મુકુન્દ મહામહેનતે તેમના ખોળામાં માથું મૂકી રડી પડ્યો. નાના બાળક પેઠે તેમના ખોળામાં ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડ્યો. છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં તેણે પિતાનું મોં સરખું જોયું નહોતું. માસ્તરનું હૃદય પણ મુકુન્દની આ દશા જોઈ પીગળી ગયું.

મુકુન્દ ચોખ્ખું બોલી શકતો નહોતો, તેણે થોથરાતી ભાષામાં પિતાની માફી માગી. માફી તો માસ્તરે ક્યારનીય આપી દીધી હતી. તેમણે મુકુન્દને શાંતિથી રહેવા સમજાવ્યો. અને ગઈ તમામ ગુજરી ભૂલી જવા કહ્યું.

માસ્તરને જોતાં જ મુકુન્દનું લોહીનું દબાણ થોડું વધી ગયું હતું. ડાક્ટરોને બીક હતી કે કદાચ તેના મગજમાંની એકાદ નસ તૂટી જશે અને તે માસ્તરના ખોળામાં જ સ્વધામ પહોંચી જશે. પરંતુ મુકુન્દે હૈયું હળવું કર્યું અને બાપે તેને હૈયાસરખો ચાંપ્યો. ત્યારપછી તેનું દબાણ ઓછું થયું. તે દિવસે રાતના તેને સારી રીતે ઊંઘ આવી. બીજા દિવસે તેની તબિયતમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો. ડાક્ટરોએ કહ્યું કે હવે માસ્તર રાજકોટ રહે તો સારું. માસ્તરે ડાક્ટરોને અને મુકુન્દને ખાત્રી આપી કે જ્યાં સુધી મુકુન્દ હરતો ફરતો થાય ત્યાં સુધી એ રાજકોટ રહેશે. મુકુન્દ તો હવે મરતાં સુધી એક ક્ષણ પિતાને વિખૂટા મૂકવા માગતો નહોતો.

મુકુન્દના મંદવાડની વાત શિવશંકર માસ્તર તથા કલાવતીએ પણ જાણી. શિવશંકર માસ્તર કંઈ કહે તે પહેલાં કલાવતી રાજકોટ જવા તલપાપડ થઈ રહી. મુકુન્દના પાછલા વર્તનનો કલાવતીને મનમાં ભારે રોષ હતો પરંતુ તેણે જ્યારે મુકુન્દના મંદવાડની તથા શાંતાના વર્તનની વાત સાંભળી ત્યારે તેનું આર્યત્વ જાગી ઊઠ્યું અને તેને થયું કે અત્યારે ને અત્યારે રાજકોટ જઈને મુકુન્દની સેવામાં લાગી જાય. 'મારે તેમની સાહ્યબી નથી જોઈતી, તેમના પૈસા પણ નથી જોઈતા પણ ચાકરી કરવાનો તો મારો હક છે તે તો કોઈ પડાવી લે તેમ નથી.' કલાવતી સહુને કહેતી.

શિવશંકરની પણ ઈચ્છા સહકુટુમ્બ વેળાસર રાજકોટ જઈ મુકુન્દની નિદાન ખબર કાઢી આવવાની હતી. પરંતુ બધાને મનમાં વસવસો હતો. મુકુન્દ કલાવતીની સામું જોશે ? મુકુન્દ કલાવતીની સેવા સ્વીકારશે ?

તેમના કેટલાક સ્વજનો તેમને સલાહ આપતા કે હવે મુકુન્દ પાસે જવાનો અર્થ નથી. તે કદી કલાવતીના સામું જોવાનો નથી. કેટલાક એવી પણ સલાહ આપતા કે ગમે તેમ હોય પરંતુ એકવાર બધાએ જઈને મુકુન્દની તબિયતની ખબર તો કાઢી જ આવવી. સહુની સલાહ ગમે તેવી હોય પરંતુ શિવશંકર માસ્તરે તો નિશ્ચય જ કર્યો કે મુકુન્દની તબિયતના સમાચાર તો તે જાતે જઈને જ મેળવશે. તેમનો પુત્ર મગનલાલ આ વાતમાં ભારે વિરુદ્ધ હતો પરંતુ તેમણે તેની દરકાર ન કરી. કલાવતીને તો આવવાનું મન હતું જ એટલે શિવશંકર માસ્તર, કલાવતી અને તેની માતા મંગળાગૌરી રાજકોટ જવા રવાના થયાં.

શિવશંકર સાંજે રાજકોટ પહોંચ્યા. તેમણે મુકામ પણ એક લોજમાં કર્યો. તેમને બીક હતી કે મુકુન્દને ઘેર જાય અને તે રખેને અપમાન કરીને કાઢી મૂકે તો? સાંજના જ્યારે તેઓ મુકુન્દને ત્યાં ગયાં ત્યારે મુકુન્દ પિતાના ખોળામાં હાથ રાખી કંઈક વાત કરી રહ્યો હતો. કલાવતી છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી તરછોડાયેલી હતી. મન-તપ ઉપવાસ આદિથી તેનું શરીર કૃશ થઈ ગયું હતું. અત્યારે તો મુકુન્દની નિઃસ્વાર્થ સેવા કરવાની ભાવનાથી આવી હતી. તેનું તેજ મોં ઉપર હતું. છેટેથી જ તેણે કલાવતી, શિવશંકર માસ્તર વગેરેને જોયાં ત્યારે મુકુન્દને થયું કે કોઈ દેવદૂત તેની સેવા માટે આવી રહી છે. તેણે પોતાના પિતાને જોયા ત્યારની તેની ઇચ્છા હતી કે તે કલાવતીને બોલાવવા કહે પરંતુ તે કયા મોંએ આ વાત કરી શકે ? પિતા પુત્ર બન્નેની ઇચ્છા હતી કે કલાવતી ગઈ ગુજરી ભૂલી ચાલી જાય તો સારું પણ આ કેમ બને ?

શિવશંકર, કલાવતી અને મંગળાગૌરીને જોયાં ત્યારે

કેશવલાલ માસ્તરના આનંદનો પાર નહોતો. મુકુન્દના હૃદયમાં પણ ભારે આનંદ હતો. કલાવતી જાણે કંઈ જ બન્યું નથી, તેમ સેવા ચાકરીમાં લાગી ગઈ. તેણે મુકુન્દના પગ ખોળામાં લઈ દાબવા માંડ્યા. શિવશંકર માસ્તર ઓશિંકે બેઠા. મુકુન્દ એક હાથ પિતાના અને એક શિવશંકરના ખોળામાં રાખી ચોધાર આંસુએ રડવા માંડ્યો. પોતાની ભૂલનો પશ્ચાત્તાપ કરવા માંડ્યો અને વારંવાર કલાવતી ને શિવશંકરને માફી આપવા વિનવવા લાગ્યો.

ડાક્ટરોએ પિતા સાથેનો મુકુન્દનો મેળાપ જોયો હતો. તેમને થયું કે કલાવતી અને શિવશંકર સાથેના મેળાપ પછી મુકુન્દનો હૈયાનો ભાર ઊતરી જશે. અને વાત પણ સાચી પડી. જે દિવસે કલાવતી આવી તે દિવસે મુકુન્દનું લોહીનું દબાણ ઠીક ઠીક ઓછું થયું અને ડાક્ટરોને આશા આવી કે હવે કદાચ તે નોર્મલ થઈ જશે, અને મુકુન્દ લકવામાંથી પણ ઊગરી જશે. હવે લૉજમાં જવાપણું તો હતું જ ક્યાં ? કલાવતીએ એક ઘરના માણસ તરીકે બધો બોજો ઉપાડી લીધો. બધાની રસોઈ કરતી અને ખડે પગે મુકુન્દની સેવા ચાકરી કરતી. મુકુન્દને કલાવતીની સેવા એટલી મીઠી લાગી કે તેનો રંગ કાળો છે કે ગોરો અને ઓછું ભણેલી છે કે વધારે તે વાત જ તે ભૂલી ગયો.

બધાં મળ્યાં પણ શાંતાએ ઘરમાં કંઈ જ નાણાં રહેવા દીધાં નહોતાં. ડાક્ટરો બધા ખડે પગે સેવા ચાકરી કરતા પણ દવા માટે તો નાણાં જોઈએ જ ને ? કેશવલાલ માસ્તરે પોતાની બધી જ બચત મુકુન્દના મંદવાડમાં વાપરી. કલાવતીએ પોતાના સૌભાગ્યના દાગીના પણ ઉતારી આપ્યા. શિવશંકર પાસે તો પોતાના આશીર્વાદ સિવાય કંઈ આપવાપણું હતું જ નહિ ને ? પણ હવે મુકુન્દને દવાની જરૂર જ ક્યાં હતી ? કલાવતીની સેવા સુશ્રુષા તથા પિતા તથા સસરાના આશીર્વાદથી જ તેની તબિયતમાં ન ધારેલો સુધારો થવા માંડ્યો હતો. પંદર દિવસમાં તેનું લોહીનું દબાણ ઓછું થયું. લકવાની અસર જવા માંડી અને એકાદ મહિનામાં તો તે હરતો ફરતો , કામ કરી શકે તેવો થઈ ગયો.

મુકુન્દ જ્યારે હરતો ફરતો થયો ત્યારે દવાખાને પણ જતો થયો. ત્યારે શિવશંકર માસ્તરે પોતાના વતન પાછા જવાની ઇચ્છા બતાવી. કલાવતી પણ સાથે જવા તૈયાર થઈ. તેને થયું કે પોતે પોતાની ફરજ હવે પૂરી કરી છે.

કલાવતીની જવાની વાત આવી ને મુકુન્દ ચોધાર આસુએ રડી પડ્યો. કલાવતી તરફનું તેનું વર્તન સુધરી તો ગયું જ હતું પણ કાયમ માટે મુકુન્દ પોતાને સંઘરશે તેવો કલાવતીને વિશ્વાસ નહોતો. તેને થતું કે તેના ભાગ્યમાં તો માંદગીને ખાટલે પડેલો મુકુન્દ હોય; બાકી ધંધો કરતો ડાક્ટર મુકુન્દ તો શાંતા જેવી બીજી કોઈક માટે જ હોય ને ?

મુકુન્દને ઘણું ઘણું કહેવાનું હતું પણ તે કહી શક્યો નહિ. આટલા દિવસમાં તેણે ભૂતકાળની વાત કાઢી નહોતી. પોતાની ભૂલ માટે પસ્તાવો કર્યો હતો પણ હવે શું કરશે ? શાંતાને પાછી સંઘરશે કે કલાવતીને સંઘરશે તે બાબતમાં તે કાંઈ બોલ્યો નહોતો.

જે વાત જીભ ન કહી શકી તે વાત આંસુએ કહી દીધી. હવે મુકુન્દ પાસે કોઈ જાતની ખાત્રી મેળવવાની બાકી નહોતી. શાંતાનું ભલે તે ગમે તે કરે પણ કલાવતીને હવે પિતાને ઘેર પાછી નહીં જ મોકલે તેની તો સહુ કોઈને ખાત્રી થઈ ગઈ. તેનાં આંસુ અને તેના હાવભાવે એટલું કહ્યું કે હવે કોઈ ચોખવટ કરવાની બાકી રહી નહિ.

છેવટે શિવશંકર માસ્તર મુકુન્દ-કલાવતીને આશીર્વાદ આપીને ગયા. મુકુન્દ તેમને પગે પડ્યો. કેશવલાલ માસ્તરને તો જવાપણું હતું જ નહિ. મુકુન્દ તેમને છોડવા જરા પણ તૈયાર નહોતો.

મુકુન્દની તબિયત સારી થઈ. મન ઉપરનો બોજો ખસી ગયો. ઊંડે ઊંડે તેને બીક હતી કે શાંતા પાછી આવીને કંઈક ભવાડો કરે તો ? તેણે મનથી નિશ્ચય કરી લીધો કે હવે શાંતા આવે તો એ સંઘરવી નહિ...

'સેવકરામ'

તુમારી તંત્રનો ક્યારે અંત આવશે ?

તુમારશાહી દિવસે દિવસે વધતી જ જાય છે ત્યારે આપણા પોતાના શાસન માટેનો ગર્વ લઈ શકાતો નથી. તેમાં ગામડાંના લોકોની તો હેરાનગતિનો પાર નથી...

વરસાદ તો એવો વરસી રહ્યો હતો, જાણે આખું આકાશ નીચે તૂટી પડશે. ત્રણ દિવસથી વાદળ વિખરાયાં નહોતાં. જાણે હેલી કરી હતી. વચ્ચે વચ્ચે સખત ઝાપટાં વરસે અને પાછો ઝરમર ઝરમર વરસવા લાગે. બંધ થવાનું નામ ન લે.

વરસાદ પડે અને ખેડૂતોના જીવ કપાઈ જાય. આકાશ સામે, પેલાં કાળાં ડીબ ઘેરાયેલાં વાદળ સામે જુએ અને નિઃશ્વાસ નાખે : મોંમાં આવેલો કોળિયો પડી ગયો ! બન્યું હતું, પણ એમ જ.

આ બાજુ વધુ વરસાદ તો નહોતો. પણ ચોમાસુ ખેતી માટે માફકસરનો વરસાદ હતો. એટલે બાજરીઓ સારી નીકળી હતી. કપાસ અને કઠોળને અને જુવાર સરસવને વરસાદની મહેર હતી. એકાદ આછેરો વરસાદ આવે તો ચાલે તેમ હતું એટલે વાદળ ઘેરાયાં, છાંટા પડવા લાગ્યા ત્યારે સૌ હરખાયેલા. પણ વાદળ વિખરાતાં નહોતાં, બસ વરસ્યા જ કરતો હતો. હવે શું થાય ?

બાજરીઓ વાઢવા આવી હતી. પાક તૈયાર થઈ ગયો હતો. પવન અને અતિવૃષ્ટિ. ઊભી બાજરી નીચે પડી ગઈ. નીચે પડેલી બાજરી પર પાછું વરસાદે જોર કર્યું. ઉઘાડ તો નીકળે નહિ. ઉઘાડ નીકળે તો...તો નીચે પડેલી બાજરી ઊભી થાય કે વાઢવા પણ નીકળાય. પણ આ તો વરસાદ બંધ થવાનું નામ લેતો નહોતો. હવે શું થાય ? બાજરી કહોવાઈ જશે. તૈયાર બાજરી ઊગી નીકળશે. ખેડૂતથી આ કેમ જોયું જાય !

આખા ગામના ખેડૂતો જીવ બાળતા હતા. કેટલાક તો ઈશ્વરને યાદ કરી પ્રાર્થના કરતા હતા :

'ખમૈયા કરો...બાપા ખમૈયા કરો. અમ ગરીબને

જરૂર પડે તો તેને ખાધાખોરાકી આપવી પણ પોતાના ઘરમાં તો શોકનો પડછાયો સરખો ન લેવો.

કલાવતીનું રૂપ ખીલવા લાગ્યું. તે ટ્યુશન રાખી અંગ્રેજી ભણવા લાગી. શહેરની બહેનોની સંસ્થામાં જઈ ભરતગૂંથણ પણ શીખવા લાગી. પરંતુ હવે મુકુન્દને ન જરૂર હતી કલાવતીના શિક્ષણની કે કલાવતીના રૂપની.

મુકુન્દ-કલાવતીનો સંસાર સુખે ચાલવા માંડ્યો. માસ્તરને થયું કે પોતે વિધુર રહ્યાનો બદલો ઈશ્વરે આપ્યો છે. મુકુન્દ હવે ઘણીવાર કલાવતી પાસે પોતાની ભૂલ સ્વીકારતો અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તૈયારી બતાવતો. પિતા પાસે પણ તેણે વારંવાર પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી હતી. અને તેમને પણ જે કંઈ શિક્ષા કરવી હોય તે કરવા કહેતો.

કલાવતી ગામની સ્ત્રી સંસ્થાઓમાં સારો રસ લેતી. તે આ સંસ્થાઓમાં થોડું શિક્ષણ પામી ભરતાં ગૂંથતાં પણ શીખી. પણ તેને થતું કે ગામડાની કે અભણ કન્યા જો ભણેલા પતિને પરણી હોય તો સંસ્કાર શિક્ષણ અને શહેરની રીતભાત શીખવવા એક ખાસ સંસ્થા જોઈએ. આવી સંસ્થા હોય તો જેમ મુકુન્દને તેને માટે અભાવો થયો તેવા અભાવો આવી સંસ્થામાં શિક્ષણ મેળવેલી કન્યાઓ માટે ભણેલા પતિઓને ન થાય.

કલાવતી અને માસ્તરની પ્રેરણાથી મુકુન્દે પોતાની આવકમાંનો સારો ભાગ ખરચીને પોતાની માતાના નામની સવિતા કન્યાગૃહ નામની સંસ્થા શહેરમાં શરૂ કરી છે. આજે પણ આ સંસ્થામાં અનેક કન્યાઓને ગૃહિણી બનવાની તાલીમ આપે છે અને આ સંસ્થાના પ્રતાપે ઘણાંના સંસાર તો ખરેખર સ્વર્ગ કે તૂટી પડતાં રહી ગયાં છે.

*

'ઉતારો.' પણ વરસાદ બંધ થાય એવાં ચિહ્નો દેખાતાં નહોતાં. હવામાનનો વરતારો તો કહેતો હતો કે હજુયે ગાજવીજ સાથે ભારે વર્ષા થશે. તો...તો બાજરીના નામનું નાહી નાખવાનું જ રહ્યું.

આ વર્ષે તો બાજરીનો મબલખ પાક ઊતરે એમ હતું. ખેડૂતો કહેતા હતા :

'સેવકરામ! છેલ્લાં દસ વર્ષમાં આવી બાજરી જોઈ નથી.'

'જો પ્રભુ કૃપા કરે તો આ ફેરે તો કોઠીઓ પણ છલકાઈ જશે.'

'અરે ગરીબ ગરબાંયે છૂટથી બાજરી ખાય એટલા ભાવ ઘટશે. આખા જિલ્લામાં બાજરીની તો બોલબાલા છે. સોળ આની નહિ પણ વીસ આની.

પણ એ વીસ આની બાજરી તો યુદ્ધભૂમિ પર ઘવાયેલા સૈનિકો આડે પડ્યા હોય તેમ બાજરી લાંબી સોટ થઈ ગઈ હતી. પછી ખેડૂતનું કાળજું કેમ કપાઈ ન જાય?

પણ આમાં ખેડૂત કે કોઈયે શું કરી શકે? જ્યાં આભ તૂટ્યું હોય ત્યાં બીજું થાયે શું?

કુદરત આગળ માણસ કેટલો અસહાય છે! કેટલો લાચાર છે! કુદરત ખાવા દે તો જ માનવી ખાઈ શકે છે. ગયું વર્ષ અનાવૃષ્ટિથી બગડ્યું હતું. આ વર્ષ અતિવૃષ્ટિથી બગડ્યું. આકાશી ખેતી પર નભતો ખેડૂત કઈ રીતે ઊંચે આવે!

ખેડૂતોએ મબલખ પાક જોઈ કેવકેવાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં હશે! કોઈ અનાજ વેચી દેવું વાળવાનું વિચારતો હશે! કોઈ કપડાંલત્તાં લાવવાનું મનમાં ગોઠવતો હશે. કોઈ દેવું ભરવાની ગણત્રી કરતો હશે. આમાં કોની ગણત્રી સાચી પડે!

હવે તો કઠોળ, એરંડા, જુવાર, કપાસ, સરસવ વગેરે પાક સુધરે તો ખેડૂત જીવી શકે. નહિ તો એને બાર મહિના કાઢતાં કાઢતાં ભારે પડશે.

ખેડૂત ગમે તેટલી મજૂરી કરે, મહેનત કરે, પણ એના ઘરમાં અનાજ પહોંચે ત્યારે ખરું. ત્યાં સુધી કશું જ ન કહેવાય કે આ વર્ષનો પાક સારો રહેશે.

ખેડૂતના મોંમાંથી ઝુંટવાઈ ગયેલો કોળિયો જોઈ કોને રંજ ન થાય!

ત્યારે એ ખેડૂતોને આશ્વાસન આપવા જેટલા શબ્દો મારી પાસે નહોતા.

*

તુમારી તંત્રના તો અનેક દાખલા મળી રહે તેમ છે. અગાઉ પણ સરકાર તેના વહીવટી તંત્રના કારણે વગોવાતી હતી. આજે પણ સરકાર તુમારી તંત્રના કારણે વગોવાય છે. કોઈ કામનો તાકીદે નિકાલ આવતો નથી. કાગળિયાં ફર્યા કરે છે. અરજીમાં આ ભૂલ છે, આ બરાબર નથી, આ વિગતની તપાસ થવી જોઈએ તેમ કાગળ ઉપરથી નીચે અને નીચેથી ઉપર એમ ફર્યા જ કરે છે. એમાં ખેડૂતનો મરો થાય છે. લોકો બૂમબરાડાં પાડે પણ કોણ સાંભળે છે?

એવું બનેલું કે આ ગામની જમીન રસ્તામાં કપાતી હતી. સારામાં સારી જમીન જતી હતી. એટલે ખેડૂતનો જીવ બળી જતો હતો. પણ જ્યાં રસ્તો નીકળવાનો હોય ત્યાં ખેડૂત શું કરે?

રસ્તો મપાયો. ખેતરો કપાયાં. રસ્તો પણ થયો. મોટરો પણ દોડવા લાગી. પણ જે જમીન ગઈ એ ખેડૂતોને હજુ વળતર મળ્યું નથી.

આ બાબતમાં એ ખેડૂતોએ ઘણા વખત પહેલાં રાડ નાખેલી. અરજીઓ કરેલી. પણ કંઈ વળેલું નહિ. અરજીનો જવાબ પણ મળેલો નહિ.

એટલે એકવાર બાજુના ગામે પ્રધાનશ્રી સરકારી કારખાનાનું ઉદ્ઘાટન કરવા પધારવાના હતા. એટલે પેલા ખેડૂતો મારી પાસે આવ્યા.

'સેવકરામ! તમે અમારી સાથે ન આવો?'

'ક્યાં જવાનું છે?'

'.. ગામે. ત્યાં કાલે પ્રધાન પધારે છે. તમે આવો તો પાંચ પાંચ વર્ષથી કૂટાતો જમીનના વળતરનો પ્રશ્ન રજૂ થાય.'

'હજુયે એનો નિકાલ નથી આવ્યો?'

'એની જ મોંકાણ છે ને! તે દિવસે તો તમે જાતે આવી અમારી સમક્ષ કલેક્ટરસાહેબને કહેલું. તેમણે નોંધ-પણ કરેલી. જલદી નિકાલ આવી જશે એવો દિલાસો પણ આપેલો. એ વાતને તો બે વરસ થઈ ગયાં. કલેક્ટરે બદલાઈ ગયા. ખેડૂતનું તે પછી કુણ સાંભળે છે?'

'અરે સેવકરામ! આ ન્યાય તો જુઓ. જમીન તો ગઈ. વળતર પણ અપાયું નથી ને હજી તલાટી વેરો માગ્યા કરે છે. કહીએ છીએ કે ભાઈ એ નંબર તો રસ્તામાં ગયો, ત્યાં વાવેતર થતું નથી. પણ એ તો કહે છે મારા ચોપડે તો તમારો નંબર છે એટલે મારે તો વેરો વસૂલ કરવો જ પડે છે.' એક ભાઈએ અકળાઈ ને કહ્યું.

'એનો વેરો ન ભરવો!'

'નથી જ ભર્યો ને! તે નોટિસો આવે છે. આ રાજ્યનો તે કેવો વહીવટ ચાલે છે? આનો તે કોઈ રણીધણી છે કે નહિ? આટલા પ્રધાનો છે, ધારાસભ્યો છે એ બધા ત્યાં બેસીને કરે છે શું? એમનાથી વાંકુ કરનારની કાનબુટ્ટી પકડાતી નથી?'

લોકો ખીજાયા હતા. જમીનની વાત નીકળતાં જ ઉશ્કેરાતા હતા. એમણે કહ્યું:

'તમે ત્યાં આવો તો પ્રધાનસાહેબને બધી વાત કરવી છે. સેવકરામ, તમે નહિ કહો તો અમારે તો આ ફેરે મોંઢે મોં સંભળાવી દેવું છે. પાંચ પાંચ વર્ષથી સરકાર જમીન પડાવીને બેઠી છે ને પાઈએ પરખાવતી નથી એનું કંઈ કારણ?'

'પાકા જમીનનો ભાવ એ નક્કી કરે! પાડાની બોળ જેવું ખેતર હતું, હજાર રૂપિયે વીઘો જતો હતો તોયે સરકાર માબાપ આપે તે અમારે લેવાનું. એયે નક્કી થતું નથી.'

'સેવકરામ, પાંચ વર્ષની વ્યાજખાધ ગણો તોયે કેટલી રકમ થાય? સરકારને લેવાનું હોય ત્યારે તકાદો કરે, જપ્તી કરે, દંડ કરે, છેવટે હરાજી કરાવીનેયે વસૂલ કરે. ને આપણું લેવાનું હોય ત્યારે ધક્કા ખવડાવે. ટલ્લે ચડાવે. આ તે કંઈ ન્યાય કહેવાય? લોકરાજ લોકરાજ કરે છે તે આ તે કોનું રાજ્ય? સાહેબોનું રાજ કે અમારું લોકનું રાજ?

લોકોના અંતરનો અવાજ પ્રધાનો સુધી, આપણા દેશનેતાઓ સુધી પહોંચે તો કેવું સારું? એટલે તો હું બીજા દિવસે પ્રધાનશ્રી પધારવાના હતા એ ગામ ગયો.

સભા પૂરી થઈ એ પછી હું પેલાં ખેડૂતોને લઈ પ્રધાનશ્રી પાસે ગયો. પ્રધાનસાહેબ મને ઓળખતા હતા એટલે તેમણે હસીને કહ્યું:

'તમે...અહીં ક્યાંથી?'

'આપનું કામ પડ્યું છે એટલે મળવા આવ્યો છું.'

'બોલો શું કામ છે?'

'કામ તો આ ખેડૂતોનું છે. એમની વિગત સાંભળો અને આ તુમારી તંત્રમાં અટવાયેલા તેમના કેસનો અંત આણો એવી વિનંતી કરવા આવ્યો છું.'

પેલા ખેડૂતોએ પ્રધાનશ્રી સમક્ષ વિગતે કેસ રજૂ કર્યો. અરજી લખી લાવ્યા હતા તે પણ આપી. પ્રધાનશ્રીને પણ નવાઈ લાગી કે પાંચ વર્ષથી કેમ જમીનનું વળતર નહિ અપાયું હોય? તેમણે એમના મંત્રીને તેની નોંધ કરવાનું કહ્યું. કલેક્ટર સાહેબ સાથે હતા તેમને પણ આ વિશે તાકીદે ખુલાસો મોકલી આપવાનો અમારા દેખતાં હુકમ કર્યો. ત્યારે તો ખુદ મને પણ એમ થયેલું કે નક્કી હવે તો આનો નિકાલ આવશે.

પણ આજે એ વાતનેયે એક વર્ષ થયું. હજી ખેડૂતોની જમીનનું વળતર મળ્યું નથી.

કોઈ કહેશે, લોકરાજ, કલ્યાણરાજ નામે ઓળખાતા આ તંત્રમાં તુમારનો ક્યારે અંત આવશે?

*

'ચમ મને છોડીને ખવરાવવા બાજરી નહિ મળે? જાઓ, મારે મારી છોડીને નથી મોકલવી. મારે તો બાજરીની કોઠીઓ ભરેલી છે. એ બેઠી બેઠી જનમારો ખાશે તોયે ખૂટે ઈમ નથી.'

'તો તમારી મરજી. બાકી આમ ચડ્યું ચડ્યું બોલો એ ઠીક ના કહેવાય !'

'તો તમે કેવી નાખી દીધા જેવી વાત કરો છો ? એ ભણ્યો એટલે બોલતાં શીખ્યો હશે ! ચ્યમ આબરૂ તો એક તમને જ વહાલી હશે...અમે તો બધા નાક-કટ્ટા હોઈશું ?'

'એવું તે કુણ કહે છે. પણ...'

'પણ ને બણ...એ ભણેશરી આંય આવશે તાણે જ મારી છોડીને મોકલીશ. જો ભણવા નીકળ્યા છે ! આ અભણ છે...આ તો આવી છે, તેવી છે...હું પૂછું છું ઘરમાં એની મા એટલું ભણેલી છે ? ચ્યમ માને તગડી મૂકતો નથી ? કહોને કે જા ભણેલી મા લઈ આવ. પટેલ શું નાખી દીધા જેવી વાત કરો છો ? આ તે કંઈ ઢેડ-વાઘરીનું ઘર ભાળ્યું તે જેમ ફાવે તેમ બોલી જાય ?'

'ભણતરનું તો ઠીક પણ કહે છે કે તમારી દીકરી બીડી પીએ છે.'

'કુંયેં કહે છે એ...એ કહેનારને મારી આગળ લાવો તે...એની જીભ જ ખેંચી લઉં. એ એના મનમાં સમજે છે શું ! જોયાં ને તમારા ભણેશરીનાં લખણ ? લોકો કાંઈ અમથું કહેતા નથી કે ભણ્યો કણબી કટંબ ખોવે ? ભણતર એ તો ખાસી વધા છે. એ તમારા જેવા નાના પેટના માણસોમાં નાં ઊતરે ? ભણ્યો હોય એ આવાં વેણ કાઢતો હશે ? જો ને અભેમાન આવ્યો છે !'

એક ગામમાં હું એક જણને ત્યાં બેઠો હતો. અમે ગામની,વરસાદની, ખેતીવાડીની વાતો -કરતા હતા ત્યાં સામેના ઘરમાં આ ભડકો થતો જોયો.

બંને વેવાઈઓએ હવે તો મારામારી પર આવવાનું જ બાકી રાખ્યું હતું. ઉશ્કેરાટ વધતો જતો હતો. વાસના પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પણ મધપૂડાની પેઠે ત્યાં ભેળાં થયાં હતાં. એથી પણ દીકરીના બાપનો ઉશ્કેરાટ વધ્યે જતો હતો.

તકરાર વધતી જતી હતી. ઉગ્રતા ટોચે પહોંચી હતી. છતાં કેમ કોઈ દરમિયાનગીરી કરતું નથી ? એટલે હું ઊઠીને ત્યાં ગયો. મને જોઈને એ બોલતા બંધ થયા. એક બે જણાએ જગ્યા કરી આપતાં કહ્યું:

'આવો...આવો સેવકરામ.'

'સેવકરામ આવ્યા તે સારું કર્યું. તમે જ ન્યાય ઉતારો આમાં શું કરવું ?' એક જણાએ કહ્યું.

'અમારીયે ક્યાં ના છે ? સેવકરામ કહે એ અમને મંજૂર છે. અમારે ચ્યાં ન્યાય બહાર જવું છે તે ?' મહેમાનોમાંથી એક જણ બોલ્યું.

'તમારા ઘર ઘરના ઝઘડામાં હું શું દરમિયાનગીરી કરું. તમે તમારે અંદર અંદર સમજી જાઓ.' મેં કહ્યું.

'ના સેવકરામ...આ વળી નુતરાંની વાત છે. તમારે વચ્ચે પડવું પડે એવું છે. તમે હશો તો ઝટ નિકાલ આવશે !' ગામના એક આગેવાને ટકોર કરી.

આ તકરારનું મૂળ આવું હતું.

ચીમનનું લગ્ન આ ગામની દીકરી શકરી સાથે થયેલું. ચીમન હમણાં એન્જીનીઅરીંગમાં ભણતો હતો. તે ભણતો હતો એટલે તેણે સાસરે પત્ર લખીને ખબર આપેલી કે તમે શકરીને ભણાવજો. પણ આ લોકોએ એ વાત કાને ધરેલી જ નહિ. એથી ચીમનને અભણ પત્ની પ્રત્યે અભાવ થયેલો. તેમાંયે તે એન્જીનીઅરીંગ કૉલેજમાં ગયો તે પછી તો તેનો અણગમો ખૂબ વધી ગએલો. તેણે તેનાં માબાપને લખી દીધેલું કે તમે શકરીને તેડશો નહિ. જો એને તેડશો તો હું રજાઓમાં ઘેર જ નહિ આવું. એથી આ લોકો શકરીને તેડતા નહોતા.

એમાંથી આ તકરાર થઈ હતી. શકરીને તેડતા નહોતા. સગાંઓનું લખાણ આવતું હતું. ચીમનના બાપને તો વહુને ન તેડે તોયે દુઃખ હતું. તેડે તેનુંયે દુઃખ હતું. કારણ કે શકરીની નણંદ આ ગામમાં જ, શકરીના કુટુંબમાં નાખેલી હતી. એ લોકો પણ હવે તો કહેવા માંડ્યા:

'શકરીને પહેલાં તેડી જાઓ, પછી અમે તમારી

છોડીને તેડવા આવીશું.'

એટલે દબાઈ ચંપાઈને વેવાઈ શકરીને તેડવા આવ્યા હતા. એમાં બોલચાલમાં ક્યાંક વાંકું પડ્યું અને શકરીના બાપ ઉશ્કેરાઈ કડવાં વેણ કાઢવા લાગ્યા. આ બધી વાત કહી ચીમનના બાપા કહે :

'બોલો સેવકરામ, આમાં અમારો શો વાંક? અમારે તો, ભઈસાબ સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી દશા થઈ છે. તેડીએ છીએ તો છોકરો ઘેર આવતો નથી. નથી તેડતા તો ઘેર અમારી દીકરીનું ઘર મંડાતું નથી. ભઈસાબ તમે જ કાંઈક રસ્તો કાઢી આલો તો તમારા જેવા ભગવાને નહિ.'

મેં જોયું કે ચીમનના બાપા પણ દીકરાના વર્તનથી તંગ આવી ગયા હતા. સગામાં કલેશ થાય એ તેમને ગમતું નહોતું. ને દીકરીના બાપને દીકરીની વગોવણી થઈ એનો રંજ હતો. એથી જ તેમનો દબાવી રાખેલો ઉકળાટ વ્યક્ત થતો હતો.

આ તબક્કે હું સલાહ પણ શું આપું? મારે ચીમનને પણ મળવું જોઈએ ને! એનો કેસ શું છે એ જાણ્યા વગર કહું પણ શું? એટલે મેં કહ્યું : 'એમ કરો, ચીમનને કહો કે તે મને મળે. હું તેને સમજાવીશ.'

ચીમન મને મળ્યો પણ ખરો. તેનો કેસ બીજા ભણેલા છોકરાઓથી ભિન્ન નહોતો. આ બાજુ એક નવી સામાજિક સમસ્યા ઊભી થઈ છે. છોકરાઓ ભણે છે. લોકો છોકરીઓને ભણાવતા નથી. પાછાં બાળલગ્ન થાય છે. એમાંથી આવા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. ભણેલા કે ભણતા છોકરાઓ પોતાની પત્ની ભણેલી હોય એવી અપેક્ષા રાખે એમાં ખોટું પણ શું છે! દીકરીનાં માબાપો મુગબળ સમજી, પોતાની મેળે જ દીકરીનાં હિત ખાતર ભણવા મૂકે તો જ આ ગુંચવાતા પ્રશ્ને હલ થઈ શકે.

ચીમનનું પણ એ જ કહેવું હતું :

'સેવકરામ! હું તમારી બધી વાત સમજું છું. આમાં શકરીને અન્યાય થાય છે એ પણ હું કબૂલ કરું છું. આમાં જો કોઈનોયે દોષ હોય તો અમારા સમાજની રૂઢિનો અને કુરિવાજનો છે. પણ એ દોષને પડકાર તો કરવો જોઈએ ને! શું મારા જેવાએ એને વશ થઈ, જિંદગીના ઉત્સાહને રૂંગળાવી દેવો?'

આનો સાચો ઉકેલ પરણેતરને ત્યજી દેવી એ નથી. પણ તેને ભણાવી પતિને યોગ્ય બનાવવી એ જ છે. એટલે હું આવા કિસ્સાઓમાં હમેશાં જે સલાહ આપતો આવ્યો છું એ જ સલાહ ચીમનને પણ આપી :

'શકરીને ભણાવવાનો તમારો આગ્રહ સાચો છે. પણ તમે પત્ની પાસે શાની અપેક્ષા રાખો છો? અક્ષરજ્ઞાનની કે ગૃહકાર્યની! એ સારી ગૃહિણી થઈ શકે, લખી વાંચી શકે એવી તાલીમ મળે એવો પ્રબંધ કરો. બાકી તો સહજીવન, તમારો પ્રેમ અને માર્ગદર્શન તેનું સારું ઘડતર કરશે.'

પોતે ભણે તેટલાં વર્ષ શકરીને આવી તાલીમ મળે એવો જ ચીમનનો આગ્રહ હતો. મેં જઈ શકરીના પિતાને સમજાવ્યા. તે દીકરીના હિત ખાતર શકરીને ભણવા મૂકવા કબૂલ થયા.

સામાજિક પ્રશ્નોમાં વાલીઓ અને પતિ-પત્નીઓ પણ શાંતિથી સામાનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજવા તત્પર રહે અને અનુકૂળ થવાની તૈયારી બતાવે તો આવા પ્રશ્નો કેટલી આસાનીથી ઉકલી જાય?

★

ફ્રાંસના વિખ્યાત નાટ્યકાર મોલિયરે પણ અકસ્માત જ નાટકો લખવા માંડેલાં. મોલિયરના દાદાને નાટકોનો ઘણો શોખ. નાનો મોલિયર પણ દાદા સાથે નાટકો જોવા જાય. મોલિયર જુવાન થયો અને ગમગીન રહેવા લાગ્યો. પિતાએ આ જોયું અને એક દિવસ ગુસ્સામાં આવીને પૂછ્યું: "શું આ છોકરાને નાટકિયો બનાવવો છે?" દાદાએ કહ્યું, "ભગવાનની જેવી મરજી." આ સંજોગોમાં મોલિયરે નાટકો લખ્યાં અને એ દુનિયાનો મહાન નાટ્યકાર બન્યો. દાદાએ ઉચ્ચારેલા શબ્દો એના હૃદયમાં જડાઈ ગયા. ટપટડીના બાપીકા ધંધા પ્રત્યે એને નફરત જાગી અને એ કાયમ માટે કલમના આધારે રહ્યો.

નવનીત સેવક

હાસ્ય બત્રીસી

પુરાતત્ત્વખાતાના સાહેબને ચૂંટણીરાયનાં પ્રરાક્રમો સાંભળવામાં ઘણો ઘણો રસ પડવો છે. ઘણીવાર તો સાહેબ નોકરી ઉપર પણ મોડા જાય છે પરંતુ ચૂંટણીરાયનું પરાક્રમ સાંભળવાનું ચૂકતા નથી. સ્ત્રીઓને જેમ છીંકણીનું વ્યસન હોય છે તેમ સાહેબને વાતનું વ્યસન પડી ગયું છે. સાહેબનાં આડોશીપાડોશી પણ સિનેમાના ઓડિયન્સની જેમ વહેલાંવહેલાં આવીને ગોઠવાઈ જાય છે અને સાહેબના હિસાબે ને જોખમે ચા ચાણી પીને શ્રી. ૧૦૦૦૦૦૯૮ ચૂંટણીરાયનાં પરાક્રમોનો ઇતિહાસ સાંભળે છે.

સાતમે દિવસે સાહેબે ચોકડાને વંદન કરીને ટેબલ ઉપર મૂક્યું એટલે રસલોલુપ નામનો આગળનો અર્ધ ભાંગેલો દાંત વાળો શરૂ કરતાં બોલ્યો :—

[૭] ' અસ્ત્રી ચરિત્ર 'ની વારતા

એક સમે ચૂંટણીરાય ' ચમચા 'ઓનો દરબાર ભરીને બેઠા છે, આવતી ચૂંટણીમાં કોને દાવમાં લેવો ને કોને પછાડવો એની રસભરી ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે એવામાં જ સાહેબના પટાવાળાએ આવીને ખબર આપ્યા કે કોઈ બાઈ મળવા આવ્યાં છે. ' બાઈ ' શબ્દ સાંભળતાં જ શ્રી ચૂંટણીરાયે ટોપી ઠીક કરી, ચશ્માં સરખાં કર્યાં. ચમચાઓને વિદાય આપી અને મુલાકાત આપવાની તૈયારી કરીને બેઠા.

' બાઈ ' શબ્દમાં મોટા ગુણ,
એ જાતિ જીવતનું લુણ.
ભલાભલાએ ખોયાં રાજ,
કંઇક ઇશારે નાચ્યા નાચ
કંઈક સાધુનાં છોડવ્યાં તપ,
કંઈક જણાએ મૂક્યા જપ
ચૂંટણીરાયની શી વિસાત ?
એ પણ વિશ્વામિત્રની જાત !

' બાઈ ' શબ્દ સાંભળતાં ચૂંટણીરાય પાણી પાણી થઈ જતા. ' સન્નારી ' શબ્દ કાન પર પડતાં એ બરફ બરફ બની જતા અને ' મીસ ' શબ્દથી તો એમની દશા રેફ્રીજરેટરમાં મૂક્યા હોય એવી થઈ જતી. મીઠા અવાજે કોઈ માનુની ' હેલો ' કહેતી તો ચૂંટણીરાય એમનું ' હેરકંડીશન્ડ ' માથું ખંજવાળવા લાગી જતા. આમ ' કોઈ બાઈ મળવા માગે છે ' એ શબ્દો સાંભળતાં જ ચૂંટણીરાય દેડકાની જેમ છાતી ફુલાવીને બેઠા.

થોડી જ વારમાં ' બાઈ 'એ પ્રવેશ કર્યો. અહા, શું એમનું રૂપ ! '

લાંબું નાક ને ટૂંકા વાળ,
ડાબે હાથ નાજુક ઘડિયાળ
આંખો એવી છે અણિયાળ,
જાણે મશીનગનોની નાળ
ત્રણ નંબરના ચશ્મા હાથ,
એમાં નયનો કરતાં નાચ
શોહે છે બ્લાઉઝ ' લો કટ ',
નાયલોન સાડી નોખો ઘાટ
માથા કરતાં મોટું અંબોડો,
હોઠ ઉપર દેખાયે વાળ
નખ પણ રંગ્યા રાતા સાત,
લીપસ્ટીકનો જોરો પ્રભાવ

ચૂંટણીરાયની સામે આવાં તદ્દન આધુનિક ' બાઈ '

આવીને ઊભાં રહ્યાં. ચૂંટણીરાય સ્વભાવે ઘણા કડક દેખાતા હતા. પણ આ તદ્દન આધુનિક યુવતીને જોઈને એ કલકત્તાના રસગુલ્લા જેવા એકદમ નરમ-નરમ થઈ ગયા. મોંમાંથી 'બેસો' કે 'નમસ્તે' જેવા રોજિંદા વપરાશના શબ્દો પણ નીકળી શક્યા નહિ. છેવટે પેલાં બહેને પોતે જ નમસ્તે કહ્યું. એમનો અવાજ ચૂંટણીરાયને નવા એન્જીનની મીઠી વ્હીસલ જેવો લાગ્યો. એમણે કહ્યું : બેસો બહેન, સેવકને લાયક શું કામ આપને પડ્યું છે?
પેલાં બહેન ઢીલા અવાજે કહે : કંઈ નહિ.
પણ આટલું બોલતાં બોલતાં એમનો અવાજ રેલ્વેના થર્ડક્લાસના ડબ્બાની જેમ ભરાઈ ગયો. છેલ્લે એમનાથી એક ડૂસકું પણ ભરાઈ ગયું. એ ડૂસકાના પ્રવાહમાં ચૂંટણીરાય પૂરના પ્રવાહમાં તણાતા ઝાડની જેમ એકદમ તણાયા.

તીર, અસિ કે બંદૂક ઠેઠ,
  સ્રીના આંસુ આગળ હેઠ
ચૂંટણીરાય પણ થયા નરમ,
  ખાવા લાગ્યા પક્ષના સમ

સ્રીના આંસુની સામે પાંડવો જેવા પણ ટકી શક્યા નથી તો ચૂંટણીરાયનું ગજું શું? એ પક્ષના સમ દઈને 'બહેન'ને રડવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યા. ચૂંટણીરાય જેમ જેમ કારણ જાણવા વધારે ને વધારે આગ્રહ કરતા ગયા એમ બહેન વધારે ને વધારે ડૂસકાં ખાતાં ગયાં. ચૂંટણીરાય એમનાં ઝીરો નંબરનાં ચશ્માંમાંથી 'ક્ષ-કિરણ'વાળી નજરથી બહેન સામે તાકી રહ્યા. છેવટે બહેનનાં ડૂસકાં શમ્યાં. એમણે આઈસકુલ્ડ પાણીથી મોં ધોયું અને પોતાના નાયલોનના રૂમાલથી આંખો લૂછી. ચૂંટણીરાય એમના રડવાનું કારણ જેમ જેમ વધારે આગ્રહથી પૂછવા લાગ્યા એમએમ એ વધારે ને વધારે આનાકાની કરવા લાગ્યાં. શરૂઆતમાં એ નિસાસા નાખતાં હતાં પણ ધીમે ધીમે એમના નિસાસાની સંખ્યા ઓછી થતી ગઈ અને ચૂંટણીરાયના નિસાસાની સંખ્યા વધતી ગઈ. છેવટે ચૂંટણીરાયે ''ના કહો તો મારા સમ' એમ કહ્યું એટલે બહેન બોલ્યાં : સાહેબ, હું પરણેલી છું.
ચૂંટણીરાયનો અર્ધો મૂડ ખલાસ થઈ ગયો.
બહેને આગળ કહ્યું : પરણેલી છું છતાં કુંવારી છું.

ચૂંટણીરાય ફરીથી ટટાર થઈને બેઠા. બહેને વાત આગળ ચલાવતાં કહ્યું : મારા પતિ આફ્રિકામાં રહે છે અને હું હિંદુસ્તાનમાં રહું છું. પરણ્યા પછી અમે જુદાં ને જુદાં જ છીએ. એ નથી અહીં આવી શકતા કે નથી હું ત્યાં જઈ શકતી.
આમ કહીને બહેને એક કિલોગ્રામ છેટલો નિસાસો મૂક્યો. સામે ચૂંટણીરાયે બે કિલોગ્રામ જેટલો નિસાસો મૂક્યો. બહેને આગળ કહ્યું : આપ તો નિકાસપ્રધાન છો, ધારો તે વસ્તુની નિકાસ કરી શકો છો.

ખાંડ ગોળ કે તલનું તેલ
હરણ રીંછ હાથી કે બેલ
માંકડ મચ્છર, અનાજ કે ઘાસ
ધારો એની કરો નિકાસ.
કહું આપને 'સ્ટોરી શોર્ટ'
કરો મને પણ આપ 'એક્સપોર્ટ'

નિકાસમાં જ વિકાસ છે એવી આપની નીતિ પ્રમાણે આપ દેશમાં પેદા થતી દરેક વસ્તુની નિકાસ કરો છો તો મારી પણ આફ્રિકા ખાતે નિકાસ કરી નાખો એવી મારી વિનંતી છે.
આમ કરીને બહેને ટૂથપેસ્ટની જાહેરાત જેવા દાંત બતાવીને સ્મિત કર્યું. એ સ્મિતથી નિકાસપ્રધાનની વિવેકશક્તિની નિકાસ થઈ ગઈ. એ પછી બહેને માથાને એક હિલોળ આપીને વાળ ઠીક કર્યા એની સાથે ચૂંટણીરાયની આંખો પણ ત્રણસો સાઠ ડીગ્રીનો ખૂણો ફરી ગઈ. વચન નહિ આપવાની 'નીતિ' છતાં તપોભંગ થતા ઋષિની જેમ એમની એ નીતિ પણ બદલાઈ ગઈ અને વચન આપતાં એમણે કહ્યું : તમે ગભરાશો નહિ. હું આ બાબતમાં યોગ્ય સૂચનાઓ

આપી દઈશ એટલે તમારી આફ્રિકા ખાતે નિકાસ થઈ જશે.

આમ કહીને ચૂંટણીરાયે બહેનનાં નામ ઠામ અને સરનામું નોંધી લીધાં. જતાં જતાં બહેને ચૂંટણીરાય સાથે હસ્તધૂનન કર્યું. ચૂંટણીરાયના હાથમાં જાણે ૪૬૦ વૉલ્ટના દબાણવાળો વીજળીનો પ્રવાહ ફરી વળ્યો હોય એમ લાગ્યું.

થોડા વખતમાં જ ચૂંટણીરાયે પેલાં બહેનની પરદેશ નિકાસ માટેની પાકી વ્યવસ્થા કરી નાખી. ખરેખર નારી જાતિ ધારે એ કરી શકે છે.

કંજૂસને એ કરે ઉદાર
પહેલવાનને ખવડાવે માર
નારી જાતિની સઘળે જીત
ઔરંગઝેબને પણ ગવડાવે ગીત

એક સ્મિત. બત્રીસ દાંતનો એક ચમકારો, સોડિયમ-વાળા પાણીનાં આંખમાંથી પડેલાં બે ટીપાં અને એક ડૂસકું એટલા ભેળમાં ચૂંટણીરાય જેવા ગ્રેનાઈટ પણ ઓગળી ગયા.

આ વાતને ચાર છ મહિના જતા રહ્યા. એકવાર ચૂંટણીરાય કોઈ અનઑફિશ્યલ કામ માટે આયાત-ખાતાના પ્રધાનને ત્યાં જઈ ચડ્યા. જઈને જુએ છે છે તો પેલાં બહેન પ્રધાનજીની સાથે વિદાયની શેકહેન્ડ કરી રહ્યાં છે અને એ સ્પર્શના પ્રભાવથી જાણે એ. સી. કરંટના ઉપરાછાપરી આંચકાઓ લાગતા હોય એમ પ્રધાનજીના મોં ઉપરથી 'લોહી ઊડી ગયું' છે. ચોપાટી ઉપરના પૂતળાની જેમ પ્રધાનજી સ્થિર થઈને ઊભા છે. હાથ જોડીને ચૂંટણીરાયને 'જયજય' કહેવાના હોશ પણ નથી રહ્યા.

ચૂંટણીરાયને જોતાં જ પેલાં બહેને પ્રધાનજીના હાથને 'શેક' કરવો મૂકી દીધો અને એમને 'જયજય' કહીને નવી પેકાર્ડની જેમ સડસડાટ ચાલી ગયાં.

ચૂંટણીરાય પોતાના આગમનનું કારણ કહેવાને બદલે પેલાં બહેનના આગમનનું કારણ પૂછવા લાગ્યા. પ્રધાનજી ચાર સેન્ટીમીટર પહોળું અને સાડાસાત સેકંડ લાંબું સ્મિત કરીને કહેવા લાગ્યા : એ બહેન તો બિચારાં બહુ દુખિયારાં છે.

દુઃખના દરિયામાં ડૂબેલાં બાઈ
અમેરિકા છે એમનો ભાઈ
ઘણી કરે છે એ ત્યાં કમાઈ
પણ મોકલી શકે ના રાતી પાઈ

એ બહેનનો ભાઈ અમેરિકામાં ઘણી કમાણી કરે છે પણ બિચારીને એક પાઈ પણ મોકલી શકતો નથી. આ બાબતમાં હું એને કંઈક મદદ કરું એવી વિનંતી કરવા એ બહેન અહીં આવ્યાં હતાં.

ચૂંટણીરાયને લાગી નવાઈ
કોણ હશે આ નટખટ બાઈ ?

ચૂંટણીરાયે થોડા દિવસ પછી એ બહેનને મળવા માટે બોલાવી મગાવ્યાં અને જુદા જુદા પ્રધાનો પાસે જઈને આવી રીતે છેતરપીંડી કરવા માટેનું કારણ પૂછ્યું. બાઈ લીપસ્ટીકવાળા હોઠથી લાલલાલ હાસ્ય કરીને બોલી : જુદી જુદી જરૂરીઆતવાળાં દુખિયાં-ઓની હું આ રીતે કમિશન લઈને સેવા કરું છું. કોઈને આવાં કામ હોય પણ લાગવગ ના હોય તો એમને હું આપ જેવા મહાપુરુષોની મદદથી સહાય કરું છું અને એ રીતે મારો સેવાનો ધંધો ધમધોકાર ચાલે છે.

ચૂંટણીરાય મોં વકાસીને સાંભળી રહ્યા અને એ 'સેવાભાવી' બહેન 'જયજય' કરીને નવી પેકાર્ડની જેમ સડસડાટ ચાલ્યાં ગયાં.

આ પ્રમાણે વાત પૂરી કરીને રસલોલુપ નામનો સાતમો દાંત ખરી પડ્યો.

[ક્રમશઃ]

★

અંગ્રેજ કવિ કાવલી અકસ્માતથી જ કવિ બનેલો. જ્યારે એ નાનો હતો ત્યારે એક દિવસ એની માતાના ઓરડા-માંથી એને સ્પેન્સરનું 'ફેરી ક્વિન' પુસ્તક મળી આવ્યું. આ પુસ્તકની કવિતાઓ વાંચીને એ એટલો બધો મુગ્ધ બની ગયો કે એણે પોતે કાવ્યો લખવા માંડ્યાં.

ગૃહમંગલ

સામાન્ય કુટુંબના માનવીને પૈસાદારની સગાઈ અને એ દ્વારા પૈસો મેળવવો કેમ ગમતો હશે એ પ્રશ્ન ઘણીવાર થાય છે. પોતાની કક્ષા કરતાં સામો પક્ષ પૈસાદાર હશે તો—અને તેમાંય ખાસ કરીને સ્ત્રીનું કુટુંબ—પૈસો મફતનો પડાવવાની લાલચ વધુ થશે. કમાતી વ્યક્તિ હશે તોપણ બધું ઉડાવી દેશે અને વધુ રકમ પત્નીએ બાપને ઘેરથી લાવવી પડે છે. અને આ રીતે સ્ત્રીધનની લાલચમાં ને લાલચમાં પુરુષ પાંગળો બની જાય છે અથવા સહેલાઈથી ધન મળે એવા રસ્તા શોધે છે. તેમાંથી પુરુષની વૃત્તિ અને દૃષ્ટિ બન્ને બદલાઈ જાય છે. અને તે જ કુટુંબની છિન્નભિન્નતા સરજી મૂકે છે.

બાપ દીકરીના સુખ ખાતર આપે છે અને દીકરી પતિને ખુશ કરવા માગી વસ્તુ લઈ આવે છે. આજે પણ સમાજમાં આ પરિસ્થિતિ છે. જ્યારે ગજા ઉપરાંતની વાત થાય છે ત્યારે પણ પત્ની તરફ નમતું નથી જોખાતું હોતું, મેણાં-ટોણાંથી તેને વધાવાય છે. પત્નીના અંગના દાગીના ઉપર તેની દાનત બગડે છે. એટલેથી નથી પતતું તો તેને મારઝૂડ પાર વગરની થાય છે. અને છતાંય 'દીકરી તો સાસરે જ શોભે' કહેવતને શણગારવા માબાપનાં દિલ પથ્થર જેવાં બની જાય છે. મારે ઝૂડે, અરે! મારી નાખે તો ય તારો પતિ પરમેશ્વર. સમાજ શું કહેશે એ બીકે પણ પોતાને ઘેર દીકરીને નહિ બોલાવે. દીકરી બાપને ઘેરથી માગી વસ્તુ ન લાવી શકે તો હજુપણ ત્રાસ ગુજારવામાં બાકી નથી મૂકતાં. તેવાં કુટુંબોની સંખ્યા ઓછી નથી. કોઈ ને કોઈ બહાના નીચે તેની સાથે કંકાસ જોડવામાં આવે છે. પછી તેમાં કુટુંબની કોઈપણ વ્યક્તિ ભાગ ભજવતી હોય. ક્યારેક અબોલા, ક્યારેક ધમકી, મારઝૂડ, ખાવા ન આપવું એવા ઘણાય પ્રકારના ત્રાસ આપી મૂંગી ને મૂંગી વહુને રીબાવવામાં આવે છે, અને છતાંય તેને એવી સલાહ અપાય છે કે સ્ત્રી તો સહનશીલતાની મૂર્તિ છે, એમાં જ એની મહાનગી રહેલી છે.

કહેવાય છે કે સમાજ સુધર્યો છે, સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેને સરખા હક આપવામાં આવ્યા છે. દેખીતી રીતે, બાહ્ય રીતે જોતાં ઘણું બધું છે પણ જ્યાંસુધી અંદરથી સ્ત્રીની દશા ન સુધરે ત્યાંસુધી એ સરખા હકને શું ધોઈપીવાના? સ્ત્રીઓએ જાગૃત થયા વગર હવે ચાલે તેમ નથી નહિતર આ કળિયુગમાં સતયુગની ભાવના જન્માવવી મુશ્કેલ થઈ પડશે.

પુત્રીનું અહિત

શૈલાની માતાએ રળતો કમાતો મુરતીઓ પસંદ કર્યો એ આશાએ કે શૈલા ભવિષ્યમાં દુઃખી ન થાય. ખૂબ લાડકોડમાં અને પૈસાની વચ્ચે ઉછરેલી શૈલાને ગૃહકામ કે રસોઈથી વંચિત તો નહોતી રાખી. એટલે મધ્યમ વર્ગના કુટુંબમાં સાસરે જતાં જ શૈલાએ ઘરનો ભાર ઉપાડી લીધો. ઘરમાં સાસુને અને પતિને પણ ઘડીભર નવાઈ લાગી. મુશ્કેલી એટલી જ હતી કે શૈલા ખાસ ભણી શકી નહોતી. એનું લક્ષ્ય જ નાનપણથી ભણવામાં નહોતું. જ્યારે તેનો પતિ ગ્રેજ્યુએટ થયેલો હતો. ભણતર ઓછું પણ શ્રીમંત ઘરની દીકરી એટલે બીજો વિચાર ન કર્યો.

શૈલા પહેલા આણામાં પિયરથી ઠીક ઠીક રોકડ અને દાગીના લાવી હતી. ઝીણી ઝીણી પોતાને જોઈતી ઘણી વસ્તુઓ સાથે લાવી હતી. થોડો સમય સારું ચાલ્યું. શૈલાને પોતાના કોડ પૂરા થતા લાગ્યા. પરંતુ મોટા ઘરની દીકરીને વધુ લાડ લડાવવા પતિને મન થયું અને પોતાની કમાણી ઓછી પડવા લાગી. મોજશોખ કરવા હોય તો વધુ કમાવું જોઈએ. તેને માટે શેરબજારમાં જવાનું તેણે શરૂ કર્યું. એક વખત થોડી કમાણી થઈ એટલે ચડસ લાગી અને બીજી વખત, ત્રીજી વખત એમ ગુમાવવા માંડ્યું. શૈલાની રોકડ રકમ પૂરી કરી અને તેની નજર તેના દાગીના ઉપર ગઈ. શૈલાએ તેને ખૂબ સમજાવ્યો પણ કંઈ અસર ન થઈ અને દાગીના વેચી માર્યા. શૈલા ગભરાઈ. પતિને સમજાવવાના પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા ત્યારે બીજી બાજુ સાસુની જોહુકમી એ કારણે શરૂ થઈ. અને પિયરથી પૈસા લાવવાનો આગ્રહ થયો. નહિ લાવે તો ઘરની બહાર કાઢી મૂકવાની ધમકી મળી. શૈલા કંટાળીને પિયર આવી. અને માતાને પરિસ્થિતિ સમજાવી. પોતે સાસરે નહિ જાય તે પણ જણાવ્યું.

શૈલાના પિતાને વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આવ્યો. શૈલાને સાસરે નહિ મોકલવા નક્કી કર્યું અને જમાઈને ઘેર બોલાવ્યો. બહુ કહેણ ગયાં એટલે જમાઈ પધાર્યા. સસરાએ શીખામણ આપી. પણ જમાઈએ શૈલાનો જ વાંક કઢ્યો અને ઉપરથી કહ્યું કે બહુ દયા આવે છે તો થોડું કાઢી આપો ને. તમારો પૈસો આટલો બધો છતાં તમારી દીકરીને કે જમાઈને ઉપયોગી કેમ ન થાય ?

માતાને જમાઈની દયા આવી. અને હવે બીજી વાર વેડફી નહિ મારવા અને સુખેથી રહેવા માટે સમજાવી નક્કી કર્યું. અને શૈલાના હાથમાં રોકડ રકમ બિલકુલ ન આપી. સાસુ-વરને આ ન ગમ્યું એટલે પાછો ઝઘડો શરૂ થયો અને પૈસાની પાયમાલી થઈ. શૈલા હવે મક્કમ નિર્ણય કરી બેઠી. ગમે તે ઉદ્યોગ શીખવા તત્પર થઈ અને પગ પર ઊભી રહેવા મથવા લાગી.

અભ્યાસ તરફ નાનપણથી બેદરકાર રહેવાથી મોટા થયા પછી પણ તેનું લક્ષ્ય રહ્યું નહિ, અને એટલી નબળી તે રહી. પતિની શીરજોરીને ઠેકાણે લાવવા મથવા લાગી. પિતાનો પૈસો તેને મદદરૂપ નથી થવાનો તે તે સમ-

જતી હતી અને એટલે જ પગભર થવા માટે કમર કસવા લાગી.

અનાથતા

હંસા પાંચેક વર્ષની હતી ત્યારે જ માતા-પિતા પરધામ પહોંચેલાં. તેને એક નાની બહેન હતી અને કુટુંબમાં બીજું કોઈ જ તેમને રાખી શકે તેવું નહોતું. મામાની આર્થિક પરિસ્થિતિ ખરાબ હતી એટલે વધારાના આ બેનું ભરણપોષણ કરવું તેમને માટે મુશ્કેલ હતું. તેમણે એ બન્ને બાળકોને એક સંસ્થામાં મોકલ્યાં.

બાળકો ત્યાંની રીતે મોટાં થયાં. બીજાં એવાં ઘણાં બાળકોની સાથે એક થઈ ગયાં અને એક કુટુંબની માફક રહેવા લાગ્યાં. એમને દુનિયાના કોઈ વ્યવહાર કે કૌટુંબિક જીવનની કંઈ ગતાગમ રહી નહિ.

હંસા જેમ જેમ મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ તેને ખ્યાલ આવવા માંડ્યો કે તેનાં માબાપ ગુજરી ગયાં છે એટલે તેમને અહીં રાખવામાં આવ્યાં છે. આ પરિસ્થિતિમાં તેમનાથી કોઈના પણ બે અક્ષર સાંખી શકાતા નહિ. 'અમારી મા નથી એટલે આજે તમે અમને ગમે તેમ કહી શકો છો' વગેરે દ્વારા એ સ્પષ્ટ સમજાયું કે તેમને માનું ઓછું ખૂબ આવે છે. 'અમારી મા હોત તો અમારી આ પરિસ્થિતિ ન હોત, અમને કેવા હેતથી, પ્રેમથી નવડાવતી હોત!' નિશાળમાં માના પ્રેમની સુંદર કવિતાઓ અને પાઠ ભણ્યા એટલે એમના ઓરતા અધૂરા જ રહી ગયા અને એ જ કલ્પનામાં હંસા તો ખરેખર રાચવા લાગી.

હંસાના મામા અવારનવાર તેને મળવા આવતા, તેમને માટે નવી વસ્તુઓ, નાસ્તો વગેરે શક્તિ મુજબ લાવતા. ક્યારેક થોડાં દિવસ પોતાને ઘેર પણ લઈ જતા. હંસા હવે ઉંમરલાયક થઈ રહી હતી એટલે એમને ચિંતા પણ થઈ રહી હતી. હંસાના નસીબ પાંસરા હતા તે મામાની ચિંતા વધુ વખત ન રહી અને હંસાને લાયક પતિ શોધી નક્કી પણ કરી નાખ્યું. હંસાને હવે એમ થયું કે પોતે ઘર બનાવવાના અને તેમાં ગૃહિણી થવાના કોડ પૂરા કરશે. બીજું દુઃખ ભૂલીને તે નવાં સ્વપ્નાં રચવા લાગી.

હંસાને સાસુ હતાં. પતિનો પ્રેમ તે પામી શકી હતી. પણ લગ્ન પછી તેને લાગ્યું કે ઘર કરવું અને ગૃહિણીપદ ભોગવવું તે કંઈ રમત વાત નથી. સાસુના મહેણાંટોણાં સાંભળવાં, સંસ્થાના નામની સાથે પોતાનું નામ જોડાયેલું છે એટલે કંઈક વધુ સાંભળવાનું અને તેથીય વધુ રિવાજો અને વ્યવહારનું અજ્ઞાન તેને વધુ દુઃખી કરનાર નીવડ્યાં. ઘરકામમાં પાવરધી હોવા છતાં સાસુના શબ્દો તેને કારમાં લાગતાં. તે જીરવી શકતી નહિ અને કોઈને કંઈ કહી શકતી નહિ. આ પરિસ્થિતિમાં તે દૂબળી પડતી ગઈ. શરૂઆતમાં તે શીખવા માટે પ્રયત્ન કરતી તોપણ સાસુમા તેને યોગ્ય રીતે જવાબ વાળતાં નહિ. તેનો પતિ તેને સમજાવતો અને મન ઉપર નહિ લેવા કહેતો. 'આ જૂના વિચારનાં છે એટલે કેટલુંક તેમને ગમતું નહિ હોય. પણ તે કહે તે સાંભળી લેવું.'

પણ હંસા તો જાણે સમાજની આ બધી

નહીં તો વિચારમાં તો જરૂર આગળ વધી છે. જંઘીસનું જીવન અનુકરણાર્થે વાંચવામાં જોખમ છે. પરંતુ એક સામાન્ય કક્ષાના વણઝારાએ સામર્થ્યના બળે કેવી મોટી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી એનું સચોટ દર્શન એ જરૂર કરાવે છે.

મોંગોલના મુસલમાનોના 'જ્ઞાન-વિજ્ઞાન દૂર પૂર્વ સુધી પહોંચાડવામાં અને ચીની શોધખોળો અને વહીવટી કુશળતા પશ્ચિમ સુધી પહોંચાડવામાં' જંઘીસે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. એણે અંધકાર યુગના અંતરાયો દૂર કરી યુરોપને એશિયાના સીધા સંપર્કમાં આણ્યું. આટલું એનું જમાપાસું.

જીવનચરિત્ર-રસિયાઓને આ કથા જરૂર ગમશે.

ગૃહસંચાલન :

[લે. ડૉ. લીલા શાહ, પ્ર. ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય : રૂ. ૫/૨૫.]

ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સાથે સ્ત્રીઓને રસ હોય એવાં ક્ષેત્રોમાં પણ કેળવણીની સગવડો ધીમેધીમે વધવા માંડી છે. ગૃહસંચાલન એ મોટાભાગની સ્ત્રીઓની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ગણી શકાય એવું ક્ષેત્ર છે. એમાં પણ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિને પરિણામે સ્ત્રીને જેમ જેમ બહારનાં ક્ષેત્રોમાં સ્થાન મળતું ગયું છે તેમ તેમ પરિવર્તન આપમેળે આવતું ગયું છે. પરદેશોમાં ગૃહસંચાલન પણ વૈજ્ઞાનિક રીતે થઈ શકે એ અંગે સારી સગવડો ખાસ ઊભી કરવામાં આવી છે. નવાં નવાં વીજળીનાં સાધનો એના ઘરકામના કંટાળાજનક કાર્યને વધુ સહેલું બનાવવા માટે શોધાયાં છે ને દિનપ્રતિદિન સમય ને શક્તિનો કેવી રીતે બચાવ થઈ શકે અને એ બચેલાં સમય ને શક્તિ બીજાં સદ્કાર્યમાં કેવી રીતે વાપરી શકે એ અંગે ઘણું સાહિત્ય પ્રગટ થયું છે. હવે તો આપણે ત્યાં પણ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં ગૃહસંચાલન કે ગૃહવિજ્ઞાનને એક વિષય તરીકે સ્થાન મળ્યું છે એ આનંદની વાત છે પણ વર્ષો પૂર્વે વિદ્યાપીઠના અભ્યાસક્રમમાં એને સ્થાન મળ્યું ત્યારે એની ખૂબ જ હાંસી ઉડાવવામાં આવી હતી. ગુજરાતીમાં આ વિષયની શાસ્ત્રીય રીતે છણાવટ કરે એવા પુસ્તકની ઘણા વખતથી માંગ હતી. ડૉ. લીલાબહેને એ જરૂરિયાત આ પુસ્તકદ્વારા પૂરી કરી છે.

હિંદનું કૌટુંબિક જીવન, સ્ત્રીના જીવનનું ધ્યેય, એની ફરજો, ગૃહસજાવટમાં નવીન દૃષ્ટિબિંદુની આવશ્યકતા, બાળઉછેર અંગેના અગત્યના મુદ્દા, ઘરનું આવક-જાવકનું પાસું, રસોડું ને કપડાંની સંભાળ વગેરે અંગે આ પુસ્તકમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ખાસ કરીને આપણા—ગુજરાતીઓના બિનસમતોલ આહાર પ્રત્યે એમણે લાલબત્તી ધરી છે. આર્થિક રીતે ન પોષાય એમ માની ને વિટામિનો ને નત્રિલ તત્ત્વો ધરાવતી સોંઘી ખોરાક વાનગીઓની આપણે જે અવગણના કરીએ છીએ અને બાળકોમાં પણ છોકરી કે છોકરાને એક જ જાતનો ખોરાક નથી આપતાં એ અંગે પણ વેધક ટકોર આ પુસ્તકમાં મળે છે. સૂર્યના તડકાનો લાભ બાળકોના હાડકાંની મજબૂતી માટે આપણને વગર પૈસે મળતો હોવા છતાં નથી ઉઠાવતાં એ એમણે ખૂબ માર્મિક રીતે કહ્યું છે. જે માતાઓને ખબર હોય છે કે સૂર્યના તડકામાંથી બાળકને વિટામિન 'ડી' મળે છે એવી માતાઓ પણ પોતાનું બાળક કાળું પડી જશે એ ભય સેવીને બાળકને એથી વંચિત રાખે છે એવી પરિસ્થિતિ છે.

આપણાં રસોડાં વિષે પણ તેમણે ઠીક ઠીક ટકોરો કરી છે. સ્ત્રીનો મોટા ભાગનો સમય રસોડામાં ખર્ચાય છે એ હકીકત છે છતાં આપણાં રસોડાં હવા-પ્રકાશ વગરનાં, ભેજવાળાં ને કેટલીકવાર ગભરામણ થાય એવાં હોય છે. શહેરોમાં તો પશ્ચિમી ઢબનાં રસોડાં હવે કેટલેક ઠેકાણે જોવા મળે છે, બાકી ગામડામાં તો હજુ ધુમાડાથી ભરપૂર રસોડામાં સ્ત્રીએ ગૂંગળાય છે. ગૃહિણી વિષે વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો બહુ ઓછાં કુટુંબો વિચારતાં હોય છે. એટલે એને પણ સગવડ જોઈએ એ વિચાર હજુ જોઈએ તેટલો લોકપ્રિય બન્યો નથી. આ સ્થિતિમાંથી બહાર આવ્યા

વગર નથી ચાલવાનું એ આ પુસ્તક સારી રીતે સમજાવી જાય છે. ઉપરાંત ઘર કેવી રીતે સુઘડ રાખવું, જુદી જુદી જાતનાં કપડાંની કેવી રીતે સંભાળ લેવી, ફરનીચરની સંભાળ કેમ લેવી એ વિષયો પર પણ આ પુસ્તક પૂરતું માર્ગદર્શન આપે છે.

પુસ્તકમાં સૌથી જોરદાર શૈલીમાં લખાયેલું તો એનું છેલ્લું પ્રકરણ છે. હિન્દુ સમાજની રૂઢિપ્રિયતા જેમને—ખાસ કરીને જે પુરુષોને—વધુ પ્રિય હશે એમને આમાં ઘણા વિચારો બંડખોર જેવાં લાગવા સંભવ ખરો; પણ એક વસ્તુ નિશ્ચિત છે કે પલટાતા જમાનામાંય આપણે બસો વર્ષ જૂના વિચારો વડે ન જ જીવી શકીએ. ભારત હવે લોકશાહી—અને પછી એના જન્મથી માંડીને આજ સુધી એકપક્ષી લોકશાહી અહીં અસ્તિત્વ ધરાવતી રહી હોય—દેશ બન્યો છે. એણે સામાજિક મૂલ્યાંકનો પણ બદલવાં જ રહ્યાં. કૌટુંબિક લોકશાહી ભારતમાં આવતાં બીજાં ૨૫ વર્ષ તો ઓછામાં ઓછાં નીકળી જશે કારણ કે નવા વિચારોને સમજવા, પચાવવા ને અપનાવવા આપણું રૂઢિવાદી માનસ ઝટ તૈયાર નથી થતું. વિદેશમાં ૧૦ કે ૧૨ વર્ષ રહીને લાંબું લોકશાહી રસમવાળું સહજીવન જોયા-અનુભવ્યા પછી પણ પાછાં ફરેલા પુરુષો હિંદ આવીને જૂના ચીલે ચાલવાની- ઘરેડમાં ઘસડાઈ જતા અને સ્ત્રીના અલગ-સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો ક્રમને અને તેય માત્ર ચર્ચામાં જ સ્વીકાર કરતા આ લખનારે જોયા છે; આમ છતાં એથી નિરાશ થઈને નવા વિચારબિંદુઓ ન વેરવાં કે એનો પ્રચાર ન કરવો એવું કોણે કહ્યું ? લેખિકાએ સચોટ શૈલીમાં પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે. જો કે એ પ્રકરણનું શીર્ષક 'લોકશાહીમાં કૌટુંબિક જીવન' રાખ્યું છે તેને બદલે 'કૌટુંબિક જીવનમાં લોકશાહી' રાખ્યું હોત તો વધુ યોગ્ય ને અનુરૂપ ન લેખાત ?

ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તકનું પાનેપાનું અગત્યનું છે અને માત્ર ગૃહવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરતી જ બહેનો આ પુસ્તકનું અધ્યયન પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ ન કરે પણ દરેક સ્ત્રી ને પુરુષ વાંચે, એ અંગે વિચારે અને પોતાના જીવનપ્રવાહને નવો ઓપ આપવા માટે આમાં રજૂ થયેલા વિચારોને અપનાવે ત્યારે જ પુસ્તકને સારી રીતે વાગોળ્યું ગણાય.

રૂપે રંગે રૂડી :

[લે૦ દુર્ગેશ શુક્લ. પ્ર૦ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧. મૂલ્ય : રૂ. ૨/–.]

'લવ્લી ટુ લુક એટ' નામના અંગ્રેજી નાટકનું આ ગુજરાતી રૂપાંતર જાણીતા નાટ્યલેખક શ્રી દુર્ગેશ શુક્લે કર્યું છે જે ગુજરાતી તખ્તા માટે પૂરેપૂરી લાયકી ધરાવે છે. કેટલાંય સફળ રીતે ભજવાયેલાં નાટકોના આ જાણીતા લેખક તખ્તાની પણ પૂરેપૂરી દૃષ્ટિ કેળવી શક્યા છે એ આ નાટકના તખ્તાનું પુસ્તકમાં આલેખન કરીને બતાવી આપે છે.

આ ત્રિઅંકી નાટકમાં એક સામાજિક કથાનક ગૂંથી લેવામાં આવ્યું છે, ગૃહજીવનમાં લેખકની દૃષ્ટિ ઊંડે ગયેલી છે તે રૂપાંતર વખતે રૂપાંતરકારે પણ એટલી જ તાદૃશ્ય રીતે રજૂ કરી છે. ત્રણ દંપતીનાં લગ્નજીવનની વાસ્તવિક રજૂઆત કરી આ નાટક આપણને પ્રતીતિ કરાવે છે કે સાથે જિવાતું જીવન એ સહજીવન નથી. એક મેકને અનુકૂળ થઈને જીવવું એમાં સહજીવનનું—દાંપત્યજીવનનું માધુર્ય નહિ પણ એક જાતનું દાસત્વ છે.

આ પ્રધાનસૂર રજૂ કરતું આ ત્રિઅંકી નાટક સર્વ-કોઈ ભજવી શકે તેવું છે એમ નિઃશંકપણે કહી શકાય.

સરસ્વતીચન્દ્ર (બૃહત્ સંક્ષેપ) :

[લે. ગો. મા. ત્રિપાઠી. સંક્ષેપકાર: ઉપેન્દ્ર છ. પંડ્યા. પ્ર. સાહિત્ય અકાદેમી વતી એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., મુંબઈ, ૨. મૂલ્ય : રૂ. ૫/૨૫.]

ચાર ભાગના વિશાળ ફલક ઉપર જે મહાન નવલકથા ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર બની ચૂકી છે તેને લેખકના જ શબ્દો કે વાક્યો ફેરવ્યા વિના સંક્ષેપમાં પાંચસોએક પાનામાં જ સમાવી લેવાનો આ પુસ્તકમાં

નવરચના

સંક્ષેપકારે પ્રયત્ન કર્યો છે.. ફક્ત વાર્તાનું ખોખું જ નહિ પણ કેટલુંક ચિંતન પણ આ પુસ્તકમાં આવરી લેવામાં આવ્યું છે જે પુસ્તકની કિંમત ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વધારે છે.

સરસ્વતીચંદ્રને હવે તો ટૂંક સાર રૂપે કે કહેવાતા સંક્ષેપ રૂપે અનેક લેખકોએ અને પ્રકાશકોએ પ્રગટ કરેલ છે. તેમાં કોઈક સંક્ષેપો તો મૂળ લેખકને અન્યાય કરે તેવાં પણ પ્રગટ થયા છે. આ બધાનો પ્રચાર વધે તે પહેલાં તેની સામે ગોવર્ધન સાહિત્યના રખેવાળોએ અને રસિયાંઓએ કાંઈક પગલાં ભરવાં જોઈએ. આવે વખતે જાણીતા પ્રાધ્યાપક શ્રી ઉપેન્દ્ર ય. પંડ્યાનો આ બહુ જ ઉપયોગી અને આધારભૂત સંક્ષેપ ખરેખર આપણા સાહિત્યમાં સારી એવી જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે.

લગભગ બે હજાર જેટલાં પાનાંમાં અને ચાર ગ્રંથમાં વહેંચાયેલ આ ખ્યાતનામ મહાનવલ જે ન વાંચી શકે તેમને પણ આ પુસ્તક વાંચીને એનો ખરો રંગ લાગે છે. અને એ ચારેય ભાગ વાંચવા માટેની પ્રેરણા પણ આપે છે. સરસ્વતીચન્દ્રનું વાર્તાવસ્તુ કાળના પ્રવાહ સાથે જૂનું થવાનું જ નથી. ગુજરાતી સાહિત્યની એ અમર અને અજોડ મહા નવલ પૂરવાર થઈ ચૂકી છે.

સાહિત્ય અકાદેમીએ આ મહત્ત્વનું કાર્ય કરાવીને આ પુસ્તક પ્રગટ કરીને આપણા સાહિત્યની મહામૂલી સેવા બજાવી છે એ વિશે બે મત છે જ નહિ. તદુપરાંત આ મહત્ત્વના પુસ્તકને શ્રી ઉમાશંકર જોશીનો અભ્યાસુ પ્રવેશક પણ સાંપડ્યો છે જે સાહિત્યના દરેક અભ્યાસીને ઉપયોગી પણ નીવડશે જ. સંક્ષેપકારની અભ્યાસુ દૃષ્ટિ તો આખા ગ્રંથમાં નજરે ચડશે જ. આ ઉપયોગી પુસ્તક દરેક ઘરની શોભા બને તેવું છે.

જન્મભૂમિ પંચાંગ (સં. ૨૦૧૮):

[સંપાદકો: પંડિત કૃષ્ણજી વિ૦ સોમણ, અમૃતલાલ લ૦ શાહ, લક્ષ્મીપ્રસાદ મો૦ બારોટ. પ્ર૦ જન્મભૂમિ પ્રકાશન મંદિર, ઘોઘા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૧. મૂલ્ય: રૂ. ૧/૭૫.]

જન્મભૂમિ પંચાંગ કાર્યાલય દ્વારા સંપાદિત ખગોળ-સિદ્ધ સૂક્ષ્મ નિરયન ભારતીય પંચાંગ દર વરસે પ્રગટ થાય છે. વિક્રમ સંવત ૨૦૧૮ ઉપરાંત શાલીવાહન શક ૧૮૮૪ પૂરો થાય એ રીતે સં. ૨૦૧૯ના ફાગણ સુધીનું એટલે લગભગ દોઢ વરસનું આ અભ્યાસુ પંચાંગ છે.

આ પંચાંગનાં ત્રણેય અભ્યાસુ સંપાદકો તેમની વિદ્વત્તા અને નિષ્ઠા આ પંચાંગ તૈયાર કરવા પાછળ ઠીક ઠીક દાખવી શક્યા છે. ખગોળ શાસ્ત્રાર્થ પંડિત કૃષ્ણજી સોમણ કે જે વિદ્યાશાસ્ત્ર સંપન્ન અને જ્યોતિષરત્ન છે તેમણે કરેલ છે. ગણિત-પંચાંગનો વિભાગ શ્રી અમૃતલાલ લ. શાહ કે જે ગણિતાલંકાર અને મુંબઈ એસ્ટ્રોલોજીકલ સોસાયટીના મંત્રી અને જન્મભૂમિ પંચાંગ કાર્યાલયના વ્યવસ્થાપક છે તેમણે સંભાળ્યો છે. અને સંશોધન તેમજ ફળાદેશ શ્રી લક્ષ્મીપ્રસાદ બારોટે તૈયાર કરેલ છે.

આવી વિદ્વાન ત્રિપૂટીએ સમૃદ્ધ બનાવેલ આ પંચાંગ દરેક ઘરને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી સામગ્રીથી ભરપૂર છે. એટલે અભ્યાસુઓ અને વિદ્વાનોને જેટલો આ પંચાંગનો ખપ પડે તેટલો જ સામાન્ય જનસમૂહને પણ પડશે જ. દરેક વિષયને સુવ્યવસ્થિત રીતે વિવેકપૂર્વક ક્રમબદ્ધ કરવામાં આવેલ છે.

જન્મભૂમિ સંસ્થાની આ આદરણીય પ્રવૃત્તિ ખરેખર પ્રજાના હિતને અનુલક્ષીને થાય છે તે આવું સમૃદ્ધ પંચાંગ પૂરવાર કરી આપે છે. દરેકને દરેક રીતે માર્ગદર્શક થાય તેવું સમૃદ્ધ આ પંચાંગ દરેકનું સાચું સાથી બનશે.

જીવનસૌરભ:

[લે. બબલભાઈ મહેતા. પ્ર. પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ., વડોદરા. મૂલ્ય: રૂ. ૧/૫૦.]

ગાંધીવાદી વિચારસરણી ધરાવતા અને રચનાત્મક કાર્યકરોની પ્રણાલી ઉજમાળના આપણા જાણીતા લોકસેવક શ્રી બબલભાઈ મહેતાએ લખેલું આ પુસ્તક સાચા સાથીની ગરજ સારે તેવું મહત્ત્વનું છે. થોડાક

જ વખતમાં પ્રથમ આવૃત્તિ પૂરી થવાથી બીજી આવૃત્તિ લોકભોગ્ય વધુ થઈ શકે ને માટે ઓછું મૂલ્ય રાખવા કાચું બાઈન્ડીંગ અને પાનાંની સંખ્યા ઘટાડવા ઝીણા ટાઈપ આ આવૃત્તિમાં છે. આપણી ઉછરતી પેઢીને, વિદ્યાર્થીઓને, ઓછું કે નવું વાંચતાં શીખેલાં પ્રૌઢોને આ સરળ પુસ્તક અનેક રીતે ખપમાં લાગે તેવું છે. જીવનમાં ડગલે ને પગલે અનુભવવા પડે તેવા ૧૭૬ પ્રસંગો, અનુભવો, વિચારો અને ચિંતનો આમાં ૧૨૬ પાનાંમાં ઠાંસીને ભરવામાં આવેલ છે. એક સાચા માણસના સ્ફટિકશા જીવનનું દર્શન કરાવતું આ પુસ્તક એટલે જ મહત્ત્વનું ગણાશે.

શ્રી બબલભાઈ ચિંતક અને વિચારક પણ છે તેની પ્રતીતિ આ પુસ્તક કરાવે છે. કેટલાંક લખાણો તો નર્યાં ગદ્યકાવ્યો જેવાં પણ બનેલાં છે. કોઈ મહાન વિચારકની ગંભીર વાણી આપણને જાણે સંભળાતી હોય તેવી કેટલીય અર્થભરપૂર વાતો આ પુસ્તકનાં કેટલાંય પાનામાં ભરી છે. સારા પ્રસંગે આપણાં કિશોર-કિશોરીઓને ઈનામ કે ભેટ આપવા માટે આ પુસ્તકની ભલામણ જરૂર કરી શકાય.

શ્રી મુકુલભાઈ કલાર્થીની પ્રસ્તાવનામાંથી આ પુસ્તક વિષે આ શબ્દો ટાંક્યા વિના રહેવાતું નથી : 'પોતાના જીવનમાંથી નવનીત રૂપે મનનીય વિચારોને તારવી લઈને પૂ. બબલભાઈએ આપણને આપ્યા છે. એ બદલ આપણે સૌ એમનો આભાર માનીએ.'

✱

'ઊર્મિ–નવરચના'નો હવે પછીનો અંક ખાસ દળદાર દિવાળી અંક તરીકે નવેમ્બરની ત્રીજી તારીખે પ્રગટ થશે.

— ફક્ત ચાર મહિનામાં રેડિયો એન્જીનિયર બનો —

રેડિયો શિક્ષણ

રેડિયો, એમ્પલીફાયર, અને ટ્રાન્ઝીસ્ટરનું પ્રેકટીકલ પદ્ધતિએ રૂબરૂ તેમજ ટપાલ દ્વારા શિક્ષણ આપતી ગુજરાતની એકમાત્ર લોકપ્રિય સંસ્થા. સાથે ટેપ રેકોર્ડ, ટેલીવીઝન અને પ્રોજેક્ટરનું પણ શિક્ષણ અપાય છે.

— મળો યા લખો :—

પેરી રેડિયો હાઉસ એન્ડ ટેકનીકલ ઈન્સ્ટીટયુટ

રાયપુર ચકલા, અમદાવાદ.

ZAVERI

નવાં 'સ્વાતિ પ્રકાશનો'

- કાળુભારને કાંઠે — નવલકથા—મનસુખલાલ ઝવેરી — રૂ. ૪-૫૦
- શ્રાવણી — નવલકથા—શિવકુમાર જોષી — રૂ. ૬-૫૦
- મધુવન — ગુજરાતની ગઝલોનો પ્રાતિનિધિ સંગ્રહ — સંપાદક : હરીન્દ્ર દવે — રૂ. ૪-૫૦
- મનનાં મરોડ — નવલિકા-સંગ્રહ—મોહમ્મદ માંકડ — રૂ. ૪-૫૦
- મનોરમા — નવલકથા—મોહમ્મદ માંકડ — રૂ. ૩-૭૫

અમારાં બીજાં પ્રકાશનો

શિવકુમાર જોષી

- કંચુકીબંધ — નવલકથા — રૂ. ૮-૦૦
- અનંગરાગ — નવલકથા — રૂ. ૯-૫૦
- રજનીગન્ધા — નવલિકાસંગ્રહ — રૂ. ૪-૦૦
- રહસ્યનગરી — નવલિકાસંગ્રહ — રૂ. ૪-૦૦
- ઘટા ઘીરી ઘીરી આઈ — નાટક — રૂ. ૨-૫૦
- દેવદાસ — નાટક — રૂ. ૨-૫૦
- સુવર્ણરેખા — નાટક — રૂ. ૨-૫૦
- સોને ટકોરે — નાટક — રૂ ૨-૦૦

ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી

- એકલતાના કિનારા — નવલકથા — રૂ. ૪-૦૦
- પડઘા ડૂબી ગયા..... — નવલકથા — રૂ. ૪-૦૦
- રોમા — નવલકથા — રૂ. ૩-૭૫
- પ્યાર — નવલિકાસંગ્રહ — રૂ. ૪-૨૫

બરકત વીરાણી 'બેફામ'

- માનસર — ગઝલ સંગ્રહ — રૂ. ૬-૦૦

જયંતિ પટેલ

- નેતા અભિનેતા — નાટક — રૂ. ૨-૫૦

ધીરેન્દ્ર દેસાઈ

- નીલા — નવલકથા — રૂ. ૨-૨૫

★ **સ્વાતિ પ્રકાશન** ★

૨૨૬, સેમ્યુઅલ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ, ૩

ઊર્મિ નવરચના

દિવાળી ૧૯૯૧

તંત્રી: ઈશ્વરલાલ મો. દવે
સંપાદક: જયમલ્લ પરમાર

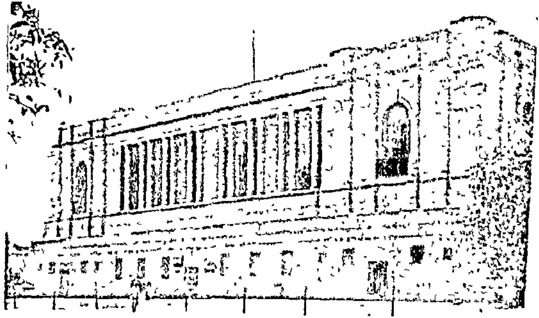

1

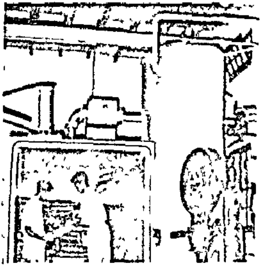

2

દિલ્હીનું રાષ્ટ્રીય દસ્તાવેજો અને હસ્તપ્રતોનું મધ્યસ્થાન ઉપરના પહેલા ચિત્રમાં દેખાય છે. એમાં રાખવામાં આવેલી હસ્તપ્રતો અને દસ્તાવેજો ૧૭૪૮ ની સાલ જેટલા જૂના છે અને એ બધા જે છાજલીઓ પર ગોઠવવામાં આવ્યા છે તે છાજલીઓની કુલ લંબાઈ ૧૬ માઈલ જેટલી થાય. નીચેનાં ડાબી બાજુના ચિત્રમાં એ જૂની હસ્તપ્રતોને રેશમમાં બાંધેલી દેખાય છે, જ્યારે જમણી બાજુના ચિત્રમાં તેને જંતુઓથી બચાવવા મિશ્રણ લગાડવામાં આવે છે.

મળાયચંદ મહેંકતી સુવાસ
કેશ્યા
• વાળનો ખરતા અટકાવી વધારે છે
• મસ્તકને શીતળતા
અર્પે છે.
B. SHAH.
સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર-
એમ. એમ. ખંભાતવાળા.
અમદાવાદ ૧

દિવાળી-નવેમ્બર, ૧૯૬૧

સમાજમાં સંસ્કાર અને સાહિત્ય પ્રેરતું સામયિક

ઊર્મિ : વર્ષ ૩૨ – નવરચના : વર્ષ ૨૬. અંક ૮. સળંગ અંક ૩૮૦

અનુક્રમ

લેખક	લેખ	પાનું
ક્ષ	ઉજાસની સાક્ષી	૧૭
'સુન્દરમ્'	સત્યની શૂળી	૧૮
'રાજહંસ'	સમયનાં ક્ષીર–નીર	૧૯
અનંતરાય રાવળ	કવિશ્રીની અંતિમ પ્રસાદી	૨૦
શેખાદમ આબુવાલા	એંસી મુક્તકો	૨૫
શારદાબહેન મહેતા	સ્વતંત્ર ભારતનાં ચૌદ વર્ષો	૩૦
અબોધ	મુક્તક	૩૨
ચુનીલાલ વ૦ શાહ	અત્યાચારની બરદાસ્ત	૩૩
ઈશ્વર પેટલીકર	બંધનમુક્તિ	૩૬
'પારાશર્ય'	નિઃસત્વ	૪૨
જેઠાલાલ ત્રિવેદી	નયન-કંઠ	૪૨
હરભાઈ ત્રિવેદી	ગામડામાં જઈ આવ્યા	૪૩
'સુધાંશુ'	સહુ શું હળી મળી જીવ રહેના	૪૬
પન્નાલાલ પટેલ	ઓપરેશન	૪૭
પ્રો૦ 'ઉશનસ્'	નિંદરેન	૫૧
શેખાદમ આબુવાલા	હું એક ભટકતો શાયર છું [૧૪] ચિઠ્ઠીની માફક	૫૧
'મિત્રા'	વૈચિત્ર્ય	૫૯
હર્ષિદા પંડિત	અનુકૂલન	૬૦
પ્રો૦ 'મધુરમ'	આંખ	૬૪
ડૉ૦ નરસિંહ મૂ૦ શાહ	વિજ્ઞાનીઓની જવાબદારી	૬૫
રવીન્દ્રનાથ અનુ૦ બાલચન્દ્ર પરીખ	પ્રકાશદર્શન	૬૭
દિલખુશ બ૦ દીવાનજી	સત્યાગ્રહીનો પ્રેમધર્મ	૬૮
જાની કડીવાલા	બીજે પેગે પાવન	૭૨

લેખક	લેખ	પાનું
રાસુ પંડિત	દીગસગીના ખોખામાં	૭૨
શિવકુમાર જોષી	સાતખૂણિઓ ત્રિકોણ	૭૬
'મીનપિયાસી'	અજ પે જંપ	૮૭
મધુકાન્ત ર૦ શાહ	આલ્ફ્રેડ નોબેલ	૮૮
પ્રો. હસિત બૂચ	વણ કવિ ?	૯૪
ડૉ૦ શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી	માંદગીમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ	૯૫
'મોહિનીચંદ્ર'	હું શું કરું ?	૯૭
પીતાંબર પટેલ	તેજછાયા	૯૮
પ્રો૦ ગોવિન્દભાઈ પટેલ	પંચતીસનો સ્તૂપ	૧૦૫
છોટુભાઈ સુથાર	આજનું બ્રહ્માંડ	૧૦૬
'સરોદ'	વસમું વેણ	૧૧૧
રતિલાલ 'અનિલ'	ટેલિફોન–અભિનેતા	૧૧૨
'અકિઞ્ચન'	આપકમાઈ	૧૧૫
રતિલાલ 'અનિલ'	ચક્કર	૧૧૪
નવનીત સેવક	હાસ્યબત્રીસી [૮] ચૂંટણી વિજયની વાત	૧૧૬
દેવજી ર૦ મોઢા	શકુન થઈને	૧૧૮
'પ્રતીક'	મુદફ્ફરનો દરબાર	૧૧૮

✱

ચિત્ર-સામગ્રી

પૂંઠા પરનું ત્રિરંગી ચિત્ર

ચિત્રકાર : શ્રી નરેન્દ્ર

*

ત્રિરંગી મુખ ચિત્ર : 'ઉત્સવનો ઉજાસ'

ચિત્રકાર : કનુભાઈ દેસાઈ

*

આ ખાસ અંકની છૂટક કિંમત

રૂ. ૧/૨૫ : વિદેશમાં રૂ. ૧/૫૦

—: સૂચનાઓ :—

* લવાજમ વરસનું : સાડાસાત રૂપિયા. વિદેશમાં દશ રૂપિયા (શિ. ૧૫).
* દર માસની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.
* વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઑક્ટોબર અને જાન્યુઆરી એ ચાર માસમાંથી કોઈપણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે.
* વી. પી.થી લવાજમ વસૂલ કરવામાં જે વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ ગ્રાહકે જ ભોગવવાનો હોય છે એટલે, લવાજમ પૂરું થયાની નોટિસ મળે ત્યારે ગ્રા. નં. અને પૂરા સરનામા સાથે કૃપા કરીને મનીઑર્ડરથી જ લવાજમ મોકલી આપવું.
* નમૂનાનો અંક મંગાવતી વખતે ૭૫ નવા પૈસાની ટિકિટો બીડવી જરૂરી છે. મફત અંક કોઈને મોકલાતો નથી.
* દરેક જાતના પત્રવ્યવહારમાં ગ્રા. નં. લખવો ખાસ જરૂરી છે.
* અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા જોઈતી ટિકિટો બીડવી જરૂરી છે. એ સિવાયનાં અસ્વીકૃત લખાણો પંદર દિવસ પછી રદ કરાય છે.
* જાહેરખબર માટેનું, લવાજમ મોકલવાનું, લખાણો મોકલવાનું અને બીજા દરેક જાતના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :–

'ઊર્મિ–નવરચના'

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાઇવેટ) લિ.,
૬૪, ગાંધીરોડ : ફર્નાન્ડીઝ બ્રિજ
અમદાવાદ, ૧

પ્રકાશક : ઈશ્વરલાલ મો૦ દવેએ અને મુદ્રક : કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ પરીખે માલિક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાઇવેટ) લિમિટેડ વતી ૬૪, ગાંધીરોડ, ફર્નાન્ડીઝ બ્રિજ, અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ કર્યું અને [illegible]
તંત્રી : ઈશ્વરલાલ મો૦ દવે અને સંપાદક : [illegible]

"સૌરભ"ની ભવ્ય ભેટ યોજના

નીચેનાં ૨૫ મેગેઝીનમાંથી કોઈપણ ૧ નું લવાજમ ભરો અને આપને મફત મળશે

		રૂા. ન. પૈ.
સોવિયેત દેશ	(૩ વર્ષનું)	૧૦-૦૦
સોવિયેત લેન્ડ	(૩ વર્ષનું)	૧૩-૦૦
સોવિયેત સંઘ	(૨ વર્ષનું)	૧૦-૦૦
સોવિયેત ફિલ્મ	(૨ વર્ષનું)	૩૦-૦૦
કલ્ચર એન્ડ લાઈફ	(૨ વર્ષનું)	૯-૦૦
ઇન્ટરનેશનલ અફેર્સ	(૨ વર્ષનું)	૧૦-૦૦
ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી	(૧ વર્ષનું)	૧૧-૦૦
ઈસ્ટર્ન ઇકોનોમિસ્ટ	,,	૬૫-૦૦
ઇન્ડિયન ફાઈનાન્સ	,,	૪૮-૦૦
ઈકોનોમિક વીકલી	,,	૨૪-૦૦
ઈકોનોમિક ટાઈમ્સ	,,	૮૦-૫૦
જનરલ નોલેજ	,,	૧૨-૦૦
શંકર્સ વીકલી	,,	૨૫-૦૦
બોમ્બે માર્કેટ	,,	૩૬-૦૦
રીડર્સ ડાયજેસ્ટ	,,	૧૮-૦૦
ઇમ્પ્રીન્ટ	,,	૧૫-૦૦
કેપીટલ	,,	૬૪-૦૦
કોમર્સ	,,	૬૫-૦૦
લીન્ક	,,	૨૫-૦૦
કરન્ટ	,,	૧૨-૦૦
ધર્મયુગ	,,	૨૮-૦૦
લાઈફ	(૩૯ અંક)	૨૪-૫૦
ટાઇમ	(૭૮ અંક)	૫૫-૦૦
ન્યૂઝ વીક	(૭૮ અંક)	૫૮-૦૦
ફોર્ચ્યુન		૬૫-૦૦

(૧) ૧૨૫-૫૦-૨૫-૨૦-૧૦ રૂપિયાની કિંમતનાં પ્રાઈઝ બોન્ડઝ અને અન્ય ૫૧ ઇનામો (લકી નંબરના બિલમાં)

(૨) સને ૧૯૬૨ ની આકર્ષક ભારે કિંમતની ડાયરી અથવા સુંદર મનીપર્સ

(૩) સને ૧૯૬૨ નું વિવિધરંગી આકર્ષક કેલેન્ડર અને પુસ્તકો-(ફક્ત સોવિયેટ દેશના લવાજમમાં.)

(૪) બહારગામના ગ્રાહકોએ મની-ઓર્ડર ખર્ચ કાપીને જ રકમ મોકલવી.

(૫) અમદાવાદના ગ્રાહકોને બસભાડું સંસ્થા તરફથી મળશે.

તા. ૧-૧૧-૬૧ થી ૩૦-૧૧-૬૧ સુધીમાં કાર્યાલયે સીધું લવાજમ ભરો અને

વિવિધ ઇનામો મેળવો

અમારી ઓફિસનાં સતાવાર બિલ સાચવી રાખો

જેથી લકી નંબરમાં આપ ઇનામ મેળવી શકો.

સૌરભ પુસ્તક ભંડાર પાદશાહની પોળ સામે, મેડા ઉપર ૬૧૫, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ.

સંચાલક : જયકાન્ત કામદાર

'ઊર્મિ-નવરચના'નાં ગ્રાહકો, લેખકો,
જાહેરખબર' આપનારાઓ, ચાહકો,
તેમજ
સંસ્થાના શુભેચ્છકો અને પ્રકાશક-બં

દિવાળી અને નવા
વર્ષનાં અભિનંદનો

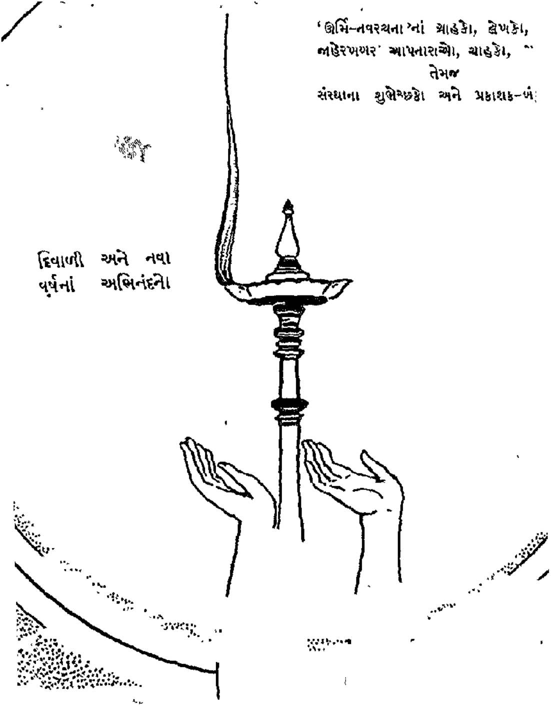

તી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડ
૬૪, ગાંધીરોડ : ફર્નાન્ડીઝ બ્રિજ
અમદાવાદ

ઉજાસની સાક્ષી

કોઈપણ કામને, કોઈપણ ઇચ્છાને કે કોઈપણ આરંભને અંત હોય છે. સેકંડને મિનિટનો, મિનિટને કલાકનો, કલાકને દિવસનો, દિવસને મહિનાનો, મહિનાને વરસનો—એમ અંત તો હોય જ છે. અને એવો માણસજાત માટે એક વરસનો અંત આવે એને ઉજવવાની પ્રથા પડી —ભારતમાં દિવાળીને સ્વરૂપે તે ઓળખના લાગી.

દિવાળીનું પર્વ વરસનાં બધાં પર્વોમાં એટલે જ મહત્ત્વનું આપણે ગણીએ છીએ. આ પર્વ આપણા આનંદનું પર્વ છે. વીતેલા વર્ષના સરવૈયાનું પર્વ છે. ગત વર્ષના આનંદ અને શોક, આવક અને ચકાસ કાઢવા માટેનું અને ચોપડાનું મથક છે.

આ પર્વને ઉલ્લાસથી ભરી દીધું, આનંદથી ઊભરાવી દીધું, દીપોત્સવથી ઉજમાળી પણ દીધું. એટલે જ અમાસની અંધારી રાતને ઉલેચવા અજવાળાં પાથરવાનું આપણને સૂઝ્યું. અને એમાંથી આપણા આંતર્બાહ્ય જીવનને પણ આપણે ઉજમાળવાનો આ દિવસ નક્કી કર્યો. ઉજાસના આ દિવસને આપણે એ જ કારણે મહત્ત્વ આપીએ છીએ અને એની સાથે સાથે આપણે એ ઉજાસની સાક્ષીએ નવા વરસના સંકલ્પો કરીએ છીએ.

આવી રીતે ઉજાસની સાક્ષીએ, નવોલ્લાસના હર્ષ સાથે કરેલા સંકલ્પોની તાકાત અને મહત્ત્વ અનેરાં હોય છે. એ સંકલ્પોની સિદ્ધિ પણ એટલી જ અનોખી હોય છે. ઉજાસની સાક્ષીએ કરેલા સંકલ્પોની સિદ્ધિ આપણે કરીએ.

★

સંપાદક: જયંત પરમાર

'સુન્દરમ્'

સત્યની શૂળી

શી સત્યની શૂળી—
અગમ્ય ભીષણા:
અકલ્પ્ય સર્જિકા.

નહીં હરિશ્ચન્દ્ર થવું દરેકને,
કસોટી તો યે સરખી જ કારમી-
સત્યાર્થીને—સત્યની શૂળી, નિત્ય
વીંધી રહે મર્મની આરપાર.

વટાવી આ ઉંબર પાય માંડવો—
કો દશ્ય પે દૃષ્ટિની રોક વાળવી—
એકાદ કો હસ્ત તણો અભિનય—
એકાદ કો શબ્દ સરંત સ્હેજમાં—
કો નાનકી લેવડ—કોઈ દેવડ—
ભલાઈનો કોઈ વિચાર-ફંદ—
કો ઊર્મિનો સ્હેજ તરંગ કિલષ—
સ્મૃતિતણો અંશ, નિગૂઢ તે અહં
રોલાવતો શાંતિ-મહેલ આખો:
અનંત આવી લઘુ અલ્પ શી ગતિ,
પંજો ત્યહીં તો ય વિરાટ ભવ્યનો
ભીડાય ભીંસાય—સમસ્ત તંતુઓ
જતા નિચોવાઈ જ દીન હાર્દના—
ને સત્ય ત્યાં આસવ-બિંદુ જેમ
લસી રહે અંતર—પદ્મના દલે:
ભલે ભલે શૂળી—
મળી મહાન
મેરુ સમી જૂઠપ જંગલોમાં.

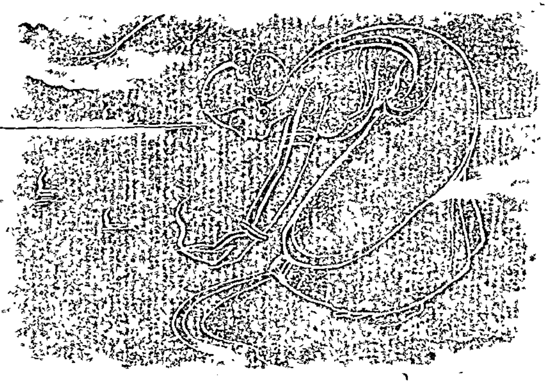

ઈસ્લામ આગળ ધપે છે

દુનિયાભરની વસતીમાં ઈસ્લામી બિરાદરોની સંખ્યા વધતી જાય છે।

આ વાતને અહીં આવી રહેલા જોખમ તરીકે ઓળખાવી નથી, એક હકીકત તરીકે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જે વસતી વધી રહી છે તે પણ બળજબરીનાં ધર્માંતરથી નહિ, અને એમ પણ કે મુસ્લિમોની તેગ ફરી ચમકદાર બીજલી જેવી થઈ છે, છત ઉપર છત મેળવતી જાય છે. ના, એક હાથમાં તલવાર ને બીજા હાથમાં કુરાન કે બાઈબલ લઈને મુસલમાનો તેમજ ખ્રિસ્તીઓ ઘણા કાળ સુધી દુનિયાભરમાં ઘૂમ્યા પણ ઈસ્લામની તલવાર ક્યારની મ્યાન થઈ ચૂકી છે, ફરી નીકળે એમ નથી. પાકિસ્તાનની રચનામાં એની ધમકીઓ ઘણીવાર આવી પણ જેનો ઉપયોગ થયો તે રણમેદાનની તલવારનો નહિ, ગુંડાની છરીનો હતો, પરિસ્થિતિનો હતો. જે લશ્કરી તાકાત બગદાદના ગાઝી સલાઉદ્દીનની હતી, મહમદ ઘોરીની હતી, અલાઉદ્દીન ખીલજીની હતી, તૈમુર ને બાબરની હતી તે તો ક્યારની અસ્ત થઈ છે, ને નવી થવાની નથી. તલવારના જોરે હારેલી પ્રજાઓનાં જે સમૂહ ધર્માંતરો થતાં તે હવે શક્ય નથી. આમ છતાં મુસલમાનોની વસ્તીમાં ચાહી ચલાવીને આવનારાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે.

કહે છે કે આફ્રિકા ખંડમાં ખ્રિસ્તી મિશનરી સંસ્થાઓએ નાણાંની થેલીઓ લઈને જમાવટ કરેલી, ધર્માદા સ્કૂલો અને દવાખાનાં ચલાવેલાં ને નોકરીઓ અપાવેલી. છતાં હવે એક નવા ખ્રિસ્તી થનાર સામે દશ નવા મુસલમાનોની ભરતી થાય છે. ખ્રિસ્તીઓનું ભણતર, નાણાં, વિજ્ઞાન, ખર્ચાળ રહેણી કરણી ને જીવનની વધારે તકો હોવા છતાં ઈસ્લામની પસંદગી થાય તો એનાં કારણો તપાસવાં જોઈએ.

એક મત એવો છે કે ઈસ્લામ આ જગત પર ફેલાયલો સૌથી નૂતન ધર્મ છે. જૂનું હોય તે કાળે કરીને વિલીન થાય ને એ તેજ નવું રૂપ ધારણ કરીને ફરી પ્રગટ થાય એમ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે. ગીતામાં દુષ્ટોનો વિનાશ કરવા ભગવાને યુગે યુગે અવતાર લઈશ એમ કહ્યું છે, પણ કૃષ્ણની નજર ત્યારે ભારત ઉપર દોરી જોઈએ કે જગતના બીજા દેશોનો પણ સરખો ખ્યાલ રાખ્યો હશે એ વાદ પંડિતોએ કરવો રહ્યો. અરબસ્તાનમાં પરમાત્મા સંભવે તો એ પીતાંબર પહેરેલા શેના હોય? પણ ત્યાં એ થયા એમ રામકૃષ્ણ ને ગાંધીજીએ કબૂલ્યું છે. ને એ અવતારે ફેલાવેલો ધર્મ સૌથી નવો હોય તો, એના ગુણ બાજુ પર રહેવા દઈ, એનું આયુષ્ય તો માનવું રહ્યું. ઈસ્લામને માંડ ત્રણસો વર્ષ થયાં હશે ને એની સમશેર ચાલી; એના ઝપાટામાં હિંદુઓ અને બૌદ્ધો આવ્યા. પછી એનો પરચો ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને થયો. જે પ્રજાઓ પ્રાકૃત અવસ્થામાં હતી એ તો ઠીક જ. અને મધ્ય એશિયાથી તે આફ્રિકા સુધીના આદિવાસીઓએ અલ્લા હો અકબરની નમાજ પઢવા માંડી. એ પછી સમશેર મ્યાન થઈ, ને તોપ ને બોમ્બ ચાલ્યા. એમાં બાઈબલ ફેલાયું, ઘણું ફેલાયું. હવે બાઈબલને કુરાન મુકાબલો આપે છે—હથિયાર વિના—ત્યારે એ શું હશે?

એ સિવાય પણ ઈસ્લામના વસતીવધારા કાજેનું એક

[અનુસંધાન ૧૧૮મા પાના ઉપર]

અનંતરાય મ૦ રાવળ

કવિશ્રીની અંતિમ પ્રસાદી

અમદાવાદના 'મહાકવિ ન્હાનાલાલ સ્મારક સમિતિ ટ્રસ્ટે' સ્વ. કવિશ્રી ન્હાનાલાલ-રચિત મહાકાય કાવ્યકૃતિ 'હરિસંહિતા' પ્રગટ કરીને સ્વ. કવિશ્રીની તેમ ગુજરાતની નોંધપાત્ર સેવા બજાવી છે એમ કહેવું જોઈએ. કુલ ૧૨ મંડળોમાંથી ત્રીજું, પાંચમું, છઠ્ઠું ને દશમું, એ ચાર મંડળો તેમ જ બાકીનાં મંડળોમાંથી કોઈ કોઈના કેટલાક અધ્યાય લખાયા જ નથી, તેમ છતાં મુદ્રિત સ્વરૂપમાં ત્રણ ગ્રંથનાં કુલ પોણા બારસો પાનાં જે કૃતિએ રોકયાં તેનું મુદ્રણ-પ્રકાશન ટ્રસ્ટની સહાય અને મહેનત વિના અત્યારના સંજોગોમાં કવિકુટુંબ માટે મુશ્કેલ બન્યું હોત.

'હરિસંહિતા' કવિશ્રી ન્હાનાલાલની છેલ્લી પ્રસાદી છે. એને કવિએ 'મારી કાવ્યયાત્રાનું મહાતીર્થ' અને 'મારી વિશાળી વૈષ્ણવતાનું મહાગીત' કહી છે. એમના એ શબ્દોમાં આ કૃતિ અંગે એમણે સેવેલી મહત્વાકાંક્ષા સ્પષ્ટ રીતે મૂર્ત થાય છે. એમનો મનોરથ હતો આ કૃતિને નવ-ભાગવત બનાવવાનો. શ્રીમદ્ ભાગવતના બાર સ્કન્ધ જેટલાં બાર મંડળ, અને એના જેવો ૪૪૦૦૦ ચરણાવલિનો વિસ્તાર 'હરિસંહિતા' માટે એમણે એથી નિરધાર્યો હતો. ઉપર દર્શાવ્યું તેમ બારમાંથી ચાર મંડળ તેમ જ સત્તરેક હજાર પંક્તિઓ તેમનાથી લખી-શકાયાં નથી. ૧૯૪૨માં ૬૬મું વર્ષ બેસતાં આદરેલી આ કૃતિનો અત્યારે સમીક્ષાય છે તેટલો ભાગ સાડાત્રણ વર્ષમાં કવિશ્રીએ લખ્યો એ જોતાં તેમને બેએક વર્ષનું આયુષ્ય વધુ મળ્યું હોત તો તેઓ જે ઝડપથી આ લખતા હતા તે પ્રમાણે આખી આ કૃતિ પોતે સંકલ્પેલા વિસ્તાર સુધી પૂરી કરી ગયા હોત.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલે આ ગ્રંથને પોતાની 'વિશાળ વૈષ્ણવતાનો ગ્રંથ' કહ્યો છે તે પૂરેપૂરું સાચું છે.

ઊર્મિના દિવાળી અંક માટે ગુજરાતના ખ્યાતનામ વિવેચક લખેલો આ મહત્ત્વનો અભ્યાસુ લેખ ન્હાના-લાલ-પ્રેમીઓ અને અભ્યાસીઓને એક સરખો ઉપયોગી નીવડશે અને માર્ગદર્શક બનશે...

બહુ નાનપણથી જાતને ઓળખી કવિએ પોતાને માટે 'પ્રેમભક્તિ' એ કવિનામ પસંદ કર્યું હતું. 'સ્તુતિનું અષ્ટક' અને 'હરિનાં દર્શન' જેવાં કાવ્યો જુવાનીમાં રચનારે પોતાનાં અન્ય કાવ્ય નાટકાદિમાં પોતાની આસ્તિકતા, પ્રભુશ્રદ્ધા અને 'શુભ્ર ભાવના' (Puritanism) મુક્તપણે પ્રગટ થવા દઈ આયુષ્યના ઉત્તરાર્ધમાં 'કુરુક્ષેત્ર,' 'હરિદર્શન,' 'વેણુ-વિહાર' અને 'દ્વારિકાપ્રલય' એ કાવ્યકૃતિઓમાં ભક્તિભાવે કૃષ્ણકીર્તન ગાયું છે. ગીતાનો સરલ મધુર સમશ્લોકી પદ્યાનુવાદ કરનાર આ કવિએ ગીતના ગાનારને જ એમના 'કુરુક્ષેત્ર'માંની ભીષણ ઘટનાના કેન્દ્રમાં એના પ્રેરક, નિયામક અને નાયક તરીકે જોયા ને રજૂ કર્યા છે. એટલાથી, તેમ મહાકાવ્યની 'કુરુક્ષેત્ર'માં કરેલી અજમાયશથી, 'હાશ' ન કરતાં પોતે જેને 'વિરાટ કાવ્ય' કહેતા તેનો પ્રયોગ કરવાની તથા સાથોસાથ શ્રીમદ્ ભાગવતના જેવી કૃષ્ણલીલા તેના વિશાલ ફલક પર ભક્તિભાવે આલેખવાની મહત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરાઈ તેમણે આ 'હરિસંહિતા'નું આયોજન કરી તેના અમલમાં આયુષ્યના અંત લગી મચી રહી પોતાની જે અનન્ય ભક્તિભાવના વ્યક્ત કરી છે તે 'હરિસંહિતા' ને પાને પાને મૂર્ત થાય છે, એની વાચકો પોતાની મેળે ખાતરી કરી શકશે.

'હરિસંહિતા'માં ગાયેલી શ્રીકૃષ્ણલીલા દ્વારિકાધીશ શ્રીકૃષ્ણના ઉત્તર જીવનની છે. એ વિશેની કલ્પના કવિની અ-પૂર્વ, એટલે કોઈ પુરાણમાં ન મળતી એવી, છે. કવિએ પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ શ્રીકૃષ્ણનાં 'વ્રજસ્વરૂપ,' 'ગીતાસ્વરૂપ' ને 'નિર્માણસ્વરૂપ' નહિ, પણ 'યોગેશ્વર સ્વરૂપ' ને તેમણે અહીં ગાયું-વધાવ્યું છે. કુરુક્ષેત્રના મહાભારત સંગ્રામ વેળા ૮૪ વર્ષના શ્રીકૃષ્ણ ત્યારબાદ સોળ વરસે ૧૦૦ વર્ષના

થયા ત્યારે તેમણે યાદવ પરિવારને તથા અર્જુન-સુભદ્રાને પણ સાથે લઈ મોટો સંઘ કાઢી દ્વારિકાથી નીકળી ભારતની તીર્થયાત્રા આદરી તે એમના ૧૧૬મે વર્ષે ફરી દ્વારિકા પાછા ફરી પૂરી કરી, એવી કલ્પના ચલાવી કવિએ એમના આરાધ્ય હરિવરની એ તીર્થયાત્રાની કથા વિસ્તારથી વર્ણવી છે. આવું કથાવસ્તુ 'હરિસંહિતા' ને કૃષ્ણાયન બનાવે છે. પ્રવાસકથા મહાકાવ્યને ઉચિત વિષય છે એ રામ-વનવાસ અને પાંડવ-વનવાસની રામાયણ-મહાભારતની કથાના તેમ 'ઓડેસ્સી'ના જાણકારોને કહેવાનું હોય નહિ.

શ્રીકૃષ્ણના શતાબ્દી મહોત્સવથી 'હરિસંહિતા'નો આરંભ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણની શતાબ્દી જયંતી વસંત ને ફૂલડોલનો પણ ઉત્સવ હોતાં વસંતરસિયા કવિને એ ઉત્સવના વર્ણનની સારી તક મળે છે. એ પછી ઉદ્ધવની સંધ્યાના સંધ્યોપાસન જેવી તીર્થયાત્રા શ્રીકૃષ્ણ આરંભે છે. એ પછી તીર્થયાત્રાનો પહેલો પડાવ રૈવતાચળ એટલે ગિરનાર પાસે નાખી હરિનો સંઘ સૌરાષ્ટ્ર વટાવી જળમાર્ગે નર્મદાપ્રદેશમાં, ત્યાંથી વિંધ્યાચળના આદિવાસીઓના પ્રદેશમાં, ને પછી ગોદાવરીતીરે થઈ દક્ષિણ ભણી આગળ વધી મલયાદ્રિ પહોંચે છે ત્યાંસુધીની પ્રવાસકથા પહેલાં ત્રણ મંડળમાં 'હરિસંહિતા'ના પ્રથમ ગ્રંથમાં વિગતે આલેખાઈ છે. બીજા ગ્રંથમાં મલયાદ્રિથી કપૂરકુંજ, સરસ્વતીનું બ્રહ્મવન એટલે કેરળ,-કાવેરીના ધોધ ને દ્વીપ, કન્યાકુમારી અને રામેશ્વર સુધીની યાત્રાકથા ચોથા મંડળમાં આવે છે. પાંચમા ને છઠ્ઠા મંડળમાં કવિએ દક્ષિણ ભારતના પૂર્વકાંઠાનો પ્રવાસ કરાવી હરિસંઘને જગન્નાથપુરીની યાત્રા કરાવવી ધારી હોવી જોઈએ, પણ એ મંડળો લખાયાં નથી. સાતમું મંડળ હરિસંઘને બ્રહ્મપુત્રાના કામરૂપ પ્રદેશમાં પહોંચી તેમાંથી પસાર થતો વર્ણવે છે અને આઠમા મંડળમાં વિદેહ-ભૂમિ, હિમાલય, કૈલાસ અને ત્યાંથી કાશી સુધીની યાત્રાનું વર્ણન છે. 'હરિસંહિતા'ના ત્રીજા ગ્રંથમાં શ્રીકૃષ્ણના સંઘની બાકીની યાત્રા ત્રણ મંડળમાં રજૂ થાય છે. નવમા મંડળના ૧૭મા પછીના અધ્યાયો તેમ જ દસમું આખું મંડળ લખાયાં લાગતાં નથી, પણ ૧૧મા મંડળના આરંભ પરથી સમજાય છે કે રામસીતાના દામ્પત્યતીર્થે-અયોધ્યા-જઈ આવ્યાની વાત કવિએ તેની પહેલાં કરવી ધારી હશે. અયોધ્યાથી સંઘ કોસલમાં થઈ હસ્તિનાપુર આવી પાંડવોની મહેમાની માણી દોઢ માસનું રોકાણ ત્યાં કરે છે, એ વાત પછી ૩૫ જેટલા અધ્યાય લખાયા નથી, પણ ફરી મુદ્રિત કથાભાગ જ્યાંથી શરૂ થાય છે ત્યાં સંઘ કાલિન્દીતીરે પહોંચ્યાની વાત આવે છે. મજભૂમિને હાથકાઓ પછી પુનઃ પાવન કરી શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકાનો પંથ પકડે છે. બારમું મંડળ પુષ્કરતીર્થ, આરાવલી, શ્રીમાળ થઈ સંઘ શ્રીમાળથી જળમાર્ગે કઈ રીતે અત્યારના સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પની ઉત્તરની સાગરપટ્ટીમાં નૌકાયાત્રા કરી દ્વારિકા પહોંચી યાત્રાની પૂરાં પંદર વરસે પૂર્ણાહુતિ કરે છે, એની કથા આગલાં મંડળોની મંથર ગતિને મુકાબલે ઝપાટામાં કહી જાય છે.

કથાનાયક શ્રીકૃષ્ણની ઉત્તર વયની ભારતની આ પંદર વરસની તીર્થયાત્રા સદ્ધર્મસંસ્થાપનાર્થે હતી એમ કવિશ્રીએ નિરૂપ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણનો આશય આ છે :

'પૃથ્વીની પરકમ્મા હું કરીશ યુગધર્મ શી;
સિંચીશ ધર્મનાં નીર પૃથ્વીનાં મૂળે મૂળે.
પ્રાણ પૂરું, મિલો હો દેશે તીર્થતાર્થને
સ્થાપું, સંજીવની છાંટી, દેવ મંદિર મંદિરે.'

આવી ધર્મયાત્રામાં શ્રીકૃષ્ણ શુક્લતીર્થમાં સંઘ પાસે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવે છે, વિંધ્યવનમાં દ્વારિકાનો રસોત્સવ ઊજવે છે, જુદાં જુદાં તીર્થસ્થળોએ ત્યાંની પુરાણકથા કહે છે, જુદે જુદે પ્રસંગે અને નિમિત્તે સંઘયાત્રીઓને સદ્બોધ સંભળાવતા રહે છે, કાશીમાં બ્રહ્મસભાના જ્ઞાનવિવાદમાં મધ્યસ્થ બને છે, રામેશ્વરના રામસેતુ આગળ સાગરકાંઠે તેમ જ ધર્મપુરી કાશી આગળ ગંગાકિનારે યાત્રીઓને નવાં ઉપનિષદો સંભળાવે છે અને હસ્તિનાપુરે ગંગાતટે વૈશાખી મહાયજ્ઞ ને હિમાલયની ગુફામાં મૂર્ધયજ્ઞ કરાવે છે. શ્રીકૃ-

ફાગુની ધર્મવાર્તા ઉપરાંત ક્યારેક નારદ, ક્યારેક મંજુભાષા, ક્યારેક તીર્થસ્થળોએ તેમને મળતા ઋષિ–તપસ્વીઓ આદિ દ્વારા પણ જ્ઞાન ભક્તિપોષક ધર્મવાર્તા આખા પ્રવાસમાં થયા કરતી હોય છે અને કૃષ્ણમહિમા ગવાતો હોય છે. આઠમા મંડળમાં કૈલાસ પરનો કૃષ્ણ–રુક્મિણી અને શિવ–પાર્વતીનો મેળાપ અને હરિ–હરનો જગતમાં વધતા અસંયમની ચિંતા કરતો સંવાદ ગોઠવીને તેમ જ બારમા મંડળમાં હિમાલયને વિરાટદર્શન કે અનન્તદર્શન કરાવી તેની તુચ્છતાનો અનુભવ કરાવતા શ્રીકૃષ્ણની ભવ્ય સ્તુતિ કરતો તેને આલેખીને કવિએ આ જ હેતુ સાધ્યો છે. કાંચનજંગાને ઘાટે હિમાલયમાં નવ–ઉપારતોત્રો તથા ચંદ્રગાયત્રી શ્રીકૃષ્ણમુખે કવિએ ઉદ્ગારાવ્યાં છે તે પણ એ જ હેતુથી.

કવિની ધાર્મિકતા સાથે એમની કેટલીક જાણીતી પ્રિય ભાવનાઓ પણ આ કાવ્યગ્રંથમાં સ્થળે સ્થળે ફરી અભિવ્યક્ત થઈ છે. એમની પ્રિય દાંપત્યભાવના કૃષ્ણ–રુક્મિણી, અને અર્જુન–સુભદ્રાની આ યાત્રામાં સાથે છે એ જોડીની ઓથે અને પંચવટી, રામસેતુ ને અયોધ્યાનાં તેમ ભારુંડ મુનિના દર્શને કવિ ઉત્સાહથી ગાય છે. વિલાસ વિરુદ્ધ સંયમની પ્રિય ભાવનાને કામરૂપ દેશના પ્રવાસવર્ણનમાં તથા કૈલાસ પરની હરિહરની ગોષ્ઠી વેળા ફરી રજૂ થવાને અવકાશ મળ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ સંઘને કામરૂપમાં કેમ લઈ ગયા ! કવિનો જવાબ છે: 'રૂપની આ ભોમમાયે વાવીશું શીલ–સંયમ' એમ કરવા માટે પાર્થ ને કૃષ્ણ આ પ્રદેશનાં રૂપનાં કામણથી કે વિલાસ–પૂજાથી ખેંચાતા નથી. ઊલટું એમણે તો 'કામાક્ષીને કાનન દેવપૂજને સ્થાપ્યું જગન્મોહન સ્નેહપૂજન.' પાપ, પુણ્ય, ભક્તિ, જ્ઞાન, અહિંસા, સદાચાર, વગેરે માટે કવિશ્રીનું જાણીતું વલણ ફરી ઉદ્બોધના ઉદ્ગારો 'હરિસંહિતા'માં ઠેર ઠેર નજરે પડે છે. કવિના પ્રભાવે ઝાંખાં પડતાં તીર્થોને ફરી તેજસ્વી બનાવી અને ધર્મસંસ્થાપનનું કાર્ય બજાવી તે અગાઉ ભૂમિનો ભાર ઉતારનાર શ્રીકૃષ્ણે આ રીતે પોતાનું અવતારકાર્ય આરોપ્યું, એમ કવિએ નિરૂપ્યું છે.

આવડા લાંબા પુરાણકાવ્યમાં પ્રસંગોનું બાહુલ્ય અને તેમની સઘન છતાં સુગ્રથિત રજૂઆતની જે અપેક્ષા રખાય તેને ન્હાનાલાલની કવિ–પ્રકૃતિ બહુ સંતોષી શકે એવી ન હતી. છતાં ધીરજથી ગ્રંથનો વાચનપ્રવાસ કરનારને કથારસ પણ મળી રહે એમ છે ખરો. ગ્રંથમાં પાત્રોમાં શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, રુક્મિણી, સુભદ્રા, મંજુભાષા અને નારદજી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે, જોકે એ અને સંઘ જુદે જુદે સ્થળે જેમના સંપર્કમાં આવે છે એવાં પાત્રો કથામાં ઘણાં આવે છે. એવાં પાત્રોમાં માતંગ ને ભારુંડ જેવા ઋષિઓ એમની પૂર્વકથાઓને લીધે આકર્ષક લાગે છે. પણ વાચક પર ખાસ છાપ એ પડ્યા વિના રહે નહિ કે કવિને વિશેષ ફાવ્યું છે જુદાં જુદાં સ્થળનો એકકલ્પના વંશજો જેવા જીવનના કેટલા પણ હૃદયના મીઠા અડબંગ વગેરે. આરણ્યકોનું તેમની લાક્ષણિક વાણી સાથે આલેખન, જો એક બે દાખલા પછી થોડુંક એકધારું પણ લાગવાનું. પણ પ્રસંગો અને પાત્રાલેખન કરતાં કવિને ફાવ્યાં ગણાય વર્ણનો. દ્વારકાનાં મહાલનો, કૃષ્ણદ્વૈ વસંતપંચમીનો ઉત્સવ, ગિરિના પાતાળધરા, સાગરખાડીઓ ને તેમાંની નૌકાયાત્રા, નર્મદા, વિન્ધ્યવન, દંડકારણ્ય, સીતાશ્રમ, કાવેરીનો ધોધ, સાગર, કામરૂપની વિલાસકુંજોને રમણીઓ, હિમાલયની નિસર્ગશ્રી, આદિનાં વર્ણનોમાં કવિશ્રીનો શબ્દ-વૈભવ તથા એમનું કવિત્વ પોતાને યોગ્ય કામ મેળવી રહે છે.

કવિતાની વાત કરતાં, દરેક અધ્યાયના આરંભ અને અંતમાં કવિએ મૂકેલા પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાંના કડવાંના મુખબંધ અને વલણના જેવા પણ વૃત્તબદ્ધ પાંચ પાંચ લીટીના શ્લોકો આ ગ્રંથની એ બાબતની એક ખાસ વિશિષ્ટતા લેખે ઉલ્લેખપાત્ર છે. એ શ્લોકમાંના ઘણામાં કવિશ્રીનું વાણીમાધુર્ય અને તેનો લયહિલ્લોળ વાચકની આંતર કર્ણેન્દ્રિયને આકર્ષશે. અધ્યાયોના આરંભ ને અંતના શ્લોકો સિવાય સમસ્ત ગ્રંથ કવિએ

વહેતા અનુષ્ટુપમાં રચ્યો છે. 'પિતૃતર્પણ'નો મધુર ગરવો પ્રાસબદ્ધ અનુષ્ટુપ્ અહીં નથી, પણ એની પ્રવાહિતામાં કશી ઊણપ નથી. ક્યારેક ચરણો નવ નવ અક્ષરનાં થઈ જાય છે, પણ તેનું કારણ તો કવિને પુનરીક્ષણની અને સંમાર્જનની તક મળી નથી, એ છે. 'કુરુક્ષેત્ર'માં કવિએ વચમાં અવારનવાર ગીતો મૂક્યાં છે તેમ અહીં પણ કર્યું છે. આ ગ્રંથમાં ગીતોની સંખ્યા સો ઉપર જાય છે, જેમાંનાં બધાં નહિ તો અર્ધોઅર્ધ કવિનાં સારાં ઊર્મિગીતોના પુંજમાં ઉમેરો કરે એવાં છે. કેટલીક વાર અધ્યાય આખા ગીતરૂપે પણ લખવામાં આવ્યા છે. બીજા મંડળમાં સત્યભામાના સંદેશામાં, ચોથા મંડળમાં નારદગીતમાં, આઠમા મંડળમાં શ્રી કૃષ્ણના ઉપાસ્તોત્રોમાં, અગિયારમા મંડળમાં વ્રજપંચાધ્યાયીમાં અને કૃતિના છેલ્લા અધ્યાયમાં કવિશ્રીને પોતાની કવિતા લહેરાવવા અને મહેકાવવાનો સારો અવસર મળ્યો છે, જેનો એમણે સફળતાપૂર્વક લાભ લીધો છે. હિમાલય પર ઉષાને વધાવતાં શ્રીકૃષ્ણે લલકારેલાં સ્તોત્રોમાં, હિમાલયે કરેલી શ્રીકૃષ્ણની વિરાટ રૂપની સ્તુતિમાં અને કોઈ કોઈ ઉપનિષદમાં કવિએ આર્ષ છંદરચનાના હોંસીલા અને મોટે ભાગે સફળ લાગતા પ્રયાસ કર્યા છે. એમ તો પેલાં બે વાર ઉચ્ચારાયેલાં ઉપનિષદોમાં કેટલાંકમાં ઉપનિષદનું ગદ્ય લાવવાનો પણ કવિએ પ્રયાસ કર્યો છે, પણ તે એટલો સફળ નથી. એ ઉપનિષદો દ્વારા કવિએ એવી રચના કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષી હોંસ અમલમાં મૂકી છે, પણ તે એના બહિરંગ પૂરતી. અંતરંગ વિચારસામગ્રી કોઈ અપૂર્વતા દાખવતી નથી, ક્યાંક તો આડંબરમાં વીંટેલી સામાન્યતા જ નજરે પડે છે. 'વિકાસોપનિષદ' જેવું એમાં ધ્યાન ખેંચશે ખરું. 'સાગરોપનિષદ' પણ, મહીના ગગોરધોષ સાગરવર્ણનને લીધે, વિશેષ તો.

'હરિસંહિતા' પરત્વે એક વાત આ પણ કહેવા જેવી જણાય છે કે કવિશ્રી પાંચ હજાર પહેલાંની વાત કરે છે ત્યાં ભૂતકાળમાં ખોવાઈ જતા નથી, ત્યારપછીના કાળને એ સંભાર્યા ને ઉલ્લેખ્યા કરે છે. એમની વિશિષ્ટતા ગણાતી ઇતિહાસદૃષ્ટિ એમને નડે છે એમ કહીશું કે એ છાની કાઢીને આગળ આવી જાય છે એમ માનીશું? કવિ કૃષ્ણ-સંઘને સાગરરસ્તે સૌરાષ્ટ્રમાંથી નર્મદા ભણી જતો બતાવતાં શ્રીકૃષ્ણને મુખે વલભીપુરનો અને તેના ભાવિ વિનાશનો ઉલ્લેખ કરાવે, રામેશ્વરની યાત્રામાં રામેશ્વરના ગંગોદકના કાવડિયાનો તથા રામેશ્વરના મંદિર ને આરતીનો ઉલ્લેખ કરે, કામરૂપના વર્ણનમાં પાછળની લોકમાન્યતાના સ્ત્રીરાજ્યનો તથા અર્જુન અને કામરૂપની રાણીના સંવાદમાં મચ્છેન્દ્ર ને ગોરખનો ઉલ્લેખ કરે, નાલન્દ ને નદિયાની ને કાશીની પાછલા કાળની વિશિષ્ટતાઓ શ્રીકૃષ્ણના સમયમાંય હોય એમ વર્ણવે, પુષ્કર-તારાગઢના પ્રદેશની વાત આવતાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ (સ્ત્રીવશ બનેલ રાજર્ષિ)ને તથા બ્રહ્મચર્ય તેજસ્વી દયાનંદ સરસ્વતીને શ્રીકૃષ્ણ ઉલ્લેખે, ચિતોડ આગળ મીરાંને અને સરસ્વતી તથા રૂપેણ નદી આગળ જયશિખર, રૂપસુંદરી, વનરાજ, સિદ્ધરાજ, પાટણ આદિને ઉલ્લેખે અને સૌરાષ્ટ્રમાં આવતાં ઝાલાઓ અને જાડેજાઓની વાત કરે—આ બધું સામાન્ય વાચકને કાલવ્યુત્ક્રમના દોષવાળું નિરૂપણ જ લગે તો નવાઈ નહિ. કવિ પણ આ ન જાણે એમ તો ઓછું હતું? એટલે 'આ બધું તો આમ બનવાનું' એ રીતની શ્રીકૃષ્ણની આગાહીરૂપે આ રજૂ કરીને બચાવની ઢાલ તૈયાર રાખી જ છે. ભૂત અને ભાવિના સમયનું અંતર ભૂંસી બંનેની વાત એકશ્વાસે કરવાનું આ કવિ-પરાક્રમ જેમને રીઝવશે અને ખીજવશે તેમની સંખ્યા પચાસ પચાસ ટકા થવાની.

કવિશ્રીએ પોતે પૂરી પ્રેમભક્તિથી 'હરિસંહિતા' લખવામાં પોતાના આયુષ્યનાં છેલ્લાં સાડાત્રણ વર્ષ ગાળ્યાં છે. એ રીતે પોતાને શ્રીહરિના બંદા માનતા કવિએ હરિલીલા ગાઈ, પોતાના ઇષ્ટ શ્રી સહજાનંદ સ્વામીની જીવનલીલા 'હરિલીલા-મૃત' લખનાર પોતાના પિતાને પગલે ચાલવાનો સંતોષ અને પોતાના-

કવિજીવનની કૃતકૃત્યતા કમાવાનો મનોરથ સેવ્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણની તીર્થયાત્રા અને ધર્મવાર્તાને કરતાં કવિ આયુષ્યનાં અંતિમ વર્ષોમાં કૃષ્ણમય બન્યાનું શ્રેય એમને તો મળી જ ગયું, અને પોતે 'ગવાડ્યું એવું ગાયું આ હરિનું ગુણકીર્તન' અને 'બકુલમાળા હરિકંઠમાં ધરું' કહી સંતોષ માન્યો. એ નિમિત્તે ગુજરાતને ઊર્મિકાવ્યના એક ઉત્તમ સિદ્ધહસ્ત કવિને હાથે લખાયેલું વિશાળ ફલક પર વિસ્તીર્ણ ભક્તિભીનું પુરાણકાવ્ય મળ્યું એ એની ખુશનસીબી ગણાય. એની સત્તાવીસ હજાર પંક્તિઓ તેના સર્જકની બધી વિશિષ્ટતાઓ અને મર્યાદાઓનું એકત્ર દર્શન કરાવી ભાવિકોને અને કાવ્યરસિકોને સંતોષે એવું અત્રતત્ર સારા પ્રમાણમાં આપી રહે છે એટલા માટે, તેમજ ગુજરાતી કવિતાનો 'નવ-ભાગવત'ના 'વિરાટકાવ્ય'નો એક મહત્ત્વકાંક્ષી પ્રયાસ એ મૂર્ત કરે છે એ માટે, એ પ્રયાસ એમાં સુરેખ પૂર્ણાહુતિને પામ્યો નથી તેમ એના કવિની જાણીતી ટેવ મુજબના પુનરીક્ષણ અને સમાર-સંમાર્જનનો લાભ એ મેળવી શક્યો નથી તેમ છતાં, ગુજરાતના એક લોકમાનીતા સત્કવિની અંતિમ કાવ્યપ્રસાદી લેખે સહૃદયોના લાભાર્થે તે ગ્રંથાકારે મુદ્રિત થઈ જવાની જરૂર હતી જ*.

---

* હરિસંહિતા : ત્રણ ગ્રંથમાં. લે૦ સ્વ૦ ન્હાનાલાલ દ૦ કવિ; પ્રકાશક : મહાકવિ ન્હાનાલાલ સ્મારક સમિતિ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ. દરેક ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૧૦/–. ત્રણે ગ્રંથનું સામટું મૂલ્ય રૂ. ૨૫/–.

★

કુ. ભારતી દવે

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડના મેનેજીંગ ડિરેક્ટર શ્રી ઈશ્વરલાલ મો. દવેનાં સુપુત્રી કુ. ભારતી દવે ચાલુ વર્ષે બી.એસ. સી. થયાં છે. હાયરસ્કૂલ અને કૉલેજ જીવનના યશસ્વી વિદ્યાર્થીકાળ દરમ્યાન તેમની ઉજ્જ્વળ કારકીર્દિ રહી છે. હળવદની ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીનાં તેઓ પ્રથમ બી.એસ. સી. છે.

શેખાદમ આબુવાલા

એંસી મુક્તકો

ટૂંકા માપનાં મુક્તકોનો મીઠો સમૂહ સપ્ટેમ્બર અંકમાં આપ્યો. પછી શ્રી આબુવાલાએ ઊર્મિના દિવાળી અંક માટે એથી પણ વધારે સંખ્યાના રમેલા જર્મનીથી મોકલ્યો છે. શ્રી આબુવાલાની શૈલી સરળ છે એટલે આ મુક્તકો પણ એટલાં જ પ્રચલિત થશે...

દર્શન
સમજદારીના દર્પણમાં
અમે જ્યારે નિહાળ્યું છે:
તમારો પ્રેમ જોયો છે,
તમારું રૂપ ભાળ્યું છે.

વ્યંગ
એક હબશી
કાગ શા કર્કશ સ્વરે
બુલબુલ વિશે
કો ગીતડું ગાતો હતો!

સહનશક્તિ
અમે ચુપ રહીશું,
ન કૈં પણ કહીશું;
તમે દેશો દુખ તો
સુખે તે સહીશું.

રવિ
આ ભટકતો શો રવિ
રોશનીનો છે કવિ:
દિન ઊગે દેખાય છે
એનાં ગીતોની છવિ.

તારી છાયા
તારી છાયા જોઈ મેં:
એથ માયા જોઈ મેં!
આત્મા લેવા દે હવે:
તારી કાયા જોઈ મેં.

રહસ્ય
દીપ ને મોતી તો જો!
દીપ ને જ્યોતિ તો જો!
શું હશે તેમાં રહસ્ય:
એટલું ગોતી તો જો!

સલાહ
હંસ! જા તું દૂર મા,
ખુદ ઉપર બન ક્રૂર મા;
માનસરને તીર જઈ
મોતી માટે ઝૂર મા.

પરિવર્તન
મારી દૃષ્ટિ છે નવી;
મારી સૃષ્ટિ છે નવી;
પ્રેમ પામ્યા બાદ તો
હું જુદો હું માનવી.

પ્રેમશક્તિ
કાષ્ટને ચંદન કરે,
રણને પણ નંદન કરે;
શક્તિશાળી પ્રેમને
કોણ ના વંદન કરે?

અંધેર
અંધને સૂરજ મળે;
પંકને પંકજ મળે;
કેવું છે અંધેર આ:
જે મળે આમ જ મળે!

તક
પ્રેમી તું રકઝક ન કર,
જિંદગી પર શક ન કર;
એ ફરી આવે નહીં:
હું જતી આ તક ન કર.

હંસનો રંગ
હંસ! તારે અંગેઅંગ
શો મનોહર શ્વેત રંગ!
તારી કાયા પર ધર્યા
જાણે પરીઓએ ઉમંગ!

સ્વર્ગની છબી
સંત! તું મેરો કવિ!
કલ્પનાનો તું રવિ!
સોમરસ ને અપ્સરા:
કેવી આકર્ષક છવિ!

સર્જન
આભ ને ધરતી વિશાળ
હો ભલે માયાની જાળ:
બુદ્ધિની આંખે નહીં
પ્રેમની આંખે નિહાળ.

પુણ્યસ્નાન
એક પૂછું છું સવાલ:
આપજો ઉત્તર કમાલ!
પાપ તું કરતો નથી,
શા થશે ગંગાના હાલ?

ભૂલ
મોતની આ ભૂલ જો,
ચૂક્યું શું મૂલ, જો!
જિંદગી હસતી રહી:
આ કબરનું ફૂલ જો!

જોયું મેં
એક પિંજર જોયું મેં:
પંખીનું ઘર જોયું મેં!

કેદમાંહે મુક્તિનું
હાડપિંજર જોયું મેં.

કરુણ ચિત્ર

પુત્રની જોઈ ચિતા
જો રડે માતાપિતા :
સંગઠિત યમદેવ શી
આગ પણ છે ગર્વિતા.

અદ્‌ભુત રંગ

શી રીતે મન ઠામશે ?
રંગ અદ્‌ભુત જામશે :
બ્રહ્મચારી સ્વર્ગમાં
અપ્સરાઓ પામશે !

વિરોધાભાસ

એ જ સમજાતું નથી
સંત ! તુજ સંસર્ગમાં :
છે અહીં જે કૈં અધર્મ્ય
ધર્મ્ય છે તે સ્વર્ગમાં !

અભયદાન

કર નરકનો ના વિચાર,
વ્યર્થ ના સંતાપ કર !
છે સલામત જાહ્નવી :
સંત, તું યે પાપ કર.

પૃથ્વીજીવન

છે ગગન પોકળ બધે–
પણ ધરા સંગીન છે :
એટલે આ જિંદગી
રમ્ય ને રંગીન છે.

સંતનો સ્નેહ

સંત ! તું તો સ્નેહીજન,
પાપીઓને પ્યાર કર !
વેચી સપનાં સ્વર્ગનાં
ધીખતો વેપાર કર !

જે કાંઈ હો

સ્પષ્ટ હો કે ભેદ હો,
મુક્તિ હો કે કેદ હો :
મસ્તને શાની ફિકર ?
હેર્ષ હો કે ખેદ હો !

પ્રેમભરતી

તારી આંખોના ઉમંગ :
જાણે સાગરના તરંગ !
પ્રેમની પૂનમ વિના
હોય ના ભરતીનો રંગ !

લટ

તારી નટખટ, આ લટો
કેવી મોહક ચીજ છે !
પારખી લઈને ફરે
લેવું એ તાવીજ છે !

નાસ્તિક

તેં વિચાર્યું છે ઘણું,
એટલે આવો છે તું !
તારા પ્રશ્નો લાજવાબ :
બુદ્ધિનો બાવો છે તું !

આસ્તિક

કૈંક હોવું જોઈએ :
ધારણા ઠીક જ કરી !
પણ પછી આ શું : પ્રભુ ?!
એમાં તેં ભૂલ જ કરી !

કોણ

કોણ સમજ્યું છે કલા
જિંદગીના ભેદની ?
એમ તો ઉભરાય છે
જ્ઞાનીઓની મેદની !

ફિલસૂફ

તારા પ્રશ્નો બેહિસાબ,
એકનો યે છે જવાબ ?
ધર્મનો પાલવ ન ઝાલ !
સત્યનું જોતો ખ઼ુદે ખ્વાબ.

વિજ્ઞાની

આ પદાર્થો લાશ હો
એ રીતે ચીરે છે તું !
સત્ય તો સાગર સમું :
સત્યને તીરે છે તું.

પ્રેમી

સુન્દરી તારી ગજલ,
પ્રીત એ તારી મજલ :
એક આંખે સ્મિત કરે
બીજીને રાખે સજલ.

ફૂલો નિહાળ

ધરતીનાં ફૂલો નિહાળ :
આભના તારા ન જો !
સ્વપ્ન શીતલ છોડીને
તપ્ત અંગારા ન જો !

વેશ્યા

દામ દેનારા બધા
તુજ ઉપર હકદાર છે;
સૌ તને પામી શકે :
કેવી તું લાચાર છે !

કવિ

તું નિહાળે છે બધું
રૂપની આંખે કવિ !

તું ઊડે છે દૂર દૂર
પ્રેમની પાંખે કવિ!

પરિવર્તન

બાગમાં આ શું થયું?
થોર સુન્દર ફુલ બન્યાં!
કેવી આ બેઠી વસંત:
ઘૂવડો બુલબુલ બન્યાં!

સમુદ્રમંથન

લાલસા અમરતની છે:
દેવ કંઈ સારા નથી!
સિંધુ મંથન શું કરે?
ઝેર પીનારા નથી.

વિશ્વામિત્રને

તપ કરે તો મનમહીં
ફળની આશા લાવ મા!
મેનકા આવે નહીં:
ઇંદ્રને ગભરાવ મા!

શું શું બની

પુષ્પની માલા બની;
અગ્નિની જ્વાલા બની;
બે ઘડીના પ્રેમમાં
શું શું આ બાલા બની!

પ્રકૃતિ

સિંધુ ને પર્વત નિહાળ;
આભની રંગત નિહાળ;
રૂપ હો નોખાં ભલે:
એક છે કુદરત, નિહાળ!

નહોતી ખબર

ના ઊડીને આવતે
તીર તારે માનસર!
છીપ મોતી પામશે:
હંસને ન્હોતી ખબર.

દેવદાસી

દેવદાસી! શું થયું:
આ ઉદાસી શાની છે?
નાચતી તું કાં નથી?
મંદિરે વેરાની છે.

કંઈક

તેજ તો રેલાય કૈં:
રાત છે, દીવા બળે!
ઝેર યા તો સોમરસ:
કૈંક તો પીવા મળે!

આ નરક

આ નરક જેવું જીવન
નિત સતાવે છે મને:
સ્વર્ગની કર વાત મા!
તું હસાવે છે મને.

લાચારી

આપણે તરસ્યાં છીએ,
ક્યાંય ટીપું જલ નથી;
આંખની છીપે તરસ
એવું યે મૃગજલ નથી!

મહાકવિ શિખર

જોયો ને આ બાંકડો?
બેસતો આહીં શિખર:
કાવ્ય કૈં સર્જ્યાં હશે
આ સિંહાસન પર અમર.

મહાકાર્ય

તું તો સુસ્તકી રહ્યો:
સંત, મોટું કામ કર!
પાપીઓ બેચેન છે,
સ્વર્ગનું લીલામ કર!

મુલાકાત

કૈં તો આશા દે મને:
કેટલો બેચેન છું!
યાદમાં કે સ્વપ્નમાં:
બોલ, ક્યાં આવીશ તું?

સત અસત

જે સરે સંસાર છે:
આ સમયનો સાર છે.
બુદ્ધિ જો સમજી શકે
તો તો બેડો પાર છે.

ભાગીદાર

અય શેખજી, તમને સલામ!
હે સંતજી, તમને પ્રણામ!
છે બેઉના રસ્તા જુદા:
પણ બેઉનાં સરખાં છે કામ!

પાન

જિંદગી ગાતી હતી,
પ્રીત છલકાતી હતી;
ચંદ્રનો પ્યાલો ધરી
રાત કૈં પાતી હતી.

ઠમ

જાણે ઝરવું હોય ના:
એમ ઝગમગતાં રહ્યાં!
પ્યાસના દુશ્મન બની
ઝાંઝવાં ઠગતાં રહ્યાં.

સોનેરી લટો

આ લટો છે કીમતી:
જાઉં ના ભૂલી યદિ—

એટલે તો સર્જક
એમને સોને મઢી.

છે તમન્ના જખમની:
કૈં કલા તારી બતાવ!

શું કરું કે જીવને
નિત્ય તેનો રાગ છે.

તારી આંખો

તારી સુંદર આંખનો
આસમાની રંગ છે:
અર્થ એનો એ જ કે
ધરતી તુજને તંગ છે.

હરીફાઈ

ફૂલ દો કે દો છરો,
ઠીક લાગે તે કરો!
પ્રેમનો છે પ્રશ્ન આ:
કૈંક પગલાં તો ભરો!

જીવનછબી

લઈ સમયના સપ્તરંગ
ને પદાર્થોના તરંગ
કોણે છે આ ચીતર્યા
જિંદગાનીના ઉમંગ?

તું કથા છે

તું કથા છે, હું પ્રસંગ;
તું હૃદય છે, હું ઉમંગ;
બેઉનો એક જ વિષય:
સમરંગી પ્રેમમંગ.

પુષ્પ અને યૌવન

ફૂલદાનીમાં હશે
તે જવાનીમાં હશે:
બે ઘડીનાં રૂપરંગ
આ કહાનીમાં હશે!

ભવ્યતા

બિંદુઓ ભેગાં મળ્યાં
સિંધુના આકારમાં:
ભવ્યતાનું રૂપ છે
જોઈ લો, સહકારમાં!

તું પરી છે

તું પરી છે, હું કથા;
આપણી મનહર પ્રથા!
આ જગત બાલક સમું:
બસ હવે અળગી ન થા!

કામ

કેટલી કામી હતી!
કાયની ખામી હતી;
પ્રાણ માટે નિત્યની
એક બદનામી હતી.

સમતુલા

ફૂલ ખીલે કે ખરે;
પંખી જીવે કે મરે;
બાગને સરખું બધું:
ના 'અહો!' કે ના 'અરે!'

અસ્મિતા

દઉં પરિચય તુજને શું?
સાવ પથ્થર જેવો તું!
ઓ હિમાલય, કર નમન:
તારી સામે હું છું—હું!

તારું મારું

'તારું મારું સરખું કામ:
એક સ્થલના નહિ ગુલામ!
હું ય છું ભટકેલ જીવ:
ચંદ્ર, મુજને કર સલામ!

પસ્તાવો

આ મને જોતો નથી:
એમ સમજી ચાંદની
અધની આંખે ઢળી,
ને પછી લાજી મરી.

પ્રેમધન

બેસરો સામાન છું:
તો ય હું ધનવાન છું!
પ્રેમ છે એવો મળ્યો—
હું ય આગાખાન છું!

વાસ્તવવાદ

ધૂળના ગોટા ન જો!
રંગ તું ખોટા ન જો!
જલ-છલકતું જલ નિહાળ!
આમ પરપોટા ન જો!

સમયપલટો

છે જુદી મોસમ હવે,
ફૂલ પણ છે કમ હવે;
પાનખરનો કર વિચાર:
બહુ થયું આદમ, હવે!

તમન્ના

કાળજે ખંજર હુલાવ
કે પછી દૃષ્ટિ મિલાવ!

ગોઠ

પ્રેમ જલતી આગ છે
તો જવાની બાગ છે:

બહુ થયું

છાનું કે છપતું મળે,
કૈંક તો ખપતું મળે!

વાસ્તવિકતા ! બહુ થયું :
બસ હવે સપનું મળે.

છે તમન્ના

છે તમન્ના : તું મળે,
કૈંક આશા તો ફળે !
ઠીક છે, તારા વિના
સૂર્ય ઊગે કે ઢળે !

શાપ

દુ:ખ મળ્યું એવું મને
છું હવે કાયમ સુખી !
શાપ દીધો કોઈએ :
પ્રેમ કર ને થા દુઃખી !

કાળચક્ર

ભવ્ય છે એની ગતિ :
ભવ્ય છે આ કાળચક્ર !
ચાલ એની એ જ છે :
કૈંક સીધી, કૈંક વક્ર !

અનિવાર્ય

કૈંક મોટું કામ કર :
ચંદ્રમાં જૈ બાંધ ઘર !
ભૂલ મા, કે ત્યાંય પણ
બાંધવી પડશે કબર !

સમય

છોડ પાગલતા ભલા !
દીપ તો જલતા ભલા;
કાળનાં શાં નામઠામ ?
સાધુ તો ચલતા ભલા !

અસ્વીકૃતિ

તેં જરી પણ ના ગણી
મારી લોળી લાગણી;
મેં કરી ’તી પ્રેમમાં
પ્રેમપૂર્વક માગણી.

પરવાનાને

મંદ કે ઝગમગ જલે :
દીપ તો ટગમગ જલે !
મોત છે તારું પતંગ !
જ્યોત જે ડગમગ જલે.

હકીકત

ફૂલો નથી, તરણાં નથી;
પંખી નથી, હરણાં નથી;
સાગર નથી, ઝરણાં નથી;
ઓ બુદ્ધિશાળી માનવી !
તું ચંદ્રમાં જઈ શું કરીશ ?

વાસંતી વિચાર

પાંદડાના વેશમાં
સજ્જિત થયેલી નાર
હવ્વાને નિહાળી આદમે :
ને સ્હેજ ઊંડો શ્વાસ લીધો
ને વિચાર્યું
(સ્હેજ મનમાં):
પાનખર આવે તો ઠીક !

*

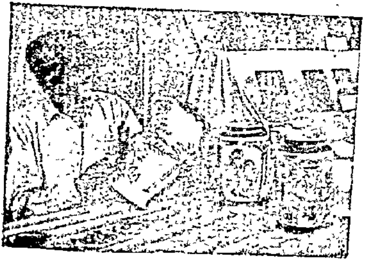

ભારતની હાથકારીગરી ખૂબ વખણાય છે ધાતુ, લાકડું, રૂ કે કાપડ ઉપર કોતરકામ કે ચિત્રામણમાં મઢી લેવાતી લોક-કથાઓ ધર્મકથાઓ કે દંતકથા-ઓમાં એ કળા પાંગરતી છે. છેલ્લા દશકમાં આ કળાને ઠીક ઠીક ઉત્તેજન મળેલું છે. આજના ચિત્રમાં માટીનાં વાસણોને કળા-કાર ઉપરની ખીલી વગાડી પૂર્ણ કરવાની તૈયારીમાં છે. માટીનો ઉદ્યોગ ભારતનાં ગામડાંઓમાં ખૂબ પુરાણા કાળથી ચાલ્યો આવે છે.

શારદાબહેન મહેતા

સ્વતંત્ર ભારતનાં ચૌદ વર્ષો

ભારત સ્વતંત્ર થયા પછી પંદરમે વરસે સ્વાતંત્ર્યની સિદ્ધિઓ વિષે ગુજરાતનાં વિદુષી સન્નારી જે નીડર અને મૌલિક વિચારસરણી ધરાવે છે તે ઊર્મિના વાચકો માટે જ ખાસ લખાયેલ આ લેખમાં રજૂ થયેલ છે...

આ વર્ષની ૧૫મી ઓગસ્ટે ભારતને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યાને ૧૪ વર્ષ પૂરાં થયાં છે અને ૧૫મા વર્ષનો આરંભ થયો છે. જે સામ્રાજ્યમાં કદી સૂર્ય અસ્ત પામતો નહોતો એવા મહાન બળવાન બ્રિટિશ રાજ્યનો સામનો કરીને ભારતને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું એ વસ્તુ ઘણી જ મહત્ત્વની છે. પ્રતાપી અને પ્રમાદી બ્રિટિશ સત્તાએ હિન્દ ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો એ જગતના ઇતિહાસની અપૂર્વ હકીકત બની છે. આંતરરાષ્ટ્રિય પરિસ્થિતિના કારણથી બ્રિટિશરોને આ માર્ગ લેવો પડ્યો એ પણ આપણો દેશ સ્વતંત્ર થવામાં કારણભૂત છે. એક સદીના પ્રયત્નો અને વિશેષ કરીને ગાંધીજીના અહિંસક અસહકારના અપૂર્વ પ્રયોગના પરિણામે ભારત સ્વતંત્ર થયું એ આપણા દેશની મહાન સિદ્ધિ ગણાય.

સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી હિન્દની પ્રજાની પ્રગતિ કેટલી થઈ, કેવી થઈ એનું માપ કાઢવા માટે ૧૪ વર્ષ એ બહુ ટૂંકો સમય કહેવાય અને કેટલેક ક્ષેત્રે સારી એવી સિદ્ધિ મળી છે એનો પણ સ્વીકાર તો કરીએ જ. છતાં એ વસ્તુ ભૂલી ના જવી જોઈએ કે જે વહેણ આજે દેશમાં વહી રહ્યાં છે તેનો અંદાજ તો થોડેક અંશે કાઢી શકાય. જે ઘડીએ ભારત સ્વાતંત્ર્ય દિનનો પ્રથમ ઉત્સવ ઊજવી રહ્યું હતું તે વખતે ગાંધીજી શૂન્યમનસ્ક થઈ ગયા હતા અને તમામ ઉત્સવથી અળગા રહ્યા હતા. એમનું મન ખિન્ન થઈ ગયું હતું. શા માટે? આ પ્રશ્ન વિચાર-માગી લે છે.

આજે ચારે કોર રેડિયોદ્વારા અને બીજા અનેક પ્રચારક્રમો, પંડિત નેહરુનાં સંખ્યાબંધ ઉદ્‌બોધનો, પ્રધાનોને હસ્તે થયેલાં ઉદ્‌ઘાટનો, પંચવર્ષીય યોજના, અને તેણે કરેલી સિદ્ધિઓ જોર શોરથી સમજાવવામાં આવે છે. છતાં પંડિત નેહરુને જ કહેવું પડે છે કે હજી જનતાના મગજમાં આ વસ્તુ ખૂંપી નથી અને પરિણામે લોકોનો સહકાર પૂરો મળતો નથી. આ સત્ય હકીકત છે. 'યોજના' શું છે તેની ગામડામાં વસતા લોકોને શી સૂઝ હોય! એમને તો એમના રોજના વ્યવસાયમાં કોઈ સંગીન લાભ થયો હોય તો ખ્યાલ આવે! એમને તો આ યોજનાઓને પરિણામે ભયંકર મોંઘવારી અને દારિદ્ર્ય વેઠવાનું હોય છે.

વિશ્વયુદ્ધ પછી યુરોપીય દેશોમાં પણ ઘણી મોંઘવારી હતી, અનેક પ્રકારનાં સંકટો વેઠવાં પડ્યાં હતાં પણ ત્યાં શાસનકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે સહકાર હતો. અને તેથી પ્રજા સ્વેચ્છાથી દુઃખ સહન કરવાને કટિબદ્ધ થઈ હતી. શાસનકર્તાઓ અને પ્રજાવર્ગના જીવનવ્યવહારમાં એક પ્રકારની સમાનતા હતી. એ તંગીના સમયમાં ત્યાં પુષ્કળ ઠાઠમાઠ, દંભ, અને વ્યર્થ ખરચો કરીને પ્રજાનાં નાણાંને વેડફી નાખવામાં આવતાં નહોતાં. મુશ્કેલીના અર્થશાસ્ત્રની નીતિ જ ત્યાં જુદી હતી. આપણો રાહ જુદો છે. લખલૂટ ખર્ચ તમાશામાં, સમારંભોમાં, પરદેશ મોકલવાનાં ડેપ્યુટેશનોમાં, સરકારી અમલદારોની મુસાફરીઓમાં, પ્રધાનો અને બીજા અધિકારીઓની મુસાફરીઓમાં થયાં કરે છે. કોંગ્રેસ પ્રમુખ પોતે જ કબૂલ કરે છે કે "ચાર દિવસના તમાશા પાછળ કોંગ્રેસ અધિવેશન માટે જે લખલૂટ ખર્ચ થાય છે તે ઇષ્ટ નથી. ૧૯૩૮ના હરીપુરા કોંગ્રેસ સંમેલનના વખતથી ગામડાંમાં કોંગ્રેસનાં અધિવેશન શરૂ થયાં, ત્યારથી પુષ્કળ ખર્ચનાં મંડાણ મંડાયાં. ગામડાંમાં નવાં શહેરો વસાવાયાં. ચાર દિવસ માટે વીજળી, પોસ્ટ ઑફિસ, તાર ઑફિસો, રસ્તા, પૂલો વગેરેનાં હંગામી ખરચો થયાં અને ગામડાંની પ્રજાને લાભ થવાને બદલે ગેરલાભ" થયો. ગામડાંના લોકોને સભાન કરવા જે હેતુ હતો તે પાર પડ્યો નહિ. માત્ર ખર્ચનો આંક વધી ગયો.

ત્યાર પછીનાં અધિવેશનોમાં તો વર્ષે વર્ષે ખરચ વધતું જ ગયું. ભાવનગરના છેલ્લા અધિવેશન વખતે જે વિશાળ મંડપો અને ધમાલમાં પૈસા ખરચાયા તેનો સર્વાંગી આંકડો કાઢવાથી અનુમાન કરી શકાય કે શું નાણાં વેડફાઈ ગયાં? સામાન્ય પ્રજા, સરકાર અને કોંગ્રેસ પક્ષ તરફથી જે તમાશામાં ખર્ચ થયાં તે છાતી બેસી જાય તેટલાં થયાં. કોંગ્રેસના અધિવેશન પ્રસંગે થોડા ઠરાવો કરવામાં આવે છે. પ્રજાને એ ઠરાવોમાં રસ હોતો નથી કેમકે દર મહિને પ્રેસ-કોન્ફરન્સોમાં પંડિત નેહરુ જે ભાષણો કરે છે, અને સમજુતી આપે છે તે ઉપરાંત કાંઈજ નવી વાત કહેવામાં આવતી નથી.

રાજ્યની પરદેશનીતિ અને પંતપ્રધાન અને અન્ય પ્રધાનોનાં ભાષણો અને ઉદ્ઘાટનોના કાર્યક્રમો કરીને લોકોની આંખો આંજી-નાખવાના પ્રયાસો થાય છે. હમણાં જ પંડિત જવાહરલાલે કહ્યું હતું કે સંગીન કામ કરવાને મને અવકાશ જ મળતો નથી. નાની નાની વિધિઓ અને રોકાણોમાં વખત વહી જાય છે. પંચવર્ષીય યોજનાઓની આવશ્યકતા સહુ સ્વીકારે છે. પણ અબજો રૂપિયાનો જે વ્યય કરવામાં આવે છે તેના બદલામાં પ્રજામાં કેટલી જાગૃતિ આવી, પરિસ્થિતિમાં કેટલો ફેર થયો એનું માપ પણ કાઢવાનું છે. લોકોની મૂળભૂત જરૂરિયાતો—ખોરાક, રહેઠાણ, કાપડ, કેળવણી, આરોગ્ય, વાર્ષિક આવક, મોંઘવારી, આ ચીજોમાં કરોડો ગામડાંના લોકોને અને કચડાતા મધ્યમ વર્ગને કેટલે દરજ્જે લાભ થયો એનો આંક પ્રમાણિકપણે કાઢવો જોઈએ.

આ વર્ષે બિહારમાં કોંગ્રેસ અધિવેશન થવાનું છે. એ પ્રાંતના દારિદ્ર્યનાં વર્ણનો સંખ્યાબંધ વાંચવામાં આવે છે. લોકોને રહેવા ખાવા, અંગ ઢાંકવા અને આરોગ્ય તથા શિક્ષણ માટે લાખો રૂપિયાની જરૂર છે. તો આ મેળાઓમાં થતા ખર્ચનાં નાણાં સંગીન જરૂરિયાતોમાં ખર્ચાય અને ચાર દિવસના તમાશામાં ધુમાડો ન થઈ જાય એ વસ્તુ જોરશોરથી કોંગ્રેસ પક્ષને ગળે ઉતારવાની જરૂર છે. પ્રજા જાગૃત થઈને આ ખર્ચ ઉપર અંકુશ લાવે તે લોકના હિતમાં છે.

દેશ સ્વતંત્ર થાય—પરદેશી ધુંસરીમાંથી મુક્ત થાય એટલું બસ નથી—આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં ન્યાયપુરઃસર આચાર, સંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે સ્વાતંત્ર્ય એ આવશ્યક ચીજો છે. પ્રજાનું સ્વમાન સચવાય, પૂરી સ્વતંત્રતા મળે અને સંપૂર્ણ રીતે પ્રજાનું જ શાસન થાય એ જરૂરનું છે. દરેક ક્ષેત્રે પ્રજાને હસ્તક પોતાનું ભાવિ સિદ્ધ કરવાનો મોકો હોય એ વસ્તુ પર સતત ભાર મૂકાવવો જોઈએ. દેશની નૈસર્ગિક સમૃદ્ધિનો પૂરેપૂરો વિકાસ થવો આવશ્યક છે તેમ જ જે આર્થિક ભીંસ બ્રિટિશરોના સમયમાં પડતી હતી તેમાંથી સંપૂર્ણ મુક્તિ મળવી જોઈએ. અને તેનું પ્રજાને ભાન થવું જોઈએ. આ સિદ્ધ કરવા માટે અત્યારનું ઉપાર્જન થાય છે તેના કરતાં ઘણા વધારે પ્રમાણમાં થવું જોઈએ. જેટલી ખૂમરાણ થાય છે તેટલો વધારો થતો નથી. નાણાં વચમાંથી વેડફાઈ જાય છે. અને સાધનોનો યોગ્ય ઉપયોગ થતો નથી. મનુષ્યબળનો પણ વધારે ઉપયોગ થવો જોઈએ. પરદેશથી આવતા અનાજ ઉપર આધાર રાખવો પડે એ વસ્તુ યોગ્ય ના કહેવાય. સામાજિક ક્ષેત્રે, તેમજ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે, સર્વ કોમ, જાતમાં જરાપણ ભેદ રહેવો ના જોઈએ; આપણા દેશના રાજકીય બંધારણમાં આ વસ્તુ સ્વીકારાયેલી છે, પણ તેનો અમલ બહુ જ ઢીલો થાય છે. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે ઘણી વધારે પ્રગતિ થવી જોઈએ. હજી સુધી નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે. વસ્તી-પત્રકના આંકડા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હજી બહુ જ જલદી પ્રજામાં અક્ષરજ્ઞાનનો વધારો થવો જોઈએ. પ્રજાને જે રાજકીય હક્કો મળ્યા છે તે હક્કોનો અમલ અજ્ઞાન પ્રજા કરી શકે નહિ. પ્રૌઢ મતાધિકાર અજ્ઞાન પ્રજા કેવી રીતે ભોગવી શકે? જે ચૂંટણી થાય છે તેમાં મતદાન કેવી રીતે થાય છે તે સહુ જાણે છે. સ્વતંત્ર મતદાન બહુ ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે. તાલીમબદ્ધ કારીગરો અને

વૈજ્ઞાનિકોની સંખ્યા બહુ ઓછી છે અને તેમાંયે નિષ્ણાતોને સંપૂર્ણ મોકો મળતો નથી. બેકારીનું પ્રમાણ ભયંકર છે. લોકોને રહેવા માટે સસ્તા ભાડાનાં મકાન મળતાં નથી, પૂરતી સંખ્યામાં મકાનો છે પણ નહિ. યોજનાઓ થાય છે પણ ઝૂંપડાં અને ગંદા વસવાટ વધુ જ છે. લોકોને વીજળી ઓછી કિંમતે મળતી નથી. ખેડૂતોને માથે મહેસુલનો બોજો ઓછો થયો નથી. મોંઘવારીની તો વાત જ કરવાની નથી! શ્રમ કરીને પણ રોજની ખાધાખોરાકી અને વપરાશની ચીજોનો ભાવ છાપરે ચઢેલા છે. સહકારી મંડળીઓ ઊભી કરાય છે પણ તેનો લાભ ગરીબ વર્ગને બહુ ઓછા પ્રમાણમાં મળે છે. વચલા માણસોનાં ખિસ્સાં ભરાય છે. કોમ્યુનીટી પ્રોજેક્ટ, રાષ્ટ્રવિસ્તરણ યોજનાઓનો લાભ બહુ થોડા પ્રમાણમાં પ્રજાને મળે છે. મૌખિક પ્રચાર ઘણો વધારે થાય છે—આ પરિસ્થિતિમાં યોજનાઓ ગમે તેટલી સારી હોય પણ જ્યાં સુધી સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે સંપૂર્ણ એકરાગ ના હોય અને પ્રજાને ચોખ્ખો આર્થિક કે સાંસ્કૃતિક લાભ થતો ના હોય ત્યાં સુધી પ્રજાના સહકારની આશા વ્યર્થ છે. પ્રજાશાસન—વાસ્તવિક પ્રજાશાસન થાય તો જ પ્રજાનો સહકાર મળે. પ્રજાના પ્રશ્નોમાં પ્રજા રસ લેતી થાય અને પોતાની મેળે જ પરિસ્થિતિમાં સુધારાની માગણી કરી શકે એવી તાલીમબદ્ધ થાય તો જ પ્રજા ઊંચી આવે. આ સ્થિતિએ પહોંચવા માટે ગામડાની પ્રજાને ખરી રીતે જાગૃત કરવાની જરૂર છે. ભાષણો કર્યાથી એ નહિ થાય—કે રેડિયો દ્વારા બૂમ બરાડા અને ખોટા પ્રચારો કરવાથી નહિ થાય. કેળવણીમાં સંગીન ફેરફાર કરીને ગામડાના લોકોને અક્ષરજ્ઞાન આપીને શિક્ષિત કરવામાં આવે તો જ આ વસ્તુ સિદ્ધ થાય.

ઉપરથી લાદવામાં આવતો પ્રચાર નકામો જાય છે. પંચાયતી રાજ્ય વસ્તવિક રીતે સફળ બનાવવા માટે શિક્ષણ એ જ માર્ગ છે. કલમના ગોદાએ માત્ર કોંગ્રેસપક્ષને મતદાનમાં ટેકો મળે તે હેતુથી કરવામાં આવતા બધા પ્રયત્નો રેતીના મહેલ જેવા છે.

જ્યારે શાસનકર્તા વર્ગમાં પ્રમાણિકપણું અને અજ્ઞાન, દરિદ્ર પ્રજાને માટે ખરેખરી હૃદયની લાગણી થશે ત્યારે જ દેશનું ભાવિ સુધરશે. અત્યારે તો શાસનકર્તાઓનું સઘળું લક્ષ પોતાની ખુરસીઓ સાચવી રાખવાનું અને ચૂંટણીઓમાં વિજય મેળવવા તરફ—સત્તા, સ્થાન અને વૈભવ વધારવા તરફ જ છે—તેમાં દ્વેષ, કુસંપ અને સ્થાન-માટેની ખોટી સ્પર્ધા પ્રજાની પ્રગતિને રોકી દે છે—આ બધા પ્રત્યાઘાતી બળોમાંથી માર્ગ મોકળો કરવાનો છે. લાંબો અને વિકટ પંથ છે. સમસ્ત જગતના પ્રગતિમય બળોનો લાભ ભારતને પણ મળશે એવી આશા રાખીને એકનિષ્ઠાથી સ્વાર્થ ત્યજીને શ્રમ કરવાનો છે. સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા કરતાં સાચવી રાખવાનું કામ વિકટ છે. ખરી માનવતા આપણામાં હશે તો નિરાશા અને નિષ્ફળતા નહિ મળે. એ માનવતા કેળવવાને માર્ગે સહુ વિચારકોએ પ્રયાસ કરવાનો છે. ભારતનું ભાવિ ભારતની પ્રજા પર આધાર રાખે છે—શાસનકર્તા પર નહિ—પ્રજાબળ જ જીતે છે. એ જીતની જ આપણે અપેક્ષા રાખીશું.

★

અમોઘ

મુક્તક

પારાવાર ભરી જગે કરુણતા, કો તીવ ના આ થકી,
(કે) જે જન્મ્યું જગ ઠારવા સળગતું તે સૃષ્ટિના તાપથી.

✶

ચુનીલાલ વ૦ શાહ

અત્યાચારની બરદાસ્ત

આપણા વયોવૃદ્ધ નવલકથાકાર મૌલિક વિચારક અને ગંભીર વિષયને આબાદ રીતે છણનાર પણ છે. ઊર્મિના વાચકો માટે ખાસ લખેલા આ લેખમાંની તેમની ગંભીર વિચારસરણી દરેક વાચકને વિચારવી અને પચાવવી ગમશે...

આપણા સમાની કે સજ્જનની કષ્ટોમાં વિજય પામવાની શક્તિ મનુષ્યપ્રાણીમાં રહેલી છે. બનવાજોગ છે કે એવાં કષ્ટો સહન કરવામાં મનુષ્યનું મૃત્યુ થાય, તેથી કાંઈ તેના વિજયમાં ક્ષતિ આવતી નથી. સામાન્ય મનુષ્ય એમ માને છે કે સંકટની સામે થતાં થતાં માણસ મૃત્યુ પામે, પછી વિજયનો અર્થ શો અને ઉપયોગ શો ? તેને મન કષ્ટ આવ્યા પછી તેની સામે લડીને જીવતા રહેવું એ જ વિજય છે અને મૃત્યુ પામવું એ પરાજય છે.

કોઈ કર્મ પાછળ માણસને જીવનની આહુતિ આપવી પડતી હોય તો તેમાં તેણે વિજયપ્રાપ્તિ કરી એમ કઈ રીતે કહેવાય ? એવો પ્રશ્ન પૂછનારે સમજવું જોઈએ કે મનુષ્ય લોહી-માંસનો જડ પિંડ નથી, ચૈતન્યમય દેહ છે. મનુષ્યને લોહી માંસનો પિંડ માનનારાઓને જય-પરાજયનો વિચાર કરવાનો અધિકાર નથી. મનુષ્ય ચૈતન્યમય દેહ હોઈને જ્યાં સુધી ચૈતન્યનો પરાજય થતો નથી, ત્યાં સુધી તે મનુષ્યનો પરાજય થઈ શકતો નથી. એટલે શરીરનો નાશ થઈ જવા છતાં મનુષ્ય વિજયી થઈ શકે છે. જે મનુષ્ય જીવનની આહુતિ આપીને પણ મનુષ્યત્વથી ભ્રષ્ટ થતો નથી તે મરણ પામવા છતાં વિજયી જ થયો છે; અને જે આપત્તિઓની સામે શિર ઝુકાવે છે તે જીવતો રહેવા છતાં પરાજિત જ છે.

જીવન કેવળ દેહે કરીને જીવવામાં સમાયેલું નથી, અણગ આત્મગૌરવ જાળવીને જીવવામાં રહેલું છે. જે કષ્ટોની સામે, અત્યાચારોની સામે, આક્રમણોની સામે આત્મગૌરવને જાળવે છે તે વિજયી છે, અને આત્મગૌરવ ન જાળવતાં પતિત થાય છે તે પરાજિત છે. દેહે કરીને જીવવા-મરવાનો તેમાં પ્રશ્ન જ નથી. જીવવા છતાં માણસ પરાજિત થાય છે અને મરવા છતાં વિજયી પણ થાય છે. માત્ર લોહી-માંસના પિંડની રક્ષા કરવી તેમાં મનુષ્યની રક્ષા કરી લેખાય નહિ; મનુષ્યત્વની રક્ષા એ જ મનુષ્યની રક્ષા છે.

મનુષ્યત્વનો રક્ષક અને મનુષ્યદેહનો રક્ષક બહારથી ભલે સરખા દેખાતા હોય પણ તે બેઉની વચ્ચે જમીન-આસમાન જેટલું અંતર રહેલું હોય છે. મનુષ્યત્વનો રક્ષક પોતાના જીવનની આહુતિ આપી દે છે પણ અત્યાચારીના અત્યાચારને સફળ થવા દેતો નથી. એટલે અત્યાચારીની નિષ્ફળતાથી અત્યાચાર કુંઠિત થાય છે, તેનો વંશવેલો વધવા પામતો નથી. તેથી ઊલટું જે માણસ અત્યાચારીના અત્યાચારમાંથી માત્ર દેહ બચાવવાને ફાંફાં મારે છે અને અત્યાચારને વેઠીને જીવે છે તે અત્યાચારીને વિજય અપાવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે અત્યાચારીની સૃષ્ટિને રચનાર અત્યાચારી પોતે એકલો નથી, પણ તેના અત્યાચારનો મૂંગો મૂંગો ભોગ બનનાર તે વેઠી લેનાર, માત્ર જીવવાને જ ફાંફાં મારનાર પણ તેનો સાથી છે, કારણ કે તેથી જ અત્યાચારીને પોતાના કાર્યમાં પોષણ મળે છે. અત્યાચારીના આક્રમણથી મરનાર અત્યાચારનો ભોગ બનતો નથી પણ તે વેઠી લઈને જીવનાર જ ભોગ બને છે. પીડા વેઠી લેવા માટે મનુષ્યો તૈયાર હોય છે માટે જ અત્યાચારીનો જન્મ થાય છે. જો કોઈ મનુષ્ય અત્યાચારીથી પીડિત થવાને તૈયાર ન હોય તો અત્યાચારીની તાકાત નથી કે કોઈને પીડી શકે.

કોઈ પણ પ્રાણી અત્યાચારીની સામે શિર ઝુકાવવા ત્યારે જ તૈયાર થાય છે કે જ્યારે તેનામાં કાયરતા હોય છે, કામલાલસા હોય છે, જિજીવિષા—દેહને જિવાડવાની ઇચ્છા હોય છે, અને વળી અત્યાચાર પણ સાચી પૂરી હોતી નથી. જો માણસ કાયર ન

હોય તો તે પ્રાણ આપી દે પણ મનુષ્યત્વ ન આપે. જો તેનામાં કામશાસ્ત્ર કે શિષ્ટવિશારદ ન હોય તો તે દેહપિંડનું રક્ષણ કરવા આત્માનો દ્રોહ ન કરે. જો તેને અત્યાચાર પર ઘૃણા હોય તો તે અત્યાચારથી પીડા ન પામે, ન વેઠે અને બીજા પર અત્યાચાર કરે પણ નહિ. તે અત્યાચારના વિરોધમાં પ્રાણ આપે, પણ અત્યાચાર સહી લે નહિ.

અત્યાચારથી પીડિત થતા લોકો જ અત્યાચાર પ્રતિ સહાનુભૂતિ ધરાવતા હોય છે! આ વાત વિચિત્ર લાગશે, પણ તે વાસ્તવિક રીતે સાચી છે. જેઓ અત્યાચાર વેઠીને જીવતા રહેવામાં ડહાપણ સમજે છે તેઓ પોતે બીજા પર અત્યાચારી બનવાની આકાંક્ષા ધરાવતા હોય છે. તેઓ પોતા કરતાં સબળ હોય તેનો અત્યાચાર સહે છે અને પોતા કરતાં નિર્બળ હોય તેના પર અત્યાચાર કરે છે! ખેડૂત ગામના મુખી કે તલાટીનો અત્યાચાર સહે છે, પરંતુ પોતાની સ્ત્રીને લાકડીથી મારવા જેવો અત્યાચાર કરતાં પાછો હઠતો નથી; અને પુનઃ એ સ્ત્રી પણ આંગણે બેઠેલા નિર્દોષ કૂતરા પર ગુસ્સે થાય છે ત્યારે ધોકણું લઈને તૂટી પડે છે! આ રીતે જ અત્યાચારની સૃષ્ટિ રચાય છે. અત્યાચારના વિરોધીઓ તો તેઓ છે કે જેઓ મરવું જાણે છે, અત્યાચારના વિરોધમાં પ્રાણ આપી દેવાનું ધૈર્ય ધરાવે છે, પરંતુ અત્યાચારની સમક્ષ શિર ઝુકાવવાનું અને એ રીતે દેહ બચાવવાનું જાણતા નથી. જેઓ પોતે અત્યાચાર કરવાનું પસંદ કરતા નથી, તેઓ કદાપિ અત્યાચાર સહેતા પણ નથી.

જીવનની આહુતિ આપીને પણ અત્યાચારીને તાબે ન થનાર મહાપુરુષોનાં જીવન હવે જોઈએ.

ઈશુને ક્રોસ પર લટકાવીને મારી નાખવામાં આવ્યો હતો પણ તેણે પોતાનું સત્ય છોડીને વિરોધીઓને તાબે થવાનું પસંદ કર્યું નહોતું. એથી તેણે જીવ ખોયો, પણ તેની પાસે સત્ય ભૂંસાવવામાં અત્યાચારીઓ સફળ થયા નહિ. સોક્રેટીસને ઝેર પાવામાં આવ્યું હતું. સ્વામી દયાનંદનો વિષપ્રયોગથી પ્રાણ લેવામાં આવ્યો હતો. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદનું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું. સીતાને રાવણ ઉપાડી ગયો હતો. પ્રતાપને જંગલોમાં ભટકવું પડ્યું હતું. મહાત્મા ગાંધીજીનો ગોળીબારથી ઘાત કરવામાં આવ્યો હતો. એમનું કોઈ અત્યાચારીની સમક્ષ પરાજિત થયું નહોતું, એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. તેઓ જીવ્યા ત્યાં સુધી અત્યાચારના વિરોધમાં જ ઊભા હતા; પોતે માનેલા સત્ય માટે બાંધછોડ કરવાની તેમણે ના કહી હતી. તેઓ અત્યાચારના વિરોધી વીરો હતા, અત્યાચારને વેઠી લેનારા—તેની સામે શિર ઝુકાવનારા માયકાંગલા માંસપિંડો ન હતા.

રાવણના સીતા પરના અત્યાચારનો વિચાર કરીએ. સીતા એના અત્યાચારને તાબે થઈ નહોતી; તેણે પોતાની દૃઢતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો. પરિણામ એ આવ્યું કે રાવણના અત્યાચારનો અંત આવી ગયો. રામને હાથે રાવણ મરાયો એ તેનો પરાજય નહોતો, તેનો વાસ્તવિક પરાજય તો ત્યારે જ થઈ ચૂક્યો હતો કે જ્યારે તેને માલૂમ પડ્યું હતું કે 'હું સીતાનો પ્રાણ લઈ શકીશ, પરંતુ તેનું સતીત્વ નહિ લઈ શકું!'

રામે કરેલા યુદ્ધમાં રાવણ મરાયો એ તો ઠીક, પણ જો રાવણ જીવતો રહ્યો હોત તો પણ શું? તે કોઈ સતીને ઉપાડી જવાની હિંમત કરી શકત નહિ. જ્યાં અત્યાચારીની હિંમત તૂટી ગઈ જ્યાં તે સફળ ન થયો, ત્યાં તેનો અને તેના અત્યાચારના કાર્યનો પરાજય થઈ ગયેલો જ સમજવો. અગર જો સીતાએ રાવણની વાત માની હોત તો રાવણ એવા જ બીજા અત્યાચારો કરતો રહેત, રામચંદ્રથી એક રાવણ મરાત, પરંતુ રાવણના અત્યાચારની સફળતાથી જગતમાં બીજા અનેક રાવણો પેદા થાત. સીતાની દૃઢતાના સ્મરણમાત્રથી કેટલાય મનુષ્યો રાવણ થતા બચી ગયા છે. અત્યાચારના વિરોધીઓ પ્રાણનું બલિદાન આપીને પણ અત્યાચારને કુંઠિત કરી શકે

છે, તેનો વંશવેલો આગળ વધતો અટકાવી શકે છે, પરંતુ અત્યાચારની બરદાસ્ત કરનારાઓ, તેને તાબે થઈને જીવનારાઓ અત્યાચારને પોષે છે, આમંત્રે છે, તે આ રીતે.

કોઈ પણ જાતિ, સમાજ કે દેશ જ્યારે ઇતર જનોના કે સ્વજનોના અત્યાચારથી પીડિત થાય છે, ગુલામ થાય છે, ત્યારે તેમાં જેટલો હિસ્સો અત્યાચારીનો હોય છે તેટલો જ હિસ્સો અત્યાચારની બરદાસ્ત કરનારનો હોય છે. બેઉ સરખી રીતે જવાબદાર હોય છે. જો એક દેશ મરી-ફીટીને પણ સ્વતંત્રતાથી જ જીવવાને તૈયાર થઈ જાય, તો તેને માટે જગતનો કોઈ શાસક અત્યાચારી બની શકે નહિ અને તેને ગુલામ બનાવી શકે નહિ. બધા દેશોમાં આવો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ એકસરખી રીતે પ્રકટે અને ફાલે-ફૂલે તો જગતમાં અત્યાચારી રાજકર્તાઓનું નામ-નિશાન રહેવા પામે નહિ. એટલું જ નહિ પણ અત્યાચારની સંતતિરૂપ ઇતર અનિષ્ટોનો પણ અંત આવી જાય.

જગતમાં કોઈ ઓછી શક્તિવાળું હોય છે તો કોઈ વધુ શક્તિવાળું હોય છે, પણ ઓછી શક્તિવાળાઓ જ્યાં સુધી અત્યાચાર સહન કરવા તૈયાર નહિ થાય ત્યાં સુધી વધુ શક્તિવાળાઓ કોઈ ઉપર અત્યાચાર નહિ કરી શકે, બલકે અત્યાચાર કરવાનો વિચાર પણ નહિ કરી શકે. પરંતુ જ્યારે મનુષ્ય મનુષ્યત્વ છોડીને પરાધીન યા ગુલામ બનવા દ્વારા જીવતો રહેવા ઇચ્છે છે, એંઠું-જૂઠું ખાવા છતાં મિષ્ટાન્ન ખાવાની લાલચ નથી છૂટતી, ત્યારે તેને ગુલામ બનવું પડે છે અને તેથી જ તેને ગુલામ બનાવનાર અત્યાચારીઓની સૃષ્ટિ ઊભી થાય છે. ભારતના ગુલામીના કાળનો ઇતિહાસ અને તેની ગુલામીના ધ્વંસનો ઇતિહાસ એ જ સત્ય બતાવી આપે છે કે, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમનું પ્રકટીકરણ જ ગુલામીને નાબૂદ કરવા સમર્થ છે, જ્યારે નરી જિજીવિષા ગુલામીકાળને લંબાવવાનું જ કામ કરે છે.

★

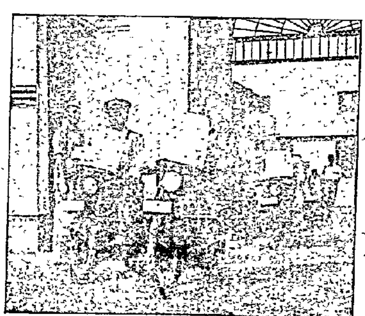

૨૨,૦૦૦માંથી ૭૭,૦૦૦ ટપાલ-કચેરીઓ છેલ્લાં ચૌદ વર્ષમાં આપણા દેશમાં થઈ છે. આ પ્રગતિ નાનીસૂની ન કહેવાય. તેમાંય કેટલીક બાબતોમાં તો આપણા ટપાલખાતાની પ્રગતિ દુનિયાને પણ દોરવણી આપે તેવી મહત્ત્વની છે. બાજુના ચિત્રમાં ન્યૂ-દિલ્હીની વડી ટપાલ કચેરીએથી મોટર સાયકલીસ્ટો દ્વારા એક્સપ્રેસ ટપાલના થેલા વિમાનમથક ટપાલ કચેરીઓ દ્વારા આગળ વહેંચવા તેમને પહોંચાડવા માટે જઈ રહ્યા છે.

ઈશ્વર પેટલીકર

બંધનમુક્તિ

આપણા જાણીતા સર્જક અને સામાજિક પ્રશ્નોના કુશળ છણકાર ઊર્મિનાં વાચકો માટે ખાસ લખેલા આ પ્રસંગમાં સામાજિક સંસ્થાના સડાન રજૂ કરે છે. આપણી સેવાભાવી સંસ્થાઓમાંથી આ દૂષણ દૂર કરવા માટે સ્ત્રીઓએ કેવી જાતની પદ્ધતિસરની તાલીમ પણ અગત્યનો ભાગ ભજવશે...

આવતી કાલે લેડી ડૉક્ટર બધી સ્ત્રીઓને તપાસવા આવવાનાં હતાં, તે સમાચાર જાણતાં કોણ જાણે શાથી પણ લલિતાને દિલમાં વસી ગયું કે પ્રભુએ એની પ્રાર્થના સાંભળી અને પોતાને છોડાવવા માટે જ એ આવી રહ્યાં હતાં! સાચી હકીકત એ હતી કે સમાજકલ્યાણ મંડળે આ વરસે નવો નિયમ કર્યો હતો કે સામાજિક સંસ્થામાં આશ્રય મેળવી રહેલી સ્ત્રીઓના આરોગ્યની તપાસ કરવી અને એ આધારે લેડી ડૉક્ટર સુધાકુમારી આવવાનાં હતાં. લલિતા માતૃછાયામાંથી છૂટવા માટે ઝંખતી હતી અને તે માટે એના પતિ ઉપર એણે ત્રણ પત્રો લખ્યા હતા, તેનો કંઈ જવાબ ન હતો એટલે એને વહેમ હતો કે સંસ્થા એના કાગળો આગળ જવા દેતી ન હતી. બાકી એનો પતિ—જો કે છૂટાછેડા થઈ ગયા હતા એટલે એ પતિ રહ્યો ન હતો, છતાં એનો સ્વભાવ પરગજુ હતો તે કારણે રસ્તે જતાને મદદ કરે તો પોતે ભલે હવે કાયદેસરની એની પત્ની ન રહી હોય તો પણ વાટે જતા વટેમાર્ગુ કરતાં કંઈક વિશેષ હતી એ મહિને ખાધાખોરાકીના પંચોતેર રૂપિયા નિયમિત છેલ્લા દોઢ વર્ષથી મોકલતો હતો. એનું પોતાનું ચાલ્યું હોત તો એ છૂટાછેડા લીધા વિના સંસાર નભાવત, પણ સંયુક્ત કુટુંબમાં બે ભાઈઓ અને ત્રણ બહેનો ઉપરાંત મા સમક્ષ એ લાચાર બન્યો હતો. છતાંય આ સંસ્થામાંથી એને છૂટવું હતું તે પત્ર મળતાં એ ભાઈઓથી છાનોમાનોય એને મળવા આવ્યા વિના ન રહ્યો હોત. લલિતાની વાત કેટલી સાચી હતી, તેની એ ખાત્રી કરત અને જો સાચી લાગત તો એને છોડાવ્યા વગર ન રહેત. પરંતુ એના તરફથી કંઈ જવાબ નહોતો આવ્યો એટલે જરૂર સંસ્થા પોતાના 'ટપાલ ફોડીને' એની વિરુદ્ધના પત્ર જવા દેતી ન હતી, તેમ લલિતાને વહેમ પેદા થયો હતો. લલિતાને બીજો પણ વહેમ ગયો હતો કે પતિના હાથમાં પત્ર ન આવ્યો હોય—ઘરનાં બીજાંએ એ ફોડીને વાંચ્યો હોય અને તેને ન આપ્યો હોય તો પણ શું કહેવાય! આથી છેલ્લો પત્ર એણે પતિના મિત્રના શિરનામે લખ્યો હતો. એ પત્ર ન મળવાનું કોઈ કારણ ન હતું, એનોય જવાબ ન હતો એટલે સંસ્થાનું કાવત્રું હતું તેમ એને વસી ગયું હતું. તો હવે છૂટવું શી રીતે એનો લલિતા વિચાર કરતી ત્યારે એને અંધકાર દેખાતો હતો. જેલનાં કેદીને જેમ ભાગી છૂટવું મુશ્કેલ હોય છે તેમ સંસ્થામાંથી ભાગી છૂટવું મુશ્કેલ હતું. એને બહાર જવાનું ન હતું. એનું કામ જ સંસ્થાની અંદર ગોઠવાયું હતું. કોઈ બહારના મહેમાન સંસ્થાની મુલાકાતે આવે તો વાંચણું જોતાં ગૃહમાતા એમની સાથે જ હોય. એમની હાજરીમાં કોઈને ફરિયાદ કરવાની હિંમત ચાલતી ન હતી. મહેમાન પાસે એવી સત્તા પણ શી હતી કે એ ગૃહમાતાને હુકમ કરી શકે કે એને એની ઈચ્છા પ્રમાણે મુક્ત કરો. લલિતાએ નજરે જોયું ન હતું, પણ સાંભળ્યું હતું કે એ વર્ષ ઉપર સંસ્થાની મુલાકાતે મુખ્યપ્રધાન આવ્યા હતા તેમની સમક્ષ એક બહેને ફરિયાદ કરી હતી, છતાં વિઝિટબુકમાં એમણે ભારોભાર વખાણ કરતો અભિપ્રાય લખ્યો હતો અને બહેનની ફરિયાદનું કંઈ પરિણામ આવ્યું ન હતું. એ ફરિયાદ સાચી હતી કે ખોટી એની ખાત્રી કરવાની પણ કોઈએ તસ્દી લીધી ન હતી.

આ સંજોગોમાં કેવળ એક ફરજ તરીકે સ્ત્રીઓની શારીરિક તપાસ કરવા આવનાર લેડી ડૉક્ટર લલિતાને આમાંથી શી રીતે મુક્ત કરી શકશે, તેવી શંકા એને આવવાને બદલે એને પસ્તાવો થતો હતો કે પોતાને માંદા થવાની યુક્તિ આજ સુધી કેમ ન સૂઝી! એ નિમિત્તે એ બહાર જઈ શકી હોત અને જે ફરિયાદ લેડી ડૉક્ટર સમક્ષ કરવાનું વિચારી રહી હતી તે આ

અગાઉ ક્યારનીય કરી શકી હોત? સંસ્થામાં દરરોજ એક કલાક આવીને દવા આપી જતા ડૉક્ટરનું તો ગૃહમાતા વિરુદ્ધ ફરિયાદ સાંભળવાનું ગજું ન હતું એ કારણે જ લલિતાને માંદગીના ઢોંગની યુક્ત નહિ સૂઝી હોય. પરંતુ પોતાને પેટમાં ભારે દુઃખે છે તે સતત્ ફરિયાદ કરીને મોટી હૉસ્પિટલમાં લઈ જવાની માગણી જરૂર કરી શકત. એ યુક્તિ લલિતાને હવે સૂઝી આવી હતી એટલે કોઈ કારણવશાત્ લેડી ડૉક્ટરનું અહીં આવવું મુલતવી રહે તો એ અજમાવવી તેમ પણ એણે મનથી નક્કી કર્યું હતું.

જો કે એને એવી શ્રદ્ધા બેસી ગઈ હતી કે પ્રભુ એને સહાય કરવા સુધાકુમારીને મોકલી રહ્યો હતો એટલે એનું આગમન મુલતવી રહેવાનું ન હતું. કદાચ ગૃહમાતા તે વખતે હાજર રહે તો હું કહીશ કે શરીર ખુલ્લું કરતાં મને શરમ આવે છે માટે એમણે બહાર જવું. મારે એમની સાથે કયાં વાત કરવી હતી કે અવાજ બહાર સંભળાવાનો હતો. લખી રાખેલો કાગળ જ ધીમેથી લેડી ડૉક્ટરના હાથમાં સરકાવી દઈશ અને કહીશ કે એ વાંચીને મને અહીંથી છોડાવવાનું પુણ્યકાર્ય જરૂર કરજો. અઠવાડિયામાં નહિ છોડાવો તો હું આપઘાત કરીશ એમ છેલ્લે લખીશ એટલે એ ઢીલ પણ નહિ કરે.

સુધાકુમારી માટે આવી સંસ્થાની મુલાકાત લેવાનો પહેલો પ્રસંગ હતો. માતૃછાયાની પરોપકારી પ્રવૃત્તિ વિષે એમણે ઘણું ઘણું સાંભળ્યું હતું. એથી લલિતાએ ગભરાટ સાથે ખિસ્સામાં ચોરી છૂપીથી રાખેલ પત્ર કાઢીને એમના હાથમાં મૂક્યો ત્યારે એ આશ્ચર્ય પામી ગયાં. ગૃહમાતા બીજા ખંડમાં બેઠાં હતાં એટલે લલિતાએ ઈશારત કરી આ અંગે કંઈ ન બોલવા સૂચવ્યું. પોતાનો એ પત્ર વાંચતાં હોય અને ઓચિંતાં ગૃહમાતા આવી પહોંચે તો પોતાની બાજી ધૂળ મળી જાય માટે સુધાકુમારીએ શરૂઆતની થોડી લીટીઓ વાંચી તેવા પોતાનો હેતુ સરી ગયો હોય તેમ લલિતાએ કાનમાં ધીમેથી કહ્યું: 'નિરાંતે પછી એ વાંચજો. મોટાં બહેન કાગડા જેવાં છે, એ જાણી જશે તો બાજી ધૂળ મળી જશે!'

સુધાકુમારીને પત્ર પૂરો વાંચવાની જરૂર પણ ન હતી. પહેલી જ લીટીમાં એણે લખ્યું હતું કે, કેઈ પણ હિસાબે મને અહીંથી છોડાવો. શુભ્ર આકાશમાં એકાએક વાદળ ચડી આવે તેવી સ્થિતિ લેડી ડૉક્ટરની થઈ. દુઃખી સ્ત્રીઓનું સંસ્થા પિયર છે તેમ એની માન્યતા હતી. એમની ઈચ્છાથી એ આવે છે અને એની ઈચ્છામાં આવે ત્યારે એ જઈ શકે છે. એને બદલે આ સ્ત્રી 'મને છોડાવો' એ જાતની માગણી કેટલી ગભરાટ સાથે કરતી હતી? અને તે હકીકત ભયની મારી એ છુપાવતી હતી! સુધાકુમારી એ વિમાસણમાં એને પૂરી તપાસી શકી પણ ન હતી અને બીજી બહેનો કરતાં એનામાં ઓછો સમય ગયો. એ બહાર નીકળી અને બીજી બહેન અંદર દાખલ થઈ તેથી ગૃહમાતાને વહેમ પણ ન પડ્યો કે લલિતાએ પોતાના વિષે કંઈ ફરિયાદ કરી હતી. સુધાકુમારી તે પછી બાજી સ્ત્રીઓને તપાસતી રહી તે સમય દરમિયાન વિચારતી રહી કે લલિતાને છોડાવવી શી રીતે? એને શી ફરિયાદ હતી? અને તેમાં કેટલું તથ્ય હતું?

ડૉક્ટર તરીકે એને સ્ત્રીઓના પરિચયમાં આવવાનું બન્યું હતું, તેમાં કુંવારી અવસ્થામાં અને વિધવા અવસ્થામાં ગર્ભ રહેલી સ્ત્રીઓના કિસ્સામાં એને ઊંડા ઊતરવાના પ્રસંગ બન્યા હતા. એ દરેક કિસ્સામાં પુરુષ એને કસૂરવાર હોય તેવું પણ જોવા નહોતું મળ્યું. જાતીય વૃત્તિના પ્રબળ આવેગને લીધે સ્ત્રી પોતે એનો ભોગ બની હોય તેમ પણ જોવા મળ્યું હતું. એવા એક કિસ્સામાં કુંવારી છોકરીએ એનો દોષ ખોટી રીતે એના સગા ભાઈ ઉપર નાખ્યો! એ સાંભળી એનો ભાઈ જે પોકે પોકે રોયો હતો અને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં બહેનને તેણે જે જોરથી તમાચા માર્યા હતા, તે સુધાકુમારીથી સહ્યા ગયા ન હતા. પરંતુ જ્યારે એમાંથી છેવટ બહેનની નાલાયકી પુરવાર થઈ, ત્યારે

એને ભાઈએ ઓછી મારી હતી તેમ વસ્યું હતુ—ચોરી ઉપર આટલી નફ્ફટાઈની શિરજોરી ! પરિણામે, લલિતાની ફરિયાદની ખાત્રી કર્યા વિના માની લેવાની એની તૈયારી પણ ન હતી. પરંતુ કોઈ યુક્તિ શોધી કાઢીને એને એકાંતમાં મળવું અને તેની ફરિયાદમાં તથ્ય હોય તો એને મુક્ત કરાવવી. હજુ બીજા બે દિવસે એની કામગીરી પૂરી થવાની હતી એટલે ત્યાં સુધીમાં પોતે કોઈ ઉપાય શોધી કાઢશે, તે ગણતરી સાથે આજનું કામ એણે પૂરું કર્યું.

ગૃહમાતાએ પૂછપરછ કરતાં કહ્યું : 'આજે તમે જેટલી બહેનો તપાસી તે ઉપરથી તમને આરોગ્ય અંગેનો કેવો ખ્યાલ બંધાયો ?'

સુધાકુમારીનું ચિત્ત આરોગ્યમાં ન હતું એટલે એમણે કહ્યું : 'હજુ ત્રીજા ભાગની સંખ્યા તપાસી છે એટલે કોઈ અંદાજ બાંધવો વાજબી ન ગણાય.' અને તે ઘડીએ જ એને યુક્તિ સૂઝી ગઈ હોય તેમ ઉમેર્યું : આજની તપાસણીમાંથી બે સ્ત્રીઓને મારે હોસ્પિટલમાં વધુ તપાસ માટે લઈ જવી પડશે. રહીનીંગમાં જોઈ લઈને વધુ ખાત્રી કરવાની જરૂર લાગી છે.' લલિતાનું નામ પહેલું દેવાથી ગૃહમાતાને કદાચ વહેમ જાય તેમ માની એણે બીજું યાદ હતું તેમાંથી એક નામ દીધું અને તેના અંગેની ઉપજાવી કાઢેલી વાત પતાવ્યા પછી આત્મીયતા બતાવતાં એણે જણાવ્યું : 'અમુક સ્ત્રીઓ બાબત છેવટ તમારી સાથે બેસી મારે પૂર્વ ઇતિહાસ પણ જાણવો પડશે દાખલા તરીકે, આજની તપાસણીમાં લલિતાના ગુહ્ય અંગો જોતાં એની વધુ તપાસણી કરવાની જરૂર લાગી છે. તમને એના વિષે શી માહિતી મળેલી છે ? એનો પતિ વિમાર્ગે ગયો હોય તો એથી એને એ રોગના ભોગ થવું પડ્યું હોય, અગર એ પોતે વિમાર્ગે ગઈ હોય, તેમાંથી ભોગ થઈ પડી હોય.'

ગૃહમાતાને લલિતાનો ઉલ્લેખ થયા છતાં કંઈ વહેમ ન આવ્યો. સુધાકુમારી કેવળ વૈદ્યકીય રીતે વાત કરી રહી હતી તેમ માની એમણે જે હકીકત હતી તે જણાવતાં કહ્યું : 'એ સ્ત્રીનો જ એમાં દોષ છે પરંતુ એને આ રોગ છે તે વાત એણે મારાથી છુપાવી છે, પરંતુ તમે મને કહો છો ત્યારે એની કંઈ નવાઈ લાગી નથી. એનો પતિ ઘણો સજ્જન માણસ છે, પરંતુ જાતીય વૃત્તિના આવેગમાં ભાન ભૂલી એણે ઘરના નોકર સાથે આડો વ્યવહાર બાંધ્યો હતો....'

આશ્ચર્ય પામતાં સુધાકુમારીએ કહ્યું : 'ઘાટી સાથે ભાગી જવાની વાત ! બાઈ ઉજળિયાત વર્ગની લાગે છે. જાતીય સબંધ ઘાટી સાથે બાંધે તે હું સમજી શકું, પણ એનું ઘર શી રીતે માંડી શકે ! એ એવા વર્ગ સાથે રહી જ શી રીતે શકે ?'

ગૃહમાતા : 'આપણી બહેનો કુમાર્ગે જાય છે ત્યારે પોતાનું હિત જ ભૂલી જાય છે. એ લોકો એટલા હજુ સજ્જન કે બાઈ ભવિષ્યમાં દુઃખી ન થાય માટે-આ ભ્રષ્ટાચાર જાણતાં એને અહીં મૂકી ગયા. બાઈના હાથના લખેલા કાગળો મને વંચાવ્યા. આટલી હદે જનાર સ્ત્રીનો એ હવે વિશ્વાસ કરવા તૈયાર નથી—કેદલે પાટલે બેસીને એ ધણીને ઝેર આપીને મારી નાખે તો ? પછી એ લોકાએ છૂટાછેડાનો દાવો માંડ્યો અને તે એમને મળી ગયા છે. બાઈને ખાધાખોરાકી બાંધી આપી છે. એમને એટલો સંતોષ છે કે એનું જીવન ધૂળધાણી થતું બચી ગયું છે અને સંસ્થાના વાતાવરણમાં રહીને જે એ પોતાનું જીવન નવેસરથી ઘડશે તો નવજીવન પ્રાપ્ત કરશે.'

સુધાકુમારી : 'નવજીવન પ્રાપ્ત કરતા પહેલાં એણે આ રોગમાંથી સાવ મુક્ત થઈ જવું પડે. નહિ તો એનું તો એનું પણ બીજાનું જીવન ધૂળ કરે અને આવા રોગમાંથી મુક્તિ ન મળે તો ગર્ભ ધારણ કરવાની શક્યતા પણ ઓછી રહે અને એ રીતે પણ પતિના જીવનમાં પ્રબળ અસંતોષ પ્રગટે.'

ગૃહમાતા પોતાના તરફનો અસંતોષ વ્યક્ત કરતાં બોલ્યાં : 'હું તો હજુ આ પહેલી વખત જાણું છું કે એને આવો કોઈ રોગ છે. વિકૃત માનસ લઈને આવેલી સ્ત્રીઓ સાથે કામ લેવું કેટલું અઘરું હોય

છે તે તો તમે ડૉક્ટર છો એટલે સારી રીતે સમજી શકશો.'

ગૃહમાતાનો વિશ્વાસ જીતી લેવાની ગણતરીએ સુધાકુમારીએ કહ્યું : 'હૉસ્પિટલમાં એને પૂરી તપાસીને ખાત્રી કર્યા પછી હું તમને કહી શકીશ કે એનો એ રોગ કેટલો જૂનો છે, અસાધ્ય છે, અને નવજીવન માટે એમાં કેટલા ટકા આશા છે. મને લાગે છે કે સમાજકલ્યાણ મંડળ દાક્તરી તપાસની આ એની કાર્યવાહી ભવિષ્યમાં ચાલુ ન રાખે તો પણ તમારે સંસ્થાગત ચાલુ રાખવી જોઈએ. કોઈ લગ્ન કરવા તૈયાર થાય તો એને ચેતવી શકાય અને એનાં પરિણામની જાણ કરી શકાય. પછી કોઈ સમજી-બૂઝીને પરણે તો એને પસ્તાવાનો વખત ન આવે અને દુઃખી પણ ન થાય.'

ગૃહમાતાને તો જાણે લલિતાનો ચોટલો પોતાના હાથમાં સજ્જડ આવતો હોય તેમ છૂપો આનંદ થયો. જ્યારે સંસ્થાની ત્રણ સ્ત્રીઓને હૉસ્પિટલમાં લઈ જવાની થઈ ત્યારે એમને સાથે જવાની જરૂર ન લાગી. એક મેટ્રનને સાથે મોકલી હતી. પોતે પછી ડૉક્ટર સાથે ફોનથી વાત કરીને હકીકત મેળવી લેશે તેમ એમણે માન્યું હતું. ગૃહમાતા સાથે નહોતાં આવ્યાં એટલે લલિતાનો હરખ માતો નહોતો. એ પોતે સુધાકુમારીને જ વળગી પડશે કે મારી નાખશો તો પણ હું તમારું રક્ષણ મૂકી પાછી સંસ્થામાં જવાની નથી! અને તે હર્ષ તે છુપાવી શકી પણ નહિ. હૉસ્પિટલ એવડી મોટી હતી અને એની સાથે આવેલાં ત્રણ જણ ત્રીજા ખંડમાં એટલાં દૂર બેઠાં હતાં કે એ ગમે તેટલી જોરથી વાત કરે તો પણ એમને કાને વાત જાય તેમ ન હતી. સુધાકુમારીના પગ પકડીને એમના ચરણમાં બેસી પડતાં લલિતા બોલી : 'જેલમાંથી તમે મને દોઢ વર્ષમાં આ પહેલી વખત બહાર કાઢી છે અને તેથી હવે હું એમાં કોઈ ઉપાયે પાછી જવાની નથી.'

સુધાકુમારીએ એને પકડીને ઊભી કરી અને પોતાની સામે ખુરસીમાં બેસાડતાં કહ્યું : 'રડવાથી તો કંઈ માર્ગ નીકળવાનો નથી. એક વખત રડવું બંધ કરી આંખ લૂછી નાખ અને દિલ ખોલીને મને સાચી વાત કહે. પછી એવું ના બનવું જોઈએ કે હું જૂઠી પડું ને મારે મૂર્ખ બનવા વખત આવે.'

પાલવ વડે આંસુ લૂછતાં લલિતા બોલી : 'મારા વહાલામાં વહાલા ધણીના સોગન ખાઈને કહું છું કે હું એક અક્ષર જૂઠું નહિ બોલું.'

સુધાકુમારીએ એની તાવણી શરૂ કરતાં કહ્યું : 'જૂઠથી તો તેં શરૂઆત કરી. તારે અત્યારે તો ધણી છે નહિ. છૂટાછેડા થઈ ગયા છે. અને તું એને બેવફા નીવડી હતી, પછી એ તને વહાલો હતો તેમ શી રીતે કહેવાય?'

સુધાકુમારીએ માન્યું હતું કે એ સાંભળીને એ છોભીલી પડી જશે, પણ એના મોં ઉપર એવો કોઈ ભાવ પલટાવાને બદલે જાણે એટલી જ નિર્દોષતાથી કહી રહી હોય તેમ બોલી : 'મોટાંબહેને મારી વાત તમને કરી લાગે છે.'

એની આંખમાં આંખ પરોવતાં સુધાકુમારીએ પૂછ્યું : 'એમણે કહ્યું છે તે જૂઠું તો નથી ને?'

'ના.' લલિતાએ સહેજ પણ ઘડાયા વિના ઉમેર્યું : 'હું કહું છું તેય સહેજ પણ જૂઠું નથી.'

એનો અંતરનો રણકો સુધાકુમારીને સ્પર્શી ગયો હોય તેમ એને સ્વીકારી લેતાં એણે કહ્યું : 'સારું, વાત આગળ કર.'

'સાચું કહું છું, ડૉક્ટરસાહેબ, હું મારા ધણીને શરીરે બેવફા થઈ છું તે વાત કબૂલ કરું છું, પરંતુ અંતરથી હું તેને બેવફા નથી થઈ. એ મને વહાલા છે, સૌથી વધુ વહાલા છે, પરંતુ મારી એ વાત કોઈનો માન્યામાં આવતી નથી, ઘરનાંએ ના માની અને માતૃછાયામાં મોટાંબહેનેય એને હસી કાઢી. કાં તો હું પાગલ હોવી જોઈએ, કાં ધૂર્ત! હું પાગલ નથી તેમ ધૂર્ત નથી; પંડિત નથી કે મૂર્ખ પણ નથી. મારા હૈયાને જો તમે માનો તો આ સાચી વાત છે. ડૉક્ટરસાહેબ, તમને જ પૂછું, શરીર

અને હૈયું જુદાં જુદાં છે કે એક? બેઉની ભૂખ એક જ હોય છે કે જુદી જુદી? હું તો માનું છું કે એ એક જ વસ્તુ નથી, હૈયાની ભૂખ મારા ધણીથી સંતોષાઈ છે, પણ શરીરની ભૂખ એથી તૃપ્ત થઈ નથી. જો થતી હોત તો હું ખાત્રીથી કહું છું કે હું એમને બેવફા ન નીવડી હોત. આ હું સારું નથી કરતી એમ જાણ્યા છતાં હું તે માર્ગે ગયા વગર નથી રહી. મારી આ વાતને કોઈનો ટેકો છે કે નહિ તેનીય મને ખબર નથી, પણ જો તમે મારામાં વિશ્વાસ મૂકો તો, હું કહું છું તે અંતરથી કહું છું. એમાં કંઈ બનાવટ નથી, કંઈ જૂઠું નથી. અત્યારે પણ મારા અંતરથી કોઈ સૌથી વહાલું હોય તો તે ધણી છે, માનશો તમે ડૉક્ટરસાહેબ?'

સુધાકુમારીને એ ગળે શી રીતે ઊતરે? પણ એક વસ્તુની એને પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે લલિતા જે બોલતી હતી, માનતી હતી, એ પાછળ એના પૂરતી દિલમાં સચ્ચાઈ હતી. એ બનાવટ કરતી ન હતી બનાવટ કરનારના મોં ઉપર બાળસહજ નિર્દોષતા ન હોઈ શકે, કુશળ અભિનય કરનાર નટને માટે પણ આટલો ભાવ લાવવો સહજ ન હતો. એનો પડઘો પાડતાં એણે કહ્યું: 'તમે સાચા દિલથી કહી રહ્યાં છો, તે હું સ્વીકારું છું.'

'શું સ્વીકારો છો?' જાણે એ ચોતે ખોવાઈ ગઈ હોય તેમ એણે સામું પૂછ્યું.

દોઢ વર્ષે એને પ્રથમ સહૃદયતાપૂર્વક વાત સાંભળનાર મળ્યું હતું એટલે એ અતિ ઉલટમાં મન સ્વસ્થ ન રાખી શકે તે ખ્યાલમાં રાખી સુધાકુમારીએ શાંતિથી જવાબ આપ્યો:

'તમે જે કહી રહ્યાં છો તે તમારા વહાલામાં વહાલા ધણીના સોગનથી કહી રહ્યાં છો તેમાં જૂઠું બિલકુલ નથી.'

'હું તમને, ડૉક્ટરસાહેબ, ખાત્રી કરાવી આપીશ. મને પૂરો વિશ્વાસ છે કે મારા ધણીને કાયદેસર મારી સાથે હવે કંઈ સંબંધ નથી, છતાં હું પત્ર-લખીશ એટલે તે મને એમના ઘરમાંથી છાના જરૂર મળવા આવશે. તમારી રૂબરૂ એ કબૂલ કરશે કે મારું એમના ઉપર વહાલ છે. એમનું ચાલ્યું હોત તો એ છૂટા-છેડા ન લેત .....'

'પણ કહે છે ને કે તમે જ એમનાથી છૂટા થવા માગતાં હતાં. ઘાટી સાથે નાસી જવા માગતાં હતાં. પછી એ છૂટાછેડા ન લે તો શું કરે?'

'છી! છી! છી! હું ઘાટી સાથે નાસી જવા માગતી હતી તે જૂઠાણું છે. ઘરનાંએ એ ફેલાવ્યું છે અને મોટીબહેને તે માની લીધું છે.'

'પણ તમારે એ ઘાટી સાથે સંબંધ હતો તે તો સાચું ને?'

'બસ, એ ગુના બદલ જ બધાંએ મને કોહેલી કેરીની માફક ફેંકી દીધી છે.'

'પણ એમાં કોઈનો દોષ કેમ કઢાય? એ તો કોઈ પણ માણસ ન વેઠી શકે. મારા ભાઈનાં તમે વહુ હો તો હું પણ એ જ રીતે તમને ફેંકી દેવાની સલાહ આપું.'

'મારો દોષ ન હોય તો પણ? હું સ્ત્રી છું. ઓમાં જેમ ભગવાને હૈયું મૂક્યું છે તેમ કામ મૂક્યો છે. તમારા ભાઈ એ સંતોષવાની શક્તિ ન ધરાવતા હોય તો એમણે પરણવું ન જોઈએ. તમારા જેવાં ફેંકી દેવાની સલાહ આપનારે એમને ન પરણવાની સલાહ પહેલી આપવી જોઈતી હતી.'

'તમારા પતિ નપુંસક છે?'

'એવું તો ના કહેવાય, પરંતુ બાળલકવાનો નાનપણમાં ભોગ થઈ પડેલા એટલે પગે અપંગ છે અને શરીરે અશક્ત છે. બુદ્ધિએ સતેજ અને હૈયે સમૃદ્ધ છે એટલે એમણે મારું અંતર ભરી દીધું છે; પણ શરીર ખાલીખમ રહ્યું હતું.'

'એવા પુરુષ જોડે ખરી રીતે તમારાં માબાપે તમને પરણાવવાં ન જોઈએ.'

'માબાપ ગરીબ અને પૈસાનાં લાલચુ એટલે એમણે તે ન જોયું.'

વાતનો સાર પામી જતાં સુધાકુમારીએ પૂછ્યું: 'માત-

છાયામાં તમે આવ્યાં હતાં કે એ પરાણે મૂકી ગયા હતા?'

'એ લોકોએ ગોઠવ્યું અને મેં તે સ્વીકાર્યું.'

'શું સમજીને સ્વીકાર્યું?'

'સાસરિયાં સંઘરવા માગતાં ન હતાં, પિયરિયાં મારાથી મોટાં પાપી હતાં, સંસ્થા કંઈક સુખી કરશે તે આશાએ આવી હતી. એ જેલ છે તેમ તો ત્યાં આવ્યા પછી અનુભવ થયો. જેલમાંથી મુક્ત થયે છોડીય મૂકે, જ્યારે આ તો આજન્મ જેલ, છૂટવાની કોઈ મુક્ત જ નહિ.'

'તમારે છૂટવું હોય તો એ શું કામ પૂરી રાખે? તમે જાઓ તો એમને માથેથી એક જણની જવાબદારી ઓછી થાય. છતાં એ તમને રોકતાં હોય તો એ પાછળ કારણ તો હશે ને?'

'હા, મોટાંબહેન કહે છે કે તમે બહાર સ્વતંત્ર રહો તો કુમાર્ગે ચડી જવાનો વધુ ભય છે. કુટુંબ ભેગાં હતાં છતાં તમારી જાતને ન સાચવી શકયા તો હવે તમારી ઉપર કોઈ બંધન ન રહ્યું; તે સ્થિતિમાં તમે ગુંડા લોકોના હાથમાં સહેજે ફસાઈ જાવ અને તમારું જીવન ચુંથાઈ જાય.'

'એમની એ વાત કાઢી નાખવા જેવી નથી. તમે જ કબૂલ કરો છો કે તમારું શરીર ભૂખ્યું છે.'

'પણ હું ફસાઈ જાઉં તેમ એકલી રહેવા માગતી નથી. મને બીજી સંસ્થામાં જવા દો. મારા ધણી તરફથી મને ૭૫ રૂપિયા મળે છે એટલે કોઈ સંસ્થાને હું ભારે પડવાની નથી. પરંતુ કેવળ મને જેલમાં પૂરી રાખે તેવી સંસ્થામાં મારે નથી રહેવું.'

'તમે માનો છો એમ પૂરી રાખવામાં સંસ્થાને શો ફાયદો છે?'

'ઘણો. એક તો વગર પગારની હું ભઠિયારણ એમને મળી છું. એ કામગીરી મારે બીજી કોઈ જગાએ કરવાની હોય તો ખાવાપીવાનો પચાસ રૂપિયા મને પગાર મળે, એને બદલે મને પગાર આપવાનો નહિ, મારા ખર્ચના રૂપિયા દર મહિને ૭૫ મળે તે નફાના અને હું જાણતી નથી, પણ મને વહેમ છે કે મને રાખવા બદલ સરકાર તરફથી સંસ્થાને ગ્રાન્ટ પણ મળતી હશે.'

'જો તમે કહો છો તે સાચું જ હોય તો આ તો એક પ્રકારનું કાળું બજાર જ થયું કહેવાય!'

'માટે તો એ મને છોડવા તૈયાર નથી.'

'તમે તો હોશિયાર છો, સંસ્થામાં બીજાં કામ પણ હશે, શું કામ તમારો વિકાસ થાય તેવું કામ નથી માગતાં?'

'એવું કામ મને આપ્યું હોત તો મારે ફરિયાદ જ ને રહેત, હું સંસ્થામાં કાયમ પુરાઈ રહી, ભઠિયારણ બનવા નથી આવી, જે ધણીને હવે મારી સાથે કંઈ સંબંધ નથી તેને આખી જિંદગી ભારરૂપ પણ બનવા માગતી નથી હું સાધ્વી થઈ શકું તેમ નથી. કોઈ સામાન્ય માણસનું ઘર લઈને બેસી શકું તેવી હું સારી સ્ત્રી છું. હલકટ સ્ત્રી નથી. પરંતુ મોટાંબહેન કહે છે કે તારા વર્તનથી તું જ્યાં સુધી અમને ખાત્રી ન કરાવે ત્યાં સુધી તને બીજું કામ સોંપી શકાય નહિ, તું બીજાને પણ ન બગાડે તેની શી ખાત્રી? અને પરણીને બીજાને તું વફાદાર રહીશ તે અમે શા આધારે કોઈને કહી શકીએ? વખત આવ્યે અમે તારી ઈચ્છા પૂરી કરીશું. પણ મને નથી લાગતું કે ત્યાં રહેવાથી મારી ક્યારેય મુક્તિ થાય. જે બહેનો ત્યાં આવે છે તેના ઉપર છૂપી પોલીસની માફક ચોકી રાખવામાં આવે છે અને જે કંઈ વાત અંદર અંદર કરીએ તે તરત એમની પાસે પહોંચી જાય છે. આ દુઃખ તો જેલમાં પણ નહિ હોય તેમ માનું છું.'

'હું ફોન કરીને મોટાંબહેનને બોલાવું તો એમની રૂબરૂ તમે આ બધું કહેશો?'

'એક શરતે.'

'શી?'

'મને કોઈ ઉપાયે સંસ્થામાં એ લઈ જવા માગે તો પણ તમારે રક્ષણ આપવાનું.'

જાણે એ સ્વીકારી લીધું હોય તેમ વગર બોલ્યે સુધાકુમારીએ ટેબલ ઉપરનો ફોન જોડ્યો. મોટાંબહેને તે

લીધો એટલે એણે કહ્યું : 'લલિતા' સંસ્થામાં આવવાની ના પાડે છે અને તેને જેલની જેમ પૂરી રાખવામાં આવી છે તેમ કહીને મારું રક્ષણ માગે છે. આ સંજોગોમાં મારે શું કરવું તે તમે જ કહો!'

મોટાંબહેન ખિજાઈને બોલ્યાં : 'એને સીફીલીસનો રોગ છે તે તો ત્યારે તમારું જૂઠાણું ને?'

'એ બાબતમાં હું લાચાર છું. હું ત્યાં આવી ત્યારે તમારાથી બીતાં બીતાં એણે મને પત્ર આપ્યો હતો. એમાં ત્યાંથી છોડાવવા મને વિનંતિ કરી હતી. એને તમારી છાયાથી દૂર ન મળું ત્યાં સુધી એને શું કહેવું છે તેની શી રીતે ખબર પડે?'

'એણે વ્યભિચારની વાત તો કબૂલી છે ને?'

'હા. પણ એ બદલ એના ઉપર રીઢા ગુનેગારની છાપ ન મારી શકાય.'

'એનો અર્થ તો તમે વ્યભિચારી સ્ત્રીને સંસ્થામાંથી છોડાવી છૂટો દોર આપવા માગો છો.'

'એના ઉપર જેલરની જેમ વર્તી, સંસ્થાને જેલ બનાવી, તમે વ્યભિચારને નાબૂદ કરી શકશો તેમ હું નથી માનતી. સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા સ્ત્રી સંસ્થા જ જો આમ કચડશે તો પછી એની મુક્તિ શી રીતે થશે?'

'અમે શું એનાં દુશ્મન છીએ કે એને અકારણ બંધનમાં રાખતાં હોઈશું?'

'માફ કરજો મને, પરંતુ દુશ્મન કે સ્નેહી, કોઈને પુખ્ત ઉમરનાં સ્ત્રી-પુરુષ ઉપર બળજબરીથી બંધન લાદવાનો અધિકાર નથી. સાસરિયાં અને પિયરિયાં સ્ત્રી ઉપર આવી જોહુકમી કરતાં આવ્યાં છે, પણ સ્ત્રી-સંસ્થા રૂપી નવું પિયર પણ આ જ જો કરવાનું હોય તો મારે એમાંથી છોડાવવા લલિતાના પક્ષે ઊભું રહેવું જ પડશે.'

રીસીવર નીચે મૂકી દેતા પહેલાં મોટાં બહેને કહી નાખ્યું : 'ડૉક્ટરો જ સમાજમાં ભ્રષ્ટાચાર ફેલાવી રહ્યાં છે, તે હું નહોતી માનતી પણ આજે ખાત્રી થઈ.'

રીસીવર નીચે મૂકી ના દીધું હોત તો સુધાકુમારીએ સામું સંભળાવી દીધું હોત : 'મને પણ આજે ખાત્રી થઈ કે સ્ત્રીનો દુશ્મન સ્ત્રી જ છે!'

પરંતુ એ હકીકત તેમણે સમાજ કલ્યાણ બોર્ડને સ્ત્રીઓના આરોગ્ય અંગેનો રિપોર્ટ મોકલતાં લખી જણાવી અને અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે, સ્ત્રીઓના આરોગ્યની તપાસની માફક સંસ્થાના વહીવટની તપાસ માટે પણ સદ્ભાવી સામાજિક કાર્યકરોની નિમણૂક કરીને દરેક સ્ત્રીને ખાનગીમાં દિલ ખોલવાની વરસમાં બે વખત અગર છેવટ એક વખત તક મળે તેવો શિરસ્તો પાડવો અતિ આવશ્યક છે.

એ સૂચન સ્વીકારશે કે નહિ, તે તો ભવિષ્યમાં જાણ થશે, પરંતુ તાત્કાલિક તો લલિતા એમાંથી છૂટીને સુધાકુમારીનું ઘર સંસ્થા હોય તેમ ત્યાં પહોંચી ગઈ!

★

"પારાશર્ય"

નિઃસત્ત્વ

વંટોળના વમળમાં નભમાં ચડીને
ઉત્થાનનું નિજ પરાક્રમ છો ગણાવે,
વીંખાય વાયુ પછી હાલહવાલ જોજે,
શોધ્યું ન ક્યાંય જડશે તૃણ એ બિચારું.

★

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

નયન-દંશ

યુવાન, સમજ્યા વિના બન ન મોહમાં પાગલ,
ભલા જલદ ખૂબ છે, નયનબાણ કેરે દલ;
ભુજંગ-વિષને હણી શકત દક્ષ કો ઈલમી,
મટે નયન-દંશ ના, ચિર રિબાવતો એ ક્રમી.

★

હરભાઈ ત્રિવેદી

ગામડામાં જઈ આવ્યા

આપણા જાણીતા કેળવણીકારે ઊર્મિનાં વાચકો માટે ખાસ લખેલા આ લેખમાં આજના કેળવણીની અધૂરપ અને ખામી બતાવી છે. જે માટે તે પૂરેપૂરો અધિકાર ધરાવે છે. આપણી કેળવણીમાં આમૂલાગ્ર પરિવર્તન આવે એ જ આપણી સાચી અને સારી પ્રગતિ ગણાય...

આમ તો ગામડામાં ફરવાનો મારો શોખ જૂનો છે. જ્યારે જ્યારે ગામડાની સાથે સંપર્ક ધરાવનાર કોઈપણ અમલદારને ત્યાં જવાનું થતું ત્યારે ત્યારે ગામડામાં ફરવા માટે તેમને હું મારી સાથે ઉપાડતો. એટલે ખરી રીતે કહું તો છેલ્લાં ત્રીશેક વર્ષ દરમ્યાન કેવળ ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં નહિ પરંતુ બીજા પ્રાંતોનાં પણ અનેક ગામડાંઓમાં હું રખડ્યો છું. એવી રખડપટ્ટીઓની શરૂઆત કુતૂહલથી કરેલી પરંતુ પછી તો ચિત્રવિચિત્ર અનુભવો થવા લાગ્યા અને એ અનુભવો મારી જાતને અને મારા સામાજિક વ્યવહારને વધારે સમૃદ્ધ બનાવવા લાગ્યા. હમણાં વળી પાછું એવું જ બન્યું.

એક મારા મિત્ર છે. એ કેળવણીખાતામાં કામ કરે છે. વસુલાતખાતાના, પોલીસખાતાના અને કોઈપણ ખાતા વિનાના સમાજસેવા કરનારાં ભાઈ બહેનો સાથે ફરતી વખતે જે અનુભવો થાય તેનાથી જુદા જ પ્રકારના કેળવણીખાતાના માણસ સાથે ફરતા થાય છે. એ મિત્રને પોતાના કામે થોડાંએક ગામડાં ફરવા હતાં. મેં એ તકનો લાભ લીધો. શહેરથી દૂર એક મોટા ગામડાના સ્ટેશનથી ભાડુતી મોટર વાહનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી અને તે જ સ્ટેશને મોડી રાત્રે જે ગાડી મળવાની હોય તે ગાડીએ પહોંચાડી દેવાની શરતે અમારી ચારેક જણની એક નાની મંડળી ગામડામાં રખડવા ઊપડી. એક હું, એક મોટા અમલદાર, એક એનાથી નાના અમલદાર અને એક સામાન્ય મનુષ્ય કહીએ એવા ભાઈ એમ અમે ચાર જણા હતા. આ વખતે જે અનુભવો થયા તે શબ્દબદ્ધ કરવા માટે પરિચયમાં આવેલી વ્યક્તિઓને કેન્દ્રમાં રાખી અહીં લખવાનો પ્રયત્ન કરવા ધારું છું.

'કેમ, સુબોધભાઈ! અમારી સાથે ગામડામાં ફરવાનું ફાવશે ને?' પેલા નાના અમલદારે સ્મિત કરીને મને સવાલ પૂછ્યો. તેમના પ્રશ્નને હું સમજી શક્યો નહીં એટલે મેં સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો, 'કેમ એવો પ્રશ્ન પૂછવો પડ્યો?' એ ભાઈ જરા હસ્યા અને બહુ જ શાંતિથી જવાબ વાળ્યો કે, 'જુઓ સુબોધભાઈ! જેવા તેવા પણ અમે રહ્યાં અમલદાર, લોકો અમારું સ્વાગત કરશે તેમાં તમોને ખુશામત દેખાશે. લોકોને અમે કામ ચીંધશું તેમાં તમને અમારી સત્તાનું દર્શન થશે. ક્યાંક વધારે વખત રોકાશું તો તેનો તમે જુદો જ અર્થ કાઢશો. ક્યાંઈક થોડું પણ રોકાયા વિના ભાગશું એમાં તમે અમારી તોછડાઈ જોશો. કોઈ એક શિક્ષકની ચોકસાઈ તપાસવા માટે ઊંડા ઊતરશું તો તેમાં દબાવતા હોઈએ એવી ગંધ તમને આવશે. તમે શિક્ષણકાર તો છો જ અને વળી લોકો તમને લોકસેવક તરીકે પણ ઓળખે છે. ખરી રીતે કહીએ તો તો આજે અમારે તમારી પરીક્ષામાંથી પાસ થવાનું છે. પરંતુ રખેને અમને પણ અન્યાય થઈ જાય તેવો ભય રહેવાથી આટલી સ્પષ્ટતા કરવાનું મેં ઉચિત ધાર્યું છે.' આટલું બોલીને તેમણે પેલા મોટા અમલદારની સામે જોયું. મોટા અમલદાર થોડું મૂછમાં હસ્યા અને સમ્મતી બતાવતા હોય એમ ધીમેથી માથું હલાવ્યું. મેં એ બન્ને અમલદારોને ખાત્રી આપી કે હું કેવળ એક જિજ્ઞાસુ તરીકે તેમની સાથે જઈ રહ્યો છું. અને મારું અવલોકનનું કાર્ય સંપૂર્ણપણે તટસ્થ રહે તેવો પ્રયત્ન કરવાનો છું. વાતો ચાલતી હતી ત્યારે વાહન તો પૂરઝડપે ચાલી રહ્યું હતું. એકાએક મને જણાવવામાં આવ્યું કે હવે અમે એક નાના ગામની નજીક પહોંચ્યા છીએ અને ત્યાં શાળાના મકાન સાથે વધારવામાં આવેલા એક નવા ઓરડાની તપાસ કરવાનું કામ કરવાનું છે.

ગામ નદી-કિનારે હતું અને શાળાનું મકાન પણ નદીતટે જ બાંધવામાં આવેલું. અમારી મોટરે ત્યાં ત્યાં ફરી રહી.

નિશાળનો વખત નહીં થયો હોય એટલે કે બીજા કોઈ કારણસર શાળાના મકાનને તાળું જોયું. મોટરના ભુંગળાને સાંભળીને છોકરાનો ઘેરો અમારી આસપાસ ભેગો થઈ ગયો હતો. તેમાંથી કોઈક પહોંચ્યું. રામશંકર માસ્તરને ત્યાં. શાળામાં કોઈ મોટા માણસો આવી પહોંચ્યા છે એવી વાત કોઈ છોકરાએ કહી હશે એમ જણાયું. કારણ કે રામશંકર માસ્તર હાંફળાફાંફળા તુરત જ દોડતા શાળાના મકાને પહોંચ્યા ૪૦-૪૨ની વયના હશે એવું લાગ્યું. કપડાં મેલાં હતાં. અને જૂના જમાનાનો લાંબો કોટ પહેરેલો. માથે કાળી ટોપી હતી અને એક બાજુએ... તૂટી ગયેલી દાંડીને સ્થળે દોરો ભરાવેલા ચશ્મા પડું પડું થઈ રહેલી હાલતમા નાકે ચડાવેલાં હતા. આવતાં-વેંત જ તેમણે બન્ને અમલદારોને લળી લળીને સલામો ભરી. મોટા અમલદારે આવો વિવેક નહીં કરવાનો આગ્રહ કર્યો અને પગે લાગવા જેવા તો આ સુબોધભાઈ છે એમ કહી તેમને મારા તરફ વાળ્યા. રામશંકર માસ્તરે મને પણ નીચા વળીને પ્રણામ કર્યા. હું તો મનમાં વિચારી જ રહ્યો હતો. આ ગામ, આ નદીનો તટ, આ સુંદર વાતાવરણ અને એવા જ સ્થળમાં આ ભાગ્યે જ વપરાતું હોય તેવું દેખાતું શાળાનું મકાન. એ મકાનમાં પણ ભાગ્યે જ પોતાની જાતને વાપરતા હોય તેવા રામશંકર માસ્તર. એમને બિચારાને અમલદારોને પ્રણામ કરીને ખુશી રાખવાની ટેવ પડી હશે એટલે હિન્દુ સંસ્કૃતિનો પણ સ્પર્શ થયેલો નહીં એમ સ્પષ્ટતાથી દેખાય. એમને પગે લાગીને સ્વાગત કરવું હોય તો આગંતુકોમાં હું સૌથી મોટો હતો અને દેખાવે પણ પ્રભાવ પાડે તેવો હતો અને છતાં હું તો તેમની નજરમાં આવ્યો જ નહીં. મને એમણે જે પ્રણામ કર્યાં તે પણ અમલદારની આજ્ઞાનું એકમાત્ર પાલન જ હતું. પછી તો રામશંકર માસ્તરે શાળાના ઓરડા બતાવ્યા. નવા ઓરડાનું બાંધકામ બતાવ્યું. પોતાની જરૂરીયાતોની વાતો કરી અને હજી-તો બાળકો રીતસર કામ ઉપર ચડ્યા નથી એ માટે પોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કરતા હોય તેવી લાગણી પ્રદર્શિત કરી. તેમને પૂછતાં જણાયું કે તે જૂના જમાનાના તાલીમ પામેલા શિક્ષક હતા. ગામડાની પ્રજા સાથે કેવો પરિચય કેળવ્યો છે એવા એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમણે પ્રજા સહકાર આપતી નથી તેવો ગોળગોળ જવાબ વાળ્યો. આ બધાં બાળકો અમસ્થાં જ અહીં ટોળે વળી રહ્યાં છે, તો પછી એને શાળાની પ્રવૃત્તિમાં કેમ જોડ્યાં નથી! એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં એમણે ઘણાં ગલ્લાંતલ્લાં કર્યાં, અને હવે વધારે પ્રશ્નો પુછાશે તો પોતાની સ્થિતિ કફોડી બનશે એ વાત જાણે કે સમજી ગયા હોય તેમ પોતાને ઘેર લઈ જવાનો આગ્રહ અને એમના ઉપર ઉપકાર કરવાનો એમણે આગ્રહ કરવા માંડ્યો. મારે ગામડું જોવું તો હતું પરંતુ અહીં બહુ આકર્ષણ દેખાયું નહીં અને આપણા દેશના એક શિક્ષકની આ સ્થિતિ જોઈ મનમાં જરા દાઝ્યો પણ ખરો, એટલે એ ગામ છોડવાનો તે જ વખતે મેં મારો વિચાર પ્રગટ કર્યો. ગામડાનો શિક્ષક પૂરા પૈસા ન મળી શકે તેને લીધે સ્વચ્છતાના આગ્રહમાંથી પણ કેવો શિથિલ બનતો જાય છે, એ વિચારે મને ઘણું દુઃખ થયું. પાણીનો પ્યાલો પીંછગતી વખતે બારી તરફ ડોકું લંબાવવા જતાં તેના જમણા હાથના ઝટકાએ જમણી બાજુના ચશ્માવાળો દોરો હચ્યો અને પરિણામે ચશ્માનો કાચ નીચે પડ્યો. એ જો ફૂટી ગયો હશે તો એને ફોડવાનું પાપ મેં કર્યું છે એવી એક વેગવાળી લાગણી મારા મનમાંથી પસાર થઈ અને કાચ ફૂટ્યો નથી એમ ખાત્રી થઈ ત્યારે જ મનમાં કરાર વળ્યો. ધોતીયું તદ્દન મેલું હતું. પગના ચંપલ બન્ને તૂટી ગયેલા હતા. કોટનો રંગ કાળો હતો એટલે તેના ઉપરનો મેલ અદૃશ્ય રહી શકતો હતો પરંતુ મહિનાઓથી, કદાચ વર્ષોથી એ નહીં ધોયો હોય તેવો મને વહેમ પડ્યો. કપાળમાં ચંદનનું ત્રિપુંડ એવી આગાહી

કરતું હતું કે પોતાની નજીવી કમાણીની પૂરવણી રૂપે ગામડાનું એ ગોરપદું પણ કરતો હશે. વાતચીતમાં સભ્યતા નહીં પણ ખુશામત હતી. અવાજમાં રણકાર ન હતો. મનથી વર્ષો થયાં દબાયેલો દેખાતો હતો. અમલદારોને ખુશી કરીએ એટલે બધું જ પતી ગયું એવી માન્યતાએ તેના મનમાં કેટલાં ઊંડાં મૂળ નાખ્યાં હશે એનો ખ્યાલ તો અમારી સૌની હાજરીમાં નાનાં બાળકોને વારેવારે અને છતાં અજાણ્યે એ અવગણ્યા કરતો હતો એ ઉપરથી તુરત જ આવતો હતો. આ દૃશ્યે આનંદ ન આપ્યો; હાસ્ય પણ ન આપ્યું. પરંતુ અંતરમાં એક પ્રકારની વેદના કોતરી ઘડીભર મનમાં એમ પણ થઈ આવ્યું કે "થોડો વધારે વખત અહીં રહી જઈએ અને ગામડાના આ દબાયેલા શિક્ષકને આત્મવિશ્વાસની એકાદ નાનકડી ચોરી આપતા જઈએ પરંતુ એ પણ મનની એક માત્ર ઇચ્છા જ હતી. એમ બતાડવું શક્ય હતું જ નહીં. રામશંકર માસ્તરે નમસ્કાર કર્યો. બાળકોને માથામાં અને વાંસામાં ટપલીઓ મારી થોડું હેત બતાવ્યું અને નદીની રેતમાં ખૂણે ઊભેલા વાહનમાં બેસી ઊંડો નિશ્વાસ લીધો. વાહન બીજા ગામ તરફ ઊપડ્યું.

'જોયા અમારા શિક્ષકોને !' એમ કહીને ચાલતી મોટરે પેલા નાના અધિકારીએ વાત શરૂ કરી. 'તમે નૂતન શિક્ષણની વાત કર્યા જ કરો, પરંતુ જ્યાં સુધી ગામડાના શિક્ષક સુધી નૂતન શિક્ષણનું હાર્દ પહોંચશે નહીં ત્યાં સુધી તમારી હાલત તો આવી જ રહેવાની છે.' તેમના બોલવામાં થોડુંક દર્દ હતું. પરંતુ સાથે સાથે થોડીક નિરાશા પણ હતી. હું ચમક્યો. શિક્ષકને દોરનારમાં નિરાશા પેસી જશે તો વળી વાત વધારે પ્રમાણમાં વણસશે. મેં કહ્યું: 'જે સ્થિતિ આપણે જોઈ તેની જવાબદારી વધારે પ્રમાણમાં આપણી છે; અને નહીં કે શિક્ષકની. જૂના જમાનાની તાલીમ પામેલો શિક્ષક ગામડાની અજ્ઞાન પ્રજા વચ્ચે સમાજથી કપાયેલો લાંબા વરસ સુધી રહે ત્યારે આજે જોયું તેનાથી બીજું કંઈ જોવાનું મળે એમ હું માનતો નથી. મને તો લાગે છે કે જ્યાં સુધી ગામડાની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ સુધરશે નહીં અને જ્યાં સુધી ગામડાઓ અદ્યતન વ્યવહારોથી કપાયેલા રહેશે ત્યાં સુધી નિષ્ણાત શિક્ષક પણ પ્રમાણમાં ઘણું કરી શકવાનો નથી એવું લાગે છે.' પેલા મોટા અમલદાર મિત્રને આ વાત સાચી લાગતી પરંતુ ઉપાય જડતો નહીં હોવાથી મનમાં મથામણ ચાલી રહેલી હોય તેવી તેના મોં ઉપર સ્પષ્ટ છાપ દેખાતી હતી. મોટર આડી અવળી વાંક લઈને પૂર ઝડપે ચાલી રહી હતી. મોટર હાંકનારો પણ અમારી આ ચર્ચા સમજવા મથતો હોય તેવું ક્યારેક ક્યારેક લાગતું. અને એમ બપોરની આકરી લૂ ખાતા ખાતા અમે એક બીજે ગામ પહોંચ્યા.

અહીં ત્રણ જુવાન શિક્ષકોની મંડળી જોવા મળી. ખરો બપોર હોવાથી ગામડાની શાળામાં કોઈ ચાલુ કામ જોઈ શકાય તેવું તો હતું જ નહીં. પરંતુ શિક્ષકો જે ધમાલ કરી રહ્યા હતા તે ઉપરથી શાળાનો આંક કાઢવો હોય તો એ શાળામાં ઉત્સાહનું મોજું રહ્યાં કરતું હશે એમ કહેવાય. અમલદારોને જે કંઈ પૂછવાનું હતું તે પૂછ્યે જતા હતા. પોતાના જવાબોથી એમને સંતોષ થાય તેવા જાગૃત પ્રયત્નો એ શિક્ષકો પૈકી મોટો શિક્ષક કરતો હતો તે પણ મેં જોયું. એમની સૂચક દૃષ્ટિ હું કંઈ કેમ પૂછતો નથી એમ કહેવા માગતી હતી. અમલદારોએ શિક્ષકોની પ્રશંસા કરી. એમની જુવાનીને છાજે તેવું કામ કરવાનો તમન્ના સેવે છે તેમ પણ કહ્યું. મેં સંમતિ દર્શાવતા આદરસૂચક હાસ્ય કર્યું. એટલે મુખ્ય શિક્ષકમાં થોડી હિંમત આવી. એ કહે, 'સુબોધભાઈ, અમે તમને ઓળખીએ છીએ. પણ તમે તો અમને ક્યાંથી ઓળખો ? અમે તમારી બહુ વાતો સાંભળી છે. તમારાં લખાણો પણ વાંચ્યાં છે. ગામડામાં બેસીને શિક્ષણની નવી દિશામાં કંઈક કરી છૂટવું છે તેવી આશાથી અહીં આવ્યા છીએ. જુઓ આ નવી

કામના નકશાઓ. જુઓ આ બપોર હોવા છતાં ચાર ૭ વિદ્યાર્થીઓને શાળાનું પરચુરણ કામ કરવા માટે અમે આકર્ષી શકયા. એક સહકારી હાટ શરૂ કરવાની તૈયારી કરીએ છીએ. શાળાની પાછળની બાજુમાં નાનકડો બાગ બનાવવાની ધારણા છે. ગામલોકોની યથાશક્તિ સેવા કરવા માટે રાત્રી-વર્ગો પણ ચલાવશું. ગામના છોકરાઓ વધારે સારા સંસ્કાર મેળવી શકે એટલા માટે તેમને રાત્રે પણ અહીં રાખવાની યોજના વિચારી રહ્યા છીએ.' હજી પણ આ મુખ્ય શિક્ષક પોતાની વાત આગળ ચલાવત. પરંતુ મેં વચ્ચે જ પૂછ્યું કે 'તમારી પ્રવૃત્તિઓમાં ગામલોકો કેવો રસ લે છે?' એટલે વાત ત્યાં જ અટકી. અમારે પણ નીકળવાનો વખત થઈ ગયો હતો. ઠંડું પાણી પીધું. શિક્ષકના ચાના આગ્રહને નકાર્યો. એકાએક એકઠા થયેલાં બે ચાર ગામલોકોને નમસ્કાર કર્યા અને ઊપડવાની તૈયારી કરી. અધિકારીઓ ગામલોકો સાથે થોડીક વાતે વળગ્યા અને મારા મનની વિચારમાળા ચોક્કસ આકૃતિ લેવા લાગી.

કેટલાક જુવાન છોકરાઓ અનેક પ્રકારની આશાભર્યા શિક્ષણના ધંધામાં ઝંપલાવે છે. ધંધામાં આવતા પહેલાં એ ધંધો કોઈ સેવાનો ધંધો છે એવી તેમને ખબર નથી હોતી પરંતુ તેને તાલીમ આપનારા આવા જુવાનીઆઓ પાસે આદર્શ રજૂ કરે છે. આદર્શને વ્યવહારૂ બનાવવા માટે વિવેકશક્તિ ખીલી ન હોય તો ઘણું આદર્શો આકાશકુસુમવત બની રહે છે. તેનો ખ્યાલ તાલીમ આપનારાઓને રહેતો નહીં હોય એવો ભય છે. અનેક મહત્ત્વાકાંક્ષાઓથી જીવનની શરૂઆત કરનાર જુવાન શિક્ષકને જોતજોતામાં પછડાટ ખાવા પડે છે. તેવા પછડાટો સામે ટકી રહેવાની તાકાત નહીં મળેલી હોવાથી તેવો જુવાન ન સમજે, તેવી રીતે નિરાશા અને નિરુત્સાહ સેવતો બને છે. પછીના એના પ્રયત્નો હાર્યો જુગારી બેવડું રમે તેવી કોટિના બનવા લાગે છે. આદર્શો આદર્શો મટીને અંગત ઘેલછા બને છે. વ્યવહાર માંહેની શુદ્ધિ ટળી જઈને મતાગ્રહો સ્થાન લેવા માંડે છે. ઘેલછા અને મતાગ્રહોનું મિશ્રણ સમાજમાં અને શિક્ષણના ધંધામાં શંકા અને દ્વેષનું વાતાવરણ જન્માવે છે. અને આવી આંધીઓમાં અટવાયેલો શિક્ષક શિક્ષણ દ્વારા કશું સાધી શકતો નથી. શિક્ષક પોતે હારે છે અને ધંધાને પણ હરાવે છે. ત્યાં તો 'ચાલો સુબોધભાઈ મોડું થશે' એવા અવાજે મારી વિચારમાળા અટકાવી અને અમે મોટરમાં ગોઠવાયા.

★

'સુધાંશુ'

સહુ શું હળીમળી જીવ રહેના

મારે દુઃખદરદ અહીં શેના?
સહુ શું હળીમળી જીવ, રહેના!
જ્યોત ન હોય તો અંધાર-સેના,
રાત બને સુજ મૈના;
તારક શું મીટતાર લગાવું
ભરું સભર ભર નેનાં;
સહુ શું હળીમળી જીવ, રહેના!
પથ્થરને યે કંઈ કંઈ કહેના
રૂપનગર બન્યું જેના

ફૂલ મળે તો માણું મનસા,
નહીં કંઈ તો કશી બે ના;
સહુ શું હળીમળી જીવ, રહેના!
આ દુનિયા શું કંઈ નહીં લેણાં,
હોય જો ચુકવું દેણાં;
એક નજર બસ એવી રાખું
મરણ પછી નહીં મેણાં;
સહુ શું હળીમળી જીવ, રહેના!

★

પન્નાલાલ પટેલ

ઓપરેશન

જીવનના સંવાદને એક નાની સરખી છતાં મહત્ત્વની ગેરી છૂપી કેટલી બધી વિસંવાદી બનાવી મૂકે છે! ઊર્મિના દિવાળી અંક માટે જ આપણા સુપ્રસિદ્ધ વાર્તાકારે લખેલી આ વાર્તામાં આપણા વર્તમાન જીવનને સ્પર્શતો એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે છણવામાં આવ્યો છે જે દરેકને રોચક નીવડશે...

'ચંદુબહેન, એક વાત પૂછું?'

બહેનપણી સરખાં શારદાબહેનને આ રીતે સવાલ કરતાં ને તેમાં પણ પાછાં જવાબની રાહ જોઈ ખચકાઈ રહેલાં જોઈને પીસ્તાલીસેકની ઉમ્મરનાં ચંદુબહેનને નવાઈ લાગી. હસીને પૂછ્યું: 'એવું તે શું છે શારદાબહેન કે રજા લેવી પડે છે?'

'છે, એટલે જ તો.' કહી શારદાબહેન જરા ગંભીર થયાં.

ચંદુબહેનનાં હૈયામાં ધ્રાસકો પડ્યો. થયું: એવું તે શું હશે?

છતાંય મોં તો એમણે હસતું જ રાખ્યું હતું. કહ્યું: 'એ તો તમે હવે કો' ત્યારે સમજાય શારદાબહેન.'

'સાચી વાત દિનકરભાઈએ ઓપરેશન કરાવ્યું છે?'

'શાનું ઓપરેશન?'

ને ચંદુબહેનને વહેમ પડ્યો હતો એ જ વાત શારદાબહેને કહી: 'છોકરાં ન થાય એવું.'

'ના ભઈ.'

પણ શારદાબહેન માનવા માટે તૈયાર ન હતાં. કહ્યું: 'તમે એમને પૂછજો તો ખરાં.'

'ક્યારની વાત છે?' ચંદુબહેને ગંભીર બનતાં પ્રશ્ન કર્યો.

'એકાદ વર્ષ થયું હશે.'

ચંદુબહેન હસતાં હસતાં બોલી ઊઠ્યાં: 'કેવી વાત કરો છો શારદાબહેન! ઓપરેશન કરાવ્યાને એક વર્ષ થયું હોય ને મને-એની ખબર પડ્યા વગર રહે? ને દિનકર તો ઠીક પણ કોઈ પણ પતિ પોતાની પત્નીને આવી વાત કર્યા વગર રહેય ખરો?'

પણ શારદાબહેન આ બધી ચોખવટ માને તો ને? કહ્યું: 'વાત તો ચંદુબહેન નય કરે. ઘરમાં સ્ત્રીનો વિચાર ન હોય ને પુરુષનો પાકો હોય તો કે'શે-ઝઘડો થશે એમ કરીને ન પણ કહે!'

'પણ તમે તો જાણો છો. કંઈ નહિ કંઈ તો ય છ વરસથી આપણ પાડોશી છીએ પણ કોઈ દિવસ અમારી વચ્ચે ઝઘડો તો દૂર રહ્યો પણ મન ઊંચાં થયાં હોય એવુંય તમે જોયું છે? પછી'—

શારદાબહેન વચ્ચે બોલ્યાં: 'મન ઊંચાંની વાત તો કોઈ કે' તો ય હું—અરે આપણી આ સોસાયટીમાંથીય કોઈ ન માને.' ને વળી પાછી મૂળ વાત સાથી મેળવી, 'પણ આ વાત મને સાચી જ લાગે છે ચંદુબહેન.'

ચંદુબહેનને એક તરફ ચીડ ચઢી તો બીજી બાજુ હસવું આવ્યું. કહ્યું: 'અરે રામ! આ ભૂત તમને ભરવ્યું છે કોણે?'

'હુંય નો'તી માનતી. થોડા દિવસ ઉપર સુવાવડ વખતે મેં ઓપરેશન કરાવ્યું ત્યારે તમારે ને મારે આ વિશે વાત થઈ હતી એટલે હુંય જાણતી હતી કે તમે લોકો બીજાં સાધન વાપરો છો. પણ આ તો ગઈ કાલે મને એવી પાકી વાત મળી કે—'

'કેવી પાકી કો' જોઉં!'

'કેવી તે—' કહેતાં શારદાબહેને—ચંદુબહેનનાં નણંદ છોકરાં નિશાળે ગયાં હતાં ને ઘરમાં એ બે જણ સિવાય ત્રીજું કોઈ નથી એની ખાતરી હોવા છતાંય—આસપાસ એક નજર નાખી. ધીરેથી બોલ્યાં: 'ખોટું ન લગાડતાં પણ તમારી પેઠે હુંય જ્યારે નવો જ [illegible] ત્યારે વાત કરનાર કે' છે ન [illegible] કે ઓપરેશન કરાવનારની પત્નીને [illegible] જોયો એક એવો છે ખરો!'

આ સાથે જ ચંદુબહેન એટલાં બધા ઊભીમાં પડ્યાં ને શરમાઈ ગયાં કે—એક વિચાર તો આવો પણ આવી ગયો: 'કે પછી આ શારદાબહેનમાં જ— ઉનાળાની રજાઓ પડ્યા પે'લાં મારા ભાઈની છોકરીઓના લગનમાં અમે ગામ ગયાં હતાં ને દિનકરને અહીં એકલા રે'વું પડ્યું હતું એ વખતે તો ક્યાંય—નહિ તો આને આવી ખબર પડે ક્યાંથી?' ને લાગલો જ એમણે સવાલ કર્યો: 'હવે તો તમારે મને વિગતવાર વાત કરવી જ પડશે શારદાબહેન, કોણે તમને છેક અહીં સુધીની આ વાત કરી છે?'

પોતાની વાત સાચી હોવાનો શક મજબૂત બનતાં શારદાબહેન અંદરખાનેથી ખુશ થઈ ઊઠ્યાં. કહ્યું: 'એ બધુંય હું તમને માંડીને કહીશ પણ એક ફેરા કો' મને કે આ મસાની વાત છે તો સાચી ને?'

'સાચી છે. કો' હવે.' ચંદુબહેનને કહેવું જ પડ્યું.

'તો સાંભળો ત્યારે. ગયો શિયાળો ઊતરતાં તમે ઘેર ગયાં એ દિવસોમાં બન્યું હોય એમ લાગે છે. જે દવાખાનામાં દિનકરભાઈએ ઓપરેશન કરાવ્યું હતું એમાં મારી એક ફોઈની દીકરી નર્સની નોકરી કરે છે. આજ સવારે એ મારે ઘેર આવી હતી. દિનકરભાઈને ઓફિસે જતા જોઈ એ મને કે' છે: 'આમને મેં ક્યાંક જોયા છે બહેન!' મેં કહ્યું: 'બીજે તો તેં ક્યાંથી જોયા હોય પણ કોઈક વાર મારે ત્યાં આવી હોય ને ત્યારે.' પણ એટલામાં તો એ બોલી ઊઠી કે' છે: 'હાં...! અમારા દવાખાનામાં ઓપરેશન કરાવવા આવ્યા હતા!' પણ હું શાની માનું! ને એટલે પછી એણે યાદ કરીને મને આ મસાની નિશાની કહી—'

ને છતાંય ચંદુબહેન માનવાને તૈયાર નો'તાં. અલબત્ત વિચારમાં—બલકે ઊંડી કોઈ ચિન્તામાં તો એ પડી ગયાં હતાં. બોલ્યાં તે પણ સ્વગતની પેઠે: 'હું તો આ વાત હજુય માનતી નથી શારદાબહેન પણ તમે આટલી હદે માહિતી આપો છો તો પૂછી જોઈશ.' ઉમેર્યું: 'કાં તો કોઈ બીજું દર્દ હોય ને દાક્તર પાસે જવાનું બન્યું હોય. એમને કોઈ કોઈ વાર પેડુમાં દુઃખાવો થાય છે એવું કંઈ હોય કાં તો!... જો કે એવું હોય તો પણ મને વાત કર્યા વગર રહે નહિ. તો ય પૂછી જોઈશ.'

તો શારદાબહેન પણ—ચંદુબહેનની દુઃખી સુરત જોઈને કે પછી પતિની પત્ની વચ્ચે વાતવાતમાં આવી ઊભેલી આ અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિની ગંભીરતા ગણીને કે ગમે તેમ—આ વિષે ખાસ કંઈ દલીલ ન કરી છતાંય ઊઠતાં ઊઠતાં આટલું કહ્યા વગર તો એ ન જ રહી શક્યાં: 'હાં, એમ હોય તો પણ તમને એમણે વાત તો કરી જ હોય ચંદુબહેન કારણ આ મારી બહેનના કહેવા ઉપરથી એટલું તો નક્કી છે કે એક યા બીજું પણ ઓપરેશન તો કર્યું જ હતું.' ને જતાં જતાં ઉમેરતાં ગયાં, 'પછી તમને ન ગમતું હોય ને ન કહ્યું હોય એ જુદી વાત છે.'

પણ ધૂંધવાઈ ઊઠેલાં ચંદુબહેન તો શારદાબહેનના ગયા પછી સહુાળા ઊભાં થતાં મનોમન આમ જ કહી રહ્યાં હતાં: 'ગમતું હોય કે ન ગમતું હોય પણ આવી બાબત પોતાની પત્નીથી કંઈ પણ પુરુષ છાની રાખે જ નહિ—સિવાય કે એનામાં તલભારેય પ્રમાણિકતા ન હોય કે પછી પત્નીને એ ગુલામડી યા રખાત સરખી ગણતો હોય કે બહાર ક્યાંય—અરે શંકાશીલ મનની આવી આવી તરંગલીલા જોઈને તો ખુદ ચંદુબહેનેય પોતાના જ ઉપર ચીડાઈ રહ્યાં હતાં.—

ગમે તેમ પણ કોઈ પણ સ્વમાનપ્રિય પત્ની માટે આ બાબત મગજ ફેરવી નાખે એવી હતી. તેમાંય ચંદુબહેન જેવાં પ્રેમ-પરાયણ પત્નીનું તો સાચેસાચ મગજ ફરી જાત જો એમના મનમાં પતિની સત્યનિષ્ઠા ઉપર એટલી હદે શ્રદ્ધા ન હોત તો! એટલે જ તો થતું હતું: 'કાં તો એ કોઈ કોઈ વાર પેડામાં, પેડુ દુખતું હોય છે એટલે કે પછી ઘડીએ ઘડીએ પેશાબ

આવે છે એ માટે દાક્તરને દેખાડવા ગયા હોય ને નર્સ પાસે ઊભી હોય ને એમાંથી પછી નર્સને ઑપરેશનનો ખ્યાલ રહી ગયો હોય.........બાકી ઑપરેશન કરાવ્યું હોય ને મને એ વાત ન કરે એવું તે વળી બનતું હશે ?! ને તેમાં પણ પાછું— અરે ઑપરેશન કરાવ્યું હોય તો અટકોવના અમે દિવસો ગણીએ છીએ ને વચલા દિવસો પાળીએ— સાચવીએ છીએ એવું બધું એ શું કામ કરે ?... ......હા અમારા બેમાંથી એકેયના ઑપરેશન માટે મારી 'ના' છે એ ખરું—મને એમ કે પેલાં સુમંગળાબહેનનાં ભગવાને પાંચે પાંચ છોકરાં લઈ લીધાં ને ઑપરેશનને લીધે અત્યારે હવે વંધ્યા જેવી દશામાં મુકાઈ ગયાં એમ આપણી દશા—ન કરે નારાયણ ને આવે તો ? ને એમ ગણીને તો આપણે પણ પછી ઑપરેશનની જીદ જતી કરી હતી ને. ... છતાંય એમને જો કરાવવું જ હોત તો હું એમને શું ઝાલી રાખવાની હતી ? અરે એક વાર તો મેં જ કહ્યું હતું : 'તમે આ લઈ બેઠા છો તો લાવો હું જ મારું ઑપરેશન કરાવું. પણ એ જ પાછા કે' છે : 'ના ના સુમંગળાનો દાખલો જોઈને તને ભય પેસી ગયો છે માટે—એકેયનું નથી કરાવવું. નો'તા કે'તા : 'કેટલીક વાર મનની આવી કુશંકાઓ અને ભય જ ભાવિ રચતાં હોય છે ?'...

આવા આવા વિચારોમાં અકળાઈ રહેલાં ચંદુબહેનને એક વિચાર કૉલેજમાં ફોન કરીને પતિને ઘેર બોલાવવાનો આવી ઊભો. (દિનકરભાઈ કૉલેજમાં પ્રિન્સીપાલ હતા.) પરંતુ ચાર વાગવાને હવે ઝાઝી વાર ન હતી. વળી પતિને આ વાત પૂછવા જ બોલાવવા એ પણ પોતાના ઉતાવળિયા સ્વભાવની વિરુદ્ધ લાગતું હતું.—

અરે પતિના આવ્યા પછીય ચા વગેરે પતી ગયા પછી જ એમણે વાત ઉપાડી : 'એક વાત પૂછવી છે દિનકર !'

દિનકરભાઈએ પત્નીને આટલી ગંભીર ભાગ્યે જ કદી જોઈ હતી. આછી એવી ફાળ સાથે હસીને કહ્યું : 'એક નહિ અનેક ચંદુ.'

'હસવાની વાત નથી દિનકર—ગંભીર વાત છે !' આટલું બોલતાં કોણ જાણે કેમ ચંદુબહેનની આંખો આંસુઓથી છલકાઈ ઊઠી.

દિનકરભાઈ સોફામાંથી સફાળા ઊભા થયા. ચંદુબહેનના સોફા પાસેની ખુરશી ઉપર બેસતા એમના ખભા ઉપર હાથ મૂકી નીચે ઝૂકી આંખથી આંખ માંડવાનો પ્રયત્ન કરતાં પૂછ્યું : 'એટલું બધું છે શું પણ ?'

'છે પણ—સાચું જ કહેશો ને ?'

'આટલો બધો અવિશ્વાસ ચંદુ !' દિનકરભાઈ ઘા ખાઈ ગયા હતા.

'અવિશ્વાસ જેવી જ વાત છે દિનકર.' આમ કહી વળી એ અટકી ગયાં. વાત કરવાની હિંમત જ નો'તી પડતી.

'આમ કરીને તો તું મારું કાં તો મગજ ફેરવી નાખીશ ચંદુ !'

પણ ચંદુબહેનનેય પોતાનું મગજ ફરી જવાની બીક જેવું લાગતું હતું : 'વાત જો સાચી નીકળી તો ?' છતાંય હવે કહ્યા વગર તો છૂટકો નો'તો. દિનકરભાઈ સામે નજર માંડતાં, આંખમાં અડધો ગુસ્સો તો અડધો ભય, ને સવાલ કર્યો : 'સાચી વાત તમે ઑપરેશન કરાવ્યું છે ?'

સમજી જવા-છતાંય દિનકરભાઈને સવાલ કરવો પડ્યો : 'શાનું ઑપરેશન ?'

'સંતતિ—' આગળ બોલી શકાય તો ચંદુબહેનેય બોલે ને !

'કોણે કહ્યું પણ ?'

'દિનકર !'—ચંદુબહેનનો અવાજ સહેજ કઠોર હતો :

'સો ટચની સાબિતી છે ! ..પણ ઑપરેશન કરાવ્યાનું જેટલું દુઃખ છે એના કરતાં અનેકગણું તમે મને અંધારામાં રાખી એ વાતનું થઈ રહ્યું છે. શું કામ તમારે મારાથી આટલો બધો ભેદભેદ રમવો પડ્યો.

આ જમાનામાં લોકો રખાતથી પણ દગો નથી રમતા તો હું તો તમારી પત્ની છું.' ' ચંદુબહેન રડતાં રડતાં બોલતાં હતાં.

દિનકરભાઈની હિંમત જ નો'તી પડતી હા કહે. અરે હજુય જો શક્ય હોય તો 'ના' જ ચાલુ રાખવી હતી. એટલે તો કહ્યું ને ?—' તને પણ આ ભરવ્યું છે કોણે, એ મને કહીશ.'

'ભરવ્યું નથી પણ—' ને ગુસ્સાભરી નજર માંડતાં ચંદુબહેને સીધો જ સવાલ કર્યો : 'તમે જ કો 'ને કોઈ પણ સ્ત્રીને, ને તેમાં પણ કોઈ નર્સને ખબર જ કેમ પડે કે તમારી જમણી જાંગે ચણા જેવડો મસો છે !' મનહરભાઈને ચૂપ જોઈ વ્યંગ સાથે ઉમેર્યું : 'ઓપરેશન નહિ કરાવ્યું હોય તો બીજું કંઈ હોવું જોઈએ !'

આ 'બીજું કંઈ 'નો અર્થ પામતાં દિનકરભાઈ એવા એવા દુઃખી થઈ ગયા ! કહ્યું : 'આટલો બધો અવિશ્વાસ ચંદુ ?।'

પણ ચંદુબહેનને ન તો દિનકરભાઈની સુરત ઉપર વ્યાપી રહેલા દુઃખે કંઈ અસર કરી કે ન અસર કરી વ્યથાભર્યો એ અવાજેય. બોલ્યાં : 'અવિશ્વાસ સારો પણ છાનોભેદ ખોટો દિનકર !' ઉમેર્યું : 'ને તે પણ બાર બાર માસ સુધી. અરે જાણવા ન મળ્યું હોત તો આજીવન જ સમજો ને ? ' ક્ષણેક થંભી ત્યારે એક શ્વાસ લેતાં સ્વગત બોલતા હોય તેમ બોલ્યાં : 'પત્ની બિચારી એમ જાણે કે વચન્ના દિવસ સાચવીએ છીએ ને ' ને એકાએક તાવડીમાં ઉકળતું તેલ જાણે ઉભરાઈ ઊઠ્યું હોય એ રીતે ફર ફર રુદન સાથે અકળામણ ઠાલવવા લાગ્યાં : 'મને એ જ સમજાતું નથી કે તમારે મારાથી આટલો બધો છાનોભેદ રમવાનું કારણ શું હતું !'

'એક વાર તું શાન્ત થાય તો હું તને કારણેય કહું ને !'

દિનકરભાઈએ કંટાળો ઠાલવ્યો.

'મારે શું હવે કારણ જાણીને કરવું છે !' કહેતાં ચંદુબહેન ઢીલાં થઈ ગયાં. દિનકરભાઈ તરફ તિરસ્કાર—અંકિત હાથનો અભિનય કરતાં કહ્યું : 'આપણે તો તમારા જેવા સંસ્કારી ને કેળવણીકાર પતિ પોતાની પત્નીને અંધારામાં રાખી સહજીવનનો ધર્મ કેવોક બજાવે છે એ જાણીને જ ધરાઈ ગયાં છીએ.' ને ચાલતાં થયાં અંદરના ભાગમાં. જતાં જતાં રુદન આડે બોલતાં હતાં : 'તેમાં જો લગ્ન કર્યા પછી મેં તમારું એકેય વચન ઉથાપ્યું હોત તો જુદી વાત છે !'...

એકલા પડેલા દિનકરભાઈનેય પોતે ભરેલા પગલાની ભૂલ એક વર્ષે જતી આજે જ જાણે સમજાતી હતી—પણ શું થાય ! પગલું પાછું ભરીશ એવું રહ્યું જ ન હતું !...

ને એમણે મોડેથી રાતના સમયે બાળકો ત્રણે સૂઈ ગયાં એ પછી કોપી કંટાળીને થાકેલાં ચંદુબહેન આગળ ચોખવટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો : 'જો ચંદુ તું મને માફ કરે યા ન કરે બાકી તને વાત ન કરવા પાછળનું મૂળ કારણ તો આટલું જ હતું—મને એમ કે જ્યારે જ્યારે ઓપરેશન કરાવવાની વાત નીકળે છે ત્યારે તું પેલાં પાંચ છોકરાંએ વંધ્ય બની રહેલાં સુમંગળાબહેનનો દાખલો ટાંક્યા કરે છે. એટલે જો તારી જાણમાં હું મારું ઓપરેશન કરાવીશ તો આપણાં આ ત્રણ છોકરાંમાંથી કોઈનેય—અરે બે છોકરા છે, પણ એમાંથી જો એકાદનુંય સહેજ અમથું માથું દુઃખશે તો તારા મનમાં શંકા આશંકાઓ ઊઠ્યા કરવાની. એટલું જ નહિ, તારા મનમાં ઘર કરી ગયેલી સુમંગળાબહેનની કરુણતાના ભણકારા અવાર નવાર કાં તો ઊઠ્યા કરવાના ને એમાંથી જ કેટલાક માનસવિજ્ઞાનીઓ કે' છે એમ આપણા જીવનમાંય એ પ્રકારનું ભાવિ રચાઈને ઊભું રહે તો બનવાજોગ છે. ત્યારે એના કરતાં તને આ વાત જ નહિ કરું તો એમાં બગડી પણ શું જવાનું છે. આમ કરીને મેં તને—

પણ આથી ચંદુબહેનના જીવને કશો જ કરાર ન વળ્યો. અરે આ ઓપરેશનની વાતથી એમના મનમાં એવો કોઈ ન સમજી શકાય એવો અજંપો ઊઠ્યો હતો કે—

ઊભાં થતાં બોલ્યાં તે પણ એ જ મિજાજમાં—'મહેરબાની કરીને આ વાત જ હવે મારી આગળ ન કાઢશો. હું તમને હાથ જોડું છું.' જતાં જતાં કહેતાં હતાં: 'ઓપરેશન ન કરાવ્યું હોત તો—એના વગર કંઈ મરી જવાનાં ઓછાં હતાં?'

દિનકરભાઈને 'એના વગર' એ શબ્દોનો અર્થ સમજવો પડે એમ ન હતું. પણ કોણ જાણે કેમ આ અર્થ સાથે એવા તો એ હતાશ સરખા બની રહ્યા કે પોતે જાણે અડધું જીવન અત્યારે જ ન ખોઈ બેઠા હોય!...—

એમાં વળી ચંદુબહેનનું વલણ આ બનાવ પછી વૈરાગી સરખું બની રહ્યું હતું—ખાસ કરીને શારીરિક સંબંધની વાત આવતાં......

ને થોડાક જ દિવસમાં દિનકરભાઈને ખાત્રી થઈ ગઈ કે ચંદુ બોલે છે, હસે છે, હળે છે ને ગમેય છે પણ જીવનમાં હવે પેલો રાગ તો આવી રહ્યો!

અરે ખુદ ચંદુબહેનનેય કેટલીક વાર દિનકરભાઈની દયા આવ્યા કરે છે. પણ શું કરે!

કારણ પેલા ઓપરેશન પ્રત્યેની ન સમજાય એવી કોઈ ઘૃણા ઘર કરી બેઠી છે કે દિનકરભાઈની કોઈ વૃત્તિ ઉઘાડી પડતા ઊંડે ઊંડે એમના તરફ અણગમો આવી રહ્યો છે કે ગમે તેમ પણ પ્રયત્ન કરવા છતાંય પહેલાંનો પેલો રાગ ને અનુરાગ નથી ઊગતાં તે નથી જ ઊગતાં!

★

પ્રા. 'ઉશનસ્'

દિનરેન

દિવસે
રવિરસે
ચંદ્રકાન્ત શો ચિંતા-મણિ મુજ અવગુંઠિત, નવ લસે.
મુજ મન
કર્તવ્યપરાયણ–
રહે નહીં નિજ નીડે,
નીકળી પડતું રસ્તા પરની ભીડે,
તૃષ્ણાતૃણને પુચ્છ ઉછાળી ચરતી ધેનુ
ગોચર–ભીડે,
રે મ્હેણું:
દિવસે મારે ચૂકવી દેવું રોજ રોજનું
પાઈ પાઈનું દહેણું.
–ને રેન
પડ્યું પડ્યું નિજ શેન
મુજ હૈયું
દિનભરનું કાઢે સરવૈયું:
ગીંડું:
સેવાતું રે શૂન્યતણું મોટું મસ ઈંડું.
એ પ્રીત–એ પ્રિયજન–એ આપ્ત
નથી હજીય રે પ્રાપ્ત–
રસ્તા પરથી ઘરની ભીતર આણી શક્યો ના પ્રીત
ઓ મન, વંચિત!
જે હસવું 'તું પરિચય–પ્રત્યય કેરું સ્મિત,
તે તો નથી જ હસાયું—
જે ગાવું 'તું–સુણવું 'તું એ ધ્રુવપંક્તિનું ગીત
હજીય નથી જ ગવાયું—
પ્રગટ્યું હજીય ન પ્રથમ ચરણનું વેણ—
—ને અતસ હવે એકાન્ત ઓશિકે
ન્હાની શી ટગી નયન આખીની નીકે
ટપ ટપ–ટપ....
(રે એનો શો ખપ?)
ટપકી રહેતાં નેન.

★

આ જમાનામાં લોકો રખાતથી-પણ દગો નથી રમતા તો હું તો તમારી પત્ની છું.'' ચંદુબહેન રડતાં રડતાં બોલતાં હતાં.

દિનકરભાઈની હિંમત જ નો'તી પડતી હા કહે. અરે હજુય જો શક્ય હોય તો 'ના' જ ચાલુ રાખવી હતી. એટલે તો કહ્યું ને?—'તને પણ આ ભરવ્યું છે કાણે, એ મને કહીશ.'

'ભરવ્યું નથી પણ—' ને ગુસ્સાભરી નજર માંડતાં ચંદુબહેને રડીને જ સવાલ કર્યો: 'તમે જ કો 'ને કોઈ પણ સ્ત્રીને, ને તેમાં પણ કોઈ નર્સને ખબર જ કેમ પડે કે તમારી જમણી બાજુએ ઘણા જેરડા મસા છે!' મનહરભાઈને ચૂપ જોઈ વ્યંગ સાથે ઉમેર્યું: 'ઓપરેશન નહિ કરાવ્યું હોય તો બીજું કંઈ હોવું જોઈએ!'

આ 'બીજું કંઈ'નો અર્થ પામતાં દિનકરભાઈ એવા એવા દુઃખી થઈ ગયા! કહ્યું: 'આટલો બધો અવિશ્વાસ ચંદુ?!'

પણ ચંદુબહેનને ન તો દિનકરભાઈની સૂરત ઉપર વ્યાપી રહેલા દુઃખે કંઈ અસર કરી કે ન અસર કરી વ્યથા-ભર્યા એ અવાજે. બોલ્યાં: 'અવિશ્વાસ સારો પણ છળભેદ ખોટો દિનકર!' ઉમેર્યું: 'ને તે પણ બાર બાર માસ સુધી. અરે જાણવા ન મળ્યું હોત તો આજીવન જ સમજો ને?' ક્ષણેક થંભી ત્યારે એક શ્વાસ લેતાં સ્વગત બોલતાં હોય તેમ બોલ્યાં: 'પત્ની બિચારી એમ જાણે કે વચલા દિવસ સાચવીએ છીએ ને' ને એકાએક તાવડીમાં ઉકળતું તેલ જાણે ઉભરાઈ ઊઠ્યું હોય એ રીતે ફરી ફરી રુદન સાથે અકળામણ ઠાલવવા લાગ્યાં: 'મને એ જ સમજાતું નથી કે તમારે મારાથી આટલો બધો છળભેદ રમવાનું કારણ શું હતું!'

'એક વાર તું શાન્ત થાય તો હું તને કારણેય કહું ને?'

દિનકરભાઈએ કંટાળો ઠાલવ્યો.

'મારે શું હવે કારણ જાણીને કરવું છે!' કહેતાં ચંદુબહેન ફીકાં થઈ ગયાં. દિનકરભાઈ તરફ તિરસ્કાર—અંકિત હાથનો અભિનય કરતાં કહ્યું: 'આપણે તો તમારા જેવા સંસ્કારી ને કેળવણીકાર-પતિ પોતાની પત્નીને અંધારામાં રાખી સહજીવનનો ધર્મ કેવો બજાવે છે એ જાણીને જ ધરાઈ ગયાં છીએ.' ને ચાલતાં થયાં અંદરના ભાગમાં. જતાં જતાં રુદન આડે બોલતાં હતાં: 'તેમાં જો લગ્ન કર્યા પછી મેં તમારું એકેય વચ ઉથાપ્યું હોત તો જુદી વાત છે!'...

એકલા પડેલા દિનકરભાઈનેય પોતે ભરેલા પગલાની ભૂલ એક વર્ષે જતી આજે જ જાણે સમજાતી હતી-પણ શું થાય! પગલું પાછું ભરીશ એવું રહ્યું જ ન હતું!...

ને એમણે મોડેથી રાતના સમયે બાળકો ઊંઘી ગયાં એ પછી કોપી કંટાળીને થાકેલાં ચંદુબહેન આગળ ચોખવટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો: 'જો ચંદુ તું મને માફ કરે યા ન કરે બાકી તને વાત ન કરવા પાછળનું મૂળ કારણ તો આટલું જ હતું—મને એમ કે જ્યારે જ્યારે ઓપરેશન કરાવવાની વાત નીકળે છે ત્યારે તું પાંચ છોકરાંઓ વચ્ચે બની રહેલાં સુમંગળા-બહેનનો દાખલો ટાંક્યા કરે છે. એટલે જો તારી જાણમાં હું મારું ઓપરેશન કરાવીશ તો આપણાં આ ત્રણ છોકરાંમાંથી કોઈનેય—અરે બે છોકરા છે પણ એમાંથી જો એકાદનુંય સહેજ અમથું માથું દુઃખશે તો તારા મનમાં શંકા આશંકાઓ ઊભી કરવાની. એટલું જ નહિ, તારા મનમાં ઘર કરી બેઠેલી સુમંગળાબહેનની કરુણતાના ભણકારા અવાર નવાર કાં તો ઊભા કરવાના ને એમાંથી જ કેટલાક માનસ-વિજ્ઞાનીઓ કે' છે એમ આપણા જીવનમાંયે એ પ્રકારનું ભ વિ રચાઈને ઊભું રહે તો બનવાજોગ છે. ત્યારે એના કરતાં તને આ વાત જ નહિ કહું તો એમાં બગડી પણ શું જવાનું છે. આમ કરીને મેં તને—

પણ આથી ચંદુબહેનના જીવને કરી જ કરાર ન વળ્યો. અરે આ ઓપરેશનની વાતથી એમના મનમાં એવો કોઈ ન સમજી શકાય એવો અણગમો ઊઠ્યો હતો કે—

ઊભાં થતાં બોલ્યાં તે પણ એ જ મિજાજમાં—'મહેરબાની કરીને આ વાત જ હવે મારી આગળ ન કાઢશો. હું તમને હાથ જોડું છું.' જતાં જતાં કહેતાં હતાં : 'ઑપરેશન ન કરાવ્યું હોત તો—એના વગર કંઈ મરી જવાનાં ઓછાં હતાં ?'

દિનકરભાઈને 'એના વગર' એ શબ્દોનો અર્થ સમજવો પડે એમ ન હતું. પણ કોણ જાણે કેમ આ અર્થ સાથે એવા તો એ હતાશ સરખા બની રહ્યા કે પોતે જાણે અડધું જીવન અત્યારે જ ન ખોઈ બેઠા હોય !...—

એમાં વળી ચંદુબહેનનું વલણ આ બનાવ પછી વૈરાગી સરખું બની રહ્યું હતું—ખાસ કરીને શારીરિક સંબંધની વાત આવતાં......

ને થોડાક જ દિવસમાં દિનકરભાઈને ખાત્રી થઈ ગઈ કે ચંદુ બોલે છે, હસે છે, હળે છે ને મળેય છે પણ જીવનમાં હવે પેલો રાગ તો આવી રહ્યો !

અરે ખૂદ ચંદુબહેનનેય કેટલીક વાર દિનકરભાઈની દયા આવ્યા કરે છે. પણ શું કરે !

કારણ પેલા ઑપરેશન પ્રત્યેની ન સમજાય એવી કોઈ ઘૃણા ઘર કરી બેઠી છે કે દિનકરભાઈની કોઈ વૃત્તિ ઉથ્થાડી પડતા ભીડ ભીડ એમના તરફ અણગમો આવી રહ્યો છે કે ગમે તેમ પણ પ્રયત્ન કરવા છતાંય પહેલાંનો પેલો રાગ ને અનુરાગ નથી ઊગતાં તે નથી જ ઊગતાં !

★

પ્રા. 'ઉશનસ્'

દિનરૈન

દિવસે
રવિરસે
ચંદ્રકાન્ત શો ચિંતા-મણિ મુજ અવગુંઠિત, નવ લસે.
મુજ મન
કર્તવ્યપરાયણ-
રહે નહીં નિજ નીડે,
નીકળી પડતું રસ્તા પરની ભીડે,
તૃષ્ણાતૃણને પુચ્છ ઉછાળી ચરતી ધેનુ
ગોચર-ભીડે,
રે મ્હેણું :
દિવસે મારે ચૂકવી દેવું રોજ રોજનું
પાઈ પાઈનું દહેણું,
—ને રૈન
પડ્યું પડ્યું નિજ શૈન
મુજ હૈયું
દિનભરનું કાઢે સરવૈયું :
મીંડું :
સેવાતું રે શૂન્યતણું મોટું મસ ઈંડું.
એ પ્રીત-એ પ્રિયજન-એ આપ્ત
નથી હજીય રે પ્રાપ્ત-
રસ્તા પરથી ઘરની ભીતર આણી શક્યો ના પ્રીત
આ મન, વંચિત !
જે હસવું 'તું' પરિચય-પ્રત્યય કેરું સ્મિત,
તે તો નથી જ હસાયું—
જે ગાવું 'તું'-સુણવું 'તું' એ ધ્રુવપંક્તિનું ગીત
હજીય નથી જ ગવાયું—
પ્રગટ્યું હજીય ન પ્રથમ ચરણનું વેણ—
—ને અલસ હવે એકાન્ત ઓશિકે
ન્હાની શી કડી નયન અણીની નીકે
ટપ ટપ-ટપ....
(રે એનો શો ખપ ?)
ટપકી રહેતાં નેન.

★

આ જમાનામાં લોકો રખાતથી પણ દગો નથી રમતા તો હું, તો તમારી પત્ની છું.' ચંદુબહેન રડતાં રડતાં બોલતાં હતાં.

દિનકરભાઈની હિંમત જ નો'તી પડતી હા કહે. અરે હજુય જો શક્ય હોય તો 'ના' જ ચાલુ રાખવી હતી. એટલે તો કહ્યું ને ?—'તને પણ આ ભરવ્યું છે કોણે, એ મને કહીશ.'

'ભરવ્યું નથી પણ—' ને ગુસ્સાભરી નજર માંડતાં ચંદુબહેને સીધો જ સવાલ કર્યો : 'તમે જ કો 'ને કોઈ પણ સ્ત્રીને, ને તેમાં પણ કોઈ નર્સને ખબર જ કેમ પડે કે તમારી જમણી જાંગે ચાઠા જેવો મસો છે !' મનહરભાઈને ચૂપ જોઈ વ્યંગ સાથે ઉમેર્યું : 'ઓપરેશન નહિ કરાવ્યું હોય તો બીજું કંઈ હોવું જોઈએ !'

આ 'બીજું કંઈ'નો અર્થ પામતાં દિનકરભાઈ એવા એવા દુઃખી થઈ ગયા ! કહ્યું : 'આટલો બધો અવિશ્વાસ ચંદુ ?!'

પણ ચંદુબહેનને ન તો દિનકરભાઈની સૂરત ઉપર વ્યાપી રહેલા દુઃખે કંઈ અસર કરી કે ન અસર કરી વ્યથાભર્યો એ અવાજેય. બોલ્યાં : 'અવિશ્વાસ સારો પણ છેતરપિંડી (?) ખોટો દિનકર !' ઉમેર્યું : 'ને તે પણ બાર બાર માસ સુધી. અરે જાણવા ન મળ્યું હોત તો આજીવન જ સમજો ને !' ક્ષણેક થંભી ત્યારે એક શ્વાસ લેતાં સ્વગત બોલતાં હોય તેમ બોલ્યાં : 'પત્ની બિચારી એમ જાણે કે વચલા દિવસ સાચવીએ છીએ ને ' ને એકાએક તાવડીમાં ઉકળતું તેલ જાણે ઉભરાઈ ઊઠ્યું હોય એ રીતે ફૂર ફૂર રુદન સાથે અકળામણ ઠાલવવા લાગ્યાં : 'મને એ જ સમજાતું નથી કે તમારે મારાથી આટલો બધો છેતરપિંડી રમવાનું કારણ શું હતું !'

'એક વાર તું શાન્ત થાય તો હું તને કારણેય કહું ને ?'

દિનકરભાઈએ કંટાળો ઠાલવ્યો.

'મારે શું હવે કારણ જાણીને કરવું છે !' કહેતાં ચંદુબહેન ઊભાં થઈ ગયાં. દિનકરભાઈ તરફ તિરસ્કાર વ્યંજિત હાથનો અભિનય કરતાં કહ્યું : 'આપણે તો તમારા જેવા સંસ્કારી ને કેળવણીકાર પતિ પોતાની પત્નીને અંધારામાં રાખી સહજીવનનો ધર્મ કેવોક બજાવે છે એ જાણીને જ ધરાઈ ગયાં છીએ.' ને ચાલતાં થયાં અંદરના ભાગમાં. જતાં જતાં રુદન આડે બોલતાં હતાં : 'તેમાં જો લગ્ન કર્યા પછી મેં તમારું એકેય વચન ઉથાપ્યું હોત તો જુદી વાત છે !'...

એકદમ પડેલા દિનકરભાઈનેય પોતે ભરેલા પગલાની ભૂલ એક વર્ષે નહીં આજે જ જાણે સમજાતી હતી પણ શું થાય ! પગલું પાછું ભરીશ એવું રહ્યું જ ન હતું !...

ને એમણે મોડેથી રાતના સમયે બાળકો ઊંઘી ગયાં એ પછી કોપી કંટાળીને થાકેલાં ચંદુબહેન આગળ ચોખવટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો : 'જો ચંદુ તું મને માફ કરે યા ન કરે બાકી તને વાત ન કરવા પાછળનું મૂળ કારણ તો આટલું જ હતું—મને એમ કે જ્યારે જ્યારે ઓપરેશન કરાવવાની વાત નીકળે છે ત્યારે તું પચ્ચાંય છોકરાંએ વંધ્ય બની રહેલાં સુમનગાળાબહેનનો દાખલો ટાંક્યા કરે છે. એટલે જો તારી જાણમાં હું મારું ઓપરેશન કરાવીશ તો આપણાં આ ત્રણ છોકરાંમાંથી કોઈ નેય—અરે બે છોકરા છે પણ એમાંથી જો એકાદનુંય સહેજ અમથું માથું દુઃખશે તો તારા મનમાં શંકા આશંકાઓ ઊઠ્યા કરવાની. એટલું જ નહિ, તારા મનમાં ઘર કરી ગયેલી સુમનગાળાબહેનની કરુણતાના ભણકારા અવાર નવાર કાં તો ઊઠ્યા કરવાના ને એમાંથી જ કેટલાક માનસ ચિંતાનીઓ કે' છે એમ આપણા જીવનમાં એ પ્રકારનું ભાવિ રચાઈને ઊભું રહે તો બનવાજોગ છે. ત્યારે એના કરતાં તને આ વાત જ નહિ કહું તો એમાં બગડી પણ શું જવાનું છે. આમ કરીને મેં તને—

પણ આથી ચંદુબહેનના જીવને કશો જ કરાર ન વળ્યો. અરે આ ઓપરેશનની વાતથી એમના મનમાં એવો કોઈ ન સમજી શકાય એવો અણગમો ઊઠ્યો હતો કે—

ઊભાં થતાં બોલ્યાં તે પણ એ જ મિજાજમાં—'મહેરબાની કરીને આ વાત જ હવે મારી આગળ ન કાઢશો. હું તમને હાથ જોડું છું.' જતાં જતાં કહેતાં હતાં: 'ઓપરેશન ન કરાવ્યું હોત તો—એના વગર કંઈ મરી જવાનાં ઓછાં હતાં?'

દિનકરભાઈને 'એના વગર' એ શબ્દોનો અર્થ સમજવો પડે એમ ન હતું. પણ કોણ જાણે કેમ આ અર્થ સાથે એવા તો એ હતાશ સરખા બની રહ્યા કે પોતે જાણે અડધું જીવન અત્યારે જ ન ખોઈ બેઠા હોય!...—

એમાં વળી ચંદુબહેનનું વલણ આ બનાવ પછી વૈરાગી 'સરખું' બની રહ્યું હતું—ખાસ કરીને શારીરિક સંબંધની વાત આવતાં......

ને થોડાક જ દિવસમાં દિનકરભાઈને ખાત્રી થઈ ગઈ કે ચંદુ બોલે છે, હસે છે, હળે છે ને મળેય છે પણ જીવનમાં હવે પેલો રાગ તો આવી રહ્યો!

અરે ખુદ ચંદુબહેનનેય કેટલીક વાર દિનકરભાઈની દયા આવ્યા કરે છે. પણ શું કરે!

કારણ પેલા ઓપરેશન પ્રત્યેની ન સમજાય એવી કોઈ ઘૃણા ઘર કરી બેઠી છે કે દિનકરભાઈની કોઈ વૃત્તિ ઉશ્કેરાઈ પડતા ઊંડે ઊંડે એમના તરફ અણગમો આવી રહ્યો છે કે ગમે તેમ પણ પ્રયત્ન કરવા છતાંય પહેલાંનો પેલો રાગ ને અનુરાગ નથી ઊગતાં તે નથી જ ઊગતાં!

★

પ્રો. 'ઉશનસ્'

દિનરેન

દિવસે
રવિરસે
ચંદ્રકાન્ત શો ચિંતા-મણિ મુજ અવગુંઠિત, નવ લસે.
મુજ મન
કર્તવ્યપરાયણ-
રહે નહીં નિજ નીડે,
નીકળી પડતું રસ્તા પરની ભીડે,
તૃણાતૃણને પુચ્છ ઉછાળી ચરતી ધેનુ
ગોચર-બીડે,
રે મ્હેણું:
દિવસે મારે ચૂકવી દેવું રોજ રોજનું
પાઈ પાઈનું લ્હેણું.
—ને રેન
પડ્યું પડ્યું નિજ સેન
મુજ હૈયું
દિનભરનું કાઢે સરવૈયું:
મીંડું:
સેવાતું રે શૂન્યતણું મોટું મસ ઈંડું.
એ પ્રીત—એ પ્રિયજન—એ આપ્ત
નથી હજીય રે પ્રાપ્ત—
રસ્તા પરથી ઘરની ભીતર આણી શકયો ના પ્રીત
ઓ મન, વંચિત!
જે હસવું 'તું' પરિચય-પ્રત્યય કેરું સ્મિત,
તે તો નથી જ હસાયું—
જે ગાવું 'તું-સુણવું 'તું' એ ધ્રુવપંક્તિનું ગીત
હજીય નથી જ ગવાયું—
પ્રગટયું હજીય ન પ્રથમ ચરણનું વેણુ—
—ને અલસ હવે એકાન્ત ઓશિકે,
ન્હાની શી કડી નયન અણીની નીકે
ટપ ટપ-ટપ....
(રે એનો-શો ખપ?)
ટપકી રહેતાં નેન.

★

રવિશંકર મ. રાવળ

ઇમ્પ્રેશનીઝમ

ગુજરાતના કલાકારોના ગુરુવર્ય મનાતા આપણા પીઢ કળાગુરુએ ઊર્મિના દિવાળી અંક માટે ખાસ તૈયાર કરેલી આ કૃતિમાંથી કળાકારને તો ખૂબ જાણવાનું મળશે, સામાન્ય વાચકો પણ આ કૃતિનો એટલા જ રસપૂર્વક આસ્વાદ માણી શકશે. કળાવાર્તાની આમાં અભ્યાસુ છણાવટ થઈ છે...

ઇમ્પ્રેશન એટલે ઉપલક જ્ઞાન કે નજર, વા છાપ. તે પરથી 'ઇમ્પ્રેશનીઝમ' શબ્દ ઓગણીસમી સદીમાં ફ્રાન્સમાંથી પ્રચાર પામ્યો. ત્યાર પછીના જેટલા જેટલા કલાનાં 'ઈઝમ' જાણવા મળ્યાં છે તે બધાંમાં આધારરૂપ 'ઇમ્પ્રેશનીઝમ' છે. જે સંજોગો અને સમયમાં તે ઉદ્ભવ પામ્યું એ કાળે તો એક તુચ્છકારદર્શક શબ્દ તરીકે તેનો પ્રયોગ થતો. પણ, જેમ જેમ લોકો ગતકાળના ધર્મસંપ્રદાયો અને કથાઓના અને રિવાજોના દબાણમાંથી મુક્ત થયા તેમ તેમ 'ઇમ્પ્રેશનીઝમ' ફ્રાન્સની કલાસંસ્કૃતિનો એક અનિવાર્ય પ્રકાર બની ગયો. વિશ્વનો ઇતિહાસ જાણનારા સૌને ખબર છે કે, પૃથ્વીના પ્રાચીનકાળથી મધ્યકાળ સુધી ધર્મ અને રાજ્યના અધિકારો ઉત્તરોત્તર સ્થાપિત રૂઢિ પરંપરા બની ગયા હતા. તેમાંથી ફ્રાન્સે પ્રથમવાર રાજાના પદનો અધિકાર લુપ્ત કર્યો અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું પ્રથમ દૃષ્ટાંત સ્થાપ્યું ત્યાં સુધી તો ધર્મ અને રાજ્યે માન્ય કરેલા પ્રાચીન ગ્રંથો, મંદિરો, મઠોની ધોરણો અને પ્રતિષ્ઠિત શૈલીઓના આધાર પર કલાકૃતિઓનાં નિર્માણ થતાં હતાં. કલાકાર એ કાર્ય પૂરતો સમાજનો એક અંગભૂત પાત્ર હતો. જે જાતની સમાજની માંગ રહેતી તે,-તે પૂરી કરતો, અલબત્ત તેમાં શ્રેષ્ઠતમ પ્રતિભાથી માંડી રોજીંદાં કામો કરી આપનાર કારીગર સુધી સમાઈ રહેતાં.

ફ્રેન્ચ પ્રજાના વિપ્લવે આ પ્રાચીન સમાજરચનાને ઉથલાવી નાખી તેના પ્રત્યાઘાતો હજુ પણ વિશ્વમાં શમ્યા નથી. સર્વસાધારણ સર્વદેશી માનવ સંસ્કૃતિને જન્મ દઈ ઓગણીસમી સદીના પ્રતિભાશાળીઓથી ચિરકાળી હતી તે ધૂળમાં મળી ગઈ. પાછળથી જીવનમાં સંસ્કૃતિમાં અને કળા સાહિત્યમાં જે વિસંવાદોના વંટોળ ચડ્યા છે તે હજુ સ્થિર થવા પામ્યા નથી.

૧૮૧૫ના જૂનની ૧૮મીએ વોટર્લુના રણમેદાન પર નેપોલીયનની હાર થઈ તે ખબરે પારિસમાં પહોંચ્યા કે તુરત રાજાપક્ષ અને પ્રજાપક્ષ વચ્ચેના વિગ્રહો જાગૃત થયા પણ બેઉ પૈકી કોઈ એકબીજાનો સમૂળગો નાશ કરવા શક્તિ ધરાવતા નહોતા. કારણ કે દુનિયામાં એક નવું જ બળ જાગૃત થયું હતું તેની પૂરી તાકાત કોઈ સમજ્યું નહોતું કે કોઈ તેને ઓળખી શક્યું નહોતું. જનતાની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવા સ્ટીમ એંજીન ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યું હતું.

૧૮૦૦થી ૧૮૫૦ના અર્ધા સૈકાના ગાળામાં પહેલી સ્ટીમબોટ, પહેલું રેલ્વે એંજીન, પહેલું આટલાંટિક પાર કરતું જહાજ, સાધારણ મુસાફર માટે ટ્રેન, તાર, કેમેરા બધું સાથે આવ્યું તે સાથે ધંધાઓની વ્યાપક વિશાળતા, મોટી કમાણી કરતા વર્ગો, વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી જીવનનું સંશોધન થવા લાગ્યું. સાથે જ ડાર્વીનના સિદ્ધાન્તોએ ધાર્મિક માન્યતાઓને શિથિલ કરી નાખી અને કળામાં પણ વાસ્તવિક જીવન તરફ વલણ વધ્યું.

૧૮મા સૈકાથી આજસુધી ફ્રાન્સ યુરોપનું કળાનું અગ્રધામ રહ્યું છે. ૧૯મી અને ૨૦મી સદીના કળાસ્વરૂપોમાં જે ક્રાન્તિ આવી તેના પ્રમુખ કલાવીરો ફ્રાન્સમાં પાક્યા હતા. રાજક્રાન્તિ, યંત્રો, વિજ્ઞાન અને સમાજ તેમજ ધર્મમાં જે ફેરફાર થયા તેની અસર કળા પર પ્રબળ થઈ. કળાકાર કોઈ ચોક્કસ આશ્રય વિનાના બની ગયા. ફોટોગ્રાફીએ પણ તસ્વીરના ધંધા પર અસર કરી હતી.

ફ્રાન્સની ૧૮મી સદીની કળા, ઉમરાવશાહીઓની જ સંપત્તિ અને આનંદનું સાધન બની ગઈ હતી તેથી પ્રજાના ચિંતકો અને વિચારકોએ જે પ્રચંડ ક્રાન્તિનું તોફાન જગાડ્યું તે, અને વર્ગશોષણ તેમજ વર્ગ અધિકારો સામે જનતામાં જાગેલો પુણ્યપ્રકોપ અવગણીને પણ, ફ્રાન્સના રાજભવનોમાં રંગરાગ ઉડાઉ

વિલાસી ચાલુ રહ્યા ત્યારે તેના પ્રતિકાર રૂપે કલાસિક શિષ્ટકલા એટલે ગ્રીસ, રોમન અને રેનેસાંની વારસદાર. શૈલીમાં નીતિ કે બોધપ્રચારક ચિત્રો કરનારા તરીકે ડેવીડ ૧૭૪૮–૧૮૨૫ અને ૧૭૮૦–૧૮૬૭ ઇંગ્રેસ નામના ચિત્રકારો મુખ્ય હતા. બોધપ્રદાન કે દૃષ્ટાંતદાયક ચિત્ર ન હોય તેવાં ચિત્રોને સ્થાન જ નહોતું. તેમાં આકૃતિનાં શિષ્ટ આલેખન પર ખૂબ ધ્યાન અપાતું પણ રંગમાં કડકાઈ અને બંધિયારપણું લાગતું. તેમના વર્ગમાંથી ડેલાક્રોવાએ પાસું બદલી કહ્યું 'ભૂખરરંગો' ચિત્રના વિધાતકો છે. ચિત્રપાટી પરથી ધૂંધળા રંગો દૂર કરી ભભકભર્યાં રંગો એકબીજામાં ભેળવી ન દેતાં એકબીજા આજુબાજુમાં તેના પીંછીસ્પર્શ અલગ રાખો. એક બીજાને પૂરક એવા શુદ્ધ રંગો સાથે ગોઠવી મેળ ઉપજાવો. આવા પ્રયોગો કરનારા તે પહેલાં રુબેન્ઝ, ટીશન, અને વોટ્ટુ તેમજ ઇંગ્લંડમાં કોનસ્ટેબલ અને ટર્નર વગેરે હતા. તેઓ ચિત્રના વિષયો માટે કલાસિક પ્રાચીનતા છોડી પૂર્વ દેશોના અવનવા પ્રસંગો લઈ રંગ ભભક, પ્રકાશ ને છાયાની જોરદાર રમત અને અટપટાં ચિત્રવિધાનો, કરતા તેથી તેઓ રોમાન્ટીસીસ્ટ (રંગભરતો) ગણાયા. પણ એ તત્ત્વોનાં શિખર મૂલ્યો સ્થાપનારા પાછીથી આવતા ઇમ્પ્રેશનીસ્ટો હતા.

રોમાન્ટીસ્ટોએ સ્ટુડિયોમાં ચિત્રો કરવાની રીત છોડી પ્રકૃતિના સહજ વાતાવરણમાં જઈ ચિત્રસાધના કરવા માંડી. એમાંના કેટલાક શહેર છોડી 'ફાઉન્ટેનેબ્લ્યુના' વનમાં આવેલા બાર્બીઝોન ગામડામાં જઈ વસ્યા અને પ્રકૃતિની પ્રત્યક્ષ છબી લેવામાં પ્રચંડ ઉદ્યોગ આદર્યો. તેઓ બાર્બીઝોન કલાકારો તરીકે જાણીતા થયા તેમાં પ્રમુખ નામો તરીકે થીયોડોર રૂસો (૧૮૧૨થી ૧૭) કોરો, (૧૭૯૬–૧૮૧૫) અને જીન ફ્રાન્કો મીલે ગામડાનાં શ્રમજીવીઓને ચીતરવામાં રસ લઈ રહ્યા. મુનીયર નામનો શિલ્પી પણ એ દળમાં જોડાયો હતો.

પણ આ રોમાન્ટીસ્ટના દળમાં ભરતી વધે તે પહેલાં રીયાલીઝમ(વાસ્તવવાદ)નો નેતા ગસ્ટવ કુર્બો આગળ આવ્યો. તેણે સમકાલીન માનવજીવન અને લોકોને તેમાં રંગ અને આલેખનનું સત્ય નિરૂપણ કરી બતાવ્યું; એ જ સમયે ઇંગ્લંડમાં પ્રીરેફેલાઇટ કલાકારો ૧૫મા સૈકાના કલાકારોની શૈલી અને આદર્શો અપનાવી રહ્યા હતા. રોમાન્ટીસ્ટોએ ઇમ્પ્રેશનીસ્ટોના માટે માર્ગ તૈયાર કર્યો.

એડવર્ડ મેને (૧૮૩૩–૮૪) વચલી કડીરૂપ બન્યો. એ વચ્ચે ઘણું સરખાપણું છે. ઇમ્પ્રેશનીસ્ટોને કોઈ સાહિત્યપ્રસંગ, કે કોઈ ભવ્ય ઇતિહાસકથાની પરવા નહોતી. તેઓ તો તેમની આસપાસના દૃશ્ય જગતમાં રાચતા હતા. ભલે પછી તે કઠોર કરાલ કે અપરૂપ હોય.

ઇમ્પ્રેશનીસ્ટો સ્ટુડિયો છોડી વારંવાર બહાર જઈ તાજી દૃષ્ટિથી કુદરતમાં અવનવાં સ્વરૂપો પકડવા પ્રયત્ન કરતા. તેમના વિનમ્ર મિજાજથી તેઓ સંજોગોથી જે પ્રાપ્ત થાય તે જ સ્વીકારી લેતા. તેમણે અતીવ બદલાતા અતીવ વિલક્ષણ અને આધાર રાખી ન શકાય એવા સૂર્યપ્રકાશનો સાથ લેવા માંડ્યો. સૂર્યપ્રકાશ, પદાર્થ અને વસ્તુ માત્રના તથ્ય અને વજનને લુપ્ત કરી નાખે છે અને તેને બદલે તેના કિરણ નિક્ષેપથી નવો જ દેખાવ આપે છે.

તેમના દળમાં સીસલે, રેનોર, મોનો વગેરે જોડાયા હતા. પરંતુ તેઓની ઉપેક્ષા કરી તેમને બહિષ્કાર આપનાર રાજ્યની સ્થાપિત સંસ્થા ફ્રેંચ સેલોએ વર્ષો સુધી તેમને દાદ આપી નહિ.

લુઈ ૧૪મા અને ૧૫માના રાજ્યકાળમાં કળાની માગણી પ્રમાણે જ નિપજ થતી હતી. બધી શિલ્પકળાઓ સમાજ અને અર્થરચના પ્રમાણે સમતોલ કે સમધારણ રહેતાં. પણ રાજ્ય તરફથી સેલોનાં ચિત્રાગારો થતાં ખરીદવા આવનાર માણસોની કૃત્રિમ અભિરુચિવાળા માનસને વેચાણના લોભે અનુકૂળ થવાનું વલણ ચિત્રકારોમાં આવ્યું હતું. ૧૮મા સૈકાનાં પ્રદર્શનો ચિત્રો વેચવાના બજાર બની ગયાં હતાં. આ સેલોનો કબજો જૂના રૂઢ કટ્ટર એકેડેમીસ્ટ–

નોએ પકડી રાખવો હતો. અને તેઓ નવા પ્રયોગકારોને પગ મૂકવા જેટલું સ્થાન આપવા તૈયાર નહોતા એટલે શહેનશાહ નેપોલીયને અંદર પડવાની જરૂર જોઈ, તેણે અસ્વીકૃત ચિત્રોનું બીજું પ્રદર્શન ભરવા હુકમ કર્યો જેથી પ્રજાજનો જ છેવટનો ફેંસલો આપી શકે. આ નવા ચિત્ર-પ્રદર્શનમાં કેટલીક મામુલી કૃતિઓ હશે પણ કેટલાંક એવાં હતાં કે તેથી પારિસમાં અગ્રગણ્યજનો વિસ્મયમુગ્ધ બની ગયા. એ પ્રદર્શનમાં એક જુવાન અમેરિકન મેકનીલ વ્હીસલર અગાઉ જેનું કોઈએ નામ પણ જાણ્યું નહોતું તેનું માત્ર શ્વેત વસ્ત્રવાળું એક પોરટ્રેટ અજબ પ્રકારનું લાગ્યું.

એડવર્ડ માનેએ 'વનભોજન' નામના ચિત્રમાં એક નગ્ન સ્ત્રી અને પાસે બે પૂરા પોશાકવાળા પારીશ્યનો બનાવી આખા ફ્રાન્સને શરમમાં નાખી દીધું. ૧૮૫૦માં પારિસમાં કલાકારોના ત્રણ મોટા દળ હતાં. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે પારિસમાં ચિત્રકારોની વસ્તી ૩૦ હજારથી ૫૦ હજારની ગણાય છે તે પૈકી

(૧) એકાડમીશ્યનો—જેઓ રાજ્યનાં ચિત્રાલયો ઉપર પૂરું વર્ચસ્વ ધરાવતા અને પ્રાચીન પરંપરા અને શાસ્ત્રીય ધોરણનો ભંગ કરે એવું વસ્તુકથા કે પ્રસંગનું ચિત્ર હાઈ આર્ટ કે ગ્રાન્ડ મેનરમાં પૂરા પ્રયોગથી દોરાયું ન હોય તો ચિત્રનો સ્વીકાર ન જ કરતા.

(૨) બાર્બીઝોન કલાકારો—તેઓ તદ્દન સ્વગત, સ્વતંત્ર શૈલીથી કામ કરતા. તેમાં કૂર્બો—વાસ્તવિકતાનો આગ્રહ રાખતો પણ અસંબદ્ધ કે કદી ન જોયેલા દેવ દેવતાઓની ચોકખી વાસ્તવિકતા ચીતરતો નહિ. પણ પ્રકૃતિમાં પ્રત્યક્ષ શકય પ્રસંગને વધુ દર્શનીય કરી શકતો.

(૩) ઈન્ડીપેન્ડન્ટ વર્ગ હતો. (હ્યુમ-ઓકેર) તેમાં ઓનરે દોમીયે જાણીતો થયો. તે પારિસના વિનોદ પત્ર 'ચેરીવેરીમાં', સીધાં ચિત્રોથી સમાજની મજા ઉડાવતો. ફુરસદે ચિત્રો કરતો અને એની કૃતિઓમાં આવશ્યક તત્ત્વોને જ સ્થાન આપી રંગોના થોડાક જ વર્ણોથી ખૂબ જ સાદા આકારોમાં ચિત્રો કરતો, હેતુ સારે એટલી જ આકૃતિ ઉપાવતો.

આ સર્વ પ્રયોગવાદીઓ માટે એક જ માર્ગ હતો. કાં શરણુ થવું કાં લોકાપવાદનો ભોગ બની સહન કરવું. થોડા ભાગના નમી ગયા, પણ જે લઘુમતિ હતા તેઓ જાતની ખાત્રી રાખી દર્દનાથી જંગ ખેડતા ખડા રહ્યા.

એડવર્ડ માનેમાં અસાધારણ દર્શનશક્તિ રોજના જીવનમાં સુપથ્ય સહાનુભૂતિ હતી તેણે પ્રકાશિત રંગોમાં જ ચિત્રો કર્યાં. તેના પર એકાડમીશ્યનોએ પીટ પાડી પણ એમને કદી પોતાની રેખાબદ્ધ ભાતીગળ રચનાનો ત્યાગ કર્યો નથી. એના એક ચિત્ર વિષે કહેવાય છે કે ઊંચામાં ઊંચાં મૂલ્યો પુષ્કળ પ્રમાણમાં ધરાવતું એ એક જ ચિત્ર છે. એટલાં બધાં તત્ત્વો બહારથી ભેગાં કરવા જુનની ઉત્તમ કલાકૃતિઓમાં કલાકો સુધી ઢુંઢવું પડે.

એ જ અરસામાં પારિસમાં જાપાનીઝ ચિત્રછાપો આવી. તેની સાદગી અને ઉજાસની અસર આ નવા દળના એડગર ડેગાં ઉપર ભારે થઈ. રેખામર્યાદિત આકૃતિઓમાં તેણે નવું બળ પૂર્યું. તેની દૃષ્ટિએ રોજના જીવનવ્યવહારમાંથી શરતનો ઘોડો, નર્તકી, ગમે તે અચાનક પળે દેખાય તેમાં રંગભાત અને રેખાનું દર્શન કરતો. ચિત્રના પાટાને કપાયેલું બનાવતા તે ડરતો નહિ. તૂલુઝે, લુમે—વળી કોઈની બેસવાની છટા કે જરા વાંકવાળાંક પકડીને નવીન ચિત્ર રચના કરી બતાવતો. પું. વે. દ. શાવાં કરી એક ભારે શાંત પ્રૌઢ કલાકાર મુરલ ચિત્રોમાં પરિમિત સપાટીઓ, હળવી છાયાઓ અને સદી રચનાને મોહિની આપી શકતો. અત્યાર સુધીનાં ચિત્રો સ્ટુડીઓમાં ગોઠવેલા પ્રકાશ છાયા પ્રમાણે થતાં અને ચિત્રકારો રૂઢિ પ્રમાણે ચિત્ર પૂરાં કરતા. ઈમ્પ્રેશનીસ્ટોનું મુખ્ય ધ્યેય પ્રકાશ અને હવામાં ઘેરાયેલી આકૃતિઓ બનાવવાનું હતું. કેમેરાના ચિત્ર કરતાં કંઈક જુદું કરી બનાવવાનો પણ ખ્યાલ તેઓ રાખતા હતા, પણ તે માટે અનેક રંગ મિશ્રણોથી બનેલા પ્રકાશનો અગાધ અભ્યાસ જરૂરનો હતો. નજરે દેખાતો એક જ

રંગ પણ-પ્રકાશ નીચે પાસેના અનેક રંગોના મેળથી બનેલો હોય છે તે તેઓએ જાણ્યું. કોઈ છાયા કાળજી શામળી હોતી નથી. રંગો નજીક આવતાં તે ભૂખર રંગની બની જાય છે. દરેક રંગનું પ્રમાણ સમજી તેની માત્રા પ્રમાણે ટપકાં કરી અસાધારણ કૌશલ અને અસર ઉપજાવનાર કલાકારો પણ તેમનામાં થયા છે. પોઈન્ટીલીઝમ નામે બિંદુ નિપાત—ચિત્રણા કહી શકાય—તેમાં જ્યોર્જ સ્યુરેટ પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રકાશની પાછળ પડેલા દળમાંથી પોલસેઝાંએ આકૃતિઓને રંગના બળથી વધુ ઘન સ્વરૂપોમાં બતાવવાનો ચીલો પાડ્યો.

આ દળના પાછલા કાળમાં જે સમર્થ સાથીઓ આવ્યા સ્તેમાવાનગોખ અને ગોગે આદ્રશાખામાં થવા તેથી પોસ્ટ ઇમ્પ્રેશનીસ્ટ કહેવાયા. સમર્થ શિલ્પી રોદાંએ આકૃતિઓના લાક્ષણિક સ્વરૂપોનો ત્યાગ કરી ભાવવ્યંજક રૂપો બતાવીને આ દળમાં ઉમેરો કર્યો છે. ઇમ્પ્રેશનીઝમે, કળા ક્ષેત્રે રંગદ્રષ્ટાઓનાં મૂલ્યો વધાર્યાં છે. અને અનેક ચિત્રકારોમાં પોતાની કૃતિઓમાં વિવિધતા અને રંગ વૈભવ લાવવા પ્રેર્યા છે. ઘણાં અલ્પ શક્તિવાળા સાધકને તે ભયસ્થાન પણ છે. પણ તમામ સાધનો સાહિત્ય પ્રયોગથી કૃતિમાં એકરૂપતા લાવવી એ જ કળાનું અંતિમ ધ્યેય હોઈ શકે.

★

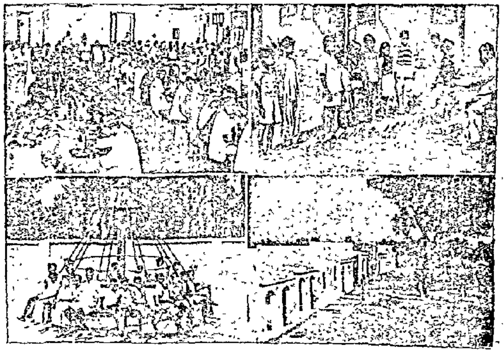

ભારતમાં મજૂર કલ્યાણ પ્રવૃત્તિ પુરજોશમાં ચાલી રહી છે. ઉપરના ચિત્રમાં ડાબે ખૂણે ઉપર ગ્વાલિયરના મજૂર કલ્યાણકેન્દ્રના ભોજનાલયમાં કામદારો જમવા બેઠા છે. ઉપર જમણે ખૂણે ધનબાદના ખાણ કલ્યાણ-કેન્દ્રનાં બાળકોની દાક્તરી તપાસ થઈ રહી છે. નીચે જમણે ખૂણે ધનબાદના મજૂર કલ્યાણ કેન્દ્રમાં બાળકો માટેનું કીર્તન્યુ છે અને ડાબી બાજુ ખાણીઆઓ માટે કોલસાની ખાણના કલ્યાણ ફંડમાંથી બાંધેલાં મકાનો દેખાય છે.

[૨૪] ચિઠ્ઠીની માશૂક

ઇસ સાદગીપે કૌન ન મર જાએ એ ખુદા !
લડતે હૈં ઔર હાથમેં તલવાર ભી નહીં !
—ગાલિબ

ફૂલડા અને વેરા : આ બે નદીઓ ભિન્ન ભિન્ન પથે વહેતી વહેતી હનોવર્શ મ્યૂન્ડન નગરમાં આવી પહોંચે છે ત્યારે તેઓ પોતાનું ભિન્નત્વ—પોતાનું દ્વૈત એકબીજાના પ્રેમભર્યા આલિંગનમાં વિલીન કરી એક હસમુખ અદ્વૈતની સુખદ સ્થિતિને પામે છે અને એક રૂપ – એક નામ ધારણ કરી પોતાનો પંથ આગળ ને આગળ કાપે છે. ફુલડા ફુલડા નથી રહેતી. વેરા વેરા નથી રહેતી. એ બેઉનો સંગમ વેઝર નામક નદીમાં પરિણમે છે. આ હનોવર્શ મ્યૂન્ડન નગર જાણે જર્મનીનું નાનકડું એવું અલ્હાબાદ છે ફુલડા–વેરાનો સંગમ જોતાં આપણને સહજ ગંગા–જમનાનો સંગમ યાદ આવે. ફરક માત્ર એટલો જ કે આ ફુલડા–વેરાનો સંગમ આપણને ગંગા–જમનાના સંગમની નાની સરખી આવૃત્તિ જેવો લાગે. પણ પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય નાના સ્વરૂપમાં હો કે મોટા સ્વરૂપમાં—માનવીના અંતરના ઊંડાણમાં સૂતેલી કવિતાને જગાડવામાં તો એ સરખો જ ભાગ ભજવે છે.

વેરા નદીને કાંઠે આવેલા એક મકાનના પહેલા માળે અમારું એપાર્ટમેન્ટ. એપાર્ટમેન્ટમાં બે ઓરડા. એક સૂવાનો, બીજો બેઠકનો. સૂવાના ઓરડામાં ત્રણ પલંગ. એક મારો, બીજો પેટરનો અને ત્રીજો ગેર્ટનો. અમે ત્રણે એક જ કારખાનામાં કામ કરીએ. પેટર અને ગેર્ટ પૂર્વ જર્મનીમાંથી પશ્ચિમ જર્મની નાસી આવેલા.

માર્ટિન એ અમારો મિત્ર : ખાસ કરીને ગેર્ટનો અને મારો. એને અમારા વિના ચેન ન પડે. એ પણ અમે કામ કરતા હતા તે જ કારખાનામાં કામ કરે અને વેઝર નદીને કાંઠે આવેલા એક નાના સરખા મકાનમાં પોતાનાં માતપિતા અને ભાઈબહેન સાથે રહે. એ પોતાનો મોટા ભાગનો સમય અમારી કંપનીમાં જ વ્યતીત કરે.

તેવામાં પેટર વળી કોઈ છોકરીના પરિચયમાં આવ્યો અને એને પોતાની ઉંમર તેમ જ આવક પરવાનગી આપે તે પહેલાં તો એણે એ છોકરી સાથે પોતાના વિવાહ કરી નાખ્યા અને અમને છોડી એ પોતાના સાસરિયાંમાં રહેવા ચાલ્યો ગયો. અમારા શયનખંડનો એક પલંગ સૂનો પડ્યો.

માર્ટિને તરત દરખાસ્ત મૂકી :

—હું અહીં રહેવા આવું તો !

મેં કહ્યું :

—તારી પાસે વધારાના ત્રીસ માર્ક છે કે શું ?

ગેર્ટે કહ્યું :

—આવી જા. પણ તારાં માતાપિતા શું કહેશે !

માર્ટિને કહ્યું :

—એ તો હું એમને સમજાવી લઈશ.

એટલે અમે અમારી ઘરધણિયાણી જોડે તે બાબતની વાત કરી અને એણે સહેજ અચકાયા વિના તરત જ

સંમતિ આપી. બીજે જ દિવસે માર્ટિન પોતાનાં બેગબિસ્તરા લઈને અમારી સાથે રહેવા આવી પહોંચ્યો.

આ અમારી ઘરધણિયાણી (કાઉ હાખમાન કે કાઉ બાખમાન એવું કંઈક તેનું નામ હતું) પણ ભારે કમાલની બાઈ હતી. શરીરે સાવ માંયકાંગલી, દૂબળી અને પાતળી : માત્ર હાડકાં અને ચશ્મા! એને જોતાં એમ જ લાગતું જાણે એક હાડપિંજર ચશ્મા પહેરીને હરીફરી રહ્યું છે! આમ એની આંખો કમજોર : બે કદમ નજીક ઊભેલો હાથી એના જોવામાં ન આવે પણ બે માઈલ દૂર પડેલી ફેની એની નજરમાં તરત આવી જાય! આખો દિવસ પૈસાનાં રોદણાં જ રોયાં કરે. એની સાથે વ્યક્તિગત પરિચયમાં નહિ આવવાની અમારી જહેમતદારીને કારણે અમે ક્યારેય એની ઉંમર પૂછી નથી. એનો શારીરિક બાંધો જ કંઈ એવો કે એ વીસ વરસનીય લાગે અને સાઠ વરસનીય લાગે. વિધવા હોવા છતાંય એક કોઈ એંશી વરસના ઘરડા માણસ જોડે માનસિક પરિણયનો ઉપભોગ કરતી હતી. પેલો ઘરડો પ્રેમી દરરોજ સાંજે એને ત્યાં આવે અને એ બેઉ ભેગાં મળીને એકાદ બે બાટલી શરાબની પીએ. એને વીસ કે એકવીસ વરસનો એક પુત્ર હતો. એને બિચારાને વારસામાં પોતાની માનું માંયકાંગલું શરીર જ મળેલું. મિસ્ટર યુનિવર્સ બનવાની એની તમન્ના એને છેવટે જર્મન ફૌજ સુધી ઢસડી ગઈ. થેલા જેવો ઢીલો ને ઢચ લશ્કરી યુનિફોર્મ પહેરીને સહેજ ટટાર ગરદને મ્યૂનિકની સડકો ઉપર ચાલે ત્યારે અમે અમારું હાસ્ય ખાળી શકતા નહોતા. એકવાર એણે મને કહેલું:

—આદમ, પહેલાં કોઈ છોકરી મારી સામું જોતી નહોતી. હવે જો, દરેક છોકરી મારી સામું તાકી તાકીને જુએ છે.

એ વખતે આ લશ્કરી યુનિફોર્મ પામ્યા પછી કોઈ અનન્ય જ ખુમારી અને રુઆબથી લઈને ફર્યા કરતો હતો. જાણે એ યુનિફોર્મમાં એની તમામ સુનેતી ઇચ્છાઓ અને એનાં તમામ સુપ્ત સપનાંઓ ઝળહળ થઈને કેન્દ્રિત થઈ ગયાં હતાં! એની મા પણ પોતાના આ બહાદુર પુત્રને જોઈ જોઈને ફૂલી સમાતી નહોતી.

*

અમે ત્રણે વ્યક્તિદીઠ ત્રીસ માર્કને હિસાબે નેવું માર્ક ભાડું ભરતા હતા. વધુ પૈસા મેળવવાની અમારી ઘરધણિયાણીની લાલસા ત્યાં અટકે તેવી નહોતી. અમારાં મેલાં કે ધોયેલાં મોજાં કે રૂમાલ, ચડ્ડી કે ગંજી : જે કાંઈ એના હાથમાં ચડે તે અમને પૂછ્યા-ગાછ્યા વિના ધોઈ નાખે અને શુક્રવારે (અમારા અઠવાડિક પગારને દિવસે) સાંજે ત્રણ લાંબાં લિસ્ટ લઈને અમારી કને હાજર થઈ જાય. જુદી જુદી ત્રણ કાપલીઓ અમારા ટેબલ ઉપર મૂકે અને પોતાનો માયકાંગલો હાથ લંબાવીને ઊભી રહે.

૪ જોડી મોજાં : ૮૦ ફેની
૬ રૂમાલ : ૬૦ ફેની
૩ ચડ્ડી : ૬૦ ફેની
૨ ગંજી : ૬૦ ફેની

અમારા એપાર્ટમેન્ટમાં વહેતા પાણીની સગવડ નહિ પણ નીચે વરંડામાં પાણીનો નળ જ્યાં મકાનના અન્ય ભાડૂતો પોતાનાં કપડાંલત્તાં ધુએ.

એક દિવસે મેં અમારી ઘરધણિયાણીને કહ્યું :

—અમે અમારાં મોજાં રૂમાલ પોતે જ ધોવા માગીએ છીએ, તેથી તમે ધોવાની તકલીફ લેશો નહિ.

એટલે એ તરત બોલી ઊઠી :

—ક્યાં ધોશો ?

મેં કહ્યું :

—કેમ ક્યાં, આ નીચે બધા ધુએ છે ત્યાં.

એટલે એણે હાડકું મોં મીઠું હાસ્ય હસતાં કહ્યું :

—ત્યાં તમે ધોઈ શકતા નથી. પેઇંગ ગેસ્ટ ભાડૂતો માટે તે નળનો ઉપયોગ કરવાની મનાઈ છે.

મેં કહ્યું :

—સારું તો અમે અમારી ચીજો વોશિંગ કંપનીમાં ધોવા આપીશું.

એટલે એણે ફરી ભેદભર્યા હાસ્યનું દાન કરતાં કહ્યું :

—શા માટે વોશિંગ કંપનીમાં ?

હું તમને સસ્તામાં ધોઈ આપું છું.

દર શુક્રવારની સાંજે એનાં ત્રણ લિસ્ટો અમારા ટેબલ ઉપર મુકાવાં ચાલુ જ રહ્યાં. હજી જાણે એને પૈસા ઓછા પડતા હતા. એણે વળી વધુ ને વધુ નવી નવી તરકીબો અજમાવવા માંડી. અમારા સ્વપ્નમાં કે ખ્યાલમાંય ન આવે તેવી નાની નાની બાબતોમાં એણે અમારી પાસેથી પૈસા પડાવવા માંડ્યા. અમેય કંટાળી ગયા, પણ બીજું થાયે શું? આમ સહેલા-ઈથી બીજી રૂમ મળે તેવું હતુંયે ક્યાં? અમે એ નાનામોટા જખ્મો સહન કરતા રહ્યા—એક પણ હરફ ઉચ્ચાર્યા વિના!

એક દિવસે ગેર્ટને સળેખમ થયું. એણે વારંવાર છીંકો ખાવા માંડી. એટલે મેં મજાકમાં કહ્યું:

—ગેર્ટ, તુંય ગાંડો થયો છે કે શું? છીંકો ન ખા!

એને કશું સમજાયું નહિ.

મેં ચોખવટ કરી.

—ભલા માણસ, જો આવી રીતે છીંકો ખાતો રહીશ અને આપણી ઘરધણિયાણી સાંભળી જશે તો આવતા શુક્રવારની સાંજે તારા લિસ્ટમાં નીચેની આઈટેમ ઉમેરાયેલી હશે:

આશરે ૭ છીંક: ૭૦ ફેની.

ગેર્ટ ખડખડાટ હસી પડ્યો, અને પોતાના અટ્ટહાસ્ય દરમિયાન ફરીવાર એણે એક જોરથી છીંક ખાધી!

*

અમારા એપાર્ટમેન્ટની પડખેની-રૂમમાં એક બીજુંય અજાયબ પાત્ર અમારી ઘરધણિયાણીના પેટાભાડૂત તરીકે રહેતું હતું: એક ચોવીસ વરસની દરજણ. એના જીવનમાં જાણે બે જ બાબતો અગત્યતા ભોગવતી હતી. એક પેરિસની ફેશન-પરેડો અને બીજી અમેરિકા. પેરિસમાં સ્ત્રીઓ માટેની વેશભૂષાની કોઈ નવી ફેશન બહાર આવે એટલે એ તરત જ તેની નકલ ઉતારી પોતાની સગી જાત ઉપર જ અજમાવે! એકવાર ઉનાળાના દિવસોમાં એણે 'બિકિનિ' ફેશનનો ખતરનાક અખતરો કર્યો. આપણા ભારતના ત્રણ ચતુ-થાંશ નગ્ન રહેતા સાધુ બાવાઓનેય ખુલ્લે ખુલ્લો પડકાર આપે તેવી આ વેશભૂષામાં સજ્જ થઈને જ્યારે એ અમારા એપાર્ટમેન્ટમાં અમારી પ્રશંસા મેળવવા આવી ત્યારે અમને અમારી આંખો ઉપર અમારા હાથ મૂકી દેવાની એકાએક વૃત્તિ થઈ આવી! પોતાનો આ અતિ આધુનિક પ્રયોગ જો એણે અમારા એપાર્ટમેન્ટ સુધી જ મર્યાદિત રાખ્યો હોત તો એક કાનથી બીજા કાનને ખબરે ન પડત. કહેવતમાં આવે છે કે દિવાલોનેય કાન હોય છે, પણ આંખોનો તેમાં ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી, એટલે એ આખો ક્રાંતિકારી પ્રયોગ અમારી ચાર દિવાલોની વચ્ચે જ દબદબાભરી પૂર્ણાહુતિ પામત, પણ એ તો એક આંખના પલકા-રામાં બહાર નીકળી જઈ વેરા પૂલને ઓળંગી શહે-રના ભરચક્ક રસ્તા ઉપર થઈ 'આઈસ-ડીલે'માં જઈ આઈસ્ક્રીમ ખરીદી, આઈસ્ક્રીમ ખાતી ખાતી પાછી આવી. આપણા મહાકવિ કાલિદાસે જો આ દૃશ્ય જોયું હોત તો પોતાની શકુંતલાઓ અને નિત-બિનીઓનાં કાવ્યોમાં સહેજ સુધારા વધારા કરી એ જરૂર કોઈ નવી ઝલક પેદા કરી શકત! શિયાળાની કડકતી ઠંડીનો કાયમ ડર હોવા છતાંય અમને થઈ આવ્યું કે હવે આ ઉનાળો જાય તો સારું! એનો આ 'બિકિનિ'નો અખતરો જોયા પછી જ અને સમજાયું કે એના પતિએ એને શા માટે છૂટાછેડા આપ્યા હશે. જો કે એ હમેશાં પોતાના પતિનો જ વાંક કાઢ્યા કરતી હતી.

આપણે ભારતવાસીઓ જર્મની આવવાનાં સપનાં સેવીએ છીએ. જર્મનો અમેરિકા જવાનાં સપનાં સેવે છે. અને અમેરિકનો કદાચ ચંદ્રમાં જવાનાં સપનાં સેવતાં હશે! એ અમને રોજ કહેતી:

—મારી એક બહેનપણી અમેરિકામાં છે. એ પણ વ્યવસાયે દરજણ છે. અઢળક કમાય છે અમેરિકા માટેના પેસેંજના પૈસા એકઠા થઈ જશે કે હું પણ ઊપડી જઈશ.

એક બાજુએ અમેરિકા જવાનાં સપનાં સેવતી હતી

અને બીજી બાજુ એ ફર્નીચરના એક શ્રીમંત જર્મન વેપારી-સાથે પ્રેમરમતે રમતી હતી. આખી રાત એના રૂમની બત્તી જલતી રહેતી.

*

માર્ટિન અને ગેર્ટને હમેશાં થયા કરતું કે આખું જગત પ્રેમ કરે છે અને પોતે જ એ સ્વર્ગીય સુખથી અલિપ્ત રહેવા પામ્યા છે. જો, પેલો પેટર પણ હવે પરણવાનો ! આ દરજાણ પણ પેલા ફર્નીચરના શ્રીમંત વેપારી સાથે રંગીલી રાતો પસાર કરે છે ! અરે એટલું જ નહિ પણ આ આપણી માંયકાંગલી ઘરધણિયાણી પણ દરેક સાંજે પેલા એંસી વરસના ખખડી ગયેલા વૃદ્ધ સાથે મદ્યપાન કરે છે ! ચોવીસે કલાક એ બેઉ પ્રેમમાં પડવાની તૈયારી રાખીને જ હરતા ફરતા. ડેન્સમાં જતા. કાફેમાં જતા. ઉત્સવોમાં હાજરી આપતા. યથાશક્તિ દરેક કોશિશ કરતા.

જો કે અવારનવાર તેઓ કોઈ છોકરીના પરિચયમાં આવતાય ખરા, પણ એમનો આત્મા જ ડોન જુઆનનો, કોઈ એક ફૂલ ઉપર બેસી રહે તો પછી એ ભ્રમર શાનો !

એક દિવસે એમણે એક વિચિત્ર પ્રયોગ કર્યો. બેઉ જણે એક ચિઠ્ઠી લખી:

> કોઈ રૂપાળી છોકરીના પ્રેમમા પડવાને આતુર એવા અમે બે જુવાનો છીએ. જેને પ્રેમમાં પડવાની ઈચ્છા હોય તે અમને નીચે દર્શાવેલા સરનામે પ્રેમપત્ર લખે.

ચિઠ્ઠીને કવરમાં બીડી અને પોતાની પાસે રહેવા દીધી. એક દિવસ અમે ક્રોસકંટ્રી જતા હતા ત્યાં રસ્તાના કોઈ એક સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ ઉપર એ કવર ફેંકી દીધું અને દિવસોના દિવસો સુધી પ્રેમપત્રના આગમનની રાહ જોતા બેસી રહ્યા.

લાંબી પ્રતીક્ષાને અંતે એક દિવસે એક પત્ર આવ્યોય ખરો. માર્ટિન ઉપર. ગેર્ટ ભારે ઈર્ષ્યાળુ થઈ ગયો. માર્ટિન ગુલાબી હવામાં ઊડવા લાગ્યો. થોડા દિવસના પત્રવ્યવહારને અંતે બેઉ વચ્ચે મુલાકાતે ગોઠવાઈ. બેઉ વચ્ચેનો સંબંધ વધતો ગયો. સ્પર્શ...ચુંબન...અને વાત તેથીયે વધુ આગળ પહોંચી ગઈ.

ગેર્ટ હવે માર્ટિનની ઠેકડીઓ ઉડાવવા માંડી.

ગેર્ટ કહે :

—આવી છોકરીઓમાં અને વેશ્યાઓમાં હું કંઈ ફેર જોતો નથી.

એટલે માર્ટિન કહે :

—હવે સીધી રીતે કહે ને કે દ્રાક્ષ ખાટી છે.

*

આ ચિઠ્ઠીનો પ્રેમ થોડા દિવસ ચાલ્યો, પછી એકાએક પેલી ચિઠ્ઠીની માફક ગુમ થઈ ગઈ. એના પ્રેમપત્રોય અદૃશ્ય થઈ ગયા. હવે માર્ટિન ખૂબ ઈર્ષ્યાળુ થવા માંડ્યો. રોજનો એક પત્ર લખે પણ જવાબ ન મળે. એક દિવસે એ ભારે ઉશ્કેરાયેલી હાલતમાં અમારી કને આવ્યો.

—સાળી આ છોકરીઓનો ક્યારેય ભરોસો નહિ કરવો. એમની જાત જ બેવફા. આજે મેં એને જોઈ, કોઈ બીજાને પોતાની બગલમાં લઈને ફરતી હતી.

ગેર્ટે તીખી મજાક કરી.

—એ તો બીજાએ વધુ સારા અક્ષરોમાં ચિઠ્ઠી લખી હશે.

મેં કહ્યું :

—માર્ટિન, નિરાશ થા મા, નવા નામે ફરી એક નવી ચિઠ્ઠી લખ એટલે ફરી એ તારી પાસે આવશે.

★

'મિત્ર'

વૈચિત્ર્ય !

જાણું ન શું લખી દીધું વિધિએ લલાટે
ને છે લલાટ મુજ, તો ય હું જ ના વાંચું !
કો' દી નિહાળું અરીસે ! ઉલટું જ ભાસે
વૈચિત્ર્ય કોનું ? મુજ ? દર્પણ તણું કે વિધિનું ?

હર્ષિદા પંડિત

અનુકૂલન

ઊર્મિનાં વાચકોને જાણીતાં લેખિકા બહેને ઘણા લાંબા ગાળા પછી ' એમને સિદ્ધ થયેલી શી ? અને એમના પ્રિય વિષય માનસશાસ્ત્રની છણાવટ કરતો આ મહત્ત્વનો લેખ ખાસ ઊર્મિના દિવાળી અંક માટે લખેલો છે જે દરેકને ખપ લાગશે અને મનનીય થઈ પડશે...

સામાન્ય રીતે દરેક વ્યક્તિ પોતાના રોજિંદા વ્યવહારમાં અનુકૂલન (*Adjustment*) શબ્દ એના મનોવૈજ્ઞાનિક બોધનની માથાકૂટમાં પડ્યા વગર વાપર્યે જાય છે. દા. ત. 'મેં મારું ઘડિયાળ પાછળ જતું હતું તે Adjust કરાવ્યું ' કે ' આજે બૅન્કમાં જઈને બધો હિસાબ Adjust કરાવ્યો ', અને કોઈ વિદ્યાર્થી વાત કરતો હોય તો કહેશે કે હવે બધા વિષયના મારા ગુણ બરાબર થઈ ગયા. આપણી રોજિંદી વાતચીતમાં આ શબ્દનો આપણે વારંવાર ઉપયોગ કરતાં હોવા છતાં એ શબ્દના મનોવૈજ્ઞાનિક બોધનનું વર્ગીકરણ કરવાની ચિંતામાં ક્યારેય પડ્યાં છીએ ખરાં ? જીવનની કેટલીક વાસ્તવિકતાઓ પર આપણો કાબૂ ન રહ્યો હોય અને આપણે એ સ્વીકારીને આપણી ઘરેડભરી જિંદગી જીવતા હોઈએ ત્યારે પણ આપણે કહીએ છીએ કે સંજોગોને અનુકૂળ થઈ ગયાં છીએ. બદલાતા હવામાનથી ટેવાવાનો પ્રયત્ન કરતી વખતે પણ ' હવે ટેવાઈ ગયાં છીએ ' એવા અર્થમાં આ શબ્દપ્રયોગ આપણે કરીએ છીએ તો ક્યારેક જીવનમાં સ્વીકારેલા સિદ્ધાંતો અને એ સિદ્ધાંતોના પાલનાર્થે માર્ગમાં આવતા અવરોધોથી કંટાળી જઈને કરેલાં સમાધાનો સૂચવવા પણ આ શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ છીએ.

આમ તો અનુકૂલનના ઘણા અર્થો આપણે ધારીએ તો બેસાડી શકીએ છીએ. પણ એને લીધે આ શબ્દની મર્યાદાનો પણ આપણે સાથે સાથે ખ્યાલ રાખવો જ રહ્યો. એક બાજુ અનુકૂલનની અનેક વ્યાખ્યાઓ આપણને અમુક જ દિશામાં વધુ વિસ્તૃત રીતે વિચાર કરવા પ્રેરે તેમ છે અને આપણે જે વિચાર રજૂ કરવાની ઇચ્છા રાખતાં હોઈએ તેને વધુ સ્પષ્ટતા અર્પે તેમ છે ત્યારે બીજી બાજુ આપણે જ્યારે આ શબ્દપ્રયોગ કરીએ છીએ ત્યારે ખૂબ ટૂંકાણમાં અને અસ્પષ્ટ રીતે આપણે જે કહેવાનું હોય છે તે કહીને છૂટી જઈ શકીએ તેમ છીએ. આથી જ્યારે આપણે કોઈ પણ વ્યક્તિ વિષે અને તેના સંજોગો વિષે વાત કરતી વખતે એમ કહીએ છીએ કે એના સંજોગોને અનુકૂળ નથી બની શકી ત્યારે આપણે માત્ર એટલું જ કહેવું હોય છે કે આપણને એ વ્યક્તિના વર્તાવથી સંતોષ નથી, અને એમાં સુધારાને પૂરતો અવકાશ છે.

સામાન્ય રીતે મનોવિજ્ઞાનની પરિભાષા સમજાવતા સંદર્ભગ્રંથો અનુકૂલનની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે. વ્યક્તિ એના આજુબાજુના વાતાવરણ સાથે એવી જાતની સમતુલા પ્રાપ્ત કરે છે કે જ્યારે એની કોઈ પણ ઇચ્છા વણસંતોષાયેલી નથી રહેતી અને વ્યક્તિનાં બધાં જ જીવનકાર્યો કોઈપણ જાતની આડખીલી— માનસિક કે ભૌતિક—વગર થયે જ જાય છે. દા. ત. આપણા શરીરમાં ચાલુ રહેતી કેટલીય રાસાયણિક ક્રિયાઓ સાથે આપણે સુસંગત બની જઈએ છીએ અથવા તો આજુબાજુના વાતાવરણ સાથે આપણે એકરૂપ બની જઈએ છીએ. હવામાનમાં ભેજનું પ્રમાણ બદલાય એટલે આપણા શરીરમાં પણ કાંઈક પરિવર્તન આપમેળે થાય છે અને આપણી શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા દ્વારા અથવા તો ઉત્સર્ગની ક્રિયા દ્વારા આપણે અનુકૂળ બની શકીએ છીએ. એવી જ રીતે જ્યારે એકદમ નવા બની સામાજિક વાતાવરણમાં કોઈ જઈએ છીએ ત્યારે માનસિક અનુકૂલન પ્રાપ્ત કરવા પણ મથામણ કરીએ છીએ. બદલાયેલા સંજોગો વ્યથિત પામેલી જે જાતના અનુકૂલનની અપેક્ષા રાખતા હોય તે પ્રમાણે વર્તવાનો આપણે જો પ્રયાસ ન કરીએ તો સમાજમાં હાંસીપાત્ર બનવાની સાથે સાથે માનસિક રીતે દુઃખી દુઃખી થઈ જઈએ. દા. ત. ખૂબ લાડકોડમાં ઉછરેલી કન્યા પિતૃગૃહે ભલે સાહ્યબી ભોગવી શકતી હોય પણ આપણા

સમાજનું માળખું એવું છે કે એને એ સાથેની શ્વસુરગૃહે ભોગવવાની તક ન પણ આપવામાં આવે ત્યારે એણે વાતાવરણનો તફાવત મનોમન સમજીને પોતાનું વર્તન કઈ જાતનું હોવું જોઈએ તે નક્કી કરવું જ રહ્યું. જો એ પોતાનું વર્તન ન બદલી શકે તો એ પોતે જ માનસિક સંઘર્ષોનો ભોગ થઈ પડે.

સંપૂર્ણરીતે પોતાના સંજોગોને અનુકૂળ થયેલી વ્યક્તિ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે, આંશિક અનુકૂલનને પ્રાપ્ત થયેલી વ્યક્તિઓ કદાચ આપણા સમાજમાં વધુ જોવા મળે કારણ કે અનુકૂલન એ વ્યક્તિના જન્મથી માંડીને મૃત્યુ સુધી સતત ચાલુ રહેતી પ્રક્રિયા છે. આપણે એક નાના બાળકનો જ દાખલો લઈએ. એ જન્મે ત્યારથી જ અનુકૂળ થવા પ્રયત્ન કરે છે. શરૂઆતમાં તો એણે એની શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયામાં પરિવર્તન આણવું પડે છે, પછી એની પોષણ મેળવવાની પ્રક્રિયાથી—ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન હતી એના કરતાં સાવ જુદી હોવા છતાં—ટેવાવું પડે છે, બહારની દુનિયાનાં હવા ઉજાસનાં પરિવર્તનો સામે પણ એને ઝઝૂમવું પડે છે. જેમ જેમ એ ભૌતિક બળોથી ટેવાતું જાય છે તેમ તેમ એનો વિકાસ સધાતો જાય છે અને વિકાસનાં આંતરિક તેમજ બાહ્ય પરિબળોને પણ અનુકૂળ થવા યત્ન કરે છે. પોતાનાં માબાપ તથા બીજાં કુટુંબીઓથી તે ટેવાય છે.. ધીમે ધીમે એની હાજતોના નિયંત્રણથી ટેવાય છે અને હાલતું-ચાલતું-ફરતું થાય એટલે એની દુનિયા થોડી વધુ વિશાળ બનતાં મિત્રોથી ટેવાય છે અને જેમ જેમ શારીરિક અને માનસિક વિકાસની ભૂમિકાનાં પગથિયાં ચડતું થાય તેમ તેમ શારીરિક ગ્રંથિઓનાં પરિવર્તનોને લીધે પરિણમતા માનસિક પરિવર્તનથી પણ ટેવાતું જાય છે. આમ એની અનુકૂલનની સતત ચાલુ રહેતી પ્રક્રિયામાં એના માબાપ સાથેનો એનો સંબંધ, એને થતા અવનવા અનુભવો અને એના વ્યક્તિત્વના સમગ્ર વિકાસનો આધાર રહેલો હોય છે. નાનું બાળક એના વિકાસની ક્રિયામાં આંતરિક તેમજ બાહ્ય માગણીઓને અનુકૂળ હંમેશ થતું જ રહે છે અને જો નથી થઈ શકતું તો માનસિક વિકૃતિનો ભોગ બને છે. માનસિક તંદુરસ્તીનો અભ્યાસ કરનારા વિજ્ઞાનીઓ આ વિકૃતિઓનો ઊંડો અભ્યાસ કરે છે અને જણાવે છે કે આ વિકૃતિઓ એવી ગંભીર નથી હોતી કે વ્યક્તિ પોતાનો જીવનવ્યવહાર ન ચલાવી શકે, આમ છતાં સમાજમાં આપણને જ્યાં ત્યાં દેખાતાં લાઘવગ્રંથિ, શંકાશીલતા, નિરાશા, બીકણપણું, ગુનાહિત માનસ, ઉદ્વેગ અને કંકાસપ્રિયતા વ્યક્તિ પોતે સામાજિક રીતે અનુકૂળ નથી થઈ શકી એના પ્રતીકસમાં છે.

દરેક વ્યક્તિ જુદી જુદી રીતે અનુકૂલનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા મથે છે. કેટલીક વ્યક્તિઓ ખૂબ સમય લે છે. નાનપણમાં જો આપણી શારીરિક જરૂરિયાતો (ભૂખ અને નિદ્રા) ન સંતોષાય તો આપણે હેરાન-પરેશાન થઈ જઈએ છીએ અને શું કરવું એ સૂઝતું નથી. પણ જેમ મોટાં થઈએ છીએ તેમ શારીરિક અથવા બાહ્ય જરૂરિયાતો વિષે સંયમ કેળવતાં જરૂર શીખી જઈએ છીએ, અને માનસિક અથવા આંતરિક જરૂરિયાતોને એટલે કે પ્રેમ, સલામતી સન્માન ને સામાજિક મોભાને વધુ મહત્ત્વ આપીએ છીએ. આ માનસિક આવશ્યકતાઓનો પણ આપણે ભૂખ ને તૃષાની જેમ જ અનુભવ કરીએ છીએ અને અંદરથી જાણે કાંઈક આંતરિક દબાણ ન થતું હોય એમ આપણને લાગ્યા કરે છે, જે દબાણ આપણા વર્તનને અમુક રસ્તે દોરે છે. જો આ માનસિક જરૂરિયાતો ન સંતોષાય તો આપણને માનસિક અગવડ પણ પડે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન બ્રોઝેક તથા અન્ય મનોવૈજ્ઞાનિકોએ ૩૬ સૈનિકો પર પ્રયોગો કર્યા. પહેલાં તેમને અર્ધભૂખ્યા રાખવામાં આવ્યા અને કામ પૂરેપૂરું લેવામાં આવ્યું. અવલોકનોએ સાબિત કર્યું કે આમાંના ઘણા સૈનિકોની વાતચીતમાં ખોરાકની ચર્ચા મુખ્ય રહી, એટલું જ નહીં પણ ઘણા સૈનિકોને તો પોતે રસોઈઆ બને તો સારું એવા દિવાસ્વપ્નો પણ આવવા માંડ્યાં. કેટલાક સૈનિકોએ પોતાની ભોર-

ડીમાં માસિકામાં છપાયેલી જાહેરખબરમાંથી ખોરાકની વાનગી અંગેની જાહેરાતો ટીંગાવી દીધી. આ અભ્યાસે એ બતાવી આપ્યું કે વ્યક્તિની ક્રિયાઓ, દર્શનો, અને સાહચર્યો પર પણ આંતરિક જરૂરિયાતોને સક્રિય બનાવીને કાબૂ મેળવી શકાય.

આ રીતે જોઈએ ત્યારે અનુકૂલનની ક્રિયા કેવી ગૂંચવણભરી છે એનો ખ્યાલ આવ્યા વગર નથી રહેતો. કારણ કે વ્યક્તિ એક જાતની આંતરિક માગણી પ્રત્યે અમુક રીતે વર્તે અને બીજી જાતની આંતરિક માગણી સામે સંઘર્ષ પણ વ્યક્ત કરે. જો બે જુદી જુદી આંતરિક આવશ્યકતાઓ વિરોધી બળવાળી હોય તો સંઘર્ષ જરૂર ઉદ્ભવે, એવી જ રીતે જો બે બાહ્ય આવશ્યકતાઓ વિરોધભારી હોય તો પણ માનસિક ઉદ્વેગ જરૂર ઉત્પન્ન થાય. દા. ત. એક વ્યક્તિને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની તીવ્ર ઝંખના થાય પણ સાથે સાથે એને પ્રેમ પણ મેળવવો હોય. એને એમ થાય કે બીજી વ્યક્તિઓ કરતાં જો એ વધુ પૈસાપાત્ર બને તો સામાજિક મોભો એને જરૂર મળે એટલે એ પોતાના બધા પ્રયત્નો એ દિશામાં જ વાળે. પણ કમનસીબે હરીફાઈ વધુ હોય તો એને સફળતા મળતાં વાર પણ લાગે, સાથે સાથે બીજો કોઈ હરીફ વધુ મહેનત કરતો હોય તો એને જીત મળે અને આ શ્રીમાનને પીછેહઠ કરવા વખત પણ આવે, અને પરિણામે આ વ્યક્તિમાં એક જાતની ઈર્ષા તથા વેરવૃત્તિ પણ જન્મે. આમ સામાજિક મોભાની ઇચ્છા તો ફળીભૂત ન થાય અને વધારામાં એને એક જાતનો આંતરિક ભય પણ સતાવે કે હવે એને પ્રેમ પણ નહીં મળે આથી એને સજ્જડ હતાશાના ભોગ બનવું પડે.

એવી જ રીતે સંજોગોનાં બે બાહ્ય દબાણો પણ ઘર્ષણમય હોઈ શકે. દા. ત. એક છોકરાને એનો બાપ હંમેશ એમ સલાહ આપ્યા કરે કે તું અખાડિયન થા, તબિયત સરસ બનાવ અને મર્દ બન. બીજી બાજુ એની માતા એમ ઇચ્છા વ્યક્ત કરતી હોય કે એ કલાકાર બને અને મર્દાનગીભરી રમતોથી એને ગભરાવતી હોય. હવે જો આ છોકરો એક દબાણને વશ થાય તો બીજાને સંપૂર્ણપણે અવગણે. ઈસપની કથાના પેલા ટટ્ટુ વેચવા જતાં બાપ-દીકરાની જેવી દશા થઈ તેવી દશા થાય અને સૌને રાજી રાખવા જતાં બાપ-દીકરો જે મુશ્કેલીમાં મુકાયા એ જ આ છોકરાને પણ અનુભવવી પડે. આવાં ઘર્ષણો જુદી જાતનું વર્તન માગી લે છે અને અનુકૂલન અંગે જુદી જાતના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરે છે કારણ કે એકની ઇચ્છા યા દબાણની પરિપૂર્તિ બીજાની ઇચ્છા અને દબાણને ફટકો મારે છે, વ્યક્તિની માનસિક રાહતની લાગણીને નુકશાન પહોંચાડે છે અને પરિણામે વ્યક્તિ કેટલાક શારીરિક રોગોનાં ચિહ્નો દર્શાવતી બને છે. પરિણામે એ ક્યાં તો સમાજવિરોધી વલણ અખત્યાર કરતી બને છે અથવા તો સમાજના ખોખામાં બંધ બેસતું થઈ શકે એવું વર્તન બતાવતી બની જાય છે.

જેવી રીતે બાહ્ય દબાણો જે જાતની ઘર્ષણમય પરિસ્થિતિ ઊભી કરીને વ્યક્તિને હેરાન પરેશાન કરી મૂકે છે તેવી જ રીતે ક્યારેક આંતરિક જરૂરિયાતો અને બાહ્ય આકાંક્ષાઓ વચ્ચે પણ ઘર્ષણમય પરિસ્થિતિ ઊભી થતાં વ્યક્તિ વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ જાય છે. ખાસ કરીને બાળક જ્યારે સામાજિક વિકાસની ભૂમિકામાં હોય છે ત્યારે એના મનમાં આ જાતનાં ઘર્ષણો ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતાં નથી. આપણા કેટલાક આવેગો એવા છે કે જેને આપણે તાત્કાલિક સંતોષી શકતા નથી, કારણ કે સામાજિક પરિસ્થિતિવશાત્ આપણે આપણું વર્તન રાખવું પડે છે. દા. ત. આપણી કામેચ્છા. કિશોરાવસ્થા દરમ્યાન આ આવેગ ઘણાયના મનમાં ઘર્ષણ જન્માવે છે અને આપણા સમાજે લગ્ન દ્વારા એની તૃપ્તિ સ્વીકારેલી હોવાથી કિશોરાવસ્થા દરમિયાન આવેગતૃપ્તિ શક્ય બનતી નથી. એવો જ બીજો આવેગ છે આક્રમણવૃત્તિનો. આપણે ધારીએ કે ઇચ્છીએ એ બધી જ વ્યક્તિઓ પર આપણે આક્રમણ કરી શકતા નથી. બોક્સીંગ

કે કુસ્તીદંગલ જેવી રમતો દ્વારા કાંઈક અંશે આપણી આક્રમકવૃત્તિનું નહેરીકરણ સમાજે સ્વીકારેલા માર્ગે જરૂર કરી શકીએ પણ મનમાં આવે ત્યારે અને મનમાં આવે તે વ્યક્તિને બેચાર તમાચા ચોઢીને પ્રત્યક્ષ સંતોષ તો ક્યારેય ન જ માણી શકીએ ને?

વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો આમ અનુકૂલનનાં બે અંગો છે. પ્રથમ અંગ અનુકૂલનના પ્રકાર અંગેનું ને બીજું એની પ્રક્રિયા અંગેનું. અનુકૂલનને વિદ્વાનો એક સિદ્ધિ તરીકે ઓળખાવે છે જે કાં તો ખૂબ સુંદર રીતે કોઈ વ્યક્તિ સિદ્ધ કરે છે યા તો ખૂબ ખરાબ રીતે. અનુકૂલનના આ બંને અંગો જુદા જુદા હેતુઓ અંગે વિચાર કરે છે. પ્રથમ અંગ અનુકૂલનની સિદ્ધિ અંગે અને બીજું અંગ અનુકૂલન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરાયું એનો વિચાર કરે છે. આમ છતાં પ્રથમ અંગ પ્રત્યે સૌ કોઈનું ધ્યાન જેટલું દોરાયું છે તેટલું બીજા અંગ પ્રત્યે નથી આકર્ષાયું. કારણ કે વ્યવહારમાં સિદ્ધિ જેટલું મહત્ત્વ ધરાવે છે તેટલું મહત્ત્વ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયાને આપતાં આપણે અચકાઈએ છીએ. દા. ત. એક વેપારી પોતાના વેપારમાં મદદ કરવા માટે જે વ્યક્તિઓને પોતાના મેનેજર તરીકે નોકરીએ રાખે છે અથવા લશ્કરી નેતાઓ જે સૈનિકોની ભરતી કરે છે તે માત્ર એટલું ધ્યાનમાં રાખે છે કે નોકરી સ્વીકારનાર વ્યક્તિ પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ પોતાનું કામ ચાલુ રાખી શકીને વેપારની કે લશ્કરી ફરજોનું પાલન કરશે. જો નોકરીમાં જોડાનાર વ્યક્તિનું અનુકૂલન સારી રીતે ન થઈ શકે તો વેપારી એ વ્યક્તિ શા માટે અનુકૂળ ન બની શકી એનાં કારણોનાં પૃથક્કરણમાં કદીયે ઊતરવાની તકલીફ નહીં લે. અને ખરાબ અનુકૂલનને કારણે એ વ્યક્તિની અનેક શક્તિઓ વેડફાઈ ગઈ એની ચિંતા પણ વેપારી નહીં જ કરે.

વ્યક્તિ પોતાનું અનુકૂલન યોગ્ય રીતે કરી શકી છે કે નહીં તે સાબિત કરવા માટે મનોવિજ્ઞાનિકોએ ચાર મહત્ત્વનાં સૂચન કર્યાં છે. (૧) વ્યક્તિ માનસિક રીતે વાતાવરણમાં બરાબર ગોઠવાઈ છે કે નહિ. જો એને કામના સ્થળે કાંઈક અગવડ પડતી હોય, ઉદ્વેગભર્યા માનસિક સ્થિતિનો અનુભવ થતો હોય, ગુનાની લાગણી ગુનો ન કર્યો હોય છતાંય વારંવાર જન્મતી હોય અથવા વારંવાર માંદગી કે મૃત્યુનો ભય સતાવ્યા કરતો હોય તો આપણે નિ:શંક એમ કહી શકીએ કે વ્યક્તિને કાંઈક માનસિક ખેંચ અનુભવવી પડે છે. (૨) કાર્યદક્ષતાની પૂરેપૂરી ખીલાવટ ન થઈ શકે અને વ્યક્તિ પોતાની કાર્યકુશળતાનો લાભ ન આપી શકે, જેને કારણે એની નોકરી લાંબો વખત ટકે નહીં અથવા એક વિદ્યાર્થી પ્રયત્ન કરે છતાંય શાળાના અભ્યાસમાં પાછળ પડી જાય અને એને વારંવાર નિષ્ફળતા મળે. આવી વ્યક્તિને એની શક્તિઓનું માપ કાઢ્યા પછી ઓછી શક્તિ માગતું કાર્ય સોંપ્યું હોય તો એ વધારે સારી રીતે બજાવી શકે અને એના મન પર કોઈ જાતનો બોજો ન રહે એટલે એ અનુકૂલન વધુ સારી રીતે કરી શકે. (૩) કેટલીકવાર અનુકૂલન બરાબર ન થયું હોય ત્યારે અમુક શારીરિક ચિહ્નો દ્વારા એ વ્યક્ત થાય છે. અપચાનાં દર્દો, જઠરમાં ચાંદી, અતિસાર વગેરે દર્દો એવાં છે કે જેનાં કારણો માનસિક છે પણ વ્યક્તિકરણ શરીર દ્વારા થયું છે. જો કે દર્દીને પોતાને ખબર નથી હોતી કે આ બધાં શારીરિક ચિહ્નોનું કારણ માનસિક છે પણ જો એની માનસિક ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો ફેર પડે છે. (૪) સમાજે સ્વીકારેલા માર્ગે જ અનુકૂલન કરવું પડે અથવા બીજા લોકોને ગમે તેટલા માટે પરાણે અમુક રીતે વર્તવું પડે ત્યારે પણ અનુકૂલન સારી રીતે ફળીભૂત નથી બનતું. પોતાના કુટુંબના ભરણપોષણને માટે પ્રામાણિક રીતે પ્રયત્ન કરીને જીવવું એ સામાજિક રીતે સ્વીકાર્ય માર્ગ છે પણ વ્યક્તિનું આંતરિક વલણ એવું હોય કે એને ચોરી કરીને જ કુટુંબનું ભરણું-પોષણ કરવાનું મન થાય તો? એને સમાજ જેલનો જ રસ્તો બતાવે ને! આમ મનોવૈજ્ઞાનિક રાહત, કાર્યદક્ષતાનો વિકાસ, માનસિક કારણોને લીધે શારીરિક દર્દોનો આવિર્ભાવ અને સમાજે

સ્વીકારેલા-માર્ગે અનુકૂલનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય ત્યારે જ સાચું અનુકૂલન થયું છે એમ આપણે કહી શકીએ.

હવે આપણે અનુકૂલનના બીજા અંગ—એની પ્રક્રિયાનો વિચાર કરીએ. આપણે આગળ જોઈ ગયાં તેમ વ્યક્તિનો શારીરિક વિકાસ, કુટુંબ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલા સારાનરસા અનુભવો, એના આવેગો અને એનું બાહ્ય વાતાવરણ એને પરિપક્વતા બક્ષે છે. એના અનુકૂલનનો આધાર આ ચાર અંગો પર હંમેશ નિર્ભર રહેવાનો જ. પોતાની પરિપક્વતાને કારણે પોતાના સંજોગો અને પોતાનાં આવેગો પરનો એનો કાબૂ નિર્ધારિત રહેવાનો અને એના પર જ એનું સમગ્ર વર્તન આધાર રાખવાનું. આપણે એક નાના બાળકનો દાખલો લઈએ જેમાં એને ટેબલ પરથી એક કાચનો ગ્લાસ ઉપાડવાનું ખૂબ મન થાય છે એ પોતાની ઇચ્છાને અવરોધી શકતું નથી પણ માતાને બાળકની ઇચ્છા શું છે એ ખબર પડી જાય અને એ એને રોકે તો જ બાળક રોકાય અને પોતાની ઇચ્છા પર કાબૂ મેળવતા શીખી શકે. બાળક સમજી શકે તેટલી ઉંમર સુધી પહોંચ્યું હોય તો એને માતા જરૂર સમજાવી શકે કે ગ્લાસ તૂટે તો એને ઈજા પહોંચે પણ જો ન સમજાવી શકાય એટલું નાનું હોય તો અમુક વસ્તુઓ એવી રીતે માતા જરૂર ગોઠવી શકે કે જે બાળકની પહોંચ બહાર હોય.

આમ છતાં બાળકે પરિસ્થિતિના ચોખામાં હમેશાં બંધબેસતા થવાનો જ પ્રયત્ન કરવાનો છે એ માન્યતા પણ યોગ્ય નથી. આખરે માનવજાતિ અત્યારે જ્યાં પહોંચી છે ત્યાં એ પરિસ્થિતિને વશ થઈ હોત તો ન જ પહોંચી શકત. માનવજાતિએ પરિસ્થિતિને પકડવાનો ને પોતાને અનુકૂળ બનાવવાનો પ્રયત્ન જરૂર કર્યો છે. અનુકૂલનની પ્રક્રિયાનો સામાન્ય અર્થ એમ પણ તારવી શકાય કે આખરે તો વ્યક્તિ યા સમાજ પોતે પસંદગીનું ધોરણ સ્વીકારે અને એ ધોરણ સ્વીકારીને અમુક વસ્તુઓ જતી કરીને, પોતાની મુખ્ય જરૂરિયાતોને વળગી રહીને જે કાંઈ શકયત.ઓ પડેલી છે એમાંથી પોતાને અનુરૂપ હોય તેવી વસ્તુની પસંદગી કરે છે. દરેકને ખુશ રાખી શકીએ એ સ્થિતિ આદર્શ છે જ નહિ અને દરેક પરિસ્થિતિને વ્યક્તિ હંમેશ અનુરૂપ ન જ બની શકે આથી એવો પ્રયત્ન કરવો નિરર્થક છે. અનુકૂલનની સતત ચાલુ રહેતી પ્રક્રિયામાં સંઘર્ષ અને નિરાશા સમાયેલાં જ છે. માનસિક કલહને તાબે થઈને ખરાબ અનુકૂલનના ભોગ ન થવું પડે એ માટે બદલાતા સામાજિક હવામાનને અનુરૂપ થવાનું ને કાંઈક અંશે પોતાના સંજોગોને બદલી શકાય ત્યાં બદલીને અનુકૂલનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનું માનવજાતે શીખવું જ પડવાનું.

★

પ્રા. 'મધુરમ'

આંખ

એકાદ વેળા ભગવાન સાથે
વિવાદ વાતો કરતાં હતાં ત્યાં
લક્ષ્મી કહે આંખ વિશેષ ત્યારે
જવાબ આવ્યો ભગવાનનો કે

'આંખો જ દીધી જનને ન જોવા
નકામ બાધા સમ ૯૬ઈ હુ ઓ
દીઠેલ દારૂણ વ્યથાય સારે
ન આંસુ તો આંખ ન, એય કોડા.'

★

- ડૉ. નરસિંહ મૂં. શાહ

વિજ્ઞાનીઓની જવાબદારી

વિજ્ઞાનના આ યુગમાં સૌથી વિશેષ જવાબદારી વિજ્ઞાનીઓની છે. ઊર્મિના દિવાળી અંક માટે જ ખાસ તૈયાર કરેલા આ લેખમાં ગુજરાતના જાણીતા વિજ્ઞાનવિદ્ એ જવાબદારીની અભ્યાસુ છણાવટ કરે છે...

મેરી શેલીએ લખેલ ફ્રાન્કેન્સ્ટાઈનની વાર્તા તમે વાંચી હશે યા તેના પરથી ઊતારેલું ફ્રાન્કેન્સ્ટાઈનનું ચિત્ર જોયું હશે, અથવા તો ૨૦મી સદીમાં થયેલ શોધોના આધારે લખાયેલ એવી કોઈ બીજી વાર્તા તમે વાંચી હશે. આ બધી વાર્તાઓમાં લેખક કુદરત પર ખાસ કાબૂ-શક્તિ ધરાવનાર એવું યંત્ર સર્જે છે, જે માનવીનું બધું કામ કરે. અને પછી જે શક્તિ યંત્રમાં મૂકી હોય છે તે પાછી લઈ શકાતી નથી. યંત્ર સર્જકને ભરખી જાય છે અને જે શોધ ઘરગથ્થુ ઉપયોગમાં આવે તેવી રીતે શરૂ થઈ તે વિનાશક યા સંહારક બને છે—સર્જક તેનો ભોગ બને છે. આપણી પોતાની બીતિઓના સર્વસંગ્રહ ગ્રંથરૂપ આ વાર્તાઓ બની ગઈ છે.

લગભગ ત્રણ સૈકાઓથી ઝડપી ગતિએ આપણે યંત્રો શોધતા આવ્યા છીએ. ત્રણસો વર્ષ માનવઇતિહાસનો અંત ટૂંકો ગાળો છે: આપણા લિખિત ઇતિહાસનો એક હજારમો ભાગ પણ નથી. આટલા ટૂંકા સમયના ગાળામાં કુદરતના કામમાં આપણો નોંધપાત્ર ચંચુપાત છે. અન્ય કોઈ પ્રાણી કરતાં આપણે—માનવીઓએ આપણી પરિસ્થિતિને આપણા માટે અનુકૂળ બનાવવાનો આ પ્રયત્ન કર્યો છે. દાખલા તરીકે, સૂક્ષ્મ જીવાણુઓને પણ પોતાનું જીવન ટકાવવાનું મુશ્કેલ બને એવા હવામાનમાં આપણે જીવી શકીએ છીએ. આપણે આપણને ખોરાક તરીકે ઉપયોગી વસ્તુઓ ઉગાડી શકીએ છીએ. આપણે મુસાફરી કરી શકીએ છીએ. પાણીમાં તરી શકીએ છીએ. પર્વતમાં સુરંગ કરી તેમાંથી વાહનવ્યવહાર કરી શકીએ છીએ. હવામાં ઊડી શકીએ છીએ અને આ બધાં કરતાં વિશેષ અગત્યનું એ છે કે આપણું કલા કૌશલ્ય વારસામાં આપણે લઈ શકીએ છીએ. આપણા અનુભવો રેકર્ડ કરવાનાં સાધનો આપણે શોધ્યાં છે, જેનો ઉપયોગ જીવનમાં સૌ કોઈ કરી શકે.

અન્ય પ્રાણી જાતોનો ઇતિહાસ બતાવે છે કે એઓ જીવનવિગ્રહમાં સૌથી વિશેષ ફતેહમંદ થાય છે, જેઓ પરિસ્થિતિના ફેરફારોને ખૂબ અનુકૂળ થઈ શકે છે. યંત્રોની મદદ વડે આપણે આપણી જાતને કોઈપણ બીજી પ્રાણીજાતો કરતાં પરિસ્થિતિના ફેરફારોને વધારે અનુકૂળ થઈ શકે એવી બનાવી દીધી છે—અને એ દિશામાં પ્રગતિ ચાલુ છે.

છતાં આજે આપણા પોતાના પડછાયાથી આપણે ભયભીત થઈએ છીએ. આપણને વિસ્મય થાય છે આપણે ટકી શકીશું!

*

પોતાની હારની લાગણીનો દોષ બીજા ઉપર ઢોળવાનું સૌ કોઈને ગમે છે. અને કેટલાક વખત થયાં વિજ્ઞાનીઓ આ માટે 'ઊંટવાળિયા' બનાવાયા છે. એટલે તેમની જવાબદારીનો જરા સૂક્ષ્મપણે વિચાર કરીએ.

વિજ્ઞાનીઓની જવાબદારી ખાસ છે: એ જવાબદારીનું અસ્તિત્વ નથી એમ દલીલ ન કરી શકાય: પણ તે સંકીર્ણ છે અને એ સમગ્ર જવાબદારી નથી.

દાખલા તરીકે, પોતાના કજીઆ યુદ્ધ સુધી લઈ જવાની માનવીઓની તૈયારી માટે વિજ્ઞાન દેખીતી રીતે જવાબદાર નથી.

પ્રાણીસૃષ્ટિમાં કલહ નજરે પડે છે. ઘણા પ્રાણીઓ પોતાની જરૂરિયાતો માટે લડે છે અને કેટલાક પોતાના લોભની ખાતર મરણતોલ લડી મરે છે. બતકો માદા માટે લડે છે. પક્ષીઓ પોતાના પ્રદેશ માટે લડે છે. પણ માનવીની લડાયક ટેવો વિચિત્ર છે. તે સમૂહોમાં દાખવે છે. આ ટેવો વિજ્ઞાનીઓએ પૂરી પાડી નથી. એથી ઊલટું વિજ્ઞાને સમૂહ ખૂનખારીના કેટલાક પ્રકારોનો અંત આણવામાં મદદ કરી છે.

પોતે હરીફાઈમાં છે એમ માનનાર સમૂહોના અસ્તિત્વ માટે પણ વિજ્ઞાન જવાબદાર નથી. રાષ્ટ્રોના અસ્તિત્વ માટે તો ખાસ નહીં. આજની યુદ્ધનીતિ રાષ્ટ્રીયનીતિ છે. કોઈ વાણિજ્ય મુદ્દો અને હરીફાઈને રાષ્ટ્રીય જરૂર તરીકે ગણાવવામાં આવે છે. પરિણામે આ જરૂરને મેળવવા રાષ્ટ્રો સંગઠન કરે છે અને બંને બાજુના શહેરીઓનાં મૃત્યુ નોતરે છે.

વિજ્ઞાને રાષ્ટ્રો પેદા કર્યાં નથી. ઊલટું એઓની પ્રબળ રાષ્ટ્રીય મૂર્ખતાઓને ટેકો પાડવા માટે મદદ કરી છે. કોઈ-પરંપરાએ ચાલતા સમૂહો યુદ્ધે ચડતા નથી. ખૂબ વ્યવસ્થિત સમાજો જ યુદ્ધે ચડે છે—યુદ્ધ રાષ્ટ્રો કરે છે. આપણા વિનાશનો ભય વિજ્ઞાનની બીકને લીધે નથી. એ તો યુદ્ધનો છે. યુદ્ધનાં કારણો વિજ્ઞાન સર્જતું નથી. જૂના જમાનાનાં યુદ્ધોનાં જાણીતાં કારણો અને આજના યુદ્ધનાં કારણોમાં ફરક પડતો નથી. જૂનાં યુદ્ધો અતિ સાદી વૈજ્ઞાનિક મદદ વડે જ લડાયાં હતાં.

વિજ્ઞાને યુદ્ધની શોધ કરી નથી. તેણે તેને તદ્દન જુદી ચીજ બનાવી છે. જેઓ તેનો અવિશ્વાસ કરે છે તેઓ ખોટા નથી. 'દુનિયાનું નિકંદન નીકળી જશે' 'યુદ્ધ કુદરતી નથી' એવું કહેનારા પોતાના વિચારો બરાબર સારી રીતે વ્યક્ત કરતા નથી. પરંતુ તેઓ જે કહે છે તેમાં ભાવાર્થ રહેલો છે.

વિજ્ઞાને યુદ્ધકારોની શક્તિનો ગુણાકાર કરી નાખ્યો છે—ખૂબ વધારી દીધી છે. ભૂતકાળનાં શસ્ત્રો કરતાં આધુનિક શસ્ત્રો વધારે છૂપી રીતે અને વધારે ખરાબ રીતે વધારે માણસોને સંહારી શકે છે. બીજા કોઈ સારા શબ્દના અભાવે આને માટે અહીં વાપરેલો શબ્દ ! **પ્રગતિ** '—આ પ્રગતિ કેટલાક વખતથી ચાલુ છે. પ્રત્યેક નવીન શસ્ત્રની શોધ માટે, કેટલીક વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે નવું શસ્ત્ર એટલું બધું સંહારક અને ભયંકર છે કે સામા પક્ષના રાષ્ટ્રને ભડકાવી દેશે અને રાષ્ટ્રોને યુદ્ધ છોડી દેવાની ફરજ પડશે. આ આશા અદ્યાપિ અપૂર્ણ રહી છે અને આજે તે આશાને આશ્રયે રહેનાર કોઈ જ હશે !

ગ્રેપ શૉટ, ટી એન ટી અને ઝેરી વાયુઓની શોધે યુદ્ધને અટકાવવામાં મદદ કરી નથી. હાઈડ્રોજન બૉમ્બ યા જંતુયુદ્ધનો ભય માનવીને પરાણે ડાહ્યો બનાવી યુદ્ધ-અટકાવમાં ફતેહમંદ થશે એવાં કોઈ ચિહ્ન દેખાતાં નથી.

સાથોસાથ વિજ્ઞાને ઝઘડવાના તદ્દન નવા પ્રસંગો આપ્યા છે. કોઈની યુરેનિયમની ખાણ કે ખાતરવાળો કોઈ ટાપુ, કોઈ રાષ્ટ્રનાં કારખાનાં અને તેઓનું સરસ ઉત્પાદન એવી કોઈ સાદી બાબતોની આ વાત નથી. આપણી સાદી જરૂરિયાતો કરતાં વધારાની આ બાબત છે. આજની આપણી દુનિયામાં યુદ્ધ આ વધારાના જથ્થા પર પરિણમે છે. રાષ્ટ્રોના લોભનો આ વિષય છે. એથી લશ્કરને તાલીમ આપવાનો, તેમને યુદ્ધ માટે શસ્ત્ર સરંજામ પૂરો પાડવાની 'ફુરસદ' મળે છે. આપણા વધારાના ઉત્પાદનની વહેંચણી પૂરતાં આપણે વ્યક્તિતઃ લોભી રહ્યા છીએ અને પ્રણાલિગત શસ્ત્ર-સરંજામના ઢગલા કરતાં બીજી કોઈ ઉપયોગી રીતે તેને સંભરવા વિચાર પણ કરતા નથી—એવી આપણે સામુદાયિક રીતે મૂર્ખતા દર્શાવીએ છીએ.

આપણા સમાજમાં સાધનસંપત્તિ વધારે સર્જી હોવાનો દાવો વિજ્ઞાન કરી શકે છે અને આ વધારો છેલ્લા બે સૈકાઓમાં કેટલો થયો છે એ આપણે આપણા કામ અને આહારના આધારે જાણીએ છીએ. વિજ્ઞાને વધારો સર્જ્યો છે પણ તેનો ઉપયોગ શું થાય છે ? કોઈ પણ દેશના ૧૭૫૦ના અંદાજપત્ર અને આ વર્ષનું અંદાજપત્ર સાથોસાથ રાખો તો તમને દેખાશે એ વધારાનું શું થાય છે ? માનવજાતનો ભૂખમરો ઓછો થયો છે ? તેની જરૂરિયાતો તેને બરાબર મળી રહે છે ?

આધુનિક યુદ્ધમાં વિજ્ઞાને ત્રીજું પરિમાણ ઉમેર્યું છે. તેણે યુદ્ધતંતુઓ અને તંતુઓનું યુદ્ધ પેદા કર્યું છે. તંતુઓના યુદ્ધ માટે વપરાતાં સાધનો જેવાં કે ટેલિ-ગ્રાફી, રેડિયો અને બળનું સામુહિક પ્રદર્શન એવાં યંત્રવૈજ્ઞાનિક સાધનોનો આ વિચાર નથી. પરંતુ જેમાં વીજળી ભભૂકે છે અને દર્શાવે છે એવા વાતાવરણનો

આ વિચાર છે. છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષો થયાં - તંતુઓના યુદ્ધને અંગે જે માનસિક સ્થિતિ પ્રવર્તે છે તેનું ભયોત્પાદક પ્રદર્શન આપણે જોયું છે.

પ્રત્યેકના મનમાં દેવાસુર સંગ્રામ (જેકીલ અને હાઈડ) ચાલુ છે. એક માનવતાનો અને બીજો પશુતાનો દૈવી અંશ—માનવતાનો ખંડ દ્વેષ અને નિરાશાના હલકાં સાધનો વડે ઊંડે ઊતરી જાય છે અને પશુતા ઉપર આવે છે. આગળના વખતમાં સભ્ય સમાજ માટે ધારી ન શકાય એવું બન્યું છે. યુદ્ધગુનાઓની યાદીમાં આ માત્ર એક બાબત નથી પણ એના કરતાં વધારે છે. હોનારતની પરિસ્થિતિ સર્જવામાં આ મદદ કરે છે અને વિજ્ઞાનનો તેમાં હિસ્સો છે એમ લાગે છે.

વિજ્ઞાન ! હા, વિજ્ઞાનનો : ગૂઢ અને પ્રબળ. ઘણાખરાને એની અસર પહોંચે છે. આપણા મનને શંકાશીલ કરી તેનું વિભાજન કરવામાં એણે ફાળો આપ્યો હોય એમ લાગે છે. વિજ્ઞાનીઓ આની જવાબદારીમાંથી છટકી શકે નહીં.

વિજ્ઞાનીઓએ ગૂઢ, હૃદયશૂન્ય, આવેશહીન પ્રબળ અજાણ્યા તરીકે વર્તવામાં આનંદ માન્યો છે—તજ્જ્ઞ અને પરમેશ્વર તરીકે. સામાન્ય જનતાની વાત સમજવામાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા છે. પરિણામે તેમનામાં અવિશ્વાસ પેદા થયો છે અને વિજ્ઞાનનો પ્રભાવ ભયમાં પરિવર્ત્યો છે. એટલે વિચારવંત માણસો ખરેખર માને છે કે વિજ્ઞાન વિના આપણે વધારે સારા હતા અને રહીશું. વિજ્ઞાનીઓ આમાંથી બચી શકે એમ નથી.

★

રવીન્દ્રનાથ
અનુ. બાલચંદ્ર પરીખ

પ્રકાશદર્શન

પ્રકાશ, ઓ મુજ- પ્રકાશ !
  વિશ્વતોવ્યાપી પ્રકાશ !
    નયનચુમ્બતા પ્રકાશ !
      ઉરસુહવતા પ્રકાશ !
અહા ! નર્તન કરે છે પ્રકાશ
  મુજ જીવનના કેન્દ્રમાં, પ્રિયતમ !
ઝણઝણાવે છે પ્રકાશ મારા
  પ્રેમના તાર, પ્રિયતમ !
રે ખૂલી રહ્યું છે ગગન કેવું !
  મ્હાલી રહ્યો છે વાયુ ઉન્મત્ત,
વ્યાપી રહ્યું છે હાસ્ય
  સમસ્ત ધરાતલ પર !
પ્રસારે છે આગિયા
  પ્રકાશના સાગર પર
    શઢ એમના.
ઊછળી આવે છે
  ચમેલીનાં પુષ્પ અને પદ્મ
    પ્રકાશના તરંગોની ટોચ પર.
પ્રત્યેક જલધર પર, ઓ પ્રિયતમ !
  વેરાય છે પ્રકાશ
    સુવર્ણનાં ભર્ગરૂપે;
ને વેરે છે સર્વત્ર એ
  રત્નતણા અઢળક રાશિ.
પર્ણે પર્ણે પ્રસરે છે
  આનંદ, ઓ પ્રિયતમ !
    —અપાર ઉલ્લાસ....
તટ ભરી ઊભરાય છે
  સ્વર્ગગંગાનાં નીર;
ને પથી રહ્યું છે ચોતરફ
  આનંદનું પૂર !

★

દિલખુશ ભ૦ દીવાનજી

સત્યાગ્રહીનો પ્રેમધર્મ

ગાંધીવાદી વિચારસરણીના પ્રખર અભ્યાસુ અને જાણીતા રચનાત્મક કાર્યકર ઊર્મિના દિવાળી અંક માટે ખાસ લખેલા આ લેખમાં સત્યાગ્રહીના પ્રેમધર્મ અને અહિંસાની પ્રતિકારશક્તિ વિશે મનનીય ખ્યાલ આપે છે......

હિન્દુ ધર્મ અને બુદ્ધ ધર્મે અહિંસાની ભાવનાને મહત્ત્વ આપ્યું અને અમુક દિશામાં તેનો વિકાસ કર્યો. પરંતુ અહિંસાધર્મના એ વખતના વિકાસમાં પ્રેમ, ક્ષમા, હિંસા ન કરવી વગેરે કોમળ ગુણોનો જ વધારે વિકાસ થયેલો જણાય છે. અહિંસાના સાધકે દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ તો ખીલવવી પડે છે પરંતુ આથી અહિંસામાં રહેલ નિર્ભયતાપ્રેરક બળને પોષણ મળતું રહે છે. મનુષ્યને એમાંથી જુલ્મો સામે પ્રતિકાર કરવાનો માર્ગ જડતો નથી. અહિંસામાં રહેલી પ્રતિકારશક્તિનો વિકાસ તે કાળમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં થયો જણાતો નથી. જ્યાં એનો વિકાસ થોડા પ્રમાણમાં પણ થયો છે ત્યાં વ્યક્તિગત પ્રસંગોમાં જ થયો છે.

ગાંધીજીએ અહિંસાધર્મના વિકાસમાં ભારે પ્રગતિ કરી. પ્રથમ તો તેમણે અહિંસામાં રહેલી પ્રતિકારશક્તિનું સ્પષ્ટ દર્શન આપણને કરાવ્યું. પરંતુ ગાંધીજીનું સૌથી મોટું અને ચિરંજીવી કાર્ય તો એ નીવડ્યું કે અહિંસામાં રહેલી પ્રતિકારશક્તિનો ઉપયોગ કેવળ વ્યક્તિગત પ્રસંગોમાં જ ન થવા દીધો, પ્રજા સામુદાયિક રીતે પણ અહિંસાનો ઉપયોગ કરી શકે અને એ દ્વારા જુલ્મો તેમજ અન્યાયનો સફળ સામનો તે કરી શકે છે. એના પ્રત્યક્ષ અનુભવો એમણે હિન્દની પ્રજાને કરાવ્યા છે. આખરે તો એમણે આપણી પ્રજાની પરાધીનતા દૂર કરી બ્રિટિશ સરકારની પરતંત્રતામાંથી દેશને અહિંસાને માર્ગે જ મુક્ત કર્યો. છેલ્લાં ૪૦ વર્ષથી દક્ષિણ આફ્રિકા તેમજ હિન્દમાં એમણે અહિંસાના જે નાના મોટા પ્રયોગો કર્યા તેમાં એમણે અહિંસામાં રહેલી બળવાન પ્રતિકારશક્તિનું શાસ્ત્ર નિર્માણ કર્યું છે. આજ સુધી અહિંસામાં કેવળ કોમળ ગુણોનું જ દર્શન તેમજ અનુશીલન થતું આવ્યું છે. ગાંધીજીએ એમના જીવનના અનુભવોમાંથી અને પ્રયોગોમાંથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે અહિંસામાં પાર વિનાની ઉગ્રતા પણ રહેલી છે. અહિંસા એક બળવાન પ્રક્રિયા અને પ્રવૃત્તિ છે એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર એમણે જગતને કરાવી દીધો છે. માનવતાની મુક્તિનો માર્ગ અહિંસામાં રહેલો છે એવું દર્શન બહુ ભવ્ય રીતે એમણે કરાવ્યું છે.

જુલ્મગારોના પ્રચંડ દેખાતા અને ભયંકર નીવડતા જુલમોમાંથી મનુષ્યત્વનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ અહિંસામાં પડેલી છે...એનું ભાન ગાંધીજીએ જગતને કરાવી જગતની પ્રજાને તેના ભ્રમથી ઉગરી જવાની પ્રચંડ શક્તિ આપી દીધી છે. આખરે તો સહન કરવાની અખૂટ શક્તિમાંથી જ અહિંસાની પ્રતિકારશક્તિ પ્રગટે છે. પરંતુ કેવળ સહન કરવું. એટલું જ જ્યાં સમજાય છે ત્યાં જુલ્મો તો સહન થાય છે—પણ તેમાંથી માનવને મુક્તિ નથી મળતી. ગુલામી દશામાં પડેલા મનુષ્યો પર જાલિમ અત્યાચાર કરે છે ત્યારે દુઃખ સહન તો એ પરાધીન બનેલા મનુષ્યો પરાણે કરે છે. દુઃખ સહન કરવામાં એ કેવળ ડરપોકપણું જ બતાવે છે. જાલિમના જુલમોના ભય હેઠળ ઘડાયેલી ઊંડેલી મનોદશામાંથી જ મૂંગે મોઢે દુઃખ સહન કરવાની વૃત્તિ પાછળ શક્તિ નિર્માણ થાય છે. ગાંધીજી આ પ્રકારની સહનશક્તિને તો કેવળ કાયરતા જ ગણે છે. તેમાં તો મનુષ્યોનું અધઃપતન છે. માનવતાનો કેવળ હ્રાસ થતો રહે છે. કદાચ જો એને અહિંસા કહેવી હોય તો એ ડરપોકની અહિંસા છે. દુઃખ સહન કરવાની એ વૃત્તિએ તો કાયરતાનું શાસ્ત્ર જ નિર્માણ કર્યું છે. આને લીધે જાલિમના જુલમો સામે પ્રતિકાર કરવાની કશી જ શક્તિ આવતી નથી. જુલમોના કેવળ ભોગ બની રહેવું એ જ એમાંથી નિર્માણ છે: આવું દુઃખસહન કેવળ ભયપ્રેરિત જ

હોય છે. એમાં તો સહન કરનારનો તેજોવધ થાય છે: જાલિમની જુલમી વૃત્તિને પોષણ મળતું રહે છે.

અહિંસાની પ્રતિકારશક્તિમાં જે દુઃખસહન રહેલું તે તો શૂરવીરનું સ્વેચ્છાથી સહનદુઃખ હોય છે. જાલિમના જુલમો તો એ પણ સહન કરે છે. પરંતુ એવાં દુઃખો સહન કરવામાં એ તો નિડર અને નિર્ભય થઈને રહે છે. ભયનો એમાં થથરાટ નથી હોતો. એમાં તો સ્વેચ્છાથી અને નિડરતાથી જુલમોને વધાવી લેવાની પ્રસન્નતા જ રહે છે. આ પ્રકારના દુઃખસહનમાં અભયનો પ્રતાપી ગુણ કેળવાતો જાય છે. જાલિમને તાબે નથી જ થવું એ વીર તમન્નાને પરિણામે જ એનાં જુલમો સહન થાય છે. તાબે નથી જ થવું એ તેજસ્વી સંકલ્પબળને પરિણામે જ અહિંસાને વરેલો વીર મનુષ્ય વધારે ને વધારે જુલમોની બરદાસ્ત કરવા પણ સ્વેચ્છાએ તૈયાર રહે છે...સ્વત્વ, સ્વમાન, આત્મગૌરવ અને માનવતાનું તેજ—એના સંરક્ષણ માટે જ જાલિમના જુલમોના ભયાનક નીવડતી પરંપરાઓ પણ વધાવી લેવામાં આવે છે. આ પ્રકારના તેજવી દુઃખસહનમાં જાલિમના જુલમો સત્યાગ્રહીના શરીરને જ હેરાન કરે છે અને મૃતઃપ્રાય પણ કરી દે છે. પરંતુ અનહદ ત્રાસ અને પીડા ભોગવનાર એ શરીરમાં રહેલો આત્મા અથવા માનવતા તો જાલિમના એ જુલમોથી અલિપ્ત જ રહે છે. જાલિમના ભયાનક હુકમોનો, તો, તે સદા અનાદાર જ કરે છે. જુલમોનો સામનો કરવાની જે પ્રચંડ અને પ્રતાપી પ્રતિકારશક્તિ અહિંસામાં પ્રગટે છે તે આ જ છે. જુલમના ભોગ થઈ પડેલામાં આવી પ્રતિકારશક્તિ જ્યારે વધુ ને વધુ ખીલતી જાય છે ત્યારે જાલિમના જુલમો શરીરને ચૂંથે છે, પાયમાલ કરે છે. પરંતુ પીડા ભોગવતા શરીરમાં રહેલી માનવતાને કદી પણ વશ નથી કરી શકાતી. જુલમી નિષ્ફળ નીવડે છે—અહિંસક વીરની માનવતા વિજયી નીવડે છે.

અહિંસામાં રહેલી આ બળવાન શક્તિ કઈ રીતે કામ કરે છે? અહિંસા આત્માની શક્તિ છે અને આત્મવિકાસ તેની સાધન સામગ્રી છે. આત્મા શરીરથી પર છે એ તત્ત્વજ્ઞાન પર એનું શાસ્ત્ર રચાયેલું હોય છે. અહિંસામાં રહેલી પ્રતિકારશક્તિનો ઉપયોગ શરીરમાં વસેલા આત્મા ઓજસને અખંડિત રાખવામાં જ થાય છે. માનવતાનો આત્મા મુક્તિ માટે જ ઝંખતો હોય છે. એ મુક્તિને આડે આવનારાં બંધનો એ કદી સહન કરી શકતો નથી. જગતમાં જાલિમો પાકે છે તે પોતાના સ્વાર્થ માટે બીજા પર જુલમો કરે છે અને તેમની પાસે ગુલામી કરાવી તેના શરીરને પોતાના કબજામાં રાખી ફાવે તેવાં કામો એની પાસે કરાવે છે. ગુલામી દશામાં પણ મનુષ્ય પોતાના સ્વત્વનું રક્ષણ કરવાની વૃત્તિ રાખે છે. પરંતુ જાલિમના ભયાનક બળ આગળ એની એ માનવતાને અખંડ રાખવા માટે એ શરીરથી તો અસમર્થ જ નીવડે છે. અસહ્ય થઈ પડેલી પરવશતામાં માનવઆત્મા કકળી ઊઠે છે. એમાંથી છૂટવાના ધમપછાડા મારે છે. એનું શરીરબળ તો પરવારી બેઠું હોય છે. આવી ઘનઘોર નિરાશામાં અહિંસામાં રહેલી પ્રતિકારશક્તિ એનો મુક્તિનો આશામાર્ગ બતાવે છે. કકળી ઊઠેલો આત્મા પોતાના તેજનું રક્ષણ કરવા માટે જાગૃત થાય છે: ત્યારે જ શરીરે સાવ નિર્બળ થઈ ગયા છતાં એને અહિંસાનો ધર્મ સૂઝે છે. જાગૃત થતો આત્મા સમજી જાય છે કે આખરે શરીર તો સ્થૂલ અને ગૌણ વસ્તુ છે. માનવતાનો ધર્મ કંઈ કેવળ શરીરનો સુખ સગવડ ધર્મ નથી—એ ધર્મ તો આત્માનું, સ્વમાનનું, સ્વત્વનું રક્ષણ કરવા માટે જ નિર્માણ થયો છે. જાગ્રત આત્માને ભાન થવા માંડે છે કે જાલિમના જુલમો શરીરને પીંખી શકે છે—એના ડંખ આત્માને સ્પર્શ કરવા અશક્ત નીવડે છે. જાલિમના અત્યાચારથી પીડાતો મનુષ્ય પછી પોતાના શરીર સુખ સગવડને તુચ્છ ગણે છે. શરીરને જાલિમના જુલમો માટે સોંપી દે છે. પરંતુ જાગૃત થયેલી પોતાની માનવતાને એ કદી ખંડિત થવા દેતો નથી. શરીરના સુખને તુચ્છ ગણવાનું સંયમબળ જ્યારે તેનામાં કેળવાય છે, શરીર

પર વરસતી જુલમની ઝડીઓ શાંતિથી સહી લેવાનું અભય બળ જ્યારે જાગ્રત થાય છે ત્યારે જ અહિંસામાં રહેલી પ્રતિકારશક્તિ અમલી બને છે. અહિંસામાં રહેલા અભયના ગુણના વિકાસમાં જ એની પ્રતિકારશક્તિ નિર્માણ થાય છે. અભયનો ઉદય એ જ અહિંસાની સાધનાની ધન્ય પળ છે. એ ધન્ય પળે માનવતાની ક્ષીણ થતી જ્યોત પ્રજ્વલિત બને છે—શરીર પર વધુ ને વધુ જુલમો આવે તો પણ જાલિમને વશ ન થવું એવો પ્રતાપી સંકલ્પ પ્રગટે છે. જાલિમના શરીરબળને હવે જાગ્રત થયેલા અહિંસકના શરીરબળની સાથે કંઈ મુકાબલો નથી કરવો પડતો—એની સામે તો પીડાતા શરીરમાં રહેલા આત્માનું તેજસ્વી બળ ખડું થાય છે. અહિંસામાં રહેલી પ્રતિકારશક્તિ અહીં જ અમલી બને છે. અસહ્ય થઈ પડેલી શરીરની ભયંકર વેદનાઓ અને યાતનાઓમાં પણ જાગૃત આત્માનું તેજ પ્રજ્વલિત રહે છે એટલે જાલિમ પોતાની જુલમી આશાનો અમલ કરી જ શકતો નથી—ગુરુ ગોવિંદસિંહજીના વીર સુપુત્રો પર જ્યારે ઈસ્લામ ધર્મને અંગીકાર કરવાની આજ્ઞા છૂટી અને તે માટે તેમને જીવતા દાટી દેવાની શિક્ષા થવા માંડી ત્યારે એમનો આત્મા ઝણઝણી ઊઠ્યો—'ઈસ્લામ સ્વીકારો'ના જુલમી હુકમો ચાલુ તો રહ્યા—તેના ઈન્કાર માટે એમને વધુ ને વધુ ત્રાસ અપાયો છતાં ઉપર સુધી—જીવતા દટાઈ ગયા છતાં એ વીર પુત્રોએ ઈસ્લામ ધર્મને અંગીકાર ન જ કર્યો. જાલિમ હાર્યો—બાંકવીરો મરતાં મરતાં વિજયપતાકા ફરકાવતા ગયા. આપણા ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન કાળમાં પ્રહ્લાદ, સુધન્વા, વગેરેએ આવો સત્યાગ્રહ કરીને જ જુલમોની સામે પોતાના સ્વત્વનું રક્ષણ કરેલું. ગાંધીજીએ આ આ યુગમાં અહિંસાની એ પ્રતિકારશક્તિનો અમલ જનસમુદાયમાં પણ કર્યો. પ્રજા પર થતા અન્યાયોને તાબે ન જ થવું—એકલે હાથે—કોઈ પણ પ્રકારના શરીરબળ કે શસ્ત્રબળની લેશ માત્ર પણ મદદ વિના અન્યાયનો અહિંસાની રીતે પ્રતિકાર કરવો એનું શાસ્ત્ર એમણે બહુ જ વ્યવસ્થિતરીતે ખેડ્યું છે. સત્યાગ્રહના એ શાસ્ત્રનો વારસો એમણે પ્રજાને આપ્યો છે. સત્યાગ્રહ અહિંસામાં રહેલી પ્રચંડ અને પ્રતાપી પ્રતિકારશક્તિનું અમલી સ્વરૂપ છે. સત્યાગ્રહમાં સત્યનો આગ્રહ છે જ પરંતુ તે આગ્રહ પાછળ કેવળ અહિંસાનું બળ જ રહેલું છે.

અહિંસાની પ્રતિકારશક્તિ પીડાતા મનુષ્યનું આત્મગૌરવ તો સાચવી શકે છે. એનું શરીર રીબાઈ રીબાઈને ખલાસ થાય છે તો પણ એના સ્વત્વને જાલિમના જુલમો ખંડિત કરી શકતા નથી. પરંતુ પ્રશ્ન એ પણ થાય છે કે જાલિમના જુલમો બંધ ન કરી શકાય તો અહિંસાની પ્રતિકારશક્તિનું કામ અધૂરું નથી રહેતું? આત્માનું ગૌરવ સાચવતા સત્યાગ્રહી મરણને શરણ થાય છતાં જાલિમનો જુલમ ન પણ અટકે. આમાં અહિંસાની શક્તિ મર્યાદિત જ રહેલી ન ગણાય? આ પ્રશ્ન બહુ મહત્ત્વનો છે. ગાંધીજીએ જે અહિંસાના પ્રયોગો કર્યા છે તેમાં એમનો દાવો તો રહ્યો જ છે કે જાલિમનું પથ્થર જેવું હૃદય પણ અહિંસામાં રહેલા પ્રેમબળની આગળ પીગળી જાય છે. જાલિમ એ પ્રેમના પ્રતાપે જાલિમ મટી જાય છે. એની રાક્ષસી જુલમગાર વૃત્તિ એનામાંથી ચાલી જાય છે. એના અંતરના ઊંડાણમાં જે સદ્‌વૃત્તિ પડેલી છે તેના પર ચડેલો કાટ દૂર થતાં તે આખરે જાલિમને જાલિમ મટાડી મનુષ્ય બનાવી દે છે. જુલમોનો ભોગ થઈ પડેલી વ્યક્તિના સ્વત્વનું રક્ષણ કરવામાં અહિંસામાં રહેલા અભયનો સદ્‌ગુણ મુખ્યતઃ કામ કરે છે પરંતુ કેવળ અભય જ કંઈ અહિંસાની શક્તિનું પ્રેરક બળ નથી હોતું. હિંસાનો આશ્રય લેનાર પણ એક રીતે અભયના પ્રેરક બળથી સાહસો ઉઠાવે છે. અહિંસાની વિશેષતા તો એ છે કે અભય સાથે એમાં પ્રેમ, દયા, ક્ષમા અને ઉદારતાના કોમળ છતાં અત્યંત તેજસ્વી સદ્‌ગુણો સંપૂર્ણ રીતે સંકળાયેલા રહે છે. જુલમોની પરંપરાને હસતે વદને સહન કરનાર સત્યાગ્રહીના હૃદયમાં જાલિમ પ્રતિ તો તે વખતે પણ કેવળ

પ્રેમ જ ભરેલો હોય છે. તો જ એની અહિંસાનું તેજ વિરોધીના હૃદયને સ્પર્શ કરી દે છે. અહિંસા આખરે તો પ્રેમધર્મનું ભવ્ય રાજ્યાસન છે. વાત સાચી કે એ પ્રેમધર્મ શૂરાનો માર્ગ છે. એમાં કુસુમ જેટલી કોમળતા છે તો સાથે જ વજ્ર જેટલી કઠિનતા પણ છે. વિરોધી આગળ તો પ્રેમધર્મમાં રહેલી અપાર સૌમ્યતા જ પ્રગટે છે. પરંતુ સત્યાગ્રહીને તો પ્રેમધર્મમાં રહેલી કઠોરતા—નિર્મમતાનો જ અનુભવ કરવાનો હોય છે. સત્યાગ્રહીનો પ્રેમધર્મ જેટલા પ્રમાણમાં તીવ્ર અને વ્યાપક થતો જાય છે તેટલા પ્રમાણમાં જાલિમના હૃદય પર ચડેલા સૈતાનિયતનાં પડો જલદી ઉકેલાતાં જાય છે. કેવળ પ્રેમથી પાર વિનાનું દુઃખ સહન કરી રહેલા સત્યાગ્રહીના હૃદયમાં વિરોધી પ્રતિ પણ જે ક્ષમાભાવ નીતરી રહ્યો હોય છે તે જાલિમના હૃદયની મલિનતા ધોઈ નાખે છે. સત્યાગ્રહીના હૃદયમાં રહેલા પ્રેમધર્મ અને ક્ષમાવૃત્તિને પ્રતાપે એનું દુઃખ-સહન પાવનકારી કરુણાનું વાતાવરણ પ્રગટાવે છે. જાલિમના હૃદયને તે સ્પર્શ કરે છે. અને એ સત્યાગ્રહી સાથે પ્રાયશ્ચિત અને પ્રેમના તારથી જાલિમ સંકળાતો જાય છે. પરંતુ ગાંધીજી વારંવાર જણાવતા કે પ્રેમના પ્રતાપે જાલિમનું અંતર ત્યારે જ પીગળે છે જ્યારે જુલ્મોની ઝડીઓ નીચે ત્રાસ પામતા સત્યાગ્રહી હૃદયમાં તે વખતે પણ વિરોધી પ્રતિ લેશ માત્ર તિરસ્કાર કે અકળામણની લાગણી નથી હોતી—જુલમો સહન કરતી વખતે પણ સત્યાગ્રહી એક અવિચળ શ્રદ્ધાથી વેદના અને ત્રાસ ભોગવી લે છે કે આખરે તે જુલ્મીના હૃદયમાં પણ માનવની માનવતા રહેલી છે. તે અજ્ઞાન અને સ્વાર્થના પડળોથી ભલે ઢંકાયેલી હોય. આખરે તો પ્રેમના પ્રકાશમાં એ પડળો ચીંખરાઈ જશે અને જાલિમનું હૃદય પીગળી જતાં તેનામાં રહેલી માનવતા જ પ્રકાશી ઊઠશે. અહિંસામાં રહેલી પ્રતિકારશક્તિનું આ જ છેવટનું પરિણામ છે: અહિંસા આથી જ બળવાન પ્રક્રિયા છે અને એમાં હૃદયપરિવર્તનની અખૂટ શક્તિ પડેલી છે.

✱

ગની દહીંવાલા

ભીંજાયેલો પાલવ

મળ્યો અંતે, હતો મળવાને જે
સર્જાયેલો પાલવ,
છૂટે આ પ્રાણ પણ છૂટે નહીં
પકડાયેલો પાલવ.

કરોડો દિલના કૂણાં સ્પર્શથી ટેવાયેલો પાલવ,
ળપે છે જેની ચર્ચા, એ બહુ
ચર્ચાયેલો પાલવ.

કહે છે દશ દિશામાં એમનો ફેલાયેલો પાલવ—
રહે બંધાઈ જે, એનો જ છે
બંધાયેલો પાલવ.

દીઠો પ્રત્યક્ષ ત્યાં ભોળાકળી દૃષ્ટિ કહી ઊઠી,
કે આ તો ક્યાંક છે દેખાયેલો
વર્તાયેલો પાલવ !

સતત મંથન પછી મોતી અમૂલાં બા'ર આવ્યાં છે,
જતનથી જાળવી લ્યો, અશ્રુઓ
સીંચાયેલો પાલવ.

ધરા ભીની હતી, ત્યાં વાદળી આવી અને વરસી,
સજલ નયને જ એ જોતાં રહ્યાં
ભીંજાયેલો પાલવ.

ગની, તાણે અને વાણે હતો એક તાર અહિંથી
હતું મારું જીવન, મારા પરે ઢંકાયેલો પાલવ.

★

—રામુ પંડિત

દીવાસળીના ખોખામાં [૧]

આ જૂનથી જ આમનગરમાં શરૂ થયેલી નવી વાણિજ્ય કૉલેજના પ્રિન્સીપાલ તરીકે નિયુક્ત થયા પછી એ કામગીરી વધુ સમય માગી લતી હોવાથી આ લેખમાળાના લેખક લોમિંનાં વાચકોને ઘણું લાગે આજે આ લેખ આપે છે.

વધુ પડતી તંદુરસ્તીને કારણે લાંબાં પહોળાં વિકસેલાં અનેક ગુલાબી અમેરિકનો સામે નજર નાખતો નાખતો હું એરપોર્ટના દ્વાર ભિતરતો હતો ત્યાં 'કેમ, રામુભાઈ!' શબ્દ સાથે એક હળવો ધબ્બો મારા ખભા પર પડ્યો. જોયું તો મારા ગોળમટોળ મિત્ર ગટુભાઈ. મારા અમેરિકી યજમાન—એમ્પર્ટ હેગેઝની પુત્રી જેનેટ—કાંઈ અણધાર્યા કામને કારણે એરપોર્ટ ઉપર ન આવી શકવાથી એણે મારા મિત્ર ગટુભાઈને ફોન ઉપર વિનંતિ કરેલી કે એમણે મને ન્યૂ યોર્કમાં આવકારવો ને એમને ઘેર મૂકી જવો. ગટુભાઈને હું સાંજે મળવાનો તો હતો જ, પરંતુ સવારના પહોરમાં જ એ તક સાંપડશે એવો સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહીં. દેશની નરાજની વિશે માહિતી આપલે કરતાં અમે લિમોઝીનમાં ગોઠવાયા ને ન્યૂ યોર્કના ઔદ્યોગિક વિસ્તારના ઓળંગતી ગાડી ધીમે ધીમે 'ડાઉન ટાઉન' તરફ આગળ વધી.

શહેરની નજીક આવ્યા એટલે ગટુભાઈએ મને પૂછ્યું: 'ન્યૂ યોર્ક કેવું લાગ છે?' મારાથી સહસા બોલાઈ ગયું, 'દીવાસળીના ખોખા જેવું.' અને ન્યૂ યોર્ક વિષેની પ્રથમ છાપ સાચે જ એવી પડે છે. શહેરના મુખ્ય બજારમાં ૬૦થી માંડીને ૧૦૦ માળ સુધીનાં અનેક તોતીંગ મકાનો ઊભાં છે. જેની ટોચ જોવા માટે ગરદન ૯૦° ઊંચી કરવી પડે. મકાનોની અંદર સુવિધાઓ અનેક પણ બહારથી દીવાસળીનાં ખોખાં જેવાં—પ્રેરણાશૂન્ય આકારનાં. આધુનિક સ્થાપત્યે આંતરિક વ્યવસ્થા સુધારી હોવા છતાં બાહ્યાકારનું જબરું ખૂન કર્યું છે. પીકાસોની ચિત્રકલા પ્રત્યે મમતા જગવવી જેટલી મુશ્કેલ એથીય વધુ મુશ્કેલ આધુનિક સ્થાપત્ય પ્રત્યે અનુરાગ કેળવવાનું. અને છતાં પીકાસોના ચેલકાંઓ રંગનાં છાંટણાં છાંટીને આડી અવળી લીટીઓ દોરીને ધીમે ધીમે તમારી આંખને એ શૈલી પ્રત્યે ઘેલા બનાવે છે એમ આધુનિક દીવાસળીનાં ખોખાં પણ રોજ જોયા કરવાથી ધીમે ધીમે એમની ખુબીઓ છતી કરે છે ને થોડા જ દિવસમાં કાંઈક ઘેલું લગાડે છે. ન્યૂ યોર્કનાં ગગનચૂંબી મકાનો પ્રત્યે મને સાત વર્ષ પહેલાં એ જોયાં ત્યારે જેટલો ગુસ્સો ચડ્યો હતો એટલો જ આજે ચડ્યો; પરંતુ બે-ત્રણ દિવસમાં જ એ પ્રકારના સ્થાપત્ય પ્રત્યે કુતૂહલતા જન્મી. આજે એ સ્થાપત્યથી હું કંઈક ચલિત થયેલો છું એનો એકરાર—કોઈપણ પ્રાયશ્ચિત કરવાની શક્તિ વિના—કરું છું.

લીમોઝીન અમને ડાઉન ટાઉનમાં ઉતાર્યા એટલે સામાન સંભાળી લઈ ન્યૂ યોર્ક છોડવા અંગેની રીઝર્વેશન ટિકિટ વિષે ચોક્કસાઈ કરી લઈ મેં ને ગટુભાઈએ પેલો કેબ (ટેક્સી) કરી ડ્રાઈવર કોઈ મેંઝલો પેરુવીઅન* હતો ન્યૂ યોર્કની રગેરગ જાણતો હતો. હલેંમ વિસ્તારમાંથી ગાડી નીકળી ત્યારે ત્યાંના અદ્યતન એપાર્ટમેન્ટ હાઉસીઝ (રહેવાના મોટાં ઘરો) વગેરે સાથે ઊભેલાં ગંદા નાના ઘરો વિચિત્ર ચિત્ર ખડું કરતાં હતાં. મેં કંઈ ટીકા કરી એટલે ન્યૂ યોર્ક શહેરના એ વફાદાર નાગરિકનું સ્વમાન ઘવાયું. ગંદા હબસી ને સ્પેનિશ વસવાટો દૂર કરી અદ્યતન ઘરો બાંધવાની મ્યુનિસિપલ યોજના વિષે એણે અનેક આંકડા રજૂ કર્યા ને ડેમોક્રેટીક પક્ષના મેયર વેગનરની જબરી પ્રશસ્તિ કરી. ન્યૂ યોર્ક શહેરનો આ ગંદા વસવાટો નાબૂદ કરવાનો કાર્યક્રમ (Slum clearance programme) સાચે જ અદ્ભુત છે. નવાં મકાનો મ્યુનિસિપાલિટી પોતે જ ભાડે આપે છે ને રંગભેદ ટાળવા માટે એ મકાનોના ફ્લેટ માત્ર હબસીઓને આપવાને બદલે ગોરા સ્પેનિશ તથા ચાઈનીઝ લોકોને

* મૂળ દક્ષિણ અમેરિકાના પેરૂ નામના દેશનો પણ અમેરિકામાં રોટલો રળવા અર્થે આવીને સ્થિર થયેલો.

પણ આપવામાં આવે છે. આટ્રેક માળના એ મકાનોના ૨૦૦ જેટલા ફ્લૅટોમાં ૮૦૦ માણસો રહે છે, એમને માટે મુકરર પાર્કીંગની જગા હોય છે, નીચે મકાનો સહિયારો બાગ હોય છે. શાક-પાંદડું વગેરે ખરીદવાની દુકાનો, હજામતી દુકાન, ડ્રગ સ્ટોર, નાનકડી પોસ્ટ ઑફિસ, તરવા માટે સ્વીમીંગ પુલ વગેરેની પણ ત્યાં જોગવાઈ છે. અનેક રંગની ચામડીવાળાં બાળકોને બાગમાં સાથે રમતા જોવાં એ પણ એક લહાવો છે.

હાર્લેમને બીજે છેડે એક વિશાળ ઍપાર્ટમેન્ટ હાઉસ આગળ ગાડી ઊભી રહી. ભાડું ને ટીપ ચૂકવતી વખતે મેં ડ્રાઈવરનો આભાર માન્યો. એને બહુ મોડી ખબર પડી કે હું હિંદી છું. ખિસ્સામાંથી ડાયરી કાઢીને તુરત મારું હિંદનું સરનામું લખી લીધું ને 'I will see you some day in India Buddy!' કહીને મીઠું હાસ્ય વેરતો એ છૂટો પડ્યો. શોફરનું કામ તો એ અમુક કલાક જ કરતો, બાકી હતો પત્રકારિત્વનો વિદ્યાર્થી. એકાદ વર્ષમાં ડીગ્રી મેળવીને એની ઈચ્છા કોઈ છાપાના પ્રતિનિધિ તરીકે જોડાવાની ને પરદેશમાં ભ્રમણ કરવાની હતી. એની ધગશે મને ઉત્સાહિત બનાવ્યો. પુરુષાર્થપ્રેમી અમેરિકનોમાં જીવનનો તરવરાટ ને ઊંચા ધ્યેય હાંસલ કરવાની વૃત્તિ સતત જીવતી હોય છે. પચાસ-પંચાવનની ઉંમરે પહોંચે તો પણ એમને જીવનની રફતાર ધીમી પાડવાનું મન નથી થતું. હા, એક વસ્તુ ખૂંચે ખરી કે દરેક અમેરિકન પોતાની આબાદીનાં સ્વપ્નોમાં વધુ રાચતો હોય છે. રાષ્ટ્રભક્તિનો અમેરિકનોમાં અભાવ તો નથી જ હોય, પરંતુ સામાન્ય વાતચીતમાં રાષ્ટ્રભક્તિનું પ્રદર્શન ખૂબ જ ઓછું થાય છે આદર્શોનું પોપટિયું રટણ ત્યાં નથી થતું અને વ્યક્તિ જો અમુક આદર્શ કે સંપ્રદાયને વરેલી હોય તો સંપ્રદાયના નિયમોને એ વફાદારીપૂર્વક વળગી રહે છે. આથી ત્યાં પ્રમાણમાં ઢોંગ ઓછો દેખાય છે. બાળકથી માંડીને મોટેરા સુધી દરેકને પોતાનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ હોય છે એ સત્ય આ સમાજમાં સ્વીકારાયેલું હોવાથી નાના-મોટા વચ્ચેના સંબંધો પરસ્પર માનમમતાવાળા ને સંકોચમુક્ત હોય છે.

પેલા યુવાન ડ્રાઈવર સાથેની વાતો મનમાં વાગોળતો હું એલિવેટર* પાસે આવીને ઊભો. ગટુભાઈએ ચાંપ દબાવી, એલીવેટર નીચે આવ્યું એટલે સામાન અંદર મૂકી અમે આઠમે માળ પહોંચ્યા. આખી લોબી ઓળંગીને છેલ્લા ફ્લૅટના બારણા આગળ જઈને ઊભા, ઘંટડી મારી ને તુરત એક ચપળ, પાતળી યૌવનાએ સસ્મિત બારણું ખોલ્યું, 'Hallo Ramu!' કહીને એણે જોસથી હાથ મિલાવ્યો. પોતાનો પતિ ચાર્લ્સ કાંઈ અનિવાર્ય કારણસર બહાર ગયો હોવાથી મને સાંજે મળશે એમ જણાવ્યું ને પોને રસોડામાં કૉફી ને નાસ્તો તૈયાર કરવા દોડી. આ હતી મારા પિતૃતુલ્ય એગ્નર્ટની દીકરી જેનેટ. ઘર મઝાનું હતું, ફર્નીચર અદ્યતન હતું. દીવાનખાનાને પેલે છેડે એક સુંદર પાંજરામાં નાનકડું પેરાકીટ પંખી ફુદાકૂદ કરતું હતું અને એની સામે જોઈને બજૂકા-પલંગમાં રમતો ગુલાબી ગાલવાળો નાનકડો પીટર આનંદની કિકિયારીઓ કરતો હતો.

નાસ્તો ને કૉફી તૈયાર થયાં કે તુરત હું, ગટુભાઈ ને જેનેટ ટેબલ પર ગોઠવાઈ ગયાં, મુસાફરીની ને કુટુંબીઓની વાતો કરતાં કરતાં પેટને શાંત કર્યું ને પછી આખા દિવસનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢ્યો. આજનો આખો દિવસ મારે ગટુભાઈ સાથે ન્યૂ યોર્ક જોવામાં ગાળવો એમ નક્કી થયું.

જેનટે પોતાના દીકરા પીટરને વહાલથી ઊંચક્યો. મેં ગમ્મતમાં પૂછ્યું કે એ સ્વભાવે કોના જેવો છે—ડૅડી કે મામ જેવો? એણે કહ્યું, 'એમાંથી એકેય

* આપણા દેશમાં જેને 'લીફ્ટ' કહે છે તેને અમેરિકનો એલીવેટર તરીકે ઓળખે છે. 'લીફ્ટ' ક્યાં છે એમ કોઈ અમેરિકનને પૂછો તો એ મૂંઝાઈને કહેવાનો: 'I am sorry I didn't get you.'

જેવો નહીં. આ તો મારો દત્તક દીકરો છે.' જેનેટે ને ચાર્લ્સનું લગ્નજીવન આઠેક વર્ષ નિઃસંતાન જવાથી ને બન્નેને બાળકનો ખૂબ શોખ હોવાથી આખરે બંનેએ બાળક દત્તક લેવાનું વિચાર્યું ને એ અંગે જરૂરી વિધિમાંથી પસાર થઈ પીટર જેવો જોતાંવેંત વહાલો લાગે એવો દીકરો મળ્યો. એક દીકરી માટેની અરજી પણ એમણે કરી છે ને થોડા મહિનામાં દીકરી આવશે એટલે અમારું કુટુંબ સંપૂર્ણ બનશે એમ જેનેટે જણાવ્યું. નાસ્તો પતાવી ટેલીફોનથી થોડા મિત્રો સાથે મુલાકાતો ગોઠવી લીધી ને પછી સ્નાનાદિ ઝટ પતાવી હું ને ગટુભાઈ બહાર નીકળી પડ્યા.

ન્યૂ યોર્ક અમેરિકાનું સૌથી મોટું ને દુનિયાનું બીજા નંબરનું શહેર છે. અમેરિકાનું શ્રેષ્ઠ છાપું The New York Times ન્યૂ યોર્કથી બહાર પડે છે, દેશની શ્રેષ્ઠ લાયબ્રેરી, સારામાં સારા સંગ્રહસ્થાનો, રમ્ય બાગબગીચાઓ, ઊંચામાં ઊંચાં મકાનો, શ્રેષ્ઠ નાટ્યઘરો વગેરે ન્યૂ યોર્કમાં છે. હડસન નદીને કાંઠે વસેલું આ શહેર ૩૨૧ ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં પાંચ બરોમાં—મેનહૅટન, બ્રુકલીન, બ્રોન્કસ, રીચમન્ડ અને ક્વીન્સ—પથરાયેલું છે. ન્યૂ યોર્ક ઉનાળામાં બહુ ગરમ છે (૧૦૪°) ને શિયાળામાં તો થીજી જવાય એવી ઠંડી ને બરફ ત્યાં પડે છે; આથી ન્યૂ યોર્ક-વાસીને અત્યંત ઝીણાં કપડાં ને હૂંફાળાં ગરમ કપડાંનો ઠીક ઠીક સંગ્રહ રાખવો પડે છે. ન્યૂ યોર્ક ઉદ્યોગોથી ધમધમતું શહેર છે. એમ્પાયર સ્ટેટ બિલ્ડીંગના એકસો સાતમે માળેથી નજર કરો તો ન્યૂ યોર્ક શહેરની ચારે બાજુ કારખાનાનાં ભૂંગળાં ને એમાંથી નીકળતો આછો ધૂમાડો દેખાયા કરે. એ મકાન પરથી હડસન નદીમાં ઘૂમતી બોટો ને નીચે રસ્તા પર દોડતી રંગબેરંગી મોટરો જોવી એ એક લહાવો છે—જાણે કે વિરાટ સ્વરૂપધારી માનવી રમકડાં ને બગતરાં ન જોતો હોય!

ટાઈમ્સ સ્કવેર ને રોકફેલર સેન્ટરમાં ફરી અમે એક હિંદી રેસ્ટોરાંમાં ગયા. કરી-પુલાવ, પરોઠા, ચટણી ને પાપડ વગેરે ઝાપટી સીધા પહોંચ્યા રેડિયો સીટી હોલમાં. હોલેન્ડથી આવેલી ટુકડીનાં વૈવિધ્યભર્યાં નૃત્યો નિહાળ્યાં ને ડચ લોકગીતો સાંભળ્યાં. રેડિયો સીટી હોલમાં રંગભૂમિ ખૂબ મોટી છે ને એની કરામત એવી છે કે આખું સ્ટેજ નીચું ઉતારી શકાય કે નીચેથી લીફ્ટની મારફત નૃત્યકારને સીધા રંગભૂમિ પર મૂકી શકાય. નૃત્યોનો આહ્લાદક કાર્યક્રમ પૂરો થયો કે તુરત રંગભૂમિના પડદાની જગાએ ચલચિત્રનો પડદો આવી ગયો ને ચિત્ર શરૂ થયું. ત્રણેક કલાક પછી બહાર નીકળી અમે પહોંચ્યા ઇન્ટરનેશનલ હાઉસ ઉપર કે જ્યાં ચોંશી દેશના વિદ્યાર્થીઓ એક સ્થળે રહે છે. સામે જ સુંદર દેવળ છે ને જરાક દૂર નજર કરો તો હડસન નદીનાં હિલોળે ચડેલાં પાણી નજરે ચડે છે.

સાંજ પડી ચૂકી હતી ને વાળુ વેળા થઈ ગઈ હોવાથી અમે જેનેટને ઘેર ઝટપટ પાછા વળ્યા. ચાર્લ્સ પાછો આવી ગયો હતો. સરળ સ્વભાવના એ સંગીતશાસ્ત્રી સાથે ઝટપટ ભાઈબંધી બંધાઈ ગઈ. જેનેટે બનાવેલાં શકરિયાં, મકાઈનું શાક, પાંઉ, ટોમેટો સૂપ, ઈંડાં અને સ્પેગેટીની એક મસાલેદાર વાનગી તથા સ્ટ્રોબેરી શોર્ટકેક સારી રીતે ઝાપટી અમે ઊભાં થયાં.

ચાર્લ્સ વ્યવસાયે સંગીતશાસ્ત્રી હતો ને પોતે દર રવિવારે એક દેવળમાં માનદ્ સેવા આપતો હતો—ઓર્ગન વગાડીને. એનો વ્યવસાય ધમાલિયો હોવાથી એ ઘેર ઓછું રહી શકતો. જેનેટ પોતે સારી ગાયિકા અને અભિનેત્રી હતી અને બ્રોડવેના પ્રતિષ્ઠિત થિયેટરમાં રોજ રાતે અત્યંત પ્રતિષ્ઠા પામેલા The Music Man નામના સંગીત-નાટકમાં ભાગ લેતી. આજે રાત્રે મારે The Music Man જોવાનું હતું. પીટરની સંભાળ રાખનાર બાઈ (Baby sitter) બરાબર આઠ વાગ્યે આવી ને અમે બ્રોડવે પર જવા માટે કારમાં ગોઠવાયાં. મેં મારો મુવી કેમેરા પણ સાથે લીધો હતો—ટાઈમ્સ સ્કવેરના ઝગ-મગતાં પ્રકાશમાં રંગબેરંગી જાહેરખબરોને કચકડામાં

મેળી લેવા માટે. પાશ્ચાત્ય સંગીતની મધુરતાનું સુંદર દર્શન કરાવતા શાસ્ત્રીય ને સુગમ સંગીતના મિશ્રણ સમા The Music Man નાટકને જોવાની મઝા આવી. જેનેટનું 'મેક-અપ' એવું સુંદર હતું કે ઘડીભર તો હું એને રંગભૂમિ પર ઓળખી પણ શક્યો નહીં. કાર્યક્રમ પૂરો થયો એટલે ચાર્લ્સ મને રંગભૂમિની પાછળ ગ્રીન રૂમમાં લઈ ગયો. The Music Manના દિગ્દર્શક, મુખ્ય નાયક વગેરેનો પરિચય કરાવ્યો ને 'How do you do'ની પરંપરાઓમાંથી બહાર આવીને અમે, ઘરભણી પાછા જવા કારમાં ગોઠવાયાં ત્યારે રાતના ૧૨ વાગી ગયા હતા.

રાત્રે ઊંઘ ફાંકડી આવી. સવારે પીટરની ઑન્ટની કિકિયારીઓ સાંભળીને હું જાગ્યો. આજે રવિવાર હતો ને ચાર્લ્સને દેવળમાં જવાનું હતું. મારી ઇચ્છા કોલંબીયા યુનિવર્સિટી ને 'સ્ટેચ્યુ ઑફ લિબર્ટી' જોવાની હતી, આથી નાસ્તો ને સ્નાનાદિ પતાવી હું ગયો 'આઈ-હાઉસ' (International House નું ટૂંકું નામ) ને ગટુભાઈને લઈને નીકળી પડ્યો કોલંબીયા યુનિવર્સિટી જવા. રીવર સાઈડ ડ્રાઈવ પર ફરવું એ એક લહાવો છે. મંદમંદ સમીર વાતો હોય, ચારે બાજુ સુગંધી પુષ્પો ખીલ્યાં હોય, નદીમાં પાણી લહેરાતાં હોય ને કોઈ પ્રેમી પંખીડાં હાથમાં હાથ ભરાવી ગેલ કરતાં ચાલ્યાં જતાં હોય.

કોલંબીયા યુનિવર્સિટી શહેરની મધ્યમાં હોવાથી એ બહુ ઓકઝમાળ નથી લાગતી, આમ છતાં અમેરિકાની પ્રતિષ્ઠિત યુનિવર્સિટીઓમાંની એ એક છે. ત્યાંના પુસ્તકાલયમાં થોડું રખડ્યા, ફોટા પાડ્યા ને પછી અમે 'સબ વે'માં નીકળી પડ્યા દરિયાકાંઠે જવાને. પીયર પર પહોંચી 'સ્ટેચ્યુ ઑફ લિબર્ટી' જોવા જવા માટેની બોટની ટિકિટો ખરીદી ને 'ચોક બાર' ચાવતા બેઠા. સૂરજ સંતાઈ ગયો હોવાથી ઠંડી ઠીકઠીક વાતી હતી, પરંતુ થોડી જ વારમાં બોટ આવી ને અમે બધાં એમાં ગોઠવાયાં. 'દુનિયા ખૂબ નાની છે' એ સૂત્રની સાબિતી આપવાને જ જાણે પાંચ-છ ગુજરાતીઓ અમારા સહપ્રવાસી બની બેઠા હતા. દરિયામાં વિહાર કરતાં કરતાં ક્યારે સ્વાતંત્ર્યદેવીનો ટાપુ આવી ગયો એની ખબર પણ ન પડી. ફ્રાંસે અમેરિકાને આપેલી આ ભવ્ય મૂર્તિનું અમે ધરાઈને દર્શન કર્યું. એના પેટાળમાં ગોઠવવામાં આવેલા દાદરા ચડતા ચડતા અમે ઠેઠ એના તાજ સુધી પહોંચ્યા ને ન્યુ યોર્ક નગરીનું ભવ્ય દર્શન કર્યું. બોટ આવી હતી એ જ રીતે પાછી વળી ને, જાણે અમદાવાદના કાંકરિયે નૌકા-વિહાર કરીને છૂટાં પડતાં હોઈએ એમ 'આવજો; મળીશું પાછા ક્યારેક!' કહીને છૂટાં પડ્યાં.

ધાર્યા કરતાં અમે વહેલા શહેરમાં પાછા આવી ગયા હતા; રવિવાર હોવાથી ઘણીખરી દુકાનો ને રેસ્ટોરાં બંધ હતાં. ભૂખ કકડીને લાગી હતી; આથી ગલીઓમાં ઘૂમતાં ઘૂમતાં અમે એક રેસ્ટોરાં શોધી કાઢી પેટની પૂજા કરી. કાંઈક તાજગી આવતાં જ મને યાદ આવ્યું કે શક્ય હોય તો અમેરિકાની 'બીટ જનરેશન'ના મિલનસ્થાન સમા ગ્રીનવીચ ગામની મુલાકાત આજે લઈ શકાય તો સારું. ત્યાં જવા માટેની બસ અંગે અમે પૂછપરછ ઘણી કરી પણ કાંઈ સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન મળ્યું નહીં.

રસ્તો દુરસ્ત કરતા એક મજૂરને મેં ગ્રીનવીચ અંગે માહિતી પૂછી ત્યાં રસ્તાની લાલ બત્તી લીલી થવાની રાહ જોતો એક યુવાન મને સાંભળી ગયો. એણે પૂછ્યું.

'Do you want to go Greenwhich?'

'Yes, sir.'

'May be I can give you a ride!'

'Really!' આવી અણચિંતવ્યાની ઉદારતા દાખવનાર અમેરિકનને મેં જરા ધારીધારીને જોયો. પાસેની સીટમાં જ એક આધેડ વયની સ્ત્રી બેઠી હતી. બંને સંસ્કારી લાગ્યાં એટલે વધુ પડતી આનાકાની કર્યા વિના 'Thank-you' કહીને અમે કારમાં ઘૂસી ગયા.

[ચાલુ]

શિવકુમાર જોષી

સાત ખૂણીઓ ત્રિકોણ!

ઊર્મિના દિવાળી અંક માટે ખાસ લખાયેલી આ વાર્તાના લાક્ષણિક લખાણની શૈલી અને વસ્તુથી ગુજરાતી વાચકો હવે અજાણ્યા નથી. એ જ સર્વપ્રિય વસ્તુને આલેખતી આ વાર્તા લેખકની કલમની તાકાત દર્શાવે છે...

રવિવારના સ્ટેટ્સમેનમાં જાહેરખબર હતી: 'ટૂંકા સમય પૂરતી જેને જરૂર હોય તેવા એકલદોકલ પુરુષ માટે ફરનીશ્ડ બ્લૉક મળી શકે તેમ છે. વિગતો માટે લખો સ્ટેટ્સમેન બૉક્સ નં....... ' વગેરે.

રંજને એ સરનામે પત્ર લખ્યો.

રંજન પોતાની ઑફિસના કામકાજ અંગે કલકત્તા આવ્યો હતો. દુર્ગાપુર અને કલકત્તા વચ્ચે એને દોડાદોડ પહોંચતી. હોટલમાં રહીને એ કંટાળ્યો હતો. સારી હોટલો ઘણી મોંઘી હતી. જ્યારે મધ્યમસરની હોટલો મધ્યમથીયે બદતર હતી એમ એને લાગવા માંડ્યું હતું.

સાતમે દિવસે રંજન પરીખ, રૂમ નં. ૪૩૩, ગ્રાન્ડ હોટલને સરનામે પેલા પત્રનો જવાબ આવ્યો. દિવસે અઢી અને ત્રણની વચમાં નં. ૨૭ બ્રેબોર્નરોડ ઉપર આવેલી રૂપગંજ કોલીયરીઝ પ્રાયવેટ લિ.ની ઑફિસમાં પેલા બ્લૉક અંગે મળવા જવાનું એમાં સૂચન હતું.

પત્રની નીચે ન ઉકલે તેવા અક્ષરોમાં પેઢીના મેનેજરની સહી હતી.

વેળાસર રંજન ત્યાં પહોંચ્યો. બેરરને પોતાનું કાર્ડ આપ્યું, મેનેજરે તુરત એને કેબિનમાં બોલાવ્યો. ખૂબ વિવેકપૂર્વક મેનેજર શ્રી વિદ્યાવ્રતે એને આવકાર્યો.

'So you are Mr. Parikh? What a co-incident?...' હસ્તધૂનન કરતાં વિદ્યાવ્રતે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું, પણ પછી તુરત જ મૂળ વાત ઉપર આવ્યા.

બરાબર ૭ મહિના માટે જ આ બ્લૉક મળી શકે તેમ હતો.

ભાડું?

ભાડું રંજન પરીખને આપવું પોસાય તે.

એમાં આશ્ચર્ય પામવાનું કોઈ કારણ ન હતું. એમનો પત્ર મેનેજરે પોતાના શેઠ ઉપર બીજા પત્રોની સાથે ફાઇલીંગ મોકલી આપ્યો હતો. એ બધી માગણીઓમાં ભરોસો રાખી શકાય તેવી માત્ર શ્રી રંજન પરીખની માગણી એમના શેઠને લાગી, ભાડું એ સેકન્ડરી વાત હતી...

માત્ર, પોતાની લાંબી ગેરહાજરીમાં પોતાનો ફ્લૅટ બરાબર સચવાય તે કારણે જ વિદ્યાવ્રતના શેઠ ફ્લૅટની ભાળવણી યોગ્ય વિશ્વાસપાત્ર માણસને કરવા માગતા હતા...

એમાં એવી તે શી ભાળવણી કરવાની છે? એ તો શ્રી રંજન પરીખ જાતે એ ફ્લૅટ જોશે ત્યારે સમજાશે. ...એમ શ્રી વિદ્યાવ્રતે ગૌરવપૂર્વક કહ્યું.

વિદ્યાવ્રતની વાતોમાં પોતાના શેઠ માટેનું ઊભરાતું માન તરત નજરે પડતું હતું.

ફ્લૅટ અંગેના જરૂરી કાગળીયા વિદ્યાવ્રતે તૈયાર કરી રાખ્યા હતા, તે ઉપર સહીસિક્કા કરવા એમણે તે રંજનની સામે ધર્યા. પેલા Co-incidentની વાત રંજન પરીખને ત્યારે જ સમજાઈ. એ ફ્લૅટના માલિક પણ એક પરીખ હતા...શ્રી વૈકુંઠ પરીખ.

વિદ્યાવ્રતે બીજી કાંઈ લાંબી વાતો ન કરી. વૈકુંઠ પરીખ મૂળ ક્યાંના, કેટલા વખતથી કલકત્તામાં છે, ક્યાં પોંગ કેમ ગયા છે! ૭ મહિના માટે શા માટે?...એવા અનેક પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં શ્રી વિદ્યાવ્રત ખાસ ખપમાં ન લાગ્યા.

અને કામ સાથે કામ, શા માટે કોઈને માટે લાંબી પંચાત કરવી એવો વિચાર કરીને રંજન ઊભો થયો. આપવાની રકમ પતાવી રસીદ લઈને એ ઊભો થયો.

સાંજે કામ પતાવીને રૂપગંજ કોલિયરીઝ પ્રા. લિ.ના પેલા બેરર કાલીને લઈને ટેક્સીમાં રંજન રસેલ

સ્ટ્રીટ પહોંચ્યો. કાલીએ ફ્લૅટ ખોલી આપ્યો.

એકેએક ઓરડા ખૂબ ચીવટથી ફરનીશ કરવામાં આવ્યા હતા. શ્રી વૈકુંઠ પરીખના કલાત્મક શોખની ઓરડે ઓરડે પ્રતીતિ થતી હતી.

'નોકર ચાકર પણ કોઈ નથી?'

રંજને કાલીને પૂછ્યું. એના જવાબમાં કાલીએ પોતાના ભત્રીજા જગદીશની નોકર તરીકેની વ્યવસ્થા કરી આપવાની ખાત્રી આપી.

તે જ રાતે રંજન આનંદમાંથી પોતાની સૂટકેસ લઈને રસેલ સ્ટ્રીટ આવી ગયો.

એક બેઠકખંડ, એક શયનખંડ અને ત્રીજા ઓરડામાં અડધી ભીંત ઢંકાય એટલાં કબાટોમાં પુસ્તકો, ચિત્ર-આલ્બમો અને જાણીતાં ગુજરાતી, બંગાળી, અંગ્રેજી સામયિકોના વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવેલા અંક!

કોલસાની ખાણોના માલિક લાગતા વૈકુંઠ પરીખ જેવા એક ગુજરાતી ગૃહસ્થની આ શહેરમાં આવી લાયબ્રેરી હશે એવો તો રંજનને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો.

અને પુસ્તકોનાં કબાટોને તાળાં ન હતાં. રંજનનું આશ્ચર્ય વધ્યું. આવો મોંઘો પુસ્તક ભંડાર એમ ને એમ ખુલ્લો મૂકીને એના જેવા અજાણ્યા માણસને સોંપતાં શ્રી વૈકુંઠ પરીખને બીજો વિચાર પણ નહિ આવ્યો હોય!!

એ ખંડની ભીંતો ઉપર લક્ષ્મણ પૈ અને પરિતોષનાં ચિત્રો ટાંગ્યાં હતાં, બેઠા ઘાટની બેઠકની પાછળ જમીનથી ત્રણેક ફૂટ ઊંચે જામિની રાયની બાલકૃષ્ણ અને ગાયોનાં ઘણની પેનલ હતી. એક બારણાં વિનાના ગોખલા ઉપર ટોચથી નીચે સુધી ઝૂલતો બાટીકની સુરસુંદરીનાં આલેખનવાળો ચાકળા જેવો પડદો હતો.

જતાં પહેલાં કાલીએ રસોડું પણ દેખાડી દીધું હતું. ત્યાં રસોઈ માટેનો સ્વચ્છ સરંજામ હતો, અને જગદીશને ગુજરાતી રસોઈ પણ સરી આવડતી હતી એમ એણે ખાત્રીપૂર્વક બે ચાર વાર કહ્યું છતાં રંજને એ કડાકૂટ માટે પોતે તૈયાર નથી એમ જણાવ્યું. એટલે ચા-કોફી અંગે જરૂરી વાસણો એક છાજલી ઉપર ગોઠવીને બીજે દિવસે વહેલી સવારે જગદીશને મોકલી આપવાની ખાત્રી આપી કાલી ચાલ્યો ગયો.

પાર્ક સ્ટ્રીટની રેસ્ટોરાંમાં પેટ ભરવા પૂરતું કાંઈ જેમ તેમ જમીને રાત્રે રંજન ફ્લૅટ ઉપર પાછો ફર્યો.

સૂતાં પહેલાં કંઈ વાંચવાની ઇચ્છા થતાં એણે બાટીકનો ઝૂલતો પડદો ખસેડીને કોઈ પુસ્તક શોધવા માંડ્યું. એના નજરે ડૉ. ઝીવાગો પડ્યું. નોબેલ પ્રાઈઝ એ પુસ્તક માટે જાહેર થયું ત્યારથી એ વાંચી જવાની એની ઇચ્છા હતી પણ નોકરીની જવાબદારી અને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાની દોડાદોડીમાં એને નિરાંત મળી ન હતી; ઓચિંતો આ લાભ મળ્યો એટલે પુસ્તક હાથમાં લઈને શયનખંડમાં પલંગ ઉપર લંબાવીને બાજુનો ટેબલ લેમ્પ સળગાવી એ પુસ્તક ખોલીને વાંચવા જાય છે ત્યાં પુસ્તકની વચમાંથી એક બુક-માર્ક સરી પડ્યું.

રંજનની નજર એ પાના ઉપર કરેલા લાલ પેન્સીલના નિશાન ઉપર પડી. 'અનિવાર્યના આગમન'ની વાત ચાલતી હતી... લારા અંગે ખૂબ ચિંતા થતી હતી. જ્યાં સુધી એ ગંભીર રીતે માંદી હતી ત્યાં સુધી એને મળવાની પાશાને મના ફરમાવવામાં આવી હતી; અને એના મનમાં શું થતું હશે?...' એ લીટીઓ નીચેથી એક લાલ લીટી તણાઈ ને પુસ્તકના હાંસીયામાં એક ગોળ વતું-ળમાં લંબાઈ જતી હતી. ત્યાં પુસ્તકના વાચકે લખ્યું હતું: 'આશ્ચર્યજનક! કેટલું મળતું—!' રંજને તે પછીની લીટીઓ પણ વાંચી નાખી: લારાએ કોઈ પુરુષને મારી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને એ જ પુરુષે તે પછી એ ગુનામાંથી એની દાસ બનીને એને છાવરી રાખી હતી. લારા બચી ગઈ હતી..

આભાર એનો, એ પોતાનો અભ્યાસ સલામત રીતે વિના અડચણે ચાલુ રાખી શકી હતી. પણ પાશા ગૂંચવાયો હતો. અને મનોમન પીડાતો પણ હતો...

એ આખીયે કંડિકાને આવરી લેતી પેલી લાલ લીટી જ્યાં અટકી જતી હતી ત્યાં ગોળ વર્તુળમાં ઝીણા અક્ષરે લખ્યું હતું : 'અમારા બન્નેમાં કોણ પાસા ને કોણ પેલો? સારા શું નિર્ણય લેશે તે આગળ સમજાશે પણ હું શું? કોઈની યાતના હું સમજી શકતી હોત તો—'

રંજનની નજર 'હું' ઉપર જડાઈ ગઈ? કોણ હશે આ 'હું'? કોણે આવી નોંધ કરી હશે?

એવી બીજી નોંધો એ પુસ્તકમાં છે કે કેમ તે જોવા માટે એણે ઉપર ઉપરથી પાનાં ફેરવવા માંડ્યાં. પુસ્તકને છેવાડે પાસ્તરનાકનાં કાવ્યોમાંથી Fairy Tale ઉપર એની એકાએક નજર પડી: એક કડીની આજુબાજુ બરાબર એવી જ લાલ પેન્સીલની નિશાની હતી!

'Thrice around a maiden
Was the serpant wound;
Fire breathing nostrils'

અને પાનાને તળિયે બીજા વર્તુળમાં

'Now the dragon hugged his
Victim in alarm,
And the coils grew tighter
Round her throat and arm.'

અને એના બાજુમાં એ જ ઝીણા હસ્તાક્ષરોમાં લખાયું હતું. 'હું સંભાળજે હોં એના ભરડામાં તારી કોમળ કાયા ન ભીંસાઈ જાય.'

રંજન અવાક બની ગયો. એવી નોંધોનો મર્મ પકડવાની એની આતુરતા વધતી ચાલી. એ બિછાનામાંથી ઊભો થયો. બીજા કબાટો એક પછી એક એણે ઉઘાડ્યા. પેલા હસ્તાક્ષરોનો મરોડ એની નજરે અવારનવાર પડવા માંડ્યો. 'વૈકુંઠ પરીખ' નામની નીચે દરેક પુસ્તક જે તારીખે ખરીદાયું હતું તેની તારીખ માંડવામાં આવી હતી. ડૉ૦ ઝીવાગોના હાંસીઆમાંની નોંધો તે ફ્લૅટના માલિક વૈકુંઠ પરીખે જ કરી હતી તે અંગે રંજનના મનમાં શંકા ન રહી.

તો 'હુ' કોણ?

બીજું હોઈ પણ કોણ શકે? 'હુ' નામથી શરૂ થતું કોઈનું નામ વળી? એટલું તો રંજનને સમજાયું હતું—પણ 'હુ'થી કયું નામ શરૂ થાય?

એની નજર કબાટમાં પડેલાં આલ્બમો ઉપર પડી. એકના એક યુગલના જુદા જુદા પોઝમાં ઝડપાયેલા ફોટોગ્રાફ્સ જોયા. દરેક ફોટોગ્રાફ નીચે તે દિવસની તારીખ મંડાઈ હતી.

એ આલ્બમો લઈને રંજન વળી પલંગ ઉપર આવીને બેઠો. પહેલા આલ્બમની શરૂઆતમાં હારતોરા પહેરેલાં નવદંપતીના ફોટાથી શરૂ થઈને કોઈ હિલસ્ટેશન ઉપર 'હનીમૂન'ના દિવસો વેળાના ફોટોગ્રાફ્સ હતા. એમાં તારીખો ઉપરથી રંજનને લાગ્યું કે લગભગ અગીઆર બાર વર્ષ પહેલાં આ યુવાનનું લગ્ન થયું હશે.

બન્નેના ચહેરા ઉપર નિર્ભેળ આનંદ તરવરતો હતો. સૌભાગ્યપરંપરા વ્યક્ત કરતા એ ફોટોગ્રાફ્સમાં એ દંપતીનું પરસ્પર પ્રેમમસ્તીભર્યું દામ્પત્યજીવન અંકિત થયું હતું.

પણ બીજા એક આલ્બમમાં માત્ર પેલી યુવતીના જ ફોટોગ્રાફ્સ હતા: જાતજાતના 'પોઝ' એમાં પણ હતા, પરંતુ કોઈ વધુ સમજદાર અને ફોટોગ્રાફીને કલા તરીકે આત્મસાત કરી શકેલા કોઈ છબીકારે ઝડપેલાં આ ચિત્રો હતાં!

યુવતીનું લાવણ્ય,—એની સુરેખ દેહલતા, આકર્ષક મુખભાવ અને સૌથી વધુ તો મોહક સ્મિત વેરતી એ છબીઓ હતી.

એ આલ્બમને પહેલે પાને જુદા જ હસ્તાક્ષરોમાં કોઈએ લખ્યું હતું. 'શીલાને—સપ્રેમ, એની એકત્રીસમી વર્ષગાંઠને દિવસે...... ભાવન તરફથી.'

શીલા કોણ? એ પ્રશ્નનો જવાબ તો આગળના પેલાં આલ્બમમાંના યુગલની યુવતી અને ભાવને ભેટ આપેલા આલ્બમની યુવતીની મુખાકૃતિ ઉપરથી રંજનને ખ્યાલ આવી ગયો.

વૈકુંઠ અને શીલા...શીલા...શીલુ...હુ... રંજનના

મુખ ઉપર સ્મિત ફેલાયું. વૈકુંઠ લાડમાં શીલુ કહીને પત્નીને સંબોધતો હશે અને એથીયે વધુ ગેલમાં આવી જતાં માત્ર 'લુ' કહીને—ઘેરા, ગળામાંથી માંડ માંડ નીકળતાં પ્રેમોચ્છ્વાસમાં 'લુ' એકાક્ષરી સંબોધન સ્ફુરતું હશે .....

કુંવારા યુવાનને ન સમજાય એવી આ નં. ૩૧ રસેલ સ્ટ્રીટના છ નંબરના ફ્લેટની સૃષ્ટિ એને લાગી. વૈકુંઠ–શીલા–ભાવન ! આ ભાવન કોણ હશે ! શું ગોકળે મને પતિ સિવાયના પુરુષ સમક્ષ આ શીલાએ 'પોઝ' લેવરાવ્યા છે ?—પેલાં બેટઆલ્બમનાં પાનાં ફરીથી એકવાર ફેરવતાં રંજન મનોમન વિચારી રહ્યો.

હવે એની આંખો ઘેરાતી હતી. પારકાન. ફ્લેટની જવાબદારી એની હતી. પેલા એગ્રીમેન્ટમાં એવી એક કલમ હતી, એ એને યાદ આવી ગયું. સૂતાં પહેલાં પ્રવેશદ્વાર ઉપરની સ્ટોપર ફરીથી એકવાર એણે જોઈ લીધી. બેઠકખંડની બારીઓ પણ એક પછી એક બંધ કરવા માંડી. એમ કરવા જતાં ભીંતને અઢેલાને ગોઠવેલી એક બેઠકની બાજુમાં ટીંગાતા નૃત્યરતા યુવતીના ઝડપી રેખાંકન ઉપર એની નજર ગઈ.

કાળા ખરબચડા કાગળ ઉપર માત્ર સફેદ રેખાઓમાં પુષ્ટઅંગી નૃત્યરતા યુવતીનું એ ઝડપી ચિત્ર હતું. એને એક ખૂણે દેવનાગરીમાં ઝીણા અક્ષરોમાં લખ્યું હતું, 'भावन'

રંજનને મોડે સુધી ઊંઘ ન આવી. તરેહ તરેહની કલ્પના એ કરતો રહ્યો. ભાવન ફોટોગ્રાફીનો જાણકાર —માત્ર જાણકાર નહિ, અચ્છો કલાકાર હતો અને ચિત્રો પણ ચીતરતો !

એ સિવાય બીજું શું શું હશે ?

ત્રણ ત્રણ વાર કોઈ રૂપવતી યુવતીને ભરડો દેતો નીલો–લીલો નાગ એણે કલ્પ્યો : અને એના ફૂલેલા નસકોરામાંથી આગ વરસતી હતી. કોઈ ચીની પટ-ચિત્રનો પેલો કરકરી શીંગડીઓવાળી પીઠના વળાંક લેતો અગ્નિના લબકારા મારતી જીભો પસરાવતો 'ડ્રેગન'—સર્પ-રાક્ષસ ! પાસ્તરનાકની કવિતાની લીટી-એની આજુબાજુ લાલ ચકરડું !

બિચારી શીલાના ગળે અને સમગ્ર શરીર ઉપર ભરડો લેવાયે જતો હતો !...ભાવન સાવ આવો હશે ? રંજનને આશ્ચર્ય થયું, દુઃખ થયું—કેવું કિલ્લોલતું યુગલ હતું એ ! પેલા ઇલસ્ટ્રેશન ઉપરના ફોટોગ્રાફ્સ જોતાં એવું નો'તું લાગતું ?...ભાવનનો પત્તો મળે તો બે વાત સંભળાવી દેવાનું એને મન થઈ આવ્યું.

એને પોતે શું શું કહેશે એની કડીઓ ગોઠવતાં ગોઠવતાં રંજન ઊંઘી ગયો.

વહેલી સવારે જગદીશે બારણાં ઉપરનો કોલબેલ દાબ્યો......

ચા પાણી પતાવી છાપામાં મન પરોવવા પ્રયત્ન કરતો રંજન બેઠકખંડમાં દીવાન ઉપર પગ લંબાવીને બેઠો હતો. વારંવાર ભીંત ઉપર નીચે સુધી ઝૂલતી પેલી નૃત્યરતા યુવતીના ચિત્ર ઉપર એની નજર પડતી હતી, દેવનાગરીમાં લખાયેલા ઝીણા 'भावन'ના અક્ષરો સૂક્ષ્મદર્શક કાચમાં વિસ્તાર લેતા હોય એમ એની નજરને વારંવાર છાવરી લેતા હતા.

ત્યાં જગદીશે શયનખંડના દ્વાર પાસે ઊભા રહીને લંબાવેલા હાથમાં રાખેલી એક કાળી જાડી ડાયરી એની સામે ધરતાં પૂછ્યું,

'બાબુજી આ ક્યાં મૂકું ? તમારા બિછાનાની નીચે દબાયેલી પડી હતી......'

'બિછાના નીચે ? જોઉં શું છે ?'

જગદીશના હાથમાંથી એણે ડાયરી લઈ લીધી:

'ક્યાં દબાયેલી પડી હતી ? હું ક્યારનો શોધતો હતો?'

રંજને ગપ મારી.

જગદીશે બતાવ્યું કે બે ગાદલાંની બેવડમાં બરાબર જમણી તરફના ખૂણે—

લગભગ ઑફિસ જવાનો સમય થવા આવ્યો ત્યાં સુધી અભદ્ર બનીને રંજને રસપૂર્વક એ ડાયરીનાં પાનાં ઉથલાવ્યાં :

લુ આજ ભાવન તારો બારપંદરની સાઈઝનો એન્લાર્જમેન્ટ લઈ આવ્યો,...એવી રીતે પોઝ આપતાં

તારી નજરમાં કોણ સમાયું હતું ? હું કે ભાવન !... હું, તો ઈડન ગાર્ડન્સ તે સવારે આવ્યો જ ન હતો....

આજે બરાબર એક વર્ષ પૂરું થયું...રૂપગંજની સાત નંબરની ખાલી થઈ ગયેલા કોલીયરીથી પોણા બારસો વાર દૂર નાનો બગીચો અને વચમાં રેસ્ટ હાઉસ મારે બાંધવું, એવો વિચાર આવ્યો ને મેં ડીઝાઈન મંગાવી અરે રે મને એવી બુદ્ધિ સૂઝી ક્યાંથી...લગભગ તેર ચૌદ ડીઝાઈનમાંથી મને તો ગમેલી ચીલાચાલુ એન્ડરસન એન્ડ કંપનીની ડીઝાઈન. પણ શીલુને ભાવનની ડીઝાઈન બહુ કલાત્મક લાગી.

એક ભીંતને કાટખૂણે બીજી ઢાળવાળી ભીંત, સરી જાય તેવું છાપરું, અખૂટ આકાશ નીચે...ચેન પડે તેમ વાપરાને વાળી શકાય તેવી, મધદરીએ હોડીનો રાહ પેલા શઢની મદદથી લઈ શકાય તેવા એ ડીઝાઈન પાછળ કોઈ અડંગ કલાકારનો ચંચળ હાથ હતો એમ એ બોલી ગયેલી......

અને શીલુ કહે તે મારે સત્તર આની. આજે પણ મારી શું એ જ અવસ્થા નથી ! એને હું કેટલી ચાહું છું ? અને ચાહું છું તેથી જ અદેખાઈથી જલું છું.

વારંવાર એ મારી સાથે કોલીયરીઝ ઉપર આવે છે; પહેલાં તો ત્યાંનો સૂકો પ્રદેશ અને કોલસાના ઢગ જોઈને એ સૂગની મારી એ ધરતી પર પગ પણ ન મૂકતી !

અને હવે ! રેસ્ટ હાઉસનું કામ કેટલે પહોંચ્યું છે તે જોવા માટે એ વારંવાર—

રંજને વચમાં વળી થોડી તારીખો ફોક જોઈ કોરાં પાનાં જ—વણલખી ડાયરી એની નજરે પડી.

વળી થોડું લખાણ નજરે પડ્યું:

છ નંબર ખાણ ઉપર મેનેજર સાથે સાંજ સુધી 'બીઝી' રહ્યો. બપોરથી એ ત્યાં હતી, એ અને ભાવન ! ...બીજા મજૂરો, ઓવરસીઅર, હા હા બધા જ ત્યાં સાથે હતા છતાં !—પેલી લીલી આંખોવાળો દૈત્ય મારા ઉપર સવાર થાય છે. શીલુ મારી છે ને મારી જ રહેશે. કેવી લાડ કરે છે મને ! કશાયનું એ મને ઓછું આવવા દેતી નથી, અને છતાંયે 'જોયો આ મારો એન્લાર્જમેન્ટ ! ભાવન કહે છે કે ઈન્ટરનેશનલ ફોટોગ્રાફી સેલૂનમાં આ ફોટો મોકલવામાં આવે તો...'

કાળા કોલસાના ઢગનો પશ્ચાદ્ભૂની આગળ ત્રાંસા અજવાળામાં એના મુખ ઉપર પડતી લટો અને અર્ધવિકસિત સ્મિત—કોઈ શિલ્પની જેમ બહુ દીપસી આવ્યું હતું. મારી પત્નીનું આ સૌંદર્ય મેં કેમ આટલા દિવસ આ રીતે નિહાળ્યું નહિ ?...એવો પ્રશ્ન કલકત્તા જતાં કૂપેમાં મેં એને પૂછ્યો. ભાવન એની ખડખડ ખડખડ જૂની ઓસ્ટીનમાં ગ્રાન્ડટ્રંકને માર્ગે આવવાનો હતો. શીલાને ખરું મન હતું, ત્રણે સાથે મોટરમાં પાછાં ફરીએ. મેં ના પાડી. આગલે દિવસે વરસાદ ધોધમાર પડ્યો હતો. મોટર સ્લીપ થાય તો ?

તે કહે કે ભાવનનું થશે તે આપણું થશે. ચારે બાજુની લીલોતરી, ડાંગરના ખેતર, ગાચ વૃક્ષોની છાયામાંથી પસાર થતા કલકત્તા પહોંચવાની કેવી મઝા પડત !

એનું મુખ ઊતરી ગયું હતું. છતાં એ કમનીય લાગતી હતી. ભાવને તે દિવસે પાનની વાડીની સળીઓની દિવાલોને આધારે એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ લીધેલા ફોટામાં હતો તેવો મુખભાવ. માનિનીનો રસો ! એ નામ પણ ભાવને આપ્યું હતું. અને ત્યારે માનિની હસી પડેલી...મારા પ્રશ્નના જવાબમાં એની આંખમાં આંસુ જ ઊભરાયાં. મેં એને નજીક ખેંચી—એ દૂર ઊભી ને સરીને જવાબ આપ્યો, કેવો ઢંગધડા વિનાનો એ ખુલાસો હતો.

પેલા લેખકે કેવી નવલકથા લખી છે એ જરા વાંચી જાવ. એમાં પણ આના સૌંદર્યની ઉપેક્ષા કરતા પતિની અને એ પત્નીની થયેલી દશાની વાત એણે લખી છે. તમારું પણ એવું જ થાત. પણ ક્યાં તમે ને ક્યાં પેલો ભદ્ર નાયક !...

રંજન વિચારમાં પડી ગયો. પોતે ભદ્રતા ગુમાવતો ન હતો ? કોઈએ ભરોસાપૂર્વક સોંપેલું પોતાનું મકાન ! એની જ વસ્તુઓમાંથી આમ—

પણ એની આતુરતાને એ ન રોકી શક્યો...એણે આગળનું પાનું ઉઘાડ્યું. શીલુ બાથરૂમમાં હતી... હું ઑફિસે હોઈશ સમજીને જ કદાચ ભાવને આ પત્ર એક્સપ્રેસ ડીલીવરીથી મોકલ્યો હશે...એ માત્ર આર્કિ-ટેક્ટ ફોટો કલાકાર-કે ચિત્રકાર નહિ પણ કવિય છે એની ખાત્રી કરાવવા માગતો હોય તેમ લખ્યું છે સારું ! મારી પત્ની વિષે હું આવું અનુભવી પણ ન શક્યો—

'એ સુધાંશુ', એ સ્વયંસ્ત—
જે સૌ પાંગરતું મુજ હૈયે, અર્પણ કરું હું
તવ ચરણે-અંજલિભર એ પ્રસૂન !
ને સ્નેહ ?
મુજ શ્વાસથી પણ અવિરત,
બુદ્ધિથી દુર્ગમ્ય, સ્નેહની નિજ શક્તિ
પણ, દુઃસાધ્ય !
ને તારું નામ સુવર્ણ કિંકીણીના નાદસમું
સુમધુર !
સદા સર્વદા મુજ હૈયાની ધ.રે...'

છતાંયે મારે અભદ્ર છું એમ બતાવવું ન હતું, કાળજીપૂર્વક એ કાગળ મેં ફરીથી બીડ્યો, ગુંદરથી સાંધીને ટેબલ ઉપર મૂક્યો.

મારે એના મુખભાવ જોવા હતા.

એ જોવા મળ્યા પણ હું નિરાશ થયો.

રંજને વળી પાનાં ફેરવ્યાં. કોરાં પાનાં, માત્ર એ પાનાં ઉપર નાનું બાળક ચીતરે તેવાં આડાંઅવળાં લીટા-માંથી ન સમજાય તેવી આકૃતિઓ સર્જવા પ્રયત્ન થયો હોય એમ રંજનને લાગ્યું.

એવા એક રેખાઓના ગુંચળા નીચે વૈકુંઠે લખ્યું હતું :

ભાવન ગાયતુન્ડેના One-man showમાં અમને તાણી ગયો : મને થયું શા માટે આ modernists કહેવાતા ચિત્રકારો આવા રંગ અને કેન્વાસ બગાડતાં હશે ! પણ શીલુ તો એક એક ચિત્ર સમજી શકતી હોય—અથવા કોણ જાણે, સમજવાનો યત્ન કરતી હોય - તેમ ખૂબ ધ્યાનથી ચિત્રો જોતી હતી અને ભાવનની વાતો સાંભળતી હતી.

રૂપિયા ચારસો ખરચીને એક ચિત્ર એણે ખરીદ્યું પણ ખરું. 'તમને લાગતું હોય વૈકુંઠ કે આ ખોટું ખર્ચ થાય છે તો જાવ એક વર્ષ સુધી એક નવું કપડું નહિ મારું', પણ આ ચિત્ર મને લેવા દો. ભાવન કહે છે કે ગાયતુન્ડે તો હિંદના અગ્રગણ્ય કળાકારોમાંના એક છે.. ભાવને કહ્યું એટલે એણે ચિત્ર લીધું ? પણ મને એ નથી સમજાતું. એવું પણ સમજાય એટલા ખાતર મોડર્ન આર્ટ ઉપરનાં થોડાં પુસ્તકો અને આલ્બમો પણ હું ખરીદી લાવ્યો..

રંજને પાનું ફેરવતાં પહેલાં સામેની દિવાલ ઉપર ટીંગાડેલું ગાયતુન્ડેના ચિત્ર સામે જોયું. એને લાગ્યું કે વૈકુંઠની વાત સાવ ખોટી ન હતી. લાલ લીલા જાંબલી લપકારા મારતા રંગો અને એની વચમાંથી પસાર થતી કાળી નવી રેખાઓની ઊભી આડી યોજ-નામાંથી શું પ્રગટ થતું હતું ! પણ ભાવન કહેતો હતો કે ગાયતુન્ડે હિંદના અગ્રગણ્યોમાં...

રંજનને હસવું આવ્યું.

ઘડિયાળ સામે એણે જોયું ને ઝડપથી ઊભો થયો. વૈકુંઠ શીલા ભાવનની કથા વાંચતાં વાંચતાં પોણા દસ થઈ ગયા હતા અને હજી એણે 'શેવ' પણ કર્યું ન હતું...

દિવસ દરમ્યાન એને ચેન ન પડ્યું. રહી રહીને ડાય-રીનાં પાનાં એની નજર સમક્ષ ફફડી ઊઘડતાં હતાં, વૈકુંઠના આડા મરોડવાળા અક્ષરો અને એના અંત-રની કપરી વગાડતી વેદના એકબીજામાં ભળી જતાં એને લાગ્યાં. અક્ષરોમાંથી પ્રગટતું એક બદ્ધ પુરુષના વિષાદનું એ ચિત્ર જાણે !

રાત્રે જમીને જ એ ફ્લેટ ઉપર પહોંચ્યો, ત્યારે જમ-દીરે એના હાથમાં બે પત્રો મૂક્યા. એકની ઉપર શ્રીમતી શીલા પરીખનું સરનામું હતું પણ બીજો એક્સપ્રેસ ડીલીવરી પત્ર પોતાના ઉપર હતો.

હજી તો બે દિવસ પહેલાં એ આવ્યો હતો, એનું નવું સરનામું કોઈને એણે જણાવ્યું પણ ન હતું, તો પછી આ પત્ર મોકલ્યો કોણે ? કવરની બીજી બાજુ

પર એની નજર પડતાં એને વળી વધુ આશ્ચર્ય થયું: રવાના— વૈકુંઠ પરીખ, રનો વ્યુ, કલીંપોંગ!

એણે ઝડપથી પરબીડિયું ખોલ્યું: પત્રમાં વૈકુંઠે લખ્યું હતું:

શ્રી રંજન પરીખ,

તમે મને નહિ ઓળખતા હો, પણ હું તમને ઓળખું છું. સાત સાત અઠવાડિયાં સુધી સ્ટેટ્સમેનમાં જાહેર ખબર આપ્યા બાદ લગભગ સવા ત્રણસો માગણીઓમાંથી મેં તમારી જ માગણી મંજૂર રાખવા વિધાતાને સૂચવ્યું તેની પાછળ બે કારણ હતાં.

(૧) તમારી કન્સ્ટ્રક્શન કંપની જેમાં તમે ચાકરી કરો છો તેના જનરલ મેનેજર મીસ્ટર શશી મહેતા અને હું વિલાયતમાં સાથે હતા. એમના હાથ નીચે તમે તૈયાર થયા હશો એટલે તમારો ભરોસો રાખી શકાય.

(૨) તમે કુંવારા છો. એમ તમે વિના પૂછાવે અરજીમાં લખ્યું હતું—'બેચલર' શબ્દ વાપર્યો છે. એવાઓ માટે મને અત્યારે સન્માન છે. મારું ઘર બરાબર સચવાશે એવી તે કારણે ખાત્રી થાય છે.

બધું છે તેમ ને તેમ રહેવા દેશો. ઉતાવળમાં કલીંપોંગ ચાલ્યા આવવાનું નક્કી થયું એટલે અમે બધું અવ્યવસ્થિત મૂકીને જ નીકળી પડેલા.

અને જાણે ઘર તમારું છે એમ સમજીને રહેશો...

તમારો સ્નેહાકાંક્ષી

વૈકુંઠ.

એ જ અક્ષરો! એ માણસની સરીયામ ભદ્રતા વ્યક્ત કરતાં વાક્યો!! 'મારામાં મૂકેલા વિશ્વાસનો ભંગ તો તેમ જ્યાં સવારથી કરી ચૂક્યો છું' એમ રંજનને લાગ્યું.

પણ થોડી જ ક્ષણો પછી એનાથી બીજો પણ વિશ્વાસભંગ થઈ ચૂક્યો: પેલા બીજા પરબીડિયાંની પાછળ એક ખૂણે જ લખ્યું હતું: બીજી ક્ષણની રાહ જોયા સિવાય રંજને સાચવી રહીને એ ખોલ્યું: ઝીણા મરોડદાર અક્ષરોમાં એ પત્ર—ના પત્ર નહિ, થોડી કાવ્યની લીંટીઓ માત્ર લખાઈ હતી:

—અને રાત!
એ પાડે છે કેવી ભાત!! બધું જ કાળું,
છતાં સૌંદર્યમંડિત!
એના એક ઓછાડ તળે,
એક શ્યામલ અંચલના વિસ્તારમાં સુરક્ષિત
આપણે બેઉ!—ને ત્યાં!
તું નિહાળે મારી અસ્પષ્ટ ધૂમરી છાયા,
ને મારી નજરે પડે તારું ચંદનવરણું રૂપ!!
શ્રાવણ્યસજલ ઘનઘોર ઘટાની ઓથે
ચપળા ચંચળા દામિની!!
તું પુષ્પપાંદડી સમી સુકુમાર
હું હતા માત્ર છાયા સમો,
પાસે છતાં દૂર, જોજનો દૂર!!

અને જાણે એ કાવ્ય ઉપર ટીકા લખી હોય તે નીચે થોડી વધુ લીંટીઓમાં એણે લખ્યું હતું:

'એકબીજાથી દૂર રહેવાની આપણને સૂચના થઈ છે—તમને સૂચના અને મને હુકમ. એનું પાલન યથામતિ કરું છું અને છતાંયે જે કાવ્યની પ્રેરણા તમારે પાસેથી મળી છે તે તમને મોકલ્યા સિવાય રહી શકતો નથી.

પત્ર ન લખવાનો તેમ છતાં સંયમ પાળત પરંતુ એક ખાસ સમાચાર આપવા પૂરતો આ પત્ર લખ્યો છે.

અશોક ગેલેરીમાં આવતીકાલે, શનિવારે સાંજે સતીશ ગુજરાલના One-Man Showનું ઉદ્ઘાટન છે. અનુકૂળતા હોય તો બન્ને જજો. સમય ૫-૩૦...

રંજન ચંચળ થઈ ઊઠ્યો.

ભાવનને જોવાનું મળવાનું એને મન થઈ આવ્યું. કદાચ એનો અશોક ગેલેરીમાં ભેટો થઈ પણ જાય. પણ એને ઓળખવો કઈ રીતે!

એણે ફરીથી ડાયરીનાં પાનાંમાં મન પરોવ્યું. પણ એમાં ઘણું અવ્યવસ્થિત અને ટુકડા ટુકડા લખાણ હતું. એમાંથી બે ચાર મુદ્દા રંજને તારવી લીધા.

—લીલા તરવરતી પ્રેમાળ યુવતી હતી, ભરપૂર પ્રેમભરી અને બીજાથી સ્વતંત્ર.

—વૈકુંઠ ભદ્ર હતો. છતાં પ્રેમાળ પતિ હોઈને ઈર્ષાથી જલતો હતો.

—ભાવન માત્ર કળાકાર હતો ! માત્ર મિત્ર હતો ? શીલા માટે એના હૈયામાં પ્યાર હતો ? વૈકુંઠના મનમાં ભાવનનું સાચું ચિત્ર ખડું થયું ન હતું.

—સલામતી તરીકે એણે ભાવનને ઘેર આવવાની મના કરી હતી. એને ખબર આપ્યા સિવાય લાંબી રજાઓ લઈને શીલાની અસ્વસ્થ તબિયત સુધારવા એ પહાડોમાં જવાનું વિચારતો હતો.

ભાવનને મળવાની અને એની પાસેથી હાલની બીજી બાજુ જાણવાની ઇચ્છા રંજન રોકી ન શક્યો.

વિના આમંત્રણે એ શનિવારે સાંજે સાડાપાંચ વાગ્યે અશોક ગૅલેરીમાં પહોંચી ગયો. પાંત્રીસ-ચાલીસ પ્રેક્ષકોના ટોળાની વચમાંથી ભાવન જેવા અજાણ્યા માણસને શોધવો કઈ રીતે એ મુશ્કેલીનો ઉકેલ એણે વિચારી રાખ્યો હતો.

કાન સરવા રાખીને કાન ઉપર એ નામ પડે છે કે કેમ એ એક રસ્તો.

કોઈની આતુર નજર વારંવાર પ્રવેશમાર્ગ ઉપર શીલાના આગમનની પ્રતીક્ષા કરે છે કે કેમ !

કોઈ ગુજરાતી વાતચીત, મુંબઈ બાજુની પહેરવેશની રીતરસમ ક્યાંય કળાય છે કે કેમ !

પણ ધાર્યા કરતાં એનું કામ વધુ સરળ બની ગયું. પ્રદર્શનમાં પ્રવેશ કરતાં અગાઉ કોણ કોણ એમાં રસ લેવા આવ્યું છે તેની નોંધ પ્રવેશદ્વાર પાસે બેસીને એક મહિલા લઈ રહ્યાં હતાં. રંજને પોતાનું નામ લખવા પેન ઉપાડી ત્યાં એની નજર બે ત્રણ લાઈન ઉપર થયેલી સહી ઉપર પડી. પેલી ટેવ પ્રમાણે દેવનાગરીમાં માત્ર ભાવન લખ્યું હતું.

રંજને પેલાં બહેનને જ પૂછ્યું, 'મારે કળાકાર આર્ટિસ્ટ ભાવનને મળવું હતું. એને આપ ઓળખો છો !' પેલાં બહેને દૂરથી નિર્દેશ કર્યો.

એકવડો બાંધો, સામાન્ય ઊંચાઈ, ને પહોળો લેંઘો અને ચડાવેલી બાંયોવાળો ઝભ્ભો પહેરેલો એક યુવાન સહેજ દૂર પ્રવેશમાર્ગ પાસે રસ્તા ઉપર ગીટ માંડીને ઊભો હતો. ચહેરાનો સહેજ ફિક્કો ઘઉંવર્ણ, પાતળી હડપચી ઉપર બીડાયેલા હોઠ, શ્વાસ લેતાં થાક લાગતો હોય તેમ પહોળાં થઈ જતાં નસકોરાં, પણ સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે તેવી પારદર્શક આંખો—એ આંખોમાં જ જાણે પેલો કળાકાર, પેલો કવિ સંતાયો હતો અને ત્યાંથી જ તે વ્યક્ત થતો હતો એમ રંજનને લાગ્યું.

વિના સંકોચે રંજને એની પાસે પહોંચીને ખભે હાથ મૂક્યો.

'તમે જ ભાવન ખરું !'

'હા. તમે ?'

'હું રંજન પરીખ.'

'પ્રદર્શન જોવા આવ્યા છો ?'

'જી.'

'ગુજરાતી આવી મૉડર્ન આર્ટમાં રસ લેતો થયો ! સારું ચિહ્ન છે હોં !'

'વાત વાતમાં ગુજરાતીઓને શું કરવા સંભારાવો છો ! તમે ગુજરાતી નથી !'

'ભૂલ ભૂલથી—પણ હવે હું મારી જાતને માત્ર ભારતી તરીકે ઓળખાવું છું.'

'ને હું મારી જાતને વિશ્વમાનવી તરીકે—'

રંજને હસીને કહ્યું. ભાવન પણ મીઠું હસ્યો. એની તેજસ્વી આંખો અને નિર્મળ હાસ્ય રંજનના હૈયામાં વસી ગયાં, અને લગ્યું કે આ કળાકાર દુષ્ટ-પાપી-મલિન થવા માટે અશક્ત હતો ! એ કારણે એનું આશ્ચર્ય વધ્યું.

'સતીશની આ ખૂબી છે !' એક ચિત્ર પાસે ઊભા રહીને ભાવને રંજનનું ધ્યાન દોર્યું. જવાહરના ચહેરાની એક બાજુ એણે આબેહૂબ તો નહિ છતાં ઠીક ઠીક સમજાય એટલી સુરેખ બનાવી છે. જ્યારે બીજી બાજુને ચહેરી નાખી છે, જાણી જોઈને. આ એની પોર્ટ્રેટકળાની ખાસિયત હોત સ્વસ્થ રાજનીતિની પાછળ એ માણસમાં ધમધમતો લાવા

સંતાપો છે, માનવીની વેદનાને એ પોતાની કરી શકે છે એમ એણે જવાહરનું સંપૂર્ણ ચિત્ર ચીતરતાં વ્યક્ત કર્યું હોય એમ નથી લાગતું ?'

એવી અનેક ખૂબીઓ બતાવ્યે જતાં છતાં રહી રહીને ભાવનની નજર ચંચળ થઈ ઊઠતી હતી. એ પ્રવેશ-માર્ગ તરફ જોઈ લેતો હતો.

'કેમ આમ વારંવાર તમે બેધ્યાન બની જાવ છો ભાવન ?'

'ના, અમસ્તો.'

'કોઈની રાહ જુઓ છો ?'

'જે નથી આવવાનું તેની રાહ—લગભગ એવું જ.'

'તમારી વાત સાચી છે; એ નહિ આવે, નહિ આવી શકે.' રંજને ગંભીર બનીને ભાવનની નજરમાં પોતાની નજર ઢાલવતાં ઉચ્ચાર્યું.

'તમે! તમે શાથી ધાર્યું ?' ભાવને સાશ્ચર્ય પૂછ્યું. એના અવાજમાં વિષાદ હતો.

પણ રંજને તુરત કાંઈ ન બોલ્યો.

પ્રદર્શન જોઈ લીધા પછી એણે ભાવનને સાથે લીધો.

'મારે તમારી સાથે થોડી વાતો કરવી છે. આપણે કોઈ રેસ્ટોરામાં જઈશું ?'

'ના, તો ચાલો ગંગાઘાટ...શીલાને તમે ઓળખો છો?'

'ના...અને...હા.'

બન્ને હેસ્ટીંગ્સ ઉપર પહોંચ્યા. હુગલી નદી કાવ્યમય બની ગઈ હતી. સંધ્યાકાળના આકાશી રંગો અને સોનેરી સ્ટીમરોનાં તરેહ તરેહનાં પ્રતિબિંબોની જાળ-ગૂંથણી પોતાનાં હૈયા ઉપર રમાડતી નિર્વિકાર રીતે તે વહે જતી હતી...

બે કલાક સુધી રંજન અને ભાવન નદીકિનારે બેસી રહ્યા. રંજને કહેવા જેવું કહ્યું, ભાવન તે સાંભળી રહ્યો. અને છેવટે એણે આખીયે વાતનું બનાવ્યું સમાપન કર્યું:

'તમે તો વૈકુંઠભાઈને નજરે જેયા નથી, મેં જેયા છે. અને શીલાને પણ...તમારી વાત સાચી છે, વૈકુંઠભાઈની વાત પણ સાવ સાચી છે. શીલા મને ગમે છે, એટલું જ નહિ પણ એને હું ચાહું છું... પણ ક્યાંક ભૂલ થઈ ગઈ છે. એને હું એક વ્યક્તિ તરીકે ચાહું છું. જ્યારે એ મારો કળાકાર તરીકે આદર કરે છે. વૈકુંઠભાઈ નાખી દેતા પાંચ ફીટ અને નવ દસ ઈંચ ઊંચા હશે, એમની સાથે શોભે તેવી રૂપે તબીઅતે શીલા છે. મારાથીયે એકાદ ઈંચ ઊંચી કદાચ...એટલે આમ જુઓ તો એમની પરિભાષામાં જે સ્થૂળ સ્નેહ ગણાય છે તે અમારી વચ્ચે સંભવી ન શકે—'

'એવું હું નથી માનતો ભાવન—'રંજને વચમાં પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કર્યું, અને પછી ઉમેર્યું, 'તમે માત્ર એને વ્યક્તિ તરીકે ચાહો છો એટલે શું ? એનું સ્ત્રી તરીકેનું વ્યક્તિત્વ કે બીજું કાંઈ ?'

ભાવન ક્ષણો સુધી ચૂપ રહ્યો. એટલે રંજને વધુ આગ્રહપૂર્વક પોતાનો મુદ્દો રજૂ કર્યો.

'મને ભય છે ભાવન, તમે કલાકાર એટલે ભાવુક તો ખરા જ, કંઈક અંશે સહેજ મોટી વયના બાળક જેવા. તમારો શીલા માટેનો સ્નેહ શરૂ ગમે તે કારણે થયો હોય-અને શીલા પણ કદાચ તમને નાના બાળક સમા ગણીને—'

'તે સામે મારો વાંધો છે. મા માટેની મારી શોધ શીલાને કારણે પૂરી થાય એવું હું ક્યારેય ન સહન કરી શકું.' ભાવને વાંધો ઉઠાવ્યો.

'એ બાબતમાં મારાં મનમાં શંકા નથી, ભાવન. તમે મા માટેની શોધે નીકળ્યા જ ન હતા. મોટીબહેન માટે પણ નહિ. તમને મંજૂર હતું શીલાનું સ્ત્રીત્વ, એનું સ્ત્રીનું રૂપ; કલાકાર હોઈને એ રૂપની વિગતો તમને વધુ સમજાતી હશે, વધુ હૃદયંગમ બનતી હશે...કેમ ચૂપ થઈ ગયા ભાવન ?'

'આ રીતે મેં આ બાબતનો વિચાર કર્યો ન'તો, હજીયે માનું છું કે શીલાને એક ઉમ્દાકારી સહૃદય કલારસિક વ્યક્તિ તરીકે જ—'

'તો, 'એ સઘળું એ સમસ્ત, પાંગરતું સુજ હૈયે.' કોને માટે લખાયું હતું ?' રંજને કરવા ધાર્યો હતો

ધા પણ એ ક્રૂર ન બની શક્યો. વાક્ય માર્દવભર્યું બની ગયું.

'ઓહ! તમે એ બધું-પણ જાણો છો?' ભાવને સાશ્ચર્ય પૂછ્યું.

'બુદ્ધિથી દુર્ગમ્ય અને સ્નેહની નિજ શક્તિથી પણ દુઃસાધ્ય એવો તે એ સ્નેહસંબંધ કઈ જાતનો, ભાવન?' આવો ઉભરો અમસ્તો ન ચઢે એમ હું માનું છું. હું કવિ નથી, કળાકાર પણ નથી, વિજ્ઞાની છું, એન્જીનીઅર, બરછટ છતાં સીધો.'

'તો હું એમ પૂછું છું રંજન, શીલાનું મારા પ્રત્યેનું આકર્ષણ એની નજરની વિહ્વળતા, એના ઊના ઉચ્છ્વાસ! એનો ઉશ્કેરાટ એ બધું શું! વાતો કરતાં કરતાં—પછી તે કોઈ ચિત્ર માટે હોય કે પોતાનાં અંતરના ઉદ્ગાર સમી હોય—ત્યારે એની પાંપણો ભીંજાઈ જતી! અને મારો એના પ્રત્યેનો ભાવ એનું કોઈ મૂલ્ય ખરું કે નહિ?'

'આપણે મૂલ્યાંકન કરવું જ રહ્યું ..તમે આમાં ક્યાંયે નથી ભાવન, મને આ પરિસ્થિતિનો ઉકેલ સૂઝ્યો છે.' નદી ઉપર ઊતરેલા અંધારપટને ભેદીને પેલી પારની કોઈ પરિસ્થિતિ નજરે નિહાળતો હોય એટલી ખાત્રીથી રંજને કહ્યું.

'હું ક્યાંયે નથી? પરિસ્થિતિનો ઉકેલ?' ભાવનનો અવાજ સહેજ ભારે અને કરકરો બની ગયો.

'હું વિજ્ઞાનનો માણસ છું, પ્રયોગો કરવામાં માનું છું.'

'તમે ગૂઢ બની ગયા રંજન, આ નદીના ઘેરા પેટાળ સમા!'

'એનું તમને દુઃખ નથી ને?'

'ના.'

'સતીશ ગુજરાલનું જવાહરલાલનું પોર્ટ્રેટ તમે જ મને સમજાવતા હતા, ભાવન. શીલાની મને એક બીજી બાજુ દેખાય છે.-ત્યાં પણ લાવા ખદબદે છે, એ લાવાને વહેવરાવી દેવો જોઈએ. ને તો જ એના મુખની રેખાઓ એના વ્યક્તિત્વનાં બન્ને પાસાં સમરસ અને સમતોલ બનશે.'

બન્ને તે રાત્રે મિત્રો બન્યા કે વિરોધી એ ભાવનને ન સમજાયું

*

એ વાતને લગભગ છ મહિના થઈ જવા આવ્યા.

એક રવિવારે બપોરે ટેક્સી ફ્લેટની પોર્ચમાં આવીને ઊભી. રંજન સામે ગયો. વૈકુંઠ અને શીલાએ પહેલી જ વાર રંજનને જોયો, છતાં વર્ષોથી એને ઓળખતાં હોય તેમ ઉષ્માભર્યું પરસ્પર મિલન હતું. ખાસ કરીને શીલાની નજરમાંથી તો નરી આત્મીયતાનો ભાવ છલકાઈ જતો હતો.

'ક્યાં છે? જોઉં રેડિયોગ્રામ—' ફ્લેટમાં પેસતાંવાર શીલાએ રંજનને પૂછ્યું.

ફ્લેટ માટે માત્ર નામનું જ ભાડું લીધેલું એટલે પોતાના તરફથી યાદગીરી તરીકે ફ્લેટ છોડતાં અગાઉ રંજને એક સુંદર રેડિયોગ્રામ અને જાણીતા શાસ્ત્રીય સંગીતના ગાયકોની લોંગપ્લેયીંગ રેકોર્ડ્સ—પન્નાલાલ ઘોષની બંસીમાંથી પ્રગટતા રાગશ્રી કે પવન, વિલાયતની સિતારમાંથી પ્રગટતા તિલક કામોદ કે ભૈરવીથી માંડીને ઈંગ્લેંડ ઓર્કેસ્ટ્રાખના વાયોલીન કોન્સર્ટોની અને બીજી પણ કેટલી સુંદર દેશીવિદેશી રાગરાગિણીઓની રેકોર્ડ્સ સાથે—એણે શીલા-વૈકુંઠને ભેટ આપ્યું તે એમને બતાવ્યું.

અને બેઠકઘરમાં પેલી નૃત્યરતા પુષ્ટઅંગી નારીના રેખાંકનની જગ્યાએ ભીંતને અઢેલીને સુશોભનાત્મક જાતજાતની ધાતના કુંડાં ગોઠવાઈ ગયાં હતાં. વિના જળ સીંચે આપોઆપ ઊગે તેવાં થોરીયાં—કેકટી અને સુક્યુલેન્ટસની સજાવટ ચીંધી બતાવતાં રંજન થોડાં જડબાતોડ લેટીન નામો બોલી ગયો:

'આ છે ફ્લેગેલી ફોર્મીસ, અને આ સીરુસ વેરાઈટીનાં ઓરીગીસસ અને બેનેકી; અને પેલા દેખાતા નરમ કાંટાવાળા અને ઘાટીલા વળાંકવાળા તે એચીનો કેક્ટસની જાતના ક્લોરીકોમીસ અને આન્ટીઝ; આ અહીં મોઝાયેકની બાજુમાં ટીપોયની જગ્યાએ ગોઠવ્યાં છે તે દરબાનીઆના અને સમ્બીઆરીરા; જેને માટે

મેં તમને લખ્યું હતું તે કાંઈ કહેતું હતું કે કમ્પીંગમાં આલ્પ્સના છોડના ઝૂંડના ઝૂંડ હોય છે પણ વધુ ઊંચાઈએ પ્રદેશ સુક્કો બને ત્યાં માત્ર સુકયુલેન્ટ્સ વનસ્પતિ, એ પણ કાંટાળી હોય છે. તેમાંનાં આરબોરે સીન્સ વાર મીસર અને...'

રંજનની આ વનસ્પતિ અંગેની સૂઝની વાતો સાંભળતાં શીલા અવાક્ બની ગઈ. કેકટસ ઉપર વહાલ વરસાવતી હોય તેમ, બીજી ક્ષણે, એના ઝીણા કાંટા ઉપર પોતાની કુમળી આંગળીઓ એણે ફેરવી લીધી : 'કેવું અદ્દભુત! કાંટાની ભાત જોઈ! અને લીલુમડો રંગ!! શું છે એની ચમક!!!'

વૈકુંઠને એમાં કશું અદ્દભુત કે ચમકદાર - ન લાગ્યું. તે દરમ્યાન ચેન્જર ઉપરથી અબ્દુલ કરીમખાં સાહેબની મિલાવસની ચીજ

'પ્યારા નજર નહિ...'

વાગી રહી. મુંબઈ જતાં પહેલાં સાત દિવસ હતા તેમ છતાં લગભગ પરાણે રંજન ને વૈકુંઠભાઈએ અને તેથીયે વધુ આગ્રહથી શીલાએ મહેમાન બનાવીને રોકી રાખ્યો.

રંજને જોયું કે એનો પ્રયોગ કારગત નીવડ્યો હતો. એ સાત દિવસ દરમ્યાન અબ્દુલ કરીમખાં સાહેબથી માંડીને લક્ષ્મીશંકર સુધીના ગાયકોની વિગત એણે મેળવી. એ મેળવવા માટે કલકત્તાની અગ્રગણ્ય રેકૉર્ડ વેચનારી દુકાનોમાં રંજનને એ સાથે લઈ જવા માંડી.

અને જાણીતી નર્સરીમાં કલાકો સુધી રંજન સાથે ભમતાં ભમતાં એણે ફૂલઝાડના પ્રકારોની વાતો એકચિત્તે સાંભળ્યા કરી. થોડા સમયમાં ઘણું શીખી લેવા જાણવા સમજવાના એના પ્રયત્નો માટે રંજનને માન ઊપજ્યું. એનું એને આશ્ચર્ય પણ થયું.

અને એ સાત દિવસ દરમ્યાન એક પણ દિવસ ચિત્રોની વાત એણે ન કાઢી, ભાવનનું એણે નામ ન દીધું.

પણ રંજનનું નામ એણે લીધા કર્યું......

રંજન મુંબઈ આવ્યો ગયો ત્યાર પછી પણ લગભગ વ્રત તરીકે શીલા એને પત્રો લખતી. તેમાં કેકટી અને સુક્યુલન્ટસથી માંડીને શાસ્ત્રીય સંગીતની જ નહિ પણ સ્ત્રી-પુરુષના સ્નેહની વાતો પણ એમાં ટપકી જવા માંડી. રંજન પોતાના પ્રયોગનું પરિણામ નીહાળતો હતો.

એકવાર ઓચિંતી શીલા મુંબઈ આવી પહોંચી.

એકવાર ઓચિંતી શીલા મુંબઈ આવી પહોંચી.

'સાંભળ્યું કે રંગભવનમાં સાત દિવસનો ક્લાસીકલ મ્યુઝીકનો કાર્યક્રમ છે અને રેડિયો ક્લબમાં ફ્લાવર શો છે ટાઇમ્સમાં વાંચ્યું ને મેં સવારનું વાઈકિંગ પકડ્યું ..' રંજનને મળતાં વાર એણે એકશ્વાસે બોલી નાખ્યું. 'અને પેલાં કેકટસ ઉપર મેં પ્રાર્થીંગ કર્યું છે. નાનકડા ગોળ દડા જેવું કંટાળું પણ સુંદર કુમળું ફૂલ ત્યાં ધીરે ધીરે વિકસશે એમ પેલો રોયલ નર્સરીવાળો કહેતો, It will ba n sight for gods to see!...અને બીજા સમાચાર પણ તમને આપું. બાલીગંજની સરસ્વતી સંસ્થામાં હું ઇસરાજ શીખવા જઉં છું ને જતે દિવસે બેંગ્લોરના પેલા વરદરાજુલુ પાસે વીણા શીખવી છે...'

વાતે વાતમાં શીલાનો ઉત્સાહ છલકાઈ જતો હતો.

'સાચું કહું તો તમારી સાથે મન ભરીને વાતો કરવામાં જ હું મુંબઈ આવી છું...વૈકુંઠ તો ના ને ના કહેતા રહ્યા ને હું તો ઊડી જ આવી...' શીલાએ મુક્ત હાસ્યનું એક મોજું વહેતું મૂક્યું.

ત્રીજી સાંજે શીલાએ વળી નવો જ પ્રસ્તાવ મૂક્યો : 'મેન્યુહીનની પેલી વાયોલીન ઉપરની તર્જ સાંભળતાં સાંભળતાં મને સાગરનું શાંત-રૌદ્ર સંગીત યાદ આવ્યા કરે છે.......કલકત્તાથી દરિયો તો પચાસ માઈલ દૂર છે...એટલે થયું કે ચાલો મુંબઈ, રંજન પાસે.'

રંજનભાઈને બદલે રંજન! રંજનના કાન સરવા બન્યા. શીલા બોલ્યે જતી હતી, 'એક પછી એક મોજાંનો ઉછાળ અને પછી શમી જવું! એ શાશ્વત સંગીત કેવું ઉન્માદક હશે! મેન્યુહીનની સરગોષ્ઠી તમને એવી ન લાગી ? કે પછી અલીઅકબરનો નટભૈરવ!......'

સાંજ વિરમતી હતી. પશ્ચિમનું આકાશ અવનવા રંગો પલટતું હતું...શીલાના આગ્રહને વશ થઈને હાઇવેલ રોડના દરિયાકિનારે એ ગયો. મેન્યુહીન અને અલી

અકબરની સુરગુંથણી સાથે અરબી સમુદ્રનાં મુક્ત ઉછાળા બંધબેસતા થાય કે નહિ એની જ ખાત્રી કરવા શીલા એને તાણી લાવી હશે ? મોજાથી ધોવાતા એક ચટ્ટાણની આડમાં રંજનનો હાથ પોતાના હાથમાં રાખીને શીલા અડોઅડ બેઠી હતી, રંજનનું મન વિચારવમળે ચઢ્યું હતું પણ તેમાં વારંવાર વિક્ષેપ પડતો હતો; સાંજની ભરતીનું પાણી પોતાને પલાળી ન મૂકે તે માટે જ તકેદારી રાખની હોય તેમ શીલા ખસતી ખસતી રંજનની અડોઅડ લપાઈ બેઠી. એમ કરતાં ઘડીક દરિયા તરફ તો વળી વચમાં વચમાં રંજનની નજરમાં નજર ગોઠવતાં એ પૂછ્યે જતી હતી :

'રંજન, રવિશંકર, અને અલીઅકબરની જુગલબંધીમાંથી કેવો આહીર ભૈરવ પ્રગટે છે ! ઘોડિયાંની એક જાત સાથે બીજી મળતીઝૂલતી જાતનું ગ્રાફ્ટીંગ થાય તો ક્યારેક નમણાં રંગનું ફૂલ પણ ત્યાં પ્રગટી જાય એમ મેં ક્યાંક વાંચ્યું હતું. એ સાચું હશે ?... બોલતો કેમ નથી રંજન ? મને લાગે છે કે એ સાચું જ હશે. નહિતર નર્સરીવાળા એવો પ્રચાર શા માટે કરે ?...એ જ રીતે જીવનમાં દૂર દૂર ફેંકાયેલાં છતાં જીવનની ભરી ભરી બાજુઓની, એની કલાત્મકતાની, એનાં સંગીતની, એના સાંભર્યા વિકાસની સમજ ધરાવનારી બે વ્યક્તિઓનું પણ સંધાણ થાય તો ?...' શું આ પેલો લાવા વહેવા માંડ્યો? રંજનના મનમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યો.

પથ્થર ઉપર પછડાતાં અને વેરણછેરણ થઈ જતાં મોજાંઓની જેમ રંજન પણ પોતાના પ્રયોગની અવદશા નિહાળી રહ્યો હતો. અવદશા ? કે અણધારી દશા ? એ પ્રશ્ન જેવો ઊઠ્યો તેવો એણે દાબી દીધો. પણ શીલા પ્રશ્નો પૂછ્યે જ જતી હતી...એક એક નવા મોજાની જેમ એની જીભે નવો પ્રશ્ન જાગતો હતો.

એવા પ્રશ્નોના જવાબ રંજનને સૂઝતા હતા પણ એની વાચા ખોવાઈ ગઈ. એનું ધ્યાન બીજે હતું.

વૈકુંઠ પરીખની ડાયરીનાં પાનાંમાં રંજન પરીખનું કેવું ચિત્રાંકન થતું હશે એની કલ્પનામાં અને એ જ વિમાસણમાં એનું મન અટવાયું હતું, ત્યાં સુધી કે શીલાનો નિકટ સ્પર્શ પણ એ માણી શકતો ન હતો— !

★

'શાંતપિયાસી'

–અજંપે જંપ

અજંપે જંપવું મારે,
 ગમે ના છોડવું ઘરને,
  છતાંયે ઊડવા ઇચ્છું,
   દિશાઓના વિજન આરે–
—અજંપે....

અશાંતિમાં જ શાંતિ નિત્ય, માનીને વિરામું છું.
અને બેચેન થાવામાં જ, બેહદ ચેન પામું છું.
કિરણ આશાતણાં પ્રકટે, નિરાશાનાં જ અંધારે
—અજંપે...

સદા અસ્વસ્થતામાં સ્વાસ્થ્ય મનને હું મનાવું છું
સનાતન દુઃખમાં, મારાં સુખો સર્વે સમાવું છું;
જીવનનાં ઝેર પી પીને, અમી સીંચું જગતક્યારે–
—અજંપે....

અહીં એકાંતમાં વસ્તી, બધી મારી વસેલી છે,
અને આંખો જુઓ કેવી, રૂદનભારે હસેલી છે ?
સૂરીલી ઝંકૃતિ જાણે, વિસંવાદી હૃદય તારે
—અજંપે....

★

પદ્મકાન્ત ૨૦ શાહ

આલ્ફ્રેડ-નોબેલ

દર વરસે નોબેલ પારિતોષિકો અપાય છે.- લાખો રૂપિયાનાં એ પારિતોષિકો જેના નામથી શરૂ થયાં છે એ માનવીના જીવન વિષે ઉર્મિના દિવાળી-અંક માટે 'જર્નલ ઑફ કેમિકલ એજ્યુકેશન' ઉપરથી ખાસ તૈયાર કરેલો આ લેખ છે...

રસાયણ વિજ્ઞાન, ભૌતિક વિજ્ઞાન, ઔષધિ અને શરીરવિજ્ઞાન તથા સાહિત્યના વિષયોમાં અને વિશ્વશાંતિ માટે અપાતાં વાર્ષિક નોબેલ પારિતોષિકો આલ્ફ્રેડ નોબેલની સ્મૃતિને સદા ચિરંજીવ રાખે છે. દર ડિસેમ્બરની ૧૦મી તારીખે, જ્યારે નોબેલની પુણ્યતિથિ આવે છે ત્યારે આ પારિતોષિકો સ્વીડનના ઓસ્લો અને સ્ટૉકહોમમાં પ્રદાન કરવામાં આવે છે. સ્વીડનના સૌથી વધુ અંધકારના આ સમયે તે જગતનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી રહ્યું હોય છે.

નોબેલ નામ દક્ષિણ સ્વીડનમાં આવેલા સ્કેનિઆના પ્રદેશના **નોબેલોવ** નામના સ્થળ પરથી પડ્યું છે. આલ્ફ્રેડ નોબેલનો એક પૂર્વજ પેટ્રસ ઓલોફસન નોબેલોવમાં ૧૬૫૫માં જન્મ્યો હતો અને અપસાલા શહેરમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા ગયો હતો. પેટ્રસ ઓલાઈ નોબેલિઅસના લેટિન નામથી તે યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થઈ તેણે કાયદાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. તેનું કુટુંબ જો કે સમાજમાં બહુ આગળ પડતું ગણાતું છતાં બહુ શ્રીમંત ન હતું. પેટ્રસ નોબેલિઅસનો એક પુત્ર કલાકાર હતો. તેનો સૌથી નાનો પુત્ર ઈમેન્યુઅલ મોટો (અં. સિનિયર) પિતાના મૃત્યુ સમયે માત્ર ત્રણ જ વર્ષનો હતો અને અભ્યાસ કરી તે મિલિટરી સર્જન બન્યો અને પોતાની અટક ટૂંકાવીને 'નોબેલ' કરી નાખી. તેનો પુત્ર ઈમેન્યુઅલ નાનો (અં. જ્યુનિયર) ૧૮૦૧માં જન્મ્યો હતો. તે એક પ્રતિભા-સંપન્ન વ્યક્તિ તરીકે જાણીતો થયો. સ્ટૉકહોમમાં તેણે વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ લીધું હતું અને પછી કૉન્ટ્રેક્ટરનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. ૧૮૩૩માં તેણે ધંધાનું દેવાળું કાઢ્યું અને કેદની સજામાંથી બચવા તે તે વખતના રશિયાહસ્તક ફિન્લૅન્ડમાં ચાલી ગયો. તેને બે પુત્રો હતા. મોટો લડવિગ અગિયાર વર્ષનો અને નાનો આલ્ફ્રેડ નવ વર્ષનો. પાંચ વર્ષ પછી તેની પત્ની પોતાના બે પુત્રો લઈને તેની સાથે રહેવા ગઈ. વર્કશોપમાં તે ઘણાં હથિયારો બનાવતો પણ તેનો મુખ્ય રસ સુરંગો બનાવવામાં હતો. જ્યારે ક્રિમિયાનું યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે રશિયન સરકારે તેને કારખાનું વિસ્તારવા નાણાંની મદદ કરી અને યુદ્ધમાં સુરંગો ગોઠવવાનું કામ સોંપ્યું. આ પ્રમાણે તેણે રશિયન સરકારને લડાઈમાં સારી સહાય કરી અને ૧૮૫૩માં તેને રશિયન સરકારે ઈમ્પીરિયલ સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ કર્યો. પરંતુ ક્રિમિયન યુદ્ધ પરાજયમાં પરિણમ્યું. ઝાર નિકોલાસ પહેલો મૃત્યુ પામ્યો. નવી સરકારે જૂની સરકારનાં વચનો માન્ય ન રાખ્યાં અને નોબેલને કોઈ મદદ તો કરી નહિ એટલું જ નહિ પણ તેના હરીફોને ઉત્તેજન આપ્યું. આથી અહીં પણ તેનું કારખાનું ફડચામાં ગયું અને ૧૮૫૯માં ફરી પાછો તે બાવીસ વર્ષ પૂર્વે હતો તેવી જ ગરીબ દશામાં સ્ટૉકહોમ ગયો.

આલ્ફ્રેડ નોબેલ તેના પિતાના પ્રથમ દેવાળા વખતે ૧૮૩૩માં જન્મ્યો હતો. સ્ટૉકહોમમાં આઠ વર્ષની વય સુધી પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું હતું અને રશિયામાં ખાનગી શિક્ષક દ્વારા પોતાના બીજા બે ભાઈઓ રોબર્ટ અને લડવિગ સાથે અભ્યાસ કર્યો હતો. ૧૬ વર્ષના વયે તેણે કેળવણી પુરી કરી. ત્યાર પછી તેને ધંધાર્થે યુરોપ અને અમેરિકામાં ફરવાની તક મળી. પિતા દ્વારા તેને સ્ફોટક પદાર્થોના સર્જનના વિષયમાં પ્રવેશ મળ્યો હતો છતાં તે વિષયમાં ઉકેલ માગતા અનેક પ્રશ્નો તેની સામે રજૂ થતા હતા. આમનો એક પ્રશ્ન નાઈટ્રોગ્લિસેરિન નામના રસાયણના સ્ફોટક તરીકેના વ્યાવહારિક ઉપયોગ સંબંધીનો હતો.

૧૮૩૩માં બ્રોકોનો (Braconnot) નામનો એક ફ્રેન્ચ રસાયણશાસ્ત્રી નાઈટ્રિક ઍસિડમાં સ્ટાર્ચ અને

સેલ્યુલોઝ નામનાં દ્રવ્યો ઓગાળવા શક્તિમાન થયો. આ પદાર્થને તેણે ઝાયલોડિન (Xylodine) નામ આપ્યું. તે પાણીમાં અદ્રાવ્ય હતો અને અતિશય સ્ફોટક હતો. ચાર વર્ષ બાદ તેના સાથી પેલાઉઝે (pelouze) કાગળને નાઈટ્રિક એસિડમાં ડૂબાડીને અને પછી તેને પાણીથી ધોઈ કાઢીને સૌથી પ્રથમ નાઈટ્રોસેલ્યુલોઝ બનાવ્યો. આનું નામ તેણે પાયરોક્સિલિન (pyroxylin) આપ્યું અને એવું પણ સૂચન કર્યું કે બંદૂક અને તોપમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય. બેઝલ (Basle)માં ૧૮૪૬માં શોનબાઈને (Schonbein) સેલ્યુલોઝમાંથી સલ્ફ્યુરિક અને નાઈટ્રિક એસિડના મિશ્રણ વડે ગનકોટન (Guncotton) નામનો પદાર્થ બનાવ્યો અને બતાવ્યું કે સ્ફોટક તરીકે આ પદાર્થ અતિ યોગ્ય હતો. તે જ વખતે ફ્રાંકફર્ટમાં પ્રો. બોટિગરે આવા જ પ્રયોગો કર્યા અને સાબિત કર્યું કે શોનબાઈને બનાવેલો પદાર્થ સુરંગ ફોડવાના કામમાં વ્યાવહારિક રીતે સુયોગ્ય હતો.

આ પદાર્થની સ્ફોટકતાને લીધે તેનો ઉપયોગ અતિશય ભયભરેલો હતો. આથી વૈજ્ઞાનિકો તેનો મોટા પાયા પર ઉપયોગ કરતા અચકાતા હતા. આલ્ફ્રેડ નોબેલે તેને સ્વેચ્છાપૂર્વક સળગાવી શકાય તેવી 'ફ્યુઝ' નામની કરામતની શોધ કરી, અને ૧૮૬૨માં રશિયામાં તેનો સફળતાપૂર્વક પ્રયોગ કરી બતાવ્યો. આ 'ફ્યુઝ'નું તેણે ડિટોનેટર નામથી પેટન્ટ લીધું.

૧૮૬૩માં નોબેલ તેના પિતા પાસે સ્ટોકહોમ ગયો. અહીં તેણે પોતાનો પ્રયોગ સિદ્ધ કર્યો અને પેટન્ટ ડિટોનેટરની શોધ કરી. સુરંગ ફોડવાની કળામાં આ શોધે ક્રાન્તિ આણી. ડિટોનેટર એક બહુ જ સાદી રચના ધરાવે છે. બે ઇંચ લાંબી લાકડાની એક નળીમાં ગનપાઉડર ભર્યો હોય છે અને તેની સાથે ફ્યુઝ લગાડેલો હોય છે. ગન પાઉડરને બદલે પછીથી 'મરક્યુરિ ફલ્મીનેટ' (Mercury Fulminate) નામનો વધારે અસરકારક પદાર્થ વાપરવામાં આવ્યો હતો પણ મૂળ સિદ્ધાંત તો એ જ રહ્યો હતો. પછી નાઈટ્રોગ્લિસેરિનને લોખંડની એક બંધ નળીમાં મૂકી તેને પાણીની નીચે આ ડિટોનેટર વડે સળગાવવામાં આવતો. ૧૮૬૪માં સ્વીડનમાં આ શોધનું પેટન્ટ લીધા પછી સ્ટોકહોમમાં પોતાના પિતા સાથે તેણે પાયરોગ્લિસેરિન બનાવવાનું એક કારખાનું ખોલ્યું.

રાજ્યની રેલ્વેઓ અને જુદી જુદી ખાણોની કંપનીઓએ તરત જ આ પદાર્થની કિંમત કરી લીધી અને તેનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો. ૧૮૬૪માં સ્ટોકહોમ નગરની નીચે રેલ્વે માટે એક ભુગદો (ટનલ) બનાવવાના કામમાં એનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થયો.

આ અરસામાં નાઈટ્રોગ્લિસેરિન બનાવતાં અનેક કારખાનાંમાં પુષ્કળ ધડાકાઓ તથા અકસ્માતો થયા. તેના ઉપયોગ માટે લેવી જોઈતી કાળજી નહોતી લેવાઈ અને અમુક અજ્ઞાન પણ આ માટે કારણભૂત હતું.

પહેલો ગંભીર અકસ્માત ૧૮૬૯માં સ્વીડનમાં થયો જ્યારે નોબેલની પ્રયોગશાળા ભસ્મ થઈ ગઈ. આ વખતે નોબેલનો સૌથી નાનો ભાઈ એમિલ જે ત્યાં એન્જિનીઅર હતો તે આમાં માર્યો ગયો.

૧૮૬૫માં આવો જ એક અકસ્માત ન્યૂ યોર્કમાં થયો. એક નાની હોટેલમાં કોઈ જર્મન પ્રવાસીએ એક પેટીમાં દસ રતલ નાઈટ્રોગ્લિસેરિન રાખ્યું હતું. આ પેટીનો હોટેલની ઓરડીમાં બેઠક તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. ડિસેમ્બર ૪, રવિવારની સવારે પેટીમાંથી લાલ રંગના ધુમાડા નીકળતા જોવામાં આવ્યા. એથી હોટેલનો પોર્ટર આ પેટી શેરી વચ્ચે રસ્તામાં મૂકી આવ્યો. તત્ક્ષણ એક ભયંકર ધડાકો થયો અને રસ્તા પરનાં ઘરોનો આગલો ભાગ નાશ પામ્યો.

બીજા ધડાકાઓ પનામા, સાન ફ્રાંસિસ્કો, ઓસ્ટ્રેલિયા, જર્મની અને બેલ્જિયમમાં થયા. અકસ્માતોની આ પરંપરાને કારણે નોબેલની શોધનું મહત્ત્વ નહિવત્ થવા લાગ્યું. લોકલાગણી પણ તેની વિરુદ્ધ થઈ ગઈ. સ્ટોકહોમ શહેરના સત્તાધીશોએ જાહેર કર્યું કે જો

નોબેલને આ પદાર્થની બનાવટ ચાલુ રાખવી હોય તો મેલારેન સરોવરની અંદર નાંગરેલી એક હોડી ઉપર બાંધેલા ઘરમાં તે આ કરી શકશે. આલ્ફ્રેડ નોબેલે આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો. અલબત્ત, આવા જોખમી ધંધામાં મૂડી રોકવા કોઈ તૈયાર થતું ન હતું. આખરે ૧૮૬૪ના અંતમાં જે. ડબ્લ્યુ. સ્મિટ નામની સ્ટોકહોમની એક શ્રીમંત વ્યક્તિએ આવા કારખાના માટેની આર્થિક જવાબદારી સ્વીકારી અને સ્ટોકહોમ પાસે વિન્ટરવીકન નામના સ્થળે કારખાનું બાંધવામાં આવ્યું.

૧૮૬૪ અને ૧૮૬૫ની શરૂઆતમાં સ્વીડનમાં આ પદાર્થ બનાવવાની તથા તેનો ઉપયોગ કરવા સંબંધીની સંપૂર્ણ જવાબદારી આલ્ફ્રેડે પોતાના શિરે લઈ લીધી. જ્યારે નાઈટ્રોગ્લિસેરિન કંપની અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારે તે એકલો જ તેનો ડાયરેક્ટર, મેનેજર, કારકુન, હિસાબનીશ, ખજાનચી, જે કહો તે, બધો હતો! ૧૮૬૪માં તેની હેલનબર્ગની પ્રયોગશાળામાં થયેલ ધડાકાઓ અને અકસ્માતને લીધે તેને ઘણો આઘાત પહોંચ્યો હતો પરંતુ તેણે ધીરજ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક પોતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી હતી.

દરમ્યાન આલ્ફ્રેડ નોબેલ નાઈટ્રોગ્લિસેરિનનો વપરાશ ભયમુક્ત બનાવવા માટે મથી રહ્યો હતો. લાકડાનો વહેર, સિમેન્ટનો ભૂકો, કોલસો વગેરે પદાર્થો તેણે નાઈટ્રોગ્લિસેરિનના મિશ્રણ માટે વાપર્યા, આ પ્રયત્નોને અંતે તેણે ડાયનેમાઈટ નામનો પદાર્થ શોધ્યો. કિસલગર (Kiesulguhr) પ્રકારની છિદ્રાળુ માટીમાં નાઈટ્રોગ્લિસેરીન શોષીને તેણે આ પદાર્થ બનાવ્યો હતો. આ પ્રમાણે માટીના વજન કરતાં ત્રણગણું નાઈટ્રોગ્લિસેરિન અંદર લઈ શકાતું હતું. આ પદાર્થ અવિકારી કે અચલ હોવાથી તેની ઉપયોગિતા ઘણી હતી અને ૧૮૬૭માં નોબેલની આ બીજી શોધનું પેટન્ટ લેવામાં આવ્યું. ૧૮૬૮માં પિતા-પુત્ર ઈમેન્યુઅલ તથા આલ્ફ્રેડ નોબેલને સ્વીડીશ એકેડેમી ઑફ સાયન્સ તરફથી 'લેટરસ્ટેડ' પારિતોષિક અર્પણ કરવામાં આવ્યું. આલ્ફ્રેડ નોબેલનું આ સન્માન સાથે જ તેનું સ્વયં 'નોબેલ પ્રાઈઝ' હતું.

હવે પછી પરિસ્થિતિએ પલટો લીધો હતો, અત્યાર વર્ષો સુધી જે વસ્તુ એક રાસાયણિક કુતૂહલનો વિષય રહી હતી તે નોબેલ અને તેના પરિવારના અથાક પ્રયત્નોને પરિણામે પ્રચંડ ઈજનેરી કામગીરી માટે સાધનભૂત બનતી જતી હતી. આલ્પ્સ પર્વતમાંથી કોરી કાઢેલા બોગદાઓ આના જ્વલંત ઉદાહરણો હતાં. ત્યાર બાદ આલ્ફ્રેડ નોબેલે પોતાનો સમય સતત પ્રવાસમાં જ વીતાવી દુનિયાભરમાં પોતાની ફેક્ટરીઓ નાખી પેટન્ટોનું રક્ષણ મેળવવા પાછળ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. યુરોપીય ભાષાઓ પરનું પ્રભુત્વ તેને આ વખતે કામ લાગ્યું. તેની તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિને પરિણામે પોતાની શોધોને તે વ્યવસ્થિત પાયા ઉપર મૂકી શક્યો. ૧૮૬૭થી ૧૮૭૪ સુધીના સમયના ગાળામાં ડાયનેમાઈટનું ઉત્પાદન વાર્ષિક ૧૧ ટનથી વધીને ૩૧૨૦ ટન સુધી પહોંચ્યું.

આ બધાં રોકાણો છતાં ૧૮૭૫માં તેણે એક નવો પદાર્થ—બ્લાસ્ટિંગ જીલેટિન—શોધ્યો. તેને 'રબર ડાયનેમાઈટ' પણ કહેવામાં આવે છે. આમાં ૭ ટકા નાઈટ્રેટ ઑફ સેલ્યુલોઝ ને ૯૩ ટકા નાઈટ્રોગ્લિસેરિનમાં ઓગાળવામાં આવે છે એની શક્તિ 'ડાયનેમાઈટ' કરતાં વધારે છે એટલું જ નહિ, પણ સાચવ્યા પછી તે સંપૂર્ણપણે નિષ્ક્રિય બને છે.

ત્યાર પછીનું પેટન્ટ ધૂમ્રરહિત (અં. સ્મોકલેસ) ગનપાઉડર સંબંધીનું હતું. આનું નામ તેણે બેલિસ્ટાઈટ અથવા નોબેલ ગનપાઉડર પાડ્યું. એમાં નાઈટ્રોગ્લિસેરિનનું નાઈટ્રોસેલ્યુલોઝ સાથે સમાન ભાગે મિશ્રણ કરવામાં આવતું. નોબેલે જોયું કે નાઈટ્રોસેલ્યુલોઝનું પ્રમાણ ૭થી ૫૦ ટકા સુધી વધારીને તે મિશ્રણને ગરમ રોલરો વચ્ચેથી ગૂંદવામાં આવતાં એક બરડ પદાર્થ બનતો હતો અને તે બારીક ચૂર્ણના રૂપમાં કામે યોજી શકાતો હતો. બ્લાસ્ટિંગ જીલેટિનથી વિરુદ્ધ તેના ધડાકા ભયંકર થતા ન હતા, અને જ્યારે ભડકે

કે તોપમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો ત્યારે તેના બેરલને તોડ્યા વગર તેના વડે ગોળીને ધકેલવાનું બળ પેદા થઈ શકતું હતું. ૧૮૮૭માં થયેલી આ શોધને પરિણામે બંદૂક અને તોપ માટે દારૂગોળો બનાવવાની પ્રવૃત્તિને ઘણો વેગ મળ્યો. નોબેલે બનાવેલું બેલિસ્ટાઈટ ફ્રેન્ચ બનાવટ 'પાઉડ્રે બિ' (poudre B) સાથે જુદા જુદા દેશોમાં હરીફાઈ કરવા લાગ્યું. ઉડ્ડયનશીલ દ્રવ્ય સાથે મિશ્ર કરેલા જીલેટીનનો નાઈટ્રોસેલ્યુલોઝ સાથેનો આ પદાર્થ હતો. બ્રિટિશ બનાવટ 'કોરડાઈટ' સાથે પણ 'બેલિસ્ટાઈટ' ટક્કર ઝીલી શક્યું પણ તેનો તો એક રસિક ઇતિહાસ છે.

ઇંગ્લેન્ડમાં નોબેલને પોતાનું કારખાનું સ્થાપવા માટે પરવાનગી મળી નહિ. ત્યાં વિદેશી સાહસને અપનાવવા પ્રત્યે એક પ્રકારનો અણગમો હતો. પણ મુખ્ય વિરોધ સર ફ્રેડરિક એબલ તરફથી નોબેલને વેઠવો પડેલો. આ વ્યક્તિ પાર્લામેન્ટમાં બહુ વગદાર હોવાથી નોબેલનું તેની સામે કંઈ ચાલી શક્યું નહિ. એબલને પોતાને શોનબાઈને બનાવેલા નાઈટ્રોસેલ્યુલોઝમાં અંગત રીતે રસ હતો.

૧૮૬૯માં ઇંગ્લેન્ડમાં નાઈટ્રોગ્લિસેરિન કાયદો (અં. એક્ટ) અમલમાં આવ્યો જેની નીચે તેની નિકાસ, સંઘરો અને હેરફેર ઇંગ્લેન્ડમાં બંધ કરવામાં આવ્યાં. છેક ૧૮૭૧માં સ્કોટલેન્ડમાં કારખાનું નાખવાની નોબેલને પરવાનગી મળી.

કોરડાઈટના બે શોધકો જેમ્સ દેવારે અને સર ફ્રેડરિક એબલ સાથે નોબેલ જબરજસ્ત અથડામણમાં આવ્યો. સરકારી કમિશનની વિનંતિને પરિણામે નોબેલે કમિશનના સભ્યો એબલ અને દેવારને બેલિસ્ટાઈટની પેટન્ટ કરેલી બનાવટ સંબંધી સંપૂર્ણ માહિતી પૂરી પાડી હતી. દેવાર અને એબલે નોબેલે બનાવેલા નાઈટ્રોગ્લિસેરિન અને નાઈટ્રોસેલ્યુલોઝના મિશ્રણમાં એક વધુ પદાર્થ વેસેલિન ઉમેરી તેને એસેટોન (Acetone) નામના દ્રાવણમાં ઓગાળ્યો અને પછી પદાર્થને તંતુઓના રૂપમાં ઉત્પન્ન કર્યો. તંતુઓનો અંગ્રેજી નામ કોર્ડ ઉપરથી તેનું નામ કોરડાઈટ પાડી તેઓએ તેને જાહેરમાં મૂક્યો. નોબેલે આ સામે કોર્ટમાં કેસ માંડ્યો પરંતુ તે હારી ગયો અને તેને ૩૦,૦૦૦ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયો.

આ કેસ અપીલમાં જતાં જસ્ટિસ લોર્ડ કે(Kay)એ હાયકોર્ટના ચુકાદા વિશે શંકા વ્યક્ત કરી. નોબેલનું તેમણે અભિવાદન કર્યું અને જણાવ્યું કે 'વિરાટના ખભા ઉપર ઊભેલો વામન વિરાટ કરતાં અલબત્ત વધુ દૂર જોઈ શકે.* મને આ કેસમાં મૂળ શોધક પ્રત્યે ખરેખર સહાનુભૂતિ છે. મિ. નોબેલે એક ઘણી મહત્ત્વની શોધ કરી છે અને બે ધૂર્ત રસાયણશાસ્ત્રીઓએ તેની શોધની જાણકારી ઉપરથી થોડા ફેરફાર કરીને સમાન ગુણધર્મોવાળી વસ્તુ નવીન સ્વરૂપે બહાર પાડી છે. હાયકોર્ટના નિર્ણયથી નોબેલને પોતાના પેટન્ટનો મળવો જોઈતો લાભ ગુમાવવો પડે છે.' નોબેલને ન્યાય આપવા માટે બ્રિટિશ સરકારની કોરડાઈટ ફેક્ટરીને કોરડાઈટની બનાવટ ઉપર પણ નોબેલના રોયલ્ટીના હક્કોનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો.

અમેરિકામાં નોબેલને ત્યાંના તકવાદી મૂડીવાદીઓની ધંધાદારી ગેરરીતિઓને પરિણામે બહુ ફાવટ ન આવી પરંતુ ઇંગ્લેન્ડે તેને સત્કાર આપ્યો. ૧૯૧ માં ત્યાંની એક્સ્પ્લોઝિવ્સ ટ્રેડ લિમિટેડ નામની કંપનીએ પોતાનું નામ બદલીને નોબેલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ રાખ્યું એ આની પ્રતીતિરૂપ છે.

નોબેલ પરિવારના ઇતિહાસનો એક રસિક અને મહત્ત્વનો ભાગ નોબેલના ભાઈ રૉબર્ટ વડે ભેલાયો છે. તેણે ફિન્લૅન્ડમાં લગ્ન કર્યાં હતાં અને પછી તે હેલ્સીંગ ફોર્સમાં જઈ વસ્યો હતો. અહીં તેણે પોતાનો તેલ અને દીપકો વિશેનો ધંધો વિકસાવ્યો હતો પરંતુ તેમાં ન ફાવતાં તે સ્વીડન ગયો અને ત્યાં નાઈટ્રોગ્લિસેરિન બનાવવાનું શીખીને ૧૮૭૦માં રશિયા ગયો.

* A dwarf standing on the shoulders of a giant can see much further.

નોબેલને આ પદાર્થની બનાવટ ચાલુ રાખવી હોય તો મેલારેન સરોવરની અંદર નાંગરેલી એક હોડી ઉપર બાંધેલા ઘરમાં તે આ કરી શકશે. આલ્ફ્રેડ નોબેલે આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો. અલબત્ત, આવા જોખમી ધંધામાં મૂડી રોકવા કોઈ તૈયાર થતું ન હતું. આખરે ૧૮૬૪ના અંતમાં જે. ડબ્લ્યુ. સ્મિથ નામની સ્ટોકહોમની એક શ્રીમંત વ્યક્તિએ આવા કારખાના માટેની આર્થિક જવાબદારી સ્વીકારી અને સ્ટોકહોમ પાસે વિન્ટરવીકન નામના સ્થળે કારખાનું બાંધવામાં આવ્યું.

૧૮૬૪ અને ૧૮૬૫ની શરૂઆતમાં સ્વીડનમાં આ પદાર્થ બનાવવાની તથા તેનો ઉપયોગ કરવા સંબંધીની સંપૂર્ણ જવાબદારી આલ્ફ્રેડે પોતાના શિરે લઈ લીધી. જ્યારે નાઈટ્રોગ્લિસેરિન કંપની અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારે તે એકલો જ તેનો ડાયરેક્ટર, મેનેજર, કારકૂન, હિસાબનીશ, ખજાનચી, જે કહો તે, બન્યો હતો! ૧૮૬૪માં તેની હેલનબર્ગની પ્રયોગશાળામાં થયેલ ધડાકાઓ અને અકસ્માતને લીધે તેને ઘણો આઘાત પહોંચ્યો હતો પરંતુ તેણે ધીરજ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક પોતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી હતી.

દરમ્યાન આલ્ફ્રેડ નોબેલ નાઈટ્રોગ્લિસેરિનનો વપરાશ ભયમુક્ત બનાવવા માટે મથી રહ્યો હતો. લાકડાનો વહેર, સિમેન્ટનો ભૂકો, કોલસો વગેરે પદાર્થો તેણે નાઈટ્રોગ્લિસેરિનના મિશ્રણ માટે વાપર્યા, આ પ્રયત્નોને અંતે તેણે ડાયનેમાઈટ નામનો પદાર્થ શોધ્યો. કિસલગર (Kiesulguhr) પ્રકારની છિદ્રાળુ માટીમાં નાઈટ્રોગ્લિસેરીન શોષીને તેણે આ પદાર્થ બનાવ્યો હતો. આ પ્રમાણે માટીના વજન કરતાં ત્રણગણું નાઈટ્રોગ્લિસેરિન અંદર લઈ શકાતું હતું. આ પદાર્થ અવિકારી કે અચલ હોવાથી તેની ઉપયોગિતા ઘણી હતી અને ૧૮૬૭માં નોબેલની આ બીજી શોધનું પેટન્ટ લેવામાં આવ્યું. ૧૮૬૮માં પિતા–પુત્ર ઈમેન્યુઅલ તથા આલ્ફ્રેડ નોબેલને સ્વીડીશ એકેડેમી ઓફ સાયન્સ તરફથી 'લેટરસ્ટેડ' પારિતોષિક અર્પણ કરવામાં આવ્યું. આલ્ફ્રેડ નોબેલનું આ સન્માન સાથે જ તેનું સ્વયં 'નોબેલ પ્રાઈઝ' હતું.

હવે પછી પરિસ્થિતિએ પલટો લીધો હતો, અઢાર વર્ષો સુધી જે વસ્તુ એક રાસાયણિક કુતૂહલનો વિષય રહી હતી તે નોબેલ અને તેના પરિવારના અથાક પ્રયત્નોને પરિણામે પ્રચંડ ઈજનેરી કામગીરી માટે સાધનભૂત બનતી જતી હતી. આલ્પ્સ પર્વતમાંથી કોરી કાઢેલા બુગદાઓ આના જ્વલંત ઉદાહરણો હતાં. ત્યાર બાદ આલ્ફ્રેડ નોબેલે પોતાનો સમય સતત પ્રવાસમાં જ વીતાવી દુનિયાભરમાં પોતાની ફેક્ટરીઓ નાખી પેટન્ટોનું રક્ષણ મેળવવા પાછળ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. યુરોપીય ભાષાઓ પરનું પ્રભુત્વ તેને આ વખતે કામ લાગ્યું. તેની તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિને પરિણામે પોતાની શોધોને તે વ્યવસ્થિત પાયા ઉપર મૂકી શક્યો. ૧૮૬૭થી ૧૮૭૪ સુધીના સમયના ગાળામાં ડાયનેમાઈટનું ઉત્પાદન વાર્ષિક ૧૧ ટનથી વધીને ૩૧૨૦ ટન સુધી પહોંચ્યું.

આ બધાં રોકાણો છતાં ૧૮૭૫માં તેણે એક નવો પદાર્થ–બ્લાસ્ટિંગ જીલેટિન–શોધ્યો. તેને 'રબર ડાયનેમાઈટ' પણ કહેવામાં આવે છે. આમાં ૭ ટકા નાઈટ્રેટ ઓફ સેલ્યુલોઝ ને ૯૩ ટકા નાઈટ્રોગ્લિસેરિનમાં ઓગાળવામાં આવે છે. એની શક્તિ 'ડાયનેમાઈટ' કરતાં વધારે છે એટલું જ નહિ, પણ સળગ્યા પછી તે સંપૂર્ણપણે વપરાઈ જાય છે.

ત્યાર પછીનું પેટન્ટ ધુમ્રરહિત (અં. સ્મોકલેસ) ગનપાઉડર સંબંધીનું હતું. આનું નામ તેણે બેલિસ્ટાઈટ અથવા નોબેલ ગનપાઉડર પાડ્યું. એમાં નાઈટ્રોગ્લિસેરિનનું નાઈટ્રોસેલ્યુલોઝ સાથે સમાન ભાગે મિશ્રણ કરવામાં આવતું. નોબેલે જોયું કે નાઈટ્રોસેલ્યુલોઝનું પ્રમાણ ૭થી ૫૦ ટકા સુધી વધારીને તે મિશ્રણને ગરમ રોલરો વચ્ચેથી ગૂંદવામાં આવતાં એક બરડ પદાર્થ બનતો હતો અને તે બારીક ચૂર્ણના રૂપમાં કામે યોજી શકાતો હતો. બ્લાસ્ટિંગ જીલેટિનથી વિરુદ્ધ તેના ધડાકા ભયંકર થતા ન હતા, અને જ્યારે બંદૂક

કે તોપમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો ત્યારે તેના બેરલને તોડયા વગર તેના વડે ગોળીને ધકેલવાનું બળ પેદા થઈ શકતું હતું. ૧૮૬૭માં થયેલી આ શોધને પરિણામે બંદૂક અને તોપ માટે દારૂગોળા બનાવવાની પ્રવૃત્તિને ઘણો વેગ મળ્યો. નોબેલે બનાવેલું બેલિસ્ટાઈટ ફ્રેન્ચ બનાવટ 'પાઉડ્રે બિ' (poudre B) સાથે જુદા જુદા દેશોમાં હરીફાઈ કરવા લાગ્યું. ઉડ્ડયનશીલ દ્રવ્ય સાથે મિશ્ર કરેલા ગ્લીસેરીનનો નાઈટ્રોસેલ્યુલોઝ સાથેનો આ પદાર્થ હતો. બ્રિટિશ બનાવટ 'કોરડાઈટ' સાથે પણ 'બેલિસ્ટાઈટ' ટક્કર ઝીલી શક્યું પણ તેનો તો એક રસિક ઇતિહાસ છે.

ઇંગ્લેન્ડમાં નોબેલને પોતાનું કારખાનું સ્થાપવા માટે પરવાનગી મળી નહિ. ત્યાં વિદેશી સાહસને અપનાવવા પ્રત્યે એક પ્રકારનો અણગમો હતો. પણ મુખ્ય વિરોધ સર ફ્રેડરિક એબલ તરફથી નોબેલને વેઠવો પડેલો. આ વ્યક્તિ પાર્લામેન્ટમાં ખડ્ડુ વગદાર હોવાથી નોબેલનું તેની સામે કૈં ચાલી શક્યું નહિ. એબલને પોતાને શોધખોળ કરીને બનાવેલા નાઈટ્રોસેલ્યુલોઝમાં અંગત રીતે રસ હતો.

૧૮૬૯માં ઇંગ્લેન્ડમાં નાઈટ્રોગ્લિસેરિન કાયદો (અં. એક્ટ) અમલમાં આવ્યો જેની નીચે તેની નિકાસ, સંઘર અને હેરફેર ઇંગ્લેન્ડમાં બંધ કરવામાં આવ્યાં. છેક ૧૮૭૧માં સ્કોટલેન્ડમાં કારખાનું નાખવાની નોબેલને પરવાનગી મળી.

કોરડાઈટના બે શોધકો જેમ્સ ડેવાર અને સર ફ્રેડરિક એબલ સાથે નોબેલ જબરજસ્ત અથડામણમાં આવ્યો. સરકારી કમિશનની વિનંતિને પરિણામે નોબેલે કમિશનના સભ્યો એબલ અને ડેવારને બેલિસ્ટાઈટની પેટન્ટ કરેલી બનાવટ સંબંધી સંપૂર્ણ માહિતી પૂરી પાડી હતી. ડેવાર અને એબલે નોબેલે બનાવેલા નાઈટ્રોગ્લિસેરિન અને નાઈટ્રોસેલ્યુલોઝના મિશ્રણમાં એક વધુ પદાર્થ વેસેલિન ઉમેરી તેને એસેટોન (Acetone) નામના દ્રાવણમાં ઓગાળ્યો અને પછી પદાર્થને તંતુઓના રૂપમાં ઉત્પન્ન કર્યો. તંતુઓના અંગ્રેજી નામ કોર્ડ ઉપરથી તેનું નામ કોરડાઈટ પાડી તેઓએ તેને જાહેરમાં મૂક્યો. નોબેલે આ સામે કોર્ટમાં કેસ માંડ્યો પરંતુ તે હારી ગયો અને તેને ૩૦,૦૦૦ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયો.

આ કેસ અપીલમાં જતાં જસ્ટિસ લૉર્ડ કે(Kay)એ હાઈકોર્ટના ચુકાદા વિશે શંકા વ્યક્ત કરી. નોબેલનું તેમણે અભિવાદન કર્યું અને જણાવ્યું કે 'વિરાટના ખભા ઉપર ઊભેલો વામન વિરાટ કરતાં અલબત્ત વધુ દૂર જોઈ શકે.* મને આ કેસમાં મૂળ શોધક પ્રત્યે ખરેખર સહાનુભૂતિ છે. મિ. નોબેલે એક ઘણી મહત્વની શોધ કરી છે અને બે ધૂર્ત રસાયણશાસ્ત્રીઓએ તેની શોધની જાણકારી ઉપરથી થોડો ફેરફાર કરીને સમાન ગુણધર્મોવાળી વસ્તુ નવીન સ્વરૂપે બહાર પાડી છે. હાઈકોર્ટના નિર્ણયથી નોબેલને પોતાના પેટન્ટનો મળવો જોઈતો લાભ ગુમાવવો પડે છે.' નોબેલને ન્યાય આપવા માટે બ્રિટિશ સરકારની કોરડાઈટ ફેક્ટરીને કોરડાઈટની બનાવટ ઉપર પણ નોબેલના રોયલ્ટીના હક્કોનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો.

અમેરિકામાં નોબેલને ત્યાંના તકવાદી મૂડીવાદીઓની ધંધાદારી ગેરરીતિઓને પરિણામે બહુ ફાવટ ન આવી પરંતુ ઇંગ્લેન્ડે તેને સત્કાર આપ્યો. ૧૯૧ માં ત્યાંની એક્સપ્લોઝિવ્સ ટ્રેડ લિમિટેડ નામની કંપનીએ પોતાનું નામ બદલીને નોબેલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ રાખ્યું એ આની પ્રતીતિરૂપ છે.

નોબેલ પરિવારના ઇતિહાસનો એક રસિક અને મહત્ત્વનો ભાગ નોબેલના ભાઈ રૉબર્ટ વડે ભજવાયો છે. તેણે ફિન્લૅન્ડમાં લગ્ન કર્યાં હતાં અને પછી તે હેલ્સીંગ ફોર્સમાં જઈ વસ્યો હતો. અહીં તેણે પોતાનો તેલ અને દીવાનો વિશેનો ધંધો વિકસાવ્યો હતો પરંતુ તેમાં ન ફાવતાં તે સ્વીડન ગયો અને ત્યાં નાઈટ્રોગ્લિસેરિન બનાવવાનું શીખીને ૧૮૭૦માં રશિયા ગયો.

* A dwarf standing on the shoulders of a giant can see much further.

ત્યાં ખાકુમાં કુદરતી તેલ મળી આવતા. તેને શુદ્ધ કરી પેટ્રોલિયમ વગેરે બનાવવાનું નોબેલ ભાઈઓએ શરૂ કર્યું. થોડા જ સમયમાં આ ઉદ્યોગ જગવ્યાપક થઈ ગયો. નોબેલને પોતાને તો આ કામ માટે ફુરસદ ન હતી પણ લડવિગ અને રોબર્ટે આ ઉદ્યોગને સારા પાયા પર મૂક્યો. નોબેલે આ માટે નાણાંની સારી સહાય કરી હતી. નોબેલના વસિયતનામાની રૂએ પછી જે નોબેલ ફાઉન્ડેશન સ્થપાયું તેમાં આ કંપનીએ તેનો પૂરો હિસ્સો આપ્યો હતો.

૧૯૨૬માં નોબેલ ફાઉન્ડેશને પ્રસિદ્ધ કરેલા તેના જીવનચરિત્રમાં નોબેલના અંગત જીવન માટે એવું લખાયું છે કે તેને મશ્કરીમાં યુરોપનો સૌથી વધુ રખડેલ માણસ તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો. આ વાત સાચી પણ છે કારણ કે તેની શોધની શરૂઆતમાં તે સ્થળે સ્થળે ભટક્યો હતો. ઘણું ખરું તેનો મુકામ પ્રથમ હામ્બુર્ગમાં અને પાછળથી પેરિસમાં રહ્યો હતો. આમ છતાં તેણે સ્વીડનને પોતાના વતન તરીકે ચાહ્યું હતું અને તેના સાથીઓની પસંદગી સ્વીડનના માણસોમાંથી જ કરી હતી.

આલ્ફ્રેડ નોબેલે લગ્ન કર્યું ન હતું. આખું જીવન તેનું આરોગ્ય નબળું રહ્યું હતું. દાક્તરો અને દવાનાં બિલોને લીધે તેના શરૂઆતના જીવનમાં કુટુંબને સારી રીતે શોષવું પડ્યું હતું. જ્યારે તેની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી ત્યારે તેને કામના બોજાને લીધે સમયની અતિશય તંગી પડવા માંડી. એમ કહેવાતું કે સ્વીડનનો રાજા ચાર્લ્સ બારમો કુંવારો રહ્યો હતો કારણ કે તેને યુદ્ધ કરવા એટલી બધી વાર જવું પડતું હતું કે સાથે રાણીને લઈ જવું અત્યંત મુશ્કેલ હતું. નોબેલની સ્થિતિ પણ કંઈક આવી હતી. તે એવો તો બુદ્ધિશાળી હતો કે તેના બરની સ્ત્રી તેને મળવી કઠિન હતી. તેના રહસ્યમંત્રી તરીકે પણ તેના જેટલી ભાષાઓ જાણનાર કોઈ સ્ત્રી તેને મળી, શકી નહિ.

એક વખત જ્યારે તેના ભાઈ લડવિગે તેનું જીવનચરિત્ર લખવા માટે અમુક હકીકત પૂછી ત્યારે તેણે આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો હતો :

'મને મારા જીવન માટે પૂછીને શીદને હેરાન કરે છે! લોકોને તો અભિનેતાઓ અને ખૂનીઓ વિશે વાંચવાનું રુચે છે. મારા ટેબલ પર અરવાડિયાંઓ અને મહિનાઓ સુધી ચાલે એટલો કામનો ઢગ પડ્યો છે અને તેમાંથી જીવનચરિત્ર લખવા માટે હું ક્યારે ઊંચો આવવાનો હતો? છતાં પોલીસખાતાને જોઈએ તેવી માહિતી જોઈતી હોય તો લે :—આલ્ફ્રેડ નોબેલ, એક અધમુઈ પ્રાણી. જેને જન્મતાંવેત દાક્તરોએ ગળે ટૂંપો દઈ દેવો જોઈતો હતો.' તેનો સૌથી મોટો ગુણ : નખ સાફ રાખવા અને કોઈને ભારરૂપ થવું નહિ. તેના સૌથી મોટા અવગુણો : કુટુંબજીવનનો અભાવ, ખરાબ સ્વભાવ અને ખરાબ પેટ. તેની સૌથી મોટી અને અંતિમ ઇચ્છા : જીવતા દટાવામાંથી મુક્તિ. તેનું સૌથી મોટું પાપ : ધનની પૂજા કરવામાંથી નિવૃત્તિ. તેના જીવનના નોંધવા જેવા બનાવો : એક પણ નહિ.'

નોબેલને પણ મોતના સોદાગર તરીકે નવાજે છે તે તેને અન્યાય કરવા જેવું છે. યુદ્ધ અને શાંતિની ચર્ચામાં તેણે નખશીખ ઝંપલાવ્યું હતું. તેણે કહ્યું કે જો ત્રીસ વર્ષમાં જગત પર આપણે શાંતિ સ્થાપવા સમર્થ નહિ થઈએ તો પૃથ્વી પરથી સંસ્કૃતિનો વિનાશ થશે. નોબેલના મંતવ્ય પ્રમાણે શાંતિ માટેનો એક જ રસ્તો હતો અને તે એ કે બે હરીફ સત્તાઓએ યુદ્ધથી થતી પાયમાલી સંબંધી બરાબર ખ્યાલ કરવો.*

૧૮૮૯માં પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તક 'હથિયારો હેઠાં મૂકો' (અં. Lay dowu arms) ની લેખિકા બર્થા ફોન સટનરે જ્યારે ૧૮૯૨માં બર્નની શાંતિ કૉન્ગ્રેસ માટે નોબેલ પાસે નાણાંની સહાય માગી ત્યારે નોબેલે મદદ કરી પણ આવી કૉન્ગ્રેસોમાં તેને શ્રદ્ધા ન હતી. તે કહેતો, 'હું માનું છું કે તમારી કૉંગ્રેસો કરતાં મારાં કારખાનાં યુદ્ધનો અંત જલદી લાવશે. જ્યારે બે સામસામાં ખડાં થયેલાં સૈન્યો નિમિષ

*અત્યારે પણ આ એટલું જ સાચું નથી?—પ્ર. ર. શાહ.

માત્રમાં એક બીજાનો સંહાર કરવાની શક્તિ ધરાવતા થશે એવો દિવસ આવશે ત્યારે બધા સુધરેલા રાષ્ટ્રો યુદ્ધના તોળાયેલા ભયને કારણે જ યુદ્ધ કરવામાંથી પાછા હઠશે અને પોતાનાં આયુધો નીચે મૂકી દેશે. જુદાં જુદા રાષ્ટ્રોની સરકારો યુદ્ધની મોકુફી માટે એવી આશા રાખવા તૈયાર થશે કે અમુક સમય દરમ્યાન ડહોળાયેલું વાતાવરણ ચોખ્ખું થઈ જશે અથવા તો એકાદ રાજપુરુષના મરણથી યુદ્ધ જેવી પરિસ્થિતિનો અંત આવશે. યુદ્ધ પોકારનાર સામે સામુદાયિક રક્ષણ યોજનાનો પ્રબંધ થવો જોઈએ અને તેને અમલમાં લાવવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાની સ્થાપના કરવી જોઈએ જે પ્રથમ યુદ્ધ કરનાર (અં. એગ્રેસર) સામે સક્રિય પગલાં લઈ શકે. માત્ર આ જ રસ્તે યુદ્ધની શક્યતા નાબૂદ કરી શકાશે.'

નોબેલને શાંતિ માટેની કોંગ્રેસો પર બહુ શ્રદ્ધા ન હોવા છતાં તેણે નોબેલ શાંતિ પારિતોષિક માટેનો પ્રબંધ કરવાનું નક્કી કર્યું. 'જે કોઈ વ્યક્તિ સ્થાયી સૈન્યો વિખેરી નાખવા અથવા તેમની સંખ્યા ઓછી કરવામાં લોકો વચ્ચે પરસ્પર મૈત્રીભર્યા સંબંધો સ્થાપવામાં અને શાંતિ માટેની કોંગ્રેસો લોકપ્રિય બનાવવા માટે સૌથી સક્રિય ફાળો આપી શકે' તેને માટે નોબેલે શાંતિ પારિતોષિક આપવાની વ્યવસ્થા કરી.

૧૮૯૬માં નોબેલનું મૃત્યુ થયું તે પૂર્વે નોબેલને જ્યારે લાગ્યું કે પોતાનું વસિયતનામું લખવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે લગભગ ત્રણ કરોડ ત્રીસ લાખ સ્વીડિશ ક્રાઉન (રૂપિયા આશરે સાડા ચાર કરોડ) જેટલી પોતાની મૂડીનો ઉપયોગ તેણે લોક કલ્યાણ માટે કરવાનું નક્કી કર્યું. તેના વીલના સાક્ષીઓ કહે છે કે વસિયતનામા પર દસ્કત કરતી વખતે તેણે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા: 'હું હૃદયથી સોશિયલ ડેમોક્રેટ (સમાજવાદી) છું. મારું એમ દૃઢ માનવું છે કે મોટો વારસો મેળવવો એ એક કમનસીબી છે, જે માણસ પાસે ખૂબ મિલકત હોય તેણે પોતાના સગાસંબંધીઓ માટે થોડોક જ ભાગ કાઢવો જોઈએ.' તે માનતો કે સીધા વારસદારોને પણ તેઓ સારું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે એટલા પૈસા આપવાથી વધુ મદદ ન કરવી જોઈએ. આમ નહિ કરવાથી માત્ર આળસને ઉત્તેજન મળે છે અને વ્યક્તિની શક્તિ તથા વિકાસ રૂંધાય છે જેથી તે પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સર્જી શકતો નથી. વસિયતનામું તેણે આ પ્રમાણે લખ્યું છે:

'આ મૂડીનું એક ભંડોળ રચવામાં આવશે, જેના વ્યાજમાંથી દર વર્ષે જે વ્યક્તિઓએ એ ગત વર્ષમાં માનવજાતનું વધુમાં વધુ શ્રેય સાધ્યું હશે તેઓને પારિતોષિકો આપવામાં આવશે. આ વ્યાજના પાંચ સરખા હિસ્સા પાડવામાં આવશે, જેની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે હશે: એક ભાગ ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં સૌથી મહત્ત્વની શોધ કરનારને; એક ભાગ રસાયણ વિજ્ઞાનમાં સૌથી મૂલ્યવાન શોધ કરનારને; એક ભાગ શરીરશાસ્ત્ર તથા ઔષધિવિજ્ઞાનમાં ઉત્તમ શોધ કરનારને; એક સાહિત્યમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ સર્જન કરનારને અને એક ભાગ રાષ્ટ્રો વચ્ચે બંધુત્વની ભાવના વધારી, સ્થાયી સૈન્યો વિખેરી નાખવાની હિમાયત કરનાર તથા શાંતિ માટેની સમિતિઓ સ્થાપવામાં સૌથી સક્રિય કાર્ય કરનાર વ્યક્તિને પારિતોષિક તરીકે આપવામાં આવશે.'

નોબેલે આ વસિયતનામા ઉપર ૧૮૯૫ના નવેંબરની ૨૭મી તારીખે સહી કરી. વકીલો પર તેને એવો અભાવ હતો કે આ લખાણ તેણે જાતે જ લખ્યું હતું. આ કારણથી વસિયતનામામાં એની ઇચ્છાઓને તે બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી શક્યો નહોતો. ઉપરાંત આ વસિયતનામાની વ્યવસ્થા જેને સોંપવામાં આવી હતી તે તે સંસ્થાઓની પણ અગાઉથી સલાહ લેવામાં આવી ન હતી. સ્વીડનના રૂઢિચુસ્ત-પુરુષોએ જાહેર કર્યું કે વસિયતનામું નોબેલના કાયદેસરના વારસોના હક્કોની અવગણના કરતું હતું. નોબેલના કેટલાક સગાઓએ આ વસિયતનામાને ગેરકાયદે ઠરાવવા માટે કોશિશ પણ કરી. પરંતુ નોબેલનો

ભત્રીજો અને તેના મોટા ભાઈ લડવિગનો પુત્ર ઈમેન્યુઅલ કાકાની ઇચ્છાઓને બરાબર સમજી શક્યો હતો. તેણે જાહેર કર્યું કે વસિયતનામાનો અમલ પોતાના કાકા નોબેલની અંતિમ ઇચ્છા પ્રમાણે થાય તે જોવા માટે તે અત્યંત ઉત્સુક હતો અને આને માટે તેણે રાજ્યના પ્રતિનિધિને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી. ૧૮૯૮ના જૂનની પાંચમી તારીખે નક્કી કરવામાં આવ્યું કે નોબેલના બીજા વારસદારોને નોબેલની મિલ્કતમાંથી ઉપજતી દોઢ વર્ષની આવક આપવી અને તેના બદલામાં મિલ્કત પરનો બીજો બધો હક્ક તેઓએ જતો કરવો. આ પ્રમાણે ઠરાવ થતાં સ્વીડનના રાજા ઓસ્કાર બીજાએ નોબેલ ફાઉન્ડેશનના ખરીતા ઉપર ૧૯૦૦ના જૂનની ૨૯મી તારીખે પસંદગીની મ્હોર મારી. ત્યાર પછીના વર્ષે ૧૯૦૧થી પ્રથમ નોબેલ પારિતોષિકો અપાયાં જે દર વર્ષે અપાતાં રહ્યાં છે.

✱

પ્રા૦ લલિત બૂચ

ત્રણ કવિ ?

કહાન ગોપી ગોકુલ ને ગોરસીનાં પઢી ગીત
ભરચક મેદનીની જીતી લઈ પ્રીત,
ઘેર આવી વાળુ કરવાને બેઠા કવિ એક;
સદી ગયું કોઠે એ જ
આરોગતા ભોજનમાં વનસ્પતિ ઘી જ !
કવિ બીજા ચાંદનીનાં ગીત ગાઈ
લોકમહેરામણની પામીને વધાઈ,
ઘેર આવ્યા;
(ખુશનસીબીથી પામ્યા
ચાર મજલાના મોટા ભવનમાં ઓરડી બેએક,
વરસોથી જાણે સહુ—કવિવર એ જ).
ઘરનાં ઘરેણા જેવી
નાનકડી
સળિયાથી જડી
એક બારીને અઢેલી,
ગુજરીમાં જઈ આણી ખુરશીએ ચડી,
કવિતાનો કેફ આંખ મહીં ભરી ભરી,
મોડી રાત લગી
કવિ રહ્યા અનુભવી
બારી બ્હાર ઊછળતા ચાંદનીના સાગરની
એકાદ કો છોળ, નિજ હાથેલીને ધરી.
વાંચી ગયા ત્રીજા કવિ લીટીઓની લીટી;
કંગાલ સમાજથર ઉપમાવે બરાબર;
યંત્રસમયની ચડભડ–ગરણાડ
ઉપજાવે ચોટદાર એનીયે ભડક;–
એવાં અવનવાં
પ્રતીકો ને લય ભારેખમ થઈ એમણેયે
શ્રોતાઓને ધર્યાં !
ફેશનિયાં હતાં એવાં હૃદય તો હર્યાં !
ઘેર આવી કવિ
જુએ : ઢીલી પડી ગઈ નળની ચકલી !
બેએક કલાક મથ્યા,
આંગળીઓ છોલી, હાથ રાતાચોળ કર્યા;
પાણી પાણી થઈ,
હતી એવી પથારીમાં કવિરાજ ઢળ્યા !

ત્રણ કવિ ?
નહીં ! નહીં !
ભીતરથી કેમ એક ઈતર ડોકાય છવિ !

✱

ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

માંદગીમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ

આપણે માંદગી વહોરી તો લઈએ છીએ પણ એ માંદગી આવતાં પહેલાં આપણામાં જે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિની જરૂર છે તે આપણે અંગીકારતાં નથી. ઊર્મિના દિવાળી અંક માટે લખાયેલ આ લેખમાં એ વિષે સારા અને સાચાં સૂચનો છે.. ...

વિજ્ઞાનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં આજે અજબ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. એના પ્રતાપે આપણું જીવન સુખાતિશય ભરેલું નીવડ્યું છે. આપણા સુખમય જીવનમાં અનેરો વધારો કરનારી વૈદક વિજ્ઞાનની પ્રગતિ છે. આજે ઘણા ચેપી રોગો ઉપર અંકુશ પ્રાપ્ત થયો છે તો કેટલાક ચેપી રોગોને નીવારવા રસીઓ શોધાઈ છે.

પણ વૈદક વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓનો પૂરો લાભ ઉઠાવવા માટે આપણામાં નથી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કે વૃત્તિ. આના અભાવે પશ્ચિમના દેશોમાં નામશેષ થયેલા રોગોનો આપણા દેશમાં મોટો અડ્ડો જામેલો છે. એમને નાબૂદ કરવામાં સરળતા રહેતી નથી.

રોગો પરત્વે હજી આપણી દૃષ્ટિ તર્કશુદ્ધ બની નથી. અત્યારની શોધાયેલી દવાઓનો લાભ લેનાર લોકો પણ રોગો થવાના કારણરૂપ કોઈ કલ્પિત દેવ દેવીના કોપ કે ગ્રહની અવકૃપા માનનારા છે તો ગ્રામીણ લોકો 'મહારાજ'માં દૃઢ માન્યતા ધરાવનારા છે. ગંભીર માંદગી વખતે આપણી લાગણીઓ ઉશ્કેરાય છે અને આ વખતે માંદગી માટે આપણા વિચારો તર્કશુદ્ધ ના હોય એ સમજી શકે છે પણ આ તો માંદગી અંગેની આપણી સામાન્ય માન્યતા પણ આવી જ રહે છે.

માંદગી જિંદગી માટે જોડાયેલી છે. જિંદગીનું એ એક લક્ષણ છે. વિજ્ઞાનીઓ એને શરીરનો 'કુદરતી' ધર્મ માને છે. જ્યારે એના સંશોધનમાં એનું સ્વરૂપ જાણવા મળે છે, ત્યારે એને નિવારવાનું કે મટાડવાનું શક્ય બને છે.

જુઓને આપણને પીડતા મોટાભાગના રોગો થવાનાં બે કારણો નક્કી થયેલાં છે. એક તો અશુદ્ધ પાણી અને બીજું અપૂરતો ખોરાક. નદી કૂવાનાં દેખીતાં ચોખ્ખાં પાણી રોગજીવાણુઓથી દૂષિત હોવાનો પૂરો સંભવ છે. આવાં પાણી પીવાથી પેટના કેટલાક રોગો જેવા કે ઝાડા મરડો કોલેરા ટાયફોઈડ વગેરે થઈ આવે છે. આવા રોગો નિવારવા માટે આપણી રાજ્ય સરકારે મોટાં ગામોમાં પાણીના નળની યોજના અમલી બનાવી છે. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન નાનાં ગામોમાં પણ આ યોજના અમલી બનશે જેથી લોકોને શુદ્ધ કરેલું પાણી પીવા મળશે.

માંદગી આવવાનું બીજું આગળ પડતું કારણ ઓછો ને અપૂરતો ખોરાક છે. જીવનધોરણ ઊંચું આવતાં ગરીબ વર્ગ પૂરતો ખોરાક પામવાથી પોષણની ઉણપને લીધે થતા રોગો નાબૂદ થશે.

ચેપી રોગો માટે રસીઓ (અં. વેક્સીન્સ) શોધાઈ છે. જેનાં ઈન્જેક્શન લેવાથી બાળકોને બળિયા ઊંટાંટિયું ડિફ્થેરીઆ બાળ લકવો વગેરે રોગોમાંથી મુક્તિ મળે છે. આમ વૈદક વિજ્ઞાન આગળ વધ્યું છે. બીજા ઉગ્ર અને મારક રોગો ઉપર અંકુશ શક્ય બન્યો છે પણ વૈદક વિજ્ઞાનની એ સિદ્ધીઓને અમલી બનાવવાનું મુશ્કેલ બન્યું છે.

કારણ? આપણામાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનો અભાવ છે. બીજી રીતે કહીએ તો રોગ થવાનાં પૂર્વકારણોને સમજી લઈ એ અનુસાર જીવન જીવવાની અણસમજ છે.

આ બાબત બરાબર સમજીએ. ક્ષયરોગ માટે રામબાણ દવાઓ વપરાશમાં છે. ક્ષયરોગી મન ફાવે ત્યાં ગળફા નાખવામાં કે બીજાઓ સામે મોં રાખી ઉધરસ ખાવામાં ખમચાય છે ખરો? આમ કરવાથી તે રોગનો ફેલાવો કરી રહ્યાની બાપડાને ખબર નથી. મરડા કે ઝાડાથી પીડાતા બાળકથી માતાને ઘણું કષ્ટ ઉઠાવવું પડતું હશે પણ તે બાળકને કુંડિયાના ખૂણે દસ્ત માટે બેસાડતાં કે ત્યાં બાળકનો મળ ફેંકતાં ખમચાતી નથી.

શું એને જ્ઞાન નથી કે એ મળ ઉપર બેઠેલી માખીઓ પાછાં બીજાં બાળકોને રોગીવાં બનાવશે? ઠીક, અત્યારે તો દરેક ભણેલું જણ જાણે છે કે પાણીનાં ખાબોચિયાં કે કાદવમાં મચ્છર ડાંસ પેદા થાય છે. પણ વપરાશનું પાણી ફળિયામાં છૂટું જવા દેવાનું સૌને ગમે છે. ગંદકી રોગોની જનેતા હોવાનું સૌ જાણે છે. પણ સવારમાં સફાઈ કામદાર ફળિયું સાફ કરી ગયા બાદ કેટલા બધાં માણસો મળ કચરો એંઠવાડ ને આવી બધી ગંદકી ફેંકી ફળિયાનો છેડો કેટલો ગંદો બનાવી મૂકે છે! આવું કરવામાં ભણેલાં ને અભણ, ગરીબ ને તવંગર બધાં સરખાં ઊતરે છે. બીજા દિવસે સવારે સફાઈ કામદાર આ ગંદકી ઉપાડી લે ત્યાં સુધી એના ઢગલા કેટલી બદબો ફેલાવે છે! ત્યાં આંટાફેરા મારી આવેલી માખીઓ આપણા ખોરાક ઉપર બેસી આપણને કેટલા રોગોની ભેટ આપતી હશે!

આ સામાન્ય વાત થઈ. હવે રોગ પરત્વે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિની બાબત જોઈએ. ડાયાબેટિસ રોગ માટે ઈન્સ્યુલિન ઈન્જેક્શન અસરકારક છે. આ ઈન્જેક્શનથી રોગ કાબૂમાં રહે છે. ખાધા અગાઉ તે રોજ લેવાનાં છે. બુદ્ધિશાળી રોગી તે આપમેળે લઈ શકે છે. પણ સિરીંજ ભાંગી જાય, પરગામ જવાનું થાય કે ઈન્જેક્શન ખૂટી પડે તો રોગી તેના વિના થોડા દિવસ ચલાવી લેવાનું રાખે છે. પરિણામે રોગ વધી જઈ ઉગ્ર લક્ષણો દાખવે છે. આ સ્થિતિ શું દર્શાવે છે? રોગીને એટલું જ્ઞાન ન હતું કે લુબ્રીકેટિંગ ઓઈલ વિના મોટર ચાલે તો તેને ઈન્જેક્શન વગર એક પણ ટંક નભી શકે. બીજી વાત. આ રોગીએ ખાવામાં ખૂબ જાળવવાનું છે. ભાત ને રોટલીને બદલે પેટ ભરવા કાજે વધારે શાકભાજી ને ફળો ખાવાનાં છે. પણ ખોરાકની રસમ બદલવાનું કોઈને પરવડતું નથી. પરિણામે ઈન્સ્યુલિન ઈન્જેક્શન લીધાનું લેખે ઉતરતું નથી. રોગથી થતા ઉપદ્રવોમાં કે મરણમાં ઝાઝો ફેર પડ્યો નથી. હા, થોડા બુદ્ધિશાળી લોકોને એનાથી ઘણો ફાયદો થયો છે. મોટા ભાગના રોગીઓને ખાસ લાભ થયો નથી.

કેન્સર વિષે પણ આવું જ છે. આ રોગની શરૂઆતનાં લક્ષણોથી ચેતી જઈ રોગી વેળાસર કેન્સર હોસ્પિટલમાં દોડી જાય તો કેટલાક કિસ્સામાં રોગ સાજો નીવડે છે. થોડા બુદ્ધિશાળી લોકોને આવો લાભ મળે છે. બાકી રોગીઓનો મોટો ભાગ રોગની શરૂઆતનાં મામુલી ચિહ્નો અવગણી ડાક્તરી તપાસ કરાવવા માટે પણ નફરત સેવે છે.

ઉપચારની બાબતમાં જ્યાં આ વસ્તુસ્થિતિ છે તો રોગનિવારણમાં તો એથી વધારે દુર્દશા છે. વરસાદની શરૂઆતમાં કે ત્યાર બાદ ઝાડા મરડો ને કોલેરાથી કેટલા બધા પીડાય છે! આ વખતે કોઈ પણ પીવાનું પાણી ઉકાળવાનું વિચારે છે ખરું? વરસાદની શરૂઆતમાં નાનાં બાળકોને આંખની પીડા સતાવે છે. આનો ચેપ ફેલાવનાર માખી છે. ઝાડા મરડો ને ટાઈફોઈડનો ચેપ ફેલાવનાર પણ માખી છે. માખીના આ ઉપદ્રવીપણાનો કેટલાને ખ્યાલ છે? એની વસતિ વધી ના પડે તે માટે કેટલા જણ તકેદારી રાખે છે? જો લોકોને માખીના ઉપદ્રવીપણાનો ખરો ખ્યાલ હોય તો તેમના ઉછેરસ્થાન સમા ગંદકીના ઉકરડા ફળિયે ફળિયે જોવાના મળે, ઓરી બળિયા ડિફ્થેરીઆ જેવા હવાથી ફેલાતા રોગો નાબૂદ કરવામાં રોગી એકલાનો નહીં પણ સમસ્ત જનતાનો સહકાર આવશ્યક છે.

પણ લોકોનો આવો સહકાર અસંભવિત છે. કારણ? લોકોને રોગ જંતુઓ અને તેમનાથી થતા રોગોનો કશો ખ્યાલ જ નથી. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી લોકોને આ બધો ખ્યાલ આપવામાં આવે તો જ તેમને રોગો સંબંધી સાચી સમજ પેદા થશે. વૈજ્ઞાનિક પાયા વિનાના વૈદક જ્ઞાનથી વાચકો માનસિક વ્યાધિગ્રસ્ત (અ. ન્યૂરોટિક) બન્યા વિના નથી રહેતા.

રોગો થવાનાં કારણોનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન બહેનોને આપવાની ઘણી અગત્યતા છે. કારણ અહીં પેલી કહેવત યથાર્થ લાગુ પડે છે કે હાથ ને કેળવણી એટલે આખા કુટુંબની કેળવણી. કુટુંબોનો સમૂહ એ સમાજ છે.

વૈદ્ક વિજ્ઞાનનો પૂરો લાભ ઉઠાવવા માટે પ્રથમ જરૂર વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિની છે. સમાજમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ વિના વ્યાપક રોગનિવારણની યોજના અમલી બનવી અસંભવિત છે. વળી આના વિના માંદગી સમજવી અને અત્યારના ઉપચારો અમલમાં મુકાવા મુશ્કેલ થઈ પડશે.

*

'મોહિનીચંદ્ર'

હું શું કરું ?

[કાકાસાહેબ કાલેલકરનું સંનિષ્ઠાયુક્ત રસદર્શન]

રે કવિ ! ગૌરવ કવિનું ક્યાં ગયું ?
સાગર ભણી વ્હેતું કીધું,
વા અભરાઈ પરે મૂકી દીધું,
કે આ બધું કવિવૃંદ અક્કડ ઊભતું
ને તું એકથી જ નમી જવાયું,
શિરત્રાણ કરમાં ધારીને ?

આર્ષદ્રષ્ટા ન્યાળતાં ઉરઆગળા ખૂલી ગયા,
એમના સામીપ્યમાં હાથમાંહી ના રહ્યા;
અંતરાલેથી પૂજ્યતાના, નેહનિર્ભર નમ્રતાના—
મનભર મુદા, બહુ માન—આવિર્ભાવના—
ધોધ એવા ધસમસીને ઊમટ્યા !
હું શું કરું ?

હું નહિ પણ ધોધ જાતે
એ ઋષિના અંકમાંહ્ય ઢળી પડ્યા,
કે પ્રાચીનતર તળપૂત કેરી યાદ દેનારી
પ્રતિભા ભાલ જે પાંગરી,
(ભાલ ? કલ્યાણના કંકુ થકી જે લાલ)
દિગંતનીયે પાર પ્હોંચી સત્ય વીણી
આણતી, હીરાકણી
શી અનિમિષ આંખડીના પક્ષ્મની શોભા કશી !
સૌન્દર્યનું સ્મિત રેલતા ને અનંતે ગેલતા,
તરણતર બિડાયલા બે હોઠ,
કરતા અનુપમ મૌન સાથે ગોઠ;
આ બધું તો ઠીક :

પણ એમની
(જે વધુ અપની)
સૌમ્ય પ્રજ્ઞાથી સુહાતી દીર્ઘકાયિક શ્વેત દાઢી;
એ દાઢી કેરા કેશની કિરણાવલિ ગાઢી,
રોમ રોમે જેહના
મા ભારતી કેરી વીણાના
તારથી ઝંકૃત થતી
ઝલમલ થતી ને મલપતી,
નાચી ઊઠે ગંગલમધુર સૂરાવલિ જે,
જેના શ્રવણથી મૂર્છના પામી અને
મંત્રમુગ્ધ બની જવાયું;
ત્રિરૂપી[1] સાહિત્યના 'સેતુ' મહીં સેતુ રૂપે
નિહાળતાં જ ઢળી પડાયું;
કે પછી પાસે જતાં,
ઘેઘૂર આભા એમની દશ દિશામાં વિસ્તરી, જોઈ
આ નેન અંજાઈ અને આકુડાં મિચાઈ ગયાં !
ને શૂન્યવત્ હું થઈ ગયો એવો—
કે પૂજ્ય કાકા—
રે કવિ, અહીં છંદભંગ કર્યા વિના લખવું ઘટે—
સાહેબને ખોળે જરા ઝૂકી પડાયું :
એમાં અરે, હું શું કરું ?

---

1 સાહિત્યના ત્રણ ગુણથી દર્શાવેલો : સત્ય, શિવ અને સૌન્દર્ય.

*

પીતાંબર પટેલ

તેજછાયા

ઊર્મિના દિવાળી અંક માટે ખાસ લખાયેલી આ વાર્તા આપણા જાણીતા વાર્તાકાર-નવલકથાકારે લખેલી છે એ તો મહત્વની વાત છે જ. ઉપરાંત વાર્તાની વસ્તુ, તેની ગૂંથણી અને વાર્તાકારની રજૂઆત કરવાની અનોખી શૈલી પણ આ વાર્તાના હાર્દમાં માટે ધન્યવાદ માગી લે છે. દરેક વાચકોને આ વાર્તા એટલી જ રોચક થશે.....

'આ વજે ને દીવાબત્તી ટાણે, દુકાન વધાવવા વખતે...અત્યારે તો મારી પાસે એટલી રકમે નથી.' ને અંબાની જોવનાઈ સામે લોલુપતાથી જોઈ રૂપનો રસ ગળામાં ઉતારીને પાછો બોલ્યો: 'પણ તને કંઈ ના પડાય છે? સમજી ને...'

ને બીજું ઘણું તો દલા શેઠની કામુક આંખોએ કહી દીધું. ત્યારે તો અંબા બાજના પંજામાંથી પારેવું છટકે તેમ ફફડતી દુકાનનો ઓટલો ઊતરી ઝટપટ ઘર તરફ વળી. તે ઘેર આવી ત્યાં ન તો ફફડાટ શમ્યો ન તો તેનો શ્વાસોચ્છ્વાસ.

'કેમ ગઈ એવી પાછી આઈ..'ને પત્નીના ગભરાયેલા ચહેરા પરથી પામી ગયો હોય તેમ વિઠ્ઠલ બોલ્યો: 'એણે ના પાડી?'

'ના તો ન પાડી પણ દીવાબત્તી વખતે આવજે, પૈસા લાઈ રાખીશ,' ને પોતાનો ગભરાટ શમાવવા તેણે સાડી ઠીક કરી પાણી પીવા ફરી.

વિઠ્ઠલ પત્નીની પીઠ પાછળ પડ્યો પડ્યો તાકી રહ્યો. બારે મેઘ વરસ્યા હોય અને ખેતરમાં પાક હિલોળા લઈ રહે તેવી એની જુવાની હિલોળા લઈ રહેલી લાગી. એના પર તીડ પડતાં હોય અને ખેડુતની જે દશા થાય એવી વિઠ્ઠલની સ્થિતિ થઈ.

'સાલો બકાલ...દાઝ તો એવી ચડે છે કે એનું લોહી પી જાઉં...'

ને પાછી પોતાની લાચાર દશાનો ખ્યાલ આવતાં તે ઢીલો પડ્યો. તે કેવી લાંબી બિમારીમાં સપડાયો છે. ડૉક્ટર તો કહે છે કે આટલાં ઇજેક્શનો નહિ લ્યો તો કદીયે બેઠા નહિ થઈ શકો.

હવે તો બેઠો જ ન થાઉં...આનો જલ્દી નિકાલ આવી જાય તો સારું! મને બેઠો કરવા આણે બિચારીએ શેની કમીના રાખી છે? તેનાં ઘરેણાં વેચી રહી છે. એ ઘરેણાં પર પૈસા આપવાના છે તો યે દલો શેઠ કેવી અધાઈ કરે છે?

અંબા ઘરમાં કંઈક આઘુંપાછું કરી રહી હતી. વિઠ્ઠલ તેની સામે તાકી રહ્યો હતો. જાણે તેના અંગેઅંગનું માપ લઈ રહ્યો હતો. અંબાના રૂપની ચાંદની કેવી ઝળાંઝળાં થઈ રહી હતી. જાણે તેનો આખો દેહ હમણાં જ રૂપના હોજમાં ઝબકોળાઈને કાઢ્યો હોય એમ રૂપ નીતરી રહ્યું છે.

'આ રૂપ, આ જુવાની બધું છોડીને ચાલ્યા જવાનું?' વિઠ્ઠલથી નિઃશ્વાસ નંખાઈ ગયો.

પાછી દાંતિયાં કાઢી રહેલી વાસ્તવિકતાથી વાજ આવી ગયો હોય તેમ મનમાં બબડ્યો:

'એના રૂપે જ મારી આ વલે કરી છે.'

જે તે એની ખબર કાઢવા આવતા ત્યારે વિઠ્ઠલ જોતો કે એ તેને જોવાને બદલે તેની પત્ની સામે જ તાકી રહેતા. ઊઠતાં લળી લળીને કેવી જાળ પાથરી જતા:

'અંબાભાભી! કશી વાતે મૂંઝાશો નહિ હોં. તમે તમારે કામ પડ્યે કાળી રાતે પણ આવજો. પારકું ગણશો નહિ હોં...'

લોકોનાં એ બધાં હાસ્ય, તેમની આંખનાં ગંદા ચાળા, તેમના વેણમાંથી નીકળતી કામુકતા...એ બધાથી વિઠ્ઠલ તંગ આવી ગયો હતો.

'અહીં તે રૂપની દુકાન માંડી છે તે જે તે ચાલ્યા આવે છે?'

વિઠ્ઠલ અકળાતો હતો...સંબાતી જતી માંદગીથી કંટાળ્યે જતો હતો અને ગરીબાઈની ભીંસને લીધે અસહાય બન્યે જતો હતો.

'તું જ એવી છે. ને તેની હારે હસીને વાત ન કરતી હોય તો એ શાનો ઘરમાં પગ મૂકે?'

વિઠ્ઠલ ઘણીવાર અંબાને ટોકતો. તેણે જાણે અંબાની

ચોમેર આંખની ચોકી મૂકી હતી.

રૂપ...રૂપના આ અંબાર પર તો તેયે ક્યાં નહોતો મોહ્યો?

ત્યારે એ અંબાના કરમાયેલ રૂપ અને છલકાઈ રહેલા રૂપસાગર પર ક્યાં ઘેલો નહોતો થયો?

પણ વિઠ્ઠલને લાગ્યું કે અંબાનું રૂપ જ હવે તેને દઝાડી રહ્યું છે. ગામના ઉતાર જેવા જુવાનિયા 'કેમ છો અંબાભાભી ..' કરતા કેવા ચાલ્યા આવે છે?

આ બધું શું છે? એ કેમ કહી દેતી નથી કે તમારે કોઈએ અહીં ન આવવું?

એ તો હસે છે...વાતો કરે છે, બારણા સુધી વળાવવા જાય છે!

બહાર જઈ કોણ જાણે શુંયે વાત કરતી હશે!

ઓહ...કેવું ભયંકર...ના ..ના...આ નથી સહેવાતું. નથી વેઠાતું...

'કમાડ બંધ કરી દે...બારણાં બંધ કરી દે...' વિઠ્ઠલને ઉન્માદ થયો હોય તેમ જોરથી બરાડી ઊઠ્યો. ઘઉં વીણવા બેઠેલી અંબા ગભરાટમાં ઊભી થઈ ગઈ.

'શું થયું...શું થયું તમને...' તે વિઠ્ઠલની બાજુમાં બેસી તેના માથા પર હાથ ફેરવી રહી.

'પાછા એના એ વિચારે ચડી ગયા? તમને આ થયું છે શું? જુઓ તો તમારું માથું કેવું ધગધગે છે. ડૉક્ટર શું કહેતા હતા? મન પ્રસન્ન રાખવું, ચિંતા ન કરવી...તમે તો...'

'મન પ્રસન્ન રાખવું...ચિંતા ન કરવી...તો શું કરવું? તું જે તેની હારે હસ્યા કરે, રોષ કરે, ચેનચાળા કરે એ મારે પડ્યા પડ્યા જોયા કરવું?'

'હું લોકોની સાથે ચેનચાળા કરું છું!. તમે આ શું બોલો છો?' અંબાનો અવાજ ફાટી ગયો. તેની આંખો ભરાઈ આવી.

'તો બીજું શું? તો એ બધા કેમ ચાલ્યા આવે છે. એ તે કંઈ આપણા સગા છે?' ને અંબા સામે જોઈ વિઠ્ઠલ કટુતાથી બોલ્યો: 'એ બધા તારા રૂપના તરસ્યા છે. એ મને નહિ, તને જોવા આવે છે. જા રૂપની દુકાન માંડીને બેસ એટલે...'

''તમને બોલતાં શરમ નથી આવતી?' અંબાથી વિઠ્ઠલના મોં પર હાથ મુકાઈ ગયો. 'જો તમે કંઈ બોલો તો મારા સમ છે.'

અંબાનું ગળું ભરાઈ ગયું. તેની આંખો છલકાઈ રહી...ને આવેશમાં આવેલા વિઠ્ઠલને ઉધરસ ઊપડી.

ઉધરસ લંબાતી ચાલી. વિઠ્ઠલનો ચહેરો લાલચૂમ થઈ ગયો. છાતીની પાંસળીઓ જાણે ચામડીનું પડ ચીરીને બહાર નીકળી આવશે તેમ બહાર ધસી રહી.

'ખાં...ખાં...' કરતાં વિઠ્ઠલ બેઠો થયો અને પ્રયત્નપૂર્વક કાઢતો હોય તેમ તેણે ગળફો કાઢ્યો...ને ગળફા સાથે લોહી પડ્યું. લોહીના ગળફા પડ્યાં.

લોહી, લાલચૂમ લોહી સામે જોઈને તો વિઠ્ઠલની તો ઠીક પણ અંબાની આંખો પણ ચકળવકળ થઈ રહી.

*

'લો આવો છો? તમારું આ દુઃખ ભારે, લખવા બેઠા એટલે કશું સાંભળે જ નહિ.' ગૃહિણી ઊભી ઊભી ઠઠોળી રહી હતી.

'શું છે?'

'તમે આવો તો જરા જઈ આવીએ.'

'ક્યાં જઈ આવીએ?'

'આપણે પહેલાં શાહપુર નહોતાં રહેતાં: ત્યાં પેલા શાંતિકાકા હતા..?'

'પણ એનું અત્યારે શું છે?'

'એમને ટી. બી. થયો છે. ગઈ કાલે તો કહે છે કે લોહી પડ્યું હતું. એમની સ્થિતિ ગંભીર છે. મેં એ ગઈ કાલે જ જાણ્યું. તમે આવો તો ઊભા ઊભા જઈ આવીએ.'

'તમે જઈ આવો તો! મારે આ વાર્તા પૂરી કરવી છે.'

'એ તો થશે...' ને ટેબલ પરનાં કાગળિયાં સંકેલતાં પત્નીએ ટકોર કરી: 'લખવાનું કંઈ તમારે નવું છે? દેરછનો છોકરો જીવે ત્યાં સુધી સીવે ને તમે આ

લખવાનું લઈ બેસો છો તે બસ પ્રસંગ્યા જ કરો છો. પણ વ્યવહારમાંયે રહેવું કે નહિ? આમ આંખો ફાડીને શું તાકી રહ્યા છો? લો કપડાં બદલી લ્યો... બસનો વખત થવા આવ્યો છે!'

વ્યવહાર..વ્યવહાર કરીને આ બાઈ ખરી વખતે ઊભો કરે છે. આજે અમુકને ઘેર ચાંલ્લા છે, પેલાને ઘેર લગ્ન છે, કોઈકને ત્યાં વાસ્તુ છે, કથા છે...કોઈ માંદુ છે...આ છે, તે છે..કંઈનું કંઈ યાદ આપી એ લખતાં લખતાં ઊભો કરે ત્યારે જ જંપે છે. હું કચવાટ કરું એટલે મોં પર જ ચોપડાવે છેઃ

'એવું હતું તો પરણ્યા જ શું કરવા! ફક્કડ બાવા થઈને રહેવું હતું ને? તો કોઈ કાનબુટ્ટી ન પકડત.'

પત્નીના સહવાસથી એટલું શીખ્યો છું કે વ્યવહારની વાત આવે ત્યાં દલીલ ન કરવી. ચૂપચાપ સાંભળી લેવું. વ્યવહાર...વ્યવહાર...આ વ્યવહાર સાચવવામાં જ ક્યારેક તો આખો દિવસ બગડે છે.

'જુઓ હું બસ સ્ટેન્ડ પર જાઉં છું. જલદી કરજો. વખત થઈ ગયો છે હોં.'

વખત થઈ ગયો છે...પેલા વિઠ્ઠલનેયે જવાનો વખત થઈ ગયો છે. પણ એની વાત પૂરી કરવા દે ત્યારે ને!

શાંતિલાલને ટી. બી. થયો છે. થોડા દિવસ તો હોસ્પિટલમાં રાખ્યા. પણ ક્યાં સુધી રાખે? પાછો ખર્ચ તો વધ્યે જાય. ડૉક્ટરે ઇંજેક્શનો લખી આપ્યાં હતાં. ગોળીઓ લેવાની હતી. સારો ખોરાક અને આરામ કરવાનો હતો.

આરામ...આ જીવ કેવી રીતે આરામ કરે? એ આરામ કરે તો તે અને તેનાં પાંચ છોકરાં ખાય શું? એ મ્યુનિસિપાલિટીમાં કલાર્ક હતો. તે સાથે એક બે જગ્યાએ નામું લખતો હતો. નોકરીમાંથી તો રજા મેળવી. પણ નામું લખવામાંથી ક્યાંથી રજા મળે? એટલે તે ખેંચાઈને નામું લખવા જતો. તેમાંથી ઉથલો ખાધો હતો. તાવ શરૂ થયો. એમાંથી લોહી પડવા લાગ્યું.

અમે ગયાં ત્યારે શાંતિલાલ ખાટલામાં પડ્યો હતો. જાણે તે ચિંતાથી ઘેરાઈ ગયો હોય, પોપચાંયે ભારે થઈ ગયાં હોય તેમ આંખ પણ ઝટ ઉઘાડી શકતો નહોતો.

અમને જોઈને તેની પત્ની મંજુ ગળગળી થઈ ગઈ. શાંતિલાલે મારી સામે જોઈને નમસ્તે કર્યા. મેં સહજ સવાલ કર્યો:

'હવે કેમ છે?'

'ઠીક છે...' મંદ અવાજે શાંતિલાલે જવાબ આપ્યો.

'ઠીક તો કેમ કહેવાય? આજે સંચારેયે લોહી પડ્યું હતું.' મંજુની મોટી બહેન કહી રહી હતી. ને દર્દીની હાજરીનીયે પરવા કર્યા વગર એ કહે જતી હતી: 'હું તો આને ક્યાર ઘાનની કહું છું કે આ તો ખોટો રૂપિયો છે. આ રાજરોગ કહેવાય. બધાં વેચાઈ જશે તોયે ન કહેવાય કે દર્દી બેઠો થશે કે નહિ. તારે ખોળે પાંચ છોકરાં છે. એનો તો ખ્યાલ કર. જણસો વેચ્યા કરે છે...પણ કાલ ઊઠીને કાંઈક થયું તો છોકરાં શી રીતે મોટાં કરીશ? કેમ બહેન, ખરી વાત ને?'

ને એ બાઈ મારી પત્નીની સંમતિ માગી રહી. મારી વ્યવહારકુશળ પત્ની શાની બોલે?

ટી. બી...આમ તો અસાધ્ય રોગ નથી. પણ કેટલો ખર્ચાળ? મંજુ જણસો વેચી વેચીને દવા કરે અને તે બેઠો ન થાય તો?

તો પછી આ કારકુનનાં છોકરાં ખાય શું? કોના પર પેલી ભલી બાઈ ઘર ચલવે?

શાંતિલાલની પાતળી સ્થિતિનો અમને ખ્યાલ હતો. જેમ તેમ કરીને એ જીવ પૂરું કરતો હતો. જ્યારે મળે ત્યારે કહે:

'તમે બધું રહેવા દઈ આ મોંઘવારી પર લખો તો સારું. ખરું કહું છું.. આ મોંઘવારીમાં મારા જેવા પિસાઈ રહ્યા છે...'

ખરી વાત છે. શાંતિલાલ મોંઘવારીનો જ ભોગ બન્યો હતો. પૂરું કરવા એ નોકરી ઉપરાંત નામું લખવા

જતો...ને એવો ફટકો માર્યો કે એની બચત તો ઠીક પણ તેની પત્નીનાં ઘરેણાંયે વેચવા વખત આવ્યો.

શાંતિલાલ મરી જાય તો ?

માણસ માટે મરવાનું એટલું સહેલું હોત તો કેવું સારું ! અમે થોડી વાર બેસી નમસ્તે કરી ઊભાં થયાં. બહાર નીકળતાં જ મારી પત્નીએ કહ્યું :

'આના કરતાં તો ભગવાન શાંતિલાલને ઉપાડી લે તો સારું. જોઈ ને મંજુની કેવી દશા થઈ ગઈ છે ? એક પછી એક ઘરેણું વેચતી જાય છે. પણ પછી શું ?'

ખરી વાત છે. પછી શું ?

અંબા પણ પતિને બેઠો કરવા એક પછી એક ઘરેણું વેચ્યે જાય છે. પણ પછી શું ? એના કરતાં તો વિઠ્ઠલ મરી જાય તો સારું.

વિઠ્ઠલને પણ હવે તો લોહી પડે છે. હવે એ બેઠો થઈ રહ્યો.

'આ દાખ અને કેન્સર...તો પગે લાગ્યા. હું તો કહું છું કે દુશ્મનનેયે આ રોગ થશો નહિ. એ તો મરે પણ પાછળવાળાંનેયે મારતો જાય. તમે જ કહોને... બિચારી મંજુબેનની હવે શી વલે થશે ?' ગૃહિણી બસ સ્ટેન્ડ પર આવ્યાં ત્યાં સુધી આવા ઉદ્‌ગાર કાઢી રહી.

'તમે શાંતિ રાખો...મનમાંથી આ વિચાર કાઢી નાખો. તમને જરૂર સારું થશે.' અંબા વિઠ્ઠલને પથારીમાં સુવાડી પંખો ઢોળતાં ઢોળતાં કહી રહી હતી. 'તમે જો...જો ને...તમને બેઠા ન કરું તો શું કહેતી હતી ? તમારાથી મારાં ઘરેણાં વધ્યાં ?'

વિઠ્ઠલને ઉધરસની કળ વળતી હોય તેમ લાગ્યું.

'તમે ખોટા વહેમાઓ છો. મારામાં તો વિશ્વાસ રાખો...એવું હોત તો તમારા ઈશારે મારાં માબાપને રડતાં મૂકી હું ચાલી આવત ખરી ?'

એમ તો વિઠ્ઠલ એ પ્રસંગ ક્યાં ભૂલી શકે એમ હતો ? એની પહેલવહેલી નિમણૂક થઈ એ જ ગામમાં તેને અંબા મળી. અંબાની પાડોશમાં જ, મેડા પર તે રહેતો હતો.

એ રૂપ, એ કેસુંબલરંગી જોબનાઈ, એની કળા ક્યાં છૂપી રહે એવી હતી ?

અંબામાં તો જાણે ઉપરવાળાએ રૂપાના મોર ટાંક્યા હતા...ને એ મોરે કળા કરી હતી. પછી આ જુવાન માસ્તર તેની પાછળ ઘેલો થયા વગર રહે ?

ખાનગીમાં મળવાનું ચાલ્યું. અંબા હતી તો દરજીની દીકરી. તોયે તે એને પરણવા તૈયાર થયો.

વિઠ્ઠલે બદલી કરાવી. બદલી થઈ અને મહિના ગાળામાં તો તેણે અંબાને છાને છૂપે બોલાવી ખાનગીમાં લગ્ન કરી લીધું.

એ દરજીની છોડીને ઘરમાં ઘાલે...પછી તેના પિતા માફ કરે ખરા ? તેને માટે તેના ઘરનાં દ્વાર બંધ થઈ ગયાં. એટલે તો તે ક્ષયમાં સપડાયો હતો ત્યાં તેણે ઘેર પત્ર લખ્યો નહોતો કે ત્યાંથી કોઈ તેની ખબર કરવા આવ્યું ન હતું.

અંબા તેનું માથું દબાવતી કહી રહી હતી :

'તમે મનમાંથી એ વિચાર જ કાઢી નાખો. હું તમારી છું...આ ભવે તમારી છું અને આવતા ભવેયે તમારી રહીશ.'

અંબાના હાથ પર વિઠ્ઠલનો હાથ પંપાળ્યો. તેણે માથું દબાવતો હાથ લઈ પંપાળ્યો. તેણે આંખો બંધ કરી. ત્યારે તેના ગાલ પર થઈ આંસુ રેલાઈ રહ્યાં હતાં.

'તમે રડો તો મારા સમ છે. આમ કરી કરીને જ તમે તબિયત બગાડો છો. તમે મન ઉમંગમાં રાખો ને, તમને જરૂર સારું થઈ જશે.'

'અંબા ! હું તને કેવી દુઃખી કરી રહ્યો છું. બોલવા બેસું છું ત્યારે મને ભાન રહેતું નથી. હું શું બોલી ગયો...'

'તમે મનમાં કંઈ લાવશો નહિ. આપણે બહારનાં એટલે લોકો ખબર તો પૂછવા આવે ને ! આવે તેની સાથે કંઈ મોં ચઢાવીને ફરાય ? તમે મનમાંથી એકવાર વહેમ કાઢી નાખો એટલે તમને એવો વિચાર જ નહિ આવે.'

ને પતિના ચહેરા સામે મલપતી ઢેલની પેઠે ઝઝૂમીને પૂછી રહી :

'તમને મારામાં વિશ્વાસ છે ને...'

'અંબા...તારા સિવાય હવે મારું રહ્યું છે જ ક્યાં !'

'તો પછી હું કહું છું એમ કેમ કરતા નથી ? ડૉક્ટરે શું કહ્યું હતું...ભૂલી ગયા ? ચૂપચાપ પડ્યા રહો. તમે ઉજાગરા કરો છો એટલે ઉધરસ આવે છે ને તેમાંથી આ થયું.' ને અંબાની આંખ પેલા લોહીવાળા ગળફા પર પડી.

'અંબા ! હું બધુંયે સમજું છું પણ મને થાય છે કે હવે હું બેઠો નહિ થાઉં. તું હવે ઘરેણાં ન વેચ. માન કે કાલ ઊઠીને મારી આંખ મીંચાઈ ગઈ તો તું પાછળ શું કરીશ ?'

'જુઓ પાછી એ વાત કાઢી ! તમને જરૂર સારું થશે. જરૂર પડ્યે હું કપડાં સીવીશ, મજૂરી કરીશ...પણ તમને સારા કરીશ. ચાલો હવે ચૂપચાપ પડ્યા રહો. હું મોસંબીનો રસ કાઢી લાવું.'

મોસંબી, સંતરાં...સફરજન લેવાનું રાખો. માખણ... ઘી દૂધ ખવાય એટલું ખાઓ. ડૉક્ટર કહે જાય છે અને અંબા બધી ચીજો લઈ આવે છે પણ કેટલા દિવસ આ પહોંચશે. આ રાજરોગ...તેને તો મારશે પણ અંબાને પણ મારી નાખશે.

અંબા ઘરેણાં વેચતી બેઠી છે. હવે તો ગળાનો દોરો જ રહ્યો છે. એયે વેચાઈ જશે - પછી ..પછી અંબા શું વેચશે !

વિઠ્ઠલની નજર પાછી અંબા પર પડી. તેના ગાલ પર ફૂટી રહેલી રૂપની ટશરો સામે, એના રૂપની માધુરી સામે તાકી રહ્યો. આ રૂપ, આ જુવાની અને હશે શો...વિઠ્ઠલની આંખે જાણે અંધારાં આવી ગયાં.

*

'ચા પીવા આવો છો કે ઉપર લાવું ?'

હું આવી પાછો આ વાર્તા લખવા બેઠો, વિઠ્ઠલ અને અંબાની વાતમાં ખોવાઈ ગયો હતો ત્યાં દાદરમાં ઊભા રહી પત્નીએ બૂમ મારી.

'હું આવું છું...' કહી નીચે ગયો.

ચા આપી સામેના બંગલા આગળ ઊભેલી મોટર સામે આંગળી ચીંધીને બોલી :

'જોઈ પેલી મોટર ?'

'કોની છે ?'

'તમારા ચંદુભાઈના શેઠની જ તો. ચંપારાણી હવે બની ઠનીને નીકળશે તે આવશે દીવાબત્તી વખતે.'

'ક્યાં જાય છે તે ?'

'ક્યાં જતી હશે ? શેઠ પાસે જ તો ? ચંદુભાઈમાં તે એવી કઈ આવડત છે તે એને પાંચસો રૂપિયા આપે ! આ બંગલો કોના પૈસે બંધાયો છે ખબર છે ! એ તો ચંપા હોય નહિ ને એવું ઘર ચાલે નહિ.'

'હશે એમાં આપણે શું ?'

'આ તો તમે ચંદુભાઈ...ચંદુભાઈ કરતા હતા એટલે તે દિવસે તો તમે જ એમને સોસાયટીના સેક્રેટરી બનાવવાનું કહેતા હતા. પણ એના ઘરમાં કોનો પગાર આવે છે એ જાણો છો ?'

'આપણે એવી ખણખોદમાં પડવું જ નહિ.' કહી હું ઊભો થયો. બારીમાંથી જોઉં છું તો ચંપ રંભા જેવું રૂપ કાઢી શેઠને મળવા જઈ રહી હતી. તેની નાયલોનની સાડી ફરફરી રહી હતી તે સાથે જાણે યૌવનની ખુશબુ ચોમેર ફેલાઈ રહી હતી. માથામાં ગુલાબનાં ફૂલની વેણી બાંધી હતી. હાથમાં પાકીટ લઈ તે નીકળી. તેની રૂપશ્રી પર પોતે જ મોહિત થઈ હોય તેમ આખા દેહ પર નજર નાખી પ્રસન્નતા અનુભવતી મોટરમાં બેઠી. મોટર ઊપડી અને રૂપયૌવનાને ઉપાડી ગઈ.

*

'અંબા...હવે ફળફળાદિ લાવવાં બંધ કર.' મોસંબીનો રસ પીતાં પીતાં વિઠ્ઠલ કહી રહ્યો હતો : 'આપણને આ ખર્ચ ન પોસાય. સારું થવાનું હશે તો ઇન્જેકશનથી સારું થશે.'

'તમે એની ચિંતા ન કરો. હું બધાને પહોંચી વળીશ, એકવાર તમે સારા થઈ જાઓ ને......પછી વાત..

વાઈ છે.'

આને સારી કરવાની ધૂન લાગી છે. પણ મને કેવી રીતે સારો કરશે? હવે તો લોહી પણ પડવા માંડ્યું. અંદર તો બધું ખવાઈ ગયું છે. ટી.બી. હોસ્પિટલમાં જવા જેટલા પૈસા નથી. અહીં પણ દવા લાવવા જેટલી હામ રહી નથી. આના ગળામાં આટલો દોરો છે તેય વેચવા બેઠી છે. પણ પછી શું? એ શું વેચીને ફળફળાદિ લાવશે?

આના કરતાં તો એ મરી જ જાય તો નિરાંત. તો આ બિચારી તો છૂટે?

પછી અંબા શું કરશે?

એની તો નાતરિયા નાત છે. આ રૂપરૂપના અંબારનો હાથ પકડનારા તો એક કરતાં એકવીસ મળશે.

એ કેટલી હોંશથી અંબાને પરણ્યો હતો!

એ મોસંબીના રસ સાથે આંખથી અંબાનું રૂપ પી રહ્યો.

'શું જોઈ રહ્યા છો?'

'તને...'

'મને?'

'હા...અંબા, એમ થાય છે કે તારામાં તેં એવું શું મૂક્યું છે કે જોતાં આંખ ધરાતી જ નથી.'

ને પતિપત્ની મૂગાં મૂગાં તારામૈત્રક કરી રહ્યાં.

'કેમ છે માસ્તર?' કહેતા ગાંડાલાલ આવ્યા.

ગાંડાલાલ આ વાસમાં જ રહેતો હતો. તેણે જ વિઠ્ઠલને આ ઘર ભાડે અપાવ્યું હતું. તેની આંખ અંબા પર હતી એટલે તેને જોઈને વિઠ્ઠલ છળી ઊઠતો.

'કેમ ભાભી...હવે તબિયત કેમ છે?' પાસે પડેલી ખુરશી ખેંચી ગાંડાલાલ પૂછવા લાગ્યો.

'સારું છે.'

'હું નહોતો કહેતો...માસ્તર અંબાભાભીની ચાકરી જ તમને સારા કરી દેશે...ને બીજી આ ગામની દવા. થોડા દા'ડા આરામ કરો...જરૂર સારું થઈ જશે.'

અંબાએ ઊભા થઈ પાણી આપ્યું.

'ભાભી! આજ તો તમને ઠપકો આપવા આવ્યો છું.'

'શાનો ઠપકો?'

'કેટલી વાર કહ્યું કે કંઈ જોઈતું કરતું હોય તો આવીને લઈ જજો. પણ તમે અમને પારકા ગણો છો કેમ?'

ને પ્યાલો આપતાં અંબાના ચહેરા સામે તાકી રહ્યો... લપકારા મારતી ગરોળી માખી સામે તાકી રહે એમ. વિઠ્ઠલથી ન રહેવાયું એટલે તે જ બોલી ઊઠ્યો:

'જરૂર પડશે તો જરૂર કહેવડાવીશું હોં...'ને કંટાળો વ્યક્ત કરવા વિઠ્ઠલે પાસું ફેરવ્યું.

'ભાભી! કહેવું પડશે? તમારા જેવી તો ચાકરી કોઈ ન કરી શકે હોં' અંબા પર આંખ ઠેરવીને ગાંડાલાલ કહે જતો હતો. તમારું નામ તો સાવિત્રી પાડવું જોઈએ.

ગાંડાલાલના ચેનચાળા અને આંખના ગંદા ઈશારાથી અંબા તેનાથી દૂર રહેતી. પણ એ ક્યાં તેનો કેડો છોડે એવો હતો.

'ભાભી! પૈસા જોઈએ તો કહેવરાવજો હોં...તમે કંઈ માગતાં નથી અને આટલું અંતર રાખો છો એ ગમતું નથી.'

'તમને કહ્યું ને...જરૂર હશે તો કહેવરાવીશું? હવે શાંતિથી પડ્યો રહેવા દેશો?' વિઠ્ઠલ રોષમાં બોલી ઊઠ્યો.

'ડૉક્ટરે વાત કરવાની ના પાડી છે -એમને હાંફ્ચડ ચડે છે...હમણાં એમને શાંતિથી પડ્યા રહેવા દ્યો...' ને અંબાને જ કહેવું પડ્યું: 'લ્યો આવજો હોં..'

'હા...આવજો.'

'અચ્છા ત્યારે...ભાભી શું કહ્યું...કંઈ જોઈતું હોય તો આવીને લઈ જજો હોં...જરાય જુદાઈ રાખશો નહિ.' ને જતાં જતાં તેણે આંખ મીચકારી. વિઠ્ઠલ [illegible] અને બબડી ઊઠ્યો:

'તું [illegible] બંધ કરી દે ને...આ દવાખા પાછા [illegible] નહિ દે.' ને એ [illegible] [illegible]: 'તું મારે હવે દવાદારૂ બંધ કરી દે... [illegible] છે...મરી જવું છે..'

ને [illegible] પર વિઠ્ઠલ આંસુ સારી રહ્યો.

અંબાનું રૂપ જાણે તેના ગળાથી ચોમેર વીંટળાઈ રહ્યું હતું. ધીમેધીમે અજગરની પેઠે ભરડો લઈ રહ્યું હતું. તેની આંખે અંધારાં આવી ગયાં...એ ઊંડે.. ઊંડે, ખૂબ ઊંડે અંધકારની ખીણમાં ઊતર્યે જતો હતો.

'ડૉક્ટર સાહેબ આવ્યા છે.' અંબા ઢંઢોળી રહી હતી.
ડૉક્ટરે ઈંજેક્શન આપ્યું.

'તમારે સંપૂર્ણ આરામ લેવો જોઈએ, જરાયે બોલવું ચાલવું ન જોઈએ. નહિ તો દવા જરાયે અસર કરશે નહિ.'

ને તેમણે અંબાને લોડી પડતું હતું એથી બીજાં ઇંજેક્શનો લખી આપ્યાં.

'ઈંજેક્શન મોંઘાં છે. પણ હવે તે આપ્યા સિવાય બીજો ઉપાય નથી.' ને ચેતવણી આપતા હોય તેમ ડૉક્ટરે કહ્યું:

'હવે જો તમે દર્દીની બરાબર કાળજી નહિ રાખો તો તેમને ઝટ આરામ નહિ થાય. સારો ખોરાક અને સંપૂર્ણ આરામ...એ ખાસ જરૂરી છે.'

ડૉક્ટર ગયા.

સંપૂર્ણ આરામ! કેવી રીતે સંપૂર્ણ આરામ મળે? અંબાના રૂપની ચોકી કરવામાં કઈ રીતે આરામ મળે? વિઠ્ઠલ આંખો બંધ કરી પડ્યો રહ્યો. અંધકાર વચ્ચે તરેહવારનાં ચિત્રો સર્જાઈ રહ્યાં.

બાગમાં સોળે કળાએ ખીલેલું ગુલાબ તેના રૂપથી ઝૂમી રહ્યું છે. તેની સુકોમળ મૃદુ પાંખડીઓ, તેનું અંતર... અરે આખુંયે ગુલાબ મલકાઈ રહ્યું છે.

પણ એની રૂપસુગંધથી ખેંચાઈ ભમરો આવે છે. એક આવે છે, બે આવે છે...જોતજોતામાં તો ત્યાં જાણે ભમરા જ ભમરા ઊડી રહે છે. જેટલી પાંખડી તેટલા ભમરા. સૌ પેલા રૂપરાશિ જેવા ગુલાબ સાથે અડપલાં કરે છે...તેને છાને છૂપે સ્પર્શ કરે છે...ને તેનો રસ લૂંટવા ચોમેર ભમ્યા કરે છે.

થોડી વારમાં તો એ પૂર્ણકળાએ ખીલેલા ગુલાબની જગ્યાએ અંબા દેખાઈ. ત્રસ્ત દશામાં તે બેઠી છે. તેના અંગપાંગમાંથી રૂપ લહેરાઈ રહ્યું છે...ને એ રૂપ-તરસી કેટલીયે આંખો તેના પર મંડાઈ રહી છે. જાણે એ આંખો અંબાના રૂપને, પેલી સગાથી તરબતર પીએ તેમ પી રહી છે.

રૂપ સુકાતું જાય છે. અંબા કરમાયેલી કેરી જેવી કૃશ, મ્લાન, નિસ્તેજ બની જાય છે...થોડીક વારમાં તો ત્યાં કેવળ અંબાનું હાડપિંજર જ દેખાય છે.

'ઓહ......' ચીસ પાડી વિઠ્ઠલ બેઠો થઈ જાય છે.

'શું થયું?' કહેતી અંબા દોડી આવે છે. સૂઈ જાઓ...પાછા વિચારે ચડી ગયા? ડૉક્ટરે શું કહ્યું હતું ભૂલી ગયા?'

અંબાએ વિઠ્ઠલને સુવાડ્યો. બાળકને પંપાળે, એમ થોડીવાર પંપાળી રહી.

'અંબા! રહેવા દે...નવાં ઇંજેક્શન નથી લાવવાં... ભલે ડૉક્ટર કહેતા. મારે દવા નથી જોઈતી.'

'પણ આ રોગ એમનેમ મટે-ખરો? એની ચિંતા તમે ન કરશો. ચાલો સૂઈ જાઓ તો...હું હવે દલા શેઠ પાસે જઈ પૈસા લઈ આવું.'

ત્યારે વિઠ્ઠલની નસો કોઈ ચીપીઆથી ખેંચી રહ્યું હોય તેમ વેદનાના ઉંહકારા કરતો હતો. અંબા દીવો પેટાવી, બારણું આડું કરી દલા શેઠની દુકાન તરફ વળી.

ત્યારે આકાશમાંથી અંધકાર, પરોઢના ધુમ્મસની પેઠે વરસી રહ્યો હતો. છૂટા છવાયા દીવા આગીઆની પેઠે ચમકી રહ્યા હતા.

દલો શેઠ ચોપડામાં મોં રાખી કંઈક લખી રહ્યો હતો. અંબાનો પગરવ સાંભળી ચશ્માંથી લબકારા મારતી આંખે જોઈ રહ્યો.

'આવી ગઈ.. સારું થયું તે આવી...નહિ તો દુકાન વધાવીને ચાલ્યો જાત તો તને ધક્કો પડત.'

ને દલો શેઠ ઊભો થયો. ચશ્મા અને ચોપડો એક બાજુએ મૂક્યો.

'લે ચાલ...તીજોરીમાંથી કાઢી આપું.'

અંબા ધ્રૂજતી, ગભરાતી દલા શેઠની પાછળ ગઈ.

'આમ તો કોઈનેયે જલદી ધીરતો નથી. પણ તને કંઈ ના પડાય..' કહેતો દલો શેઠ પાછળ આવેલી

વખારમાં લઈ ગયો.

અંબા ખમચાઈને ઊભી રહી. તે કંપતી હતી... દલાએ આવી તેનો હાથ પકડ્યો.

'ગભરાય છે શું કરવા... તને કંઈ મારી નાખવાનો છું તે... મહિ સાજે માણસના કામમાં ન આવીએ તો જીવ્યું યે શા કામનું.'

દલાએ અંબાને ખેંચી, પોતાના બંને બાહુપાશમાં દબાવી દીધી.

'આ તો રાજરોગ કહેવાય... એમ ઘરેણાં વટાવતી રહીશ તો પછી શું કરીશ... તું તારે આ ટેમે આવતી રે'જે ને પૈસા લઈ જજે...'

ત્યારે અંબાના અંગ ઉપાંગો પર વિષધરની પેઠે દલાનો હાથ ફરી રહ્યો હતો.

થોડીવાર રહી અંબા સાડી સંકોરતી, કંપતી, ધ્રૂજતી બહાર નીકળી. ત્યારે તેના હાથમાંની નોટો મડાગાંઠની પેઠે સખ્ત જકડાઈ ગઈ હતી.

કોઈ પાછળ પડ્યું હોય તેમ તે ઉતાવળે ઘેર આવી અને બારણું ઉઘાડી પાછું બંધ કરી થોડીવાર ઊભી રહી. ત્યારે છાતી ધડકી રહી હતી.

તેણે ફાનસની દીવેટ ઊંચી કરી સતેજ કરી...ને વિઠ્ઠલ સામે ફરી.

પણ વિઠ્ઠલનો સીનો જોઈ તેનાથી ચીસ પડાઈ ગઈ.

વિઠ્ઠલના મોંમાં ફીણ આવ્યું હતું. તેની જીભ લાંબી થઈ બહાર લટકી રહી હતી. તેની આંખો ફાટી ગઈ હતી અને ડોળા બહાર ધસી આવ્યા હતા.

ત્યાં વીંછીના ડંખ પર ઘસવાની દવાની ખાલી શીશી પડી હતી.

—વાર્તા પૂરી કરી ઊભો થયો અને બારીમાંથી જોઉં છું તો ચંપા અને ચંદુલાલ હસતાં મલકાતાં શેઠની મોટરમાંથી બહાર નીકળ્યાં અને બંગલાની બત્તીના પ્રકાશની પેઠે હસીખુશી વેરતાં બંને જણાં સાથે પગથિયાં ચડી રહ્યાં.

★

પ્રા. ગોવિન્દભાઈ પટેલ

પંચશીલનો સ્તુપ

આ પંચશીલનો સ્તૂપ,
ચંદનનો ના, ભાવ તણો એ ચહે સર્વદા ધૂપ.
આ પંચશીલનો સ્તૂપ

મૃત્યુ વ્યાધિ ને ઘડપણ કેરા
કલેશ બધા એ તાગે,
નિજજીવનથી જગજીવનની
વાત લહે વણુરાગે;
માર તણી સેનાને ડારે કેસરિયો થઈ ભૂપ.
આ પંચશીલનો સ્તૂપ.

દેહદમનની કથા પુકારી
તંબૂરો રણકાવે,
માત ઉરે અમ્મરતાનાં બી
રાઈ પ્રભાવે વાવે;
વૃક્ષ તણી છાંયે દેખાડે સિદ્ધ અર્થનું રૂપ.
આ પંચશીલનો સ્તૂપ.

એકાંતેથી લોકે પાછો
પ્રાણપ્રવાહે વાળે,
ભૂપ ભલાને ભિક્ષુક સ્થાપી
અ-મારીને અજવાળે;
ઊંચો તોયે પાતાળી એ ગહન જ્ઞાનનો કૂપ.
આ પંચશીલનો સ્તૂપ.

★

છોટુભાઈ સુથાર

આજનું બ્રહ્માંડ

ખગોળશાસ્ત્રના અને ખગોળવિદ્યાના અચ્છા જાણકાર ગુજરાતી લેખકે આરામના દિવાળી અંક માટે ખાસ લખેલા આ લેખમાં સામાન્ય વાચકથી માંડીને આ વિષયના અભ્યાસીને પણ એટલો જ રસ પડશે. આવા અભ્યાસુ લેખો આપણી અભ્યાસશીલતા વધારશે...

પૃથ્વી પરના મનુષ્યના આવિર્ભાવ બાદ, તે તેની આસપાસની દુનિયા વિશે ચાલુ વિચારતો આવ્યો છે. તેની એ વિચારણા એકલી પૃથ્વી પૂરતી મર્યાદિત રહી નથી. પૃથ્વીની બહાર આવેલા સૂર્ય, ચન્દ્ર અને તારાઓ વિશે પણ એને વિચારવું પડ્યું છે. મનુષ્યને મન સૂર્ય અત્યંત મહત્ત્વનો આકાશી પદાર્થ રહ્યો છે. પૃથ્વી પરની ચેતન સૃષ્ટિનો આધાર સૂર્ય જ છે એ વાત મનુષ્ય ઘણા સમયથી જાણતો આવ્યો છે. આમ છતાંય હજારો વર્ષ સુધી, એ સૂર્ય અને પૃથ્વીનો તેમજ સૂર્ય અને તારાઓ વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શક્યો ન હતો. આકાશમાં સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓને ફરતા જોઈ, મનુષ્યે, સાવ સ્વાભાવિક રીતે પૃથ્વીને વિશ્વના કેન્દ્રસ્થાને કલ્પી હતી અને ઉપર્યુક્ત જ્યોતિઓને પૃથ્વીની સેવા કરનારા આકાશી પરિચારકો માન્યા હતા.

પણ સમય જતાં એના આ વિચારમાં પરિવર્તન થયું. ઋતુ ફેરફાર શાથી થાય છે એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં 'પૃથ્વી સૂર્યની આજુબાજુ ફરે છે' એ બાબતનું એને જ્ઞાન લાધ્યું. અને પછી વિશ્વના કેન્દ્રસ્થાને પૃથ્વી નથી પણ સૂર્ય છે એમ માનવામાં આવ્યું. પણ એ હકીકતની દાર્શનિક સાબિતી મેળવી શકાઈ નહોતી.

ઈ. સ. ૧૬૧૦માં એક ક્રાંતિકારી બનાવ બન્યો. ગેલીલિયોએ દૂરબીન બનાવી એ દ્વારા ગુરુ અને શુક્રને જોયા. દૂરબીનમાંથી જોતાં એને ગુરુની આજુબાજુ ફરનારા ચાર ચંદ્રો દેખાયા જ્યારે શુક્ર પોતે ચંદ્રના જેવી કળાઓ દાખવતો માલૂમ પડ્યો. આ બનાવે સૂર્યની વિશ્વકેન્દ્રમાં સ્થાપના કરી. પણ આ અન્વેષણ પૂરું સત્ય નહોતું. બસો વર્ષ બાદ એ બાબતનું ફરીથી સંશોધન થયું અને ત્યારે જાહેર થયું કે સૂર્ય એક સામાન્ય તારો છે અને તારાવિશ્વના કેન્દ્રથી ઠીક ઠીક દૂર આવેલો છે.

આકાશનું નિરીક્ષણ કરનારાં દૂરબીનો અને બીજાં ખગોળ સાધનોનો વિકાસ થતાં ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ખગોળ સંશોધન અંગે મહત્ત્વનું કામ થયું. આપણી નજદીક આવેલા કેટલાક તારાઓનાં અંતરો માપવામાં આવ્યાં. અને ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે તેજબિંદુ જેવા દેખાતા તારા વાસ્તવમાં આપણાથી અત્યંત દૂર છે. સૂર્ય અને પૃથ્વી વચ્ચેનું અંતર લગભગ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું હતું. એ અંતરને આકાશી અંતરનો એકમ લેખી એના આધારે તારાઓનાં અંતર માપવામાં આવ્યાં. અને ત્યારે જણાયું કે સૂર્યને આપણી પાસેમાં પાસેના તારા જેટલા અંતરેથી જોવામાં આવે તો તે પણ એક સામાન્ય તારા જેવો — બલ્કે સહેજ ઝાંખો — દેખાય. આવો નિસ્તેજ તારો વિશ્વનું કેન્દ્ર હોઈ શકે ખરો ? એવો પણ પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવ્યો.

આ સિવાય એક બીજી બાબત પણ જાણવા મળી. સૂર્ય અને તારાઓના પ્રકાશનું પૃથક્કરણ કરી જોતાં જણાયું કે તેઓ એક જ પ્રકારનાં રાસાયણિક તત્ત્વો (જેવાં કે હાઈડ્રોજન, ઓક્સીજન, લોખંડ વગેરે)નાં બનેલા છે. પૃથ્વી પણ આવાં જ તત્ત્વોની બનેલી છે અને તેથી સૂર્ય અને પૃથ્વીની બનાવટમાં સરખાપણું હોવું આવશ્યક મનાયું. ઉપર્યુક્ત વિચારે 'પૃથ્વી સૂર્યમાંથી છૂટો પડેલો આકાશી પદાર્થ છે' એ માન્યતાને વધુ પુષ્ટિ આપી હતી પણ આજે એ વાત મૂળનું રૂપ છોડી સમસ્યાપ્રશ્ન બની ગઈ છે.

અવકાશી પદાર્થોની માહિતી મેળવવાનું મુખ્ય સાધન દૂરબીન છે. દૂરબીન દ્વારા મેળવાતા પ્રકાશનું પૃથક્કરણ કરી આકાશી જ્યોતિઓ વિશે અનેક

ખાળતો જાણી શકાઈ છે. દૂરબીન જેમ મોટું તેમ પ્રકાશને ગ્રહણ કરવાની એની તાકાત પણ વધારે હોય છે. આપણાથી અત્યંત દૂરના ઝાંખા તારાઓને દૂરબીન દ્વારા જ જોવા સમજવા શક્ય છે. પણ તારા-વિશ્વમાં એકલા તારા જ આવેલા નથી. તારાઓ ઉપરાંત અનેક કાળાં ધોળાં વાયુ-વાદળો પણ છે. વળી ઘણે ઠેકાણે તારકગુચ્છો અને તારા-વાદળો પણ દેખાયાં છે. એટલે સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય કે તારાઓનો અરસપરસનો સંબંધ કેવો હશે, એમનાં રૂપરંગનું વૈવિધ્ય શાને આભારી હશે, અવકાશમાં એ બધા વગર અથડાયે કઈ રીતે ગતિ કરતા હશે, એમની વસાહતો હશે ખરી? 'અવકાશમાં ક્યાંક ખૂબ ખૂબ તારા દેખાય છે તો ક્યાંક સાવ ઓછા' આમ શાથી? આકાશગંગાના પટાનું રહસ્ય શું હશે? વગેરે અનેક પ્રકારના પ્રશ્નોના ઉત્તર દૂરબીન દ્વારા જ શોધાવા માંડ્યા. વીસમી સદીનો બીજો દસકો પૂરો થતા સુધીમાં નાનાં મોટાં અનેક દૂરબીનો (પ્રકાશની આંખો) વડે જે કાંઈ જોવાયું છે તેનો સાર નીચે મુજબ છે.

'મનુષ્ય પૃથ્વી પર રહે છે પણ એની એ પૃથ્વી વિશ્વનું કેન્દ્ર નથી. પૃથ્વી એક ગ્રહ છે અને તે બીજા ગ્રહોની પેઠે સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. સૂર્ય એક તારો છે. આકાશમાં દેખાતા અનેક તારાઓ પૈકીનો એ એક સામાન્ય તારો છે. સૂર્ય જે તારાવિશ્વનો સભ્ય છે એ આપણું પોતાનું તારાવિશ્વ યા આકાશગંગાવિશ્વ છે. આ આકાશગંગા-વિશ્વમાં સૂર્ય જેવા ૧૦૦ અબજ તારા હોવાની સંભાવના છે. એ બધા તારા ભીડાઈને બેઠેલા નથી. એકબીજાથી ઠીક ઠીક દૂર આવેલા એ બધા તારા આકાશગંગાવિશ્વના કેન્દ્રની આજુબાજુ ફેર્યાં કરે છે. આકાશગંગાવિશ્વનો આકાર ફૂલેલી પુરી જેવો છે. આ વિશ્વનો વ્યાસ એક લાખ પ્રકાશવર્ષનો અને જાડાઈ ૧૦૦૦૦ પ્રકાશવર્ષની છે. સૂર્યના પ્રકાશને પૃથ્વી સુધી આવી પહોંચતાં સવા આઠ મિનિટ લાગે છે જ્યારે પાસેમાં પાસેના તારાના પ્રકાશને પૃથ્વી સુધી આવી પહોંચતાં સવા ચાર વર્ષ લાગે છે. આમ એ તારો સવા ચાર પ્રકાશવર્ષ છેટો ગણાય છે. એ અંતરના હિસાબે આકાશગંગાવિશ્વની લંબાઈ જાડાઈ ઘણી ઘણી મોટી છે. વિરાટ એવા આ તારાવિશ્વના કેન્દ્રથી લગભગ ૩૦,૦૦૦ પ્રકાશવર્ષ છેટે બેઠેલો સૂર્ય સેકંડે ૨૦૦ માઈલના ભીમવેગથી વિશ્વકેન્દ્ર પ્રદક્ષિણા કરી રહ્યો છે. આકાશગંગાવિશ્વમાં તારાઓ ઉપરાંત કાળાં ધોળાં વાયુવાદળો પણ આવેલાં છે. એ બધાયે અન્ય તારાઓની પેઠે તારાવિશ્વના ચાકનો ચકરાવો લીધાં જ કરે છે. આકાશગંગાવિશ્વના એક ચકરાવાનો સમય ૨૫ કરોડ વર્ષનો છે.'

આ હતો ૪૦ વર્ષ પહેલાંનો તારાવિશ્વ અંગેનો મનુષ્યનો ખ્યાલ.

ઈ. સ. ૧૯૨૦માં ૧૦૦ ઈંચવાળું દૂરબીન માઉન્ટ વિલ્સન વેધશાળામાં કામ કરતું થતાં આપણા તારાવિશ્વની પાર આવેલા કેટલાક જ્યોતિઓ વિષે અગત્યની માહિતી મળી. એ જ્યોતિઓને નિહારિકા એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. એ નિહારિકાઓનું સામાન્ય સ્વરૂપ આકાશગંગાવિશ્વમાં આવેલાં સફેદ વાયુ વાદળો જેવું જણાયું હતું: પણ પાછળથી માલૂમ પડ્યું કે એ નિહારિકાઓ આપણા તારાવિશ્વ જેવા જ અનેક તારા, તારાવાદળ, કાળાં ધોળાં વાયુવાદળ વગેરેને સમાવતાં તારાવિશ્વો જ છે. આપણા તારાવિશ્વમાં આવેલાં કાળાં ધોળાં વાયુવાદળોને પણ નિહારિકા કહેવામાં આવે છે: અને તેથી સમજવામાં ગરબડ ન થાય માટે દૂર દૂરનાં તારાવિશ્વોને 'અગાંગ નિહારિકાઓ' અને આપણા તારાવિશ્વનાં વાયુવાદળોને 'ગાંગ નિહારિકાઓ' એવાં નામ આપવામાં આવ્યાં.

આપણા તારાવિશ્વની બહારનાં તારાવિશ્વોની શોધ એક શકવર્તી શોધ હતી. ૧૦૦ ઈંચના દૂરબીનની ખાસ કામગીરી આવાં તારાવિશ્વો વિષે વધુ ને વધુ માહિતી મેળવવાની હતી. માહિતી મેળવવાના એ ઉપક્રમમાં એક નવી શોધ ઝપાટાં પ્રકારના રૂપવિકારી

તારાના ઉપયોગ વિશે થઈ. તેજની ભરતીઓટ ધરાવનારા તારાઓને રૂપવિકારી તારા કહેવામાં આવે છે. રૂપવિકારી તારાઓના પણ જુદા જુદા પ્રકાર છે, એ પૈકીનો એક રૂપવર્તી તારાપ્રકાર છે. આ પ્રકારના તારાઓની એક ખાસ વિશેષતા એ છે કે જે તારાઓના તેજવિકારનો સમય એક સરખો છે તે બધા એક સરખા તેજસ્વી તારા છે. રૂપવર્તી પ્રકારના તારા આપણા તારાવિશ્વ ઉપરાંત બીજાં તારાવિશ્વો (અગાંગ નિહારિકાઓ)માં પણ આવેલા છે. તેજવિકારની દૃષ્ટિએ હિસાબ માંડી જેના આવા તારા ધરાવતાં તારાવિશ્વોનાં અંતર શોધી શકાયાં છે. આપણા તારાવિશ્વની પાસેનું એક તારાવિશ્વ દેવયાની નિહારિકાનું છે. ૧૦૦ ઈંચના દૂરબીન દ્વારા સાંપડેલી માહિતીના આધારે એનું અંતર ૭ લાખ પ્રકાશવર્ષનું આંકવામાં આવ્યું હતું. એટલું જ નહીં પણ એના જેવી બીજી અનેક અગાંગ નિહારિકાઓનો પત્તો મેળવી શકાયો હતો. આ બધી નિહારિકાઓ એક યા બીજા પ્રકારનાં અબજો તારા સમાવતાં નાનાં યા મોટાં તારાવિશ્વો છે અને એકબીજાથી લગભગ ૨૦ લાખ પ્રકાશવર્ષ દૂર આવેલાં છે.

આ હતી ઈ. સ. ૧૯૨૫ સુધીની ખગોળવિષયક દૂરબીનની દર્શનસિદ્ધિ. ૧૦૦ ઈંચના દૂરબીન વડે અનંતના ઊંડાણમાં પચાસ કરોડ પ્રકાશવર્ષ છેટે એટલી આકાશી જ્યોતિનાં દર્શન કરી શકાયાં છે. એની દૃષ્ટિની આ અંતિમ મર્યાદા છે. આ દૃષ્ટિમર્યાદાને છેડે આવેલી નિહારિકાઓનાં દર્શન સ્પષ્ટ થતાં નથી અને તેથી એમની રચના તેમ જ ગતિવિધિનાં વિધાનો સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ ન હોવાનો પૂરો સંભવ છે. એકાદ ઉદાહરણ લઈ આ વાતની સ્પષ્ટતા કરીએ.

અગાંગ નિહારિકાઓના પ્રકાશનું પૃથક્કરણ કરતાં જણાયું છે કે નિહારિકાનું આપણાથી જેમ અંતર વધુ તેમ એનો આપણાથી દૂર જવાનો ગતિવેગ પણ વધારે છે. ૧૦૦ ઈંચ દૂરબીનની દૃષ્ટિમર્યાદા પર આવેલી નિહારિકાઓના વેગ દર સેકંડે ૨૪,૦૦૦ માઈલ હોવાના જણાયા છે. આકાશમાં ક્ષણવાર ચમકી બળીને વિલુપ્ત થઈ જતી ઉલ્કાનો વેગ દર સેકંડે ૩૦ માઈલ જેટલો છે. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ દર સેકંડે ૧૮½ માઈલના વેગથી દોડે છે. સૂર્ય વિશ્વકેન્દ્રની આજુબાજુ દર સેકંડે ૨૦૦ માઈલના વેગથી ચક્કરાવો લે છે. આ બધાના હિસાબે ઉપર્યુક્ત નિહારિકાઓના વેગ કેટલા પ્રચંડ ગણાય?

એ વેગ સાચા માની લઈએ તો શું અનુમાન બાંધી શકાય?

નિહારિકાઓ એક બીજીથી દૂર ને દૂર અવકાશમાં સરકતી જાય છે તે બધી કોઈ પુરાતન સમયે એક બીજાની સાવ નજદીક હશે જ હશે: અને એક કાળે એ બધી એક જ સ્થળે ભેગી હોવી જોઈએ. ભેગા હોવાનો સમય, આજની ઉપર્યુક્ત ગતિના હિસાબે ૨ અબજ વર્ષનો થાય છે.

આ સમય સાચો છે?

ના. પૃથ્વીની ઉપર પૃથ્વીની અંદરથી મળી આવતાં યુરેનિયમ, થોરિયમ વગેરે તેજસ્ક્રિય તત્ત્વોના આધારે ચારથી પાંચ અબજ વર્ષ જેટલી અંદાજવામાં આવે છે. આ વાતનો મેળ ઉપર્યુક્ત ૨ અબજ વર્ષ સાથે મળતો નથી.

મતલબ કે ગણતરીમાં ક્યાંક ભૂલ થયેલી છે.

એ ભૂલ નિહારિકાઓનાં અંતરોમાં હોવાનું જણાયું છે. ૨૦૦ ઈંચ દૂરબીનની જરૂરિયાત પણ આ કારણે જ ઊભી થઈ હતી. ૨૦૦ ઈંચવાળા દૂરબીનની કામગીરી શરૂ થતાં જ માલૂમ પડ્યું કે અગાંગ નિહારિકાઓનાં અંતરોમાં ૨ યા ૩ના ગુણકની ભૂલ રહેલી છે. દેવયાનીની નિહારિકા જે અત્યારસુધી ૭ થી ૭.૫ લાખ પ્રકાશવર્ષ છેટે આવેલી મનાતી હતી તે હવે ૨૦ લાખ પ્રકાશવર્ષ છેટે એટલી ગણાય છે. આ નવી ગણતરીએ એ નિહારિકાના વ્યાસમાં ૩ ગણો, દળમાં ૩ ગણો અને તેજવિસ્તારમાં ૮

ગણો ફરક દાખવ્યો છે. મતલબ કે આપણા પોતાના તારાવિશ્વ(આકાશગંગા તારાવિશ્વ)ને બધી નિહારિકાઓમાં સૌથી મોટું તારાવિશ્વ માનવામાં આવતું હતું તે તેનો હક હવે નાબૂદ થઈ ગયો છે. દેવયાનીનું તારાવિશ્વ આપણા તારાવિશ્વ કરતાં પણ મોટું અને વધુ સમૃદ્ધ હોવાનું જણાયું છે.

૨૦૦ ઈંચવાળું દૂરબીન અનંતમાં વધુ ઊંડે સુધી જોઈ શકે છે. એની દૃષ્ટિમર્યાદાની હદ પર આવેલી નિહારિકાઓના વેગ દર સેકંડે ૩૯,૦૦૦ માઈલના હોવાનું જણાયું છે. વધુ સંશોધનના અંતે આ નિહારિકાઓના વેગ સાચા જ માલૂમ પડ્યા છે. વળી નિહારિકાઓના અંતરમાં ૩ના ગુણક જેટલો સુધારો કરવો પડ્યો છે. આ બધાનું સ્પષ્ટ પરિણામ એ આવ્યું છે કે નિહારિકાઓનો ઉત્પત્તિકાળ (બધી નિહારિકાઓની એક જ સ્થળે હોવાની સ્થિતિ) લગભગ ૬ અબજ વર્ષ પહેલાંનો ઠેરવી શકાયો છે: અને આનો મેળ ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓના પૃથ્વીના વય (૪ થી ૫ અબજ વર્ષ) સાથે મળતો આવે છે.

૨૦૦ ઈંચના દૂરબીન વડે નિહારિકાજૂથો વિષે વધુ જાણવા મળ્યું છે. તારાઓનાં જેમ ગુચ્છ હોય છે તેમ નિહારિકાઓનાં પણ ગુચ્છ જોવા મળ્યાં છે. ૧૦૦ ઈંચના દૂરબીન વડે શોધાયેલાં અને વૈજ્ઞાનિકોમાં જાણીતાં થયેલા નિહારિકાજૂથોની સંખ્યા શરૂઆતમાં ૩૦–૪૦ જેટલી હતી. ધીરે ધીરે એ સંખ્યામાં વધારો થતો રહ્યો છે. ૨૦૦ ઈંચવાળા દૂરબીન વડે લગભગ ૨૦૦૦ જેટલાં નિહારિકા જૂથ હોવાનું જણાયું છે. વધુ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આ જૂથોમાં આવેલી નિહારિકાઓ અન્ય મોટી મોટી નિહારિકાઓની પેઠે વિરાટકાય પણ હોવાનું જણાયું છે.

૨૦૦ ઈંચવાળા દૂરબીન વડે અનંતના દૂરત્વનાં જે દર્શન કરી શકાયાં (ખરી રીતે ફોટો છપાયો) છે તે દૂરબીન દૃષ્ટિના સીમાડા પર બેઠેલા એક નિહારિકા–જૂથનાં જ દર્શન છે. આ નિહારિકાજૂથ આપણાથી લગભગ બે અબજ પ્રકાશવર્ષના અંતરે આવેલું છે. આ અંતર આજ સુધીમાં મેળવાયેલાં અન્ય નિહારિકાઓનાં અંતર કરતાં સૌથી વધુ છે. અને તેથી સ્વાભાવિક છે કે એ નિહારિકાજૂથમાંથી નીકળેલા પ્રકાશનું પૃથક્કરણ કરી એનો વેગ શોધવામાં ગણતરીની ભૂલ રહેવાનો સંભવ રહે. વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે બે અબજ વર્ષ છેટે આવેલા એ નિહારિકા-જૂથનો અવકાશીવેગ દર સેકંડે ૯૦,૦૦૦ માઈલનો છે. આ વેગ પ્રકાશના વેગ કરતાં અર્ધો છે. આવો ભારે વેગ પ્રકાશ પૃથક્કરણ યંત્ર દ્વારા ચોકસાઈથી પણ આપી શકાય એવું પણ માનવા આપણે પ્રેરાઈએ, પણ સત્ય હકીકત જુદી છે. દૂર દૂરના અવકાશી પદાર્થોના વેગ માપવા માટે પ્રકાશ પૃથક્કરણ યંત્રમાં તે અવકાશી પદાર્થના વર્ણપટની રેખાઓ લાલ રંગ તરફ કેટલી વધુ સરકતી રહે એનો હિસાબ કરવામાં આવે છે. ઉપર્યુક્ત નિહારિકાજૂથમાંથી મળતા પ્રકાશમાં વર્ણપટની રેખાઓ લાલ રંગને વટાવી પારલાલ (ઈન્ફ્રારેડ) તરફ ચાલી જાય છે અને આ ઇન્ફ્રારેડની છાપ ફોટોગ્રાફી વડે મેળવી શકાતી નથી. ફોટોગ્રાફની પ્લેટ પારલાલ રંગનું પ્રતિબિંબ ઝીલવામાં અસમર્થ છે.

પણ આ થઈ કેટલીક નવી બાબતોની વાત. દૂરબીનો અને બીજાં યંત્રો દ્વારા અનેક બાબતો શોધાતી રહે છે. અને તે કારણે એ બધી બાબતોનો નવી બાબતો સાથેના કાર્યકારણનો મેળ પણ મેળવાતો રહે છે. આથી કરીને જૂની બાબતોને અનેક દૃષ્ટિએ પણ ફરી ફરીને ચકાસવાના પ્રસંગો ઊભા થાય છે. ક્યારેક વળી અમુક બાબતો પોતે જ સમસ્યારૂપ બની જટિલતા ઊભી કરતી હોય છે. ઉ. ત. તારાઓ બંધાય છે શાથી! એ પ્રકારનો એક પ્રશ્ન છે. વળી તારાઓ શા કારણે ચમકે છે એ એવો જ બીજો પ્રશ્ન છે. જેના ઉત્તર માટે ખગોળશાસ્ત્રીઓ અન્ય વૈજ્ઞાનિકોની પણ સહાય મેળવે છે. તારાઓનાં ચમક, ઉષ્ણતામાન અને રાસાયણિક બનાવટ વગેરેમાં ફરક પડે તો તારાનું સ્વરૂપ કયો વળાંક લે? એ પણ

એવો જ રહસ્યભર્યો એક પ્રશ્ન છે. તારાઓ ધરડા થતા જાય છે ખરા? એ પ્રક્રિયા કઈ રીતે સાકાર બને છે તેની તેમજ નવા તારા જન્મતા હશે કે કેમ તેની જાણકારી મેળવવાની આપણી જિજ્ઞાસા, જૂના જમાનાના વિજ્ઞાનીઓની એ વિષેની તમન્ના જેટલી જ છે. તારાઓના પ્રચંડતેજઓનું કારણ પરમાણુ સંઘટન અને વિઘટનની પ્રક્રિયાઓ દ્વારા હવે દુનિયા સમથી જાહેર થઈ ગયું છે. અને તે દ્વારા તારાઓનાં ચમક ઉષ્ણુતામાન, રાસાયણિક બનાવટ વગેરે અંગે નવી દૃષ્ટિએ વિચારી શકાયું છે.

એક ઉદાહરણ દ્વારા ઉપર્યુક્ત બાબત સમજવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ.

પરમાણુમાંથી શક્તિ પ્રકટાવવી હોય તો એ પરમાણુ તૂટે છે અને શક્તિનું વિકિરણ કરે છે. સૂર્ય અને તારાઓમાંથી મળતી ગરમી આ પ્રક્રિયાને આભારી છે. સૂર્યની સપાટીનું ઉષ્ણુતામાન ૬૦૦૦ અંશ સેન્ટિગ્રેડ છે અને તેથી ઉપર્યુક્ત પ્રક્રિયા સૂર્ય યા તારાની સપાટી પર નહીં પણ તારાના પેટાળમાં, કેન્દ્રભાગે થતી હોવી જોઈએ એમ સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે.

પણ તારાના પેટાળમાં આટલી ગરમી પેદા થાય શી રીતે? તારા તો વાયુ દ્રવ્યના જ બનેલા છે ને?

વાત સાવ સાચી છે કે તારા વાયુદ્રવ્યના બનેલા છે. ધૂળ અને વાયુનાં પ્રચંડ વાદળોમાંથી તારા બન્યા છે. તારાનું રૂપ પામવા એ વાદળોને સંકોચાવું પડ્યું છે. તારાના રૂપમાં એ વાદળો પલટાઈ જતાં વાદળોમાંનો વાયુ ગરમ થાય છે અને તેથી તારો ચમકવા લાગે છે. આવે તબક્કે તારામાં સૌથી વધુ પ્રમાણમાં કોઈ વાયુ હોય તો તે હાઈડ્રોજન વાયુ છે. તારો બંધાય છે ત્યારે એનો ૯૦ ટકાથી વધુ ભાગ હાઈડ્રોજનવાયુનો હોય છે. તારો જેમ વધુ ને વધુ સંકોચાતો જાય છે તેમ એની સપાટીનું ઉષ્ણુતામાન વધુ ને વધુ ઊંચું થતું જાય છે. આ બધી પ્રક્રિયા દરમિયાન તારાની સપાટી પરથી ગરમી અને પ્રકાશના રૂપમાં શક્તિ બહાર વહી જાય છે. એ શક્તિનો પુરવઠો પૂરો પાડવાનું કામ તારાનું કેન્દ્ર કરે છે. ત્યાં હાઈડ્રોજનના પરમાણુ તારાદ્રવ્યના દબાણ હેઠળ તૂટી શક્તિનો ધોધ વહાવતા હોય છે.

પણ શક્તિ ઉત્પાદનનું આ કાર્ય બધા તારાઓમાં એક સરખું થતું નથી. સૂર્ય જેટલા જ દળવાળા તારાઓનાં બહારની સપાટીનાં ઉષ્ણુતામાન ૬૦૦૦ અંશ સેન્ટિગ્રેડ હોય છે જ્યારે સૂર્યથી ૫૦ ગણા દળવાળા તારાની સપાટીનું ઉષ્ણુતામાન ૩૦,૦૦૦ અંશ સેન્ટિગ્રેડ હોય છે. સૂર્ય જેવા તારા પીળા રંગના તારા છે જ્યારે આવા મોટા તારા નીલા રંગના હોય છે. નીલો રંગ ઊંચા ઉષ્ણુતામાનનો દ્યોતક છે.

આ થઈ તારો બનવા વિષેની પ્રાથમિક સ્થિતિ.

હવે આવે છે એના ઠંડા થવાની વાત.

આપણે જોયું કે તારો સંકોચાતો જાય છે તેમ એ ગરમ થતો જાય છે, અને ત્યારે એ વધુ ને વધુ શક્તિનું વિસર્જન કરતો રહે છે. પણ આ વિસર્જનની ક્રિયા તારાના પેટાળમાં ઉત્પન્ન થતી સર્જનક્રિયા પર આધાર રાખે છે. પેટાળમાં શક્તિ પેદા કરવા હાઈડ્રોજન વાયુને બળવું પડે છે. તારાનું બળતણ ઓછું થાય છે તેમ તારો સંકોચાતો જઈ વધુ ને વધુ ગરમ બને છે. પણ લાંબે સમયે ઇંધનદ્રવ્ય ઓછું થતાં તારાની સપાટી ઠંડી પડવા લાગે છે અને ત્યારે તારાની સપાટી સંકોચ પામવાને બદલે વિસ્તાર પામવા લાગે છે, આમ થતાં શક્તિવિકિરણ ખૂબ જોરથી ચાલે છે. પરિણામે પેટાળમાં ઉત્પન્ન થતી શક્તિ કરતાં વધુ શક્તિ તારો ગુમાવે છે. આમ કેટલોક સમય વહી જાય છે અને ત્યારે પાછી ઊંધી પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે વધુ શક્તિનું વિકિરણ થતાં તારાની સપાટીનું ઉષ્ણુતામાન વધવા માંડે છે અને ત્યારે શક્તિનો સ્રોત ઘટવા માંડે છે. આખરે એવી પરિસ્થિતિ આવે છે કે બળતણ ઓછું થઈ જતાં તારો ઝાંખો પડી જાય છે. આ છે તારાઓના ઝાંખા પડવાની વાતનું સામાન્ય માણસને સમજાવવા પૂરતું સ્થૂળ વર્ણન.

પણ આપણી વાતનો મુખ્ય મુદ્દો ઉપર્યુક્ત ઘટનાને આધારે ખગોળશાસ્ત્રીઓ શાં અનુમાન તારવી શક્યા છે તે અંગેનો છે.

સર્વ પ્રથમ અનુમાન એ છે કે ૫ અબજના આયુષ્યવાળા ઘણા તેજસ્વી અને અત્યંત ગરમ તારા આજે જોવા મળે તેમ નથી. એમણે પોતાના હાઈડ્રોજન દ્રવ્યનો અતિ ઉડાઉપણે નાશ કર્યો છે અને તેથી આજે તેઓ અપ્રકાશિત અવસ્થામાં કાળા તારારૂપે અવકાશમાં ગતિ કર્યા કરે છે.

બીજું અનુમાન આપણને ખૂબ પ્રકાશિત દેખાતા વૃદ્ધ તારાઓ અંગેનું છે. આ પ્રકારના તારા વચલા પ્રકારના તારા છે. એ બધા સૂર્ય કરતાં ૧૦૦૦ ગણા તેજસ્વી છે પણ એમની સપાટીના ઉષ્ણતામાન ખૂબ નીચાં છે અને તેથી, ઉપરયુક્ત અતિ તેજસ્વી અને અતિ ગરમ તારાઓની પેઠે તે અદ્રશ્ય થઈ ગયા નથી. આ પ્રકારના તારાઓમાં રાતા લાલ વિરાટ તારા છે.

ત્રીજું અનુમાન સૂર્યના ગરમ થવા અંગેનું છે. સૂર્ય ધીરે ધીરે વધુ ને વધુ ગરમ થવાની સ્થિતિમાં પહોંચી ચૂક્યો છે. પૃથ્વીનું વાતાવરણ ધીરે ધીરે ગરમ થતું જાય છે. બરફના પ્રદેશોમાં પહોંચવાનું શક્ય બનવા માંડ્યું છે વગેરે આના પૂરાવા છે. પણ એ પૂરાવા ભડકાવા માટે નથી. અતિ ઉત્તપ્ત બની પૃથ્વીને શેકી નાખે એવું સૂર્યસ્વરૂપ સરજાવાને હજી અનેક લાખ વર્ષ લાગશે.

ચોથું અનુમાન સૂર્યની પડોશમાં જ નવા તારા બંધાઈ રહ્યાની ભાળ મળ્યાનું છે. તરા વીયું વાદળોમાંથી બને છે. અગાંશ નિહારિકાઓમાં આવાં વાદળ છે જ પણ એ તેમના કેન્દ્રભાગે નથી. આથી કલ્પી શકાય કે નિહારિકાના છેડા પરના તારા નવા છે જ્યારે કેન્દ્રભાગના જૂના. આમ બે પ્રકારની તારાધારાની વાત જન્મ લે છે. ૨૦૦ ઈંચના દૂરબીન વડે મેળવાયેલી આ બાબતોનો પરમાણુશાસ્ત્રનાં સંશોધનો સાથે મેળ મેળવવામાં આવે છે. તારવિશ્વો અને બીજા આકાશી પદાર્થોની બનાવટ અંગે તેમજ બીજી બાબતોના સંશોધન અર્થે અનેક દૂરબીનો કામ કરી રહ્યાં છે. હવે પછીનાં થોડાં વર્ષોમાં એમની શી કામગીરી રહેશે એની વાત અલગ લેખ દ્વારા વિચારીશું.

★

'સરોદ'

વસમું વેણ

'વેણ વાગ્યું', વેણ વાગ્યું',
મારું જ પેલું છીવતર જાગ્યું,
હો વસમું વેણ વાગ્યું', વેણ વાગ્યું'.

અંતરસલીલ શાંત સૂતું 'તું, શબ્દનો
કેંકી કંકર કોઈ ભાગ્યું;
કોણ હતું ? કેમ જતું ? ઊર્મિઆંદોલનોએ
અન્ય પ્રતિબિંબ સાવ ત્યાગ્યું.
હો વસમું વેણ વાગ્યું', વેણ વાગ્યું'.

વાગ્યું એ ધ્રુવજીને માતાને બોલ,
પિતાઓએ પ્રહલાદજીને વાગ્યું;
નરસીં મેં'તાને વાગ્યું ભાભીને બોલ,
એ વાગ્યું એવું હૈયું પરાગ્યું.
હો વસમું વેણ વાગ્યું', વેણ વાગ્યું'.

વસમું આ વેણ ગયું હૈયું મારું શું કથી ?
એણે જીવન મારું દાગ્યું;
એકાંતે શાંત મને હૈયું મારું જ વદે,
વેધક એ વેણ બહુ લાગ્યું.
હો વસમું વેણ વાગ્યું', વેણ વાગ્યું'.

★

રતિલાલ 'અનિલ'

ટેલિફોન-અભિનેતા

ગુજરાતી લેખકોમાં હાસ્ય અને કટાક્ષનું નિબંધ સાહિત્ય લખનાર બહુ ઓછા લેખકો છે તેમાં આ લેખકની ગણના થાય છે. ઊર્મિના દિવાળી અંક માટે ખાસ લખાયેલ આ લેખમાં જે નિબંધ શૈલી મળે છે તે દરેકને રુચશે...

અભિનય વિશે સામાન્યપણે આપણે એમ માની લીધું છે કે તે તો નાટ્યપ્રયોગ અને ફિલ્મોમાં થાય અને જોવા મળે. આ સૂઝ ખોટી નથી. જેમકે કોઈ મોટા કુટુંબને તેના વડીલના નામે ને કામે ઓળખીએ એ વ્યવહાર છે છતાં તે કુટુંબમાં બીજાઓ પણ હોય છે જ, અને કોઈ કોઈ વાર મુખ્ય વડીલની ગેરહાજરીમાં તેમને પણ મળવાનો પ્રસંગ સાંપડે છે અને ક્યારેક વિવેક ખાતર તો ક્યારેક તેમનામાં પણ રસ પડતાં તેમનોયે પરિચય સાધવો રહે છે. આમ અમે પણ અભિનયકુટુંબના એક નાનકડા સભ્ય સાથે રસ પડતાં પરિચય કર્યો અને હવે તો તેમાં અમને રંગભૂમિ અને રજતપટના અભિનેતા કરતાં વિશેષ રસ પડ્યો છે.

આનું એક કારણ એ પણ હોઈ શકે કે અમે ગુજરાતી છીએ અને ઉદાર ગુજરાતી પણ થોડો ઘણો કરકસરીઓ અને પોતાની આર્થિક ગુંજાયશનો વિચાર કરનારો હોય જ છે તેમાં વળી અમારી આર્થિક ગુંજાયશ ઓછી એટલે કે ટકાઉપણામાં વધુ માનનારી (ચિંતા કરનારી) એટલે બીજાં અભિનયોનાં દર્શન પાછળ જે સમય, શક્તિ અને વિશેષ તો નાણાં—તે સાથે સૂક્ષ્મ રસિકતાની છાપ ખર્ચાય છે અને તેથી ઘસાતા જવાનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ ન થવા દેતાં અભિનયદર્શન સાથે વ્યવહારુ ટકાઉપણું ચાલુ રહે એ દૃષ્ટિએ અમને ટેલિફોન-અભિનેતા વિશેષ પ્રિય, રોચક અને કેવળ અવેતન નીવડ્યો છે.

અભિનયનું એવું છે કે, અભિનેતા પોતાને જ બતાવતું હોય અને દર્શક પણ પોતે જ હોય ત્યારે જ તેમાં વિશેષ રસ પડે છે. આથી આત્મનિરીક્ષણની શક્તિ વધે છે, પોતાનું માપ કાઢી શકાય છે તે સાથે સહિષ્ણુ અને સહૃદય દર્શક થવાની કેળવણી પણ આપોઆપ જ મળે છે. અને અભિનયક્ષેત્રે વિશેષ જરૂર સહૃદય દર્શકની છે.

પુરુષને શું કે સ્ત્રીને શું, બંનેને કેટલુંક અભિનય દર્શન ફરજિયાત જ છે. ઈશ્વરે માણસને માથે વાળ આપીને બહુ મોટો ઉપકાર કર્યો છે. વાળને કારણે પ્રત્યેકને દરરોજ એક કે તેથી વધુ વાર અરીસા પાસે જવું જ પડે છે અને સ્વાભાવિકપણે કેટલોક અભિનય કરવો જ પડે છે. હવે હાથે જાતે દાઢી મૂંડનારો અરીસા સામે ગંભીરપણે જે કંઈ અભિનય કરે છે એમાં સાહજિક અભિનય કેટલો ઉચ્ચ કક્ષાનો હોય છે! અનેક પ્રકારની મુખમુદ્રા કરવી, સીધું જોવું, આડું જોવું, આ તરફ આડું જોવું, તે તરફ આડું જોવું, ઊંચે જોવું, નીચે જોવું, હોઠ ઊંઘડતા મરકતા હોય તોય બળજબરીથી બીડી રાખવા. હોઠની જમણી બાજુના ખૂણાની ખાંચમાના વાળ બરાબર નીકળી જાય તે માટે ઓષ્ઠ યુગલને ડાબી બાજુએ બીડીને ખસેડવું, તેમ જમણી બાજુએ પણ ખસેડવું—આવો તો અનેક પ્રકારનો અભિનય કરવો પડે છે અને જો તેનું ગંભીરતાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો તેમાં કેવા ઉત્તમ પ્રકારનો અભિનય રહ્યો છે તે ધ્યાનમાં આવ્યા વિના, અનુભવાયા વિના રહે નહીં.

આ જ રીતે બહેનો પણ, વાળ ઓળવા, અંબોડો ગૂંથવા અરીસા સામે, ખાસ તો નિરાંતે બેસે છે, ત્યારે; તેમની અભિનય-શક્તિ ઉપરાંત દર્શનરુચિ કેટલા ઉત્તમ પ્રકારની છે તે સાનંદાશ્ચર્ય જોવા મળે છે, તેમાંય તેમના સિવાય અન્ય કોઈ દૃષ્ટા કે દર્શકની હાજરી ન હોય ત્યારે એમની શક્તિ પૂર્ણપણે પ્રગટે છે, પણ જો તે વખતે માત્ર તેને પ્રિય એવી પુરુષ વ્યક્તિ જ હાજર હોય તો એ અભિનયમાં સૂક્ષ્મ અભિવ્યક્તિ અને રસોદ્રેકની માત્રા અતિશય વધી જાય છે અને પુરુષ પાસે વાહ વાહ તો નહીં પણ બીજા કોઈક શબ્દો, જેમાં 'તારા કે અભિ

નયને હું પુરસ્કારું છું ' એવો પ્રગટ સંકેત હોય એવા શબ્દો બોલાવે છે અને તેને પરિણામે મંદ-સુમંદ, મધુર હાસ્યની નિષ્પત્તિ થાય છે.

આમ છતાં આ અભિનયની મર્યાદા છે, કેમકે એ કેવળ ઉત્તમ પ્રકારનો અભિનય છે. ઉત્તમ સાથે મર્યાદા સંલગ્ન જ હોય છે. રામ માત્ર પુરુષોત્તમ નહીં, પણ મર્યાદા પુરુષોત્તમ હતા એ જાણીતું છે.

પણ ટેલિફોન-અભિનેતા કે અભિનેત્રીનો અભિનય વિશેષ વ્યાપક હોઈ, તેમાં અન્ય રસોની નિષ્પત્તિ થવાથી તે વિશેષ રોચક અને દર્શનક્ષમ નીવડે છે.

અરીસા સામેનો અભિનય એ બહુધા આંખનો જ વિષય બની રહે છે, અલબત્ત, આંખની દર્શનશક્તિ જતાં તેની સ્પર્શ-શક્તિ અને શ્રવણશક્તિનો અસાધારણ વિકાસ થાય છે તેમ, અરીસા સામેનો અભિનય જોનારની બીજી એવી શક્તિનો અનાયાસે વિકાસ થતો હોવાનો સંભવ છે ખરો; પણ ટેલિફોન-અભિનેતા આંખ સાથે કાનનો વિષય પણ બનતો હોવાથી એવોર રુચિકર નીવડે છે. અરીસા સામેના અભિનયમાં અભિનેતાને જાતને પંપાળવાની અને તે સાથે સાથે જાળવવાનીયે હોય છે, આથી તે અભિનય કરતાં પોતાના વિશે વધુ સભાન હોય છે, આથી પૂર્ણપણે અભિનયકળાને ખીલવી શકતો નથી, જ્યારે ટેલિફોન-અભિનેતાને માત્ર રીસીવર જ પંપાળવાનું અને જાળવવાનું હોવાથી તેમાં તે ઠીક ઠીક ફી—મુક્ત રહે છે. બીજાને પંપાળવા-જાળવવાની વાત જ એવી છે કે એમાં મુક્તતા આવી જ જાય છે.

અમારા એક મિત્ર આમ તો આખા દિવસમાં એક સાથે લગાતાર અને તેય મોટેથી હસતા નથી, અરે મરક મરક પણ હસ્યા કરતા નથી, આમ છતાં જ્યારે તેઓ ટેલિફોન કરે છે અને ઠીક ઠીક સમય સુધી ટેલિફોન કરે છે ત્યારે કરકે-કરકે એટલું બધું હસે છે કે બધું કામ છોડીને તેમને ટેલિફોન કરતા જોવા અને સાંભળવા તૈયાર થઈ જવું પડે છે; ખરેખ તૈયારી કરવી જ પડતી નથી; આપો આપ જ કામ છૂટી જાય છે અને મોઢું તેમની દિશામાં ફરી જાય છે.

એમ તો ટેલિફોન ઓપરેટરને તેઓ નંબરની સૂચના અત્યંત ગંભીરતાપૂર્વક આપે છે, કોઈવાર આખો આંકડો જ કહી દે છે તો કોઈ વાર એકમ, દશક, સો, હજાર એવા અનુક્રમે નહીં પણ હજાર, સો, દશક અને એકમના આંક અનુક્રમે કહે છે. અલબત્ત આનો અર્થ એવો નથી કે તેઓ હજારના આંકડાવાળાને જ ટેલિફોન કરે છે!

નંબર મળી જતાં અત્યંત મૃદુ સાદે વાત શરૂ કરે છે, કોઈ વાર એકાએક અતિ ગંભીર થઈને સામેની વ્યક્તિનો તેમનો ટેલિફોન નંબર પૂછે છે અને પછી વધારેપડતા ગંભીર થઈને ટેલિફોન ઓપરેટરને અનુભવવૃદ્ધ વડીલની અદાએ ઠપકારે છે. ફરી આગલી ક્રિયા ચાલુ થાય છે. ફેર માત્ર એટલો કે એ વખતે સામેની વ્યક્તિનો ટેલિફોન નંબર પહેલાં પૂછી લે છે અને પછી જ વાતચીત શરૂ કરે છે. પછી છાપાના પ્રકાશકો વર્ષે એક વાર સરકારની જાણ ખાતર જે વિગતો જાહેર કરે છે અને જણાવે છે કે, ' હું છાપાવાળા પસ્તીભાઈ, આથી જાહેર કરું છું કે મારી જાણ પ્રમાણે આ બધું બરાબર છે ' તેમ તેઓ જાહેર કરે છે, ' હું રમેશભાઈ, જી હું પોતે રમેશભાઈ ગજ્જરવાળા, હા જી હું પોતે વાત કરું છું ' આવો સાક્ષીના પીંજરામાં કરવાના અભિનયના નજીકનો અભિનય કરે છે અને પછી તરત મોઢું મલકાવી અત્યંત મૃદુ સાદે, બોલમાં અપૂર્વ (એ પહેલાં નહોતી તેવી) મીઠાશ લાવી, ' કે...એ ..મ...છો...અ ...હં ..અં...આહા ! હા, હા, જી, સરસ... ! એ તો એમ છે ને .. શું ? હેંઅ્ ! ઓહ્...હો...ચો ...ક !' આમ શરૂઆત થાય છે. નાટકની શરૂઆતમાં જેમ રાજેન્દ્ર મુગ્ધ પ્રાર્થના થાય, મુગ્ધ નટી સૂત્રધારને પૂછે: આજે કયા નાટક ભજવવાનો છે અને સૂત્રધાર એટલી રસમયી મુલાકાત કરે એ પ્રમાણે એમના ટેલિફોન-અભિનયની શરૂઆત સામાન્ય ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના સરખી હોય છે. માત્ર ટેલિફોન-

ઑપરેટર પાસે નંબર માગતી વખતે કે સ્ટેશન માસ્તરને ગાડીનો સમય પૂછતી વખતે એવી શરૂઆત થતી નથી યા ટેલિફોનો અભિનયક્ષમ ગણાતા નથી એ તો દેખીતું છે. બધાં જ નાટકો કંઈ તખ્તાલાયકી ધરાવનાં હોય એવું બને નહીં તેમ એવા ટેલિફોનો નાટકની વસ્તુ હોતા જ નથી.

અમને લાગે છે કે એમને હસવા માટે અને કેટલાક ડાયલોગ પાકા કરવા માટે જ ઘણીવાર ટેલિફોન કરવા પડે છે,. અને એમાં જ અભિનયનાં ખરેખરાં દર્શન થાય છે.

હમણાં ફિલ્મમાં એવી ટેકનિક નીકળી છે કે, એક પાત્ર એક ધ્રુવપદ ગાતું હોય ત્યારે પાંચ-પંદર જણા કે જણી ઓવ્હો...હા, હા, આ...હા...શૈલીની કોઈ બીજી જ પંક્તિ ગાતાં હોય છે, આવું ટેલિફોનમાંયે બને છે. એ ભાઈ ટેલિફોનમાં વાત કરતા હોય કે સાંભળતા હોય ત્યાં સામેથી બોલનારના અવાજ સાથે એકાએક બીજા કોઈનો ધડાધડ બોલવાનો અવાજ આવવા લાગે છે, યા મોટરનાં હોર્ન કે ઘંટડીનું પાર્શ્વસંગીત શરૂ થઈ જાય છે. આથી એમના અભિનયમાં અણધાર્યો પલટો આવે છે, ઘંટડી દબાવે છે, 'ડિસ્ટર્બ!' બોલ્યે રાખે છે અને પછી ફરીથી હસીને વાર્તાલાપ શરૂ કરે છે ત્યારે વન્સમોર થયા જેવું લાગે છે.

વાર્તાલાપ દરમ્યાન મોઢું પહોળું થવું, આંખો ઝીણી થવી, હોઠ ભીડાવા, ઉઘડવા, કપાળે કરચલી પડવી–ખૂલી જવી, ડોકું ઊંચું કરવું વળી નમાવી દેવું–વાર્તાલાપ દરમ્યાન કોઈ પ્રેમટીંગ કરતું હોય તેને જમણા હાથથી ચૂપ રહેવા ઈશારત કરવી, કદીક મુઠ્ઠી વાળવી, ટેબલ પર પડેલી ચીજને હાથમાં લેવી, ઊંધી મૂકવી, ફરી ચત્તી કરવી, પડતી મૂકવી, બોચી ખંજવાળવી, પગ પહોળા કરવા, સંકોરવા–આદિ મુવમેન્ટ સ્ટેજ બીઝનેસ ચાલુ જ હોય છે. અભિનય મૂક બને છે ત્યારે મુવમેન્ટ જરૂરી બને છે એ ટેલિફોન–અભિનેતા બરાબર જાણે છે. વળી એમ કરતાં 'ટેલિફોન ચાલુ રાખજો' એવી સૂચના સાથે રીસીવર પર હાથ રાખી રસસંક્રાંતિ–ભાવસંક્રાંતિ કરીને ઘરનાંને કે નોકરને બોલાવી કેવળ અધીરાઈથી, કેવળ ગતિના નિયમને વશ થઈ ન સમજાય એવા બે-પાંચ પ્રશ્નો સામટા જ ટૂંકમાં પૂછી નાખે છે, જવાબ આપનાર માંડીને કહેવાની અરજ કરે છે તે વચમાંથી જ અટકાવીને ફરી ધડાધડ પ્રશ્નો પછી જવાબ મેળવે છે, જરા જવાબ મળ્યો કે, 'બરાબર!' આવું શું! તેનોયે જવાબ અધીંપધો મેળવી વધુ ખુલાસો કરનારને મોઢે આંગળી મૂકીને ઈશારત કરી ચૂપ કરી રીસીવર પરનો હાથ ઉપાડીને એકાએક રસસંક્રાંતિ–ભાવસંક્રાંતિ કરીને 'પનુભાઈ! વાત જાણે એમ છે કે–' થી શરૂઆત કરીને 'ચોક્કસ!' 'અરે એમાં તે કહેવાનું હોય!' 'ત્યારે શું મારા ભાઈ!' 'હા, હા, જી, જી, ના–ના, હા, હાજી, હૈં, હું! ઓહ, ઠેકયું ...ગ...ટા...' આવી પરંપરાથી ટેલિફોન અભિનયનો અંત આવી જાય છે. પછી અભિનેતા માણસ બની જાય છે!

કેટલાક અભિનય માટે ગંભીરતાથી પૂર્વ તૈયારી કરવી પડે છે તેવું પણ આવા અભિનયમાં યે બને છે. ખાસ કરીને એ મિત્રને કોઈ વાર બહારથી રાત્રે ઘરે ટેલિફોન કરવાનો હોય છે અને સૂચવવાનું હોય છે કે 'આજે જમવા ટાણે મારી રાહ જોશો નહીં, હું જરા મોડો આવીશ' ત્યારે તેમને ઠીક ઠીક પૂર્વતૈયારી કરવી પડે છે. એ સૂચનાને ગૌણ સ્થાન આપવા માટે તે પહેલાં બીજી કંઈ કંઈ ક્ષુલ્લક બાબતો પૂર્ણ ગંભીરતા અને ગૌરવ તથા માયાળુપણે, હિતચિન્તક તરીકે પૂછવી અને રસની જમાવટ કરવી એ બધું ગોઠવવું પડે છે. સાદમાં કુણાશ લાવવી પડે છે, વચ્ચે ટેલિફોનમાં 'જરા રોકાજો. આ ઉતાવળ કરતા ફસાણા મિત્રને જરા રોકાવા કહું,' એમ કહીને, ટેલિફોન પર હથેળી દાબી અમારી સામે જોઈને હસે, આંખ મીચે અને ફરી ગળગળા સાદે ઉતાવળે વાત પતાવી 'હાશ!' કરીને ટેલિફોન મૂકે!

ટેલિફોન પરના અભિનયમાં કુદરતીપણું વધારે હોય છે.

કેમકે સામી વ્યક્તિ તેમને જોઈ જ શકતી નથી. આથી હસતાં હસતાં પણ મુક્કો ઉગામી ગુસ્સાની અભિવ્યક્તિ કરી શકાય છે। આમ એક પાટા પર બે ગાડી ચાલતી જોવાનું અજબ કૌતુક બને છે। તેની રોચકતા વિષે—કંઈ જ કહેવાની જરૂર નથી. ટેલિફોન પર હસવા સાથે કોઈને જમણા હાથે માથું ખોતરતો, કે બોચી ખંજવાળતો નીરખવો એમાં દર્શકની પણ પરીક્ષા રહેલી છે, કે તે અભિનયનો કેવોક પારખુ છે.

હસી હસીને ટેલિફોન કર્યો પછી તે તરત ધમ્મ દઈને રીસીવર મૂકે; દાંતિયા કરવા લાગે, ગુસ્સો કરે, કંટાળો પ્રગટ કરે અને વળી એકાએક બધું જ અટકાવી ફરી કોઈને મૃદુતાથી ટેલિફોનમાં વાત કરવા લાગે, હસે, ડોક હલાવે, વધારે હસે; ફાંદ હલાવે—ત્યારે અભિનય એટલે શું, એનો કંઈ ગંભીર ખ્યાલ આવે છે.

પ્રહસનો કરુણ રીતે નિષ્ફળ જતાં કરુણાંતિકા બને છે, ગંભીર નાટકમાંયે બહારથી હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થાય છે—આવી આવી અનેક પ્રકારની નાટ્યક્ષમતા ટેલિફોન-અભિનયમાં રહેલી છે.

અમને આમ, અભિનયકળામાં ખૂબ રસ પડે છે, અને સરકાર જો ઝટ ટેલિફોન આપે તો, આજુબાજુના મિત્રો, સગાંઓ અને ઘરનાં ટેલિફોન કરે અને તેમનો અભિનય જોતા રહીએ એવો ઉમળકો થાય છે. અમારા શહેરમાં હજી કોલ દીઠ ચાર્જ ચડતો નથી, એટલે આ શોખ લગભગ બિનખર્ચાળ છે. સમય કાઢવા–બચાવવા, માહિતી મેળવવા આપવા ઉપરાંત અભિનય-નિરીક્ષણ માટે ટેલિફોન એ સસ્તામાં સસ્તું અને ઉત્તમ સાધન છે. આ બાબતમાં અભિનયમાં ખાસ વિશેષ રુચિ નહીં ધરાવનારા પણ સંમત થશે એની અમને ખાત્રી છે, 'હાજી, જી, જી!'

★

'અકિંચન'

બાપકમાઈ

કેવો ગર્ભશ્રીમંત સજ્જન ખરે,
પંચાત ના કૈં કરી,
ફાવી તે મદિરા સદા અનુભવી
તાજી જુવાની થકી;
વૃદ્ધત્વે બસ એ જ, ના ફિકર કૈં,
આરામચેરે પડી
ધુમાડે ભરી ખંડ, ચીરુટ વડે
ફૂંકી દીધી જિંદગી.

★

રતિલાલ 'અનિલ'

ચક્કર

કેવો ચડ્યો છું ચક્કરે–
કેવો ચઢાવું ચક્કરે!
શારડી ગોળ જ ફરે છે
(નિષ્ફળ ગયો હું કેટલો!)
ચોરસ ખીલા સજ્યાં કરું
(કેવો કરું અન્યાય!)
ગોળ વેહે જોરથી ઠોકી દઉં છું!

★

બીજે દિવસે પ્રાતઃક્રિયાથી પરવારીને સાહેબ ચોકાની વાત સાંભળવા બેઠા. તે દિવસે પ્રથમસફાક નામે દૂતિ આ પ્રમાણે વાત શરૂ કરી.

[૮]. ચૂંટણીવિજયની વાત

ફટાકડામાં જેમ એટમ બોમ્બ, જમનારાઓમાં જેમ સુરતી, ગાળયુદ્ધવીરોમાં જેમ ભરૂચી તેમ જ નેતાઓમાં શિરોમણી એવા શ્રી ચૂંટણીરાયનાં પ્રાક્રમોની તે શી વાત કરવી ? પહેલાં જેમ બ્રહ્માસ્ત્ર, અગ્ન્યાસ્ત્ર, વરૂણાસ્ત્ર વગેરેથી લડાતાં યુદ્ધોના અપાર મહિમાનું ગાન કરતાં કવિઓ થાકતા નહોતા તેમ જ કળિકાળમાં સભાસ્ત્ર, પ્રચારાસ્ત્ર, ગાળાગાળાસ્ત્ર વગેરે શસ્ત્રોથી લડાતા ચૂંટણીયુદ્ધનો મહિમા પણ કથાકાર અને શ્રોતા સહુને આનંદ આપે છે. આવા જ એક યુદ્ધની કથા હું આપને કહું છું.

એકવેળા ચૂંટણી નજીક આવતાં ચૂંટણીરાય એમના પક્ષના કાર્યકર્તાઓની ખાનગી મીટીંગમાં બેઠા હતા ત્યારે વરસાદ આવતાં ઢીલા થઈ ગયેલા માટીના રોડા જેવા અથવા ખાંડ વધારે પડતાં ઢીલા થઈ ગયેલા પેંડા જેવા એક સભ્યે ઊભા થઈને જણાવ્યું : ભાઈઓ, આ વખતે આપણો પક્ષ ચૂંટાય એવું નથી. આપણે આટલાં વરસ સત્તાસ્થાને રહ્યા છીએ પણ પ્રજાને માત્ર આશ્વાસન સિવાય બીજું કંઈ આપ્યું નથી. પ્રજાનો મોટો ભાગ આપણાથી નારાજ છે. વળી આ વખતે આપણી સામે ચારચાર મોટા પક્ષો છે. એમાંના એક પક્ષનું નિશાન ઢાલ અને તલવાર છે. એ આપણા વિજયને કાપી નાખવાની જ વાત કરે છે. બીજા પક્ષનું નિશાન હથોડી ને એરણ છે. એ આપણને ટીપી નાખવાની તૈયારી કરે છે. ત્રીજા પક્ષના નિશાનમાં ધરું ઉપણતો ખેડૂત છે એ આપણને ઝાટકી નાખવાનું કહે છે. ચોથા પક્ષનું નિશાન ચોટલી છે. એ આપણને બાંધવાનો વિચાર કરે છે. આવો પ્રબળ વિરોધ હોવાથી આ વખતે ચૂંટાવાનો વિચાર આપણે થોડા વખત સુધી મુલતવી રાખવો જોઈએ.

એક બાજુ ચોટલી ને બીજી કોર તલવાર
ત્રીજી બાજુ હથોડી એરણનો ખરે વાગશે માર !
ચોથો ઝાટકી નાખવા કાજે, પૂરી કરે તૈયારી
આ ચૂંટણીમાં જરૂર આપણે જઈશું મિત્રો હારી.

આ બધું સાંભળીને પક્ષના માણસોનાં મોં પડી ગયાં. ચૂંટણીરાય ખોંખારો ખાઈને કહે : તમારે સહુએ આમ ગભરાઈ જવાની જરાય જરૂર નથી. આપણા પક્ષના નિશાન તરીકે ઘેટાંની જોડી છે એ જનતાનું પ્રતીક છે અને એ જ જનતા આપણને જરૂર જીતાડશે. ચૂંટણીયુદ્ધમાં આ વખતે તમે બધા મારું પરાક્રમ જોઈ લેજો.

- કરું હોંશથી શત્રુકેરા, ચક્રવ્યુહનાં ભેદ -
હરીફ કેરી પ્રચારગોળીમાં જરૂર પાડું છેદ

ચૂંટણીઓ જનતાના મતોથી જીતાય છે. અને જનતાના મત જીતવાની અનેક રીતો છે. પહેલાં જેમ જીતવા માટે સામ-દામ-ભેદ અને દંડની યુક્તિ અજમાવવામાં આવતી હતી એમ હવે પ્રતિબંધ, પક્ષપાત, પ્રચાર અને પોલસન એમ ચાર મુખ્ય ઉપાયો ઉપરાંત બીજા પણ ઘણા રસ્તા છે.

બીજા સભ્યો ચૂંટણીરામના વચનમાં હજી પણ શંકા રાખતા હતા. એમાંથી એક જણે પૂછ્યું: આપે જે ચાર શસ્ત્રો કહ્યાં તે વિષે જરા વિગતવાર માહિતી આપશો?

ચૂંટણીરામ કહે: પ્રધાન બન્યા પછી માહિતી આપવાના કામમાં તો હું ચેમ્પીઅન બની ગયો છું. સાંભળો:

પ્રતિબંધથી થાય બંધ શત્રુ કેરું નાક
ચૂંટણી કેરા જંગમાં કપાય એનું નાક

શત્રુનું નાસિકાછેદન કરવા માટે પ્રતિબંધ જેવી છરી એક પણ નથી. આ શસ્ત્ર ખૂબ ભારે છે અને કટોકટીના વખતે જ ઉપયોગમાં લેવાય એવું છે. આપણે સંપૂર્ણ રીતે હારી જઈશું એમ લાગે ત્યારે સહુથી પ્રબળ વિરોધપક્ષ ઉપર કોમવાદ કે તોફાનવાદ અથવા એવું જ કારણ મૂકીને પ્રતિબંધ મૂકી દેવો જોઈએ. આને કારણે ખુરસીવિજેતા બીજી યુક્તિ છે પક્ષપાત.

પક્ષપાત છે શત્રુપક્ષની સહુથી મોટી ઘાત
ચૂંટણી કેરા યુદ્ધમાં સાંભરે તાતના તાત

પક્ષપાતની વાત આવી છે. સત્તા હાથમાં હોય એના જ કામની આ યુક્તિ છે. સત્તાધારી પક્ષ તરફ સત્તાધીશોને અમુક જાતનો પક્ષપાત બતાવવાની આડકતરી સૂચના આપવામાં આવે છે. આપણે ગમે તેટલી સભાઓ ભરી શકીએ, સરઘસો કાઢી શકીએ કે લાઉડ સ્પીકરો વાપરી શકીએ, પણ બીજા પક્ષોને આ માટે જોઈતી પરવાનગી ના મળે, એમની અરજીઓ પગ કરીને કચરાપેટીમાં પહોંચી જાય, એમની સભામાં ચારે બાજુ પોલિસના સિપાહીઓ જ દેખાયા કરે વગેરે અવરોધોને લીધે એમની પ્રચારગતિ શિથિલ બની જાય.

ત્રીજી યુક્તિ છે પ્રચાર કેરી, એથી ઢીલા થાયે વેરી
આ યુક્તિની વાત ના પૂછ, નીચી થાયે શત્રુમૂછ

પ્રચારની યુક્તિ આ ચૂંટણીયુદ્ધનું મોટું બ્રહ્માસ્ત્ર છે. જે લોકો કેન્વાસીંગ એજન્ટ તરીકે નામે ઓળખાય છે એ બધા આ યુક્તિના વિશારદો છે. આપણે કહ્યું છે એ બધું સારું જ કર્યું છે. તથા બીજા કોઈ પક્ષવાળા આવશે તો એ બધું ઊંધું જ વાળશે એવી જાતનો પ્રચાર કરીને તથા વિરોધપક્ષોને છાપાંઓ દ્વારા નીચો બતાવીને ચૂંટણી જીતાય છે. છાપાંવાળા પણ સરકારી જાહેરખબરની લાલચે લઈને તમે કહો તેવો રેડીમેડ પ્રચાર કરી આપે છે.

પોલસન બટરના ગુણ છે મહા,
ઐસા દાસ કબીરને કહા.
લપસાવી દે પળની માંય,
વોટ દે પકડી બાપની બાંય.

જેને 'બટરશાસ્ત્ર' કહેવામાં આવે છે એની આ ચોથી યુક્તિથી ભલભલા લપસી પડે છે. ગમે તેવો સૂકા પાંઉ જેવો માણસ પણ માખણ લાગતાં જ નરમ થઈ જાય છે અને વોટ દેવા માટે પગે ચાલીને આવે છે.

આ ચાર યુક્તિઓ વડે હું આવતી ચૂંટણી જીતવા માગું છું.

મેઘજળનું પાન કરતા ચાતકની જેમ શ્રી. ચૂંટણીરામનાં વચનામૃતનું પાન કરી રહેલા બધા સભ્યો આ વાતો સાંભળીને એકદમ આનંદમાં આવી ગયા. ખાંડ વિનાની ચાની ઉજાણી પણ એમણે કરી નાખી. ચૂંટણીજંગ જેમ જેમ નજદીક આવતો ગયો એમ ચૂંટણીરામે એમની યુક્તિઓ કામે લગાડી. બહારગામથી ભાડૂતી ગુંડાઓ બોલાવીને એમણે ઢાલ તલવારવાળા પક્ષની સભાઓમાં ધમાલ કરાવી. આ ધમાલમાં ભાષણ કરનારાઓ ભાષણ કરવાનું પડતું મૂકીને ભાગ્યા, અને શ્રોતાઓ વોટ આપવા માટે પોલિંગ સ્ટેશને જવાને બદલે પાટાપિંડી કરાવવા માટે હાસ્પિટલે ત્યાં પહોંચી ગયા. આમ ચૂંટણીરામે તોફાનનું બહાનું કાઢીને ઢાલ તલવારવાળાઓને સભા ભરવાની મનાઈ કરતો હુકમ પસાર કરાવી દીધો.

એક પક્ષની ભાગી ઢાલ, તોડી નાખી છે તલવાર,
લડાઈ વિના શત્રુને, આપી દીધી હાર.

બીજે દિવસે પ્રાતઃક્રિયાથી પરવારીને સાહેબ ચોકાની વાત સાંભળવા બેઠા. તે દિવસે પ્રથમસકૃક નામે દૃતિ આ પ્રમાણે વાત શરૂ કરી.

[૮]. ચૂંટણીવિજયની વાત

રાકડામાં જેમ એટમ બોમ્બ, જમનારાઓમાં જેમ સુરતી, ગાળયુદ્ધવીરોમાં જેમ ભરૂચી તેમ જ નેતાઓમાં શિરોમણી એવા શ્રી ચૂંટણીરાયનાં પ્રાક્રમોની તે શી વાત કરવી ? પહેલાં જેમ બ્રહ્માસ્ત્ર, અગ્ન્યાસ્ત્ર, વરૂણાસ્ત્ર વગેરેથી લડાતાં યુદ્ધોના અપાર મહિમાનું ગાન કરતાં કવિઓ થાકતા નહોતા તેમ જ કળિકાળમાં સભાસ્ત્ર, પ્રચારાસ્ત્ર, ગાળાગાળાસ્ત્ર વગેરે શસ્ત્રોથી લડાતા ચૂંટણીયુદ્ધનો મહિમા પણ કથાકાર અને શ્રોતા સહુને આનંદ આપે છે. આવા જ એક યુદ્ધની કથા હું આપને કહું છું.

એકવેળા ચૂંટણી નજીક આવતાં ચૂંટણીરાય એમના પક્ષના કાર્યકર્તાઓની ખાનગી મીટીંગમાં બેઠા હતા ત્યારે વરસાદ આવતાં ઢીલા થઈ ગયેલા માટીના રોડા જેવા અથવા ખાંડ વધારે પડતાં ઢીલા થઈ ગયેલા પેંડા જેવા એક સભ્યે ઊભા થઈને જણાવ્યું : ભાઈઓ, આ વખતે આપણો પક્ષ ચૂંટાય એવું નથી. આપણે બારેક વરસ સત્તાસ્થાને રહ્યા છીએ પણ પ્રજાને માત્ર આશ્વાસન સિવાય બીજું કંઈ આપ્યું નથી. પ્રજાનો મોટો ભાગ આપણાથી નારાજ છે. વળી આ વખતે આપણી સામે ચારચાર મોટા પક્ષો છે. એમાંના એક પક્ષનું નિશાન ઢાલ અને તલવાર છે. એ આપણા વિજયને કાપી નાખવાની જ વાત કરે છે. બીજા પક્ષનું નિશાન હથોડી ને એરણ છે. એ આપણને ટીપી નાખવાની તૈયારી કરે છે. ત્રીજા પક્ષના નિશાનમાં ધડ઼ ઉપણતો ખેડૂત છે એ આપણને ઝાટકી નાખવાનું કહે છે. ચોથા પક્ષનું નિશાન ચોટલી છે. એ આપણને બાંધવાનો વિચાર કરે છે. આવો પ્રબળ વિરોધ હોવાથી આ વખતે ચૂંટાવાનો વિચાર આપણે થોડા વખત સુધી મુલતવી રાખવો જોઈએ.

એક બાજુ ચોટલી ને બીજી કોર તલવાર
ત્રીજી બાજુ હથોડી એરણનો ખરે વાગશે માર !
ચોથો ઝાટકી નાખવા કાજે, પૂરી કરે તૈયારી
આ ચૂંટણીમાં જરૂર આપણો જાણશું મિત્રો હારી.

આ બધું સાંભળીને પક્ષના માણસોનાં મોં પડી ગયાં. ચૂંટણીરાય ખોંખારો ખાઈને કહે : તમારે સહુએ આમ ગભરાઈ જવાની જરાય જરૂર નથી. આપણા પક્ષના નિશાન તરીકે ધોરીની જોડી છે એ જનતાનું પ્રતીક છે અને એ જ જનતા આપણને જરૂર જીતાડશે. ચૂંટણીયુદ્ધમાં આ વખતે તમે બધા મારું પરાક્રમ જોઈ લેજો.

– કરૂં હોંશથી શત્રુકેરા, ચક્રવ્યુહનાં ભેદ
હરીફ કેરી પ્રચારગોળીમાં જરૂર પાડું છેદ

ચૂંટણીઓ જનતાના મતોથી જીતાય છે. અને જનતાના મત જીતવાની અનેક રીતો છે. પહેલાં જેમ જીતવા માટે સામ-દામ-ભેદ અને દંડની યુક્તિ અજમાવવામાં આવતી હતી એમ હવે પ્રતિબંધ, પક્ષપાત, પ્રચાર અને પોલસન એમ ચાર મુખ્ય ઉપાયો ઉપરાંત બીજા પણ ઘણા રસ્તા છે.

બીજા સભ્યો ચૂંટણીરાયના વચનમાં હજી પણ શંકા રાખતા હતા. એમાંથી એક જણે પૂછ્યું: આપે જે ચાર શસ્ત્રો કહ્યાં તે વિષે જરા વિગતવાર માહિતી આપશો ?

ચૂંટણીરાય કહે : પ્રધાન બન્યા પછી માહિતી આપવાના કામમાં તો હું ચૅમ્પીઅન બની ગયો છું. સાંભળો :

પ્રતિબંધથી થાય બંધ શત્રુ કેરું નાક
ચૂંટણી કેરા જંગમાં કપાય એનું નાક

શત્રુનું નાસિકાછેદન કરવા માટે પ્રતિબંધ જેવી છરી એક પણ નથી. આ શસ્ત્ર ખૂબ ભારે છે અને કટોકટીના વખતે જ ઉપયોગમાં લેવાય એવું છે. આપણે સંપૂર્ણ રીતે હારી જઈશું એમ લાગે ત્યારે સહુથી પ્રબળ વિરોધપક્ષ ઉપર કોમવાદ કે તોફાનવાદ અથવા એવું જ કારણ મૂકીને પ્રતિબંધ મૂકી દેવો જોઈએ. આને કારણે ખુરસીવિજેતા બીજી યુક્તિ છે પક્ષપાત.

પક્ષપાત છે શત્રુપક્ષની સહુથી મોટી ઘાત
ચૂંટણી કેરા યુદ્ધમાં સાંભરે તાતના તાત

પક્ષપાતની વાત આવી છે, સત્તા હાથમાં હોય એના જ કામની આ યુક્તિ છે. સત્તાધારી પક્ષ તરફ સત્તાધીશોને અમુક જાતનો પક્ષપાત બતાવવાની આડકતરી સૂચના આપવામાં આવે છે. આપણે ગમે તેટલી સભાઓ ભરી શકીએ, સરઘસો કાઢી શકીએ કે લાઉડસ્પીકરો વાપરી શકીએ, પણ બીજા પક્ષોને આ માટે જોઈતી પરવાનગી ના મળે, એમની અરજીઓ પગ કરીને કચરાપેટીમાં પહોંચી જાય, એમની સભામાં ચારે બાજુ પોલિસના સિપાહીઓ જ દેખાયા કરે વગેરે અવરોધોને લીધે એમની પ્રચારગતિ શિથિલ બની જાય.

ત્રીજી યુક્તિ છે પ્રચાર કેરી, એથી ઢીલા થાયે વેરી
આ યુક્તિની વાત ના પૂછ, નીચી થાયે શત્રુમૂછ

પ્રચારની યુક્તિ આ ચૂંટણીયુદ્ધનું મોટું શસ્ત્ર છે. જે લોકો કેન્વાસીંગ એજન્ટ ઇ૦ નામે ઓળખાય છે એ બધા આ યુક્તિના વિશારદો છે. આપણે કર્યું છે એ બધું સારું જ કર્યું છે. તથા બીજા કોઈ પક્ષવાળા આવશે તો એ બધું ઊંધું જ વાળશે એવી જાતનો પ્રચાર કરીને તથા વિરોધપક્ષોને છાપાંઓ દ્વારા નીચા બતાવીને ચૂંટણી જીતાય છે. છાપાંવાળા પણ સરકારી જાહેરખબરની લાલચને લઈને તમે કહો તેવો રેડીમેડ પ્રચાર કરી આપે છે.

પોલિસન બટરના ગુણ છે મહા,
ઐસા દાસ કબીરને કહા.
લપસાવી દે પળની માંય,
વોટ દે પકડી બાપની બાંય.

જેને 'બટરશાસ્ત્ર' કહેવામાં આવે છે એવી આ ચોથી યુક્તિથી ભલભલા લપસી પડે છે. ગમે તેવો સૂકા પાંઉ જેવો માણસ પણ માખણ લાગતાં જ નરમ થઈ જાય છે અને વોટ દેવા માટે પગે ચાલીને આવે છે.

આ ચાર યુક્તિઓ વડે હું આવતી ચૂંટણી જીતવા માગું છું.

મેઘજળનું પાન કરતા ચાતકની જેમ શ્રી. ચૂંટણીરાયનાં વચનામૃતનું પાન કરી રહેલા બધા સભ્યો આ વાતો સાંભળીને એકદમ આનંદમાં આવી ગયા. ખાંડ વિનાની ચાની ઉજાણી પણ એમણે કરી નાખી.

ચૂંટણીજંગ જેમ જેમ નજદીક આવતો ગયો એમ ચૂંટણીરાયે એમની યુક્તિઓ કામે લગાડી. બહારગામથી ભાડૂતી ગુંડાઓ બોલાવીને એમણે ઢાલ તલવારવાળા પક્ષની સભાઓમાં ધમાલ કરાવી. આ ધમાલમાં ભાષણ કરનારાઓ ભાષણ કરવાનું પડતું મૂકીને ભાગ્યા, અને શ્રોતાઓ વોટ આપવા માટે પોલિંગ સ્ટેશને જવાને બદલે પાટાપિંડી કરાવવા માટે હાડવૈદને ત્યાં પહોંચી ગયા. આમ ચૂંટણીરાયે તોફાનનું બહાનું કાઢીને ઢાલ તલવારવાળાઓને સભા ભરવાની મનાઈ કરતો હુકમ પસાર કરાવી દીધો.

એક પક્ષની ભાગી ઢાલ, તોડી નાખી છે તલવાર,
લડાઈ વિના શત્રુને, આપી દીધી હાર.

એક પક્ષને તો આમ યુદ્ધ પહેલાં જ હરાવી દીધો. બીજો મોટો પક્ષ હથોડી ને એરણવાળો હતો. આ પક્ષ સામે ચૂંટણીરાયે 'પક્ષપાતાસ્ત્ર'નો ઉપયોગ કર્યો. હથોડી-એરણવાળાની સભા સરઘસ માટેની અરજીઓ બધી રસ્તામાંથી જ ગૂમ થઈ જવા લાગી. એ પક્ષવાળા તપાસ કે ફરિયાદ કરવા માટે જાય ત્યાં એમને ચાર કલાક બેસાડી મૂકીને બીજે દિવસે ફરી આવવાનાં આમંત્રણો અપાવા લાગ્યાં. એક વખત સભાની પરવાનગી મળી તો લાઉડસ્પીકરની ના મળી અને પછી લાઉડસ્પીકરની રજા મળી ત્યારે સભાની મુદત પૂરી થઈ ગઈ હતી. આમ—

> અનેક રીતે શત્રુને, પજવી રાડારાડ,
> પ્રચાર સામે દોરીથી બાંધી દીધી ચાળ
> બાંધી દીધી પાળ, ચૂંટણી-વીર ચૂંટણીરાયે
> બીજા હરીફને ઢીલો કીધો હાથે, હૈયે, પાયે

ચૂંટણીરાયે પક્ષપાતાસ્ત્રની મદદથી હથોડી એરણવાળા બીજા પક્ષની કેડોના મંકોડા ઢીલા કરી નાખ્યા. પરભીડો કઢાવતાં કઢાવતાં એ પક્ષના પ્રચારકોના પગ પાણી પાણી થઈ ગયા. જીતવાની આશા રાખતા હથોડીવાળા હથોડીથી માથું કૂટવા લાગ્યા.

બે પક્ષને ઢીલા કરીને ચૂંટણીરાયે ત્રીજા પક્ષ તરફ નજર દોડાવી.

ત્રીજો પક્ષનો ખેડૂત કંગો ચુંટણીરાયની સામે પ્રચારશસ્ત્ર જ્યાં ગાદીપતિનું ગણું લાગવા કામે

ચૂંટણીરાયે ધઉં ઉપણતા ખેડૂત સામે પ્રચારાસ્ત્રને કામે લગાડ્યું. એ પક્ષના સભ્યો કોણ જાણે શાથી અંદરોઅંદર લડવા લાગ્યા. આખા પક્ષનું પોલ બહાર પાડતાં ચર્ચાપત્રો એના સભ્યો જ છાપાંઓમાં આપવા લાગ્યા અને છાપાંઓ પણ એવી નાની નાની બાબતો પણ મોટાં-મોટાં મથાળાં નીચે છાપવા લાગ્યાં. એક વાર તો એ પક્ષના સભ્યોને કોણ જાણે શું સૂઝ્યું ને પોસ્ટરનાં પાટિયાં લઈને સામસામી મારામારી ઉપર ચડી ગયા. આ બનાવ ફોટા સાથે છાપાંઓમાં છપાયો એટલે ધઉં ઉપણતો ખેડૂત બિચારો સૂપડું ફેંકી દઈને માથે હાથ દેતો બેસી પડ્યો.

હવે રહ્યો માત્ર ચોટી પક્ષ.

ચોટીપક્ષ તો નાનો પક્ષ, થયો ચૂંટણીરાયનો ભક્ષ
બટરનીતિથી કીધું કામ, ચોટી ગઈ પ્રભુને ધામ

ચોટીપક્ષ નાનો પક્ષ હતો. ચૂંટણીરાયે એના એક બે મોટા આગેવાનોને નાની, મોટી ને મીડીયમ સાઈઝની લાલચોમાં ફસાવી દીધા ને આખા પક્ષનું વિસર્જન કરાવી નાખ્યું.

આમ ચૂંટણીરાય વગર લડ્યે ચૂંટણી જીત્યા. વાત પૂરી થઈ એટલે પ્રથમભક્ષક હતે પણ ચોકાની ચિર-વિદાય લીધી.

[ક્રમશઃ]

★

કેવજી રા૦ મોઢા

શકુન થઈને

મને વ્હાલા! તારો વિરહ વસમો નિત્ય સતવે,
અને દ્વારે બેસી પ્રિય! તુજ પ્રતીક્ષા કરી રહું;
ત્યહીં આવ્યા કેરી ઉર મધુર આશા જગવતો
મહારા પક્ષ્મે તું શુભ શકુન થૈને સ્ફુરી રહે!

★

'પતીલ'

મુહબ્બતનો દરજ્જો

હસે હજાર મુરવ્વત, વસે જ્યાં ખરી મુહબ્બત,

જાય તૂટી દિલ અગર,

છે ન પછી મરમ્મત!

✶

[સમયનાં ક્ષીરનીર – ૧૯ મા પાનાથી ચાલુ]

મોટું કારણ એની શરિયત છે. એમાં ચાર પત્ની કરવાની છૂટ છે. એક જ પત્નીનાં સંતાનોનો ફાલ આજની ઘણી પ્રજાઓ ઉછેરી શકતી નથી, અને આપમેળે વધ્યત ઘટે છે. જ્યારે ઇસ્લામનો નિયમ જીવનને યથેચ્છ ભોગવી પ્રજાનો વધારો કરવાનો દેખાય છે. ચીન દેશને જેમ એના કરોડો લોકોનો ભાર નથી લાગતો પણ એને શક્તિ માને છે, તેમ ઇસ્લામ પણ ઓલાદની ભરતીથી રાજી જણાય છે. નવાઈ નથી કે બીજાં દશ વર્ષ પછીની ગણતરીમાં ઇસ્લામમાં માનનારી પ્રજા સારી વધી ગઈ હોય.

અને આફ્રિકાના આદિવાસીઓ એમના ભૂત-પિશાચ છોડી સંસ્કૃતિ તરફ વળવાની તક મેળવે ત્યારે એમને પણ ચાર પત્નીઓની છૂટ ગમે છે. ખ્રિસ્તીઓનો એક પત્ની રાખવાનો નિયમ એમને આકરો જણાય છે. આવું સ્વચ્છતા કે સભ્યતાના પાલન વિષે પણ ખરું. ખ્રિસ્તી કરતાં મુસલમાનના શિષ્ટાચાર પાળવા સહેલા છે, એમાં ઊંચ નીચ નથી. સ્ત્રીઓ કે બાળકો પ્રત્યેના વર્તાવમાં પુરુષોનું સ્થાન ઊંચું છે, રુઆબ પાડનારું છે, સગવડો મેળવનારું છે. ગુલામીમાંથી નીકળતી પ્રજા કુટુંબવાસીઓને ગુલામ રાખવા ઇચ્છે, ને એવી તક જેટલી ઇસ્લામ આપી શકે એટલી ખ્રિસ્તી ધર્મ ને એના શિષ્ટાચાર ના આપી શકે. આથી આદિવાસીઓને પોતાની પલટાતી સ્થિતિમાં જે ધર્મ પહેલો સ્વીકાર્ય લાગ્યો તે ઇસ્લામ છે.

ધર્મ શ્રેયનો હોય, પ્રેયનો નહિ

કહે છે કે ઇસ્લામના ઓલિયાઓ કોઈ કાળે ઇસ્તંબૂલથી 'પીટર્સબર્ગ' ગયેલા. અને રશિયાના ઝારે એમનું બહુમાન કરી રાખેલા, ઉપદેશ સાંભળેલો, ને ઇસ્લામની પ્રશંસા કરેલી. એ ધર્મનો રશિયામાં પ્રચાર થાય એવી ઇચ્છા પણ કરેલી. પરન્તુ, ત્યાંની પ્રજાએ એક છૂટછાટ માગી કે અમારો મુલક ઘણો ઠંડો છે અને અમે જે દારૂ પાણી લઈએ છીએ તે અમારી આબોહવા જોતાં ખૂબ જરૂરી છે. શું ઇસ્લામ આવી છૂટ આપી શકે ખરો?

પેલા ઓલિયાઓ માટે આ એક કોયડો હતો. ઇસ્લામનો ફેલાવો થાય એ તો ખુદાના બંદાઓને ગમે જ. એવી દરેક તક માટે તેઓ આતુર હતા, પણ ધર્મનો મુસલમાન જુદો ને અરબસ્તાનનો જુદો એમ મનાવી શકાય નહિ. જે નિયમ ત્યાં લાગે તે અહીં લાગે. વળી શરાબ તો નાપાક ચીજ, એને રશિયામાં કેવી રીતે પાક ગણી શકાય? ને એમણે પ્રાદેશિક મર્યાદાઓ નાકબૂલ રાખી. ઇસ્લામના કાનૂન સર્વ દેશ માટે સરખા ને છેવટના ગણાય.

સારી વાત છે. એ નિયમો બદલાતા જીવનને અનુકૂળ તો થાય જ કેમ? પણ જ્યારે એ નિયમો છેવટના ગણાય, વિકાસને પ્રેરનારા ના રહે, જીવનને આદિવાસીઓની સમીપનું રાખે ત્યારે શું માનવું?

ના. ધર્મની ક્ષિતિજો એની એ જ સદાકાળ રહે તે વાજબી નથી. માણસ હજાર વર્ષ પહેલાં જેટલું સમજતો તેટલું કયામતના દિન સુધી સમજતો રહેશે એમ નહિ કહી શકાય. ને એની અક્કલ વધે તેમ એનો ધર્મ પણ વધવો જોઈએ. ધર્મ એકાદ શ્રેય જીવન તારતો નથી. અનેક શ્રેય એકઠાં કરીને નાવ ચલાવવી પડે છે. શ્રેયની એવી પરંપરા કરવી પડે છે કે જીવન આખું શ્રેય થઈ રહે. આ જીવન જ એવું છે કે પ્રેયની આગળ નિરાંત નહિ કરી શકાય, એમને ખસેડતા રહેવું પડે છે.

માનવીના આદિકાળમાં એની કને શ્રેય હશે તો ય નહિ જેવું; જેમ એનું જ્ઞાન વધ્યું, બુદ્ધિ ખીલી, શ્રદ્ધા આવી, સંયમ શીખ્યો, ગુણ ઊગ્યા એમ એનાં શ્રેય ફાલ્યાં. ને એનો અંત અનંત શ્રેયમાં સમાયો છે.

ઇસ્લામ એ જગતનો નૂતન ધર્મ એના આદિવાસીઓ કાજે દુરસ્ત. ભૂત-પિશાચો અને અનેક વહેમોમાંથી છોડવનાર અને એક મહાન અલ્લાહની રાહબરી નીચે માણસને લાવનાર, સહુને સમાન સ્થાપનાર, ઇસ્લામ એ ખુદાના અપાર રહેમ નહિ તો બીજું શું?

નવરચના

એકલા અલીગઢનો દોષ નથી

અલીગઢનાં કોમી ગણાય એવાં રમખાણોની તપાસ થવાની, પણ એમાંથી જે સત્ય બહાર આવી શકશે તે અધૂરું હોવાનું. મુસલમાનોનાં મન ના દુભાય કે પાકિસ્તાન છોડાઈ ના પડે એ રીતે એ બંનેને છાવરવાના, મનાવવાના, અને ફરી એવાં બીજાં કોમી રમખાણોની શક્યતા ઊભી રાખવાની! ઘણાં વર્ષો સુધી વાણી ઉપર સંયમની લગામ રાખી; પરિણામ એવું આવતું રહે છે કે રમખાણો છેડવાનો જાણે એક પક્ષને પરવાનો મળ્યો છે.

આ દેશમાં જોઈએ તેટલી શિક્ષણસંસ્થા એવી છે જેમાં કોમ કે જાતિના કશા ભેદભાવ વિના શિક્ષણ અપાય છે. એ પછીયે કોમી ધર્મે અથવા તો કોમી મદદથી જેમને અલગ શિક્ષણસંસ્થાઓ ચલાવવી હોય તેમાં બીજાઓએ શીદ દખલ દેવી જોઈએ? અલીગઢમાં સાર્વજનિક કૉલેજો ના હોય તો હોવી જોઈએ, પણ મુસલમાનોની અલગ યુનિવર્સિટીને જ સાર્વજનિક કરી દેવાની જરૂર નહોતી. માણસનું અહમ્ ક્યાંક તો પોષાવું ઘટે છે, ને જેમ એ નાનું ને ક્ષુદ્ર એમ એને વહેલું વ્યક્ત કરવું પડે છે. મુસ્લિમોને થોડું પોતાપણું હોય તો તે સ્વાભાવિક છે, ને એને બહાર આવવા સ્થાન પણ જોઈએ જ. અલીગઢ એવું એક સ્થાન હતું. ત્યાં પ્રવેશ મળે તોયે હિંદુ વિદ્યાર્થીઓએ જવાની ઇચ્છા રાખવી નહોતી—સિવાય કે ઈસ્લામના ઇતિહાસ ભાષા કે નિયમ એમને શીખવાં હોય.

છતાં જે ગયા તેમણે એના વહીવટમાં—ચૂંટણીઓમાં આગળ પડવું નહોતું જોઈતું. માત્ર વિદ્યાર્થી-મહેમાન તરીકે જવું હતું. ધાર્યું કરવાની કોઈ જરૂર નહોતી. એ અલગ ના રહી શક્યા, પણ મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીઓએ એમની ઇજ્જત કરી હોત તો કેવું સારું થાત! એને બદલે એમણે પંદર વર્ષ પહેલાં દેશમાં જે મિજાજ બતાવતા હતા તે બતાવ્યો ને આફત વહોરી લીધી.

કોઈ એમને સાફ સાફ કહેતું નથી કે એ મિજાજ ત્યારેય ખોટો હતો ને હવે તો ખૂબ નુકસાન કરનારો છે. કોઈ સમજાવતું નથી કે જેરા છમકલું શરૂ થયું કે એનો—ગેરલાભ ઉઠાવનારા દાદાઓ-ગુંડાઓ-હરામખોરો ગામેગામ પડ્યાપાથર્યા હોય છે. બદમાશોને કોઈ કોમ નથી, કોઈ પક્ષ નથી, કોઈ મત નથી. એ તો માત્ર તકવાદીઓ હોય છે, રંજાડનારા ને લૂંટનારા.

આપણે મુસ્લિમ બિરાદરોને જરા ઝૂકીને આવકારે એમ નથી કહેવું. ઊંચી ગરદને એ ફરતા હશે તો એ ખમીર બીજાઓમાં પણ આવશે. પણ એમણે જાણવું જોઈએ કે નજીવી બાબતોમાં ઉત્પાત રેડી નાખવાથી શક્તિ વેડફાય છે. પોતાનું ઓજસ દીપે એવા ગંભીર શિષ્ટાચાર ને એવા ઊંચા સિદ્ધાંતોની જરૂર હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ સારી પ્રણાલિકા પાડે ને એના પ્રચારક બને. જ્યાં શિક્ષણ જ થોડું છે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ વધારે સાવધ રહે, કોમને સબક શીખવે.

પણ સિંહાસન પરથી ગબડેલી કોમને એમ ભાન આવી જશે? ના, નહિ આવે. મોગલ રાજ્યનો પ્રતાપ ઓસરી ગયાને બસો વર્ષ થયાં. એ પછી નવાબી રહી. એનોય નથી રહ્યો; પણ ક્યાં સુધી! ઘેન લાંબા વખત સુધી ચાલે તો વિનાશ લાવે. એ જ કોમના કોઈક ગેરો નીકળે અને રાજકાજના દાવપેચ-લડવાની લાલચ જતી કરે, કોમના મનમાંથી કદાર ખેંચી કાઢી નાખે, ખુદાના દરબારમાં જવાનાં ઘણાં બારણાં ખોલી આપી, મજહબને ઉદાર તેમજ સત્યશોધક બનાવી એને જીવનમાં ઉતારી આપે ત્યારે કશું નક્કર કામ થાય.

ને એમ નહિ બને તો રમખાણો થતાં રહેવાનાં, એમની સામે બીજી કોમો પણ નિંદાપાત્ર થવાની, ને કોમવાદનું શૈલ્ય આ દેશમાં કાયમી ઘર કરી લેવાનું. એકલા અલીગઢને કેમ દોષ દેવાશે? આખરે એ તો કોકનું ખાડું બન્યું છે.

તાતાસાંપને વરેલી સિદ્ધિ

કોમવાદનો ગેરલાભ ઉઠાવવા મુસલમાનોને પગને

પગલે શિખોએ મોટી પણ ખોટી અજંપાયશ કરી. અકાલ તખ્તને ઘેરી લઈને એમની સમિતિએ પડકાર ફેંક્યો, ને હોળીનું નાળિયેર કરવા એમના આગેવાન તારાસીંઘને ઉપવાસને પાટે ચઢાવ્યા. આ ભુઝર્ગ માણસે ૪૮ દિવસની લાંઘણો ખેંચી એમ ઇતિહાસ તો માનશે પણ નહિ છતાં આજે તો એ જ હકીકતથી ઘણા ચકિત થયા છે.

તારાસીંઘે એક ઘણું મહત્ત્વનું કામ કર્યું. અકાલ તખ્તને કેદ કરી બેસી ગયેલી કમિટીએ મક્કમ વલણ રાખ્યું ત્યારે તારાસીંઘે જોર કરી એમની પકડ ઢીલી કરી, ને પારણાં કરી લીધાં. રાજકીય હેતુ માટે ઉપવાસનું હથિયાર છેલ્લી વાર તારાસીંઘે વાપર્યું એમ ઇતિહાસ જરૂર નોંધશે. ને એમના પછી આવો ઉપયોગ કોઈ નહિ કરી શકે એટલું સિદ્ધ કરી આપવા બદલ એમને મળેલી નિષ્ફળતા હરકોઈ ભૂલી પણ જશે.

મોડું ભલે થયું, પણ જેનો અંત સુખી આવ્યો તેનોય દેશે હરખ કરવો જોઈએ. જક્કીપણું વધારે ચાલ્યું હોત ને જીવહાનિ થઈ હોત તો સંભવ છે કે એમાંથી ઝનૂની હિંસા ફાટી નીકળત, રાજકર્તાઓની ચિંતા વધી પડત, એમની કસોટી થઈ જાત. બંજી વખત નેહરુએ આવી કપરી ટક્કર ઝીલી એ બદલ એમને અભિનંદન ઘટે છે. સરદાર મલીકના ભાગ્યમાં જશ ભલે લખાયેલો હોય બાકી સમાધાનના પ્રયાસો તો ઘણા થયા હતા, ક્યાંય નહોતી રહી.

આ દેશનું ભાવિ કોક જાળવી રહ્યો છે એ શ્રદ્ધા આ પ્રસંગમાંથી મેળવવા જેવી છે.

એકતા સમિતિને ધર્મની ભડક

નેહરુની સરકાર મક્કમ રહી શકી ખરી, પણ દેશની એકતા જાળવવા એથી વિશેષ કરવું જોઈશે એનું ભાન પણ થયું, રાષ્ટ્રીય એકતા પરિષદ મળી, એમાં ઘણાં સૂચનો આવ્યાં ને તારવ્યાં. એની સર્વપક્ષી સમિતિ પણ નીમાઈ. ને એની દેખરેખ હેઠળ એકતા માટે જે કરવા જેવું લાગે તે તાબડતોબ કરવા નિર્ણય લેવાયો. આટલે સુધીની વાત બરાબર છે. હવે એની મુખ્ય સૂચનાઓ તપાસીએ.

એમ જાહેર થયું છે કે લઘુમતી કોમોની કેટલીક સાચી ફરિયાદો છે જે દૂર થવી જોઈએ. કોમી પરિષદો ભરાય તેને ઉત્તેજન ના મળવું જોઈએ. લઘુમતીઓ માટે એક નિરાળો પ્રધાન નીમવામાં આવે. અને ધાર્મિક સરઘસો કે વિધિઓને જાહેર સ્થળોમાં મનાઈ કરી દેવી. આ ઠીક નથી. કોમી પરિષદો ભલે મળે પણ કોમના સામાજિક હિતનો પ્રબંધ કરવા મળે, રાજકાજમાં માથાં મારવા નહિ. ફરિયાદો છે એમ કહેવું તે જ કોમવાદને ઉત્તેજન આપવા જેવું છે. સામાન્ય નાગરિકના કાયદા કરતાં જુદા હક્ક જેમને રાખવા છે તેમને એવું જ લાગવાનું. ને લઘુમતી કાજે નિરાળા પ્રધાનની નિમણુક થાય તો એની દખલ ભારે થવાની, એની મારફતે કોમવાદ દૃઢ થવાનો.

ધર્મના સરઘસો વિધિઓ જાહેર સ્થળે રાખવાની મનાઈ આવે તે દિવસે હિન્દુસ્તાનને મોટી થપ્પડ વાગશે. જાહેર સ્થળ ધર્મ માટે નથી તો શું હડતાળો કાજે છે ! આ કેવી બેહુદી વાત છે ? આ રીતે હિંદુ ધર્મને પાછલે બારણેથી દબાવી દેવાની જેમની કલ્પના હોય તે ભીંત ભૂલે છે. એમણે જાણી લેવું જોઈએ કે ગણેશોત્સવ જાહેર સ્થળોએ જ થશે, નવરાત્રના ઉત્સવ જાહેર માર્ગ ઉપર જ ઉજવાશે, અને સ્વામી વિવેકાનંદની પાલખી રાજમાર્ગ પરથી જ નીકળશે. એને કોઈ રોકી શકવાનું નથી.

એકતા પરિષદે કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ પણ કરી છે. અંગ્રેજી ભાષાને હડસેલી હિંદીનો આગ્રહ કરવાથી રાષ્ટ્રીય એકતા જોખમાશે એ સારી સમજ છે. કેન્દ્રને વધારે સમર્થ બનાવી એના નિર્ણયો માન્ય કરાવવા જોઈએ. પછાત લોકો માટે અનામત જગ્યાઓ કાઢી નાખવી જોઈએ. હિંદીનો પ્રચાર વધારવો પણ એનું માધ્યમ કરવા ફરજિયાત સમય મુકરર ના કરવો, સરહદના ઝઘડા ઝડપથી પતાવવા. અને ભારતથી

છૂટા પડવાની વાતો કરનારને દેશ-દ્રોહી ગણવા—આ સૂચનો અપનાવવા જેવાં છે, અનિવાર્ય છે.

'હિંદુ સમાજવાદ' આવી રહ્યા છે.

એકતા પરિષદના પડઘારૂપે હિંદુ મહાસભાએ એનું અધિવેશન ભર્યું. એમની રાજકીય લાગવગ હમણાં નહિ જેવી છે, જનસંઘની વધારે છે. અને રાજકીય બાબતો વિના બીજી ચર્ચાઓનું આ પરિષદોમાં હાલ મહત્ત્વ નથી. એમણે લશ્કર કે સંરક્ષણ બાબત જે કહ્યું એનું મૂલ્ય નહિવત્ છે. ઉદ્યોગો કે વેપારમાં જાહેર ક્ષેત્રને જે પસંદગી અપાય છે એ સામે એમણે ચેતવણી દીધી છે એનેય રાજકીય ના ગણી લઈએ અને લોક કેળવણી તરીકે ઘટાવીએ. એના અનુસંધાનમાં એમણે 'હિંદુ સમાજવાદ'ની વાત શરૂ કરી છે ને એના તરફ પ્રજાનું ખાસ ધ્યાન વળવું જોઈએ.

સમાજવાદની વ્યાખ્યા દેશે દેશ બદલાતી રહી છે, તેમ સમયાનુસાર એના અર્થમાં ફેરફારો થયા છે. એ સમાજવાદની ભારતીય પદ્ધતિ કાજે સંશોધન થઈ શકે તો હિંદુ સમાજવાદની હાંસી ઉડાવી નહિ શકાય. સમાજવાદ હિંદુઓને નવો નથી. જે પશ્ચિમે પ્રચાર કરીને ઉગ્ર રીતે પ્રચલિત કર્યો છે તે કરતાં સારો સૌમ્ય ને આધ્યાત્મિક તત્ત્વવાળો સમાજવાદ હિંદુ-ધર્મ કલ્પી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ સ્થાપીય શકે છે.

જેમને આજે ના દેખાતું હોય કે ના જોયું હોય તેમની આંખો ઉઘાડે એવો હિંદુ રાષ્ટ્રવાદ આ દેશમાં આવવાનો છે, કોંગ્રેસ હમણાં પાછલા તપનાં ફળ ભોગવી લેશે એ જુદી વાત છે. અત્યારે એનો કોઈ પ્રતિસ્પર્ધી રહ્યો નથી, નજીકના ભવિષ્યમાં કોઈ દેખાતો પણ નથી. પણ એનાય અનુગામી તો હોવાના. આ દેશમાં અત્યારે જ એ તૈયાર થતા હશે. ને દસ વર્ષમાં એ પડકાર આપતા સમર્થ થશે. એનું આગવું બળ નહિ હોય તો કોંગ્રેસની કનાગતમાંથી આવશે. એ દબાવી શકાશે એમ તો નથી જ.

આ દેશની પ્રજાને હિંદુ હોવાને કારણે કોમી ઠરાવવી એ એના ઇતિહાસ કે સંસ્કૃતિની શરમભરેલી મશ્કરી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ એ જ હિંદુ સંસ્કૃતિ છે, કાળે કરીને વધારે સમૃદ્ધ થયેલી છે, ઉદાર થયેલી છે. આ દેશની નાડ એના જ હાથમાં સંભાળે છે, પ્રેરણા એ જ આપી શકશે, સ્વપ્ન પણ એનાથી જ લાધશે ને શક્તિ પણ એ જ આણી દેશે. સમાજવાદ એ ભલે આધુનિક આકર્ષણ ગણાય ને એ શબ્દપ્રયોગ રૂઢ થયો હોવાથી એનો ઉપયોગ કરવો પડે. પણ હિંદુ સમાજવાદ પાયાની વાતો વિચારી શકશે; ઊંચીની તકલાદી, વર્ગ-વિગ્રહ કાયમ કરનારી, સ્વતંત્રતા છીનવી લેનારી, ભૂખ્યાં ને અપંગની ભસ્મ ઉપર રાચનારી પરદેશી સમાજવાદની પદ્ધતિની નકલ કરવાની એને કશી જરૂર નહિ રહે.

'૬૩ માં વિવેકાનંદની જન્મશતાબ્દી, આ દેશમાં ઊજવાશે. એ પછી છ વર્ષે ગાંધીજીની જન્મશતાબ્દી ઊજવાશે. ત્યારે નવા વિચારનાં પ્રચંડ પૂર ફેલાઈ વળશે. નવી કાર્યદિશાઓ ઊઘડતી દેખાશે. પાંચ-પંદર વર્ષ એ રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં લાંબો સમય નથી. અને એનાં એંધાણ તો વરતાઈ રહ્યાં છે. પાપના ઘડા ભરાઈ રહ્યા છે. કરોડો રૂપિયાની ખંડણી કે ઉઠાઉગીરી માત્ર જાહેર ક્ષેત્રના ધનીંગ પછવાડે થઈ રહી છે, ને એ સ્થિતિ એવી વણસી છે કે એ પતનમાંથી નવી પ્રતિભાનો ઉદય થયે જ છૂટકો.

જેને માનવું હોય તે માને—આ દેશમાં સામ્યવાદ આવી શકે એ વાત મિથ્યા છે, એની બહેન સમાજવાદ રૂપ ધરીને પેસી શકે એ પણ અશક્ય છે. ગરીબોના હિતમાં, પછાતોના કલ્યાણમાં, પીડિતોના ઉદ્ધારમાં, એમનામાં રહેલા ભગવાનને ઓળખવા, એમનું આત્મગૌરવ વધારવા, હિંદુ રાષ્ટ્રવાદને જન્મ લેવો જ પડશે.

★

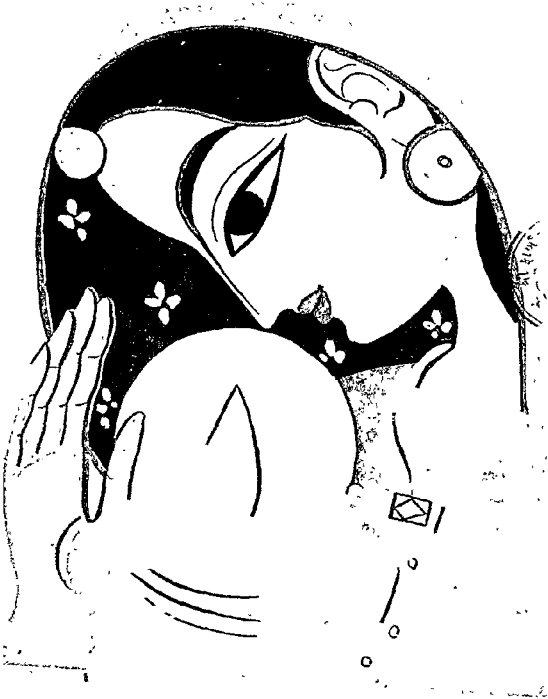

વર્ષ ૩૨ : અંક ૯ : ડિસેમ્બર ૧૯
તંત્રી: ઈશ્વરલાલ મો. દ

ભારતી સંઘનાં નવાં પ્રકાશનો

સુખની ચાવી	ઈશ્વર પેટલીકર	૧/૨૫
ગૃહસંસાર	,,	૧/૫૦
સંસ્કારની સુવાસ	,,	૧/૫૦
પ્રેમસગાઈ	,,	૧/૫૦
પાછલે બારણે	પન્નાલાલ પટેલ	૩/૭૫
નવું લોહી	,,	૬/૨૫
મૂળરાજ સોલંકી	ચુનીલાલ વ. શાહ	૬/૫૦
શ્રેયોમાર્ગ (નવી આ.)	,,	૩/—
ત્રણ દીકરાની મા	,,	૧/૨૫
વિશ્વાસનું વાવેતર	પન્નાલાલ પટેલ	—/૭૫
અજંપો	ગોખાદમ આણુવાલા	૨/૨૫
જીવનમધુ	જયન્ત પરમાર	૪/—
ઠોકર	'ઉમાકાન્ત'	૬/૨૫
અંકુર	ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૩/૫૦
પુનર્મિલન	,,	૪/૭૫
સાથ વિનાનાં સગાથી	ભૂપત વડોદરિયા	૫/૫૦
કૉન્જિક્શન કેમ મટાડશો?	ડૉ. ભૂ. મો. દવે	૪/—
આફ્રિકાની લોકકથાઓ	બળવંત નાયક	૨/૭૫
મારનાં માથી	બળવંત નાયક	૫/—
ભવની વાટે	'સત્યમ્'	૫/૭૫
મીઠી વીરડી (ભાગ ૧-૨)	દેવશંકર મહેતા	૧૪/૨૫
ધરતીની આરતી	,,	૮/૭૫
માનવતાનો સાદ	ઈશ્વરભાઈ પટેલ	૩/૭૫
પાર-પસલી	પીતાંબર પટેલ	—/૭૫
પ્રેમ તારો સંભાળ રે...	,,	૧/૫૦
પીતાંબર પટેલની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ		૫/—

મેળાનાં પંખી	ભાનુશંકર ઓ. વ્યાસ	૪/૫૦
મોતની ખીણમાં	નવનીત સેવક	૨/૫૦
ભૂલિયા પહાડમા	,,	૨/૨૫
ધરતીનાં અમી	મણિભાઈ પટેલ	૪—
સાહિત્યનિકષ	અનંતરાય મ. રાવળ	૪/૨૫
ભારતયાત્રા	રામનારાયણ ના. પાઠક	૭/—
ધર્મકથાઓ ૧ થી ૫	રા. ના. પાઠક	૭/—
પાનખર અને વસંત	માને ગુરુજી	૫/૭૫
શ્યામ	,,	૬/૭૫
જીવન-ઝંઝાવાત	રંભાબેન ગાંધી	૨/—
લગ્નગીતો-લોકગીતોની ગૂંથણી	,,	૨/૫૦
સાધના અને સિદ્ધિ	પ્રહ્લાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૭/૫૦
તૃષા અને તૃપ્તિ	,,	૭/૨૫
માચાં જીવતર	શનાભાઈ પટેલ	૩/૫૦
છેલ્લી ગત	ટી. પી. સુચક	૩/૫૦
હજી તો રાત બાકી છે	,,	૩/૨૫
અમૃતપાત્ર	ચંદુલાલ સેલારકા	૪/૫૦
ખરતા તારા	જિતુભાઈ પ્ર. મહેતા	૪/૫૦
જીવીમા	વિજયકુમાર ત્રિવેદી	૧/૨૫
ચીંથરે વીંટ્યાં રતન	,,	૧/૨૫
અંતિમ દીપ	મોહનલાલ પટેલ	૪/૫૦
ધારાપુરીનો ખજાનો ૧-૨	રામુ ઠક્કર	૧૫/—
વ્રજની વાતો	કૃષ્ણપ્રસાદ ભટ્ટ	૨/૭૫
છેલ્લાં આંસુ	,,	૫/—
વંદના	સોમાભાઈ ભાવસાર	૧/૫૦
ચાંદા ચાંદા પોળી	મ. વસંત જેઠાણી	—/૭૫
સૂની પડી રે સિતાર	ઘનશ્યામ ઠાકર	૨/૫૦

—ઉપરનાં નવાં પ્રકાશનો ઉપરાંત અમારાં બધાં પ્રકાશનોનું સૂચિપત્ર મંગાવો :—

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડ ૬૪, ગાંધીરોડ ફેર્નાન્ડીઝ બ્રિજ અમદાવાદ, ૧

"સૌરભ"ની ભવ્ય ભેટ યોજના

નીચેનાં **૨૫** મેગેઝીનમાંથી કોઈપણ **૧** નું લવાજમ ભરો અને આપને **મફત** મળશે.

		રૂા. ન. પૈ.
સોવિયેત દેશ	(૩ વર્ષનું)	૧૦-૦૦
સોવિયેત લેન્ડ	(૩ વર્ષનું)	૧૩-૦૦
સોવિયેત સંઘ	(૨ વર્ષનું)	૧૦-૦૦
સોવિયેત ફિલ્મ	(૨ વર્ષનું)	૧૦-૦૦
કલ્ચર એન્ડ લાઈફ	(૨ વર્ષનું)	૯-૦૦
ઈન્ટરનેશનલ એફેર્સ	(૨ વર્ષનું)	૧૦-૦૦
ઈલસ્ટ્રેટેડ વીકલી	(૧ વર્ષનું)	૪૧-૦૦
ઈસ્ટર્ન ઈકોનોમિસ્ટ	,,	૬૫-૦૦
ઈન્ડિયન ફાઈનાન્સ	,,	૪૮-૦૦
ઈકોનોમિક વીકલી	,,	૨૪-૦૦
ઈકોનોમિક ટાઈમ્સ	,,	૮૦-૫૦
જનરલ નોલેજ	,,	૧૨-૦૦
શંકર્સ વીકલી	,,	૨૫-૦૦
બોમ્બે મારકેટ	,,	૩૬-૦૦
રીડર્સ ડાયજેસ્ટ	,,	૧૮-૦૦
ઈમ્પ્રીન્ટ	,,	૧૫-૦૦
કેપીટલ	,,	૬૪-૦૦
કોમર્સ	,,	૬૫-૦૦
લીન્ક	,,	૨૫-૦૦
કરન્ટ	,,	૧૨-૦૦
ધર્મયુગ	,,	૨૮-૦૦
લાઈફ	(૩૯ અંક)	૨૪-૫૦
ટાઈમ	(૭૮ અંક)	૫૫-૦૦
ન્યૂઝ વીક	(૭૮ અંક)	૫૮-૫૦
ફોર્ચ્યુન		૭૫-૦૦

(૧) ૧૨૫-૫૦-૨૫-૨૦-૧૦ રૂપિયાની કિંમતનાં પ્રાઈઝ બોન્ડઝ અને અન્ય ૫૧ ઈનામો (લકી નંબરના બિલમાં)

(૨) સને ૧૯૬૨ ની આકર્ષક ભારે કિંમતની ડાયરી અથવા સુંદર મનીપર્સ સૌરભ તરફથી મળશે.

(૩) સને ૧૯૬૨ નું વિવિધરંગી આકર્ષક કેલેન્ડર અને પુસ્તકો-(ફક્ત સોવિયેટ દેશના લવાજમમાં)

(૪) બહારગામના ગ્રાહકોએ મનીઓર્ડર ખર્ચ કાપીને જ રકમ મોકલવી.

(૫) અમદાવાદના ગ્રાહકોને બસભાડું સંસ્થા તરફથી મળશે.

તા. ૧-૧૧-૬૧ થી ૩૧-૧૨-૬૧ સુધીમાં કાર્યાલયે સીધું લવાજમ ભરો અને

વિવિધ ઈનામો મેળવો

અમારી ઓફિસનાં સત્તાવાર બિલ સાચવી રાખો
જેથી લકી નંબરમાં આપ ઈનામ મેળવી શકો.

સૌરભ પુસ્તક ભંડાર પાદશાહની પોળ સામે, મેડા ઉપર
૬૧૫, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ.

સંચાલક : જયકાન્ત કામદાર

ખાસ નોંધ : દીપોત્સવી અંક ખૂબ મોડા બહાર પાડવાના કારણે અમારી આ યોજનાના લાભ તા. ૩૧-૧૨-૬૧ સુધી જ વધારી. તો આપનું લવાજમ તાકીદે મોકલશો.

અમારાં અભિનવ પ્રકાશનો

નવલકથાઓ

આંખ અને અંજન ૩-૨૫
શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈ

યુગનાં એંધાણ ભા. ૧-૨ ૧૧-૦૦
શ્રી ઈશ્વર પેટલીકર

નવાં નિશાન ભા. ૧-૨ ૧૩-૦૦
શ્રી સારંગ બારોટ

વાઘેલા યુગ ગ્રંથાવલિનાં ત્રણ પુસ્તકો

સર્વેશ્વર ૫-૦૦

વિશળદેવ ('સર્વેશ્વર'નું અનુસંધાન) ૫-૦૦

અર્જુનદેવ ૫-૦૦
શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્ય

રાજહંસ ભા. ૧—૨ ૧૦-૦૦

સૂરસમાધિ ભા. ૧-૨ ૧૦-૦૦
('રાજહંસ'નું અનુસંધાન) શ્રી 'શયદા'

અન્નપૂર્ણા ૫-૦૦
શ્રી 'કૌલક'

નવલિકાઓ

હીરાની ચમક ૩-૭૫
શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈ

*

મીનપિયાસી ૪-૦૦
શ્રી ઈશ્વર પેટલીકર

*

તન્વી શ્યામા ૪-૨૫

નારી નમણું ફૂલ ૪-૦૦
શ્રી સારંગ બારોટ

*

ટીલડી ૫-૦૦
શ્રી વિ. સ. ખાંડેકર

આભલાં ૫-૦૦
શ્રી અરવિંદ ગોખલે

*

કાવ્યસંગ્રહ

તુલસીદલ ૩-૦૦
શ્રી સુંદરજી બેટાઈ

વિશિષ્ટ પ્રકાશનો

માનવ સૌરભ શ્રી ર. વ. દેસાઈ ૫-૨૫
ગોમતી ઘાટ શ્રી ઈશ્વર પેટલીકર ૫-૦૦
જીવન માંગલ્ય શ્રી લાભુબેન મહેતા ૫-૦૦
સંસાર માધુરી શ્રી લાભુબેન મહેતા ૫-૦૦

સો રૂપિયાનાં પુસ્તકો લેનારને પચાસ રૂપિયાનાં પુસ્તકો ભેટ
આપતી અમારી અભૂતપૂર્વ યોજનાની વિગતવાર માહિતી માટે
: આજે જ સંપર્ક સાધો :

આર. આર. શેઠની કંપની : મુંબઈ-૨

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : કેશવ બાગ : પો. બો. નં. ૨૫૧૭

Grams : LITERATURE, Bombay-2] [Phone : 34341

મનપસંદ મહેકતી સુવાસ
• વાળને ખરતા અટકાવી વધારે છે
• મસ્તકને શીતળતા બક્ષે છે.
સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર:-
એમ. એમ. જંમાલવાળા.
B. SHAH.

નવાં 'સ્વાતિ પ્રકાશનો'

- એક સાંજની મુલાકાત — નવલિકા-સંગ્રહ—ચંદ્રકાન્ત બક્ષી — રૂ. ૪-૫૦
- શ્રાવણી — નવલકથા—શિવકુમાર જોષી — રૂ. ૭-૫૦
- મનોરમા — નવલકથા—મોહમ્મદ માંકડ — રૂ. ૪-૫૦
- એકલતાના કિનારા — નવલકથા—ચંદ્રકાન્ત બક્ષી — રૂ. ૪-૫૦
- કાળુભારને કાંઠે — નવલકથા—મનસુખલાલ ઝવેરી — રૂ. ૪-૫૦
- મનના મરોડ — નવલિકા-સંગ્રહ—મોહમ્મદ માંકડ — રૂ. ૪-૫૦
- મધુવન — ગુજરાતની ગઝલોનો પ્રતિનિધિ સંગ્રહ — સંપાદક : હરીન્દ્ર દવે — રૂ. ૪-૫૦
- આસવ — ગઝલ સંગ્રહ—હરિન્દ્ર દવે — રૂ. ૧-૫૦

અમારાં બીજાં પ્રકાશનો

શિવકુમાર જોષી

- કંચુકીબંધ — નવલકથા — રૂ. ૮-૦૦
- અનંગરાગ — નવલકથા — રૂ. ૯-૫૦
- રહસ્યનગરી — નવલિકાસંગ્રહ — રૂ. ૪-૦૦
- ઘટા ઘીરી ઘીરી આઈ — નાટક — રૂ. ૨-૫૦
- દેવદાસ — નાટક — રૂ. ૨-૫૦
- સુવર્ણરેખા — નાટક — રૂ. ૨-૫૦
- એકને ટકોરે — નાટક — રૂ. ૨-૦૦
- નીલા — ધીરેન્દ્ર હાશી — નવલકથા — રૂ. ૨-૨૫

ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી

- પડઘા ડૂબી ગયા..... — નવલકથા — રૂ. ૪-૦૦
- રોમા — નવલકથા — રૂ. ૩-૯૫
- પ્યાર — નવલિકાસંગ્રહ — રૂ. ૪-૨૫

બરકત વીરાણી 'બેફામ'

- માનસર — ગઝલ સંગ્રહ — રૂ. ૬-૦૦

જયંતી પટેલ

- નેતા અભિનેતા — નાટક — રૂ. ૨-૫૦

મોહમ્મદ માંકડ

- એંઠું ધાન અને બીજી વાતો — નવલિકાસંગ્રહ — રૂ. ૨-૦૦

★ **સ્વાતિ પ્રકાશન** ★

૨૨૬, સેમ્યુઅલ સ્ટ્રીટ
મુંબઈ, ૩

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ સ્પેશ્યલ નં. ૧ (રજીસ્ટર્ડ)

આયુર્વેદિક દવા

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ સ્પેશ્યલ નં. ૧ કિંમતી અનેક વનસ્પતિઓમાંથી તેમજ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. **રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલના** નિયમિત ઉપયોગથી-મગજના જ્ઞાનતંતુ તથા શરીરના ક્રિયાતંતુ બળવાન બનાવવામાં, માથાનો દુઃખાવો મટાડવામાં, આંખોની ગરમી ઓછી કરવામાં તેમજ દૃષ્ટિ અને યાદશક્તિ વધારવામાં, ગાઢ નિદ્રા લાવવામાં, ખરતા વાળ અટકાવવામાં, વાળ લાંબા કાળા અને તેજસ્વી બનાવવામાં, શરીર પર માલીસ કરવાથી ચામડીને તાજગી આપવામાં તથા શરીરને-હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવવામાં દરેક રીતે અનુકૂળ છે. દરેક મોસમ દરેકને અનુકૂળ છે.

મોટી બાટલી રૂ. ૪-૫૦ * નાની બાટલી રૂ. ૨-૨૫. બધે મળે છે.

ટપાલથી મંગાવનાર માટે દેશ-પરદેશનું પોસ્ટેજ તેમજ પેકીંગ ચાર્જ અલગ છે.

ઉમેશ યોગદર્શન પ્રથમ ખંડ

લેખક :– શ્રી યોગીરાજ ઉમેશચંદ્રજી

આ ગ્રંથમાં રોગી તથા નીરોગી સ્ત્રી-પુરુષોની તંદુરસ્તી સારી રાખવા માટે ૭ પ્રકારનાં મલ-શોધન કર્મ, આસનો, માનસિક ઈલાજ, જલોપચાર, સૂર્યકિરણ ચિકિત્સા, આહાર ચિકિત્સા વગેરે અનેક શક્તિવર્ધક તથા રોગનિવારક, ઘરમાં થઈ શકે તેવાં સુલભ સાધ્ય ઈલાજો બતાવેલ છે. આ ગ્રંથમાં ૧૦૮ થી વધુ ગ્લેઝ આર્ટ પેપર ઉપર આકર્ષક અને અત્યંત ઉપયોગી મલશોધન કર્મ તથા આસનોના ફોટાઓ છે. યોગવિદ્યાનો અદ્વિતીય ગ્રંથ છે. દરેક ઘરમાં, વાચનાલયમાં, સ્કૂલ, કોલેજો અને હોસ્પિતાલમાં રાખવા યોગ્ય છે. ફોટાઓ જોતાં તથા લેખો વાંચતાં સુખ અને શાંતિનો અનુભવ થતો જશે. **ગુજરાતી-હિન્દી-મરાઠી-અંગ્રેજી ભાષામાં મળશે. પ્રત્યેક નકલની કિંમત રૂ. ૧૫-૦૦. પોસ્ટેજ ખર્ચ રૂ. ૨-૦૦. મનીઑર્ડરથી મોકલશો. વી. પી. પી. કરતા નથી.**

રામતીર્થ (હિન્દી માસિક)

સંપાદક : શ્રી યોગીરાજ ઉમેશચંદ્રજી

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ મુંબઈ-૧૪ તરફથી "રામતીર્થ" (માસિક હિન્દી ભાષામાં દર મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામાં પ્રગટ થાય છે.

આ માસિકમાં તન, મન, આત્મવિકાસ, યોગ, વેદાંત, ભક્તિ, ગીતા, કુદરતી ઈલાજો, યોગચિકિત્સા, માનસિક ચિકિત્સા, સારા થયેલા દરદીઓના અનુભવો, બહેનોના જીવનને ખાસ ઉપયુક્ત અને અનુકૂળ થાય તેવા વિષયો રહે છે. પાનાંની સંખ્યા ૬૦ થી વધુ હોય છે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. : ૫-૦૦ * છૂટક નકલ : ૬૫ નયા પૈસા. વાર્ષિક ગ્રાહક કોઈપણ માસથી બની શકે છે.

"રામતીર્થ" હિન્દી માસિકમાં વ્યાપારી જાહેરાતો સ્વીકારવામાં આવે છે. જાહેરાતના ભાવો અને જરૂરી વિગતો માટે નીચેને સરનામે મળો યા લખો :

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ દાદર (સેન્ટ્રલ રેલ્વે) મુંબઈ-૧૪ (ભારત)

ટેલીફોન : ૬૨૮૯૯૬ ★ ટેલીગ્રામ : 'PRANAYAM'—BOMBAY-14. Coty RMY

અંક ૯ : ડિસેમ્બર '૬૧
અખંડ અંક ૩૮૧

'ઊર્મિ' : વર્ષ ૩૨
'નવરચના' : વર્ષ ૨૬

સમાજમાં સંસ્કાર અને

ઊર્મિ નવરચના

સાહિત્ય પ્રેરતું સામયિક

ક્રમ

લેખક	લેખ	પાનું
ધ્રુ	બૌદ્ધિક તાલાવ	૭
'મિત્રા'	હા! અભિમાન!	૮
'પ્રયાત'	હમૂલાત	૮
'સુધાંશુ'	હું પણ	૮
રેવજી શા૦ મોઢા	એ કેરી!	૯
પ્રો૦ ગોવિન્દભાઈ પટેલ	રૂપ અમે તે ધારો	૯
'રાજહંસ'	સમયનાં ક્ષીર—નીર	૧૦
દ૦ બા૦ કાલેલકર	નિરાશા પછીની આશા	૧૧
ઈશ્વર પેટલીકર	ઘર ઘરનો સવાલ	૧૭
ઈશ્વરભાઈ પટેલ	પંગુમ્ લંઘયતે ગિરિમ્	૨૧
ચુનીલાલ વ૦ શાહ	પિયરથી સાસરે	૨૫
જયન્ત પરમાર	મદાનગર મદારો	૩૧
ડૉ૦ શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી	સ્ત્રીઓનું બળ	૩૫
શિવકુમાર જોષી	'મૃત્યુ મરી ગયું રે—'	૩૭
શેખાદમ આબુવાલા	હું એક બરકનો શાયર છું [રૂપ] આદમને કોઈ પૂછે : પેરિસમાં શું કરે છે?	૪૨
પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય દેસાઈ	ગાંડા હાથીનો શિકાર	૪૭
રૂડલ્ફ ઑર્સલર	હુડિનીની સુવર્ણપળ	૫૩
શશિકાન્ત ચી૦ જરદોસ	પંડિત ચકબસ્તની શાયરી	૫૪
સર્ગેઈ નિકીતિન	જિંદર વેરણ થઈ...!	૫૮
જયન્તિકા પરમાર	કુટુમ્બમંગલ	૬૩
	પતિને અનુકૂળ થતી પત્ની	૬૭
	પત્નીને અનુકૂળ થતો પતિ	૬૮
	ગુજરાતને કેડારે	૬૯
	ગા વિનાની મીના	૭૦
	સર્જતા શાહે	૭૨
'શહજ'	સાભાર પ્રતિસ્વીકાર	૭૬

—

*

સૂચના

* લવાજમ વરસનું : સાડાસાત રૂપિયા. વિદેશમાં દશ રૂપિયા (શિ. ૧૫).
* દર માસની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.
* વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઑક્ટોબર અને જાન્યુઆરી એ ચાર માસમાંથી કોઈપણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે.
* વી. પી.થી લવાજમ વસૂલ કરવામાં જે વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ ગ્રાહકે જ ભોગવવાનો હોય છે એટલે, લવાજમ પૂરું થયાની નોટિસ મળે ત્યારે ગ્રા. નં. અને પૂરા સરનામા સાથે કૃપા કરીને મનીઑર્ડરથી જ લવાજમ મોકલી આપવું.
* નમૂનાનો અંક મંગાવતી વખતે ૭૫ નવા પૈસાની ટિકિટો બીડવી જરૂરી છે. મફત અંક કોઈને મોકલાતો નથી.
* દરેક જાતના પત્રવ્યવહારમાં ગ્રા. નં. લખવો ખાસ જરૂરી છે.
* અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા જોઈતી ટિકિટો બીડવી જરૂરી છે. એ સિવાયનાં અસ્વીકૃત લખાણો પંદર દિવસ પછી રદ કરાય છે.
* જાહેરખબર માટેનું, લવાજમ મોકલવાનું, લખાણો મોકલવાનું અને બીજા દરેક જાતના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :—

'ઊર્મિ—નવરચના'
ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિ.,
૧૪, ગાંધીરોડ : ફ્લૉન્ટીઝ બ્રિજ
અમદાવાદ, ૧

પ્રકાશક: ઈશ્વરલાલ મો. દવેએ અને મુદ્રક: કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ પટેલે માલિક: ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડ વતી ૧૪, ગાંધીરોડ, ફ્લૉન્ટીઝ બ્રિજ, અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ કર્યું અને મંગલ મુદ્રણાલય, રતનપોળ, અમદાવાદમાં છાપ્યું.
તંત્રી : ઈશ્વરલાલ મો૦ દવે અને સંપાદક : જયન્ત પરમાર.

નવરચના

બૌદ્ધિક તાકાત

આનવતાની મીઠી મહેર અને લહેરથી ભર્યું ભર્યું વાતાવરણ હોય ત્યારે તેનો આસ્વાદ અનુભવવાની લિજ્જત પણ અનેરી હોય છે. એ આસ્વાદ માટે પ્રયત્નો કરવા પડતા નથી. માનવી પોતે જ શુભ તત્ત્વોનો ભોક્તા હોય છે. ક્યાંય પણ શુભ, શિવ કે મંગલ તત્ત્વ દેખાય ત્યાં માનવી ફિદા ફિદા થઈ જાય છે, તે તત્ત્વ ઉપર વારી જાય છે. એ તત્ત્વ પછી ભલે કોઈ વિશાળ નગરમાં હોય કે ગાઢ જંગલમાં હોય, શાન્ત એકાન્તમાં હોય કે અવકાશમાં ઊડતા અવકાશયાનમાં હોય. માણસની વૃત્તિ શુભ તરફ હમેશાં પ્રયાણ કરતી જ હોય છે. તેની દૃષ્ટિ પણ ઊર્ધ્વગામી હમેશાં જ રહે છે. એને નીચું જોવું કે હીન વૃત્તિ તરફ ઘસડાવું તો ક્યારેય ગમતું જ નથી. માનવ કુદરતનું મહામૂલું સર્જન ગણાય છે.

આ મહામૂલું સર્જન જ્યારે વિસર્જનને પંથે પળે છે ત્યારે જાણે કુદરત પણ એને દૂર દૂર ધકેલી દે છે. કુદરતનો એ ધક્કો પણ માણસ સહજતાથી સાંખી લે ત્યારે તેની ધીરજની કસોટી થાય છે. આ ધીરજ માણસને આબાદ રીતે મહત્ત્વનું સ્થાન આપી દે છે. ધીરજ અને કસોટી દરેકને દરેક રીતે પ્રેરક નીવડે છે. અને એટલે જ માનવતાની મીઠાશ, માનવતાની સાચી અને સીધી દૃષ્ટિ કાંઈક નવો ચીલો હમેશાં બતાવી જ જાય છે. આ ચીલા ઉપર ઊભા રહેવાની લાયકાત કેળવવી એ દરેકના હાથની જ વાત છે. એ ચીલે ચાલવાની તમન્ના સેવવી એ પણ દરેકના હાથની વાત છે. આ બધી વાતોને વિચારવાની માનસતાકાત કેળવવી કે દીપાવવી પણ એટલી જ જરૂરી છે. એ બધું માનવ થોડાક જ પ્રયત્નથી કરી શકે છે.

*

જયંત પરમાર

'મિત્રા'

હા ! અભિમાન !

મેં એમ માન્યું
નહીં જુવે તું પાછો વળીને
ને મેંય ન જોયું ત્યારે !
તેંય એમ ધાર્યું
નહીં જોઈશ હું પાછી ફરીને
ને તેંય પાછું ન જોયું ત્યારે
બેઉએ ધાર્યું કાંઈ
ન પારખ્યું હૈયું એકમેકનું
અસંતોષમાં હૈયાં રહ્યાં બેઉનાં.

★

'પ્રવાત'

કબૂલાત

કાજળઘેરી કણુકણુની રાતલડી એ સંભારું હું
કારમી એની વેદના ખમતાં ખૂબ અસહ્યો સહ્ય બને.
અસહ્યતાની ઓળી ઝોળી અથડાતી આત્મા સાથે
આત્માપ્રેર્યો જીવનવૈભવ લૂંટયા ને લુંટાવ્યા મેં.

અણુગણુ એની અમુલખ રીતો અણુઉકેલી એ સર્વે
કાળી કારમી દર્દભરી કિન્તુ મારી માઝમ રાત્રિ!
કારમી ગતે કારમી વેદન ખૂબ કરે કાનીલ કજા
એની ઓથે દર્દવિદારક જીવનની નવલી જ મઝા.

અંધારા અણચીંતવ્યા આકાશ નીચે અટવાયેલા
જીવનઝંખિત જગનાશક સ્મરતા એ દર્દભર્યો દાહો.
જીવનની વૃત્તિઓ વચ્ચે વેગવહન વીંટાયાં જ્યાં
ઝંકૃતિ નીરખાતી એવે અથડાતા ગંભીર રવ ત્યાં.

કાળરાત્રિના કળકળના એ થડકભર્યો ને ઘોર નિનાદ
જીવનને વીંટીને કાઢે જીવનનું નવનીત અથાક.
અથાક જીવન થાકયા એના આત્માને સડોવ્યા જ્યાં
અફાટ વિશ્વે વિશ્વજનોનાં વૈભવ સૌ વટલાવ્યા જ્યાં.

ત્યાંથી ભૂલી પથદર્શક જીવનની સાથી એ કેડી
ત્યાંથી અટવાયેલા એના અટવી અંધારે અટક્યા.
કાળી ઘેર નિશાનાં એવાં કાજળકાળાં કૃત્ય બધાં
સફેદ જીવનમાં દેખાતાં તરવરતાં ચોખ્ખાંય બધાં.

★

'સુધાંશુ'

હુંપણુ

આ વેલીને ફૂલ ને કુંપળ
એને કયાં છે હૈયે 'હુંપણુ' !
ઊગવું, ખીલવું, ફૂલવું, ઝૂલવું,
કેમ કરી રંગતભૂલ ભૂલવું ?
કોઈ નેનને આપે આનંદ
એય અમૂલી સુ–પળ;
એને કયાં છે હૈયે 'હુંપણુ' !

આ જલને સિન્ધુ સગપણ
એને કયાં છે હૈયે 'હુંપણુ' ?
વીજઘનનું રયું વ્યોમવિહારી
સ્વૈર રમણુની યારી દુલારી
ચગત જંગી જલધિને ધારી
નથી ઘડીનું ઘડપણ;
એને કયાં છે હૈયે 'હુંપણુ' !

આ નભને તેજલ ભલપણ
એને કયાં છે હૈયે 'હુંપણુ' !
હે શિવસુંદર ! સ્નેહ સનાતન !
મ્હારા આતમનું રૂપેરું તન;
તુંહી શિર, તુંહી છતર મુકટવર,
તું અસતો સહુ દુપણ;
એને કયાં છે હૈયે 'હુંપણુ' !

★

દેવજી રા૦ મોઢા

ઓ કેડી !

કેડી ! ઓ કેડી !
ડુંગરની ટોચ પરે ચડતી હો તો
મને આંગળીએ ઝાલી જા તેડી !
ઓ કેડી !

ઉષાના રંગ હજી રેલ્યા 'તા આભમાં,
સવિતાએ કાઢી નં'તી કોર;
વ્હેલી પરોઢમાં મેં આદર્યો પ્રવાસ, આ તો
ઢળવાયે આવ્યા બપ્પોર !
થશે આથમતા પ્હોર !
મેં તો ખોટા મારગડાની વનરા વેડી :
ઓ કેડી !

ચાલી ચાલીને મારાં ચરણો થાકિયાં,
ચાલ્યે જવાનું અવિરામ;
તૂટી ગયો રે મારી આશાનો તાંતણો,
ખૂટી ગઈ મારી હૈયાની હામ !
નહીં પળનો વિશ્રામ !
આ પાંપણ બે આંખની ના થૈ રે ભેળી !
ઓ કેડી !

સરખાં સૌ વન અને સરખી વનરાઈઓ,
સરખા વીંઝાય છે સમીર;
સરખાં સલિલ અને સરખી શેવાળ છે,
સરખા સૌ ઝરણાંના તીર !
વળી કોયલ ને કીર,
સૌ સરખા રહે છે શા યે સરો છેડી !
ઓ કેડી !

ભવની ભુલામણીમાં ભટકું હું બહાવરો,
છટકું શી રીતે બહાર ?
ઘાણીના બેલ સમો આ તો લાગે છે જાણે,
આજે મારો અવતાર !
મારો ભ્રમણો અપાર !
મેં તો ઘણી-બધી ખેપ ખાલી ખાલી ખેડી !
રહી આઘી આઘી હજી સપનાં-દેરી !
ડુંગરની ટોચ પરે ચડતી હો તો
મને લેતી જા કાખમાં તેડી !
ઓ ! કેડી !

★

પ્રો. ગોવિન્દભાઈ પરેલ

રૂપ ગમે તે ધારો

રૂપ ગમે તે ધારો,
હે પ્રિયતમ હે અભિનવસુંદર ! કેમ ભૂલું અણસારો
રૂપ ગમે તે ધારો;
પ્રીતની રીત રહે છો વિધવિધ
રૂપ અરૂપયે છો હો,
પાસ યદિ હો અંતરથી કે
પાર ક્ષિતિજની હોવો;
ચિત્ત ચઢે અભિસારે નિશદી એવો રંગ તમારો.
રૂપ ગમે તે ધારો:
ક્યાંય સુધી હૈયામાં કેવા
રહ્યા લઘુક રૂપ ધારી !
સચરાચરના થયા પછી શા
કોમલ કાંત વિહારી !
દષ્ટિદોરે રહી છતાં હું ગાંઠી અંતર-તારો.
રૂપ ગમે તે ધારો.
નીરવ ગોપન ભલે કહે ના
હવે ક્યહીં તમ વાસો,
પ્રેમ વિહારે તમે સર્જ્યાં તે
સપનાં કરે પ્રવાસો;
અતીતનેયે આંબે એવો એનો આજ ઘંખારો.
રૂપ ગમે તે ધારો.

★

'રાજહંસ'

સમયના શોર-ગોર

નવી તાદવાસ્થળીનાં મંડાણ

સામ્યવાદી રાજ્યોમાં ફાટફૂટ નહિ પડે એ માન્યતા હવે જૂની થવા લાગી છે. સંભવ એવો છે કે એમનામાં જ ભંગાણ પડે, અંદરના વિખવાદ તીવ્ર બને, ને એવા ભડકામાંથી આપસમાં હોળીયુ પ્રગટે. આવાં ભંગાણો થતા હોય તો કેટલીક વખત એ દબાવી દેવાય, ક્યારેક રીઝવી લેવાય. પણ એ સંઘ કાયમનો જોડાયેલો રહે એ માની શકાય એવું નથી.

ઘણાં વર્ષો સુધી સામ્યવાદે એવો પ્રચાર કર્યો કે મૂડીવાદી દેશો આપસમાં લડી મરવાના છે. એમની ભૂલ એ થતી હતી કે સામ્યવાદ સામે મૂડીવાદ નહોતો પણ વ્યક્તિવાદ હતો, માણસની સ્વતંત્ર રહેવાની કુદરતી ભાવના હતી. માણસને ઝઝૂમવું છે, જીતવું છે, પોતાનું સ્વર્ગ રચવું છે. એ મથામણમાં એની શક્તિઓ ખીલે છે. ને જે વિજયો એના પોતાના છે એમાં એ રાચે છે. એ જ એના આનંદો છે. એને આપસમાં લડી મરવું નથી, પણ સહુની સાથે સ્વતંત્ર રીતે રહેવું છે.

આલ્બેનીઆએ સામ્યવાદી તંત્ર સામે જરાક માથું ઊંચકી જોયું છે. પણ મગતરાંને મસળી નાખતાં વાર કેટલી? છતાં હજુ એની રાહ જોવાય છે. એને વળી હક કેવો! એને મોટા ધ્યેયની સિદ્ધિ ખાતર બલિદાન થવું જોઈએ કે પછી ઉલટપક્ષે મુક્ત માનવની ઝંખના રાખનાર કુદરતી માનવી રહેવું જોઈએ— આ સવાલ સામ્યવાદી દેશોમાં ચર્ચાય છે. પોલેન્ડ જેવા દેશો આલ્બેનીઆ સાથે અસહકાર શરૂ કરી દબાણ મૂક્યું છે, હંગેરી પણ એમ કરશે કે ચેકોસ્લોવાકીઆ તેમ કરશે. એકંદરે તો સાચી ચાવી રશિયાના હાથમાં છે.

એક વખત એવો હતો કે સામ્યવાદીઓનું પ્રચાર સૂત્ર—'અમારાં બંધનો સિવાય ગુમાવવાનું ગુલામોને શું હોય?'—દુનિયાની પછાત પ્રજાઓમાં ઘૂમી રહ્યું હતું. હવે ગુલામ દેશો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા છે, સમૃદ્ધિ તરફ વળવા લાગ્યા છે. જે જેની પાસે કંઈક 'ગુમાવવા જેવું' પ્રાપ્ત થયું છે તે એને જાળવવા મથશે. એની હરોળના બીજા એને દબાવી જાય તે એને નહિ રુચે. સત્તાની વહેંચણી થતી હોય એવા દરબારમાં એ માગણી કરતો ઊભો રહેશે. ને આજે સામ્યવાદી રાજ્યોની પરિષદમાં એવો ધારો શરૂ થવા લાગ્યો છે. રશિયા એકચક્રે ભલે રાજ કરી ગયું, હવે એનું એકલાનું નહિ ચાલે. ત્યાં ચીનનું પૂછવું જ શું! અંદરઅંદરની લડાઈ, જાદવાસ્થળીનું નવા સ્વરૂપે મંડાણ થઈ રહ્યું છે.

જેમની પાસે ઊંચા સિદ્ધાંતોનું પીઠબળ નથી પણ ભૌતિક સુખો વધારવાની જ મુખ્ય મુરાદ છે તેમની ટોચ વહેલી આવી જવાની. ને ટોચ આવી એ પછી તો નીચે ગબડવાનો કુદરતી ધારો છે.

એવી બીજી વાત. ચોર લૂંટારુઓ કામ પાર પાડતાં સુધી જ સંપ કે શિસ્ત જાળવી શકે. હાથમાં લૂંટનો માલ આવી ગયો એટલે ઝઘડવાના. નવાઈની વાત એ છે કે જેઓ માલિકીપણું મીટાવવા મેદાને પડ્યા છે એ જ મોટા માલિક થઈ પડે છે, એમને જ મોટાં લશ્કરોની કાયમ ઓથ લેવી પડે છે, સાથીદારોનાં ખૂન કરવાં પડે છે, બીજાને અવિશ્વાસથી જોવા પડે

છે, કૃત્રિમ ભય ઊભા રાખવા પડે છે. ને નિતનિત નવી આસુરી શક્તિની ઉપાસનામાં રહેવું પડે છે. સ્ટાલીનની જે સ્થિતિ હતી તે કરતાં ક્રુશ્ચોવની સ્થિતિ બહુ જુદી પડતી નથી. જે ફેંકી દેવાયું તે તો સ્ટાલીનનું શબ, એની માનભરી કબર તો ક્રુશ્ચોવે પોતાને માટે અનામત રાખી છે.—રીતે, રસમે, સત્તાલાલસાએ ને છેવટના અંજામે એ સ્ટાલીનથી જુદો નથી.

સામ્યવાદે સમષ્ટિનું હિત આગળ ધર્યું. એ સત્યમાં ગુણ હતો એટલે દુનિયામાં પંકાયું, ફેલાયું. એ પછી નવાં સત્યો એને જડયાં નથી. જે જડયું હતું તેનેય સત્તા પર ટકી રહેવા દુરુપયોગ કર્યો. ભયંકર ધડાકા કર્યા. જનતાના નામે દુનિયાભરમાં શાપ જેવા બની રહ્યા. વિશ્વમનની આવી અવહેલના બીજા કોઈએ ક્યારેય નથી કરી.

હજુ આ વાદ ટકી રહ્યો છે, કેંક આગળ પણ વધી રહ્યો છે કારણ કે તે વિના જૂના શાહીવાદી દેશોનો નશો ઊતરે એમ નહોતો. જ્યારે ફ્રાંસ, પોર્ટુગલ, ને દક્ષિણ આફ્રિકા જેવા દેશોની આંખો ઊઘડી જશે ત્યારે સામી બાજુનું બળ પણ આપોઆપ તૂટી જવાનું. એમની જીદ તે બીજાની શક્તિ થઈ પડી છે. જ્યારે એકમાં સમજણ આવી જશે—ને એ તો આવવી જ જોઈ શે—ત્યારે સામ્યવાદ કોની સામે આથડશે? નહિ આથડે તો એ કેવી રીતે શાંત રહી શકશે? ને અશાંત રહીને એમનું જુથ ક્યાંથી ટકી શકવાનું હતું?

સાથે ટકી રહેલ જે ગુણો ખીલવવા જોઈએ તે સામ્યવાદે ખીલવ્યા નથી. વ્યક્તિવાદવાળા દેશમાં જ માનવીએ જીવનનાં ઉત્તમ મૂલ્યો શોધ્યાં છે, ગુણો ખીલવ્યા છે. આ વાતનો સ્વીકાર હવે રશિયામાં થવા લાગ્યો છે.

પરદેશનીતિ—દહીં છે કે છાશ?

પણ નેહરુ એમ મનાવે છે કે રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે બહુ તફાવત નથી, એ બે દેશો વચ્ચે વહેલી સમજૂતી થવાનો સંભવ એ જોઈ રહ્યા છે. આટલો વિશાળ અનુભવ મેળવી આવું વિધાન નેહરુ કરે ત્યારે ચકિત થઈ જવાય છે.

સ્વરાજ પછીની પરદેશી નીતિ ઘડતી વેળા તટસ્થતા પર જે વજન હતું તે ખસીને હવે બંને જુથના પ્રીતિપાત્ર રહેવા તરફ વળ્યું છે. બધાં જાહેર નિવેદનો એ રીતે કરવામાં આવે છે કે બંનેમાંથી કોઈને ખાસ માઠું ના લાગે, લાગી જાય તો એના ઉપર ઠંડું પાણી રેડતાં વાર શી! તટસ્થ દેશ તો સ્વીટ્ઝર્લેંડ. આપણે તટસ્થમાંથી નીચે ઊતરી હવે સ્વતંત્ર નીતિ શરૂ કરીએ છીએ, ત્યારે એટલું જોવું જોઈએ કે સંડોવાઈએ પણ છીએ. અને જેમણે સંડોવાવું હોય એમણે વધારે સારી, ધ્યેયલક્ષી, પરદેશનીતિ રાખવી જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ એવી નીતિની જોરદાર હિમાયત કરી, ધીરજથી, ચીવટથી, શ્રદ્ધાથી વળગી રહી એ નીતિને પાર પાડવાની કળા પણ મેળવવી જોઈએ. નેહરુ પાસે આવી કળા છે ખરી?

આપણે રાષ્ટ્રસંઘના નિર્ણયો ઘડવામાં એવો ફાળો આપ્યો છે કે બંને સત્તાજુથને માઠું ના લાગે, બંને સંમત રહે એમ કરવા જતાં આપણે ઘર્ષણો ટાળ્યાં છે, સમયને પાકવા દીધો છે. પણ એમ કરીને સારી નીતિનું સમર્થન કરી શકયા નથી. આ બંને જુથને ખપે એવા અડૂકદડૂકીઆનો પાર્ટ ભજવવો હોય તોયે લાંબો વખત એમ થઈ શકતું નથી. સ્પષ્ટ—નીડર વાણી હોય તો જ એ સંભળાય છે, તો જ એ પ્રભાવ પાડી શકે છે, તો જ એ ફળ નીપજાવી શકે છે. નેહરુએ હવે સાચાં મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા કરતા થવું જોઈશે.

ને એમ કરવામાં મેનનનો સાથ છોડવો પડે તો આટલા અનુભવે નેહરુએ એનો વસવસો રાખવો ઠીક નથી. ભારતીયતા જેની દૃષ્ટિમાં આવતી નથી એવાને વિશ્વસંસ્થામાં આપણા આગેવાન ઠરાવી કેમ મોકલી શકાએ? મેનનને હવે ઉત્તર મુંબાઈમાં ચૂંટણીની લડાઈ લડવી રહી—પોતાની અને ભારતમાં સત્તાવાર પ્રવેશતી સામ્યવાદી રીતની.

અમેરિકાના પ્રવાસમાં નેહરુએ શ્રોવ વતી વારંવાર

ખાતરી કરાવી કે એમને શાંતિ ખપે છે, યુદ્ધ કરવું નથી. ક્રુશ્ચોવના મનમાં શું છે એ વિષે ભારતના વડાપ્રધાન આટલી ખાતરીથી ન બોલ્યા હોત તો સારું. દર વર્ષે યુદ્ધની અજોડ તાકાતનું પ્રદર્શન કરી જગત આખાને દિંગ કરવા જે મથે છે એ ક્રુશ્ચોવનો શો ભરોસો? એ યુદ્ધ નહિ કરે તો એનો ભાઈ કરશે, ચીન પાસે કરાવશે, પાકિસ્તાનની રીત મુજબ યુદ્ધ કર્યાનો સામો આક્ષેપ મૂકી લડશે, અગર નેહરુ જેવાને આગળ ધરતા રહી વગર લડાઈએ સામ્યવાદી વિજયો મેળવતા જશે.

પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર કરી લાચારી અનુભવવાની નેહરુની ખાસિયત છે. એટલા જોરે વિશ્વપ્રશ્નો કેમ ઉકેલી શકાશે? કે પછી આદર્શોના દહીંને અપથ્ય માની એમાં વ્યવહારનાં જળ ઉમેરી—જગત આગળ આપણે છાશ ધરવા ફરીએ છીએ?

માનવીની જાતમહેનત જોઈએ—અવેજી નહિ

આપણી માગણી તો બુલંદ હોવી જોઈએ, જેથી જગતની પ્રજાઓનું ખમીર ઉછળે.

દેશદેશની પ્રજાઓ એમની ધરતીનાં છોરુ છે તેમ સ્વામી પણ છે. એમનો અવાજ જ્યાં જ્યાં રૂંધાયો હોય ત્યાં રાષ્ટ્રસંઘે મદદે દોડવું જોઈએ. પહેલો સવાલ સુખસગવડો વધારવાનો નહિ, પણ માનવીને સ્વતંત્ર બનાવવાનો છે. એની આગવી સૂઝ સમજ સાહસ શક્તિ ને ભાવના ખીલવવાનો ધર્મ છે. મોંમાં કોળિયા ભરાવ્યાથી માનવીની પ્રગતિ થવી અશક્ય છે. પોતાના દેશવાસીઓ પણ જ્યારે મુરબ્બી બનીને એનું છત્ર કાયમ ધરી રહે તો એ વધુ છામાં માનવી ઊગી શકતો નથી.

જીવન એક લાંબો પંથ છે. એ વિકટ છે તેમ સુંદર પણ છે. એ પંથે દરેકે જાતે જ જવું પડે છે, બીજા કોઈને ગયે કોઈનું ચાલતું નથી. હજાર સવાલ ઊઠે છે, એના જવાબ જાતે જ ખોળવા પડે છે. નિર્ણયો જાતે જ લેવા પડે છે. કોઈની અવેજી કુદરતને કબૂલ નથી.

આ જીવનપંથ એકલા માનવી સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ. જ્યાં શાહીવાદે સંસ્થાનો જમાવ્યાં હતાં, એ એમને ખાલી કર્યે જ છૂટકો. જ્યાં શાહીવાદ પગદંડો જમાવશે એવી ધરતીથી રુસ કે ચીન મદદ મોકલતું ગયું ને લશ્કરી સત્તાઓ આવી પડી એમણે પણ સત્તા છોડવી જ રહી. ચીન કે રુસે પોતપોતાના દેશ વિશે પણ એવી ખાતરી જગતને કરાવવી જ રહી. એ પછીયે એમના દેશમાં લશ્કરી સત્તા કાયમ થતી હોય તો જુદી વાત. પણ હમણાં જે થઈ ચૂકી છે તે યોગ્ય છે એમ કહેવું કોઈને શોભતું નથી.

માણસે હજુ ઘણું ખોળવા–મેળવવાનું છે. જે સિદ્ધિઓ એને મળી ચૂકી છે એ તો પ્રારંભની છે. આ સિદ્ધિઓને આપણે નવી નહિ ગણીએ, અંગાઉ ઘણીવાર માણસે એ મેળવેલી લાગે છે. એ સિદ્ધિઓ ટકતી નથી કારણ કે માનવી એમને કાજે નાનો જણાયો છે. આ સિદ્ધિઓથી ચકિત થઈ જવાનું કારણ નથી. એ જીરવી શકે એવો માનવી બને ત્યારે આપણે જરૂર હર્ષ કહી શકીએ.

માનવીને મહાન બનાવનારી શક્તિ એની અંદર પડેલી છે, સર્વ ભૂતોના હૃદયપ્રદેશમાં રહેલી છે. એ નીડર નિઃસ્વાર્થી કરુણામય શ્રદ્ધામય ને સર્વભૂતહિતરત બને ત્યારે એ ઈશ્વરી કૃપા વધારે ઝીલી શકે એવું પાત્ર બને. ત્યાં સુધી માનવી પોતાની જ ટૂંકી મર્યાદાઓ હદ કરતો જાય છે.

આવી મર્યાદા એનું મોટું બંધન છે. પણ એ બંધન તો એણે જાતે જ તોડવાનું છે મુક્તિના એ કાર્યમાં નિયંત્રણો કે બાધાઓ નાખે તે સરકારો જૂઠી છે. ને એવી રાજ્યવ્યવસ્થાઓ ખતમ થાય એનો પ્રયાસ ભારતે કરવાનો છે. સ્વતંત્ર થયા પછીનું આ તેનું મુખ્ય કામ છે.

આમ થવું અશક્ય નથી: પણ યુદ્ધની ખુમારી ખતમ થઈ ગઈ હશે ત્યારે જ એ સૂઝ આવશે. એવી સૂઝ વહેલી આવો, ભલે યુદ્ધનો અંક ભજવવો પડતો હોય તો એટલો જાર ભલે વેઠી લઈએ. એને પડકાર

નહિ દઈશું, ત્યાં સુધી એ ડરાવ્યા કરશે. 'આવી જા' કહીશું તો જ વિદાય થશે.

આપબળે મથામણો વેઠતો માનવી જે વિકાસ કરી શકે તે જ દેશનો વિકાસ છે. કાળિયા ભરાવી ઉછરેલા માનવીનું ગજું કેટલું !

પોલીસખાતાનીયે આરતી

લશ્કરની બહેન તે પોલીસ. એની શતાબ્દી ઉજવી ભારતે એના વહીવટી તંત્રની ખુશામદ કરી છે.

દુઃખની વાત છે કે આપણાં છાપાંઓએ સંખ્યાબંધ પોલીસઅધિકારીઓના ફોટા છાપ્યા છે. પ્રધાનોએ છાતી કાઢી એમની સલામી ઝીલી એમને બિરદાવ્યા છે, એમને માનચાંદ આપ્યાં છે. પ્રજાની સામે રૂકાવટ રૂપે મૂકાયેલાં આ પોલીસખાતાની આવી આરતી ઉતારવાની કશી જરૂર નહોતી. સો વર્ષે પણ પોલીસ ના સુધરી એનો અફસોસ કરવો જોઈતો હતો.

સહુ જાણે છે કે રાજકારણ પોલીસખાતા સાથે સારા સંબંધ રાખવા માગે છે. તાલુકાના નાના કાર્યકરો એમની મારફતે ગેરલાભો ઉઠાવે છે. પોલીસના અધિકારીઓ તો જાણે છે કે એ કાર્યકરો એમની મારફતે ગુનાહિત કામો કરાવી લે છે, પોતે અપરાધી ઠરે છે.

પણ આંખ આડા કાન રાખી એમ ના ચલાવે તો એની સામે ફરિયાદો, આક્ષેપો, પ્રચાર, તપાસ, બદલીઓ, માનભંગ એવી પરંપરા ઊભી થઈ જાય છે, વેઠવી પડે છે. ને એટલો અણગમનો બોજો કોણ ઉઠાવે ?

નિતનવા કાયદા થતા જાય છે, ને એના છેડા પોલીસના હાથમાં જ સોંપવા પડે છે. નવા ધર્મોપદેશક રાજકર્તાઓ આ પોલીસને અજાણતાં મજબૂત બનાવી રહ્યા છે. જેટલી ખૂનો, છૂંદો, ગુલબાંગો, અપખનરાઓ એમને કરવા હોય તે બધા માટે પીઠબળ લોકનું નહિ પણ પોલીસનું લઈ રહ્યા છે ને આ અધર્મની ભાગીદારીમાં આપણાં છાપાંઓ એમના હાથા બની રહ્યાં છે એ વધારે દુઃખદ છે. રૈયત તો રાંક છે. ગુના કરવાનું શિક્ષણ આપનાર કોઈ વડીલ હોય તો તે રાજકર્તા છે. એનો પક્ષ ને એનું તંત્ર. લાગવગ વાપરવી એટલે ગુનાહિત રીતે કામ કઢાવવું. ને લાગવગ વાપર્યા વિના આજે કોનું ચાલે છે ? ચોરી રીતમાં પોલીસની મદદ માગવી ને પછી એનો ડર રાખવો એવી વિચિત્ર ગોઠવણમાં આજે રૈયત ઉછરે છે.

ધન્ય છે અલ્લાહાબાદના ન્યાયાધીશ મુલ્લાં સાહેબને કે એમણે હિંમત કરી એકવાર એમનો અનુભવ જાહેર કરી દીધો કે આ દેશમાં સહુથી મોટો ગુનેગાર હોય, વ્યવસ્થિત પદ્ધતિથી એવું કામ ચાલતું હોય, સજામાંથી આબાદ છટકી જતો હોય છતાંયે અનિષ્ઠા પામતો હોય, એવા કામનું જ પેન્શન પામતો હોય તો તે પોલીસ છે ! જ્યારે પોલીસ શતાબ્દી ઉજવાતી હતી ત્યારે આ શબ્દો રૈયતને વારંવાર યાદ આવતા હતા. ને પ્રજાના નામે થતી પ્રજાની જ વિડંબના કરુણ કાળજે સહી રહ્યા હતા.

ચોરી, છેતરી, લાંચ, ધમકી, ખૂન આ ગુનાઓ પેલી દારૂબંધી આગળ જાણે ગૌણ ને વિસાત વગરના બની ગયા છે, રાજબીજની આગતા સ્વાગતા આગળ ભુલાઈ ગયા છે. હજારો પ્રજાજનોની વચમાં ઊભા રહી ગણવેશ પહેરેલો પોલીસ છડેચોક એની રીસ્ટવૉચ ચમકાવતો એક ગરીબ દાતણવાળી છોકરીને ધમકાવતો કોણે નથી જોયો ? ને નહિ દેખાતું એવું કેટલું હશે ને કેવું ભયંકર પણ હશે !

ખેર, કેટલાંક દૂષણો અનિવાર્ય સમજી નભાવી લેવાં પડે તો તેમ. પણ એની આરતી ઉતારવી એ તો દાઝયા-ઉપરના ડામ જેવું થઈ ગયું.

પોલીસની બાદશાહી ક્યારેય નહોતી એવી હવે થઈ ચૂકી છે. એમને માથે દુઃખ હોય તો માથે ચડી બેઠેલા પેલા નાના કાર્યકરોની રોજની સતામણી છે. એટલું બાદ કરીએ તો પોલીસને ઘી-કેળાં છે, ખૂનના કેસો કેમ ઢીલા કરવા એ એમને આવડે છે. ગુનેગાર દાદાઓને એ ઓળખે છે, જાણે છે ને ફેરવે છે. એમના અધિકારીઓની સ્ત્રીઓ આકસ્માત રીતે રેસકોર્સ ઉપર પૈસા ઉડાવે છે. રૈયતના મનમાં એમની ઈજ્જત હજુ બેસી નથી એ ઓછું કરુણ છે ?

મજૂરોનાં બોનસ એ લોકશાહીનું લક્ષણ નથી

અમદાવાદની મીલોએ પાંચ વર્ષમાં પાંચ કરોડ રૂપીઆ મીલમજૂરોના બોનસ તરીકે વહેંચવાનું કબૂલ કર્યું છે, માનો કે એમને કબૂલ રાખવું પડ્યું છે.

આ મજૂરોના હાથમાં ધન આવે તો એની અદેખાઈ કેમ થાય! મજૂર એટલે સમાજવાદનો દેવતા. જે ધંધો કે ઉદ્યોગ જનતાનું વધારે શોષણ કરી શકે, અને એમાંથી વધારે રકમ મજૂરો માટે ફાજલ પાડી શકે તેની વાહવાહ થવાની. એ મજૂરોના કાર્યકરો વિજયી બનીને હાથીની સવારીએ મહાલવાના. એમનો પક્ષ ચૂંટણી જીતી જવાનો.

મીલના મજૂરો જેટલો શ્રમ કરે છે કે જેટલી બુદ્ધિ વાપરે છે તે કરતાં બીજા ઉદ્યોગોમાં કામ કરતા મજૂરો કે ખેતીમાં રોકાયલા મજૂરો ઓછી બુદ્ધિ-શક્તિ નથી વાપરતા. છતાં, બોનસનાં ગાડાં તો જે ભાગોળે છૂટતાં હોય ત્યાં જ છૂટે છે. ને પોતાના જ ભાઈઓની સરસાઈમાં પોતે વધારે પડાવી જતા હોય તેનો મીલમજૂરોએ કયારેય અફસોસ કર્યો નથી. સર્વ વર્ગોમાં સમાનતા લાવવાનું કહેતી કોંગ્રેસના મનમાં તો મીલમજૂરોને વધારે બોનસ એ પરમસંતોષની ઘટના છે. એમને એથી જાહેર જનતા ઉપર જે ભારણ થતું હોય તે દેખાતું નથી. પછી એ સાલે તો કયાંથી?

મીલો આ રાજ્યમાં ઘણો નફો કેમ કરી શકતી હશે! એ નફો શેઠીઆઓ કને તો એક કે બીજે રસ્તે રહે જ છે, એમાંથી મોટી રકમો મજૂરોને જ કેમ વહેંચી દેવાતી હશે? ઈન્કમટેક્સ કે જકાતખાતું પોતાના કામદારોને આવકના ધોરણે બોનસ વહેંચી શકે તો જ મીલોના મજૂરોને એ આપી શકાય. રાષ્ટ્ર પાસેથી ધન પડાવી લેવું ને અમુક જ વર્ગમાં એની વહેંચણી કરવી એ શું લોકશાહીનાં લક્ષણ છે?

✶

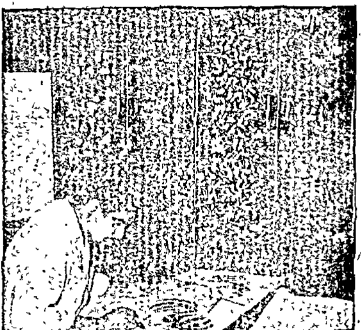

★

ડુંગરા અને જંગલની વચ્ચે આવેલું નિર્મળ નામનું ગામ આંધ્ર પ્રદેશના વારંગલ જિલ્લાનું છે. એ ગામનાં કળાકારોનાં રમકડાં અને ચિત્રો સમગ્ર દેશમાં ખૂબ ખ્યાતિ પામ્યાં છે. ત્યાંનાં ફર્નીચર, દિવાના ચાકળા વગેરે અનોખાં હોય છે. બાજુના ચિત્રમાં નિર્મળ ગામનો એક કળાકાર પડદો ચીતરવામાં મશગૂલ બનેલો દેખાય છે.

★

૯૦ બાળ. કાલેલકર

નિરાશા પછીની આશા

આ વિજ્ઞાનયુગમાં માનવી નિરાશ થઈ શકે તેમ નથી. પણ નિરાશાને ભૂલીય શકતો નથી. કાકાસાહેબે એમની મનનીય શૈલીમાં નિરાશાઓ પાછળ છુપાયેલી આશાનું કરેલું નિરૂપણ 'મંગલ પ્રભાત'માંથી અનુવાદ કરીને અહીં મૂક્યું છે...

હજારો વરસોનો કડવો ઇતિહાસ કહે કે દરરોજનો નિરાશાજનક અનુભવ સાબિત કરી બતાવે પણ આપણે માનવ સ્વભાવની શુભ ભાવના ઉપર અવિશ્વાસ નહિ કરીએ. આપણા હૃદયમાં અશ્રદ્ધાને સ્થાન નહિ આપીએ. ભગવાને જે દુનિયાને પેદા કરી અને આજ સુધી માનવજાતને વિકાસ સાધવાની જે તક આપી એ જ ભગવાન માનવજાતને તેની જ બેવકૂફીથી આપઘાત કરવા નહિ દે. માનવજાતે આજ સુધી જે પ્રગતિ કરી છે એ જીવવા જેવી છે. એનો સત્યાનાશ ભગવાન કેવી રીતે થવા દે ? નવલકથાઓમાં કાંઈક બનાવ બને છે અને રસ્તો નીકળે છે. દુષ્ટોના બધાં કામ અફળ નીવડશે અને માનવજાત બચી જ જશે એવી અપેક્ષા આપણે હમેશાં રાખીએ જ છીએ. આ છે ભોળા હૃદયની શ્રદ્ધા. આવી શ્રદ્ધાને પણ નિરાશ થવાનો દિવસ આવે છે અને આપણે જોઈએ છીએ કે હવે નિરાશ થવાના દિવસો ખરેખર નજીક આવી ગયા છે. સદ્‌બુદ્ધિ, સદ્‌વાસના કે સદિચ્છાનું કશું ચાલતું નથી. ભગવાનનું રાજ્ય સ્થાપવાના બધા પ્રયત્નો નકામા નીવડે છે. જેના પર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખ્યો, જેની મદદથી ઈશ્વરી રાજ્ય સ્થાપવાની કોશિશ કરી એ લોકોમાં જ પાપ ઘૂસી ગયું છે એવું જોઈને એક માણસ કવિ ટેનિસનના શબ્દોમાં કહે છે—ખરેખર આ દુનિયા કોઈ ગૌણ અને નકલી ભગવાને બનાવી છે. જે મંગલ અને મહાન અખંડ કલ્યાણકારી ભગવાનની પૂજા આપણે કરીએ છીએ તેના હાથથી આ દુનિયા બની જ નથી.

પોતાના જીવનની સંધ્યાએ કવિવર રવીન્દ્રનાથે લગભગ આવી જ નિરાશાના બોલ ઉચ્ચાર્યા છે. ઓગણીસમી સદીની આખરે તેમણે બધે લડાઈની ભીષણ જ્વાળાઓ જોઈ હતી અને આ લોહિયાળ સંસ્કૃતિ માટે ચિંતા દર્શાવી હતી. જીવનની છેલ્લી પળો વેળાએ એ જ ચિન્તાને તેમણે વધારે ઊંડી ઊતરેલી જોઈ.

આજની દુનિયાની હાલત આના કરતાંય વધારે ખરાબ થઈ ગઈ છે. અને માનવીનું હિત કરવાની ઇચ્છા રાખનાર સમર્થ લોકોના હાથે જ સર્વનાશની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. આક્રંદ કરતું દિલ પૂછે છે કે ખરેખર નકલી ભગવાનના હાથે આ દુનિયા બની છે ? શ્રદ્ધાને આપણે ક્યાં સુધી પકડી રાખવી ?

શ્રદ્ધા કહે છે કે જ્યારે ઘનઘોર અંધારું છવાઈ જાય છે ત્યારે શ્રદ્ધાની સાચી કસોટી શરૂ થઈ જાય છે. આપણે શા માટે માની લઈએ કે સર્વનાશ જ આ સૃષ્ટિનું નિરીક્ષણ કરનાર 'મનુષ્યજીવનનું છેવટનું સત્ય

છે ? પ્રલય પછી તો નવી દુનિયાનો આરંભ થાય છે. એક કલ્પનાનો વિકાસ એક યુગ સુધીનો છે. એને અંતમ કરીને, એનો બોજો ઉતારીને જ નવી સૃષ્ટિનું સર્જન થઈ શકે છે. પુનર્જન્મમાં માનનારા આપણે જાણીએ છીએ કે એક જન્મનું સ્મરણ બીજા જન્મમાં થાય તો એથી લાભને બદલે નુકસાન જ થાય છે. એક જન્મના અનુભવથી જે પાઠ આપણે શીખીએ એનું રૂપાંતર સ્વભાવ અને સંસ્કારમાં થાય છે. અને સ્મરણના ભાર વિનાની એ બધી પુંજી લઈ ને પ્રાણી નવો જન્મ લે છે.

એ જ રીતે એક સંસ્કૃતિનો જેટલો વિકાસ થઈ શકે છે એટલો સિદ્ધ કર્યા પછી એ પ્રયોગનો પૂરો વિનાશ કરનારી યોજના જો ઇતિહાસલેખકની હોય તો એની સામેનો ઝઘડો ક્યાં સુધી ટકે ?

અહિંસા માનવતાનો ધર્મ છે એ માટે આપણે અહિંસાથી પ્રેરાઈને વિનાશને ટાળવાની પૂરેપૂરી કોશિષ કરીએ. એ કોશિષનું ફળ કદાચ આજની સંસ્કૃતિમાં પણ મળે. હિંસા ઉપર વિશ્વાસ રાખનારી આજની સંસ્કૃતિ ભસ્માસુરની જેમ પોતાના જ હાથ પોતાના માથા પર રાખીને પોતાનો વિનાશ નોતરશે, આપઘાતથી પૂર્ણાહુતિનો સંતોષ મેળવશે તો જ કદાચ અહિંસાપરાયણ નવસંસ્કૃતિનો જન્મ થશે. પૂરેપૂરી શ્રદ્ધાથી અહિંસાના પ્રયોગ કરનાર લોકોના હાથમાં કોઈ વાર કદાચ કાંઈ પણ ન આવે અને આજની સંસ્કૃતિથી હારીને એ જ ખાલી હાથે, પવિત્ર હાથે નવસંસ્કૃતિનું નિર્માણ થશે.

એટલે જ આપણે આપણી અમર અને પરમ શ્રદ્ધાને છોડીએ નહિ, ગુમાવીએ નહિ. શ્રદ્ધાપરાયણ થઈને આપણા પ્રયત્ન કરતા જ જઈએ. આ યુગમાં નહિ તો આવતા યુગમાં પણ એનું ફળ મળશે જ.

કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે—એ જ સાચી આસ્તિકતા છે.

*

વિખ્યાત સંગીતકાર ફ્રાંઝ જોસેફ હાયડને ઘણાં વર્ષો સુધી હંગેરીના ઇસ્ટરહેઝી કુટુંબમાં નોકરી કરેલી. પોતે ઇસ્ટરહેઝી ઓરકેસ્ટ્રાનો સંચાલક હતો. ઘણીવાર ઓરકેસ્ટ્રાના માણસોને આ ઉમરાવ કુટુંબના દૂરના ગામડામાં આવેલા નિવાસસ્થાને મહેમાનોને સંગીત સંભળાવવા લાંબા સમય સુધી રહેવું પડતું. જો કે પ્રિન્સ ઇસ્ટરહેઝી ખૂબ જ ઉદાર દિલનો માણસ હતો. આમ છતાં સંગીતકારોને વિધિનો ખાતેના પોતાના ઘરબારથી દૂર લાંબા સમય સુધી ગામડામાં રહેવું ગમતું નહિ...પણ આ વાત પોતાના માલિકના ખ્યાલ પર લાવવી કેવી રીતે ? આખરે ફ્રાંઝ જોસેફે એક યુક્તિ રચી અને પોતાની નવી સૂરાવલીમાં આ વાત આબાદ ગોઠવી દીધી. એક સાંજના આ સૂરાવલી બજાવવામાં આવી. જ્યારે સૂરાવલી તેના આખરી તબક્કે પહોંચવા આવી ત્યારે બજવૈયાઓએ એકદમ સૂર રેલાવવા બંધ કરી દીધા. મ્યુઝિક સ્ટેન્ડ પરની બળતી મીણબત્તીઓ એક પછી એક બુઝાવી દીધી, અને દબાતા પગલે એક પછી એક તમામ બજવૈયાઓએ મંચ પરથી વિદાય લઈ લીધી.

પ્રિન્સ ઇસ્ટરહેઝી સંગીતકારોના મનની વાત સમજી ગયો. આ સૂરાવલી એ દિવસથી આજ સુધી 'વિદાય' (ફેરવેલ) સૂરાવલી તરીકે જ ઓળખાય છે.

ઈશ્વર પેટલીકર

ઘરઘરનો સવાલ

સમજપૂર્વકની કુટુંબનિયોજનપદ્ધતિ અંગે પણ કેટલી બધી જાતના મતભેદ પ્રવર્તે છે! આ લેખની શરૂમાં આપેલો એવા જ એક જિજ્ઞાસુ અને સમજદાર યુવકનો પત્ર છે અને તે પત્રના જવાબ રૂપે લખાયેલ આ આખો લેખ આપણા જાણીતા નવલકથાકાર અને સામાજિક પ્રશ્નોના લેખકે લખ્યો છે...

હાલમાં મારી વય ૩૨ વર્ષની છે. મારે સંતતિમાં ત્રણ પુત્રો છે. તેમની ઉંમર અનુક્રમે ૮ વર્ષ ૪ વર્ષ અને સવા વર્ષ છે. હવે હું તેમજ મારાં પત્ની વધુ સંતતિ થાય તેમ ઇચ્છતાં નથી તે કારણસર અમારા બંનેમાંથી કોઈનું પણ સંતતિનિયમનને લગતું ઑપરેશન કરાવવાની વિચારણા ઘણા વખતથી કરીએ છીએ; પરંતુ ગાંધીજીના સાહિત્યની અસરને લઈને તે કરતા જાણે કંઈ કુદરત વિરુદ્ધ કરી રહ્યાં છીએ તેમ અમને લાગે છે; જે કારણસર તે પગલું ભરતા અચકાઈએ છીએ.

હાલમાં અમે લાંબો સમય સંયમ ઇચ્છતાં હોવા છતાં પાળી શકાતો નથી. તે માટે જુદા રહેવાની સગવડતા પાલવે તેમ નથી પરંતુ તે સામે હવે વધુ સંતતિ થયે તે અમારા કુટુંબ ઉપર બોજારૂપ થશે એવું લાગ્યા કરે છે. હાલમાં જે બાળકો છે તેમના પ્રત્યેની ફરજ બજાવવાની પ્રભુ પૂરતી તક આપે.

આ કારણસર સંતતિ-નિયમનને લગતું થોડું સાહિત્ય પણ વાંચ્યું છે, જેમાં મેં કુદરતના ડરને લઈને સલામત-સમય ક્યો તે જાણવા પ્રયાસ કર્યો જેથી સંતતિ-નિયમનને લગતાં સાધનો વાપરવા અગર તો ઑપરેશન કરાવવું ન પડે. પરંતુ સલામત-સમય કોઈ એક સરખો નથી કહેતું. જેથી તેમાં વિશ્વાસ બેસતો નથી. જેથી મહિનામાં એકાદ વખત પણ ભૂલેચૂકે કહેવાતા સલામત-સમયમાં શરીરસુખ ભોગવાય તો તેનાથી જે એક પ્રકારનો સંતોષ અને તૃપ્તિ અનુભવવી જોઈએ તેને ઠેકાણે ચિંતા, બેચેની અને મન ઉપર ઘણો જ બોજો ભવિષ્યની સંતતિના ભયને લીધે અનુભવું છું. આ સ્થિતિ મારી લગભગ કાયમની થઈ ગઈ છે. મારું એક મન, જ્યારે આ સ્થિતિમાં બહુ જ ત્રાસી જાઉં છું ત્યારે ઑપરેશનની તરફેણમાં દોડી જાય છે. પરંતુ તેની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ તેને માટે મૂંઝવણ અનુભવું છું. તો હાલના સંજોગો જોતા અને મારી સ્થિતિ જોતા આપને યોગ્ય લાગે તે માર્ગદર્શન આપવા કૃપા કરશોજી.

ગાંધીજીના વિચારો પ્રમાણે જ જો આ બાબતમાં અનુસરવું હોય તો પત્રલેખક જે સલામત સમયનો માર્ગ શોધે છે તે પણ કામ ન લાગે. મહાત્માજીએ તો એમ કહ્યું છે કે જો પતિને બાળકની જરૂર ન હોય અને છતાં વિષયસુખ માટે દેહસંબંધ કરે તો એ વ્યભિચાર કરે છે તેમ જ ગણાય. મતલબ કે દંપતીનો શરીરસંબંધ કેવળ સંતાનપ્રાપ્તિ માટે જ હોય. વિષયસુખ માટે નહિ.

આ પત્રલેખકની માફક એમના જેવી વિચારસરણી ધરાવનાર મારા એક મિત્ર દંપતીએ એક વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. બંને જાગ્રત હતાં એટલે એને કારણે કેવા પ્રત્યાઘાત પડતા હતા તે એ જોઈ શકતાં હતાં. જો એ એટલાં જાગ્રત ન હોત અને એ પ્રત્યાઘાત ન સમજી શક્યાં હોત તો કેવળ આ સાત્ત્વિક પ્રતિજ્ઞાને પરિણામે બંને એકબીજા ઉપર નારાજ થઈ જાત. પાળવા પડતા સંયમને લીધે એમના મન ઉપર જે તાણ પડતી હતી તે બીજા રૂપમાં, બીજા કામમાં વ્યક્ત થતી હતી. ગુસ્સો થઈ આવતો, રોષ થતો અને વર્તનમાં અસંતોષ દેખાતો હતો. બંને એનું કારણ સમજી ગયાં હતાં એટલે એકબીજા અંગે ગેરસમજ ન કરી બેઠાં, નારાજ ન થઈ ગયાં અને પ્રતિજ્ઞા પાળવાની ફરજ માનતાં હતાં એટલે વરસ પૂરું કર્યું. સ્થૂલ અર્થમાં પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ, પણ એના સૂક્ષ્મ અર્થમાં સંયમનો આનંદ જે એમને પ્રાપ્ત થવો જોઈએ તે ન થયો. એ પ્રતિજ્ઞાથી જીવનમાં એ ઊંચે ચડ્યા તેમ એમને ન લાગ્યું. પરિણામે,

છે. આ પગલું ભર્યું તે જ સ્વાભાવિક અને યોગ્ય છે તેમ એ માન્યતામાં દૃઢ થયાં છે.

આ પત્રલેખકને પણ સલામત સમયમાં નિયિતનાં ન વસી હોઈ તેથી જ માનસિક બેચેની શરીરસુખ ભોગવ્યા છતાં અનુભવ્યાનું જણાવ્યું છે. હું પોતે એવી માન્યતા ધરાવું છું કે બહુજનસમાજની રીતે આ પ્રશ્નને વિચારતાં સંયમનો માર્ગ ચીંધીને કેવળ બેસી રહેવાથી આ પ્રશ્નનો ઉકેલ નથી. દેશની વધતી જતી વસ્તીને રોકવા માટે અને કુટુંબમાં પણ સ્થિતિ સંજોગો અને વૃત્તિ પ્રમાણે બાળકોની મર્યાદા જરૂરી હોઈ, આ પ્રશ્નને કેવળ મહાત્માજી કે વિનોબાજી જેવા સંતોના માર્ગે ઉકેલવાનો નથી. આથી વ્યક્તિએ પોતાની જાતની જાંચ કરીને કુદરતી-અકુદરતીની દ્વિધામાં પડ્યા વિના વિચારવું જોઈએ.

સંતતિનિયમનના બે પ્રકાર છે. એક સંયમનો અને બીજો કૃત્રિમ સાધનોના ઉપયોગનો. પરંતુ પહેલે રસ્તે જવું અઘરું છે. કોઈ કોઈ દંપતી એવાં હશે કે જિંદગી પર્યંત સંયમ પાળવાનાં વ્રત લીધાં હોય, પણ આવા દાખલા હજારોમાં લાખોમાં એક! બાકી બીજા રહ્યા પાંડુનાં વંશજ.

પાંડુને ખાતરી હતી કે પોતે સંયમ ગુમાવશે તો મરણને ભેટવું પડશે, એ માટે એણે સંયમનો પથ સ્વીકાર્યો પણ ખરો. પરંતુ એક ક્ષણ એવી આવી કે પાંડુએ મરણને ભેટવાનું સ્વીકારીને વિષયસુખ ભોગવ્યું. એ રીતે આજે આપણે બધા આપણી સ્થિતિને ન પોષાય તેટલી પ્રજા કેવળ વિષયસુખને ખાતર જન્માવીએ છીએ.

એમાંથી ઊગરવું જોઈએ એમ તો સૌ કહે છે, પરંતુ કઈ રીતે ઊગરવું તે બાબતમાં મતભેદ છે. મતભેદમાં મુખ્ય એ છે કે સંયમનો કુદરતી રસ્તો લેવાવો જોઈએ —કૃત્રિમ સંતતિનિયમનનો અકુદરતી નહિ.

પહેલો રસ્તો લઈ શકાય તેને માટે તો કંઈ વિચાર- એક બાજુ સુધારકો વિધવા-લગ્નને, પુરુષના મોટી ઉંમરના લગ્નને (એને અનુરૂપ સ્ત્રી હોય એ શરતે) સુધારા તરીકે છૂટ આપે છે. માણસ સંયમ ફરજિયાત પાળી ન શકે અને પળાવવામાં આવે તો વિકૃતિ જન્મે એ કારણ આ સુધારા પાછળ છે.

આમ સંયમ પાળવો સહેલો નથી એમ કહેનાર સુધારકો બીજી પળે સંતતિ-નિયમનની વાત આવે છે ત્યારે વિરોધ કરે છે: સંયમ પાળો સંતતિનિયમન કરો! અકુદરતી રસ્તો ન સ્વીકારો.

પણ કુદરતી નથી એટલા કારણે વિરોધ શા માટે? આજના આપણા રોજિંદા જીવનમાં કેટલાં તત્ત્વો કુદરતી છે અને કેટલાં અકુદરતી છે એનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ? પ્રાણીને જીવવા માટે જળ, અન્ન અને હવા ત્રણ વસ્તુ જોઈએ. આજે જળ પણ કુદરતી આપણે પીતા નથી; વૉટર વર્કસની પાઈપોમાં થઈને એ આવે છે. અન્નને જે રીતે આપણે રાંધીએ છીએ તે કુદરતી છે? આપણે એવાં ગીચ ઘરો બાંધ્યાં છે કે કુદરતી હવા પણ કેટલાંકને મળે છે? ઘર બાંધવાં ને કપડાં પહેરવાં એ કુદરતી છે? ચા પીવી, બીડી પીવી, દારૂ પીવો, માંસ ખાવું, નાટક જોવાં, સિનેમા જોવાં, વાંચવું, લખવું, આ બધું શું કુદરતી છે? આપણે જો સાચું કુદરતી જીવન જીવવું હોય તો બીજાં વનપ્રાણીની અવસ્થામાં પાછા ફરવું જોઈએ! દિવસે દિવસે આપણે વધુ ને વધુ અકુદરતી બનતા જઈએ છીએ. એ કારણે સંયમની કુદરતી વૃત્તિ પણ એટલા પ્રમાણમાં આપણી નષ્ટ થતી જતી હશે.

જો આપણે રોજિંદા જીવનમાં કુદરતી-અકુદરતીનો વિચાર ન કરતાં હોઈએ તો પછી કૃત્રિમ સંતતિ-નિયમન વખતે કેમ કુદરતી-અકુદરતી દલીલ આગળ કરીએ છીએ? એનું કારણ એ છે કે આપણે આજના આપણા અકુદરતી જીવનથી એવા ટેવાઈ ગયા છીએ

કે એ જ આપણને કુદરતી લાગે છે; જેનાથી આપણે નથી ટેવાયા તેના વિષે વિરોધ કરીએ છીએ. વીજળીના દીવા શરૂ થયા ત્યારે સમાજમાં એક વર્ગ એવો હતો ક અકુદરતી તેજને લીધે આંખોને નુકશાન થાય છે માટે તેનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ એમ કહેતો, અને એ કારણે સગવડ હોવા છતાં અમુક લોકોએ તેનો ઉપયોગ કરેલો પણ નહિ. પરંતુ એ દીવા જૂના થતા ગયા તેમ એની સામેની અકુદરતી દલીલ ઓછી તી ગઈ; એ કારણે જે ઘરોમાં એ નહોતા પ્રવેશ્યા માં આજે એનો પ્રવેશ થઈ ગયો છે. એથી આંખોને ુકશાન નથી થતું એમ કહેવું નથી; પરંતુ નુકશાન શે એ બીકે એનાથી દૂર ભાગવાની વૃત્તિ ગઈ છે, ારણ કે હવે એ કુદરતી લાગે છે।

ેવી રીતે સંતતનિયમનનો સવાલ નવો છે. આજ ુધી સમાજમાં કૃત્રિમ રીતે સંતતિનિયમન કરવાની ૃરર ઊભી થઈ ન હતી; આજે આ સવાલ ઘર ારનો હોય તેમ લાગે છે. તેનું કારણ પણ સમાજ-વને જે પલટો લીધો તે છે. આપણી સામાન્ય ાતું જે ગરીબાઈભર્યું જીવનધોરણ છે તે ઊંચું ાવવું જોઈએ એમ સૌ કહે છે. એ જીવનધોરણમાં ાજશોખનો સમાવેશ ન કરો તો પણ પોષાક, ખોરાક, ેવાની પૂરતી સગવડ, જીવનના વિકાસની સગવડ ાને પ્રજાની ઊંચી કેળવણી, આટલાં વાનાંનો ઓછામાં ાછો સમાવેશ કરવો જોઈએ. આ રીતે જે માણસ ાતાના કુટુંબનો વિચાર કરે છે તેણે આવકનાં સાધન મર્યાદિત હોય તે સંજોગોમાં સંતતિનિયમનનો રસ્તો વો રહેશે.

ક બીજો પણ વિરોધ છે નીતિનો. જે સ્ત્રી-પુરુષ ાં બાળક ઇચ્છતાં નથી તે એ બીકે પણ થોડાં ંયમશીલ રહે છે; તે આ રસ્તે જવાથી સંયમમાં ાં બનશે. આ દલીલમાં સત્ય નથી એમ ન કહી ાય; પરંતુ નીતિનો આપણે બીજી રીતે પણ વિચાર ો જોઈએ.

નિ એટલે સમાજને ધારણ પોષણ કરનારા આચાર. અર્થમાં વધુ પડતાં બાળકોને જન્મ આપવો એ પણ નીતિ નથી. વળી ઉપરાઉપરી સુવાવડને લીધે સ્ત્રીના શરીરને જે ઘસારો પહોંચે છે, શરીર ખલાસ થઈ જાય છે, એમાં પણ નીતિ નથી. તે સાથે જો બાળકોનું પૂરતી રીતે પોષણ ન થઈ શકે, ગાબાપો પૂરતી કેળવણી ન આપી શકે એ પણ નીતિ નથી. આ રીતે વિચાર કરતાં સંતતિનિયમનને લીધે માણસ ઓછો સંયમી બનશે તેથી ગણાતો નીતિભંગ ઉપરના પરિણામ કરતાં ઓછો છે.

સંતતિનિયમન અંગે બીજી દલીલ એ છે કે કૃત્રિમ સાધનો સંપૂર્ણ ખાતરીદાયક નથી. એનો ઉપયોગ કરવા છતાં એ નિષ્ફળ નીવડ્યાના દાખલા બન્યા છે. પરંતુ આ દલીલ કરનાર એ ભૂલી જાય છે કે કોઈ વખત એવો અપવાદ બનતો હશે તેથી એ સાધનો ફાયદાકારક નથી એમ ન કહી શકાય. એમ કહી શકાય કે સંપૂર્ણ ફાયદાકારક નથી. એથી એકાદ બાળકનો ઉમેરો થવા સંભવ બને તો પણ બાળકોની મર્યાદા ઉપર કાબૂ આવશે. જો દંપતીને વિશેષ બાળકની જરૂર નથી એમ લાગે તો કૃત્રિમ સાધનોને બદલે ઓપરેશનનો રસ્તો પણ લઈ શકે. કૃત્રિમ સાધનો શરૂઆતમાં સુવાવડ વચ્ચેનાં લાંબા અંતર માટે ઉપયોગી ગરજ સારે, અને એ રીતે સ્ત્રીને ઉપરાઉપરી સુવાવડના ત્રાસમાંથી બચાવી શકાય. અમુક બાળકોની મર્યાદા પછી ઓપરેશનનો રસ્તો લેવાય તો એ સંપૂર્ણ ખાતરીદાયક બને. વળી સ્ત્રીના ઓપરેશન કરતાં પુરુષનું ઓપરેશન એવું નાનું અને સરળ છે કે ઓપરેશનનો ભય પણ ઊભો થાય એવો નથી.

આ પ્રશ્ન પશ્ચિમના પ્રવાહને લીધે આપણે ત્યાં આવ્યો છે એ સાચું, પરંતુ આપણી પ્રજાએ આનો વિચાર નહોતો કર્યો એમ નહિ. સંતતિનિયમનનાં આજના સાધનો પશ્ચિમનાં છે; પરંતુ વાત્સાયન કામસૂત્રમાં સંતતિનિયમન માટે ઉપાયો સૂચવેલા છે. એટલે આ મુદ્દો આપણે ત્યાં પણ જૂનો વિચારાયેલો છે જ. ને એ જૂનો ન હોય તો પણ પશ્ચિમમાંથી કોઈ વસ્તુ આવી છે એ કારણે સૂગ રાખ્યે પણ નહિ પાલવે. જ્યાં સુધી દુનિયાના દેશો ભૌતિક રચનાને કારણે

એકબીજાથી દૂર દૂર હતા ત્યાં સુધી દેશદેશની સંસ્કૃતિ રિવાજ—રહેણી કરણી ભિન્નતા સચવાઈ રહ્યાં હતાં. પરંતુ આજે દુનિયા વિજ્ઞાનનાં સાધનોને લીધે નજીક આવી રહી છે. તેથી આજનાં આપણાં જીવનમાં પશ્ચિમની છાપ આવતી જાય છે. જીવનધોરણની વાત, કેળવણીની વાત, જીવનની જરૂરિયાતો, રાજ્યતંત્રનો વહીવટ, એ બધું પશ્ચિમની અસરથી રંગાયેલું છે. એ બધા માટે જો આપણે આપણાં બારણાં બંધ ન કરી શકયા તો સંતતિનિયમનનો વિચાર પશ્ચિમનો છે એ કારણે બારણાં બંધ કરી શકીશું ? એથી ફાયદો થશે ?

કૃત્રિમ સંતતિનિયમનનો આ લેખમાં પક્ષ કર્યો છે એટલે કોઈ એમ ન સમજે કે સંયમના કુદરતી રસ્તાને અવગણવામાં આવ્યો છે. સંયમ એ ગૌરી-શંકર શિખર છે, જે ત્યાં સુધી ચડી શકતા હોય તે ચડે, પણ જે લોકો એ શિખર જોઈને બી જતા હોય તે કેવળ તળેટીમાં બેસી ન રહેતાં, એમનાથી ચડી શકાય તેવું કૃત્રિમ શિખર ચડે.

આપણે આ વિષય ઉપર વિચાર ન કર્યો હોય એટલે આ બાબતમાં આપણી શી ફરજ છે તેનો ખ્યાલ આપણને ન હોય તે બને પરંતુ જે આના ઉપર વિચાર કરતા હોય છે તેમને આપણી સ્થિતિનો ખ્યાલ છે જ. જગતના મોટા વિજ્ઞાની પ્રોફેસર આઈન્સ્ટાઈને અમેરિકામાં રહેવા છતાં એમણે આપણો જે અભ્યાસ કર્યો છે તેના ઉત્તર રૂપે શ્રીમતી અગ્રવાલને એક મુલાકાતમાં એમણે કહ્યું હતું : 'ભારતીય સ્ત્રીઓની ફરજ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. તેમને બહુ સંતાનો ન હોવાં જોઈએ.'

આ ફરજ આપણે બને તો કુદરતી સંયમથી, અગર કૃત્રિમ સંતતિનિયમનથી અદા કરવી રહી.

★

દેશની ફરજિયાત કેળવણીની યુજનાથી આવતાં પાંચ વર્ષમાં ૬થી ૧૧ વર્ષની વયનાં ચાર કરોડ છન્નુ લાખ બાળકો પ્રાથમિક શાળામાં ભણતાં થઈ જશે. આ કેળવણી સરકાર તરફથી મફત અપાશે. ૧૯૬૬ પછી ૧૧થી ૧૪ વર્ષની વયનાં બાળકો મફત કેળવણી મેળવી શકશે. ઉપરના ચિત્રમાં મધ્યમવર્ગનાં બાળકો તેમનાં શિક્ષકોની દેખરેખ નીચે રમતમાં ભાગ લઈ રહ્યાં છે.

ઈશ્વરભાઈ પટેલ

પંગુમ્ લંઘયતે ગિરિમ્

વલ્લભવિદ્યાનગરની શિક્ષકોને તાલીમ આપતી કૉલેજના આચાર્ય અને ઊર્મિનાં વાચકોને જાણીતા લેખક તેમની અમેરિકાની મુલાકાતમાંથી વાચકોને આપવા જેવું મહત્ત્વનું આલેખન આ પત્રાત્મક લેખમાં કરે છે...

જગન્નિયંતા ભગવાનનાં ઘણાં લક્ષણોમાંનું એક એમના પ્રશસ્તિકાવ્યમાં દર્શાવાયું છે તેમ લંગડાને પર્વત ઓળંગાવવાનું—પર્વત ઓળંગવાની શક્તિ બક્ષવાનું છે. ભગવાનનો પુત્ર, અને એણે બક્ષેલો દિવ્ય માનવચહેરો ધારણ કરનાર માનવી પણ ઇચ્છે અને પ્રયત્ન આદરે તો અશક્તને શક્ત, અપંગને આત્માવલંબી અને અંધને જ્ઞાનચક્ષુયુક્ત બનાવી જીવનારોહણનો ગિરિ ઓળંગવામાં સહાયભૂત થઈ શકે. પોતાના સમાજનાં અંગભૂત એવાં આ લંગડાં લૂલાં, આંધળાં-બહેરાં વગેરે જન્મથી ખોડ ધરાવતાં યા અકસ્માત કે રોગને કારણે અશક્ત બનેલાં ભાઈભાંડુ પ્રત્યે આપણે સૌ સહાનુભૂતિ અને દયાની લાગણી ધરાવીએ છીએ. આપણા સૌના હૃદયમાંથી વહેતા આ શુભ-ભાવનાસ્રોતને આપણે થોડોક સક્રિય બનાવીએ તો માત્ર દયા પર જીવતા અને પરાવલંબનની લાગણીથી કુંઠિત બની બેસતા માનવબંધુઓને આપણે કેવા ઊર્ધ્વગતિવાળું જીવન માણતા કરી શકીએ એની થોડીક પ્રતીતિ અહીં જોઈ અને થયું કે અહીંના જેવા જ પોતપોતાના જીવનક્ષેત્રમાં ડૂબેલા પણ નવરાશનો સદુપયોગ કરવાની ઇચ્છાવાળાં થોડા સંસારગિયા અને અન્ય નિવૃત્ત જીવો, સમૂહગત કામે લાગે તો આપણે ત્યાંના ખોડખાંપણવાળા કે અશક્ત આદમીઓના જીવનનિર્વાહનો સવાલ આપણે ઉકેલી શકીએ.

હું જાણું છું કે આ દિશામાં પ્રવૃત્તિ આપણે ત્યાં ચાલે છે પણ તે કોઈ કોઈ સંસ્થાઓ પૂરતી મર્યાદિત રહે છે. એ સંસ્થાઓના હાથ પગ સમાજના સૌ ઘરમાં ફેલાય અને એક વિશાળ વિવિધ ક્ષેત્રયુક્ત સહકાર એને પ્રાપ્ત થાય તો આપણે એ કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિને વેગવાન બનાવી, વધુ જીવોને આવરી લેતી કરી શકીએ. એ આશાથી, અહીંના નિત્ય નૈમિત્તિક જીવનમાંથી થોડી પળો કાઢી, આવી પ્રવૃત્તિના પાયારૂપ કેટલાક રસવૈયા જીવોના કાર્યનું આછેરું દર્શન કરાવું છું.

રવિવારની સાપ્તાહિક પ્રાર્થનામાં એક ચક્ષુહીન વામાંગી બાઈએ ફ્લોરિડાના એક દેવળમાં ભારે ભાવયુક્ત પ્રાર્થનાગીત ગાયું. એ ગીતના સ્પંદનોથી હાલી ઊઠેલા પાદરીએ હૃદયપૂર્વક અભિનંદન આપતાં એ બાઈને જણાવ્યું, 'ભગવાનના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે તારી આજની પ્રાર્થના તો એને કાને પડ્યા સિવાય નહીં રહી હોય. પણ તું કહે તો ખરી કે આ નવું પ્રાર્થનાગીત તને હાથ લાગ્યું ક્યાંથી?'

પોતાની પાસેનું બ્રેઈલી લિપિમાં સંઘરેલું એ ગીત ધરાવતી પોથી આગળ ધરતાં એ બાઈએ કહ્યું, 'આમાંથી.'

'મેં તો આ ગીત કદી બ્રેઈલીમાં જોયું કે સાંભળ્યું નથી?'

'હા, હા, આ ગીત પુસ્તકભંડારમાં વેચાતી કોઈ અંધ પુસ્તિકામાં નથી, આ તો ખાસ મારે માટે લાગણી ધરાવતા ભક્તિભાવયુક્ત હાથે એ તૈયાર કરેલું છે.'

આ ફીંગણી ચક્ષુહીન બાઈને આત્મીયતા અને આત્મવિશ્વાસની લાગણી અર્પતા અને વિશ્વના વિશાળ જ્ઞાનભંડારનાં દ્વાર અંધજનો માટેય ખોલતા ગયેલા આઠ હજાર કલ્યાણકારી હાથ આ દેશના ખૂણેખૂણામાં પ્રસિદ્ધિ કે પ્રચારની અલ્પમાત્ર ખેવના સિવાય, પોતાની મનમાની શુભ પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા છે. આ સ્વયંસેવકોમાંનો મોટો ભાગ અર્ધ જિંદગી વટાવી ગયેલ ઉંમરલાયક બાળકોવાળી પચાસ લગભગની બહેનો છે, કેટલાક નિવૃત્ત સજ્જનો છે અને થોડાક દિલેરી યુવાનો

છે. આ સૌ દેશને ખૂણે ખૂણે વેરાયેલાં પોણા ચાર લાખ જેટલાં અંધ રાષ્ટ્રજનો માટે, જીવન પ્રકાશ પૂરો પાડવાની-આત્મ-સંતોષની પ્રવૃત્તિમાં લાગેલાં છે.

બ્રેઈલી લિપિમાં હરેક મૂળાક્ષર માટે અલગ અલગ ટપકાં-ચિહ્ન હોય છે, અને જાડા કાગળ પર આ ચિહ્નો ઉપસાવી એવી પોથીઓ તૈયાર કરી શકાય જે પર આંગળીઓ ફેરવી સંતાને પકડી ચક્ષુહીનો, ચક્ષુવાળાની જેમ; વાચનનો આનંદ માણી શકે. બ્રેઈલી લિપિમાં પુસ્તકો છાપતાં થોડાં છાપખાનાં છે પણ એ બધાં તો મુખ્યત્વે બહુજન ઉપયોગી કિતાબો કે પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે. પેલી અંધબાઈની જેમ, ખાસ કે વિશિષ્ટ પ્રકારની વાચન-સામગ્રી અથવા ખાસ અભ્યાસ માટેનાં પુસ્તકો માટે, સ્વયંસેવકો દ્વારા સ્વતંત્ર રીતે તૈયાર કરેલાં બ્રેઈલી પુસ્તકો પર આધાર રાખવો પડે છે. બ્રેઈલી લિપિ ટાઈપ કરતાં શીખવા માટે આ મનવસેવકોએ છથી આઠ માસ સુધી દરરોજ નિદાન એક કલાક તાલીમ લેવી પડે છે. આ તાલીમને અંતે એ આપમેળે કિતાબ તૈયાર કરવાનું કામ હાથ ધરી શકે છે.

ઘેક સ્થળે આવા સ્વયંસેવકોનાં મંડળો હોય છે. આ મંડળો અંધ બાળકો માટે પાઠ્યપુસ્તકોથી માંડી વ્યક્તિગત ઉપયોગ માટેની નિજાનંદની વાચન સામગ્રી બ્રેઈલીમાં તૈયાર કરે છે. આ દેશમાં પ્રાથમિક માધ્યમિક કેળવણીનો વહીવટ સ્થાનિક સ્વર લખતી સંસ્થાઓ પાસે હોવાથી સ્થાનેસ્થાને, પાઠ્યપુસ્તકભેદ પણ આવતો હોય છે. પરિણામે આવાં મંડળો ન હોય તો, સામાન્ય અંધ બાળક પોતાના ગામની કે નગરની શાળામાં, પોતાની શેરીનાં અન્ય બાળકો સાથે, અભ્યાસ કરી શકે નહીં અને એને કોઈ ખાસ અંધશાળા કે વસતીગૃહનો આશરો લેવો પડે. આવી પરિસ્થિતિને કારણે સને ૧૮૫૦માં માંડ ૬૪૦ અંધ બાળકો ગામની શાળાઓમાં ભણી શકતાં. આજે આ સ્વયંસેવકોને કારણે આઠ હજાર જેટલાં ચક્ષુહીન બાળકો પોતાનાં સમવયસ્ક સ્થાનિક બાળકોની સાથે સાથે, નગરની શાળામાં જ, કુટુંબ સાથે રહી અભ્યાસ કરી શકે છે.

ઇલીનોઈસ રાજ્યના એક નગરનું આ મંડળ તો એથીય આગળ જઈ, અન્ય બાળકોને જ્ઞાન ગમ્મત અને રમૂજ આપતાં ચિત્રો, કોયડાઓ, ગણિત-ગમ્મતો વગેરે ટાંકણીઓ, છીપલીઓ વગેરેમાંથી તૈયાર કરી આપે છે અને સપ્તાહના અમુક દિવસ આ ચક્ષુહીનોના લાભાર્થે, પુસ્તકાલયમાં પહોંચી પુસ્તકોનું વાચન કરી સંભળાવે છે. વા એમને કસરતમાં, રમતમાં કે વ્યાયામમાં સહાય કરે છે અથવા માટીકામ, બાગકામ કે એવી નિજાનંદની પ્રવૃત્તિમાં મદદરૂપ બને છે.

આ બ્રેઈલી પ્રવૃત્તિઓની સાંકળ કડીરૂપ કેન્દ્ર તે વૉશિંગ્ટન સ્થિત અમેરિકન લાયબ્રેરી કોંગ્રેસનું અંધ કેન્દ્ર છે. બ્રેઈલી નિષ્ણાત બનવા ઇચ્છતા સૌને આ કેન્દ્ર જરૂરી માહિતી પૂરી પાડે છે, તદ્દર્થે ટપાલ દ્વારા સામયિકો મોકલે છે, ઘરપાઠનું મૂલ્યાંકન કરે છે, નવા નવા ઘરપાઠ આપે છે, પરીક્ષા યોજે છે, નિપુણતાનું પ્રમાણપત્ર બક્ષે છે અને આવા સ્વયંસેવક મંડળોની નોંધ રાખી, સૌને ઇચ્છા મુજબ કામ પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા કરે છે. પ્રાથમિક, માધ્યમિક કે ઉચ્ચ અભ્યાસ કરતા અંધ વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં વા ઈતર વાચનનાં પુસ્તકાલય માટેની કિતાબો રજૂ કરવામાં પ્રવૃત્ત આઠ હજાર બ્રેઈલી-સેવકોમાંથી ચાર હજાર પ્રમાણપત્રવાળા છે ને બાકીના આપમેળે શીખી એટલી જ નિષ્ણાતતા ધરાવનારા છે.

હરેક જાન્યુઆરી માસમાં લાયબ્રેરી કોંગ્રેસનું આ અંધકેન્દ્ર શાળાના આચાર્યોને સપ્ટેમ્બરમાં જરૂરી બ્રેઈલી પુસ્તકોની યાદી લખી મોકલવા જણાવે છે. એ યાદી પ્રાપ્ત થયે વહુઉનારાયેલાં પાઠ્યપુસ્તકો પસંદ કરી જે તે મંડળોને એ પુસ્તકો બ્રેઈલીમાં ઉતારવા મોકલવામાં આવે છે. ગયે વરસે ન્યૂ યૉર્ક રાજ્યના ન્યૂજર્સી પરગણાનાં અંધ વિદ્યાર્થીજન માટે

[illegible] ૧૯૦ પાઠ્યપુસ્તકો ઉતાર્યાં જેમાંથી ૯૧૪ બ્રેઈલી પુસ્તકો તૈયાર કર્યાં ! ન્યૂજર્સીમાં આવા મોટા સ્વયંસેવક દળની સામે ન્યૂ મેક્સિકોમાં વળી એક જ વ્યક્તિ છે. પણ એણે એકલીએ ડો. ઝીવાગો જેવાં બે વિશ્વવિખ્યાત પુસ્તકોને બ્રેઈલીમાં ઉતાર્યાં છે. ઉપરાંત પોતાની એક અંધ મદદનીશને જિંદગીનું એક સ્વપ્ન અમલી બનાવવામાં સહાય કરી છે. એ અંધ સ્ત્રીને ત્રણ દીકરાઓ છે. એનો પતિ દિનસ ખાતામાં કામ કરે છે પણ એને તમન્ના હતી યુનિવર્સિટીના સ્નાતકપદની. ચાલુ સાલે એ ન્યૂ મેક્સિકો યુનિવર્સિટીની અંગ્રેજી સાહિત્ય લઈ માનસહિત ગ્રેજ્યુએટ બની અને અને એમાં સહાય કરવા એની શેઠાણીએ અંગ્રેજી કાવ્યનાં ૧૫૦૦ પાન બ્રેઈલીમાં ઉતાર્યાં !

રાષ્ટ્ર આખામાં આવાં મંડળો ને વ્યક્તિઓ આ પ્રવૃત્તિઓને હ્રસ્તીજાગતી રાખે છે. અરે ! અમેરિકન ટેલિફોન ને ટેલીગ્રાફ કંપનીએ પોતાના ૧૯૫૯–૬૦ના વાર્ષિક અહેવાલની બ્રેઈલી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી. કારણ એના શેરહોલ્ડરોમાં એક હજાર અંધજન છે ! ન્યૂ યોર્કમાં અંધો માટેનું યહુદીમંડળ અંધો માટે એક વિશાળ પુસ્તકાલય ચલાવે છે અને દુર્લભ ગ્રંથો સંગ્રહે છે. એ મંડળ અંધ વ્યાપારીઓ અને ધંધાદારીઓને, દસ્તાવેજો, કાયદેસરના કાગળો વગેરેને બ્રેઈલીમાં ઉતારવાની ગોઠવણ કરી આપે છે. એ જ રીતે શિકાગોની એક અંધજન સહાય મંડળીએ એક તેજસ્વી યુવાનને ગણિતશાસ્ત્રમાં પી.એચ. ડી. બનતાં સુધી જરૂરી બધાં પુસ્તકોનું બ્રેઈલીકરણ કરી આપ્યું ! અને એ અંધ સદ્‌ગૃહસ્થ હાલ રાષ્ટ્રના અંધશક્તિ પંચમાં પોતાની સેવાઓ આપે છે. એ ઉભય અંધ પતિ-પત્ની પોતાને લગ્નભેટમાં પ્રાપ્ત થયેલ રાંધણકળાના પુસ્તકનું ઝવેરાતની જેમ જતન કરે છે. આની અંધજનસેવારત એક વૃદ્ધા જણાવે છે કે આ બ્રેઈલીકરણે, જગે વિશ્વયુદ્ધો અને કુટુંબમાંદગી પ્રસંગે પાછી આશાયેશ અને શાંતિ ઉપરાંત આરામ બક્ષ્યાં છે.

આગળ નાદ ૫ટ ન્યૂજર્સી પરગણામાં અંધ ઉપરાંત સર્વ પ્રકારનાં અશક્ત અને ખોડખાંપણવાળાં બાળકો, યુવાનો કે વૃદ્ધો માટે વિશિષ્ટ પ્રકારની સેવાઓ કરતું એક મંડળ છે. એ મંડળની નેમ આવાં સૌ અશક્તોને જરૂરી હુંફ, સારવાર અને તાલીમ આપી જીવનમાં ગંપલાવતાં કરવાની છે અને એમાં એ સારા પ્રમાણે સફળતા પ્રાપ્ત કરી રહ્યું છે. એ મંડળ 'ઇસ્ટર સીલ સોસાયટી'ના નામે ઓળખાય છે. આ મંડળના પરગણાભરમાં તેર પુનર્વસવાટ કેન્દ્રો છે અને એમાં ગયે વરસે એમણે ૧૦૯૭ બાળકો અને ૩૩૧ પ્રૌઢો મળી કુલ ૧૪૨૯ અશક્તોને બેઠાં કરવા માટે જરૂરી સર્વ પ્રકારની સેવાઓ હાથ ધરી હતી. આ સેવાઓમાં મા-બાપોને સલાહ, દાક્તરી તપાસ અને વિવરણ તથા સારવારનો સમાવેશ થાય છે. સારવાર અશક્તિ કે ખોડના હિસાબે યોજાય છે. એમાં ફીઝીકલ થીરપી, ઓક્યુપેશનલ થીરપી, સ્પીચ (વાણી) થીરપી વગેરે વિવિધ પ્રકારની, જે તે કિસ્સાને યોગ્ય સારવાર અપાય છે. એ પછી કે એની સાથે બાળક હોય તો એને શાળા માટેની પૂર્વતૈયારીમાં પરોવવાનું અને પ્રૌઢ હોય તો એને અનુકૂળ એવા ધંધાના પ્રવેશ માટે તાલીમનું કાર્ય પ્રારંભી દેવાય છે. એનાં દરદીઓનાં લંગડા-લૂલાં કે અંધ-બહેરાં ઉપરાંત બોબડાં, તોતડાતાં, લકવાયુક્ત, મગજના લકવાવાળાં, અકસ્માતથી ઘવાયેલાં, પગની ખોડવાળાં કે સ્નાયુની અશક્તિવાળાં સર્વ પ્રકારનાં અશક્તોને આવરી લેવાય છે. મંડળ આ અર્થે પ્રતિવર્ષ પ્રજા પાસેથી પૈસા ઉઘરાવે છે. ગયા વરસે ન્યૂજર્સી જિલ્લામાંથી એણે ત્રણ લાખ વીસ હજાર ડૉલરનું દાન પ્રાપ્ત કર્યું. અને લગભગ એટલું જ પોતાની વિશિષ્ટ સેવાઓ પાછળ ખર્ચ્યું. આ મંડળની સેવાઓનો લાભ કેવી વ્યક્તિઓને મળ્યો તેનો આછો ખ્યાલ નીચેના કિસ્સાઓ પરથી આવશે.

અડસઠ વરસની એક વૃદ્ધા બન્ને પગે રાંઝણથી પીડાતી હોવાથી પથારીવશ હતી. આ ઇસ્ટર સોસાયટીએ એને બે માસ સુધી પોતાના કેન્દ્રમાં રાખી સારવાર આપી.

આજે એ હાલેચાલે છે ફરે છે, ને પોતાનું કામ કરે છે ને કમાણી પણ. ત્રણ વરસની એક છોકરી ટેકા સિવાય ખડી રહી શકતી નહીં. સોસાયટીના સેવાકેન્દ્રે એ પહોંચી. ત્યાંની સારવાર ને પટાઓને કારણે આજે એ વિના પટા ટટ્ટાર ઊભી રહી શકે છે ને જીવનના પંથ પર એ ડગલાં દેતી થઈ ગઈ છે. તેર વરસનો એક કિશોર તોતડાતો હતો. શાળાનાં કિશોર-કિશોરીઓના મંડળમાં એને નીચું ઘાલવું પડતું અને એનું તેજ હણાતું હતું. સેવાકેન્દ્રે એ પહોંચ્યો, વાણી સારવાર શરૂ થઈ. એનાં માબાપને જરૂરી માર્ગદર્શન અપાયું. આજે એનો તોતડાટ નિર્મૂળ થયો છે ને છોકરીઓ એને બોલાવતી થઈ છે। શિશુકાળમાં લકવાથી પકડાયેલી સાત વરસની એક બાળા ચાલી શકતી નહીં. એને સારવાર પછી સાયકલગાડી અપાઈ. આજે, એની સારવાર ચાલુ છે. એ શાળામાં જાય છે. એની સૌ પ્રવૃત્તિઓમાં મોકળે મને ભાગ લે છે, શાળાના બેન્ડની એ નેતા છે અને હસ્તકળામાં એ સૌની મોખરે છે. મગજમાં લકવાના હુમલાને કારણે તેર વરસનો એક છોકરો પોતાની લેખનકળા ગુમાવી બેઠો. વર્ગમાં એ હોંશિયાર છોકરો લેખાનો પણ ગૂંચવાડિયા અક્ષર અને લાંબા લેખનની અશક્તિને કારણે એ પાછો પડવા લાગ્યો, સોસાયટીના કેન્દ્રે એને સારવાર આપી ટાઈપ કરતાં શીખવી દીધું. આજે એ સપાટાબંધ ટાઈપ કરે છે અને પોતાનું બધું લખાણ ટાઈપયુક્ત રજૂ કરે છે. ચોપન વરસના એક પ્રૌઢ આદમીને અકસ્માત નડ્યો એનો એક પગ કાપી નાખવો પડ્યો ને બીજો નકામો થઈ ગયો, ઘોડી પર એણે ચાલવા માંડ્યું. ઘોડી પર એ ઈસ્ટર સીલ સોસાયટીના કેન્દ્રે પહોંચ્યો. કેન્દ્રે એને ધંધાકીય તાલીમ આપી. અને એને એક ઉદ્યોગમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરી આપ્યું. આજે એ નિયમિત ફેક્ટરીમાં કામે જાય છે. અને સ્વાવલંબનથી રહી મજા કરે છે.

સોસાયટી આ ઉપરાંત જુદી જુદી ખોડવાળાં કે અશક્તોને સલાહ, માર્ગદર્શન અને દોરવણી અર્થે પુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરે છે. આ પુસ્તિકાઓ અને ચોપાનિયાં દ્વારા એ સમાજને તથા અશક્તને માનસશાસ્ત્રીય સૂચનો આપે છે અને અનુરોધ કરે છે કે આવાં ખોડખાંપણવાળાંને આપણે સૌએ આપણામાંનાં એક ગણી, એમની ખોડને અવગણી, સામાન્ય સામાજિક મિલનોમાં આવકારવાં જોઈએ. એમનામાં કશી અધૂરપ છે એવો ખ્યાલ દૂર રાખવા યત્ન કરવો જોઈએ અને એના મનમાં શ્રદ્ધા પેદા કરવી જોઈએ કે એય પોતાના પગ પર ઊભો રહી શકે છે, કમાણી કરી શકે છે અને અન્યની જેમ જીવી શકે છે."

આ સેવાઓ પ્રતિ મારું લક્ષ દોરનાર મારો એક આશ્રમસહવાસી છે. એનું નામ ટેરી જોન્સ. એની કરોડ ભાંગી ગઈ છે અને પૈડાંગાડી પર એ ચાલે છે. એના માળે અમે રહીએ છીએ. એ અહીં અકસ્માત પછી પી.એચ. ડી.નો અભ્યાસ કરવા આવેલ છે. ન્યૂ યોર્કની શેરીઓના ઢાળ અને ફ્રોલેજના માળ એ મજાથી એની ગાડીમાં ચડે છે. સૌની જેમ એ સિગારેટ પણ પીએ છે। અને એના જેવી એક ફેડ ભાગતી યુવતી સાથે એ પ્રેમમાં પડેલ છે. એ પણ અભ્યાસ કરે છે. આવને વરસે બન્ને ભાગી રહેશે અને પ્રભુતામાં પગલાં માંડશે. જીવનને યોગ્ય રીતે જીવવા જરૂરી આત્મશ્રદ્ધાનાં સોપાનો પર અશક્તોને લઈ જનાર સૌ સેવામંડળીઓ અને સેવકોને સ્મરી આપણે વિરમીશું.

✱

ચીનાઓ પોતાના પોષાકો પર અવનવી રીતે બટનો ટાંકવાના ભારે શોખીન છે. ચીનના મહાન ચિંતક અને ઉપદેશક કન્ફ્યુશિયસે પ્રબોધેલા પાંચ સદ્ગુણો મુજબ ચીનાઓ પોતાના ડગલા પર પાંચ બટનો ટાંકતા. પાંચ સદ્ગુણો માનવતા, ન્યાય, સંપ, શાણપણ અને મૌન. દરેકને માટે એક બટન.

સુનીલાલ વ૦ શાહ

પિયરથી સાસરે

એક ગુજરાતી કુટુંબની દોઢસો વર્ષની પરંપરાને દર્શાવતી શ્રી સુનીલાલ વ૦ શાહકૃત મહાનવલ ચાર વિભાગમાં 'કંટક-છાયો પંથ' નામથી પ્રગટ થવાની છે તેમાંથી એક રોમાંચક અનુભવ-પ્રસંગ ઊર્મિનાં વાચકો માટે અહીં ઉતારવામાં આવ્યો છે...

આણંદજી દેસાઈ જ્યારે માંગરોળથી રઘુનાથજી દીવાનની કાણે જૂનાગઢ ગયા ત્યારે તેમણે પોતાની ચંદનના વર નરહરિરામ મહેતાને બહારવટિયા પકડી ગયાની ચિંતાજનક ખબર સાંભળેલી. આત્મારામ મહેતાને પણ તે મળ્યા હતા, પણ તેમની પાસેથી ચિંતા ઓછી થાય એવી કશી ખબર મળવા પામી નહિ. રાજ્યના સિપાઈઓની બે ટુકડીઓ નરહરિરામને શોધવા ફરતી હતી, પણ હજી એકેય ટુકડી પોતાના કામમાં સફળ થઈ નહોતી. બેઉ વહેવાઈઓ સમદુઃખી હતા. કોઈ કોઈને આશ્વાસન આપી શકે તેમ નહોતું.

દીવાનનું ચૌદમું પતી ગયું એટલે દેસાઈ માંગરોળ તરફ પાછા ફર્યા. માર્ગમાં સગાં-સ્નેહીઓનાં ગામ આવતાં ત્યાં રોકાતા રોકાતા તે ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે બીજા દસ દિવસ નીકળી ગયા.

માંગરોળ પહોંચતાં માલૂમ પડ્યું કે નરહરિરામની બાબત હજી અહીં કોઈ જાણતું નથી, એટલે ઘરમાં પણ કોઈને એ ખબર ન જ હોય. દેસાઈને વિચાર થયો: 'આ વાત ઘરમાં ખુલ્લી કરું કે ન કરું? ઘણું ભાગે તો નરહરિરામને ઊની આંચ નહિ આવે; આ વર્ષોમાં કોઈ મોટી આફત તેમના પર આવે એવો ગ્રહ જ તેમની કુંડળીમાં નથી તે મને યાદ છે. એટલે તે વહેલામોડા સહીસલામત ઘેર આવવાના જ; પણ તે સાથે અમંગળતાનોય ભય રહે છે! એ તો શ્રીકૃષ્ણને જે કરવું હશે તે થશે, પણ સહીસલામત આવે તો વાત છુપાવી રાખવામાં ડહાપણ કર્યું લેખાય, અને કાંઈ અમંગળ બને તો મૂર્ખતા કહેવાય. વાત કરવાની સાથે ઘરમાં બધાંય ચિંતાતુર થવાનાં એ ખરું.'

દેસાઈએ બે-ત્રણ દિવસ આ વિચારમાં જ ગાળી નાખ્યા; પણ પછી તેમને લાગ્યું કે ગામનો બીજો કોઈ જણ જૂનાગઢથી આવશે, તે વાત ખુલ્લી કરશે અને પોતે જાણતા હોવા છતાં દબાવી રાખશે, તો મૂરખ લેખાશે. વળી વેરાં પોતા પર પગતાળ પાડશે. એમ ધારીને દેસાઈએ, એક વાર પત્નીને બધી વાત કહી.

માણેકબાઈ વાત સાંભળીને ઠંડે પેટે બોલ્યાં: 'નરહરિરામ મહેતા સ્વભાવના આકળા છે એ તમે ક્યાં નથી જાણતા! કારભારું કરવું, કાઠી લોકો સાથે કામ, પછી આવું જ થાય ને! કોઈ જતું-આવતું હોય તો ખબર પુછાવજો કે હવે એ છૂટ્યા છે કે નહિ?'

'પુછાવીશ તો ખરો, પણ ચંદનને વાત કરીશ નહિ.'

'કેમ ન કરું? એને તો કહેવું જ પડે. ઉચાટ થાય કે ન થાય, બાકી તો ભગવાનને જે કરવું હશે તે કરશે.'

'એ વાત સાચી જ છે.'

ઘરમાં સૌ જાણતાં હતાં કે ચંદન સાસરે જઈને સુખી થઈ નહોતી. નરહરિરામે તેને હસ્તુક કરવામાં ખામી રાખી નહોતી. તેને સાસરેથી આવ્યાને ત્રણ વર્ષનાં વહાણાં વાઈ ગયાં હતાં, પણ ફરી કોઈ આણે આવ્યું નહોતું કે કાગળનો કટકો આવ્યો નહોતો.

ચંદન તેર વર્ષની હતી ત્યારે તેનું વેવિશાળ કરેલું, ચૌદમે વર્ષે તેનું લગ્ન થયેલું, સોળમે વર્ષે તેને સાસરે મોકલેલી, હવે તેને અઢાર પૂરાં થયાં હતાં. તે સાસરે ગયેલી ત્યારે ત્યાં બે મહિના રહેલી, ત્યાર પછી કોઈએ તેનો ભાવ પૂછ્યો નહોતો.

ચંદન સ્વભાવે શાણી લેખાતી, કામેકાજે હોશિયાર હતી અને ધર્મ ઉપર અનુરાગવાળી પણ હતી. તે સમજણી થઈ ત્યારથી તેણે પોતા માટે ઘરમાં પૂજા વસાવી હતી. એ પૂજામાં મુખ્યત્વે કૃષ્ણ તથા રાધાની ચાંદીની મૂર્તિઓ હતી. ઘરમાં વૈષ્ણવ ધર્મ પળાતો એટલે

નાની વયમાં તેના પર એ સંસ્કારો પડ્યા હતા. દેસાઈ તેમનાં પત્ની, પુત્રો, પુત્રવધૂ એ બધાંય અનુકૂળતાએ હવેલીમાં દર્શન કરવા જતાં. શ્રાવણ માસમાં તો સમયે સમયનાં દર્શન કરવા માણેકબાઈ અને ચંદન જતાં, પણ ધર્મના સંસ્કાર ચંદનમાં પ્રકટ્યા હતા તેવા બીજા કોઈમાં નહોતા. દેસાઈ કોઈ વાર કહેતા : 'ચંદનને માથે તો નરસિંહ મહેતાએ હાથ મૂક્યો છે,' અને નાની વયમાં તેની કૃષ્ણભક્તિની લત જોઈને કોઈ કોઈને એ વહેમની વાતમાંય સત્યનો ભાસ થતો. રોજ સવારમાં મૂર્તિઓને સ્નાન કરાવી, નવાં વસ્ત્રો પહેરાવી પૂજા કરી, કીર્તન ગાઈ ચંદન સેવા પાછળ એકાદ બે ઘડી ગાળતી.

ડાહ્યારામ મહેતા અને એમના ઘરનાં બધાંય જાણતાં હતાં કે આણંદજી દેસાઈનું કુટુંબ વૈષ્ણવ ધર્મ પાળે છે, પણ લગ્નસંબંધ જોડવામાં શૈવ કે વૈષ્ણવ ધર્મ જોવાનો હોય નહિ. પિયરમાં વૈષ્ણવ ધર્મ પાળનારી કન્યાઓ પરણીને સાસરે જતાં ત્યાં શૈવ ધર્મ પળાતો હોય તો તેમાં સહેલાઈથી ભળી જતી, પરંતુ ચંદન પોતાની પૂજા અને પોતાના જ વ્રત-આચાર છોડવા ઇચ્છતી નહોતી. ચંદનના વર્તનમાં, વિનયમાં, ગૃહકાર્યમાં કોઈને કશું કહેવાપણું લાગતું નહોતું. માત્ર તે રોજ પૂજા લઈ બેસતી તે બીજાને તો ખાસ નહિ, પણ નરહરિને જરાય ગમતું નહિ.

ચંદને શિવરાત્રિનો ઉપવાસ કરેલો, પણ હાટકેશ્વરનાં દર્શન કરવા ગઈ નહિ એ વાત સંતોકબાઈને મુખેથી જાણીને ડાહ્યારામ મહેતા ચૂપ બેસી રહ્યા, પણ સંતોકબાઈ બોલ્યાં : 'એવું કેમ ચાલે ? સાસરામાં બાપના ઘરનો ધરમ પાળે તે કેમ પોસાય ? મારા બાપ પણ વૈષ્ણવ જ હતા ને ?'

જૂનાગઢથી માંગરોળ જેટલે દૂર જાન જોડીને ડાહ્યારામ મહેતા દેસાઈ કુટુંબની દીકરીને પુત્રવધૂ તરીકે લાવ્યા હતા, ત્યારથી જૂનાગઢની નાગર ન્યાતમાં તેમનો વટ વહેવાર વધ્યો હતો, પણ જ્યારે ન્યાતમાં વાત ચાલી કે વહુ તો હાટકેશ્વરને માથું નમાવતી નથી ત્યારે લોકો બોલવા લાગ્યા : 'જોજો ને હવે, એ કુટુંબનો જેવારો થવાનો નહિ !'

ચંદન ઉપર વધારે રોષ નરહરિને ચડતો. પોતે તેનો પતિ, પાલક અને પ્રભુ, પોતાનું વામ અંગ તે ચંદન; પોતે જેને ઇષ્ટ દેવ માનીને પૂજે તેને ચંદન કેમ ન પૂજે ?

નરહરિનું ઊપડતું યૌવન હતું. સિપાઈગીરીમાં થોડા માસ ગાળીને તે બહારગામથી ઘેર આવ્યો હતો. સ્વભાવમાં તીખાશ મૂળથી હતી એટલે તે ઘરમાં આકરી પ્રકૃતિનો લેખાતો. ડાહ્યારામ મહેતાનો કડપ જો ઘરમાં ન હોત તો નરહરિએ જરૂર ચંદનને ચાબૂકે ફટકારી હોત ! એવો એક બનાવ તે વખતમાં બની ગયો હતો. ઘરનાં માણસોથી તે અજાણ્યો નહોતો.

રાત્રે નરહરિ ઢોલિયામાં સૂતો હતો અને થાકયોપાકયો હોવાથી ચંદન તેના પગ દાબતી પાંગતે બેઠી હતી. બેઉ રસભેર વાતો કરતાં હતાં.

નરહરિએ પૂછ્યું: 'હું જૂનાગઢમાં રહી નવાબની કચેરીમાં કામ કરું તો તને ગમે કે બહારગામ કોઈ મહાલમાં જઈને કામ કરું તો ગમે ?'

'હું સાથે રહી શકું તો મારે મન બધું સરખું.'

'પણ મહાલમાં તો સિપાઈઓની ટુકડી સાથે મારે ફરવાય નીકળવું પડે.'

'તો શું થઈ ગયું ? તમને જે ગમે તે મનેય ગમે.'

'મને લશ્કર સાથે જવાનું બહુ ગમે છે. એક ઠેકાણે બેસી રહેવામાં મજા નથી પડતી. બહાદુરી બતાવવાની તક પણ ત્યારે જ મળે ને !'

'સાચું કહું છું હોં : જેવું તમે કહો છો એવું જ મારો મોટો ભાઈ રુદરજી કહે છે. તે તો કામ વગર કાંઈ કાચું-ખોટું બહાનું કરી શેખજીવાંની રજા લઈ ગામડે ઊપડે. કાંઈ નહિ તો રીંછ સુધીનો શિકાર તો જરૂર મારી આવે.'

'પિતાજી કહે છે કે ત્રણ પેઢી પહેલાં અમારા એક દાદા થઈ ગયા તેમનામાં જે લડવાના-રાજકાજ કર-

વાના ગુણો હતા તે બધા મારામાં ઊતર્યા છે.'

'એવું બને છે ખરું. મારા પિયરમાં દેસાઈગીરી પાંચ પેઢીથી ચાલે છે, તેમાં મારા બાપાજી સુધીના બધાય તલવાર બાંધતા થયેલા અને મારો ભાઈ પણ એ જ કામે ચડ્યો. એક માત્ર મારો સૌથી મોટો ભાઈ ગુજરી ગયો હતો તે કવિ થયેલો.'

'તે શાની કવિતાઓ કરતો?'

'ભગવાનનાં કીર્તન જોડતો અને પછી ગાતો. એક રાસલીલા તો તેણે એવી જોડેલી કે મથુરાથી આવેલા રાસધારીઓ તે સાંભળીને છક થઈ ગયેલા.'

'તને પણ તારા એ ભાઈનું જ ઘેલું લાગ્યું છે ને! મારી વાત સાંભળ: હવે પછી તું ફરીથી પિયરથી આવે ત્યારે તારી સેવાપૂજાનાં રમકડાં ત્યાં મૂકતી આવજે. નહિ તો હું ઘરમાંથી ફગાવી દઈશ!'

પતિ સાથે ઉમંગભેર વાત કરતી ચંદનનું મોં એકાએક પડી ગયું. તે કશું બોલી નહિ. નયન નીચાં ઢાળીને પતિના પગ તળાંસતી જ બેસી રહી.

નરહરિએ પૂછ્યું; 'કેમ કશો જવાબ ન આપ્યો?'

'શો જવાબ આપું? આનીશ ત્યારે જેમ ભગવાન સુઝાડશે તેમ કરીશ.'

'અને હું કહું તેમ નહિ કરે?'

વળી ચંદન ચૂપ બની ગઈ.

નરહરિએ ટપારી: 'કેમ, પાછા મોંમાં મગ ભરાઈ ગયા?'

'તમે જે કહો છો તે બધું કામ કરું છું...માત્ર ભગવાનની સેવાપૂજા...'

આવેશમાં એકદમ બેઠો થઈ જતો નરહરિ બોલ્યો: 'જો, હું આ બેઠો તારો ભગવાન! મારી આજ્ઞા ઉપરવટ તારાથી એક ડગલુંય નહિ ભરાય, સમજી? બીજો કોણ મૂઓ છે તારો ભગવાન?'

'તમે આ લોકના મારા ભગવાન ખરા, પરલોકના ભગવાન નહિ.'

ઢોલિયામાંથી સફાળો ઊઠીને નરહરિ ખૂંટી પર ભેરવેલો ઘોડાનો ચાબૂક ખેંચતો ને ઊગામતો બોલ્યો:

'અલી શાસ્તરની પૂછડી! એ તારો ભગવાન એટલો બધો વહાલો હતો તો પરણીને મારે ઘેર શીદ આવી? મીરાંબાઈ થવું'તું ને!'

એ સાંભળતાં ચંદનને વસમું લાગ્યું. તેણે સામો જવાબ વાળ્યો હોત, પણ ગમ ખાઈ ગઈ, મૂંગી રહી, આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ અને ઢોલિયા પરથી ઊઠીને ખૂણામાં ઊભી ઊભી આંસુ લૂછવા લાગી.

એની ભક્તિને મીરાંબાઈના વાણી ને તેજ નહોતાં સાંપડ્યાં.

નરહરિ બોલ્યો: 'આ છેલ્લી વારનું તને કહ્યું. મારા ઘરમાં એ તારી વેવલાઈ નહિ ચાલે, તે નહિ જ ચાલે.'

તે અરસામાં ચંદન પિયર ગયેલી તે ત્યાં જ રહી હતી. શું પોતે જિંદગીભર પતિને અણગમતી જ રહેશે એમ તેના મનમાં થતું, ત્યારે તે મૂંઝાતી, એકલી એકલી રડતી, ભગવાનને આર્યતી, પણ ભગવાન પ્રાર્થના સાંભળતા હોય તેમ લાગતું નહિ. ચંદનનાં માતાપિતા પણ સમજી ગયાં હતાં કે પુત્રીને માટે હવે સાસરું ગોલણું થઈ પડ્યું. વખત જતો હતો, બેઉ પક્ષનાં મન આંટીમાં ભેરવાતાં જતાં હતાં, એવામાં આ બનાવ બન્યો અને માણેકબાઈએ તે પુત્રીને કહ્યો.

'હેં! એવું થયું છે?' એમ બોલતાં જ ચંદન સેવા કરવા બેઠી હતી તે તેણે અધૂરી મૂકીને સંકેલી લીધી. એકમાં પિતા સમક્ષ દોડી જઈને તે બોલી: 'બાપાજી! મારે જૂનાગઢ જવું છે. ત્યાં તો સૌને ઉચાટ થાય તેવું બની ગયું છે.'

'હા, દીકરી! બની ગયું છે; પણ મારો અંતરાત્મા કહે છે કે મંગળ સમાચાર જરૂર આવી પહોંચશે.'

'સમાચારની રાહ જોઈને કેમ બેસી રહેવાય બાપુજી! મારે જવું છે, અત્યારે જ નીકળવું છે. ગાડું જોડાવી આપો!'

'તું જરા ધીરી થા, એમ ઉતાવળે કાંઈ બને?'

'ના, મારે જવું જ છે. ભાઈ મારી સાથે આવે તો ઠીક, નહિ તો હું એકલી જઈશ. માત્ર વાહન હોય

તો બસ.'

દીકરીના દિલનો ઊભરો જોઈને દેસાઈ સમજી ગયા કે એને સમજાવ્યે-ફોસલાવ્યે કશું વળશે નહિ: ક્યાંક કોઈનું ઊંટ કે ઘોડો ભાડે લઈને આંધળુકિયાં કરશે તો મુશ્કેલી ઊભી થશે.

દેસાઈએ થોડું વિચારીને જવાબ આપ્યો: 'પણ એકલા વાહનથી ન ચાલે, બહેન! ભાઈને બદલે તો હું જ આવીશ, પણ શેખસાહેબની પાસેથી એક હથિયારબંધ સિપાઈ માગી લેવો પડશે. એટલે આપણે કાલે જવાનું રાખીએ.'

'આણંદજી દેસાઈએ માંગરોળના શેખની નોકરી કેટલાંય વરસ સુધી કરેલી. તાબાનાં ગામડાંને કબજે રાખતાં કે કોઈ વખતે જૂનાગઢ સાથે બાખડવાનો પ્રસંગ આવતાં, દેસાઈ કસુંબો લઈ, ઘોડે ચડી તલવાર બાંધીને ઝૂઝેલા તથા ધીંગાણાં મચાવેલાં. નોકરીનાં છેલ્લાં થોડાં વરસમાં તેમણે શેખનું જમાદારખાતું સંભાળેલું અને પછી નોકરી છોડી દીધેલી. તે વખતે તેમનો દીકરો સુંદરજી રાજ્યની નોકરીમાં રહી કામેકાજે પાવરધો થઈ ચૂક્યો હતો.

'તમને ગમે તે સિપાઈને સાથે લઈ જાઓ. દેસાઈ!' એમ શેખે દેસાઈને જવાબ આપ્યો એટલે તેમણે આરબ ઘોડેસવાર માસુદને પસંદ કરી સાબદો કર્યો, બે બળદવાળું ગાડું લીધું અને પોતે પણ ઘોડો લઈ, કટાર-તલવાર બાંધી, જૂનો સિપાઈવેશ પહેરી, પુત્રીની સાથે જૂનાગઢ જવા પ્રસ્થાન કર્યું.

કંપની સરકારે રાજકોટમાં એજંટ નીમી થાણું નાખ્યું હતું. એજન્સીનો વડો અમલદાર બાર્નવેલ મીઠાબોલો પણ અંદરખાને કરડો માણસ હતો. આ રીતે કાઠિયાવાડ પરનો ગાયકવાડનો પંજો ઢીલો પડ્યો હતો અને જૂનાગઢની જોરતલબી ઉઘરાવી આપવાનો ઇજારો પણ કંપની માટે એજન્સીએ રાખ્યો હતો. પરિણામે ફોજશાહી ઘસાવા લાગી હતી.

એવામાં વડોદરામાં આનંદરાવ ગાયકવાડ ગુજરી ગયા અને સયાજીરાવ ગાદીએ બેઠા. આનંદરાવ જાડી બુદ્ધિના હતા એટલે રાજ્ય દેવામાં ડૂબેલું હતું એ લોકોએ જાણ્યું. ગાયકવાડી સત્તાનો સૂર્ય અસ્તાચળ તરફ જઈ રહ્યો છે એવો ખ્યાલ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં ફેલાવા લાગ્યો.

અમરેલી પરગણું આઠ-દસ વર્ષ પહેલાં જૂનાગઢના નવાબના હાથમાંથી ગાયકવાડના કબજામાં જૂનાગઢ તરફના નજરાણા તરીકે ગયું હતું, અને ત્યાં ગાયકવાડની આરબ સિબંધી રહેતી હતી. આનંદરાવ ગયા અને સિબંધીના પગારનાં ઠેકાણાં ન પડ્યાં એટલે આરબ સિપાઈઓ અમરેલી છોડી આસપાસના પ્રદેશમાં ફેલાઈ ગયા અને ગામો લૂંટવા લાગ્યા. આવી વીસેક આરબોની એક ટોળી પરોઢિયે લુશાળા ગામને ઝાંપે આવીને ઊભી. તેમની પાસે તલવારો ને બીજાં હથિયારો ઉપરાંત એક-બેની પાસે બંદૂકોય હતી. ટોળીએ ગામના શેઠને ખબર પહોંચાડી કે સાંજ પડતાં પહેલાં દશ હજાર કોરી પહોંચાડો, ત્યાં સુધી કોઈ ગામની બહાર જાય નહિ, નહિ તો પોતે ગામ લૂંટીને એથી ચારગણું પડાવશે!

ગામ એકાએક ભયમાં મુકાઈ ગયું. નાનું ગામ, સામાન્ય સ્થિતિના વાણિયા-બ્રાહ્મણ-ખેડૂતનાં ઘર. ગામનો ઇજારદાર સુંદરજી ઝાલા નામનો નાગર હતો તેને પણ આરબોએ પોતાની માગણીની ખબર પહોંચાડી.

આગલી સાંજે સુંદરજી ઝાલાને ત્યાં આણંદજી દેસાઈએ ચંદન, આરબ માસુદ તથા ગાડા-ગાડીવાન સાથે રાત ગાળવા મુકામ કર્યો હતો. ઓળખાણ નહોતી, પણ નાગરનું ઘર જાણી તેઓ ત્યાં ઊતર્યાં હતાં અને આવકાર પામ્યાં હતાં.

આરબોના ઘેરાની વાત જાણી ચિંતાતુર અને અધીરી થયેલી ચંદને પિતાને પૂછ્યું: 'હેં બાપાજી! હવે આપણે શું કરીશું?'

'આપણે તો મહેમાન છીએ. આપણને કોઈ નહિ રોકે બેટા!' દેસાઈએ જવાબ આપ્યો.

સુંદરજી ઝાલો મૂંઝવણમાં પડ્યો હતો. એ આણંદજી દેસાઈ જેવા કુલિન નાગર મહેમાનની સરભરા બરા-

બર કરી શકે એવી સ્થિતિમાં રહ્યો નહોતો, એટલે સવારમાં દેસાઈએ દાતણ-પાણી કરી, અફીણની કાંકરી મોંમાં નાખી પ્રસ્થાન કરવાની તૈયારી કરી, ત્યારે મુંદરજી મૂંગો મૂંગો તેમની સાથે ઝાંપા સુધી વળાવવા ચાલ્યો.

ઝાંપે આવતાં જ આરબોએ ગાડું રોક્યું. પોતે માત્ર રાતવાસા પૂરતો જ આ ગામમાં આવ્યો હતો એવો દેસાઈએ ખુલાસો કર્યો, ઝાલાએ એ વાતને પુષ્ટિ આપી, માસુદે પોતાની બોલીમાં ટોળીના જમાદારને સમજાવવા માંડ્યો, પણ ભૂખાળવા માનસના આરબોની કેવળ લૂંટવાની દૃષ્ટિએ કોઈ વાત સમજવાની ના કહી, બલકે ઇજારદારનો મહેમાન અને વળી સાથે જુવાન બાઈ માણસ હોવાનું જોઈ જમાદારે પોતાની માગણી તુરત પતી જશે એવી તક ભાળી. તેણે એકદમ હાકોટો કરી સાથીઓને ખબરદાર કર્યા કે તુરત દેસાઈ ચોંક્યા, ચેલા અને માસુદની આંખમાં ખુન્નસ ઊભરાયું.

માસુદ બોલ્યો: 'અલ્યા, આવી ગેરવાજબી જોરાવરી શાની કરે છે? ખુદાનો તો ડર રાખ!'

'ખુદાને અમરેલીમાં છોડીને સેતાનને સાથે લઈ નીકળ્યો છું, સમજ્યો! ખબરદાર, જો ડગલુંય આગળ વધ્યો છે તો!' જમાદારે આંખો કાઢીને ધમકી આપી.

એ અપમાનથી માસુદની આંખ ફાટી. તે ભેટમાંથી જમૈયો ખેંચીને ઘોડા પરથી પગપાળા જમાદાર ઉપર કૂદી પડ્યો અને તેના પેટમાં જમૈયો હુલાવી દીધો!

ચાર-પાંચ આરબો તેના પર તૂટી પડ્યા, પણ તે ક્ષણે દેસાઈ પણ ઝનૂનભેર ઘોડા પરથી ખુલ્લી તલવારે છલંગ મારી ચૂક્યા હતા, એટલે માસુદને હલ્લામાંથી છટકીને તલવાર સંભાળવાની તક મળી. તેણે મ્યાનમાંથી તલવાર ખેંચી આરબો પર હલ્લો કર્યો તેટલામાં બે આરબોને તો દેસાઈએ ઢાળી દીધા હતા!

મુંદરજી ઝાલો હાં હાં કરતો હથિયાર શોધતો હતો, તેની તલવાર ને બંદૂક ઘેર હતાં અને જોતજોતાં ઝાંપામાં ધીંગાણું મચી ગયું હતું! આરબ જમાદારને પેટમાં વાગેલો જમૈયો તેણે ખેંચીને ફેંકી દીધો હતો તે પર ઝાલાની નજર પડી. જમૈયો ઊંચકીને આરબો સામેના હલ્લામાં તે જોડાયો, અને ધીંગાણું ખરેખરું જોરમાં આવ્યું. ગામના ચાર કોળી પસાયતા હતા તેમાંના બે ઘેર હતા તેમને ખબર પડી કે તુરત દોડી આવ્યા, ટોળીમાં વીસ આરબો હતા, તેમાંના બીજા ગામ ફરતી ચોકી કરતા હતા. કોઈ ગામમાંથી બીજે રસ્તેથી છટકી ન જાય એ તેમનું લક્ષ્ય હતું. ઝાંપામાં થયેલા હાકોટા ને હોકારા નજીકના ચોકિયાત આરબોએ સાંભળ્યા એટલે તેઓ ત્યાં દોડી આવ્યા, પણ તે વખતે મામલો રંગમાં આવેલો જોઈને નજીક રહેતા ખેડૂતોય ડાંગો ને આડાં લઈને બહાર નીકળી પડ્યા હતા અને ધીંગાણું ખૂબ જોરમાં આવ્યું હતું. અધઘડીકમાં આઠ આરબો ભોંય ભેગા થઈ ગયા, બે નાસી ગયા, અને બાકીના ભેગા થઈ શકે તે પહેલાં તો આખું ગામ સામે થવાને તૈયાર થઈને ઊભું હતું!

પરિસ્થિતિ જોઈને બાકીના જીવતાં આરબો સીમમાંથી જ પરબાર્યા નાસી ગયા. પણ આ બાજુએ માસુદ અને આણંદજી દેસાઈ ખૂબ ઘવાઈને પડ્યા હતા, તેઓ પ્રાણરહિત થયેલા જણાયા! મુંદરજી ઝાલોય ઠીકઠીક ઘવાયો હતો તેને ઝોળીમાં ઘાલી ઘેર પહોંચાડવો પડ્યો. પસાયતા પણ ઓછા-વધુ ઘવાયા હતા. આરબોનાં સાત મુડદાં પડ્યાં હતાં અને એક જીવતો પડ્યો હતો તેને લોકોએ ઊંચકીને ચોરે સુવાડ્યો.

આખું ગામ કકળી ઊઠ્યું. સાસરવાસે જતી દીકરીને વળાવવા નીકળેલા બાપ અને વળાવિયાનાં અંતરિયાળ મૃત્યુ થયાં, એ કેવી આફત! ચંદનની આંખોમાંથી આંસુનો અને મુખમાંથી હૃદયદ્રાવક પોકારનો જાણે ધોધ વરસી રહ્યો.

સાંજે આણંદજી દેસાઈ કુંઆળાના પાદરમાં દેન પડ્યા. બધાંએ સ્નાન કર્યાં. આખા ગામે તેમની બહાદુરીને બિરદાવી અને વાત્સલ્યને વખાણ્યું.

માણસોને પણ પાદરમાં દાટીને ગામમાં પાંચ-સાત મુસલમાનો હતા તેઓ ફાતિયો પઢ્યા.

સુંદરજી ઝાલો પડદે પડ્યો હતો, તેણે ચંદનને બોલાવી કહ્યું : 'બહેન ! હવે તું ઘેર પાછી જા ! ખરેખર, તમે બાપ-દીકરીને માંગરોળથી નીકળતી વખતે અપશુકન જ થયાં હશે, નહિ તો આવું કાંઈ બને ?'

ચંદને કશો જવાબ ન આપ્યો.

સુંદરજીની વહુએ ચંદનને માથે હાથ મૂકી ગળગળે સ્વરે કહ્યું : 'જો દીકરી ! તેં તો નજરોનજર બાપની બહાદુરી જોઈ છે અને મોત પણ જોયું છે; તારે હવે ઘેર જઈને બાને હિંમત આપવી જોઈએ.'

ચંદનના મનની મૂંઝવણ ચાલ્યા કરતી હતી.

ઝાલાએ ઘરના નોકરને કહ્યું : 'માંગરોળવાળા ગાડીવાનને કહે કે ગાડું જોડી તૈયાર કરે.'

ગાડીવાન તુરત બળદ જોડવા ઊઠ્યો.

ઝાલાએ આગળ કહ્યું : 'બે પસાયતા બહેનની સાથે માંગરોળ સુધી જઈ આવો.'

બે પસાયતા ઘવાયા હતા, પણ બીજા બે ધીંગાણા વખતે ઘેર ન હોઈ સાજાસમા હતા, તેઓ વળાવિયા તરીકે જવા તૈયાર થયા.

ગાડું જોડાઈને બારણે આવ્યું એટલે નાગરાણીએ ચંદનનો સામાન ગાડામાં મૂક્યો અને તેને કહ્યું : 'ચાલ દીકરી, ગાડું આવી ગયું.'

ચંદન એકદમ ધ્રુસકે રડી પડી. તેની મૂંઝવણનો પાર નહોતો. તેણે સુંદરજી ઝાલા સમક્ષ જઈ હાથ જોડીને કહ્યું : 'કાકાજી ! તમે જો હા કહો તો હું જૂનાગઢ જઉં, મારે માંગરોળ નથી જવું !'

ચંદનને સાસરે પહોંચાડવા આણંદજી દેસાઈ જતા હતા એટલી જ સુંદરજીને ખબર હતી. બેઉ વચ્ચે પૂર્ણ પરિચય નહિ એટલે બધી વાત દેસાઈએ અજાણ્યા ન્યાતીલાને કહી નહોતી.

ચંદનની ઇચ્છા સાંભળી સુંદરજી તેને આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો. તેને લાગ્યું કે છોકરી ઘેલી થઈ લાગે છે, નહિ તો આવું વિનયહીણું વેણ નાગરની દીકરી બોલે નહિ.

ચંદન બોલી : 'કાકાજી ! તમે મારા હૈયાનું દુઃખ નથી જાણતા. હું જૂનાગઢના ડાહ્યારામ મહેતાના દીકરાની વહુ છું ! એમને બહારવટિયા પકડી ગયા છે એ તમે સાંભળ્યું હશે.'

'હા, બહેન ! એ હું જાણું છું. હજી એ કારભારીનો પત્તો લાગ્યો નથી.'

ચંદન આંસુ વરસાવતી બોલી : 'અત્યારે મારું હૈયું વલોવાઈ રહ્યું છે. મને ક્ષણનુંય ચેન નથી. મને પાંખો નથી, નહિ તો હું ઊડીને સાસરે પહોંચું !'

સુંદરજી ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો. તે ચંદનની સામે તાકી રહ્યો.

'કાકાજી !' ચંદન આગળ બોલી : 'મને રજા આપો. મારે જૂનાગઢ જવું છે. અત્યારે તમે મારા વડીલ !'

સુંદરજીને શિરે અણધારી આફત આવી પડી હતી, પણ એ નાગર આપત્તિધર્મ સમજ્યો. તેણે કહ્યું : 'ભલે બેટા ! તું તારે જૂનાગઢ જા ! હું ખેપિયો મોકલી માંગરોળ બેઉનાં ઘોડાં અને સમાચાર પહોંચાડું છું.' તેણે ગાડીવાનને અને પસાયતાને પાસે બોલાવી ભલામણ કરી અને ચંદનને જૂનાગઢ પહોંચાડવા સૂચના કરી.

આગની ઝાળની વચ્ચે શીળી ટાઢનો અનુભવ કરતી ચંદન ગાડામાં બેઠી.

★

'બટન' શબ્દ ફ્રેન્ચ ભાષાનો છે. આનો અર્થ થાય છે ફૂલની કળી, અગર તો કોઈ પણ ગોળ વસ્તુ. ફ્રાંસના રાજા ૧૪મા લુઈએ રત્નજડિત બટનો પાછળ ૩૦ લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યાં હતા.
ફ્રાંસના રાજા ફ્રાંસિસના એક દરબારી પોષાક પર ૧૩ હજાર બટનો ટાંકવામાં આવ્યાં હતાં અને આ બધાં બટનો સોનાનાં હતાં.

જયન્ત પરમાર

મહાનગર મદ્રાસ

પ્રવાસનો આનંદ, પ્રવાસનું મહત્ત્વ અને પ્રવાસનાં રહસ્યસ્થળોની માયા દરેકને હોય છે જ. પણ એ બધું પોતે જાતે અનુભવીને ભરી રાખે તેના કરતાં વ્યક્ત કરીને બીજાને પણ આસ્વાદ કરાવે તો? ભારતમાં જ એવાં કેટલાય સ્થળો છે કે જેનું મહત્ત્વ કાંઈક અનેરું છે. આ પ્રવાસવર્ણનનો હેતુ એ મહત્ત્વ બતાવવાનો છે...

'આરબ્ધે મધુ વિન્દન્તિ' એ સંસ્કૃત સુભાષિતને મદ્રાસ જવા માટે મુંબઈથી મદ્રાસ એક્સપ્રેસમાં બેસતાંની સાથે જ સાર્થક થતું નિહાળ્યું. દક્ષિણ ભારતનું એ મોટામાં મોટું નગર, ભારતનાં ત્રણ મોટાં શહેરોમાંનું એક અને સુંદરમાં સુંદર લાંબો દરિયાકાંઠો (Beach) તો દુનિયામાં બીજે નંબરે આવે. એવા મદ્રાસની માયા તો મોહમયી કહેવાતી મુંબઈ નગરીથી પણ ચડે તેવી લાગી.

મદ્રાસનું આકર્ષણ તો વરસોથી હતું. સંબંધીઓનું આગ્રહભર્યું આમંત્રણ પણ કેટલાય વખતથી ઊભું હતું. પણ ત્યાં જવા માટેનું નિમિત્ત બન્યું નૈતિક અને સામાજિક સ્વાસ્થ્ય સંઘનું તત્ત્વનું અખિલ ભારતીય સમ્મેલન.

મુંબઈથી બપોરે ઊપડતા મદ્રાસ એક્સપ્રેસના ત્રીજા વર્ગના 'સ્લીપર કોચ'માં પ્રવેશતાં જ પ્રફુલ્લતા અનુભવી. રેલગાડીની મુસાફરીએ એવા એવા યાદગાર અનુભવો કરાવ્યા છે કે એ મુસાફરી ટાળવાનું જ મન થાય છે. તેમાંય ત્રીજા વર્ગના રીઝર્વેશનના ડબ્બામાં પણ કપરા અનુભવ થયા છે. પણ આ 'સ્લીપર કોચ'માં પ્રવેશતાં જ રેલ્વે તરફનો આ અણગમો જાણે ઊડી ગયો. ત્રીસેક કલાકની એ લાંબી મુસાફરીમાં એ આખા ડબ્બાને સાચવનાર રેલ્વે-કંડક્ટર રહે છે. આખા ડબ્બાને તાળું મારી દેવામાં આવે છે. સ્ટેશન આવ્યે કંડક્ટર બારણું ખોલી આપે ત્યારે જ નીચે ઊતરાય. બહારના ઉતારુ એ ડબ્બા તરફ આંખ પણ ન ફેરવે ત્યાં મુંબઈ-અમદાવાદની ગાડીઓની ધક્કામુક્કી તો જોવાની જ ક્યાંથી મળે? એથીય વધુ છૂટકારાનો દમ તો ઉદ્ધતગીરીથી બચ્યાં તેનો ખેંચ્યો.

ત્રીસ કલાકની મુસાફરીમાં કંટાળો ન જવાય માટે શતરંજ સાથે લેવાનું ભૂલી જવાયું હતું. છતાં એ ત્રીસ કલાક માનસિક તાજગીને લીધે જરાય કંટાળાજનક ન જણાયાં.

૩૧મી ઑક્ટોબરે સાંજે સાડા પાંચે મદ્રાસ આવ્યું અને એ સાવ અજાણ્યા પ્રદેશની ધરતી ઉપર અમે પગ મૂક્યો. મદ્રાસનું એ સેંટ્રલ સ્ટેશન મુંબઈના સેન્ટ્રલ કે વિક્ટોરિયા ટર્મિનસ પાસે વામણું લાગ્યું. છતાં સ્ટેશનેથી અમે કિલપાક લત્તામાં આવેલા આર્મ્સ રોડ ઉપરના અમારા સંબંધીના મકાન પર પહોંચ્યાં ત્યાં સુધીનો અમારે મન અજાણ્યો રસ્તો મોટરમાંથી પણ નિહાળવાની મજા પડી. એકસો સત્તાવીસ ચોરસ કિલોમીટરના વિશાળ વિસ્તારમાં પથરાયેલું આ નગર સત્તરલાખથી વધુ વસ્તી ધરાવે છે છતાં શાંત અને રમણીય લાગ્યું. પહોળા અને લાંબા રાજમાર્ગો અને બેઠા ઘાટનાં છતાં છૂટાછવાયાં મકાનો આંખને ગમી ગયાં. તેમાંય ઑક્ટોબરથી ફેબ્રુઆરીનો ગાળો એ મદ્રાસની સારામાં સારી ઋતુ ગણાય છે એટલે હવામાં પણ તાજગી અનુભવી.

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પહેલાં જે જગ્યાએ સામાન્ય માણસ જઈ પણ ન શકે એવા ભવ્ય અને વિશાળ રાજાજી હોલમાં બીજા દિવસથી સમ્મેલન શરૂ થયું. સંમેલનના ચારેય દિવસના પ્રમુખ તરીકે મદ્રાસ રાજ્યના ગૃહપ્રધાન શ્રી ભક્તવત્સલમ્ હતા. તેમની સાદગી છતાં વિદ્વત્તા મનને જચી ગઈ. દક્ષિણનો પ્રદેશ, વિદ્વાનોનો પ્રદેશ કહેવાય છે એનો અનુભવ આ ચારેય દિવસના સમ્મેલનમાં થયો. ગુજરાતમાં સ્ત્રીકેળવણીનો વિકાસ છેલ્લા ત્રણેક દાયકાઓનો હોઈને જોઈતી પ્રગતિ નથી થઈ. જ્યારે દક્ષિણની મહિલાઓ વૃદ્ધત્વને આરે પહોંચેલી હોવા છતાં તેમની વિદ્વત્તા, અંગ્રેજી ઉપરનું પ્રભુત્વ, સામાજિક કાર્યની સક્રિય ધગશ-ખુમારી જોઈને આદર ઉપજ્યો.

જાહેર અને સામાજિક ક્ષેત્રે મહત્ત્વનું કાર્ય કરતી મદ્રાસની સંસ્થાઓ જોઈ. માનસિક વિકાસ ન સાધેલાં બાળકોને વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી તાલીમ આપવામાં આવે છે. શાલ્વેશન આર્મીની મદદથી ચાલતી મિશનરી ભાવનાવાળી સંસ્થામાં અનાથ બાળાઓને ઉદ્યોગ અને કેળવણી અપાતી જોઈ. જાતીય રોગોના ઇલાજ અને સંશોધન થઈ રહ્યું છે તેવી જનરલ હૉસ્પિટલનો એ વિભાગ તો ખરેખર એક નમૂનેદાર માનવસેવા કરી રહ્યો છે તેવો અનુભવ થયો. એ વિભાગના ઉત્સાહી સંચાલકે જે ઝીણવટભરી સમજૂતી આપી અને સ્ત્રી-પુરુષ-બાળકોને આ રોગોથી પીડાતા પ્રત્યક્ષ દેખાડ્યા ત્યારે થયું કે સમાજના નૈતિક સ્વાસ્થ્યને ઊંચે આણવાનો સાચો ઉકેલ આ રોગોની ભયાનકતા, એવા અવળે રસ્તે ચડેલાં સ્ત્રી-પુરુષોને બતાવવામાં છે. મદ્રાસનું બંદર પણ નમૂનેદાર છે. બંદરમાં ઊભેલી સીંગાપોર સાથે વ્યવહાર રાખતી ઉતારુ-સ્ટીમર 'સ્ટેટ ઑફ મદ્રાસ' પણ અંદર ફરીને દરેક વિભાગની સમજૂતી સાથે જોઈ. જાપાન અને પૂર્વના બીજા પ્રદેશોમાં ચડતો કાચો માલ પણ બંદરના ધક્કા પર જઈને જોયો. જેમિની સ્ટુડીઓ પણ જોવાની તક મળી. અઘારનો દરિયા કિનારો અને ઉજાણી માટેનાં બીચ પરના રળિયામણાં સ્થળો જોયાં. મદ્રાસનો દરિયાકાંઠો ખરેખર એક રમણીય સ્થળ છે. એટલે જ દુનિયાભરમાં આ બીચની લંબાઈ બીજા નંબરે આવે છે.

સંમેલનના ચારેય દિવસ 'ડીનર' અને 'લંચ'માં ઠીક ઠીક મદ્રાસી વાનગીઓ ચાખવા મળી. બધીય વાનગીઓનું કેન્દ્ર તો ભાત જ. ભાત વિના એકેય ટંક ન ચાલે— અરે, એક ટંકમાં જ બે, ત્રણ, ચાર જાતના ભાત હોય. તળેલા, તમતમતા કે મીઠાઈઓથી ભારેખમ બનાવેલાં આપણાં જમણો અને મહેફીલો કરતાં આ ભોજન ખરેખર શરીરને અનુકૂળ લાગ્યું. પેટ ભરીને ખાઈએ તો ય ચાર-પાંચ કલાકમાં ભૂખ્યાં થઈ જવાય. એ માટે મદ્રાસની એ સારામાં સારી ઋતુ પણ કદાચ જવાબદાર હોય.

સંમેલન પૂરું થયા પછી અમારે અમારી રીતે કાર્યક્રમ ઘડવાનો હતો. દિવાળીના દિવસોમાં અમે ગયેલાં એટલે અમારી સાથે કોઈ ફરી શકે તેવી ફુરસદ મેળવી શકે તેમ નહોતું. છતાં અમને ડ્રાયવર અને મોટર તો લગભગ મળેલાં જ હતાં. પણ ડ્રાયવર અંગ્રેજી કે હિંદી ન સમજે અને અમે તામિલનો એકેય ન જાણીએ એટલે અમારી સાથે ઘરનું બીજું કોઈ ન હોય ત્યારે ડ્રાયવરને આપેલી સૂચના મુજબ જ 'નિશાળેથી નીસરી જવું પાંસરા ઘેર' જેવું બનતું.

રવિવારે પાંચમી નવેંબરે ધનતેરસને દિવસે સવારે અમે એક મિત્ર સાથે તેમની ગાડીમાં મદ્રાસથી ઓગણસાઈ કિલોમીટર દૂર આવેલા રમણીય સ્થળ મહાબલિપુરમ્ ઊપડ્યાં. દક્ષિણ ભારતના રસ્તાઓ પહેલેથી જ સારી રીતે વિકસેલા હતા. સ્વાતંત્ર્ય પછી એ રસ્તાઓ વધુ વ્યવસ્થિત બન્યાં છે. એટલે પોતાની ગાડી લઈને ફરવા નીકળનાર માટે દક્ષિણ ભારત ખૂબ જ સગવડભર્યું, સસ્તું અને ફરવામાં સરળ થઈ પડે છે. મદ્રાસથી મહાબલિપુરમ્‌નો રસ્તો દરિયા કિનારે સમાંતરે જાય છે. આખે રસ્તે એક બાજુ દરિયો અને બીજી બાજુ ચોખાનાં ખેતરો, નાળિયેરીનાં અને આંબાનાં વૃક્ષો નજરે ચડે. આ (Coastal -Road) આખા દક્ષિણ ભારતને આવરી લેતો દરિયાકિનારાનો રસ્તો ધીમે ધીમે લંબાવવામાં આવે છે. એ આખો રસ્તો તૈયાર થશે ત્યારે એ રસ્તા ઉપર 'ડ્રાઈવ' કરવાની મિજલસ પણ અનેરી જ હશે.

મહાબલિપુરમ્ ઐતિહાસિક જગ્યા છે. એ ભવ્ય શિલ્પ અને સ્થાપત્યને કૅમેરામાં ઝડપ્યાં. દરિયાને કિનારે મંદિર આવેલું છે તે Shore Temple તરીકે જાણીતું છે. કહેવાય છે કે આવાં બીજાં બે કે ત્રણ મંદિરો પણ આવી જ રીતે તદ્દન કિનારા પર હતાં. પણ બંગાળના ઉપસાગરમાં એ ધીમે ધીમે ડૂબી ગયાં છે. દરિયામાંથી મળી આવતાં શિખર અને મૂર્તિઓને લીધે એ પુરવાર થયું છે. આ મંદિરને સાચવી

રાખવા અને દરિયાને મંદિર તરફ ધસતો અટકાવવા સંરક્ષણ-દિવાલ ઊભી કરવામાં આવી છે. સીધા કિનારા ઉપર આ મંદિર દરિયામાં આગળ પડતું લાગે છે. મહાબલિપુરમ્ ગામ બંગાળના ઉપસાગરને કિનારે રમણીય જગ્યા પર આવેલું છે. પલ્લવોના વખતનું આ પ્રખ્યાત બંદર આજે શાંત ગામડામાં ફેરવાઈ ગયું છે.

બંદરનું અસ્તીત્વ જાળવી રાખતી જૂની અને નવી એમ બે દીવાદાંડી ત્યાં મોજુદ છે. ચૌદસો વર્ષ જૂનું પલ્લવ સ્થાપત્ય અહીં જોવા મળે છે. પહાડમાંથી કોરી કાઢેલાં મંદિરો ઇલોરાની ગુફાઓની યાદ આપે છે. આ મંદિરોમાં પાંડવોને જ વધુ મહત્ત્વ અપાયેલ છે. પાંચ પાંડવોના પાંચ રથ, અર્જુનનું આકરું તપ, ભીમનું રસોડું, દ્રૌપદીનો નહાવાનો હોજ વગેરે પહાડોમાંથી કોતરી કાઢેલું છે. સમુદ્ર-કિનારાના મંદિરનું અને આખા પથ્થરમાંથી કોરેલું આ શિલ્પ ભવ્ય છે. ગુફા-મંદિરોમાં મહિસાસુરનો વધ કરતી દુર્ગા, વરાહ મંડપ, પશુ મંડપ વગેરે મુખ્ય છે. ગણેશરથ પાસે જતાં અર્જુનનું તપ નામનું શિલ્પ દુનિયામાં અજોડ ગણાય છે. પથ્થરને પણ વાચા આપતો એ આખો પ્રસંગ ભવ્ય અને જીવંત છે.

'શોર ટેંપલ'ના પટાંગણમાં દરિયાના ખોળામાં બેસીને નાસ્તો કરીને અમે ઘેર પાછાં ફર્યાં. મહાબલિપુરમથી ચૌદેક કિલોમીટર જ દૂર આવેલું પક્ષીતીર્થ જઈ આવવાની ઇચ્છા ટાળવી પડી. એક ઠેકાણે અમારે બપોરે જમવાનું હતું અને સાડા અગિયાર તો વાગી ગયા હતા. પક્ષીતીર્થ જવા-આવવાનો કલાક ગણીએ તો ય ઘેર પહોંચતાં સહેજે અઢી-ત્રણ થઈ જાય. પક્ષીતીર્થ ઉર, કહેવાય છે કે બે પક્ષીઓ હિમાલયથી રામેશ્વર જતાં બપોરનાં ભોજન માટે આવે છે. શ્રદ્ધાળુઓ આ તીર્થનો લહાવો લેવાનું ચૂકતા નથી. અમારી શ્રદ્ધા એટલી ઓછી

ગાંધી મંડપ એ પણ મદ્રાસની એક રમણીય જગ્યા ગણાય. એક સાંજે એરોડ્રોમ થઈને ગાંધી મંડપ ગયાં. ગાંધીજીની સ્મૃતિને જાળવી રાખતું નગરનું સ્મારક મદ્રાસમાં પણ દક્ષિણ ભારતની રીતે તૈયાર થયું છે. તેના સ્થાપત્યમાં ત્યાંની વિશિષ્ટતા છે. સરસ મજાનો સભામંડપ છે. બાજુમાં જ બાળકો માટેનું ક્રીડાંગણ છે. મદ્રાસમાં વરસાદની મોસમ વરસમાં બે વાર હોય છે એટલે નવેમ્બર-ડિસેમ્બરમાં પણ વરસાદનાં ઝાપટાં અનુભવવા પડે છે. અને વાતાવરણમાં એની જે માદક અસર રહે છે તે ખરેખર અવર્ણનીય હોય છે. અને તેમાંય દિવસે વરસાદનું નામ ન હોય અને રાત્રે એકાદ ઝાપટું જોરથી આવી જાય. આવા વાતાવરણમાં લાંબા 'મરીના બીચ' ઉપર સંધ્યાકાળે ફરવાની લિજ્જત પણ અનેરી હોય છે. માઉન્ટ રોડ એની લંબાઈ અને પહોળાઈ માટે ભારતભરમાં અજોડ છે.

મદ્રાસની દક્ષિણ દિશામાં અડ્યાર નામનું પરું છે. અહીં જ આંતરરાષ્ટ્રીય થિયોસોફિકલ સોસાયટીનું વડું મથક છે. અડ્યાર નદીને કાંઠે વિશાળ જગ્યા રોકી લેતું આ રમણીય સ્થળ અનેક વિચારકોને આકર્ષે છે. ત્યાંની ભવ્ય લાયબ્રેરી અને શાંતિદાયક વાતાવરણ અભ્યાસીઓને ગમી જાય છે. અડ્યાર થિયોસોફિકલ સોસાયટીનું મુખ્ય અંગ ત્યાંનો વિશાળ વડલો છે. એ વડલા નીચે જ થિયોસોફીના વર્ગો અને અન્ય સભાઓ યોજાય છે. એ વડને એવી સરસ રીતે સંભાળવામાં આવ્યો છે કે એની ડાળીઓમાંથી વડવાઈઓને જમીન સાથે જડી દેવામાં આવી છે એટલે પ્રત્યેક ડાળી થડનું સ્વરૂપ બની ગયેલ છે. વિશાળ સભા-મંડપના થાંભલાઓ જેવા એ શાખા-થડ શોભી રહ્યાં છે. ચાર દિશામાં ચાર જુદા જુદા ધર્મનાં મંદિરો છે જેથી સર્વધર્મની સમન્વયતા સાંપડે. પ્રત્યેક દેશમાંથી એક એક વૃક્ષ લાવીને રોપ્યું છે જે વિશ્વને કુટુંબ મનાવવા પ્રેરે. ભારતભરમાંથી થિયોસોફિસ્ટો આવીને આ રમ્ય સ્થળે રહેવા પ્રેરાય છે. નિસર્ગરમ્ય એ વાતાવરણ દરેકને દરેક રીતે પ્રેરક નીવડે તેવું છે. ભારતભરની શાસ્ત્રીય નૃત્ય શીખવા માટેની સુંદર સંસ્થા કલાક્ષેત્ર પણ અડ્યારમાં જ આવેલી છે.

મ્યાલાપોરનું કપાલેશ્વરનું મંદિર દક્ષિણી સ્થાપત્યનો આદર્શ નમૂનો છે. મંદિરના પટાંગણમાં જ સુંદર બાંધણીથી બાંધેલું સરોવર છે.

મદ્રાસથી સાઈઠ કિલોમીટરને અંતરે આવેલું પૂન્ડી વૉટર રીઝર્વોર પણ કુદરત સામે માનવીએ કરેલી પ્રગતિનો આદર્શ ખડો કરે છે. અફાટ સાગર સમા પાણીના જથ્થાને બંધથી બાંધીને એ પાણી રેડ હિલ્સ ટેંકમાં મોકલાવાય છે અને ત્યાંથી આખા નગરને પાણીનો પૂરતો પુરવઠો મળી રહે છે. પૂન્ડીનું જળ સંગ્રહાલય નહેરો વાટે ખેતીને પણ ઠીક ઠીક મદદરૂપ બને છે. એ સ્થળને પણ પ્રજા માટે બધી સગવડ આપનારું વિરામસ્થાન બનાવ્યું છે. બગીચામાં ઉજાણીની જગ્યાઓ, બાવલાંઓ, ત્યાંની ખુલ્લા આકાશ નીચે વર્ગો ચલાવતી હાયરફૂલ વગેરે એક આદર્શ રજૂ કરે છે. વિશાળ જલાગારમાંથી પડતા ધોધની અને બીજાં સુંદર દશ્યોની છબીઓ ઝડપવામાં ઠીક ઠીક સમય ગાળ્યો. આ રમણીય સ્થળ પૂન્ડીથી મદ્રાસ પાછા ફરતાં રસ્તે પક્કાડુ નામનું નાનું ગામ આવે છે તે હાથવણાટનું અને ભરતકામનું સુંદર કેન્દ્ર છે. ત્યાંનો હાથવણાટનો માલ દેશભરમાં પહોંચે છે.

મદ્રાસથી લગભગ એકસો પિસ્તાલીસ કિલોમીટર દૂર આવેલું પોંડિચેરી વિશ્વનું આકર્ષણ છે એટલે ત્યા ગયા વિના દક્ષિણભારત તો શું, મદ્રાસનીય મુસાફરી અધૂરપ અનુભવે. રોજ સવારે સવા છથી સાડા ૭ સુધી 'માતાજી' ઝરૂખામાં આવીને ભક્તોને દર્શન આપે છે—ભક્તો ઉપર જે અમીનજર ફેરવે છે એ તો નજરે નિહાળનારને જ સમજાય—એટલે અમે રાતના અઢી વાગ્યે ગાડી લઈને ઊપડ્યાં. મદ્રાસથી પોંડિચેરીનો આખોય રસ્તો વિશાળ વૃક્ષની બન્ને બાજુની હારોથી રાતને વખતે સરસ મજાની ગુફા જેવો લાગતો. મોટરની બત્તીના પ્રકાશમાં એ રાત્રિના રસ્તાની સુરમ્યતા ઓર ખીલી ઊઠની. લગભગ સાડા પાંચ વાગ્યે પરોઢિયે અમે પોંડીચેરી પહોંચ્યાં અને સવા ૭ વાગ્યે તો માતાજીના દર્શનાર્થે જામેલી મેદનીમાં અમેય અમારી હાજરી પુરાવી. બેસતા વર્ષે રાત્રે નીકળેલા અને ભાઈબીજની સવારે અમે પહોંચ્યાં એટલે અરવિંદ આશ્રમના અંતેવાસી અને જાણીતા ગુજરાતી કવિશ્રી સુંદરમે તેમના ઘેર અમારું સ્વાગત નવા વર્ષના પ્રથમ મહેમાન તરીકે કર્યું.

શ્રી અરવિંદની સમાધિથી શરૂ કરીને આશ્રમનો બધો કારવહેવાર નીહાળ્યો. નાનકડા આદર્શ નગરનો ખ્યાલ આપતો અરવિંદ આશ્રમ વ્યવસ્થા, શિસ્ત અને સુઘડતાનો આદર્શ નમૂનો છે. સાગરને ખોળે બેસીને આહ્લાદક વાતાવરણમાં સાધકો અને ભક્તો જીવનનું ઊંચું ભાથું તૈયાર કરે છે. સમૂહભોજનના રસોડાની સ્વચ્છતા અને ગૌશાળાની સ્વચ્છતા ભારે જહેમત માગી લે છે. છતાં એ બધી ક્રિયા નજરે નિહાળીને તેની પાછળ કામ કરી રહેલી દૈવી શક્તિનોય ઠીક ઠીક અનુભવ થયો. આશ્રમના અનેક વિભાગોમાંનાં સુથારીકામ, ધોબીકામ, મુદ્રણાલય, અગરબત્તી અને કાગળના માવાની કારીગરી, હાથકાગળ, હાથવણાટ, સ્ત્રીઓનું રમતનું વિશાળ પટાંગણ પણ જોયાં.

ભાઈબીજને દિવસે જ રાત્રે મદ્રાસથી બેંગ્લોર—માયસોર જવું હતું એટલે પોંડિચેરીથી ચારેક વાગ્યે અમારી મોટર ઊપડી તે સાંજે સાત વાગતાં તો મદ્રાસના અમારા કિલપાકના નિવાસ-સ્થાને. ત્યાંથી રાત્રે સાડાનવ વાગ્યે ઊપડતા બેંગ્લોર મેલમાં અમે બેંગ્લોર જવા ઊપડ્યાં.

મદ્રાસમાં તેમ જ ગુજરાત બહાર ગુજરાતીઓ વેપાર અર્થે જાય છે. મદ્રાસથી પાછા ફરતાં ગાડીમાં દક્ષિણભારતના એક વિદ્વાન લેખક અને અન્નામલાઈ યુનિવર્સિટીના પ્રકાશન અધિકારી શ્રી સોમાસુન્દરમ્ સાથેની અનેક વાતોમાંની એક એ વાત જાણવા મળી કે દક્ષિણીઓ ઉપર ગુજરાતી માટેની છાપ છે તેમને ચૂસનાર તરીકેની. આવા વિદ્વાન અને અભ્યાસુ માણસ આવી છાપ ધરાવતા હોય તો આમ જનતા શું ધારતી હશે? દક્ષિણભારતનું જીવનધોરણ સાવ નીચું છે. પહેરણ, લુંગી અને માનભર્યો હોદ્દો ધરાવનાર વ્યક્તિ બહુ તો ખભે ખેસ નાખે એ મદ્રાસ

ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

સ્ત્રીઓનું બળ

સ્ત્રીઓની શક્તિનું માપ તો દાક્તરી વિદ્યાના જાણકાર જ કાઢી શકે. કુમિના વાચકોને જાણીતા દાક્તર-લેખકે લખેલા આ લેખમાં એ અમાપ શક્તિનું— સ્ત્રીઓના બળનું જે શ્રીગણેશસમું આલેખન આ લેખમાં કરેલ છે તે સર્વોપયોગી નીવડશે...

જર્મનીના એક શહેનશાહે સ્ત્રીઓનું કાર્યક્ષેત્ર કથી દારૂ થતા ત્રણ જર્મન શબ્દોમાં દર્શાવ્યું છે: કીર્ચ, કુચે અને કીન્ડર. આ શબ્દોના અર્થ છે ધર્મ, રસોઈ અને બાળકો. સ્ત્રીઓની નિઃસ્વાર્થ પ્રવૃત્તિ ને પ્રેમના આચરણમાં ધર્મનાં દર્શન થાય છે. માનવી માત્રને કલ્યાણકારી આ ત્રણ કાર્યો એટલાં તો કઠણ અને ભારે છે કે તે અતુલ સામર્થ્યધારિણી સ્ત્રીઓ જ ઉપાડી શકે. અંગનાને અતુલ સામર્થ્યધારિણી લેખવામાં સ્વાભાવિક રીતે દરેકને વિરોધ દાખવવાનો તો રહેશે જ પણ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં માન્યતા દૃઢ બનતી જાય છે કે સ્ત્રીઓ અવસ્થાન (અં. સરવાઇવલ)ની વિશિષ્ટ તાકાત, શારીરિક અને લાગણીજન્ય ઘસારાને પહોંચી વળવાનું ગૂઢ રક્ષણ અને પુરુષો કરતાં ગરમી-ઠંડી સહન કરવાને શ્રેષ્ઠ ઉષ્માક્રમનિયામક ધરાવે છે. આ તો ઠીક, હૃદય-રોગ અંગે સંશોધન કરનાર એક વિજ્ઞાનીનું કથન છે કે 'સ્ત્રીઓ બલિષ્ઠ છે. સંજોગોને પહોંચી વળવા તેમનું તંત્ર શ્રેષ્ઠ છે. પુરુષો કરતાં તે શસ્ત્રક્રિયાનો બોજ સારી રીતે વહોરી શકે છે. અરે, મોટા ભાગના રોગોનો શ્રેષ્ઠ પ્રતિકાર કરી શકે છે.'

બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન કેદની છાવણીની જિંદગીનાં ભય અને ત્રાસ મરદો કરતાં સ્ત્રીઓ સારી રીતે જીરવી શક્યાની નોંધ છે. સંશોધકોનું નિરીક્ષણ છે કે દુર્ઘટના વખતે, ખાસ કરીને કુટુમ્બ ભયમાં હોય ત્યારે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે શાંતચિત્ત ને મગજની સમતુલા જાળવી શકે છે. ગાંડાઓની હૉસ્પિટલમાં કોની સંખ્યા વધારે હોય છે? પુરુષોની સ્તો. આપઘાત કરવામાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોની સંખ્યા વધારે હોય છે.

હા, માંદા પડવામાં સ્ત્રીઓ આગળ પડતી હોય છે પણ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની આયુર્મર્યાદા લાંબી હોય છે. સ્ત્રીઓ ભલે વધારે સંખ્યામાં માંદી પડતી હોય પણ ભરખી જનારા રોગોનો તે સારો સામનો કરી શકે છે. હા, ડાયાબેટિસ રોગ આગળ તે પાછી પડે છે. ઇંગ્લંડના દાક્તરોએ ગણાવેલા મૃત્યુ નિપજાવનારા ચોસઠ રોગોમાં સત્તાવન રોગો સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોને વધારે ભરખી જાય છે. હવે કહો, કોણ બળવાન કહેવાય? સ્ત્રી કે પુરુષ?

કોઈ કહેશે કે આ જમાનાનો બોજ પુરુષોને ભરખી જાય છે. સ્ત્રી ને પુરુષના દીર્ઘાયુષ્યત્વના ફેરફારમાં— આધુનિક જમાનાના બોજને ગાઝી લેવાદેવા નથી. સ્ત્રી ને પુરુષ બન્નેના ફાળે વધારે ઓછો બોજનો ભાર તો આવે છે જ. અમેરિકામાં થયેલી તપાસના આધારે નક્કી થયું છે કે પચીસથી ચુંમાલીસની ઉમરના ગાળામાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષો બે ગણા પ્રમાણમાં મરણ

રાજ્યનો સંપૂર્ણ પહેરવેશ માન્ય થયો છે. પ્રધાન કે વડાપ્રધાનનો પણ આ જ પહેરવેશ. ખોરાકમાં એકલો ભાત. સાથે રસમ, દહીં અને સંભાર. નીતિના પૂરેપૂરા સાચા. ધાર્મિક સંસ્કારો એટલા પ્રબળ છે કે મોટાં શહેરોના અપવાદ સિવાય કોઈની ચીજ કોઈ ઉપાડે નહિ. દરેક રીતે સામી વ્યક્તિને અનુકૂળ થનારી પ્રજા. બીજાને અગવડમાં મૂકીને પોતે સગવડ ભોગવવા ક્યારેય ન ઇચ્છે. તોછડાઈ અને મદ તો જાણે તેમનામાં આવવાનાં જ ન હોય. મદ્રાસ શહેર અને આસપાસની વસ્તી ઉપરથી આ તારણ કાઢી શકાય. ત્યાંની ગાડીઓમાં પણ આપણા જેટલી સ્ટેશને સ્ટેશને ભીડ ન થાય.

[આવતે અંકે : માયસોર-બેંગ્લોર]

★

નવરચના

પામે છે. મરણના કારણરૂપ કોરોનરી આર્ટરી (હૃદય શૂળ)નો રોગ છે. પીસ્તાલીસની ઉંમર બાદ સ્ત્રીઓ પણ આ રોગનો ભોગ બને છે. તો પછી આ ઉંમર અગાઉ સ્ત્રીઓની શારીરિક શ્રેષ્ઠતાનું બળ કયું છે?

આ બળ છે સ્ત્રીઓના ઈસ્ટ્રોજન નામના જાતીય અંત.સ્રાવ(હોરમોન)માં. પુરુષોના આવા સ્રાવનું નામ છે ટેસ્ટોસ્ટેરોન. જો કે સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેમાં આ સ્રાવો હોય છે તો ખરા પણ જાતિ પ્રમાણે તેમાં ઘણી વધઘટ રહે છે. સ્ત્રીઓમાં ઈસ્ટ્રોજન અધિક છે, તો પુરુષોમાં ટેસ્ટોસ્ટેરોન. બન્ને સ્રાવોના ગુણધર્મો નિરાળા છે. ઈસ્ટ્રોજન શાંતિ અને સ્વસ્થતા આપે છે તો ટેસ્ટોસ્ટેરોન ઉત્તેજના આપે છે. ટેસ્ટોસ્ટેરોન નાડી, શ્વાસોચ્છ્વાસ ને જીવનક્રિયા વધારે છે. આ કારણે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોનું આયખું વહેલું ખપી જાય છે.

હૃદયરોગ થવામાં હૃદયની લોહીની નળીઓમાં કોલેસ્ટેરોલ નામની ચરબીની જમાવટ કારણરૂપ છે. પુરુષોમાં અને પ્રૌઢ સ્ત્રીઓમાં આનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. પણ યુવાન સ્ત્રીઓમાં કોલેસ્ટેરોલનું પ્રમાણ ઓછું રહે છે. એમને કોરોનરી આર્ટરીનો રોગ ઓછો થાય છે. આ અંગે મરઘાં ઉપરના પ્રયોગોથી જાણવા મળ્યું છે કે યુવાન સ્ત્રીઓમાં ઈસ્ટ્રોજનનો અંત.સ્રાવ (હોરમોન) કોલેસ્ટેરોલના પ્રમાણ ઉપર કાબૂ ધરાવે છે.

વળી ઈસ્ટ્રોજનથી લોહીમાંનાં ભક્ષક ધોળાં કણો સંખ્યામાં ઘણાં વધે છે; જે રોગોત્પાદક જીવાણુઓને ભરખી જવાનું કામ ઉપાડે છે. આમ હોવાથી સ્ત્રીઓ ઘણા ચેપી રોગોનો સારો સામનો કરી શકે છે. ચેપી રોગોનો સામનો કરવાનું બળ સગર્ભાવસ્થામાં ઘણું વધી જાય છે. આ પણ હોરમોનના વધુ સ્રાવથી બને છે. ઉપરાંત સગર્ભા સ્ત્રીઓના સાંધાઓના દુખાવા ને સોજા પણ કામચલાઉ મટે છે. જો કે આ નિરીક્ષણ બાદ ઘણાં સંશોધનો થયાં છે. તેના પરિણામે એસીટીએસ અને હાઈડ્રોકોરટીસન, પ્રેડનીસોન વગેરે ઔષધો શોધાયાં છે જે સાંધાઓના સોજા અને વા-રોગમાં આશીર્વાદરૂપ થઈ પડ્યાં છે.

અંતઃસ્રાવો (હોરમોનો) એ એન્ડોક્રાઈન ગ્રંથિઓમાંથી થતા સ્રાવો છે. આપણા શરીરમાં આવી આઠ ગ્રંથિઓ છે. અંતઃસ્રાવોની અસર નીચે માનવીનું વ્યક્તિત્વ, ઘાટ (દેહનાં જાડ્ય, અતિ જાડાઈ, કૃશતા, અતિ ઊંચાઈ કે વામનજીપણું) તેનું વર્તન ને આડકતરી રીતે તેનો સ્વભાવ પણ નિર્માણ થાય છે. વળી માનસિક વિકાસ (બુદ્ધિ, ચાતુર્ય, વિવેકશક્તિ, ડહાપણ) હૃદયના ભાવો (પ્રેમાળતા, કઠોરતા) ને શરીરની ચપળતા કે શિથિલતા પણ એમના ઉપર અવલંબે છે. ટૂંકામાં અંતઃસ્રાવો વ્યક્તિના શારીરિક ને માનસિક સર્વદેશીય વિકાસ ને શક્તિઓના પુરસ્કર્તા કે અવરોધક છે, એને સમૃદ્ધિ કે કંગાલિયત બક્ષનાર છે. યૌવન અને શક્તિ અરે, વૃદ્ધત્વ આરોગ્ય અને આયુષ્ય સુદ્ધાં આ સ્રાવોની કાર્યક્ષમતા ઉપર અવલંબે છે. આરોગ્ય ને રોગ, જીવન ને મૃત્યુ જીવનનાં આ પાસાંઓની સમતુલા જાળવવાનું આ અંતઃસ્રાવોના અંકુશમાં છે. ટૂંકામાં આપણું જીવન અંતઃસ્રાવોની દયા ઉપર છે. આપણે જે કંઈ છીએ તે બધું અંતઃસ્રાવોની જ અનોખી અને અદ્ભુત કરામત છે.

સ્ત્રીઓનું બળ ઈસ્ટ્રોજન નામના અંતઃસ્રાવમાં રહેલું છે. આ સ્રાવ સ્ત્રીઓને ખાસ વરેલો હોઈ એમનું સ્ત્રીત્વ પણ આને જ આભારી છે. સ્ત્રીઓની જૈવિક (અં. બાયોલોજીકલ) ક્રિયાઓની તુલનામાં પુરુષો નાજુક છે. એક ક્ષણની ઉત્તેજનામાં તેમની પ્રજનનની જૈવિક ક્રિયા પૂર્ણ થાય છે જ્યારે સ્ત્રીઓ નવા જીવની ધારક હોઈ તેમની જૈવિક ક્રિયાઓની મજલ ઘણી લાંબી છે. આ ક્રિયાઓ થવા કાજે સ્ત્રીઓ બળિષ્ઠ છે અને આ ક્રિયાઓ થવામાં સ્ત્રીઓનું બળ રહેલું છે.

★

ફ્રાંસનો મહાન લેખક એલેક્ઝાંડર ડુમા વાદળી રંગના કાગળ અને લીલી શાહી વગર એક અક્ષર પણ ન લખી શકતો એ તો જાણીતી વાત છે.

શિવકુમાર જોષી

'મૃત્યુ મરી ગયું રે—'

તાજેતરના રાંચી-હાવરા એક્સપ્રેસના અકસ્માતે મોટી જાનહાનિ થઈ. આપણા જાણીતા વાર્તાકારને તેમાંથી એક હૃદયદ્રાવક વાર્તા મળી ઊર્મિનાં વાચકો આ વાર્તા વાંચીને એ અકસ્માતનું સાચું હાર્દ માણી શકશે, એના ભોગ બનેલાંઓની હૃદયવ્યથા અનુભવી શકશે એવી ખાતરી છે...

'આવજો આવજો...' ને ટ્રેને હાવરા છોડ્યું. ચંદ્રિકાની નજર તેમ છતાં એ પતિની બે બાજુ લપાઈને ઊભેલાં શુભાશિષ અને નંદિની તરફ મંડાઈ રહી હતી. એકાદ વાર એણે પતિ સામે પણ જોઈ લીધું. પતિ-પત્નીની આંખો મળી, ત્યાં સ્મિત રમતું હતું અને પરસ્પર અણમોલ સંદેશાનો વિનિમય રચાયો હતો.

'સંભાળજો હોં'

'તું ફીકર ન કરીશ...'

'તમારા જેવા બાપ સાથે હોય પછી મને વળી બાળકોની ફીકર શી!'

'તબીઅત સાચવજે, ને જલદી જલદી આવી પહોંચજે...'

'તમારા ત્રણ સિવાય મને પણ જરીયે ન ગમે તો ...અહીંનું કામ પતું ને પાછળ ને પાછળ આવી સમજો...'

અને બીજું કેટલુંયે—બધું જ વણકહ્યું ને છતાંયે કેટલું અર્થપૂર્ણ!

ગાડી પ્લેટફોર્મ છોડીને યાર્ડમાંથી પસાર થતી હતી, લોખંડ લોખંડ સાથે ઘસાતું હતું, પોલાદ પોલાદની સાથે ખખડતું હતું, સુનીલને થયું જાણે કે આ નર્યું ભૈરવ સંગીત! એનો કોઈ અંત?!

શુભાશિષ હજી બારી પાસેથી ખસતો ન હતો. બહાર કાળા ચોખ્ખા આકાશમાં દશમીનો ચંદ્ર પૂર્વાકાશની ક્ષિતિજથી ચારપાંચ વાંસ ઊંચે તોળાઈ રહ્યો હતો. એ તરફ એની દૃષ્ટિ હતી.

'નંદિની, તું ને શુભાશિષ હવે સૂઈ જાવ તો... આખો દિવસ કલકત્તા જોવા રખડયા જ કર્યું છે, થાક્યાં નથી?'

'પણ પપ્પા, આ શુભુ ક્યાં માને છે? જુઓ તો, બારી પાસેથી ખસતો જ નથી?!'

'વહાં સે હટ જાઓ બેટા, ખીડકી કી પાસ ખડા રહેના ખતરનાક હુઆ કરતા હૈ—' ફર્સ્ટક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટની ચોથી બર્થ—નીચેની બીજી બર્થ ઉપર પોતાનો બીસ્ત્રો ઉખેળતાં વયોવૃદ્ધ પ્રોફેસરે લાગણીપૂર્વક કિશોરને ચેતવણી આપી.

શુભાશિષે પ્રોફેસર તરફ જોયું. 'તો મુઝે યહાં હી બૈઠને દિજીએ...' શુભાશિષે પ્રોફેસરની બર્થ ઉપર આસન જમાવી બારીની બહાર જોઈ રહેવાનો આગ્રહ જારી રાખ્યો.

સુનીલે બંને બાળકો માટે ઉપરની બે બર્થ ઉપર બિછાના પાથર્યાં. પેન્ટમાંથી ખમીસ બહાર ખેંચી કાઢ્યું, બુટ કાઢીને મોજાં ઉતારી બુટમાં ઘુસાડ્યાં. બાથરૂમમાં જઈને પાયજામો પહેરણ પહેરી લેતાં એક વાર દર્પણમાં જોઈ લીધું. એને ચંદ્રિકા યાદ આવી ગઈ. કપાળ ઉપર ઝૂલતું બાબરીનું ગુંચળું સરખું કરતાં પોતાની જ આંખો સામે પળવાર જોઈને હસી લીધું. પહેલી જ વાર શું બાળકો મને ભળાવીને તું પાછળ એકલી રહી હતી! ચંદ્રિકા!—પોતાનાં જ પ્રતિબિંબને પૂછી લીધું. હાથ હલાવતી ધીરે ધીરે પ્લેટફોર્મ ઉપર પૂરી વ્યક્તિમાંથી બિંદુસમી બની જતી ચંદ્રિકા એને વારંવાર યાદ આવ્યા કરી.

ગાડી ઊપડયે અડધો કલાક પણ થયો ન હતો અને બન્ને બાળકો ઉપરની બર્થ ઉપર ઘસઘસાટ ઊંઘતાં હતાં. પ્રોફેસર મમતાપૂર્વક બાળકો તરફ જોઈ રહેના હતા. ત્યાં ખુલ્લી બારીમાંથી ફાગણીની રજની એક ઝાપટ આવી ગઈ. પ્રોફેસરના વિશાળ ભાલ અને વાળ વિનાના માથા ઉપર એ કણો છવાઈ ગઈ, અને ઉધરસનું એક જોરદાર મોજું પસાર થઈ ગયું. સુનીલે ઊભા થઈને એ તરફની બારી બંધ કરી

આપી. એમ કરતાં એણે કહ્યું પણ ખરું, 'બીરાદર-બાનુ. આપ અગર મુનાસીબ સમજેં તો મેરી બર્થ એક્સ્ચેન્જ કર લીજીએ, યહાં આપકો કાફી તકલીફ હોગી.'

શરૂઆતમાં જ થોડી રકઝક એ બર્થને કારણે થયેલી. રીઝર્વેશન પ્રમાણે એ બર્થ સુનીલને મળવાની હતી—મૂળ ચંદ્રિકા માટે જ તો તે હતી: આખું કુટુંબ—સુનીલ, ચંદ્રિકા, નંદિની, શુભાશિષ એક સાથે જ એ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં મુસાફરી કરવાનાં હતાં, પણ છેલ્લે દિવસે ચંદ્રિકાનો કાર્યક્રમ બદલાયો અને એ ટિકિટ પ્રોફેસરને ખપમાં આવી ગઈ. પ્રોફેસરે પહેલેથી જ એ બર્થ ઉપર બેસવા સૂવાનો આગ્રહ રાખેલો.

એ આગ્રહ એમણે સુનીલના સૂચન છતાં જારી રાખ્યો. એન્થ્રોપોલોજીનું કોઈ 'પેપર' ખોલીને એ વાંચવા બેઠા.

સુનીલના રસનો એ વિષય હતો. એણે વિદ્વાન બહુશ્રુત પ્રોફેસર સાથે વાતચીત માંડી. અઢાર વર્ષ સુધી પ્રાણીવિદ્યાવિશારદ તરીકે એમણે કામગીરી બજાવેલી. પ્રાગૈતિહાસિક પ્રાણીજીવન, માનવ ઇતિહાસના, પ્રાણી ઇતિહાસના સ્તરો ઊકલવા ઉખેળવાનો એમનો રસ, એ કારણે સરકારી બિનસરકારી ધોરણે એમણે કરેલી શોધોની વાતો સુનીલને કરી.

એમની વિદ્વત્તા માટે સુનીલને માન ઉપજ્યું, પૂજ્યભાવ પ્રગટ્યો. લગભગ દૂર સૌરાષ્ટ્રની ગ્રામ્ય વિદ્યાપીઠમાં વિદ્યાવ્યાસંગી પિતા માટે હરહમેશાં ઉપજતાં એવાં માન અને પૂજ્યભાવ પ્રગટ્યાં.

ક્ષણભંગુર માનવીજીવન છતાં કેવી અવિરત એક ધારાવાહિકતા એ પાછળ રહેલી છે! આદિમયુગથી માનવી, માનવપ્રાણી અને બીજી પ્રાણીસૃષ્ટિ કેવી રીતે જીવન અને વિનાશનું યુદ્ધ ખેલી રહી છે, ભૂકંપ, જ્વાળામુખી, પૂરો, અતિવૃષ્ટિ, દુષ્કાળ અને એવી તો કેટલીયે હોનારતો છતાં આ સૃષ્ટિ ઉપર પ્રાણી જીવન અકબંધ રહ્યું છે, વિકસ્યું છે—પ્રોફેસરની એ બધી વાતો યાદ કરતાં કરતાં સુનીલની આંખો ઘેરાવા માંડી.

'ચાલો ત્યારે હવે હું તો સૂઈ જાઉં' જાણે વડીલની રજા લેતો હોય તેમ પ્રોફેસર સામે એકવાર ફરીથી જોઈને સુનીલ એમની બર્થ ઉપર ઊભો થયો.

'હું પણ હવે સૂઈ જ જઈશ, આ પ્રકાશથી તમને તકલીફ થતી હશે, નહિ?'

'આપ આરામથી વાંચો ને, મને કોઈ તકલીફ નથી. હું તો પડ્યો તેવો ઊંઘી જ જવાનો. અને બાળકોને પણ ઊંઘ્યા પછી કશું નડતું નથી.' સુનીલે બગાસું આરોપી લેતાં વિવેક કર્યો.

'સતત ધ્વંસ સામે જીવંત રહેવા ટકી રહેવા માટેનું પ્રાણી સૃષ્ટિનું સતત યુદ્ધ—લોખંડ સાથે લોખંડ અથડાતું હતું, અપ રાંચી–હાવડા એક્સપ્રેસનાં ચક્રો ઝડપથી ગતિ વધારે જતાં હતાં. આગળના સ્ટેશને કોઈ નો'તું કહેતું કે ગાડી થોડી 'લેઈટ' છે? ઝડપ વધારીને ગુમાવેલો સમય લેવાની એન્જીન ડ્રાયવર જાણે અથાગ પ્રયત્ન કરતો હતો.

રાત વધતી હતી.

આકાશમાં દશમનો ચંદ્ર વધુ તેજસ્વી લાગતો હતો. સુનીલે એકવાર બારી બહાર જોયું, બીજીવાર પ્રોફેસર તરફ—એમનું કપાળ ઝગારા મારતું હતું, ઊંડી વિદ્વત્તાની ખાત્રી આપતું હોય તે કરતાં જુદી રીતનું—વડીલ બાળકોને નચિંત થવાની ખાત્રી આપે તેવી કોઈ સલામતીની હવા એ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ફેલાઈ હતી, ને એના કેન્દ્રસ્થાને પ્રોફેસર છે એમ માનવું સુનીલને રુચ્યું. એને ઊંઘ આવી ગઈ.

થોડી ક્ષણો પછી પ્રોફેસરે પણ 'પેપર' બંધ કર્યું. ઈન્ડીઅન સાયન્સ કોન્ગ્રેસ વેળા પોતે એન્થ્રોપોલોજી વિભાગના પ્રમુખ બન્યા ત્યારથી બંગાળની એશિયાટિક સોસાયટીએ એમને પેલો સુવર્ણચંદ્રક આપ્યો તે દરમ્યાન કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓને, રિસર્ચ વર્કર્સને એમણે તૈયાર કર્યા હતા! સામે સૂતેલો સુનીલ શું એમાંનો જ કોઈ વિદ્યાર્થી હતો! નાની વય છતાં વિચક્ષણ અને વિદ્યાપ્રેમી! કેવા કેવા પ્રશ્નો પૂછ્યો હતો!...કે પછી પોતાના ત્રણ પુત્રોમંનો એક પુત્ર સમો!...કેમ આજે,

બાળકો ને પત્ની યાદ આવતાં હતાં ! આટલે વર્ષે જાણે પહેલી જ વાર અનુભવતા હોય એમ પોતાના ગૃહ-જીવનની યાદ એ માટેની ઝંખના એમણે નવાં સ્વરૂપે અનુભવી. કલકત્તા છોડીને રાંચીમાં એ સ્થિર થયા હતા. પત્ની, ત્રણ પુત્રો–પુત્રીથી ભર્યો ભર્યો સંસાર— એક બાજુ વિદ્યાભ્યાસંગ, બીજી બાજુ જીવન કૃતકૃત્ય લાગે, રસભર્યું લાગે તેવું સભર ! કેટલા માનવીના ભાગ્યમાં એવું સંપૂર્ણ જીવન લખાયું હશે !

વિચારપરંપરામાં અટવાતાં એ ઊભા થયા. બત્તી ઓલવતાં પહેલાં એકવાર નંદિની અને શુભાશિષ તરફ એમણે જોઈ લીધું. કેવાં નિરાંતે બંને સૂતાં હતાં ! પોતાનાં જ પૌત્ર પૌત્રી હોય એમ એમણે વાત્સલ્ય-દૃષ્ટિથી એમની સામે જોયું, જોયા કર્યું. શુભાશિષના પગ નીચેથી ખસીને ઓઢેલા ધાબળાનો એક છેડો નીચે સુધી લબડતો હતો, તે એમણે સરખો કર્યો, શુભાશિષને બરાબર ઢાંક્યું.

પોતાના જ કુટુંબની યાદ પછી જાણે આ પારકાં પોતાનાં જ આત્મીય હોય એવા ભાવપૂર્વક એમણે મન સાથે સમાધાન કર્યું. કાલ સવારે તો ઘર ભેગો થઈશ...ગીન્ની અને મોટા દીકરાના ઢબુરિયાં ! દાદા દાદા કરતાં બધાં વિંટળાઈ વળશે, કલકત્તાથી પૂતનની શી શી મીઠાઈ લાવ્યા તેમ પૂછશે ને બસ પછી......

આંખો મીંચાઈ ગઈ. પ્રોફેસર શાંત સ્વસ્થ નિદ્રામાં વીંટળાઈ વળ્યા...

લોખંડ લોખંડ સાથે અફળાતું હતું...રાંચી એક્સપ્રે-સની ઝડપ વધતી હતી. ચકડાંની ગતિમાંથી એક સરખું સંગીત પ્રગટતું હતું. સુનીલ ઘસઘસાટ ઊંઘતો હતો.

બાર, એક, દોઢ, બે, સવા બે...ગાડીની ગતિ વધતી હતી...હમણાં જ ધાલભુમગઢ સ્ટેશને ગાડી થંભી ન થંભી અને વળી ગતિ પકડી...બે ને વીસ, બાવીસ ત્રેવીસ ચોવીસ પચ્ચીસ...આ સામે તે કેવો વળાંક ! પણ રાવ હોંશીયાર ડ્રાયવર હતો, દસ મિનિટ ગાડી મોડી હતી,...એ દેખાય, દૂર દૂર, ઘાટશીલાની કેબિન તરફની લાલબત્તી !...લાલબત્તી નહિ પણ હવે નારંગી રંગ એ પકડી લેતી હતી...લાઈન ક્લીઅર હતી...બે ને છવીસ, સત્તાવીસ...ઓરે ! આ તે કેવો ગજબનાક આંચકો !

ધડધડ ધુડુમ–ખીચી ખીચી–ખુડ, ખુડ—બોમ્ ધીમ ઢુમ્ ચીસ...ઓ મા રે !...સૂઉઉઉ લોખંડ સાથે લોખંડ ! ધરતીની ગોદમાં આ તે કેવી ચિરાડ !...અને અને... બે ને ત્રીસ ! ગોઝારી સેકન્ડો. ગોઝારી મિનિટો, ગોઝારી રાત્રી !...ગોઝારી રાંચી એક્સપ્રેસ ! અપ હાવરા–રાંચી એક્સપ્રેસ ! ગુરુવારની રાત, શુક્રવારની સવાર...દશમનો ચાંદો હસતો હતો ? ના ના ફિક્કો ફસ પડી ગયો હતો !

એ ભયંકર દૃશ્યના સાક્ષી થવા કરતાં પશ્ચિમની ક્ષિતિજમાં તુરત ઊતરી પડાતું હોત તો ?

...સુનીલે પછાડ ખાધી. ક્ષણો સુધી તૂટેલાં સ્વપ્નનું સાંધણ શોધતો એ ભૂમિ ઉપર ચત્તોપાટ પડી રહ્યો. સ્વપ્ન ! ક્યાં છે સ્વપ્ન !?...ના રે ના. કોણે એ ચીસ પાડી ! કોણે બૂમ પાડી ! 'મદદ મદદ' બચાવો ! બચાવો !—સુનીલે નજર ઊંચે કરી, માંડ માંડ. પોતાનાં અંગો એને કંપતાં લાગ્યાં. એ બેઠો થયો.

ચારે બાજુ આ શું ! અંધકારનું કલેવર ચીરાને એમાં હાડકાં પાંસળાં મજ્જા બહાર લટકતાં હોય તેમ તૂટેલી બોગીઓનો કાટમાળ રાતા ચંદ્રના ધૂંધળા પ્રકાશમાં એક પછી એક એની નજરે પડવા માંડ્યા. એની નજરનું તેજ વધ્યું, અંધકારને ફંફોળવાની એનામાં શક્તિ જાગી, સાથે સાથે એને ભાન આવ્યું કે આ બધું સ્વપ્ન નો'તું, એ ઊંઘમાં નો'તો.

સમે રાંચી એક્સપ્રેસ પાસું વાળીને સૂતી હતી. જાણે મૃત્યુશય્યામાં ! અને એની મૃત્યુશય્યામાં એણે ભંડારી દીધાં હતાં કેટલાયે માનવી ! એ માનવીની યાતનાના ચિત્કાર સમગ્રભાવે મૃત્યુ લેવાનો ઘેરો શ્વાસ બની જતો હોય એમ સુનીલે અનુભવ્યું.

'મારાં બાળકો ક્યાં?' આ એક ભયંકર રેલ્વે અકસ્માત હતો. એનું ભાન થતાં સુનીલને બાળકો યાદ આવ્યાં. તુરત એ ઊભો થયો.

'બેટા નંદિની, બેટા શુભાશિષ, તમે ક્યાં છો!' એણે પોકારવા માંડ્યું.

ત્યાં સહેજ દૂરથી પેલા કાટમાળ વચ્ચેથી કોઈનો મદદ માટેનો અવાજ, પરિચિત અવાજ સંભળાયો... અરે હા, એ જ એ જ તો નંદિની!

'પપ્પા પપ્પા...હું અહીં છું...તમે ક્યાં છો? શુભાશિષ ક્યાં!...'

અવાજને ઈશારે સુનીલે કાટમાળ ઉપર હાથ ફેરવવા માંડ્યો. ચંદ્રનો રુગ્ણ પ્રકાશ કશાયે કામનો ન હતો. એ બિહામણાં દૃશ્યને વધુ બિહામણું બનાવવાનો જ એનો ફાળો હતો.

ત્યાં ઉપર સુધી કાટમાળ વચ્ચે તેળાઈ રહેલો હાથ એમના હાથમાં આવ્યો. નાજુક પરિચિત એ સ્પર્શ ઓળખી લેતાં સુનીલને વાર ન લાગી.

'બેટા નંદિની, ફીકર ન કરીશ હોં. હું અહીં જ છું...હમણાં તને બહાર કાઢું છું...તને ખૂબ વાગ્યું છે બેટા?'

'પપ્પા...મને, મને ખૂબ પીડા થાય છે...'

'ક્યાં? કઈ જગ્યાએ?'

'છાતીમાં અને હાથની નસેનસમાં...'

'બધું ઠીક થઈ જશે હોં...'

પોણા કલાકની મહેનતે, મદદનીશોનો સાથ મળતાં ફર્સ્ટ ક્લાસના એ ભંગારમાંથી સુનીલે નંદિનીને બહાર કાઢી. ઘાયલ! લોહી લુહાણ!' આખા શરીરે લોહી જ લોહી! એટલી રાત્રે બેટરીના અજવાળામાં એ લોહી ચામડું અને બીહામણું બનીને ચળકતું હતું! કેવું વાગ્યું હશે? ક્યાં ક્યાં વાગ્યું હશે? આટલું લોહી વહી ગયા પછી આ કુમળી બાલિકા જીવશે કઈ રીતે? સુનીલ અને પેલા મદદનીશો ચિંતા કરતા હતા.

પણ શુભાશિષ ક્યાં?

પેલાઓ પાસે નંદિનીને મૂકીને સુનીલ ચારે બાજુ ઘૂમવા માંડ્યો.

'શુભાશિષ, બેટા શુભાશિષ...તું ક્યાં છે?...બેટા શુભાશિષ......' રાતના પરોને વીંધીને પિતાની આરઝૂભરી હાક વાતાવરણને ભરી દેતી હતી. રાત્રીના નિબીડ અંધકારની પેલી પાર ..પેલા નક્ષત્રો અને પેલું આભ એ બધાને વીંધીને ..જ્યાં પણ શુભાશિષ હોય ત્યાં એ હાથ પહોંચે એટલી એ પાછળ યાતનાની વાત્સલ્યની અને છતાંયે માનવીની નિરાધારીની તીવ્રતા ભરી હતી.

એવી તો કેટલીયે રાવ એ રાતે ત્યાં પ્રગટતી હતી અને વાત શમી જતી હતી.

સુનીલનો પોકાર પણ છેવટે શમી ગયો.

'તને શો જવાબ આપીશ ચંદ્રિકા?...તારા બેટાને લીધા વિના તને મુખ શું દેખાડીશ?...આવી ઘાયલ લોહી-તરબોળ દીકરી અને અને...શુભાશિષ સિવાય ખાલી હાથે તારી સાથે હું ઊભો રહીશ કઈ રીતે?...સુનીલનું મગજ અમંગળ કલ્પનાઓથી બહેર મારી ગયું હતું.

દશમનો ચંદ્ર શરમનો માર્યો છેવટે ડૂબી ગયો હતો. પૂર્વાકાશમાં પ્રભાત પ્રગટતું હતું...ત્યાં...ત્યાં સામેથી આ...સ્વયંસેવકો કોને લઈને આવે છે? 'પપ્પા પપ્પા' એ કોણ, કોણ બોલ્યું એ?

'પપ્પા તમે ક્યાં હતા? ક્યારનો તમને ખોળું છું, તમે તો બસ આમ બેસી જ રહ્યા છો? મારી શોધ પણ ન કરી?' અક્ષુણ્ણ હેમખેમ શુભાશિષ સામે ઊભો હતો. એ સ્વપ્ન નો'તું ને? એ મિલન યથાતથ્ય હતું ને? સુનીલે વારંવાર એ અંગોમાં ખાત્રી કરી લીધી. પુત્રને છાતી સરસો ચાંપી લીધો. જાણે એને ખાત્રી આપતો હોય, 'બેટા આ છાતીમાં શ્વાસ સમાતો નો'તો એ રીતે તને મેં પુકાર્યા કર્યો છે, છેલ્લા બે કલાકથી, એકધારો, સતત..' તેમ.

પોતે સામાન્ય ઘાયલ; શુભાશિષ હેમખેમ, પુત્રી નંદિની સારી પેઠે ઈજા પામીને લોહીમાં તરબોળ છતાં જીવી જશે—પણ તો પછી પ્રોફેસર? એ ક્યાં?

સુનીલે ફર્સ્ટ ક્લાસના કાટમાળ તરફ ઝડપથી પગલાં

ઉપાડ્યો. નંદિની સૂતી હતી તેની નીચેની બર્થ ઉપર પ્રોફેસર સૂતા હતા, એમ એને યાદ આવ્યું. નંદિનીને જ્યાંથી ઉપાડી લીધી હતી તે જગ્યાએ આવીને એણે જોયું. થોડા કાટમાળ ખસેડતાં અવાક બનીને એ ધરતી ઉપર જડાઈ ગયો.

છુંદાઈ ગયેલો લોહીયાળ નિષ્પ્રાણ દેહ ત્યાં સૂતો હતો, જાણે કે . જાણે કે નંદિનીને પોતાનું સમગ્ર જીવન પાથરીને એમણે જ બચાવી લીધી ન હોય !

નંદિનીને જ શા માટે? એ કમ્પાર્ટમેન્ટના બાકીના સહુને બચાવવા માટે પણ નાનાં નાનાં – પોતાનાં પુત્ર અને પૌત્ર પૌત્રી સમાંઓને બચાવી લેવા માટે પોતાના પ્રાણની એમણે હોડ બીછી લેધ અને તે કારણે કૃતકૃત્યતા અનુભવતા હોય તેમ પ્રોફેસર નચિંત સૂતા હતા. નંદિનીની પીઠ ઉપર લાગેલું પેલું ગરમ લોહી તો પ્રોફેસરના શીર છાતી અને પગમાં લાગેલા ઘામાંથી ઝરતું લોહી હતું. પણ એ જોતા સમજ્યા કે એવું દુઃખ વેઠવા એ ક્યાં હતા?...સુનીલ એ દૃશ્ય જોતો ઊભો હતો. પેલા અચેતન મુખ ઉપર આછું સ્મિત હતું: એમણે જ નોંતું કર્યું, પ્રાણીજગત સૃષ્ટિના આરંભથી મૃત્યુ અને જીવન વચ્ચેનું સતત યુદ્ધ ખેલી રહ્યું છે. અને...અને...અનેક ધ્વંસલીલાને પરિણામે પણ જીવનની ધારા અબાધિત આગળ વધે જ ગઈ છે?...એ ધારા એમ અબાધિત વહે જાય તેમાં પ્રોફેસર પોતાનો ફાળો આપતા હતા કે શું?!...

✻

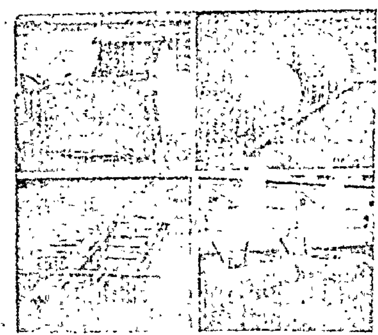

નાગપુરમાં ભંડારા તાલાલિક સદર તાલીમી સંસ્થામાં ૨૫૦ આદિવાસીએ તાલીમ લીધી છે. ભાગા સનરી અભ્યાસો, ઉપગુરી ફીરકો, સાજા અને ગૌરેજના શિક્ષણ, દેગમાદિ અને સામાજિક સંસ્થાકીના દેરદારોને સમાવેશ થાય છે. આજના પ્રદેશ વિરમાં ખાસ્તામાંથી બનાવેલો ભાગ નાખવા છે. જેમાં માટીના ખાડી ભારતાપાથી બનાવેલી બગાતરાયો છે. ત્રીજામાં સ્વાયરેકના ખાતી કામગીરી બનાવેલ અને કેવાવામાં રજૂ કરતાં કરવી ફરજિયાત રોક દેખાય છે.

૧

હું એક ભટકતો શાયર છું

શેખાદમ આબુવાલા

[૨૫] આદમને કોઈ પૂછે : પેરિસમાં શું કરે છે?

> જ્યારે પેરિસ છીંકણી સૂંઘે છે
> ત્યારે આખું ફ્રાન્સ છીંક ખાય છે.
> —ગોગોલ

પેરિસ.

હા, પેરિસ.

પને માતર પે. રને હૂસ્વઈ રિ. સને કંઈ નહિ સ.

આ ત્રણ અક્ષરોમાં જાણે સમસ્ત ત્રિલોક કેન્દ્રિત થયેલું હોય એમ આખું જગત માને છે. મેં પણ આ જાદૂઈ રંગનગરીમાં એકાદ સપ્તરંગી સપ્તાહ વ્યતીત કર્યો છે અને હું આ માન્યતાને નર્યા પ્રચારનો પરિપાક ગણું છું. પ્રેમ ચીજ જ એવી છે જે સહેલાઈથી અતિશયોક્તિમાં સરી પડે છે. પેરિસ જોયા પછી મને લાગ્યું કે પેરિસના પ્રેમમાં પડેલા જીવોએ એ નગરીની પ્રશસ્તિ ગાવામાં સહેજ પણ આજુબાજુ જોયું હોય તેમ લાગતું નથી.

પેરિસનાં પેશાબખાનાંઓમાં નાકે રૂમાલ રાખ્યા વિના હું ગયો હોઉં તેવું મને યાદ નથી. એ રૂપાળા નગરના કદરૂપાં પેશાબખાનાંઓ સામેના ઉગ્ર પ્રતીક વિરોધ તરીકે એક બે વાર પેરિસના રાજમાર્ગો ઉપર એવી કરવાની ધૃષ્ટતા દાખવ્યા વિના મારો અમદાવાદી જીવ કેમે સખણો રહી શક્યો નહોતો!

પેરિસનો ઇતિહાસ વિશ્વવિખ્યાત છે. પેરિસ જીવે છે પોતાના ભૂતકાળ ઉપર. વર્તમાનકાળમાંયે જેનો પ્રાણ ધબકી રહ્યો છે તે ભૂતકાળ જગતભરના 'ટૂરિસ્ટો'નું આકર્ષણ છે એમ માની લેવાનું નાદાન પ્રલોભન મારાથી થઈ શકે તેમ નથી. પેરિસ એ તો બહુરૂપી નગર છે. એનાં મુખ્ય બે રૂપો છે: એક દિવસે દૃષ્ટિગોચર થાય છે, બીજું રાતે. પેરિસ જેટલું પોતાના ઇતિહાસ માટે વિખ્યાત છે તેટલું જ તે પોતાની નિર્લજ્જ રંગીલી રાતો માટેયે છે. પેરિસની મુલાકાત લેનારા બધા જ કંઈ સંત કે પયગમ્બર નથી હોતા. દિવસના ઉજાસમાં આઇફિલ ટાવરની ઊંચાઈમાં પેરિસની ભવ્ય સંસ્કૃતિનો માપ જુએ છે અને વાહ વાહ પોકારી પોતાના અંતરની દાદ આપે છે અને બીજી જ પળે આકાશ ભણી નજર કરે છે અને સૂર્યાસ્તની ઉત્કટ પ્રતીક્ષામાં સરી પડે છે. પેરિસની રાત એ પેરિસનો પ્રાણ છે: પ્રાણ એ કદાચ લઘુપણો શબ્દ હશે. પેરિસ શું છે? પેરિસની રાત્રિઓ શાનું પ્રતીક છે? પેરિસનું આ રાત્રિજીવન મનુષ્ય જાતિને શાનો સંદેશો આપી રહ્યું છે? પેરિસને પાપીઓનું સ્વર્ગ કહી કે વિકૃત વૃત્તિઓની રાજધાની ગણી ઉતારી પાડવાનું નૈતિક ડહાપણ હું કરવા માગતો નથી. એ ફરજ સંતોની છે, પુણ્યશાળીઓની છે. પેરિસનું રાત્રિજીવન માણવાનું કાળજું મારા પડખામાં નહોતું, પણ તેને જાણવાની હામ મારા હૈયામાં જરૂર હતી.

*

એક દિવસે મારી ઉપર તારાનો તાર આવ્યો:
ભાઈ આદમ, સલીના અને વઝીરા જોડે પેરિસ જાઓ.

મેં રકમ ભરી દીધી છે.

સલીના અને વઝીરા એ તારાની બહેનો. તારા જર્મનીમાં મેડિસિનનો અભ્યાસ કરે, સલીના ટેક્સટાઈલ ઉદ્યોગ અંગેનો કાંઈક અભ્યાસ કરે અને વઝીરા કૅસ્મેટિક્સનો અભ્યાસ કરે.

*

'ગુજરાત-સમાચાર'માં કામ કરતી વખતે અવારનવાર ઉપાડ લેવાની ટેવ અહીં જર્મનીમાંયે ભારે ઉપયોગી નીવડી હતી! હું અમારા કારખાનાના 'નાણાંપ્રધાન' હૅર બૅકર કને પહોંચી ગયો. ઑફિસમાં પ્રવેશતાંની સાથે જ એ હસી પડયો:

—કાં ફરી ઉપાડ જોઈએ છે?

મેં સહેજ શરમાતાં લજાતાં કહ્યું:

—હા, પેરિસ જવું છે.

મારા આ શબ્દો સાંભળતાં જ હૅર બૅકરની ભમ્મરો તણાઈ ગઈ:

—પેરિસ!?

મેં પુનઃ ડેકું હલાવ્યું.

—તું ય ખરો છે આદમ, અમે અહીં વિલ્હઝહાઉસનમાં ને વિલ્હઝહાઉસનમાં પડયા છીએ અને તું વળી અમારા પૈસે ભારે મોજ કરે છે!

મેં નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું:

—એ તો જેવું જેનું નસીબ.

હૅર બૅકર હસી પડયા. એમની ચકચકતી ટાલ પણ હસી પડી. ફ્રાઉ લાંગે પણ હસી પડી. એના બદસૂરત દાંત પણ હસી પડયા.

એમણે ફ્રાઉ લાંગેને કહ્યું:

—ફ્રાઉ લાંગે, આપો ત્યારે આદમને જેટલા જોઈતા હોય એટલા.

ફ્રાઉ લાંગેએ મને પૂછયું:

—કેટલા જોઈએ છે?

—દોઢસો.

બૅકર બોલ્યા:

—દોઢસોમાં તે વળી તું પેરિસ શું જોવાનો!

મેં કહ્યું:

—આમે તમે દોઢ લાખ થોડા આપવાના છો કે તેટલા માગું!

ફરી બેઉ જણ હસી પડયાં.

દોઢસો માર્ક લીધા અને 'ડાંકે' કહી જવાનું કરતો હતો ત્યાં બૅકરે ટકોર કરી:

—આદમ, પેરિસથી ક્યાંક હિંદુસ્તાન નાસી જતો નહિ. અમારા દોઢસોનો વિચાર કરજે ભલા માણસ!

મેં કહ્યું:

—હિંદુસ્તાન જવા માટેય ઉપાડ લેવા તો ફરી તમારી પાસે જ આવવું પડશે ને!

બૅકરની ટાલ હસી પડી અને ફ્રાઉ લાંગેના દાંત હસી પડયા. 'ડાંકે આઉફવીડરઝેન' કહી ચાલતી પકડી.

મનેય થયું કે દોઢસોમાં તે વળી હું પેરિસ શું જોવાનો! હિમ્મત હાર્યા વિના મનને મનાવ્યું: જેટલું જોવાય તેટલું જોવું અને સંતોષ માનવો.

*

'આસ્ટા' નામક વિદ્યાર્થીઓની સંસ્થા તરફથી આ ટૂર યોજવામાં આવી હતી. પાંત્રીસ ચાળીસ જેટલા વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ આ ટૂરમાં જોડાયાં હતાં. અમે બૉનથી બસમાં ઊપડયાં તે બેલ્જિયમ થઈ ફ્રાન્સ પહોંચ્યાં.

પેરિસની એક હોટલમાં અમને ઉતારો આપવામાં આવ્યો. છત્રીસ માર્ક જેવી નજીવી રકમમાં યોજાયેલા આ પ્રવાસમાં કોઈ ઉતારાવાળી આલીશાન હોટલની અપેક્ષા રાખવાનો અવિવેક કેવી રીતે થઈ શકે! આપણા અમદાવાદના રેલવે-સ્ટેશનની નજીકમાં આવેલી લૉજિંગ-બૉર્ડિંગવાળી હોટલોના માલિકોએ શરમાવા જેવું કશું નથી તેવું મને આ અમારી પેરિસની હોટલ જોયા પછી લાગ્યું. અમને એટલે કે મને તેમ જ બીજા બે જર્મન વિદ્યાર્થીઓને બે પલંગવાળી એક રૂમ મળી હતી. બે પલંગ અને ત્રણ સૂતારા! પણ અમારું નસીબ સારું હશે કે એક જર્મન વિદ્યાર્થી એવો તે ગૂમ થઈ ગયો કે ઠેઠ છેલ્લે

દિવસે બસ ઊપડવાને સમયે ફરી દેખાયો!

*

પેરિસ આવ્યા છીએ એટલે પેરિસના રાત્રિજીવનનો અનુભવ લીધા વિના પાછાં જઈએ તો એનો વસવસો જીવનભર રહી જાય એવી લાગણીમાં ઝોલાં ખાતાં અમારામાંનાં મોટા ભાગના વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થિનીઓએ પેરિસનું રાત્રિજીવન જાણવાને (અને કેટલાક માણવાને) કમર કસી. અમે જુદાં જુદાં વર્તુળોમાં વહેંચાઈ ગયા. મારા વર્તુળમાં નવેક છોકરીઓ અને ત્રણેક છોકરા. હું સલીના અને વઝીરા—અમે ત્રણ જ માત્ર હિંદુસ્તાની, બાકીનાં બધાં જર્મન.

બટકબોલી બાર્બરાએ કહ્યું :

—આદમ, તું અમારો આગેવાન. મરજીમાં આવે ત્યાં અમને દોરવ.

મેં કહ્યું :

—આગેવાન બનવાની મારામાં સહેજ પણ લાયકાત નથી. હું પણ તમારા લોકોની જેમ પ્રથમવાર પેરિસ આવ્યો છું અને તદુપરાંત ફ્રેંચ ભાષાનો મને એક શબ્દ આવડતો નથી.

કારીન બોલી :

—તેનો કશો વાંધો નહિ. અમે ફ્રેંચ ભાષા જાણીએ છીએ. તારે માત્ર નક્કી કરવું : ક્યાં જવું અને શું કરવું.

મેં કહ્યું :

—અચ્છા ત્યારે, જેવી તમારી મરજી. હું તમારો આગેવાન. પણ આપણે સૌ રહ્યાં લોકશાહીમાં માનનારાં. તમારા લોકોની ઇચ્છા ક્યાં જવાની છે!

થોડીવાર બધાં ચૂપ રહ્યાં, પછી તરત મસલતની કલબલ શરૂ થઈ ગઈ.

એક કહે :

—અન્ડરગ્રાઉન્ડ રેલવેમાં આમતેમ આંટા મારીએ.

બીજી કહે :

—આઈફિલટાવરની મુલાકાતે જઈએ.

ત્રીજી કહે :

—અમસ્તાં અમસ્તાં પેરિસની સડકો ખૂંદીએ.

ચોથી કહે :

—કોઈ ભોંયરાવાળી નાઈટક્લબમાં જઈએ અને જેઝ સંગીત સાંભળીએ.

પાંચમી કહે :

—પેરિસનું 'લાલ પાણી' ઘણું મશહૂર છે. કોઈ બારમાં જઈ તેનું રસપાન કરીએ.

દરેક દરખાસ્ત ઉપર ચર્ચાના ધુમાડા ઊડતા. 'ના' અને 'હા'ની મલ્લબાઝી જામતી.

મેં કહ્યું :

—આપણી કને આખી રાત પડી છે. આપણે એમ શા માટે ન કરીએ કે અન્ડરગ્રાઉન્ડ રેલવેમાં આમતેમ આંટા મારીએ, આઈફિલટાવરની મુલાકાતેય જઈએ, અમસ્તાં અમસ્તાં પેરિસની સડકોય ખૂંદીએ, કોઈ ભોંયરાવાળી નાઈટક્લબમાં જઈને જેઝ સંગીત સાંભળીએ અને પેરિસના મશહૂર 'લાલ પાણી'નું રસપાન કરીએ!? કેમ, બરાબર ને!

સૌ એક અવાજે સહમત થયાં. સલીના અને વઝીરા ખામોશ રહી.

*

મોસ્કોની 'મેટ્રો' અંડરગ્રાઉન્ડ રેલવે મેં જોઈ ન હોત તો પેરિસની આ ભૂગર્ભ રેલવે મને જરૂર પ્રભાવિત કરી શકત. ગરીબી અને ગંદકી એ માજણી બહેનો હોય એમ લાગે છે, પેરિસમાં થઈને વહેતી સેઈને નદીના પુલો ઉપર ચીંથરેહાલ અવસ્થામાં પોઢેલા અર્ધભૂખ્યા ભિખારીઓને જોયા. કોઈ પેરિસની ભૂગર્ભ રેલવેનાં સ્ટેશનો ઉપરની ગંદકી જોઈ આશ્ચર્ય ન થાય એ સ્વાભાવિક હતું.

અમે જમીનની અંદર ભિઆવરામાં આવેલા પાટા ઉપર દોડતી ટ્રેનોમાં કોઈ પણ આખરી મંઝિલ વિના સફર કરતાં હતાં અને અમારે મ.થે આખું પેરિસ શહેર ધમધમતું હતું તેનો અમને આ ધમધમતી ટ્રેનોમાં ઊભા ઊભાં કે બેઠાં બેઠાં સહેજે ખ્યાલ આવી

શકતો નહોતો. અમારામાં અને નાનાં બાળકોમાં જાણે કશો તફાવત ન હતો. જુદાં જુદાં સ્ટેશનો ઉપર અમે ગાડીઓ બદલતાં અને એક જ ટિકિટ ઉપર કલાકો સુધી ભૂગર્ભના અંધકારનો ઉપભોગ કરતાં. આ સ્ટેશનો ઉપરની એક વ્યવસ્થા સાચે જ નોંધપાત્ર હતી. દરેક સ્ટેશન ઉપર એક મોટું બોર્ડ લટકતું હતું. તેની ઉપર સમસ્ત ભૂગર્ભનાં સ્ટેશનોનો તેમજ તેની રેલવે લાઈનોનો નકશો દોરવામાં આવેલો હતો. નકશાની નીચે સ્ટેશનોનાં નામો લખવામાં આવેલાં હતાં. દરેક નામની આગળ એક ઇલેક્ટ્રિક બટન. જે સ્ટેશને જવું હોય તેનું બટન દબાવતાંની સાથે જ તે લાઈન ઉપર આવેલાં તમામ સ્ટેશનો પ્રકાશિત થઈ જતાં અને આપણને આખી સફરની પૂરેપૂરી માહિતી મળી રહેતી: કયા કયા સ્ટેશને થઈ ગાડી જવાની અને કયા સ્ટેશને ગાડી બદલવાની. દરેક સ્ટેશને અમારા હાથ આ નકશા સાથે અડપલાં કર્યા વિના સખણાં રહી શકતા નહોતાં. (જો કે જર્મનીમાં મેં ઘણાં શહેરોમાં શહેરના રસ્તાઓ દર્શાવતાં આવાં બોર્ડ જોયાં છે ખરાં.)

ભૂગર્ભના અવિરત પ્રવાસથી ધરાઈ ગયાં એટલે અમે પુનઃ જમીન ઉપર આવ્યાં. પેરિસની લાંબી સડકો અમારી રાહ જોતી ઊભી હતી.

અમારી બ્હાવરી બિચારી આંખો ક્યાં જુએ? ડાબી બાજુ જુએ તો જમણી બાજુની રંગલીલા ચૂકી જાય: આગળ જુએ તો પાછળના ખેલો ચૂકી જાય. પેરિસ પણ એક અદ્ભુત રંગભૂમિ છે: અહીં દરેક પળે રંગબેરંગી તમાશા થતા જ રહે છે. કુદરતે પણ આપણને માત્ર બે આંખ આપી છે અને એ બે આંખની સામે બે લાખ તમાશા સર્જી દીધા છે.

પેરિસની સડકો લાંબી ખરી, પણ તેમાં કોઈ એવા પ્રકારનું કામણ કે ચાલનારના પગ થાકે જ નહિ. અમે ચાલતાં હતાં. રાત પણ અમારી જોડે ચાલતી હતી. પગરવ અમારે કાને પડતા નહોતા. ક્યાંથી પડે? પેરિસના રાત્રિજીવનનો કોલાહલ ખામોશી ધારણ કરે તો ને!

અંતે બાર્બરાથી ના રહેવાયું.

—આપણે આમ ક્યાં સુધી ચાલ્યાં કરશું?

મેં કહ્યું:

—સૂરજ ઊગે ત્યાં સુધી.

એટલે એક જણે દરખાસ્ત મૂકી.

—આપણે મોંમાત્રે શા માટે ન જઈએ?

મોંમાત્રેનું નામ સાંભળતાં જ બધા ચહેરા ચમકી ઊઠ્યા. ફરી મસલત ફરી કલબલ.

પણ આ વેળા નિર્ણય ઘણી ત્વરાથી લેવાયો.

—તો ચાલો મોંમાત્રે!

અમે મોંમાત્રે ભણી કૂચ આદરી.

*

કહેવામાં આવે છે સદીઓ પહેલાં માનવી જંગલી હતો. નગ્નાવસ્થા એ એની સ્વાભાવિક અવસ્થા હતી. હળવે હળવે એ સુધરતો ગયો. એણે સંસ્કૃતિ અને ધર્મ સ્થાપ્યાં. નગ્નાવસ્થાને એ અસંસ્કારી અને પાપ ગણવા લાગ્યો.

મોંમાત્રે આ માનવ-ઇતિહાસને જુદી રીતે રજૂ કરે છે: માનવી જંગલી હતો. હળવે હળવે એ સુધરતો ગયો. એણે સુંદર વસ્ત્રો બનાવ્યાં અને પોતાના બદસૂરત શરીરને ઢાંક્યું. આજે નવો જમાનો છે. નવાં નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ છે. નવી કલા છે. માણસનો અંતિમ હેતુ શો છે? સુંદર વસ્ત્રો કે સુંદર શરીર? સુંદર વસ્ત્રો જોવાં હોય તો ફેશન-સલૂનમાં જાઓ. સુંદર શરીર જોવાં હોય તો મોંમાત્રે આવો! અહીં પ્રકૃતિએ પોતાના વદન ઉપરથી સંસ્કૃતિનો ઘૂંઘટ દૂર કર્યો છે. અહીં પ્રકૃતિનો ચંદ્ર પોતાની સોળે કળાએ ખીલી ઊઠ્યો છે! કલ્પનાની આંખો જે સદા જુએ છે—અથવા જોવા મથે છે તે મોંમાત્રે આપણી સગી આંખોને દેખાડે છે. મોંમાત્રેની ફિલસૂફી નોખી છે. અહીં યોગીઓનું કામ નથી. અહીં સાધુ-સંતોનું કામ નથી. આ સ્થળ શું છે? અહીં ધન-દોલતને ઇશારે બધું જ નાચે છે. આ મીનાબજારમાં બધું જ

વેચાય છે : બનાવટી હાસ્યો. નકલી પ્રેમ. કાગળનાં ફૂલ જેવી અદાઓ. ગોરાં શરીરો, કાળાં શરીરો. ઘઉંવર્ણી કાયાઓ, પીળી કાયાઓ. માગો તે રંગ અહીં મળે છે. અહીં એક જ ભાષા બોલાય છે : સિક્કાની. અહીં રૂપ મગરૂર નથી. અહીં પ્રેમ અંધ નથી. બેચાર ચાંદીના સિક્કા ફેંકો અને રૂપ તમારી નજરની સામે જનમ જનમની દાસી બની નાચશે. સોનાની રમકઝમક દેખાડો અને પ્રેમ હજાર આંખે તમને નવાજશે.

મોંમાત્રે જોયા પછી તમને લાગશે કે માનવીની જાતીય ભૂખ સાથે અડપલાં કરવાની કલા એ તેલના કૂવાઓ કરતાંય વધુ જંગી વેપાર જમાવી શકે તેમ છે. તેલના કૂવાઓ તો ક્યારેય ખાલી થવાના, પણ, પણ આ કૂવા ? એ તો કાયમ છલોછલ રહેવાના.

*

આપણે અહીં ફોઈડ કે આલ્ફ્રેડ આડલરની જાતીય વૃત્તિ અંગેની થિયરી વિષે ચર્ચા કરવા માગતા નથી, પણ જ્યારે લગભગ બધી જર્મન વિદ્યાર્થિનીઓએ મોંમાત્રેના નાઈટક્લબના પ્રોગ્રામમાં જવાની હઠ લીધી ત્યારે મારા વદન ઉપર આશ્ચર્યની રેખાઓ રચાઈ ગઈ.

બાર્બરા બોલી :

—આમ આશ્ચર્ય શું દાખવે છે આદમ ? બધાની મરજી છે એટલે જોઈએ.

મેં કહ્યું :

—પણ...પણ તેમાં...

'હું પૂરેપૂરું બોલું તે પહેલાં કારીન બોલી ઊઠી :

—હવે પણ ને બણ રહેવા દે. આપણી પાસે સમય ઓછો છે. ચાલ પૂછ કોઈ નાઈટક્લબવાળાને.

નાઈટક્લબોના દરવાજા પાસે દરવાન ઊભેલો જ હોય. એ લોકોને સાદ કરી કરી બોલાવે. અંગ્રેજીમાં બોલે, જર્મન બોલે અને ફ્રેંચ પણ.

એક નાઈટક્લબ નજીક જઈને અમારું ટોળું ઊભું રહ્યું એટલે દરવાન આવ્યો અને નમ્રતાપૂર્વક જર્મન ભાષામાં બોલ્યો :

—જર્મનીથી આવો છો ?

અમે અમારાં ડોકાં હલાવ્યાં.

—તો આવો પધારો. ઘણો સરસ પ્રોગ્રામ છે. તમારી તબિયત ખુશ થઈ જશે. આ બહાર ફોટાઓ જોયા ને ? અંદર તો એથી પણ વધુ મજેદાર ચીજો છે. પ્રવેશ-ફી નથી. આવો પધારો !

અમે કહ્યું :

—પ્રવેશ-ફી નથી !

એણે મીઠું હસતાં કહ્યું :

—ના, પ્રવેશ-ફી નથી.

—તો પછી ?

એણે હળવી રીતે કહ્યું :

—તમે કેટલા જણ છો ?

મેં આખું ટોળું બતાવ્યું.

એટલે એ બોલ્યો :

—કંઈ વાંધો નહિ. એક બાટલી શેમ્પેનની લેશો તો ય ચાલશે.

કેટલીક છોકરીઓ બોલી ઊઠી :

—બરાબર છે, આપણે તો પ્રોગ્રામ જ જોવો છે ને.

એટલે બાકીની છોકરીઓ બોલી ઊઠી :

—હા, આપણે પીવું ક્યાં છે ? એક બાટલીનો ઓર્ડર આપશું અને પછી સરખી રીતે આપણે ખર્ચ વહેંચી લઈશું.

આખું ટોળું ધક્કામુક્કી કરતું નાઈટક્લબમાં પ્રવેશ કરે તે પહેલાં મેં પૂછ્યું :

—એક સવાલ.

દરવાને ફરી મીઠું હાસ્ય વેર્યું.

—અરે, એક શું, પૂછવા હોય એટલા સવાલ પૂછો.

મેં કહ્યું :

—આ શેમ્પેનની એક બાટલીની કિંમત શી ?

થોડીવાર તો એણે ચુપકીદી ધારી, પછી તરત જ બોલી ઊઠ્યો :

—પંદર હજાર ફ્રાં. સર્વિસ જુદી.

અમારા ચહેરા જોવા જેવા થઈ ગયા.

મેં સહેજ વધુ સ્પષ્ટતા ખાતર પૂછ્યું :

પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય દેસાઈ

ગાંડા હાથીનો શિકાર

કાલ્પનિક સાહસકથાઓ કે શિકારકથાઓ આપણે વાંચવા ટેવાઈ એ છીએ. પણ સાહસથી ભરપૂર આ કથા જેવી સાચી શિકારકથા ભાગ્યે જ વાંચવા મળે. ગુજરાતના જાણીતા પ્રાણીવિશારદે આ સાચી કથા લખી છે એટલે તેમાં વિગતો પણ ભરી છે...

મદ્રાસ રેજીમેન્ટના એક મેજરને વિચાર આવ્યો કે આ વખતની ફર્લો એટલે લશ્કરના માણસોને મળતી રજા ક્યાં પસાર કરવી. આ વિચારે તેમની ફર્લો લેવાનો સમય પાકી ગયો. અને પોતે તરત જ નિશ્ચય કરી નાખ્યો કે આ વખત નીલગીરીમાં ગાંડા હાથીના શિકારે જવું.

આથી તે મેજર સાહેબે નીલગીરીના ઉટાકામન્ડ તરફ રવાના થવા પોતાના માણસોને તૈયાર કરી સાથે લીધા. ઉટાકામન્ડ એ ભારતના બહુ મોટી ઉમ્મરના પહાડ નીલગીરીમાં એક સુંદર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ઉટાકામન્ડને સૌ ટૂંકામાં ઊટીના નામથી ઓળખે છે. ઊટીની ઊંચાઈ દરીઆની સપાટીથી ૭૨૨૦ ફુટ છે. આ સ્થળ મદ્રાસના ગવર્નરને ઉનાળામાં વસવા માટે ખાસ પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. ભારતમાં ઊટી એ હવાખાવાના બીજાં સ્થળોમાં દક્ષિણની રાણી તરીકે ઓળખાય છે. ઊટીની ડુંગરમાળ અને બંગલાઓના ચોગાનમાં ખાસ કરીને યુકેલીપ્ટસનાં વૃક્ષો પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઊગતાં હતાં. પણ ભારતને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થયા પછી આ વનરાજીને કાપીને બટેટાંનું વાવેતર કરવા માંડ્યું છે. ત્યાં બટેટાં ઘણી સારી જાતનાં અને વિપુલ પ્રમાણમાં ઊતરે છે. પણ ત્યાંની વનરાજીનાં મૂળીઆં ઢોળાવની માટીને પકડી રાખતાં હતાં તે હવે બટેટાંના વાવેતરથી ધોવાણ થાય છે અને વરસાદ સારો પડી ગયા પછી તો ડામરના રસ્તા ઉપર મોટરો ખૂંપી ગયાના દાખલા જોવા મળે છે. ઊટીની હવા ઉનાળામાં ખરેખર તાઝગી આપે એવી છે અને ત્યાં ઉનાળામાં પણ ગરમ કપડાં પહેરવાની જરૂર પડે છે...આ સ્થળ એવી સરસ રીતે આવેલું છે કે તેની ચારે બાજુ મોટરમાં જુદે જુદે સ્થળે જઈ શકાય છે.

ઊટીની નીચે લગભગ ૪૦૦૦ ફુટ ઊતરતાં દક્ષિણનાં નીલપર્ણી વનો આવે છે. આ વનોમાં એક વખત હાથીઓ અને ગૌરીગાયના ટોળાં રખડતાં હતાં, વાઘ પણ આ વનોમાં થાય છે અને ઉનાળામાં ઊટી સુધી આવી પહોંચે છે. વળી અહીં થતા વાઘની એક ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે તેની રુંવાટી બહુ ખુમારવાળી સુંવાળી અને લાંબી રહે છે. એ સિવાય ઘાતકી પ્રાણીઓમાં દીપડા પણ કાંઈ ઓછા નથી. તેમાં કાળા દીપડા પણ થાય છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે. આ બધાં જનાવરના શિકારને માટે પરવાના આપવા અને ત્યાં વસતાં જંગલી પશુઓ અને ઘાતકી પ્રાણીઓનું જતન ઊટીમાં ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં સ્થપાએલ એક મંડળ કરે છે. જેનાથી એક વખત જ્યાં પુષ્કળ સાબ્બર હતાં તે કુન્દાના ઢોળાવમાં સાઈઠ સીત્તેર સાબ્બરને ચરતાં જોઈ શકાતાં હતાં તેનો લગભગ નાશ થવાની અણીએ હતો તે આ મંડળની ચોકીથી પાછાં દેખાવા લાગ્યાં હતાં, પણ હાલ તેની સ્થિતિ બહુ વખાણીએ એવી પાછી રહી નથી.

આ ઉપરાંત નીલગીરીમાં થતાં એક પ્રકારનાં જંગલી બકરાં જેને 'નીલગીરી આઈબેક્સ' કહેવામાં આવે છે તે લગભગ ૮૦૦૦ ફુટની ઊંચાઈએ, એવેલાન્ચ ડુંગરમાળામાં થાય છે. જેનો શિકાર શિકારબાજની

—એટલે રોક્સો માર્ક !
એણે અત્યંત શાણી રીતે કહ્યું:
—બરાબર.

એટલે મેં કહ્યું:
—થેંક. આફ્રિકીઝન !
અને અમે સૌએ ચાની પકડી.

★

હિમેન, શરીરની તંદુરસ્તી અને ધીરજથી ત્યાં પહોંચવાની ચીઠ્ઠી માગી લે છે.

બાકી તો અહીંના શોલા એટલે ઢોળાવમાં પડેલી ખીણો જેમાં મુન્ટજેક અને જંગલી મુરઘાં સારા પ્રમાણમાં મળે છે. ચિતળ કે જે મૃગ નીચે મળે છે તે મોયાર અને ભવાની નદીની ખીણમાં ઘણા છે. આ મૃગ આપણું બહુ રૂપાળું પ્રાણી છે. એ સિવાય રીંછડાં, બેખર અને જંગલી કુક્કર પણ જોવા મળે છે. આ પ્રાણી ખેટાના વાવેતરનું દુશ્મન છે.

આ નીલપર્ણી વનોમાં ઉનાળામાં પણ એકાદ વખત વરસાદ વરસી જાય છે. આથી અહીં બહુ ઊંચી કિસમનું ઈમારતી લાકડું થાય છે. આ લાકડું તે આપણો સાગ. મોટા બામ્બુ પણ આ વનમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઊગે છે.

શિકારબાજને સ્વર્ગ સમાન આ વનમાં બંદૂક લઈને ફરવાનો અનેરો આનંદ આવે છે. વળી કયે વખતે કયું જનાવર ભટકાઈ જશે તે કહેવું મુશ્કેલ પડે છે એટલે હાથી પણ સામો મળે અને પીસારો જેને આપણે રામગાય કહીએ છીએ તે પણ ખડમાં પડેલી કેડી વટતાં જણાઈ આવે છે. ત્યારે શિકારબાજને મોટા મારની બંદૂક વાપરવાનો, સામાન્ય મારની બંદૂક ચલાવવાનો કે પછી છરાની બંદૂકનો ઉપયોગ કરવાનો પૂરો અવકાશ મળે છે.

ફ્લો મંજૂર થઈ એટલે મેજરસાહેબ તો ઊટી આવી પહોંચ્યા અને ઊટી કલબમાં એક રૂમ રાખીને રહ્યા. આવીને પોતાને માટે અગાઉથી લખ્યા મુજબ શિકારનો પરવાનો મેળવવા તેઓ મંડળની ઓફિસે ગયા. ત્યાં તેઓને બીજા જનાવરો મારવાના પરવાના ઉપરાંત એક ગાંડો હાથી મારવા માટે ખાસ પરવાનો જો તેમને જોઈતો હોય તો આપે એવું કહેવામાં આવ્યું. આવી માગણીનો સ્વીકાર ન કરે એવા મેજરસાહેબ ન હતા. તેઓ તો બોલ્યા : 'ઉપકાર થયો. મારે ગાંડો હાથી મારવો જ હતો પણ તે મળશે કયે ઠેકાણે ?'

આ સાંભળીને બેઠેલા બાબુએ જવાબ આપ્યો કે 'આપે જે મોયાર અને ભવાની નદી આજુબાજુની જગ્યાનો પરવાનો કઢાવ્યો છે તેટલામાં જ આ હાથી ત્રાસ આપી રહ્યો છે. ત્યાં પહોંચશો એટલે ત્યાંની વસ્તી જ આપની પાસે તેના વાવડ લઈ આવશે.'

ઊટીનાં હવા-પાણીને અનુકૂળ થવા માટે મેજરસાહેબે એકાદ અઠવાડિયું ત્યાં જ વસવાનો વિચાર કરી નાખ્યો. કારણ કે આટલી ઊંચાઈએ આપણા હૃદયના ધબકારા વધી જાય છે. આથી થોડું ચાલીએ તો થાકી જવાય છે. પણ મનુષ્ય દેહ પ્રભુએ એવો બનાવ્યો છે કે તેને ગમે તેવા હવા પાણી સાથે બંધબેસતો કરી શકાય છે.

આ અરસામાં પોતાની સાથે મેજર લઈ આવેલા પોતાના શિકારી નોકર ચીનીઆને નીચે મોકલી મોયાર અને ભવાની નદીની વચ્ચેના જંગલમાં કેવો શિકાર છે તે જોવા માટે મોકલી આપ્યો હતો.

ચીનીઓ તો દરેક જગ્યાએ ફરીને ક્યાં આગળ ક્યાં જનાવરો મળશે તે તપાસ કરીને આવ્યો. આ ખબરમાં તેણે જણાવ્યું કે એક વાઘ પણ આસપાસ ઢોર ઉપર ત્રાસ વરતાવે છે. વળી એક ગોરીગાય જેને બાયસન કહેવામાં આવે છે તેનો એક ખુંટ વકરી ગયો છે અને માણસના પગરવ ઉપર હુમલો કરવા આવે છે. તે ઉપરાંત સાબર ચીતળ અને કાકડ પણ જોવા મોટા મોટીઆના શોધીએ એવા મળી રહેશે. એ પ્રમાણે વરધી આપી.

ચીનીઆને મેજરસાહેબે જણાવ્યું કે 'ચીનીઆ, આ વખત એક ગાંડો હાથી મોયાર આસપાસ ત્રાસ વરતાવે છે તેને મારવાની ખાસ પરવાનગી મળી છે.' આ સાંભળી ચીનીઓ બોલી ઊઠ્યો કે 'સાબ એ તો હું વરધી આપવી જ ભૂલી ગયો કે મોયાર અને ભવાનીના સંગમ થાય છે તે જગ્યામાં એક હાથી માથું કાઢી ગયો છે. અને માણસના પગરવ ઉપર અને તેની બાસ ઉપર તો હડી કાઢીને આવે છે. આ મદના હાથીએ પણ સારો ત્રાસ વરતાવ્યો છે. હજુ હમણાં જ તેણે એક મોટર લોરીને ઊંધી નાખી દીધી હતી પણ તેમાં બેઠેલાંઓ, તે લોરીને ભાંગવામાં રહ્યો

એ અરસામાં છુપાઈને નાસી જવા પામ્યા હતા.'

મેજરસાહેબે પરવાના સાથે મોયારનો શિકાર બંગલો પોતા માટે અઠવાડીઆ માટે નક્કી કરાવી રાખ્યો હતો. એટલે ત્યાં પહોંચવાની તારીખ પહેલાં તો સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરી લેવા તેના રસોયાને વરધી આપી દીધી. અને સર્વ તૈયાર થયાના સમાચાર મળતાં જ મેજરસાહેબ સીગુરઘાટને રસ્તે થઈ મોયાર બંગલે પહોંચવા માટે નીકળ્યા. સાથે તેઓના માણસો પણ હતા. ચીનીઓ, ગુગલુ અને ગુરુસ્વામી. ચીનીઓ પોતાની બંદૂક લઈ સાથે રહેતો હતો, ગુરુસ્વામી જનાવરનું પગેરૂ કાઢવામાં નિષ્ણાત હતો અને ગુગલુ, સાહેબ શિકારેથી પાછા પધારે ત્યારે જમવાથી માંડીને સૂતા સુધીની તૈયારી બંગલે રાખતો હતો.

એ સમય એ હતો કે જ્યારે આ વનો ધાટી વનરાજી અને વિપુલ પ્રાણીસૃષ્ટિથી ધમધમતાં હતાં. અત્યારે તો તે બંને વસ્તુઓમાં કાંઈ ઠેકાણું રહ્યું હોય એવું જણાતું નથી. છતાં માનનરોડીનું રખ એટલે તે વિસ્તારમાં શિકાર કરવાની છૂટ નથી અને ત્યાં જંગલમાં વસતી પ્રાણી સૃષ્ટિ સુખથી રહે છે એમ કહેવામાં આવે છે.

સાંજને સમયે મેજરસાહેબ અને તેમનો રસાલો મોયાર બંગલે આવી પહોંચ્યા. બધો સામાન ગોઠવાતો હતો તેવામાં બે ત્રણ માણસો જંગલમાં પોતાના ઉપયોગ માટે મૂળીઆં ભેગાં કરવા ગયા હતા તેઓએ આવીને જણાવ્યું કે 'પેલો ગાંડો હાથી અમારી પાછળ પડ્યો હતો. અમે તો અહીંથી એક બે માઈલ દૂર આવેલા પાણીના ખાડા આગળથી પસાર થતા હતા તેવામાં તો તેણે મોટી ચીસ સાથે અમારી તરફ દડી કાઢી. પણ અમે તેને ભૂલવાડીને માંડ અહીં આવી શક્યા.'

તે માણસોને મેજરસાહેબે જણાવ્યું કે 'અત્યારે તો સૂર્યાસ્ત થવા આવી ગયો છે. એટલે આવતી કાલે સવારના તેને શોધવા મારો વિચાર છે. માટે તમો અહીં જ રોકાઈ જાવ; કાલે મને તે હાથી ક્યાં છે તે બતાવજો.'

હજુ તો માંડ ભળકડું થયું હતું ત્યાં તો મેજરસાહેબ ઊઠ્યા. હાથ મોં ધોઈને ચા લીધી અને સાથે થોડો નાસ્તો પણ કરી લીધો. એ પૂરું કરી ચીનીઓ, ગુરુસ્વામી અને પેલા કુરુબાઓને સાથે લઈને તે ગાંડા હાથીની તપાસ માટે ઊપડ્યા. કુરુબાઓએ જેને એક દોઢ માઈલનું અંતર બતાવ્યું હતું તે અંતર બમણા કરતાં પણ વધારે લાગ્યું.

લગભગ ડુંગરમાળ પાસે આવી પહોંચ્યા હતા તેવામાં તે કુરુબાઓએ સાહેબને હાથીના તાજા પગલાં બતાવ્યાં. પગલાં જોઈને સાહેબ બોલ્યા કે પગલાં ઉપરથી આ જનાવર કાંઈ નાનો જણાતો નથી.

તે પગલે પગલે થોડું અંતર કાપતા ચાલ્યા જતા હતા. મેજરસાહેબ એક ગીરા ઉપર આવી ગયા જેમાં ઊંચી પાન ઊગેલી હતી. અને નાની જાળા ઝાંખરું પણ આસપાસ હતી. તે જાળા ઝાંખરમાં ખાસ કરીને ગંધારી નામની વેલ જેને સામાન્ય રીતે લાન્ટાના કહેવાય છે. આ લાન્ટાનાનો વેલો તો ભૂળ મેક્સીકોનો વનની પણ ત્યાંથી તે સિલોનમાં એક રંગદાર ફૂલના છોડ તરીકે આવ્યો હતો. તેને આજે એક સૈકો થઈ ગયો. એ સો વરસના ગાળામાં પક્ષીઓએ તેના નાના નાના પીલુ જેવા ફળ ખાઈને તેની હગારમાં તેનાં બીયાં વેર્યાં. પક્ષીના પેટની ગરમી ખાઈ નીકળેલાં કોઈ પણ પ્રકારનાં બીયાં તે જ્યાં પડ્યાં હોય ત્યાં વરસાદનું પાણી લાગે કે તરત જ ઊગી નીકળે છે એ રીતે આ ગંધારીના વેલાનો ફેલાવો એટલો બધો વધી ગયો છે કે તે હવે આપણે ત્યાં એક આડાબાઉ વેલો થઈ ગયો છે. એની એવી સખત જાળાખાળ થાય છે કે તેમાંથી દોડીને નીકળવું પડે તો નીકળાય કે કેમ એ સવાલ છે.

બહુ જ ખબરદારીપૂર્વક પેલા કુરુબાઓએ મેજરસાહેબને ચાલવા માટે સૂચના આપી. બે કુરુબા, ગુરુસ્વામી, મેજરસાહેબ અને ચીનીઓ ચાલ્યા જતા હતા તેવામાં ગીરાની વચ્ચે આવેલા પાણીના ખાબોચીઆમાં પેલો ગાંડો હાથી આનંદથી નહાતો

દેખાયો. પહેલી જ ક્ષણે તો તે મોટી માદા દેખાઈ પણ મેજરસાહેબે પોતાના લાંબી નજરમાં- દુરબીન ચડાવી જોયું તો તે મકનો હાથી હોય એવું જોવામાં આવ્યું. એ હાથી જોઈ પેલા કુરબાઓએ જણાવ્યું કે 'આ તે જ ગુંડો હાથી છે. કારણ કે તેને કોઈ પણ કનડ્યા વગર તેણે અમારી ઉપર વારંવાર હુમલો કર્યો હતો. પણ જ્યારે અમે મોટા વૃક્ષ ઉપર ચઢીને તેનાં પાંદડાંની ઘટામાં સંતાઈ ગયા ત્યારે તેણે અમારો સંગડ મૂક્યો. અને પોતાનું ઝનૂન તેણે એક મોટો વાંસ ખેંચીને પોતાના પગ નીચે કચડી નાખ્યો અને તેમ કરતાં કરતાં તે ચીસો પાડતો જતો હતો.'

મેજરસાહેબે આ વાત સાંભળી નક્કી કરી નાખ્યું કે આવા જનાવરના શિકારમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે આદમીની જરૂર નથી. આથી ચીનીઆને બે બંદૂકો આપી બીજાને મોટાં વૃક્ષ ઉપર ચડી જવાનું કહ્યું. કે જ્યાં તેઓ તકલીફ વગર શિકારનો શુગલ જોઈ શકે.

આ પ્રમાણે નક્કી કરી મેજરસાહેબે પવનની દિશા જોવા પોતાની પાસે રેશમના દોરાથી બાંધેલું પીછું ટોપીમાંથી કાઢ્યું કારણ કે આવા હવામાંથી ઘ્રાણ લેવાવાળાં જનાવરો માટે પવનની દિશા જોવી ખાસ જરૂરી છે. હવાની દિશા નક્કી કરી મેજરસાહેબે મોટા મારની બંદૂકમાં રાઉન્ડઝ ભરી લીધા અને તે જગ્યાનો બરાબર અભ્યાસ કરીને ગોળાની ફરતું અડધું ચક્કર માર્યું અને તેઓ બન્ને એક ઊંચી પાન પાળળ આવી ગયા કે જ્યાંથી તે ગાંડો હાથી માત્ર પોણોસો વાર દૂર હતો. આ પાનમાં બન્ને સંતાઈ ગયા. અને બને તેટલો ઓછો અવાજ કરતા હવાની ઉપરવાસ આવી ગયા. પવન ઉપર ગયા એટલે આ વાસ લેવામાં આ પ્રાણીનું નાક ગજબનું તીવ્ર રહે છે. તે તેમની બાજુ પીઠ ફેરવીને ઊભો હતો છતાં તેને હવા પડી, જે સમયે મેજર અને ચીનીઓ તે હાથીથી ત્રણસો કદમ દૂર હતા. જેવી તેને મનુષ્યની ઘ્રાણ લાગી એવો જ તે હાથી એક દિલ થથરાવી નાખે એવી ચીસ સાથે મેજર બાજુ ધસ્યો. પૂંછડી પાછળ ઊંચી થઈ હતી અને સૂંઢ તેની ઘ્રાણ લેવા માટે મેજરસાહેબ બાજુ ઊંચી હતી. સારા નસીબે તેના રાક્ષસી પગનો પાણીમાં થતો ધબકારો તે ક્યાં છે તે બતાવી આપતો હતો. કારણ કે મેજર અને ચીનીઓ તો ગોઠણ સુધી ગારામાં ગરી ગયા હતા. અને પાન તેઓથી એટલી ઊંચી હતી કે તેઓને કશું જ જોવામાં આવતું ન હતું.

આ પ્રમાણેનો તેઓનો મોરચો બહુ વિચિત્ર જણાતો હતો. વળી અધૂગમાં પૂરું- સૂર્ય પશ્ચિમ બાજુ નમ્યો હતો એથી તે બરાબર આંખમાં આવતો હતો. આથી મેજરસાહેબને એ ચિંતા થઈ કે સૂર્ય આંખમાં આવશે તો બરાબર નિશાન લેવાશે નહિ અને મેજરને સારી જગ્યા માટે આગળ ગયા વગર છૂટકો જ ન હતો કે જ્યાં પાન તેઓની કમ્મર સુધી જ આવે એવી જગ્યાએ તેઓ બન્ને બહુ જ ખબરદારીપૂર્વક પહોંચી ગયા અને થોડો દમ ખાઈને મેજરસાહેબે પોતાની બંદૂક તૈયાર કરી અને ચીનીઆને ખભા ઉપર ચઢાવીને દુશ્મન ક્યાં છે તે જોવા કહ્યું.

હજુ તો ચીનીઓ માંડ ખભે આવે તે પહેલાં તો મેજરસાહેબે જાણી લીધું કે એ તો બીજની કાળી ચીસો નાખવા લાગ્યો હતો. અને એવું જણાતું હતું કે તે દુશ્મન તદ્દન નજીકમાં જ છે અને ચીનીઓ હજુ તો ખાંધ ઉપર પગ મૂકીને પોતાની બંદૂકો લે તે પહેલાં તે ચીડાયેલું જનાવર તેમની પાછળ આવેલા પાનના ઘેરામાંથી નીકળ્યો. પાને તેને આંખથી દૂર રાખ્યો હતો. અને રાક્ષસી પગલાં ભરતો તે ગાંડો હાથી મેજરસાહેબ ઉપર ધસી આવ્યો. જ્યારે મેજરસાહેબે તેને પહેલો જોયો ત્યારે તે રાક્ષસ માત્ર ત્રીસ ચાલીસ કદમ દૂર દેખાયો. એને જોતાં જ મેજરસાહેબે પોતાની બંદૂક ખભે લઈ લીધી. પણ તેની સાથે મેજરસાહેબને એક એ વિચાર ઝબકી ગયો કે જો ગોળી તેના મર્મસ્થાને નહિ બેસે તો જીવન મરણનો પ્રશ્ન છે. આથી મેજર-સાહેબે લાંબેથી ગોળી નહિ ચલાવતાં તે જ્યારે પંદર

કદમ દૂર રહ્યો ત્યારે ગોળી ચલાવી અને તે વખતે તેના વક્ષઃસ્થળ અને સૂંઢની વચ્ચે આવતા ખાડા ઉપર નિશાન લીધું અને ગોળી જ્યાં નિશાન માંડ્યું હતું ત્યાં જ બેઠી. અને મગજમાં ઘૂસી ગઈ. પણ તે રાક્ષસ તો પોતાની ખીજના હુમલામાં આગળ ચાલ્યો આવ્યો. મેજરસાહેબના પગ આગળ પાણીમાં મોટા ધબાકા સાથે ગોથું ખાઈ ગયો. અને તેના પડવાથી મેજરસાહેબ અને ચીનીઓ ગારાથી ભરાઈ ગયા.

મેજરસાહેબને ખાત્રી હતી કે તેઓનું નિશાન બરાબર સાચું હતું. પણ જો તે ધારી જગ્યા ચાતરી ગયું હોત તો તેઓ મોટી મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગયા હોત. કારણ કે ગારો આંખમાં પણ ઊડ્યો હતો અને જો ખાલી ગોળી ગઈ હોત તો તે રાક્ષસના ઝપાટામાં તેઓ બન્ને આવી ગયા હોત. બિચારો ચીનીઓ તો ગારામાં લદબદ થઈ ગયો હતો અને લગભગ ગુંગળાઈ ગયો હતો.

જેમ તેમ આંખો અને મોં સાફ કરી તેઓથી ખડખડાટ હસી દીધા વગર રહેવાયું નહિ. કારણ કે તેઓ બન્નેનો દેખાવ ગારાને લઈને વિચિત્ર બની ગયો હતો.

આ ભયંકર રાક્ષસે તેની તીવ્ર ઘ્રાણશક્તિથી તેઓને શોધી લીધા હતા એમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. એટલું જ નહિ પણ તેની હદ બહારની લુચ્ચાઈ તો તે હતી કે તેણે તેઓની ઉપર હુમલો કરવા પહેલાંથી જ દોડીને આવવાનું શરૂ કરી દીધું હતું કે જેથી એઓનું ભાગવું પણ મુશ્કેલ બને એમ પાછળથી ધર્યો હતો.

મેજરસાહેબે પાસેના પાણીના ખાડામાંથી પાણી લઈ મોં ઉપર ચોટેલો ગારો ધોઈ નાખીને તે મૃત્યુ પામેલા હાથી પાસે જઈ તેનું બારીક અવલોકન કર્યું અને તે કળી ગયા કે આવું ગાંડપણ તેનામાં આવવાનું કારણ એ હતું કે ગોળીના પડેલા ઘામાંથી તો હજુ લોહી નીકળતું હતું. પણ એ ગોળીના ઘા આગળ જ બીજા ત્રણ ઘા તાજા દેખાતા હતા. અને તે ઉપરાંત એક ચોથો ઘા ડાબા કાનમાંથી ગયો હતો. વળી વધારે તપાસ કરતાં તેના ડાબા બાવડામાં પણ બે ઘા દેખાતા હતા. મેજરસાહેબ પહેલા ત્રણ ઘા જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા કે એ ત્રણમાંથી એક પણ મોગા છવસેણુ ન નીકળી. એની જગ્યા તો મર્મ જ કહેવાય છતાં આવું કેમ બન્યું ? જ્યારે મેજરસાહેબની ગોળી તો તે ગોળીના ઘાથી માત્ર એકાદ ઈન્ચ દૂર બેઠી તો તે રાક્ષસનો ક્ષણ માત્રમાં અંત આવી ગયો.

મેજરસાહેબે તે ગોળીના કાણામાં એક જાડી સળી લઈને ગોળીએ કેવો રસ્તો લીધો છે તેની તપાસ કરી તો જોવા મળ્યું કે તે ઘામાં રાતી માટી ભરાઈ ગઈ હતી. આ માટી ભરવાનું કામ તે ગાંડા હાથીએ જ કર્યું હશે એમ સમજમાં આવતું હતું કે જેથી કરીને લોહી વહેતું બંધ થઈ જાય.

આમ બને તેટલી તપાસ કરતાં લગભગ રાતના ઓળા ઊતરતા જતા અને મેજરસાહેબને બરાબર ઉતારે પહોંચતા હજુ એક કલાકનો પાકો સમય થાય એમ હતું એટલે તે ગાંડા હાથીને ત્યાં જ રાખી, મેજર ઉતારા તરફ રવાના થયા. જંગલમાં ચાલવું અને રાત થવા આવી ગઈ હતી બલ્કે ઘાટા જંગલમાં અંધારું વહેલું થતું હોવાથી મેજરસાહેબે પોતાની બંદૂકમાં નવા રાઉન્ડ્ઝ ભરી લીધા એ તો વગડાના મામલો છે, ક્યારે તેની જરૂર પડે તે ન કહી શકાય.

મેજરસાહેબની ગોળીના અવાજ સાંભળી વૃક્ષમાં છુપાઈને બેઠેલા પેલા કુરમા અને ગુરુસ્વામી અમારી સામે આવતા હતા. મેજરે સૌની સાથે જેમ બને તેમ ટૂંકો રસ્તો લઈ બંગલે પહોંચવાની કોશિશ કરી તેમાં બે વખત રસ્તો ભૂલ્યા અને ઘેરું અંધારું થઈ ગયું.

અંધારામાં એવા ઘાટા વનમાંથી પસાર થવાના અનુભવમાં પણ બીકની સાથે હિંમત રાખી ચાલે જ રાખવું પડે છે અને એ તમરાંના અવિરત "તુરમ્ તુરમ્" સાથે મેજરસાહેબ મોયારના બંગલે આવી પહોંચ્યા. પોતાના હથીઆરોને ચીનીઆને બરાબર સાફ

કરવા માટે કહી પોતે ચા માગી અને ચા પીને સ્વસ્થ થઈ નાહ્યા અને રસોઈયાએ બનાવેલી ગરમ રસોઈને બરાબર ન્યાય આપ્યો.

જમી પરવારીને ચીનીઓની બંદૂક વગેરેની સફાઈ બાબત દરેક બંદૂક પોતે હાથમાં લઈ બત્તી સામે રાખીને તેની નાળીઓ ચળકાટ મારે છે કે નહિ તે તપાસી અને ચીનીઓને પૂછ્યું કે આ હાથીને જોવા અને તેના પગ, સૂંઢ અને પૂંછડું લેવા આપણે કાલે વહેલા જવું પડશે. અને પેલા ઘા જોયા તે કોણે કર્યા હશે તે પણ વાવડ મેળવવા જોઈશે. આટલું કહી ચીનીઓને ખાવા જવા માટે રજા આપી અને સવારે સાડા છ વાગ્યા પહેલાં તૈયાર થઈ જવાનું કહ્યું.

આખા દિવસના પરિશ્રમ પછી મેજરસાહેબને બીછાનામાં પડવાની ઇચ્છા થઈ અને પડ્યા એવા જ નિદ્રાવશ થઈ ગયા.

બીજે દિવસે પાછા ચા નાસ્તો લઈને મેજરસાહેબ પેલો હાથી પડ્યો હતો ત્યાં પોતાના શિકારીઓને લઈને ઊપડ્યા. રસ્તામાં થોડો ઝીણો શિકાર કર્યો. તેમાં એક જંગલી મુરઘો હતો.

મેજરસાહેબે રાતના ભોજન માટે જોઈતો શિકાર કરી લીધો અને પેલા હાથીના પગ પૂંછડી અને સૂંઢને કાપી લઈ તેના ઉપરથી ચામડી ઉતારી લીધી અને પછી પેલા ઘાનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા. તો ખરેખર તેઓને ખૂબ જ નવાઈ લાગી કે આવા મર્મસ્થાને ગોળી બેઠી છે અને આ હાથી જીવતો છે એ નવાઈ જેવી વાત છે. પણ તેના મારનારે ઉપરા ઉપર બીજા બે અવાજ કરી દીધા છે પણ હવે જોઈએ કે તે બંદૂક ચલાવનાર શિકારીની કેવી સ્થિતિ રહી છે.

બધું કામ પતાવી મેજરસાહેબ પાછા આવ્યા અને તે જ દિવસે ઊટી ભણી રવાના થયા. ત્યાં પોતે રહેતા હતા તે ઊટી ક્લબમાંથી જાણવા મળ્યું કે તે જ ક્લબમાં રહેતા એક શિકારી ભાઈબંધને તે હાથીએ ઝપટમાં લઈને મારી નાખ્યા હતા. અને એથી જ તે હાથીને ઘાની બળતરા થવાથી ગાંડો થઈને માણસનો અવાજ કે વાસ ઉપર ધસી આવતો હતો. એ સાંભળીને પોતે દુઃખી થયા અને પોતે એટલા નસીબદાર છે કે હાથી તેઓની પાછળથી ધસ્યો અને ગોળી બરાબર મર્મસ્થાને વાગી અને ઠેઠ મગજ સુધી જઈ છિન્ન ભિન્ન કરી નાખ્યું અને પોતાના પગમાં જ ખોરડું પડે એમ પડી ગયો.

આ બધું મેજરસાહેબની નજર સમક્ષ આવ્યું અને તેઓથી બોલાઈ જવાયું કે શિકારની સહેલ એવી છે જાનહાનિ પણ થઈ જાય. માટે પૂરતી ખબરદારી રાખીને જ આ શિકારનો આનંદ લેવા જેવો છે.

★

પ્રસિદ્ધ જર્મન વિદ્વાન ગેટેને યુવાનીમાં એક સુંદર યુવતી સાથે પ્રેમ થયેલો. જ્યારે એણે પોતાની પ્રેયસી સમક્ષ લગ્નની દરખાસ્ત રજૂ કરી ત્યારે ખબર પડી કે એની સગાઈ તો ક્યારનીયે થઈ ચૂકી છે. ગેટેનું દિલ તૂટી ગયું. એને પોતાનું જીવન નિરર્થક લાગ્યું. આપઘાત કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એક ધારદાર કટાર ખરીદી લાવ્યો. ઘણીવાર પ્રયત્ન કર્યો પણ કટાર છાતીમાં ભોંકી દેવાની હિંમત ચાલી નહિ. રાતના અંધકારમાં પોતે કદાચ ખાઈ શકશે એમ માનીને રોજ ઓશિકા તળે કટાર મૂકી સૂઈ જાય પણ આત્મહત્યા કરવાની હિંમત ન આવી તે ન જ આવી.

આખરે ગેટેએ વિચાર્યું પોતે આત્મહત્યા કરી શકતો નથી તો કાંઈ નહિ. એક નવલકથા લખીને એના નાયક પાસે આત્મહત્યા કરાવવી! વિચાર પાકો થતાં તરત જ પોતાની પ્રેમકહાણી પર એક નવલકથા લખવા બેસી ગયો. જ્યારે આ નવલકથા પ્રગટ થઈ ત્યારે આખા જર્મનીમાં સનસનાટી મચી ગઈ. લોકોએ એને મહાન સાહિત્યકાર તરીકે વધાવી લીધો. આ નવલકથા હતી "ધ સૉરોઝ ઑફ વેર્ધર" નવલકથાનો નાયક અંતમાં આત્મહત્યા કરી જીવનનો અંત આણે છે.

ફલ્ટન ઑર્સલર

હુડિનીની સુવર્ણપળ

વિશ્વવિખ્યાત જાદુગરના જીવનની એક મહત્ત્વની વાતને અહીં રજૂ કરી છે. આ સત્ય પ્રસંગને અંગ્રેજી પરથી શ્રી છોટાલાલ મા. કામદારે ગુજરાતીમાં ઊર્મિના વાચકો માટે ખાસ રજૂ કરેલ છે જે દરેક વાચકને એક સરખો રુચશે...

જીવનનાં મૂલ્યો ક્યાં છે? પૈસો? કીર્તિ? સત્તા? આ વસ્તુઓમાં હજુ કોઈ વ્યક્તિને સાચું સુખ પ્રાપ્ત થયું નથી. આપણી મહેનતનો ખરો બદલો હૃદયના વિજયમાં પડ્યો છે, હું ધારું છું કે બ્રોડવેથી થોડે દૂર, ૪૬મી શેરીમાં જૂની ઑડેવિલ ક્લબમાં મધરાત્રે વાળુ કરતી વખતે આ મહાન સત્ય મને પહેલવહેલું સમજાયું. મારો સાથી, અમારા સંભાષણનો ભેદી પુરુષ વિખ્યાત હુડિની હતો. આકર્ષક સમયે મેં તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો: 'હુડિની, હું જાણું છું કે બીજા કોઈ પણ મનુષ્ય કરતાં તમને વધારે સનસનાટીનો અનુભવ થયો છે. તમારા હાથ તથા ઘુંટણ બાંધી લેવામાં આવ્યા છે અને તમને બેડીઓ પડી છે, પેટીને તાળું વાસી તમને તેમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા છે અને પેટીને દોરડાં બાંધીને દરિયામાં ફેંકવામાં આવી છે. છતાં પાંચ મિનિટમાં તમે સપાટી પર તરતા દેખાઓ છો. તદ્દન મુક્ત સ્થિતિમાં તમે રહો છો. તમારી હાથકડી, સાંકળ બધું બંધ પેટીમાં હોય છે. ત્યારે હજારો માણસો કાંઠા પર ઊભા રહીને આશ્ચર્ય અનુભવે છે તથા તમારાં વખાણ કરે છે. એક વખત તમે જેમાંથી ન નીકળી શકાય તેવી સાઈબિરિયાની મોટરમાંથી છટકીને તમે રશિયાના ઝારને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યા હતા. ગગનચુંબી ઈમારત પરથી લટકતું દોરડું તમારી પેનીએ બાંધેલ જ્યાં તમે ઊંચે હવામાં જ તેમાંથી છટકી ગયા હતા. તમારા બધા અનુભવોમાં તમારા ક્યા અનુભવે તમને વધારે સનસનાટી ઉપજાવી છે તે જાણવા હું આતુર છું.'

હુડિની હસ્યો. મુશ્કેલી અને કોમળતા દ્વારા તે જીવનનું ખરું મૂલ્ય શીખ્યો હતો. તેનો ભાવ તેના મોઢા પર તરતો હતો.

તેણે મને ખાત્રીથી કહ્યું: 'તમે કહ્યું તેવી કોઈ બાબતમાં તેમ બન્યું નથી. ખરેખર, તે અનુભવને વીસ વર્ષ થયાં છે. હું જ્યારે નાનો અને ઘણો ગરીબ હતો ત્યારે હું ન્યૂ યોર્ક શહેરમાં એક ખાલી સ્ટોરમાં મારા જાદુના ખેલ કરતો હતો. એક વખત હું જ્યારે બહાર ઊભીને ગ્રાહકોને અંદર આવવા સમજાવતો હતો ત્યારે એક નાના છોકરાએ મારી બાંય પકડી.

તેણે કહ્યું, મિ. વીસ મારે તમને સંદેશો આપવાનો છે. મેં ગુસ્સાથી કહ્યું: મારું નામ હુડિની છે. તારે શું જોઈએ છે?

છોકરાએ કહ્યું: તમારા પિતા મરણપથારીએ છે. ઘેર એકદમ આવો. ગામમાં પહોંચવાના મોટરનાં ભાડામાં મારા બધા પૈસા ખર્ચાઈ ગયા. હું જ્યારે ઈસ્ટ સાઈડના અમારા મકાનના શયનગૃહમાં દાખલ થયો ત્યારે મારી માતા અને મારા બધા ભાઈઓ પલંગ પાસે ઊભા હતા. પણ હું ઉતાવળથી અંદર દાખલ થયો ત્યારે મારા પિતાની આંખો મારા તરફ પડી. જ્યારે તેણે મને જોયો ત્યારે તેણે માંડ માંડ પોતાનો હાથ ઊંચો કરીને મારી માતા તરફ પહોંચાડ્યો.

તેણે કહ્યું: 'પ્રિય પત્ની, કદી ચિંતા કરતી નહિ. હુડિની તારા ખોળામાં સોનાનો વરસાદ વરસાવશે'. આ તેના છેલ્લા શબ્દો હતા.

'ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં આખા જગતની નાટકશાળામાં મેં ખેલ કર્યો. જ્યારે હું લંડનમાં ખેલ કરતો હતો ત્યારે ન્યૂ યોર્કના જૂના પેલેસ થિયેટર તરફથી મને એક તાર મળ્યો. પેલેસમાં ખેલ કરવા એટલે જાદુગર કીર્તિના શિખરે પહોંચ્યો સમજવો. તારમાં અઠવાડિયાના એક હજાર ડૉલર આપવાની દરખાસ્ત હતી. તે વખતે મારા માટે તે રકમ ઘણી મોટી હતી. જવાબ મોકલ્યો કે 'તમે મારો પગાર સોનામાં ચૂકવો તો હું આવવા તૈયાર છું.'

શશિકાન્ત ચીમનલાલ જરદોસ

પંડિત ચકબસ્તની શાયરી

સુપ્રસિદ્ધ ઉર્દૂ કવિશ્રી ચકબસ્તની શાયરી અને તેમના સર્જનની મહત્ત્વની રૂપરેખા ઉર્દૂ સાહિત્યના જાણીતા અભ્યાસુ લેખક અહીં ઊર્મિ'નાં વાચકો માટે ખાસ રજૂ કરે છે...

કવિશ્રી બ્રિજનારાયણ ચકબસ્ત લખનવી, વીસમી સદીની પહેલી પચ્ચીસીના અગ્રગણ્ય ઉર્દૂ કવિ છે. તેમનું માત્ર ૪૪ વરસની ઉંમરે સને ૧૯૨૬માં અકાળે અવસાન થયું અને ભારતે એક મહાન સુધારક, સમર્થ દેશહિતચિંતક અને સાહિત્યસેવક ગુમાવ્યો. શરૂઆતમાં કેટલાંક વરસ સુધી શ્રી ચકબસ્તે મોટે ભાગે માત્ર ગઝલ એ સાહિત્યપ્રકારની સાધના કરી. પરંતુ તેમને સંતોષ થયો નહીં. પરંતુ કાવ્યલેખનની તેમને સુંદર હથોટી થઈ એ લાભ થયો.

ધંધે વકીલ હોવાથી વાસ્તવિકતા અને ઉપયોગીપણું એ બંને અગત્યનાં તત્ત્વોની તેમને ગઝલમાં ઊણપ લાગી. પરિણામે તેઓએ રાષ્ટ્રની પ્રગતિ અને સમાજ-સુધારણાને પોતાનું ધ્યેય બનાવી તે વિષયનાં કાવ્યો લખવાનો આરંભ કર્યો. આ દિશામાં તેમને ઉર્દૂ માર્ગસૂચનનો સારો લાભ મળ્યો.

કવિઓ મૌલાના હાલી, અકબર, ઈકબાલ વગેરેએ ગઝલમાં મેળવી હતી તેના કરતાં વધુ ખ્યાતિ તેમને રાષ્ટ્રપ્રેમી સુધારક કવિ તરીકે મળી. કાવ્યસર્જનની સાથે કાવ્યસાહિત્યનું વિવેચન એ પણ શ્રી ચકબસ્તનો પ્રિય વિષય છે.

ભારતને આઝાદી શી રીતે મળે, આઝાદીના માર્ગના અંતરાયો શી રીતે દૂર થાય એવા એવા રાજકીય વિષયો રામાયણ ગીતા વગેરેના સંક્ષિપ્ત ઉર્દૂ રૂપાંતરો કરવાના પ્રયોગો, સ્ત્રી-સુધારણા, સામાજિક તત્કાલીન સમસ્યાઓ વગેરે વગેરે બાબતોને તેમની કલમે સુંદર ન્યાય આપ્યો છે—અને માત્ર માતૃભૂમિ અને સમાજ પ્રત્યેનું પોતાનું ઋણ ઓછું કર્યું છે એટલું જ નહીં પણ ભાવિ કવિઓ માટે પ્રેરણાત્મક દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું છે.

માતૃભાષા ઉર્દૂ હોવા ઉપરાંત તેમને ફારસી અને અરબીના અભ્યાસના સંસ્કાર મળ્યા. ત્યાર પછી ઉચ્ચ અંગ્રેજી કેળવણી લઈ કાયદાની પરીક્ષા પાસ કરી વકીલાત શરૂ કરી, અને કાવ્યસાધના તેમને માટે એક ગૌણ ઇતરપ્રવૃત્તિ જેવી મર્યાદિત પ્રવૃત્તિ બની ગઈ. પરંતુ બીજી દૃષ્ટિએ, એક ધંધાદારી અને ઘરેડમાં પડેલા કવિ કરતાં શ્રી ચકબસ્તના વિચારોનું અને વિષયોનું ફલક વધુ વિશાળ બન્યું.

તેમના કાવ્યો પર તેમના પુરોગામી કવિઓ પૈકી આતિશ, મીર, અને અનીસની ખાસ અસર જોઈ શકાય છે. તાદૃશ્ય વર્ણનશૈલી, પ્રામાણિક ટંકશાળી ભાષા, શબ્દોની ઉચિત પસંદગી, વિષયની સચોટ રજૂઆત,—કેટલાક ક્લિષ્ટ ફારસી અરબી શબ્દોના અનિવાર્ય પ્રયોગો બાદ કરતાં—તેમનાં કાવ્યોની અસ્ખલિત 'રવાની'—આ સર્વ ચકબસ્તની વિશિષ્ટ-તાઓ છે.

એક વાત પણ કબૂલ કરવી જોઈએ કે અનેક સ્થળે તેમની કવિતા ઉપદેશનું સ્વરૂપ ધારણ કરતી હોવાનો ભાસ થાય છે.

મારા પહેલા અઠવાડિયાના પગારના દિવસે મને મૂઠી ભરીને સોનાના સિક્કા મળ્યા. હું મારી હથેળીમાં મજબૂત રીતે પકડી સીધો મારી માતાના મકાને ગયો. તે ત્યાં ઝૂલતી ખુરશીમાં બેઠાં હતાં. મેં તેને કહ્યું, 'મા, ખોળો પાથરો' અને મેં સિક્કાનો વરસાદ વરસાવ્યો. મારા જીવનમાં સૌથી રોમાંચક બનાવ આ હતો. આપણા દરેકના જીવનમાં એવી તક આવે છે કે જ્યારે બીજાઓએ આપણામાં મૂકેલ વિશ્વાસને આપણે સાચો પાડીએ છીએ. તેવી જ ક્ષણોમાં આપણને ફક્ત સ્વાનુભવના જેવા રોમાંચક અનુભવો થાય છીએ.

★

રામાયણુ અને ગીતાને ઉર્દૂ મસનવી રૂપે રજૂ કરવાનો યશ તેમને ઘટે છે.

અશોકવાટિકામાં સીતાજીની શોકાતુર બેચેનીનું વર્ણન કરતાં તેઓ કહે છે :

"તન મેં લહૂ કા નામ નહીં જર્દ રંગ હૈ
ગોયા કોઈ અસર નહીં તસ્વીરે સંગ હૈ."

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કુરુક્ષેત્રના રણમેદાનમાં અર્જુનને વિષાદગ્રસ્ત જોઈને કહ્યું કે તું કેમ શોક કરે છે? શરીર અને આત્માની એકતા કદાપી સંભવી શકતી નથી. શરીર તો માત્ર આત્માનું વસ્ત્ર છે.

"દેખે કર જંગ કે તૂફાનમેં અર્જુન કો ઉદાસ
યૂં કહા કૃષ્ણને, હુશયાર હો અય કુરતએ ચાસ
રૂહ કાયિમ હૈ જુદાઈ પે અબસ હૈ વસવાસ
જો મુસાફિર હૈ વો મંઝિલ પે બદલતા હૈ લિબાસ"

માત્ર કર્મોપાસના—રિયાઝત—કરવાનો જ તારો અધિકાર છે તેના ફળની—સમરની—આશા કે આસક્તિ ઉચિત નથી.

"ખુદ રિયાઝતકો સમઝતે હૈં રિયાઝતકા સમર
ફલ કી લાલચમેં લગાતે નહીં નેકીકા અસર"

જ્ઞાની પુરુષ મરણ માટે સદૈવ તૈયાર જ હોય છે.

"કિસ લિયે ખાક કે પુતલે કે લિયે રોતા હૈ
દેખને કો હૈ ખુલી આંખ મગર સોતા
કુછ ખબર હૈ તુઝે કયોં જાન અબસ ખોતા હૈ
કૌન કરતા હૈ ફના કૌન ફના હોતા હૈ?"

ઊલટું પુનઃજન્મની ઘટમાળમાંથી છોડાવનાર મરણ ઇષ્ટ છે.

"સિલ સિલા હસ્તીએ ફાની કા મિટાને કે લિયે
બગરી આલમ સે ન ના લૌટ કે આને કે લિયે"

ભારત માટે શ્રી ચકબસ્તનો પ્રેમ ઉત્કટ છે.

"બુલબુલ કો ગુલ મુબારક ગુલકો ચમન મુબારક
હમ બેકસો કો અપના પ્યારા વતન મુબારક."

ભારતે જ સારી દુનિયાને સંસ્કૃતિ અર્પી.

"ઈસ ખાકે દિલ નશીં સે ચશ્મે હુવે વો જારી
ચીનો અરબમેં જિનસે હોની થી આબયારી
સારે જહાં મેં જબ થા જેહાલત કા અબ્ર તારી
ચશ્મો ચિરાગે આલમ થી સરઝમીં હમારી."

સૂર્યનારાયણે રોજ પ્રાતઃકાળે ઊઠીને પહેલું કામ એ કરવાનું હોય છે કે હિમાલયના માથાના સોનેરી વાળની ચકચકતી લટ ગૂંથે,

"હર સુબ્હ હૈ યે ખિદમત ખુરશીદે પુર ઝિયાકી
કિરનોં સે ગૂંધતા હૈ ચોટી હિમાલય કી"

અહીંની ભૂમિની ધૂળ અને કિનખાબના વસ્ત્ર કરતાં વધુ પ્રિય છે.

"ગર્દો ગુબારયાંકા ખિલઅત હૈ અપને તનકો
મર કર ભી ચાહતે હૈં ખાકે વતન કફન કો."

સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને શ્રી ચકબસ્ત કહે છે કે સ્ત્રીઓએ પછાત રહેવું ન પરવડે. બીજી તરફ સ્વચ્છંદતા પણ એક અનિષ્ટ છે.

"રવિશે ખાસ ગૈ મર્દો કી ન જાના હરગિઝ
દાગ તાલીમમેં અપની ન લગાના હરગિઝ"

પુરુષોના હાથમાં બધું સલામત છે—માત્ર ભાવિ પેઢીઓના ઉછેર સિવાય!

"અ રને બચ્ચોં કી ખબર કૌમ કે મર્દો કો નહીં
યે હૈં માસૂમ ઉનકે ભૂલ ન જાના હરગિઝ."

ઘરનાં વડીલો અને વૃદ્ધોની ઉપેક્ષા સ્ત્રીઓ કદી ન કરે.

"જો બુઝર્ગોં મેં તુમ્હારે ન હો ઉસ વકત કા રંગ
ઈન ચરાગોં કો ન હંસ હંસ કે બુઝાના હરગિઝ"

આજની ઉપલકીઆ કેળવણી માટે શ્રી ચકબસ્ત કહે છે કે વિદ્યા સાથે વિનય કેમ નથી હોતો? અત્યારે તો જાણે બે ચાર ચોપડી વાંચવાથી પૂરી વિદ્વતા આવી જાય છે,

"હો ગયા હૈં જો ઝરા ચાર કિતાબોં પે ઉબૂર
તો ગયા ઉનકી ઉમાદાની હૈં કયામત કા ગુરૂર
ચાન અરસ્તૂ કી ભી ફિરઔન કા સામાન ભી હૈ"
વો હી ઘર મિસર ભી હૈ ઔર વોહી યૂનાન ભી હૈ"

જીવન શું છે? મોત શું છે? પ્રેમ શું છે? એ બધું સૂત્રાત્મક શૈલીમાં સમજાવતાં શ્રી ચકબસ્ત કહે છે :— જીવન એટલે પંચમહાભૂતોનો સમન્વય—મરણ એટલે તેમનું છૂટા પડી જવું તે.

"ઝિન્દગી કયા હૈ? અનાસિરકા ઝહૂરે તરતીબ
મૌત કયા હૈ? ઉનહીં અજઝા કા પરેશાં હોના"

જીવનરૂપી ખુમારી—નશો—ઊતરી જાય તેનું નામ મૃત્યુ.

"ફૂલો કા હોશ આના જિંદગીકા દર સર બના
અજબ ક્યા હૈ પુમારે ખાદએ હસ્તી હતર બના"

જીવનમાં પ્રેમ ન હોત તો સુખ પણ ન હોત, ને દુઃખ પણ ન હોત!

"અગર દર્દે મુહબ્બતસે ન, ઇન્સાં આશના હોતા,
ન મરને કા સિતમ હોતા ન જીને કા મજા હોતા."

મનુષ્યને થોડી જ હિંમત હોય તો કંઈ પણ વસ્તુ અસાધ્ય નથી.

"કમોંકે જુઝદિલી હૈ ચસ્ત હોના અપની આંખો મેં
અગર થોડી સી હિંમત હો તો ફિર ક્યા હો નહીં સકતા!"

નિષ્ક્રિય બડબડાટ કરવાથી કંઈ જ મળતું નથી.

"એકદે હિંમત મ છિદે માસૂદ તક આડી ગયે
બંદએ તદબીર કિસ્મતસે ગિલા કરતે રહે"

કૃષ્ણ ભગવાનની બાળલીલાના ચકબસ્તનાં વર્ણનો કવિ નઝીર અકબરાબાદીની યાદ તાજી કરાવે છે.

"આંખ કહેતી હૈ યે બાદલ નહીં કાહે કાહે
બાવ બાહે હુવે હૈ સાવરી સૂરત વાલે."

ગોપીઓ યમુનાના મસ્ત બનાવી નાખે એવા સ્વચ્છ જળની જાણે સુરાહીઓ ભરી લાવે છે.

"શોખો તરારા હસીં છોકરીઆં ગોકુલ કી
ચલી આતી હૈં સુરાહી લિયે જમના જલ કી"

ભારતીય યુવાનોને દેશહિત હૈયે રાખવાનો ચકબસ્તનો આદેશ છે.

"વિકારે કૌમ બઢે દૂર બેઝરી હો જાયે
ઉજડ ગઈ હૈ જો ખેતી વો ફિર હરી હો જાયે
ગુનાહ કૌમ કે ધુલ જાયેં અબ વો કામ કરો
નિફાકો જેહલ કો બસ દૂર સે સલામ કરો."

નિશ્ચિત કાર્યસિદ્ધિ માટે ફના થઈ જવાની ભીષ્મ-પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ.

"યે કામ હો કે રહે ચાહે જાં રહે ન રહે
જમીં રહે ન રહે આસમાં રહે ન રહે."

પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખીને સંનિષ્ઠાપૂર્વક કરેલું કામ કદી નિષ્ફળ જતું જ નથી.

"ઔર હોંગે જિન્હેં રહતા હૈ મુકદ્દર સે ગિલા
ઔર હોંગે જિન્હેં મિલતા નહીં મેહનત કા સિલા."

આત્મવિશ્વાસથી જ માણસ બહાદુર બને છે.

"મુસીબતમેં જો તેરે જૌહરે મર્દાના ખુલતે હૈં
મુબારક બુઝદિલોં કો ગર્દિશે કિસ્મતસે ડર જાના"

હૃદયમાં સ્વાતંત્ર્યની ભાવના એવી ચમકી રહી છે કે જાણે ગંગાના શાંત નીરમાં અંધારી રાતે ઝબુક ઝબુક થતાં તારાનાં પ્રતિબિંબો!

"દિલમેં યૂં ખયાલે વતન રહતા હૈ જૈસે ગંગામેં ઝલકતી હૈ ચમક તારોં કી"

બીજાઓના બાગનાં ફૂલ અમને શા કામનાં? અમારા કાંટા અમને મુબારક!

"મિલી હૈ ગુલ જો ઔર કિસી ગુલસ્તાં કે હૈં
કાંટે અઝીઝ ગુલશને હિન્દોસ્તાં કે હૈં."

મજનૂં અને ફરહાદની કથાઓ તો મારી જીવન કિતાબના એક બે ઊડી ગયેલાં પાનાં જેવી તુચ્છ લાગે છે.

"કિસ્સે લિખે હુવે હૈં જો ફરહાદો કૈસ કે
ઓધે હુવે વરક વો મેરી દાસ્તાં કે હૈં."

ઢોંગી ધર્મગુરુઓ પ્રભુનું ધ્યાન ધરવામાં એટલા તલ્લીન થઈ જાય છે કે મનુષ્યસેવાની તેમને શું પડી હોય?

"આશના હો કાન ક્યા ઇન્સાન કી ફર્યાદ સે
શેખ કો ફુરસત નહીં મિલતી ખુદા કી યાદ સે."

ધર્મ અને સદાચાર જુદા નથી જેમ શબ્દ અને અર્થ જુદા નથી તેમ.

"મઝહબ અખ્લાક કે ઇખ્લાક રેશા દો નહીં સકતા
માની સે કભી લફ્ઝ જુદા હો નહીં સકતા."

પાશ્ચાત્ય દેશો જેમ વધુ શક્તિશાળી થતા જાય છે તેમ જાણે પ્રભુની સાથે હરીફાઈમાં ઊતરતા હોય તેમ લાગે છે.

"મગરિબ કે ગુલસ્તાં પે જો રંગે ખિઝાં નહીં
સુનતે હૈં કુછ ઝમીનપે યે આસમાં નહીં."

કવિતા તેનું નામ જેમાં કવિનું હૃદય ઠલવાયું હોય.

"કુછ ઔર હૈ વો શાયરે મોજિઝ બયાં નહીં
જિસકે સુખનસે રંગે તબીઅત અયાં નહીં."

પ્રેમિકા કંઈ દુશ્મન ન બની શકે. સૌન્દર્ય કંઈ જુલમનું સાધન નથી.

"આપ માશૂક હૈં કાતિલ નહીં, જલ્લાદ નહીં —
દિલ દુખાને કે લિયે હુસ્ને ખુદા દદ નહીં."

હવે પિંજરમાંથી છુટકારો મળે તો પણ શા કામનો? મારા માળા તરફ જવાનો રસ્તો પણ હું ભૂલી ગયો છું.

"અબ રિહાઈ કી તમન્ના દિલે નાશાદ નહીં
રાસ્તા અપને નશેમન કા મુઝે યાદ નહીં."

હમણાં હમણાંની મારી નિરાશાનો રંગ કાજળથીયે વધુ ઘેરો છે.

"અબ ભી તો શામે ગમ કી સિયાહી કુછ ઔર હૈ
મંઝૂર હૈ તુઝે મેરે પરવર દિગાર ક્યા!"

ક્ષણે ક્ષણે એક મુંઝવણ—શ્વાસે શ્વાસે એક તકલીફ છે.

"હરદમ હૈ તબીઅત કો ઉલઝન
એક યાસ કા આલમ તારી હૈ
યે સાંસ નહીં એક કાંટા હૈ
યે જીસ્ત નહીં, બીમારી હૈ."

હૃદયના થનગનાટનું નામ જુવાની. જરૂર એટલે હૃદયનું ઘડપણ.

"બુઢાપા નામ હૈ જિસકા વો હૈ અફસુર્દગી દિલ કી.
જવાની કહેતે હૈં જિસકો તબીઅત કી જવાની હૈ."

ધર્મગુરુનો આડંબર તેની દાઢી અને માથાનાં વાળ પરનો કાળો રંગ-ખિઝાબ-ઊડી ન જાય ત્યાં સુધી!

"શેખકા શૌકે શબાબ દેખિયે કબ તક રહે
રેશ પે રંગે ખિઝાબ દેખિયે કબ તક રહે."

જીવનથી મુક્તિ શી રીતે મેળવું? કોઈ નવી પૃથ્વી કે નવું આકાશ મળતું નથી.

"કહાં અહાતએ હસ્તી સે ભાગ કર જાઉં
નઈ ઝમીન નયા આસમાં નહીં મિલતા."

ચકબસ્તના મૃત્યુથી ભારતને ખરેજ ભારે ખોટ ગઈ છે.

ભારતનો એક દૂરંદેશ બાહોશ રાષ્ટ્રભક્ત, સાચો કવિ અને સાચા અર્થમાં ભારતનો વકીલ—પોતાના પ્રાણથીયે વધુ પ્યારા દેશને તરછોડીને ક્યાં જઈને વસ્યો?

"વો સૂરતેં ઈલાહી કિસ દેશ બસતીઆં હૈં
અબ જિનકે દેખને કો આંખેં તરસતીઆં હૈં!!"

☆

☆

તાજેતરમાં જ દિલ્હીમાં છઠ્ઠો આંતરયુનિવર્સિટી મહોત્સવ ઉજવાઈ ગયો. આ મહોત્સવમાં ચાલુ પ્રવાહો ઉપરની બૌધિક ચર્ચાઓ મુખ્ય હતી. આજના ચિત્રમાં માયસોર યુનિવર્સિટીની વિદ્યાર્થિનીઓ આ મહોત્સવનાં એક અંગ જેવા નૃત્યનો પ્રયોગ દાખવી રહી છે.

☆

સર્ગેઇ નિકીતિન

નિંદર વેરણ થઈ.....!

ફુરસાવસ્થા જીવનને એક નવી જ દુનિયા બતાવે છે, ખોરાક તેમ જ ઊંઘ સાવ ઓછાં થઈ જાય છે. આ રશિયન વાર્તા પરથી શ્રી અનિલ કોઠારીએ આ વાર્તા ગુજરાતીમાં ઉતારી છે જે આપણા દેશના વાતાવરણને અનુરૂપ એટલી જ સહજતાથી થાય તેવી છે......

હમેશાં, શિયાળાની અધવચ્ચે નિકોનના પગમાં ખાલી ચડવા માંડે અને લોહી જાણે થીજી જવા લાગે. થકવી નાખનાર અનિદ્રાનો કાળ નજીકમાં હોવાની દહેશતથી નિકોન થોડા દિવસો તો પોતાની ઝૂંપડીમાં અજંપામાં આંટા માર્યા કરે. ત્યારબાદ, રશિયન ભઠ્ઠીની ટોચે પોતે ચડી જઈને એકં-ખૂણે બેસી જાય અને 'પોતાના સારા દિવસો' ફરી આવવાની રાહ જોવા લાગે. નિકોન વસંતની, સૂર્યના ઉષ્માભર્યા તડકાની, ભેજ વિનાના પવનની રાહ જોયા કરે, અને બરફ ઓગળવાનો પ્રારંભ થવા લાગે એ અગાઉ એના અનુભવી કાન એ સમયના આગમનના એંધાણ પારખવા લાગે. નિકોનને ભારે ચિંતા થતી કે, કઝાખસ્તાનના મેદાનોમાં ઓગળતા બરફમાંથી માર્ગ કાઢતી આગળ વધી રહેલી વસંતઋતુ મોડી તો નહિ આવે ને? તેને ચિંતા થતી કે ઉંદરના પીંજરાના ઢાંકણાની બંધ થઈ જવાની ઝડપની ગતિએ પોતે કોઈ રોગમાં તો સપડાઈ નહિ જાય ને?

એ વાતનો જો કે આનંદ હતો કે નિકોનને આ શિયાળાના દિવસો એકલવાયાપણામાં પસાર કરવા પડતા ન હતા. નિકોનનો પુત્ર, પુત્રવધૂ, પૌત્રી મારી હજુ ઘરમાં જ રહેતાં હતાં. પશુઓના વાડાવાળી મોત્યા ફાર્મના અવારનવાર આવી ચડતી. પડોશમાં કુંવારી ધરતીને ખેડવા ઊભા કરાયેલા રાજ્ય-ખેતર પરથી બે છોકરાઓ પણ તેની મુલાકાતે આવ્યા કરતા. આ બે છોકરાઓ—એમાં પણ ઊંચો લાલ વાળવાળો કોલ્કા તેને ખૂબ ચીડવતો. આ છોકરાની આંખો મરઘી જેવી હતી, અને નિકોન તેને મશ્કરીમાં નામે જ બોલાવતો. નાનો છોકરો તોફાન કર્યા કરતો અને દરેક બાબતમાં માથું-મારતો અને ગપગોળા ઉડાવતો નિકોનને ચીડવતો. દા. તરીકે, આ છોકરો નિકોનને કહેતો કે, ઊંટને તો સોય, ટાંકણીઓ, ગ્રામોફોનની પીન, હજામત કરવાની પતરીઓ વગેરે ખાવા આપીને ઉછેરી શકાય છે. અથવા તો, આ છોકરો બહારની ઠંડીમાંથી એકાએક અંદર ધસી આવતો અને પોતાનો કોટ ઉતારીને ફેંકી દેતો અને નૃત્ય કરવા માંડતો. એ કહેતો: 'આને તે કંઈ જગ્યા કહેવાય? એક ઝાડવું પણ ક્યાંય નજરે પડતું નથી। માટીનાં ઝૂંપડાંઓ નજરે પડે છે જેમાં ઠંડી ઉડાડવા માટે છાણાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે—આ તે કેવી વિચિત્રતા! આ સ્થળ ક્યાં આવ્યું એ પણ તમે કોઈને કહી શકો નહિ. આ સ્થળની ડાબી બાજુએ રશિયા છે, અને જમણી બાજુએ થોડાંક ડગલાં ચાલો એટલે આ ગલીની પેલી બાજુ અડોઅડ કઝાખસ્તાન આવેલું છે.'

તુલા પ્રદેશમાંથી વધુ સારી જિંદગીની શોધમાં હિજરત કરી ગયેલા ભૂરી આંખોવાળા કિસાનોના વંશનો આ નિકોન હતો. આ પેઢી જંગલવાળી જમીનની શોધમાં ફરતી ફરતી આ સીમા વિનાનાં ખુલ્લાં મેદાનો પર આખરે ઠરીઠામ થઈ હતી, અને જંગલવાળી જમીન માટેની ઝંખના આખરે તદ્દન વિસારે પડી ગઈ હતી. નિકોનને આ મેદાનથી વધારે વહાલું કંઈ ન હતું. છાણાના ધુમાડાની ઉગ્ર વાસ, ઉપર બધી બાજુઓએ પથરાયેલા વિશાળ આકાશનો ઘુંમટ એને સૌથી વહાલાં હતાં. કેટલાક નવા આગંતુકોને લાગતું તેવું નિકોનને આ મેદાન એકધારું યા કંટાળાજનક લાગતું ન હતું. આ વાતાવરણ નિકોનમાં મુક્તિની, પ્રેરણાની, અનંતતાની, શોકની, અને અન્ય એકબીજામાં ગુંથાઈ ગયેલી ખાટીમીઠી લાગણીઓ પેદા કરતું હતું જેનું શબ્દોમાં વર્ણન કરવું મુશ્કેલ હતું. નિકોન મેદાન પર પગ મૂકે ત્યાં, આ વિશાળતાની હવાથી તેનું મન તરબતર થઈ જતું. તેને લાગતું કે ખુલ્લા પગે, પવનના કાતિલ સુસવાટા વચ્ચે, પોચી-પોચી ધૂળમાં

આ વિશાળ માર્ગો પર દોડતા રહેવું જોઈએ. 'વાસ્નેોની સગવડો'ની ડોલકા જે બડાશ હાંકયે રાખતો તે નિકોનને ક્ષુલ્લક લાગતી હતી.

પણ, આ બધી લાગણીઓ ડોલકા પાસે નિકોન વ્યક્ત કરી શકતો ન હતો. એ છોકરાના કટાક્ષોના જવાબમાં નિકોન ગુસ્સે થતો, હાથ હવામાં જોરથી ઉલાળતો અને બરાડી ઊઠતો. એ કહેતો: 'જા-જા! ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં હું પોતે જંગલમાં જ રહેતો હતો. એમાં વળી નવાઈ પામવા જેવું શું બન્યું હતું? એ ગાઢ જંગલમાં આકાશનાં તો દર્શન પણ ન થાય. ત્યાં લોકો કેવી રીતે રહી શકે તે હું વધુ સારી રીતે સમજી શકું છું અને અહીં......ભલો ભગવાન છે! તમે તમારા ઘરમાંથી એક જ પગલું બહાર મૂકો અને તમારી સમક્ષ આખું વિશ્વ ખુલ્લું થઈને પડેલું છે... તું તો એક મોટી મરઘી જેવો છો કૂતરાની પૂંછડીની માફક તારી જીભ હલાવ્યા કરે છે.'

'દાદા, આગળ ચલાવો.' ડોલકા કહેતો: 'અહીં જોવા જેવું તે શું છે?'

'મેદાનો.'

'પણ એમાં શું છે? ખાલીખમ પડેલાં છે.'

'ખાલીખમ!' ડોસો બરાડી ઊઠતો, 'ખરી રીતે તો તું જ ખાલીખમ છે, દીકરા. પીપ જેવો ખાલી! અહીંથી ભાગી જા! ભાગ અહીંથી!'

ડોલકાના મિત્ર ગેન્કા ઝાલીખાવતોવની સાથે નિકોન બીજા કોઈક કારણે ગુસ્સે થઈ જતો. પણ તેને કંઈ કહેતો નહિ. ગેન્કા સમજી શકતો ન હતો કે આ ડોસો પોતાના પર શા માટે ચીડાતો રહે છે.

એ રીતે માર્કાને પણ સમજ પડતી ન હતી કે, આ ડોસો ભઠ્ઠીના છાપરા પરથી નીચે ઊતર્યા બાદ પોતાની પથારી પર આવીને શા માટે બેસી રહેતો. નિકોન માર્કાના ખભા પકડીને કહેતો: 'છોડી, ઊઠ! કેટલું બધું ઊંઘીશ. મારી સાથે થોડી વાર વાતો કર...મારા ખાલી ચડી ગયેલા પગે હું ઊંઘી શકતો નથી. ઊંઘ વિના સમય પસાર કરવો કંટાળાજનક છે......થોડી વાતો કર.'

આંખો બળજબરીથી ઉઘાડી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતી માર્કા બોલી ઊઠતી: 'ઓ, દાદા! અત્યારે શું છે?'

વજનદાર ધાબળો ઓઢીને પડી રહેલી માર્કાની એક જ ગતિએ ઊંચેનીચે થતી છાતીને, મજબૂત ગરદનને, અને કાળી જાડી ભમ્મર, કરડા કાળા હોઠ નિકોન જોઈ રહ્યો. નિકોન એકાએક વિચારી રહ્યો કે, માર્કા હવે નાનકડા પગવાળી, જિજ્ઞાસુ છોકરી રહી નથી જેને માબાપના ટેકાની જરૂર પડતી રહે, હવે તો તે પુખ્ત વયની સ્ત્રી બની ગઈ હતી, અને દાદાની કંટાળાજનક વાતોની હવે તેને જરૂર ન હતી.

'કંઈ નહિ માર્કા.' નિકોને ગુનાહિત અવાજે કહ્યું. 'એ તો મને ઊંઘ નથી આવતી...' એમ કહીને એ ફરી ભઠ્ઠી પર ચડી ગયો.

કેટલીકવાર ડોલકા 'મરઘી' પોતાની સાથે ગ્રામોફોન લઈ આવતો અને વગાડતો. રેકોર્ડ મૂકયા પહેલાં ડોલકા આખા ઘરમાં બોલતો રહેતો: 'શેલ્ઝન્કો! બર્નેસ...!' પહેલી સોવિયેત સંઘની, ખ્યાતનામ ગાયિકા છે અને બીજો વિવિધ પ્રકારના ગીતો ગાનારો છે. આ ઉપરાંત, 'સીલ્વા!', 'ઓન ધ ડોરસ્ટેપ...' જેવાં ગીતોનાં નામો પણ તે બોલ્યા કરતો.

નિકોનને 'કાખોવ્કા' સિવાય ડોલકાનાં કોઈ ગીતો ગમતાં નહિ. 'કાખોવ્કા' તે ભારે આનંદથી સાંભળતો. આ ગીતમાં બાજુ પરના પાટાઓ પર શસ્ત્રોથી ખડકેલી ગાડી ઊભી રહેવાનું વર્ણન આવતું ત્યારે એક યા બીજા કારણે નિકોન ગમગીન બની રહેતો. એકવાર ડોલકાએ અગાઉ ન વગાડી હોય તેવી રેકોર્ડ મૂકી, અને શાંત, ગમગીન અને જરા ગંભીર અવાજે પુરુષોનું સમૂહગીત વાગી રહેલું નિકોને સાંભળ્યું. આ ગીતના શબ્દો હતા:

'ઓહ બિરાદરો! મારું શિર, દુઃખથી, આપણાં ઉપર પસાર થઈ ગયેલા ભયની ચેતવણીથી ભમી રહ્યું છે...
'આપણાં સાથીઓનાં લોહીથી અનાજના દાણા ખરડાઈ ગયા છે. –

'એમનાં માનમાં આપણે ધ્વજને નમાવીએ.'

—અને સૂર્યના પ્રકાશમાં ચમકી રહેલો લાલ ધ્વજ નિકોનની નજર સામે આગની જ્વાળાની માફક જાણે ફરકી રહ્યો હતો. તેનો ચળકાટ આંખો આંજી નાખતો હતો. પોતાનું કંઈક ગુમાઈ ગયું હોય તેવી યાદથી, યુવાનીનો તરવરાટ છતાં હતાશાભરી લાગણીથી નિકોનનું હૈયું જાણે વિંધાઈ રહ્યું હતું. ઘણીવાર તો નિકોને પોતાની જાતને રેડ ગાર્ડની ઘોડેસ્વાર ટુકડીના ધ્વજ નીચે ઊભેલી જોઈ, એક ઘોડેસ્વારની આંખોને આંજી નાખતો મેદાનોનો તડકો વરસી રહ્યો છે, તોપગોળાનો અવાજ ચહેરા પરનું સ્મિત હરી લે છે—અને સીગારેટના કાગળમાં તમાકુ વાળતા એના હાથ ધ્રૂજવા માંડે છે. નિકોને કહ્યું : 'એ ગીત ફરી ચલાવ.'

એનો વિરોધ કરતાં કોલકાએ કહ્યું 'પણ એ ગીત વધું પડતું ગમગીન નથી?'

'જો, મારી સાથે દલીલ નહિ જોઈએ' નિકોન કહેતો. નિકોનના અવાજમાં કોલકાએ એવો વિચિત્ર અનુભવ કર્યો કે; આજે પહેલી જ વાર ડોસાને ચીડવતાં પોતાની જાતને રોકી શક્યો. એણે એ રેકોર્ડ ફરી ચડાવી.

'તમને ગમ્યું?' કોલકાએ પૂછ્યું.

'એ સારું ગીત છે.' નિકોને એટલું જ કહ્યું.

'રેકોર્ડ ફરતી રહી અને સમૂહગીતમાં ફરીવાર નીચેના શબ્દો ગૂંજી રહ્યા.

'મારું શિર, ઓહ બિરાદરો, દુઃખથી ભમી રહ્યું છે.' નિકોને આંખો બંધ કરીને ગીત સાંભળ્યા કર્યું. એનું ડોકું તાલ આપી રહ્યું હતું. નિકોનને એ વાત યાદ આવી ગઈ જ્યારે, સૈનિકોની ટુકડીમાં એને વૃદ્ધ માનવી તરીકે સૌ ચીડવતા, અને મૂળ હકીકત ,અત્યે દુર્લક્ષ કરતા કે એ વખતે તેની વય હજુ ૪૦થી થોડી વધારે હતી.

ગીત પૂરું થયું ત્યારે નિકોને કહ્યું : 'હું પણ આંતરવિગ્રહમાં લડ્યો છું.'

'પણ આ ગીત આંતરવિગ્રહ અંગેનું નથી.' કોલકાએ કહ્યું.

'આમ છતાં એ ગીત કયા યુદ્ધનું વર્ણન કરે છે એ ક્યાં જણાવવામાં આવેલ છે!' નિકોને દલીલબાજી ટાળવાના અવાજે જવાબ આપ્યો. તેણે કહ્યું: 'હું એ કહેવા માગું છું કે આ ગીત બધા પ્રકારનાં યુદ્ધોને લાગુ પડે છે. પણ, અહીં એ મુદ્દો ઊભો થતો નથી. હું જે કંઈ કહેવા ઇચ્છતો હતો તે એ કે, નિકુલીનની ટોળીથી બચવા હું એક ખાડામાં છુપાઈ ગયો હતો. એ લાપરવાહ કોઈક મુત્સદી હતો, અને તમારા કોઈ પણ રાજદૂતોની જેવી વાત કરવાની તેની ઇચ્છા હતી. એ સોવિયેતોની તરફેણ કરતો હતો ત્યારે મેં એનું પ્રવચન દશેક વાર સાંભળ્યું હોવાનું યાદ છે. પણ, એકાએક એ વિરોધી બની ગયો અને બધા બોલ્શેવીકોને ઠાર મારવા માટે ગામડાંઓ પરના તેના હુમલાઓમાં નબળા મનનાં લોકોની પોતાની પડખે ભરતી કરવા લાગ્યો હતો. અમે એનો પીછો પકડવા માટે ૭ મહિનાઓ સુધી મેદાનોમાં રખડ્યા હતા. પછી અમે ક્યાંક વિસામો ખાવા લાગ્યા અને એણે અમારા પર એક ગામે છાપો માર્યો અને જાણે અમારી જીવતે ચામડી ઉતારવા લાગ્યો હતો. એ વખતે હું ઝૂંપડાઓ માટે ખોદાઈ રહેલી માટી માટેના એક ખાડામાં છુપાઈ રહ્યો હતો અને સાત દિવસ સુધી પડ્યો રહ્યો હતો. એ ખાડામાં વરસાદનું જે પાણી થોડું બચી ગયું હતું તે હું પીતો અને બધી જાતનાં જીવડાંઓ અને લાકડાની ઊધઈ ખાતો...'

'આગળ ચલાવો!' કોલકાની ધીરજ હવે ખૂટી ગઈ. તેણે કહ્યું: 'માણસ ભૂખે મરી જતો હોય તો પણ ઉધઈ ન ખાઈ શકે. તમેય ઠીક ઠેકડી કરો છો.

'જો કે ઉધઈ ખાધી હોવાનું મને બરાબર યાદ નથી.' નિકોને કબૂલ કર્યું, 'પણ દેડકાં તો હું ખાતો હતો જ.'

'પણ પેલી ટોળીનું શું થયું?' કોલકાએ પૂછ્યું.

'પેલી ટોળીનું? એને તો અમે સાફ કરી નાખી. આખરે એ અમારા હાથમાંથી બચી શકી નહિ. નિકુલીનને પણ અમે ઠાર કર્યો. એ ટોળીના એકેએક

માનવીને અમે સાફ કરી નાખ્યો.'

કોલકાએ કહ્યું : 'કમનસીબી એ વાતની છે કે, તમારી આ બહાદુરીની જાણ વોરોશીલોવને નહિ હોય, નહીં તો તમને એમણે ઇલ્કાબ આપ્યો હતો.'

નિકોને ઠપકાભર્યા ભાવે પોતાનું માથું હલાવ્યું. પોતાનાં સ્મરણોથી એ એટલો બધો વ્હીલો પડી ગયો હતો, અને એ સ્મરણોના અસ્તવ્યસ્ત ઝુમખાથી એ એટલો બધો મુંઝાઈ ગયો હતો કે, કોલકા પર ગુસ્સે થવાનું જ તે ભૂલી ગયો.

'લાકડાના હળથી અમે ખેડેલી જમીન વખતની જિંદગી પણ મને યાદ આવી રહી છે.' નિકોને વાતોના પ્રવાહના સંબંધની પરવા કર્યા વિના કહ્યું : 'બાદમાં ગામડાંમાં પ્રથમવાર ટ્રેક્ટર આવ્યું ત્યારે આશ્ચર્યથી દરેક જણા જોવા લાગ્યા હતા. તારા જેવા કેટલાક 'મરઘા'ઓ કહેવા લાગ્યા કે આની આપણને વળી, શું જરૂર હતી? એને તોડી નાખો.' એમને એવી બીક હતી કે, ખેતરોમાં તેમની જગ્યા આ યંત્ર લઈ લેશે. વૃદ્ધ માણસો બબડવા લાગ્યા કે, આ ટ્રેક્ટરથી જ કંઈ થોડું પતવાનું છે! ટૂંક સમયમાં તેઓ બધી જમીનને તારની વાડથી બાંધી દેશે અને લોખંડી પક્ષીને હવામાં ઉડાડશે જે તમારા માથા પર ઘોંઘાટ કરીને તમારું મગજ બહાર કાઢી નાખશે. દીકરા, આવી બધી વાતો હતી.'

*

જ્યારે મેદાનો પરની ગલીઓમાં બરફ આખરે ઓગળવા માંડ્યો, હિમજળની ફોરમ સાથે પવન ફૂંકાવા લાગ્યો, નદીઓનાં પાણીથી સિંચાઈની નહેરો ઉભરાવા લાગી અને ઉત્તર ભણી જઈ રહેલાં બતકોનાં ટોળાં કીકીયારીઓ પાડવા લાગ્યાં ત્યારે, નિકોન અજંપો અનુભવવા લાગ્યો હતો.

ઘર હવે ખાલી થઈ ગયું. કોલકા અને ગેન્કા રાજ્યના ખેતર પરના તંબુઓમાં ચાલ્યા ગયા, અને સામુદાયિક ખેતર પર એનું કુટુંબ કામ કરવા ચાલવા લાગ્યું. એક માત્ર મોત્યા અગાઉની માફક નિકોનને મળવા આવતી. પોતાના સાથીદારો પર માતૃસ્નેહ વરસાવી રહેલી આ સ્ત્રી જોતે કે યુવાન હવે રહી ન હતી. ચાલીસેક વર્ષની હતી છતાં હજુ પરણી ન હતી.

એક દિવસ નિકોન તેના ટૂંકા પગ, બેડોળ શરીર અને તેના ચહેરા પરના રૂંવાવાળા મસાને નિહાળતો કરુણ સ્વરે બોલ્યો : 'મોત્યા, હવે તને જરૂર માત્ર બાળકની રહી છે.'

મોત્યા એકાએક પોતાની ખરબચડી હથેલીઓમાં મોઢું નાખીને આંસુઓ વહાવતી રડવા લાગી.

ત્યારબાદ, પોતે એક ને એક વાતનું પુનરાવર્તન કરે છે એ ભૂલી જઈને નિકોન હમેશાં પૂછતો : 'મોત્યા, તું માતા ક્યારે થવાની?'

મોત્યા શાંત અવાજે, જરા ગમગીન બનીને કહેતી : 'ના, નિકોન સાવીચ, હવે એ માટે ઘણું મોડું થઈ ગયું છે.

નિકોનની અનિદ્રા હજુ ચાલુ જ હતી. રાતમાં જાગતો રહેતો નિકોન ઢોરખાનામાં પશુઓને ભીંત સાથે પોતાની પીઠ ઘસતા સાંભળતો, શાળાના મકાનનું પતરાનું છાપરું પવનમાં ખખડતું સાંભળતો અને તળાવો પાસે બતકોના અવાજ તેના કાને પડતા.

પોતાના પગના નબળા ગોઠણની ધ્રુજારીને સંયમમાં રાખતો એ ભઠ્ઠી પરથી નીચે ઉતર્યો અને બહાર નીકળ્યો. એપ્રિલ માસની રાત પૃથ્વીને ઘેરા અંધારાના થરથી વીંટાળી દે છે. ક્યાંયે પ્રકાશનું એકાદ કિરણ પણ નજરે પડતું નથી, ફળના છોડવાઓની અતરંગી ડાળીઓ ઘણાં બધાં ભૂતોનાં ઝૂંડ જેવી લાગે છે.

કાતિલ પવન તેના ચહેરા પર હિમકણીઓની થપાટો મારી રહ્યો હતો. 'બીરકુનોક'નો સમય હતો—જ્યારે હિમવર્ષા દરમ્યાન મેદાનોમાં થીજી ગયેલાં પાંચ મહિનાની સંવત્સરી કરાઓ પાયે છે. દર વર્ષે એપ્રિલ માસના બરાબર આ સમયે જ, જ્યારે રસ્તાઓ ધુળિયા બની જતા હોય, ટેકરીઓ પર સુવર્ણરંગી ફૂલો ફૂટી નીકળ્યાં હોય, બરાબર ત્યારે આ કાળમુખ

પવન ક્યાંકથી આવીને ફૂંકાતા લાગે એ જોઈને એના સમયની ચોકસાઈ જોઈને નિકાનને આશ્ચર્ય થયું. આ પવન લાંબા સમય પહેલાં બની ગયેલા એ ગમખ્વાર બનાવની જાણે પુનઃ યાદ આપવા આવતો હતો.

નિકાન બબડતો રહ્યો : 'રાક્ષસ નહિ તો.' ગેન્કા આવી લાગ્યો. ઘરમાં તે ધસી ગયો, પોતાની ટોપી માથા પરથી ખેંચી કાઢી અને ઉંબરા પર જરા ઊભો રહ્યો અને ઘરમાં અસામાન્ય નિરવ શાંતિ જોઈને નવાઈ પામવા લાગ્યો.

'અરવા, ત્યાં ઊભો રહીને શું કરે છે? અંદર આવ.' ભઠ્ઠી પરની પોતાની ખાસ જગ્યા પરથી નિકાન બોલી ઊઠ્યો.

નિકાન આ છોકરાઓને જોતો નહિ ત્યારે તેમની સાથે ગુસ્સે થવાનું ભૂલી જતો. અત્યારે ગેન્કાને જોઈને તે ખુશ થઈ ઊઠ્યો. રસોડાના અર્ધ–ગમગીન વાતાવરણથી ટેવાઈ ગયેલો નિકાન સ્પષ્ટપણે નીચે ઊભેલા ગેન્કાને જોઈ શકતો હતો. એને એ જોઈને આનંદ થવા લાગ્યો કે, એ છોકરો યુવાન બની ગયો છે તેનો પહોળો અને માયાળુ ચહેરો તેની અટક મીલીખચેતોવ—રશિયન અર્થ શક્તિશાળી દાનવ—ની સાથે સુમેળ સાધતો ન હતો.

'તું તો હમણાં ખેતર પરની છાવણીમાં રહે છે ખરું ને?' નિકાને કહ્યું.

'કેટલાક સમયથી અમે તેને ખેડી રહ્યા છીએ, દાદા.' ગેન્કા બોલ્યો.

'વાવણી કરી છે?'

'ના.'

'વાવણી માટે હજુ થોડું વહેલું કહેવાય. થોડો સમય રાહ જોવી સારું. વારુ. 'મરઘી' શું કરે છે?'

'એ મજામાં છે. એને સોંપાયેલા કામ કરતાં લગભગ અઢીગણું એ ખેડી નાખે છે.'

'કોણ, કોલકા? આપણી મરઘી?' આશ્ચર્ય પામીને નિકાન બોલ્યો. જાણે બીજા કોઈના મતને ખંડિત કરતો હોય એમ એ બોલવા લાગ્યો : 'એ ચપળ માણસ છે. તેનું માથું ભલેને લાલ હોય અને એ 'મરઘી' જેવો હોય પણ—એ હોંશિયાર છોકરો છે.'

ગેન્કાએ પોતાની ટોપી માથે મૂકી અને પૂછ્યું : 'મારો અહીં નથી, દાદા?'

'ગામમાં તું શા માટે આવ્યો છે?' નિકાને તેનો પ્રશ્ન સાંભળ્યો ન હોય એ રીતે પૂછી જોયું.

'સીગારેટો લેવા' ગેન્કાએ કહ્યું.

'ત્યાં શું તમારી પાસે નથી?'

'અમારી પાસે બીજી જાતની સીગારેટો આવી છે. હું 'યાવા' પીઉં છું.'

ગેન્કા ચાલ્યો ગયો, અને નિકાનનો બાકીનો દિવસ આનંદમાં ગયો. વારંવાર આનંદના ઉદ્‌ગારો કાઢતો અને પોતાનું ડોકું ધૂણાવતો તે ફરવા લાગ્યો.

બીજા દિવસની સવારે બારી સામેની સીલીંગ પર સૂર્યનાં કિરણનો પ્રકાશ પડવો લાગ્યો, બારીની ફ્રેમના પડછાયાને કારણે પ્રકાશના લીસોટા ચોકડીની માફક પડી રહ્યા હતા. પ્રકાશ ધીમે ધીમે વિસ્તરવા લાગ્યો—દિવાલ પરની ઘડિયાળ અને કેલેન્ડર પર પ્રકાશ પહોંચ્યો, છીંટના પડદાઓ પર છવાયો, અને રસોડાની ટેબલ પરની ભઠ્ઠીની દિવાલ સુધી એ પહોંચી ગયો. બારીની ફ્રેમ પર પવન ધીમે ધીમે અથડાવા લાગ્યો. ઓરડામાં બેઠા રહીને પણ આપને લાગ્યા કરે કે પવનમાં પહેલાંનું જોર અને કાતિલપણું હવે રહ્યાં નથી અને સાંજ હવે ઠંડી રહી નથી.

ગરમ કપડાં પહેરીને નિકાન બહાર આવ્યો અને મકાન સામેના એક બાંકડા પર બેસી ગયો. પવનના સુસવાટાથી સ્વચ્છ બની ગયેલો માર્ગ જમીનની માટી સાથે ભળી ગયેલા કાચના બારીક કણોથી ઝગારા મારી રહ્યો હતો. બે ઊંટો પાણીની પખાલ લઈને માર્ગ પર આવી રહ્યા હતા. આ ઊંટોના નામ બરખાન અને સીમકા હતા, અને શાળા, હોસ્પિટલ, પ્રસુતિગૃહ, અને કિંડરગાર્ટનને લાંબા સમયથી પાણી પહોંચાડતા હતા. નિકાન બરખાનને તેના કરડા મુખથી

ઓળખતો હતો. જ્યારે સીમકા હમેશાં ગમગીન લાગતો. તેની આંખોમાં મેદાનો માટેની ઝંખનાની હૃદયદ્રાવક લાગણીનાં દર્શન થતાં. નિકોન ઊંટો પર પાણી લઈ જનારાં કોઝીક-સાકિનને પણ ઓળખતો હતો જે ઊંટોની બાજુમાં, ઊંટોના વાળના રંગની રુંછાવાળી હૅટ અને કૅનવાસનો કોટ પહેરીને ચાલ્યા કરતો અને એ કોટના ભીના, ઝૂલતા છેડા તેનાં રબરનાં બૂટની સાથે અથડાતા રહેતા.

'તારી પાણીની પખાલનું ધ્યાન રાખ ભાઈ ! એનું અર્ધું પાણી તો રસ્તામાં જ ઢોળાઈ જાય છે.' નિકોને કહ્યું. અને પોતાના ઢીલા અને ધ્રૂજતા અવાજથી પોતાને જ આશ્ચર્ય થયું.

પણ, તે એ વાત તત્કાળ ભૂલી ગયો. એને એ જાણીને આનંદ થયો કે, પોતે આજુબાજુના લોકોને ઓળખે છે, અને એ લોકોમાંના એક તરીકે એમની ટીકા કરી શકે છે છતાં, કોઈને માઠું લાગતું નથી.

'હું નહિ, પણ પખાલ લઈ જતો ઊંટ પાણી ઢોળી રહ્યો છે. સસ્મિત વદને ઊંટવાળો બોલ્યો અને તેની ઝીણી આંખો એની આજુબાજુની કરચલીઓમાં જાણે અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

નિકોન છેક સંધ્યાકાળ સુધી બેઠો રહ્યો જ્યારે, સૂર્યનો તડકો ધીમે ધીમે અને અનિચ્છાએ તળાવના સરોવરની લીસી સપાટી પાછળ ડૂબી ગયો. મેદાનની રાત પવન વિનાની હુંફાળી હતી. આકાશનો રંગ ભૂરામાંથી ક્રમશઃ આછા ચળકતા પોશાક જેવો બની ગયો.

*

નિકોન આજે પહેલી જ વાર, સૂર્યના તડકાની શરીરમાં હૂંફ મેળવ્યા પછી સારી ઊંઘ લઈ શક્યો. એની ધસપસાટ ઊંઘ વચ્ચે આજે રાતે એણે એકાદ સ્વપ્ન પણ જોયું નહિ. માત્ર એકાદ વાર એને લાગ્યું હતું કે, સાકિન એના પગ પર ઠંડું પાણી છાંટી રહ્યો છે. એની આ લાગણી સાચી હતી. રોજ ટેવોને લઈને પગમાં દુઃખાવો ઉપડતો અને એ જાગી જતો એ આદતને લઈને આજે પણ એના ઉકાટા નીકળી ગયા અને જાગી ગયો. દિવાલમાંની બારી હજું અંધકારમય હતી છતાં, એ ભઠ્ઠી પરથી નીચે ઊતર્યો, કપડાં પહેર્યાં અને પોતાની ટોપી લઈને એ બહાર નીકળી ગયો.

રાત હુંફાળી હતી. ઘણા તારાઓ ચમકી રહ્યા હતા. જાણે આકાશના કાળા ઝુંબજના થોડાં મોટાં ટીપાં પડી રહ્યાં હતાં.

નિકોન વિચારી રહ્યો : 'બહાર સુંદર અને ઉષ્માભર્યું વાતાવરણ છે.'

વૃદ્ધાવસ્થા છતાં સતેજ આંખ અને કાન ધરાવતો નિકોન બાંકડા પાસે પહોંચી ગયો અને મકાનનો ખૂણો વળતાં તેણે માકો અને ગેન્કાને જોયાં.

'તું ખરેખર કમાલ માણસ છે.' તેણે ઠપકાભર્યા અવાજે કહ્યું, 'આ ટાણે ૧૦ કિલોમીટર જેટલા અંતરેથી ખેતરના કૅમ્પથી અહીં સુધી આવ્યો છે.'

'દાદા, તમે સૂતા કેમ નથી?' માકો ગુસ્સાભર્યા અવાજે બોલી.

તેની એ ભમ્મરો, ગુસ્સામાં ભેગી થતી નિકોન જોઈ શક્યો. તે બબડવા લાગ્યો : 'આજે વાવણી શરૂ થશે—તમે આટલી મોડી રાતે બહાર ઘૂમી શકો નહિ.'

'પણ એ જોવાનું કામ તમારું નથી.'

માકો ગેન્કાને લઈને ઘરની બીજી બાજુ જતી રહી અને નિકોન બાંકડા પર બેસી રહ્યો. પોતાના પગ ઠંડા થઈ રહ્યા હોવાનું ભાન થતાં તે ઊભો થયો અને મોત્યા ફૅમીનાને મળવા પશુઓના વાડા પર પહોંચ્યો. જ્યારે તે ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે બીજી સ્ત્રી ફરજ પર હતી, અને એ ત્યાં એક કલાક રોકાયો. મોત્યા આખરે આવી પહોંચી ત્યારે તેણે એટલું જ પૂછ્યું કે, 'વારુ, મોત્યા તને બાળક આવ્યું ખરું કે ?'

'ના, નિકોન સાવીચ ! હવે એ મારે ઘણું મોડું કહેવાય.'

મોત્યાને ત્યાં જ છોડીને તે શેરીમાં હેતુ વિના રખડવા લાગ્યો. વસંતઋતુ આવી પહોંચી હોવા છતાં, નિકોન

પહેલાં જેવો જ અસ્વસ્થ હતો, અને ખેડાયેલી ધરતીની, ફૂલોવાળી ટેકરીઓની અને સરોવરોનાં ગરમ પાણીની ફોરમ પ્રસરાવતો પવન તો તેની અસ્વસ્થતામાં ઊલટો વધારો જ કરતો હતો.

સામુદાયિક ખેતરની કચેરીઓના બહાર ઓટલા પર આરામ લઈને એ પોતાના માર્ગે આગળ વધ્યો. પૂર્વમાં તારાઓ હવે દેખાતા ન હતા અને આકાશે લીલો રંગ ધારણ કર્યો હતો.

થોડા સમય પહેલાં બંધ થયેલી મોટરના ગરમ તેલની વાસ નિકાને એકાએક અનુભવી. નજીકમાં એક ગેરેજ હતું, અને બાજુમાં ચેરમેનની મોટરનું રૂપેરી રંગનું છાપરું દેખાતું હતું. આ મોટર જિલ્લાના કેન્દ્રમાંથી યા દૂરના કોઈ ખેતરમાં કામ કરતી ટુકડી પરથી અહીં કોઈ લઈ આવ્યું હશે. નિકાનને ગયા વર્ષની વાત યાદ આવી ગઈ ત્યારે, પોતે ચેરમેનને તેની મોટરમાં મેદાનમાં ફરવા લઈ જવાની વિનંતિ કરી હતી અને તેઓ એને લઈ ગયા હતા ત્યારે એક શરમજનક બનાવ બની ગયો હતો. ચેરમેન જાતે જ ગાડી હાંકતા હતા. તેઓ ખેતરની મધ્યમાં સંયુક્ત કાપણી કરનારા યંત્ર પાસે ગાડી લઈ ગયા, અને નિકાનને કહ્યું કે, પોતે હમણાં જ પાછા ફરશે અને નિકાન મોટરમાં જ ભલે બેસી રહે. પણ થયું એવું કે લઘુશંકા માટે નિકાનને બહાર નીકળવું હતું પણ, મોટરનો દરવાજો તે ઉઘાડી ન શક્યો. ચેરમેનને આવતાં ઘણું મોડું થયું, અને નિકાન બધા હેન્ડલો ખેંચી ચૂક્યો પણ તેની અશક્તિને લઈને કોઈ બારણું ન ખૂલ્યું. પરિણામે અનિવાર્ય બનવાનું બની ગયું. ...પણ, આ વાત ચેરમેને પોતાના પેટમાં જ રાખી. એ માત્ર ખડખડાટ હસ્યો અને એની સાથે નિકાન પણ હસવા લાગ્યો. પણ હવે એ બનાવને યાદ કરતા તેને ઘણો ક્ષોભ થતો હતો. આ જ મોટરની નજીક ઊભા રહીને, નિકાન પગ પહોળા કરી પોતાની લાકડી પર પોતાના હાથ ટેકવીને તેણે અશ્રુ વહાવ્યા. પહેલી જ વાર કોઈ અંકુશ રાખ્યા વિના તે ચોધાર આંસુએ રડી રહ્યો હતો. તેને લાગવા માંડ્યું કે પોતે વૃદ્ધ અને નબળો છે, અને આ પૃથ્વી પર જીવવા હવે પોતે લાયક નથી.

ગેરેજથી આગળ વધીને નિકાન તબેલાંઓ તરફ ગયો. સવારની શાંતિમાં તેના બૂટના અવાજે ચોકીદાર જાગી ઊઠ્યો અને તેને ગાળો ભાંડવા લાગ્યો. પણ નિકાનને માઠું ન લાગ્યું.

તેણે કહ્યું : 'અરે ભાઈ, મને તું એકાદ ઘોડો થોડી વાર ન આપી શકે?'

ચોકીદાર ઝીણી આંખે જોઈ રહ્યો.

'અરે ડોસા, તું ગાંડો થઈ ગયો છે? તારી બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ છે?'

'મને ઘોડો આપો ને!' નિકાને આજીજી કરી, 'મારે તો મેદાન સુધી જવું છે—બહુ દૂર નથી જવું.'

'તું તો પાગલ થઈ ગયો છે, નિકાન.' ચોકીદાર બરાડી ઊઠ્યો. એની ઉંમર પણ નિકાન જેટલી જ હશે, છતાં તે નિકાન કરતાં વધુ શક્તિ ધરાવતો હતો. વાંકડીયા વાળવાળી દાઢી ધરાવતો ચોકીદાર બોલ્યો : 'તારે મેદાન સુધી શા માટે જવું છે? તું ઘોડા પર ચડી પણ શકવાનો નથી. તું અને હું તો આપણી ભઠ્ઠી પર જ બેસી રહીએ તે ઠીક.'

'હું ઘોડા પર સ્વાર થઈ શકીશ. ખરેખર થઈ શકીશ, મારા પર મહેરબાની કર ને દોસ્ત.' નિકાન કરગરવા લાગ્યો. 'હું બહુ દૂર જવાનો નથી. મને ઘોડો આપ ને.'

'ના,' ચોકીદારે કહ્યું અને માથું નકારમાં ધુણાવ્યું. 'તબેલાધિકારી, ટુકડીના નેતા યા ચેરમેનની પરવાનગી વિના તને હું ઘોડો આપું એમ તું આશા રાખે છે! તને ખબર નથી કે મને આવો કોઈ અધિકાર નથી? આ સ્થિતિ છે. હવે તું ડાહ્યો થઈને ચાલ્યો જા જેથી મારા મગજની કમાન છટકી ન જાય. ચાલતો થા!'

નિકાન ચાલતો થયો. તબેલાંઓ વચ્ચેનો સાંકડો માર્ગ પરોઢિયાના પ્રકાશથી ભૂખરો બની ગયો હતો અને

આ હવાના ઠંડા-પ્રવાહ વચ્ચે, પોતાની લાકડીના ટેકે ટેકે નિકોન મેદાન તરફ આગળ વધતો ગયો. તેની પાછળની બાજુએથી પ્રકાશનું પહેલું કિરણ ખેડાયેલી જમીન અને ઘાસ પર પડી રહ્યું હતું. ઝાકળનું પાણી- ધરતીનો ગુલાબી શ્વાસ ઊંચે ચડી રહેલો તે, જોઈ શક્યો. આકાશમાં ઊંચે એક સમડી શિકારની શોધમાં ઊડી રહી હતી. નાનકડી ભૂખરી ગરોળીઓ તેના પગ પાસેથી દોડી જતી હતી. નિકોન તેની તરફ ચાલવા લાગ્યો.

તે હાંફવા લાગ્યો અને લથડવા લાગ્યો. પોતે ટેકરીની લગભગ નજીક પહોંચ્યો ત્યારે એટલો થાકી ગયો હતો કે વધુ આગળ જઈ શકે એમ હવે ન હતું. પોતાની આંખો ઝીણી કરીને તે મેદાન ભણી જોઈ રહ્યો. પોતાની પાછળ, એકદમ નજીકમાં જ મેદાનની હદ પૂર્ણ થતી હતી અને ગામડાંનાં મકાનોની દિવાલો સાથે તેનો છેડો આવી જતો હતો. પણ પોતાની ડાબી અને જમણી બાજુએ, આ મેદાન એટલું વિશાળ બનીને પથરાયેલું હતું કે નિકોનને ચક્કર આવવા લાગ્યા. એણે ઝડપ વધારી, જમીન પર નજર ઠેરવીને અને પોતાની છેલ્લી તાકાત એકઠી કરીને તે નાનકડી ટેકરી પર ચડી ગયો.

'વાહ, તું કદી ટેકરી પર ચડ્યો છે ?' તે પોતાની જાતને પૂછવા લાગ્યો. તેણે બીજી બાજુએ જોયું. વસ્તી પર નજર કરીને તેણે કહ્યું : 'આ લોકોએ ખરેખર પોતાના માટે મજાનું સ્થળ પસંદ કર્યું છે.'

ટેકરીની તળેટીમાં નીચે તેણે જોયું તો, એક સફેદ રૂમાલ અને ગોળ ટોપી પહેરેલાં હતાં. એક છોકરો એક છોકરીનું માથું નમાવીને ચુંબન કરી રહ્યો હતો.

નિકોન એમને ઠપકો આપવાની તૈયારી કરી રહ્યો ત્યાં, છોકરીએ એ છોકરાને દૂર કર્યો અને ટટ્ટાર થઈને પોતાની ચોળીનાં બટન બંધ કરવા લાગી, અને ઉપર જોયું. તેની જાડી ભમ્મરો ગુસ્સામાં સંકોચાઈ.

'ભૂતની માફક મેદાનમાં શું રખડી રહ્યા છો, દાદા ?' તેણે કડક અવાજે કહ્યું.

નિકોન એકાએક નરમ પડી ગયો અને તે ઘાસ પર મેદાનોનાં ફૂલો વચ્ચે ફસડાઈ પડ્યો.

તેણે કહ્યું : 'વાવણીનું કામ અમે સંભાળી લઈશું, દાદા.' ગેન્કાએ નીચેથી સત્તાવાહી અવાજે કહ્યું : 'તમે શી ચિંતા કરી રહ્યા છો, દાદા ?'

'હું ચિંતા નથી કરતો; જરા થાક્યો છું. હું ત્યાંથી અહીં સુધી પગપાળા જ આવી પહોંચ્યો છું.' નિકોને કહ્યું : 'હું અહીં થોડીવાર બેસી રહીશ. તમને જેમ ફાવે તેમ કરી શકો છો.'

ગેન્કા અને માશા ગયા કે નહિ તેનો તેણે ખ્યાલ જ ન કર્યો. નિકોન ટેકરી પર ફૂલોની બિછાત પર સૂર્યનો તાપ માણવા લાગ્યો. અને મેદાન ભણી ઝીણી આંખે જોવા લાગ્યો. પછી, એકાએક એણે પૃથ્વીની હુંફાળી છાતી પર પોતાનું માથું ઢાળી દીધું. તેની ટોપી નીચે સરી પડી, અને લાંબા સમય સુધી—સૂર્યાસ્ત સુધી મેદાનનો પવન તેના શ્વેત વાળના ગણ્યાં ગાંઠ્યા ઝૂલફાં ફરકાવી રહ્યો હતો.

★

મહાન સંગીતકાર બિથોવન હંમેશાં નવી પ્રેરણા પામવા માટે પાણીના નળ નીચે માથું રાખીને બેસી રહેતો.

★

મહાન લેખક બર્નાર્ડ શૉને જ્યારે લખવાની પ્રેરણા ખૂટી જતી ત્યારે બહાર બસમાં ફરવા નીકળી પડતો. ફરીને આવે કે તરત જ લખવાની પ્રેરણા જાગે. લેખક એડગર વોલેસ જ્યાં સુધી લખવાની પ્રેરણા ન જાગે ત્યાં સુધી ચાના પ્યાલા ગટગટાવ્યા કરે. માર્ક ટ્વેન એમ માનતો કે મરી મસાલાવાળાં ઉંદરો પ્રેરણા પેદા કરવા માટે અકસીર છે. જર્મન કવિ શિલર પ્રેરણા માટે સડેલા સફરજન ટેબલનાં ખાનામાં ભરી રાખતો. એને ખાત્રી થઈ ગયેલી કે સફરજનની દુર્ગંધ પ્રેરણા પેદા કરવા માટે ઉત્તમ ઈલાજ છે।

જ્યોતિકા પરમાર

ગૃહસંગાથ

'મારે આ નહોતું કરવું જોઈતું.' 'મેં આમ કર્યું હોત તો સારું થાત.' આવું તો ઘણીવાર કોઈ પણ કામ કર્યા પછી, અરે, પરિણામ આવ્યા પછીયે પણ થાય છે. પણ એ તોંતેર મણનો 'તો' નડતરરૂપ હોય છે ને! અને એ 'તો' કેટલો બધો નિરાશ બનાવી મૂકે છે તેની કલ્પના તો અનુભવનારને જ આવી શકે. નાની મોટી વસ્તુઓ માટે ઘણીવાર બને છે કે આ રંગ પસંદ કર્યો તેને બદલે બીજો લીધો હોત તો સારું હતું. અગર આ વસ્તુની ઉપયોગિતા કરતાં પેલી વસ્તુની વધારે જરૂર હતી. પણ એ બધું ડહાપણ ખરીદ કર્યા પછીનું હોય છે. કેટલાકને એવી ટેવ પણ હોય છે કે કોઈ ચીજ પસંદ કરીને લાવ્યા પછી પણ ન ગમે, બે ત્રણ વખત વાપરે અને પછી જીવ બાળે—આ સ્વભાવગત અસર થઈ. એ વ્યક્તિને કોઈ વસ્તુ સારી લાગે જ નહિ.

કેટલીકવાર નાનપણમાં અભ્યાસ તરફ ખૂબ અણગમો વ્યક્ત કરતાં હોય અને એ જ કારણે તેમાં નાસીપાસ થયાં હોય પણ મોટપણે એની જરૂર જણાતાં ફરીથી અભ્યાસ કરવા મંડી પડે એવું પણ બને. પણ આમાં તે વ્યક્તિને અભ્યાસની ખૂબ જરૂરિયાત જણાય તે જ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એટલે દિલ પરોવીને તેમાં મગ્ન થાય અને સફળતા મેળવે. સામાન્ય રીતે 'તો'ની ટેવવાળાં સંતોષી કે આનંદી નથી રહી શકતાં. કંઈક અધૂરું છે, ઓછું છે એવું જ તેમને હંમેશ થાય છે. પોતાની જાતે કરેલું પણ ન ગમતું બની જાય છે. ક્યારેક મનને સંતોષવા બીજી નવી વસ્તુ લઈ આવે તો પાછું એમાં પણ કંઈક ઓછું લાગે છે. આ સ્વભાવગત ટેવને દૂર કરવા, આનંદી બનવા વ્યક્તિએ પોતે જ પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે. નહિતર આખી જિંદગી અસંતોષી જીવન જીવ્યા કરે છે. બીજાને અદેખાઈરૂપ બની રહેલું જીવન પણ પોતાને મન અસંતોષી હોય છે. આ છે મનનો—સ્વભાવનો એક પ્રકાર.

મનના અને સ્વભાવના આ પ્રકારને પૂરેપૂરી રીતે નહિ તો ય મોટે ભાગે સારી રીતે સુધારી–નિવારી શકાય છે. પણ તે માટેના પ્રયત્નો ખૂબ ધગશપૂર્વકના હોવા જોઈએ. આવા બધા પ્રયત્નો કામિયાબ ન નીવડે તો ય ધગશપૂર્વક તેને જારી રાખવા જોઈએ.

પતિને અનુકૂળ થતી પત્ની

નીલમના વેવિશાળની વાતો તો તે મેટ્રિકમાં હતી ત્યારે પણ બા કરતી. પરંતુ બાપુજી તે વાતને ઊડાવી દેતા. તેમની ઇચ્છા તો નીલમને સારું ભણાવવાની હતી. એ જમાનામાં છોકરીને મેટ્રિક સુધી પણ માંડ માંડ ભણાવતાં. પણ બાપુજીએ તો નક્કી કર્યું હતું કે 'મારી દીકરીઓને મારે પગભર કરવી છે. ભવિષ્યમાં કોઈ પણ જાતની મુશ્કેલી આવે તો તેને તે પહોંચી વળી શકે. દીકરી ઓશિયાળું જીવન જીવવા માટે નથી.' બાપુજીના ઉચ્ચ વિચારોની અસર તેમનાં બધાં જ બાળકો ઉપર સારી હતી.

કુટુંબમાં એવું સુંદર વાતાવરણ હતું કે બધાં જ ભાઈ–બહેનો સાથે હળીમળીને આનંદથી જ્ઞાનગોષ્ઠિ કરતાં હતાં. એમને એ સમયે તો દુનિયાની લપ્પન છપ્પન નહોતી. લગ્નની અને એવી બીજી વાતોથી તેઓ પર હતાં. કોઈકને પણ એવું બોલતાં સાંભળે કે 'સાસરે જશો ત્યારે તો આમ કરવું જ પડશે ને ? આવું નહિ ચાલે' વગેરે શબ્દો સાંભળી તેમને ખૂબ લાગી આવતું. અને સમાજ ઉપર ગુસ્સો આવી જતો. 'જેની અત્યારે જરૂર નથી એવી વાતો કરીને ટોકવાથી બાળકમાં કેવી ગ્રંથિ બંધાઈ જાય તેનો બીજા કેમ વિચાર કરતાં નથી ? છોકરી જન્મી એટલે તેણે કોઈ ગુનો કર્યો છે ?' આવા કેટલાય પ્રશ્નોમાં નીલમનું મન ઘેરાઈ જતું. પરંતુ એના ઘરમાં આવું વાતાવરણ નહોતું. નહિ તો તેને કોઈ એવું કહેત તો....! આવા મૂંઝવતા પ્રશ્નોની ચર્ચા પણ ભાઈ બહેનો કરતાં અને તેઓ બધાં એવા વાતાવરણથી દૂર છે તેનો સંતોષ અનુભવતાં.

આમ કરતાં નીલમ બી. એ.માં આવી. અને તેની બાને નીલમની ચિંતા થવા લાગી : આટલું બધું ભણાવી અને એને લાયક મુરતીયો નહિ મળે તો....! એટલે પાછી લગ્નની વાત શરૂ થઈ. બાએ તો એક બેરિસ્ટરનું ભણતો છોકરો શોધી કાઢ્યો. પણ નીલમના ગળે કંઈ વાત ઊતરી નહિ. એ તો કહે, 'મારે પરણવું જ નથી.' એની બે ત્રણ બહેનપણીઓનું લગ્નજીવન અને સાસરાનું વાતાવરણ જોઈને જ જાણે એનામાં વૈરાગ્ય આવ્યો હોય તેમ તે ના પાડતી જ રહી. બાની ધીરજ હવે રહે તેમ નહોતી. બાપુજીને તેણે ખૂબ સમજાવ્યા, અને બાપુજીએ નીલમને સમજાવી કે છોકરો સારો છે, તું પસંદ કર પણ લગ્નની ના ન પાડીશ. હા, ના કરતાં કરતાં નીલમે બાનો ખૂબ વિચાર કર્યો, અને ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં લગ્નની હા પાડી, ત્યાં સુધીમાં તો તે વિચારોમાં પણ ઠીકઠીક પરિપક્વ થઈ અને બી. એ. થઈ ગઈ. આગળ અભ્યાસ કરવા માટે વાંચન ચાલુ જ હતું. અને બીજે જ વર્ષે લગ્ન કરીને નીલમ સાસરે ગઈ. ભાઈઓથી વિખૂટી પડી, ઘરમાં બહેન વગર વાતાવરણ સૂનું સૂનું થઈ ગયું. અને નીલમે તો પરાણે હૈયાને કઠણ કરીને સૌથી વિદાય ભાઈ, બા, બાપુજીને વધુ સતાવવા લાગી.

ઘર, ઘરના રીત રિવાજ અને વાતાવરણમાં ફેર હોય છે. આટલાં વર્ષો સુધી જે રીતે રહેલાં હોય તેને કંઈક અંશે બદલવાનું સ્ત્રીને જ હોય છે. નીલમને પણ ઘણું બદલાવું પડ્યું. મને કે કમને નવા ઘરમાં રહેવા માટે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવાનું જ હતું અને નીલમ એક વર્ષ સુધી સાસરેથી પિયર અને પિયરથી સાસરે કરીને અનુકૂળ બની. નીલમને દુઃખ એક જ વાતનું હતું કે બન્નેમાંથી એકેય ઘરને સંતોષ આપી શકાય તેટલું અનુકૂળ નહોતું થવાયું. ભાઈને બહેન બદલાયેલી લાગે અને બહેનને મૂંઝવતો પ્રશ્ન કોઈ અનોખો જ હોય.

સંયુક્ત કુટુંબમાં સૌને અનુકૂળ થવું એ કેવું કપરું છે તે તો અનુભવે જ સમજાય—એ વાક્ય જ્યારે બહેને ભાઈને કહ્યું ત્યારે ભાઈ પણ ઘડીભર વિચારમાં પડી ગયો. ભાઈને તો આવી રીતે બાહ્ય વ્યક્તિનો કોઈ એવો અનુભવ જ નહોતો. છતાં પોતાનું મૂળ વ્યક્તિત્વ ગુમાવી સામા પક્ષને અનુકૂળ થવા તે પ્રયત્નશીલ રહી જ.

પત્નીને અનુકૂળ થતો પતિ

મંજરી ભણવામાં ખૂબ હોશિયાર તો નહોતી પણ નાની હતી ત્યારથી તેનું રગશીયું ગાડું નભ્યા કરતું હતું. નાના ગામની નિશાળમાં મેટ્રિક સુધી તો જેમ તેમ કરીને તે આવી ગઈ. હવે મેટ્રિકની પરીક્ષા આવી ત્યારે તેની આંખ ખૂલી. મનમાં દહેશત તો હતી જ. અગાઉ બહુ ધ્યાન આપેલું નહિ, રમતમાં અને રખડવામાં જ વખત પસાર કરેલો અને વાંચવાનો નિરાંતનો સમય મેળવે ક્યાંથી? વડીલોમાંય તેની પાછળ પૂરતી દેખરેખ રાખી શકે તેવું કોઈ ખાસ હતું નહિ. તેના પિતા, તે નાની હતી ત્યારે જ પરલોક સીધાવ્યા હતા. ભાઈ તેમના કામમાં મસ્ત હતા. અને માને ઊંડાં ભણાવવા તો ખૂબ સહેલાં ગણાતાં. અને પરીક્ષામાં બેઠા પછીય તેણે તો એટલો બધો વિશ્વાસ આપ્યો કે જરૂર પાસ થઈ જશે એવું બાને લાગ્યું. વધુમાં મેટ્રિકથી આગળ તેને ભણાવવી નહોતી એટલે પણ બાને કંઈક ચિંતા ઓછી હતી.

મંજરી નાનપણથી કંઈક અંશે જીદ્દી અને સ્વતંત્ર સ્વભાવની હતી. તેની જીદ ન સંતોષાય તો તે ગમેતેમ કરીને પણ સંતોષતી. ક્યાં જમે નહિ અને રીસાઈને બેસી રહે. અને બા તે સાંખી ન શકે. અને તેને જમાડ્યા વગર પોતે જમે પણ નહિ.

તેની બાને મંજરીની ખૂબ ચિંતા રહેતી હતી. એટલે એનું વહેલું લગ્ન કરી નાખવા તે તૈયાર થયાં હતાં. અને ભણેલો ગણેલો પૈસાપાત્ર મુરતીયો મળતાં તેણે મંજરીના વિવાહનું નક્કી કર્યું. મંજરીને લગ્નની બાબતમાં તો કોઈ હા કે ના કરવાનો પ્રશ્ન જ ઊભો થયો નહોતો; ભાભીએ તેને સમજાવી અને એકલવાયું ઘર, ઝાઝી કુટુંબની જંજાળ નહિ અને છોકરો રળતો કમાતો, દેખાવડો અને સ્વભાવે મસ્ત.

મંજરીની બહેનપણીઓ આવો સુંદર વર મેળવવા માટે તેને નસીબદાર ગણતી. કારણ મંજરી દેખાવમાં પણ એવી સુંદર નહોતી

તેમજ બીજી હોશિયારી પણ ઓછી.

મંજરીને આ વર્ષે બે પરીક્ષા આપવાની હતી. મેટ્રિક અને લગ્ન. પહેલી પરીક્ષામાં નિષ્ફળતા મેળવી અને બીજીમાં પાસ થઈને શ્વસુરગૃહે જવા વિદાય લીધી. મંજરી હવે ગૃહિણી બની પણ બાળક જેવી જીદ એણે મૂકી નહિ. તેની જીદ બીજાને પણ વરતાઈ જતી. એને મનમાં આવે એ વખતે એ ધારે તે થવું જ જોઈએ. નહિ તો પછી કંકાસ ઊભો થાય. મંજરીના પતિ શ્રીકાન્ત બાંધછોડ કરીને પણ ઝઘડાથી દૂર ભાગતા. અને મંજરીની જીદ સંતોષતા. પડ્યું પાનું નિભાવી લેવાની વૃત્તિવાળા શ્રીકાન્તનો એ સિવાય બીજો આરો પણ નહોતો. એને વારંવાર નાખુશ કરવાથી વિપરીત પરિણામ આવવાનો સંભવ હતો. એના કરતાં તેનાથી વધુ દૂર રહેવું સારું એમ વિચારી તેણે પોતાની નોકરી ઉપરાંત બીજું કામ પણ સ્વીકાર્યું. થોડે અંશે રાજકીય, સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેવા માંડ્યો એટલે મંજરીને પણ ખરાબ ન લાગે અને ઘરમાં વધુ વખત રહી તેને અસંતોષવી ન પડે. એમ બે રીતે કુટુંબને કંકાસમાંથી બચાવવા તેમનો પ્રયત્ન રહ્યો.

મંજરીને પોતાનો સમય હવે પોતાની રીતે ગાળવાનો વખત મળ્યો. થોડુંક બહેનપણીઓમાં, કલબમાં અને અભ્યાસમાં વખત વીતાવવાનું મન થયું. પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ વાંચવું નહોતું ગમતું પણ હવે વાંચનમાં રસ લાગ્યો. સાધારણ જ્ઞાન મેળવવાનું મન થયું અને જાહેરમાં આગળ આવવાનો લોભ લાગ્યો. નવાં નવાં કપડાં, પાર્ટીઓ, મહિલા મંડળ વગેરેનો રસ વધ્યો. ઘરમાં બધી જ સગવડ હતી અને શ્રીકાન્ત તરફથી કંઈ દખલગીરી નહોતી એટલે બન્ને સૌ સૌના કામમાં મસ્ત બન્યાં. પણ પ્રેમનો ભૂખ્યો શ્રીકાન્ત મંજરી પાસેથી પ્રેમ મેળવી શક્યો નહિ. એ ડંખ એના મનને ક્યારેક તીવ્ર વેદનામય બનાવી મૂકતો. વિચારમગ્ન બની ઊઠતો ત્યારે એક જ આશા તેને હતી કે 'હું છું તેવો જ મને રાખે, મારામાં વિકૃતિ ઉત્પન્ન ન થાય અને મંજરી પ્રત્યે મારી ભાવના, ફરજ હું ક્યારેય ન ચૂકું.'

અને સાથે જ, મંજરી ક્યારેય શ્રીકાન્તને ન સમજી શકી. તેને કોઈ સમજાવી શક્યું નહિ. છતાં પણ છિન્નભિન્ન થતાં જીવનને ટકાવી રાખવા શ્રીકાન્ત સમર્થ બન્યો.

ગૂંચવાતાં કોકડાં

'મારે તમારી સાથે થોડી વાતો કરવી છે. તમે મને રસ્તો બતાવો. જીવનમાં એવા બધા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે અને પરિણામ જ્યારે 'આ પાર' કે 'પેલે પાર' જેવું આવવાની અણી ઉપર હોય ત્યારે જો કોઈ રસ્તો ન શોધી આપી શકીએ તો જિંદગી ધૂળધાણી થઈ જાય છે.'

'સાચી વાત છે. રસ્તો તો જરૂર શોધાય પણ બન્ને પાર્ટીને મળીને કારણ શોધ્યા પછી જ કંઈક થઈ શકે ને! કોની વાત છે?'

મારી એક મિત્રની પાસે આવતા પ્રશ્નો માત્ર પ્રશ્નરૂપે જ ન બની રહેતાં, કંઈક નિરાકરણ આવી શકે તે માટે પ્રયત્નશીલ હતી. તેણે

વાત આગળ ચલાવી :

'એક બહેન છે, તેને એક બાળક પણ છે પણ અત્યારે તે પિયરમાં રહે છે. સાસરેથી તેડવા ન આવે ત્યાં સુધી તેની મા તેને સાસરે મોકલવા તૈયાર નથી. તેના પતિનું કહેવું છે કે જેવી રીતે તે ગઈ છે તેવી રીતે જ પાછી આવે. અમારે કંઈ તેડવા જવાની જરૂર નથી.'

'પણ આવું થવાનું કારણ શું?'

'હા, એ જ કહું છું ને! તે બહેનના કરતાં બાને શોખ વધારે છે. મારી છોકરી માટે અમુક વસ્તુ જોઈએ જ એવો તે આગ્રહ સેવે. તેની દીકરીને ચઢવણી કરે અને તે પ્રમાણે ન થાય ત્યારે રીસાઈ ને પિયર ચાલી આવે. હવે જુદા રહેવાની લત લાગી છે. પતિનું ઘર સામાન્ય મધ્યમ વર્ગનું ઘર કહેવાય. કપડાં-લત્તાંથી માંડીને ઝીણી ઝીણી વસ્તુઓમાં અને સિનેમા વગેરેમાં એ ગમે તે સમયે જવા માટે છૂટ લઈ ને બેસે. આવું બધું તો શરૂઆતથી ચાલ્યા કરતું હતું. મને તો હમણાં જરા વધુ વણસ્યું ત્યારે જ ખબર પડી. બહેનને સમજાવી પણ તેની મા વિરુદ્ધ જઈને જવા તૈયાર થતી નથી.

'તેના પતિને પણ મળી હતી. તેમની મુશ્કેલી આખીય સમજાય તેવી છે પણ કંઈક રસ્તો તો કાઢવો જ જોઈએ ને! હવે તે તેડવા જવા તૈયાર નથી અને કહે છે કે તર આવ-વાની હોય તો ના પાડી દે. નહિતર હું તો હવે કાયદેસર પગલાં લઈશ.'

મેં કહ્યું, 'કાયદેસર પગલાં લેવાં એ તો કંઈ સહેલી વાત નથી, અને એમ પતાવું પાછી કરવું તેના કરતાં બન્નેને રૂબરૂમાં બોલાવી સમજાવવાં વધુ સલાહભર્યું છે. અને વધુ તો તમારા કરતાં પણ ત્રીજી વ્યક્તિ અને તે વડીલ હોય તેની પાસે અથવા કૌટુંબિક સલાહ કેન્દ્ર ચલાવતા પીઢ કાર્યકર પાસે આ પ્રશ્ન રજૂ કરશો તો બન્ને પક્ષને સારી રીતે સાંભળીને તેમની રૂબરૂમાં જ સમાધાન કરાવી આપશે. ભવિષ્યની કેટલીક જવાબદારી પણ તેમને માથે હોય છે. એટલે તમારા ગામના એવા કેન્દ્ર મારફત નીવેડો લાવવો વધુ શ્રેય છે. કારણ કે બહેનની બાને પણ આમાં સમજાવવાનાં છે.'

કેટલીકવાર આવા પ્રશ્નોનું સમાધાન ખૂબ જલદી થઈ આવે છે. કેટલીકવાર ખૂબ મુશ્કેલ બની જાય છે. જેમ જેમ આપણા મોજશોખ વધતા જાય છે તેમ તેમ જરાકથી વાતનું મોટું સ્વરૂપ અપાય છે અને જિંદગી હોડમાં મુકાય છે. આ પરિસ્થિતિને સુધારવા માટે સામાજિક કાર્યકરોએ મક્કમ બનવું પડશે અને દેશની સમૃદ્ધિ માટે તે ખૂબ જરૂરનું છે.

મા વિનાની મીના

મીના નાની છએક વર્ષની હતી ત્યારે જ તેની બા એકાએક બિમાર પડી અને પરલોક સીધાવી. મીના એકલી પડી. એને બીજા બે મોટા ભાઈ હતા. ભાઈઓ તો રખડતા રખડતા પણ મોટા થઈ જાય પણ દીકરીનું શું? મીનાની માશી આગ્રહ કરીને મીનાને તેમને ઘેર લઈ ગયાં.

મીના તેના પિતાને ખૂબ વહાલી હતી. બે દીકરાઓ પછીની એક દીકરી હતી. અને એવું કાલું કાલું મીઠું બોલતી હતી કે ઘરમાં બધાંની પ્યારી હતી. પિતાની ઇચ્છા તેને બીજે મોકલવાની નહોતી પણ પોતે એકલાં તેના તરફ ખરેખર ધ્યાન ન આપી શકે એટલે માસીને ઘેર મોકલી.

માસીનો સ્વભાવ તો સારો હતો અને પૈસે ટકે સુખી હતાં. તેમને બે બાળકો હતાં તેમની સાથે જ મીના પણ મોટી થઈ જશે. અને બહેનનું બાળક વહાલું તો હોય જ ને ?

મા વગરનાં બાળકો બિચારાં અને બાપડાં આપણાં સમાજમાં ગણાય છે અને બધાં જ તેની જાણે મા હોય તેમ વર્તવા પ્રયત્ન કરે છે. માસીનો સ્વભાવ આમ તો સરળ અને સાલસ લાગતો હતો. પણ એમને પણ બડાશ મારવાની ખૂબ ટેવ. મીના માટે પોતે કરતાં તેનાથી ચારગણું બહાર ગાતાં. લોકોને એમ થાય કે હા, મીનાનાં માસી તેનું કેટલું બધું કરે છે. મીના હવે તો બારેક વર્ષની થઈ હતી. તેના સાંભળવામાં પણ ક્યારેક ક્યારેક આવતું અને તેને કોઈક પારકાને ઘેર ઓશિયાળું જીવન જીવી રહી છે તેમ લાગવા માંડયું. માસીએ તેને માટે ઘણું કર્યું પણ આ બધું શું ? માસી એમના સુલુ–કૌશિકની બીજી વાતો જેમ કરતાં અને મને જ રાખવા માટે કેમ આમ છે ? અને ઉંમરે એને સમજાયું કે પરાયા ઘરમાં પોતે જીવી રહી છે. માસાના મીઠા સ્વભાવ અને લાગણી નીચે તે ખૂબ તણાતી. તેને અભ્યાસમાં પણ તેમની મદદ મળતી અને પોતાની જ દીકરીની માફક સંભાળતા. તેણે માસાને પૂછયું : 'બાપુજી, મારી બા કોણ ?' મીના બીજાં બાળકોની માફક માસાને બા–બાપુજી જ કહેતી હતી.

માસાને ખ્યાલ આવ્યો એટલે મીનાને શરૂઆતનો તેનો ઇતિહાસ કહ્યો. અને સમજાવી ને માંડીને વાત કરી.

મીનાએ પિતાને ઘેર જવાનો આગ્રહ કર્યો અને પિતા તેડવા આવ્યા. પિતા–પુત્રીનું મિલન અદ્ભુત હતું. અશ્રુભરી આંખોએ બન્નેએ વિદાય લીધી.

✱

આગેવાન વ્યક્તિઓ અને રાજપુરુષોની માંદગી અંગેનાં બુલેટીનો બહાર પડતાં હોય છે ત્યારે ઘણીવાર સારવાર કરતા ડાક્તરોને બુલેટીન પ્રગટ કરવામાં પોતાના નામાંકિત દર્દીની તબિયત કરતાં પણ પોતાનાં નામો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થાય એમાં વધુ રસ હોય છે.

વિખ્યાત લેખક થોમસ માનને 'કમનસીબીના આવા કઢંગા પ્રદર્શન' પ્રત્યે ખૂબ જ નફરત હતી. એકવાર જ્યારે થોમસ માન માંદા પડ્યો ત્યારે એની તબિયત સંબંધમાં કોઈપણ પ્રકારના સમાચારો બહાર નહિ જણાવવા બદલ માનના પ્રશંસકોએ ફરિયાદ કરી. માને ઠપકો આપતાં કહ્યું : 'માંદગીની બાબત મારાં નજીકનાં સગાંઓ અને મારા માટે જ ફક્ત ચિંતાની બાબત રહેવી જોઈએ.'

આ જ રીતે જ્યારે વિશ્વવિખ્યાત લેખક અને ચિંતક ટોલ્સ્ટોય માંદા પડ્યા ત્યારે એમણે પોતાના વકીલને કહ્યું : ''હું ઇચ્છું છું કે મારી તબિયત અંગેનાં બુલેટીન બહાર પાડવાનું બંધ કરો...એથી ફાયદો શો છે ? મારા મિત્રો દુઃખ કરશે અને મારા શત્રુઓ આનંદ પામશે.

સાહિત્ય

એરણને આરે

વાચનગાડી ભાગ ૧ થી ૪ :

[લે૦ સોમાભાઈ ભાવસાર. પ્ર૦ અનડા બૂક ડીપો, અમદાવાદ. રૂ. ૧/૫૦.]

બાળકોને સહેજમાં ગમે તેવી આકર્ષક ડીઝાઇન, સુંદર અને અનુરૂપ ચિત્રોની સજાવટવાળી આ ચાર નાની પુસ્તિકાઓ લેખકે અપેક્ષા રાખી છે તેમ જરૂર એમનામાં અભ્યાસ પ્રત્યે અભિરૂચિ જગાવશે. બાળક બોલતું થાય ત્યારથી જ એ ભાષા શીખવાની શરૂઆત કરે છે. એ જે કાંઈ શબ્દ બોલે એનું માનસિક ચિત્ર એના મનમાં ખડું થાય છેં અને શબ્દનું બોધન સ્પષ્ટ થાય એ હેતુસર અહીં આપેલાં ચિત્રો ખૂબ જ અનુરૂપ નીવડશે.

ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ પહેલાં સાદા શબ્દો, પછી કાના માત્ર ને હ્રસ્વદીર્ઘયુક્ત શબ્દો બાળક શીખે એ મહત્ત્વનું છે. લેખકે એ અંગે પણ તકેદારી રાખી છે. પ્રથમ સાદાં વાક્યો અને એ પણ બાળકસૃષ્ટિમાં પરિચિત હોય એવી વસ્તુઓનાં હોવાથી એના સામાન્ય જ્ઞાનના વિકાસમાં સારી એવી સહાયતા મળવાની. ચિત્રકાર ભાઈશ્રી ચંદ્ર ત્રિવેદી અને શ્રી. નરેન્ વ્યાસને પણ સુંદર અને અનુરૂપ ચિત્રો આપવા બદલ અભિનંદન અને લેખકને બાળમિત્રોને ગંમત સાથે જ્ઞાન આપે એવું સાહિત્ય આપવા બદલ અભિનંદન.

તણખો બાળે ઘર :

[લે૦ ટોલ્સ્ટોય; અનુ૦ રમણલાલ સોની. પ્ર. નવસર્જન પ્રકાશન, વડોદરા. ન. પૈ. —/૭૫]

ટોલ્સ્ટોયની આ બોધપ્રદ વાર્તાનો ગુજરાતી અનુવાદ બાળકોને વેર-ઝેર અને ઈર્ષાથી વિમુખ રહેવાની પ્રેરણા પાશે. ખોટી અદેખાઈ અને વેરને પોષવાથી હુસેન અને કરીમ બંનેનાં કુટુંબોની ખાનાખરાબી થાય છે અને જ્યારે બધું ખેદાનમેદાન થઈ જાય છે ત્યારે બંનેને ડહાપણ આવે છે. અનુવાદકે સરળ ને રોચક શૈલીમાં વાર્તાનુવાદ આપ્યો છે એટલે બાળકોને વાંચવામાં ખૂબ રસ પડશે.

વાર્તા વિહાર :

[લે૦ કુસુમબહેન ઠાકોર; વિક્રેતા : ગુજરાત પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ., વડોદરા. રૂ ૨/—]

પ્રણાલીબદ્ધ બાળવાર્તાઓથી કાંઈક જુદી શૈલી અને અનોખી વાર્તાવસ્તુની ગૂંથણી સાથે 'વાર્તાવિહાર' એનાં વાચકોમાં કાંઈ નવો જ રસ જગાવશે. આજુબાજુની સૃષ્ટિમાં વિહરતાં પ્રાણીઓથી ઘણીવાર બાળો બીએ છે અથવા એમને મોટાંઓ દ્વારા બીવડાવવામાં આવે છે; ત્યારે બાળકના હાથમાં આ પુસ્તક આવે ને બીક લાગે તેવાં પક્ષીઓ ને પ્રાણીઓ મિત્ર છે એવી ભાવનાનો ઉદય થવાની શક્યતા ખરી. લેખિકાના સ્વાનુભવનો નીચોડ જાણે દરેક વાર્તામાંથી ન નીતરતો હોય એવી છાપ પણ સંગ્રહ પાડી જાય છે.

સંગ્રહમાં કુલ ૩૬ બાળવાર્તાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં કુદરતે સર્જેલી સૃષ્ટિ પશુ-પંખી-ફૂલ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાનો પ્રયત્ન્ છે. કેટલીક વાર્તાઓ દા. ત. માસ્તરજી, લક્ષ્મી, ધનુર્ધારી, રીતા, દેવ જેવા દેવાંગ, કનુભાઈ, ખીલ્યું રહો આ ફૂલ, સાધુ મહારાજ, શુરવીર માનાજી, એ ભાઈ, સાચો મિત્ર, સારા ભાઈ, સજ્જન, વગેરે વાર્તાઓ માનવીના સદ્‌અંશોનું નિરૂપણ કરી જાય છે જેથી વાર્તા વાંચનાર બાળકના મનમાં સારા નરસાને પારખવાની વૃત્તિ કેળવવાની શક્યતા રહે. લેખિકાની શૈલી સરળ છે

પણ ક્યાંક ક્યાંક ઉપમા આપવાનો એમનો શોખ શૈલી ક્લિષ્ટતા આણી દે છે. ક્યાંક ક્યાંક બહુવચન ને એકવચનનો એમણે કરેલો ખીચડો પણ મનમાં કાંઈક કચવાટ પણ ઉત્પન્ન કરે છે. લેખિકાએ તેમજ આમુખ લખનાર શ્રી. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલે અનુક્રમે 'ભાવના વિહાર' તેમજ 'આનું નામ તે વાર્તા'માં સામાન્ય ભૂલ કરી છે તે વાર્તાઓની સંખ્યાની બાબતમાં પચ્ચીસ ને બારની ગણતરી બંનેએ છત્રીસ કરી છે એ બીજી આવૃત્તિ વખતે સુધારવી પડે.

કુ. પ્રેમાબહેન કંટકને [બાપુના પત્રો] :

[સં. કાકાસાહેબ કાલેલકર. પ્ર૦ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૪. રૂ. ૩/૫૦.]

આશ્રમની બહેનોને, કુસુમબહેન દેસાઈને, સરદાર વલ્લભભાઈને અને મણિબહેન પટેલને ગાંધીજીએ લખેલા પત્રોનાં ચાર પુસ્તકો આ અગાઉ પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે. એ જ ગ્રંથમાળાનું આ પાંચમું પુસ્તક એ ચારેયથી વધુ દળદાર છે. એ ચારેય પુસ્તકો જેટલું જ મહત્ત્વનું અને ઉપયોગી પણ ગણી શકાય.

ગાંધીજીનું સાહિત્ય એટલું સરળ છે; અને તેમાંય પત્રાત્મક સાહિત્ય તો કોઈને પણ રુચી થાય. આ પુસ્તકમાં સંઘરવામાં આવેલા ગાંધીજીના ૨૪૮ પત્રોનો ગાળો તા. ૨૮-૨-'૨૯થી ૧૧-૧-'૪૮ સુધીનો બારસો વીસ વર્ષનો છે. આ બધા પત્રોનું સંપાદન પણ ખૂબ જ અધિકારી ગણી શકાય તેવા પીઢ અને મીતવાઈવાળા શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે કર્યું છે એ પણ આ પુસ્તકની મૂલ્યવત્તા ઠીક ઠીક વધારી જાય છે.

નવજીવન કાર્યાલયે ગાંધીજીના પત્રોનું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાની જે જરૂરી દૃષ્ટિ સ્વીકારી છે તે પણ આપણા સાહિત્યની મોટી જરૂરિયાત પૂરી પાડનારી છે. સાહિત્યમાં પત્રો કેટલો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે તે આ રીતનું ગ્રંથસ્થ થયેલું સાહિત્ય સાખી સાક્ષિની બનાવી આપે છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં તો પત્રાત્મક સાહિત્યનો વિશાળ જથ્થો છે જેમાંથી સંશોધન અને ઇતિહાસ તેમ જ અન્ય ઉપયોગી શાખાઓ ફાલીફૂલી છે. આપણા સાહિત્યમાં પણ આવું જ અપ્રગટ સાહિત્ય પ્રગટ થાય એ ખૂબ જરૂરી છે. તેમાંય ગાંધીજી જેવી વિભૂતિનું પત્ર-સાહિત્ય તો બને તેટલી વહેલી તકે આપણને ગ્રંથસ્વરૂપે મળે એ જરૂરી છે.

કુ. પ્રેમાબહેન કંટકે પોતાને ગાંધીજી પાસે આવ્યાં તે પહેલાંનો ઇતિહાસ આપ્યો છે તે પણ આ ગ્રંથની એક મહત્ત્વની કડી ગણી શકાય. ગાંધીજીનાં અંતેવાસી બનવા આવનારમાં ભારતનાં તો ઠીક પણ વિદેશનાં ભાઈ-બહેનોનોય સમાવેશ થતો. ગાંધીજી તેમની ચકાસણી કરતા. તેમાંય પ્રેમાબહેન તો કોઈની સાથે નહિ પણ જાતે જ ગાંધીજી પાસે આવેલાં. ચોવીસેક વર્ષની ઉંમર. મુંબઈમાં કૉલેજમાં ભણતી છોકરી. ગાંધીજી પણ એને પૂરેપૂરી ચકાસે. અંગ્રેજીમાં ફટાફટ વાત કરે. ગુજરાતી ભાષા પણ ન જાણે એવી કુમારિકાને સાબરમતી આશ્રમમાં પ્રવેશ આપતા પહેલાં ગાંધીજીએ પૂરેપૂરી ચકાસી. અને અંતે તેની ધગશ અને બાહોશી ઉપર ગાંધીજીએ મહોર મારી અને ગાંધીજીના આશ્રમમાં તેને સ્થાન મળ્યું. ગાંધીજીની નિકટની વાસિની બન્યાં ત્યારથી પ્રેમાબહેન ઉપર ગાંધીજીના પત્રો શરૂ થયા. એ પત્રોનો—એ વીસ વર્ષના ગાળાના પત્રોનો આ ગ્રંથ એટલે જ ઉપયોગી છે. આ પત્રોમાં ખાસ તો આજીવન કૌમાર્યના કેડ સેવતી એક યુવતીને સાચું માર્ગદર્શન છે.

આ પુસ્તકના સંપાદક કાકાસાહેબે પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે : 'વાચકો જોશે કે જાતજાતના લોકોને લખેલા ગાંધીજીના પત્રસમૂહમાં પણ પ્રેમાબહેન પર લખેલા આ પત્રસમૂહનું મહત્ત્વ કંઈક વિશેષ છે. આમાં ચર્ચેલા વિષયોની વિવિધતા તો ધ્યાન ખેંચે જ છે. પણ તેમાંયે આશ્રમજીવનને અંગે વખતોવખત કરેલી સૂચના ગાંધીજીના વિચાર અને તેમનું કાર્ય સમજવા માટે કિંમતી મસાલો પૂરો પાડે છે.

'બાપુજીનો પત્ર-સમૂહ એટલે વ્યાપક માનવજીવનનાં

અનેક નાનાંમોટાં પાસાંઓ પર એક ક્રાન્તદર્શી સમાજ-શાસ્ત્રીનો પ્રકાશ. ગાંધીજીએ આંજકાલનાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ન હતો. તેથી જ તેઓ, ગમે તેટલા ઊંડાણમાં ઊતરી દરેક વિષયનું હાર્દ પકડી, અત્યંત સાદી ભાષામાં લોકોને દોરી શક્યા અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને દોરવા માટે એમણે સ્ત્રીહૃદય કેળવ્યું.'

આ પત્ર-સંગ્રહ દરેક ઘરની સાચી શોભા ગણાશે.

ગજ્જરની જીવનકથા :

[લે૦ ડૉ૦ અશ્વિન મા૦ ત્રિવેદી, પ્રો૦ સાંકળચંદ જે. શાહ. ડૉ૦ રસિકલાલ કે. શાહ. પ્ર૦ પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર, મ૦ સ૦ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા. મૂલ્ય : રૂ. ૪/૭૫.]

ગુજરાતના મહાન કેળવણીકાર, સમર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અને એક ઉચ્ચ કોટિના શિક્ષક શ્રી ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જરનું અધિકૃત જીવનચરિત્ર પ્રગટ કરીને મ૦ સ૦ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરે એક મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે. આ મહત્ત્વના પુસ્તકના લેખકોએ પણ પૂરેપૂરો શ્રમ કરીને આ પુસ્તકનું આયોજન કર્યું છે જે આપણા જીવનચરિત્ર સાહિત્યમાં મહત્ત્વનો ઉમેરો ગણાશે.

ચાલીસ વર્ષ પહેલાં જેમનું અઠ્ઠાવન વર્ષની વયે અવસાન થયું એવા ગુજરાતના એક પનોતા પુત્ર અને વિજ્ઞાનવીર વિષે આજ સુધી આપણે ઘણું સાંભળ્યું છે. પણ તેમના જીવનને કડીબદ્ધ રજૂ કરતું પુસ્તક આ પહેલી જ વાર પ્રગટ થાય છે. માતૃભાષામાં શિક્ષણ મળવું જોઈએ એવી ઝુંબેશ આજે ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ઉપાડી છે તે જ ઝુંબેશ પચાસ વર્ષ પહેલાં આપણા આ વિજ્ઞાનવીરે ઉપાડેલી. આજે એ ક્ષેત્રે થયેલી પ્રગતિ પણ વિશાળ છે. તે અરસામાં જ આ જીવનચરિત્ર વાચકોને ઠીક ઠીક પ્રેરક નીવડશે.

જિંદગીનો છેલ્લો દાયકો કપરી પરિસ્થિતિમાં વીતેલો તેવા આ મહામાનવનું સળંગ જીવનચરિત્ર વાંચવામાં, જાણવામાં, અભ્યાસ કરવામાં દરેકને સારો એવો રસ પડશે જ એમાં શંકા નથી. ગુજરાતના લુપ્તપ્રાય થયેલા આવા જ્યોતિર્ધરોને વીણી વીણીને આપણે આપણી અને ભાવિ પેઢી માટે સંઘરવા લાગી જઈએ. શ્રી ગજ્જરના જીવનનું આ પુસ્તક એ દિશામાં માર્ગસૂચક સ્થંભ બની રહેશે.

વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસીઓને તો આ પુસ્તક માર્ગદર્શક બનશે જ, ઉપરાંત સાહિત્યના દરેક શોખીનને પણ આ પુસ્તક વસાવવાની ભલામણ કરી શકાય તેવું સમૃદ્ધ છે.

વિશ્વાસનું વાવેતર :

[લે૦ પન્નાલાલ પટેલ. પ્ર૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ. મૂલ્ય : ન. પૈ. —/૭૫.]

જાણીતા વાર્તા-નવલકથાકારે બાળકોને જ લક્ષમાં રાખીને લખેલી પાંચ બાળવાર્તાઓનો આ સચિત્ર સંગ્રહ છે. શ્રી પન્નાલાલ પટેલની સહજગમ્ય અને લોકભોગ્ય શૈલી જ એટલી સાદી છે કે તે દરેક વર્ગને સમજાય. તેમાંય બાળકો માટે લખાયેલ આ વાર્તાઓ સાચા અર્થમાં બાળવાર્તા ગણાશે.

પાંચેય વાર્તાઓમાં બાળકોને પાત્રો તરીકે મૂકીને અને બોધ તેમ જ ઉપદેશ મળે એવું વાર્તાવસ્તુ લઈને બને તેટલી રોચક અને આસ્વાદ્ય બનાવવા લેખકે પ્રયત્ન રાખ્યો છે તે પૂરેપૂરો સફળ થયો છે. બાળકો સાથે સાથે મોટેરાંઓ પણ એટલી જ હોંશથી વાંચે તેવી આ વાર્તાઓ રસપ્રદ બની છે. બાળકોને વાંચન સાથે ચિત્રોની પણ એટલી જ મજા ચખાડનાં વાર્તાઓનાં ચિત્રો છે એ પણ આ પુસ્તકનું મૂલ્ય ઠીક ઠીક વધારે છે.

આપણા બાળસાહિત્યમાં આપણા જાણીતા લેખકો આમ પ્રવેશ કરે તો એ સાહિત્યમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સારો અને સાચો સુધારો થાય. શ્રી પન્નાલાલ પટેલ પણ આ દિશામાં એમના પ્રયત્નો જારી રાખશે જ.

તુરંગાને પેલે પાર :

[લે૦ ગિરીશ ગણાત્રા. પ્ર૦ આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, ૨. મૂલ્ય રૂ. ૨/—.]

આપણાં કિશોરો અને વિદ્યાર્થીઓમાં જે ડરપોકપણું

અને દેખાવ કરવાની વૃત્તિ આવી ગયાં છે. તેને દૂર કરવા માટે તેમને ખડતલ અને સાહસિક બનાવવાની જરૂર છે. પોચટ અને માંદલા બનાવે તેવી ફિલ્મો અને સાહિત્ય વાંચવાથી આજે ઉછરતી પેઢીનો શારીરિક અને માનસિક હ્રાસ થઈ રહ્યો છે. એવે વખતે તેમનામાં હિંમત, શૌર્ય, સાહસ અને દક્ષતા પ્રેરે તેવા સાહિત્યની જરૂર છે.

'તુરંગાને પેલે પાર' એક કાલ્પનિક જળ-પ્રવાસકથા છે છતાં તેના મૂળમાં સત્ય છે. એ સત્યને વળગી રહીને જે સાહસકથા લેખકે આલેખી છે તે આપણી ઉછરતી પેઢીને ખરેખર પ્રેરક નીવડશે.

શ્રી ઈન્દુલાલ ગાંધીનો પ્રવેશક આ નાનકડા પુસ્તકને વધુ મહત્ત્વવાળું બનાવે છે. કિશોરોને હોંશે હોંશે વાંચવી ગમે તેવી હોડી-પ્રવાસની આ સાહસ કથા છે. મોટેરાંઓને પણ આ પુસ્તક વાંચવામાં એટલો જ રસ પડશે. બાળકો-કિશોરોના હાથમાં આ પુસ્તક વિના સંકોચે મૂકી શકાય તેવું શિષ્ટ છે.

જ્વાલામુખી :

[લે૦ અનંત ગોપાલ શેવડે. અનુ૦ નટવરલાલ જાની. પ્ર૦ પબ્લિકેશન્સ ડિવીઝન, દિલ્હી કિ. રૂ. ૨/૫૦]

ઉત્તરપ્રદેશની સરકારે ૧૯૫૭માં જે હિંદી નવલકથાને પારિતોષિક આપ્યું છે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ નેશનલ બૂક ટ્રસ્ટે પ્રગટ કર્યો છે. ભારતભરમાં ૧૯૪૨નો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ વ્યાપ્ત થયેલો છે. ૧૮૫૭ના સંગ્રામ જેટલો જ તે સંગ્રામ પણ મહત્ત્વનો છે. આપણા સાહિત્યમાં આ સંગ્રામને બહુ ઓછું સ્થાન મળ્યું છે. એ કાળને નવલકથામાં ગૂંથી લેવાનું બહુમાન હિંદીના પ્રેમચંદ યુગ પછીના નૂતન નવલકથાકારોમાંના એક એવા શેવડેજીને મળે છે.

જન્મે મહારાષ્ટ્રીય હોવા છતાંય તેમણે હિંદીમાં લેખન કાર્ય કર્યું છે. ગાંધીજીની એ પેઢી પરની અસરને કારણે જ માતૃભાષા મરાઠીને બદલે રાષ્ટ્રભાષા હિંદીમાં શેવડેજીએ લખવાનું જારી રાખ્યું અને તેમની કલમની સિદ્ધિ હિંદી સાહિત્યમાં ઠીક ઠીક નામના મેળવી ગઈ. '૪૨ના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની પાર્શ્વભૂમિકાવાળી આ નવલકથામાં પ્રસંગોનું ચિત્રાત્મક નિરૂપણ જે સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યું છે તે જ તેની વિશેષતા છે. કથાવસ્તુ પણ બળવાન છે એટલે પ્રસંગોના ઝમેલામાંથી પાત્રોનો ઉઠાવ પણ સરસ રીતે થાય છે. કથાપ્રવાહ પણ પાત્રોના વિકાસને રૂંધ્યા વિના અસ્ખલિત રીતે વહે જાય છે.

હિંદીના અગ્રગણ્ય સાહિત્યકારો તેમજ રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદે પણ આ નવલકથાને નવાજી છે જે તેની સાચી મૂલ્યવત્તા ગણાવી શકાય. વાર્તાપ્રવાહ અને લગભગ અઢીસો પાનાંમાં ફેલાયેલો વાર્તાવિસ્તાર અત્યારનાં નવલકથાપ્રેમી વાચકોને માટે એક સારું વાચન આપે છે તેમ નિઃશંક કહી શકાય. રાષ્ટ્રપ્રેમની ભાવનાથી તરબોળ આ નવલકથા દરેક પુસ્તકાલયનું સાચું ભૂષણ ગણાશે.

પાલવકિનારી :

[લે. અનંતરાય પ૦ ઠક્કર, 'શાદ્‌બાઝ' પ્ર. યશવંત દોશી, ૯૧ જવાહરનગર, ગોરેગાંવ, મુંબઈ કિ. રૂ. ૧/–]

ભાવનગરના પ્રસિદ્ધ કવિ સ્વ. અનંતરાય પ. ઠક્કર, —મુખ્યત્વે 'શાદબાઝ'ના તખલ્લુસથી ઓળખાતા કવિની બત્રીસ જેટલી ફારસી ઢાળની કૃતિઓનો નાનકડો સંગ્રહ 'પાલવ કિનારી' નામે પ્રગટ થાય છે. સંપાદક સમિતિ તરીકે અધિકારી કહેવાય તેવા કવિના ચાર મિત્રો શ્રી યશવંત દોશી, શ્રી મુકબિલ કુરેશી, શ્રી મહેન્દ્ર સમીર અને શ્રી હરીન્દ્ર દવે છે. શ્રી હરીન્દ્ર દવેએ લખેલી પ્રસ્તાવના આ કવિનાં કાવ્યો સમજવામાં ઠીકઠીક મદદરૂપ થઈ પડે તેવી અભ્યાસપ્રચુર છે.

સુરા, સાકી, સનમ, દૈર, માશુક, મયકદા વગેરે શબ્દોને શાદબાઝે એમના અસલ ગૌરવમાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કર્યા છે. ફારસી કાવ્યપ્રકારોમાં સંસ્કૃત શબ્દોનો સમન્વય તેમણે કુશળતાપૂર્વક જ્યાં સાવ સરળ દેખાય તેમ કર્યો છે.

ચિત્રગુપ્ત જેમનું પ્રિય ક્ષેત્ર હતું તેવા આ કવિનો

સાહિત્ય અને ઊંડો અભ્યાસ શીખના વિષયો હતા. આ નાનકડા-સંગ્રહનાં કાવ્યો તેમની શક્તિની પૂરેપૂરી પ્રતીતિ કરાવે છે. દરેક કાવ્યપ્રેમી—ગઝલપ્રેમીને વસાવવા જેવો. આ નાનકડો સંગ્રહ ઊંડી સમજવાળી કૃતિઓથી સભર છે. આ સંગ્રહ એટલે જ આવકાર્ય ગણાશે.

★

સાભાર પ્રાપ્તિ–સ્વીકાર

શ્રી અરવિંદનું કાવ્યદર્શન : અંબાલાલ. પુરાણી. પાનાં ૪૨૧. રૂ. ૬/—. પથિક પ્રકાશન મંદિર ઉમરેઠ. **વા૦ મો૦ શાહનું રાજકારણ :** સં. ત્રિભુવન વી૦ હેમાણી. પાનાં ૩૧૦. રૂ. ૫/—. દેવચંદ્ર પ્રકાશન મંદિર, લીંબડી. **સરલ ઇતિહાસ કથાવલિ ૧ થી ૫ :** ચુનીલાલ વ૦ શાહ. દરેકનાં પાન ૪૦. દરેકનું મૂલ્ય ન. પૈ. —/૬૫. ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત. **દીવ, દમણ ને ગોવા :** દિનકર મહાત્મે. **દાંતની સંભાળ :** ડૉ. કોકિલાબહેન જોષી, **રવીન્દ્રનાથ :** યશવંત દોશી. **નેપાળ :** દિવાકર નિગુડકર. દરેકનાં પાનાં ૩૨. દરેકનું મૂલ્ય : ન. પૈ. —/૪૦. ચારેયના પ્રકાશક પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, ૧. **ઉર્દ્દેશિકો :** લક્ષ્મીનાથ બદરીનાથ શાસ્ત્રી. પાનાં ૧૭૮. રૂ. ૩/—. મ૦ સ૦ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા. **તુલસીદાસ :** સુંદરજી ગો૦ બેટાઈ. પાનાં ૧૯૩. રૂ. ૩/—. **સાગરસરાજની સંગાથે :** ગિરીશ ગણાત્રા–સુમનચંદ્ર શાહ. પાનાં ૧૩૪. રૂ. ૨/૫૦. **તન્વી શ્યામા :** સારંગ બારોટ. પાનાં ૨૪૦. રૂ. ૪/૨૫. **નવાં નિશાન (પૂર્વાર્ધ-ઉત્તરાર્ધ)** સારંગ બારોટ. પાનાં ૩૬૭+૩૯૨. રૂ. ૧૨/—. **યુગનાં એંધાણ ૧-૨ :** ઈશ્વર પેટલીકર. પાનાં ૮૦૯+૩૨૦. રૂ. ૧૧/-. **જીવનમાંગલ્ય :** લાભુબહેન મહેતા. પાનાં ૩૦૪. રૂ. ૫/—. **અર્જુનદેવ :** ગુણવંતરાય આચાર્ય. પાનાં ૨૭૨. રૂ. ૫/—. —સાતેયના પ્ર૦ આર. આર. શેઠની કં., મુંબઈ, ૨. **હુલ્લડો :** ગાંધીજી. પાનાં ૨૮. ન. પૈ. —/૩૦. **બા બાપુની અંતિમ ઝાંખી :** મનુબહેન ગાંધી. પાનાં ૬૪. ન. પૈ. —/૭૫. બન્નેના પ્ર૦ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૪. **વિશ્લેષણ :** દાદા ધર્માધિકારી. પાનાં ૧૩૦. રૂ. ૧/૨૫. **ઉપનિષદોનો અભ્યાસ :** વિનોબા. પાનાં ૯૮. રૂ. ૧/—. **રાષ્ટ્રીય એકતા :** દાદા ધર્માધિકારી-વિનોબા. પાનાં ૪૦. ન. પૈ. —/૧૫. —ત્રણેયના પ્ર૦ યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા. **મનના મરોડ :** મોહમ્મદ માંકડ. પાનાં ૨૨૪. રૂ. ૪/૫૦. —સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ, ૩. **દૈનિક જીવનમાં વિધેયરાશિ :** અનુ૦ રાજભાઈ બે લાદીવાળા. પાનાં ૭૬. ન. પૈ. —/૨૦. પ્ર૦ રતિલાલ દે૦ ભટ્ટ, મહીધરપુરા, સુરત. **બલિદાન :** હસમુખ જોષી. પાનાં ૯૨. રૂ. ૧/૫૦. પ્રેરણા પ્રકાશન, મુંબઈ, ૪. **પંચામૃત :** લે૦ પ્ર૦ ડૉ૦ મધુકરરાય પંડ્યા. પાનાં ૮૦. રૂ. ૨/૫૦. ભાવનગર. **ફૂલપાંદડી :** લે૦ પ્ર૦ પ્રભાવતીબહેન પક્વાણી. પાનાં ૧૦૪. રૂ. ૫/—. વડોદરા. **મેં જોયું જાપાન :** લે૦ પ્ર૦ વસંત ધીંડાયા. પાનાં ૧૨૦. પોંડિચેરી. **ઉરના સૂર :** રતિ ઉપાધ્યાય. પાનાં ૯૬. રૂ. ૨/—. પ્રકાશ ગ્રંથમાળા, વિલેપારલે. **વહેતાં પાણી :** નાનુભાઈ નાયક. પાનાં ૧૭૮. રૂ. ૨/૫૦. **[illegible] અને વ્યંગ :** નાનુભાઈ નાયક. પાનાં ૧૫૦. રૂ. ૨/૫૦. બન્નેના પ્ર૦ અરુણોદય કાર્યાલય, સુરત. **અમ-કાઠિયે** માંગરીઆ. પાનાં ૧૯૨. રૂ. ૩/—. શાહીન પબ્લિકેશન્સ. કરાંચી, ૨.

✶

ઉદ્ : દિવ્યાંશુ ...